

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Zsoldos Jenő: Adalékok *proletár* szavunk történetéhez

Móra Mihály: A per szóképzetének újabb változásairól

Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban,
II. rész

Herczeg Gyula: Krúdy Gyula hasonlatai

Benkő László: Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd

Mikesy Sándor: Miért alakultak ki vezetőneveink?

Nemcsik Pál: Adalékok a borsodnádasdi szénbányászok
szókincséhez

Vértes O. András: A *lüke* szó eredete és a kretenizmus

O. Nagy Gábor: Sült bolond

Szabó T. Attila: India

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Zsoldos Jenő</i> : Adalékok <i>proletár</i> szavunk történetéhez	1
<i>Móra Mihály</i> : A per szóképzésének újabb változásairól	17
<i>Ladó János</i> : Köszönés és megszólítás napjainkban, II. rész	23
<i>Hernádi Sándor</i> : Mi megy a színházban, moziban?	36

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Krúdy Gyula hasonlatai	41
<i>Benkő László</i> : Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd	58

Nyelv és iskola

<i>Kubinyi László</i> : Anyanyelvünk aranybányájából	64
<i>Berrár Jolán</i> : Kosztolányi Dezső : Szeptemberi áhítat	76

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Mikesy Sándor</i> : Miért alakultak ki vezetékneveink?	82
<i>Farkas Vilmos</i> : Magyarázó (és következtető) mellérendelés, okhatározói alárendelés	87

Nyelvjárásaink

<i>Szabó Zoltán</i> : A nyelvjárási igeképző-használatról	92
<i>Nemcsik Pál</i> : Adalékok a borsodnádasdi szénbányászok szókincséhez	95

M A G Y A R N Y E L V Ő R

83. ÉVFOLYAM * 1959. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Adalékok proletár szavunk történetéhez

Nyelvészeti irodalmunk mind ez ideig keveset foglalkozott a proletár szó magyar múltjával. Az első, irányzatosan fejtegető mondatokat a tagadó szándék fogalmaztatta meg róla az első magyar proletárdiktatúra 133 napját követő ellenforradalmi korszak kezdetén. Ma azzal az érületi elégtétellel utalhatunk vissza erre a mozzanatra, hogy szótörténeti áttekintésünket a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulója teszi ünnepien időszerűvé.

*

A szómagyarázó előzmények és célunk között témajelző rámutatásaik vernek hidat: Tolnai Vilmos szavunk római eredetét hangsúlyozza, modern jelentését csak távolról érinti: „Mai társadalomgazdasági értelme a XIX. században fejlődött ki” (MNy. 16 [1920]: 11). Téves szemlélettel fejlődést tételez fel a *lumpenproletár* fogalma és a *proletár* szó szocialista osztálytartalma között. Idézi Csiky Gergelynek „Proletárok” címmel 1880-ban bemutatott drámájából a ’proletár’ meghatározására vonatkozó szövegrészletet: „Oh igen! számosan vagyunk, nagy elterjedéssel dicsekedhetünk, kik napról napra tengetjük bizonytalan lételünket, és élődünk a munkás társadalom testén dologtalanul, idegen nedvekből, mint a gomba a fa törzsén. — *Proletár* vagyok, mint annyi ezeren és ezeren, kik magok sem tudják, hogyan élnek. Élnek a mások hiúságából, együgyűségéből, a mások keresetéből vagy a levegőből” (I. felvonás, 21. jelenet). Tolnai az idézetből levonja a megállapítást: „Látni-való, homlokegyenest az ellenkezője annak, a milyennek a diktatúra mondotta a *proletárt*” (MNy. 16 [1920]: 90). Kallós Ede nagy vonásokban a következő gondolatokat rögzíti: A római alkotmány szóalkotásának jelentéstartalma az újkorban eltorzult. Csiky értelmezése nem elszigetelt jelenség. A fogalomnak ez a meghatározása a hetvenes-nyolcvanas években általános volt (Nyr. 77 [1953]: 131—2). Kallós ez utóbbi kijelentését nem támogatja adatokkal. Erdődi József szerint: „A *proletár* szó már a XIX. század második felében elterjedt a magyar nyelvben. Azonban Csiky Gergely színdarabjából tartotta nyilván a középosztály egy része, pedig ott (I. felv. 21. jel.) téves értelemben ’úri mihaszna, parazita’ a jelentése” (Nyr. 78 [1954]: 383). Erdődi megállapításához, illetőleg forrásainak kitételeihez két irányból szeretném hozzákapcsolni adataimat. Egyrészt rá akarnék mutatni arra, hogy a *proletár* szó teljesebb latinus alakjában (*proletarius*) már a XIX. század negyvenes éveiben általánosan használt szó irodalmunkban, másrészt, hogy Csiky szóhasználatát mint a *lumpenproletár* magyar fogalmának *proletár* szóval való megjelölése a reformkorig vezethető vissza.

I.

I. A *proletár* szó a múlt század harmincas éveinek végén bukkan fel nyelvünkben, de még hosszú utat kell megtennie, míg jelentése a tudományos szocializmus értelmezését megközelíti. Teljesebb latin hangalakja a reformkor szókészletébe részint mint szótári elem, részint mint antik római osztály-kategória-megjelölés öröklődött át. Szótáraink csak melléknévi jelentésben említik; Wagner: Phras. 1775²: Proletarius, a, um. Közönséges, alávaló, kőz, nem igen becsüs, gemein, schlecht; PPB. 1782: Proletarius, a, um: Köz, Nem igen betsüs, Alávaló; Márton 1818: Proletarius, a, um, gyermekekkel foglalatoskodó... 2. közönséges, alávaló, rossz; gemein, gering, schlecht. A szó főnévi alakjához tapadó jelentést ez a lexikoni meghatározás adja: „*Proletariusoknak* neveztetett Rómában a népnek utolsó és legszegényebb osztálya, melly a statusnak csak gyermekeivel (proles) fizethetett” (Közhasznu Ésmerek Tára 1833. 9: 527). Ebben az időpontban aligha idézett fel a szó a köztudatban más képzetet, mint a nyomorgó, nincstelen szegény alakját. Ugyancsak kevesek számára jelentette a franciaországi forradalmi hagyományok és munkásmozgalmi eredmények távlatát a szó francia nyelvű alakja ebben az újsághírben: „Marseilleben nem régóta új republicanus lap jelen meg illy czimmel: „Le Proletaire”” (Jelenkor 1834. 597). Még az 1848-i forradalom előtt két évvel is csak sovány értelmezéssel kerül a szó német alakja Ballagi német—magyar szótárába: „Proletarier, der; alacsonyorsú”. Ez az 1846-ból való jelentés mint a *proletár* szónak első és egyetlen nyoma a reformkori szótáriróladalomban ugyancsak keveset érzékel-tetett a fejlett ipari országok munkásságának nrlapjainkban már eléggé gyakran érintett problémáiból. Ballagi magyar szófordítása egyébként azért is feltűnő, mert a közlés idején már gazdagabb tartalommal tudatosodott a szó jelentése a magyar közismeretben.

Amint a munkásosztály fogalmának és a munkásmozgalom nem egy szavának kialakulásához a franciaországi munkásság életének és harcainak mozzanatai adtak indítékot (vö. Nyr. 80 [1956]: 417; 81 [1957]: 19), úgy *proletár* szavunk kezdeti használatának hátterében is francia események állnak. A szavazati jog kiterjesztése ellen efféle érvek hangzanak el Párizsban: „A *proletariusok* nem hallgatnak misét, pedig ők teszik a többséget; ők a papság fizetését ki fogják törölni a költségvetésből” (Hirnök 1838. okt. 8. 2). A tömegre való utalás és a fenyegetés tartalma kétségtelenné teszi, hogy itt a szón a munkásokat és a városi plebejusok széles rétegét kell érte-nünk. Ugyanezt a francia népi többséget idézi Szontágh Gusztáv is: „Fülöp Lajos gáncsoltatik, hogy a választók számát nem szaporítja, a *proletariusok* törekvéseinek ellene szegül... Próbálja meg Guizot a politikai jogokat egész a *proletariusokig* kiterjeszteni mi lesz következése?” (Propylaeumok a társasági philosophiához. Buda, 1843. 153). Ennek a francia kapitalista társadalom viszonyai között élő *proletárnak* osztálygyűlöletét ismerte meg Eötvös József franciaországi tartózkodása idején. Világosan látja a társadalom két egymástól „távol álló osztály”-ának kibékíthetetlen ellentétét, de ez a feszültség „A karthausi”-ban még nem ösztönöz osztályharcra, hanem csak passzív gyűlöletben jelentkezik. Regényében, „a társaság legalantasabb lépcsőin álló” „nap-számos” így juttatja hanghoz a maga sivár, távlat nélküli életének érzelmi elemeit: „ne higgy — így szól a *proletarius*, elkeseredett szívvel, fejnőtt magzatához, — mert csak esalódásokat fognál találni; ne remélj, mert a föld

határain nem virul öröm számodra ; ne szeress, mert nem fog senki szeretve közelíteni szívedhez, s ha fogna, ragaszkodásod nem boldogíthat senkit e világon, — dolgozzál, s gyűlölj” (Budapesti Árvízkönyv. Pest, 1841. 5: 96—7).

Amidőn a szó nem külföldi közlemény vagy közvetlen tapasztalat visszhangjaként jelentkezik, hanem magyar szemlélet nyomán fejezi ki a mondani-valót, a *proletár* szó jelentése a hazai kapitalizálódás folyamatának gazdasági és társadalmi viszonyait tükrözi. Az általunk ismert első magyar vonatkozású lelőhelyen a tágabb értelemben vett munkásosztály fogalmát fedi, mégpedig úgy, hogy a szó használata a parasztságnak és a gyáripárban elhelyezkedő paraszti munkásoknak osztályhelyzetét érinti, és szembeállításukat jelzi az uralkodó osztályok képviselőivel. Adatunk szerint a politikai jogok megadása nem idézné elő a parasztság kedvező sorsváltozását. Csak a földhöz juttatott jobbágyság lehet boldog: „Valljon mi hasznok van a vagyontalan *proletariusoknak*, a szigorú sajátjoggal szemközt, a nekik kegyelmes megajánlott képviselőiből? Minden politikai jogok daczára védelem nélkül állanak a munkát tőlök bár pusztá szeszélyből megtagadó földbirtokosnak vagy gyárurnak ellenében” (Századunk 1839. 233; vö. 303). A kapitalizmus igényelte iparszabadságnak és a termelést gátló céhrendszernek magyar földön is időszerűvé lett összeütközése magával hozta *proletárius* szavunk használatát. A konzervativizmus és a feudális életszemlélet a céhmesterek érdekeit védi: „ha a szabadság szünetleni harsogása mellett nem vágyunk titkon a szegény embert csupán *proletarius*sá, sőt mi még aljasítottabb, mozgonykint tekintendő többször irgalmatlan gyártulajdonosok tettleges rabszolgáivá tenni, ugy a czéheknek... becsületes társulásait... olly hideg vérrel nem ostromolhatjuk!” (uo. 1842. 747). Ebben az antikapitalista tudatban a 'proletár' fogalmához valamiféle lealázó tartalom tapad: A „szabadelmű urak” részéről tapasztaljuk, „hogy épen általuk tiszteltetik a *proletarius* névvel, épen általuk aljasítottatik napszámosi béreskedésre az eddig becsületes czéhbeli mesterembség” (uo. 758). A céheknek megváltó szerepük van a szegények „erkölcsi” világában. A szegény mesteremberek helyzete csak a rendi társadalomban lehet kedvező. Ezek itt nem kényszerültek még olyan kifakadásokra, „millyeket majd minden hirlapban Anglia gyárkerületeiből a kenyértelen *proletáriusokról* olvasunk” (uo. 791). A céhrendszer híveinek érveit Szokolay István ezekkel a szavakkal veszi célba: „Az 1842-dik Decemb. Századunkban kijött értekezés írója... felette hibázik, ... midőn a cselédjeink és egyéb alsó osztályaink erkölcstelenségét, urihatalom elleni szegülését a czéhek köztöki hiányának tulajdonítja” (Czéhek és iparszabadság. Pest, 1846. 64—5).

Az itt felvetett probléma lényegében két, a kapitalizmussal együtt járó gazdasági és társadalmi jelenséget érint: a pauperizmust és az osztályharcot. Mindkét kérdésben szükségszerűen találkozunk *proletár* szavunkkal. Eötvös Széchenyinek arra a vádjára, hogy a Pesti Hirlap nem az ész vonalán halad, hanem érzelmi területen veti meg a lábát, a felebaráti szeretetre hivatkozik. Az ész, a számító önzés nyomán csak növekszik a szegénység: „Európában körültekintve, a *proletáriusok* millióit látjuk, kiket (hála az égnek, hazánk még ment e veszélytől) számoló önösség kétségbeesésig kinez naponként” (Kelet Népe és Pesti Hirlap. Pest, 1841. 61). A motívum ismétlődik. Lukács Móric szerint „a pauperismus félelmes terjedését” más-más módon akarják feltartóztatni. Egyesek „philantropicus intézetek és egyesületek által”. Vonat-

kozik ez mindenekelőtt a két legfejlettebb ipari országra: „Angliában és Franciaországban a *proletariusoknak* serge a lakosoknak roppant többségét teszi” (Athenaeum 1843. 1 : 56). Szokolay István meggyőződése, „hogy mindazok, kik a gyáripárt általán a pauperismus előidézéséről vádolják, nem ismerik azt, bár mint hánykolódjanak” (Hetilap 1845. 497). Az iparúzó országok, a „gyáros tartományok” gazdagabbak, csak itt van „virágzó földészet”. Igaz, vannak gazdasági válságok is. Külföldön segélyző munkásegyletek alapításával igyekeznek a bajon enyhíteni. „Azoknak, kik a nép jólétét nem pusztán emlegetni kívánják, kik a státus legnagyobb száma iránt, minő a munkások, vagy is *proletáriusoké*, érdekekkel viseltetnek, iparkodni kell, hogy olly egyesületek a gyárak mellett létesülhessenek” (uo. 1244). Szokolay azonosítja elsőnek irodalmunkban az 'ipari munkás' és a 'proletár' fogalmát.

Osztályharc keretében jeleníti meg *proletár* szavunk a tőkés termelési mód égboltja alatt kizsákmányoltakat a következő idézetekben: Mi magyar földön még távol vagyunk a szabadverseny és a munkarendezés problémájától, „mi a nagy tőkéek és *proletariusok* serege által okozott zavart legkevésbé sem, avagy csupán híréből ismerjük” (Pesti Hírlap 1844. 863). Erdélyi János egyik párizsi levelében az angol munkások küzdelmére utal. A marokkói események miatt megromlott az angol—francia viszony. A francia sajtó Anglia politikai magatartását bírálja: „Ők hirdetik a békét mindenáron, szemünkre vetik, hogy országunk fürde legtöbb vérben, s arra nem gondolnak, mi *proletariusaik* között és Irlandban történik” (uo. 622). Franciaországi tüntetésről tudósít e híradás: „Montpensier herczeg Páris befejezett erősiményeit hintók hosszú sorával megszemlélni kocsiszván, a st. antoinei *proletariusok* a kocsikat körülvették és a gazdagokra, a hatóságok megvesztegethetőségére, a drága kenyérre stb. goromba megjegyzéseket kiáltoztak” (Budapesti Hiradó 1847. 2 : 46).

Ismerjük a reformkorból (1847.) a 'proletár' fogalmának tartalmi jegyeit is. Igaz, még csak utópista szocialista szemléletben, a nyomor és a segítés motívumaival. A felfejtés elemeit Kossuthnak köszönhetjük: A fontolva haladás „értelme tárgy, idő, alkalom, és egyéniség szerint különbözik, . . . a nép fia, kit századokon át halmozott arányban nyom minden teher, a nyomorult *proletarius*, ki az életét csak a keserves munka, a holnapi lét bizonytalansága, s az éhség oldaláról ismeri, s kiről mégis az európai civilizáció nem gondoskodott ezredéven át, ezt tartja a legokosabb, legfontoltabb haladásnak, melly élte terheiből minél többet, minél gyorsabban leveszen” (Viszota: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp., 1930. 2 : 842).

A reformkori nyelvszokás kedvelte a rövid szavakat. Gyakori a latin nevek és közszók *-ius* végződésének elhagyása (Tompai József; Nyelvünk a reformkorban 354—5). Így fordul elő irodalmunkban a *proletarius* mellett a *proletár* szóalak is. A reformkor utolsó éveiben bukkan fel a szó. Szokolay István már nem egyszer használja. 1846-ban így idézi a rossz termés miatt nélkülözésekkel viaskodó szegény nép sorsát: „a nyomorult *proletárok* jól sem lakhatnak, ámbár ők állítják elé a dúsoknak ezernyi ingerlő étkeit” (i. m. XII). Az utolsó rendi országgyűlés tárgyalásairól szóló hírlapi beszámolóokban sűrűn találkozunk a szóval. A városi elemek választójogáról benyújtott törvényjavaslat van napirenden. Az esztergomi káptalan követe szerint „Amerika példája ide nem illik; ott még rabszolgaság létezik, . . .

ott nincsenek *proletárok*, mint Európában (Pesti Hírlap 1848. 164). A veszprémi követ a „*proletárookban*, kiket igen könnyű lángba hozni, s kik mások eszközévé aljasíthatók, nagy veszedelmet lát”. Trencsén követte a „*proletároktól* nem azért tart, hogy ha jogokkal felruháztatnának, zavart csinálnának, ... ezt épen azért teszik, mert jogaik nincsenek”. Pest követe szerint a befolyás jogát a közügyekben úgy kell felosztani, hogy „a *proletárok* dicsvágya meg ne semmisíthesse az üdvös közintézkedéseket” (uo. 170).

Ez idő tájt már a fogalom ismeretének elterjedtségét tétélezhetjük fel. Erre mutat a szó átvitt értelmű használata is: „Irland betűszerint az egyesült királyság nagy *proletárja* lett, részint balsorsa, részint a rossz termékek, de leginkább népének koldus- és gondatlan szelleme miatt” (Budapesti Híradó 1846. 2 : 405).

2. Az 1848-i forradalom idején a *proletárius*, illetőleg a csak ritkán előforduló *proletár* szó jelentése még nem egyértelmű, de már itt-ott érzékelhetjük, hogy a szó a forradalommal tudatosan együtt lélegző kizsákmányoltakat jelöli. A lelőhelyek szövegkörnyezetének jóvoltából könnyen következtethetünk az egymástól elütő tartalmakra: A közcsendi bizottmány ülésén a választási törvénnyel kapcsolatban elhangzott kijelentések mögött városi plebejus elemek élnek. Vasvári Pál így nyilatkozik: „A választási jogot ki akarom terjeszteni, de nehogy a *proletáriusok* előzjenek, én is az európa-szerte divatszzerű census mellett vagyok” (Márczius Tizenötödike 1848. 37). Jókai Mór „a *proletáriusnak* nagyobb fontosságot tulajdonít, ő a kor, és állandó lakás qualificatióját elégnék látja” (uo.). A szegény kispolgári réteg tagjait, a nyomorúságos viszonyok között élő házalókat, őszereket, gyufaárusokat stb. jelöli a szó ebben a versenytársi aggodásban: „A keresztény *proletáriusok* nagy tömege, mely az utczákon kiabálva keresi kenyerét, azt fogja mondani a mi *proletáriusainknak*: Reformáljátok magatokat társasági tekintetben, és ne kiáltsatok többé: Handlevút” (Röplap. Orsz. Magy. Zsidó Múz. Ltsz. 3204). A 'polgár' fogalmának 48-ban egyébként is forradalmi színezetét még nyomatékosabbá, forradalmibbá teszi a *proletár* szó közelsége ebben a kapcsolatban: *polgárproletárius*: „Vegyen ön Patriot! szólítá [!] meg múlt napokban egy zsidófiú egy *polgárproletáriust*” (Márczius Tizenötödike 1848. 317). Egy „gyülde-tag” izgatottan kapkodta fejét a puskagolyók előtt. „Polgártárs! — szólítá meg egy *polgár-proletarius* — vigyázzon ön, mert bizony bele találja vágni fejét vagy egy golyóba” (uo. 331—2). (A szót Csernátoni Lajos használja.) A forradalmi nép képviselői lépnek elének a következő megjegyzések mögül: „Némelyek azt gondolják, hogy itt folytonos revolutió van... Hogy vannak francia emissariusok, kik vérengző doctrinákra catekizálják a *proletariusokat*” (uo. 251). „Egy pár hónap előtt még a dolgok úgy álltak, hogy Zágrábban a tanulói ifjúságot s néhány *proletáriust* lefegyverkeztetve, a féltelenséget könnyen meg lehetett volna törni” (Pesti Hírlap 1848. 545; vö. Márczius Tizenötödike 1848. 311). A szocializmus győzelmének távlatában jeleníti meg a *proletárok* tömegét ez a megállapítás: „A világ jövője a socialisticáé. Ha Frankhon nem azon állam, hol e rejtvény helyesen meg fog oldatni, akkor Német- vagy a büszke Angolhon lesz az, hol a *proletarius* a gazdag lord romlására máris többre kezd igényt mutatni, mint egy nyomorteljes, éhség, fagyoskodás és kétségbeesés közt töltött életre. Használjanak ellene bármi erőt, a socialismust Angol és Frankhonban többé elnyomni nem fogják” (Népelem 1848. 132). E sorok úgy hatnak, mintha írójuk már a tudományos szocializmus iránytűjével tájékozódott volna.

A *proletár* szó történetének érdekes mozzanatát jelzi Táncsics Mihály lapjának egyik közleménye. A cikkíró ki akarja hullatni *proletár* szavunkat a magyar nyelv szókincséből. A dolgozó ember öntudatával, de a szocialista eszméket még távolról sem ismerve háritja el magától a szó eredeti jelentését, amelyet elsőnek Aulus Gellius rögzített meg „Attikai éjszakák” című művében (Kallós Ede : i. h.). A latin író így hagyományozta az utókorra a *proletarius* értelmezését : „azon rendeltetésről és hivatásról nevezték el őket, hogy ivadékokat (proles) hoztak létre. Mivel t. i. csekély vagyonukkal az államon kevésse segíthettek, az ivadékok jelentékeny gyarapításával az állam népességét szaporították” (2 : 399). E meghatározás a magyar cikkíró okfejtésében ekképpen válik az elnyomók ellen érvényesítendő osztályharcú érvvé : A római rabszolgatársadalomban a szegény, tudatlan népet csak arra tartották, „hogy gyermekeket hozzanak a világra, kik rabszolgakép vagy baromkép szolgáljanak. És ezeket hívták Rómában *proletároknak*, gyermekfajzóknak. S uram teremtem ! iszonyodjunk el a mai időtől, midőn még ma is halljuk e nevet . . . Ezért tehát polgártársak ! [ti. országgyűlési törvényhozók Zs. J.] . . . gondoskodjatok kérlek, hogy a gyermekfajzónak, *proletárnak* a neve is eltöröltessék”. A nép dolgozói ne engedjék, hogy szenvedéseikért továbbra is gúnyolják őket : „Ti gondoskodni fogtok arról, hogy minden, ki jó lelkű munkás ember, jutalmát följele [!] e hazában ; a rosszlelkű here pedig hordja magán a gyalázat bélyegét, a gyermekfajzó, *proletár* nevet” (Munkások Újsága 1848. 1 : 172).

3. A forradalom bukása után *proletár* szavunk történetének új szakasza kezdődik. Hanghoz jut a hazai reakció, s erős árral sodródni magyar földre a külföld megváltozott politikai és társadalmi viszonyainak hírei : A megerősödött burzsoázia Európa-szerte a munkásság ellen fordul. A szocializmus kérdései szaporábbá teszik a közélet ütemét. A munkásosztály forradalmi készülődése 48 tanulságain okulva formálódik programmá. Mindezekre a visszhang-területeken, ha más-más ideológiai szemléletben is, *proletár* szavunk eljut igaz tartalmához.

Kemény Zsigmond 48-i forradalmunk előtt 'plebejus' jelentéssel használja a szót, s e szóhasználatban alig van módosulás a szabadságharc leverését követő közvetlen időben. Csak élesebb lelkületi árnyalatok érződnek benne. Az utolsó rendi országgyűlés idején Kemény elhárító mozdulattal foglalkozik a városi választójog kérdésével. Messze űzi magától „Blanc Lajosék s a többi plebejus szépelgők” nézetét (Pesti Hirlap 1847. 445). Ő is azok közé tartozik, akik „a jacobinismus csiráit” látják a királyi városokban (uo. 403) : „Ha . . . a szabadságróli fonák theoriák kényszerítik a *proletariust* és tudatlant, hogy okvetlenül szavazzon, ez természetesen fog szavazni : de . . . semmivé teszi a mívelt és önálló emberek szavazatát” (uo. 1848 : 7). A „Forradalom után” című röpiratában (1850.) is 'plebejus' tartalmú fogalmat takar a szó. A forradalom mozgató erői közt elkülöníti a proletárokat a szankülottok forradalmi csoportjától : „*proletariuson* és nadrágtalanon a demagot . . . értették” (ÖM. 12 : 29). Tetemre hívja a februári banketteket : „Az utcagyerekek és *proletariusok* félig mulatsághból, félig rossz szándékkal tovább gördíték e bombát” (uo. 124). (A *proletarius* és *proletár* szó használatának számviszonya szempontjából érdemes megjegyeznünk, hogy Kemény e művében csak a latinos alakot használja, a „Még egy szó a forradalom után” című röpiratában [1851.] viszont következetesen *proletár* alakban írja a szót : A bécsi hírlapokban cikkek jelennek meg a magyarországi telepítésekről. Kemény fel-

veti a kérdést: „a költözködni vágyó német *proletárokért*” indítványozzák a folyamat megindítását? . . . Hiába vesznek kezükbe vándorbotot a „ragyogó hirdetések miatt reményittas *proletárok*” [i. m. 308, 312]. Stb.). Gúnyos színezetet is kap a szó a magyar uralkodó osztály nyelvén. Tagjai vagyont fenyegető veszélytől tartanak. Nem marad el a megnyugtató kijelentés: „Mi szegény, a földet is alig művelő nemzet vagyunk; s kivéve tán néhány kabátos *proletariust*, még *communistáinkat* is ujjal olvashatnók meg” (Magyar Hírlap 1850. 437).

A franciaországi eseményekhez fűződő újságtudósításokban a *proletár* megjelölés fenntartás nélkül a munkások tömegére vonatkozik: „A kisebb kereskedő és alsóbbrendű polgár Párisban osztozik a *proletariusnak* a felsőbbek elleni gyűlöletében” (Pesti Napló 1850. márc. 20. 1). A francia kormány az adóztatás és az egyesülési jog terén nyugtalanítja a népet. Mit gondolnak?: „kiveszett-e a júliusi, februári, májusi és júniusi türelmetlen *proletárok* torlaszpítójá faja?” (Magyar Hírlap 1850. 503). Ez idő tájt a francia politikai és társadalmi jelenségek mintegy előhírnökei voltak már Louis Bonaparte államcsínyjének. Marx írja erről az időszakról: „A burzsoázia rettenetes félelemben tartotta Franciaországot a vörös anarchia eljövendő borzalmival” (Marx—Engels: Vál. műv. 1 : 306). Romieunek „A vörös rém” című röpirata egyike volt az Elysée sugalmazására megjelent „riasztó” könyveknek: „Romieu ur a bourgeoisokhoz ily szavakat intéz: »Ott vannak ők e *proletárok*, kik a gyűlölet dalát éneklék a párisi folyó, mint Frankhon minden folyóinak partjain, s áhitozzák a napot, melyen kisdedeiteket a kövezethez verdeshetik»” (Magyar Hírlap 1851. 1966). A lap párizsi levelezője (Csernátoni Lajos) úgy véli: „Legitimitás, orleanismus és császárság, egyes vakondturások, melyek egymásra hordathatás esetére is alig képeznek egy kis dombockát. Ez bizony a munkát nem kapó kezektől fűtött socialismusnak éhező *proletárok* millióit maga után vonó mozdonyait föltartóztatni pillanatig sem volna képes” (uo. 2093).

A Londonban letelepedett franciaországi demokrata-szocialista száműzöttek társulata az 1848. február 24-i forradalom emléknapiján lakomát rendezett. Blanqui, az utópista-kommunista forradalmár ekkor börtönben ül. A fogházból küldi el asztali felköszöntőjét a rendező bizottságnak. Benne így ír: „Árulók lennének mindazon kormányzók, kik a *proletariusok* vállain fölemelkedve, tüstént nem eszközlenék . . . minden munkások fölfegyverzését . . . A fölfegyverzett *proletariusok* előtt minden akadály, ellenállás, lehetetlenség elenyészend” (uo. 1804). A társulat „tekintetbe vevén, mikép Napoleon Lajos elnök s ministerei politikájának világos célja, a forradalmat elfojtani s a köztársaságot elnyomni; . . . mikép a hadsereg s bourgeoisie mindenütt szervezve vannak a lefegyverzett *proletárok* lemészárlása végett”, támadás esetén fegyveres felkelésre kötelezi Franciaország összes községeit (uo. 2477). Szótörténeti szempontból a marxista jelentéstartalom ad értéket ezeknek a szóidézeteknek. 1851 egyébként is határhő a *proletár* szó magyar történetében. A szóhasználat kommunista jellegét ugyanis ebben az esztendőben már Marx—Engels első magyar nyelvre fordított művének szövege is hitelesíti (vö. Nyr. 76 [1952] : 474): Az 1848-i európai forradalmak lezajlása után újjászervezték a Kommunisták Szövetségét. A szövetség Marx és Engels szövegezésében körlevelet bocsátott ki. A felhívás 1850 márciusában kelt Londonban (Marx—Engels: i. m. 83—94). A kommunista üzenet bevezető mondata a múltba tekint: „Az 1848—49-ki forradalmi években a szövetség

kétféleképp nyilatkozik; először az által, hogy tagjai mindenütt erélyes részt vettek a mozgalmakban, hogy a sajtóban, a torlaszokon, a csatamezőkön előálltak a *proletariat* egyedül elszánt forradalmi osztályának soraiban.” A jövő érdekében levonja 48 tanulságait. A burzsoázia a velük szövetséges munkások ellen fordult. Ezt az áruló szerepet a küszöbön álló forradalomban a demokratikus kispolgárság fogja betölteni: „A demokrat kispolgárok, távol attól, hogy a forradalmi *proletariusok* javára az egész társaságot fel akarnák forgatni, a társadalmi viszonyoknak csak oly változását célozzák, mely által a fenálló társaság számukra lehetőleg jövedelmessé és kényelmessé tétetik” (Magyar Hírlap 1851. 2297). A munkásságot fel kell fegyverezni, hogy szembeszállhasson az ellene szervezett polgárőrséggel. „Hol az ki nem viheto, alakuljanak a munkások önálló *proletár őrséggé*.” A hatalomra kerülő válgári demokraták a földbirtokokat magántulajdonul fogják adni a parasztnak: „A munkásoknak e tervet a *földészproletariat* és saját érdekükben is meg kell hiúsítaniok” (uo. 2301).

4. A Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének üzenetéből közölt szövegrészek kiemelt szóalakjaihoz néhány megjegyzést kell fűznünk:

a) Idézetünkben a *proletár* szó a termelési eszközöktől megfosztott bérmunkás fogalmát fedi. A szó későbbi előfordulásai természetesen nem mutatnak mindig helytálló tájékozottságra. Eötvös például 1854-ben helyesen közelíti meg a szó jelentését: „e nagy szó alatt »nép« elvégre is csak a *proletárok osztályát* lehet értenünk, s ennek is csak azon részét, mely a nagyobb városokban lakik, s a munkások legalsó osztályához tartozván, a termékek egyenlő felosztása mellett nem veszítene semmit” (A XIX. század uralkodó eszméi 2: 44). Ebből a szemléletből kiindulva azonosítja aztán a szót a városi, ipari munkás fogalmával: „a gyári munkás, a *proletár*” (uo. 61). A munkás-sajtóban viszont még másfél évtized múltán is találkozunk a fogalom téves értelmezésével: „*Proletarius* vagyis kispolgár mindaz, ki kispolgári szülöktől származva és neveltetve birtokot, sem örökség, sem házasság útján nem nyert, sőt szorgalma és veritéke által sem képes arra szert tenni. . . — tehát minden birtoktalan kéz és fejmunkás” (Ált. Munkás Újság 1870. 17).

A *proletarius* szóalak élete szívósnak bizonyult. Még a Kommunista Kiáltvány első fejezete fölött is az első, kivonatos magyar fordításban ez a cím van: „Polgárok és *proletariusok!*” (Munkás-Heti-Krónika 1873. aug. 10. 2).

b) A *proletár* szó melléknévi funkcióban (*proletarius civis*) nem itt bukkan fel először. Ismereteink szerint e szerkezetnek már egy évtizedes múltja van. A negyvenes években természetesen a minősítő jelző helyén is még a *proletarius* járta, és csak elvétve akadunk a rövidített szóalakra. Példáink: Szalay László megbélyegzi a konzervatívok álnok okoskodását: „nem segíthetek egyszerre az egész *proletarius osztályon* s így minek nyuljak zsebembe alamizsnáért” (Budapesti Szemle 1840. 161). Szokolay úgy véli, a szegénységnek számtalan oka van, „de az emberek már . . . megszerették a *proletarius* név emlegetését” (i. m. 145). Kossuth a római alkotmányt idézi: Servius Tullius „a hatodik osztályt, a *proletarius nép* egész tömegét, egyetlen egy osztályra szorította” (Viszota: i. m. 2: 893). Ugyanezt a szóalakot használja magyar vonatkozásában is. 1848. február 27-én tartott országgyűlési beszédében mondja: „abban fekszik a veszély, hogy a *proletarius tömegről* nem gondoltak” (Barta István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Bp., 1951. 548). Heves megye maradi urai kinyilatkoztatják, „hogy ők holmi

proletarius clubb és egy pár lázongó litterarus¹ és rebellis emberre nem hallgatnak” (Márctius Tizenötödike 1848. 226). A *proletár* szónak jelzős szerkezetben való használatáról a következő adatok tanúskodnak a forradalom előtti évekből: Szokolay olyan intézkedéseket kíván, „mellyek az ú. n. *proletár osztálynak* azaz a birtoktalanoknak állapotját tűrhetőbbé tehetnék” (i. m. VIII). Külföldi utazók véleményére hivatkozik: „ha valaha Albionnak bukni kell, . . . ezt nagy részt Anglia szegényei, *proletár csapatjai* igézendik [!] elé” (uo. 140). Somsich Pál szerint: „A *proletár sereget* politicai jogokkal kielégíteni nem lehet” (Pesti Hírlap 1848. 171).

48 után e jelzős szókapcsolatok használata az eddigi párhuzamos vonalon folytatódik. Arany János 1850-ben verses keretbe iktatja a *proletár* melléknevet. A költő a szegény parasztság sorsvonalán ragadja meg a valóságot: A nyomorult csószkunyhóban viaskodik az Élet a Halállal. A világra jött Bolond Istókot ezekkel a szavakkal engedi át a Halál az Életnek, a kietlen ninstelenségnek: „„Számolsz!» dörögte, és mohón tekintte Egy lapra: »hm! hogy is ne töltenéd Be a világot *proletár sereggel*; Egy, kettő, három: ez több egy gyerekkel»” (Bolond Istók I. 44. vsz.)² A Kommunistá Szövetség kiáltványának magyar szövegével egy időben találkozunk ezzel a kitéttel: Blanqui levele a „minden kinézés nélküli *proletarius osztálynak* naponkint borzasztóbb alakban szaporodását mutatja” (Magyar Hírlap 1851. 1804).

A *proletár* szó jelzős szerkezetű előfordulásával kapcsolatban még a következőket jegyezzük meg: A *proletarius* szónak tapadással főnevesült alakja 1848 táján egyesekben már annyira főnévként tudatosodott, hogy nem érezték a szó melléknévi eredetét, és belőle -i képzős melléknevet alkottak: *proletariusi szempontból* (Honderű 1847. 2 : 321), *proletariusi egyenességben* (uo.) stb. Ilyen képzés később is előfordul: *proletári függetlenség* (Halmágyi Sándor: Elv és előítélet. Pest, 1864. 48).

c) A 'proletariátus' fogalmának első kommunista értelmezését megelőzőleg a szó használatában más-más szemléleti és tartalmi elemek érvényesültek. Az utópista szocialista forrásokon tájékozódó Lukács Móric anti-kapitalista gondolatában így helyezkedik el a munkásosztály szinonim szava: „hazánk ment s remélhető, hogy még sokáig ment fog maradni a *proletariátusnak*, s az ezt nyomon követő pauperismusnak rákfenéjétől, melly Európa nyugati statusai jólétének gyökerét rágja” (Athenaeum 1843. 1 : 53). A feudális osztálygyűlölet a hatalomféltes hangján jelentkezik az utolsó rendi országgyűlésen: „a *proletariátust*, melly által az értelmiség elnyomattatik, s megvesztegetésnek áldoztatnak fel a legszentebb érdekek, a joggyakorlatból kizáratni tartja szükségesnek” (Pesti Hírlap 1848. 171); „a *proletariátusban* nagy veszély rejlik, de valljon a politicai jogok kiterjesztése megszünteti-e ezen veszélyt?” (uo.). A polgári demokratikus forradalom korlátai közé tartozik a *proletariátustól* való félelem: „hogy hazánk a *proletariátus* vészeitől megóvassék, oly intézkedéseknek kell létre jőni, mellyek mellett több szükség parancsolta lépés, mint például a progressziv adó ki nem kerülhető” (Népelem 1848. 67); „a munkaadók és munkatevők közti viszonyvisszáság-

¹ Belső rövidüléssel szóalak: *litterarius* > *litterarus*. Vö. *notarius* > *notárus* (Nyr. 2 [1873]: 133; Népk. Gy. 6: 154), *unitarius* > *unitárus* (Népk. Gy. 11: 399., 12: 317), *patikárius* > *patikárus* (Nyr. 8 [1879]: 439–40), *gordiusi* > *gordusi csomó* (Nyr. 22 [1893]: 567).

² Arany prózai szövegben is a *proletár* alakot használja: 1860: „*proletár* s kommunista elvek” (ÖM. 5: 509).

ból megtanulhatjuk, mint kell előre kerülnünk, hogy az ország nyugalját és javát egy lassankint növekedő *proletariatus* által ne veszélyeztessük (Reform 1848. Mutatványlap 2). Ebből az ideológiai magatartásból folyik a francia munkásosztály harcainak efféle értékelése: Franciaországban „a törvénynek előre kellett volna a felől gondoskodnia, hogy a *proletariatusnak* e borzasztó elhatalmasodása ne történhessék” (Népelem 1848. 132). Az ingadozás a szó használatában a század második felének kezdeti éveiben is kimutatható. Nem a termelési eszközöktől megfosztott bérmunkások osztályát, hanem a munkanélküliség okozta nyomor következtében megnövekedett szegények tömegét jelenti a szó ebben a kitételben: „A gyárak egészeni megszüntével igen nagyszámu, figyelmet gerjesztő *proletariatus* képződnek” (Pesti Napló 1850. márc. 22. 2). Érintkező fogalmak szétválasztásával találkozunk az angol munkásosztály bérharcáról szóló tudósításban: „A chartistákat és *proletariatus* a munka rendezésével biztatják” (Magyar Hírlap 1851. 1650). Ellenkező jelenségre is akadunk: Az újságíró a nyomorgó élet mértékét és a 'munkásosztály' fogalmát azonosítja: „A bölcsöde kevesbíti a *proletariatus* t, mert lehetségessé teszi vagy megkönnyíti a szülőknek a napi keresetük után láthatni, és ez által a szegénység kevesbedését mozdítja elő” (Budapesti Hírlap 1853. 97). Helyes vetületben rögzíti a tőkés termelés burzsoá szemléletét ez a londoni híradás: „a folyvást növekedő *proletariatus* és ennek szegénysége komoly következményeket szülhet” (Magyar Hírlap 1851. 1613).

5. A 48-i forradalom szókincsének tárgykörünkbe vágó néhány szóalkotása is arra mutat, hogy már a századközép időpontjában általánosnak minősíthetjük *proletarius* — *proletár* — *proletariatus* szavaink használatát. A márciusi események nyomán megszapordtak nyelvünkben az *-ismus* képzővel alkotott szavak. Ilyen képzésekkel találkozunk: „az átkozott *metternichismus* és absolutismus hős bajnokai” (Radikal Lap 1848. 89), „a *táblabiróismus* hátramaradt czafrangja” (Reform 1848. 93), „a *Helmezcysmusból* kitisztult Jelenkor (Márceius Tizenötödike 1848. 220), „a *pecsovicsismus* mocska” (uo. 124; Gáldi László: Nyr. 72 [1948]: 155). Ebbe a sorba tartozik a *proletariatismus* és a *proletarismus* szóalak is. Az előbbi szövegkörnyezetének tartalma szerint nyilvánvalóan 'a proletariatus forradalmiságá'-t jelenti, s ezt az értelmezést valószínűvé teszi az a mögötte meghúzódó polgári szemlélet, amely a párizsi proletariatus forradalmának lendületét elutasítja, és fél a forradalom továbbfejlődésétől: A francia forradalom a munkanélküliség megszüntetése végett dologházakat létesített. Ezt a szociális intézményt hazánkban is meg kell honosítani: „Ez által hatalmas gát vettetik bizonyára a *proletariatismus* ellen, mi igen könnyen s korán bajok örvényébe sodorhatná hazánkat, mielőtt az nemzetiségében megerősödnék, s szabadsága forradalmának crisisén szerencsésen keresztül esnék” (Radikal Lap 1848. 42. Mészáros Károly cikke). A fentivel azonos társadalmi magatartás háttéréből lép elénk a *proletarismus* szó. Jelentése az adott szöveghelyzetekben némileg ingadozó. Egyszer a munkásmozgalmat jelöli, másszor még mint ha konkrét tartalmat is ki akarna fejezni. Ábrányi Emil a párizsi forradalmi mozdulatokról tudósít: „A lázadást szerintünk két fő kuforrásra lehet visszavinni: reactionális ármányra és a *proletarismusra*.” „A *proletarismus* valódi rákfenéje a mai társaságoknak, s orvosoltatni kell, nehogy az egész test elromoljék általa.” Ez idézett mondatokban a fogalom a *proletariatus* létevel összefüggő társadalmi jelenségeket foglalja egybe, viszont a 'proletárok összessége' jelentés felé hajlik a következő megállapításokban: „A párizsi *proletarismus*t

könnyű volt megvesztegetni” vagy „A lázadás forrása: a *proletarismus* dühöngése volt a vagyonos osztály ellen” (Kossuth Hírlapja 1848. 28. Ábrányi cikkére Terestyéni Ferenc volt szíves felhívni figyelmemet). (Hasonló a szó értelmezésének lehetősége ebben az igen kései példában is: A tehetségtelen gyermekek belekényszerítése a középiskolákba „lényegében hozzájárul a szellemi *proletarismus* szaporításához” [Izr. Tanügyi Értesítő. 1914: 247]). A *proletariátus* 'osztály' fogalmának homályos jelenlétére vall a szó -ság képzős alakja. Az újonnan alkotott szót 'jogfosztottság, kisemmizettség, elnyomatás' jelentésében használja az Egyenlőségi Klub programszövege: „Az osztályuralkodás mai napig fönállván, a nép folyvást politikai *proletariátus*ságban tengődik” (Népelem 1848. 11). A *proletár*-ból -ság képzővel alkotott szavunk Eötvös Józsefnél bukkan fel először: „Hogy a »nép« nevezet alatt jelenleg csupán a nagyobb városok *proletárságát* értik, kétségtelenül ugyanazon okból származik, mellynél fogva a középkorban 'populus' alatt csak a kiváltságos osztályt értették” (A XIX. század uralkodó eszméi 2: 38). Ezzel a szóalkotással nyelvünk az ötvenes évek elején már négyféleképpen fejezhette ki ugyanazt a fogalmat: *proletariátus*, *munkásosztály* (Nyr. 81 [1957]: 31), *proletár osztály*, *proletárság*.

II.

I. Eddigi példáinkban — a *proletár* szó jelentéstartalmát tekintve — a megjelölés általában munkásokra, plebejusokra, elszegődő parasztokra, tengődő kispolgárokra vonatkozott. A szó használatában természetszerűleg mutatkozott eltérés aszerint, hogy társadalmi problémák tudományos igényű fejtegetése vagy időszerű politikai kérdés kapcsán esett-e szó a *proletárról*, hogy fejlett ipari országok munkásmozgalmainak hírlapi visszhangjaiban vagy hazai vonatkozású megvilágításban találkoztunk-e vele, hogy haladó szemlélet vagy reakciós osztályelfogultság közelítette-e meg a fogalmat. De minden esetben a dolgozók, kizsákmányoltak, szegények tágabb tartalmú fogalma alá vonható egyénekre utalt. Van azonban nyelvünkben a szó használatának más formája is. A 'dologtalan, semmittevő, elzüllött' elemeket is jelölte. Ebbe a gyakorlatba belejátszott az *antik proletariátus* fogalmának öröksége. Eredendő értelme szerint ugyanis a 'proletár' csak a szegényt jelentette, mégpedig a római társadalomnak nem is a legszegényebbjei közé tartozót, hisz a *capite censi* vagyoni állapota alacsonyabb szinten mozgott. Csak a későbbi szóhasználat szűkítette meg a *proletariátus* jelentését, és alkalmazta a szót a fórumon lézengő, eltartott, megvásárolható tömegre (Kallós: Nyr. 77 [1953]: 132). A modern társadalomban a kapitalizmus kizsákmányoltjai, a termelőeszközöktől megfosztott bérmunkások, vagyis az uralkodó osztályt eltartó *proletariátus* mellett kitermelődött a társadalom aljanépet tevő talajavesztett, lezüllött elemek rétege. Megszületett a *lumpenproletariátus*. Marx meghatározása szerint „a *lumpenproletariátusból* kerülnek ki a társadalom hulladékaiból élő tolvajok és gonosztevők legkülönfélébb fajtái, foglalkozás nélküli emberek, csavargók”, befolyásolható egyének, akik „a legközönségesebb utonállásra és a legmocskosabb megvesztegethetőségre egyaránt képesek” (Marx—Engels: i. m. 1: 132), kétes származású tönkrement alakok, kalandorok, kitartottak (uo. 272), tolakodó, megvásárolható, lezüllött

személyek (uo. 627). Nyelvünknek nem volt s ma sincs szava ennek a fogalomnak jelölésére. A magyar helyesírás szabályainak 1954. évi kiadása a *lumpenproletár* szót törvényesíti. Az antik képzeten kívül tehát a szó hiánya is okozhatta, hogy egyazon hangalak jelölte mind a két fogalmat, a dolgozót és dologtalant, a munkást és munkakerülőt. De nem kis mértékben hathatott közre a szó alkalmazásának téves gyakorlatában a szocializmus problémáinak nem ismerése, az érdektelenség és közömbösség. Tény, hogy *proletár* szavunk párhuzamosan két fogalmat jelölt.

Ha irodalmunkban keressük a szó 'lumpenproletár' jelentésű előfordulásának kiindulópontját, akkor úgy tűnik fel, mintha a téves szóhasználat már valahol ott kezdődne Eötvös Józsefnél, amidőn az író az osztályából kihullott Armandot a kizsákmányolt milliók panaszainak tolmácsolójaként szerepelteti „A karthausi” című regényében (vö. Sötér István: Eötvös József 62). Armand *proletár* alakja, ha távolról is, de súrolja egy *lumpenproletár* magatartását. A „város egyik legnagyobb bankárának fia, . . . tizenkét esztendőös vala, midőn atyja egyszerre megbukott”. A „koldus” ifjú csalódott a júliusi forradalomban. A remélt jobb életviszonyok helyett a visszatérő múlt sivár valósága fájdalommal tölti el: „álmodoztam mint Isten képmása, s felébredék mint *proletárius*” (Budapesti Árvízkönyv. Pest, 1839. 3:193). A magát „szegény *proletáriusnak*” nevező Armand örvény szélére kerül. Erkölcsileg megbízhatatlanná lesz. Pénzt vesz át ékszeres árának kifizetésére, de az összeget elkártyázza, adósságba veri magát, s kétes értékű grófi szolgálataival egyengeti élete útját. Mindezek a mozzanatok a züllés nyomait jelzik, jóllehet Eötvös ítélete szerint is e jelenségekért a felelősség a kapitalizmus rendszerére hárul.

Ha Eötvösnél a 'lumpenproletár' fogalmának csak első halvány elemeit fedezhetjük fel, vannak, akiknek elképzelése a *proletárról* ebben az időben már a marxi meghatározásokat fedi. A rendi országgyűlés kerületi ülésében a választásokkal kapcsolatos vesztegetésről folyik a vita. Az egyik szónok szerint az „alkotmányos országok organismusának természetes következtése a vesztegetés, s más alkotm. országokban is láthatni, hogy a *proletáriusok* pénzen eladók” (Pesti Hírlap 1844. 35). Mutius (= Medve Imre) ismerte Cabet utópista kommunizmusát, s valóban vannak világos pillanatai: „Nálunk a napról napra növekedő *proletariat* és annak munkahiánya valóban szomorító” (Honderű 1848. 147). „Nálunk mentül jobban daraboltatik a földbirtok, örökösödés vagy birói foglalások által, annál jobban szaporodik a *proletáriusok* száma” (uo. 162). De amikor a *proletár* szó meghatározására vállalkozik, gondolatai közé meglepően ferde kitételeket vegyít: „A *proletárius* fölüláll a pártokon, nincs vesztenivalója, nincsenek praerogatívái, századok által szentesített birtoklási jogai. Ő az idővel nő, az idővel tűnik el, barátja a tavasznak, mert minden bokor szállást ad; ellensége a télnek. És mégis: A *proletárius* anyag, melyből a status-épületek képesait készíti a történet. A *proletárius* probléma, melyet a fatum megfejtésül adott föl az emberiségnek” (uo. 1847. 2:321). Értelemhíjas megállapítása szerint a zsidók „csak abban különböznek a többi *proletáriusoktól*, kik talán erővel is elveszik embertársaiktól a pénzt, hogy ők csalárdul zsebelik ki és észrevétlenül juttatnak koldusbotra” (uo. 1848. 162). A *proletariat* fogalmi körébe utalja a „ravaszáguk után élő” cigányokat is. Beszél az emancipációra megérett „intelligens *proletariat*”-ról (uo. 163). Nem kíméli a parasztságból felemelkedő értelmiséget sem: a „tanult *proletárius*” erkölcstelenségével megmértelyezi a társadalmat (uo. 147).

Hogy milyen fonák kép él Medve Imrében a *proletariátus* fogalmáról, azt levélciklusának legkirívóbb részlete mutatja. Kezébe került a Bajza szerkesztette „Ellenőr”. Benne olvasta Kossuthnak a magyar politikai pártok értelmezéséről írt cikkét. Ennek nyomán újból megkísérli a 'proletár' fogalmának felfejtését. Szó szerint átveszi Kossuth meghatározásának tartalmi elemeit, majd önállósítva magát, a legzavarosabb területre téved: „A *proletárius* mindenütt jelen van, látod őt az utcák sarkain, rongyosan és éhesen, munka és kereset után sovárogni vagy koldulni; látod őt mint dandyt az utczákon, kávéházakban, a salonok síma padozatán; látod mint dologtalan mesterembert, kereskedőt, iparüzőt, látod mint író, művészt, ügyvédet, orvost, sebészt stb. mindenütt és mindenhol csak ő ijesztő réme a polgári társadalom jelen szerkezetének” (uo. 161).

Márciusi forradalmunk idején a 'lumpenproletár' fogalmának jegyeit újabb vonásokkal szaporítják a céhreakció kiváltotta zsidóüldözésekről szóló tudósítások: Pozsonyban „9 óra tájban a katonaság több felé tábort ütött, de ekkor Blumenthalból már összefutott a sok *proletárius*” (Hazánk 1848. 817); Szereden „a *proletáriusok* elvégezvén a zsidók kirablását, a német polgárok vagyonát támadták meg” (Pesti Divatlap 1848. 582). A pozsonyi zavargásokra várakozás hangulatát rögzíti magánlevelében Bártfai József szabadkai ügyvéd. Haladásellenes hangsúllyal írja: „Eddig még nem hallatszik, hogy bár ki is személy s vagyonában szenvedett s megtámadtatótt volna, ami szinte feltűnő, mert elég *proletáraink* vannak, az iparlovagok sem hiányozván” (V. Waldapfel E.: A forradalom és szabadságharc levelestára 1: 146).

2. Az ötvenes években, amidőn a szocialista-kommunista irodalom már marxi jelentéssel közvetíti hozzánk a *proletár* szót, a régi hibás szóhasználat tovább él, s a helyes fogalmi tartalomtól való értelmi elhajlás az eddiginél szélesebb területen jelentkezik. Ezen a vonalon mintha állandósulna az a szemlélet, amely *proletárnak* minősít mindenkit, akit könnyelműsége, léhasága a dzsentri életformából kihullat, vagy aki a mágnások, tőkésék jólétéhez viszonyítva kis jövedelmű polgári foglalkozást űz, elsősorban írói tevékenységet folytat. Hogy az uralkodó osztály mindenképpen így értelmezte a *proletár* megjelölést, arra jó példa Kuthy Lajos egyik elbeszélése, amely mintegy torz magyar irodalmi keretben tükrözi Engelsnek azt a megállapítását, hogy 1847-ben „A szocializmus legalább a kontinensen szalonképes volt” (Marx—Engels: i. m. 9). Livius gróf, az 1848-ban játszódó elbeszélés hőse gyakran megfordult Arsene grófnő szalonjában, ahol „szívesen láttaték mindenki, ha erkölcs és műveltség, szellem s egyéniség azon osztályba avatta őt, mellyben nincs mágnás, nincs bourgeoisie, nincs *proletár*; melly nem angol, nem francia, nem magyar, hanem mindenütt egy, ugyanaz és örökkévaló, a művelt osztályba” (Munkái. Pest, 1852. 8: 1). Livius magatartása csupa ellentmondás. Környezete úgy véli, hogy „egészen azon élettant ölté fel, melly a börzék s pénzuraság kalmárjellemeit úgy meggyűlölteté ujjab időkben a *proletár világgal*” (uo. 15). Ő maga, akivel nevelője, „az új socialistikus tanok barátja, apostola” megutáltatta a vagyon birtokosait, az egyik pillanatban arra döbben rá, hogy vagyonából mit sem adott „a honnak, a nemzetnek, a munkásosztálynak” (uo. 33), a másik pillanatban pedig így hártja el az alacsony életszínvonal közelségét: „Leöltsem kabátomat, hogy a *proletárral* egyenlőn nézzek ki?” (uo. 38). Itt e gondolat csak kacérkodás a vagyontalansággal, a jóléthől kicsöppentek sorsával, de mint tudatosan fel-

ismert veszély életprogramot alakít ki Kövér Lajosnak 1857-ben írt vígjátékában. A dráma földbirtokos szereplője így nyilatkozik: „Ha magam nem tekintek gazdaságom után, tönkre kell mennem, pedig megvallom, tiszttelem a *proletariátust*, de jobban szeretek sportmankedni és a comforthoz jövedelem szükséges” (Színművei. Pest, 1860. 172). E kivételes jelenséggel szemben gyakoribb a valóság: a lejtőre jutott dzsentri a mihaszna élet partjain köt ki. Heverdi Aladár is „Ott hagyta az iskolákat, elverte a nyolcszáz holdat s lett belőle dologkerülő, kisvárosi *proletár*. Társadalmi naplopó, hátramoszító” (Roboz István: Daguerreotyp... Pest. 1863. 11). Ez a sors vár a Zalaváry család báróságra vágyódó egyetlen ivadékára is. „Maholnap el-pazarolja minden vagyonát. Megbukik, *proletár* lesz” (Halmágyi Sándor: Elv és előítélet. Pest, 1864. 9). A lesüllyedés ellenszeréül a dzsentri a tőkés házak visszasesítő jólétét keresi. Egy Bereczik Árpád-novellában „Egry Oszkár bankhivatalnok úr” szerint: „A mi legnagyobb bajunk az elszegényedés, annak pedig oka a meggondolatlan házasságok kötése, melyekből *proletárok* nemzedéke születik” (Magyar Könyvtár 572. sz. 7).

A *proletár* szóval jelölt *lumpenproletár* már Csiky Gergely drámája előtt egy negyedévszázaddal megkezdte a maga színpadi életét. Beöthy László „Özvegy és proletár” című egyfelvonásos vígjátékának kéziratban maradt szövegét nem találjuk, de ismerjük a darab anyagát szolgáltató novellát (St. Pierre-testvérek. Divatcsarnok 1854. 83—130) és a színházi előadásról szóló bírálatokat. Jókai Mór az ifjú párizsi „proletár”-ról, aki az elbeszélésben mint kis fizetésű elcsapott exírnök és titkos drámaíró nem tudja fizetni szállásának bérét, s egy fiatal özvegynek kezére pályázik, többek között így ír: „Ez egy korhely naplopó. Ön [ti. a szerző Zs. J.] talán nem is tudja, hogy az idegen hölgyek naplójában kutat, hogy pénzért szeret; saját bűneit másra fogja; szemtelenül dicsekszik, és kedvese testvérét elárulja, hogy magát megmentse?” Az alak nem is párizsi francia, hanem „valami jözsefvárosi” (Vasárnapi Újság 1856. 270). Salamon Ferenc véleménye sem kedvezőbb: „Főszemély a *proletár*, kinek következetlen magaviselete kimagyarázhatatlan, s kinek tolakodó magaviseletét, gyávaságát, lopását és hazudságát nem menti ki azon féleszűhöz méltó hóbortos jókedv, mellyel szerző e sötét oldalakat megaranyozni igyekszik” (Budapesti Hírlap 1856. aug. 2. 2). Ha az elbeszélésből nem olvashatjuk is ki a drámai személlyé lett Artúr ilyen túlzottan kiélezett jellemzését, mégis az alapszöveg és a színházi kritika alapján úgy kell látnunk, hogy Beöthy a dologtalan jólétre törekvő és az eszközökben nem válogató „proletár” könnyelmű figurájában mintegy előfutárját teremtette meg Csiky ingyenélő „proletár”-jainak. Az elbeszélésben nem fordul elő a *proletár* megjelölés, viszont a dráma a *proletár* szóban találja meg az ifjú életviszonyainak és jellemvonásainak legátfogóbb tartalmú kifejezést. Beöthy a szó használatával nyilvánvalóan Artúr nyomorúságát és küszködő helyzetét is érzékeltetni akarta. Ezeket a motívumokat hangsúlyozza a színpadi díszlet is. „A *proletár* oly szobában lakik, melyben egy gyalult asztalon és szalmazsákon kívül egyebet nem látni” (uo.). Beöthy tovább sűriti a szó jelentés-tartalmát. A 'lumpenproletár' fogalmi elemei közé iktatja az 'ingyenélő' meghatározó jegyet is. A tőle 1857-re szerkesztett humorisztikus naptárban a *balekot fogni* kifejezést ezzel a megjégyzéssel értelmezi: „A pesti *proletáriusok* mészava! balikot [!] fogni annyit tesz, mint mással fizettetni ki vacsoráját vagy, ha a szükség úgy kívánja, ebédjét!” (Putnoky Imre: MNY. 25 [1929]: 374).

A 'szegénység, vergődő élet' fogalmával azonosuló *proletár* szó nem egyszer az írói életpályán működő egyéneket jelöli. Előfordul, hogy a lenéző úri szemlélet bélyegzi „proletároknak” az írókat, de van úgy is, hogy maguk az írók vállalják a rangsoroló címet. Gróf Mártonffy a kaszinóban mentegetőzik felesége úri szeszélyei miatt. A grófnő irodalmi estélyeken látja vendégül az „ügynevezett intelligens,-de szegényebb” írókat és művészeket. Minderről a férj mit sem tehet. „Egyébiránt ő nagyon mulatságosnak találja látni a »noble proletariat« a termekben hogyan játsza az uraságot” (Rózsaági Antal : A fertálmágnások. Pest. 1862. 1 : 13—4).¹ Kecskeméthy Aurél maga utalja ki önmagának a társadalmi rangjelzést. Ha nem tudná, hogy a felsőház a kereskedők testületének termeiben, a Lloyd épületében ülésezik, s így a felsőház tagjai is bért fizetnek, cserbenhagyná a bátorsága. „*Proletarius* létünkre szent borzadályal lépnénk annyi egyházi s világi nagyok, herczeg, gróf, báró, zászlós urak közé” (Országgyűlési árny- és fényképek. Pest, 1861. 60). Ormódi Bertalan önéletrajzi novellájában harmadik emeleti szegényes szobában tengetett életére célozva már minden viszonyítás nélkül nevezi magát „irodalmi *proletár*”-nak (Családi Kör 1867. 9). Itt jegyezzük meg, hogy a szellemi szegénység, műveletlenség állapotának kifejezésére nyelvünkben előfordul a *proletár* szó -ság képzős alakja is : „a zsidóknál épen a gazdagok képviselik a lelki közönyt és szellemi *proletárságot*” (Egy hitrokon : A zsidók reformatiója. Pest, 1867. 15).

3. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az ötvenes-hatvanas években már kitapinthatók a *proletár* szó használatának azok a vonalai, amelyek Csiky Gergely „Proletárok” című drámájában a címadó szereplők jelleméhez vezetnek. A szó párhuzamos előfordulásai kiáltóan ellentétes szóhasználatot rögzítenek. Az egyik oldalon a politikai-társadalmi érdekelttség, a munkásmozgalmi harcok biztosítják a szó valóságos jelentését, a másik oldalon pedig ugyan-ebben a szóban a 'lumpenproletár' fogalmának tartalmi elemei ütköznek ki. Ott kialakul a *proletárköltő* fogalma. Vajda János 1862-ben megjelent Önbírálatában írja : „Eugenia császárné, a rajongó pápista, meg akarta látogatni . . . a kopott kabátos *proletárköltőt*, Bérangert” (ÖM. 1077). 1871-ben a munkás-egyletek vezetőinek letartóztatásáról készült főkapitányi jelentés jóvoltából megjelenik szókincsünkben a *proletárforradalom* összetétel : Az Általános Munkás-egylet „junius 11-én az 1848-dik évi párizsi *proletárforradalom* évforduló napján tartani szándékolt . . . népgyűlés helyett . . . 250—300 főre menő gyülekezetet tartott” (A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 1 : 180). 1873-ban napvilágot lát a Kommunista Kiáltvány első, kivonatos magyar fordítása s benne az osztályharc programja : „Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy egymással direkt ellentétben álló osztályra : t. i. polgárságra és *proletariatusra*” (Munkás-Heti-Krónika 1873. aug. 10. 2). S a másik oldalon? Jókai 1869-ben a *proletariatus* fogalmának félreértéséről bizonykodó többes számú alakot használ : Baradlay Jenőnek semmi kedve sem volt „A rongyos *proletariatusok* hadát visszatartóztatni öntestével” (A köszívű ember fiai. Cent. kiad. 1 : 143). Mikszáth 1880-ban még külön-külön osztálykategóriának fogja fel a munkásokat és a *proletárokat* : „A legújabb népszámlálás szerint Szabadkának hatvanhárom ezer lakója van s ezek mind birtokos elemek, *proletárok*

¹ Jókai ugyancsak 1862-ben használja a *noble* jelzőt : „noble nemzet” (Politikai divatok. Centenáriumi kiad. 205).

és munkásosztály alig van” (Szegedi Napló 1880. szept. 5. 1). Ballagi szótárában még 1881-ben is ezzel a szocialista tartalomtól idegen értelmzéssel találkozunk: „Proletariat, das; ... tengődiség. Proletarier, der; ... tengődi, *proletár* (vagyon és foglalatosság nélküli polgár)”. Ilyen szóértelmezés szomszédságában természetesen nem meglepő Csiky *proletárjainak* megformálása.

A nyolcvanas években szókincsünknek talán egyik leglazább tartalmú szava a *proletár*. Minden kötöttség nélkül használják. Hogy minő képzet él például Bársony Istvánban a proletárról, azt a vadászgató író a szó átvitt értelmű alkalmazásával tárja fel. Szerinte a hófedte róna „a született *proletárok* osztatlan hazája”. A *proletárok*: az állatok, köztük az elvadult hiúz és társai. „Rémpéldányai ezek az őstermészet *proletárjainak*, melyek élete a többi pusztulása. Amazok csak lopnak, megdézsmálják, a mit az ember elokkupált tőlük: míg ezek ölnek, vért szomjuhoznak, mert gyönyör és élvezet nekik a pusztítás” (Ország-Világ 1886. 856—7). Feltűnőnek kell tartanunk Iványi Ödön viszonyát is a *proletár* szóhoz. „A püspök atyafisága” című regényének egyik alakja, Bacsó Péter, az elszegényedett dzsentri gyűlöli gazdag rokon-ságát, s mint a „szocialista bölcsészet” híve az anarchiát tekinti egyedül lehetséges életformának mind a politikában, mind a magánéletben. Meghökkenítő nézeteket vall: „Egy *proletár* lányának nem szabadna szépnek lenni. Lehet okos, lehet munkás, lehet művelt, de ha szép is egyúttal: akkor a dolognak könnyen rossz vége lesz. A *proletár*, akinek szép a leánya, soha sem tudja, hogy mikor a lány elmegy hazulról: úgy jön-e majd vissza, ahogy elment” (Alföld 1888. dec. 11. 1). S mint aki borgőzös hangulatában nem képes felmérni szavai tartalmát, nem áttolja kimondani tanító nő leányáról, a tiszta lelkű, szép Veronról: „Az én lányom úgy nőtt fel, mint igazi *proletár-lány*” (uo.). Kengyel Valér, a törvénytelen születésű hírlapíró e szavak hallatára azonnal anyjára gondol. A szerencsétlen asszony mesterségként bocsátotta magát áruba, világleánya volt, kitartott nő. „Égykor ez is egy olyan, szép *proletár-leány* volt, a milyeneknek, Bacsó Péter szerint, a *proletár-lányoknak* nem szabadna lenniök...” (uo. dec. 12. 2). Veron apja családja gazdag ágának szolgálatába szegődik, egy fiatalabb rokon leány társalkodónője és útítársa lesz. A lecsúszott dzsentri apa így fogalmazza meg véleményét leánya elhatározásáról: „Nem rám ütött ez a leány. Nem igazi *proletárvér*” (uo. dec. 14. 2). Valér kétes jellem. Mindenkit kizsákmányol a maga hasznára. Újságcikkeiben Bacsó előadásainak gondolatait dolgozza fel. Nem riad vissza hazug vádak közlésétől sem. Bacsó így idézi Veron előtt: „az éhenkórász, a *proletár fattyú*” (uo. 1889. márc. 3. 2). Iványi regényében az idézett kitételek már csak azért is visszásan hatnak, mert maga az író ismerte Frankel Leót, szemléletében nyomot hagyott érintkezése a párizsi kommün miniszterével, és vannak írásainak rokonszenves munkás tárgyú lapjai (l. Rejtő István: Irodört. 1954. 109—15). Utóbb említett példamondataink közlésében szinte szelíden húzódnak meg a *proletár* szónak olyan fonák kapcsolatai, amelyekben végső fokon mégis csak a ’szegénység’ vagy a ’deklasszálttság’ hangsúlya érződik: „Magyarországon annyi a *kántor-proletár*, mint másutt sehol” (Magyar Zsidó Szemle 1886. 403); „A modern állam felállításával végkép tarthatatlanná és nevetségessé lett a *proletár-mágnások* állása” (Bethlen Miklós: A történelem regénye. Bp., 1888. 143).

A *proletár* szó tartalmi ismeretének hiánya nyelvészeti irodalmunkban is jelentkezett. A Magyar Nyelvőr a következő kérdést intézte olvasóihoz:

„Használ-e valahol a nép olyan tájszót, melynek jelentése megegyezik a közönségesen használt *proletár* szóéval?” (Nyr. 15 [1886]: 276). A „közönségesen használt” kitétel a köznyelvi és irodalmi nyelvben fellelhető hibás szóhasználatra utal, mint ahogy maga a kérdés is azzal, hogy valamely azonos fogalom meglétének lehetőségét feltételezi a népnyelvben, a 'proletár' fogalom valódi jegyeitől független tájékozódásra mutat. A kérdésre egyetlen egy válasz érkezett. Csapodi István közlése távoli területen fedezi fel a jelentésközeliséget: „*Proletár* szóval egyező értelmű a *bugér* is. Felső-Somogyban ugyanis *bugér*-nak mondják az olyan idegen eredetű (tót, morva sat.) embereket, kik ott ragadnak szellérnek s elmagyarosodnak, de megérik rajtuk, hogy idegenek” (uo. 469). Csapodi későbbi értelmezéséből aztán határozottan kiderül, miben találja meg a két fogalom érintkező motívumát: „*bugér*: afféle cseh, lengyel, morva, tót szegény munkás, a milyen itt is ott is ragad egy kettő s rontott magyarsággal beszél” (uo. 16 [1887]: 477).¹

*

Szótörténeti adataink leszűrhető eredményét így összegezhetnők: *Proletarius* > *proletár* szavunk a reformkor utolsó évtizedében nyert polgárjogot a magyar szóhasználatban. Mai tudomásunk szerint a *proletárius* szó első lelőhelyét 1838-ról keltezhetjük, a megrövidült *proletár* szóalak 1846-ban bukkan fel, szocialista-kommunista jelentéstartalommal 1851-ben jelenik meg először irodalmunkban. A 'lumpenproletár' jelentésű *proletár* szó első előfordulására már 1844 óta vannak adataink. E hamisan alkalmazott *proletár* szavunk tartós jelenléte a nyelvi gyakorlatban azt mutatja, hogy íróink, újságíróink egy része még a II. Internacionálé és a magyarországi szociáldemokrata párt megalakulása évének (1889; 1890) közvetlen közelében sem értelmezi igaz tartalma szerint a *proletár* szót.

Zsoldos Jenő

A per szókészletének újabb változásairól

A jogi szaknyelvet — mint minden szaknyelvet — tudvalevőleg pontosan meghatározott, különleges jelentéstartalommal bíró műszavak, kifejezések sokasága jellemzi, s változásában legfőképp a gazdasági-társadalmi-politikai fejlődés, illetőleg az érte vívott harcok tükröződnek. Érdemes volna a vizsgálódást egyszer az újabb jogi szaknyelv egészére kiterjeszteni, s remélem, hogy ez előbb-utóbb meg is történik. Mind a jogászok, mind a nyelvészek bizonyosan sokat tanulnának ebből. Magam ezúttal kevesebb érem be — és ezzel egyben cikkem címét is szabatosabbá teszem: csupán az általam az utóbbi években behatóbban művelt két jogágnak, a p o l g á r i e l j á r á s i

¹ Felső-Somogyban, a Balaton mellékén *buger*: kaszás tót (Nyr. 8 [1879]: 432). Csepán, Heves megyében a Görög nevű család egy vagy több tagjának *Bugér* volt a ragadványneve (Nyr. 5 [1876]: 382). Vargha Gyula szerint Somogyban azokat a föld nélküli parasztokat nevezték *bugerekknek*, akik feleségestül jártak-keltek munka után (Népk. Gy. 2. [1905]: 145, 419). Nagyperkátán (Fejér m.) a falu egy része: *Bugerváros* (Nyr. 42 [1913]: 191). Esztergomban megvető értelemben használják (Nyr. 54 [1925]: 62). A jassz nyelvben is előfordul: *buger* < *Burger*: *pógár* (Bárcki Géza: MNy. 28 [1932]: 88).

jognak és a büntető eljárási jognak újabb szaknyelvére, ezen belül túlnyomóan a jogszabályokban foglalt szavakra, kifejezésekre szorítokozom. (Az államigazgatási eljárást tehát figyelmen kívül hagyom.) De nemesak ennyiben adalék jellegű ez az írásom, hanem annyiban is, hogy még e szűkebb körben sem tart igényt a teljességre; a felsorolások ehhez mértén csak példa értékűek, korántsem kimerítőek. Szerintem még az ilyen korlátozás mellett is világosan érzékelhető a két perrendtartás szóanyagának a felszabadulás óta bekövetkezett nagy társadalmi változásokat tükröző mozgásiránya.

Ha a régi Pp. (Polgári perrendtartás, 1911-ből) és a régi Bp. (Büntető perrendtartás, 1896-ból) és az őket kiegészítő törvények szavait, kifejezéseit összehasonlítjuk az új Pp. (Polgári perrendtartás, 1952.) és az új Bp. (Büntető perrendtartás, 1951.), továbbá a kiegészítő jogszabályok szavaival, kifejezéseivel, eszünkbe jut Kirchmann szinte szállóigévé vált mondása: „Drei berichtigende Worte des Gesetzgebers und ganze Bibliotheken wurden zur Makulatur.” Ha aztán a törvényhozás nem három, hanem jóval több szót — egész forradalmi átalakítást — mond ki, akkor érthető, hogy a makulatúrává lett törvénykönyvek szavai, kifejezései is megszűnnek az élő jogi nyelv alkotórészei lenni, és bevonulnak a jogtörténet raktárába. Szavak, kifejezések, amelyek azelőtt mindennaposak voltak, utóbb eltűntek a tételes jog kellék-tárából. S ugyanez lett a sorsuk azoknak is, amelyeket a korábbi jogirodalom alkalmazott ugyan, de később — egyáltalán nem sajnálatosan — elavultak. Ilyen pl. a *bellebbezés* (rég. Bp. 161. § (1) bek.; vö. Finkey Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. 4. kiadás, Bp., 1916. 386). Az új kifejezés hosszabb ugyan, de érthetőbb: *a lakóhely elhagyásának a tilalma* (új Bp. 104. §).

Annak, hogy mai jogi nyelvünkben számos, azelőtt mindennapos szó, kifejezés már nem él, egyik legfőbb oka az, hogy jogalkotásunk a felszabadulás után, a szocializmus építése közben, bár nem egyszerre, de számos korábbi jogintézményt megszüntetett, illetőleg az új jogszabályok az eljárást egyszerűsítették, egyes részeit elhagyták. Az 1952. évi Pp. mindezt a régi, bonyolult perrendtartás kritikájával indokolta: ennek számos intézménye „áttekinthetelenné és bürokratikusá tette az eljárást” (Ált. ind. az 1952. III. tv.-hez, Orsz. ir. 56. sz. 61).

A bírói szervezetet érintően eltűnt pl. a *tőzsdebíróság*, *bányabíróság*, *békebíró*, *községi bíróság*, *főudvarnagyi bíróság*, *kartellbíróság*, *közigazgatási bíróság*, *ipartestületi békéltető bíróság*, *munkásbiztosítási bíróság* és *felsőbíróság*, *szabadalmi bíróság* intézménye és ezzel együtt elnevezése (s esetleges további, sajátos terminológiája). Egy részüket a társadalmi változás söpörte el, ami a tőzsde-, kartell-, főudvarnagyi bíróság esetében a legnyilvánvalóbb; másik részük fölöslegessé vált, mert az eléje került ügyeket ma másként szervezett hatóság intézi el (például a társadalombiztosítási ügyeket). A múlté lett a *dandárbíróság*, *hadosztálybíróság*, *haditörvényszék*, *honvédtörvényszék* elnevezés is. Ma a *katonai bíróság* elnevezés használatos. Megszűnt a korábbi másod- és harmadfokú bíróság, az *ítélőtábla*; helyébe egy időben a *felsőbíróság* elnevezés lépett. Részben a feudális múltra utalás indoka szüntette meg a *törvényszék* (ma: *megyei bíróság*) és a *kúria* (ma: *Legfelsőbb Bíróság*) elnevezést, bár szerintem a *megye* szó legalább annyira utal a magyar közép-korra, mint a *törvényszék*. (Az utóbbiban két jó magyar szó — a *törvény* és a *szék* — szerepel. A falusi ember ma is azt mondja, ha a bíróságon van dolga:

törvénybe megyek. Sokkal ritkábban halljuk ezt: *a megyei bíróságra.*) — A *koronai ügyész* a köztársaságban nyilvánvaló anakronizmus. Ma a *legfőbb ügyész* áll az ügyészi szervezet élén. Az ítéltábla mellé rendelt *főügyészszeg* is eltűnt a *főügyész* szóval együtt. Ma már nincs sem *árvaszéki ügyész*, sem *tiszti ügyész*, sem *ügyészségi megbízott*.

Megszűnt a régi Pp. idején használatos *kerületi városbíró* Budapesten. A szó maga azonban módosult formában és más jelentéssel 1954-ben visszatért: a városokban ma a járásbírószágot *városi bíróság*-nak, ha pedig több van egy városban, ezeket *kerületi bíróság*-oknak hívják. A megyei bíróság helyett Budapesten *budapesti fővárosi bíróság* van.

A vizontagságos harcok után egykor nehezen megszülető *esküdtszék* működésének tényleges megszűnésével az első világháború táján egy sereg erre vonatkozó szó és kifejezés került ki a mindennapi jogéletből (pl. *esküdtképeség*, *helyettes esküdt*, *esküdtek főnöke*, *esküdtek lajstroma*, az esküdtszéki eljárásban jelentős *főkérdés*, *kisegítő főkérdés*, *külön főkérdés*, *külön kérdés*, *mellékkérdés*, *pótkérdés*). Ezeket már az első világháború után felnőtt jogászgeneráció is csupán a tankönyvekből, nem pedig a gyakorlatból ismerhette meg.

Van eset, hogy egy szerv elnevezése napjainkban szűnt meg, pl. *ügyészségi nyomozó*, *államvédelmi hatóság*.

A bírósági segédszemélyzet körében ma már nem szerepel a *joggyakornok*, *bírósági jegyző*, *aljegyző*, *önálló működési körrel felruházott jegyző*, *bírósági titkár*, *albíró*, *ítélőtáblai elnöki titkár*, *kúriai elnöki tanácsos* sem. Jogtörténeti műszó lett az *egyesbíráskodás* is. A *választott bíróság* esetén maga a szó megmaradt ugyan, de a tartalma összeszűkülte, mert ennek ma kizárólag nemzetközi viszonylatban van helye. Ezt napjainkban kereskedelmi kamarai választott bíróságnak nevezik. Más volt a korábbi — tisztességtelen verseny esetén működő — *kamarai választott bíróság*.

Rátérve a szervezetről magára az eljárásra, mindenekelőtt azok a szavak, kifejezések kerültek ki az élő jogi nyelvből, amelyek az eljárás korszerű egyszerűsítésével váltak tárgytalanokká. Ma a büntető pert csak a nyomozás előzi meg, korábban a nyomozás mellett bizonyos esetekben a vizsgálat is. Ennek következtében az évtizedes lassú sorvadás után a felszabadulást követő néhány év múltán már csak a jogtörténetben szerepelt a *vizsgálat*, *vizsgáló bíró*, *vizsgálati fogság* elnevezés. Nem a törvényi, hanem csupán a belső utasítási anyagban jelenik meg a rendőrség egyik szervének elnevezéseként a *vizsgáló tiszt*. A büntető pert megelőző szak kettőssége a szovjet jogban máig is megmaradt, így tehát a szovjet jogi ismertetésekben, fordításokban továbbra is találkozhatunk a *vizsgálat*, *vizsgáló* szavakkal és természetesen a francia, olasz stb. jog fordítása, ismertetése alkalmával is a *vizsgálat*, *vizsgáló bíró* stb. elnevezésekkel. Ugyanez áll más kifejezésekre is. A nem szabatos jogi nyelvben egyébként a *bűnügyi vizsgálat* kifejezés 'nyomozás' értelmében szintén mindmáig él (vö. pl. Rendőrségi Szemle 1958/7 : 523).

A vizsgálat mellett hiányzik mai törvényeink szótárából a *vádtanács* (a reformkorban *perbefogószerk*-nek javasolták), a *vádhatarozat*, fakultatív *vád alá helyezés*, a *vád alá helyezési* vagy *közbenső eljárás* kifejezés is. Ugyanez lett a sorsa az *ellenőrző szakértő*-nek, *közvédő*-nek, *házasságvédő*-nek is.

Jelentős egyszerűsítés és az eljárás gyorsítása következett be azáltal, hogy mai perrendtartásaink csak egyfokú perorvoslatot ismernek, amelyet

a másodfokú bíróság vizsgál felül. Ezáltal jogtörténetivé váltak mindazok a kifejezések, amelyek a másodfokú határozat elleni további perorvoslatra vonatkoztak, mint pl. a *semmisségi panasz* (de a *panasz* szó a nyomozás során jogorvoslatként tovább él, és részben másutt is, pl. „panasz a perújítási kérelem elutasítása miatt”), *felülvizsgálati kérelem*, *ugró felülvizsgálat* (revisio per saltum), *megsemmisítés*, *feloldás*, *kisegítő feloldás* (de a *hatályon kívül helyezés* megmaradt). Viszont a *fellebbezés* szó tartalma bővült, mert ma nemcsak az ítélet ellen irányuló perorvoslatot hívjuk így, hanem egyben a végzés ellenit is. Ezáltal még jobban hangsúlyozódott, hogy a fellebbezés az elsőfokú bírói határozat ellen intézett jogorvoslat. (Ez az összevonás másfelől a túlzott, elnevezésekben is megmutakozó egyszerűsítés következménye. Helyesebb lett volna szerintem megtartani az eltérő jellegre utaló *felfolyamodás* szót, amely korábban a végzések ellen intézett jogorvoslat megkülönböztető neve volt.)

A *fellebbezés* szó jelentésváltozása figyelhető meg abban is, hogy 1954 óta inkább a *semmisségi panasz* tartalmára emlékeztet (ez évbeli perrendi novelláink „kasszációs-revizíós”-nak nevezik a fellebbezést), míg a szélesebbkörű megváltoztatást, a ténykérdésben is felülvizsgálatot engedő 1957—1958. évi perrendi novellák folytán ma már ismét inkább az eredeti, tulajdonképpen jelentésének (‘appellatio’) felel meg.

Néhány év óta megszűnt a *büntető parancs* intézménye; de polgári eljárásjogi megfelelője, a *fizetési meghagyás* megmaradt. Minthogy *eskü*-nek a polgári és a büntető eljárásban ma már nincs helye, az erre vonatkozó kifejezések is hiányoznak mai jogi nyelvünkől (pl. *előeskü*, *esküképesség*, *a fél eskü alatti kihallgatása*, *az esküre bocsátás sorrendje*, *a fél, tanú, szakértő esküje*, *egységű eskü*, *eskü helyetti fogadalom*). Az *eskü* azonban a perrendtartásokon kívül tovább él, például az *esküvő* szóban. Újságjainkból értesülhetünk a katonák *eskütételéről* is. Legutóbb a Hazafias Népfrent országos elnöksége által választott országos választási elnökség tagjai „tették le az *esküt*” a Népköztársaság elnöki tanácsának elnöke előtt (az elnöki tanács 1958. évi 1—20. sz. határozata: Magyar Közlöny 1958., 92. sz. 1; vö. pl. Népszava 1958. okt. 2—3.).

A polgári eljárásban ma már nem beszélhetünk *tömegnap*-ról, *pergátló kifogás*-ról (Frank Ignác ezt még *perhárító-ellenvetés*-nek nevezte, vö. Beck Salamon: Nyr. 81: 11), *mulasztási*, *makacssági ítélet*-ről, *ágytól és asztaltól elválasztó ítélet*-ről, *csödválasztmány*-ról, *elkülöntett végítélet*-ről, a büntető eljárásban pedig *éjjeli ügyész*-ről, *soros ügyész*-ről, *keresztkérdés*-ről, *fő-, mellék-, pótmagánvád*-ról (csak egyszerűen: *magánvád*-ról), *végtárgyalás*-ról, *főtárgyalás*-ról (csak egyszerűen *tárgyalás*-ról, ugyanúgy a polgári eljárásban is; de például a Német Demokratikus Köztársaság Bp.-a ma is *Hauptverhandlung*-ról szól). A perrendtartásokból eltűnt a *per-előfeltételek*, *per-akadályok* kifejezés (ezek a törvény szóhasználatában *permegszüntetési okokká* váltak, bár a Pp. javaslatának miniszteri indokolása mégis említi a per-akadályokat is és a pergátló körülményeket, l. Részletes indokolás a VIII., IX. és XII. fejezethez). Az ügyészség szocialista felfogása folytán mind ritkább a *vádhatóság* megjelölés, helyette „a szocialista törvényesség őre” a gyakoribb. (Ez persze szabatos beszédben a bíróságra is áll!)

Már az eddigiekben is utaltam néhány olyan új szó, kifejezés megjelölésére, amely részben új intézményt, részben a réginek új tartalommal való megtöltését jelzi.

Átmeneti jellegű volt a *közérdekű kifogás*, a *közlekedési bíróság*; az utóbbi mint különbíróság napjainkban már nem működik. Jelentős szócsoport összefoglalója a *döntőbizottsági eljárás* (korábban *egyeztető bizottsági eljárás*), amely a szocialista társadalmi rend talajából nőtt ki a magánvállalatok államosítása után, az állami vállalatok között keletkező vitás ügyek elintézésére. Ide tartoznak a *központi döntőbizottság*, a *megyei (fővárosi) döntőbizottság*, a *könnyűipari stb. döntőbizottság*, a *központi döntőbizottság elnöke*, a többi döntőbizottság *vezetője*, egy-egy döntőbizottság *tárgyalásvezetője* stb. Munkaügyekben bizonyos eljárási fázisban különféle *egyeztető bizottságok* működnek.

A *népbíró*, *néppügyész*, a *népbíróságok országos tanácsa* (NOT) a felszabadulás utáni *népbírósági eljárás*-ra utalt. Újabb büntető eljárási jogunk ismét bevezette a *népbírósági tanács* intézményét a Legfelsőbb Bíróságon és a megyei (fővárosi) bíróságokon. A *népi ülnök* állandó tartalommal bíró, sokat használt, fontos szavunk. Új elnevezés a már említett *Legfelsőbb Bíróság* és a *legfőbb ügyész* is. Egyesek az előbbi szóalkotást kifogásolták, mert a *legfelső* már önmagában is a legmagasabbat jelenti, a szóvégi *-bb* fokjel tehát felesleges. Lőrincze Lajos szerint azonban a *-bb* jeles forma ezúttal nem helytelen, mert a kifejezés átvitt értelmű; nem a legmagasabb helyen, legfelül levő dologról van szó, mint pl. *legfelső polc* esetén (vö. Lőrincze: *Nyelv és élet*. Bp., 1953. 9). Az alsóbbfokú szervek neve: *járási (kerületi, városi) bíróság*, *megyei (fővárosi) bíróság*, *járási ügyész*, *megyei ügyész*.

A tartalmában némiképp a váctanácsra emlékeztető *előkészítő ülés* kifejezés 1954-ben jelenik meg a törvényben. (Előtte a fordítások révén már ismeretes volt). Ez a műszó ma is él; ellenben a *házassági bontóper megelőző előkészítő eljárás* nem bizonyult célszerűnek, helyébe a *békéltetési kísérlet* lépett.

Friss keletű az *igazságügyi szakértő, bírósági orvos* és az ügyvédtől elkülönítő *vállalati jogász* (vállalati jogi előadó) elnevezés. A *vállalati jogtanácsos* korábban is használatos volt, de nem az ügyvédtől való elkülönítés értelmében. A bizonyítás területére már jó ideje bevonult az *életteni vizsgálat*, *véralkohol-vizsgálat*, *vércsoportvizsgálat*.

Az eltűnt *szegényjog* helyébe a *költségmentesség* lépett. Az ügyészi perorvoslat átfogó elnevezése az *óvás*, amely túlmutat a büntető és a pogári eljáráson (az utóbbiba beleértve itt is a végrehajtási eljárást). A *fellebbezési óvás*-on kívül szerepel — mint rendkívüli perorvoslat — a jogerős határozat ellen intézhető *törvényességi óvás*, de ezt az ügyészek közül csak az ügyészi szervezet élén álló legfőbb ügyész emelheti. (Ezenkívül a Legfelsőbb Bíróság elnöke is élhet törvényességi óvással.) Nem a törvény, hanem a lazább félhivatalos nyelvhasználat ismeri a *szuperóvás*-t. Ez a lényegében ismételt, a Legfelsőbb Bíróság törvényességi tanácsának határozata ellen intézett törvényességi óvás (vö. Beck Salamon: *Jogtudományi Közlöny* 1957. 152 kk.).

A büntető és a polgári perrendtartás szóhasználatát egységesíti az a törvényi intézkedés, amely a büntető eljárásban az *úrafelvétel* helyébe a *perújítás*-t léptette. Ezáltal a két perrendtartás mindkét rendkívüli perorvoslatának ugyanaz lett a neve.

A ritkább előfordulás miatt megfakult a *sajtóper* elnevezés. Immár a mai joghallgató s a bírák és ügyészek jelentős része is alig érti, mit jelentett régebben az elsorvadt *keretbiztosítéki ingójelzálog-jog* műszó; keveset tud olyan, a felszabadulás előtti kapitalista viszonyokból érthető eljárásról, mint a *csőd*-, a *kényszeregyezségi eljárás*, amelyet az idős nemzedék olyan jól ismert. Megszűnt a *büntető-vétség-kihágás* hármas fokozati sora is. A kihágási eljárás

mai neve *szabálysértési eljárás*, s ez lényegében — a büntető és a polgári eljárástól különböző — államigazgatási eljárás. (A *szabálysértés* szó azonban egy más jelentésében a két perrendtartás nyelvében szintén tovább él. Ilyen értelemben használja a ma hatályban levő törvény, ha a fellebbezési eljárásban az elsőfokú bíróság *eljárás* vagy *anyag* jogi *szabálysértés*-éről szól.)

Az 1951. évi büntető perrendtartás *közbenső (eljárás)* kifejezést eljettette. A terminus technicus más vonatkozásban a másik perrendtartás területén bukkan fel. Az 1952. évi polgári perrendtartás tudniillik a *közben-szó* *ítélet* (sententia interlocutoria) elnevezést *közbenső*-re változtatta, mintha ez kifejezőbb volna. (Az indokolásnak nem nagyon meggyőző okfejtése szerint az új elnevezés „a határozat jellegét jobban kifejezi”.)

Új kifejezések a büntető eljárásban a *terhelteként való felelősségre vonás*, az *ideiglenes biztonsági őrizet*, a polgári végrehajtási eljárásban a *végrehajtási lap*. A *szabadságvesztés* büntetés végrehajtásának tartalma is megváltozott annyiban, hogy a korábbi fegyház-, börtön-, államfogház-, fogházbüntetés helyett mai jogunk csak a börtönbüntetést ismeri. — A *magánjogi igény*-nek a mai büntető eljárásban *polgári jogi igény*, a *perorvoslat folytán megsemmisítésnek hatályon kívül helyezés*, a *makacssági eljárás*nak a büntető eljárásban a *távollevők elleni eljárás* a neve. A *konok perlekedés*, az *igazmondási kötelesség* helyett inkább a *perbeli rosszhiszem*, a *jóhiszemű eljárás elvének körébe eső kötelesség*-ről szólnak. Kihalóban levő szó a *cégper*, a *csendes társasági per*, a *közkereseti társasági per*; a *hitbizományi per* pedig mai jogi nyelvünkől már ki is vészett. (Vö. minderre Magyary Géza—Nizsalovszky Endre: Magyar polgári perjog. 3. kiadás, Bp., 1939. 74, 104—5, 139—40.)

Bizonyos kifejezések jogi irodalmunk nyomán most kezdenek meggyökerekedni. Ilyen például a tévedésre okot adó *anyag* *jogerő* helyett a tartalmat pontosabban kifejező *jogerőhatás* (mindkét eljárási jogban). Új konstrukciói nyelvi megfelelője például az *egyszerűbben bizonyítható tények* összefoglaló értelmű kifejezése, amely a polgári eljárási jogban többek között a beismert, nem vitatott, egyezően előadott tényeket fogja át. (Mindkettőt e sorok írója javasolta, l. a „Magyar polgári eljárási jog” című sajtó alatt levő egyetemi tankönyv Bizonyítás és Bírósági határozatok című fejezetét.)

Vannak kifejezések, amelyeket ma is váltakozva használunk, hiszen egyik változatnak sincs a másiktól eltérő értelme. Ilyen pl. a *súlyosítási* vagy *súlyosbítási tilalom*; mellette néha olvasható a *szigorítási tilalom* is. Maga a fogalom 1954 és 1958 között szélesebb körű volt, mint az 1958. évi 16. sz. törvényerejű rendelet óta. Bizonyos ingadozó szóhasználatnak a jogág művelői az okai. Így például egy időben ugyanazt a disciplinát *alkotmányjog*-nak, majd különösebb ok nélkül *államjog*-nak s végül ismét *alkotmányjog*-nak nevezték.

Az is előfordult újabban, hogy némelyik új jogintézményre nehezen találtak megfelelő elnevezést. Bizonyos, a nyomozáson kívül elhelyezkedő intézményt egy időben *előkészítő vizsgálat*-nak, majd *előzetes megállapítás*-nak, végül *előzetes ellenőrzés*-nek mondott a szóban forgó legfőbb ügyészi utasítás. (Maga a törvény sem az intézményt, sem az elnevezést nem ismerte; a sok vitára okot adó új intézmény egyébként nem sokkal legutolsó névváltoztatának előbukkanása után — 1958-ban — meg is szűnt.)

Móra Mihály

Köszönés és megszólítás napjainkban*

II.

A társadalmi kapcsolatteremtés másik nyelvi formája a megszólítás. Ez ebben a szorosabb értelemben nem a beszédbe elegyedést jelenti, hanem beszédpartnerünk személyének szavakkal való megjelölését. Ez történhet személyfelhívás és személyemlítés formájában. Személyfelhívás néven különíthető el a megszólításnak az a formája, melyet eredetileg a beszélgetés megelőzőjeként, annak szándékát jelezve, esetleg a beszédre való engedélykérés formájaként használunk, pl. *uram, engedd meg, hogy...* A személyemlítés pedig a beszédpartner személyének mondaton belüli, mondatrész (legtöbbször alany vagy tárgy) formájában való megjelölése. Az engedélykérő személyfelhívás formasággá válásakor később szórendi változás révén a személyfelhívás a mondat belsejébe is bekelődhetett (pl. *engedd meg, uram...*), sőt rövid mondat esetén mondatvégi helyzetbe is kerülhetett (pl. *nem tudom, uram*). A személyfelhívásnak és személyemlítésnek ez az elkülönítése annál is inkább szükséges, mivel mindkettőnek más a történeti fejlődése, és egymással napjainkban sem mindig cserélhetők fel. Valószínűnek tartom, hogy az ősközösség korlátozott nyelvi megnyilvánulásaiban még minden nyelvben azonos volt a személyfelhívás és személyemlítés szóhasználat, vagyis mindkét célra a nyelvenként csupán egy-egy alakban meglévő egyes, illetve többes számú, második személyű személynév más (pl. a magyar *te, ti*, a német *du, Ihr* stb.) volt használatos, eltekintve a figyelemkeltő indulatszavak mondaton kívüli használatától. A személyfelhívás ősi egyszerűségét bizonyára az osztálytársadalmak kialakulása bomlasztotta szét. Az alárendeltségi viszony szükségszerű kifejezése a fogalmi jegyre nem utaló, jelképszerű személynév mások helyébe megteremtette az alárendeltségi viszonyra, tehát fogalmi jegyre utaló osztálytársadalmi személyfelhívási formákat. Ez kb. 'uram, uraim' jelentésben főleg a második személyű személynév másokkal történt, de megtörténhetett az első személyű személynév másokkal is (*én, mi* helyett pl. *csekélységem, csekélységünk*-féle kifejezések). Ugyanakkor a személyemlítés ősi személynév más formái az osztálytársadalmi személyfelhívásformákkal kipárnázott tegező igeragozásban (pl. *uram, te tudod...*) az osztálytársadalmakban is igen sokáig éltek, hiszen a rabszolgatársadalmak hosszú évszázadait átélve megmaradtak a hűbéri rendszer patriarkális nyelvhasználatában is. A mondatrészként használt, birtokos személyragos személyemlítésformák (pl. *tekegyelmed, nagyságod, méltóságod*) mellett előbb természetes igeragozási következményként jelentek meg a harmadik személyű személyragos igealakok (pl. *tekegyelmed is látja*). E birtokos személyragos személyemlítésformák azonban lassan elvesztették fogalmi jegyet felidéző erejüket, hangtestük is a kopások sorozatát szenvedte el, harmadik személyű igeragozásvonzatuk azonban megmaradt. Ezzel kialakult a távolságtartó megszólítás (magázás) a második személyű személynév mások rovására. Az így kialakult, vagyis személynév mászerűvé kopott személyemlítésformák személyfelhívásként, vagyis mondat értékű, figyelemfelhívó megszólításként nem is használhatók. Nem kiálthatunk rá senkire így: *Ön!, Maga!, Kegyed!*, csak válasz-

* Folytatás. Vö. Nyr. 82 : 422–30.

képpen használt kijelentő, illetve felszólító mondatban (pl. *Én voltam? — Ön, igen!*), mivel ekkor a személyemlítésforma mondatrész szerepét tölti be. Minél jobban eltávolodik egy személyfelhívásforma eredeti jelentésétől, minél inkább jelképszerűvé vonódik el, annál kevésbé használható személyemlítésformaként. Például ebben a mondatban: *Uram, Ön tudja...*, az *uram* személyfelhívásforma már az *Ön* személyemlítésforma segítségére szorul. Ne tévesszen meg bennünket a *Látta, uram*-féle mondatok látszólag kétféle elemzési lehetősége. Ebben ugyanis az *uram* csak szórendcsere útján hátrakerült személyfelhívás (vocativus), nem pedig alany! Ebben a mondatban azonban: *Látta professzor úr?* — a *professzor úr* nem személyfelhívás, hanem mondatrészértékű személyemlítés. Néha e kettősség kialakításához a személyemlítésformának határozott névelőre van szüksége (*az úr, a hölgy* — szemben az *uram, hölgyem* személyemlítésformákkal). A köznyelv kedveli a személyemlítésformáknak ilyen névelős megkülönböztetését, pl. *Az elvtárs előbb jött!*, *Elmegy a kartársnő a IV. ker. tanácshoz...*, *A bácsi is odautazik?* stb. Bizonyára része volt a személyfelhívások és személyemlítések elkülönülésében a rövidség udvariatlan hangulatát elkerülő szándéknak is. Ezért *te* szóval megszólítani valakit figyelmeztető rá- vagy utána szólásként ma már túlságosan gyermekkori durvaságnak, illetve fenyegetésnek hangzik, a *ti* szó ilyen értelemben még így sem használható. Szükségessé tette emellett a személyfelhívás elkülönülését, helyesebben új körülíró (tehát fogalmi jegyes) személyfelhívásformák kialakulását a társas élet gyakori csoportosultsága, ahol egy egyszerű *te* vagy *ti* megszólítás taglejtés nélküli felhívásnak teljesen alkalmatlan volna. A taglejtés lehetőségének munka közben való hiánya tehát itt is, éppúgy, mint az őskori nyelvfejlődésben, fejlesztőleg ható tényező volt.

A személyfelhívás és személyemlítés formáinak megszorodása lehetővé tette e formák hangulati elkülönülését is. A társadalmi kapcsolatteremtő formák bonyolultsága minden nyelvben fordítva arányos az illető nyelvet beszélő nemzet társadalmi egyneműségével. Ennek következtében a társadalmi rétegek elzárkózása részben talán az érintkezésformák különbségéből adódik. Természetes tehát, hogy a magyar társadalmi rétegződés tarkaságának a társadalmi kapcsolatteremtő formák tarkasága felel meg. Bonyolultak a megszólítás formái még abban az esetben is, amikor a megszólított neve ismeretes. Ez esetben a megszólítás történhet vezeték- vagy keresztnéven, legtöbbször különféle megszólítási formákkal kiegészítve, azonkívül tarkítva a vezeték- vagy keresztnév esetleges becézésével, végezetül mindezek tegező és magázó változatban egyaránt. Nem kisebb azonban az ismeretlen nevű egyének megszólítási formáinak tarkasága sem. A magyar megszólítási formák a következőképpen csoportosíthatók:

1. Fogalmi jegyre nem utaló, jelképszerű megszólítási formák.
  - a) Személynévmások (*te, ti*).
  - b) Személynévmásszerű megszólításformák (*ön, maga, kegyed* stb.).
2. Fogalmi jegyre utaló megszólításformák.
  - a) A köszöntöttek neme szerint elkülönülő megszólítások (*bácsi, néni, uram, asszonyom, elvtárs, elvtársnő* stb.).
  - b) Életkort tükröző megszólításformák (*bácsi, néni, fiam, öcsém, bátyám* stb.).
  - c) Családi állapotot kifejező megszólítások. Ezek csak a nők megszólításakor használatosak, mivel az osztálytársadalmak férfiuralmi rendszere

folytán a családi állapot csak a nőknél okozott megbecsüléskülönbséget. Ilyenek az *asszonyom* és *kisasszony* megszólítások.

d) Rokonsági fokozatot jelző, családi körből származó megszólítások (*apa, anya, mamí, öcsém, bátyám* stb.). Ezek analógiásan szélesebb körben is elterjedtek.

e) Társadalmi álláshoz kapcsolódó megszólítások (*uram, asszonyom, nagyságos asszony* stb.). Itt említhető meg a vezetéknevek, foglalkozások urazása (*Kiss úr, tanár úr* stb.).

f) Osztályon, illetve rétegen belül használt, mellérendelő jellegű megszólítások (*szaktárs, kartárs* stb. és az általánosító kísérletek, pl. *polgártárs*).

g) Állami és társadalmi szervezetek megszólításgyakorlata (*bajtárs, asszonytárs, sporttárs, elvtárs, pajtás* stb.).

h) Sajátos hangulattal összekapcsolt megszólítások (*barátocskám, jó ember, szépasszony* stb.).

i) Kedveskedő megszólítások (*aranyoskám, édesem* stb.).

j) Szűkebb körű megszólítások (*lakótárs, utastárs, vendég úr, kismama* stb.).

k) A megszólítási válság kerülgető, megszólításhelyettesítő formái (*kérem, bocsánat* stb. Ide tartoznak a *tetszik* segédigés szerkezetek, pl. *Le tetszik szállni?*).

Már ebből a vázlatos felsorolásból is megállapítható, hogy a megszólítások csoportosítása a szempontok nagyfokú kereszteződése miatt nem lehet tökéletes.

1. a) A fogalmi jegyre nem utaló, jelképszerű megszólítási formák közé szorosan véve csak a személynév mási, illetve személynév mási személyiségformák tartoznak. A második személyű személynévmások (*te, ti*) a távolságtartó megszólítás (magázás) kialakulásával szűkebb térre szorultak, ugyanakkor a távolságtartó megszólítás névmásszerű formái hangulatilag meghatározott területre szorítkoztak vagy elavultak. Az igeragozásnak ez a megkülönböztetése jelenleg szükséges. A fejlődésnek még nagy útját kell megjárni ahhoz, hogy ez megszűnjön.

b) Széchenyi István szóalkotása, az *ön* ma többes számú társával, az *önök*-kel együtt sajátos középhelyet foglal el a személyemlétesformák udvariassági láncában. Felnőttek között mellérendelőleg és lefelé használatos, ugyanakkor idegenek felé is, mivel ez esetben a megszólító semmi olyan fogalmi jegyet nem ismer, mely udvariasabb személyemlétesforma használatára lehetőséget adna. Udvariasabb és távolságtartóbb a közvetlen hangulatú *magá* személyemlétesformánál. Használata férfiakkal szemben önmagában (egyéb személyemlétes- vagy személyfelhívásforma nélkül) is lehetséges, nőkkel szemben azonban inkább női személyfelhívásformák szomszédságában használatos (pl. *asszonyom, ön . . . , hölgyem, önnek . . .*). Elterjedt az *ön* a hivatalos nyelvhasználatban is, bár itt a *Cím* vagy *Címzett* személyemlétesformának a vetélytársa. Fölfelé bizonyára udvariatlanul ható rövidsége miatt nem nagyon használatos, különösen foglalkozási személyemlétes szokása esetén. Egy diák pl. nem így beszél a tanárával: *Mondtam önnek, hogy . . .*, hanem így: *Mondtam a tanár úrnak, hogy . . .*

A *magá*, *maguk* szintén csak személyemlétesként használatos, itt is csak mellérendelőleg, főleg fiatal férfiak és nők egymás közti szóhasználatában.

A tisztelet nagyobb foka nagyobb kor- vagy rangkülönség esetén már körülírást tesz szükségessé (többnyire a megszólított nevének vagy beosztásának említésével, pl. *Tegnap említettem ezt az igazgató elvtársnak*). A maga megszólítás sajátos és formájában egyedülálló becézőalakja, az udvarló színezetű *magácska* csak nők megszólítására használatos.

Szemere Pál alkotása, a *kegyed* szó ma már erősen visszaszorult az idősebb korosztályok és a nők nyelvhasználatába.

2. a) Fogalmi jegyre utaló megszólítási formáink majdnem mind elkülöníthetők az üdvözöltek neme szerint. Ezek egy része eredetileg családi viszony (*bácsi, néni* és a *Kissné* típusú megszólítások), más része pedig osztályviszonyok tükröződéseként született (*úr, uram, asszonyom, -né asszony.*) A *bácsi* és *néni* megszólítások vezetéknev, keresztnév és a foglalkozás megnevezése után egyaránt használható az *úr* szó használatához hasonlóan. A becézett keresztnév urazása az „úrfi” megszólítása mellett a középkorú férfialkalmazottak osztály jellegű megszólítása volt a felszabadulás előtti vendéglátóiparban. A felszabadulás előtt az uralkodó osztály férfiai számára a nők megszólítását az Új Idők Illemkódexe a következőképpen szabályozta: „A férfiak a leányokat keresztnevükön szólítják és nem kisasszonyozzák, az asszonyoknak pedig megadják az őket megillető címet: nagyságos asszony, méltóságos báróné, kegyelmes asszonyom... stb.” A nők a férfiakat a felszabadulás előtt a fenti kódex szerint a következőképpen szólították: „A magyar úri társaságban a nők a férfiakat — papokat és lelkészeket kivéve! — vezetéknevükön szólítják és nem urazzák... Régi jó férfiismerőseiket a nők szólíthatják keresztnevükön... Olyan társaságban, ahol a férfiak egymás között való tegeződése nem általános, az ismeretség elején a nők is rangjuk szerint szólíthatják a férfiakat. (Tanácsos úr, tanár úr stb.)” Ezek közül a felszabadulás után az a szokás, hogy a férfiakat vezetékneven szólítják, elavult. A nők nőmegszólítási formáiról hallgat a kódex. Nem említi azonkívül a nagy társadalmi különbségek gyarmati ízű megszólításgyakorlatát sem, például: *Mondja Kovács János!, Ide figyeljen Törökné!, Jó napot, emberek!, Hé!, Héksás!, Maga hogyishívják!, Hallja maga!, Nézze barátom!, Izé!* stb. A magyar dolgozó osztályok felszabadulás utáni fölemelkedését a megszólításformák változásán keresztül legélelkenbben tükrözi talán a Népszava napilap 1958. III. 25-i riportja a cigányokról, akik a „*Hallod-e dádé*»-tól ma már úton vannak a *»legyen szíves szakikám*»-ig”.

A megszólításformák nemi megkülönböztetését átvették a felszabadulás után keletkező, illetve általánosuló megszólítások is: *elvtárs—elvtársnő, szaktárs—szaktársnő, kartárs—kartársnő*. E megszólításpárok női alakjai nyelvhelyességi szempontból sok vitára adtak alkalmat (pl. helyes-e a Kovácsné elvtársnő, Szabóné kartársnő stb.?), ezzel a kérdéssel külön cikkben óhajtok foglalkozni.

b) Megszólításformáink a nemek kifejezése mellett gyakran az életkor hozzávetőleges feltüntetésére is alkalmasak. Ilyenek a *bácsi, néni, fiam, kislányom, öcsém, bátyám* és a *Kissné* típusú megszólításforma. Ezek jó része itten csupán a rokonságmegszólítások szempontkettősége miatt kerül felsorolásra, egy részüket pedig erősebb szóhangulatuk miatt a hangulati megszólítások között tárgyaljuk. Pusztán az életkor jelzésére törekszenek (bár nem minden hangulat nélkül) a következő megszólításformák: *fiatalember*

(mindkét nembeli hasonló korúak vagy idősebbek megszólítása fiatalabb férfihoz), ugyanez vidékiesen *legény*, a serdülő fiúk falun, városban egyaránt dívó megszólítása a tréfás *nagy legény*, *kis legény* vagy *te legény*. Ide sorolhatók még a *fiatal barátom* (idősebb férfi fiatalabb férfihoz), *öregúr* (fiatalok megszólítása idősebb férfihoz tréfálkozó, közvetlen, pajtáskodó, esetleg gúnyos hangulatban), *kis pajtás* (fiúgyermek megszólítása), *pajtikám* (fiúgyermek vagy jóbarát megszólítása), *fiúk* (gyermek vagy egykorú felnőttek bizalmas egymás közötti vagy felnőttek lefelé használt megszólítása), *srácok* (kislányok megszólítása egymás között vagy idősebbek részéről), *lányok* (lányok megszólítása egymás között vagy idősebbek részéről), *kislány*, *kicsi* (kislány megszólítása idősebbek részéről), *nagylány* (kislány tréfás megszólítása udvarló vagy felnőtt részéről). A *fiatalúr* mint komoly megszólítás elavult, csak tréfás vagy csipkelődő hangulatban használatos. Az életkorra utaló megszólítások közül legáltalánosabb a gyermekek bájosan demokratikus *bácsi*, *néni* szóhasználatára vezetéknevhez, keresztnévhez vagy foglalkozásnévhez, mely eredetileg a családi körben az idősebb fiú-, illetve leánytestvér megszólításformája volt. Korérzékenységet sértő lehet azonban a *bácsi* megszólítás nők részéről idősebb férfihoz címezve.

Az életkor kifejezésére való törekvés egyéb szempontokkal keresztezett megszólításformákat is eredményezhet. Ilyen a gyári munkások *szaki bácsi*, *szaki néni* és a Fővárosi Villamosvasút forgalmi dolgozóinak gyakran hallható *kolega bácsi* megszólítása.

c) Családi állapotot kifejező megszólítás csak a nők megszólításában fejlődött ki, mivel csak itten jelentett lényeges társadalmi tekintélykülönbséget az osztálytársadalmak férfiuralmi rendszere következtében. Ide tartozik az eredetileg társadalmi állást, rangot jelentő és jelző *asszonyom* és *kisasszony*, valamint a későbbi *fiatalasszony* megszólítás. A valamikor ide tartozó *asszonyság* megszólítás már elavult. A *kisasszony* megszólítás régebben sem a „középosztály” körön belüli megszólításformája volt, csupán alulról fölfelé való udvariaskodás mellett, hogy az irodákban körülbelül a mai *kartársnő* megszólítás szerepét töltötte be. Az *asszonyom* megszólítás a felszabadulás előtt az elterjedő *nagyságos asszony* háttérbe szorult társaként élt, a felszabadulás után azonban csak 1957-től kezdve vált szélesebb körben használttá, mint a megszólítási nehézségek egyik megoldási kísérlete. A kort és családi állapotot egyszerre jelző, népi eredetű *ifjasszony* ma inkább tréfás-udvarlósan használt megszólítás.

d) A rokonsági fokozatot jelző és a családi körből kiinduló megszólítások egyúttal a kort, illetve a korkülönbséget is feltüntetik. Ezeknek és a belőlük fejlődött analógiás megszólításoknak a használati köre később szélesen kibővült és ma is elterjedt megszólításmód, különösen a hangulati megszólítások területén.

Így eredetileg az apa, később más felnőtt férfi megszólítására, majd a gyermekek egymást felnagyító, egymás közötti megszólítására használt forma lett az *apa*, *apu*, *apukám*, *apus*, *apuska*, *apám*, *édesapa*, *édesapám*, *atyá*, *atyám*, *atyus*, *papa*, *tata*, *tatus*, *tatuska*, *tatuskám*, *fater* (ez utóbbi fokozottabban vagányos felnőttkóddal) stb. Külön feladat lenne e kifejezések tájnyelvi és rétegnyelvi elterjedésének megállapítása. A köznyelvet illetőleg itt csupán annyit tartok szükségesnek megemlíteni, hogy az *apuka* és *édesapám* családi megszólítás

használati köre között századunk első harmadában még szinte osztálykülönbség volt. Ekkor még az *apuka* úgyszólván az értelmiség, az *édesapám* pedig a munkásság és parasztság szóhasználata volt, napjainkban azonban az *apuka* megszólítás — főleg a városokban — szinte általánossá vált. A *kislányom*, *kisfiam* analógiájára felnőttesre keresztezett *kisapa*, *kisapám* már csak fiatalok egymást megtisztelő vagányos szóhasználatában él, hasonlóképpen a pajkosan elferdített *apafej* és az eredetileg *apám* jelentésű megszólításként használt *öregem*, amely *öreg fiú* változatában is éppoly hatásos a maga hangulatában.

Hasonlóképpen született az édesanya megszólításából az *anya*, *anyám*, *anyu*, *anyuci*, *anyukám*, *anyus*, *anyuskám*, *mama*, *mami*, *mamika*, *mamikám*, *mamuska*, *mamuskám*, *mutter*, *mutterkám* stb. Hasonló használatú a *kisanyám* és az eltorzított játékos-vagányos *anyáfej* megszólítás. Amíg azonban a férfiak egymás között kevésbé használják baráti hangulatban is az *apa* szóhoz kapcsolódó megszólításformákat (talán az *apám* kivételével), addig a nők között sokkal szélesebb körben el van terjedve a mellérendelő jellegű *anyám*, *anyukám*, *kisanyám* megszólítás, bár ez ugyanakkor a férfiak nők felé való szóhasználatában is gyakori. Az *anyámasszony* mint megszólítás elavult, emléke csak a lekicsinylő *anyámasszony katonája* kifejezésben él. A *mama* szóból képzett megszólításformák általában nagyobb korkülönbség esetén használatosak. Népes családra emlékeztető, vidékies házastársi megszólítás az *anyja*, *anyjuk*, *apja*, *apjuk*.

A nagyszülők megszólításformája családi körön kívül, korosabb idegenek megszólításaként alig használatos. Az *öregapám* és *öreganyám* megszólítás családi körön kívül csak a mesében és a tiszteletlenül közvetlen nyelvhasználatban él. Korosabb, egyszerű asszonyok megszólítására néha előfordul a közvetlen hangulatú *nagymama*. A nagyanya szóból rövidült *nyanya* azonban családon kívül már vagányos és becsmérő hangulatú.

A szülőknél gyermekekhez használt megszólításformái is szenvedtek hasonló jelentésbővülést: *fiam*, *édes fiam*, *kisfiam*, *fiacskám*. Mindezek azonban a családi kör nyelvhasználatához hasonlóan lánygyermek megszólítására is használatosak (a *kisfiam* talán kevésbé). A felnőttek nyelvében ezek a megszólítások főleg a házastársak között, ott is inkább mint férji megszólítások használatosak. Nemre nem utaló az *édes gyermekem* és a *gyerekek* megszólítás, melyet családban és egykorúak egymáshoz egyaránt használnak, míg a *kislányom* csak lánygyermek megszólítására szolgál. A *lányom* a lányok megszólításán kívül használatos úgy is, mint idősebb férfiak megszólítása fiatalasszonyhoz vagy lányhoz.

A testvérek megszólításából is kerültek át szélesebb körbe megszólításformák. Maga a *testvér* megszólítás ma már csak vidéken él. A rossz emléké nyilasmozgalom ezt a megszólítást annak idején rövid lejárátú kölcsönképpen a népi nyelvhasználatból vette át. Az *öcsém* megszólítás ma már dzsentris vagy fölényeskedő hangulatú. Annak idején a dzsentrik a tegező öcsémezést csak osztályon belül használták, osztályon kívül a fiatalabb beszéd-társ megszólítása nem *öcsém* volt, hanem *fiatal barátom*, *barátom uram*. Az *ecsém*, *ecsémuram*, *öcsémuram* elavult vagy tréfásan régieskedő, a nagy korkülönbség esetén használt *öcskös* fölényes hangulatú, az *öcsi* ellenben ma már általánosan pesti, sőt városi és lassan országossá váló megszólítása a kislíúknak. A közvetlen hangulatú *bátyám* tisztesebb korkülönbséget jelez tegezve és magázva egyaránt. Vidéken ma is él vezeték- és keresztnévhez kapcsolva egyaránt

(keresztnev mellett inkább csak rokoni megszólításként). A *bátyám uram* elavult, de a *bátya* szóból becézett *bácsi* az idősebb férfiak általános megszólításává vált, hasonlóan a *néne* szóból becézett *néni* megszólításhoz. A *néni* megszólítás az általános nőmegszólításforma hiányának nyomására előfordul környezettől átvett hasonló megszólításként is (például amikor az óvodában a rádióriporter így szól az óvónőhöz: *kedves Éva néni*), sőt mellérendelőleg korra utalás nélkül (pl. *kalauz néni*). A *bátyám* szóból rövidült *bá* a köznyelvben alig hallható, a beceképzős *bátyó* szintén ritka és csak nagyapakorúakhoz használatos. A *húgom*, *kis húgom*, *húgocskám*, *hugám* megszólítások játékos kötődés hangulatát ébresztik fel. A *húgomasszony* elavult és csak tréfálkozó hangulatban használatos. Közvetlen bizalmas borközi hangulatot tükröz a ritkábban használt *sógor* megszólítás.

e) A régebbi megszólításformák nagy része *társadalmi álláshoz* kapcsolódott. Természetes, hogy a felszabadulás éppen ezek között végezte a legnagyobb fokú selejtezést. Úgyszólván teljesen kihullt a történelem rostáján a megszólítási formaként használt állandó jelzők (az ún. címek) egész lépcsője, a *tekintetes*, *nagyságos*, *méltóságos*, *nagyméltóságú* (a beszédgyakorlatban nem hivatalosan *kegyelmes*), *főméltóságú*, *főmagasságú fenséges*, *felsőleges* címek a vitézi rend vitézlő toldalékával, a *nemzetes* címmel együtt (pl. *nemzetes és méltóságos N. N. úrnak*). A vallásos élet keretén belül azonban természetesen megmaradt a papok és lelkészek címhasználata (a kat. papok *főtisztelendő*, a ref. és ev. lelkészek *nagyfőtisztelendő*, a ref. és ev. segédlelkészek *tisztelletes*, valamint a rabbik *tisztelendő* címe. A kat. papok személyemlékezésformájaként a *főtisztelendő úr* vagy *uram* mellett a *főtisztelendőség* alak is használatos. Hozzájárult a régi megszólítási tudnivalók bonyolultságához, hogy a megszólításformáktól különböztek az emlékezésformák, s néha mindkettő különbözött a címzéstől, pl. megszólítás: *Felsőleges úr!* vagy *Felsőg!*, emlékezésformája *Felsőged*, róla beszélve *ő felsége a király*, a királyi család tagjainak címe *felsőleges*, személyemlézése *Felsőg*, Horthy Miklós volt kormányzó címe *főméltóságú*, személyemlékezésformája hozzá *Főméltóságod*, róla *ő főméltósága*, a *főmagasságú bíbornok úr* címzés mellett külön meg kellett tanulni a megszólításformát (*Eminenciás Uram!*) és az emlékezésformát (*ő eminenciája*). A megszólításforma többnyire a címjelzős *uram* szóból adódott, kivéve a pápa megszólítását, ahol az *uram* szót az *Atya* helyettesítette (*Szentséges Atya!*), valamint a bíbornokokét (lásd följebb) és a *nagyméltóságú* címzés *kegyelmes* megszólítását. A címek és rangok főúri dzsungelébe jól beleillett az ezekkel egy töről fakadó barokk díszes *méltóztassék*, *kegyeskedjék* és a tréfásan elvont *nagyméltóztassék* folyondáros főúri igeragozása. A címekkel együtt elavultak a *nagysám*, *nagysád*, *nagysádkám*, *kis nagysád*, *kis nagysága* megszólítások és a cselédsors hangulatát idéző *nagysága*. A *nagysád* utoljára mint egyenrangú kispolgári nők magázó megszólítása és idősebb nőalkalmazottak főnöki megszólítása dívott. A *nagysádkám* a férfiak szóhasználatában előbb tréfálkozóvá vált, majd elavult. A *nagysám* (mely a nagyságám összevont alakja) szintén kispolgári körökben múlt ki. Az asszonyok megszólításában azonban lovagias modorbéli hagyományként és a férjek kölcsönös udvariasságának eredményeként szűkebb körben (főleg kereskedők, idősebb elárúsítók és borraivalót váró foglalkozási ágak, így borbélyok, fodrászok, pincérek, gépkocsivezetők stb. nyelvhasználatában) csöndesen tovább éldegél a *nagyságos asszony* teljes és elharapott megszólításváltozataiban (*nacساسasszony*, *nagysasszony* stb.) és a

feleséged ő nagysága személyemlétesformában. Segítenek a *nagyságos asszony* átmentésében a régi értelmiség és a kispolgárság is. A *nagyságos asszony* változatai a tápadással keletkezett, főnévként használt *nagyságos* és a tréfásan udvarló jellegű, közvetlen *kis nagyságos* megszólításformák. Az a tény, hogy a nők megszólításában jobban megmaradtak a csökevényes formák, egyrészt a férfiak lovagiaszkodására, másrészt az egységes nőmegszólításforma hiányára vezethető vissza.

Az *urazás* és *uramozás*, valamint az *asszonyom* és a *Kissné asszony*-féle megszólításformák sorsa nem egyformán alakult a felszabadulás után. Az *urazás* a felszabadulás előtt cím nélkül (vezetéknév és foglalkozás neve után) csak a városi dolgozók egymás közötti nyelvhasználatában divott. A parasztság fölfelé inkább uramozott, egymás között pedig inkább a családi jellegű megszólításformákat használta. A *Kissné asszony* típusú megszólítás fölfelé nem tudott általánosulni, s helyette a polgári és kispolgári tömegek a családi viszonyt és a társadalmi állást kifejező megszólításformákat használták. A felszabadulás után 1957 óta újra általánossá vált az ismeretlen férfiakat megtisztelő *uram, kedves uram, jó uram* megszólítás. A *tisztelt uram* ma kevéssé hallható, a *tisztelt úr* és az *úrfi* pedig ma már elavult vagy gúnyos mellékízű. Személyemlétesformaként általános az ismeretlenek felé használt *az úr, a hölgy* formák. Pl. *Az úr leszáll? A hölgy mit parancsol?* Hasonló, névelős személyemlétesformája majdnem valamennyi személyfelhívásformának van, pl. *az elvtárs, a kartárs, a néni, a bácsi* stb. Nőktől hallható a mellérendelő *hölgyem* megszólítás is.

;) A felszabadulás után az *úr, uram, asszonyom* megszólításokat főleg a munkahelyeken, gyárakban, vállalatoknál rohamosan háttérbe szorította a vezetéknév, keresztnév és foglalkozás, illetve beosztás után egyaránt használható *elvtárs, szaktárs, kartárs, elvtársnő, szaktársnő, kartársnő* megszólítás. Sajnos, ezek a magánéletben már alig, illetve kisebb mértékben terjedtek el. Ugyanúgy kiszorította a közönség megszólításaként a *hölgyeim és uraim* megszólítást a közvetlenebb *kedves közönség, kedves hallgatóm, kedves elvtársak* stb. Néha azonban a *kedves* szó nem illik a *tisztelt* helyébe, pl. *Tisztelt értekezlet!, Tisztelt naggyűlés!* Alakpárok kialakulásakor a közvetlenebb forma a beszélt nyelv, a mértéktartóbb pedig az írott nyelv sajátjává válik például a *tisztelt uram* inkább levélben, a *kedves uram* inkább szóban használatos. Az *asszonyság* megszólítás előbb lekicsinylő hangulatúvá vált, aztán elavult, hasonlóképpen a magas körökből lecsúszott *kend* megszólítás is, mely ma csupán falusi öregek nyelvében él.

Elavult a fölülről lefelé való megszólításnak még egy formája, a rang jogán való egyoldalú tegezés, melyet társadalmunk ma csak a gyermekek felé enged meg a kor jogán. A kissé távolságtartó tegezésnek a felszabadulás utáni formája az *elvtársazótegezés*, pl. *Csanádi elvtárs, légy szíves...* Ez a tegezés régebbi elágazásán, a közvetlenebb keresztnévvel és a távolságtartóbb vezetéknévvel való tegezés különbségén épül tovább. A vezetéknévvel való tegezés leggyakoribb az iskolai tanulók egymás közötti szóhasználatában. A felnőttek közötti egyoldalú tegezés ma a földesurak világára emlékeztet. Ilyen volt a parasztságnál a lányok egyoldalú tegezése a legények részéről. Társadalmi álláshoz kapcsolódó megszólítássá vált régen a magyar és nemzeti-ségi parasztkra egyaránt használt *atyafi* megszólítás, pl. *Hé, atyafi!*; *drótos atyafi*; *Tót atyafiak* (Mikszáth). Ez már régebben elavult, s helyét a felszaba-

dulással kihalt, hasonló hangulatú földi váltotta föl, mely eredetileg az egy faluból valók rokonságszerű érzését fejezte ki, később azonban a városiak vagy rangban felülállók patriarkális fölényeskedésévé silányult.

A mai megszólítási formák irányzata az alárendelő formák teljes ki-küszöbölésére törekszik, és egynemű felnőttek között kölcsönösen azonos megszólításformát használ. Így lesz a régi *főnök úr-ból vezető kartárs*, az *igazgató úr-ból igazgató elvtárs* stb. Nagy kár, hogy ez a mellérendelő irányzat nem tudott létrehozni általános megszólításformát, csupán nagyobb, egymással érintkező, de mindmáig még egymásba nem olvadó osztályokra, rétegekre, illetve megszólítási területekre érvényes megszólításformákat teremtett, illetve általánosított. Ilyenek az *elvtárs*, *elvtársnő*, *szaktárs*, *szaktársnő*, *kartárs*, *kartársnő*. A mellérendelő formák győzelmét jelzi a gyermekek szülőtegezésének egyre általánosuló irányzata, bár ez talán részben a magasabb körök utánzásaként kezdett általánosulni. Ugyancsak a mellérendelő irányzatnak egyik formája a pusztán teljes névvel való megszólítás mellérendelő értelemben, például, amikor a rádióriporter a tőle korban lényegesen nem különböző riportalanyt minden forma nélkül, csupán udvarias jelzővel bővített néven szólítja, pl. *Kedves Csenki Imre!*

Az *elvtárs* (hangsúlyozott udvariassággal *elvtársam*, pajtási hangulattal *elvtárskám*) és *elvtársnő* megszólításformák a pártélet gyakorlatából váltak viszonylag a legelterjedtebb megszólításformává.

A *kartárs* és *kartársnő* megszólítás többnyire az értelmiségi és alkalmazotti munkahelyeken, valamint régi munkásgárdával nem rendelkező, újonnan alakuló vállalatoknál terjedt el. A mellérendelő irányzat itt a foglalkozási kört is áttörte, és egy-egy intézeten vagy üzemen belül különböző munkakörök egymás közötti megszólításformájává is vált. Ezért szólíthatja ma például egy kórház vagy szanatórium orvosa a kertészt *kertész kartárs*-nak, egy iskola hivatalsegége az igazgatót *igazgató kartárs*-nak, a tanárokat, tanítókat *Szabó kartárs*-nak stb. A *kartárs* és *kartársnő* megszólítás mellett még él a *kolléga*, *kollégám*, az udvariaskodó, szempontkeresztelő (ti. egyszerre mellé- és alárendelő) *kolléga úr*, a kortisztelő *kolléga bácsi* és *kolléga néni*, de nem halt ki teljesen az előkelősködő *kollegina* sem (mindezek *kolega* ejtészavtattal is).

A *szaktárs* munkáshagyományokkal rendelkező régi gyárak régi kifejezése. Ezt a munkások kifelé is általánosítják, pl. *író szaktárs*, *szerkesztő szaktárs* stb. A *szaktársnő* azonban újabb analógiás szülemény és a nők kereső munkába való nagyobb mértékű beáramlásának természetes tükröződése. A *szaki*, *szakcsi*, *szakikám*, *szakcsikám*, *szaki bácsi* és a későbbi *szaki néni* hangulatilag teljessé teszik a *szaktárs* szó meleg családi életét.

A megszólítások egyik régebbi formája a foglalkozást megnevező megszólítás. Ez mint jelzős kifejezés, illetve összetett szó úgy jött létre, hogy a foglalkozás neve után tették az *úr*, illetve *-nő* szócskát, pl. *doktor úr*, *doktornő*. A foglalkozási megszólítások közé sorolható a végzős egyetemi és főiskolai hallgatók felszabadulás előtti *jelölt úr* megszólítása. Mivel a foglalkozás urazása lényegében fölfelé használt megszólításforma, érthető, hogy csak a nagyobb tekintélyű, élesebb társadalmi különbséget jelentő vagy erősebb alárendeltségi viszonyt maguk után vonó foglalkozási ágak, illetve beosztások kerültek bele az urazás fénykörébe, pl. *jegyző úr*, *igazgató úr*, *főnök úr*, *professzor úr*, *tanár úr*, *tanító úr*, *mérnök úr*, a viszonylag hasonló távolságot tartó tőkés kori *művezető úr*, *mester úr*, *segéd úr*, nem szólva a katonaság *örvezető úr*-áról

és az egész tőkés világ sok kisebb-nagyobb uráról. Felszabadulás utáni életünkben a foglalkozást urazó kifejezések közül néhány ma is él. Így az egyházi személyek urazása, bár magasabb címeiktől megfosztva, természetes módon tükrözi az egyház világnézeti különbségét. Élnek ezenkívül a nagy korkülönbséget és kötelező tiszteletet kifejező *professzor úr* és a *tanár úr*. Az oktatók és nevelők megszólítása ebben a fokozatban elsősorban a tanulók részéről általános, de a szülők részéről is gyakori. A *tanító ur*-at a *tanító bácsi* váltotta fel, s ennek folytatásaként az általános iskolai *tanár úr* megszólítás mellé felsorakozott a demokratizáló célzatú *tanár bácsi* megszólítás is. Általános a *őorvos úr* és a foglalkozás helyett a doktori fokozatra utaló *doktor úr*, ez utóbbi, mint az orvosok és ügyvédek megszólítása. A szolgálati följobbvalók és a hivatali hatalommal rendelkező foglalkozások urazását azonban a felszabadulás óta az *elvtárs* és *kartárs* megszólítások váltották fel. Az urazott foglalkozások között alakilag és elterjedésében egyaránt elszigetelődött a módosabb gazdák *gazduram* megszólítása. Nem a foglalkozás teljes nevére, csupán annak egyik elemére utal a sajátos *fő úr* (a főpincér megszólítása) és a ma már inkább tréfásan családias *vezér úr* (a mozdonyvezető megszólítása), bár ez utóbbi vetélytársra talált a *vezér elvtárs*-ban.

Csupán a foglalkozásnak, helyesebben a foglalkozás pusztá címének megnevezésével is születhet baráti megszólítás, például az amúgy is tekintélyes címet jelentő *doktor* és az ebből becézett *doki*, *doki bácsi* és *dokikám*, bár ezek csak közvetlenebb, főleg baráti megszólításban használatosak.

Sajátos, ma már elavult megszólítás a felszabadulás előtti *biztos úr*, mely a *rendőrbiztos* szó rövidítését veszi alapul. Ez a felszabadulás után előbb a *rendőr bajtárs*, később a *rendőr elvtárs* kifejezésnek adott helyet.

Foglalkozáshoz kötött megszólítás a *mester* is. Ez ma két, egymástól távoli hangulati körben használatos. Az egyik az idősebb, nagy tekintélyű művészek patinásan tiszteletteljes megszólítása (*kedves Mester!*). A másik a bizalmas-közvetlen, néha sértődést okozó *mester* megszólítás, mely az iparosok és ismeretlen magaformájúak cimboráskodó megszólításaként ma is él a vulgáris nyelvhasználatban.

A művészet női képviselőit a nemes egyszerűségű *művésznő* megszólítás illeti meg. Rokon ezzel a balettoktatóknak *mesternő* megszólítása.

A foglalkozás szerinti megszólítás a *bácsi*, illetve *néni* szó hozzátételével ma is általános a gyermekek részéről, főleg az egyenruhás foglalkozási ágak és az iskolai nevelők megnevezésében (pl. *katona*, *rendőr*, *postás*, *kalauz bácsi*, *kalauz néni*, *rendőr néni*, *óvó néni*, *tanító néni*, *tanár néni* az általános iskolában).

Hasonló megszólítások *-nő* utótaggal csak tekintélyesebb foglalkozásban, beosztásban vagy címben használatosak, pl. *művésznő*, *tanárnő* (régebben: *tanár úrnő*, *főnöknő*, *igazgatónő*, *doktornő*) stb. Ezek az elnevezések ugyan a foglalkozás neveként gyakran a *-nő* szócska nélkül használatosak (pl. *Nagy Jánosné tanár*), de a megszólításokban ez kevésnek bizonyult.

Az eredetileg szerzetesrendre utaló, sajátos, átöröklődött hagyomány él tovább az ápolónők *nővér*, *nővérke* és a főápolónők *főnővér* megszólításában. Ez a megszólításforma már a foglalkozás nevébe is bekerül a *diétás nővér* szóban.

Részben érintettük már az iskolában a nevelők megszólítását. Általános iskolában a Rendtartás régebbi rendelkezése szerint a tantestület tagjainak megszólítása az alsó tagozatban a *bácsi*, *néni* szavak felhasználásával, a felső

tagozatban pedig az *elvtárs* szó hasonló használatával történt. Ugyanakkor megengedett volt — ahol ez már kialakult — a keresztnéven való megszólítás. Ez azonban úgyszólván csak a női nevelők megszólítására volt használatos, pl. *Jolánka néni*. Újabban a Rendtartás szerint „a tantestület tagjainak megszólítása az iskolában kialakult szokások szerint a tantestület döntése alapján egységesen történik”. Középiskolában ma a *tanár úr* és *tanárnő* megszólítások használatosak, az egyetemeken és főiskolákon pedig a fentiek mellett az *elvtárs* és *elvtársnő* megszólítások, az esti és levelező tagozaton pedig mindezek mellett a *kartárs*, *kartársnő* megszólítások is használatosak.

A nevelők tanítványaikat rendszerint vezetékneven, kisebb korban tegezve, később magázva szólítják meg, csoporthoz szólva pedig a *fiúk*, *kislányok*, *pajtások* megszólítás általános.

g) Vannak olyan állami és társadalmi szervezetek, melyeknél az egységes magatartást kötelező vagy hagyományosan kialakult egységes megszólításformák is aláhúzzák. Ilyenek elsősorban a kommunista és munkáspártok, amelyeknek megszólítási gyakorlatáról (*elvtárs*, *elvtársnő*) már szó esett. E pártok között sajátos és célszerű az SZKP *tovaris—grazsdanyin* megszólításkettőse a bizalom és bizalmatlanság megkülönböztetése alapján. Sajnálatos, hogy a *grazsdanyin*-nak nem alakult ki egységes magyar megfelelője. Az egyik kísérlet, a *polgártárs* hallható ugyan magyarul beszélő szovjet filmekben, az élő nyelvben azonban nem terjedt el. Ennek oka talán nem utolsósorban az, hogy a magyar *polgár* szó közös megfelelője volt a francia *citoyen* és *bourgeois* szónak. Az 1956. évi ellenforradalom pedig sikertelen meghonosító kísérletével csupán annyit ért el, hogy a visszahúzó hagyományoskodás hangulatával kapcsolta össze, és ezzel végleg feledésbe merítette. A *tovaris—grazsdanyin* megkülönböztetést fejezi ki a politikai szónoklatok *Elvtársak és munkástársak!* megszólítása is. Ennek újabb változatai *Kedves elvtársak! Munkás testvéreim!* és a *Kedves elvtársak! Barátaim!* formaegyüttesek.

A honvédség és a belső karhatalmi alakulatok egy része egy ideig kísérletezett a *bajtárs* megszólítással (*honvéd bajtárs*, *hadnagy bajtárs* stb.), majd később mindenütt az *elvtárs* megszólítást általánosították. A felszabadulás előtti *vitéz úr* megszólítás ma már csak kortörténeti érdekesség. A gyerekek *katona bácsi* megszólítása azonban, mivel semmiféle világnézeti vonalat nem keresztezett, ma is él és változatlanul árasztja a gyermekkor kedves, csivitelő hangulatát.

Az MNDSZ megszólításformája előbb a befelé használt *munkatárs* és a kifelé használt *asszonytárs* volt, később az MNDSZ is az *elvtárs*, *elvtársnő* megszólításokat általánosította.

Sportolók között ma már általános a *sporttárs* megszólítás. Az úttörő szervezetek fölfelé s lefelé egyaránt egységes megszólításformaként ma is a *pajtás* megszólítást használják (pl. *úttörő pajtás*, *őrsvezető pajtás*). Ez személynév mellett férfiaknál a vezeték-, nőknél a keresztnévhez kapcsolódik (pl. *Bodnár pajtás*, illetve *Mária pajtás*). A nőknél ugyanis a *Kissné pajtás* megszólítás nehézkes lenne, és kirína a gyermekkor hangulatköréből.

Az eszperantó szervezetek tagjai összetartozásuk jeleként *samideano* 'eszmetárs' néven szólítják egymást.

h) Bár a megszólítások mindegyikének van hangulata, környezetfelidező ereje, mégis vannak olyan megszólításformák, melyekre a hangulati-

ság erősebb foka jellemző. Ezek a hangulati megszólítások. Így a szoros barátság légkörét árasztja a többnyire csak tegező viszonyban használt *pajtás, pajti, pajtikám* megszólítás, a *kis öreg, öreg fiú, öreg pajtás, öreg szivar, öregem, édes öregem, komám, kis komám, egy komám* és az élcelődő *sors-társ*. A *barátom, barátocskám* viszont eredeti jelentéséhez hűtlenül már többkevesebb felnöttes fölényeskedést fejez ki. Tekintélyesebb foglalkozásnál az értékelést is kifejező közvetlenebb viszonyt tükröz a *doktorkám, direktorkám* megszólítás. Némi szánakozással vegyíti a segítőkészséget az enyhén lekicsinylő *jó ember, jó asszony*, enyhe fölényeskedéssel fricskáz az *öregúr*, cinizmussal határos bizalmaskodás a vagányok minden nőismerősre (a saját feleségükre is) használt *öreglány* megszólítása, míg a *szépasszony* megszólítás tréfálkozó, udvarlós hangulat tükrözője. Tudatosan tréfás hangulatszerűen alapszik a férfi által használt *asszonytárs* megszólítás és a tréfás-baráti *öreg harcos*. Ragozási torzítás a becsípett hangulatú *urakok* szóalak.

i) A sokszor üres szólamná váló kedveskedő megszólítások főleg a nők egymás közötti és férfi kartársaikkal való társalgásban használatosak. Ilyenek: *angyalka, angyalkám, aranybogár, aranyoskám, drágám-édesem, galambocskám, kedvesem, kedveském, kicsikém, lelkem, szívem, szívecském, aranybáránycskám, aranycsillag, lelkem galambom* vagy *galambocskám* stb.

j) Vannak ezenkívül egészen szűk körre szoruló, alkalmi megszólítások is. Ilyen az egyesületi életben a *tagtársak*, lakógyűlésen a *lakótársak*, villamoson a kalauz *utastárs* megszólítása, a csak külföldön használt *honfitársam*, bérlő részéről a háztulajdonos, illetve főbérlő felé használt *házinéni* és *házbácsé*, a keresztszülők vidékies megszólítása a keresztygyermek szülői részéről: *koma, komaasszony, komám, komámuram, komámasszony*, — az üzleti levelezés *kedves vevő* megszólítása, a borbélyüzletben dívó *vendég úr*, az anyahelyettes *szépmama*, valamint a terhes nő *kismama* megszólítása. Az *anyuka* megszólítás a családi körtől eltekintve két szűkebb körű alkalomhoz is kapcsolódik: a szülés után az anya megszólítása a szülőszobában, mely a *kismama* megszólítást váltja fel, ugyanakkor az iskolai nevelők is legtöbbször így szólítják tanítványaik érdeklődő édesanyját. Ennek mintájára megszületett az *apuka* megszólítás is az újszülött, illetve iskolába járó gyermekeik iránt érdeklődő édesapák megszólítására. Sajátos a kórházak egy-egy betegszobabeli közösségének megszólítási formája, mely az ágyszám felhasználásával oldja meg a megszólítás időtartamra szóló gondjait: *egyeske, ketteske, hármaska . . . ötöském* stb. Az alkalmi megszólítások köréből viszonylag szélesebb körben, általános jelentéssel csak a *szomszéd, kedves szomszéd, szomszéd úr, szomszédasszony* megszólítások terjedtek el.

k) A megszólításdzsungel egységkereső türelmetlen elégedetlensége még az így túlbokrosodott megszólításkészletben sem találja meg mindig a megfelelő formát. Így születnek aztán a megszólításhelyettesítő formák. Ezek a megszólított személy bármitéle megnevezésének elkerülésével csak rövid figyelmeztető vagy kérő mondatot használnak, esetleg segédigés szerkezetet vagy köszönéses megszólításformát alkalmaznak.

Ilyen megszólításhelyettesítő figyelmeztető mondatok: *halló, halló; kérem; hé* (ez utóbbi durva hangulatú). Nem messze állnak ezektől a kérő megszólításhelyettesítések: *kérem* (pl. *Leszáll kérem?*), *kérem szépen, kérném*

szépen, kérem tisztelettel, kérlek, kérlek szépen, (a kérem alásan és kérlek alásan ma már dzsentris, öreguras, kivesző kifejezés), legyen szíves, legyen szíves kérem, legyen kedves, legyen oly szíves, legyen oly kedves, tessék, szíveskedjék (a kegyeskedjék és méltóztassék elavult, illetve ma már csak tréfás vagy gúnyos használatú), parancsoljon, ide figyeljen (ez utóbbi nem udvarias hangulatú), bocsánat, bocsásson meg (ti. hogy megszólítom) stb.

A megszólítás elkerülését célozza a *tetszik* segédigés szerkezetek egész sora, pl. *Le tetszik szállni? Tetszik tudni? Nem tetszik tudni? Hová tetszik menni? Hány évesnek tetszik lenni? El tetszett menni? Tessék leülni! Tessék mondani . . .*, sőt: *Tessék szíves lenni* stb.

A köszönéses megszólítási szerkezet a nők megszólítását a *kezet csókolom* köszönés újraemlétesével helyettesíti. Ez főleg maszek és borraivalóval kapcsolatos munkakörökben él, pl. *Igenis, kezét csókolom! Tessék inkább ezt, kezét csókolom!* A megszólításhelyettesítő *kezet csókolom* megrövidülhet *kezcsoókolom*-ra vagy *kezcsoókolom*-ra, de a *kezcsoókolom* alak ilyen helyettesítésre már nem használatos.

A megszólítások kérdésköréhez kapcsolódik a *levélcímezések* formahasználatának ügye is. Itt a felszabadulás után a szél egy csapásra elfújta a címeknek egész viharfelhő-tömegét az ezekhez hasonló *szépreményű N. N. kisasszonynak* formával együtt. Meggyérült az *úrnak* levélcímezés is, helyette az *elvtársnak* címzés tört elő. Az *úrnak* címzés 1957 óta ismét gyakoribbá vált. Végleg elavult az *úrasszonynak*, *úrhölgynek* címzés, helyét részben az *elvtársnőnek*, illetőleg a nulla forma foglalta el (puszta vezeték- és keresztnév minden megszólításforma nélkül).

Végigtekintve a magyar társadalmi kapcsolatteremtő formák, de főleg a megszólítások bonyolult során, megállapíthatjuk, hogy a tartalom fejlődésétől elmaradt formáknak ez a gazdagsága voltaképpen a szegény gazdagok bősége. E bőség mögött nem a bőség zavara, hanem a zavar bősége rejlik, mely éppen az eszményi általános megszólításforma hiánya szülte folytonos megoldáskeresés nyomán született meg, s így voltaképpen szegénységet takar. Sok cipőnk van, de ezek mindegyike szorít itt vagy amott. Sok megszólításformánk van, de az egyik csak itt, a másik csak amott használható. A sokféle szempont kifejezése együttjár a szempontkeresés feszélyezettségével. E dzsungel hűen tükrözi társadalmunk szerkezetének mozaikszerű állapotát. A nehézségek megszüntetésére a sajtó és rádió 1957-ben és 1958 elején főleg az *elvtárs*, *elvtársnő* megszólítások általánosításának átmeneti akadályaira tekintettel az *úr*, *uram*, *asszonyom* és *kisasszony* megszólításokat javasolták. Ezek közül az *úr* megszólítás a városi emberek magánérintkezésében aránylag gyorsan újraéledt, az üzemekben belül elterjedt *elvtárs*, *kartárs* megszólításokat azonban nem tudta háttérbe szorítani. A parasztság is szívesebben látja az *elvtárs* szó elterjedését a számára osztályemlékeket idéző urazsnál. Az *asszonyom* megszólítás minden reklámozás ellenére csak idegen asszonyok megszólításaként vált be. Ismerősöket munkahelyen ma sem igen szólítanak *asszonyom*-nak, inkább *elvtársnő*-nek vagy *kartársnő*-nek, a magánéletben pedig még mindig szokatlan annak ellenére, hogy itt a legnagyobb a megszólításdzsungel szövevénye. Legnagyobb hátránya az *asszonyom* megszólításnak a többes számú alak (vö. *uram-uraim*) hiánya mellett (ezt még talán lehetne a *hölgyeim*-mel pótolni) az, hogy vezetéknevhez nem kapcsolható és így nem egyéníthető, ellentétben az *úr* megszólítással (pl. *Kiss úr*). A *Kissné asszonyom* ugyanis mondva csinált forma lenne, a *Kissné asszony* forma viszont vidékies és régies,

a puszta *Kissné* pedig lóhátas udvariatlanság. Hibája még az *asszonyom* megszólításnak az is, hogy személyemlétként nehézkes használatú, és egyéb személyemlétesformák kiegészítésére szorul, főleg határozóként használva, pl. *Hoztam Önnek, asszonyom, egy levelet.* Hasonlítsuk ezt össze a *Hoztam Kiss úrnak egy levelet* mondat könnyedségével!

Még inkább írott malaszt maradt a *kisasszony* megszólítás újraoltási kísérlete. Ez ugyanis az Új Idők Illemkódexe szerint a volt uralkodó osztály körén belül nem volt használatos, a kódexből kimaradt munkásság és parasztság pedig csak fölfelé használta, saját körén belül szintén nem. Becsületos, öntudatos munkás és paraszt ezt a kifejezést emellett csak elkényeztetett, osztályától elszakadt, uraskodó lány értelemben használta a felszabadulás előtt és után egyaránt. Nem befolyásolta ezt az értékelést az a tény sem, hogy a *kisasszony* a nagyvárosokban a hajadon nőalkalmazottak megszólításaként is használatos volt. Nem előnyös az *asszonyom* és *kisasszony* megszólításoknak a családi állapotra utalásból származó nehézkessége sem, mely jeggyűrülésre és találgatásra kényszerít bennünket, szemben az *elvtársnő*, *kartársnő* megszólítások ilyen irányú kényelmességével. Nem beszélve arról, hogy a családi állapotra utalást megszólításformában megörökíteni annyi, mint megkövesíteni a tőkésrend férfiuralmának emlékét, mely a nőt családi állapota szerint értékelte, ami lényegében annyit jelent, hogy csak a férfit értékelte. Mindezen nehézségek elkerülése csak akkor volna lehetséges, ha általános női megszólításként az *elvtársnő* megszólítás általánossá tételét igyekeznénk előmozdítani, vagy pedig új általános női megszólításforma létrehozásának szükségességét elismerve, a nyelvújítás módszeréhez folyamodnánk. Ezzel előmozdítanánk társadalmi életünk nem antagonisztikus ellentéteinek, megszólítási nehézségek miatti kasztokba zárkózásának feloldódását.

Ladó János

Mi megy a színházban, moziban?

Folyóiratunkban legutóbb a *mit adnak a színházban?* kérdéssel kapcsolatban igyekeztem bizonyítani, hogy ez a forma elfogadhatónak, helyesnek tekinthető. Ezúttal a szintén gyakran használt és általában hibáztatott *mi megy a színházban, moziban?* kifejezés érdekében ejtek néhány szót.

Címül írt kifejezésünkkel nem túlságosan sokat foglalkoztak nyelvészeink. Erről győznek meg a nyelvművelő kézikönyvek és a szótárak adatai. Simonyi Zsigmond könyve, a *Helyes magyarság* magát a színházi kifejezést nem említi, de elítéli a *megy* ilyenféle használatát: „† az nem ~ (*das geht nicht*)”. Helyette a „nem járja, lehetetlen, nem illik, nem helyes, nem oda Buda!” alakokat ajánlja (i. m. 166). Ugyancsak helyteleníti Simonyi a „jól vagy rosszul ~ neki (*es geht ihm gut, schlecht*)” alkalmazását is. Úgy véli, helyesen azt kell mondani: „jól ~ v. folyik a dolga, jó dolga v. sora van” (i. m. 166).

Kelemen Béla Jó magyarság című kötetében olvassuk: *megy* „Németes az ilyenekben: »jól (rosszul) megy neki«: jól (rosszul) megy v. folyik dolga, jó (rossz) dolga v. sora van; . . . ,nem megy' abban az értelemben, hogy ,nem lehet' kifogástalan, de ,nem járja' értelmében németesség” (Jó magyarság 104).

Dengl is kifogásolja a *megy* előbb említett használatát, de a színházi kifejezést ő sem említi: „*jól megy neki* (= jó sora van, jó dolga van, jól folyik dolga), *ez nem megy* (= ez nem járja, nem helyes, nem illik” stb. (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 289).

Balassa ezt jegyzi a *megy* cikkelyébe: „*megy*, helytelen az ilyen kifejezésekben: [az nem megy]: *az nem járja, nem helyes*; [jól megy neki]: *jól megy a dolga, jó sora, jó dolga van*” (A magyar nyelv könyve 293).

Kérdéses kifejezésünkről közvetlenül csak a nemrég megjelent Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára című kiadvány nyilvánít véleményt, és ki mondja, hogy: „+ mi megy ma a színházban? — mit játszanak ma a színházban?” (i. m. 29). A + jel a „mindenképpen kerülendő” kifejezéseket jelöli.

Szótáraink közül a most készülő Értelmező Szótár regisztrálja elsőként a *megy* igének ezt a jelentését. A IV. Folyik, történik, működik alcím alatt találjuk a következőket: „1. *Megy az idő*. 2. *Könnyen megy*. *Megy, mint a karikacsapás*. 3. *Titokban megy minden*. (Végbemegy, történik). 4. *Jól megy dolga*. *Jól megy sora*. 5. Gép, óramű: *Megy a masina, gép*. 6. Színdarab, film, zenemű előadása folyik, műsoron van, előadják: *Mi megy ma a moziban, színházban? Ma este Beethoven két szimfóniája megy*. *Vetélytársnőjének jutalomjátéka ment a színházban*. A darab sorozatosan műsoron van, bizonyos ideig minden nap vagy gyakran előadják: *A Nemzetiben újra megy Az ember tragédiája*. 7. Illik: *Ez nem megy*. *Az nem úgy megy*. 8. *Ez nekem sehogy sem megy*. *Sok kicsi sokra megy*.”

Áttekintésünkből kiderül, hogy a nyelvművelő irodalom egybehangzóan helyesli a *jól, rosszul megy dolga, sora* kifejezést. Ezt a *jó, rossz dolga van*, illetve a *jó, rossz sora van* szerkezettel együtt ajánlják mindig a hibáztatott *jól v. rosszul megy neki* elkerülésére.

Az idézett adatok tanúsága szerint a *mi megy a színházban, moziban?* csak a legutóbbi időben került a helytelennek tartott, germanizmusnak minősülő szókapcsolatok listájára. A korábban szerkesztett kézikönyvek és szótárak lapjain hiába keressük a kérdéses kifejezésről véleményt nyilvánító sorokat. Lehet-e arra következtetni a *megy* egyéb jelentésárnyalatait megrovó tételekből, hogy nyelvművelőink ezt a fordulatot is idegenszerűnek tarthatták? Vagy talán éppen ellenkező véleményt gyaníthatunk a hibáztató cikkelyek hiánya miatt?

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a *megy* igének átvitt értelemben történő használata meglehetősen széleskörű nemcsak nyelvünk jelenében, hanem múltjában is. A régebbi keletű Czuczor—Fogarasi szótár így tájékoztat erről: „3. b) Haladás vagy bizonyos állapotra jutás fogalma van ezekben: *Megy az idő*. *Megy-e a munka?* . . . *Jól megy dolga*”. — „3. Mint mozgást jelentő ige átv[itt] ért[elemben] használtatik oly cselekvések vagy állapotok kifejezésére, melyek többé-kevésbé mozgásra vagy távolodásra vagy haladásra vonatkoznak”.

A szótárírók megállapítását számtalan irodalmi példával igazolhatnánk. Az idővel és helyvel való takarékoság miatt csupán néhányat jegyzek ide.

1815: Tudósits . . . dolgaid jól mennek-e (Kazinczy munkái 4:32). 1820: Fejébe ment a bor (Dugonics: Példabeszédek 2: 180). 1844: Ejh, egy rókát kétszer nyúzni, Ez, urak, még sem megyen (Petőfi művei 2: 60). 1847: Egy ilyen testvére annyi rosszat kenni, Ki csupán magától ennyire bírt menni (Arany: Toldi). 1853: [az] uradalomban keresztül-kasul mentek a dolgok (Kemény: Ködképek 345). 1853:

Fülébe megy ez a nagyváradi basának, hogy a rékasi földesúr német katonatiszthez akarja adni a leányát (Jókai : 2 : 62). 1855 : Ment, ment az idő (Vas 7 : 446). 1856 : Félre tőlem . . . szerénység ! Máshol megy az : itt minden a legénység (Arany : Kritikai kiadás 2 : 54). 1861 : Olvastam egy pár száz kötetre ment . . . poéma-speciment (Arany : Kk. 2 : 112). 1866 : Nagyon fáj ! nem megy [ti. a versírás] (Arany : Jul. eml., jegyz., Kk. 2 : 140). 1878 : Verset gabalyíték ; Ment, — homlokomat Sem verte veríték (Arany : Kk. 2 : 255). 1896 : Hiszen nekem fáj, nagyon fáj [lányom halála], de a világ azért tovább megy (Mikszáth : Beszterce ostroma 216). 1916 : Csak reggel ébredtem, későn, dühösen, hogy az éj már kárba ment (Babits : Gólyakalifa 205). 1847/1888 : megy bizony a hajam, barátom, szinte kopasz vagyok már (Arany : Lev. 1 : 207). 1821 : Így megy, s utóbb még rosszabbul mehet, Ha egy hazának két királya van (Vörösmarty 3 : 12). 1847 : az nem megy, az lehetetlen (Stancsics : Hunnia 66). 1914 : [apám] Szerette az aranypénzeket, volt is neki minden fajtájú. Voltak szakállas aranyai, amelyek ritkaságszámba mentek, de volt angol aranya is (Krúdy : Palotai álmok 43).

Szűkre szabott példatárunkból rövid vizsgálódás után nyilvánvaló lesz, hogy a *megy* ige jelentésárnyalatai meglehetősen szépszámuak, éppen az átvitt értelemben való felhasználás folytán. Soron következő idézeteinket, a következő jelentéseket említhetjük : (fejébe) száll ; (nem) járja, (nem) lehet ; jut valamennyire ; folyik, zajlik (a dolog) ; (fülébe) jut ; telik-múlik (az idő) ; illik ; valamennyire rúg ; (nem) sikerül ; halad ; (kárba) vész ; hull, fogy (a haja) ; (így) van ; volt.

Ugyanakkor észre kell vennünk azt is, hogy a *megy*-nek ez a széleskörű alkalmazása olyan kérdéssel kapcsolatos, amelyre megnyugtató feleletet még nemigen adott nyelvűvelésünk. Ez a kérdés a mindenes szavak (*csinál, megy*) létevel és használatával kapcsolatos. Példaanyagunk arra figyelmeztet, hogy érdemes és szükséges lenne körültekintően mérlegelni ezt a szócsoportot a helyesség és szükségesség szempontjából.

Ezzel kapcsolatban — a továbbiak érdekében — csak annyit jegyzek meg, hogy a *megy* esetében annak az igazolását látom, amit Végh József vall a rokon értelmű szavakról. Adalékok a rokon értelmű szavak keletkezéséhez című doktori disszertációjában a szerző hangoztatja : rokon értelmű szavak úgy is keletkezhetnek, hogy egymáshoz bizonyos tekintetben hasonló szóknak kialakul egy összefoglaló fogalmuk.

A valamennyire *rúg, jut, sikerül, száll* stb. összefoglalójának tekinthetnénk tehát a *megy*-et. Ez utóbbit mindannyi helyett lehet használni, mivel megtalálható benne az a jegy, amely az említett kifejezések mindegyikére jellemző, vagyis a mozgás, a valamilyen helyzetbe, állapotba való jutás.

Nem vállalkozom arra, hogy általános érvényűen igazoljam a *megy* mindenes, összefoglaló használatát. Csak az utolsó három irodalmi példával szemléltetett felhasználását szeretném magyarázni.

Mondatainkban a létige jelentésében éltek íróink a *megy*-gyel. Az így *megy* = így van ; rosszabbul mehet = rosszabbul lehet, rosszabb lehet ; az nem *megy* = az lehetetlen, az nem lehet ; ritkaságszámba mentek = ritkaságok voltak.

A bevezetőben felsorolt cikkelyekkel tanúsíthatjuk, hogy a *van* jelentésű *megy* alkalmazását egybehangzóan helyesli nyelvűvelő irodalmunk, talán csak Dengl kerül. A *jól megy dolga, rosszul megy dolga, jól megy sora, rosszul megy sora* kifejezéssel szinte mindig együtt ajánlják figyelmünkbe a következőket : *jó dolga van, rossz dolga van, jó sora van, rossz sora van*.

Hogy a *megy* valóban a létige szerepében bukkan elő említett kifejezésünkben, bizonyítja ez a változat is : *jól van dolga*. (Jól van dolga a mostani huszárnak, Nem kell szénát kaszálnon a lovának stb.) Az értelmi egyezés

annyira pontos, hogy a mondattani szerkezet legcsekélyebb változtatása nélkül felcserélhetők az igék.

Most már csak egy dolgot kell tisztáznunk, és azután rá is térhetünk a *mi megy a színházban, moziban?* vizsgálatára. Ez az egyetlen dolog: Hogyan juthatott a *megy* a létige jelentéséhez? Vajon nincs ez ellentétben azzal, amit előbb hangsúlyoztunk? Hiszen néhány sorral előbb azt állítottuk, hogy a *megy* azoknak az igéknek az összefoglalója, amelyek jelentésükkel bizonyos mozgásra is utalnak.

A *megy* átvitt értelemben kifejezheti azt, hogy valaki vagy valami egyfajta állapotba, helyzetbe jut. Ha ez a cselekvés, illetve történés nem egyszeri, hanem ismétlődő, visszatérő, akkor a nyelvi tudat folyamatosnak, tartósnak érezheti. Ha tehát valakinek napról napra *jól megy dolga*, arról azt is mondhatjuk, hogy *jó dolga van*, esetleg *jól van dolga*.

A *mi megy a színházban, moziban?* kifejezés ugyanilyen jellegű *megy*-et tartalmaz. A színházak és mozik műsorán több napon egymás után ugyanaz a darab vagy film ismétlődik. Ez a mozzanat, amely indokoltá teszi a *megy* létige értékben való használatát.

A *mi megy a színházban?* tehát = *mi van a színházban műsoron?*

A *mi megy a moziban?* is = *mi van a moziban műsoron?*

A *Nemzetiben az Othello megy* = *A Nemzetiben az Othello van műsoron*

Az *Urániában a Vasvirág megy* = *Az Urániában a Vasvirág van műsoron.*

Ha kérdéses példainkat *van* igével szerkesztettük, feltétlenül szükség volt a *műsoron* határozóragos főnévre is. Ennek elhagyása félreértést okozhatna, hiszen a *mi van a színházban, moziban?* kérdés nyelviileg befejezetlennek hatna, pontosabban nem a kívánt gondolatot idézné föl a hallgatóban. Ez a forma ugyanis a mai pesti nyelvhasználatban inkább úgy értendő: Mi történt a színházban? Mi újság a moziban?

A *megy* igével megalkotott mondatokból a *műsoron* szó értelmi károsodás nélkül elmaradhat. A kifejezés nyelviileg így is befejezett egésznek hat, mert a *műsoron* határozó jelentését magához tapasztja a megmaradó mondat-hányad, s ennek is főként a *megy* igéje. Innen van, hogy a *mi megy a színházban, moziban?* kérdés a hallgató tudatában mindig egyenlő a teljes formával: *mi megy a színházban, moziban a műsoron?*

Talán elegendő is ennyi annak bizonyítására, hogy a tárgyalt kifejezés nem germanizmus, nem németes szerkezet a magyarban, megfelel a magyar szemléletmódnak, A mindenek szavak világába tett kis kitérő is arra volt hivatott, hogy megmutassa, milyen talajból sarjadt kérdéses fordulatunk *megy* igéje. Mindezek ismeretében bizton vallhatjuk, hogy a német *Was geht im Theater?, Der Film geht, läuft schon seit Wochen* nem szülője a magyar kifejezéseknek. A belső nyelvi fejlődés szabályosan alakította ki tárgyalt szóhasználatunkat.

Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a kényes ízlésű Arany és Kosztolányi kifejezéskincséből sem hiányzott ez a forma. 1850: [olvasád] Hogy ment a szindarab (Arany: Kk. 1: 168). 1912: A Shakespeare-előadások még vasárnap délután is félig üres ház mellett mennek (Krúdy: Francia kastély 57). 1929: A Szentivánéji álom megy (Kosztolányi: Színház 341).

Végezetül vessünk egy pillantást a hasonló jelentésű színházi kifejezések mondattani, nyelvtani felépítésére.

Cselekvő jelleget mutat ez a három: *Mit játszanak?*, *Mit adnak elő?*, *Mit adnak?* A cselekvő jelleget a szószerkezet sugározza: általános, igeraggal kifejezett alany — állítmány — tárgy. Maga az ige cselekvő: *játszik, előad, ad*.

Történés jellegű a ritkábban hallott *Mi játszik* [a színházban]? és a *Mi megy?* is.

Az állítmányi szószerkezet nem is bővíthet tárggyal, mivel a visszaható, illetve szenvedő értelmű *játszik* (játszódik, játszatik) meg a létige értékében álló *megy* ige is tárgyatlan.

A *mi játszik?* napjainkban teljesen háttérbe szorult. Talán éppen ezzel indokolható a *mi megy?* előretörése. A cselekvő jelleg nélküli *mi megy?* könnyen elfoglalhatta a visszaható, szenvedő *mi játszik?* helyét. Éppen ezért talán nem túlzás arra gondolni, hogy tüzetesebben vizsgált kifejezésünk a kihalt szenvedő ragozás körülírással modern megfelelője.

A cselekvő, illetve szenvedő színezetű két kifejezéscsoport lehetővé teszi, hogy élőszóban vagy írásban még árnyaltabban fejezzük ki magunkat. Ugyanakkor a szószerkezetek különbözősége módot ad annak az egyhangúságnak az elkerülésére, amely azonos felépítésű (alany — állítmány szerkezetű) mondatok egymásutániságából fakad. Hangulat és stílusérték tekintetében a *mi megy?* és a *mit adnak?* az élőszó, a beszéd közvetlenségét idézi, mégpedig az utóbbi kisebb, az előbbi nagyobb mértékben. Inkább irodalmi, választékosabb a *mit játszanak?*

Hernádi Sándor

Krúdy hasonlatai*

Krúdy képalkotásának két, egymástól határozottan elváló vonala van, a hasonlatteremtés és a sűrített, szintetikus kép, a metafora. A sajátos jelzők a metaforikus alkotás függvényei, a jellegzetes módhatározók pedig a hasonlatok bizonyos fajtáinak tekinthetők. A két képalkotási mód közt éles a különbség, ezt azonban e helyütt nem tudjuk bővebben részletezni. A hasonlat oldottabb kép, a hasonlított és a hasonlításra kijelölt tárgy vagy személy közti kapcsolat világosan és kifejtetten fejeződik ki, rendszerint *mint(ha)* kötőszó segítségével. Metafora esetében a hasonlítás formai kifejtése elmarad: a hasonlított és a hasonlításra kijelölt tárgy vagy személy tömörebb, szintetikusabb egységbe olvad össze.

Krúdy képalkotására jellemző a *hasonlat* művelése és a *metafora* háttérbe szorítása. A metaforák száma töredéke a hasonlatoknak. Krúdy a hagyományos magyar hasonlatot megszabadította elavult, megkopott tartalmától, és a fantasztikum, a komikum, esetleg a groteszk látásmód határaihoz vitte közel. Velük is nyomatékosítani akarta regényei, novellái tetemes hányadának fantasztikus, komikus, esetleg groteszk jellegét. Krúdy világa az első világháború előtti Magyarország nosztalgikus, fantasztikus, sokszor pedig a komikus, groteszk elemeket előtérbe állító bíráló, kritikai felidézése. Ehhez a tartalomhoz igyekezett alkalmazni hasonlatait, képeit is.¹

* A közlésre kerülő dolgozat egyik összevont fejezete a „Krúdy képlátása” című nagyobb tanulmánynak. A szerzőt az a cél vezette, hogy az értekező részeket erősen csökkentve a gyűjtött anyagot minél terjedelmesebben mutathassa be. A rövidítések feloldását az alábbiakban adja:

- A. Sz.: Aranykézutcai szép napok. Gyűjteményes kiadás, 7. kötet.
- B.: Bukfenc. 1958., Szépirodalmi Kiadó.
- B. Á.: A betyár álma. Gyűjteményes kiadás, 9. kötet.
- B. U.: Boldogult úrfikoromban. É. n., Franklin.
- H. B.: Hét bagoly. Gyűjteményes kiadás, 8. kötet.
- K. H.: A kékszalag hőse. 1956., Szépirodalmi Kiadó.
- N.: Napraforgó. Gyűjteményes kiadás, 5. kötet.
- N. K.: Nagy Kópé. 1957., Szépirodalmi Kiadó.
- N. N.: N. N. Gyűjteményes kiadás, 9. kötet.
- Ó. U.: Őszi utazások a vörös postakocsin. Gyűjteményes kiadás, 3. kötet.
- R. K.: Rezeda Kázmér szép élete. 1957., Szépirodalmi Kiadó.
- Sz. I.: Szindbád ifjúsága. É. n., Franklin.
- Sz. M.: Szindbád megtérése. É. n., Franklin.
- U. G.: Az utolsó gavallér. Gyűjteményes kiadás, 10. kötet.
- V. H.: Velszi herceg. Gyűjteményes kiadás, 10. kötet.
- V. N.: Válogatott novellák. 1957., Szépirodalmi Kiadó.
- V. P.: A vörös postakocsi. 1948., Hungária.

¹ Így Ruttkay Kálmán: Krúdy Gyula: Írói arcképek 1—2. bírálatában (Irodalomtörténet 1959. 1: 130): „Krúdy a legkevésbé sem »fantasztikus« író; képelete

Krúdy — talán meglepő ez a megállapítás — elsősorban nem költői prózát akart írni, hanem bővérű, életizű epikát, mely valóságos emberekkel, tényleges emborsorsokkal, igazi társadalmi helyzetekkel és körülményekkel foglalkozik. Krúdy is az élet krónikása, a magyar valóság írődeákja, és ilyen tekintetben nagyon sok köze van Móricz Zsigmondhoz, aki — mint tudjuk — gyűjtötte, halmozta az adatokat, megfigyeléseket. Krúdy a magyar valóságot azonban másként olvastotta fel művészetében, mint Móricz, másként élte át, másként értékelte és mutatta be. Krúdyt áthatotta egyrészt a nosztalgia, másrészt a komikumba, groteszk látásmódba csapó leleplezés vágya. A Móricz-hasonlatok túlnyomó többsége megmarad a viszonylagos egyszerűség keretei közt, Krúdy pedig ötletek százával, ezrével elevenítette meg a hasonlításra kiszemelt személyeket, tárgyakat, esetleg tájrészleteket, emberi mozgásokat, tulajdonságokat, jelenségeket.¹

Első novelláitól kezdve vannak hasonlatai, de a hagyományos kereteket szétfeszítő ötletek csak pályája középső szakaszától, a tízes évek kezdetétől fogva sokasodnak meg műveiben, és a tízes évek végén, a húszas évek elején érik el legnagyobb bőségüket, legötletesebb változataikat. A nyitány nagyjából összeesik az 1913-ban a Hét hasábjain folytatásokban megjelent „A vörös postakocsi” című regényével. Az előszóban megmondja, hogy körképet kíván adni a háború előtti Budapestről, olyan társadalmi rajzot, melyben az ő nagy világszínházának figurái, típusai élnek nosztalgikusan, fantasztikusan vagy groteszkül eltorzított életüket. A bűvös hasonlatok áradása innen tart húsz évig. Csak akkor szakad meg egy-egy elbeszélés vagy regény idejére, amikor az elbeszélésben vagy regényben a társadalmi körkép rajza is megszakad. A húszas évek derekán írt Primadonna című regénye a sajátos Krúdy-stílus-hoz szokott olvasót alapos csodálatba ejti: a józan, hűvös, kerekded elbeszélésben alig van hasonlat, ami pedig van, az sem lépi túl a hagyományos, örökölt készlet kereteit. Ám itt nincs körkép, társadalomábrázolás, csak egyéni történet, Pálmay Ilka életregénye. A központi alak ezt a művét — a szokásos széteső Krúdy-elbeszélésekkel szemben — szinte merev egységben tartja: az epizódok mind a központi hős köré fonódnak, nincs szerkezeti lazaság, nincs több, párhuzamosan futó történet, hiányzik a szereplők nagy tábora, a szereplők életének aprólékos részletekbe vesző, elkalandozó leírása.

Krúdy hasonlatainak bemutatásakor mindenekelőtt meg kívánjuk vizsgálni mindazokat a tárgyakat, személyeket, jelenségeket, melyeket hasonlításra kiválaszt. Krúdy művészi felfogására döntő következtetéseket fogunk tudni levonni abból a képből, mely hasonlatai alanyainak elemzése után kialakul előttünk. Megismerjük azt a szemléletet, melynek alapján az író kiválasztásra, kiemelésre méltónak ítélte egyes fogalmakat, míg másokat tekintetbe sem vett, alkalmasnak és nyomatékosításra lényegesnek nem tartott.

mindig a valóságélmény tisztítóerejétől kapja meg a szükséges kezdősebességet” — Sőtér István a „Hét bagoly”-hoz írt előszavában (a „Romantika és realizmus” kötetben is, 1956. 573—98) inkább romantikusnak látszik ítélni Krúdyt, csak a tanulmány második felében hangsúlyozza a realista jegyeket, s tesz engedményt a „kis-realizmus” irányában. Hasonló ingadozás tapasztalható Szabó Edének a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent Válogatott Novellák (1957.) elé írt bevezetésében. — Ellenkezőleg Mátray: Krúdy realizmusa. Magyarok, 1948. és Szauder: Valakit elvisz az ördög c. kötet (1957.) bevezetésében.

¹ Erre nem mutat rá Pröhászka János (Nyr. 73. [1949]: 16), sem Kelemen László: Krúdy Gyula (Szegedi Magyar Irodalomtörténeti Intézet Kiadv. 17. Szeged, 1938. 106—10).

Ne feledjük, a hasonlat azt a célt is szolgálja, hogy vele az író valamilyen nominális vagy verbális adatát pontosabban határozza meg, élesebben világítsa meg. A hasonlat mintegy kiegészíti, alátámasztja, élénkíti, színezi a mondanivalót: a sok adat közül azt nyomatékosítja, amelyhez járul, és amelyet az író ily módon figyelmünkbe ajánl és hangsúlyoz.

I. Táj- és környezetrajz. Igen jellemző, hogy Krúdy tájában a mindennapi valóság jól ismert elemei elevenednek meg. Krúdy nem délszaki vidékek csodálatosan tömött, dús világát írja le, de nem is valami komor, északias, csillogó, de hideg természetben gyönyörködik. Mint annyszor, itt is megmarad a magyar élet sokszor egyszerű, dísztelen ábrázolása mellett. Belőlük mégis újat tud formálni. Varázsos kézzel nyúl a szinte kopott főnevekhez. Azok jelentéstartalma, hatósugara, az olvasóra tett hatása egy csapásra kitágul, kibővül. Az olvasó eladdig nem is tudta, hogy egy torony a távolban vagy egy szélmalom a Nagyalföldön olyan vonzerővel rendelkezik, hogy szinte megríkatja.

A tájék elsősorban a falusi életből kel életre: fák, folyó, út, sírgödör, fejsza, kertek, hidak, erdők szerepelnek. Változatosak a házak, s e téren már a városi részletek is helyet kapnak: a sor a falusi háztól, falusi kocsmától a tabáni düledező épületekig terjed. A természeti jelenségek is gyakran fordulnak elő, főleg az eső, hó, nap, hold, csillagok, illetőleg napszakok.

a) A fák közül a nyírfa, nyárfa, ecetfa, akácfa, vadkörtefa, szilvafa fordul elő leggyakrabban:

A nyárfa kérgének még esze ágában sem volt tündökölni; megviselték voltak a fák, mint akár a télvizet járó bocskorok és a böjtölő emberek (Sz. M. 165). . . az ecetfák oly várakozólag állongtak piros díszükben, mint megannyi udvari testőrök (V. N. 180). A feje felett az akácok előbb hallgattak, mint alattomos halottak (B. Á. 138). Szilvafák borultak össze a ház mögött, mint örök hűséget fogadott barátnők, (N. N. 70). A vadkörtefának árnyéka az országútra ért, mintha hosszú rúdjaival távol akarná tartani a borsorkányokat (N. N. 75). . . a fák úgy hajladoznak a szélben, mintha az ölükbe akarnák venni az alattuk játszadozó gyermekleányt (B. 32).

A hanyatló természet, a pusztuló vagy őszebe hajló, nyári díszüktől megfosztott fák felé is szívesen fordul Krúdy:

A szélmalom mellett úgy álltak a hervadt, nedves fák, mint álruhás kísértetek, amelyek az éjféle órát várják (N. N. 118). A fák úgy sirtak felette az őszi szélben, mint az elhagyott gyermekek (B. 81). A távolban kristályfehéren állongtak kopasz fák, mint a táj megfagyott vándorlói, akik tavaszig egy helyből nézik a jövő-menőket, mert bűvölés alá estek (Ó. U. 133). A néma fák elkomorultak, mint a bitófák, amelyek alól elszökött a delikvens (N. 96). Ezekben az erdőkben, ahol a fácán szeret lakni, a kidőlt fák tovább lombosodnak, mint a holt embernek nőnek a körmei (V. N. 533). A kertekből ismeretlenül hajoltak ki a fák téli gallyai, mint a megöregedett szonzedasszonyok könyökölnék az ablakukba és a fiatalságot szidják (N. N. 40). A Bujdos-liget, amelynek óriásfái úgy áldogáltak a szemhatáron, mint a fosztóka mesemondásaiból való vitézek (N. N. 56).

A növények közül nagyon szereti a napraforgót:

A napraforgók, mint megannyi útmutatók állottak a mezőkön (N. N. 87).

A vidéki táj újabb eleme a folyó és esetleg a vele kapcsolatos tájrészek: hd, sziget. A folyó, melyről hasonlatokat teremtett, sokszor gyermekkorát idézi.

A Poprád, amely idáig hűségesen elkísérte, mint egy csavargó kutya, elandalgott a távoli rekettyés berkek felé . . . (Sz. I. 7). A folyócska titokzatosan surrant tova a kertek alatt, mint egy nesztelen járású éjjeli vándor, aki senkit sem akar felébreszteni a városban, amely mellett elvonul bujdosó útjában (Sz. I. 23). . . de alatt a hidacsán túl,

ahol ellassul a víz folyása, mint kiégett szenvedélyek után az élet, öreg, fehér ludak és tarka bölcs jércék uszkáltak elhalkulva (B. 132). A hidacska mint a gyermekek lóverseny-játékában az akadály, kicsiny árnyékával csöndesen feküdt az éjben... (Sz. I. 23). Egy fekete nyurga híd, mint valami hosszúlábú bogár állott a folyó vizében (Sz. I. 26). Tavaszodott; a folyó alatt sustorgott mintha összegyülekezett volna a sok mesemondás a téli csend alatt... (Sz. M. 165). A Margitsziget fagyottan, fehérén állott a Duna közepén, mintha öreg királyok várnák ott a tavaszt, akik lehetetükkel mindent jéggé, zuzmarává dermedtenek (H. B. 196). Kis hidak alatt láthatatlan vizek mélyen aludtak, mint az elfelejtés (Ó. U. 133). Tavaszkor és ősszel itt halad a szennyes víz... mintha egy cifrálkodó öregasszony meglátogatná megvénült, az élettől visszavonult barátait (N. N. 42—3).

b) Krúdy épületei, házai szélesebb körből származnak. A falusi környezeten kívül, melyből szereti az arra legjellemzőbbeket kiragadni: a tanya-házat, a szélmalmot, a présházat, a városi épületek is megjelennek, és többször szerepelteti a tornyot is, mely fantáziáját mindig képalkotásra indítja.

Egy tanyaház pirosuló ablakaival úgy futott a tájon keresztül, mint egy bábszínházbeli kép (Sz. I. 93). Ő ott lakott, ahol a veres hasú, régi szélmalom állongott gyepez halmon, mint valamely öreg vitéz, aki várából kirohant, hogy megállítsa az útonjárókat (N. N. 109). ... félrekapott kalappal állodogáltak itt-ott füstös présházak, mintha még mindig be volnának csipve valamely régi mulatságtól (Sz. M. 286). Kis falusi ház volt; a cserpek felborzolódtak a tetőn, mint a barátságtalan ebek szőrei (Sz. M. 291). Az ismerős ház úgy szundikált e tájon, mint az agglegények háza... (V. N. 225). Egy hosszú utcán földszintes házak aludtak sorjában, mint megannyi csöndes öreg asszonyságok a templom utolsó padsorában (Sz. I. 27). Köztük a hosszú, földszintes ház francia tetőjével úgy állott, mint az öreg asszonyka, aki a családi ezüstöt őrzí (N. 7). A régi házak, a kanyargós utcák mint megannyi büntársak integetnek... (V. P. 152). Kis bakterházak szaladtak el a sötétségben, mint az éjszaka rohanó vizén a gyermekek papírcsónakjai (Sz. I. 26). A fehérrámájú ablak a sárga házban úgy ingott, lengett, mint a mennyország ablaka (Ó. U. 83). A kis budai házban akkora lakás, mint egy mogyoró belseje (V. H. 153). Az ősi sárga ház... a hősesben olyanforma lett, mintha egy Jókai regényből metszették volna (N. N. 35). A ház újra csendes volt, mint egy bezárt napló, melynek hősei és hősnői átléptek a másvilágba (N. 6.). A múzeum körül oly változatlanul állodogáltak a paloták, mint a római pápaság (N. 44). A városkát öles hó sáncolta körül, és a hófúvásban a régi házak olyan formán zárkoztak be, mintha ellenség közeledne a város felé (V. N. 184). ... a luteránus torony nagyon távolra látszott innen, mintha az egész életet a legnagyobb messziségből lehetne látni innen a Szent Mihály temetőből (N. N. 27). A torony mint egy nagy, barna, idegen katoná nézett szembe Szindbáddal a nyári éjszakán az akácok felett (Sz. I. 20). Mint egy kék mutatóujj állodogál a messziségben a torony... (N. N. 61).

Az épület sokszor valamilyen tartozékán, részletén keresztül ragadja meg az író. Így a mögöttes kert, az ablak, a kertrács stb. többször megelevenedik tollán.

... a kertek mélyeket álmodtak, mint öreg emberek ifjúságukról, gyümölcszedésről, szerelemről, szeretkezésről, titkokról, amelyeknek rendszerint tudósai a kisvárosi kertek (N. N. 39). Ünnepeles csend áradt a sötét udvarról, mintha lelkek üldögnének odabent a háttérben, akik a reggelt várják, hogy besurranhassanak a ház belsejébe, ahol a hozzájuk tartozó test fekszik (H. B. 156—157). ... a falak nedvesek voltak, mintha könnyek maradtak volna itt a malterben, amely könnyeket az utolsó látogatók ejtettek (H. B. 158). Az ablakain évek óta le voltak eresztve a zsalugáterek szemei, mint a regényekben az utolsó mondatok (V. H. 246). A kert rácsozata olyan sűrű volt, mint egy rövidlábú asszony hosszú szempillája (V. H. 246).

A tájelemek további vizsgálata folyamán azt tapasztaljuk, hogy a fentiekén kívül alig-alig szerepel egyéb fogalom. Szinte szabály az, hogy Krúdy olyanokat választ, melyekkel érzelmes vagy komikus hatást tud elérni.

Figyeljük ezt meg a *hegy, domb* fogalommal kapcsolatban. Mivel nem törekszik fenséges, emelkedett vagy patetikus, esetleg retorikus hangulatkeltésre, ezért kerüli az olyan tárgyakat, melyek már jelentésüknél fogva erre indítanak. Az alábbi példákból kitűnik, hogy még ilyen tárgyak esetében is a komikus vagy érzelmes hatás irányában keresi a megoldást.

A Kárpát színe itt már sötétzöldre válik és sűrűn mutogatja hófödte völgyeit, szakadékait, mint egy szép asszony gömbölyű vállait (V. N. 73). A hegy novemberben oly csendes, mint egy száraz vadásztarisznya (B. 92). A távol messzeségben terültek el a Nyír gondolatlan, egyhangú homokbuckái, sötétlő rekettyések aludtak a látóhatáron, mint reszkető özvegyasszonyok (N. 36). Elhomályosult a fehér fűtáj, mintha pipára gyűjtött volna az óriások erdőkerülője és füstöt pöfékelne a vidékre (Ó. U. 13). A tiszai berkek a nádak, erek, kigyóсок eltemetkeztek a természet téli szakában, mint a pogányokkal a szerelmes nők (N. 9).

Az alábbi hasonlatokban inkább az érzelmesség uralkodik.

Az őszi út a végtelenbe nyúlt, ködös hegyhát emelkedett a háttérben, mint egy északkeleti rege (Ó. U. 121). Magas romfal állott előttünk, mely túlért a fákon, mint egy kőben maradt imádság (H. B. 204). A szökőkút megdermedve állott helyén, mint a múltból itt maradt álmokép, de az álom már messzi járt. A körben futó út elhagyatott volt a kert mélyén, mint az aglegény, aki elszokott attól, hogy lengő szoknyás nők látogassák (B. 129). . . . a sírgödörök megmaradtak, mint emlékek, amelyekbe vigyázatlan embernek bele lehet pottyanni (V. N. 447). A táj oly tiszta volt köröskörül, mint egy álom (B. Á. 202). A sírdombhoz értek, amely olyan fehér volt, mint az emlékezet a régi halottakról (Ó. U. 128). Már csaknem besötétedett; fehér füstös, szilvakék árnyak kúsztak felfelé a kanyargós utcákon, mintha az emberek bűnei távolodnának el éjszakára a városból (Ó. U. 95). A nő végigsietett a temető útján, a fejfák, mint alvó tábori órsók; a gránitok, márványok, mint mogorva idegenek, akik senkit sem látnak szívesen vendégsége (U. G. 121).

c) A viszonylag csekély számú állathasonlat uralkodó eleme a komikum s csak egyszer-egyszer az érzelmesség. Kedvenc állata a varjú, héja, vadgalamb és a rovarok közt a tücsök; mindezek inkább állnak humoros, mint érzelmes képekben.

És a varjak, amelyek olyan meggondoltan szálltak, mint az országút felügyelői, olykor hangot adtak, mint a vámszedők figyelmeztetik megállásra az idegen kocsikat (Ó. U. 133). A vadászgató héja, mint egy szürke csendbiztos húzott el a nádak ősvilága felé (B. 122). . . . vadgalamb volt, szürke, telt, begyes, mint egy szerelmi kesztyű (V. H. 246). A nyerges olyan kényeskedve, szinte ifjúságát és erejét fitogtatva emelgette lábait, mint egy táncoló növendékleány, akinek még nem mondott senki rosszat (Ó. U. 125). Egy nyírott fülű, feketekávé tartott, Pestről eltoloncolt eb ugatása hangzott sokáig a kocsik után, mint a nagyravágyó és tehetetlen szegény hivatalnokok főnökeikre mondott rágalma... (Ó. U. 133). A tücsök fújja a nótájukat, mint valami másvilági karnagy... (N. N. 11). A fáradhatatlan tücsök volt a dajkám, aki oly hosszadalmasan énekelgetett a ház sarkában, mintha a legtávolabbi időkre helyezné a célt, midőn éneklését abbahagyja (N. N. 8). A varjak oly mélán üldögéltek a havas fákon, mint az örökkévaló emlékezet (Ó. U. 156).

d) A táj- és környezetábrázolás érdekes esetei azok, melyekben nem valamely alaki jellegzetesség hat az íróra, hanem a fényhatásokat tartja kiemelendőnek, és a színeket, fényeket kívánja összehasonlítani.

A fák közül többnyire csak a nyírfát említi.

Nyírfa fehérlett az alkonyatban, mint egy eltévedt szellem, aki a régi szélmalom környékére bujdosott a seprücsimáló öregasszonyok elől (N. N. 109).

A növények közül a „virág” és a paprika szerepel.

... [az őszi ködtől] a park virágai olyan pirosak lettek, mint az utolsó szerelmeiket élő asszonyok (Sz. M. 232). Pirult a paprika, mint az ünnepnapok neve a kalendáriumban (N. N. 63).

A hegy is előfordul.

... a meredek hegyek mind fehérebbek lettek, mint az öregember szakálla és haja, amint megközelítjük (Sz. I. 5). A hegy olyan sárga volt már, mint egy báli ruha, amelyet setéthajú delnő ölt magára (B. 84).

Gyakran jelentkeznek a házak, épületek, hajók színei, fényei. A vidéki és városi házak egyaránt képviselve vannak.

A ház hajnalban elsötétült, mint egy kriptá, ahol aludni tértek az éjjeli kísértetek (B. Á. 152). A partok lámpásai itt-ott felragyogtak, és mint álmélkodó szemek néztek a szürke tükörbe, amely nem tükrözött többé vissza ifjúságukat (II. B. 196). Estve volt és a dombon úgy égtek a gyertyácskák, mint az ég csillagaival kacérokodó falusi lányok szemei (A. Sz. 57). Pedig innen-onnan a tanyaházak szobácaikából még világosság szüremlett ki, mint kandi leányszem, amely nem tud éjszaka sem becsukódni (Sz. M. 231). Ekkor már reménytelenül besötétedett, a kávéházak és mozik ellenben úgy világítottak, mint a tündérekastélyok (B. 79). Piros a torony hasa, mint a jezsuita generálison a köntösé, akinek képét ugyan hol is látták valaha (Sz. I. 5). A ködben úgy ragyogott egy lámpás, mint a mennyország kapuja (H. B. 224). A „kismadár” csodálkozva, kimeresztett szemmel nézte az elmaradó utcai lámpásokat, amint a télyéi estében, kékes párák között libegtek-lobogtak, mint megannyi fénylő szemek (Sz. I. 87). Fenn a bástyalépcsőnél gázláng libegett, mint az álomtalan lelkiismeret (Ó. U. 25). Az egyemeletes házak csontvázairól színes női szoknyák libegtek, mintha a bánatot szellőztették az ablakból (B. Á. 201). A Dunán úgy fénylettek a hajók az őszi napsütésben, mint a boldogság szigetei (B. 21). Egy domboldalon valóban ott volt a régi kert, most fehér a hótól, mintha a hajdani szüzességével kacérokodna hervadt dáma (V. N. 187).

E helyütt kell számon tartani a tűzzel kapcsolatos hasonlatokat:

A tőzegtűz úgy piroslott a lábánál, mint a haldokló utolsó reménye (B. Á. 138). A betyárrá lett lovag felvidámulva piszkálta meg a tüzet, s az lobbót vetett, mint a diadalmas szerelem (B. Á. 140). A rézkilincsek neki engedelmesekedtek, a kályhában fellobogott a tűz, mint a kutyák ugrálnak a hazatérő gazda lába körül... (V. N. 227). A fehér kályhában, mint egy Andersen mese pittegett-pattogott a tűz... (A. Sz. 9).

e) A hasonlatok fontos csoportja vonatkozik a természeti jelenségekre. Főleg a téli és őszi időszak folyamán jelentkezőket kedveli, így az esőt, szelet, havat, ködöt, felhőt.

Az eső csak szomorkásan groteszk képekben fordul elő.

Az eső kopogott a házfedélen, mint a visszatérő halott (B. Á. 142). Odakünn csorgott az eső, mint a halottak sírjaiban, akiknek tudományával Szomjas úr saját életét óhajtotta megjavítani (N. N. 116). Az esőszemek kopogtak, mint gonosz kis lelkek a kicsiny ablakon... (B. 124). Hiába hangzik felettük az esőszemek kopogása, mintha koporsószegeket vernének be... (N. N. 90).

A szél jellemzése vidámabb. A mozgás fejeződik ki a hasonlatokban.

A szél ide csak be-befütyentett, mint egy sietős útu kengyelfutó (B. 121). Halkan zokogó szél futott végig a szőlők közt, mint egy eltévedt falusi kutya (B. 116). A besötétedett útra nézett, amelyről már elszökött a szél, mint egy hímkutya (N. N. 92). ... szél rázta meg a gyümölcsfákat, mint egy dühös csendőr (B. 124). ... a szél koncertet tartott, mint egy megőrült muzsikus (N. N. 25). ... langyos szél fujdogált valamely látáhatatlan helyről, mintha egy délutáni szellem megkegyelmezett volna a hóba borított földnek, de bírótársai még nem enyhültek (Ó. U. 138). ... az őszi szél úgy cseveg, mint a szarka a sövényben (N. N. 89). Sohasem látott tájakról hozott a városba hangulatokat a szél, mint a madarász siet az utcán furcsa madárkaival (II. B. 242).

A hóvihar jellemzése komorabb, a havazása nem annyira.

A hó úgy csapott el mellettük, mint kísértetek üvöltése (B. Á. 136). A hóvihar reggelre elült, mint kifáradt örült (B. Á. 141). A rohanó vonat mentén szinte vízszintes irányban szakadt az apró hó, némelyik a mozdony füstjétől bekormozódott, mint fekete darázs suhant tova a fehér lepkécskék között (Sz. I. 93). Hópelyhek szálltak, mint elvonuló madárcsapatnak a tollai (B. Á. 205). A hó fűrtökben lógott a fenyőfákon és hegyoldalokon, mint a birkák gyapja... (Ó. U. 138). Apró pelyhekben havazott, mintha most szabná a szücs azokat az aprófűrtű, fehér gubákat, amelyeket falusi emberek olyan kérkedve viselnek (N. N. 37).

A köd és a felhő tragikum nélküli, érzelmes vagy komikus jellegű hasonlatokban jelentkezik.

Még mindig jobban kedveltem a fagyos, őszi fákat, mint a nőket. A mezőket, amelyeken úgy közelgett a köd, mint egy északi regényben a melankólia (N. N. 30). A felhőknek örült, mert némelyiknek olyan fátyola volt, mint a keresztelőn a kisbabának (B. 111). Mostanában nagyon csúf a folyó. Fekete füst és szürke köd ül rajta, mint az átok (B. 69). Délután köd telepedett a mezőkre, mintha szürke lelkek tartanak gyűlést, és elhalálózásuk gyászos körülményeit terjesztenék elő (N. 86). Ködök, párák, füstök úsztak felfelé a magosságba a lápból, mint megholt gyönyörű nők alakjai (N. 37).

f) Krúdy sokszor öltözteti hasonlatokba a nap- és évszakokat, nemkülönben az égitesteket, a napot, holdat és a csillagokat. A napszakok közül főleg az éjt szerepelteti.

Az ég teljesen setét volt, mint a mélység (B. 124). Az éjszaka már nem hideg, hanem langyosodik, mint a karácsonyi templom, midőn meleg, boldog emberekkel telik meg a hajó (B. Á. 141). — Sokszor groteszk hatást kelt: ... a tavaszéj elhelyezkedett a földön, mint egy hajadon az ágyban (N. 93). A téli éjszaka úgy fülelt körülöttük, mint egy öreg titkosrendőr a hamiskártyások tanyáján (Ó. U. 152). Megrendül az éj, mint egy foszladozó átok (N. 16). ... de faluhelyen kétségbeesjtők az éjjeli órák, amelyek oly lassan haladnak előre, mint a szű órlése (N. 15).

A többi napszak ritkán szerepel.

Az erdőn, a tájon megérkezett a nyári hajnal, mint egy csengő-bongó komédiás-kocsi (N. N. 69). A hajnal azonban olyan lassan jött, mint egy postakocsi, amelynek kereké útközben eltört (B. 43–44). Mint a tej a falvakból, úgy jött be a hajnal Pestre (N. 8). Az októberi délután az estébe tünt, mint egy sárga kocsi, amely elgurul a szürke országúton (B. 74). Az ablakon kék délután nézett be, mint egy jóságos tündér, aki nem régen érkezett szánkón a városba (B. Á. 205).

Az évszakok közül az őszt és a telet szereti; néha a tavasz is előfordul egy-egy hasonlatban, a nyár talán soha.

Az őszt hosszú volt, mint egy fénylő, vörös női hajsza (B. 27). Az Arany Csillagban, ahol kvártélyt vettem, úgy sírt a tél, mint egy nagybögös, kit itt befalaztak, mert tanúja volt valaminek (B. Á. 200). Mikor a december süvöltött fel a kalendáriumban, mint egy vadul szánkázó öregember... (B. Á. 193). ... a lámpások gyönyörűen ragyogtak a színházban, a szezon korán megkezdődött, a tavasz, mint egy ifjú, csinos virágárus-leányka bolyongott a színpad tájékán... (V. P. 38).

Néhány hasonlatában az életkorról, az idő múlásáról is vall.

Körülbelül húsz esztendő lehetett, mint a boldogtalan szerelem... (U. G. 22). Gyöngyvirág tizennyolc esztendő volt, mint egy borongós, fázékony, rövid tavasz (B. 131). Ezekben az álmokban, ha magát látom, mindig oly ifjúnak tűnik fel előttem, mint az újhöld sarlója (N. N. 91). Csendes hosszú élet van, amely úgy hajlik lefelé, mint a körtefa, amely túlélte korát (B. Á. 197). Az esztendők sorban meghaltak, mint a jóbarátok, akiknek nagyszerű tulajdonságaival csak akkor jövünk tisztába, midőn a föld.

alá tesszük őket (N. N. 55). Tizenkét óra felé járt az idő, az óramutatók nemsokára egymáshoz érnek, mint a jegyesek . . . (B. Á. 192). Az órákon a fekete mutatók oly gyorsan forognak, mint a szemhatáron a szélmalom szárnyai (Ó. U. 126). Repült az egyik nap a másik után, mint vándormadarak az égboltozaton (N. 67). A nagymama napjai meg voltak számálva, mint a fojások a kamrában (B. 83).

g) Az égitestek közül a hold és a nap gyakori.

A holdfény hideg, mint a másvilág (N. N. 11). Éjjel eloltotta a lámpást, a teli holdba nézett, amely a hegyek felett járt, mint egy nagy szem (B. 27). . . a hold az égről elkalandozott, mint a juhász a tilosba (B. Á. 192). A hold áttetszően bolyongott a láthatáron, mint egy hektikás mezőőr (B. 82). . . a hold szétnézett a nádas felett, mint egy csendbiztos, aki békén hagyja a betyárokat (N. 145).

A nap átpiroslott a hegyeken, mint egy borissza öreg, aki gellérthegyi szemeltből felöntött (B. 100). . . reggel a ködön át benézett a nap az ablakon, mint egy ajándékos, piros öregember . . . (B. Á. 201). . . a napocska olyan szent szerelemmel járt még a girbe-gurba tabáni utcácskákon, mint ahogy érdemrendes piros arcú öreg emberek látogatnak el hajdani szerelmükhöz, és délután a szép multról beszélgetnek.

Egy nagy csillag állott a látóhatáron, mint egy lokomotív szeme, mely az álmok országába viszi a lelkeket (N. N. 93).

2. A z e m b e r e k v i l á g a. Ezekben a hasonlatokban Krúdy egyrészt az emberek külső és belső tulajdonságait, másrészt mozgásukat és egyéb cselekvésüket teszi színessé, szemléletessé. Az emberek világához soroljuk az emberek kezeügyébe kerülő, velük kapcsolatos használati tárgyakat is. Az emberek külső tulajdonságai közt foglalnak helyet az olyan hasonlatok, melyekben a külső megjelenés különféle elemei szerepelnek, például testrészek és ruházati tárgyak is. Az ilyen hasonlatok közt első helyen említjük azokat, amelyek valamely személyt általánosságban jellemeznek. Főleg nők, ritkábban öregemberek kapnak hasonlatok révén színes jellemzést.

a) Egy nő feküdt a jégdarabok között. Eleinte úgy tűnt fel, mint a varjú a havon (H. B. 162). Az úrnő olyan előkelő volt, mint egy királyi kézirat (Sz. M. 205). A kisasszony oly szép volt, mint egy régi nemes acélmetszet, és leginkább solymászó hercegnőhöz hasonlított (V. N. 81). — Zsófia olyan, mint a kályhából kicsapó láng a csendes szobában — folytatta elmerengve Józsiás úr (H. B. 51). Jella alig várta, hogy elfogadja a korhely fiskális köszönését, mint egy királynő, aki jobbágyai hódolatát fogadja (N. N. 24). Szindbád még tetszhalott korában is megremegetett ettől a nőtől, aki olyan kemény és sovány volt, mint a nagybetű, amellyel a zsoltáros könyveket nyomják (Sz. M. 231). Olyan szép, mint általában a szerelemgyerekek (N. N. 68). A kis fekete nő szennyes körmeit rágta Erdélyi úr előadása alatt; — olyan volt, mint egy foltos béka, amelyhez a folyóparton a legszebb dalát fujdogálja a csalogány (H. B. 112). Az egyik asszony-ság hosszában kövéredett, mint a tepsiben a dióspatkó; a másik nő úgy dagadt, mint a gömböc a fazékban (Sz. M. 167). — Hercegnő! — felelt Szindbád, és csaknem térdre vetette magát a hölgy előtt, aki körülbelül olyan idegenszerűnek és finomnak látszott, mintha abban a percben szállott volna le valamely nagy, európai expresszvonatról . . . (Sz. M. 308). Linka hatalmas és kemény volt, mintha még most is úgy emelgetné a férfiakat, mint a liszteszsákokat (B. Á. 179). . . üde cseléd lány alszik, mint a szakajtóban a téli alma (N. N. 38). Ó egy pesti delnő volt, most még tán az operai páholyban ragyog mint egy nyakék, de éjfélre otthon lesz, s ágyba fekszik (B. Á. 193). Egyébként Jella olyan volt, mintha lovarnői ruhát, rugalmas trikót, repkedő szoknyácskát viselt volna valódi ruházata alatt (N. N. 24).

A kékfestő a látományra mutatott, amely régi házak padlásairól, pincéiből, kéményeiből jöhetett elő. Megkozmásodott, mint a tűzhelyen felejtett étel. Összeszáradt, mint egy saru, amelyet nem von senki a lábára, legfeljebb a tavaszi kutyák hajigálják ide-oda a szemétdombok környékén (Sz. M. 172). A legőregebb betyárt Panganétnak hívták. Embervér száradt még a lába körme alatt is. Cudar vénember volt, mint a téli fürgeteg (V. N. 234). Nem csodálom, hogy megjijednek tőlünk az emberek . . . Úgy megyünk itt párosan, mint azok a bőrnadrágos, csizmás rosszképű vándorlók, akik az állatokat, lovakat és disznókat szokták nemüktől megfosztani, csak éppen a drótkarikás

táska hiányzik az oldalunkról . . . (Sz. M. 187). A püspök karcsú, halovány, finom öregember volt, mint egy művészi iniciálé betű valamely ritka misemondó könyvben (Sz. M. 187). Gömbölyű volt, mint a földgolyó . . . (Ö. U. 193).

b) A test részei közül az arc és vele kapcsolatban a szem, haj, fül, orr, nyak jelenik meg legtöbbször a hasonlatokban. A kéz, a derék, a váll, a láb és boka aránylag ritkán szerepel.

Szabályos volt az arca, mint egy törvénykönyv (B. U. 157). Az arca olyan hűvös volt, mint egy kovászos uborka . . . (Sz. M. 200). Leonóra arca, mely rendszerint dúlt, bánatos szokott lenni a belső izgalmaktól, lassan felderült, mint a nap, amely alkonyattal kijön a látóhatáron függő farkas-szörű fellegek közül (H. B. 138). . . . arca, homloka, régi szenvedélyes szeme hűvös és friss, mint a vén híd cölöpei alatt vágott lék a hegyi patakon, ahova alkonyattal vízmerítés céljából járnak az asszonyok (A. Sz. 30). Vonásai határozottak, mint akár az egyházatyáké (V. H. 238). A vonásai, az arckifejezése várakozó volt, mint a vasúti állomásokon a nőké . . . (N. 127). Mondjak valamit a szeméről, amely úgy áll a látóhatáromon, mint a hold a lunátikus előtt? (H. B. 145). Gyere, gyere, te jó, te szép, te hatalmas, akinek olyan szeme van, mint a Szentháromságnak . . . (V. N. 320). A nyugalmas életmódban meghízott, megtermesedett, és a szeme kidülledt, mint a gazdag falusi bíraké (Sz. I. 48). . . . a nótára kiültek szemei, mint öreg hölgyek az ablakba (N. 104). Ah, senki sem hinné el, hogy valaha megvénülnek a fekete hajú, fehér bőrű asszonyok, akiknek olyan a szempillájuk, mint a függöny, amely mögött az álmok laknak (B. 93). A szeme olyan volt, mint egy emlékkönyv . . . (U. G. 10).

A hajak alá rejtett fül pedig úgy rejtőzködik, mint a fűrj fészeke a búzában, de azért várja már az aratókat (H. B. 125). A szája ópiumfüst édességű és a kis füle ideges, mint a telivéré (B. Á. 197). Szindbád megfigyeléseit éppen tovább akarta folytatni a fülön, (amely olyan kerek volt, mint a bűgő csiga, amely azokat a másvilági hangokat is hallja . . . (Sz. M. 309).

A hajdíszek megbomlottak és a kiszabadult hajszálak, mint a hosszú fűszálak a szélben, röpködtek tánc közben (Sz. I. 44). . . . a lovag . . . megsimogatta Gyöngyvirág haját, amely fodros volt, mint a holdsugár a vizen (B. 102). . . . Szindbád haja a földön való vonzolás következtében felberzenkedett, mint a gácsér tolla (Sz. M. 229). A füle mellett egy hajszál, mint egy hosszú vadfű lengett (A. Sz. 33). . . . hosszú ez a haj, mint a lajtorja, amelyen Jákob az égbe ment (V. H. 191).

Száraz volt a nyaka, mint egy angolparipáé (B. Á. 247). [A nyak] olyan kíváncsian nyúltott ki a fekete ruháscskából, mint egy kis madár nyaka . . . (V. N. 189).

. . . a vállak meggörbedtek, mint sorscsapás alatt a táj; hideg arcon a szerencse hunyorolása guggolt, mint az égett emberke a kunyhója előtt (N. 55).

. . . egyenes orrán . . . némi kekes-vöröses nyomot hagytak az elmúlt ötven esztendő új- és óborai, mint régi pincetokon a pókhálók . . . (H. B. 9). Az orreimpája mozgékony volt, mint valami remegő kanca-csikóé, amely még nem ismerkedett meg lovasával (Sz. M. 320).

c) Az embereket Krúdy éppúgy jellemezte színeiken keresztül, mint a táj- és környezetrezleteket. Főleg a szem, arc és a haj színét emeli ki, de a teljes személyiség is előfordul néha színhatáson keresztül.

A leánya olyan piros volt, mint az újszülött (Sz. M. 293). Janka barna volt, mint egy falusi imakönyv, és olyan illata volt, mint a mezőn szárított fehéreneműnek, amely felszedi a zsályák, füvek lehelletét (V. N. 216). . . . csak azokat a férfiakat szereti, akik olyan barnák, mint a lacipecsenye . . . (Sz. M. 290). . . . olyan szőke volt, mint az újhold . . . (V. N. 410).

Piros és andalgó volt az arca, mint egy Rákóczi-korabeli nóta üteme (Ö. U. 148). . . . igénytelen, finom, boldogtalan arcockszája úgy ragyogott ki, mint a karácsony napja a kalendáriumból (H. B. 153). Olyan pirosra gyulladt az arca, mint a szelet jelentő felhő . . . (V. N. 236). Leonóra arca . . . lassan felderült, mint a nap, amely alkonyattal kijön a látóhatáron függő farkas-szörű fellegek közül (H. B. 138). A fiatal szolgálólányok arculatai úgy nekapirosoztak, mint a cseresznyebefőtt (Sz. M. 268). H. lord sápadt, viszontagságtól megjelölt arcán piros fény lobbant át, mint a bengáli gyufa füstje, hogy utána még sötétebb legyen a tájon (Ö. U. 117).

Don Kihotónak felcsillant a szeme, mint az óbor a sötét pohárban (B. 93). A szeme . . . a mellette elrobogó színésznök láttára olyan hirtelen villant föl, mint a villamoslámpa

(V. P. 32). . . a szeme olyan veres lett, mint a házinyúlé (V. N. 538). A szeme sugárzott, mint a télies nap a fenyők zuzmaráján . . . (V. N. 178). . . szeme úgy villogott, mint egy nőstényfarkasé (B. Á. 190). . . szeme úgy sugárzott, mint a magnézium . . . (B. Á. 215). . . a szeme olyant villant néha, mint a kőborlók tüzenél éjszaka a kés . . . (N. 130). Felnyitotta a szemét, amely olyan fekete volt, mint a pusztai éjszaka (Ó. U. 109). A tisztnek villant a szeme, mint a kés a verekedők kezében (N. 91).

. . . haja már szürke volt, mint a zajló Duna felett csapongó jégsirály szárnya (V. N. 184). . . a füle mellett dudorodó hajcsomó észrevehetőleg szürkült, mint az ezüst hold játszik a faleveleken át (B. 84). . . felfelé fésült haja, bár még elég tömötnnek látszott, feketén és fehéren tarkállott, mint egy erdő, ahol tél is, tavasz is van (B. U. 157). . . ősz szakálluk oly „igazmondóan” fehérlett elbeszéléseik közben, mint Arany János versében a Vén Márkus galambösz feje (N. N. 101). . . úgy világított a háromláb asztal felett Gyöngyvirág haja, mint a lopott kincs. (B. 20). Gráciásznak a haja olyan fehér volt, mint a templomatyáké (Ó. U. 64). . . ez szőke volt, mint egy moszkvai szentkép. . . (A. Sz. 19). A halántéka fehér volt, mint decemberben a hegyoldal . . . (A. Sz. 30).

d) Mint már említettük, figyelme az arc és részei felé irányul. A test többi része alig szerepel a hasonlatokban.

Finom, puha és erőteljes férfikéz volt, mint az utazó hamiskártyásoké (B. Á. 144).

Válla oly gyengéd volt, mint az első hó a ribizkebokron (Ó. U. 112). . . a vállak meggörbédtek, mint sorscsapás alatt a táj . . . (N. 55). A dereka hánykódott, mint a hab a tengeren (Ó. U. 142). A karcsú derék még oly könnyedén himbálódzik, mint a légtornásznőké, de már szeretne néha gyepes halomra dőlni (H. B. 125). Olyan piros volt a barna nő melle és válla, mint az ecetfa dércsipe virága (Ó. U. 192). . . némi hasacsckája is van már, mint valami fiatal kanonoknak Vácott (V. H. 144).

. . . lábszárai, mint szélben lengő fehér virágok szárai (B. Á. 177). Antónia bokája oly enyhén domborodott, mint a megadó szerelem (N. K. 326). . . akkora tyúkszeme volt Dezsőnek, mint az orosz cár Orloff-gyémántja (B. U. 58). Josephinenek olyan láb-tartása volt, mint egy lovastisztnak (V. H. 199).

e) Szereplőit néha szag-, illathasonlatokkal jellemzi.

Különös, jó illata volt ennek a fiatal nőnek. Mint a téli almának a kamra polcán (N. N. 41). . . olyan dohos szaga volt, mint valami régi törvénytörvényíró irattárnak [ti. egy úriembernek] (R. K. 27). A szívéből csak az ő illata áramlott felém, mint a betűzött virágszáré, amelynek kelyhéből lassan szálldos a csodálatos lélekzet (B. Á. 217). Olyan illata volt, mint a fahéjnak. Legfinomabb török dohányhoz hasonlatos hajzat volt a nyakán (B. 62). . . lehellete oly hideg, mint a kályhából siró őszi szél (B. 43). . . érezte az ágyból felszálló asszonyzagot és lágylélekzése a hölgynek, mint tearózsakoszorú helyezkedett Rezeda úr fejére (V. P. 147). Hajának üde illata olyan volt, mint a fehérnemű között őrzött sarjúté (V. N. 189).

f) A ruházati tárgyak közül a kabát, nadrág, kesztyű, a (prém)fodor, a kalap, a frakk, a berendezési és használati tárgyak közül az ágy és a szőnyeg szerepel gyakran.

Zöld vadászkabátot és macskanadrágot viselt, mint egy fővárosba huppant vidéki „gentry” (N. 47). A kesztyűn a fekete varrások úgy sötétlettek, mint az elmúlt bánatos napok emlékei . . . (H. B. 86). . . olyan forma volt, mint egy útlevél [a kalap] (B. U. 13). És a létra termetű Dreher Antal úr, akinek cilinderkalapja úgy kimagaslik a gyepen az urak kalapja közül, mint sörgyáranak kéményei, mikor Ausztria területére ér a vonat . . . (K. H. 15). Most bizonyára odaát imbolyog a túlsó oldalon, derékban rövidre szabott frakkban, mint egy vándorcirkusz istálló mestere . . . (B. Á. 201). Egy fehér szoknya-fodor, mint Hamlet apjának fején a lámpás, bolyongva ment az erdőn (B. Á. 176).

. . . a szőnyegek szürkén nyúltak el, mint a sivatag, amelyen éppen az imént vitték át teveháton a földkerekség legszebb nőjét (N. K. 340). S a keskeny magas hátú ágyak, amelyek az ablakok felé feküdtek, olyan lezártaknak látszottak, mint szekrények, amelyekben a ház kincseit, az álmokat őrizgetik (N. N. 72).

Az ételek közül csak kevéssel találkozunk a hasonlatokban.

... mellé piros bort ivott, amely oly áttetsző volt a reggeli napsugárban, mint valamely kellemes emlék egy nőről, aki sohasem csalt (Sz. M. 315). Most két hatalmas, csontos marhahús vonult fel, mint két levágott rabszolgafej, amelyet a vezér elé tesznek (V. H. 189). ... jöttek a hurkák, mint a hosszú, boldog élet küldöncsei ... (U. G. 112). ... a bor erős, mint a hú szövetség ... (V. H. 221).

3. A belső, lelki tulajdonságok számaránya sokkal kisebb, mint a külső tulajdonságoké. A k ü l s ő az impresszionista szemlélő számára megkapóbb, érdekesebb, mint a láthatatlan b e l s ő. A tulajdonságok, melyeket a hasonlatok megelevenítenek, minden bonyolultságot vagy összetettséget nélkülöznek. Krúdy csak a legelemibb, legalapvetőbb tulajdonságokat mutatja be. Először az előnyös tulajdonságok példáit soroljuk fel.

a) A nő olyan egyszerűnek látszott, mint azok a nagyon előkelő régi hölgyek, akik megszokták, hogy gyermekkoruk óta vadászó sólymot tartsanak a kezükön (Sz. M. 305). ... mindig olyan nyugodt volt, mint egy kakukos óra (B. 121). Már böles vagyok, mint egy hindu pap (B. 98). Olyan áldott Leonóra, mint a házikenyer (H. B. 51). ... ahol a nők oly megtisztultan élnek, mint emlékkebe adott virágaik a biblia lapjai között (N. N. 102). Oly illedelmes és hallgatag volt, mint egy jó kis szellem, aki mindenképpen a háziak kedvében akar járni (N. N. 31). Barna, mint a fiatal Szűz Mária és szelíd, mint egy eltvedt galamb, amely idegenbe került, s mindenképpen kedvében akar járni az embereknek (N. N. 34). ... tiszta és hűvös [volt], mint télen a hegyi folyók a vízmerítő léknél (A. Sz. 19). Eduárd boldog volt, mint gyónás után szoktak boldogok lenni a fiatalemberek (V. H. 200). A nők az életem ösvényén olyan áldottak voltak, mint őszkor a gyümölcsfák (Ö. U. 195). ... nyugodtnak éreztem magam, mint a pipás török a Váci utcában (H. B. 52).

Az előnytelen tulajdonságokat tartalmazó hasonlatok példái:

b) ... bár fukar volt, mint egy vidra, tizenkét gyertyát gyújtott meg ódon gyertyatartókban (B. 83). ... a szived poros, mint egy régi mézeskalács, amit a hajadon először kapott ajándékba (B. Á. 199). A szabad levegőn lármás és nyugtalan volt, mint egy rabságból szabadult madár (Ö. U. 165). Álmos Ákos tehát oly szomorúan élt, mint a tökkirály (N. 35). Üres és bágyadt volt a kedvem a lozás után, mint egy trombita, amelynek csak bolond kürtje van, de hangot adni rajta többet nem lehet (B. 96). ... a törvénytelen gyermekek olyan boldogtalan életet élnek, mint a madárijesztők (N. N. 76). Vén volt, mint a kulcsárné; torkos, melankolikus és indulates, mint egy nő, aki sosem érte el célját (N. 82). ... olyan komolyan fogadta a tekinteteket, mint egy öreg katona túri, hogy medáliát megforgatják zubbonyán (Ö. U. 137). ... olyan jellemtelen volt, mint egy cigányszínész Szalonikiben, olyan böles volt, mint egy vén remete, aki fagyókéren él az erdőben és olyan szerelmes volt, mint egy borbélylegény vagy egy költő (A. Sz. 83). ... oly ostoba vagyok, mint tavasszal a himkutyá (B. Á. 216).

4. Az embereket Krúdy cselekedeteiken keresztül is bemutatja, s ilyenkor is bőven alkalmazza hasonlatait. A cselekedetek és velük kapcsolatban a hasonlatok elsősorban a mozgásképzetek: ülés, állás, helyváltoztatás köréből valók, kisebb részük fiziológiai jellegű, és csak kevés közöttük a belső, lelki életre vonatkozó.

a) Nem lehet véletlen, hogy a mozgásképzeteket tartalmazó hasonlatok közül az ülés, állás és a fekvés szerepel a legtöbbször.

És ez az asszony oly megközelíthetetlenül ült mégis a legényszobában, mint Mária Terézia (B. Á. 196). Ujházi Ede ... mint egy nyugdíjas eunuch üldögélt a színház bejáratánál (B. 78). Stranzky most itt ült megöregedetten, mint egy régi főkönyv (B. U. 203). De ők boldogan ültek egymás mellett, mint a kék varjúk egy faágon (B. 132). A fiatal grófnők karosszékeikben mint pastell-képek üldögéltek (V. P. 121). A Bohóc kezdte, aki évek óta úgy ült az asztal végén, mint egy holttest (B. Á. 216). Amadé olykor hajnalig lesben ült, mint egy szegénylegény a nádasban, amíg némi zsákmányra tehetett

szert, hogy üres zsebei ne kongjanak (V. N. 204). Az alszolgabíró olyanformán hajtogatta össze kinyújtott lábszárait, mint valami fotografáló masina szárait (B. U. 223). Az árokparton olyanformán feküdt egy asszony, mint a kelő kenyér, amely abrosszal van leterítve, és azt várja, hogy mikor kezd zümmögni a hajnali légy az ablakon (Sz. M. 202.). Bumbi úgy feküdt a koporsóban, mint egy kismalac (B. Á. 204), Szinbád úgy állott a heverő nő fölé, mint valamely halászatgólya (Sz. M. 198). A borbély is jó darab ideig állott a küszöbön, mint egy fehérbőrűvé vedlett cigányprimás, aki a hegedűtok helyett egy sokkal kisebb viaszkos vásznas csomagot tartott a hóna alatt (B. U. 76). Rezeda úr helyén maradt, mint egy sétatápca, amelyre a kalapot akasztották (R. K. 232). Ifjan, naivan, áhítatosan állong maga felettem, mint Szent György lovag a pócsi templom oltárképen, amikor az álom ideje elérkezik (N. N. 91). Állongott, mint a régi költők verseiben, a régi írók regényeiben, amikor az érzelmes nők a holdas éjtől tanácsot, életprogramot kérnek (N. N. 61). . . . boldogtalanul, bocsánatkérőleg állott egy darabig, mint egy sorsüldözött költő, aki műzsájától kénytelen megválni . . . (V. N. 302). Ilics Iván szomorúan, lehorgasztott fejjel, mint egy beteg madár ült az asztal végén (V. P. 84). Maszkerádi kisasszony szétterpesztett lábakkal állott az ablaknál, mint egy trikósszínésznő (N. 87). A férfiak, akik az asszony életében nagy számmal előfordultak, mint panoráma viaszfigurái álldogáltak a szoba sarkában (N. 35). . . . olyanformán gubbasztott a végtelen asztal mellett, mint egy teelő süni (Sz. I. 49). . . . oly türelmesen ült a házmesternék között, mint egy esődbejutott szatócs (Ó. U. 130).

b) Rokon az előbbi csoporttal a következő. Krúdy ebben az egyhelyben mozgást eleveníti meg hasonlatok révén.

Krónprinc kisasszony ezután gyorsan R. K. mellére térdepelt, mint a jókedvű bakfisek birkóznak a zárda hálótermében, amíg a néne a péktől átveszi a Stefánia kiflit (Ó. U. 141) (a bunda) úgy simult a hálóingéhez, mint egy hízelkedő macska (N. 6). . . . a leány úgy simult oldalához, mint a folyondár (Ó. U. 125). A hátamhoz simult, mint egy meleg puha kendő (N. N. 49). . . . összegörnyedt, mint az engedelmes halott (B. Á. 218). De már megmerevedtek, mint a temető fejfái (B. Á. 138). . . . úgy simultam hozzá, mint repkény a fához (V. N. 316). . . . hátradólt, mint Zrinyi Miklós a fodrászolt cégtábláján (B. Á. 163). . . . oly jóságosan hajol feléje, mint a kupeckekhez a vásáron (B. Á. 156). . . . Vilma kisasszony ekkor az ég és a föld között lebegett, mint egy szárnyas csillag (B. U. 200). Felemelkedett, mint egy kísértet . . . (Ó. U. 148).

c) A helyváltoztatással kapcsolatos igék és következőképpen az ilyen jellegű hasonlatok közül alig van olyan, mely a sietős mozgásra utalna. A jövés, menés, mendegélés, lépés, járás, megjelenés, ballagás, bandukolás, közeledés igéi fordulnak csak elő többnyire.

Tini összeszíjazott iskolakönyvekkel, rajzalb ummal, rajztáblával jött, mint egy kis teve, amely az iskola sivatagában hajózik (R. K. 153). Ők úgy jönnek a világra, mint a szentföld lovagai, akiknek Krisztus kell meghódítani (B. 72). Egy nő jár velem gondolataimban, mint a falusi szánkót kíséri a csengő (H. B. 142). . . . másnap pontosan ott volt a találkozáson, mint egy újságregénybeli ember, akinek nincs más dolga, mint az olvasók érdeklődését kiszolgálni (R. K. 53). Tehát mentek a girbe-gurba budai utcákon hegynek föl, völgynek le, a szürkék olyan hűségesen trappoltak, mint a megbízható régi hivatalnokok végzik munkájukat (V. P. 180). Oly halkan ment lefelé, mint a koporsó a sírgödörbe (N. 5). A jó asszony elment, mint egy lomha árnyék (A. Sz. 59). Kérdezte olyan halkan közeledve, mint a galamb kering az udvar fölött, mielőtt leszállna (N. N. 53). Alvinczi lusta léptekkel közeledett, mint a leopárd (Ó. U. 109). . . . oly kimért léptekkel érkezett meg a szigetcsúcsra, mint valamely őrszem, aki kötelességét teljesíti (B. U. 8). Olyan hosszú léptekkel mérte az avart, mint azok az ügynök kisasszonyok, akik újabb időben Budapest irodáit, kereskedőit látogatják aktatáskával a hónapok alatt . . . (V. N. 307). Aztán egyenes irányt vettek a léptek, mint a sírig tartó szerelem (B. Á. 194). Harmadnap egyedül jelent meg a búskomor úriember a Svábhegyen, mint egy szentimentális regényhős (B. 85). Cézárina ködmönben és istállólámpással lépett ki a házból, mint valami átkozott báromkodás (Sz. M. 231). Szomjas Gusztó úr téli alkonyatkor rövid sétát tett a Hét Károly udvarán, mint egy vidéki földesuraság, aki háztáját nézné körül, mielőtt besötétednék (H. B. 21). Az élet tragikus mélységei . . . oly messzire jártak tőlem, mint kéjhajóktól a fekete-tengeri gőzös, amelyen gályarabok üvöltöttek . . . (N. 89). Hempergő kedv-

vel, dalra szorongatott torokkal, a messziségbe hangzó füttyre csucsorított szájjal utazott a cigányokkal, mint egy örökös vőlegény (N. 95). Elbújt odvába, mint egy szerencsétlenül járt hörsög (N. 146). Ah, végre eltűnt alakja a sarkon, mintha egy kedves álom lassan elszáll a reggeli madarak lármájára (A. U. 19). . . . elhajtott a . . . dűlőúton, mint egy tragikus koncert végső melódiája (N. 148). A cigányok hegedűkkel hazafelé bandukoltak a szűk Holló utcán, mint a dologtalan kísértetek (N. N. 19). Amíg a Belváros kanyargós, alkonyos-gyászos utcácskái Józsiás úr kíséretében és Szomjas úr karjára beteg módjára támaszkodva, ballagott — mint akit utcai szerencsétlenségéből hazavezetnek a jó emberek — a következőkben mondta el gyászos történetét (H. B. 33). A kisasszony korántsem úgy szállt le a szekérről, mint a kövér csizmadiának szoktak, akiknek a kocsiról való leszállásukhoz összegyülekeznek a haszontalan férfiak (Sz. M. 245).

d) A sebesebb helyváltoztatásra kevesebb példánk van.

A berepülő hölgy elé sietett zsirosan, templomatyásan, mint egy falusi nagybácsi . . . (N. 64). Máskor elrohant a válluk felett, mint a hóföregteg menyasszonya (B. Á. 137). [Szindbád] úgy repült ki az ablakon, mint a vén vadlúd, amikor piros lábú társát a magasból megpillantja (Sz. M. 316). Antónia, mint egy meleg álom ütközött a leselkedő Rezeda úr karjaiba (N. K. 232). . . . az álom kirepült az ablakon, mint egy madár (N. 38). Irma a városligeti tavon korecsolyázott, mint egy fátyolkép (Ö. U. 97). A részeg cigányok a sötétségben hancúroztak, mint a pribékek (N. 115). . . . Zsófia a levegőbe ugrott, mint egy kis hal a napsugár után . . . (H. B. 224). A nők valcert táncoltak. Unottan forogtak, mint a körhinta falovai (B. Á. 144). Lengett, mint szerencsés kártyás kezében a kart onra festett figura (V. N. 207).

e) A helyváltoztatás, mozgás igéivel szemben viszonylag kis számú az a csoport, melyben a szándékolt, tárgyias cselekvést tartalmazó igék találhatóak, és azok többsége is a kézmozgással kapcsolatos, tehát szedésre, emelésre, dobásra, (meg)rakásra, nyújtásra vonatkozik.

. . . az a titkos megbízatásuk, hogy mindenféle rejtélyt összeszedjenek, mint erdőn a targalyat (H. B. 186). Ez után a művelet után új helyére tette az asztalon a só-tartót, a paprikatartót, fogpiszkálótartót, mint valamely kis bálványokat, amelyeknek megengedtetik részt venni a közelgő ceremóniában (V. N. 526). . . . a sok csavargással minden nap könnyedén dobják a tűzbe a szívüket, mint a vándorcigányok a tengelyszöveget (N. N. 90). Terka egy talyigára emelte a holt embert, mint egy szalmazákót (Sz. M. 229). . . . a vállára, a keblére ülteti a kicsit, mint egy pillangót . . . (B. 68). Hatalmas, utazó-táska nagyságú szivartárcáját különböző dobozokból való szivarokkal rakta meg, olyan gondossággal, mint a gyógyszerész készíti csodaszerét (V. P. 58). Megérkezett az ifjú Molnár Ferenc társaságával, amelyet úgy húzott raga után, mint egy sziporkázó szellemmozdony a vasúti kocsikat (R. K. 58). . . . olyan tisztelettel nyújtotta át [az étlapot] a szalvétája mögül pislogó vendégnek, mint egy pápai bullát (V. N. 527). . . . át is nyújtott a legénynek [egy szivart], mint valami érdemrendet (V. N. 521). A vendég a fogpiszkálót, mint egy dárdát szegezte most a kis pincér felé, és rekedten így szólt (V. N. 537). . . . a kosárból mindenféle elemőzsiát szedett elő, mint a vasúti állomásokon, nagyvásárokon szoktak a falusiak, mikor megéheznek (N. N. 63). . . . úgy szedegettük össze Szerafintól maradt emlékeinket, mint zivataros éjszakán az országúton elhullajtott aranyainkat (B. Á. 216). . . . nem volt szabad hozzájuk nyúlni, mint egy gyermekágyas asszonyhoz, bármiként csalogat (N. N. 37). A vidéki albumból való gavallér megölelte Rezeda urat, mint a pénzeslevélhordót . . . (Ö. U. 136). . . . leeresztette két karját, mint sebesült madár a szárnyait (N. 134). . . . a hátsó zsebéből revolvert vont elő, mint egy sonkacsontot (N. 53). Rózsa néni találomra nyúlt a levelesládába, mint a tojásoskosárba (V. H. 237). Egyelőre Zöld úr pergette a rulettmasinát olyan szakértelemmel, mint egy kivénült montecarlói hivatalnok (N. 51). . . . kezét, mint egy virágot Álmos úrnak nyújtotta (N. 131). Szokatlan izomzatú karjaival, mint egy folyondár, átölelte R. Kázmér nyakát . . . (Ö. U. 141). Úgy ölelte meg a párnát, mint egy szerető izmos nyakát (N. 33). Gyöngyvirág az ujjával simogatta a gyermek arcát, mint a virágot (B. 67). A kezével Don Kihote karjaiba kapaszkodott, mint a gyermek engedelmesség (B. 112). Felkúszott az ablakig, kétszer felejtethetetlenül szájon csókolta, majd a lábát kérte, amellyel eljártszadozott, mint a szentségtartóval a templomrabló, mielőtt végleg elrabolná (V. N. 217).

f) Csekély azoknak a tárgyas és tárgyatlan igéknek a száma, melyek nem kézmozdulattal kapcsolatos cselekvéseket tartalmaznak.

... én titokban pakolni kezdtem, mint egy vándorszínész (Ő. U. 152). Don Kihote beleegyezőleg börtönt, mint egy vén muzsikos, akinek azt mondják, hogy elég volt a zenélésből (B. 98). Erdélyi úr leszegte a fejét, mint az öreg farkas, amikor döntő rohamba indul (H. B. 111). ... egész úton úgy rázogatta a lábát, mint az őszi szél nem hagyja békében a faleveleket (Sz. M. 323). ... sokszor megcsókolta az Irma ajkát, mint az örökkévalóságot (Ő. U. 97). Asszonyfái és Leiningen estélig őrizték ezredesük holttestét, mint Krisztust nagypénteken (N. 28). Szinte felköltöni kellett őket lépéseinkkel, mint a vámszedőket, midőn leeresztették a sorompót (N. N. 40). Elza boldogan és büszkén vezette a csapatot a Nagymező utcán, mint faluhelyen a búcsúvezér az ájtatosokat (B. 56). A táncosnók, mint üzekedő gidák, lengő léptekkel vitték öreg barátjukat a hegyi úton (B. Á. 173). ... a betyárok oly tisztelettel kísérik, mint a háromkirályok a csillagot (B. Á. 140). Úgy vették körül az edényeiket, főzőszerszámaikat, mint a bábák az újszülöttet (U. G. 33). ... kivégezték a lelkemet, mint egy csirkét (B. 95). Mit cselekednek saját akaratukból és mit a végzet szándékából, mint a kocsai, amely lejtős úton elindul és beleszalad a cukrászda kirakatablakába (A. Sz. 6). A XII-es számnál azonban kakuk ugrott ki a kis ajtón és tempósan billegett, szalutált a hölgyeknek, mint valamely kis állomásfőnök a végtelen élet apró stációján (V. P. 27). ... gyöngéd simogatás éri az arcát, mint egy másvilágról küldött csók (A. Sz. 51).

5. A fiziológiai jellegű hasonlatok közé számítjuk A) a nézés, a látás, megfigyelés; B) a beszéd körébe tartozó képeket. Egyéb vonatkozásban mindössze néhány hasonlat fog előfordulni (főleg a mosoly, az evés és az alvás köréből).

A nézést persze nemcsak a *néz* igével, több módon is ki lehet fejezni.

a) *Néz* : Még az evőszközöket nézegette darab ideig oly figyelemmel, mint a mérnökök műszereiket és könnyed mozdulatokkal vette kezébe a kanalat, mint egy levegőt (B. U. 56). ... kerek gyermekszemeivel pedig olyan világosan, fénylően nézett rám, mint a víz néz a napsütésbe (N. N. 97). Olyan fájdalmasan nézett körül a tájon, mint egy száműzött hazája határán (B. 86). Olyan komolyan és mélységesen nézett rám, mint a tenger a holdba (B. Á. 220). Merengve nézett, mint egy szívbeteg költő (B. Á. 206). ... figyelmesen, megvetőleg, hosszadalmasan nézte, mint az öreg koldusasszony az előtte elrobogó fogatot, amelyben valamely régi férfiismerőse ül (Sz. M. 173). A fogadósné olyan elképedve nézett Szindbádra, mint az árván maradt rózsakaró (Sz. M. 323). ... darab idő óta az asztal alatt hosszant elnyújtott lábszárait nézegette, mint ez a vidéki urak szokása, akik néha órák hosszáig szemlélik kinyújtóztatott lábaikat és végiggondolnak az élet-történetükön ... (B. U. 78). ... oly ravaszkodva nézett az asszonyságra, mint a fogságba került borz (N. K. 242). A tükörből egyenesen, mint a kés, Rezedára nézett, aki lovagként állott Fruzsina mellett (R. K. 147). Kerekre nyitott szemekkel nézte a lányt, mint a női szentképeket nézegetik elhagyott kolostorokban világtól elvonult szerzetesek (N. K. 342). Olyan kemény a nézése, mint a tűzkő (B. 69). Fanyar elégedettséggel nézek könyvtárnyi könyveimre, mint az árvaházi igazgató növendékeire (A. Sz. 5).

Végigmér : Pusztán mesterségből, mint a kupecok a bérkocsis lovát, tetőtől talpig végigmérte Gyöngyvirágot (B. 50). A vendég tetőtől talpig végigmustrálta Magányost, mint egy tulkot (B. Á. 195).

Lát : ... annyi férfiút láttam magam előtt, mint egy sorozó-orvos (B. Á. 288). ... ahonnan olyan messzeségbe lehetett látni a tájon, mint a nagyságos élet (B. Á. 201).

Tekint : Zavartan tekintettek a szemek, mint áradáskor a folyó ... (B. Á. 180). ... oly felhevültséggel tekintgetett a szép nőkre, mint egy vidéki bálrendező (H. B. 118). Klára végre is elővette ábrándos tekintetét, amely olyan volt, mint a kora tavaszi alkonnyat erdős, dombos vidéken, ahol még a lapályon elnyúló réteken gyöngéd köd úszik ... (V. P. 50).

Szem igei szerkezetben : Kancsalított a két szeme, mint két egymásnak vágódó szekerce (B. Á. 134). ... míg a másik ikertestvér (a jobbfelöli) olyan betyáros tüzzel kancsalított, mint egy mindenkinek nótázó csárdásleány... (Sz. M. 321). Fruzsina alázatos szemét Rezedára vetette, mint egy nászúton levő fiatalasszony urára és parancsolójára ... (R. K. 117). Szilveszter gyönyörködve függesztette a szemét a szép Louisera, mint egy öreg nagybácsi nézi a hugát (V. P. 82). Úgy tapadt a szemük sugara a vállukhoz, hátamhoz, mint a napsütés (N. N. 100).

b) A szólás, beszéd igéi nagy számban fordulnak elő: bizonyos változatosság észlelhető magukban az igékben is, a hasonlatokban még több. Az igéken kívül névszói szerkezetek is szerepelnek.

Mond : Mint egy sírbaszálló, mondta el a legapróbb részletekig bujdosói élményeit ... (N. 78). ... mondá most olyan mély hangon, mint valamely nagybögő, amelynek húrjai a viszontagságok folytán megereszkedtek (B. U. 17). ... mondta Horváth kisasszony bánatos szigorral, amint az édesanyját elvesztett pajkos gyerekeket kezelik (V. P. 156). A cigányleány, mint egy regényhős nő tízedszer mondta el az eset részleteit (B. Á. 153).

Beszél : Don Kihote olyan meggyőzően beszélt el mondanivalóját, mint egy negyvennyolcas követ (B. 96). Mióta öt megismertem, mindig a szívemről beszélek, mint egy megtévelyodott komédiás (B. Á. 218). ... olyan ellágyulással beszélt, mint egy félbe-maradt regényhős (N. 58).

Kiált : ... a hajósok oly egyhangúan kiáltoztak, mint Ali-baba meséjében az öszvérhajósok (A. Sz. 24).

Dörmög, duruzsol : Rezeda úr alattomosan dörmögött, mint egy ócska dohány-szita bőrén az ottfelejtett dohány zörög (Ö. U. 134). ... Flikné egyhangúlag duruzsol a barátjával, mint a malom kepel nap messziségben (B. 42).

Sír, nyög : Csendesesen, kitartóan sírt, mint a hősies hulldogált a homályba borult városka felett (V. N. 394). Aztán egypár sírósat nyögött, mint a madár füttyent az erdőn ... (N. N. 26).

Fütyül : Fütyörészni kezdett, mint a péklegény, amikor fázik hajnalban az utcán és sántikálva megy kosarával (Ö. U. 142).

Felel : ... felelt Rezeda olyan érzelmesen, mint a szentsír katonája föltámadás éjszakáján (V. P. 42).

Átkozódik : Keservesen átkozódnak, mint a fák száraz gallyai a viharban (N. N. 76).

Nevet : — Emez pedig megette — nevetett közbe Antónia, mint a csengettyű (N. K. 341).

Szól, szájal : ... a költő oly hévvel szólott hozzám, mint egy népszónok (H. B. 111). ... magának csak a szája jár, mint azoknak a csavargóknak, akik vacsora fejében mindenféle hazugságokat mesélnek ... (N. N. 86).

c) A beszéd mellett gyakori a hangképzet megjelenítése és hasonlatba ágyazása is. Vizsgáljuk meg először az emberi hangokat.

... a hangok ellenségesek, kopogók, mint a koporsó felett a gyászbeszéd (H. B. 166). ... a kántoroknak reszket a hangjuk a temetésen, mint a fagyos káposzta (B. Á. 236). Zümmögő hangja úgy hangzott, mint a dajkamese (B. Á. 205). ... kezdte Krónprinc Irma olyan meleg hangon, mint a fecskéfészek (Ö. U. 96). ... szólalt meg Aldzsi olyan kongó hangon, mint egy öreg veszprémi kanonok az oltár előtt (Ö. U. 37). Hangok suhogtak be a szájamba, fülembé, mint édesded vizek, amelyektől örök életet nyerünk (N. N. 121). Hangja édesded, andalgó, ringató, mint egy trubaduré (N. N. 12). Hangja kellemes, mint egy kis harangé az erdőn (Sz. I. 83). Egyik hang konokul fűrészel, mint kecskebakon a favyágó fűrésze (V. N. 419). Oly szelíden zengett a hangom, mint egy színészé, míg rosszban törtem a fejem, mint egy gorilla (B. Á. 204). A verkli hangja befagyott, mint Munchhausen kurtje; a nedves hó ropog a sétataton, mint a temetőben (H. B. 130). Akinek a kedvéért recsegőssé válik a hangunk, mint a csizmánk sarka alatt az első jég (Sz. M. 271). ... hallotta hangját, amely most olyan frissen pattogott, mint mikor a kacsák szórják le tollazatukról a vizet (Sz. M. 251). ... sehol sem láttam világosságot a házban, mint itt — mondotta a küszöbön a nő és a hangja olyan barátságos volt, mint a vidéki vendéglátás (B. Á. 194). Megszakítás nélkül hangzott, mint a vadállat bögése párja után, mint a rossz kutya vonítása a holdvilág felé, mint valamely állandó bűvölés (V. N. 448). A zörgetésre odabéviülről asszonysikoltás felelt. Riadt, álomtalan, ijedős sikoly, mint amikor az asszonyok varangyra lépnek (B. Á. 245). ... úgy hangzik a reggeli férfiköhögés, mint a megnyugtató élet (B. Á. 196). A lány foga úgy csattant, mint a revolverszerkezet (V. N. 228). ... olyan hangja volt, mint a riadódobnak (Ö. U. 140). A fuvolahang máris próbálkozik a lelkedben, mint a fiatal rigónak a hangja (B. 105). ... a szája oly udvariásan és finomkodva ejtette ki a kötelező szavakat, mint az abbék szólnak a szentéletű, idős lorettekhez, kik ékszereiket a kolostornak óhajtják adományozni (V. N. 178). ... gyengéd szavai éppen oly bőséggel rajzanak, mint a novemberi

fellegek fehér méhecskéi (H. B. 6). . . a férfi belsejében zsongtak, mint a habok, a drágalátos szavak (R. K. 86). Csókolt izgatott, húsos nyelvvel, amelyről most eltűntek a mindennapi szavak, mint elröppen a verébcapat (H. B. 203–204). . . jönnek a szavak keletről, nyugatról, dajkamesékből, álmokból, mint egy színes karaván . . . (N. 129).

d) A zörejekre az alábbi példákat találtuk :

A kocsis oly közömbösen tülköl, mint a másvilági Charon (B. 54). Az ódon templom felől csörögve jött a sárga kocsi, mint az örökké változó élet (B. 53). A sarki fűszeres ajtóján csörgött néha a csengő, mint a messze kalandozó élet (N. N. 18). Szindbád csöndesen meghúzta a csengetyű fogóját, és valahol gyorsan pattogva, mint csöndes tó vizén a tavaszi zápor, szőlt meg egy kis csengő (Sz. I. 30). Valahol csapódott egy ajtó, mint egy káromkodás (N. 6). . . . a töltés füle mellett züggött el, mint a halál gyorsvonata (N. 69.). A messzeségben a fekete tornyok harangjai úgy viaskodtak egymással a magasságban, mintha fehér sólymok harcolnának a ragyogó, felhőzetlen égboltozat alatt (A. Sz. 88). A nagybögő recegett, mint egy táncban kifáradt vénember (N. N. 38). Máskor megzörrent valami az őszi bokrok között, mint az emlékezet, amely valahonnan idetévedt (N. N. 110). Hirtelen szoknyasuhogás hallatszik, mint az erdőn az őz ijedt futása . . . (B. A. 169). Aztán női ruha suhogása hallatszott, egy kis papucs olyan formán csattant, mint egy nagy csók és meleg, sima női kéz érintkezett Szindbád kezével (Sz. I. 71).

Néha a csendre is talál hasonlatot.

A csend itt most oly nyomasztó, mint a nehéz lelkiismeret (H. B. 200).

e) A fiziológiai képzetek közül a (kárörvendő) mosoly, szédülés, alvás, elfáradás és evés szintén állhat hasonlatokban.

. . . szelíden, mint a téli rőzseláng mosolygott barátai tréffái felett (U. G. 8). Olyan kihívóan mosolygott, mint egy delnő öltözőszobájában, midőn saját bájaiban gyönyörködik (Ó. U. 148). Evelin bizakodva mosolygott, mintha gyermekkorra csilingelne valahol a ház körül, mint a bethlehemes fiúk csengője (N. 12). R. K. úr egész idő alatt oly kárörvendő arcot vágott, mint a keresztesvitéz, aki férfiatlanította cselédségét, és szerelemlakatot tett nejeére, mielőtt a szentföldre elindult volna (Ó. U. 147). . . . mert úgy mosolygott mindig, mint aki tudja a hamisbankó készítésének titkát (V. N. 215). És olyan furesán, szinte bűnbánólag mosolygott, mint valami gyermekkori csínyen (B. U. 14). . . . kis mosolygás üldögél a szája szögletében, mint a pintyőke (N. N. 91). Rezeda valóban úgy ette az ebédjét, mint egy nyugdíjas (R. K. 71). . . . üde cseléd lány alszik, mint a szakajtóban a téli alma (N. N. 38). . . . a nők elfáradtak, mint megszedett szőlők (U. G. 50) . . . és az ajk körül hervadó bársonyon Szindbád csókjainak nyoma látszik, mint szerelmes aratólány testének körvonala a rét virágai között, a pázsit gyüremlésein (V. N. 189). Élt a nők kegyében, mint a siket disznó a búzában (N. 35). Az alvásom olyan volt, mint magányos szélmalomban lakó kísértet nyögése (N. 116). Kár volna megbolondulni, mint a gomba, amely kidugja fejét nagy örömeiben a földből (N. 79). És R. K. néha már valóban szédülést érzett, mint a megöregedett kötél táncos (Ó. U. 137).

6. Az emberi világnak viszonylag csekély részét foglalják el azok az érzelmi, értelmi képzetek, melyeket Krúdy szükségesnek tartott hasonlatba öltöztetni. Sok hasonlattal találkozunk a természet, az ember külsejére vonatkozólag (de láttuk azt, hogy az ember belső világát többnyire elhanyagolja). Majd a mozgásképzetekre vonatkozólag voltak bőségesebbek a hasonlatok. A mozgás az emberi lét külsőleg is kifejeződő aspektusa. Sok a hasonlat a fiziológia területén : a nézés, látás, hallás síkján ; ezek a képzetek is a tevékenykedő embert jelenítik meg. A lelki, érzelmi és értelmi képzetek, melyek nem az emberi élet látható jelei közé tartoznak, csak kisebb mértékben kerülnek előtérbe. Krúdy művészetére árulkodó tények ezek : szenzitivitás, szenzualitás. A világot a szemem és fülön keresztül megragadó, tehát a vizuális és auditív szemlélet érvényesül nála az intellektuális felfogás rovására. Ahol pedig

érzelmi, értelmi tartalmú hasonlatokat alkotott, még mindig az érzelmi vonatkozásúak vannak többségben, és az értelmi vonatkozásúak alig jelentkeznek.

a) A vidámabb, derűsebb érzelmek közül a szeretet, szerelem, kedv, a szív szárnyalása és érzései, a megnyugvás, elandalítás stb. fordulnak elő.

Boldog és boldogtalan nők, akik úgy szeretik a szép hazugságokat, mint a finom fehérneműben az ízléses monogramot, a harisnyakötőn a lepkét (B. 93). Olyan jó kedve volt, mint egy részeg nőszemélynek a siralomházban (B. Á. 137). A kedv úgy bugyborékol az ifjonti szívben, mint a menyegzőre hajtó kocsikereke (N. N. 94). . . . a kedv az asztal alá gurul, mint egy leszakadt nadrággomb (N. N. 36). Olyan lesz a hajad, mint a sirály szárnya, a kedved, mint a kéményben a szél, szomorúságod, mint a sír (N. N. 51). A szívem duruzsolva vert, mint egy boldog kályha (B. Á. 203). A szívük úgy szárnyalt Mária égi kontóse felé, mint a menekülő madarak a toronyra (N. N. 96). . . . mindig csak őt (B. urat) szerette, mint a növény a termőföldjét (N. 32). . . . napokig lehet egy-egy álmot érezni és folytatni, mint a mesemondásnak nincsen vége kukoricahántás idején (N. N. 89). . . . ez árnyéktól oly édesdeden zsibbad a szívem, mint azoké a boldogoké, akik egy pillanat alatt hálnak meg szívbetegség következtében (H. B. 143). Közönyös volt a rá való gondolat, nyugodtnak éreztem magam, mint a pipás török a Váci-utcában (H. B. 52). Szeretnél visszagondolni e városkára, ahol megnyugvásod volt egy téli napon át, mint egy hegedűnek, amelyen mindig szilaj nótákat játszanak a boszorkányok bálján . . . (B. Á. 205). Egy szép téli mesére, amely alandalít vénségedre, mint az egyszeri embert a vendéglői óra (B. Á. 205). . . . Regényi úr úgy érezte magát, mint egy aranyhal, és jókedvű volt, mint egy néger (K. H. 75). A kedve éppen úgy peng, mint az arany, amely tegnap került ki a pénzverdéből (Sz. M. 238). Az élet pezsgett ebben a szemből, mint a szénsav a francia pezsgőben (Sz. M. 208). . . . a szívük megtelt szerelemmel, mint a kőmedence a vízcseppekkel (N. 72). . . . Téged azonban szeretlek, mint a vőfély az akácfa első virágát (N. 128). . . . olyan megadással szeretted, mint a régi ötvös ritka drágakövet az utolsó éjszakán, miután reggelre már elviszi tőle a vevő, egy szerencsés rablólovag (Ó. U. 125). Olyan volt az életm, mint a majális (B. Á. 267).

b) A komorabb, sötétebb érzelmek közt többnyire a fájdalom, gyöttelelem, megvetés, unatkozás, kellemetlen érzés fordul elő.

Fájt, mint a kés, hogy nekem boldognak kellennem (B. Á. 219). Az arcokon végighullámozott az indulat, a fájdalom dagálya, mint tengerparton . . . (H. B. 164). Könnyei patakban ömlöttek, arca eltorzult a gyöttelemtől, de vagdalta a szívét, mint egy eszeveszett mészáros hűtlen kedvese húsát (B. Á. 218). Megdörzsölöm a szemem, a fájdalom, a rezignáció úgy jön ki belőlem, mint csepürágó száján a galand (B. 118). Szindbád egy ágy szélén feküdt és az ágydeszkával való folytonos érintkezés folytán úgy érezte magát, mint egy kurtavasra vert katona (Sz. M. 249). . . . olyan mohón harapnak a férfiak szívébe, mint a szendvicsbe (B. 87). . . . úgy megvetette az emberiséget, mint azt egy örömház tulajdonosa teheti (B. Á. 145). Lukszics, a vöröshajú portás úgy unatkozott, mint az őszi pók . . . (Sz. M. 235). . . . hosszant ásít az unalom, mint a ketreben a farkas (B. 86). . . . megcsaltak, mint egy vidéki parasztot a régi Kerepesi úti boltosok (A. Sz. 76).

7. Az értelmi tevékenységre vonatkozó hasonlatok száma csekély; azok is a felejtéssel és főleg a gondolatok jövés-menésével kapcsolatosak.

Pisztoly alakja elhalványodott az emlékezetekben, mint a gyenge fűzfa márciusi alkonyattal (B. Á. 231). . . . úgy elfelejtettek mindent, mint egy régen hallott valcert (N. K. 337). Ilyenkor gyorsan elsubantak a reám való gondolatai, mint alkonyati tó vizéről a megzavart vándormadarak (A. Sz. 16). . . . a gondolatok, mint búcsúzó vándormadarak, mind ritkábban, mind messzebbre szállongtak körülötte . . . (V. N.

183). A bús gondolatok sírdogáltak benne, mint tetőjét vesztett házon a magányos szarufák (B. Á. 140). Felé küldtem a gondolatomat, mint az álom után, amely ott rezeg egypár percig a szempillák előtt az ébrenlétkor (N. N. 54). Mert a gondolatokat úgy lehet dresszírozni, mint a jó kutyákat (H. B. 166). S a nők úgy tettették magukat, mint a lucernásban ülő nyúl (N. N. 105). . . . szerette kitalálni az asszonyok gondolatait, mint akár a vásáron az utolsó árakat (Sz. I. 228).

Herczeg Gyula

Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd

A „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánykötetet (szerk. Pais D. 1955.) azzal a jóleső érzéssel helyeztük el könyvespolcunkon, hogy legalább egy korszakról már teljes áttekintést nyújtó, összefoglaló mű áll rendelkezésünkre. S lám, a Nyelvőrnek egy cikke most arra figyelmeztet, hogy még a reformkor nyelvének vizsgálata sem tekinthető lezártnak; itt is bőven vannak még feltárandó területek, sőt — e sorok éppen arra akarnak rámutatni — vitatható, könnyen tévútra csábító kérdések is.

Mályuszné Császár Edit „Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve” című tanulmányáról van szó (Nyr. 82 : 170—83). A szerző a színháztörténetészes szemével, a magyar színjátszás múltja iránti rajongó tisztelettel veszi védelmébe a reformkor előadó művészeit. Fejtegetéseinek summája az, hogy az a „színháztörténeti dogma”, amely szerint a reformkor vezető színész-nemzedéke bizonyos németességgel szavalt a színpadon, téves. „Nem németesen beszélt Kántorné és — komoly szerepeiben — Szentpétery, Déryné, Szerdahelyi József és Udvarhelyi Miklós, hanem valami erdélyi — kolozsvári? — nyelvjárás szerint, ilyen mondathangsúllyal, úgy, ahogyan Kótsi Patkó János, Jantsó Pál, Benke József vagy esetleg egy nagytekintélyű főúr tanította őket . . .” (181).

Honnan származik hát a németesség vádja? Nyilván onnan, hogy a kritikusok a számukra ismeretlen erdélyi kiejtést németesnek vélték. Ezt az indokolást óvatosan, kérdés formájában adja meg a szerző: „Nem lehetséges-e, hogy mivel sem Bajza, sem Vörösmarty nem ismerte ezt a tájnyelvet (ti. az erdélyit), idegen volt fülüknek, s mert nem saját nyelvjárásuk volt, elutasították?” (uo.). „A »síró és éneklő«” iskolának — vonja le végkövetkeztetését a szerző — feltevésünk szerint, semmi köze Anschützhöz, de tán annál több a Farkas utcai színházhoz” (uo.).

M. Cs. E. fejtegetései nyomán tehát két kérdéssel kell szembenéznünk:

1. Volt-e németesség a reformkori színész élgárda színpadi beszédében?
2. Lehetséges-e, hogy az egykori kritikusok — elsősorban Vörösmarty — németességnek vélték a színpadi beszédben esetleg felbukkanó erdélyi nyelvjárásai sajátosságokat?

Az első kérdéssel kapcsolatban M. Cs. E. okfejtése világos és logikusnak látszó, de nem meggyőző. Nem meggyőző azért, mert tézisei lehetségesek ugyan, de nem bizonyítottak.

Az a körülmény, hogy a reformkor színészgárdájának jelentős része erdélyi származású vagy legalábbis az erdélyi színházakból került ki, természetesen lehetséges; sőt valószínűvé teszi, hogy beszédjükben érvényesült

valamilyen erdélyi nyelvjárási sajátság. Más kérdés azonban, hogy ez a nyelvjárási színezet a színpadi szavalásban idegen szöveg mondása közben is megnyilvánult-e. És legkevésbé sem zárja ki, hogy emellett nem volt a színészek kiejtőmódjában bizonyos németesség is. Mai színpadjainkon is fel-felbukkan olykor valamilyen idegenszerű — éppen németes — kiejtési vonás. Így pl. a *p*, *t*, *k* hangoknak hehezetes (*ph*, *th*, *kh*-szerű) ejtése: *nemzetségh*, *azth*, *theszem* stb.; az alany fölösleges, névmásos megisméltése: *az idő*, *az nem vár*; *a folyó*, *az mély*. (Vö. az effélékről Deme L., ill. Benkő L. cikkeit: Színház és Filmművészet 1956. ápr., máj.)

Az a tény, hogy a színészek jól beszélnek magyarul, nem feltétlen biztosítéka a színpadi szavalás magyarosságának még ma sem. (Még a mai, reális színjátszásban sem lehet a színpadon ugyanúgy beszélni, mint egymás között ebédszünetben vagy séta közben. A színpadi távlat, akusztikai tényezők stb. megannyi sajátos beszédtechnikai feladatot rónak a színészre.) A reformkorban — mint erre M. Cs. E. is rámutat — a színpadi műveknek többnyire verses, nem is ritkán nyakatekert nyelve merőben eltért a hétköznapi beszédétől, és értelmes, érthető tolmácsolása különleges teljesítményt kívánt a deklamáló színésztől (vö. Vörösmarty: Dram. lapok. Ö. m. 7. [1885]: 21. — Idézi M. Cs. E. is).

M. Cs. E. azzal is támogatni véli tételét, hogy igazoló adatokat (levélrészleteket) sorakoztat fel a szóban forgó színészek jó magyar nyelvismeretének bizonyítására. Ez azonban — mint rámutattam — nem bizonyítéka a színpadi beszéd helyességének. (Tárgyunktól messze vezetne, de erősen vitatható, vajon azok a levélrészletek, melyeket M. Cs. E. közöl, valóban kitűnő magyarságról, pontosabban: helyes fogalmazási készségről tanúskodnak-e, s miért marasztalja el a szerző ismételten Bajzának, Vörösmarty-nak — szerintem — igen szépen gördülő, tömör mondatfűzésű, helyes fogalmazású sorait.) (173, 181).

Ezzel a néhány megjegyzéssel csupán M. Cs. E. bizonyításmódjának ingatagságára kívántam rámutatni.

Hogy az a felfogás, amely a reformkor színpadi beszédében megnyilvánuló németességet elveti — a nyilvánvaló jó szándék mellett is — szerezsen-mosdatás jellegű, arra nézve elsősorban Arany Jánost hívom tanúul:

Másnap korán hivatja a *régisseur* :

„Jól van, barátom; *tudta* szerepét,

De mondja fel csak, kezdje újra, többször —

No lássa, hogy az *accentus*ba' vét

»Ke-*gyel*mes herczeg!« így; halkan először,

Ott hangsúlyozza *gyel*, a közepét.

»Ke-*gyel*mes« érti hát már...? nem »kegyelmes«. —

Maga nem kap *rollét*, ha nem figyelmes.”

A Bolond Istóknak ezek a sorai a lelkiismeretes Arany szájából aligha tekinthetők a költői fantázia szüleményének. Már ennek alapján is merészelném állítani, hogy a múlt század harmincas éveiben volt bizonyos németesség a magyar színpadi beszédben. Legkevésbé sem állítom azonban, hogy hasonló kirívó, durva hibákat az élvonalbeli magyar színészek is elkövettek az új nemzeti színháznak talán még ki sem száradt falai között. De bizonyos, hogy ők is jócskán követtek el kiejtési vétségeket, köztük német hatásra vallókat is.

Erre mutat nemcsak az egykorú kritika, nemcsak az, hogy a nyelvész fül száz évvel később is talál efféle hibákat; hanem magával hozza ezt elsősorban az a társadalmi-történelmi helyzet, mely a pest-budai magyar színjátszás gyermekkorára jellemző. A fejlett, jelentős hagyománnyal rendelkező német színpad nem maradhatott hatástalanul a még éppen kialakulóban levő magyar színjátszásra semmilyen vonatkozásban, a színpadi beszéd tekintetében sem; aminthogy nyilván nem volt német hatástól mentes a pest-budai lakosság hétköznapi magyar beszéde sem. Ennek a hatásnak a csapdája annál természetesebb, mivel a játszott darabok szövege nehézkes, cikornyás, gyakran érthetetlen és idegenszerű volt. (Vö. Vörösmarty fönnebbi megjegyzését, M. Cs. E. idézeteit.) A színészek nem támaszkodhattak a köznyelvi kiejtésre sem, hiszen ez a köznyelv is csak ekkor volt kialakulóban (vö. Deme L.: A XIX. sz. első felének harcai a nemzeti nyelvért. Nyelvünk a reformkorban: 1—25).

Mindezek a szétszórt adatok egységesen, világosan konkretizálva, mintegy kodifikálva tükröződnek a korabeli kritikákban, elsősorban éppen Vörösmarty színházkritikai megjegyzéseiben.

Vörösmartynak legtöbbször rövid, szubjektív lírizálástól mentes recenzióiban éppen az az egyik jellegzetesség, hogy csaknem minden alkalommal kitér a színészek előadásmódjára, s azt igen gondosan elemzi. Nem elégszik meg általános megjegyzésekkel, burkolt célzásokkal, hanem — a jelen számára is példamutató módon — egyes személyekhez fűzve, konkrétan megjelöli az előfordult sajátságokat — negatívokat, pozitívokat egyaránt —, s határozott útmutatást is ad a hibák kijavítására.

Persze, hogy nem csupán németességről van itt szó. S ha ilyen mégis van, az nem tudatos, divathajhászás, hatásvadászat vagy szolgai majmolás következménye a színészek részéről. Egy ilyen váddal szemben éppen Vörösmarty lenne a színészek védő ügyvédje: „A zsidós, tótos stb. magyarság utánzását különösen jól értik színészeink — írja egyik bírálatában. — Kevésbé a németest; angolt, francziát, olaszt pedig épen hibásan utánoznak!” (i. m.: 41.) Tehát a színészek nem ismerik a német beszédet, nem lehet szókiejtésük következetes németességéről. Viszont annál könnyebben eshettek egy-egy németes hangsúlyozás hibájába.

Miben nyilvánul hát meg a színészek beszédének németessége? Ime! Lendvay játékaról szólva ezt mondja Vörösmarty: „... senki sem mondhatja, hogy rosszul játszott; de mióta Kassáról visszatért, valami hátraesést veszünk észre előadásában, a mi, ha meggondoljuk fiatalságát, szép tehetségét, gyors és biztos haladását a budai színpadon, felette szomorító. Valami gyilkos, természetlen, magyartalan szóharapdálás, szóhabarás s elszaporázás kezd divatba jönni némely színészeinknél, hogy egy szótag sem mondatik ki Isten igazában” — írja 1837. aug. 30-án (i. m.: 83).

Majd később ugyancsak Lendvayról s Lendvaynééről: „... el nem hallgathatjuk azonban eredeti hibájukat, mely már egyéb színészeinkre is ragadni kezd, a szóhabarást, melytől azonban Lendvayné őrizkedni látszott, míg Lendvay egészen rossz szokásának engedte át magát. A társalkodási nyelvnek ugyan nem kell lassúnak, hebegőnek s vontatottnak lenni; de épen oly kevésbé elhabartnak, elszaporázottnak s kivált érthetetlennek, mi nekünk, kik a nézőhelyen vagyunk, elképzelhetni, mennyire nem mulatságos. S aztán szép-e, magyaros vagy csak magyar-e ezen elhabart, siettetett beszéd? Sem egy, sem más. Minden nyelv úgy szép, ha saját törvényei szerint becsültetik.

Mit mondana a német, ha színészei minden syllabát magyarosan így szavalnának: lében-, ver-gé-ben? Bizonyosan rútnak tartaná, mert nála az en és ver rövidék s mintegy elnyeletnek. Egészen ellenkező törvénye van a magyar nyelvnek; itt minden szótagot tisztán ki kell mondani, itt semmit elnyelni, elrántani nem szabad, s itt minden rövidítés csak a kihagyásban áll (ha azt a szokás megengedi) p. o. gazda asszony = gazd'asszony; egyébiránt mindent, a mi írva van, épen, tisztán ki is kell mondani, mennyire azt a szótagok tiszta kimondása engedi. . . . Mi a magyartalan szóhabarást illeti, annak elhárításához gyakorlás kell. Színészeinknek, kik ezen hibában szenvednek, naponként kellene valamit, bármi keveset, vagy magukban vagy egymás között felolvasni, mindazon óvással és pontossággal, mely ezen rossz szokásnak hathatósan ellene dolgozzék" (i. m. : 99—100).

Szükséges-e, lehet-e egy ilyen aprólékos gondossággal, ma is helytálló szakszerűséggel kiformált megállapítás valóságát és jogosságát vitatni?

Tehát nemcsak „sírás-éneklés”, „szönyújtás” szerepel a színészek beszédében, hanem más, nyilvánvalóan németes kiejtési helytelenség is. Persze, hogy a szönyújtás, éneklés modorosságát sem hagyja szó nélkül a figyelmes, minden apróságra reagáló, szemfüles recenziós. Laborfalvyról írja: „... a szótagok kellemetlen nyújtása, éneklése a mélyebb érzésű helyeken visszataszítók” (i. m. : 76).¹ Viszont nem a mindenáron való hibakeresés a célja. Készséggel elismeri a jót is: „Laborfalvy örvendetesen lepett meg biztos s helyes játékkal. A hangreszkettetés, szönyujtás ma nem zavarak előadását” (i. m. : 79).

Észreveszi a finom árnyalati helytelenségeket is: „Pálnénak hangja nem tiszta, nem erős, nem érthető; Pálné rosszul ejté a szavakat: *őrszi-t* mond *őrszi* helyett; jól van helyett *joll* van-t; épen mintha valami öreg literátornak orthographiáját akarná kiejtése által divatba hozni” (i. m. : 110).

Nyilván felesleges e kérdésnél tovább időznünk s a játékszíni krónikák újabb idézgetésével tölteni meg a szűkre mért papirost. Nem lehet vitás, hogy a reformkor pesti színészgárdájának színpadi beszédében volt bizonyos németes vonás. Ezt a nyelvileg kulturált kritikus hibáztatta és javítani törekedett. E tény fel- és elismerése nem csökkenti sem a színészek, sem a kritikusok művelődéstörténeti értékét.

Az eddigiek közvetve a második vitakérdésre is feleletet adnak. Aki ilyen tisztán látja, ennyire pontosan megjelöli a színpadi beszéd jellegzetességeit, hibáit és erőnyeit, arról aligha feltételezhető, hogy az erdélyi nyelvjárások valamely sajátosságát vagy sajátosságait összetévesztené a németességgel.

De hadd tanúskodjanak itt is a tények!

Vörösmarty életrajzában a következő erdélyi vonatkozásokat tartja számon az irodalomtörténet:²

Vörösmarty legalább két ízben járt Erdélyben. Először 1834 augusztus—szeptemberében Ferenczy István szobrász barátja társaságában. Ez alkalom-

¹ Tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyezmem, hogy a dunán túli Vörösmarty nyilván a rövid magánhangzós ejtést (tanít, buza, szűz) tartotta természetesebbnek, helyesebbnek az erdélyi nyelvterület egy részében általános magánhangzó-nyúlással szemben. De hogy ez a kétféleség Vörösmarty előtt nem volt terra incognita, arra bizonyították a Tudós Társaság magyar—német zsebszótára (vö. Nyelvünk a reformkorban 66). Kiejtésre vonatkozó megjegyzéseit is vö. uo.: 330.

² Az adatokat Tóth Dezső szíves tájékoztatása alapján közlöm.

mal Nagyváradon időzött körülbelül két hétig, majd Aradon át tovább utazott Világosra, s Lippán, Lugoson, Ruszkabányán át tért vissza Pestre szeptember vége felé. (vö. Levelét Bajzához 1834. aug. 15.; Fáy Andrásához 1834. aug. 30.; valamint Meller I.: Ferenczy István. 1905. 223—4). Másodszor 1845 májusában Deák Ferencsel látogatta meg Wesselényi Miklóst Zsibón (vö. Lukácsy—Balassa: Vörösmarty M. dokumentumköt. 1955. 377—85).

Nem egy erdélyi származású emberrel volt Vörösmarty közeli baráti viszonyban. Így elsősorban Wesselényi Miklóssal, akivel a húszas évek végén vagy a harmincas évek elején ismerkedett meg Pesten Bártfay László házában. Wesselényi melegen érdeklődött Vörösmarty költészete iránt, ő viszont Wesselényi közéleti szerepét becsülte nagyra. Az ismeretség hamarosan szívélyes barátsággá mélyült (vö. levelezésüket a Vörösmarty-émlékkönyvben. Szerk. Czapáry L. 1900). Wesselényi révén került a költő közeli — amolyan vadász — barátságba egy jómódú erdélyi földbirtokossal, Ujfalvy Sándorral. Vele, illetőleg feleségével sűrűn levelezett (vö. Ujfalvy S. emlékiratait 1941). Fábián Gábor, a jeles Osszián-fordító, Vörösmartynak hosszú időn át legbizalmasabb barátja dunántúli származású volt ugyan, de fiatal kora óta Erdélyben élt. (Terjedelmes levelezésüket l. a Czapáry-féle emlékkönyvben.) Levélben, személyesen érintkezett költőnk Kelemen Jánossal, a kolozsvári ref. kollégium könyvtárosával, Kemény Zsigmonddal, Teleki Lászlóval stb. stb.

Az efféle s még bizonyosan jó néhányal megtétehető személyi kapcsolatok alapján elképzelhetetlen, hogy aki költői alkotásaival a magyar nyelv legszebb diadalát aratta, aki hivatalból is (mint az Akadémia nyelvtudományi osztályának rendes tagja, szótári, helyesírási munkálatok irányító, aktív részese) foglalkozott a nyelvvel, s aki színházkritikai és egyéb munkássága során számos bizonyítékát adta nyelvészeti tájékozottságának, — mondom — ez az ember nyilván nem mehetett el süket füllel az erdélyi nyelvjárási sajátságok mellett, és semmiképpen sem téveszthette össze ezeket valamiféle németes hanghordozással. Tehát az olyan tétel, mely arra alapul, hogy Vörösmarty nem ismerte az erdélyi beszédet, semmiképpen sem fogadható el. (M. Cs. E.-et nyilván az tévesztette meg, hogy Vörösmarty — mint láttuk — többek között kifogásolta az erdélyies „szönyűjtás”-t is.)

Másrészt a németesség félreismerése és valami erdélyies ejtésmóddal történő felcserélése azt is feltételezi, hogy Vörösmarty tájékozatlan volt a német nyelvben. Így van-e csakugyan?

Hogy Vörösmarty — nem egy művészi fordítás szerzője — előtt nem voltak ismeretlenek a német artikulációs bázis alapvonásai sem, már fönnebbi, a magyarral egybevető szavaiból is világosan kitetszik. De más adalékok is igazolják, hogy nyelvünk legnagyobb művészenek az idegen nyelvek iránt is kiváló érzeke volt. A helytartó tanács megbízásából magyar és német nyelvkönyveket szerkesztett (vö. Beöthy: Irod. 2: 111), egyik színi kritikájában egész kis nyelvjárási értekezést rögtönzött (i. m.: 38—41) stb. stb. Nyomban szúr neki az olyan torzítás vagy felületesség is, mint az, hogy Schiller Ráuberjában a *Vorsehung*-ot a fordító 'előrelátás'-nak mondja 'gondviselés' helyett (i. m.: 91.); vagy hogy a *Kirchhof* magyarul nem 'templomudvar', hanem 'temető' (i. m.: 112).

Ezek az apróságok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Vörösmarty igen sokoldalúan képzett, alaposan tájékozott nyelvismerője és nyelvművelője volt korának, a reformkornak.

A felsorakoztatott adatok fényében M. Cs. E. cikkének megállapításait ekként módosítanám: A reformkor színésznezmedékének — legkiválóbb képviselőit is beleértve — színpadi beszéde a helyes magyar kiejtés tekintetében nem volt s az akkori körülmények között nem is lehetett hibáktól mentes. A különféle kiejtési vétségek részint német hatásra mutatnak, részint egyéni modorosságból származnak. (Nyelvjárási sajátságokat — ha ilyenek voltak — e korban nem tekinthetünk kiejtési vétségnek.) A hibák kiküszöbölése s egyben az egységes köznyelvi ejtés kialakítása terén a színészek mellett igen nagy érdeme van a korabeli színházi kritikusoknak, köztük legfőképpen Vörösmarty Mihálynak.¹

Benkő László

¹ Dolgozatomban csupán M. Cs. E. cikkének egyes tételeivel akarván foglalkozni, nem tértem ki külön Bajza J. színházkritikai szerepére; jöllehet a „Nyelvünk műveléséről”, „Nemzetiség és nyelv” stb. tanulmányok szerzője s a reformkori értekező prózának — szerintem — legkiválóbb mestere szintén megérdemelné, hogy ez irányú működését a nyelvtudomány szemszögéből mérlegre helyezzük.

Anyanyelvünk aranybányájából¹

I.

1. A „Bor vitéz” nyolc sorának szépségét próbáljuk magyarázni. Nem magát a verset elemezzük, hanem csupán szövegét. Ennek a szövegnek — mint művészi teljesítménynek — az alkotóját egyfelől az Arany János koráig élt magyar népben látjuk, másfelől Arany Jánosban. Ezúttal nem célunk, hogy e részint közösségi, részint egyéni alkotásban különválasszuk a közösségnek meg az egyénnek keze vonását. Eljárásunk védelmében a következőket említhetjük.

„Nincs nyelvi forma stílus nélkül” — mondja Zolnai Béla (Nyelv és stílus 312), vagyis minden nyelvi teljesítmény méltó a stilisztikai elemzésre. Hiszen a nyelv nemcsak a társadalmi érintkezés szigorú szükségleteit kiszolgáló eszköz, nemcsak a társadalmilag szükséges gondolatok higgadt megalkotásának és kimért kifejezésének eszköze, továbbá nemcsak bizonyos jeleknek organikus és többé-kevésbé logikus rendszere, hanem egyben — bizonyos mértékben — műalkotás is. A beszéd — a legegyszerűbb, a leg-hétköznapibb párbeszéd is — nem mindig pusztán közlés, hanem igen gyakran át- és átszövédik játékos, művészi elemekkel. Azt mondhatjuk, minden ember egy kissé művész is azért, hogy beszél; mindenki költő, író a szónak egy bizonyos — ősi — értelmében. S az élet egyes helyzeteiben a beszéd mindnyájunk számára — még a szüksézáru ember számára is — játékos élvezet. Általában: minden beszélő nemcsak ismerője és használója a nyelvnek, hanem egy kissé művésze: alkotója és műélvezője is.

A szó — a fogalom nyelvi jele — a jelölt dolog leglényegesebb jegyeit sűríti magába, mintegy eszményesítve a jelölt dolgot, vagy annak mintegy típusát alkotva, és ezért a szójelentés: a fogalomfelidézés voltaképpen művészi aktus. A mondatalkotás sem mindig csupán gondolkozási, gondolati teljesítmény, hanem többnyire művészileg is értékelhető megnyilatkozás. Amikor az ember — bármelyik ember — állást foglal a valósághoz való viszonyát illetően, amikor ábrázolja a valóságot a maga mondataival, akkor nemcsak eszmél és tudósít, hanem művészkedik és szórakoztat is. A világnak ugyanarról a jelenségről százféle módon, százféle mondattal értesíthetjük társunkat, s e közlésmódok között bizonyára megkülönböztethetnénk „realista”, „romantikus”, „impresszionista” stb. ábrázolást — egyetlen mondat határain belül. Ha a nyelvi megnyilatkozás — általában — nélkülözne a művésziességet, akkor az emberek — fényképezőgép módjára — mindig egyformán, egyazon mondattal reagálnának az őket körülvevő világ valamely tényére.

¹Kiss László tanár úrnak, aki a középiskolában a szépirodalom olvasására tanított.

De nem reagálnak egyformán, ezért beszédük mondatai nem fényképhez, hanem a szubjektív és egyéni vonásokkal mindig rendelkező festményhez hasonlíthatók.

Ez a művészet: az emberi nyelv, a beszéd művészete természetes emberi szükségletünk, nem rendkívüli élményünk. A beszédművészetnek van annyira avatott mestere minden ember, hogy a megszokottság elhomályosítja előttünk a beszéd tényeinek művészi vonásait. Ínyencekké válunk, s csak akkor élvezük a nyelv művészetét, ha e művészet legszembeötlőbb tényei csillogó rendszerré vagy kristályos halmazzá tömörülnek egy rendkívüli nyelvművész opusában: egy szépirodalmi alkotásban. Természetes is, hogy egy effajta műben tanulmányozhatjuk leggazdaságosabban a nyelvművészet szépségeit. De alig vitatható, hogy egy szépirodalmi alkotás, például egy vers csupán csúcsa, zárt köre, rendszere és ezenkívül nemcsak megvalósulása azoknak a művészi lehetőségeknek, melyeket a nyelv rejteget, hanem organizmusa azoknak a művészi tényeknek is, amelyek — bár elszórtabban — a legjelentéktelenebb beszélgetés szövegének is elemei lehetnek. „Versritmusú szólások a kötetlen beszédben” című dolgozatában Horváth János — miután Aranyra a közmondások versszerűségére vonatkozó észrevételeit ismertetette — ezt írja: „Azóta többen is hozzászóltak a közbeszédünkbeli ritmusos jelenségek kérdéséhez. Arany László, atyja most idézett tanulmányához függeléknek szánt, sajnos, töredékül maradt értekezésében Fogarasi János nyomán megállapította, hogy magában közönséges beszédünk taglalásában is érvényesül bizonyos hangzati szabályosságra való törekvés, mi aztán verses szövegek kiképzésében egyéb — pl. gondolati — rendező elvek fölött sokszor túlhatalomra jut. Nem tekinthetjük tehát meglepőnek, ha a különben is ritmusosságra törekvő folyóbeszéd kész versritmusú egységeket is befogad magába” (MNyTK. 100. sz. 3).

E megfontolások jegyében mondjuk, hogy a bemutatandó elemzés célja ezúttal nem Arany János stílusának vizsgálata, nem is verselemzés, hanem a nyelvi szépség magyarázatának kísérlete.

2. Még egy mentségre van szüksége ennek a kísérletnek. Védekeznie kell az önkényes belemagyarázás várható vádjá ellen. Ez az úgynevezett belemagyarázás jogosult annyiban, amennyiben a „belemagyarázó” a szépségnek azokról az elemeiről ad számot, amelyeket — mint érzéseket — az alkotó éppen őbelőle váltott ki. Hiszen a művészi szépség létrejötté kettőn áll: az alkotón és a műélvezőn. E viszonylagosság következményeként nyilvánvaló, hogy a szépség elemzése is tartalmaz szubjektív mozzanatokat. Kosztolányi írja: „Miért szép ez vagy az a költemény? Mivel is közli velünk a szépségét? Mi a szépségének a titka és veleje? Ezekre a kérdésekre gyakorlatban könnyebb felelni, mint elméletben. Mindig a tetszésünkre hivatkozunk. A tetszésünk fényénél és látásánál találó érveket is lelünk, melyek segítségével — tárgyilagos formába öltöztetett, gondosan rejtett elfogultsággal — megmagyarázunk egyet-mást, de ezek az érvek annak, aki nem osztozkodott tetszésünkben, többnyire éppoly érthetetlenek, mint maga a tetszésünk, s többnyire éppoly kevésbé téríti őt a mi hitünkre, mint maga a művészi alkotás” (Ábécé. Harmadik kiadás. 22).

3. Aprólékos elemzésünk tárgyául nyolc sor éppen elég. E két versszakot: az első kettőt tehát kiszakítjuk a balladából; de ez a technikai szükségesség

nem feledtetheti velünk az egészet, melynek részét vizsgáljuk. — Íme a szöveg :

*Ködbe vész a nap sugára,
Vak homály ül bérczen, völgyön.
Bor vitéz kap jó lovára :
„Isten hozzád, édes hölgyem !”*

*Vak homály ül bérczen, völgyön,
Hús szél zörrent puszta fákat.
„Isten hozzád, édes hölgyem !
Bor vitéz már messze vágat.”*

II.

1. A két versszak. — Még mielőtt a tartalomra is ügyelnénk, figyeljük a sorok nyelvtani vázát s a magánhangzóknak a nyolc sort átszövő zenéjét. Mindkettő magában is gyönyörködtet.

Minden sor egy-egy mondat. Mindegyiket eléggé arányosan osztja ketté a mondat dualizmusa. A kimért bővítmények egyenletesen terhelik a mondat két felét. Csak a negyedik sor alakul másként : itt a búcsúszó és a megszólítás egyensúlya lép az alany—állítmány szimmetriája helyébe. Egyébként valamennyi sor nyelvtani képlete ez : alany + állítmány ; csupán a kezdő soré ez : állítmány + alany. A kezdő sornak ez a különböző volta nem ronthatja a szimmetrikus építkezést, nem törheti meg — éppen azért, mert kezdet. És ez a többi sorétól elütő állítmányi kezdet a tartalom szolgálatában áll. Erről később.

Mindegyik mondat kétszólamú ; mindegyik szólam négyszótagú. A prózai beszéd e hangtani szólamainak határa tehát mindenütt egybeesik a verssorokat ketté osztó cezúrával. Más szóval : a sorok ütemképlete mindben töretlenül 4 + 4 szótag.

Nemcsak a mondat dualizmusának osztópontja helyezkedik el a sormetszetek közelében, hanem a hangrendi dualizmusé is. A sorok magánhangzóinak dallama (az osztópontok csekély eltérését figyelmen kívül hagyva) így alakul :

M A G A S		M É L Y
M É L Y		M A G A S
mély	magas	M É L Y
magas	mély	M A G A S

M É L Y		M A G A S
M A G A S		M É L Y
magas	mély	M A G A S
mély	magas	M É L Y

Ez a szimmetrikus dallamképlet csak a nyolcadik sorban törik meg a *messze* szón, de ez sem kisiklás, inkább dallamzáró díszítmény, aminőt — hogy a hasonlatot tovább építsük: — sok népdalban is meg lehet találni.

Ha magas és mély magánhangzók egyre-másra váltakoznak, az káosz, diszszonancia. Ha hosszabban egyáltalán nem váltakoznak, az monoton lárma. Magasak rövid sorának egyhangúságából, valamint mélyek rövid sorának egyhangúságából épül fel a legkellemesebb, harmonikus változatosság. Hogy ez így sikerült a nyolc verssorban, az persze szókészletli véletlen. De e véletlennek: szülei vannak: a magyar nyelv és mestere.

A magánhangzók alkotta dalnak ékessége az is, hogy némely mondat szólamainak — azaz némely verssor ütemeinek — vége ugyanazon a hangon pihen meg: *Ködbe vész a nap sugára; Bor vitéz kap jó lovára*. Verstani szempontból közömbös ez az egyezés, mivel túl csekély ahhoz, hogy belső rímet adjon; de nem közömbös nyelvi-zenei szempontból. — A harmadik sor magánhangzóinak láncza (*Bor vitéz kap jó lovára*) szinte kottapapírra kívánkozik: itt a szólam eleji, azaz ütemkezdő magánhangzók is egyeznek minőségben; a két sorfél magánhangzóinak ezen egyezései és éppen különbözőzései — persze a ritmustól is áthatva — szinte zenei gondolatá fűződnek, klasszikus sequentiára vagy valamely dalnak egy zenei mondatára emlékeztetnek. Az egyező ütem eleji és ütem végi magánhangzók (*o : a*, illetőleg *ó : a*) közé az egyik sorfélben *i—é*, a másikban *o—á* kerül; nyelvállás dolgában ugyanaz a fonetikai viszonylat ismétlődik meg, s a magas hangú motívumra a mély hangú felel.

Hallgassuk csak a rím szerint párba lépő verssorok egyes dallam-motívumainak egybecsendülését: *vész a ~ -téz kap, homály ~ hozzád, bércen ~ édes* (persze a rimekről nem is szólunk).

Mindezt összefoglalva: a két versszak magánhangzóinak sora szinte szerves dallamot ad.

Figyeljük meg a két versszak szókészletét — egyelőre pusztán formai szempontból. Csak a *sugára* háromtagú szóalak — hosszú, mint a vele jelölt dolog: mint a hanyatló nap sugara és mint az árnyék —, meg a vele rímelő *lovára*; a többi rövidebb. Leválasztva a ragokat, jeleket, sok az egytagú szó: *köd, vész, nap, vak, ül, bérc, völgy, Bor, kap, jó, ló, hűs, szél, fa, már*. A hat sor (nem számítjuk az ismétlődőket) e tizenöt szava közül tíz ragtalan: alakja tehát ténylegesen egytagú. A szavak rövidségének nemcsak oka van — az tudniillik, hogy a kétütemes, nyolcas sorokba ezek könnyedén illenek —, hanem hatása is: sebes fogalomváltás, szaggatott sietség, rohanás, feltartóztathatatlan sodródás, végzetes *vágtatás*.

Elbeszélő mondatnak mozgatója az ige. Mivel cselekvést, történést fejez ki, ez gördíti a cselekményt. A hat sor öt igéje közül három egytagú. Csak kettő kéttagú: *zörrent, vágtat*; ámde az egyik mozzanatos, a másik mozgást kifejező ige. Ezért is suhannak úgy a sorok.

2. A z első két sor. — Természeti képpel kezdődik, miként sok népdal, csak hogy itt e képnek közvetlen köze van a cselekményhez: kezdetének idejét és helyét sejteti. Nem jelöli meg pontosan; ez nem is fontos, csak az, hogy esteledik — vagy talán beborult? (idő: napszak és idő: időjárás itt egybegomolyodnak) —, és hogy a vidék hegyes, zord. Ennyi volna az első két sor száraz közlendője, logikai-tartalmi kivonata. De ennél sokkal többet

mond: sugározza az egész ballada hangulatát, szavai tartalmazzák annak egész tartalmát — végét, végzetét is.

Köd, vész, vak, homály: e négy szó jelentése, hangulata, a hozzájuk fűződő asszociációk *ül*ik meg az egész történetet. És elég elolvasnunk az első sort, már érezzük, valami tragikus történik majd. Már e kezdő sor tartalma is elmúlás. Csupa baljós sejtelem. Nem *ködbe vesz*, hanem *ködbe vész*: az ige hosszú magánhangzójú tólváltozatának hangtestén felborzong a főnévi *vész* asszociációja, fölsejlik a veszedelem. A *vész* itt tehát nemcsak nyelvjárási eredetű, irodalmi nyelvi színárnyalat, nem is csak a ritmus kényszerének szülötte, hanem csodálatos játék az ősi, osztatlan névszó-igéből származó szópárral. A nyelv játéka, nem a mesteré: ő csak észreveszi az élő anyag magakinálkozó mozgulásait, szabadjárá engedi elemeinek titkos taszításait és vonzásait. A magánhangzó vészjósító hosszúsága kísértetiesen visszahangzik a *sugára* hosszú váltóhangjában. Ez utóbbi sem csupán formai érdekű, önkényes nyelvtani szabadosság: szótáraink tanúsága szerint nagy a múltja ennek a változatnak, s ma is él a nyelvterület egyes részein.

A vers rövid, lüktető mondatai kérélelhetetlenül vonják, viszik, lökik tova a cselekményt. Már maga az indulás is kíméletlen, megmászhatatlan, hirtelen: állítmányi felével kezdődik a mondat. A pusztá állítmányt csak lativusi határozója előzi meg. Ezzel még dinamikusabb a kezdés.

A *ködbe vész* szókapcsolat szerkezete ősi, finnugor kori szemléletet örökít meg. Úgynevezett praegnans lativus¹: a *hová?* kérdés, melyre a *-ba, -be* ragos névszó felel, nem a szókapcsolat igei tagjához fűződik, hanem valamely ki nem mondott, oda sem értett, de szikkadt logikával odamagyarázható ige-fogalomhoz. A nap sugara voltaképpen nem *ködbe vész*, hanem a *ködbe h a t o l, k e r ü l, j u t, é s o t t e l v é s z*. Aki *vízbe fullad*, az voltaképp a *vízbe e s i k, k e r ü l, m e r ü l, é s o t t, a v í z b e n m e g f u l l a d*. Indoeurópai nyelvek a magyar lativus helyén locativust használnak efféle kifejezéseikben, de azok nem is „praegnans”-ak. A *ködbe vész, vízbe fullad, beleragad a sárba, beleöszül gondjaiba* vagy a *köddé foszlik, páncéllá merevedik* stb. szókapcsolatok tehát a nyelvi kifejezés tömörségének művészi eszközei; két tagjuk között dinamikus híd feszül, melyen ki nem mondott tények elektromos szikrája villan végig. E szókapcsolatok stilisztikai értéke: metonímia. Az igeik — tulajdon jelentésükön kívül — a ’belekerül, jut’ vagy ’valamivé válik’ jelentést is tartalmazták, s ezt az időbeli kapcsolaton alapuló jelentéstöbbletet a bővítmény lativusragos alkalmazása váltja ki.

A *homály*-t két metafora is megeleveníti. Jelzője emberi állapotot, a róla mondott állítmány emberi cselekvést fejez ki. A *vak* és az *ül* az asszociációk finom, borzongó idegszálain vonja, csempészi be az *e m b e r* homályos képzetét ebbe a sorba, mely egyébként — mint a vers valamennyi szakának első két sora — környezetrajzra hivatott,² és ez a környezet egyelőre néptelen. A két metafora tudatja, hogy a környezetfestő első két sor köde, vészes homálya embersorsot burkol, homályos vésze embert fenyeget. A *vak homály* metaforájának célja mintegy fordított: nem a homály megszemélyesítése, hanem a „személy meghomályosítása” (azaz e homályba vonása) a fontos. Nem a homály viselkedik emberként azzal, hogy *vak*, és hogy *ül*, hanem az ember kerül bele a vad tájéknak ebbe a homályába, ahol nemcsak útját, ha-

¹ Klemm: Magyar történeti mondattan 163.

² Szigetvári Iván: Arany János pantum-ja. Irodalomtörténet 1930. (XIX.) 3.

nem sorsát sem látja. Ezért a *vak* szerepe nem csupán metaforikus, hanem — elvontabban, de egyben a képzet- és hangulattársulások szabadabb mozgásával — metonímikus is. Nincs kimondva, de időben, térben ott van a *vak* embersors, a *vak* végzet. Ez a melléknév, melynek szelíden induló hangtestét egy kattánzó zárhang nyesi kíméletlenül rövidre, ez az egyetlen szó megüli az egész balladát; hatalmas, sötét árnyéka a bércektől egészen az utolsó sor végzetéig nyúlik. Az első sor *vész*-e bajt, veszedelmet sugároz riasztva; a második sor kezdő szava a tragédia elkerülhetetlenségét sejteti: minden kilátástalan, reménytelen.

Láttuk, az első két sor szavai hogyan sokszorozzák meg egymás jelentéstartalmát, hogyan váltanak ki egymásból rejtett hangulatokat, melyek túlrزدülnek a mondat határán.

Ez az első két mondat hatalmas, tágas lelki építmény. Asszociációk bonyolult ívszerkezete nyugszik a szójelentések ellentétének óriás méretű pilléreire: *nap* — *homály*, *sugár* — *vak*, s ide csatlakozik a *bércen*, *völgyön*.

Arany Jánosnak ez a szókapcsolata rokona a *hegyen-völgyön*, *hegyes-völgyes* kifejezéseknek. A *hegy* és a *völgy* szónak, illetőleg származékainak mellérendelő kapcsolata már a kódexek korában divatos.¹ Gyakori használata folytán összetétellé vált, tagjainak ellentétes értelme — nem annyira a *hegyes-völgyes*, mint inkább éppen a *hegyen-völgyön* kifejezésben — némiképpen megfakult, az ellentét elernyed, s maga az összetétel az úgynevezett poláris kifejezések családjá felé közeledett, amelybe például a *boldog-boldogtalan* vagy a *hébe-hóba* (eredetileg a. m. 'melegben-hidegben') tartozik. Ezek „poláris”-ak azért, mivel — mint Gombocz írja — velük „a meghatározandó fogalmat mintegy két sarokérték közé foglaljuk”². Pais tanítása szerint az jellemzi őket, hogy „részben összességet, részben határozatlanságot jelölnek, mégpedig a pozitív és negatív fogalmak között mint sarkok között való átbillenéssel”³. A *hegyen-völgyön* nagyjából ezt jelenti: „mindenütt”. A poláris kifejezésnek ez a jelentésmozzanata átmentődik a *bércen*, *völgyön* szókapcsolatba, ámde ennek az utóbbinak a jelentése még valami többletet is tartalmaz. Első tagja nem a hagyományos *hegy*, hanem szinonimája: a *bérc*. Ez a szócsere felfrissíti a kifejezés eredeti jelentését: tudjuk belőle, hogy a táj valóban hegyes és völgyes, sőt a *bérc* csikorgó hangalakja éppen vad hegyvidéket, meredező ormokat, éles csúcsokat fest.

Régebben a *bérc* szó általában felszíni kiemelkedést, dombot jelentett, s ezt jelenti ma is számos nyelvjárásban. De mai, köznyelvi jelentése sem új, amint ezt Lőrincze megállapítja XVIII. és XIX. századi szótárak adataira hivatkozva s Csokonai, Kölcsey nyelvére utalva. Lőrincze szerint e szó „közkeletűvé válásának útja . . . az irodalmi nyelven keresztül vezethetett, ahol a vadregényes erdők, rengetegek, égbenyúló hegyek, zord sziklák táját a romantika honosította meg”⁴ — A „Bor vitéz” *bérc*-e is zord, fenséges.

A második sor zeneiségét növeli a gazdag labialis alliteráció: *vak*, *bércen*, *völgyön*. Ez az együttengés felel az első verssorban megütött hangra: a *vész* *v*-jére, sőt talán magát a *vész*-t élte tovább. A *vész* hangulatával mindjárt kezdetben megterhelt labialis motívum végig visszhangzik a sorokon: a második sor alliterációi után a harmadikban a *Bor vitéz* hordozza; a következő

¹ NySz. 3: 1254–5.

² Egyetemi előadása: Magyar történelmi nyelvten. III. rész. Alaktan. 1925. 148.

³ Egyetemi előadása: Magyar szóalaktan. I. rész. Szóösszetétel. 1952. 9.

⁴ *Bérc* ~ *börc*. MNy. 42: 22–6; az idézet lapszáma: 26.

versszak ismétlődő sora ismét hozza ; végül azután végig tobzódik a nyolcadik sor valamennyi szaván.

3. A második két sor. — Abban a környezetben, amelyet mindkét versszak első két sora teremt, megborzong az ember. Csupa hideg, nyirkos szó ! Ami hevítene : *a nap sugára*, az is elvész. De a második két sorban két focusból : két jelzős szerkezetből árad a hő, az élőlény melege : *jó lovára, édes hölgyem*. A két versszakban nincs több meleg szó, csupán ez a négy. Jelentésük fűti őket, s ezzel hangtestük sem ellenkezik, egyiké sem fagyaszt. Vérük, testük hőfokán kívül a *hölgy*-et a fészek, az otthon, a *lov*-at még az istálló melege lengi körül. Aki tud *hölgy* szavunk régi jelentéséről, annak kellemes hőérzetét még egy asszociáció fokozza : drága és puha prémű menyét-féle nöstényének volt ez a neve, s becézve illették vele a kedves nőt.¹ Ez a ma már alig ismert körülmény persze csak vékony erecskén táplálja — némely olvasóban — a szó hangulatát. Nekünk a *hölgy* itt inkább a talán soha nem volt magyar lovagkort idézi a *vitéz*-zel együtt. Ez utóbbi szó magatartása hol hetyke, hol marcona, itt leginkább zord — ezért nem említhettük az imént az élő melegség forrásai közt. Zord, hiszen halálba megy és majd vissza kísért ez a vitéz. Értelmezettje : a tulajdonnév sem éppen derűs. A *bor* köszónak nem állandó a hangulata ; a vele jelölt dolog nem mindig a vidámság jelképe és eszköze, hanem néha a komor ünnepélyességé. A köszónak ez utóbbi hangulatát örökli — ha egyáltalában örököl valamit tőle — a költeménybeli tulajdonnév, s maga a rövid, mély hangtest sietve áll ez alkalmi hangulat-keltés rendelkezésére.²

Lóra nem akárhogyan száll a lovas, hanem így : Az állat bal oldalához lép, háttal áll a ló elejének ; baljával a sörénybe markol a marja felett, és a sörényhez hozzámarkolja a kellőképpen rövidre fogott szárat, hogy föl-szállás közben el ne induljon a ló (különösen a túlsó, a jobb szárat fogja rövidre, mert az állat önkéntelenül balra lépne majd, hogy engedjen a bal felől ránehezülő súlynak) ; jobbjával megfogja a kengyelt, és bal lábával kívülről belelép (így majd nem csavarodik meg alsó lábszárán a kengyelcsíj) ; ezután jobb lábával elrugaskodik a földtől, jobbjával elkapja a hátsó nyereg-kápát, föllendül ; áttemeli jobb lábát a ló fara fölött, beleereszkedik a nyeregbe ; végül jobb lábát is a kengyelbe igazítja.

Ezt a cselekvés-sort fejezi ki nyelvünk így : *lóra kap*. De így is : *lóra száll*. E második kifejezés igéjében nincs meg a mozgásláncolat analízise ; tagolatlan fogalmat idéz fel. Ellenben a *kap* ige jelentése itt egy mozgásláncolatnak csupán egyetlen mozzanatára vonatkozik ; cselekvésbeli pars pro toto ; a rész megnevezése föltételezi azt az analízist, mely szükségképpen a megnevezetlen részek tudomásul vételét is eredményezi. A *lóra kap* kifejezésnek ez a rendkívüli tömörsége meghatározott metonímiának volna nevezhető a stilisztika nyelvén, s ehhez az értékéhez hozzájárul még az a dinamika, melyet az igének eleve mozzanatos volta sugároz. A *kap* ige számos jelentése közül nyilván a legősibb : a 'rapio ; haschen' jelentése került a *lóra kap* szókapcsolat maradandó foglalatába. Ez a foglalat egyben példája a már említett praegnans lativusnak is : a *-ra* végzet nem éppen a *kap*-ás mozzanatahoz viszonyítja a főnevet, hanem a lóra való felszállás cselekvéseinek ahhoz

¹ SzófSz.

² Vö. Kubinyi László : Miért *Bor* a neve annak a vitéznek? (Megjelenendő az Irodalomtörténet c. folyóiratban.)

a komplexumához, melynek a *kap* is része. — Egyébként e szókapcsolat föltehetőleg régibb annál a kornál, melyre a Magyar Nyelvtörténeti Szótárnak XVIII. századból való példái utalnak.

Bor vitéz lovának jelzője: *jó*. E jelzőnek oly nagy az érzelmi telítettsége, hogy ehhez képest jelentéktelenné zsugorodik a melléknév értelmének logikai tartalma. Sejtjük, tudjuk ugyan, hogy a vitéz nem gebére ült, hanem paripára; de ezt nem a jelző közli velünk, hanem a tárgyi helyzet. Amit a jelző éreztet, azt így írhatnók körül: „kedves”, „hűséges”, „derék”, „szeregett”. Effélet fejez ki a *jó* a kuruc költészet következő soraiban is: „*Jó* Losonczy János, ki veled órálló | Valék, mastan túled vagyok ily búcsúzó”; „*Jó* kuruc vitézek csak tegnap dombolták, | A földjét kezekben süveggel hordották”; „*Jó* kardjával hármát-négyet suhinta — | Németekben tágos-ságot úgy csapa”; „*Jó* Fekete István, Luka Benedekkel | Magas Veszprém falát festették vérekkel . . .”; „Kelj fel, fiam, kelj fel, *jó* Kerekes Izsák! | Mert bizony jődögél nagy fekete sereg”; „Add meg magad, add meg, *jó* Kerekes Izsák”; „Gyerünk alá *jó* katonák | Az alföldre, Kecskemétre”. A szónak ugyanez a hangulata megvan már Balassinál: „Sőt még az végbeli *jó* vitéz katonák . . .”; „Ki szép fűven lévén bánik *jó* lovával . . .” — és Zrínyi is bőven alkalmazza: „Úgy hogy egy *jó* magyar tízet mást kergetett”; „Azonban Szulimán üle *jó* lovára”; „Mert *jó* lova hátán csak *jó* fegyverben hisz”; „Két *jó* pattantyúst is elveszte az harcon”; „Mert *jó* lovát alatta ketté szakasztá”; „No már, én *jó* szolgálaim, bátran induljunk”; „*Jó* lovára ugrék fegyveres páncérban”; „Ez mindenik vala száz száz *jó* legénnyel”; „Különben *jó* Zríni hogyha cselekszel”; „Horvát bán megnézé az sok *jó* vitézét”; „Zríni Goleminak négyszáz *jó* szablyával | Idején segítséget hoz rendtartással”; stb.

Ebben az értelmében — vagy inkább hangulatában — a *jó* mint jelző általában férfiúra, lóra vagy fegyverre vonatkozik. Verseken való elterjedését nyilván segítette alkalmas alakja.

Az „Isten hozzád” nem valamely korszak, valamely társadalmi osztály vagy valamely életkor jellegzetes köszönésmódja. Általános volta következtében jól illik a balladába — ez ugyanis kerüli a cselekménynek időbe, térbe való gondos elhelyezését. Azért is illik e balladába, mivel logikai tartalma szerint ez a búcsúzó nem számol a viszontlátással, és ezért bizonyos helyzetekben — mint itt is — tragikum árnyalódhatik rá. E tulajdonságán kívül még abban különbözik valamely egészen általános köszönésformától, hogy közvetlen, meleg. Azok búcsúznak így, akik szeretik egymást — azonban ez a szeretet nem okvetlenül éppen szerelem. Itt szerelmesek között hangzik el; alkalmazása tehát finomság, nemes tartózkodás.

A nyelvtörténeti kutatás még nem derítette ki, hogyan hangzott az a föltehetőleg teljesebb és némiképpen állandósult mondat, melynek a gyakori használat okozta megcsonkulásából az *Isten hozzád* maradt.

Isten hozzád, édes hölgyem: szép, szomorú dallama van ennek a sornak. A szavak fáradt alliterációk szíromrendjébe hanyatlanak: magánhangzó—h—magánhangzó—h; maguk e magánhangzók is rokonok. Az *i* és az *é* fonetikai rokonságánál persze szorosabb szálát húz az *Isten* és az *édes* közé az *s* ismétlődése meg a második szótagok vokális összezsengése. A *hozzád* és a *hölgyem* hangtestét nemcsak a szókezdő *h* köti egymáshoz, hanem a magánhangzók párbeszéde is: az első szótagokban középső nyelvállású labialis, a másodikakban alsó nyelvállású illabialis énekli ugyanazt a dalt, csak hogy kétszólamúan: a mély hangrendűségre magas hangrendűség felel.

Lassú ritmusú zene ez. Az *Isten* szótagjai ünnepélyes hosszúságának tökéletesen megfelel a *hölgyem* szótagjaié: a szó belsejében hasonló jellegű mássalhangzó-kapcsolat biztosítja ezt a hosszúságot, a szó végén nasalis. A verssor két középső szavát meg az *á* és az *é* időtartama állítja ennek a sor-nak sajátos szimmetriájába. De persze még több időtartam-korrelációt fel-fedezhetnénk, hiszen nincsen e sorban rövid szótag.

A mássalhangzók keményen kezdődő egymásutánja (*st*) nem egyenletesen bár, de mindinkább enyhül. A hosszú *zz* még ércesen zeng; azután a nyugtató *t*-k vonnak új dallamköteléket a két korrelatív hangtestpár egyik-egyik tagja közé, s erősítik a már említett *á*—*é* viszonylatot (*hozzád, édes*); az *s* (*édes*) meg a *h* (*hölgyem*) most már csupán halk visszhangja az előzőknek: az „*Isten hozzád*”-ban levőknek. Végül a dal feloldódik a magánhangzó-közi *lgy* kapcsolat utolérhetetlen, végtelen lágyságában, és végső rezdüllete csendesesen semmivé illan az elhaló *m*-ben. Így hal el a távolodó lovas búcsúszava; érchangját sóhajjá foszlatja a szél.

4. A második versszak. — Az egyes versszakok második és negyedik sora a következő versszak első, illetőleg harmadik soraként jelenik meg újból. A soroknak ez az ismétlődése a versformának: az úgynevezett pantoum malais-nek a tartozéka. Ezt a versformát a különös, kedves, szomorú kalandor: Adalbert Chamisso hozta Európába világ körüli útjáról, s maga alkalmazta először Malaysche Volkslieder című, 1822-ben kiadott verseskötetében. Utána, majd Victor Hugo után Arany János következik időben; s mondhatni, hogy a „Bor vitéz” a maláj forma európai alkalmazásának csúcsa.¹

Az ismétlődő sorokkal már nem kell foglalkoznunk. Azt még megjegyezhetjük erről az ismétlődésről, hogy jól társul a ballada jellegéhez, hangulatához: feszült várakozást keltve nyomósítja az egyes, látszólag jelentéktelen részleteket; sejteti, hogy egy sor, egy mondat sem közömbös, hanem mind része: hordozója vagy hírnöke a cselekmény kifejlésének.

5. A második versszak második sora. — Az egyes versszakoknak főképpen környezetábrázoló első két sora eddig — az első versszakban — bérceket, völgyet, ködöt és homályt festett: a földfelület nagy idomait s az égi úr színeit, állagát nagy távlatból. A h o m á l y továbbra is megmarad, noha a kozmikus látkép most már szűkül, megjelennek a természet kisebb tárgyai is: *fák*. Jelzőjük még közelebb hozza a képet, vagy — fordítva — azt is mondhatnók, az olvasót vonja szinte a helyszínre, hiszen látjuk, hogy ezek a fák *pusztá*-k. Ez a jelző egyszersmind újabb adaléka a cselekmény idejének (e szó mindkét: 'Zeit' és 'Wetter' értelmében): ősz van.

Mondtuk, a homály — a *vak homály* és a „balladai homály” egyaránt — továbbra is megmarad, noha most már közelebből látjuk a tájat. Közelebből látjuk, de még mindig homályosan, kívül a téren és valamely aktuális, pontos időn. A helyszínen vagyunk ugyan, de mégsem érezhetjük, hogy m o s t, i t t zörrenti a szél a pusztá fákat; nem e z a szél s nem e z e k e t a pusztá fákat zörrenti. Hanem csak valamely *Hűs szél zörrent* valamely *pusztá fákat* valahol. A fogalmazás tartózkodó. A főneveknek nincs határozott névelőjük, amelynek bántó, éles fénye belevillanna a homályba, hogy adott térben

¹ Vö. Szigetvári Iván: i. h. 1—3.

lássuk a fákat, adott időben érezzük a szelet. A verssor névelőtlensége nem formai kényszer, hanem része a forma és tartalom csodálatos egységének. Ugyanez az egység csillan meg a *zörrent* ige alanyi ragozású alakján, mely megfelel a határozatlan tárgynak. A tárgyas ragozású alak : *zörrenti* nemcsak azért volna szerencsétlenebb itt, mivel háromtagúsága — azaz még egy formanssal való megtoldása — egyrészt rontaná az ige hangutánzó készségét és mozzanatosságának intenzitását, másrészt megnehezítené a szónak a verssorba való beleépülését, hanem azért is, mivel a „homály”-ba határozatlan tárgy illik.

Nincs ebben a mondatban egyetlen szó, szótag, sőt hang sem, mely — külön-külön is, de az adott együttesben még inkább — ne szolgálná formája zenéjével is a mondat tartalmának kifejezését. Maga az együttes meghatározza egyes tagjainak hangulati értékét. Mint megannyi tükörről, úgy verődnek egymásba és vissza százszorosán a jelentési, hangalaki és hangulati sugarak. A *szél* ságását meghalljuk valamennyi szóban : a *hűs szél* szókapcsolat spiransaiban, liquidájában és hosszú magánhangzóiban, a *puszta* szében, a *fákat* első szótagjában ; s ezt a fúvó és bűgő együttest egy hevesebb széllökés szakítja meg : az ige *zörrent* eleme. Viszont magát a zörrenést, a gallyak összeverődését inkább a *puszta fákat* szókapcsolatbeli *-ta* és *-kat* szótagok rövid magánhangzós, zöngétlen zárhangos kopogása érzékelteti. Egy-egy elszórt koppanást hallatott már az ige műveltető képzője és a *puszta* *p*-je is. Mi maradt ki? Csupán az ige *-en-* elemének meg a *puszta* *u*-jának nem tulajdonítottunk jelentőséget ; ámde mindkettőnek rangos szerepe van, hanem is a közvetlen hangszimbolika színterén. Nyugtalanlás, döbbenet kifejezője itt a mozzanatos *-en* képző. És éppen az *u* kellett még ahhoz, hogy az egész mondat vokális melódiája — az egyes magánhangzók érintett szimbolikáján kívül és túl — nyugtalan, döbbenetes legyen. Nem következik egymásra két azonos magánhangzó ; alig nyugszik meg a nyelvállás, alig pihen az ajakműködés ; hőkölő rövideggyel váltakozik a vészes hosszúság. A palatalis labialisok : a máskor gyakran oly üde *ü, ú, ő, ő* hangok¹ itt kísértetiesek, ijesztők.

Ennél rémületesebb mondatot nem is lehetne alkotni.

Ebben az eléggé egyszerű sókincsű, igénytelen szerkezetű, mégis csodálatos mondatban tehát négy szerepe is van a magánhangzóknak. Először : a szavak hangtestének alkotórészeiként mint fonémák részt vesznek az egyes szavak jelentésének hordozásában. Másodszor : szimbolikusan is kifejezik a mondat tartalmát. Harmadszor : egymásra következésük rémült nyugtalanlanságot kelt. Negyedszer : a palatalisok és velarisok megoszlásának melódiája beleilleszkedik a nyolc sornak : a két versszaknak abba a szinte zárt, szerves vokális dallamába, melyre elemzésünk elején utaltunk. — Az első két szerep a mondat belső érdekeit szolgálja ; a második kettő kihat a mondatból, és más verssorok kisugárzásaival ölelkezik.

A magánhangzók említett első két szerepében a mássalhangzók is osztoznak. Ezenkívül még egy feladatát találjuk a verssor mássalhangzóinak.

A szóvégi és a következő szó eleji mássalhangzók összekapcsolása — más szempontból fogalmazva : a szavaknak egy szólamban való kiejtése — fone-

¹ Ezekhez az üdeség, derű hangulata társulhat azért, mivel nem egy ilyen hangulatú szó tartalmazza őket : *szűz, hölgy, gyűrű, hű, öröm, ünnep, szülők, üdvözöl, üdülő, zöld, fű, hús, völgy, fűz, tölgy, bükk, őz, ünő, üget, úz, fűrj* stb.

tikailag nehézkes volna, és túl sok van ebből a kellemetlenségből: $s+sz$, $l+z$, $nt+p$. Ezek a szomszédságok arra késztetik a szavalót — de még a néma olvasót is —, hogy (fennhangon vagy a lelkében) különválassa a szavakat, tartson köztük parányi szünetet — és ez a zaklatott tagoltság nagyon jól meg is felel a verssor hangulatának. Tehát a fonetikai könnyebbség találkozik a tartalom érdekével. Véleményem szerint itt még az első helyen kínálkozó hasonulás sem kívánatos: *hűsszél* (hosszú *sz-szel*)¹; jobb így: *hűs... szél*; — s a *zörrent t*-jének a *p* előtti elisíóját sem engedném meg a szavalónak. Az egyes szavak nyugtalanító különkiejtését még az a körülmény is sugalmazza, hogy éppen két egytagú — és hosszú magánhangzót tartalmazó — szóval kezdődik a mondat. E hosszú magánhangzók (tényleges vagy csak lelki) képzésének jól meg kell adni a módját a hangszimbólum érdekében; már pedig a jó hosszú labialis és utána a jó hosszú illabialis magánhangzó képzésének fáradságával — vagyis az itt szükséges intenzív artikulációval — természetesen (már csak asszociatív módon is) vele jár, hogy a két szó spiransait se hanyagoljuk el, annál kevésbé, mivel ezeknek is van szimbolikus értékük. Az *s* még az *ű*-höz, az *sz* pedig már az *é*-hez vonzódik határozottan. A szabatos hangképzés, vele a szavak külön kiejtése jól érzékelteti a szél ismétlődő fel-felsugását és a fák roppanásait: *Hűs — szél — zörrent — puszta — fákat.*

6. A második versszak negyedik sora. — Miként a folyó vizének molekulái is mind a torkolat felé tartanak, úgy hűz, int a ballada minden szava a végkifejlés felé. Mégis e folyó legsebesebb sodrában azok a sorok haladnak, amelyek leginkább hordozzák, legközvetlenebbül vonják a cselekményt. Ezek a sorok a „Bor vitéz” egyes versszakainak általában a második felében foglalnak helyet. Közülük az első versszak harmadik sorának (*Bor vitéz kap jó lovára*) mintegy közvetlen folytatása a második versszak negyedik sora: *Bor vitéz már messze vágat.*

A két versszaknak e két, tartalmilag összetartozó, egyben legegypikusabb mondata egyformán kezdődik: alannyal, mégpedig ugyanazzal az alannyal. Prózaiban beszédben, narratív mondókában ez a körülmény — a több mondaton át megmaradó alany ismételt kimondása valamely gondolatritmus megnyilvánulásaként — naiv, gyermeki beszédművészetnek vagy népmesei hangulatú szövegdíszítménynek hatna. Ami ott gyermekiség, meseiség, az itt éppen balladaszerűség. Annak a valaminek, amit itt — egyelőre — „gyermekiség”-nek nevezhetnénk, a megérzését fokozza még egy különös körülmény. Epikusnak mondott negyedik sorunkat Arany a mű drámai mondatai közé iktatja azzal, hogy belefoglalja az oratio recta idézőjelébe: „*Isten hozzád, édes hölgyem! | Bor vitéz már messze vágat.*” (Az idézőjel Aranyé, nem a versidézéte!) Vagyis Bor vitéz magáról mondja, hogy „Bor vitéz már messze vágat”. Félre siklott asszociációval a beszédben még nem egészen gyakorlott gyermek juthat eszünkbe: ő szokott harmadik személyben beszélni magáról, ahogy a felnőttektől hallja. Mégis e „gyermeki” helyett — de talán nem függetlenül tőle — inkább valamely ősi, eredendő ünnepélyesség hangulata árad az említett körülményből. Emlékezőnk még Cooper indiánjaira: komor törzsfőnökeik beszélnek így emelkedett pillanatokban.

¹ Mint ezekben: *mácsszor, Marosszék, karosszék, kakasszó* stb

Úgy képzeljük — bár a részleteknek ez az aprólékos elképzelése nem kötelező —, hogy a vitéz már a ló hátáról, indulás után, sőt bizonyos távolságból kiáltja vissza: *Bor vitéz már messze vágtat*. Ez következik a mondat tartalmából. A beszédhelyzetnek s a mondat tartalmának ez a logikus felmérése kiterjeszti a *messze* szó jelentésének árnyékát az egész verssorra. Hiszen ha *vágtat*-ás közben hangzik el ez a mondat, akkor hangoztatásának helye szükségképpen távol esik a hallgatótól. — De úgy is felfoghatjuk a mondatot, hogy benne a *már* szó 'máris'-t jelent, s hogy ezzel a beszélő a jövőbe helyezett befejezettségben szemléli az ige cselekvését, mintha azt mondaná: „már itt sem vagyok!”. Ha így fogjuk fel, akkor nem a távolság vagy a távolodás képzete uralja a sort, hanem a gyors dinamika. — Hatásában a kettő itt egyre megy.

A hirtelen búcsú, a gyors távolodás kifejezésében egyéb, érintett körülményektől is támogatott *messze* szó jelentésének sugarait tovább nyújtja a *vágtat*. A *zörrent*-en kívül ez az egyetlen kéttagú ige, de a többiénél hosszabb alakja éppen térbeli mozgást jelöl. — Egyébként ez az ige különösen tömör kifejezés: jelentésében bennefoglaltatik egy állandó, határozói kiegészítés, melyet nem kell kimondani („lóval”, „lovon”).

Vizsgált sorunk szavainak labialis alliterációjáról — erről a „totális alliteráció”-ról — már szóltunk. Valamennyi szó ajakhanggal kezdődik. Ezen az egyezésen belül találunk különbségeket is, de ezek éppen bizonyos rendbe sorakoznak: *b, v, m, m, v*.

7. I s m é t a k é t v e r s s z a k. — Befejezésül pillantsunk a két versszak szókincsének eredetére. A hat sor (tudniillik nem számítjuk a két ismétlődőt) összesen 29 szóból áll; szótári szempontból azonban csak 27 szóból, mivel a *Bor vitéz* kifejezés egyszer megismétlődik.

E 27 szó között nincs névutó, nincs kötőszó, nincs módosító szó, sem indulatszó. Névelő csak egy van. A többi mind fogalmi tartalmú szó: 5 ige, 13 főnév, 5 melléknév, 2 határozószó, 1 névmás. — Az egyetlen ígétlen sor mozgalmasságát, cselekményességét a beszédhelyzet s a tartalom biztosítja: „*Isten hozzád, édes hölgyem!*”. Az egyik sor igéje meg éppen nyomasztó állandóságot fejez ki: *Vak homály ül bérce, völgyön*. Ennek az állandóságnak: a tragikumnak a fonala végig húzódik a cselekmény sebes sodra mentén.

A 27 szó közül 8 finnugor eredetű (*köd, vész, homály, kap, Isten, hölgy, fa, messze*), 6 ugor eredetű (*ül, jó, ló, hozzád, édes, vágtat* — ide soroltuk az ugor kori eredetű tövek származékait is), 3 pedig belső keletkezésű (*sugár, zörrent, a*). Vagyis összesen 17 szó a magyar nyelv eredendő sajátja. A maradék 10 szó így oszlik meg: török eredetű 2 (*bor, szél*), szláv eredetű 2 (*puszta, vitéz*); a többi 6 meg ismeretlen vagy egyelőre nem eléggé tisztázott eredetű (*nap, vak, bérc, völgy, hús, már*). — Figyelmünkre méltó az eredendően saját szavaknak s köztük éppen az ősieknak számbeli súlya ebben a legművészebb szövegben.

Kubinyi László

Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhítat

(A mondatok stilisztikai vizsgálata)

Kosztolányi Dezsőnek egyik legszebb és talán legutolsó verse a Szeptemberi áhítat. Ebben a 102 soros költeményben a világ apró, mindennapi jelenségeitől az élet és halál, a múlt, jelen és jövő legnagyobb kérdéseire jut el a költő. Hogy milyen szoros kapcsolat van a tartalom és a nyelvi forma között, és a költő állásfoglalása mennyire rányomja bélyegét a mondatok használatára, ezt akarom ebben a rövid összefoglalásban bemutatni.

1.   Ki érleled a tőkén a gerezdet,
               Én pártfogóm és császárom, vezess

               adj kortyaidból nékem, végtelen
               s te aranyozd, aki vagy a dicsőség,
               még most se rút, nem-őszülő fejem.

A könyörgés, az áhítatos fohász hangján szólal meg a költő, úgyhogy egy pillanatra azt hisszük: vallásos verset kezd írni. De ő maga azonnal megcáfolja ezt:

Én nem dadogtam halvány istenekhez
 hideglelős és reszkető imát,
 mindig feléd fordultam, mert hideg lesz,
 pogány igazság, roppant napvilág.

A költő nem hisz istenben, nem hisz a halál utáni életben. Nem istenhez, hanem csak a szeptemberi reggelhez könyörög: „fogj glóriádba”. Kit vagy mit testesít meg ez a szeptemberi reggel? Ő maga megadja rá a választ ezekkel a szavakkal: „pantheizmus”, „végtelen”; „az élet örök kincsébe hinni”. Az életet, az egyszeri, elsuhanó, mégis mindenütt jelenlevő életet dicsőíti.

A költő élete delelőjén áll („Uralkodásra a karom erős még”), s a gyümölcserlelő őszben még egyszer szemlét tart a világ dolgai felett. Az élet tele van rózsaszín-vörös-narancs-lila fényekkel; minden lángol, lobog, villog, ragyog.

Húgom virágokat kötöz a kertbe,
 aranytálban mosákszik reggelente
 s ha visszatér az erdőn alkonyatkor,
 a csillagokról ráhull az aranypor.

Igaz, mind ez a szépség túlrelett, pusztulásra szánt, mint ahogy „méztől dagadva megreped a szőlő”. A vers közepén két szakaszra belopózik már az elmúlástól való rettegés, a vihar „elfáradt, lassú rívás”-a:

estente bűgő hangja van a szélnek,
 tán megriadt lenn egy sötét falombtól
 s a télre, sárra és halálra gondol.

De a pillanatnyi ellankadáson felülkerekedik a költő életszerelme, a legmegszokottabb esemény is csoda lesz számára: az imádkozó lány és a koldusok a templomban, kis műhelyében a varga, az őszi eső és az őszi nagy-

takarítás. Mi, felnőttek ritkán kapjuk meg ezt a rózsaszínű szemüveget; a csodák világa a gyermekkor. S Kosztolányi, a gyermekkor költője most is a gyermek szemével ámul el a világon:

Miféle ország, mondd, e gyermekország,
miféle régen elsüllyedt mennyország?

A „napot temető árnyékok” síri serege játszi tarka szalaggá változik. A zuhogó esőben „a sötétbe valami ragyog, mint bűvös négyszögön a mese-fény, fekete esőn arany ablakok”. Minden „furcsa”, „érthetetlen”, „mondhatlan”, „titkos”, „bűvös”, „csodás.” A csillagok nagyobbak, mint máskor, az Orion parázslik, fényesek az egek és hegyek. S a télre készülődés sem a halálra készülődés már, hanem a karácsony, az újjászületés ígérete. Mert érezzük, hogy nemcsak a pillanat kapott örök életet a csodában, maga az élet időtlen és örök. „Állj meg, te óra és dőlj össze, naptár”; „cél nélkül, éjen és homályon át” átlobog az élet csodája. S úgy érezzük a vers utolsó soraiban: valami hatalmas, dionüszoszi körmenetben vagyunk, s templomi zászlók úsznak „az ünnepi magasban”.

2. A 102 soros költemény hatalmas folyamként hömpölyög megszakítás nélkül. Nemcsak a tartalom sodra, hanem a mondatszerkesztés is ezt a folyamatosságot sugallja. A vers igen rövid mondatokból épül fel: legtöbbször egy sor egy mondat (néha egy soron belül két mondatot is találunk: „segíts nekem szeptember, ne eressz el”); csak hat esetben megy át a mondat a következő sorba (s csak egyszer szakít el a sorvég igen szorosan összetartozó szerkezettagokat: jelzőt — jelzett szót: „a fák fölött szalag, beszegve kancsal || fénnel, lilába lángoló narancsal”); néhányszor értelmezőszerűen elválasztott mondatrészek vagy valóságos értelmezők, megszólítások kerülnek csak át a másik sorba, úgyhogy ezeket már szinte külön mondatnak is érezhetjük („mindíg feléd fordultam, mert hideg lesz, || pogány igazság, roppant napvilág”). Ez az igen tagolt mondatszerkesztés a képek és gondolatok filmszerű, bő, impresszionista áradását híven tükrözi. Mégsem eredményez elaprózottságot, mert a költő ezeket az egysoros mondatokat szinte rendszeresen négyesével egybefogja összetett — leggyakrabban kapcsolatos — mondatokká, olyankor is, amikor a mondatok önállósága, laza összetartozása igen jól érezhető:

Szeptemberi reggel, fogj glóriádba,
ne hagyj, ne hagyj el, szeptemberi nap,
most, amikor úgy lángolsz, mint a fáklya
s szememből az önkívület kicsap,
emelj magadhoz.

A bevezető, erős érzelmi telítettségű rész 28 sorában ez a 4—4 soros mondatkapcsolás kivétel nélküli. A tartalom mozgalmassága itt azt is megkívánja, hogy a tagmondatok ne csak kapcsolatos, hanem többször ellentétes, néha választó, magyarázó vagy következtető viszonyban álljanak egymással:

Nem is kívánok egy pincét kiinni,
vagy egy cukrászdát, vendéglőt megenni,
csak az élet örök kincsébe hinni
s a semmiség előtt még újra lenni.

A középső, leghosszabb részben, ahol a költő szemlét tart a világ dolgai felett, legnagyobbrészt kapcsolatos mondatokat találunk; itt többször is egy-egy 6—8 soros szakaszt egyetlen mondatba foglal össze; ez a leíró, felsorakoztató, de mégis folyamatos áradású tartalmi jelleghez jól illik:

Érett belét mutatja, lásd, a dinnye,
fehér fogától villog vörös ínye,
kövér virágba bújik a darázs ma,
a hosszú út után selymes *garage*-ba,
méztől dagadva megreped a szőlő
s a boldogságtól elnémul a szőlő.

A 18 soros befejező részben az érzelem, az ámulat a legnagyobb fokra hág, itt a mondatok már nem kapcsolódnak össze, sorokra töredeznek. Ezt kérdő jellegük is elősegíti:

Az Orion süvegje mért parázsló?
Miért hogy mindent lanyha pára mos?
Ki tette ezt? Ki volt ez a varázsló?
Miért csodálkozol, csodálatos?

A költő nem rangsorolja a látottakat, de saját érzelmeit, gondolatait sem; mindent egyformán fontosnak tart, ezért van az, hogy az alárendelt mondatoknak igen kis szerep jut a hosszú versben. Az oki viszonyt is többször mellérendeléssel: magyarázó vagy következtető mondattal, a tárgyi alárendelést is néha kapcsolatosan fejezi ki:

estente bűgő hangja van a szélnek,
tán megriadt lenn egy sötét falombtól

Vagy nézd az estét, a kormos zavarba
kis műhelyébe dolgozik a varga.

A mondatszerkesztésnek ezek a sajátságai az impresszionista — s ezen belül is a gyermeki — látásmóddal vannak kapcsolatban. Ez a látásmód magyarázza a mellérendelő kötőszók gyakori kihagyását is (és nem a tömörségre törekvés, mint más művekben). A költő nem elemzi mélyen a dolgok közt fennálló viszonyokat, hanem megmarad a határozatlanabb kapcsolatoság, a pusztá felsorakoztatás fokán.

A Szeptemberi áhítat állító vers: pozitív állásfoglalás a ma szépsége mellett. Ezért nem meglepő, hogy mondatainak zöme állító mondat. Sőt tagadó mondatai is tulajdonképpen pozitív tartalmúak. Ilyen tagadó mondatokat találunk a bevezető részben: mindegyik egy állítást erősít meg még jobban az ellentét dinamikájánál fogva:

Szeptemberi reggel, fogj glóriádba,
ne hagyj, ne hagyj el, szeptemberi nap

segíts nekem szeptember, ne eressz el

A leghatározottabb állítást fejezi ki a világ dolgainak felsorolása közben elhangzó felkiáltás: „Nem volt a föld még soha ily csodás”; s ugyanígy ez a sor is: „el-nem-múló vendégség van köröttünk” (= örök vendégség). A fosztóképzővel alkotott két melléknév sem valami konkrétum hiányát jelöli, inkább sejtelmet és rejtelmet fejez ki: „A felnőttek érthetlennül beszélnek”; „a fák között mondhatlan suttogás”.

Mégis van három kifejezés, amely a tudatosan annyira állító magatartás mögött lappangó súlyos és kiegyenlítetlen negatívumra utal (pedig éppen ezek még csak nem is tagadó mondatok):

Szép életem, lobogj, lobogj tovább,
cél nélkül, éjen és homályon át;

a semmiség előtt még újra lenni;

mindíg feléd fordultam, mert *hideg lesz* [a halál után].

A jelen pozitívumának tragikus ellenpólusa a jövő negatívuma: az életnek a halál. És mégis az élet győz! A tél, sár és halál háttéréből még ragyogóbban emelkedik ki a költő léletszeretete.

A költő a jelen szépségein ámul el, azokat sorakoztatja fel a szemünk előtt. Természetes, hogy igealakjaiban a jelen idő uralkodik.

Méltó *vagyok* hozzád: nézd, itten *állok*,
még sok hívő száj büszkén *emleget*;

Aztán a délután is furcsa nékem,
hogy a napot árnyékok *temetik*,
a zongorán, mint hajdan a vidéken,
örvénylik a Sonata pathétique;

Mily pantheizmus *játszik* egyre vélem,
hogy századok emlékét visszaélem?

Ez a jelen idő azonban valóban jelen, nem általános, minden időre érvényes történések jelölője (ilyen csak néhány mellékmondatban bukkan fel: „Ki *érteled* a tőkén a gerezedet”; „te aranyozd, aki *vagy* a dicsőség, még most se rút, nem-őszülő fejem”). A költő többször külön szóval is hangsúlyozza, hogy a máról, a mostról, a pillanatról van szó:

kövér virágba bújik a darázs *ma*

Most az eső zuhog le feketén,
most a sötétbe valami ragyog.

Ha hosszabb ideig tart vagy ismétlődik is a történet, az is — érezzük — csak egynéhány kivételes napra, a tágabb értelmű mára korlátozódik:

el-nem-múló vendégség van köröttünk,
hosszú ebéd és még hosszabb ozsonna.
Húgom virágokat kötöz a kertbe,

aranytálban mosakszik reggelente
s ha visszatér az erdőn alkonyatkor,
a csillagokról ráhull az aranypor.

A múlt eseményei nem játszanak szerepet. Az a néhány múlt idejű mondat is, amely a versben előfordul, a jelenre mutat, egy jelenlegi cselekvés okát adja, egy jelenlegi állapot előidézője, még ha a költő ezt nyelvileg nem fejezi is ki. „Én nem *dadogtam* halvány istenekhez hideglelés és reszkető imát, mindig feléd *fordultam*” (→ 'most is ezt teszem'; a múltbeli cselekvés felidézése a jelenlegi magatartás megerősítésére szolgál). — „Nem *volt* a föld még soha ily csodás” (→ 'de most az'; a múlt ellentétével a jelen szépségét emeli ki). — „Tán *megriadt* lenn egy sötét falombtól” (→ 'most meg van riadva', mert „a télre, sárra és hálálra gondol”); „Bizony, csodás ország, ahova *jöttünk*” (→ 'most itt vagyunk benne'); „Ki *tette* ezt? Ki *volt* ez a varázsló?” (a cselekvés eredménye itt van a szemünk előtt).

A jövő csak egy mondatban merül fel, de az világosan megmondja, hogy nem lehet tőle semmi jót várni:

... mert hideg *lesz*,
pogány igazság, roppant napvilág.

Ez a legkeményebb, legjózanabb sor a különben extatikus mámorban remegő versben.

Maradjunk tehát a jelenben, csodáljuk szépségét, amíg lehet: „Állj meg, te óra és dőlj össze, naptár”. Horatius óta igen sok költő sokféle hangon énekelte meg ezt.

Az írók érzelmük és akaratuk dinamikájának kifejezésére mindig felhasználják az erős emfatikumú mondat típusokat: a felkiáltó, felszólító, kérdő mondatokat. Kosztolányi versében elemi erővel tör fel az élet igenlése a bevezető részben. Hat egymás után sorakozó felszólítással kezdődik. Mind-egyikben azt kéri, parancsolja, hogy a szeptemberi napfény — az élet — ne hagyja még el. Ezután következő kijelentő mondatai is nyomatékosak, kérésének támogatására szolgálnak:

Méltó vagyok hozzád: nézd, itten állok

S utánuk ismét kérés, parancs következik:

adj kortyaidból nékem, végtelen.

A vers fő részében a költő felsorolja a jelen szépségeit; a kijelentő mondatok végtelen sora következik. De ezek mégsem száraz, értelmi jellegű kijelentések! Bár a költő egyetlen felkiáltójelet sem tesz ki a versben, mégis úgy érezzük, minden mondata egy-egy felkiáltás: „Bizony, csodás ország, ahova jöttünk”; „Olyan ez éppen, mint gyermekkoromba”; „Nem volt a föld még soha ily csodás”; „Jaj, minden oly szép, még a csúnya is”.

Ez a felkiáltás-jelleg erős az itt-ott igei állítmányát veszített mondatokban is: „Imádkozó lány, száján néma sóhaj”; „Künn a vihar, elfáradt, lassu rívás, | benn villanyfénynél őszi takarítás, | a készülődés télre, az ígéret”.

Ezeket a kijelentő módú mondatokat is kis közbeszúrt figyelmeztetők, felszólító mondatföredékek szaggatják meg; a költő nem zárja magába, amit lát, hanem mindenkit bele akar vonni elragadtatásába: „Érett belét mutatja, lásd, a dinnye”; „Miféle ország, mondd, e gyermek-ország”; „Jaj hadd mutassam e kis templomot”.

A lágyabb, bizonytalanabb feltételes mód csak egy hasonlatban bukkan fel: „Mint ahogy a perc szárnyakon osonna” (ez is talán csak azért került oda, hogy az *ozsonná*-ra rímeljen).

Már a leíró rész során is egyre nő a költő csodálkozása, s ezzel a mondatot zárja le a vers középső részét: „az ámulattól szinte édig érek”. Ez az ámulat uralkodik a befejező részben: tíz kérdő mondat tágitja végtelenbe a csodát; ezek a kérdések a kapuk, amelyeken az ámulat utat talál kiféle:

Mit akar tőlem ez a titkos élet?
Ki nyújtja itt e tiszta kegyeket?
Ki fényesít eget és hegyeket?

Miért csodálkozol, csodálatos?

Feleletet talán nem is vár. Vagyis maga megadja a feleletet: Ki tette ezt? Az élet. És miért? „cél nélkül”. Ez a céltalanság az oka annak, hogy végső kívánsága is csak ennyi:

Szép életem, lobogj, lobogj tovább,
cél nélkül, éjen és homályon át.
Állj meg, te óra és dőlj össze, naptár,
te rothadó gondoktól régi magtár.
Ifjúságom zászlói úszva, lassan
röpüljete az ünnepi magasban.

És ezért van az, hogy bár a vers vége magasztos, lelkesült, még sem elégit ki bennünket. A mozgást jelentő igék csalókák; „lobogj”, „úszva röpüljete” csak egyhelyben ingadozást fejeznek ki, az igazi parancs ez: „állj meg”. A költő bármennyire csodálta is az életet, nem jutott el ahhoz, hogy értelmét felismerje. Ellentétképpen idézzük fel Vörösmartyt, aki éppen az élet sok kétségbeejtő eseményén, csúfságán tekint végig, de utána ki tudja mondani: „És mégis — mégis fáradozni kell.”

Berrár Jolán

A nyelvtudomány műhelyéből

Miért alakultak ki vezetékneveink?

1. Névtudományi kutatásunk megállapítása szerint mai két elemű névrendszerünk kialakulását a XVI. század első felére tehetjük. Ez természetesen nem hirtelen, hanem századokon át tartó lassú fejlődés eredményeként történt. Amíg azonban kutatóink a lezárulás időpontjában — az adatok vallomására támaszkodva — nagyjából egyetértenek, a miért kérdésében eltérnek véleményeik.

Egyesek azt gondolják, hogy a népesség szaporodása következtében jött létre a pontosabb megkülönböztetés igénye. Mások úgy vélik, hogy a szentek neveinek divatja által kiszorított névbeli sokféleséget és tarkaságot kellett a vezetéknevekkel pótolni, hiszen igen megsokszorozódott az ugyanazon helységben lakó Istvánok, Péterek, Katalinok meg Erzsébetek száma, és ezért vált szükségessé még egy jegy hozzáadása a névhez. Ismét mások család-érdekvédelmi és vagyoni jogi indítékokra gyanakodnak: a feudális társadalomban olyannyira fontos öröklési rendre. Így Melich János, névtudományunk nesztora szerint is „a családnév kialakulásának kérdése első sorban a társadalomtörténet: a jogtörténet körébe tartozik” (MNy. 39: 271).

A kérdés tüzetesebb vizsgálata azonban más irányba tereli figyelmünket. — Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az emberek nagyobb száma még nem váltja ki törvényszerű kényszerűséggel a vezetékneveket. Mohácsnál, Szigetvár és Eger ostromakor százezernél több török állott szemben sokkal kevesebb, illetőleg maroknyi magyarral, és mégis a mi táborunkban mindenkinek volt vezetékneve, míg a törökében egynek sem. Ők szükség esetén elboldogultak az apa nevének vagy egy ragadványnévféleségnek a megadásával, öröklődő névre nem volt szükségük. Tudomásom szerint csak nemrég vezették be a két elemű nevek rendszerét — nyugati hatásra. Többen emlékezünk még a bulgáriai származású *Haszán*-ra, aki *Eren* nevét — cikkei alá két tagú nevet akarván írni — itt tartózkodásakor választotta. Az apáról, illetőleg gazdáról, foglalkozásról, testi-lelki tulajdonságról vagy a származási helyről való megjelölés ugyanis éppen eléggé meghatározza az embert a mindenkori társadalomban. Nem mutat ugyan rá az ilyen név az elődökre, de azért az egy elemű nevet használó népek, miként őscink is, tisztában vannak annyira leszármazásukkal, mint mi.

Ami a szentek neveinek terjedése által okozott névbeli egyszerűsödést illeti, meg kell jegyeznünk, hogy schol sem merítették ki, még nagyjából sem a választási lehetőséget. Ez arra mutat, hogy a „kötelező” második név, még kevésbé az öröklődő vezetéknev szokása nem helyi szükségletből eredt. Az egy faluban feltűnő sok azonos név nem a névválasztás szűk lehetőségének, hanem cleinte a tiszteletnek, majd a névdivatnak, végül a megszokásnak a folyománya. Zavart aligha okozott, hiszen a beszédhelyzetből és az összefüggésből rendszerint tudták, kiről van szó.

A jogtörténet első rendű jelentőségére térve ki kell emelnünk, hogy a két elemű névrendszer kialakulásának lassú folyamatában maga a vezetéknev nem érvendhetett

nagy respektusnak, hiszen változhatott és változott is. A vezetéknévnek jogi fontosságát csak akkor tulajdoníthattak, amikor a vezetékevek már megszilárdultak. Ezért van az, hogy tudunk hamis keresztnév viseléséért kiszabott büntetésről, de nem hallunk hamis vezetéknév használatáért kapotról.¹ Arról sem tudunk, hogy valaki azon az alapon bizonyította volna *N* falu birtoklásához való jogát, hogy *N*-i-nek nevezik. A *de eadem*-nevek nagyon jól hangozhattak a XVIII—XIX. században, de a XIV—XV. századba való visszavetítésük nem ajánlatos. — Kétségtelen, hogy a birtok és birtokos neve közt van kapcsolat, de ezt másként kell értékelnünk, mint eddig tettük. Éppen fordítva. Lássuk!

Hosszúaszói *Bothos István* kancelláriai jegyző 1437-ben nemességet és az ugyancsak Bihar megyei *Félegyháza*n királyi birtokrészt kap. A jogban és a gyakorlati életben való jártasságáról tanúskodnak későbbi sűrű birtokszerzeményei, amelyek alkalmat adtak neki arra, hogy vezetéknévét is változtatgassa. 1443-ban tehát már *Félegyházi*. 1447-ben 340 arany forinton megveszi a Pest megyei *Tah* birtokot. 1453-ban *Tahi István* néven kapja meg az ugyancsak Pest megyei Püspök predium királyi jogát az uralkodótól. Megkapta a dömösi prépostságot is és ilyen minőségében mint „István dömösi prépost” nevezi meg magát. (Vö. Századok 1957. 586—9.) Bothosnak nem azért van több neve, mivel a név a birtokhoz való jog igazolása végett szükséges (nem tudunk róla, hogy valakit is neve miatt ütöttek volna el birtoktól, illetőleg azért kapott volna valaki, mert a birtokkal azonos neve volt), hanem éppen ellenkezőleg: ennek a jobbágyi sorból a hatalmasságok közelébe emelkedett embernek még nem volt mai értelemben vett neve. Régi tétel, hogy aminek több, ingadozó és eltérő neve van egy közösségen belül, annak tulajdonképpen nincsen neve. Így állunk a XV. századi nevekkal is: a több név kiforrotlanságot, megállapodatlanságot jelent. Helyes-e hát e folyékonytságot a név szilárdulásának feltételkezésén alapuló elmélettel megokolni?

A jobbágyivadék *Bothos* esetében azt látjuk, hogy siet megszabadulni eredeti nevétől és az adományozott birtok neve után *Félegyházi*-nak nevezni magát. Bár ez a birtoka királytól kapott kegy, megválík nevétől a vásárolt *Tah* kedvéért: az ugyanis értékesebb jószág és Budához közelebb esvén jobban is ismerik. 1450-ben *Szilvai Miklós* a pozsonyi várnagy. Előző neve *Likawakai Fodor Miklós* volt, de 1443-ban a *Rozgonyiak*-tól — mint familiarisuk — zálogba kapta a Sáros megyei *Szilva* birtokot, és innen nevezte magát. *Vidasteleki Pál* 1413-ban *Borbála* királyné alétekefogómestere, aki 1415-ben *Konstanzban*, ahová úrnőjét elkísérte, *Zsigmond*tól pallosjogot kap. Kis falujától távol élve felvette megyéje nevét: 1419-től már *Thuróczi Pál*. Fia, *Thuróczi Benedek* 1464-ben megszerezte a szlavóniai *ludbregi* uradalmat: ettől fogva *Ludbregi Thuróczy*-nak hívták magukat (vö. Századok 1957. 535). A XV. század első felének ismert alakja volt a *Nyitra* megyei származású *Bucsányi Osvát*. 1445-ben megkapja urától, *Ujlaki Miklós* erdélyi vajdától *Korlátkő* várának kiválthatási jogát. Fia és unokái *Korlátkövi* néven élnek II. Ulászló és II. Lajos udvarában.

A bemutatott példákban — a nevek változékonyságán kívül — az látszik, hogy előkelőbb, szebb nevekre törekednek: *Bothos*-ból *Tahi*, *Fodor*-ból *Szilvai* lett, másrészt az ismeretlen *Vidastelke* (vö. MNyTK. 45. sz. 40), illetőleg *Bucsány* nevét átcserelik az ismertebb *Turóc* és *Korlátkő* nevére. Az ilyen és hasonló esetekből nem azt olvassuk ki, hogy a *Bucsányiak*nak (*Bucsány* megtartása mellett) a *Korlátkő*hez való joguk erősítésére volt szükségük a *Korlátkövi* névre, hanem azt, hogy inkább szebb, előkelőbb névre volt szükségük. Mivel pedig a *Bátori Báthory*, *Belleni Bethlen* stb. nevek igen jól

¹ 1404-ben *Nikel Pál* pozsonyi hóhért egyszerű fogságra vetették hamis keresztnév használata és egyéb bűnök miatt: „Wir habn Nikel Pal von Sigharezdorff In ainfa fenknez gehabt, derumb das er sich hansel genennet hat . . .” (Ortvay Tivadar: Pozsony város története II/2; 149).

festettek, megszületett később az a vélemény, hogy ez az ősiséget jelentő névtípus jogforrás is lehet.

2. De nézzük európai távlatban két elemű névrendszerünk kialakulásának kérdését!

Vezetékneveket először Olaszországban találunk a IX—X. században, majd Franciaországban és később Németországban is elterjednek, és pedig mindenütt előbb a felső, majd a középső rétegekben s csak aránylag későn a nép között. A Franciaországból való terjedés természetes következménye, hogy előbb Németország délnyugati városai-ban tűnik fel, majd a kereskedelmi utak mentén — tehát a művelődési vérkeringés vonalán — kelet és észak felé nyomul. Amikor a keleti rész városai-ban terjedni kezd a vezetéknevek viselésének szokása, nyugaton már kivonul a városból a környékre. A folyamat a XV. században elér minket és velünk együtt Lengyelországot is, miután már elébb megindult Csehországban (sok német telepese volt a középkorban!). Nálunk is elsőbbet a magasabb társadalmi szinten állóknál jelentkezik, nem sokkal utóbb a német polgárságnál. A nemesség előkelőbb rétegeitől átveszik az alsóbbak, a német-ségtől a városi polgárság egyéb származású tagjai. Legkésőbb ér le a városi társadalom mélyen fekvő rétegeihez és a közlekedési útvonalaktól távol eső apró faluk lakóihoz. Persze nálunk is megfigyelhetők táji különbségek: a Dunántúl elébb jár, mint az erdélyi részek. Vannak olyan népszigetek is, ahová — a környező magyarságtól való elszakítottság folytán — ez a művelődési hullám jóformán el sem jutott. Így a Szeben megyei Szakadátón még ma is az apáról való megjelölés dívik (Vámszer Géza: Szakadát. Kolozsvár, 1940. 95). — Tőlünk délre és keletre még később jön el az idő a vezetéknevek számára. A szerbeknél, románoknál és bolgároknál csak a XVIII. században, mert a pravoszláviával más művelődési körbe kerültek. Az oroszokhoz e népek előtt: a XVII. század elején jut el, mivel a Baltikumnál a németekkel érintkeztek, illetőleg Ukrajna jelentős része Lengyelország fennhatósága alá tartozott.

A fentiekből látható, hogy a névfejlődés is a művelődési javak évszázadokon át kitaposott útján jár, azon, amelyet a népzene- és népmesekutatók, a viselet- és művelődéstörténészek oly jól ismernek. A névfejlődés divatjellegének felismerése kimondatja velünk a tételt: Vezetékneveink nem csupán a hazai viszonyok szükségletekét, sajátos magyar fejleményképpen jöttek létre, hanem nyugati művelődési hatás eredményeként.

Hogy valóban művelődési hatásra fejlődtek ki, azt sok analógiával lehet igazolni. Mindenekelőtt nem véletlen, hogy Olaszországban találkozunk velük először, ahol megszületésükben nemcsak a városok magas műveltsége, hanem az antik hagyomány megélevenedő ereje is közrejátszott. Az itt és Franciaországban kialakult rendszert átveszik a németek. De hogyan? Nem német, hanem francia módra, vagyis a jelző hátul áll, noha a németben az elért jelző a szokásos. Vannak, akik ebben a középkori latin hatását látják. Lehetséges. Az azonban bizonyos, hogy a magyarhoz hasonlóan elől álló jelzőt kedvelő finnen svéd hatásra áll a vezetéknev a keresztnév mögött (Sebestyén Irén: NyK. 44: 142—4). A ragadványneveket azonban ők is a jelzett szó elé teszik.

Tudom jól, hogy kissé bizarrul hangzik, de úgy látom, hogy neveink kételeműségének tulajdonképpen bürokráciatörténeti háttere van. (Vö. az anyja neve, a 40-es évek első felében a tíz jegyű azonossági szám, most a személyi igazolvány száma rovatot.) Csatlakozom tehát Melich János véleményéhez, hogy miként az írásnak a használata — bár a nyelvészt fölöttébb érdekli — nem nyelvtudományi, hanem társadalomtörténeti probléma, úgy a vezetéknev kialakulásának kérdése is az. Azonban ezen belül nem jogtörténeti, hanem igazgatástörténeti. Ugyanis nem a helybeli lakosságnak volt szüksége elsősorban a megkülönböztetésre, a nyilvántartás világosságára, áttekinthetőségére, hanem dica-jegyzéket készítő adóhivatalnokoknak. Ezek persze a használatos népnyelvi

ragadványneveket írták be, meggyőződéseim szerint néha eléggé önkényesen is. A rovászedők érdeke volt, hogy a nevek lehetőleg ne változzanak, mert ez megkönnyítette munkájukat. Néha az is megesett, hogy latinul írtak be egy nevet. A következő alkalommal — esetleg más rovó — latin néven szólította a közösség előtt az illetőt, örökre megragasztván rajta és utódain. Ilyen név a *Czékus*, amely a latin *coecus* 'vak' és a *Sutor*, amely a latin *sutor* 'varga' (a klasszikusban 'jöttment' is) magyaros kiejtése.

Nem valami egyedül álló eset ez, hogy a hivatalosság — ha nem is hivatalosan, hanem gyakorlatilag — belefolyik a névalakulásba. Ez történt helyneveinkkel is. Nem a vidék, hanem a királyi kancellária volt az a hely, ahol az azonos nevű helységek megkülönböztető jelzőt vettek fel (mint a közelmúltban nálunk az Országos Törzskönyvi Bizottság ülésein). *Muraszombat*, *Rimaszombat*, *Szepesszombat* és *Nagyszombat* a környékbeli népnyelvben a középkorban, mint ma is, a félreértés veszélye nélkül csak *Szombat* volt (tanúskodnak róla a *Szombathy* nevű családok), ellenben a kancelláriában szükség volt az adományozások nyilvántartása végett közelebbi megjelölésre is. Az erdélyi Szebenben talán csak néhányan tudták, hol van az a másik Szeben, amely miatt városukat az udvarban egyre gyakrabban *Nagy*-jelzővel illették, úgyanyira, hogy utóbb maguk is *nagyszebeniek*-nek kezdték nevezni magukat. (II. Lajos király egy 1526-ban kiállított oklevele nevezi először a Sáros megyei városkát *Kisszeben*-nek.)

Hogy valóban adminisztratív rendszabályok vagy gyakorlati eljárások hatásáról van szó, az a hazai oroszság és románság példáján szemlélhető. Ruténjeink és oláhjaink vallásuknál fogva más művelődési áramlatoknak voltak kitéve, mint mi. Amíg azonban Kárpátokon túli testvéreink jóval később kezdenek vezetéknevet viselni, addig az északkeleti és erdélyi uradalmak összeírásaiban a hazaiak — megelőzve őket — már korán két elemű névvel szerepelnek. Egyszerűen azért, mert a dicator, az összeíró két elemű név beírásához volt hozzászokva. Így kapott számos román magyar nevet, amelyet azután máig is megőriztek; tekintettel arra, hogy csak hivatalosan használták őket, a mindennapi életben nem, nem sokat törődve vele. Az erdélyi magyar vezetéknevű románok tehát sok esetben nem elrománosodott magyarokat takarnak (l. a Jakó Zsigmond kiadta Gyulai urbáriumot).

A bürokratikus indítékú névválasztás érdekes esetét mondta el Ritheu fiatal csukcs író, a »Szovjetszkaja Csukotka« című lap munkatársa egy leningrádi olvasóankéton. Akkor történt meg vele, amikor Uelenből Anadirba, a csukcs nemzetiségi körzet központjába utazott. „Az én személyazonossági igazolványomban csak a keresztnemem állott: Ritheu. A csukcsoknak nincs vezetéknevük. Amikor igazolványommal elmentem bejelentkezni, a rendőrségen egy olyan tisztviselő fogadott, aki csak nemrégén érkezett Csukotkába, és még nem ismerte a helyi szokásokat.

— Apai név és vezetéknev nélkül nem lehet bejelentkezni — mondotta szigorúan.

— Hát mit tegyek?

— Amit akar...

Anadirban volt egy orosz professzor ismerősöm, akinek expedíciójában tolmács voltam. Ezt a tudóst Jurij Szergejevicsnek hívták. Elmentem hozzá.

— Jurij Szergejevics, adja kölcsön nekem a nevét. Így lettem Jurij Szergejevics, és csukcs keresztnemem — Ritheu — a vezetéknevem lett" (Szabad Nép 1954. január 7.).

A hivatalos névválasztási utasításra is több példát tudunk. Ismeretes II. József 1787-i rendelete, amely szerint a birodalmában lakó zsidóságnak három hónapon belül vezetéknevet kellett választania. A frízeket is törvény szorította állandó vezetéknev viselésére. Sebestyén Irén írja fentebb idézett cikkében (143), hogy Észtországbán „csak újabb időben [kellett] minden családfőnek német szokás szerint családi nevet választania”. Az észak-amerikai négerek is a fehér lakossághoz való alkalmazkodás végett kaptak vezetéknevet (rendszerint volt gazdájukét). Törökországban 1935-ben hozta

Musztafa Kemal azt a törvényt, hogy mindenki két nevet köteles viselni. Megkülönböztető nevek persze azelőtt is voltak náluk, de használatukra nem voltak rendeletileg rászorítva. Nincs ez másképpen nyelvrokonainknál sem. Oroszok között élvén átveszik tőlük mind keresztneveiket (bár mindegyiknek van saját nyelvi neve is, vö. Juhász Jenő: Kettős személynevek a mordvinoknál és voguloknál. MNY. 29: 104), mind pedig a vezeték- és atyai név használatát. Reguly berjozovi osztják nyelvmentere *Maxim Nyikilov* volt (Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk 518), Patkanové pedig *Petrovan Michailovics, Arina Szacharovna* stb. voltak (Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie 2: 208—11). De üssünk fel bármilyen oroszországi gyűjtést: nyelvrokonainknál — a dolog természeténél fogva — erős orosz hatás tükröződik a nevek területén is. Munkácsi adatközlői pl. *Olyana Prokopjevna, Mavra Petrovna, Ofroszina Vasziljevna, Ivan Michailov, Larin Alekszejev, Trofim Jekimov* stb. (Votják népköltészeti hagyományok. Bp., 1887. 239—61). — A kettősnevűség tehát náluk sem szükségből, hanem divatból, azaz hatásra jött létre. Úgy történik az átvétel, ahogyan például a *Tóth II., Puskás III., Szputnyik I.*-féle megjelöléseket is átvesszük és használjuk, noha nem magyar észjárás szüleményei.

3. Szerintem kétségtelen, hogy ha ma alakulnának ki vezetékeveink, akkor mi is az értelmezőszzerű megoldást választanók. Erre vall az, hogy a régebbi *Schiller Frigyes, Marx Károly, Verne Gyula* stb. névalakokat éppen napjainkban váltják fel a *Friedrich Schiller, Karl Marx, Jules Verne* stb. formák. Pedig az utóbbiak csak látszatra mutatnak műveltséget, előkelőséget, valójában az igénytelenebb, a primitívebb — így is szokták mondani: szolgálai — másolás eluralkodását jelzik, amely változatlanul, a maga egyéniségéhez való alkalmazás nélkül vesz át dolgokat. Olyanok, mint az idegen szöveget tükröző nyers fordítás: kényesebb ízlés nem vallhatja magáénak, még ha „az eredeti hű tolmácsoló”-jának köntösében tetszeleg is.¹ (Az önmállótlanság sokszor a helyesírási szabályzattal való szembekerülésig viszi a fordítót: *Wang Fu-Tschi, Chamoun* helyesen *Vang Fu-csi, Samun* stb.)

Az igaz, hogy vezetékek és keresztnevek között olyan a viszony, mint jelző és jelzett szó között, de a magyar vezetéknév nem ezért áll a keresztnév előtt. Azért áll előtte, mert XIV—XV. századi hatalmi helyzetünkől kifolyólag megvolt a lehetőségünk és öntudatunk sajátosságaink megőrzésére, illetőleg kifejlesztésére. Ennélfogva az a tétel, hogy vezetéknévünk azért áll elől, mert a jelző a névszó elé kerül, csak részben: nyelvi-
 teg fedi a valóságot. Hiába állna elől a jelző, ha a kifejlődés korában nem lett volna vezető és művelt értelmiségi rétegünk magyar. Ezért sikerült áttörnünk a nyelvünk szellemétől idegen hatást.

Általánosan elismert tétel, hogy töretlen helyi kultúrafejlődés nincs, legalábbis általában csekély jelentőségű. Tehát átveszünk hatásokat. Azonban — éppen úgy, mint minden átvételben — itt is hozzáadtunk valamit sajátos magunkból, valamit, ami megkülönböztet közeli s távoli európai nemzetektől: a vezetéknév előre-tételét. Úgy csináltuk, mint a mesterlegény: utánozza a mestert, fél szemmel figyeli munkáját, de azért ami keze alól kikerül, az mégis más, mint a mesteré: oszthatatlanul magán viseli egy

¹ Érdekes megfigyelni a Magyar Nyelvtudományi Társaság 98. számú kiadványában Lakó György névhasználatát, amelyből kiderül, hogy milyen nagy szerepe van a név írott képének. Azon régi nyelvészek nevét, akiket magyar szövegben magyarosan látott írva, magyar formában közli: *Schlegel Frigyes, Grimm Jakab, Bopp Ferenc, Nielsen Konrád*, viszont az újabbak változtatás nélkül szerepelnek: *Edward Sapir, Leonard Bloomfield, Alf Sommerfelt* stb. — A szélsőséget e tekintetben a magyarok idegenes névhasználatát jelenti. A nemrég kiadott egyetemi stilsztikai tankönyv pl. Ullmann Istvánt *S. Ullmann*-ként említi, noha az író tudja, hogy Ullmann budapesti származású.

más személyiség nyomait. Éppen ezért vezetéknevrendszerünk — ha időben nagyjából egybe esik is más népek hasonló törekvéseivel — sajátosan magyar alakulás is.

A magyar névrendszer mai formája tehát régi nemzeti önállóságunk következménye. A magyarság nem elégedett meg a szellemi erőfeszítést nem követelő egyszerű utánzással, hanem a maga nyelvének törvényei szerint új alakulatot szabott. Nem szükséges, hogy ehhez — miként a jó fordításhoz — a magunk nyelvének megbecsülése, törvényeinek ismerete és öntudatos alkalmazása szükséges. A kiskorúság jellemző vonása a kritikátlan utánzás, és az önkifejezéshez szükséges erő hiánya.

Visszatérve cikkem bevezetőjére: én együttes hatás eredményének fogom fel névrendszerünk e XVI. században kiteljesedett elemét: egyrészt magyar (ha nem is mindig társadalmi, hanem talán adminisztratív) szükséglet, másrészt nyugati hatás ötvöződésének.

Mikesy Sándor

Magyarázó (és következtető) mellérendelés, okhatározói alárendelés

I. A magyarázó, illetőleg következtető utótagú összetett mondatban a tagmondatok közt levő logikai (okozat←ok, ok→okozat) alárendelő viszonyt nem a neki megfelelőbb mondattani alárendeléssel, hanem mondattani mellérendeléssel fejezzük ki, vagyis egyik mondat sem mondat alakú mondatrésze a másiknak. Magyarázó mellérendelés: *olcsóbb lett a gomba*, (ugyanis, tudniillik stb.) *sok eső esett*; következtető mellérendelés: *sok eső esett*, (ezért, tehát stb.) *olcsóbb lett a gomba*; a magyarázó mellérendelésnek megfelelő okhatározói alárendelés: *olcsóbb lett a gomba*, (mert, mivel) *sok eső esett*; a következtető mellérendelésnek megfelelő okhatározói alárendelés: (mivel, minthogy) *sok eső esett, olcsóbb lett a gomba*.

Jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy az okozat←ok, ok→okozati viszony mint logikai alárendelés miért nem mindig mondattani alárendeléssel jár együtt, miért gyakori mondattani mellérendeléssel való kifejezése is.

II. A kérdésre adott válasznak lehet tekinteni a szakirodalomnak azt a logikai szempontú magyarázatát, hogy „az okhatározói mellékmondat a *konkrét* (objektív) *indítóokot* (causa) nevezi meg; a következtető és magyarázó jellegű mellérendelés ellenben a *megvilágító—értelmező okot, észokot* (ratio) jelenti (lényegében így pl. Szabó Dénes: A mai magyar nyelv 1955. 364; Benkő László: Mellérendelt mondatok, pedagógiai főisk. jegyzet 1954. 41)”. (Anyanyelvünk az iskolában 3: 47). — Úgy látszik azonban, hogy a dolog lényege nem ebben van. A causa meg a ratio ugyanis gyakran egybeesik, illetőleg a causa is meg a ratio is egyaránt kifejezhető mondattani alárendeléssel is meg mellérendeléssel is. Ezzel kapcsolatban ne feledjük el, hogy a magyarázó és következtető mellérendelés átalakítható okhatározós alárendeléssé (l. fenn). Az sem ritka dolog, hogy a főmondat után álló okhatározói mellékmondat alárendelő kötőszavát magyarázó, vagyis mellérendelő kötőszó kíséri: *örömmel állapítottam meg, hogy húsz dollár itt [= Amerikában] is nagy pénz, mert hiszen ötért jó kalapot akartak adni* (Tamási: Ábel Amerikában. 1957. 85); *a boldog emberek közé soroztatódom sorsommal, mert hiszen tulajdonképpen a szórakozásomat... fizetik meg* (Tersánszky: A félbolond. 1957. 201); ha pedig a mellékmondat kerül előre, akkor meg néha következtető, vagyis mellérendelő kötőszó vezet be a főmondatot: *S mert a nemzetekből a szellem nem facsar nedves jogokat | h á t egymás ellen új gyalázat | serkenti föl a fajokat* (József A.: A költő hasztalan vonít); *M i n t h o g y ennyien amúgysem férték volna el a konyhában... t e h á t a kerbe, a nagy diófa alá vitték ki az asztalt* (Déry: Felelet 1: 116).

Hogy tehát adott esetben okhatározói alárendelés vagy mondattani (következtető, illetőleg magyarázó) mellérendelés jön-e létre, annak szerintem nem is annyira logikai, mint inkább lélektani okai vannak.

Ezek szerint mellérendelés esetén a tagmondatok közti logikai (oksági) függő viszony képzete a hozzátartozó érzelmi minőséggel együtt asszociatív, vagyis a mellérendelésre jellemzően csak az első tagmondat közlése után jön létre, nem pedig a perceptív, vagyis az alárendelésre jellemzően már az első tagmondat közlése közben (vö. Klemm: A mondattan elmélete. Bp. 1928. 119—21). A mellérendelés mint kifejezési forma tehát olyankor használatos, mikor az ok az okozatnak nem közvetlen meghatározójaként, megokolásként, hanem mintegy odavetett, önálló magyarázatként, illetőleg előzményként, önálló tételként stb. viselkedik. A lélektani indítékok gyakran szoros összefüggésben vannak a mondatkörnyezettel is, úgyhogy sok esetben nemcsak az alárendelés helyetti mellérendelés vagy a mellérendelés helyetti alárendelés létrejöttére vannak hatással, hanem ezeken belül az okhatározói mellékmondat és főmondatának sorrendjére, illetőleg arra, hogy következtető vagy magyarázó utótagú lesz-e az összetett mondat.

1. Következtető utótagú összetett mondat.

Az előtagban az addigiakhoz képest új, eddig nem említett, esetleg nem is ismert tény, megállapítás stb. fejeződik ki mintegy tételszerűen, önálló formában, az okozat mellékmondati formát kívánó megokolásának (meghatározásának) a szándéka nélkül. *Most Mandel mérnök úr rövid szabadságon volt* [= előtag], *hát cincogtak az egerek* [= következtetés] (Veres P.: Pályamunk. 89); *A világmindenségben ... állandóan sok test hat egymásra* [= előtag], *ezért egyenesvonalú egyenletes mozgással rendelkező test nem létezik* (Az úrhajózás. Élet és Tud. kiskönyvt. 1957. 153).

Az elő- és utótag közti asszociatív kapcsolatnak megfelelő mellérendelő forma különösen akkor kézenfekvő, amikor az előtag nem egyszerű, hanem összetett mondat. Bizonyos fokig már ez is mutatja az előtag tartalmi önállóságát az utótaggal szemben. Az pedig különben is nehézkességet okozna, ha az előtagot mint valamilyen mondattani viszonyt már eleve kifejező összetett mondatot az utótag okhatározói mellékmondatává tennénk; ez természetesen a közlő szándékának sem felelne meg. Az elő- és utótag közti lazább, asszociatív kapcsolat egyébként lehetővé teszi az előtagnak az előzménnyel való kapcsolatát is: $|\leftarrow\rightarrow|$; a mondattani alárendeléssel járó apperceptív kapcsolat azonban az előtagnak megfelelő mellékmondatot csak a főmondatához köti: $|\rightarrow|$.

a) Az előtag mellérendelő összetett mondat: *az alsóbb légrétegekben gazdaságosabb rakéta helyett a szokásos repülőgéphaajtóműveket alkalmazni* (1. tagmondat), *hiszen itt a hajtómű a környezetből el tudja magát látni oxigénnel* (2. tagm.), *felesleges tehát a drága folyékony oxigént ezekben a magasságokban használni* (3.) (Az úrhajózás 51): az előtagot alkotó 1. és 2. tagmondat magyarázó mellérendelésben áll egymással. Minthogy az addigiakhoz képest új, önálló megállapítás kifejezése a céljuk, nem pedig oki meghatározás, a 3. mondattal mint utótaggal nem alá-, hanem mellérendelő viszonyban vannak. Éppen ezért nem is volna helyes az 1. és 2. tagmondatból álló összetett előtagot a 3-as utótag okhatározói mellékmondatává degradálni; *megindultunk a városon keresztül* (1.). *Én most is elől mentem* (2.), *a csomagom pedig az írnokéval együtt valahol hátul* (3.). *Ilyen formán könnyen tudtam jártatni a fejemet* (4.) (Tamási: Ábel Am. 51): a közvetlen előtag két szembeállítás kifejező tagmondatból (2. és 3.) áll. Az eddig elmondottak alapján alárendelés esetén ezt a szembeállítást még külön alárendelő viszonyba kellene állítanunk: ... [mivel] *én most is elől mentem, a csomagom pedig ...*, nem beszélve arról, hogy a szembeállítás első fele, vagyis a 2. tagmondat

nemcsak a 3., hanem az 1. tagmondatral is asszociatív kapcsolatban áll: *m e g i n d u l t u n k a városon keresztül. Én most is elől mentem...*

b) Az előtag alárendelő összetett mondat: ha az előtag nem megokolást fejez ki, az utótagnak való mondatrani alárendelése főleg akkor volna nehézkes, amikor az előtagban mint összetett mondatban már eleve is alárendelt okhatározói viszony szerepel: *Az anyagsűrűség feljeli való gyors csökkenése azért lényeges az űrhajózásban (1.), mert a levegőnek a mozgó testekkel szemben kifejtett közegellenállása a légsűrűséggel arányos (2.). Ennek folytán a közegellenállás... rohamosan gyengül (amint az űrhajó... feljebb jut 3.)* (Az űrhajózás 108). Az előtagot itt az 1-es főmondat meg a 2-es okhatározói mellékmondat alkotja.

c) Az előtag többszörös összetett mondat (ezen belül alá- és mellérendelés egyaránt lehetséges). Az önálló, új közlés, meghatározás néha már önmagában is bonyolult mondatrendszer igényel (illetőleg bonyolult mondatrendszerbe tartozik), s így az utótaggal való alárendelt viszonyba állítása még bonyolultabbá tenné a szerkesztésmódot. [Ákác Zsigának] *Híre van (1.), hogy nem mehet úgy el idegen portéka mellett (2.), hogy enyvet ne izzadjon a keze (3.). Ezért aztán minden hozzátapad (4.)* (Babay: Mi huszonketten. 1957. 179): a közvetlen előtagot alkotó 2. és 3. mondat már egyébként is egy alárendeléses viszonyláncolat tagja (az 1-es főmondatról közvetlenül függ a 2-es, ettől a 3-as stb.), s ezen az egyébként egységes láncolaton még külön az utótaghoz (4-es) való alárendelő viszonyt is feltüntetni zökkenővel járna; *A vékonyfalú hajszálerek belső és külső oldala között nagy nyomáskülönbség lép fel (1.), mert bentől a szív működéséből származó normális nyomás hat rájuk (2.), kívülről ellenben hiányzik a légkör által kifejtendő normális mértékű ellennyomás (3.). Ennek folytán a hajszálerek megrepednek (4.)* (Az űrhajózás 122): ebben a példában sem a 4-es utótag okának meghatározásáról, közvetlen megokolásáról van szó, hanem önálló megállapításról, s éppen ezért az előtagot alkotó 1-es főmondat és ennek két ellentétes viszonyban álló okhatározói mellékmondata (2. és 3.) sincs még külön az oki meghatározással járó alárendelő viszonyba ágyazva. *A közvetlen tapasztalat is azt mutatja (1.), hogy a puská „visszarúgása” annál nagyobb sebességgel történik (2.), következő képpen annál inkább érezhető (3.), minél kisebb a puská tömege (4.)* (Az űrhajózás 32): az itt egyébként mellékmondatként szereplő utótag (3-as) közvetlen előzményét (a 2-est) nem hogy furcsa volna, de lényegében nem is lehetne külön még okhatározói viszony kifejezőjévé is formálni, mert az *annál—minél* korreláción belül a 2-es és 3-as mondatnak ugyanolyan minőségűnek, vagyis mellérendeltnek kell lennie; hasonlóképpen: *A holdacska szögsebessége... óriási (1.): amikor legalacsonyabban jár (2.), tehát egyben a legfényesebb is (3.), fél másodperc alatt repül el a Hold előtt (4.)* (uo. 76): itt az utótag (3-as) előzménye (= előtagja) a 2-es mondat; a 2-es és 3-as egymáshoz képest egyenrangúak, s a 4-eshez képest úgysis alárendeltek, tehát a 2-es mondatot már nem volna lehetséges a 3-as mondat oki meghatározójaként okhatározói mellékmondatrá is alakítani.

Megjegyezzük még, hogy a halmozott mondatrészek közti oki→okozati viszonyt is jobbára mellérendeléssel szoktuk kifejezni: *a lelet alatt fekvő, tehát idősebb rétegből ásták ki a tűzhelyet* (Tasnádi: A mondák állatvilága. 1958. 32) stb.

Az eddigiekben inkább csak azt vizsgáltuk, hogy az ok→okozat egymásutánjában mikor használatos mellé-, illetőleg alárendelés. Ezzel a kérdéssel azonban szorosan összefügg az is, hogy mellérendelés esetén miért éppen következtető utótagú az összetett mondat (alárendelések pedig miért előzi meg az okhatározói mellékmondat főmondatát). Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az önálló, új megállapítás mintegy kiemelészerűen előbbre kívánkozik, illetőleg a következtetés szerint a tétel után következik. Nem tévesztendő szem elől az sem, hogy a következtető összetett mondat előtagja általában éppen az előzménnyel való gyakori kapcsolata miatt előzi meg az utótagot.

2. Ha az előtag az okozat közvetlen megokolását, meghatározását fejezi ki, az ok függő viszonya az okozattól nyilvánvaló, akkor a következtető mondatnak okhatározói mellékmondatot vonzó főmondat felel meg. A mellékmondatnak a főmondat elé kerülését az okozatra vonatkozó megokolás, oki meghatározás kiemelésének is fel-foghatjuk. *M i v e l é n s e m a k a r t a m h a g y n i m a g a m a t, b á t r a n a s z e m i b e n é z t e m* (Tamási: Ábel Am. 97); *M i n t h o g y e z a s z a b a d o n e s ő t e s t m á r é g i t e s t n e k t e k i n t h e t ő, a F ő l d h ő z v i s z o n y i t o t t p á l y á j a . . . e l l i p s z i s l e s z* (Az úrhajózás 56). Az oki meghatározás előre vonása a főmondat megkezdése után a főmondatba ékelődve is előfordul. *É j f é l j e l é (1.), m i n t h o g y a n y e n y e r é s m e l e g é t e l u t á n á h í t o z o t t (2.), H i l f k i h o z t a a z á l l ó l á b a s t (1.)* (Babay: Mi huszonketten 282); — *E z z e l é r v e l ? — v o n t a m v á l l a t (1.), M a j d (2.), m e r t n e m s z ű n t v i h a j g á s a (3.), h o z z á t e t t e m (2.) . . .* (Tersánszky: A félbolond 21). Mikor a mellékmondat például egyben ellentétes főmondatba ékelődik, akkor természetesen nem a közbeékelődésre, hanem az alárendelésre kell figyelelnünk. Az ellentétet ugyanis megokolni szokás inkább, mint magyarázni (l. alább), ezért a mellékmondati forma: *é n K e l e m e n G á s p á r b á c s i h o z s z á m í t o t t a m v o l t m e n n i (1.), d e (2.) m i v e l o l y l e l k i b ő l h í v o t t (3.), h a j l a m o s l e t t e m a v e n d é g s é g r e (2.)* (Tamási: Ábel Am. 89); *k e l l ő á h í t a t t a l r ó t t u k l e k e g y e l e t ű n k e t (1.), d e (2.) m i v e l i g e n n a g y v o l t a m e l e g (3.), s ű r g ő s e n á r n y é k o s a b b h e l y r e h ű z ó d t u n k (2.)* (Borbély L.: Egy magyar fiú. 1958. 41).

3. Mint ahogyan a következtető utótagú összetett mondat előtagja, ugyanúgy a magyarázó mondat sem az okozat megokolását adja. A magyarázat az oki meghatározáshoz, s így az előtaghoz képest is önálló. *K o p e r e z k y t e l ő n t ö t t e a z e p e (1.), h i s z e n a z ő p é n z é b ő l ú s z o t t e l a l e g t ö b b (2.)* (Mikszáth: Noszty 2: 180); *A t e l e p e n h a m a r o s a n e l t e r j e d t a m e s e - e s t h í r e (1.). A f e k e t é k u g y a n i s m i n d e n t e l f e c s e g n e k (2.)* (Borbély: Egy magyar fiú 155). — A magyarázat és az előtag közti viszonylag lazább asszociatív kapcsolat mellett az előtag sokszor az előzménnyel is asszociatív kapcsolatban áll, illetőleg az előtag maga is összetett mondatformában fejeződik ki: *a t a n á r u r a k m é g m i n d i g o t t ű l t e k a n a g y z ö l d a s z t a l k ö r ű l (1.), s j ó i z ű e n n e v e t t e k (2.). P o r e z p r o f e s s z o r ú r u g y a n i s s z é l e s g e s z t u s o k k a l . . . o l v a s t a f e l L u l a L a l i v e r s é t (3.)* (Babay: Mi huszonketten 202—3): az előtagot két kapcsolatos viszonyban álló mondat (1-es és 2-es) alkotja; *e z é r t v o l t a m o l y p e d á n s (1.), m e r t m ű v é s z i s v a g y o k (2.) E z v o l t t u d n i i l l i k a z o k a (3.), h o g y c s a k f é l l é l e k k e l v e t t e m r é s z t a t a n í t á s b a n (4.)* (Komlós: Néró. 1958. 100): az előtagot az 1-es főmondat és ennek okhatározói mellékmondata (2-es) adja. Ha az utótag (a 3-as és 4-es együtt) közvetlenül megokolná az előtagot, akkor két okhatározói mellékmondat — az előtagot lezáró (2-es), s maga az utótag — sorolódna egymás mellé.

4. Az előtag megokolása esetén a magyarázó mondatnak egy főmondatát követő okhatározói mellékmondat felel meg. A fő- és a mellékmondat apperceptív kapcsolata sokszor rámutatószó—kötőszó korrelációval erősödik. *K i s z i v á r g o t t a k ö v e t k e z t e t é s i s : a s z é l m o l n á r - f i ú t b i z o n y o s a n a z é r t n e m l á t j á k v a s á r n a p o n k é n t . . . m e r t e l u t a z o t t a S z é p R á k ó c z y A n i k ó* (Babay: Mi huszonketten 233—4); *A l é g k ö r n e k h i d r o g é n b e n v a l ó s z e g é n y s é g e a z é r t é r d e k e s ú r h a j ó z á s i s z e m p o n t b ó l, m e r t e z é l e s e l l e n t é t b e n á l l a v i l á g - t é r b e n i h e l y z e t t e l* (Az úrhajózás 110).

Magyarázat helyett egyébként főleg a kiegészítendő *miért*-es kérdésnek, a negatívumnak s az ellentétnek alárendeléssel járó megokolása gyakori.

a) A *miért*-es kérdés és megokolása a *miért*—(azért) . . . *mert* korrelációban történik; az *azért*, illetőleg ennek főmondata el is maradhat. — *M i é r t v e r s z b e n n ű n k e t u r a m ?* — [Azért verlek benneteket] *M e r t e l a l u d a t o k* (Borbély: Egy magyar fiú 113); *M i é r t v o l n a v e s z e d e l m e s* [a tengerben fürdeni] *annak, aki tud úszni? M e r t c s a k ú g y h e m z s e g n e k a c á p á k t ó l* (uo. 28.). — A kérdés folytatása — főleg szubjektív indokolásban — természetesen magyarázat is lehet: *m i é r t a d j a m é n o d a a 19 e s z t e n d ő s*

fiamat katonának, hiszen nekem semmim sincs? (Illyés: Puszták n. 81); miért ragadtatta el magát ennyire? Hiszen... a tanár úr nem tartozik... az impulzív emberek közé (Komlós: Néró 44).

b) A negatívumnak magyarázat helyetti megokolása ugyancsak gyakori: az én regényem... egyáltalán nem kulcsregény, mert kiírja a szereplők valódi nevét (Tersánszky: A félbolond 301). A repülőgép... nem égtest, mert új, emberkészítette találmány (Az úrhajózás 53—4).

c) Az ellentét megokolását már fentebb is említettük (vö. a 2. pontban). Különösen az ellentét negatív oldalának megokolása gyakori a magyarázat helyett. A sapkás fiú sután nézett reám, de nem sokáig maradt suta, mert a fizetés jelöl kezdett mutogatni (Tamási: Ábel Am. 28); a kizáró ellentétes mondatból néha csak a *hanem* kötőszó (esetleg rámutatószó) marad meg, közvetlen utána az okhatározói mellékmondat következik: kezdtem összeszedni magam kissé. Nem saját erőmből! ha nem, mert társam maga rontotta el fölöttem való uralmának dolgát (Tersánszky: A félbolond 14).

Néha mondatrészek (jelzők) között is előfordul alárendelő, meghatározó viszony a magyarázó helyett: ülőszőnyegnek teljesen megfelelő, mert már eléggé bepiszkolódott zsebbevalóját ledobta a járda szélére (Tersánszky: A félbolond 115); Azt a paradoxnak látszó állítást kockáztathatjuk meg, hogy az ideális, mert súrlódástalan pálya... rendelkezésre áll (Az úrhajózás 156).

Ami a fő- és mellékmondat egymásutánját illeti, gyakran ez is a mondatkörnyezettől függ. Így például nem ritka eset, hogy a főmondat egy megelőző nagyobb mondat-egységbe tartozik, s a mellékmondat ezért csak utána következhet. Egyébként is nyilvánvaló, hogy például a megokolandó kérdés vagy a rámutatószós főmondat mindig megelőzi a mellékmondatot stb.

III. Összefoglalva: az ok→okozat, illetőleg okozat←ok alárendelt logikai viszonyoknak mondattani mellé-, illetőleg alárendeléssel való kifejezése nem attól függ, hogy az ok ún. causa-e vagy ratio: a kétfajta kifejezési mód közül való választásnak lélektani indítékai vannak, vagyis az a döntő, hogy adott esetben a mondatkörnyezetet és előzményt is figyelembe véve — közvetlenül meghatározza-e az ok az okozatot, vagy csak magyarázza, illetőleg egyszerűen csak önálló előzményéül szolgál stb. A dolog ilyen felfogása mellett bizonyít az is, hogy az oksági kapcsolat mondattani mellé- vagy alárendeléssel való kifejezése közti átmenetek esetén (vö. pl. *mert hiszen* használatakor) is a kifejezési formák keveredése, nem pedig a causának ratióba, a ratióknak causába való átmenete megy végbe.

Farkas Vilmos

A nyelvjárási igeképző-használatról

Egy nyelvjárás igeképző-használatának vizsgálata a szóképzés tanulmányozásának általános szempontjait is gazdagíthatja. Éppen ezért „A kalotaszegi nyelvjárás-igeképzőrendszere” című dolgozatom alapján néhány általánosnak tekinthető észrevételt szeretnék elmondani a nyelvjárásai igeképző-használatról. Ezek a megjegyzések dolgozatom néhány fejezetéből kiragadott, részben módosított, bővített részletek, amelyeket e közlemény számára fűztem egybe.

1. A nyelvjárásai igeképző-használatnak legjellemzőbb sajátossága a képzőknek a köznyelvinél élénkebb forgalma. A kalotaszegi nyelvjárásban az igeképző-állomány nagy részének megterheltségi foka a köznyelvinél nagyobb, minthogy majdnem mindig egyik formans több olyan származékban szerepel, amelyet a köznyelv nem ismer. Ezzel a körülménnyel függ össze az a különben hamar szembeötlő jelenség, hogy egy alapszóból több (rendszerint két-három) azonos szerepű képzővel alakult származék is él, vagyis a párhuzamos származékok száma a köznyelvinél sokkal nagyobb. Ennek igazolására a kalotaszegi nyelvjárásból néhány példát említünk meg:¹ *kacagdál* (G) ~ *kacagdol*, *kacagdos*; *furdos* (MNny. 4: 123), *furdal*; *nyeldes*, *nyeldekel*, *nyeleteg*; *nyilalldos* (pl. a dereka valakinek), *nyilalldozik*, *nyilalldozik*; *szabdos*, *szabdal*; *szurdos*, *szurogat*, *szurkál*; *nyiladozik* (a bimbó), *nyildogál*; *esdegél* (az eső), *esdekél*, *esedezik*; *fondogál*, *fonogál*, *fonogat*; *lépdegél*, *lépegél* (M), *lépdes*, *lépeget*, *lépked*; *iszogál* (G), *iszokál* (M), *iddogál*, *iszogat* (K 1: 249); *méregél*, *mérsekél*, *méreteg*, *méricskél*; *duggat*, *dugdos*; *foggat* (N), *fogdos*; *herget* (N), *hergel*; *löcsöget*, *löcsögtet*; *nyugat* (MNny. 1: 51), *nyugtát* (M); *fésüldök*, *fésülködik*, *fésülködik*; *törölgök*, *törölgök*, *törölközök*; *hevergök*, *heverész*, *heverget*; *ebédek*, *ebédel*; *kérgek* (M), *kérgesedik*; *sántál*, *sántít* (G); *hosszabbul*, *hosszabbodik*; *rosszul*, *romlik* stb.

Ezek és más hasonló adatok arról tanúskodnak, hogy a köznyelvi és nyelvjárásai igeképző-használat között az alapvető különbség abban áll, hogy a nyelvjárásai köznyelvi képzőhasználatnál sokkal kötetlenebb. A köznyelvet e tekintetben ugyanis bizonyos fokú szabványosság, kötöttség jellemzi, minthogy a megszokott képzésmódok kötelezők, tőlük eltérni nem szokás. Egy alapszóból ugyanolyan értelem kifejezésére

¹ Dolgozatom számára a magam gyűjtötte anyagon kívül felhasználtam Gálffy Mózesnek, Márton Gyulának és Nagy Jenőnek a „Kolozsvár és vidéke néprajzi térképe” számára gyűjtött gazdag anyagát is. Mindhármuknak ez úton is köszönetet mondok azért, hogy ezt rendelkezésemre bocsátották. — Az adatok közlésében használt rövidítések: G = Gálffy Mózes gyűjtéséből; M = Márton Gyula gyűjtéséből; N = Nagy Jenő gyűjtéséből, továbbá K = Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék. Bp., 1944; Ksz = Kalotaszeg c. hetilap 1. és 2. (1890–91) Bánffyhyvad. A forrásjelzés nélküli adatok saját gyűjtéséből valók. — Az adatokat köznyelvi címszó-értékben közlöm, nem nyelvjárásai alakként, minthogy nagyon sokféle hangalakváltozatuk van, és különböző módú, idejű, számú, személyű igealakok fordulnak elő.

rendszerint csak egy képzővel alkotnak származékot, más, azonos szerepű képzőt hasonló jelentésű szó képzésére nem vesznek igénybe. Például a *fonogat* mellett a *fon* igéből más gyakorító képzős származékot a mai köznyelvben nem ismerünk. S ha a köznyelvet beszélők igeképzők-használatában nagy ritkán előfordul is egy-egy szokatlan képzésű ige, annak oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy az érzelemkifejezés, a pillanatnyi hangulatkeltés szükségessé tette egy eddig csak lehetőségként élő képzésmód realizálódását. A nyelvjárásban ezzel szemben a párhuzamos származékok száma meglehetősen nagy, és ami a kötetlenséget legjobban igazolja, az az, hogy az azonos alapszavú két-három származék közül a ritkábban előfordulót nemcsak affektív beszédhelyzetben használják, hanem az affektivitás szempontjából semleges jellegű beszédben is. Persze értelmi vagy hangulati jellegű különbség a párhuzamos származékszók között a kalotaszegi nyelvjárásban is van. Ez azonban nem annyira általános jellegű, mint a köznyelvben. Egy falu nyelvközösségére vonatkoztatva is nehéz megállapítani, hogy van-e és mi a jelentésmegosztás az egyes származékpárok tagjai között. Így például még ma is nem egy faluban ingadozik a legtöbb beszélő a *szavaz* 'választ' (képviselőt, tanácstagot, bírót, papot) és a *szaval* 1. 'szavaz' 2. 'verset mond' használatában. A stilisztikai különbségeket természetesen még nehezebb rögzíteni. Különbözik a rendelkezésemre álló adatanyag alapján az az elgondolásom érlelődött meg (ez természetesen még további igazolásra szorul), hogy az esetek nagy részében stilisztikai különbség sincs (legalábbis nem nyilvánvaló, nem megragadható) az ugyanazon alapszóból azonos szerepű képzőkkel alkotott származékok között. Nyilvánvaló stilisztikai jellegű eltérést rendszerint két olyan azonos alapszavú származék között találunk, amelyek közül egyiknek a képzője nagyon ritkán használt. Így például a megszólás szándéka rejtőzik a következő mondatban, illetőleg ennek a hangulata társul a ritkán használt *-rál* képzővel alkotott származékhoz: „Kártyázott, mindenfelé *henyerált*, nem *dóugozott*.” Az érzelemkifejezés legnyilvánvalóbb eseteit nem annyira a párhuzamos származékszók körében észlelhetjük, hanem inkább a képzőhalmazokban és az egyes formánsok hangtestének módosításában (rendszerint megnyújtásában).

A nyelvjárási képzőhasználat élénkségéről szólva nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a nyelvjárások mellett nagyjából ahhoz hasonló fokú kötetlenség figyelhető meg az írói nyelvben is (vö. pl. Vozáry: Nyr. 44: 71—4; Zolnai: NyK. 50: 496—7). Megjegyzendő továbbá az is, hogy kisebb-nagyobb méretű kötetlenséget nemcsak az igeképzők forgalmában tapasztalhatunk, hanem más alaktani elemnek, például az igekötőnek a használatában is (vö. pl. Szűcs István: Nyr. 33: 389).

2. Az a körülmény, hogy a kalotaszegi nyelvjárásban meglehetősen sok származékpár él, és ezek közül az egyik — rendszerint éppen az, amelyik a köznyelvben is járatos — *-gat* képzős, azt eredményezi, hogy a *-gat* jelentősége a kalotaszegi nyelvjárásban kisebb, mint a köznyelvben. Valóban egészen más a *-gat* helyzete, súlya a köznyelvi igeképzőhasználatban, és más a kalotaszegi nyelvjárás igeképzői között. A köznyelvben a *-gat* képző a legtermékenyebb, legkedveltebb gyakorító formáns. A főleg hangutánzó és hangfestő tövekhez járuló *-g-t* nem számítva a gyakorító jelentés kifejezésére újabb származékok alkotásában ma csak ezt a képzőt vesszük igénybe, vagyis a gyakorító képzők csoportjában a *-gat* egyeduralmat élvez, és éppen emiatt kevésbé élénk a képzők köznyelvi forgalma, ezért kötöttebb, kevésbé színes a köznyelvi képzőhasználat. Ezzel szemben, bár a kalotaszegi nyelvjárásban a *-gat* szintén a legkedveltebb gyakorító formáns, szerepét megosztja más gyakorító képzővel. Mellette a gyakorító jelentés kifejezésére egyéb képzőt is igénybe vesznek. Ezért is színesebb, kevésbé kötött, változatosabb a kalotaszegi nyelvjárás igeképző-használata. A köznyelvben is ismert *-gat* képzős származékok mellett azok alapszavából rendszerint a *-gál*, *-dogál*, *-kál* és *-dos*

alkot olyan igét, amely a köznyelvben ismeretlen. Pl. *kéreget, kéreg* (G), *kérsekél*; *húzo-gat, húzkál*; *tépeget, tépedel*; *sütöget, sütékel* (G); *mosogat* (G), *mosokál* (G); *írogat, irdogál* (Ksz 1 : 245); *éreget* (a gyümölcs), *érdegél*; *varrogat, varrdogál*; *lopogat, lopdos* (K 2 : 161).

Az említett és az ehhez hasonló nem *-gat* képzős származékok arról tanúskodnak, hogy képzőjük megterheltsége, igénybevételének foka a köznyelvinél nagyobb. Ebből a körülményből szinte magától értetődően adódik az is, hogy a köznyelvben is ismert *-gat* képzős származékiigék felhasználási foka kisebb, mint a köznyelvben. Például a *varrogat* felhasználási fokát kétségtől csökkenti a *varrdogál*. Minthogy a köznyelvben a *varrogat* mellett a *varr-*ból alkotott más gyakorító képzős származék nem él, forgalmát nincs mi korlátozza, felhasználási foka tehát nagyobb, mint a kalotaszegi *varrogat*-nak.

3. A kötetlen és élénk forgalmú képzőhasználat következtében a kalotaszegi nyelvjárásban több élő, termékeny képző járatos, mint a köznyelvben. A köznyelv nem egy elavult képzője a kalotaszegi nyelvjárásban még képes új származékot alkotni. Éppen emiatt nem érthetünk egyet Kőrösi Sándornak azzal a jó néhány évtizeddel ezelőtt elhangzott nézetével, hogy „az elavultság gyanújában állhat egy olyan képzésmód, amely egy funkció eszközlésére nem egyedül szolgál, hanem annak viselésében más képzővel osztozik” (Nyr. 11 : 17). A köznyelvi egyhangú, kötött képzőhasználatra vonatkoztatva ez talán igaz, a nyelvjárások képzőinek vizsgálatában azonban e nézet érvényesítése a való helyzettel ellenkező következtetésekre vezetne, minthogy a köznyelvinél kötetlenebb képzőhasználat következtében az azonos szerepű képzők közül a beszélő hol az egyikkel, hol a másikkal él, tehát egy adott időszakban mindkettő élő lehet. A kalotaszegi nyelvjárásban például aligha lehetne elavultnak tekinteni a *-gál*-t azért, mert származékainak alapszavából más gyakorító képzővel alkotott igéket is használnak. A következő *-gál* és *-gat* képzős származékok arról tanúskodnak, hogy mind a *-gál*, mind a *-gat* eleven, termékeny formans a kalotaszegi nyelvjárásban: *fonogál, fonogat*; *iszogál* (G), *iszogat* (K 1 : 249); *jövögél, jövöget* (G); *lépegél* (M), *lépeget*; *lyuggál* 'lyukasztgat', *lyuggat* 'ua.'; *méregél, méreget*; *nyomogál, nyomogat*; *rakosgál, rakosgat*; *törge, töröget* stb.

A nyelvjárási képzők élénkebb forgalma és a formansok elevensége, termékeny volta közötti összefüggésnek más megnyilvánulási formája is van. Közismert, hogy a köznyelvben az elevennek tekinthető képzők termékenysége nem korlátlan, vagyis az új szók alkotásának lehetősége csak nagyon kevés formans esetében határtalan. Talán csak az igenévképzők, a *-hat*, a denominális *-s* és *-talan*, esetleg a denominális *-z* tekinthető olyan formansnak, amely bármelyik igéhez, illetőleg névszóhoz hozzájárulhat. Ezeket nem számítva az elevennek minősíthető képzők nagy részének forgalma korlátozott, minthogy az alapszó értelme vagy hangalakja csak bizonyos képzők illeszkedését engedi meg. Így például a gyakorító *-g* néhány esetet nem számítva csak hangutánzó és hangfestő tövekhez járul, a denominális *-od* egytagú vagy *-d* végű mellénevekből nemigen alkot igét (TMNy. 463), a gyakorító *-z* termékenysége ma jórészt a *-d* végű, illetőleg *-d* képzős alapszóból való igeképzésben merül ki (D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 23). Ilyen természetű korlátozások természetesen a nyelvjárási képzőhasználatban is megfigyelhetők. A köznyelvinél élénkebb képzőforgalom azonban ezt a korlátozást nem egy helyen áttöri. A kalotaszegi nyelvjárásban például a denominális *-od* néha főnévi alapszóhoz is járul: *bizonyodik* 'bizonyosodik', *kérgedik* (G) 'kérgesedik', a köznyelvben azonban néhány régebbiről megőrzött igét nem számítva főnévből nem képez igét (Bartha: i. m. 60). Az előbbinél még érdekesebb korlátokat áttörő esettel találkozunk a *-dos* képzős igék között. Itt ugyanis a *harapdos* és a *kacagdos* feltűnő származék, minthogy a *-dos* majdnem mindig egytagú szavakhoz járul, és az alapszó értelme

rendszerint verést, rúgást, szúrást, vágást jelent (TMNy. 411). E két adat is arról tanúskodik, hogy a szóban forgó képző a vizsgált nyelvjárásban még eleven.

Minden bizonnyal a képzők élénk forgalmának következménye az is, hogy egy kétségkívül elavultnak tekinthető formans olyan származékban lép fel, amelybe jóval elavulása után kerülhetett bele. Ilyen meglepő jelenségről tanúskodik a mindenkitől egyhangúlag elavultnak minősített *-r* gyakorító képzőnek egy kalotaszegi és egy szamosháti származéka: *dobor* (G) 'dobog', *cseper* 'csepegtet, keveset vagy alig fej' (SzamSz.). E két szó történetéről, sajnos, alig tudunk valamit (l. az EtSz. *csepp* és *dobog* címszava alatt), éppen ezért a belőlük levonható következtetések megfogalmazásában óvatosnak kell lennünk. Képzésmódjuk kétségkívül meggondolkoztató, és arra vallhat, hogy ha egy elavult formans képző volta a nyelvérzék számára nyilvánvaló, akkor megvan a lehetősége annak, hogy egészen alkalmoszerűen új származékokat alkosson. S ha e két származék ilyenszerű értelmezése esetleg téves volna, maga a jelzett lehetőség nem elképzelhetetlen. Erről a lehetőségről ugyanis más, köznyelvi adatok is tanúskodnak. A mai köznyelvben már nem termékeny *-ász* gyakorító képzőnek (Bartha: i. m. 24) egy egészen új származékban való felbukkanását magam figyeltem meg egy értelmiségi beszédében: „Egész nap *koldulászott*.”

A képzők illeszkedésének az alapszó értelmétől és hangalakjától való korlátozása (amelynek esetei, sajnos, még alig tekinthetők felderítettnek), valamint az a körülmény, hogy a már nem termékeny, de a nyelvérzektől képzőként számon tartott formánsoknak megvan a lehetőségük alkalmoszerű szóalkotásra, a képzők elevenségének minősítésében sok nehézséget okoz, fokozott óvatosságra int, és szükségessé teszi az ilyen természetű vizsgálgatói szempontnak a kidolgozását és érvényesítését.

(Kolozsvár)

Szabó Zoltán

Adalékok a borsodnádasdi szénbányászok szókincséhez*

I.

I. Hogyan jutottam el a bányász tájszók és szakmai kifejezések gyűjtéséhez? 1953 júliusában a Munkaerő-tartalékok Hivatala 105. sz. járdánházi intézetéhez helyezett felsőbb hivatalom, az Oktatásügyi Minisztérium. Ebben a vándorintézetben több ízben megbíztak a magyar nyelvi ismeretek oktatásával, mert szaktanárhiány volt. Felhasználva a vándorintézet érdeklődését — mely a bányász szakmai nyelv megismerése felé irányult —, számos órát szenteltem arra, hogy az idegen eredetű bányászszavakat magyarázhattam tanulóimnak. Ez a munka több vonatkozásban hasznosnak bizonyult.

Elősegítette a tanulóiban a fogalmi fejlettség magasabb szintjének kialakítását, gazdagította szókincsüket, ránevelte őket arra, hogy ne csak társaságban, hanem a munkahelyen is arra törekedjenek, hogy világosan, szabatosan fejezzék ki gondolataikat, amikor műszaki feladatokat kell meghatározni. Nevelte őket a szakma megszeretésére és — a magyar nyelv szépségeinek felismerésén keresztül — az anyanyelv megbecsülésére.

Nem hagytam abba a munkát akkor sem, amikor a magyar nyelv oktatását másra bízták intézetünkben. Az érdekesebb szakmai kifejezéseket több éven át jegyez-

* A szerzőnek a Magyar Nyelvőr pályázatára beküldött díjnyertes műve. Ez a munka jelentős nyeresége a magyar szakszókincs-kutatásnak, noha fonetikus feljegyzése mai igényeinknek nem mindenben felel meg. (A szerk.)

gettem, kutattam magyarázatukat. Ez a munkám elért abban a munkámban, melyet a bányász néprajzi adalékok gyűjtése terén kezdtem meg 1956 folyamán.

Ilyen körülmények között értesültem a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenyének felhívásáról. Alkalmasnak tartottam a bányásztárszavakat, műszaki kifejezéseket, idegen kifejezéseket arra, hogy rendszerezem a felgyűjtött anyagot, valamint megjegyzésekkel és illusztrációkkal hozzásegítsem olvasóimat a fogalmak megértéséhez. Hálával emlékezem meg Szépe Györgyről, az MTA Nyelvtud. Int. tud. munkatársáról és Friedmanszky Ferenc bányamérnökről, akik az anyag elrendezésében jelentős segítséget nyújtottak számomra.

2. Adalékok a gyűjtés helyének történetéből. Az adattárban felvett tájszók és szakmai kifejezések kivétel nélkül előfordulnak a borsodnádasi szénbányában. Ezért szükséges, hogy néhány adattal megvilágítsam a gyűjtés helyének, Borsodnádasi községnek a történetét.

Borsodnádasi község a Bükk hegység nyugati lábánál, a Hódos patak partján, az 525 m magas Vajdavár nevű magaslat tövében fekszik. Az ózdi járás egyik legnépesebb községe. Az ország nehéziparának egy fontos üzemé, a Vaslemezgyár, valamint az üzem nyersanyagszükségletét biztosító barnaszénbányák tették ismertté a falu nevét.

A község területe 4876 kat. hold. Lakossága 1938-ban: 2777, 1958-ban pedig meghaladja az 5000-et.

Mivel a község egész területéből a mezőgazdálkodás kb. 1400 kat. holdon folyik, így a lakosság mezőgazdasági terményekből csak az önellátáshoz szükséges mennyiség biztosítására rendezkedhetett be. A mezőgazdálkodás fejlődésének egyébként is jelentős objektív akadály volt a községet több oldalról övező erdőség, melynek területe még ma is 2600 kat. hold. A meredek lejtők máskülönben sem ígérték, hogy a befektetett munka megtermi gyümölcsét.

A mezőgazdálkodás eme szűkre szabott körülményei még a múlt század első évtizedeiben is korlátozták a falu fejlődését.

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. elődje, a Rimai Koalíció terjeszkedése folytán Borsodnádasi is belekapcsolódott az ipari termelés munkájába.

1802-ben a murányi huta vezető mérnöke, Remenyik Lajos a külhoni tapasztalatok birtokában kőszén üzemű kohókat kívánt építeni, s e célból több irányban küldött ki szénkutató expedíciókat. A legelső és legtöbb eredményt ígérő adatok a mai vaslemezgyár völgyéből, Bogdánydűlőből érkeztek, itt a felszínre kibúvó szénréteg még ma is beszédesen bizonyítja a gazdag széntelepeket.

A szenet a Murányi Unió két évig vásárolta Sturmann Márton tulajdonostól, aki a szén kiaknázási jogát nem volt hajlandó eladni. Két év múltán pedig, 1810-ben megalakult a Rimai Koalíció Sturmann Márton kezdeményezésére és a Murányi völgyi kohók — amelyek számára a szenet felkutatták — szén nélkül maradtak.

1810-ben települt a nádasi szénbánya mellé az első huta, amely a helyi kőszénre és a dédes—tapolcsányi nagyon szegény vastartalmú ércre támaszkodott. Ebben az időben a szenet kézi szállítással hozták felváltva a Szent István, az alsó Berta és a felső Berta tárnákból.

A huta dolgozói ebben az időben kizárólag a Murány és a Rima völgyéből idezármazott tótok voltak. A környékbeli őslakók könnyen és lenézéssel figyelték a mindig szennyes munkát végző hutabeli tótokat, a bányát és az üzemet pedig babonás félelemmel elkerülték.

A község a lemezgyári üzemrészek megépítésével és a máig is kifogyhatatlan széntelepek kiaknázásával egy időben magára öltötte az ipari jellegű település leglényegesebb tulajdonságait.

A borsodnádasi szénbányákban foglalkoztatott munkások száma ma már több, mint 600 főre rúg. A község területén egy tanbánya is működik, amelyben több, mint 120 vājártanuló képzése folyik.

3. A z a d a t k ö z l ő k i s m e r t e t é s e .

Érsék kaba Márton (1) nyugdíjas vājár. Helybeli zsellér szűlők gyermeke. 1911-ben került a bányához, mert ott jobban lehetett keresni. Ma 75 éves. 1911—1949-ig dolgozott a bányánál. Munkahelyei: Vajács, Mocsolyás, Benyete, Somsály, Borsodnádásd (Bató) bánya.

Pap kondás István (2) 57 éves nyugdíjas vājár. A bányánál dolgozott 1919—1956-ig. Munkahelyei: Borsodnádásd (Mocsolyás, Bató, Karácsonylova) és Somsály bánya.

Gyárfás tót József (3) 60 éves nyugdíjas vājár. 1911—1953-ig dolgozott a bányában. Munkahelyei: Mocsolyás, Somsály, Benyete, Borsodnádásd (Szekeresbűkk, Bató, Zsóberke, Karácsonylova).

Barta Géza (4) 55 éves, a tanbánya szakoktatója. Munkahelyei: Somsály, Vajács, Borsodnádásd (Újbató).

Wagner Gyula (5) 55 éves nyugdíjas főaknász. Munkahelyei: Pécs Farkaslyuk, Somsály, Mocsolyás, Borsodnádásd (Bató, Zsóberke, Karácsonylova).

Kis farkas Dezső (6) 42 éves aktív vājár a borsodnádasi bányauzembnél. Mindig ott volt alkalmazásban.

Friedmanszky Ferenc (7) 35 éves bányamérnök. Munkahelyei: Egercsehi, Putnok, Borsodnádásd. Jelenleg a borsodnádasi bányauzem mérnöke.¹

4. A szókincs gyűjtéssel kapcsolatos megjegyzések. A régebben gyűjtött anyagot 1958. március—augusztus hónap folyamán ellenőriztem és kiegészítettem a borsodnádasi bányász dolgozókkal folytatott beszélgetéseim során. Tudatosan kerültem a műszaki értelmiséget az adatgyűjtés alkalmával, mert ők bővebb szakmai ismereteik révén olyan szakmai szókincsel rendelkeznek, melynek feljegyzése e dolgozat megírása közben nem volt szándékomban. Például a *deklínáció* vagy a *függő kompassz* szavak nem tartoznak szorosan a bányász szókincséhez, így ezeket nem is vettem fel az adattárba.

Igyekeztem olyan bányamunkások adatközléseire alapozni gyűjtőmunkámat, akik napról napra használták vagy még ma is használják a kifejezéseket.

Nehéz meghatározni és nyomon követni azt, hogy meddig tart az a terület, ahol egy bányásztárszó vagy szakmai szó funkcionál. Szinte észrevétlenül eltűnik, majd újra felbukkan, ha az egyik munkakör után a másikban is keressük előfordulását. A bányauzem rakodó-, szállítómunkásai egy műszak idején többször találkoznak a szénosztályozó külszíni dolgozóival, akiknek a szókincsből hiányoznak ugyan a tipikus bányász-kifejezések, mégis a közös munka során igen sok fogalmat átvesznek. A bányászok között pedig így honosodnak meg a vasúti munkások, vonatkísérők tájszavai.

A fatelepen dolgozó munkások, akik bányász szakképzettséggel általában nem rendelkeznek — így csak mint segédmunkások dolgoznak a bányauzem közelében —, számos kifejezést közvetítenek a bányászokhoz más községek nyelvjárásából és egyes munkaágak szókincséből (például a favágáséből).

A bányász természetesen magával hozza a család, a falu szókincsét. Egy bányauzemben több falubeli dolgozó van alkalmazásban. A közös munka és beszélgetés közben így cserélődik a dolgozók szókincse.

¹ A szójegyzék értelmezései után zárójelben feltüntettem az adatközlő sorszámát.

A gyakori munkaerővándorlás, fluktuálás következtében mind a múltban, mind a jelenben messzi vidékekről (Liptó vármegye vagy a Dunántúl) kerülnek a borsodi bányákba szakmunkások. Ezek a dolgozók nemcsak szakmai tudásukat, hanem szakmai szókinccsüket is magukkal hozzák és megismertetik a helybeli bányászokkal.

Ez a néhány utalás elegendő arra, hogy a szókinccs gazdagodásának, gyűrűzésének néhány személyi (szubjektív) körülményére felhívjam a figyelmet.

A másik nagy hatótényezőt a bányák műszaki berendezésének gyors fejlődésében, változékonyágában kell keresnünk. Hiszen 1945 óta a bányauzemek gyors ütemű gépesítése során számos új munkagép került a borsodnádasdi bányákba is. Az új gépek megjelenése (réselő, Kóta-féle felrakó stb.) új tájszók megjelenését fogja eredményezni, amire kiváló példa a 0-ás rendszámú kaparószalag népi neve: *babakaparó*.

Külön tanulmányban lehetne foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a tájszók kialakításában van-e az egyes — különleges természetű — bányászembernek jelentősége. Némelyik bányász egyéniség ugyanis felvetette bennem a gondolatot.

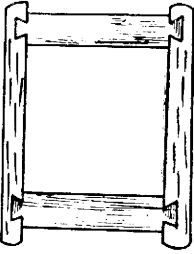
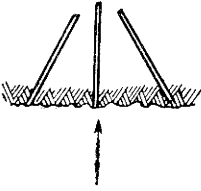
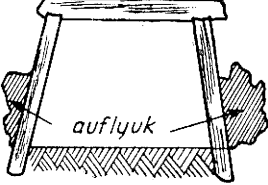
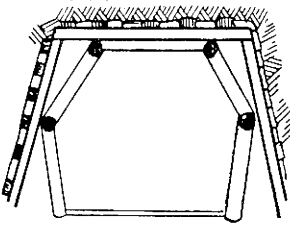
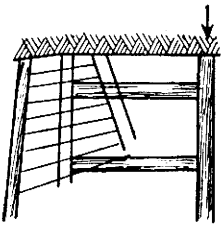
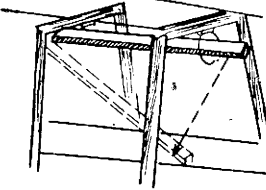
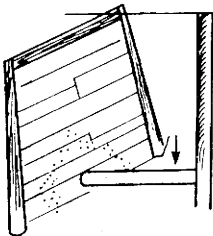
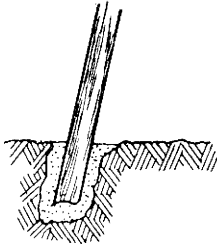
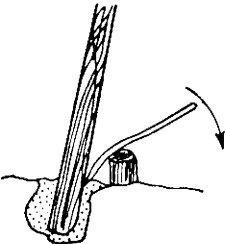
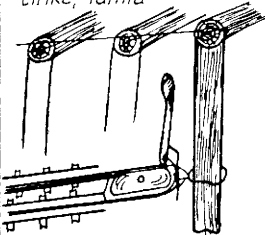
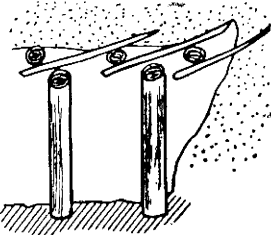
A további gyűjtés szándékomban van. De azt is vizsgálnám, hogy egyes tájszók vagy sajátos szakmai kifejezések, esetleg szólásmondások milyen időszakokban funkcionáltak a borsodnádasdi bányászat történetében. A *kahanyec* szót például már csak az ötven évvel ezelőtti bányászok ismerik. Ők még nem világítottak karbitlámpával. Tehát egyes kifejezések eltűnőben vannak, és néhány évtized múlva már csak egy-két szakmatörténész fogja ismerni, és csak a Nyelvtudományi Intézet adattára vagy néhány megsárgult siktakönyv őrzi az egyre elhomályosuló kifejezéseket.

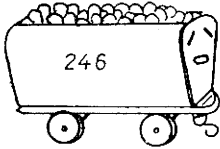
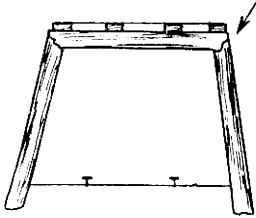
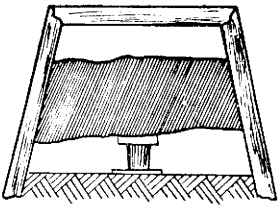
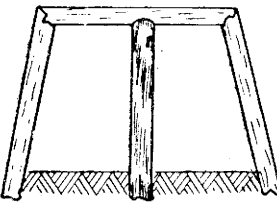
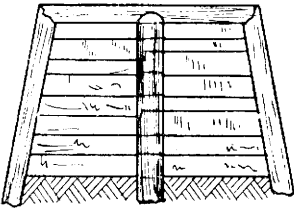
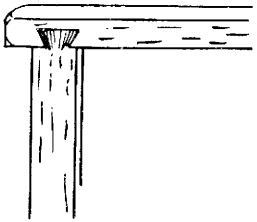
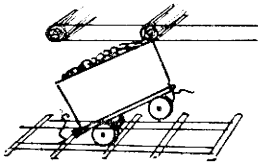
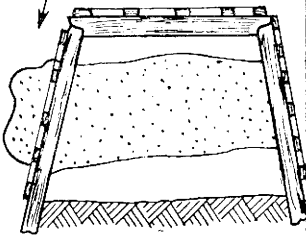
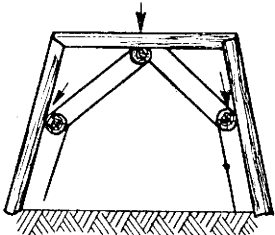
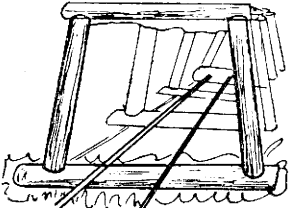
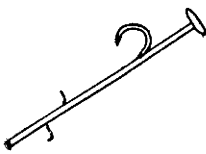
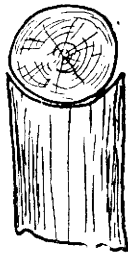
Némely tájszó pedig annyira újkeletű, hogy csak a fiatalok ismerik (*rigócsont*, *babakaparó*, *zsuzsi* stb.).

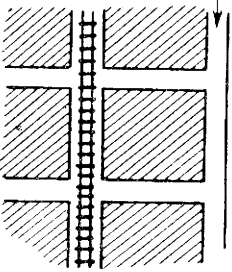
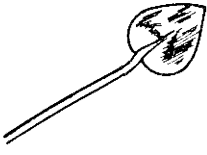
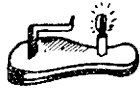
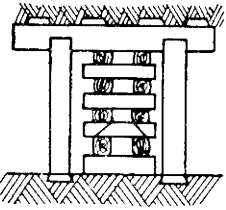
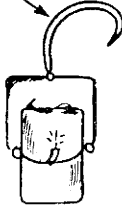

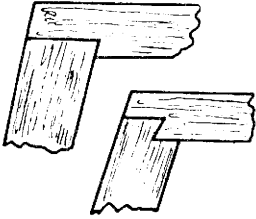
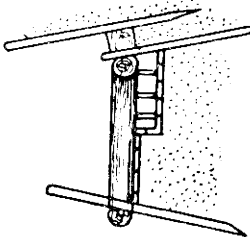
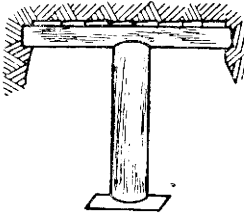
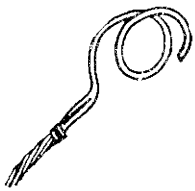
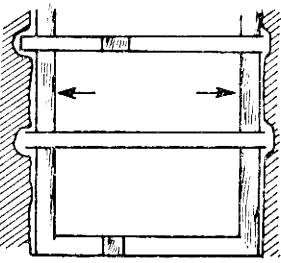
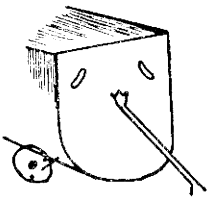
Bányásztájszó-gyűjtés munkájában számolnunk kell azzal, hogy a bányák műszaki fejlesztése, egyes munkafolyamatok gépesítése és egyszerűsítése sok, eddig használt szerszámot, főleg a kézi szerszámokat kiszorítja a használatból (régii kézifűrő, olajlámpa, fatámok stb.) és helyettük az új, tökéletesebb szerszámokkal és anyagokkal ismerkedik meg az új bányász (villamos fűrőgép, karbitlámpa, vastámok stb.).

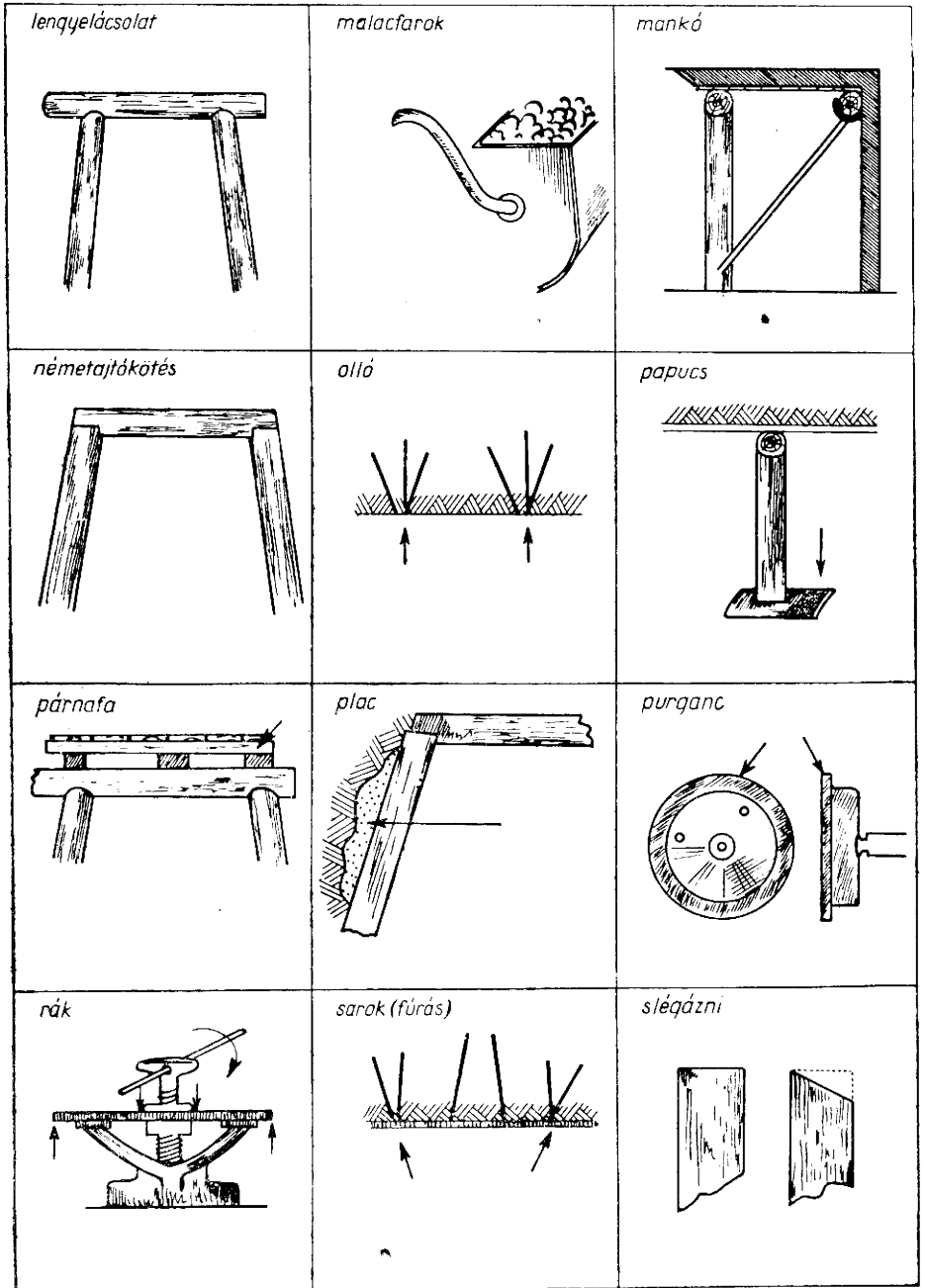
A műveletek egyszerűsödésével, egyes munkafolyamatok megszüntetésével, sőt a munkakörülmények gyökeres megváltoztatásával (például külszíni fejtés) a szakmai szókinccs alapvető változást szenved. Nemcsak megváltozik, hanem bizonyos értelemben elszíntelenedik.

Ezek a körülmények tették sürgetővé munkámat. Örömmel vállaltam annak reményében, hogy az egyébként is szegényes bányászfoklór anyagát szerény dolgozattal is kiegészíthetem.

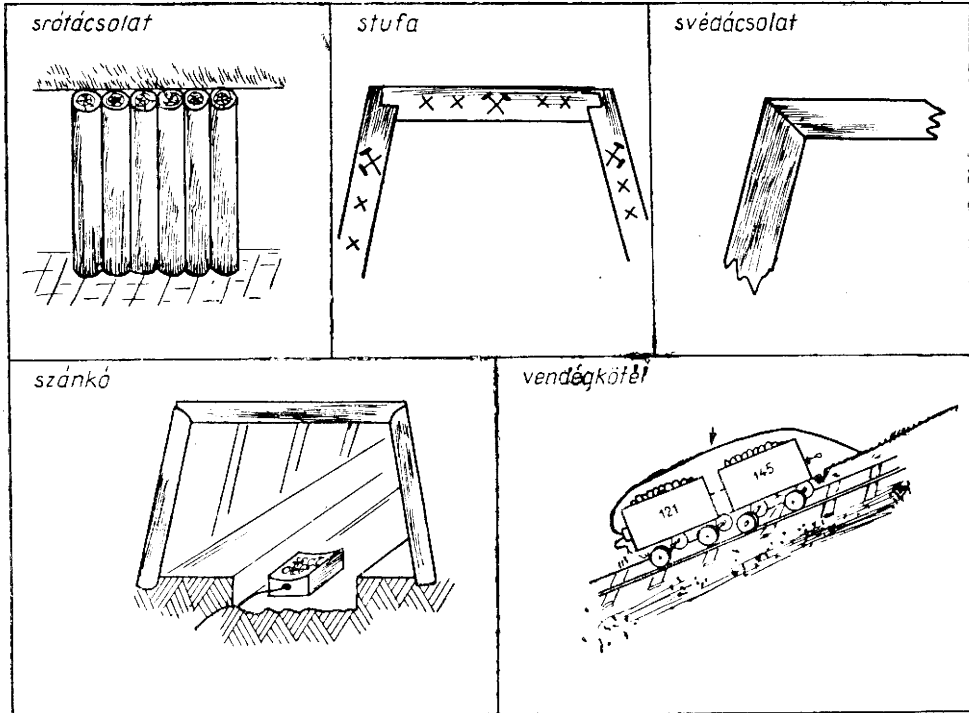
<p><i>aknapáros</i></p> 	<p><i>amprek</i></p> 	<p><i>auflyuk</i></p>
<p><i>bakácsolat</i></p> 	<p><i>baktám</i></p> 	<p><i>baliga</i></p> <div data-bbox="716 628 909 695" style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;"> <p>24.cs. II. h.</p> </div>
<p><i>biacsi</i></p> 	<p><i>bikafa</i></p> 	<p><i>billog</i></p>
<p><i>bolha</i></p> 	<p><i>čínke, -támfa</i></p> 	<p><i>cseqjekaró(zás)</i></p>

<p><i>csille</i></p> 	<p><i>csulyásfa</i></p> 	<p><i>dunctám</i></p>
<p><i>égyes</i></p> 	<p><i>elpakolni</i></p> 	<p><i>fecskefarok</i></p>
<p><i>felbakkanni</i></p> 	<p><i>ferhó</i></p> 	<p><i>futógerenda</i></p>
<p><i>grunzó (gerenda)</i></p> 	<p><i>hák</i></p> 	<p><i>hornyolás</i></p>

<p><i>járs</i></p> 	<p><i>jézusszive</i></p> 	<p><i>kahanyec</i></p>
<p><i>kalitka</i></p> 	<p><i>kamó</i></p> 	<p><i>karabin</i></p>
<p><i>kampolni</i></p> 	<p><i>karócsolat</i></p> 	<p><i>keresztácsolat</i></p>
<p><i>kosszárv</i></p> 	<p><i>könyöktám</i></p> 	<p><i>kutyavas</i></p>

II. Borsodnádasdi bányásztárszók és szakmai kifejezések

- ablézol (-om, -od) t. i. 'műszakot vált'. — Későbbben ablézoltak (1).
- akasztoló (-t, -ja, -k) 'láncos akasztó a szárnyascsilén'. — Az akasztoló a bölcsöscsilét rögzíti az ürités után (4).
- aknapáros (-t, -a, -ok) 'aknakeret a függőaknában'. — Az aknapárost négy könyökfej tartja (4).
- aknaszáj (-at, -a, -ak) 'a függőakna bejárata'. — Az aknaszáj a függőakna első métere (7).
- amprek (-et, -je, -ek) 'betörölövés'. — Amprekkel kezdtük a műszakot (1).
- anstrejk (-ot, -ja, -ok) 'segédácsolat'. — Anstrejket kellett betenni magamnak, men' egyedül vótam (1).
- ansíber (-t, -e, -ek) 'lőmester'. — Az ansíbernek nagy tekintélye volt a többiek előtt (7).
- anyafa (-t, -ja, -k) 'főácsolat'. — A második harmad a síklóban két anyafát tett be (7).
- anyagerenda (-t, -ja, -k) 'járomfa'. — Az osztóban anyagerendát tettünk, hogy a nagy nyomást felfogjuk (6).
- auflyuk (-at, -ja, -ak) 'lyuk a szénfalban'. — A régiek az auflyukból készítették a szénzet, azután feldrecolták gazzal (1). Vö. ferhó.
- babakaparó (-t, -ja, -k) '0-ás kaparószalag'. — Babakaparóra kell lapátolni, mert alacsony a szén, 60–70 cm (6).
- bagó (-t, -ja, -k) 'elmosódott szénréteg, amely levegőt kapott'. — Hiába mēntünk előre, csak nem akart a bagó elmaradni (4).
- bak (-ot, -ja, -ok) 'állvány'. — Ha magas volt a vágat, akkor a főtefát csak a bakról tudtuk feltenni (7).
- bakácsolat (-ot, -ja, -ok) 'feszítőműves ácsolat'. — A bakácsolatot főleg az előtiek használták a bóhajtásos vágatban, ha belemētünk a régibe, tanáltunk ilyeket (1). (Vö. poligon ácsolat).
- bakó (-t, -ja, -k) 'súlyos kétkézkalapács'. — A bakóval vertük be a járomfa oldal-támját (1).
- baktám (-ot, -ja, -ok) 'függőleges támfa'. — A baktám a mellezésnél hátramegy középre (1).
- baliga (-t, -ja, -k) 'csillejegy'. — Baliga számra fizettek (1). Megj.: Vastagpapírból vagy fából készített lapocskák, melyekre ráírják a csapatszámot és a műszak idejét. Kettőt akasztanak mindenik csillére. Egyiket akkor veszik le, amikor a csille kijön a külszínre. A másikat az osztályozón. Majd egyeztetik a baligákat.
- bangajzni (-t, -ja, -k) 'gyalupad fogóvasa'. — Holzmann főmérnök nem túrte, hogy idegen szót használjunk a bányában, pl. bangajzni (5).
- bányakapitány (-t, -a, -ok) 'bányarendészeti megbízott'. — Amikor a bányakapitány jött ellenőrizni, kisöpörték a fővágatot, a váltókat pedig lemeszelték (5).
- bányalélek (-ket, -ke, -kek) 'bányatorpe, kísértet'. — Elvissz a bányalélek! (3) (vö. bermanli).
- batár (-t, -ja, -ok) '15 tonnás vasúti teherkocsi'. — Három batár diószenet termeltünk (7).
- bárányoz (-om, -od) t. i. 'támfát rúddal előre üt'. — Az omlasztásnál bárányozni kell a támjákat, ki kell ütni a billogból (7).
- bebagóztat (-om, -od) t. i. 'kifordult oldal-tám rését a fogazáskor fadarabbal és sárral betöm'. — Bagóztasd be ezt a támját, üsd be egy kis fával, hogy ne lássák, mert ha befódot, nem kell kivēnni a gerendát (4).
- bermanli (-t, -ja, -k) 'bányamanó, bányarém'. — A bermanli őrizte a bányát és jelt adott, ha vészélyes volt a munka (1).
- biacsi (-t, -ja, -k) 'csillefogó vas- vagy fagerenda'. — A biacsinak két méter a hossza. Ha a csille gyorsabban megy, mint kéne, a biacsi leesik a főtéből és visszajöggja a csillét (2).
- bika (-t, -ja, -k) 'szén- vagy kötőmba laza anyagban, amelyet ideiglenesen meghagy a bányász'. — Itt bikát kell hagyni! (1).
- bikafa (-t, -ja, -k) 'a bika megtámasztására szolgáló támfa'. — A bikafa visszaszorítja a bikát, nehogy elszaladjon (4).
- billog (-ot, -ja, -ok) 'gyámlyuk'. — Vasrúddal billogot ástunk, ha a métert kápuoltuk. A stomp helyét kiástuk billognak 20 centi mélyen (6).
- bimpok (-ot, -ja, -ok) 'nyugpad'. — A bimpok olyan, mint a kemence kocikja. Rátanáltunk, ha belemētünk a régibe. Fájjinul ki volt faragva. Pihenésre szolgált (2).
- bin (-t, -je, -ek) 'állásdeszka az aknában'. — Az aknában binnel deszkáztunk (1).
- bolcnyi (-t, -ja, -k) 'csap, csapszeg a csillében'. — Külazult a bolcnyi (4).
- bodi (-t, -ja, -k) 'cimbor, munkatárs'. — A bodimmal együtt töltöttük az ünnepet (1).
- bolha (-t, -ja, -k) 'támfa kiemelésére szolgáló tuskó'. — Ha a stomp nem akart kijönni a rablásnál, akkor bolhát használtunk (1).
- bordafa (-t, -ja, -k) 'karó'. — Bordafával biztosítjuk a főtét még az oldalt, mert ha nyomást kap, akkor török és meghalljuk (2).
- bóhajtásos (bánya) (-t, -a, -ok) 'pince

alakú bánya, nem trapéz alakú'. — A régiék bőhajításos vágatókat hajítottak, így kevesebb fa kellett a biztosításhoz (2).
bölcsőcsille (-t, -je, -k) 'billenőcsille'. — A bölcsőcsillét oldalra kifordíthatjuk, így az üritése könnyű (4).
bőr (-t, -e, -ök) 'kátrányos, iszapos réteg a szénben'. — Rendszerint a bányász a bőrön srámol, mert ott könnyebb a réselés (1).
bunkó (-t, -ja, -k) 'kis méretű félkézkalapács'. — Amikor még nem volt fűrőgép, az egyik bányász a vésőt forgatta, a másik meg a bunkóval ütött a vésőre, hogy legyen lyuk a robbantáshoz (1).
cigányfűrő (-t, -ja, -k) 'spirálmenetes fűrőfa fűrésére'. — A cigányfűrő egy csigafűrő, amelyet rablásnál használunk. Ezzel fűrjük ki a stompot, hogy szállóhessük a fát (2).
cigányváltó (-t, -ja, -k) 'egyszerű váltó, mely 2 méteres spicsénekből áll'. — A cigányváltón tolom a csillét (2).
cinder (-t, -je, -ek) 'gyújtózsínor'. — Meggyújtottam a cindert (3).
cinke (-t, -je, -k) 'kézifékmű'. — A cinkét a vágvégtől 3 méterre állítottuk fel (2).
cinketámfa (-t, -ja, -k) 'a kézifékmű rögzítésére szolgáló függőleges támfa'. — A cinketámfát gyakran csak egyesnek mondják (4).
cipó (-t, -ja, -k) 'homokkő tömb a meddőben'. — A tanulók nem szeretnek cipót találni, mert akkor nehéz a csákányozás (4).
cúg (-ot, -ja, -ok) 'vonat, szerelvény'. — A kiskocsinak a cúg utolsó kocsijára akasztották az ülökéjét (1).
csapatcsillés (-t, -e, -ek) 'csillés a munkahelyen'. — Jobb dolga volt a csapatcsillésnek, mint a szállítócsillésnek, mert annál többet keresett (7).
csatlós (-t, -a, -ok) 'szállítómunkás, aki a csilléket kapcsolja össze'. — A csatlós a csilléket kapcsolta össze, így készült el a cúg. Az aknacsatlós pedig a kasba tolt be a csilléket (1).
cseggjekaró (-t, -ja, -k) 'futóhomokban alkalmazott karó'. — A cseggjekarót a futónál használjuk. A karó egyik vége be van vasalva, hogy ha bunkózzuk vagy bárányozzuk, akkor ne hasadjon szét (7).
csesznye (-t, -je, -k) mn. 'csúnya, undok, utálatos'. — Egy nagy csesznye patkány megégett a kényereinet (1).
csikkelés (-t, -e, -ek) 'bagózás'. — Dógoztunk olyan bányában, ahol nem cigarettázhatott az ember, csak a csikkelés volt megengedve (1).
csikó (-t, -ja, -k) 'négy lábú ácsolat'. — A fákakna alá csikót tettünk, mert az nagy terhet tud felfogni (1).
csillefűl (-t, -e, -ek) 'csillefogantyú'. —

A csillefűlét kell megfogni, ha tolni akarjuk a csillét (3).
csillegomb (-ot, -ja, -ok) 'vasgomb a csilleszekrény két végén'. — A csillegombjándnál akasztódik fel a csille a sodronykötélpályán szállítás közben (7).
csilletők (-öt, -e, -ök) 'csillehorog'. — Nem szeretik a bányászok az új csillét, mert a csilletőke beleakad a platnyiba (4).
csippentő (-t, -je, -k) 'csipővas'. — A kahanyc kanócat csippentővel csipték le, és azzal húzták ki a lámpából (5).
csorbaja (-t, -ja, -k) 'görcsös, repedt, hibás fa'. — Csorbajával nem lehet ácsolni (7).
csorga (-t, -ja, -k) 'vizesárok, vízárok'. — A csorgát nehéz pucolni (1).
csulyajfa (-t, -ja, -k) 'ferdén álló főtefa, melyről csorog a víz'. — Csulyajfát tették a siklóba (4).
domó (-t, -ja, -k) 'földkereg feltorlódás, talpduzzadás'. Itt egy nagy domó a talpban (1).
drucski (-t, -ja, -k) 'kötővas'. — A lip-tákok, amikor út dolgoztak, a kötővasat drucskinak mondták (4) (vö. hamóka, fékvas, kötővas).
drugár (-t, -ja, -ok) 'gömbfa fenyőfából'. — Emeljétek a csillét egy drugárral (1).
drukkol (-ok, -sz) tn. i. 'nyom'. — Nyomást kapott a szén, ha drukkolt (3).
dunctám (-ot, -ja, -ok) 'rövid faalátét'. — A dunctámot réseléskor tettük a szén alá, ha nagyon tág volt, hogy ne szakadjon le (1) (vö. palkó, pityipalkó).
egészbéres (-t, -e, -ek) 'az, aki 100%-os fizetést kap'. — Az egészbéres má vágár-embér volt (3).
egész sukk (-ot, -ja, -ok) 'kb. 30 cm távolság'. — Ha kiméred a távolságát a fának, vögyél fel egy csákány nyelet, még egy egész sukkot (4).
egyés (-t, -e, -ek) 'egyés támfa, középtámfa'. — Betettem az egyest a kopnyi alá (1).
eláll (-ok, -sz) tn. i. 'eláll a lövés, nem robbant el'. — Elállt a lövés, a fiatalok nem mertek közelíteni az orthoz, mer féltek (1).
elgyöjn (-vök, -ssz) tn. i. 'leomlik (a szén)'. — Ha gyenge a szén, elgyön egy patronnal is (3).
elmeigy (-gyek, -sz) tn. i. 'bekövetkezett a robbanás'. — Ha sikeres volt a gyújtás, akkor minden lövés elmeigy (7).
elpakol (-om, -od) t. i. 'bedesztkáz (homlokot, ortot)'. — A szén fölött a meddő el van pakolva, nehogy előlrol legyöjjon (4).
elszalad (-ok, -sz) tn. i. 'megindul, elszalad, leomlik (szén vagy bika)'. — Elszaladt a bikájuk, most dolgozhatnak! (7).
elvi'sz (bányát) (-szem, -szed) t. i. 'bányaművelet eredményez'. — Ha nem hagyunk bikát, akkor a nyomás elviszi a bányát (5).

ereszke (-'t, -'je, -'k) 'lefelé hajtott vágat, amelyben az üres csille lefelé, a tele csille felfelé szállítódik'. — Az *ereszke lejtős vágat* (3).

fajjer (-t, -je, -ek) 'tűz'. — Amikor meggyújtottuk a cindert, fajjert kiáltottunk (4).

fakutya (-'t, -'ja, -'k) 'régí típusú facsille'. — A *fakutya* sok balesetet okozott, mert nem volt rajta fogantyú (1).

fecskefarok (-at, -a, -ak) 'támfák összeillesztésének egyik módja'. — Az *akna keretácsolatába vagy a gurítóba fecskefarokra ácsoltuk a fákat, mert az biztosabb, mint a fogazás vagy lékolás* (1).

ferzac (-ot, -a, -ok) 'tömedék'. — A *placcot ferzaccal kitöltöttük, amikor fedroltunk* (1).

fedrol (-om, -od) t. i. 'szenet csillébe lapátol'. — *Gyerőnk, fedrojjunk má!* (2).

féder (-t, -je, -ek) 'csákánytél-tok'. — A *féder rögzíti a csákányt a nyélen, hogy megálljon* (4).

fekü (-t, -je, -k) 'a szénteleg alatt levő réteg'. — A *feküről könnyű felszedni a szenet* (3).

fékes (-t, -e, -ek) 'csillés, aki nem munkahelyen dolgozik'. — *Előbb el kellett menni fékesnek a síkló fölé, azután lettünk csapatcsillések* (3).

felbakkant (-ok, -sz) tn. i. 'megbillen'. — A *csille csak felbakkant, de nem esett le a sínről*. Így magam is megigazítottam (7).

felbakkant (-om, -od) t. i. 'fát felad a vállra'. — *Bakkantsd fel má' azt a fát a vállamra* (2).

felbolház (-om, -od) t. i. 'rúddal kiemel (fát)'. — *Sikerült neki felbolházni a stompot, pedig nem sok remény volt hozzá* (7) (vö. bolha).

feldrecol (-om, -od) t. i. 'fellapátol'. — *Feldrecoltuk a gázt, a homokot az aulyukba* (1).

felolvasóterem (-et, -e, -ek) 'terem, ahol felolvasták a bányászok névsorát műszakba indulás előtt'. — A *felolvasóteremben a régiék létérbekéltek, imádkoztak, azután indultak a siktába* (1) (vö. felozoló).

felozoló (-t, -ja, -k) 'felolvasóterem'. — A *felozolóban gyülekeztünk a műszak előtt, ott volt a felozolás* (7).

felőr (-t, -je, -ök) 'aknász, felvigyázó'. — A *felőr szedte a munkát, jó volt vele jöbba lenni* (1). Megj.: 1945-ig volt használatos.

feltörés (-t, -e, -ek) 'felfelé hajtott vágat'. — A *feltörést légközlőnek csináljuk* (3).

ferhó (-t, -ja, -k) 'széles homlokú elővágás'. — A *ferhót azért alkalmazzuk, hogy a meddőt ne kelljen kiszállítani, hanem csak tömedékelésre felhasználni az oldalban* (7).

ferodol (-t, -ja, -ok) 'fékpofa, fékvas, fékfa'. — A *mocsolyási aknában még használtuk*

a *ferodolt*. Ezzel fékezük a csilléket (5).

firung (-ot, -ja, -ok) 'aknavezető léc, vezérléc'. — A *firung irányítja a kast az aknában* (5).

flokk (-ot, -ja, -ok) 'csillekötővas'. — A *kötővas fekezi a csillét* (7).

fokos (-t, -a, -ok) 'bot, végén réz- vagy vasfogóval'. — Az *aknász odapiszkált a fokosával a fogazáshoz, hogy nincs-e beagóztatva* (7).

fonójék (-et, -je, -ek) 'kézifékmű'. — A *fonójéknek a dobjára ráfonódik a kötél* (4) vö. cínke, futójék).

forhejjer (-t, -e, -ek) 'a szállítási felvigyázó és aknász közötti munkakört betöltő dolgozó'. — A *forhejjer sokszor már aknásznak képzelte magát* (7).

forsiber (-t, -e, -ek) 'szállítási felvigyázó'. — A *forsibertől a csillések félték, az ansibertől a vájárok* (7).

fórát (-ok, -ja, -ok) 'készlet, szén- vagy meddőkupac, rakás'. — *Nem volt csille, azért fórátra dolgoztunk* (1).

föte (-'t, -'je, -'k) 'a vágat teteje közvetlenül a szénteleg fölött'. — *Ha laza a föte, akkor veszélyes a munka* (1).

fuker (-t, -je, -ek) 'ventillátor, légtisztító készülék'. — A *fuker bedöglött, megfulladunk ilyen rossz levegőben* (7).

futójék (-et, -je, -ek) 'kézifékmű'. — A *síklóban működik a futójék, ahol a teli felhúzza az üreset* (4) (vö.: cínke, fonójék).

futógerenda (-'t, -'ja, -'k) 'feszítőműves ácsolat süvegfája'. — A *futógerenda két méter is befog* (4).

gancs (-ot, -a, -ok) 'görcs a fában'. — *Nagy gancsok voltak abban a fában, amit a pályakocsira raktónk* (3).

gazhaldány (-t, -a, -ok) 'meddöhányó'. — A *gazhaldányra kerül ki minden gaz a bányából*. Meddő, forgács (6).

gólya (-t, -'ja, -'k) 'rakodógép'. — *Gólyával raktuk a szenet a lóréba* (3).

gráner (-t, -je, -ok) 'német származású bányász'. — A *gránerok nagyon jól értették a szakmát* (1).

gránik (-ot, -ja, -ok) 'fogaskerék áttételes kézfelfvonó'. — A *gránikot huzatásra vagy emelésre használjuk, de nem szeretünk vele dolgozni, mert nagyon „kenyér-gözös” munka* (7).

grunz (gerenda) (-t, -ja, -k) 'talpgerenda'. — *Uszóhomokban, ha gyenge a talp, akkor grunzot tesszünk, hogy az oldalítamok be ne jöjjenek* (1).

gurító (-t, -ja, -k) 'vakakna, amely 60–70 °-os szögben megy felfelé'. — A *gurító bunkert képez, amelybe csuzda van elhelyezve a szén tárolására*. Ha a sübert megnyitják, akkor ömlik ki a szén belőle a csillébe (1).

gyámljukvéső (-t, -je, -k) 'vasrúd'. —

- A gyámlukvésővel mélyítjük a billogot (4).
 gyámrúd (-at, -ja, -ak) 'vasrúd, stanga'. — A gyámrúddal dolgozunk bolházásnál, vagy sínrablásnál feszítünk vele (4).
 hák (-ot, -ja, -ok) 'rablóhorog'. — Elküttük az ujoncot hákér, pedig má ember vót (1).
 haldány (-t, -a, -ok) 'meddőhányó'. — A haldányra öritjük a gatz (6).
 halnyi (-t, -ja, -k) 'meddőhányó'. → Néhány sváb bányász a haldányt halnyinak mondja (5).
 hamóka (-t, -'ja, -'k) 'fékfa'. — Hamókéval fekezzük a csillét, ha nagy a lejtő (4). (vö. drucski, flokk).
 harog (-ot, -ja, -ok) 'horog, rablóhorog'. — A rablásnál használtuk a hargot, amikor húztuk a fát (2) (vö. hák).
 harsplí (-t, -ja, -k) 'fadob'. — A harsplínál dolgoztunk, amelyik csak az üres csillét húzza fél (1).
 heveder (-t, -je, -ek) 'sínösszekötő vas'. — A heveder összefogja a sint (4) (vö. lasnyi, rátét).
 hévér (-t, -je, -ek) 'emelő'. — Ha a mozdony lecsik, akkor hévérral tesszük fel a sínre (5).
 hézagolás (-t, -a, -ok) 'a párnafa és kopnyi között szabadon hagyott rész'. — Hézagolást kell hagyni, hogy a következő méterhez előre lehessen tűzni (4).
 homlokja (-t, -'ja, -'k) 'főtefa'. — A homlokjába beüttem a homlokom (4) (vö. kopnyi, főtefa, szemöldökfa, süvegfa).
 homokpuska (-t, -'ja, -'k) 'a lövés fojtására használt új találmány'. — A homokpuska homokkal fojtja el a lövést, hogy ki ne fujjon (7).
 horizont (-ot, -ja, -ok) 'szint'. — A mi munkahelyünk a kettes horizont alatt van (4).
 hornyolás (-t, -a, -ok) 'völgyelés'. — Ennek a stompnak a hornyolása szépen sikerült (4) (vö. sarolás, lékolás).
 horti (-t, -ja, -k) '5 pengős'. — Lesz-e egy horti a kereset? (1).
 hutmán(y) (-t, -a, -ok) 'aknász, előmunkás'. — A hutmán lepszoktunk minket, mert elaludtunk a gurító alatt (1).
 húzli (-t, -je, -k) 'csákánynyél-tok'. — A húzlin sok múlik, nem engedi meg-lazulni a csákányt a nyélen (5).
 járás (-t, -a, -ok) 'légfeltérés, járófeltérés, járóosztály'. — A síklón nem közleked-hettünk, mert ott szállítottak, így a járáson keresztül mentünk a munkahelyre (1).
 jézusszive (-t, -, -k) 'szív alakú lapát'. — A jézusszivére 8–12 kg szén fér rá (5).
 kahanyec (-et, -e, -ek) 'olajlámpa'. — Az előttiék kahanyecel világítottak a bányában, de nagyon bűdös vót tőle (1).
 kalitka (-t, -'ja, -'k) 'talpfákból épített szekrényácsolat'. — A frontban a nagy fötenyomás felfogására 3 méterenként kalitkával biztosítunk, majd ha a front elhalad, ezeket kiraboljuk (2).
 kamó (-t, -ja, -k) 'lámpahorog, akasztó'. — A lámpát a kamó tartja a fában (2).
 kampil (-om, -od) t. i. 'fát fogaz'. — Az oldaltámot ki kell kampilni (2) (vö. kifarkal).
 kampo (-t, -ja, -k) 'csillehorog'. — Akaszd be azt a kampót! (2) (vö. csillétök).
 kaptaja (-t, -'ja, -'k) 'elrontott ék'. — A vágár hozzávágta a csilléshez az éket és ezt mondta: „Kaptajával nem lehet ékelni!” (7).
 kapuja (-t, -'ja, -'k) 'a vágányon keresztben elhelyezett gerenda'. — Kapuját tettünk, hogy védjük magunkat az elfutó csillétől (7).
 karabin (-t, -ja, -ok) 'akasztó a lánc végén'. — A karabin nem akad ki, de a kosszaru kiakadhat, ha a csilléket húzzatjuk (5).
 karóácsolat (-ot, -ja, -ok) 'ritkán használt ácsolási mód'. — Ha futóban dolgoztunk néha karóácsolatot kellett tenni, ekkor vasaltvégű karókat bunkóztunk a talpba vagy a főtébe, hogy jól tarissanak (1).
 kastróc (-ot, -a, -ok) 'rönkből hasított léc'. — A csillét kastróccal sikerült megfektezni az elszaladástól (2).
 keresztácsolat (-ot, -ja, -ok) 'ideiglenes ácsolat a főté biztosítására'. — Keresztácsolatot tettünk, mert az oldal nagyon állékony volt (7).
 keresztja (-t, -'ja, -'k) 'főtefa és egy közép-támfa'. — Ide csak keresztját tegyünk, hogy a főté le ne jöjjön (3) (vö. keresztácsolat, keresztámfa).
 keresztámfa (-t, -'ja, -'k) 'segédácsolat stompok nélkül'. — A pótácsolatot benn-hagyjuk, a keresztámfát kiszedjük (6) (vö. keresztácsolat, keresztja).
 keszhamer (-t, -ja, -ek) 'kétkézkalapács'. — A keszhamert a rablásnál használtuk, ha ütöttük a fát (1) (vö. bakó).
 kibliz (-em, -ed) t. i. 'bödönrel szállít az aknában'. — Ha függőket hajtonak, akkor kiblizni szoktak (2).
 kibúvás (-t, -a, -ok) 'szénkibúvás a külszínen'. — A kibúvás mentén kezdjük meg a lejtaknát hajtani (3).
 kifarkal (-om, -od) t. i. 'fogazza a támfát'. — Kifarkaltuk a fát, mielőtt betettük (2) (vö. kampil).
 kifordul (-ok, -sz) tn. i. 'elmozdulni, oldalra csúszni'. — A támfa kifordult, nem jól van kifarkalva (4) (vö. nyit, leér [a szakáll]).
 kifú (-ok, -sz) tn. i. 'visszafújni a fúró-lyukon'. — Kifútt a lövés a lyukon, mert nem jól fojtottátok el! (7).
 kipalköz (-om, -od) t. i. 'fötét alátá-maszt'.

- Kipalkóztuk a főtét, mert nagyon laza volt az ort (1).
- kleccel (-em, -ed) t. i. 'kifaragja a támfa végét'. — Klecceljétek gyorsan, mert mindjárt sítka lesz! (7).
- klecni (-t, -je, -k) 'féldeszka'. — A Dorog környékéről idevetődött sváb bányászok klecneknek hívták a féldeszkat, a darabdeszkat (4).
- klocc (-ot, -a, -ok) 'favég, fatuskó'. — A sváb bányász hazavitte a kloccot tuskónak (4).
- kopnyi (-t, -ja, -k) 'fötefa'. — A kopnyit ki kellett venni, mert nem faragtuk jól ki a helyét (4) (vö. homlokfa, szemöldökfa).
- kosszarv (-at, -a, -ak) 'horog a drótkötél végén'. — A kosszarvat a csilletökbe akasztatok bele! (4).
- könyöktám (-ot, -ja, -ok) 'faalátét a keretácsolat alatt'. — Az aknában, a koszoru 4 sarka alá könyöktámokat tettünk (1).
- körtésváltó (-t, -ja, -k) 'gépi váltó'. — A körtésváltón a gép is áthaladhat, nem úgy, mint a cigányváltón (6).
- kötő (-t, -je, -k) 'fékvas'. — A kötőt a csillekerékhez erősítjük, ha lejtős a pálya (2) (vö. drucski, flokk, hamóka).
- krakszli (-t, -ja, -k) 'elrontott ácsolat'. — Ti csak krakszlit tudtok csinálni, nem értitek még a szakmát (7).
- kutya (-t, -ja, -k) 'vascsille'. — Eladtam egy kutya szenet (2).
- kutyáz (-om, -od) t. i. 'csillével szállít'. — Ti kutyáztok, mi meg sint fektetünk (2).
- kutyavas (-at, -a, -ak) 'csillefogó vas, hegyitám'. — A kutyavas megfogja a csillét és nem engedi visszafutni (2).
- lasnyi (-t, -ja, -k) 'sín összekötő vas'. — A lasnyit fordítva nem is lehet feltenni (6) (vö. heveder, rátét).
- lebukik (-om, -sz) tn. i. 'mélyebbre bukik'. — A szén lebukott vagy egy métert, nem tudtuk jolytatni a munkát (7).
- leér (-ek, -sz) tn. i. 'tréfás kifejezésben használt ige'. — Leér ennek a párjának a szakállá, nem jól fogaztátok (4) (vö. nyit, száj).
- lengyelácsolat (-ot, -ja, -ok) 'völgyelt támra helyezett fötefával készített ácsolat'. — A lengyelácsolatban a sarolt stompra ment rá a kopnyi (1) (vö. lékolás, sarolás, hornyolás, völgyelés).
- lengyelajtókötés (-t, -e, -ek) vö. lengyelácsolat.
- lékolás (-t, -a, -ok) 'völgyelés'. — Csak a jó lékolásba állszítható bele a kopnyi (1).
- lípták (-ot, -ja, -ok) 'Liptó megyei toborzott bányász'. — A líptákok dolgoztak ezelőtt a bányákban, magyar ember nem is nagyon ment be (3).
- lódolófa (-t, -ja, -k) 'töltővessző'. — A lódolófa segítségével toljuk be a robbanóanyagot a lyukba (2).
- lódung (-ot, -ja, -ok) 'fojtás, kóc + agyag'. — A lódungnak jónak kell lenni, mert a lövés kifúj (6).
- lombosdeszka (-t, -ja, -k) 'lombosfából fűrészelt deszka'. — Az előretüzést csak lombosdeszkával végezhetjük, mert az keményebb, mint a fenýdeszka (3).
- lóré (-t, -ja, -k) '6 tonnás tehervagon az ózd-nádasdi iparvasúton'. — (4).
- lujda (-t, -ja, -k) 'légső, légtisztító berendezés csöve'. — A lujda jó levegőt szállít a munkahelyre (2) (vö. fuker, lutnyicső).
- lutnyicső (-vet, -ve, -vek) 'légső'. Ráültem a lutnyicsőre (2) (vö. fuker, lujda).
- maceráj (-t, -a, -ok) 'mérővessző'. — A macerájt bordafából vágjuk le, azzal mérjük a fák távolságát (4).
- macska (-t, -ja, -k) 'csillefogó, hegyitám'. — A macska a talpfák között, a talpban van elhelyezve (2).
- majzli (-t, -ja, -k) 'kb. 30 cm hosszúságú vesső'. — A majzlival készítettünk helyet régen a fűráshoz (1).
- malacfarok (-at, -a, -ak) 'csillefogó vas'. — A malacfarok a végtelen kötélszállításnál megakadályozza, hogy a csille ne szaladjon el (7).
- mankó (-t, -ja, -k) 'fötefa rögzítésére szolgáló vasrúd'. — A mankót akkor tesszük fel, ha nem tudunk még középtámot tenni (7).
- maródi (-t, -ja, -k) 'betegszabadság vagy betegállományban levő dolgozó'. — Kivettem má a maródit, mert nagy szúrásom volt (1).
- masina (-t, -ja, -k) 'villamos vontatású mozdony'. — A masina elakadt, nem tudja húzni a csilléket (3).
- mécés (-t, -e, -ek) 'olajlámpa'. — A régiek a bányában mécséssel világítottak (2) (vö. kahanyc). — mellezés (-t, -e, -ek) 'az ort bedeszakázása'. — Ha síklót hajtunk, akkor mellezéssel zárjuk el a meddőt, nehogy leszakadjon (4) (vö. elpakol).
- módlá (-t, -ja, -k) 'minta, méret a sintávoltság mérésére'. — A módlát a sínfejtetéskor használtuk, azzal mértük a sín szélességét (2).
- motics (-ot, -a, -ok) 'rövid nyelű, lapos végű csákány'. — A moticsot talpszedésnél használjuk (2).
- mugli (-t, -ja, -k) 'megkövesedett szén'. — Az elővájtásban muglira bukkantunk (2).
- nématajtókötés (-t, -e, -ek) 'fogazott ácsolat'. — A nématajtóköteést fogazott vagy kamppolt stompokkal készítük (4).
- népszava (-t, -ja, -k) 'súlyos kétkézkalapaács'. — Hozzátok ide a népszavát! (5) (vö. bakó).
- nógrajzol (-om, -od) t. i. 'talat után szed'. — A nagy talpduzzadás miatt nógrajzolni kellett, hogy beférjen a csille a vágatba (2)

nyílam (-ot, -ja, -ok) 'osztóvágat'. — A harmadik nyílammál szakadás van (3).
 nyíloszkapocs (-ot, -a, -ok) 'gumiszalag összekapcsolására szolgáló kapocs'. — A gumiszallagot varrni nem lehet, csak nyíloszkapocccsal összekapcsolni (7).
 nyit (-ok, -sz) tn. i. 'megnyit'. — Nyit a lapolás, nem zár jól a fogazás, hozzuk helyre, mert haragszik majd az abléunk! (4) (vö. leér, száj).
 nyílszeg (-et, -e, -ek) 'szeg, amely két ágra hajlik'. — A bányában a fák és deszkák rögzítésekor gyakran használnak nyílszeget (7).
 oblenás (-t, -a, -ok) 'görbe(fa)'. — Ha a stomp görbe volt, azt az öregek csak oblenásnak mondták (1).
 olló (-t, -ja, -k) 'olló alakú (fúrás)'. — Ha kemény volt a szén, akkor ollóra furtunk (3).
 ort (-ot, -ja, -ok) 'szénfal, vágjvég, homlok'. — A vágár fúrólyukat telepít az ortba (1).
 ökörhugyozás (-t, -a, -ok) 'vastag tréfájú kifejezés a ferdeségre, görbületségre'. — Hogy vannak előretűze ezek a deszkák, olyan, akár az ökörhugyozás! (4).
 önrítő (-t, -je, -k) '6 tonnás vagon'. — Az önrítő mellett jó dolgozni, mert ott kevesebbet kell lapátolni (3).
 pajcer (-t, -e, -ek) 'gyámrúd'. — A billogot pajcerral ásták a svábok (4).
 pakdeszka (-t, -ja, -k) '2 colos deszka'. — A pakdeszkát csak a pakja és a spráje fogja, vasalt végű tribbel kell a tetején menni az úszó homokban (1).
 pakstomp (-ot, -ja, -ok) 'a mellezés le-szorításánál használt támfá'. — Pakstompot állítottunk, hogy a mellezést le-fogjuk (4).
 palkó (-t, -ja, -k) 'oldaltámnak vagy főté-nek való fa'. — Hozzatok egy palkót (2).
 pávnágli (-t, -ja, -k) 'pályakocsi'. — A pávnáglin szállítjuk a ját, meg a lutnyicsövet (6) (vö. szarvaskocsi).
 papucs (-ot, -a, -ok) 'faalátét'. — Ha lágy a talp, akkor a stomp alá papucset kell tenni, hogy le ne süllyedjen (6) (vö. saruja).
 párfa (-t, -ja, -k) 'ácsolat'. — Egy párfát tudtunk betenni (7).
 párnafa (-t, -ja, -k) 'a főtefával párhuzamosan beillesztett deszka, kiékelve'. — A párnafa az előző méter előretűzött deszkáit szorítja a főtéhez (4).
 pászma (-t, -ja, -k) 'elemi drótkötélszál'. — Pászma szakadás van a siklóban, áll a szállítás (5).
 penészsopró (-t, -je, -k) 'munkakör 12–14 évesek számára'. — Örültünk, ha fel-vettek penészsoprónak és dolgozhattunk a bányában (2).
 pikhamer (-t, -ja, -ek) 'fejtőkalapács'. —

A pikhamerrel sokkal könnyebb dol-gozni, mint a csákvánnyal, mert azt sűri-tett levegő működteti (7).
 pincsi (-t, -je, -k) 'házilag készített deszka-csille vagy vaslemez csille'. — A pincsi másodmagammal feltolom a rakodóra, ahova nagycsillét nem is lehet felvinni (6).
 pincszítés (-t, -e, -ek) 'kiscsillével való szállítás és ürités'. — Pincszítés sokkal könnyebb, mint a kutyázás (6).
 placc (-ot, -a, -ok) 'hely a szénfal és a támfá között'. — Ha olyan nagy a placcom, hogy a fa nem telí meg, akkor befádelem (6).
 platnyi (-t, -ja, -k) 'fordítólemez'. — Elővágásban a csillét az osztóba be kell fordítani, ezért szoktunk platnyit fektetni (6).
 platnyigyalu (-t, -ja, -k) 'képzeletbeli szer-szám'. — Az ujoncót néha platnyigyalu-ért is beküldték, ha élehetlen volt és be-lehetőtt csapni (7).
 pojárslakat (-ot, -ja, -ok) 'csille rögzítésére szolgáló eszköz'. — A pojárslakkal teljes szerelvényt is ki lehet húzni, olyan jól köt (1).
 poligonácsolat (-ot, -ja, -ok) 'sokszögű ácsolat'. — A poligonácsolatban helyez-zük el a futógerendát (4) (vö. bakácsolat, feszítőműves ácsolat).
 polip (-ot, -ja, -ok) 'láncos emelő'. — A polippal húztuk a stompokat a rablás-nál (4).
 prigli (-t, -ja, -k) 'fékfa'. — Több dunántúli bányász, aki itt dolgozott, a fékját prigli-nek mondta (5) (vö. drucski, hamóka).
 provizoros (-t, -a, -ok) 'ideiglenes, nem végleges'. — Ezt a sinpárt csak provizoro-san fektettük, mert ügyis ki kell rabolni (7).
 provizorát (-ot, -ja, -ok) 'élelmiszerüzlet'. — A régiiek a provizorátban vásárolták a fűszert (6).
 purganc (-ot, -a, -ok) 'csillekerék nyom-koszorúja, nyomkarikája'. — A csillét a simon a purganc irányítja (2).
 puttok (-ot, -ja, -ok) 'tisztítóvessző'. — A puttokkal puoltuk a fúrólyukat (1).
 rablás (-t, -a, -ok) 'munkafolyamat, mi-közben a beépített ácsolatokat, fa- és vasanyagokat kiszedik a vágatokból'. — A rablás a legveszélyesebb munka (2).
 racsni (-t, -ja, -k) 'fogaskerék áttételes eme-lők hajtókarja'. — Racsni működik a vasem-berben is (5).
 rajbol (-om, -od) t. i. 'csillét irányít, terel'. — A csilléket a cigányváltónál rajbolni kell (2).
 rajda (-t, -ja, -k) 'kanyar'. — Ha a fő-vágatban osztót akarunk hajtani, akkor rajdát csinálhatunk (6).
 rakonca (-t, -ja, -k) 'a pályakocsi oldalára tűzött négy karó'. — A rakoncák nem

- engedik leesni a stompokat a pályakocsiról (6).
- rámpamester (-t, -e, -ek) 'felvigyázó a rakodónál'. — A rámpamester adta ki a szenet (3).
- rák (-ot, -ja, -ok) 'sinhajlító vasszerszám'. — A sint a rákkal hajlítjuk meg, ha a rajdához görbe sin szükséges. A rákot stangával hajtjuk (6).
- raportkönyv (-et, -e, -ek) 'jelentő könyv'. — A raportkönyvekben megtaláljuk feljegyezve azt, hogy mi történt a bányában (1).
- rátét (-et, -je, -ek) 'sinösszekötő'. — Hozzátok egy rátétet (4) (vö. lasnyj, heveder).
- ravás (-t, -a, -ok) 'kb. 130 cm hosszú farönkből hasított karó'. — A főtét 50 centire ravással biztosítjuk (2).
- revír (-t, -je, -ek) 'körzet'. — Az aknász bejárta a revírt (7).
- réselés (-t, -e, -ek) 'rés készítése a szénben'. — A réselés nagyon fárasztó munka (4).
- részugárzó (-t, -ja, -k) 'fényerősítő rézlemez'. — Az aknászt már messziről megismerhettük, mert világított a részugárzója (7).
- rigli (-t, -je, -k) 'nyújtott fejfa, hosszú farkú főtefa'. A rigli a pótjárómján is rajta fekszik, így nagyobb terhet tud fel tartani (6).
- rigócsont (-ot, -ja, -ok) 'köves beágyazás a szénben'. — A vajárok kagylós, köves szénre találtak, ami nagyon kemény, mint a rigócsont (3).
- rigóf (-ot, -ja, -ok) 'régii bányászköszönés'. — Némely bányász rigójjal köszönt még akkor is, mikor már behozták a „Jó szerencsét” köszönést (1).
- rikacs (-ot, -a, -ok) 'homokkőbeágyazás a meddőben'. — Nagyon nehéz volt dolgozni a rikacsok miatt, mert lecsúszott a csákány (1).
- rukkol (-om, -od) t. i. 'oldalra távolít'. — Rukkoljátok egy kicsit a sint balra (7).
- sahta (-t, -ja, -k) 'akna, függőakna'. — A sahtát elöntötte a víz (6).
- sank (-ot, -ja, -ok) 'homok, iszap'. — A réseléskor kiszedjük a sankot (1).
- sarok (-ot, -a, -ok) 'a szénfal sarka'. — Ha gyenge a szén, akkor sarokra fúrtunk (3).
- sarolás (-t, -a, -ok) 'völgyelés'. A járomfát csak arra az oldaltámra helyezhetjük rá, amelyiket előbb elkészítettünk a sarolásra (6) (vö. hornyolás, lékolás).
- sifer (-t, -e, -ek) 'köves szén'. — Sifert nem rakhatunk a szén közé, mert nem ég el, csak a kazánban (6).
- sibol (-ok, -sz) tn. i. 'szállít'. — A svdbok siboltak, a magyarok kutyaztak (4).
- skiccel (-em, -ed) t. i. 'régieki faragási módja'. — Amít beskicceltünk, azt le is robbantottuk (1).
- siferhalnyi (-t, -ja, -k) 'meddőhányó'. — A siferhalnyira kerül ki a csillogó megkövesedett szén (5).
- sikló (-t, -ja, -k) 'felfelé hajtott vágat, amelyben a teli felhúzza az üreset'. — A siklót mindig feljelé hajtjuk és ebben használjuk a cinkét a szállításnál (3).
- sikta (-', -'ja, -'k) 'műszak'. — Kitélt a sikta (1).
- siktakönyv (-et, -e, -ek) 'műszaknapló'. — A siktakönyvekbe beírják a műszakokat (3).
- slégáz (-om, -od) t. i. 'ferdére fűrészelni, faragni'. — A stompot mielőtt beraktuk, slégáztuk (1).
- slécelés (-t, -e, -ek) 'haránt réselés'. — Jobban szerettünk srámolni, mint a slécelést csinálni (7).
- slípper (-t, -je, -ek) 'talpfa'. — Kevés slíppert hordtatok! (6).
- solni (-t, -ja, -k) 'kas, szállítókas a függőaknában'. — Nálunk a solnit alig ismerik, mert itt most nincs függőakna (6).
- spráje (-ot, -a, -ok) 'feszke, feszítőfa'. — Hozzád egy sprájcot kispirájcolni az ácsolatot (2).
- srámlolás (-t, -a, -ok) 'vízszintes réselés'. — A srámlóskor kiszédjük a homokréteget a szén alól, szabad felületét csinálunk, aztán platnyit fektetünk, hogy arra omlóljék a szén (1).
- srótácsolat (-ot, -a, -ok) 'sorosácsolat'. — Uszóhomokban srótácsolattal mehetünk előre (7).
- stanga (-t, -ja, -k) 'vasrúd'. — A stangával ástuk ki a billogot (6) (vö. gyámlyukvéső, gyámvrúd, pajcer).
- stíft (-et, -je, -ek) 'saszeg'. — A stíft fogja a bolcnyit, az meg a csilletőkit (4).
- stósz (-t, -a, -ok) 'láb, (sin)kötés'. — A stósz két sint fog össze (3) (vö. heveder, lasnyji, rátét).
- stomp (-ot, -ja, -ok) 'oldaltámnak való fa'. Hozzátok egy stompot (1).
- streka (-t, -ja, -k) 'vágat'. — Nyomásos, köves ez a streka (3).
- stufa (-t, -ja, -k) 'jelzés, csikarás a főtéfán és az oldaltámokon'. — Az aknász stufát csikart a főtéfára (4).
- sturc (-ot, -a, -ok) 'munkahely, rakodó'. — Van-e jó sturcotok? (1).
- súber (-t, -ja, -ek) 'ajtónak összetákolts deszkák a gurító alatt'. — Betéttük a súbert, hogy felfogja a szenet (3).
- süvegját (-t, -ja, -k) 'főtefa'. — A süvegját nehéz felrakni (7) (vö. kopnyji, homlokja, szemöldökja).
- svédácsolat (-ot, -ja, -ok) 'ferdén fűrészelt fák összeillesztése'. — A svédácsolatot ritkán használjuk, akkor is csak olyan helyen, ahol nem nagy a nyomás (7).
- szarvaskösi (-t, -ja, -k) 'pályakocsi'. — A szarvaskocsinak négy rakoncája van (4) (vö. pánvágli).

száj (-at, -a, -ak) 'megnyílt fogazás'. — Nagy szája van ennek a fogazásnak, javításokat ki! (4) (vö. nyit, leér).

szánkó (-t, -ja, -k) 'láda teherszállításra'. — A szánkó a talpon csúszik, olyan vágatba használják, ahol nem fér be a csille (7).

szárnyascsille (-t, -je, -k) 'billenős csille'. — A szárnyascsille gyorsan üríthető (7).

szemöldökfa (-t, -ja, -k) 'főtefa'. — Fel tettük a szemöldökfát, de nagyon nehezen ment (4).

Szent Borbála (-t) 'a bányászok védőszentje'. — A leszállás előtt az aknász letérbekélt Szent Borbála előtt (1).

szigna (-t, -ja, -k) 'jelzés'. — A szigna előtt nem húzhatjuk a csillét az ereszkében (1).

szívóváltó (-t, -ja, -k) 'cigányváltó'. — A szívóváltó rögzített kétnyelvű váltó, amikor odaér a csille, akkor rajbolni kell (4) (vö. cigányváltó).

szorítóék (-et, -je, -ek) 'fából faragott lapos ék'. — A szorítóék az oldalban vagy a főtében szorítja oda a deszkákat a szénhez (4).

szűrőtábla (-t, -ja, -k) 'lyukastábla a csille és emberek számának jelölésére'. — A szűrőtáblán jelöltük a leszálló személyeket (7).

talp (-at, -a, -ak) 'a vágat alja'. — A talp megduzzad, ha nyomása van alólról (5).

tartógerenda (-t, -ja, -k) 'oldalbilloggal tartó keretácsolat gerendája'. — Tartógerendát tettünk az aknába (7).

teknő (-t, -je, -k) 'csúszdateknő'. — Hajlított lemezekből áll a teknő, amiben a szén csúszik a rakodóhoz (7).

tető (-k, -je, -k) 'főte'. — A tető nagyon laza (3).

tótkamp (-ot, -ja, -ok) 'fogra rakott ácsolat'. — A tótkampot elővájásba, feltörésbe, siklóba tettük, a sarolt stompokat pedig a fejtésben és a fronton alkalmaztuk, mert ott nagyobb a nyomás (1).

tölt (-öm, -öd) t. i. 'berakja a patronat a lyukba'. — Miután töltöttünk, agyagból hurkát gyúrtunk és elfojtottuk a lövést (6).

trasal (-ok, -sz) t. i. 'fél, tarta valakitől'. — A fiatalok trasáltak tőlem, mert szigorú voltam (1).

trib (-et, -je, -ek) '2,5 cm vastag deszka'. — Tribbel méntünk előre a futóban vagy az úszóhomokban (1).

ujj (-at, -a, -ak) 'mértékegység, kb. 2 cm.'. — Részletek még egy ujjnyival magasabbra (4).

untercug (-ot, -ja, -ok) 'járomácsolat, járom, első párfa a keresztveződésnél'. — Nehezebb betenni az untercugot, mint egy segédácsolatot (1).

unterzacli (-t, -ja, -k) 'faalátét, könyökfa'. — Az aknakoszoruba és nyomásos helyeken unterzaclit tettünk (1).

urma (-t, -ja, -k) 'szénfal az oldalban, oldal'. — Az urnába az öregék vakablakot vágtak, ott tartották a pálinkát meg, a dohányt, pipát (1).

urmagyalu (-t, -ja, -k) 'képzeletbeli szerzőszám'. — A tapasztalatlanokkal elhívték, hogy a szénét urmagyaluval gyalulják (7).

ütöző (-t, -je, -k) 'csille ütözője'. — Az ütöző a csillealváz védőrése (3).

ütővas (-at, -a, -ak) 'a bárányozásnál használt rúd'. — Az ütővassal megütöttük a stompot, hogy kirabolhassuk a fát (1).

vasember (-t, -e, -ek) 'racsnis emelő'. — A vasembert a frontban használtuk, amikor a meghajtóművet akartuk rögzíteni (5).

vájvég (-et, -je, -ek) 'a vágat vége'. — A vájvégben főtét kellett szedni (4).

vendégkötél (-et, -e, -ek) 'több csille összekötésére szolgáló drótkötél'. — A vendégkötél a csillék fölé kerül a húzatáskor (7).

vendungolás (-t, -a, -ok) 'cseglyekarózás'. — Vendungolásra futóban van szükség (1).

verővas (-at, -a, -ak) 'csille kapcsolására szolgáló kb. 50 cm-es vasrúd'. — A verővassal szorítjuk vagy lazítjuk a csille láncát a végtelen kötélzállításnál (4).

villanyos (-t, -a, -ok) 'mozdony'. — A bányamozdonyt mi csak villanyosnak hívjuk (3).

vinkli (-t, -je, -k) 'derékszög'. — Az urmát bemértük, hogy a középtám vinklibe legyen (3).

vipper (-t, -je, -ek) 'körbuktató'. — A vippernél ma nők dolgoznak, amikor a csillét ürítik (3).

villaház (-at, -a, -ak) 'felvonómű elhelyezésére szolgáló kamra'. — A villaházban nagy a zaj (4).

völgyelés (-t, -e, -ek) 'sarolás'. — A stomp völgyelése megfelelő (4) (vö. hornyolás, lengyelajtókötés, lengyelácsolat, lékolás, sarolás).

zajberol (-om, -od) t. i. 'szénét földre lapátol'. — Zajberolni kell, mert messze van a csille (2).

zenkli (-t, -je, -k) 'függő függélyező'. — Amikor a vágatot hajtjuk, akkor zenkivel adnak irányt (3).

zámoly (-t, -a, -ok) 'rázócsúszda alapja'. — A rázócsúszda a zámolyon fut (7).

zsomp (-ot, -ja, -ok) 'vízgyűjtő, víztároló a bányában'. — A zsompot kideszkáztuk (6).

zsuzsi (-t, -ja, -k) 'kétkéz nagykalapács tréfás neve'. — Zsuzsival ütöttük szét a kalitkát a frontban (4) (vö. bakó, népszava).

Nemcsik Pál

Szó- és szólásmagyarázatok

A *lüke* szó eredete és a kretinizmus. I. A címben írt szavunk az utóbbi évtizedekben egyre közelebb került köznyelvi szókincsünkhöz. Jelentése a készülő Értelmező Szótár szerint 'bambán, ügyefogyottan mafla, egy kicsit hülye <személy>; gyüge'; stílusminősítése: bizalmas. Ugyancsak az Értelmező Szótár példaként Móricz Zsigmond Boldog emberét idézi: Vele vót a fia . . . A meg ojan *lüke* (É. n. [1939.] 257).

A szó a húszas, harmincas években gyakori volt a pesti jassznyelvben, ezért Bárczi Gézának „A »pesti nyelv«-ról írt dolgozata fölveti eredetének kérdését is: „Majd ha a szorgos kutatás a biztos [jassznyelvi] etimológiák számát megszaportítja, a fennmaradó megoldatlan rejtélyek kulcsa talán egy-két esetben . . . [a] spontán szóteremtésben lesz megtalálható. Ilyenféle lehet esetleg . . . *lüke* 'bolond' . . . — azonban mindez igen kétséges” (MNy. 28 : 85).

Egyetértünk a fogalmazás óvatosságával, már csak azért is, mert az Új Magyar Tájszótár gyűjtése négy helyről is közöl adatot — Szekszárdról, Mezőtúrról, Makóról, Békésről; a szekszárdi 'hülye, buta' jelentésű adat még 1907-ből származik. Több közlésből is tudom, hogy általánosan ismeretes a Csallóközben, illetőleg a Csallóköz vidékén. Gaño Vilmos, a gyógyító pedagógia ismert művelője, kérésemre érdeklődött a pozsonyi magyar tanítóképző tanárainál és csallóközi diákjainál a szó értelme iránt: a válaszok szerint ma is járatos a Csallóközben a 'hülye, gyönggeelméjű' jelentés¹; egy pozsonyi magyar pedagógus negyven-ötven évvel ezelőtt a régi Komáromban hallotta szavunknak ezt az értelmét.² Van azonban e szónak a Csallóközben könnyedebb, tréfás hangulata is, veszekedő, évdő gyermekek sokszor mondják egymásnak; érdekes, hogy a gútai iskolában az 1940-es években a magyar órán mint csallóközi tájszót említették.³

A Csallóközzel szomszédos Mátyusföldének legalábbis nagy része ismerte e szót, sőt több faluban, például Vízkeleten közönséges is volt; úgy látszik, nem érezték köznyelvi szónak: emellett szól, hogy ez utóbbi helyen tanultabb ember, pap, tanító nem vette szájára. Számos községben *lüke* névvel illették a gyönggeelméjűket. Ezek közül a szerencsétlen emberek közül került ki a „falu lükéje”: volt ilyen Vízkeleten, Hidas-kürtön, Alsó- és Felsőszeliben, Feketenyéken, Hegyen; meg kell jegyezni, hogy általában a közepesnél alacsonyabb termetűek voltak.⁴

2. Valószínűnek tartom, hogy a *lüke* szó egy régi, már századokkal ezelőtt élt szavunknak, a 'törpe, pumilio' értelmű *lyüki*-nek folytatása (a *lyüki* a *lyuki*-ből ered etimonjára l. Zolnai Gyula: Nyr. 20 : 24; Szily: MNy. 6 : 458).

¹ Gaño Vilmosnak, a pozsonyi Pedagógiai Tudományos Intézet defektológia osztálya vezetőjének 1958. március 17-én kelt levele.

² I. h.

³ H. Molnár Ilona szíves szóbeli közlése.

⁴ Mindez P. Balázs János szíves szóbeli tájékoztatása.

A szó hangalakjának fejlődése ez lehetett: *lyüki* > *lükt* > *lüke*, a jelentés-változás útja pedig: 'törpe, pumilus, pumilio' → 'gyöngélméjű, ostoba, stultus'.

3. A *lyüki* > *lüki* változás nem szorul bővebb magyarázatra; ismeretes, hogy a Csallóközben és a Csallóközzel határos nyelvjárások egynémelyikében is, például a szigetköziben (vö. Szabó Sándor: NyF. 38.), az *ly* helyén *l* van.

A CzF.-nak van *lüki* címszava is; ez után olvassuk: „Kis tömpe, törpe, zömök. Máskép: *lyüki, lüki ember*.” (Hadd jegyezzük meg, hogy Czuczor Gergely, a szótár szerkesztője ifjúságát a Mátyusfölde vidékén élte le, s éveket töltött a csallóközi Komáromban.) A mátyusföldi *lüki* 'együgyű' szó *l* hangját már Zolnai Gyula *ly*-ből származtatta (Nyr. 20: 222; 21: 9; l. alább). A *lyüki* > *lüki* változással kapcsolatban talán idézhetjük az ugyancsak *lyuki*-ből származtatott két *Lüki* helynevünket: egyikük Bihar megyében van, másikuk nem messze a Csallóköztől, Nyitrában (vö. Kniezsa: MNy. 45: 102).

A *lüki* > *lüke* alakulás nem meglepő, ha a MTsz. *süli* ~ *süle*-féle, valamint a fogyatékos értelműre vonatkozó *büge, gyüge, hüle, hüle-jüle, süke* (-*bóka*) (MTsz.) analógiás hatásának lehetőségére gondolunk. H. Németh Gyula (Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. MNyTK. 60: 46) összetartozónak gondolja az *-i* és az *-e* végű alakot, de nem nyilatkozott arról, hogy miként függhetnek össze.

4. Nehézséget okoz szavunk értelemmódosulásának kérdése. A MTsz. *lyuki* címszava alatt a következő két jelentést találjuk: 1. *gyüki, jüki, lyüki*: apró ember v. gyerek, törpe (Vas m. Kassai J. Szókönyv 2: 325; Vas m. Kemenesalja Tsz.). *Eriggy innen, te lyüki, mer a zsebembe duglak!* (Abatúj m. Király Pál); 2. *lüki*: együgyű (Pozsony m. Taksony Nyr. 15: 190). — Magyarázatra szorul a két jelentés egybekapcsolása. Zolnai Gyula a Mátyusföld nyelvjárásáról szóló monográfiájában azt írja, hogy „gúnyos hangulat adott okot a jelentésváltozásra” e szóban is: *lüki* 'együgyű' („a régiségben *lyüki ember* még csak 'törpét' jelent.” Nyr. 20: 222). Ez a „gúnyos hangulattal” való magyarázat nem eresztett gyökeret nyelvészeti irodalmunkban; H. Németh Gyula idézett értekezése nem is sorolja az 'ostoba, bárgyú, buta' jelentésű *lüki*-t a névátvitel útján keletkezett szavak közé (vö. 49—63).

Ha Zolnainak e jelentésváltozás okát illető felfogása helyes, akkor hogyan magyarázzuk a csallóközi *kuburc* két jelentését? Hiszen ennek is van 'ügyetlen, buta, bamba ember' és 'törpe' értelme (MTsz.; vö. még: Martinkó András: MNy. 48: 217—8¹), pedig a *kuburc*-nak a *lüki*-étől meglehetősen eltérő hangulata van.

Föltűnik, hogy az említett két szó csallóközi, illetőleg a Csallóköz vidékéről való.² E jelentéskapcsolatok okát aligha kereshetjük a csallóköziek szubjektív szemléletmódjában; kell, hogy valami tárgyi alapjuk legyen. Nem furcsa és semmiképpen sem megokolatlan tehát a kérdés: éltek-e nagyobb számban a Csallóközben magában és vidékén olyan emberek, akik alacsony termetűek is, fogyatékos értelműek is?

Igenlő választ adnak erre Csallóköz régi újoncozásilajstromai. Az 1877-től 1886-ig terjedő évtizedben a két, Pozsony megyéhez tartozó járásban és Somorján az első korosztályú hadkötelesek száma 6032; ezeknek listájáról kihúztak 427-et mint növést nem ígérő törpét, 158-at mint hülyét, 157-et mint golyvást; a visszahelyezettek között szerepel 171 golyvás és 294 „dúznyakú”.³ A statisztikát közlő

¹ Erre a szóra Martinkó András hívta föl figyelmemet.

² A *lüki*-re van egy — valamivel későbbi — adat a Kiskunságról is (Nyr. 25: 335); pontos értelmét nem adja meg a közlő, de nyilván körülbelül 'buta' jelentése lehet.

³ Lendvay Benő: A hülyeség (cretinismus) Csallóközben. Pozsony, 1887. 32. Már régen is tudták, hogy a kretinizmus a pajzsmirigy rendellenességéből következik. De arra a kérdésre ma sem tudnak pontos választ adni, hogy miért jelentkezik tömegesen

Lendvay Benő, Pozsony megye akkori főorvosa megjegyzi, hogy az itt említett fogyatékoságok közül „néha kettő vagy mindhárom is előfordult ugyanazon egyénnél, de mindig csak a legszembetűnőbb vezetett be”, s hozzáfűzi, hogy a 6032 csallóközi hadkötelesnek 12,30 százalékát szuperálták ki kretinizmus és golyva miatt (i. m. 33).

Az endémiás (mintegy helyhez kötött) kretinizmussal sújtott vidékeken,¹ így a Csallóközben is sok a kis termetű gyöngelméjű ember: „... rendkívül nagy számmal találkoznak a Csallóközben a cretinek közt a törpék” — írja Lendvay a 80-as években (i. m. 26). Hasonló csallóközi tapasztalatokról számol be a hatvanas években Gerley János volt Pozsony megyei főorvos: „... a gyüének [= kretének] a teste, ha nem törpe, alacsony, széles, petyhüdt, otromba, 5 lábön fölül ritkán magas”.²

Ha a csallóközi kretinizmusról egyetlen egy adatunk sem volna, akkor is következtethetnénk rá a *kukkó* szónak a MTsz. föltüntette jelentéseiből és előfordulási helyeiből: *kukkó*, *kukó*: 1. *kukkó*, *kukó*: ügyetlen, gyámoltalan, eggyügyű, bamba, mafla (Zala m. Orosztony Nyr. 23:31; Békés m. Balog István; Csallóköz Nyr. 1:280; Csaplár Benedek; Csallóköz, Bacsfa Nyr. 16:91); 2. *kukkó*: golyvás (Csallóköz Király Pál); 3. *kukkó*: törpe termetű (Csallóköz Király Pál); 4. *kukkó*: csallóközi [gúnynév] (Csallóköz Nyr. 1:378; 16:330; Csaplár Benedek; Csallóköz, Bacsfa Nyr. 16:91).

E szónak is van tehát 'törpe, eggyügyű [stb.]' jelentése, de csatlakozik ezekhez a 'golyvás' és a 'csallóközi [gúnynév]': ismeretes, hogy az endémiás kretinizmus legföltűnőbb sajátosságait a golyva, az értelmi fogyatékoság és az alacsony (vagy törpe) termet szomorú triászában látják.³ A készülő Nagyszótárnak egy adata mintha már a XVIII. század derekán utalna e súlyos „tájkóznak” csallóközi előfordulására: „... ezek csak ... csallóközi dőreségh kukkósági” (idézte Amade László leveléből az Irodalomtörténeti Közlemények 12:510. lapjáról).

Igen valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy *lücke* szavunknak mai jelentését — legalábbis jelentős részben — az endémiás kretinizmussal magyarázhatjuk. Lehetséges az is, hogy a *lücki* ~ *lücke* alakok már régebben többé-kevésbé hangfestőkké váltak (vö. Zolnai Gyula idézett magyarázatát), s hatottak a hasonló jelentésű *lüttyő*-, *lüttyő*-féle csallóközi tájszavak kialakulására.

Valószínű az is, hogy a *kuburc* említett két jelentésének magyarázatában szintén figyelembe kell vennünk az endémiás kretinizmust (más lehetőségre gondol Martinkó: i. h.; ugyanitt e szó egyéb jelentéseiről).

Nyilván eredetileg kreténeket jelölhettek e csallóközi tájszavak is, amelyeket még a múlt században közölt Földes Gyula „Hülyék elnevezései” címmel (Nyr. 16:330):

bizonyos vidékeken. Sokszor a talajnak jódban való szegénysége, a rossz vegyi összetételű ivóvíz legalábbis a súlyosabb okok közé tartozik. Részletesebben l. Wilhelm Weygandt: Der jugendliche Schwachsinn. Stuttgart, 1936. 364–6., Eduard Gamper: Der endemische Kretinismus. Handbuch der Geisteskrankheiten, 10. Bd., spezieller Teil, VI. Berlin, 1928. 304–16. Általában nagyobb hegységek völgyeiben gyakoribb az endémiás kretinizmus (például igen sok kretén van Svájcban és Ausztriában), vö. Gamper: i. m. 243–9.

¹ F. de Quervain, C. Wegelin: Der endemische Kretinismus. Berlin — Wien, 1936.

² Gerley János: A gyüesség (Cretinismus) a Csallóközben. Orvosi Hetilap 9 (1865): 621. h. — A csallóközi kretinizmus újabb helyzetéről: Király József: A pajzsmirigy megbetegedései. Budapest, 1943. A csallóközi kis termetű és törpe kreténekről: 131, 137. — Uő.: Az endémiás cretinismus. Budapest, 1948. A Csallóközi törpe kreténekről: 15 stb. — Király József 1956. június 7-én kelt leveléből tudom, hogy — a törpéken kívül — a csallóközi kreténeknek mintegy 80%-a kis növésű.

³ Vö. F. de Quervain — C. Wegelin: i. m. 5, 35–41, 118.

nyötelen 'törpe'; *törömlökös* 'veszekedő alacsony gonó'; *töszlök* 'alacsony kemény fejű dédó'.

Ezzel kapcsolatban nem fölösleges megemlíteni, hogy *lyüki* szavunk változataira a MTsz. olyan vidékekről idéz példát, ahol többé-kevésbé ismeretes lehetett az endémiás kretinizmus: a Csallóközzel szomszédos Mátyusföldén kívül Vas megyéből¹ és Abaujból.² Kresznerics a *lyüki* címszó után megjegyzi: „Nyitra és Trencsén Vkben. Lyüki ember. Pomilio... pumilio...” A nyitraiak nyilván láthattak Csallóköz vidéki kreténeket, sőt az irodalomban szólnak Nyitra környéki kretinizmusról is.³

A csallóközi származású Jókai regényében, a Fráter Györgyben is előfordul az (alighanem 'udvari bolondféle' jelentésű) *lyüki* szó (Nemz. kiad. 82 : 183 ; 1. az ÉSz. gyűjtését) : Izabella udvari embereinek felsorolásában a *lyüki* közvetlenül a *törpe* után következik. Ez a képzettársítás a fentiek után talán nem szorul bővebb magyarázatra.

Vértes O. András

Sült bolond. Sokan és sokféleképpen magyarázták már *sült* melléknévünknek azt a sajátos, nyomósító értelmét, amely a mai köznyelvben már csak néhány szókapcsolatban él (pl. *sült bolond*, *sült paraszt*, *sült német*; a két utóbbi ezek közül is elavulóban van), és amely nyelvjárásainkban is csupán egy-két állandósult kifejezésben fordul elő: *sült-rossz* (MTsz.); *o'jam piszkos, mint ety sült cigány, csu'pa sült ör-dög* (SzamSz.). Szavunknak ezt a jelentését CzF. így értelmezi: 'a maga nemében egészen kifejlett, tökéletesen az, aminek mondatik, de gyalázó értelemben', az Értelmező Szótár kézirata pedig az ennek megfelelő jelentésmeghatározást még a 'nagy, igazi, valódi' szinonimákkal egészíti ki.

A kifejezés eredetének legkezdetlegesebb magyarázata, amellyel olykor-olykor még manapság is találkozni (vö. pl. Békés István: *Ökölbe szorított szó.* 1952. 7) a rossz emlékéüri fennhézás kifejezéséből, a *sült paraszt*-ból indul ki, és ebben Dózsa György elevenen történt megégetésének a nyelvi emlékét látja. E felfogás tarthatatlanságára már Kőrösi Sándor is rámutatott (Nyr. 44 : 144). A régi nyelvben sokkal tágabb körű volt a *sült* melléknévnek az említett értelemben való használata, és noha már Balásfinál (1616.) megtalálható a *sült paraszt* (NySz.), egyáltalán nem valószínű, hogy ebben a kapcsolatban nyerte volna a *sült* azt a jelentését, amellyel már a XVI. századtól kezdve előfordul a *vakmerőség*, *balgatagság*, *bolond*, *vak*, *pogány*, *gonosz* stb. szavak jelzőjeként (NySz.). Kőrösi az olasz *cotto* ('főtt, sült') szónak azzal az átvitt jelentésével veti össze a magyar *sült* említett értelmét, amellyel az a *cotto innamorato* ('fülig szerelmes'), *cotto ubbriaco* ('holt részeg') féle kifejezésekben szerepel. „A magy. *sült* szónak 'egészen kifejlett, tökéletes, teljes' jelentése tehát — fejezi be cikkét Kőrösi — közönséges jelentésfejlődés, és így semmi köze a Dózsa-féle lázadáshoz.” E mondat második felének nyelvészeti vonatkozású megállapításával teljesen egyetérthetünk, hiába mondja azonban

¹ A Mura melléki sík vidéken ismeretes volt az endémiás kretinizmus; vö. de Quervain — Wegelin : i. m. 16 ; Vas megye újabb statisztikáját l. Király József könyvében : A pajzsmirigy sebészete (A dunántúli golyvaendemia). Budapest, 1946. 120 kk.

² Az Abaujjal határos Borsodban ismeretes az endémiás golyva; erősen sújtott vidék a Bükk hegység: nem kevés a kretének száma (Sós József: A magyarországi golyvaendemia elterjedtsége. Népegészségügy 25 : 15—20), sőt bükki törpe kreténekéről is hírt ad a szakirodalom (Sós József, Róthler István és társaik: Degeneratív ártalmak halmozódása. Népegészségügy, 1946. évi folyam, 188—9).

³ Ernst Finkbeiner: Die kretinische Entartung. Berlin, 1923. 30.

„közönségesnek” Kőrösi a ’megsütött → valódi, teljes’ jelentésváltozást, ez mégiscsak magyarázatra szorul.

A magyarázat szükségességét érezte Csefkó Gyula is, aki szólásmagyarázat-gyűjteményének (Szállógék, szólásmódok. MNyTK. 28. sz.) egyik cikkében azt fejtegeti, hogy a *sült bolond*-féle kifejezések *sült*-je ebből a hajdan ’rossz, haszontalan, semmirevaló’ jelentésben meglehetősen gyakori szókapcsolathól származik: *jól sült* vagy *jó sült* (68). Csefkó példáiban azonban az eredetileg ételneműre vonatkozó és a gúnyos használat következtében rosszálló értelművé vált *jó(l) sült* szókapcsolat vagy főnévi értékű kifejezésként fordul elő (pl. „Őzue gyűltek most az *iol sülttek*” Decsi: Adag. 211), vagy pedig személyt jelentő szó — gyakran tulajdonnév — jelzőjeként (pl. „az *jó sült* István diák”, „e’ *jól sült* Pápák” i. h. 69). Olyanféle kapcsolatot azonban, mint *jól sült vakmerőség*, *jól sült balgatagság*, *jól sült bolond* stb., amely *sült vakmerőség-gé*, *sült balgatagság-gá*, *sült bolond-dá* rövidülhetett volna, egyet sem tud közölni Csefkó. Magyarázatát ezért csupán olyan feltevésnek tekinthetjük, amellyel csak addig érdemes foglalkozni, amíg a *sül* igének magával a *bolondság*-gal vagy a *parasztság*-gal kapcsolatos használatát nem tudjuk kimutatni.

Ugyancsak pusztán bizonyítatlan feltevésnek kell tekintenünk Martinkó András ötletét is, aki úgy véli, hogy „talán a sokat vitatott ’*sült bolond*’, ’*sült gazember*’-féle kifejezésekben . . . a *sült* nem a ’jól sült → kiváló, tökéletes → teljes, egész’ jelentésváltozás eredménye [NB. ezt Csefkó sem állította], hanem a *sül* ~ *szül* ige származéka”, melynek ’lesz, létrejön’ jelentéséből Martinkó *süldő* szavunkat magyarázta (Nyr. 79: 100). E feltevés, amelyet már Kassai Józsefnél is megtalálunk (Szókönyv 1: 84, 5: 20; vö. Nyr. 60: 12), nemcsak azért valószínűtlen, mert a *szül* (~ *sül*) igének az említett értelemben való használata sokkal elszigeteltebb, mint a *sült bolond*-féle kifejezések *sült* szaváé, hanem azért is, mert a régi nyelvi *sült vakmerőség*-féle kifejezések jelentését fölöttébb bajos volna a *szül* idézett értelméből magyarázni.

A kérdés helyes megoldásához — úgy vélem — akkor jutunk el, ha abból a tényből indulunk ki, hogy a *sült* melléknév eredetileg melléknévi igenév, és hogy a melléknévi igenevék jelentése igen sok esetben közvetlenül levezethető igei alapszavuk jelentéséből. Ha megtaláljuk a *sül* igének azt az értelmét, amelyből logikusan következik a *sült bolond*-beli *sült* jelentése, lényegében sikerült megoldanunk a felvetett problémát. Ez a jelentés pedig — nézetem szerint — az, amelyet CzF. a *sül* hatodik jelentéseként így fogalmazott meg: ’bizonyos helyen vagy állapotban megakad, mozdulatlanul marad’. A mai nyelvben ugyan csak a *belesül* igének van ilyenféle jelentése (vö. már Faludi Jegyzőkönyvében: „*Bele sült* a beszédbe”, Toldi kiad. 921) és PPB. is csak a *Benn-sülni* igét közli ’inhaerere; drinnen stecken oder verwickelt bleiben’ értelemmel, de néhány szólás megőrizte az igeikötő nélküli *sül* igét is ebben a jelentésben: „Néki sem *sül* ám hűelyében kardgya” (Decsi: Adag. 95; vö. „Az ő kardgya sem *sül* vgyan hűelyében” uo. 176) és „Fejében *sült* a pártá: Öreg leány, nem mehetett férjhez” (Kovács, M. példab. 1794. 19; vö.: „De Dorottya, s mások, kik pártába *sülve* A székeken, kanapén maradának ülve, Magukban zúgódttak” Csokonai: Dorottya II. 908).

A fenti példákban valamely helyen való megrekedésről van szó. Akad azonban példa arra is, hogy a *sül* igével fejezték ki a régiek a szégyenletes állapotban, tulajdonságban való megrögzöttséget is, pontosan ugyanazt tehát, amit a *sült bolond*, *sült paraszt* kifejezések *sült* szava jelent. Mégpedig a következő Pázmány-idézetben, amelyben az említett igei jelentéssel, de melléknévi igenévként fordul elő szavunk, éppen a parasztság az az állapot, amelyben a szóban forgó emberek végérvényesen megrekedtek: „oly alatt járó, egyűgyű, igyenes, és világos dolgokat forgatok, mellyek még az *parasztságba sült* embereknek tőpa, és botor elméjekbenis bé férnek” (Kalauz 92). Aki a „*parasztságban sül*”, az annyira jellegzetesen paraszt, hogy még ha akarna sem tudna

ebből az állapotból kikerülni, mert lényege a parasztság, mai szóval: *sült paraszt*. — Későbbről ugyan, de tudok példát idézni a ma is élő és a régiségben is gyakori *sült bolond* kapcsolatnak megfelelő igés szerkezetre is. Faludi Ferenc Udvari emberében fordul elő ez a mondat: „A ki egyszer egy példás *bolondságba* belé *sül*, hogy abból kihatholhasson, négyet is szül utánna” (id. kiad. 475; vö. NySz. is). Példánkban a *kihathol* ige is jól mutatja, hogy a *(belé)sül* a valamely szégyenletes állapotban való kényszerű megrekedést jelenti. A *parasztságban sül* vagy *bolondságba sül* kifejezéstípusból úgy keletkezett a *sült paraszt, sült bolond*, mint ahogy a régi nyelvi *bűnökben megrögzik*-ből (vö. „A bűnös a bűnökben megrögzik” Ily: Préd. 2; 536, NySz.) a mai *megrögzött bűnös* jelzős szerkezet alakult.

Most már csak az még a kérdés, milyen jelentésváltozás eredményeként kapta a *valamiben sül*, illetőleg az ebből lett *belesül* a 'valamiben szégyenletesen megreked' jelentést. Kertész Manó (Szokásmondások 121) kétségtelenné tette, hogy a kifejezés a régi tűzi fegyverekkel van kapcsolatban. Ha a hajdani, kezdetleges módon gyártott puskapornak nem volt elég ereje, hogy a golyót kilövellje, akkor nem *kisült*, hanem — amint a régiek mondták — *benne sült* vagy *belésült* a puska. A *belesül* már a XVII. századtól fogva a beszédbe, okoskodásba való belezavarodás, a beszédben való fennakadás kifejezésévé vált, a *valamiben (benne) sül* pedig — különösen múlt idejű melléknévi igenévi alakban — a 'valamely szégyenletes vagy megvetett állapotban, tulajdonságban megreked' átvitt jelentést kapta. Mindkettőben ugyanaz tehát a lényeg, mint magában a puska „benne süléseben”: valami — illetőleg átvitt értelemben: valaki — nem tud kijutni onnan, ahonnan pedig ki kellene jutnia.

Hogy a *sül* 'valamiben megreked' értelméből a *sült* melléknévnek a szóban forgó pejoratív jelentése kialakult, ahhoz talán még egy másik körülmény is hozzájárult. A *sül* igének ugyanis abból, hogy régen szokás volt a bűnösöknek megtüzesített bélyegzővel való megjelölése, kialakult egy 'rábizonyu', kiderül valakiről valami' értelme is. „Mikor *megbélyegzett ember*-ről beszélünk, akire *rásütöttek*, hogy valami beestelen eselkedetben részes: tulajdonképpen öntudatlanul ennek a nálunk már nyomaveszett büntetésnek az emlékét idézzük” — írja Kertész (i. m. 230—231). Minthogy tehát a régi nyelvben nem voltak ritkák az olyanféle mondatok, mint: „*Rajta sül* hogy patvarkodó vagy” (Pázm: AlvFel., ÖM. 2: 637 id. Kertész i. h.), továbbá: „Nem hadgyák *nemzeteken sül*ni e történt rüt dolgokat” (Hall: HHist. III. 25. NySz.), joggal feltehető, hogy a *sül* igének az ilyen kapcsolatokban előforduló jelentése is belesugárzott abba a használatba, amely egészen más szemléletből — a puska „benne süléseéből” — kiindulva, de ugyancsak az erősen pejoratív szóhasználat irányában fejlődött. Mielőtt a *bolondságba belé sül*-ből *sült bolond*, a *parasztságban sült ember*-ből *sült paraszt* lett, amellet, hogy a *bolondságban*, *parasztságban* való megrekedésre gondoltak, talán érezték a *(valakin rajta) sül*-nek azt az értelmét is, hogy a szóban forgó emberre letörölhetetlen bélyegként „*rásült*” az, hogy bolond vagy hogy paraszt.

Összefoglalva a fentieket, azt mondhatjuk tehát, hogy a *sült bolond*-féle kifejezések *sült* szavának megértéséhez nem kell sem Dózsa György megégetésére, sem az olasz *cotto* átvitt értelmére, sem a 'jó pipa, jó cég' jelentésű *jól sült*-re vagy éppen a *szül* ~ *sül* igére gondolnunk, megérthető az a *sül* régi átvitt jelentéseiből is. A jelentésképződés nyilván abból a 'megreked' jelentésű *valamiben sül*-ből indult ki, amellyel kezdetben azt fejezték ki, hogy a puska elsült ugyan, de a golyó mégis benne rekedt a csőben. Később más tárgyakra, majd személyekre is mondták, hogy *valamiben sültek*, és ez utóbbi vonatkozásban már azt értették a kifejezésen, hogy a szóban forgó személyek annyira részesei valamely nem kívánatos — illetőleg lenézéssel, megvetéssel említett — állapotnak, tulajdonságnak, hogy abból semmiképpen sem tudnak kivergődni. A *sül* igének ezt a lassanként csak az ige múlt idejű melléknévi igenévi alakjára korlátozódó értelmét

— amikor már nem gondoltak e jelentés eredetére — talán még az igének egy másik vonzattal („rajta”) használatos jelentése (‘rábizonyul valakire valami’) is színezte. E két jelentésből minden további magyarázat nélkül érthető mind a *sült bolond*, mind pedig a többi hozzá hasonló kifejezés keletkezése és átvitt értelme.

O. Nagy Gábor

India. Nem az ázsiai nagyhatalom nevééről, hanem arról a ‘burgonya’ jelentésű tájszóról szeretnék itten szót ejteni, amelyet egy Nyr.-beli közlés alapján a MTsz. egyetlen helyről, a Szolnok-Doboka megyei Apanagyfaluból szótároz. Maga a közlés e tájszó múlt századvégi mezőségi életére mindeddig nemcsak egyetlen, de egyben legrégebbi bizonyíték is volt. Újabban azonban Engel Károly szíves figyelmeztetése és előzékenysége révén hozzájutottam Gáspár Jánosnak (1816—1892) a nagyenyedi Bethlen kollégium nagykönyvtárában őrzött kéziratos hagyatékából ahhoz a három darabból álló tájszógyűjteményhez, amelyet Gáspár az első Magyar Tájszótár (1838) ösztönző hatására 1838—1841 között Erdély különböző vidékein gyűjtött össze.¹ Ez az első és a második Magyar Tájszótár közötti időszakból mindmáig leggazdagabbnak ismert tájszógyűjtemény mintegy 900 erdélyi tájszó között a legrégebbi adatot szolgáltatja a címszóul írt szóra. nézve is. A szűkszavúságában is figyelemre méltó szójegyzékbeli adat mindössze ennyi: *india*: „burgonya. Belső-szolnok egyik vidékén.” Ez az adat — régisége mellett — azért is érdekes, mert e tájszóhoz fűzött földrajzi megjelölés a Nyr.-ben közölt adatnál nagyobb területre utal. A Nyr.-beli közlés szolnok-dobokai Apanagyfaluja ugyanis az erdélyi megyék 1876-i újjárendezése előtt ahhoz a Belső-Szolnok megyéhez tartozó község volt, amelyből Doboka és Közép-Szolnok megye egy részével együtt 1876-ban Szolnok-Dobokát alakították. Gáspár az *india* tájszót nyilván éppen valahonnan a Mezőségnek arról az akkor Belső-Szolnokhoz tartozó északkeleti részéről, de alkalmasint több pontról ismerhette, illetőleg gyűjthette, ahol Apanagyfalu is fekszik. A tőle adott nyelvföldrajzi megjelölés ezért lényegében egybeesik ugyan a Nyr.-beli közlés helyjelölésével, csak hogy emennél nagyobb, de határozatlanul körvonalazott területre utal. Számomra már eleve is valószínűnek látszott, hogy e tájszó elterjedési területe nem korlátozódhatott a múlt században, s — ha most is él — nem korlátozódhatik ma sem egyetlen településre. Éppen ezért a mezőségi gyűjtések során különleges figyelmet fordítottam, illetőleg fordítottam a *burgonya* szóföldrajzi adataira. 1946 júliusában egy, Gunda Béla társaságában a Mezőség nyugati, Kolozs megyei felén tett tájékozódó néprajzi-nyelvjáráskutató kirándulás során Keszűben és a tőszomszédos Vajdakamaráson valóban rá is akadtam az *indija* ‘burgonya’ tájszóra, az e két községgel tőszomszédos Magyarpalatkán azonban már nem használták ezt a tájszót. Mivel a szolnok-dobokai Apanagyfalu és a fennebb említett két Kolozs megyei *india*-s pont között légvonalban is legalább 50 kilométer távolság van, jogosan feltehető volt, hogy a közbeeső mezőségi pontokon is itt-ott még előfordulhat a címbeli tájszó. Ezért mikor egyik, a Mezőség keleti szélén levő Zselykről való hallgatóm, Hunyadi Ödön 1947-ben a Mezőség észak-északkeleti nyelvjárási viszonyainak felderítésére irányuló gyűjtésre vállalkozott, egy e célra összeállított kis kérdőív mintegy másfélszáz kérdése közé természetesen bevettem a *burgonyára* vonatkozót is. Meglepetésemre azonban Hunyadi a

¹ Gáspár életére és munkásságára nézve l. Szimyei József: *Magy. Ir.* 3: 1030—4 és az ott id. ír. — Berde Mária: Gáspár János hagyatékából. *Bpesti Szemle* 171: 207—26. — Vita Zsigmond: A „Kolozsvári Nevelői Kör” története. *ErdMúz* 45: 285—99. — Megjegyzem, hogy a Gáspár-féle kéziratból tőlem közlésre előkészített tájszógyűjtemény előreláthatólag közelebből megjelenik.

gyűjtés idején már Apanagyfaluban sem találkozott a múlt század második felében ottan lejegyzett címbeli tájszóval, hanem csak az erdélyi köznyelvben is egészen általános *pityóka* szó *pityoka* hangalakbeli változatával. A köznyelvi növénynév tehát a régebbi elnevezést már ott is kiszorította. Az Apanagyfalutól délre-délkeletre fekvő néhány község szókinéséből sem került elő az *india*. Itt Hunyadi ilyen szóföldrajzi adatokkal találkozott: Magyarborzás: *picsoka*: *baraboj*. — Mezőverese gyháza: *pityóka* ~ *picsoka*. — Szászsombor: *picsoka*. — Búza: *barabój*: *pityóka*. — Noszoly: *pityoka*. — Vice: *barabój*. Más két gyűjtő ugyanez évben az ún. nagykérdőívvvel végzett nyelv-földrajzi gyűjtés során az ugyancsak Szolnok-Doboka e részén fekvő Szépkényerű-szentmártonban a burgonyára vonatkozó kérdésre a *baraboj*: *picsoka* (Harangozó Margit gyűjt.), Feketelakon meg a *barabój* tájszót jegyezte le (Kis Róza gyűjt.). (Az összes adatokat a — sajátjaimon kívül — a Bolyai egyetemen őrzött nyelv-földrajzi gyűjtőfüzetekből írtam ki.) A Nagy-Szamos mentének Dés—Bethlen közötti szakaszáról s néhány, a Mezőség északkeleti részére eső pontról (Ördöngösfüzes, Szék, Kolozs, Visa, az egész Borsa-völgy)¹ Gálffy Mózes-től és Márton Gyulától lejegyzett tájszóanyagban sem találkoztunk az *indija*-val. Mindenesetre kíváncsiak lehetünk, hogy a Márton Gyula irányításával 1957 nyarán elkezdett mezőségi nyelv-földrajzi gyűjtés során Keszűn és Vajdakamaráson kívül milyen pontokon vetődik felszínre a címbeli tájszó.

Ami magának az *india* (~ *indija*) tájszónak a származtatását illeti, már az egyetlen tájszó-adat ismeretében is arra gondoltam: e név azzal az eléggé ismeretes ténnyel függhet össze, hogy maga a növény Amerika felfedezése után az eleinte Indiának, illetőleg Nyugat-Indiának tartott világrészről került Európába. A napokban aztán nagy örömmre Puskás Lajos levéltári kutatás közben azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy vajon Tessedik Sámuel szarvasi iskolája 1801-i latin nyelvű vizsgai jegyzőkönyvének egyik részletében egy latin növénynév hogyan fordítandó magyarra. A kérdéses szöveg ez volt: „Réhak disseruit ficilitanda Terrarum Subaratione, ut nempe, si praesertim Autumnus siccus sit, et pecora fors etiam infirmitate laborent Terra talis, in qua evoluta Aestate *Indicum*, Canabis, Rappa, Pepones, Linum, Cicer aut Lentis inseminatae erant tantum semel subaretur . . .” A latin szöveget a megadott felvilágosítás alapján Puskás aztán így fordította le: „Réhak értekezett a szántás megkönnyítéséről, mégpedig olyan értelemben, hogy különösen, ha száraz őszi van és az iga állatok el vannak gyengülve, az olyan föld, amelyben az elmúlt nyáron *india*, kender, répa, dinnye, len, borsó vagy lencse volt vetve, csak egyszer szántassék fel . . .” („Protocollum Examinis in Schola Industriali Oeconomica Szarvasiensis Diebus 4^a 5^a et 6^a Maj 1801 habiti” címet viselő jegyzőkönyv a nagyváradi kir. tankerületi igazgatóságnak N—66 Nat. jelzetű irata a kolozsvári akadémiai levéltárban; az idézet a 4. lapon. A kiemelés a latin és a magyar szövegben tőlem). A Réhak nevet viselő diák felelete bizonyítja, hogy a burgonyát a XIX. század legelején az úttörő Tessedik-féle szarvasi mezőgazdasági iskolában, de alkalmasint másutt is Indiára utaló latin névvel illették. (Lehet, hogy ott a magyar név is az *India* névből alakult.) Így érthető, hogy Erdélyben csak a XIX. század elején, az 1815 táján kezdődő inséges esztendőkből terjedező burgonya (erre nézve l. Pallas Nagy Lexikona 3: 836) legalábbis a Mezőség egyik részén *india* néven honosodott meg. Ezek után nem kétséges, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjairól még kerülhetnek elő olyan adatok, melyek a burgonyának az India „világrész”-névvel való kapcsolatára utalnak.

(Kolozsvár)

Szabó T. Attila

¹ A Mezőség északkeleti részére, a Borsa-völgyre és a Kolozsvár közvetlen környékére, valamint a Kalotaszegre vonatkozó szóföldrajzi adatokat l. Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népi nyelvű térképé”-ből. ErdMúz. 49: 455 és kny. ErdTudFüz. 181. sz. 34; az adatokat l. az 1. térképlapon.

Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez. Balassa József dolgozta fel a Tüzes Magyar Nyelvtanban a szóösszetételekről szóló részt, s ebben a fejezetben részletesen tárgyalja az elhomályosodott összetételeket (353—5). Az elhomályosult összetételek egyik csoportjában e tagok egyike vagy mind a kettő kihalt szó, pl. *tegnap*, *holnap*, *vasárnap*, *szemöldök*, *egyház*, a második csoportba pedig azok tartoznak, melyekben valamelyik tag hangalakja megváltozott, pl. *férji* (< *férj-fiú*), *némber*, (< *nő-ember*), *asztán*, *osztán* (< *az után*), *sármány* (< *sár-mál* 'sárga mell') stb.

Különösen érdekesek az olyan szavak, melyekben a magánhangzóilleszkedés okozza a változást, pl. *soha* (< *sem-ha*), *ahajt* (< *a helyt*). Ilyenek különösen nyelvjárásainkban fordulnak elő, pl. *napastig* 'napestig', *ötkün* 'ott künn', *ödben* 'ott benn', *heném* 'hanem', *dőlőktijőnap* (< dolog tevő nap) 'hétköznap', *Szamárton* (Szentmárton) (Felsőőr, Imre Samu: MNy. 48: 235), *börsöllü* (< borsórló) 'sótörő mozsár' (Zala m. Hetés MTsz.), *böstörő* (< borstörő) (Balaton mell. 1839., Szalonta, Szilágy m., Brassó m. Hétfalu), *böstörü* (Göcsej, Hetés MTsz.) 'fa v. cserép mozsárka', *söllő* 'sóórló' (Kalotaszeg), *sörmény* 'kis kézi malom' (< só-örmény) (Rubinyi: Nyr. 36: 351), *kőpor* < 'kőpor' (Borsod m. Noszvaj, Kassai után MTsz.), *szűrűj* 'szűrűj' (Hegyalja), *Újhej* 'Újhely', *gömbkötő* 'gombkötő' (Eger, Simonyi: Nyr. 56: 351, jegyz.) stb.

Most Sásdi Sándor Baranya megyei származású író Anyák című elbeszélésében egy eddig még följegyzetlen, hasonló, magánhangzóilleszkedés következtében elhomályosult összetételt találtam, melyet érdemesnek tartok idézni, már azért is, hogy tájszógyűjtőink érdeklődjenek az után, hogy *kősó* 'örletlen só' szavunk hol használatos *kősó* vagy *kűsó* alakban. Először magam is sajtóhibának tartottam ezt az alakváltozatot, de szerencsére két helyen is előfordul ugyanabban a szövegben, tehát sajtóhibáról szó sem lehet.

Az adatok a következők: „Úgy is kellene *kősőt*, sing-vasat hozni a Blau boltjából” (Élet és Irodalom 1958. évf. 15. sz. 5. lap, 2. hasáb); „A kovács megsürgette a keréktalpaláshoz való sing-vasat, *kősőt* is kellene hozni a Blau-boltból, a kislányt is megmutatnánk a doktornak” (uo.).¹ Amint látjuk, érdemes írónk műveit nyelvészeti szempontból is figyelemmel kíséreni.

Beke Ödön

¹ Ugyanebben az elbeszélésben használja az író a *hajdina* szó *hajdin* változatát (2. és 3. hasáb), melyet a MTsz. nem közöl, s a *horhó* 'mély hegyi út' *horó* alakját (*Matyihoró*, 3. és 4. hasáb), melyet a MTsz. csak Somogy m. Kapolyból idéz.

D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. Budapest, 1958. 140 lap.

A szakemberek körében köztudomású dolog, hogy egyes képzők, képzőcsoportok történetének gazdag szakirodalma van, képzőrendszerünk egészéről azonban csak Simonyi Zsigmond 1895-ben megjelent Tüzetes magyar nyelvjában találunk összefoglaló jellegű történeti áttekintést. Azt is tudjuk, hogy Simonyi művét az azóta megjelent, történeti alaktani tárgyú kérdésekkel foglalkozó tanulmányok, monográfiák több vonatkozásban elavulttá tették. Amikor tehát D. Bartha Katalin arra vállalkozott, hogy képzőink történetét az újabb részletkutatások eredményeinek felhasználásával újra megrajzolja, égetően fontos feladat megoldását vállalta magára.

A bevezetésben a szerző — képzőink alaki és funkcióbeli fejlődésének nyomon kísérésében, eredetük és keletkezési módjuk tisztázásában — megjelöli a magyar történeti szóképzés tárgyalásának feladatát, majd fejtegeti a szóképzés körébe tartozó különféle elméleti problémákat: ír a képzők keletkezésének különféle módjairól; arról, hogy idővel a képzők alkalmatlanná válhatnak funkciójuk gyakorlására; tárgyalja a képzők alaki változásainak kérdéseit; végül szól a képzők polyszemantizmusáról, valamint arról, hogy a képzők funkciójában milyen módosulások mehetnek végbe.

A képzők keletkezésének módjait tárgyaló részhez legyen szabad egy megjegyzést tennem. D. Bartha Katalin először megmondja, hogy új képző keletkezésének három fő módja van: az agglutináció, az adaptáció és a képzőbokok keletkezése (4), majd a tárgyalás során utal a ráértés szerepére a képzőbokok kialakulásában (7). Szerintem ez — bár lényegében helytálló — így egy kissé mégis zavaró. Úgy érzem, világosabb lenne, ha megmondanánk: a nyelvi rendszer felől tekintve a dolgot, alakulhat képző (funkcióját tekintve a képzőbokor is csak képző!) 1. összetétel utótagjából, 2. szóvégből, illetőleg ahogy Pais nevezi: ¹szódarabból, 3. képzőből (képzőkből), 4. ragból, jelből (jelkből), végül 5. kombináltan, vagyis összetételi utótagból és képzőből, mint például a *-beli* vagy a *-nemű*, *-szerű*, illetőleg *ragból* és *képzőből*, mint például a *-szoros*, *-szeres*, *-szörös*. (D. Bartha Katalin a rag képzővé válását a képzők alakulásának ritkább módjaként említi, de úgy vélem, a magyarban *ragból*, *jelből* is alakult majd annyi fontos képző, mint *szóvégből*, *szódarabból*, gondolok itt az *-i*, *-nyi*, *-ék* képzőre.) A nyelvi tudat oldaláról nézve viszont magát a folyamatot, beszélhetünk 1. agglutinációról vagy Pais műszavával *hozzáragasztásról*, amely az összetételi utótag képzővé alakulásának tudati folyamata, 2. adaptációról, ráértésről, Pais terminusával *ráalkalmazásról*, melynek a szódarabok megelevenedésében, több képzőnek képzőbokorrá való összetapadásában van szerepe s végül 3. hasadásról, megoszlásról,

¹ Pais egész idevágó műszóhasználatára nézve l. MNy. 52:401–6.

melynek folytán egy-egy képző idővel több önálló képzővé válik szét, gondoljunk például az azonos eredetű *-ó*, *-ő* és *-ú*, *-ű* vagy a különféle *-s* képzőkre (vö. Bárczi : TihAl. 156, 158 ; Nyr. 82 : 204).

Az elvi kérdések tisztázása után az egyes képzők tárgyalása következik. A felosztásban első szempont — a nyelvtani hagyománynak megfelelően — a mai, illetőleg a származékokból kihámozható funkció, az, hogy milyen szófajú szóból milyen szófajú szót hoz létre a képző. Az azonos eredetű és alakú képzők más-más funkcióban külön-külön szerepelnek (például *-ít* képzőről három helyen olvashatunk, aszerint, hogy deverbális mozzanatos, deverbális műveltető vagy denominális műveltető jellegű igeképzői funkciót tölt-e be; ugyanígy a *-gat*, *-get* gyakorító képzőre vonatkozólag más-más helyen találunk tájékoztatást attól függően, hogy igei tőhöz, illetőleg alapszóhoz járul-e vagy névszóihoz). Ettől csak a játsz, a nyelvújítási és a jövővényképzők külön csoportba foglalásával tér el a szerző. — A deverbális igeképzők további csoportokat aszerint alkotnak, hogy milyen jelentéstartalmú igét képeznek (vagy ha már nem alkalmasak új származék létrehozására, akkor képeztek): gyakorító, műveltető, mozzanatos, visszaható, szenvedő vagy ható igét-e. Ezekben belül el vannak egymástól különítve az egyszerű és az összetett képzők. A denominális igeik, valamint a deverbális és denominális névszóképzők, mint a nyelvtanokban általában, ugyanúgy D. Bartha Katalin könyvében is mindjárt elemi képzőkre és képzőbokrokra különülnek el, csupán annyi az újdonság, hogy a névszóhoz járuló képzők esetében az egyszerű és összetett képzőkhöz harmadik csoportként csatlakoznak az önálló szóból keletkezett képzők; az ellenben, hogy milyen irányban módosítják az alapszó jelentését, ezeknél nem szerepel felosztási elvként, erről csak külön-külön az egyes képzőknél esik szó.

A képzők rendszerbe foglalásának elvi kérdései — úgy vélem — egy külön cikket is megérdemelnek. Ezért itt csak egy-két nem elvi természetű problémára hívom fel a szerző figyelmét. A *-nyi* képzőt a képzőbokrok közt találjuk — aztán azt olvassuk róla, hogy ragból fejlődött (124—5). A deverbális *-ság*, *-ség* a képzőbokrok közt szerepel (88), a vele eredetileg azonos denominális *-ság*, *-ség* képző ellenben az „Újabb önálló szóból keletkezett képzők” közé van sorolva (119). Míg a *-szerű* végződés, amelynek képzővé válása szinte a szemünk előtt játszódik le (némelyek még nem is ismerik el képzőnek, vö. Nyr. 82 : 204—5), egyszerűen „önálló szóból keletkezett” képzőnek van minősítve (125—6), addig a *-ság*, *-ség* képzőről a címben az van kiemelve, hogy újabban keletkezett önálló szóból (118—9). Egy más jellegű példa: a *-dék* (*-adék*, *-edék*) képzőbokor a *-k* elemi képzőnél van megemlítve (71), holott a felépített rendszerben külön, a képzőbokrok közt volna a helye.

Az egyes képzőket többnyire nem első előfordulásukkor jelentkező alakjukban, hanem — bár többnyire a tövéghangzó hozzátapadt fejleménye nélkül — mai formájukban közli a szerző (például *-ó*, *-ő*, nem *-ay*, *-ey*), változatokként egy bokorba fogva az azonos funkcióban működő, de alakilag elkülönült képzőket, mint *-sz* (*-z*, *-c*, *-ász*, *-ész*); *-n* (*~ny* *~m*); stb. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor a tövéghangzó képzővel alkotott diftonguson át a képző testébe olvadt, illetőleg amikor a képző időközben lappangásba jutott: ilyenkor a számba vett képző magában foglalja a tövéghangzót (vagy fejleményét) is; illetőleg: nyelvemlékeinkben felbukkanó alakjában van feltüntetve (például a *-ás*, *-és*; *-ít* és a visszaható *-v*). (Csak következetlenségnek vélem azt, hogy az *-ú*, *-ű* melléknévképző az *-ő*, *-ő* kicsinyítőképző változataként szerepel, holott e képzők nemcsak alakilag, hanem már funkció szempontjából is teljesen elkülönültek; vö. Bárczi : TihAl. 170).

A tárgyalás során D. Bartha Katalin előadja, vajon a tárgyalt képző mai nyelvünkben is alkalmas-e még új származék létrehozására, s ha már nem, akkor időben kb. mikor veszítette el aktív szóalkotó képességét. Ezután vázlatosan közli a képzővel

alakult származékokban tükröződő jelentést (jelentésváltozatokat). Végül megfejtí eredetüket: az egyszerű képzőknél elmondja, mire vezethetők vissza, hogyan jutottak mai alakjukhoz; az összetett képzőknél feltünteti alkotóelemeiket, és rendesen leírja az illető képzőbokr létrejöttének útját-módját is, nem feledkezve meg az eredetre vonatkozó kevésbé valószínű nézetek cáfolásáról sem. Az eredeztetés kapcsán sűrűn utal a funkciójuk szerint külön-külön tárgyalt képzők azonosságára. (A sorrendben szükség szerint akadnak cserék, de ez egészen természetes.)

Mindebből kitűnik: D. Bartha Katalin tárgyalásában a képzők *alaki változásai* — a bevezetésben megjelölt feladathoz híven — kellően kirajzolódnak, bár a fejlődésnek sokszor csak az eredményét szemlélhetjük az egy bokorba fogott változatokban. Ami kisebb ellentmondás abból adódik, hogy a lappangásba jutott képzők nyelvemlékeinkben előforduló alakjukban szerepelnek (vö. visszaható *-v*), a forrásokban velük együtt maitól eltérő alakban szereplő, máig élő képzők ellenben nem akkori eredeti, hanem mai alakjukban, azt eloszlatja a fogalmazás. Arról is kapunk képet, hogy mely elemi képzőkhöz tapadt hozzá előhangzóként a tövégi magánhangzó. A képzők „funkcionálása”-nak¹ bemutatásában szintén fölfedezhető a nyelvi dinamizmus: a képzők elhalása, elhomályosulása, lappangásba jutása — igen helyesen — *időben van bemutatva*.

A *funkció-, illetve jelentésbeli mozzanatok* vázolásában Simonyi művéhez képest egyik jelentős ujdonsága és egyúttal fő érdeme D. Bartha Katalin könyvének, hogy Zsirai Miklósnak a képzők poliszemantizmusára vonatkozó tételét nagymértékben érvényesíti. Kár azonban, hogy a jelenséget meglehetősen *statikus* szemléli: bár sűrűn találunk rá utalást, hogy e téren a képzőrendszeren belül mennyi mozgás lehetséges, a *funkció-, illetve jelentésbeli* hasadások tényleges, időben való lezajlásának bemutatása mégis eléggé elsikkad; olykor úgy tetszik, mintha az adatolható korban a képzőknek a *funkciója, jelentése* voltaképpen állandó volna.

Abból adódóan, hogy a képzők új szót alkotó képessége mozgásban van ábrázolva, a *funkció- és jelentésbeli* sajátságoknak a *rajza* ellenben meglehetősen *statikus* — úgy érzem —, nem kapunk teljesen hiteles képet *képzőrendszerünk alakulásáról*: elhalását teljes egészében látjuk, de új sarjakat fakasztó, élő erejét csak részben szemlélhetjük, egy-két újabb képző számbavétele kapcsán; értésülünk róla, hogy idők folyamán mind több és több képző válik passzívva, de arról már nem szerezhetünk kellő tudomást, hogy a nyelv a szóalkotásra képtelenné vált képzőket — új képzők létrehozásán túl — a továbbra is aktívan működő képzők *funkciójának, jelentésének* kiterelvényesítése révén pótolja; egy kissé elsikkad, hogy a *működő képzők* az idők folyamán — matematikai műszót kölcsönözve — egyszerre integrálódnak és differenciálódnak, ami azt jelenti, hogy az egy-egy *funkció betöltésére* alkalmas képzők száma ugyan egyre csökken, de ugyanakkor a számban megcsökkent képzők mind többféle irányú jelentésmódosításra válnak alkalmassá. Ennek következtében aztán *szókincsünknek* kevesebbféle képzővel alkotott mind többféle jelentésárnyalatú származékszavakkal való állandó nagy mértékű gyarapodása nem kap megfelelő magyarázatot.

Néhány esetben D. Bartha Katalin elkülönít nyomdatechnikailag bizonyos részleteket, nyilván azokat, amelyeket kevésbé fontosaknak tart. Kár, hogy ebben nem jár el elég következetesen. Hogy csak egyetlen példát említsek: az *-l* igeképző eredetét tárgyaló egész részt apróval szedeti (57), a következő lapon a *denominális -z igeképző*nél

¹ A szerző használta „képzők élete” kifejezést ebben az értelemben tágnak érzem, hiszen az *alaki és funkció-, illetve jelentésbeli* változások szintén a képzők életében mennek végbe.

ellenben teljes egészében rendes szedésben közli a hasonló jellegű tudnivalókat. Magam így próbáltam volna megoldani a dolgot: megmondtam volna, hogy ez meg ez az eredetre vonatkozó elfogadott, legvalószínűbb tudnivaló; utána apró betűvel közöltem volna, hogy *a)* milyen úton jutottam el (jutott el a szakirodalom) a kiemelt megállapításhoz, *b)* mik a kevésbé valószínű föltevések; a finnugor megfelelések közlésében is csak magát a megfelelést szedtettem volna rendes betűtípussal, a bizonyító anyagot csak apróval. Így — bár a gondolkodásra, tudományos okfejtésre, a különféle nézetek felülbírálására való nevelésnek didaktikai szempontja sem sikkadt volna el — a tudnivaló eszenciája nem fulladt volna bele az egyébként imponálóan gazdag és szép fejtegetések tengerébe.

Végül hangsúlyozom: képzőrendszerünk történetének a megrajzolása rendkívül nehéz feladat. A képzők életében jóval több kisebb-nagyobb mozgás, változás tapasztalható, mint például a ragokéban vagy a jelekében. Ezeket, pontosabban közülük a tipikusakat szinte lehetetlen mindig biztos kézzel megragadni. Annak jellemzésére, milyen könnyen csapdába eshetünk például annak megítélésében, hogy egy-egy képző vajon milyen mértékben alkalmas a nyelvallapot egy bizonyos fókán új származékok létrehozására, megemlítem egy közös tévedésünket: a *-nyi* képzőről D. Bartha Katalin azt írta, hogy „ma már új származékok képzésére csak elvéve szolgál” (125); magam a Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban című cikkemben hasonlóképpen azt véltem, hogy csak „olykor” képez új származékokat. (Nyr. 82: 201); ám az azóta nagy számban elém kerülő irodalmi adatok meggyőztek róla, hogy nagyon is gyakran használjuk e képzőt, szinte minden összehasonlításhoz alapul vehető, s így mértékként használható fogalmat jelölő szóhoz hozzáilleszthetjük. Az tehát, hogy — mint az elmondottakból kitűnik — akadnak olyan részletek D. Bartha Katalin könyvében, amelyeket magam másképpen oldottam volna meg, egészen természetes, mit sem vonhat le a szerzőnek azokból az érdemeiből, amelyeket műve megalkotásával szerzett.

(Befejezésül hadd említsem meg legalább zárójelben: a *-nyi* képzővel kapcsolatos tévedésem, minthogy a kevés számú szótári adatra vezethető vissza, ráirányította a figyelmemet arra, hogy vannak képzők, amelyekre jellemző, hogy a vele képzett származékok nem kíváncsoznak szótárba. Ilyen képzők például a *-nyi*-n kívül az *-ék*, a *-né*; továbbá az alkalmi hasonlítást kifejező *-szerű*, *-féle*, szemben a 'vminek megfelelő' jelentésmozzanatot hordozó *-szerű*-vel: *ésszerű*, *elvszerű* és a hasonlítást nem alkalmilag, hanem állandó tulajdonságként kifejező *-s*: *magyaros viselet*, *acélos akarat* vagy *-dad*, *-ded* képzővel: *tojásdad* vagy József Attila Beszél a tej című versében: *tuskódad*.)

Ruzsiczky Éva

Andrus Saareste: Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Stockholm, 1958. XV + 192 lap (Észt szinonimaszótár).

A most megjelent füzet egy 24 füzetre (4 kötet) tervezett sorozat első száma. A bevezetés szerint ez lesz az észti nyelv legnagyobb szótára, kb. 3000 lap, amely szinte egyesíti magában az értelmező, szólás-, nyelvtörténeti és tájszótárt is.

Hasonló típusú szótáraknak külföldön, különösen az újlatin nyelvterületeken már nagy múltjuk van (pl. Boissière: Dictionnaire analogique 1869; Ponard: Vocabulario delle idee 1914; Dornseiff: Der deutsche Wortschatz in Sachgruppen 1934; Casares: Diccionario ideológico de la lengua española 1942 stb.). Tulajdonképpen ide sorolhatók a legősibb kínai, szanszkrit, arab stb. szójegyzékek is, valamint azok a közép-

kori latin szójegyzékek, amelyeknek a magyar nyelv szempontjából is olyan sokat köszönhetünk: a Besztercei, Schlägli stb. szójegyzékek a XIV—XV. századból és Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke. Az ilyen szójegyzékek voltaképpen abban térnek el a későbbi alfabetikus szótáraktól, hogy a szavak nem betűrendben sorakoznak egymás után, hanem fogalmi csoportok szerint. A régi szinonimaszótárak illetőleg szójegyzékek természetesen viszonylag nagy tárgyköröket öleltek föl egy-egy fejezetbe, a XIX. és XX. századiak már sokkal finomabb differenciálódásra töreksenek.

A magyar szótáirodalomban sem ismeretlen ez a szótártípus, és noha sok tekintetben elavult, módszere is elég kezdetleges, ma is sok haszonnal forgatható. Tudomásom szerint a Póra Ferenc: Magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve 1907. az egyetlen ilyen vállalkozás magyar nyelven. Az észtt szerző ezt a magyar szótárt — úgy látszik — nem ismeri, mert könyvészetében (IX) a hasonló jellegű munkákat minden nyelvből felsorolja, ezt azonban nem említi.

Az első füzet a bevezetésből és 77 fogalomkört felölelő cikkből áll.

Az eddigi hasonló típusú szótárak nem igen magyarítottak, hanem a rokon értelmű szavakat egymás mellé rakták, a szótár használójára bízta, hogy a felsorolt szavak közül válassza ki a neki leginkább megfelelőt. Saareste szótára ennél sokkal igényesebb, mert a régi nyelv és a népnyelv adatait is beledolgozza a fogalomkörökbe, megjelöli a szavak hangulati, stilisztikai értékét, a ritkább szavakat magyarozza.

Az alfabetikus szótárak előnye, hogy a keresett szó könnyen megtalálható benne, ha alakját tudjuk, de jelentését nem. A szinonimaszótár pedig éppen a jelentésből indul ki, és a fogalmilag összetartozó szavakat csoportosítja. A fogalmi körök betűrendben sorakoznak egymás után, címszavuk a fogalomkör legáltalánosabb, legsemlegesebb tagja. A szótár tartalmazza: 1. Wiedemann észtt nagyszótárának egész anyagát, 2. a tájszóanyagot helymegjelöléssel, 3. a régi és új irodalmi nyelv szavait idézetekben, 4. a szakszókincs nagy részét, 5. alaktani megjegyzéseket, 6. szólásokat és közmondásokat, 7. nehezebben megmagyarázható, főleg néprajzi tárgyak rajzát.¹

Nem veszi fel a szótár a meg nem honosodott idegen szavakat, a szűkebb szakszókincset, a tulajdonneveket.

Hogy fogalmat alkothassunk egy-egy cikk köréről, felsorolom az első 25 cikk címét: *aabits* (ábécé), *aade* (eszme), *aas* (csomó), *aasta* (év), *abi* (segítség), *abielluma* (házasodni), *abielu* (házasság), *abielurahaas* (házastárs), *abil* (segítségével), *abiline* (segéd), *ader* (eke), 1. *aed* (kerítés), 2. *aed* (kert), *aedvili* (zöltség), *aeg* (idő), *aeglane* (lassú), *aeglaselt* (lassan), *aeglus* (lassúság), *aelema* (heverni), *aer* (evező), *ahi* (kemence, kályha), *ahingapüük* (halászat szigonnyal), *ahjuküitt* (fűtés), *ahju varustus* (tűzpiszkáló), *ahne* (sóvár).

Egy-egy fogalomkör (szócikk) terjedelme nagyon különböző. Van olyan, amely még a félhasábot sem éri el (pl. a 'tűzpiszkáló', 'hivatalos'), mások meg túl vannak a tíz hasábon is (pl. 'idő', 'kemence', 'kályha', 'szám').

Magyar olvasó számára nehezen emészthető olvasmány volna egy-egy észtt címszó, fogalomkör közlése, még akkor is, ha magyar fordítást is adnék melléje. Így tehát csak néhány számadattal és példával mutatok be egy fogalomkört. Az *abi* 'segítség' címszó a közepes hosszúságúak közé tartozik (2 hasáb). A szótár közli a címszó francia fordítását is (*aide, secours, assistance, soutien*), majd utal azokra a rokon értelmű címszavakra, amelyek külön cikket kaptak (segíteni, segítségével, segéd, támasz, védelem, haszon, együttélés, vezetni), ahol tehát az olvasó a további, távolabbi szinonimákat megtalálja. A cikk 41 rokon értelmű szót sorol fel (pl. segítés, támogatás, segély, könyör-

¹ Az első füzetben a következő rajzok vannak: csomó (3 rajz), eke (4), kerítés (14), kemence (8), állvány (1).

adomány stb.), valamint 28 példamondatot vagy szintagmát részint a köznyelvből (pl. segítségére siet, segítségért könyörög stb.), részint a nyelvmélekekből és a nyelvjárásokból. A köznyelvi szavakat rendszerint nem értelmezi a szótár, de az elavult és tájnyelvi kifejezéseket igen. A cikket 13 közmondás zárja be (a magyarban is meglevők közül pl. Kéz kezet mos. Ahol legnagyobb a szükség, ott legközelebb a segítség).

Párhuzamként közlöm Póra i. munkájából a *segíteni* címszót:

574. *Segít*. Segít, gyámkodik, gyámol, kedvez, megsegít, segítséget, nyújt, segéll, segélyez, gyámolít, támogat, istápol, lendít rajta, előmozdít, közreműködik, kezét fog, összefog.

Segítség, segedelem, segély, gyámolítás, támogatás, istápolás, lendítés, előmozdítás, közreműködés.

Segítő, gyám, hive, pártoló, gyámolító, kegyúr, előmozdító, közreműködő, oszlopos tag, frigyes társ.

Pártol, pártját fogja; pártján, részén van v. áll; pártjára v. részére áll; mellé áll; elősegíti; buzog v. buzgólkodik v. kardoskodik v. dolgozik v. korteskedik mellette, tolja a szekerét; valamely hitre v. pártra tér.

Pártolás, pártfogás, pártfogolás, segítés, kedvezés, elősegítés, buzgólkodás, kardoskodás, korteskedés, hangulatkeltés.

Pártfogolt, védenc, gyámolt.

Szövetkezik, segédkezik, szövetséget köt, szövetségre lép, egyesül; karöltve működik, társul.

Szövetség, frigy, szövetkezet, társulat, egycsület, társaság, testület, kör, banda, bokor.

Véd- és dacsövetség, egyesület.

Tudom, hogy után hat valamely szinonimaszótár egy cikkének illetén bemutatása, de arra nem vállalkozhattam, hogy egy hasonló jellegű magyar fogalomkört kidolgozzak nyelvjárási, nyelvtörténeti, szólástörténeti stb. anyaggyűjtés alapján. Talán ez a rövid ismertetés is ad valamelyes képet a szótár szerkezetéről és elrendezéséről. Mivel tudomásom szerint nálunk is foglalkoznak egy újabb magyar szinonimaszótár gondolatával, Saareste vállalkozása mindenképpen fontos tanulságokkal járhat magyar szempontból is, még akkor is, ha a szótár leendő szerkesztői nem mindenben osztoznának nézeteiben.

Kálmán Béla

Balassa László: Garmada. Rokon értelmű szócsoportok és írói kifejezésformák. — Bp., 1958. Tankönyvkiadó Vállalat.

Az utóbbi években örömdetesen fellendült nyelvművelő irodalmunk sok más kérdés mellett foglalkozott a rokon értelmű szavak és kifejezések helyes használatának a kérdéseivel is. Amit azonban e cikkek (Balázs János; Nyr. 76: 94, 178; uő. Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. 331; O. Nagy Gábor: Magyar nyelvhelyesség. Szerk. Deme László és Köves Béla 103) elvi vonatkozásban mondani tudtak, az korántsem elégítheti ki azoknak a kívánalmait, akik konkrét esetekben arra vonatkozólag szeretnének felvilágosítást kapni, hogy mikor melyik rokon értelmű szónak vagy kifejezésnek a használata helyénvaló. Ezt a népünk mind szélesebb rétegeiben egyre inkább megmutatózó igényt csak egy olyan szinonimaszótár elégítheti majd ki, amely amellest, hogy könnyen áttekinthető csoportosításban felsorolja a magyar szó- és kifejezőkészlet rokon értelmű elemeit, rámutat a szinonim szavak és kifejezések jelentései között levő egyezésekre és eltérésekre is. Balassa László könyve, a nem éppen szerencsés című

Garmada, mint a mű egyik bevezető fejezete is mondja, egy ilyen szinonimaszótár „szerény előfutára szeretne lenni” (7).

Balassa könyvének ismertetésében magától adódó szempontként kínálkoznék annak a vizsgálata, hogy mennyiben sikerült a szerzőnek ezt a maga elé tűzött célt megvalósítani, mennyire sikerült egy majdan elkészítendő magyar szinonimaszótár néhány részletét kidolgozni. Mielőtt azonban válaszolni próbálnánk erre a kérdésre, rá kell mutatnunk, hogy egyoldalúság volna csupán ennek az egyetlen szempontnak az alapján megítélni a könyvet. A Garmada ugyanis fentebb említett célja mellett pedagógiai érdekű munka is: sikerült példája annak, hogyan lehet középiskolai magyar nyelvi szakkörben olyan foglalkozást megvalósítani, amely egyrészt nagymértékben elősegíti a szakkörben dolgozó tanulók nyelvi műveltségének fejlesztését, és amely másrészt — legalábbis az anyaggyűjtés terén — jelentős segítséget jelent ahhoz, hogy a szakkör tanár vezetője közérdekű nyelvművelő kiadvánnyal lépjen a nyilvánosság elé. A Garmada anyagát ugyanis tekintélyes részben Balassa László tanítványai gyűjtötték. Munkájukat elsősorban nem a gyűjtés mennyiségi eredménye alapján kell megítélnünk — noha a Garmada tanúsága szerint ebből a szempontból sem lebecsülendő az eredmény. Sokkal inkább az a fontos, hogy amíg Balassa tanítványai irodalmunk legkiválóbb alkotásaiból rokon értelmű szavakat és kifejezéseket céduláztak, és amíg a gyűjtés eredményét megbeszélték, tanáruk megismertette velük az alkotó munka örömét, és ugyanakkor saját munkájuk nyomán betekintést nyerhettek nyelvünk kifejezőképességének csodálatosan gazdag tárházába. Ezenkívül — a munkára nevelés és az anyanyelv megszerettetése mellett — igen gyümölcsöző lehetett Balassa szakköri munkája abban a tekintetben is, hogy tanítványai konkrét nyelvi anyagon figyelhették meg a kifejezésbeli pontosság és árnyalatosság stilisztikai lehetőségeit, és ez kétségkívül hozzájárult fogalmazási készségük fejlesztéséhez.

Az a gyűjtő munka, melyet a szerző könyvének „A Garmada története” című fejezetében ismertet, minden tekintetben példamutató lehet más középiskolai, sőt részben talán általános iskolai szakkörök foglalkozásai számára.

A könyv didaktikai célkitűzéseivel magyarázhatók azoknak az anyagrészeknek a közlése, amelyek egyébként, tudományos szinonimaszótárban nem szerepelnének. Azokra a szövegekre gondolok, amelyekre a címben „írói kifejezésformák” megjelöléssel történik utalás. Balassa könyve hét fogalomkör szinonimáit dolgozza fel ('hajnalodik', 'alkonyodik', 'alszik', 'megy', zajt jelentő igék, 'folyóvíz', 'mindjárt'). Ezek közül két fogalomkörbe sorolt szócsoportot kivéve ('megy' és 'mindjárt') valamennyit irodalmi idézetek csoportja követi. Miután például bemutatja és — igen helyesen — írói, költői idézetekkel szemlélteti a *hajnalodik* szinonimáit (*szürkül*, *dereng*, *virrad*, *hasad a hajnal* stb.), „A hajnal ábrázolása irodalmunkban” és „A hajnal ábrázolása a világirodalomban” címmel magánál a rokon értelmű szócsoport tárgyalásánál jóval terjedelmesebb idézetgyűjteményt közöl. Ezekben a rövidebb-hosszabb idézetekben gyakran elő sem fordul olyan szó, amely a *hajnalodik* szinonimájának tekinthető, így tehát a két rész elszakad egymástól, csak a tárgykör kapcsolja őket össze, de ez szinonimikai szempontból semmit nem jelent, hiszen ugyancsak a hajnal lehet a tárgya valamely zeneműnek vagy festménynek is, mégsem gondolunk rá, hogy ilyenféle műalkotásokat valamely szóval „rokon értelműnek” tekintsünk. Márpedig azok a költői leírások, amelyeket Balassa a szócsoportok tárgyalása utáni irodalmi részben közöl, közelebb állnak akár a zenei, akár a képzőművészeti alkotásokhoz, mint az egyes szavakhoz, mert a szavak a közösség tulajdonai és szinte végtelen változatosságban felhasználható alkotóelemei a beszédnek, a költői leírások ellenben már kész „beszédművek”, valakinek az elidegeníthetetlen tulajdonai, végzetesen egyszerek, és nem beszélhetünk velük kapcsolatban „rokonértelműség”-ről. Kétségkívül szépek és izlésnemesítők ezek az idézetek, nagyon jól

bele is illenének valamely tárgykörök szerint összeállított idézetgyűjteménybe, tehát az irodalmi nevelést szolgálják, de egy rokon értelmű szócsoport-összeállítást nem gazdagítanak, mert nem járulnak hozzá ahhoz, hogy az olvasó megtanuljon különbséget tenni sajátosan nyelvi és nem nyelvi (irodalmi, költői) jelenségek között.

A Garmada szerzője itt-ott megkísérli, hogy a szinonimagyűjtemény egyes rokon értelmű szavait korszerű megjegyzésekkel kísérje. Ezzel kapcsolatban arra a különbségre kell rámutatnunk, amely egy szinonimaszótárt egy értelmező szótártól elválaszt. Véleményünk szerint lényegesen másnak kell lennie egy magyarázatos szinonimagyűjteményben az egyes rokon értelmű szavakhoz és kifejezésekhez fűzött megjegyzéseknek, mint amilyen jelentésmeghatározásokat például valamely egynyelvű, ún. értelmező szótár tartalmaz. A szinonimaszótárnak — de minden kisebb magyarázatos szinonimagyűjteménynek is — egymással viszonyba állítva kell tárgyalnia a rokon értelmű szavakat és kifejezéseket. Azt jelenti ez, hogy a szinonimák jelentéseit vizsgálva elsősorban a köztük mutatkozó egyezésekre és különbségekre, az egyes jelentésmozzanatok egybeesésére, illetőleg eltérésére kell felhívnia a figyelmet. Ezzel szemben az értelmező szótárak önmagukban vizsgálják az egyes szavakat, és noha tekintettel vannak a címszavak szinonimikus viszonylataira is, mégsem az a céljuk, hogy ezt a viszonyt boncolgassák, hanem inkább az, hogy egy-egy szó valamennyi jelentését olyan szócikkekben mutassák be, amelyek önmagukban is kerek egészet alkotnak. Alapvető tévedés volna azt gondolni, hogy eleget tettünk valamely szócsoport szinonimikus tárgyalásának azzal, ha a szócsoport egyes tagjainak valamennyi jelentését felsoroljuk úgy, ahogy ezeket a jelentéseket az értelmező jellegű szótárak megadják.

Balassa több esetben rövid, rendszerint igen találó és a lényegre mutató „egybevetéseket” közöl (pl. 110, 141, 153 stb.). Felfogásunk szerint csupa ilyen egybevetésből kellene állnia a rokon értelmű szócsoportok tárgyalásának. Ha az ezekben az egybevetésekben foglaltakat még a szójelentésre jellemző irodalmi idézetekkel és a beszélt nyelvből vett példákkal, példamondatokkal is bizonyítja, illetőleg szemlélteti a szerző, akkor mint nem szinonimagyűjteménybe való anyagot, nyugodtan elhagyhatta volna az egyes szavak és kifejezések jelentéseinek a felsorolását és ezeknek a jelentéseknek idézetekkel való illusztrálását. Ezeket amúgy is megtalálhatja majd mindenki a rövidesen kiadásra kerülő Értelmező Szótárban. Így jár el valamennyi igényesebb, magyarázatos külföldi szinonimaszótár, és ugyanilyen módszerrel közölt számos, még ma is igen jól használható szinonimikus egybevetést Bélyky Kálmán a Nyr. 15—21. évfolyamában.

Részletkérdésekre rátérve, ki kell emelnünk, hogy több igen nehéz feladatot sikeresen oldott meg a szerző. Az „egybevetések” tömör és találó jelentéselemzéseit már említettük. Nehéz vállalkozás volt a *megy* ige rokon értelmű szavainak megszerezése. Ha véglegesnek és teljesnek nem tekinthető is a közölt megoldás, a felvett szavak számát és csoportosítását tekintve is jelentős munkát végzett a szerző. Nem ártott volna itt megjegyezni, hogy a *megy* igének csak egy vagy egynéhány jelentésével rokon értelmű szavak szerepelnek ebben az összeállításban. (A 'múlik' jelentésével rokon értelmű *telik*-et például természetesen nem említi a szerző.) Néhol — bár ez többé-kevésbé magából a szinonimagyűjtés természetéből következik — kissé önkényesnek érezzük azt a határt, amelyen túl már nem sorol fel szinonimákat az összeállítás. Nem egészen világos például, hogy a 'lefelé megy' csoportból miért hiányoznak olyan szavak, mint az *esik*, *süllyed*, *merül*, *zuhan* stb. (85). A 'felkerekedik' csoportból kirí a „*kifordul* (a kapun)”, de ha már ez itt van, miért nem került bele a szócsoportba a gyakoribb „*kilép* (az ajtón)” (83). Nem szerencsés továbbá, hogy a 'gyorsan jár' csoport mozzanatos és kezdő igéi között egy csoportba kerülnek egymástól jelentésük szempontjából annyira eltérő igék, mint pl. a *kiiramodik* és a *várohan* (86). Nem értjük, hogy miért szerepel a rokon értelmű szavak és szókapcsolatok felsorolásában (86) a *megettántorodik* ige, amely nyilván

már nem szinonimája a *megy*-nek — hiszen álltában is megtántorodhat valaki —, de ha már itt szerepel, miért maradt ki a részletes tárgyalásból.

Kissé egyoldalúnak látszik, hogy a *hajnalodik* szinonimáit merev fokozati, azaz időrendi szempont szerint csoportosítja a szerző, és csupán magát a *hajnalodik*-ot és a *hajnallik*-ot tekinti „általánosabb jelentésűnek”, holott a *virrad* is ilyennek vehető. Pontosabb képet kapnánk ezeknek az igéknek a jelentéséről, ha tekintetbe venné a szerző, hogy eltérő szemléletből eredő szinonimáink is vannak. A *dereng* például ugyanazt az időpontot is jelentheti, mint a *szürkül*, és ebben az esetben csupán az a különbség a két ige jelentéstartalma között, hogy az előbbivel a látási viszonyokra, az utóbbival inkább az ég színére célzunk.

Kisebb ellentmondások is akadnak a könyvben. A *lemegy a nap* és a *lement a nap* szókapcsolat például két helyen (61, 63) tárgyalja a szerző. Az előbbire mégis olyan idézetet hoz fel példának, amelyben múlt idejű az állítmány („Még a nap a kitisztult égről nem ment le”), a múlt idejűre viszont olyan kapcsolatot említ („Télen korán megy le a nap”) amelyben jelen alakú az állítmány, de általános, szokásos történést fejez ki.

A Garmadának néhány sikerült szinonimasor összeállításán kívül az a legfőbb érdeme, hogy példát mutat, hogyan lehet középiskolai szakköri foglalkozások keretében munkára nevelve fejleszteni a tanulók anyanyelvi műveltségét, szókincsüket gazdagítani, fogalmazási készségüket fejleszteni. Nyelvtudományi szempontból már nem lehet ilyen példamutatónak mondani a Garmadát. Mégis: ha sok, a tárgyhoz nem tartozó anyagot tartalmaz is a könyv, és ha gyakran hiányoznak is a tulajdonképpeni szinonimikus egybevetések, egy lépéssel mégis csak közelebb visz bennünket Balassa László könyve a sokaktól várt és remélhetőleg belátható időn belül el is készülő magyar szinonimaszótárhoz.

O. Nagy Gábor

Bóka László: Tegnapról máig. Válogatott tanulmányok, esszék, cikkek. 1958. Szépirodalmi Könyvkiadó.

„E kötet anyaga több mint húsz esztendő terméséből válogatódott. Válogatódott, mert nemcsak én válogattam, hanem a múló idő is.” — Ezekkel a szavakkal vezeti be a közelmúltban megjelent könyvét Bóka László.

Az egybefoglalt tanulmányok műfaji gazdagsága szembetűnő: az irodalmi nyelv, esztétika, zenetudomány, a költői nyelv kérdései — mind a szerző sokirányú érdeklődését tükrözik; az egyes írókról festett arcképek új meg új vonásokkal ismertetnek meg.

Balgaság volna az erőszakolt elhatárolás: ha tárgykörök és címszók köré akarjuk csoportosítani az egyes művek anyagát, hamarosan tapasztaljuk, hogy szerzőjüket mindig komplex kérdések foglalkoztatják; munkásságában értékesíti a nyelvészet, néprajz, lélektan, esztétika eredményeit is.

A kötet bevezető és befejező tanulmányának megírása között súlyos eseményekkel, sorsfordulókkal teljes esztendők teltek el. Bóka László ezalatt sok és sokfajta jelenséget vizsgált, s kötetének minden lapja tárgyához fűződő mélyeszes szeretetét sugározza: bármilyen távoli területeken járjon is, vissza-visszatér az írói és irodalmi nyelv, az irodalmi formák kutatásához. Ezt látásmódja indokolja: „A tartalom és forma a művészetben nem két különböző dolog, hanem egy azonos jelenség két aspektusa... Az irodalom lényegéről megjelenési formája mond a legtöbbet, formáját viszont lényege magyarázza meg” (574—5). — A formai kérdések között mindig szerepelnek nyelvi természetűek; belőlük is csaknem egy kötetre valót gyűjthetnénk egybe.

Egy 1942-ben írott tanulmányában — tehát jóval a rendszeresebb irodalmi nyelvi kutatások megindulása előtt — foglalkozik a népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv kölcsönhatásaival. Érdekes fejtegetései között is figyelmet érdemel az az inkább csak tudomásul vett, de a részletvizsgálatokban jobbára mellőzött tétel, hogy „az irodalmi nyelvnek is vannak tájnyelvei” (98); továbbá az írott és íratlan nyelv közötti különbségek hangsúlyozása (109).

Az Adyról, József Attiláról szóló korai tanulmányok már a művészi nyelv és stílus kutatásának új útját jelölik: „a költő alkotása organizmus, amit nem lehet egy műformába beszervezni...” (47). Az ilyen látásmódú vizsgálatnak megragadóan szép példája a Babits Jónás könyvét elemző tanulmány, amely a műfaj, forma, ritmus és — az archaizáló, régít és népit vegyítő nyelv belső összefüggéseire derít fényt (74—85).

A formai problémák nem kerülnek el a szerző figyelmét akkor sem, amikor a XVIII. század magyar irodalmát vizsgálja: gondosan elemzi a korszakra annyira jellemző öncélú nyelvi játékoság kezdetén annak okait (125—38).

A kötet Vörösmarty- és Arany-tanulmányai a költői nyelv kutatásának új lehetőségeit példázzák. Bóka László soha nem feledkezik meg arról, hogy az irodalmi nyelv szerves egész; az író szava visszhangzik önmagában — ezért nem szabad elszigetelt jelenségként elemezni szókincsének egyes darabjait; de szava tovább zeng az utókorban: a hagyományozás szakadatlan Vörösmartytól József Attiláig, s az igazi költő nemcsak átveszi, megőrzi, hanem gyarapítja is az elődök örökségét: „számára régi és új egyként abból a szempontból érdekes csupán: mennyiben kifejezőbb egyik a másiknál” (149); vö. továbbá: Arany nyelvi eredetisége, 290—302; József Attila költői eszközei, 303—31; Nyelv és halhatatlanság, 530—6).

A lírikus Arany című tanulmány művészi szépségű sorsanalízis: az egyes verssorok, szóképek, töredékek finom elemzésével felel arra, hogyan és miért alakult a Petőfi emlékével, a szabadságharc tragikus élményével viaskodó Arany költői és emberi magatartása (238—89).

Ady szimbolizmusának vizsgálata egy sajátos költői látásmód kialakulásával ismerteti meg az olvasót. Bóka a filológus módszerességével kutatja a pályakezdő Adyt ért hatásokat és áramlatokat — ugyanakkor — az érző költő ösztönös biztonságával ragadja ki mindebből azt a bonyolult összefüggő olvasmány-, élmény-, benyomástananyagot, amely a későbbi Ady szimbolizmusának alapmotívuma lesz majd (vö. a lótu-sz-kép vándorlását, 394—5, vagy a lép szimbolumét: 400—2). Az analízis nyelvi tanulságai is értékesek: „Ady szimbolikája... három nagy rezervoárból táplálkozik: a köznyelvből, a bibliából és a magyar történeti múltból” (410).

Az említetteken túl még számos — nyelvi-stilisztikai szempontból is fontos — megállapítást olvashatunk a vaskos kötetnek csaknem minden lapján. A tudós szerző stílusa külön elemzést érdemelne: okfejtése logikus, emellett — és ez már-már ritka jelenség tudományos irodalmunkban — nyelve mindig választékos, könnyed, fordulatos: a szépíró dícséri.

Azt azonban csak sajnálhatjuk, hogy a munka nem tünteti föl az egyes tanulmányok eredeti lelőhelyét és bibliográfiai adatait. Ezek híján kettős rejtvény mered az olvasó elé: „a jegyzetek meglehetően az egyes tanulmányok megjelenési helyén” (lásd: Bev.). Ehhez azonban rendszeres kutatómunkára lenne szükség: másfél-két-évtizedes folyóiratszámokat kellene átböngésznünk. Hálásak lettünk volna, ha a szerző jegyzetekkel segítette volna tájékozódásunkat.

Horváth Mária

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Behemót. Mit jelent e szó? — kérdezi Détáry István Ceglédről.

Ezt feleljük: A *behemót* héber szó (a *behema* többes száma), szó szerint azt jelenti, hogy 'nagy állat', valójában a vízilónak a neve. Régebben valami szörnyeteg állatnak képzeltek. A bibliában Jób könyve 40. részének 10. és következő verseiben fordul elő, onnan terjedt el. A *behemót* és népetimológiai változata, a *mahomed* ma ilyen értelemben él: 'nagy alakú, nagy testű'. F. G.

Rózsaszínű, égszínkék. Tóth Józsefné fureszállja, hogy a *rózsaszínű* egy meghatározott színt jelent, holott van piros, sárga, fehér s egyéb rózsza. Az *ég* sem mindig kék, mégis *égszínkék*-ről beszélünk.

A nyelvújítás kora előtt a *rózsaszín*, *rózsaszínű* piros színt vagy piros színt is jelentett, csak azóta jelenti csupán a 'halványpiros'-t (vö. Csúri Bálint: Magyar Nyelv 18 [1922]: 170). Ma már csakis ezt értjük a szón, nem lehet félreérteni, azért nincs okunk a hibáztatására.

Az *égszínkék*-en is mindenki a tiszta, derült *ég színét* érti. Ne bántsuk hát ezt se.

Minden nyelvben sok ilyen „értelmetlenség”, „logikátlan” van, s éppen ezek a „logikátlan” kifejezések a legszínesebb, legkifejezőbb elemei a nyelvnek. Nem szabad az ilyesmin fönnakadnunk, még kevésbé úgy gondolnunk, hogy az effajta kifejezés „megcsúfolja” a nyelvet. F. G.

Tóbarlang — tavas barlang. A kettő közül melyik a helyesebb — kérdezi Tóth József, felhíva figyelmünket arra, hogy a Középdunántúli Napló 1958. ápr. 27-i számában megjelent cikk a *tóbarlang* szót ajánlja.

Véleményünk a következő: A *tavas barlang* elnevezés kétségtelenül helyesebb, a magyar nyelv szellemének megfelelőbb, mint a *tóbarlang*. Minthogy eddig is az volt használatban, ez az általánosan ismert, kár volna és hiba lenne a helytelen *tóbarlang* elterjesztése. A cikkben felsorakoztatott, érvnek szánt példák jelentős része más természetű nyelvi jelenségre példa. A *tósziget*, *tóvidék*, *tófenék*, *tópart* jeletlen birtokos jelzős összetételek, a *hátzető*, *asztalláb*-félékkel tartoznak egy kategóriába. A birtokviszony jeletlensége ősi finnugor örökség nyelvünkben, melynek emlékei éppen az efféle összetételekben élnek még ma is. Más a *tóásó*. Ez tárgyias összetétel, ugyanolyan, mint az a *favágó*. A *sóbáldány* már jobb analógia volna, mert ez jelzős összetétel, de ennek meg az a baja, hogy a *só* mint anyagnév szerepel jelzőként, vagyis az *aranygyűrű*, *vasgolyó*-félékkel azonos.

A cikk valamennyi példáját nem vesszük sorra. Valamennyiről ki lehet mutatni, hogy más jellegű, és hogy nem támogatja a *tóbarlang* helyességét, elterjesztésének megokolását. A *cseppkőbarlang* és a *jégbarlang* elnevezésekre azonban ki kell térnünk, mert ezek látszólag a *tóbarlang* javára billentik a mérleget. De csak látszólag, mert mindkettő

valószínűleg a német elnevezés fordítása: *Tropfsteinköhle*, illetve *Eishöhle*, a *jégverem* viszont már a XVI. században felbukkan. Mondhatná erre a cikk szerzője, hogy ha a *sóbálvány*-t jónak tartjuk, mi kifogásunk van a *cseppkőbarlang* és a *jégbarlang* ellen, hiszen a *cseppkő* és a *jég* is felfogható anyagnévnek. Ez igaz. Azonban a jelzőként használt anyagnevek általában azt fejezik ki, hogy 'abból való, abból készült'. Márpedig a *cseppkőbarlang* nem *cseppkő*-ből készült. Még kevésbé készült *tó*-ból a tapolcai barlang. Csupán csak van benne *tó*, olyan barlang, amelyben *tó* van, vagyis *tavas* barlang. Ugyanígy *boroshordó*, *borospohár* az a *hordó* és *pohár*, amelyben *bor* van, vagy amelyből *bort* isznak. Ilyenek a cikk *sós*- példái is.

Véleményünk szerint tehát kár volna a már elterjedt és helyes elnevezést kiszorítani a használatból egy olyan szokatlan elnevezés kedvéért, amely nyelvhelyesség szempontjából kifogásolható. Maradjon a *tavas barlang*. P. L.

Köszönés — köszöntés. Csikos Györgyné a címül írt szavakról folytatott vitája eldöntését kéri.

Kérésének eleget téve írjuk: Semmit sem vétett a magyar nyelv ellen, amikor arról beszélt, hogy kartársa nem fogadta a *köszöntését*, hisz a *köszönt* alak széles körben használatos ilyen értelemben; nagy íróinkból is tucatjával idézhetnénk rá példákat. Gárdonyinál például ezt olvashatjuk: „A tiszték ... hideg *köszöntéssel* távoztak”.

Természetesen a *köszönés* forma ugyanolyan helyes e jelentésben, sőt — mind nyelvünk korábbi korszakaiban, mind mostanában — valamivel elterjedtebb is, mint a *köszöntés* alak. Krúdy Gyula például ezt írja: „A férfiak ... alig fogadták már a keménykalapos fiákeres udvarias *köszönését*.” A *köszönt* és a *köszön* között a különbség annyi, hogy az előbbi mellé a magyar fül tárgyat keres (*köszönt valakit*), az utóbbihoz viszont részeshatározó kívánczik (*köszön valakinek*). A *köszöntés* és *köszönés* alakban ez a különbség szintén érződik; így beszélhetek a tavasz *köszöntés-éről*, a tavasz *köszönés-éről* azonban nem. G. L.

Dolgozó — munkás. Titsch József gépészmérnök kifogásolja, hogy a *munkás* szó mellett a *dolgozó* kifejezés is használatos. Ez utóbbit szerinte már azért is kerülni kell, mert a német *Arbeiter* fordítása.

A *munkás* és a *dolgozó* rokon értelmű. Véleményünk szerint főleg a *dolgozó* ellen hadakozni. Jó magyar kifejezés. Nem baj, hogy a németben is megvan a megfelelője. A *dolgozó* és a *munkás* egymás melletti használata bizonyos finomabb különbségek kifejezésére is alkalmas. A *munkás* ugyanis mai nyelvhasználatunkban főleg 'testi munkát hivatásszerűen végző ipari dolgozót' jelent (tágabb értelemben más is, pl. *szellemi munkás*). Mászt jelent, ha azt mondom: *a gyár összes munkásai*, vagy pedig ezt: *a gyár összes dolgozói*. Az előbbi kifejezés az ipari munkásokra vonatkozik, az utóbbi pedig a gyár összes alkalmazottait, tehát a munkásokat, mérnököket, az adminisztrációs munkát végzőket, a segédszemélyzetet is magában foglalja. Nem szoktuk azt mondani, hogy a *külgügyminisztérium munkásai*, hanem *dolgozói*. Egy tudományos intézménynél is *dolgozókról* szoktunk beszélni. Ez ismét magában foglalja a tudományos kutatókat, az adminisztrációs munkát végző tisztviselőket, a hivatalsegégeket, a takarítókat stb. V. J.

Éreztet — érzékeltet. Vojtech Berger Pozsonyból azt kérdezi, mi a különbség e két szó jelentése közt.

Az alábbiakat írhatjuk válaszul: Az *éreztet* és *érezkeltet* igék jelentése közt az a fő különbség, hogy az *éreztet* az *ézés* keltését, előidőzését foglalja magában, az *érezkeltet* pedig — annak előidőzését, hogy érzékszerveinkkel érzékelünk valamit vagy olyan kép-

szerű „emlékkép” támad bennünk, amely közvetve érzékszerveink útján szerzett részletek és összefüggések emlékének alapul. *Éreztet* a. m. 'úgy hat vkire, hogy az érezzen vmit' (az *érez* legtágabb értelmében, de gyakrabban vmely hatás következményére vonatkozólag). Pl. *éreztetni valakivel a hatalmát, rosszallását; valami éreztetni jótékony vagy káros hatását*. Ritkábban ugyan, de használják az irodalomban művészi ábrázolással kapcsolatban is. Például Móricz Zs. írja egy helyütt: „A mindennapi nyomor, így írásban nem hat az emberekre. Nem lehet summázva *éreztetni*, mit jelent az, hogy minden ébredéskor ugyanazt az energiapusztító vergődést kell kezdeni” (Életem reg. 1939. 359). Itt már rokon értelmű e szó az *érezkeltet* jelentésével.

Az *érezkeltet* ige jelentését így határozhatjuk meg: 'szavakkal vagy más kifejező eszközökkel úgy ír le, úgy ábrázol valamit, hogy azt elevenen magunk elé képzelhetjük, mintha maga a valóság hatna érzelmeinkre'. Pl. *Művében érezkelteti a nyomor és fényűzés ellentéteit*. Árnyalatilag különbözik ettől az a használat, mikor *érezkeltet*, a. m. 'művészi eszközökkel jellemző módon fejez ki valamely sajátságot'. Pl. *Az ógörög művészet jól érezkelteti a hellén kor derűjét*. E b e n a z é r t e l e m b e n az *éreztet* igét is használhatjuk.

Ezek figyelembe vételével a magyar *érezkeltet* legközelebbi francia megfelelőjének a *représenter* szót, az *éreztet* (vkivel vmit) legközelebbi megfelelőjének a *faire sentir* kifejezést tartjuk (Eckhardt S.).

A német megfelelők: *érezkeltet*: 1. [észlelhetően] *jm. etw. wahrnehmbar machen*; 2. [megjelenítve, művészetileg] *jm. etw. versinnlichen*; 3. [szemléltetve] *jm. etw. veranschaulichen*; — *éreztet valakivel valamit*: *jm. etw. fühlen, empfinden, spüren lassen, jm. etw. fühlbar machen* (Halász Előd). K. J.

Fent járt vagy **fennjárt-e** a helyes forma ebben a mondatban: Szabó Ferkó fent járt Budapesten, és megnézte az osztrák—magyar labdarúgó-mérkőzést.

Balogh László általános iskolai igazgatónak erre a kérdésére ezeket írhatjuk válaszul: A szóban forgó mondat *fent járt* kapcsolatát nem tekintjük igekötős igének, s így nem is írjuk egybe. A *fent* itt határozószó, noha ilyen használata a földrajzi iránymegjelöléssel van kapcsolatban (*fölmegyek Pestre, lemegyek vidékre* stb.), vagyis bizonyos fokig igekötői jelentése is van, mint általában az igével gyakrabban együtt szereplő határozószóknak. A *fent, fenn* alakváltozat közül határozottan igekötői szerepben inkább csak az utóbbi szokásos (*fennakad, fennáll, fennforog, fennjár* 'nem fekszik', *fennjáró beteg, fennmarad* stb. — lásd még: Helyesírási Szabályzat 1954. 162. pont), bár a *fenn* is lehet határozószó, hiszen a *fent*-nek az alakváltozata. (A *lenn-, lent*-nek ezzel szemben — legalábbis egyelőre — csak határozószói jelentését tartjuk nyilván). A *fenn, fent* változatok mellett egyébként a szabályzat a *fönn, fönt* alakokat is engedélyezi. F. V.

Rendezvény. Koller Irén lőcsei olvasónknak az a véleménye, hogy némelyek ok nélkül róják meg a címül írt szót.

Nézetünk szerint teljes mértékben igaza van. A *rendezvény* ugyanolyan jó szó, mint a *küldemény, tekervény, emelvény* stb. Igaz, hogy csak századunk harmincas éveiben kezd elterjedni, s akkor néha még *rendezmény* formában is felbukkan — vagyis az akkori nyelvszokás még ingadozott a szó két alakjának használatát illetően —, ez azonban még nem jelenti azt, hogy fölösleges. Persze, a kelleténél gyakrabban ne használjuk: a *műsoros est, utcabál, hangverseny, táncestély* és más kifejezések esetenként ugyanolyan jó szolgálatot tehetnek. Néha azonban szükség van olyan összefoglaló jellegű elnevezésre is, amilyen a *rendezvény* szó. G. L.

Betart. Bíró Gábor Ráckevéről küldött levelében megrója a címben jelzett ígét. Megjegyzéseivel lényegében véve egyetértünk. Nyelvművelőink már évtizedek óta hangsúlyozzák, hogy a német *einhalten* szolgál fordításaként keletkezett *betart* helyett sokkal helyesebb a megszokott és meggyökeresedett *megtart* alak használata (kivéve természetesen az olyan eseteket, amikor a *be-* igekötő konkrét helyviszonyt fejez ki, pl. „a nyársra tűzött szalonnát *betartja* a tűzbe”). Ilyenkor inkább a *bele-* alakot használjuk).

Mai állásfoglalásunk is megközelítőleg ugyanaz. Általában hibának tartjuk, ha egy már meglevő, jó igekötős igében az igekötőt egy másikkal váltjuk fel, noha ez új jelentésárnyalatot a régivel szemben nem hoz. Így az *átbeszél*, *beindul*, *kitárgyal*, *beigér*, *kiolvas*, *benáthásodik* és *betart* helyett helyesebb a *megbeszél*, *megindul*, *megtárgyal*, *megígér*, *elolvas*, *megnáthásodik* és *megtart* használata. Sajnos, ezek némelyike — pl. a *kiolvas*, valamint éppen a hibáztatott *betartja* [a szabályt] — már annyira elterjedt, hogy visszahozása szinte lehetetlennek látszik.

G. L.

Sajnos. Popa Tivadar tanulónak a *sajnos* szófaját illető kérdésére a következő választ adjuk:

A *sajnos* szó a XVIII. század óta ismert. Akkor 'sajnálatos, bánatos, fájdalmas' jelentésű melléknév volt, amelyet állítmányként is, jelzőként is használtak. Állítmányként szerepel például Kisfaludy Károly Stibor vajda című drámájában (1820): „Ötsém! nehéz és *sajnos* a' szegény Embernek sorsa mindenütt.” Egy példa a jelzői használatra Kazinczytól: „e' csekélység bennem oly *sajnos* érzést támaszta” (Munkái 4: 123). Még fokozva is előfordult: 1806/79: „nem okozhat ennél *sajnosabb* kárt” (Vitkovics M.: Művei 59). Határozóragos alakja is élt, a *sajnosan*, amely ezt jelentette: sajnálatosan, fájdalmasan, bánatosan. A *sajnos-t* sokszor úgy használták, mint a *sajnálatos-t*, ezért lehet, hogy a *sajnálatos*-ból rövidült a *sajnos*, de ezt bizonyossággal nem tudjuk.

Ma már nem használjuk a *sajnos-t* jelzőként, de még a múlt század végén, e század elején használták így. Viszont még ma is gyakori a *sajnos*-nak olyan állítmányi használata, amelyhez alanyi mellékmondat kapcsolódik: „*Sajnos*, hogy valamék jó szomszéd össze nem barátkoztatja őket” (Arany—Shakespeare: Szentivánéji álom 176); „*Sajnos*, ezzel az én szerepem véget ért” (Mikszáth: A Noszty fiú esete... 2: 118). A mai köznyelvből: „*Sajnos*, már megint szerencsétlenség történt”. Ma már sokszor nem választjuk el a *sajnos-t* szünettel a mellékmondatától, különösen akkor, ha a mellékmondatba bele van ékelve: pl. *Ez sajnos nem használható*. Eredeti 'fájdalmas, bánatos' jelentéséből is veszített, s meglazult a kapcsolat közte és a *sajnál* ige között is. Így a *sajnos* szó ma csupán a beszélőnek a mondat tartalmához való szubjektív állásfoglalását fejezi ki, bizonyos elmosódott jelentéstartalommal: helytelenítést, a mondottakon való bánkódást, bele nem egyezést. Elég nagy érzelm kifejező szerepe van.

Az ilyen szavakat, amelyek szorosan nem illeszkednek bele mondatrészként a mondat szerkezetébe és a beszélőnek a szubjektív állásfoglalását fejezik ki, újabban módosítószóknak nevezik. (A középiskolai nyelvtankönyvben is megtalálható ez a szófajta.) A *sajnos* tehát melléknévből vált módosítószó; érzelm kifejező szerepe és mondatértékű használata miatt sokszor indulatszónak is vehető.

K. S.

Hát módosító szó. Fraknói Rezső ny. mérnök azt kérdezi, helyes-e, ha a mondatot (valamely megelőző mondatra adott válaszként) „hát igen”-nel kezdjük, vagy pedig helytelen.

Válaszunk: az ilyenfajta mondatkezdést nem helyteleníthetjük. A *hát* módosítószó, mint a neve is mutatja, arra való, hogy mondanivalónk értelmét módosítsa, hogy mondanivalónknak sajátos értelmi árnyalatot adjon. Az említett esetben a *hát* rendszerint

sajnálkozó, beletörődő jelentésárnyalattal egészíti ki az igenlő, helyeslő, bizonyító választ; helyette ezt is mondhatnánk: *sajnos igen, így van ez, bizony, bizony* stb. Megjegyzendő azonban, hogy ha valakinek a beszéde hemzseg a sok hát-tól, mert ez is előfordul, az már valóban stílushiba, pongyolaság. Gyakori és céltalan használatát tehát kerülnünk kell.

H. M. I.

Ernyein. Kiss Gina rimaszombati olvasónk úgy véli, hogy a *fűzes ernyein* kifejezés sajtóhiba szülötte.

Nem értünk egyet a nézetével. A XVIII. századi lírai költészetünk egyik igen kedvelt, divatos szavával van dolgunk. Azt az árnyékos, idilli helyet jelentette, ahova az ember a nap heve és a viharok ellen elrejtőzhetett, ahová örömeiben-bánatában elhúzódkhatott a világ szeme elől. Ebben az időben ugyanis *ernyő* szavunknak 'lombsátor' jelentése is volt, s ebből később — névátvitellel — 'lombfedte hely' jelentése is alakult ki.

Az *ernye*-tőalak használata az *ernyő*- helyett azzal magyarázható, hogy a nyelvújítás korában a költők szívesen használtak a közönséges beszéd-től eltérő, választékosabb nyelvi alakokat. Ezek nagy része azonban eltűnt a korrallal együtt, s ma már nem használatos irodalmi nyelvünkben.

H. M. I.

kelletett. Motyovszky Mátyásné azt szeretné tudni, milyen alak a *kelletett*.

Ezt írhatjuk róla: A *kelletett* a régies és nyelvjárási *kelletik* igének jelentő módú múlt idejű egyes harmadik személyű alakja. Mai köz- és irodalmi nyelvünk-ből valóban kirí. Arany János még használta, például A tölgyek alatt című költeményében: „A tölgyek alatt Vágynám lenyugodni, Ha csontjaimat Meg *kelletik* adni”.

F. G.

Beteszi az ajtót. Motyovszky Mátyásné hibáztatja az *ajtót beteszi* kifejezést. Azt mondja, hogy ha valahol ezt olvassa: *Tessék betenni az ajtót!*, akkor szeretné alája írni: „Hova kell betenni?”

Ez a kifejezés már századok óta járatos, nem idegen, hanem régi magyar. *Betesszük az ajtót, a kaput, az ablakot, s a kést is*, mikor pengéjét nyelébe hajtjuk. *Betesszük a könyvet is*, mikor nem olvassuk tovább; ezért is, ha már fejből tudjuk az olvasottat, a tanultat, akkor így is mondjuk: *betéve tudjuk*. Az ország nagyobb részén így beszélnek napjainkban is: *Beteszi az ajtót*, ti. kilincse, de nem zárja be, kulccsal. Ilyen szólásunk is van: *Na, ez betette nekem az ajtót*, vagyis bajt, galibát, kárt okozott (a Szamosháti Szótárból, köznyelvi helyesírással).

F. G.

-ha, -be vagy -ban, -ben? Horváth István Szombathelyről azt kérdezi levelében: helyes-e a következő találós kérdés és a rá adott válasz: „Meddig fut a nyúl az erdőbe?” — Ameddig a közepéig nem ér, mert onnan már kifelé fut.” Szerinte nem helyes ez a válasz, mert a nyúl csak az erdő széléig fut *az erdőbe*, azon túl már *az erdőben* fut, mégpedig addig, amíg ki nem ér belőle.

Nem helyteleníthetjük a választ, mert a kérdésben *az erdőbe* határozót így is lehet érteni: 'bele az erdőbe'. De esetleg úgy is, ahogy érti: 'az erdő felé'. Az ilyen találós kérdések természetüknél fogva szeretnek játszani a szavakkal, s szándékosan egy kissé bizonytalan értelműek. Általában úgy szokás felelni az említett kérdésre, ahogy először közölte a választ. Az *erdőbe* a köznyelvi ejtés szerint ezt is jelentheti: 'erdőben'.

F. G.

Nemzetközi névtani kongresszus Münchenben

1958 augusztusában (24—28.) Münchenben rendezték meg a VI. nemzetközi névtani kongresszust. A kongresszuson magyar részről Bárzi Géza akadémikus, Mikesey Sándor és e sorok írója vett részt.

A találkozó során alkalmunk nyílt a névtudomány különféle részleteinek problematikáját tanulmányozni, az egyes előadásokból megismerni az európai névkutatás legújabb eredményeit. Ezek az előadások részben az egyes országok (illetőleg nyelvtérületek) sajátos névanyagának problémáival — azok nyelvtörténeti, településtörténeti, művelődéstörténeti vonatkozásaival foglalkoztak, részben nagyobb területet átfogó, egy-egy névtípust vagy névsoportot rendszerező jellegűek voltak. Jelentősebb részük a történeti névanyaggal foglalkozott, de számos előadás volt a nevek történetének újabb-kori szakaszából is. A klasszikusnak mondható névkutatási területeken (földrajzi nevek, személynevek) kívül sorra kerültek a névtudomány eddig még alig érintett, a kutatáson kívül eső területei is (például emlékművek, gyárak, templomok stb. nevei). Egy előadás például a diákegyesületek elnevezéseit rendszerezte. Volt az előadások között gyakorlati jellegű is, például az idegen nevek egységes írása rendezésének kérdéséről.

A kongresszus munkája főként az egyes szakrészlegekben, alosztályokban folyt (általános szakosztály, germán, román, német, szláv, indogermán stb. névkutatás), de voltak plenáris ülések is, elsősorban nagyobb összefoglaló témákról, a névkutatás régi mestereitől. (A többi között G. Rohlf: Europäische Flussnamen und ihre historischen Probleme; E. Schwarz: Deutschslavische Namenbeziehungen von der Ostsee bis zur Adria; M. Vasmer: Die russische Kolonisation im Spiegel der Ortsnamen stb.)

Ami müncheni tartózkodásunk külső körülményeit illeti, fogadtatásunk kollegiális, mindenképp kifogástalan volt. A kongresszus mintaszerű rendezése, a hatóságok előzékenysége szintén nagyban hozzájárult a találkozó sikeréhez. Az előadások mellett volt alkalmunk München művészeti értékeinek megismerésére is.

Meg kell még említenünk azt az örvendetes eseményt, hogy a kongresszus végén a CISO, a nemzetközi névtudományi bizottság tiszteletbeli elnökségi tagjává választotta Melich Jánost, a magyar névkutatás nesztorát.

Lőrincze Lajos

Magyar névtudományi konferencia

A Magyar Nyelvtudományi Társaság a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával 1958. szeptember 25—27-én névtudományi konferenciát tartott Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának tanácstermében.

A kongresszus némiképp nemzetközi jellegű volt, a szomszéd népek meghívott képviselői közül megjelentek: a Szovjetunióból K. K. Celujko, az Ukrán Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese, N. M. Terescsenko, a leningrádi nyelv-

tudományi intézet főmunkatársa, Lengyelországból Zdzisław Stieber akadémikus, Jugoszláviából Pennavin Olga főiskolai tanár. Részt vett a konferencián számos vidéki kutató, főképp olyanok, akiket a névtudományi kérdések közelibbről érdekelnek, néhány történész és etnográfus, a Statisztikai Hivatal képviselője, több érdeklődő egyetemi hallgató, a résztvevők zömét azonban a Budapesten élő nyelvészek tették ki. A résztvevők száma mintegy száz volt. A megbeszélések délelőtt és délután folytak. A harmadik nap programja egy közös dunai hajókirándulás, illetőleg Esztergom kulturális nevezetességeinek megtekintése volt.

A konferencia az első ilyenfajta tudományos megmozdulás volt Magyarországon. Fő célja: megállítani a nagy múltra, gazdag eredményekre visszatekintő névtudománynak a sorvadását, kilendíteni ezt a tudományágunkat a tétlenségből. Ezt a tervet úgy látszik — az előadások, a referátumok, a vita legalábbis ezt sejtették — sikerült megvalósítani. A másik célt — az erők számbavételét — a konferencia ugyancsak elérte: a nevekkel régebben és újabban foglalkozók egyaránt tevékenyen részt vettek a konferencia munkájában. Biztató volt az is — ez a referátumokból derült ki —, hogy több fiatal kutató nehéz körülményei ellenére is igen szívós anyaggyűjtő és részben feldolgozó munkát végzett.

A konferencia tematikája nem volt kötött — az egyik felszólaló ezt kifogásolta is —, a szervezők csak a három fő előadás tárgyát rögzítették, egyébként a műsor spontánul alakult ki. A felkért és a helyszínen jelentkező referálók, hozzászólók a névtudománynak a legkülönbélebb területeit érintették. Ezt a változatosságot nem kívánatos larkaságnak is minősíthetnénk, azonban a magyar névtudomány mai helyzetében ez is pozitívum, bizonyítéka annak, hogy sem az érdeklődéssel, sem a munkakészséggel nincs baj. Jogosan hiányolták azonban — ezt az elnöki zárszó is elismerte —, hogy módszertani kérdések nem jelentkeztek megfelelő súllyal a megbeszéléseken, inkább csak egyes előadások tanulságaként kerültek elő. Kifogásolták azt is, hogy a konferencián, illetőleg ennek előkészítésében kevés szó esett a névtudomány programjáról, a tennivalókról és ezek megszervezéséről. Erre nézve a konferencia hosszabb vita után végül is úgy döntött, hogy egy szűkebb körű bizottságot küld ki a magyar névtudomány elvi és gyakorlati kérdéseinek kidolgozására, a különféle megindítandó munkálatok megszervezésére. A bizottságba — Pais Dezső akadémikus javaslatára — a következő kutatókat delegálják: Deme Lászlót, Lőrincze Lajost, Maksai Ferencet, Mikesy Sándort és Mollay Károlyt.

A konferencia megnyitó előadásában Bárczi Géza akadémikus számolt be a Münchenben, 1958. augusztus 25-től 28-ig tartott VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról. A kongresszusnak mintegy 350 résztvevője volt a világ minden tájáról, magyar névtudományt az előadó, Lőrincze Lajos és Mikesy Sándor képviselte. Bárczi eszámolójában átfogó képet rajzolt a kongresszus munkájáról: kiemelte a kitűnő szervezést, vázolta a kongresszus műsorát, az általa hallott előadásokról részletesebben szólt.

Kniezsa István akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke „A szlovák helynévtípusok kronológiája” címmel tartott előadást. Kniezsa bemutatott eredményei az úgynevezett párhuzamos helynévadás tételén alapulnak. Ezt a tételt az előadó egy korábbi munkájában (A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944.) dolgozta ki, illedeg bizonyította. Eszerint például azok az (ugyanazon helységet jelölő) szlovák és magyar helynevek, amelyeknek jelentése azonos (*Almás ~ Jablonok, Léva ~ Levice, Kassa ~ ošice*) nem kölcsönös fordítások, hanem azonos szemléleten, párhuzamos helynév-láson alapuló, lényegében egy időben keletkezett nevek. Ha ez a tétel bizonyított, akkor a magyar helynévtípusok kronológiájával igen sok szlovák helynévtípus időrendje-vel azonosítható. Kniezsa három magyar helynévtípussal vetette össze a párhuzamos szlovák

neveket: 1. a puszta személynévből alakult helynevek (a nomád névadás eredményei) — ezek a XIII. század elejéig keletkeztek; 2. a személynév + háza, telke, falva településnevek típusa a XIII. századtól máig él; 3. a patrocínium típus (Szentmiklós, Szentlászló) a XIII. század elejétől a XIV. század elejéig. A felsorolt típusok segítségével megállapítja, hogy a szlovák *-ice* képzős (*Bohunice, Deževíce*) és *-ovce* képzős (*Bogdánovce, Ozorovce*) nevek több századon át keletkeznek és még a XIII. században is elevenek. Az *-ov* és *-in* képzős nevekről kimutatja, hogy a XIV. század után keletkeztek. Hasonló módon tisztázza a szlovák *Lubca, Nemce, Vlachy, Topolčany, Svätý Martin* stb. típusok időrendi kérdéseit.

Az első nap délutánján Kniezsa előadásához szoltak hozzá, valamint önálló referátumok hangzottak el: K. K. Celujko, az Ukrán Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese az ukrán névtudomány mai állásáról és terveiről számolt be. — Zdzisław Stieber akadémikus a párhuzamos helynévadásra egy német—szorb adalékot említett, majd a folyó lengyel névtudományi kutatásokról tartott rövid beszámolót. — Györfy György a magyar törzsnevekből alakult helynevek keletkezéséről adta elő új magyarázatát. — Hadrovics László akadémikus a *telek* etimológiájára említette meg új ötletét (a szlávól származtatja). — Makkai László ugyancsak a magyar helynevekben előforduló *telek* közsőről beszélt. Fejtegetései a szó jelentésfejlődését mutatták be új megvilágításban. — Móór Elemér hangsúlyozta, hogy Kniezsa előadását azért tartja értékesnek, mert olyan szlovák helynevek kronológiáját tisztázta, amelyeknek időrendje hangtörténeti kritériumokkal nem határozható meg. — Mollay Károly a német—magyar párhuzamos helynévadásra mutatott be egy korábban másként magyarázott példát. — Orlicsek József, a Statisztikai Hivatal képviselője referátumában a magyar hivatalos helységnevek kérdésével foglalkozott, ismertetve a korábbi irányító szerv munkáját, majd vázolta a felállítandó Országos Helynévbizottság feladatait. A konferencia örömmel hallotta, hogy ebben a bizottságban nyelvész és történész szakember is közreműködne. — Illa Bálint egy magyar történeti helységnevtár, illetőleg helytörténeti lexikon elkészítését sürgette és jelezte, hogy Veszprém megye ilyenfajta feldolgozása rövidesen elkészül. — Mikesy Sándor felszólalásában hilytelenítette, hogy a családnev-változtatási kérelmeket szakember nem ellenőrzi és így előfordul, hogy a laikus ügyintézők régi, eredeti magyar neveket idegeneknek minősítenek. — Gáldi László Pest nevének egy eddig ismeretlen XV. századi francia változatára (*Paele*) hívta fel a figyelmet, egyszersmind kimutatta, hogy a név az *Ofen* tükörfelfejzése. — Deme László egyrészt hiányolta, hogy a konferencia nem adott a magyar névtudomány további munkájára programot, másrészt a dűlőnév-kutatás módszertani kérdéseire tett néhány megjegyzést. — Reuter Kamilló Baranya megyei dűlőnév-kutatásairól számolt be a konferenciának. — Sebestyén Árpád a dűlőnevek keletkezésének, használatának „névlettani” kérdéseit fejtegette.

A konferencia második munkanapjának délelőttjén Pais Dezső akadémikus tartott előadást „Szempontok az Árpád-kori személynévek vizsgálatához” címmel. Előadásának első részében Konsztantinosz nevezetes munkájában (A birodalom kormányzása előforduló magyar személynévek egyik csoportjával, az Árpád ivadékok neveivel foglalkozott és igen érdekes, eddig fel nem ismert összefüggésekre derített fényt. Kimutattá ugyanis egyrészt a korábbi magyar és török etimológiák egymás mellé állításával, másrészt ezeknek bizonyos korrekciójával, illetőleg új magyarázatok felvetésével, hogy a Árpád ivadékok nevei a névadás indítéka szempontjából két csoportba sorolhatók: egy rész a levés, létezés fogalomkörébe tartoznak, másrészt a táplálkozást kifejezőskörébe. Kiderült például, hogy *Λοβύρια* és *Ταχαρτζοῦν* tehát *Liüntik* és *Tarkacs(u)* nemcsak személyében egy, Árpádnak ugyanazon fia — amint ezt már koráb-

ban is sejtették —, hanem az is, hogy a két név azonos jelentésű közszoói elemekből származik. A *Liüntik* a magyar létezést jelentő *löv ~ liü* tő származéka, a *Tarkacs(u)* pedig a török *tara* 'valamiből kijön, előjön; leszármazik, keletkezik' igető *-qač* képzős alakja. Hasonló jelentéstani párhuzam tűnik ki a *φαλίτζω ~ φαλήσ, ιοντοτζάσ,* 'εζέλεχ' nevek összevetésével is: a *Falicsi* vagy *Fali* a *fal* igénk származéka és jelentése 'faló, falánk', a *Jutocsa* a 'nyelni szerető, ínycs' jelentésű török igenéből, az *Ézelex* a régi magyar *ézel* 'ízlel, kóstol' ige igenevéből származtatható (e két utóbbi megfejtést Németh Gyula közli „A honfoglaló magyarság kialakulása” című művében). Pais szerint ebbe a jelentéstani csoportba tartozik a *lélex* név is, amelynek egy *Jäläx ~ Jäläy* 'ehető' török igenév lehet a közszoói előzménye. Végül a jelentéstani összefüggések figyelembevételével magyarázza Pais egy új ötlettel a *τασησ* (Anonymusnál *Thosu, Tosu*, mai helységnevekben *Tas*) nevet is, amikor egy török *tošu* 'megtelt, jóllakott' igenéből származtatja. — Mindkét fogalomkörbe tartozó névtípust Pais a „predesztinációs, sorsirányító nevek” közé sorolja, amelyeknek azt kellett volna előidézniük, „hogy az elnevezett személyek jól egyenek, kövérek, jó húsban legyenek, illetőleg l e g y e n e k, vagyis ne költözzenek ki ebből az árnyékvilágból.” A párhuzamos magyar—török nevekben Árpádék kétnyelvűségének bizonyítékát látja.

Pais előadásának második felében egy új, az előző fejezetből logikusan következő dialektikus alapelv kritériumait tisztázza. Az elvet „név vonatkoztatás”-nak nevezi és lényegét abban látja, hogy „a személynévvel csak a forrás egészének a szemügyrevétele alapján tudunk az esetek nem csekély részében dűlőre jutni. A személynevet tartalmazó okleveleknek többi tulajdonneveit — személy- és helyneveit —, de a latin szövegtől fenntartott különféle tárgyi mozzanatait is nagyon gondosan latra kell vetnünk.” Pais a továbbiakban meggyőző példákkal bizonyítja az elv használhatóságát, kiderül például, hogy a régi magyar *Bibura (Bibor)* női névben, amely korábban bőknévként minősült, a 'len' jelentésű *bibor* közszoó vált tulajdonnévvé: ezt bizonyítják az oklevélben a *Bibura* társai: *Lénsze, Szüsze* (a *len* és *szös* származékai), de az oklevél tartalmából is kiderül, hogy szövessel-fonással foglalkozó nőkről van szó.

Előadása utolsó fejezeteiben hangsúlyozza — itt is tanulságos példákkal bizonyítva —, hogy a személynevek és helynevek módszeres vizsgálata csak a legszorosabb kapcsolatban képzelhető el.

Pais Dezső előadásához C z e g l é d y K á r o l y, M o ó r E l e m é r és B á r c z i G é z a akadémikus fűzött megjegyzéseket.

A következő előadást N. M. T e r e s c s e n k o, a leningrádi nyelvtudományi intézet főmunkatársa tartotta „A nyenyecék nemzetségei” címmel. Az előadó először azt bizonyította, hogy a nyenyec családnevek előzményei nemzetségevek. Kimutatta azt is, hogy régebben a nemzetségevek száma lényegesen kisebb volt, s ebből nyilvánvaló, hogy a nemzetségek feldarabolódtak. A továbbiakban a nemzetségevek eredetéről beszélt (kiderült, hogy legtöbbjének konkrét jelentése van), majd arról a kapcsolatról, amely a nevek és a nemzetségek eredetére vonatkozó népi hagyomány között kimutatható. Előadásának utolsó részében kitért arra, hogy milyen mértékben hatottak a szomszéd népek, elsősorban az oroszok a nyenyec családnevekre, és röviden szólt a nyenyec ragadványnevekről is. N. M. Terescsenko az érdekes és tanulságos előadás minden részét gazdag példaanyaggal illusztrálta.

A konferencia további részében a következő felszólalások és referátumok hangzottak el: K á z m é r M i k l ó s elvi és gyakorlati szempontból kifogásolta az utca-
nevek gyakori megváltoztatását. — P a p p L á s z l ó a készülő Árpád-kori magyar
személynév-szótár munkálatairól tartott részletes beszámolót. — B e n k ő L o r á n d
felszólalásában hangsúlyozta, hogy a régi névanyag vizsgálatában a földrajzi szempon-
tokat semmiképpen sem szabad mellőzni. — D e m e L á s z l ó a tulajdonnévvé válás

folyamatához fűzött megjegyzéseket. — B. Lőrinczy Éva a régi magyar, -s képzővel ellátott nevek névtudományi tanulságait fejtegette. — Kovalovszky Miklós hiányolta, hogy a személynév-kutatás a nevek stilisztikai értékének vizsgálatával nem foglalkozik. — Rácz Endre a nevekhez járuló kicsinyítő képzők funkciójához fűzött megjegyzéseket. — Büky Béla a múlt század végi és a mai budapesti keresztnévanyag összehasonlításának eredményeit ismertette. — Vértés Edit az osztják névtípusokat mutatta be. — Karácsony Sándor Zsigmond ugyancsak keresztnév-kutatásairól számolt be. A XVIII. század neveinek földrajzi megoszlásával foglalkozott. — Maksai Ferenc a magyar kételemű családnevek kialakulásának időrendi és földrajzi kérdéseire fűzött megjegyzéseket. — Mikesy Sándor felszólalásában a magyar kételemű nevek kialakulásának okait fejtegette új megvilágításban.

Kázmér Miklós

Nyelvészeti előadások a Központi Pedagógus Továbbképző Intézetben

A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet az általános iskolai magyar szakos felügyelők és munkaközösség-vezetők számára két alkalommal, a középiskolai magyar szakfelügyelők számára pedig egy alkalommal rendezett bennlakásos tanfolyamot az 1958/59. tanév első felében.

A tanfolyamokon az alábbi nyelvészeti, illetve nyelvi-módszertani előadások hangzottak el:

Szemere Gyula: Világnézeti nevelés a nyelvtanításban (1958. okt. 8. és nov. 25.); Tompa József: Leíró nyelvtani kérdések (1958. okt. 10. és nov. 28.); Szemere Gyula: Nyelvtanítás az általános iskola V. osztályában (1958. okt. 15. és dec. 3.); Lőrincze Lajos: A nyelvművelés időszerű kérdései (1958. okt. 16. és dec. 5.); Végh József: A szakkörök szerepe a nyelvjáráskutatásban (1958. okt. 17. és nov. 26.); Deme László: A nyelv dialektikája (1959. jan. 13.); Bencédy József: Nyelvművelés az iskolában (1959. jan. 15.); Tompa József: A Nyelvtudományi Intézet készülő leíró nyelvtana (1959. jan. 16.); Imre Samu: Nyelvjáráskutatásunk időszerű kérdései (1959. jan. 16.).

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Vértes O. András</i> : A <i>lüke</i> szó eredete és a kretenizmus	112
<i>O. Nagy Gábor</i> : Sült bolond	115
<i>Szabó T. Attila</i> : India	118
<i>Beke Ödön</i> : Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez	120

Szemle

Bartha Katalin : A magyar szóképzés története (Ismerteti: <i>Ruzsiczky Éva</i>) ...	121
Andrus Saareste : Ész szinonima szótár (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	124
Balassa László : Garmada (Ismerteti: <i>O. Nagy Gábor</i>)	126
Bóka László : Tegnaptól máig (Ismerteti: <i>Horváth Mária</i>)	129

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából. Behemót — Rózsaszínű, égszínkék (<i>F. G.</i>); Tóbarlang — tavas barlang (<i>P. L.</i>); Köszönés — köszöntés (<i>G. L.</i>); Dolgozó — munkás (<i>V. J.</i>); Éreztet — érzékeltet (<i>K. J.</i>); Fent járt — fennjárt (<i>F. V.</i>); Rendezvény — Betart (<i>G. L.</i>); Sajnos (<i>K. S.</i>); Hát — Ernyein (<i>H. M. I.</i>); Kelletett — Beteszi az ajtót — <i>-ba, -be</i> vagy <i>-ban, -ben?</i> (<i>F. G.</i>); Alatt (<i>G. L.</i>); A határozott névelő használatáról (<i>M. K.</i>); A szülők megszólítása (<i>G. L.</i>); Vessző és kötőszó előtt (<i>E. L.</i>)	131
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Lőrincze Lajos</i> : Nemzetközi névtani kongresszus Münchenben	136
<i>Kázmér Miklós</i> : Magyar névtudományi konferencia	136
Nyelvészeti előadások a Központi Pedagógus Továbbképző Intézetben	140

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk számla: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megfuzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 4 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly, Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszertű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Eánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzinevei	13 „
<i>Hexendorf Edűt</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Ruzsiczky Éva:* A polgári szereplők szóhasználatára
Kazinczy Egmont-fordításában
- Ladó János:* A szóvégi *o* hang ejtése és helyesírása
- Dénes Szilárd:* Arany János észrevételei a Magyar
Nyelvőr legelső számaira
- Fábián Pál:* „A magyar helyesírás szabályai“ har-
madik lenyomatáról
- Kovalovszky Miklós:* Fordítói hűség, írói szabadság,
művészi felelősség
- J. Soltész Katalin:* A hasonlat és a metafora nyelvi
kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori
verseiben
- Bencédy József:* A mondat szerkesztés néhány kérdése
- Gáldi László:* Hozzászólás a Juhász Gyula-szótár
tervéhez
- Szépe György—Végh József:* Tájékoztató a Magyar
Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenyéről
- Gunda Béla:* Handabasa
- Beke Ödön:* Körte — Ludas — Rengő — Sik-vér

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ruzsiczky Éva</i> : A polgári szereplők szóhasználata Kazinczy Egmont-fordításában	141
<i>Ladó János</i> : A szóvégi <i>o</i> hang ejtése és helyesírása	150
<i>Dénes Szilárd</i> : Arany János észrevételei a Magyar Nyelvőr legelső számaira	157
<i>Fábián Pál</i> : „A magyar helyesírás szabályai” harmadik lenyomatáról	161
<i>Oldal Géza</i> : Az „össz-szövetség” és társai eredetéről	165

Íróink nyelve

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Fordítói hűség, írói szabadság, művészi felelősség	166
<i>J. Soltész Katalin</i> : A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben	179

Nyelv és iskola

<i>Bencédy József</i> : A mondat szerkesztés néhány kérdése	193
<i>Károly Sándor</i> : Néhány mondat elemzése	203
<i>K. M.</i> : A Nemzeti dal egy részletének magyarázata	204

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gáldi László</i> : Hozzászólás a Juhász Gyula-szótár tervéhez	205
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Szépe György—Végh József</i> : Tájékoztató a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyag- gyűjtő versenyéről	210
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Gunda Béla</i> : Handabasa	221
<i>Bernáth Béla</i> : Hátrakötöm a sarkad	223
<i>Beke Ödön</i> : Körte — Ludas — Rengő — Sik-vér	225
<i>Prohászka János</i> : Zokszó, zokon vesz, zokon esik	226
<i>Wacha Imre</i> : Megjegyzések a <i>huligán</i> szó történetéhez	229
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Cipka	231

A polgári szereplők szóhasználata Kazinczy Egmont-fordításában¹

Mint ismeretes, Kazinczy nem merőben irodalmi érdekből, hanem egyúttal rendszeresen valamilyen határozott stilisztikai céllal fordított. Az Egmont-fordítással (Kazinczy Ferencz' munkája 8.) arra akart példát mutatni, hogy a prózai stíluson belül még további árnyalatokat lehet, sőt kell is kialakítani aszerint, hogy a szerepeltetett személyek milyen társadalmi-műveltségi körhöz tartoznak. Ez világosan kitűnik abból a megjegyzéséből, amelyben — arról szólván, hogy stílusa a különféle művekben mennyire más meg más — Egmont-fordításáról így nyilatkozott: „Egmontban . . . Klárika nem úgy beszél mint Margit Asszony's Machiavell, 's ezek mint a' czéllövő Flamänderek” (1816. K. Horváth Endrének : Lev. 14: 224). Ebből önként adódik, hogy ha e műben a szóhasználatról² képet akarunk alkotni, akkor az egyazon társadalmi-műveltségi körhöz tartozó szereplők egyes csoportjainak a beszédében külön-külön meg kell vizsgálnunk az ott előforduló szavakat. Nézzük ezúttal azt, vajon szerzőnk az akkori társadalom alsóbb rétegeihez tartozó szereplőknek (pontosabban szólva : mesterembereknek, katonáknak) ajkára a szókincs különféle rétegeiből milyen elemeket milyen céllal adott.

*

I. Megfigyelhetjük, hogy Kazinczy az Egmont-fordításban a szóban forgó szereplők beszédébe szívesen vegyített alacsonyabb szintű beszélt nyelvi, köznapi hangulatú szavakat.

A *kör* szó 1784 óta élt (vö. NyÚSz.); maga Kazinczy egy 1804-ben kelt levelében hálásan emlékezett meg Dugonicsról, hogy megalkotta a „nemtelen és alkalmatlan” *karika* helyébe (K. Szentgyörgyi Józsefnek : Lev. 3 : 172). Mindamellet az első felvonás első részében Soest Kalmár így vélekedik Jetter szabónak — a céllövésben vetélytársának — az ügyességéről : „Három *karikát* feketén — ked annyit élte' napjában sem lőtt” (105). Amikor pedig Buyek, Egmont gróf katonája a céllövésben mindkettőjük elől elviszi a pálmát, ekképpen juttatja kifejezésre elismerését : „Négy *karika*' — Isten neki !” (106). — Az *év* szó a NyÚSz. szerint már 1792-ben felbukkant. Kazinczy az *esztendő*

¹ Részlet A szókincs különféle rétegeinek szerepe Kazinczy nyelv- és stílus-újításában című, készülő nagyobb munkámból.

² A különféle stílusfajták kialakításában Kazinczy a szóhasználatnak igen fontos szerepet tulajdonított. „A' Stylistica' különböző nemeinek más meg más szavaik [vanak] . . . 's ezeket nem szabad összetéveszteni” — írta (Orthologus és Neologus : Tud-Gyűjt. 1819 (11 : 19).

„poeticus” szinonimájának tartotta (vö. 1810. K. Fazekas Istvánnak : Lev. 7 : 456). De Vansen, akit a polgáremberek íródeák létére maguk közé tartozónak éreznek — miként egymást, őt is *ked*-nek szólongatják (150, 154, 155 stb.)! — következetesen az *esztendő* szóval él, még a változatosság kedvéért sem említi *év*-et : „Két háromszáz *esztendők* olta” (156) ; „egész *esztendeig* becülettel élnek abból a’ mit ő [ti. Egmont] egy este elveszt. És még is bizvást nekem ígérhetné egész *esztendei* jövedelmét hogy az én fejem legyen egy negyedre az *öv*é” (219).

A *nóta* szó Kazinczy szerint nem lehetett valami választékos kifejezés. „Felséges *nótára* — a’ *nóta* szóval illy szép poemácskában [ti. Kis János egyik idilljében] nem mernék élni” — írta (1802. K. Kis Jánosnak : Lev. 2 : 457). Am Jetter beszédébe beleszötte : „S’ hogy mi azokat az új énekeket ne énekeljük. De igen holmi mocskos trágár *nótát*” (114). — A *szunyókál* igét szerzőnk nemcsak kevésbé választékos, hanem éppen „piaci” szónak minősítette (vö. 1811. K. Gyulay Lajosnak : Lev. 22 : 283). Vansen mégis emígy feddi a piacon összesereglett, megrettent polgártársakat : „míg így *szunyókáltok* a’ Spanyol nyakatokba veté a’ hurkot” (152).

Aligha lehet kétséges, hogy az idézett „kevesbé választékos” szavak a hiteles nyelvi ábrázolás jegyében kerültek az említett szereplők beszédébe, azt akarta velük a szerző elérni, hogy ezek a kevésbé művelt, kevésbé rangos személyek a maguk nyelvén szóljanak. A nyelvújítás „vált fülű” vezére korántsem volt tehát olyan finnyás, ahogyan a szakirodalomban elszórtan található ilyen értelmű megjegyzések alapján hinni lehetne : ha alsóbb néprétegekhez tartozó, kevésbé kifinomult ízlésű alakjainak beszélgetésére, nyelvi jellemzésére szükséges volt, bátran használt tőle „populáris”-nak, „alacsony”-nak minősített szókat is. Mértéket természetesen tartott, ez azonban teljesen érthető. Neki ugyanis nem az volt az egyetlen célja, hogy a társadalmi-műveltségi különbségek érzetetésére alkalmas stílusfajtákat kialakítsa ; stílusújító programjában jelentős helyet foglalt el az a törekvés is, hogy az irodalomban egy választékosabb, emelkedettebb nyelvhasználatot honosítson meg. Ez ellene szólt annak, hogy nagy bőségben alkalmazzon kevésbé választékos szavakat, mert ezzel előmozdította volna az irodalomban való elterjedésüket, meggyökeresedésüket. — Végül nem érdektelen arra sem felfigyelnünk, hogy az Egmont-fordítás 1813—15-ben, Kazinczy munkáji „Helmecey ügyelése” alatt megjelent kilenc kötetes kiadása számára készült (vö. 1813. Helmecey Mihálynak : Lev. 10 : 252, 427 ; 1815. K. Helmecey Mihálynak : Lev. 12 : 413 ; stb.), aminek a megjelentetésével Kazinczy nem utolsósorban azt akarta elérni, hogy minél több nyelvújítási szót népszerűsítsen, illetőleg elfogadtasson. A nagy gondal csiszolt fordításokban tehát többnyire bőségesen élt frissen alkotott, újonnan terjesztett szóval. A sorozat 6—7. kötetét kitevő, emelkedett hangulatú Osszián-fordításban különösen nagy bőségben ontotta az új szókat, egyik-másik lapon hat-hét, sőt még több új szó is előfordul. Ha az Egmont-fordításban a polgárok beszélgetése során — stilisztikai okból — példánk szerint mégis került az új s emiatt választékos szókat, ez arra vall, hogy ő a szókincsét stílusújító törekvéseivel összhangban kívánta fejleszteni :

¹Sándor István Toldaléka (SI.) szerint a *kend*, *keed* a „közembernek nevezete”. SI.-nak ezt a magyarázatát Kresznerics szótára (Kreszn.) is átvette. Az 1838-ban megjelent Magyar Tájszótár (Tsz.) pedig azt írja a *kend* ~ *keed* szóról, hogy „megvető, alábbvaló embert megszólító szó, p. o. »Hallja kend, ezt többet ne cselekedje« — mikor a katona tiszt a köz-legényhez szól.”

az új szavakat nem minden áron, hanem csak a megfelelő stílusfajtaban terjesztette.

2. Feltűnik az is, hogy a tárgyalt szereplők aránylag sok olyan szót használnak, amelyet a mai irodalmi nyelv — legalábbis olyan jelentésben — nem ismer. Soest a maga és polgártársai nevében emígy juttatja kifejezésre, hogy nincs megelégedve a kormányzás módjával: „Mi nem szeretjük, ha megvetnek, ha nyomnak, akármi jószívű *bangók* vagyunk” (110). Buyck Ruysum dicséretét, hogy ti „úgy ló mint az Ura, úgy ló mint Egmont” (107), azzal hárítja el, hogy ő Egmonthoz képest „nyomoru *czölönk*” (107). Ugyanó a továbbiakban e szavakkal elevenít meg egy harci jelenetet: „gyalog gyalog ellen, ló ellen ló, *folt* [értsd: csapat, csoport] ellen *folt* (112). A csata során a folyóba sok olasz odaveszett; a „kétlakú” hollandiaknak ellenben „jól esett a’ *habuczkolás* a’ vízben mint a’ békáknak” (112). Jetter a békés polgári életnek a híve, nem tetszik neki, hogy „semmit nem hallani egyebet, mint hogy miként jön amott egy *folt* katonaság ’s mint amott egy másik” (118). Alba katonái iránt különös ellenszenvvel viseltetik; nézete szerint „ezek a’ *koloncok* valódi maschinák” (209). A szappanosnak nincs ínyére, ahogyan polgártársai vélekednek az ügyek folyásáról: „Oh a *gubók*” (155). Az ácsmester úgy vélekedik, hogy a henyék, szájtátók, korhelyek „mindig csinálják az *izgágát*” (159). Vansen a szavaiban kételkedő ács mestert így dorgálja: „*Gubók, gubója*” (215). A továbbiakban az inkvizíciós módszereket eképpen ecseteli: „így a’ *bangó* rajta veszt, hogy itt sokat talált mondani, ott keveset” (216). De íme, Alba katonái közelednek: „Amott látok ismét egy *foltot*; azok nem úgy néznek ki mintha velünk kevés idő múlva egy *kanta* mellé ülni szeretnének” (217). De majd elválnak a dolog: „Egy komám van csapláros, meg két *ángyom*; ha ott isznak egy két kortyot, ’s meg nem szeli-dülnek belé, úgy ők gonoszabbak a’ veszett farkasnál” (217—8). Véleménye szerint a helytartó rá fog jönni, hogy „jobb a’ kamarában élni a’ zsiros szalonna-oldalak között . . . mint mindég lesben lenni a’ *padon* ’s egy két egeret megkapni” (212).

E szavak XIX. századi helyzetét e helyen nincs módomban egyenként mind megvizsgálni. Így — szemelvényül — itt csak a *bangó* és a *folt* szavakra vonatkozó észrevételeimet közlöm.

a) A *bangó* szót az EtSz. — a XVIII. század második felében felbukkant *bamba* alakváltozatoként — SzD.-ből idézi (1 : 264). Baróti Szabó Dávid Kisded szótára második kiadásában (SzD.²) a. m. „bohó, bahó, bódi, ergojás, fél ezü, füves, hóldos, efzelős” SI. Sz jelzéssel [értsd: a szót csak SzD.-ből ismeri] szótározta. Az 1827-ben megjelent Magyar—német Szókönyvben (MNSz.) megvan. Kresz.-ben ismét SzD.-ra való hivatkozással találjuk. Kassai szótára szerint hegyaljai, illetőleg Vas megyei szó (1 : 250). A Zsebszótárban (Tzs.) föllelhető. A Tsz. *bangó* változatban — az *ángó* címszónál — ’szájtátott ügyetlen ember’, illetőleg ’tátottszájú, mindenbe bele báméskodó ember’ jelentésű székely szónak mondja. *Banga* alakban pedig — önálló címszóként — ’bolond’ jelentésben Győr megyéből, ’ostoba, lompértos, nehezen halló’ értelemben a Balaton mellékéről, ’együgyű, egy kissé eszelős is’ jelentésben Kemenesaljáról adatolja. A Szinnyei-féle Magyar Tájszótár (MTsz.) ’bamba, féleszű, mamlasz, ügyefogyott’ értelemben Szatmár, Udvarhely és Háromszék megyéből ismeri. Az Akadémiai Nagyszótár (NSz.) gyűjtésében csak egy korábbi adatot találtam rá (1812. Holosovszky : Kálnoki 63). Ezekből az adatokból úgy látszik,

hogy szavunk a XIX. század elején tájszó lehetett. Baróti Szabó alighanem közvetlenül a nyelvjárásokból ismerte. Kazinczy SzD.-ből is, a saját nyelvjárásából is meríthette.

b) A *folt* 'csapat' szót a NySz. a régiségből bőven adatozza (Monfrók. 3 : 7 ; Ver : Verb. 228 ; MonTMÉ. 5 : 303 ; Romy : Mon. 1 : 81 ; Pázm : Kal. 369 ; Illyef : Jephth. 22 ; Megy : 3 Jaj 2 : 32 ; Szal : Krón. 369). SzD.², SI., Kreszn., Kass. nem tartalmazza. Viszont a MNSz.-ban a *fólt* ~ *fót* szónál egyebek közt 'csapat, csoport, der Haufe' értelmezés is olvasható. A Tzs. szintén megad a *folt* mellett 'das Volk, der Strich [Halász E. Német — magyar szótárában 20. jelentése : (madár)csapat!]' jelentést is. A Tsz. ellenben nem vette számba. A MTsz. — *fót* alakban — 'falka, csorda, csapat (marha, ökör, lúd)' értelmezéssel a Hegyaljáról, továbbá Debrecenből és Szilágy megyéből közli. Az Új Magyar Tájszótár (ÚMTsz.) anyagában még Szatmár és Máramaros megyéből is találtam rá adatot. A NSz. gyűjtésében elég sok korábbi, illetőleg egykorú irodalmi példa van rá : 1774. Szilágyi S. : Gazd. 148 ; 1786. Szacs vay : Izé 18 ; 1790. Görög—Kerekes : Hadi tört. 2 : 13 ; 1791. Ravazdy : Méhtolmács 65 ; 1802. Peretsényi Nagy L. : Szakadár 103 ; 1803. Baróti Szabó : Magy. Vir. 198 ; 1817. Fazekas : Lúdas 6 ; stb. A nagyszámú régi, illetőleg egykorú irodalmi adatból, valamint abból a körülményből, hogy nyelvjárási voltára az egykorú forrásokban nincs utalás, arra gondolhatunk, hogy szavunk a XIX. században a mainál sokkal nagyobb elterjedtségnek örvendett. Óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy az adatok olyan szerzőktől valók, akik huzamosabb ideig éltek azon a keleti, illetőleg északkeleti országrészen, amelyről a szót az idézett tájszótárak közlik : Veres Balázs (Verbőczy fordítója) Bihar megyei jegyző volt, majd Nagyvárad főbírája ; Pázmány Nagyvárad szülötte ; Illyefalvi Radnóton (Gömör megye¹) írta művét ; Medgyesi Pál Debrecenben tanult ; Szalárdi Miklós Szatmár megyében született ; Szilágyi Sámuel (a hasonló nevű debreceni tanár fia!) Szatmár és Bihar megye táblabírája volt ; Szacs vay Debrecenben tanult ; Ravazdy Bihar megyében méhészkedett ; Peretsényi többek közt Bihar megyében is működött ; Baróti Szabó élt Kassán ; Fazekas Debrecen fia volt (az egészre nézve vö. Szinyei : Mfrók). Mindebből az látszik, hogy Kazinczy nyelvjárásában megvolt a szó. Sőt az irodalmi adatok egyértelmű vallomásából merészebben talán arra is következtethetünk, hogy csak ott volt meg. Így a szónak a Tsz.-ből való kimaradását is megértjük : a Tsz.-ban a Hegyalja és a Tiszántúl szóanyaga gyéren van képviselve (vö. Gáldi : A magyar szótárirodalom 497). Ebből további következtetést is vonhatunk le, ami megerősít megállapításunkban : abból a negatívumból, hogy a szó a Tsz.-ből hiányzik, nem lehet a *folt* nem teljesen közkeletű voltát kétségbe vonnunk. Végeredményben : Kazinczynál a *folt* szóval kapcsolatban nemcsak régi, illetőleg irodalmi forrással, hanem közvetlen nyelvjárási hatással is számolhatunk.

Ö s s z e f o g l a l v a az ezekből s az itt nem közölt elemzésekből levont tanulságokat, azt állapíthatjuk meg, hogy az idézett szók nemcsak ma, hanem a XIX. század elején is mind nyelvjárási elemek voltak, bár a legtöbbjük — az illető nyelvjárást képviselő írók révén — egyszer-másszor vagy gyakrabban az irodalomban is élt. További kérdés : mi lehetett Kazinczynak a célja az idézett helyen való használatukkal.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy Goethénél² az idézett tájszóknak csupa olyan szavak, kifejezések felelnek meg, amelyek köz- és irodalmi

¹ Vö. Korabinszky : Lexicon ; Lipszky : Repertorium.

² Kazinczy sehol sem tett róla említést, hogy melyik kiadásból fordította az Egmontot. Annyit tudunk, hogy neki a Cotta-féle kiadás (Goethes Werke XIII. 8. Tübingen 1806—10) megvolt, hiszen 1809-ben jelezte Romy Károly Györgynek, hogy Goethe műveit ebben a kiadásban rendelkezésére bocsátja : „Alle Werke von Göthe . . . nach der

nyelvi szóanyagot tartalmazó szótárakban föllelhetők: a *bangó* megfelelője *der Narr* (6) és *der dumme Teufel* (71), a *kolonc*-é *der Kerl* (66), a *cölönk*-é *der arme Schlucker* (4), a *gubó*-é *der Tropf* (33) és *der Spatzenkopf* (70), az *ágy*-é *die Nichte* (72), az *izgágát csinál*-é *stänkern* (36); a „Nekünk...jól esett a' *habuczkolás* a' vízben mint a' békáknak” pedig így van az eredetiben: „Uns ... ward erst wohl im Wasser wie den Fröschen” (7). Így az eredeti szöveg hatásával nem számolhatunk.

Ma az írók vidékies, paraszti ízt szoktak adni a tájszókkal írásuknak, alakjuknak (vö. Terestyéni: A szóképzés és a frazeológiai elemek stilisztikai vizsgálata: A magyar stilisztika vázlata 39—43 és az itt idézett irodalom). Ám Kazinczynál a tájszókat használó említett szereplők nem falvakban élő parasztok, hanem zömükben városi (brüsszeli) polgáremberek (mesterek). Így az elvetendőnek látszik, hogy szerzőnk a szereplők társadalmi hovatartozására kívánt utalni a szóba hozott tájszókkal. Ha azonban jobban megvizsgáljuk a dolgot, teljesen nem vethetjük el ezt a föltevést. Kazinczy korában tudniillik a magyar polgári fejlődés még igen kezdetleges fokon állt, a földművelő paraszt és a mesterséget űző iparos közt nem volt általános a lényeges társadalmi különbség, a kisvárosi s különösen a falusi iparos egyúttal rendszeren gazdálkodott is (vö. A magyar nép története [Művelt Nép] 209 kk.; Mód A.: 400 év küzdelem 32 kk.). Kazinczy, aki — mint tudjuk — nem annyira születésük, foglalkozásuk, hanem sokkal inkább ízlésük, műveltségük szerint rangsorolta az embereket, a maga részéről különösen nem érezhetett jelentős különbséget — kivált nyelvhasználat tekintetében — a parasztok és az iparosok között: az ő tudatában ezek a rétegek egyformán az alacsonyabb műveltség, a kevésbé kulturált ízlés megtestesítőiként éltek, szemben a magasabb kultúra kicsinosult ízlésű letéteményeseivel, illetőleg hordozóival. Ilyenformán nincs elvi akadály a egy olyan föltevésnek, hogy ő az idézett tájszókkal valójában alakjai társadalmi hovatartozására akart utalni, csakhogy nem konkrétan paraszti, illetőleg polgári jellegüket kívánta kidomborítani, hanem — a társadalmi különbségeket ízlés- és műveltségbeli síkra vetítve — kevésbé kulturált voltukat akarta az olvasóval éreztetni.

Ezt mintha támogatná az a tény, hogy míg Vansen a nyelvjárási *pad* szót használja, addig Egmont az irodalmibb *padlás* szót említi: „a' palota' bús falai között a' *padlás*' gerendáji el látszottak engem nyomasztani” (259).¹

Az viszont óvatosságra int, hogy Egmont abban a mindvégig emelkedett hangulatú monológban, ahol az élet és a halál nagy kérdéseiről elmélkedik, említi a *rivancs*-ot, ezt a bár nehezen lokalizálható, de kétségtelenül a nyelvjáráskból való (vö. Gáldi: i. m. 320) szót: „rettenetes szabadságban, mint a' *rivancs* a' földön 's réten, 's erdön pusztítva megyen-el” (260). Ez megengedi azt a következtetést, hogy Kazinczy a tájszóknak általában nem tulajdonított olyan hangulati értéket, amely ünnepélyes stílusfajtaiban való alkalmazásuknak ellene szólt volna. Ám ha ezt elfogadjuk,

letzten Cottaschen Ausgabe... stehén Ihnen zu Diensten” (1809. K. Romy Károly Györgynek: Lev. 7: 182); s 1811-ben egy Goethe-epigrammát ebből a kiadásból idézett: „Goethe's Werke. T. 1. (Tubing, 1806) pag. 371” (vö. 1811. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 8: 279). Így föltehetjük, hogy Egmont-fordításához is ezt a kiadást használta, azért az egybevetéskor én is ezt a kiadást vettem alapul.

¹ Vö.: „a' menyezetnek felső színét, mely a' házfödél alatt fekszik, a' Magyar közőnségesen [én emeltem ki] padlásnak nevezi (1826. Verseghy: Lex. term. 336; a NSz. adata).

a polgárok, katonák ajkán sem szabad a tájszóknak sajátos jellemző értéket tulajdonítanunk. Valószínűbbnek látszik azonban az, hogy Kazinczy a tájszókkal éppúgy ízlése szerint bánt, mint a szókészlet egyéb elemeivel: mikor stílus eszközként használta őket, nem föltétlenül a táji mivoltukból adódó stilisztikai értékeket aknáztta ki, ehelyett ritka voltukra vagy alak- és jelentésbeli stb. sajátosságaikra visszavezethető hangulati velejárójukat értékesítette. Vagyis nem másért, csak amiatt adott egy-egy tájszót főrangú személynek ünnepélyes stílusfajtaiban ajkára, mert az illető tájszót ritkasága vagy egyéb (alaki, jelentésbeli) mozzanatok alapján választékosnak érezte, vagy ilyenné akarta tenni. Tehát azért, hogy különféle rangú és műveltségű személyeknek különböző helyzetekben szótt tájszókat a beszédjükbe, nem kell föltétlenül arra gondolnunk, hogy minden tájszót egyforma (többé-kevésbé semleges) hangulatúnak érzett; fordítva is következtethetünk: több-kevesebb bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy az illető tájszókat ő szubjektíve milyen hangulatúnak minősítette. Ilyenformán az Egmont beszédében előforduló tájszók miatt még nem kell okvetlenül kétségbe vonnunk a főtebb idézett tájszók jellemző értékét a polgáremberek beszédében. Legföljebb módosítanunk kell korábbi következtetésünket olyanformán, hogy az idézett tájszókat nem annyira táji mivoltuk miatt adta jellemzésül a polgároknak, katonáknak a szájukba, hanem inkább azért, mert a mindennapi beszédben helyénvaló kevésbé választékos hangulatúaknak érezte őket.

E föltevésünkkel végeredményben az a kétségtelenül meggondolkodtató tény sem áll szemben, hogy az idézett tájszók — az egy *cölnk*-öt nem számítva — mind Kazinczy anyanyelvjárásából valók. Emiatt ugyanis számolnunk kell a tudattalan átvétel lehetőségével, azzal, hogy Kazinczynek nem volt tudomása arról, hogy a szóban forgó szók nem általánosan ismertek, tudatában tehát nem kapcsolódhatott hozzájuk — miként a más vidékeken élő, tőle irodalmi vagy szótári úton megismert tájszókhöz, mint amilyen adataink szerint¹ a *rivancs* is lehetett — a választékoság képze. Ellenkezőleg: mivel köztétlenül a nép ajkáról is ismerhette, köznapijellegűnek érezhette őket. E föltevést látszik támogatni az is, hogy az eredetiben a vizsgált tájszók német megfelelői (l. főtebb) is rendszeren könnyedebb társalgási nyelvbe illő szavak, kifejezések. Mindenesetre a kérdést itt nem zárhatjuk még le, Kazinczy más műveiben is meg kell vizsgálnunk a szóhasználatot: ha az itt tárgyalt szavak más stílusfajtákban is előfordulnak, következtetéseink veszíthetnek érvényükből; ha ellenben csak hasonló használati körben találkozunk velük, föltevéseink tény értékűvé erősödhetnek.

Érdekes végül megfigyelni, hogy 1957-ben megjelent Egmont-fordításában Keresztury Dezső azoknak a szereplőknek a beszéltetésére, akiknek Kazinczy tájszókat (illetőleg kevésbé választékos beszélt nyelvi szókat) adott ajkukra, alacsonyabb szintű (városi) beszélt nyelvi szókat használt. Csak mutatóba idézek néhány példát. Buyck: „Kiült a réműlet a *po fájukra*” (10); uő. egy rokkant katonának: „Igaz-e, *atyus?*” (11), „Jól van, *atyus!*” (12); uő.: „Nyújtotta is mindjárt a *praclit* ő francia felsége” (10); Ruysum: „Még egyet

¹ A régiségből nincs rá adat (vö. NySz.). SzD.-ben és SI.-ban megvan. A MNSz. nem tartalmazza. Kreszn.-ben és Kass.-ban SzD.²-ra való hivatkozással találjuk. A Tsz. helymegjelölés nélkül közli. A MTsz. a Tsz. adatát ismétli. A NSz. gyűjtésében Kazinczytól valók rá az első irodalmi példák.

rápörköltem a franciára” (9) ; Ács : „szeretnének bennünket kipörkölni onnan” (33) ; uő. : „Ne álljatok szóba vele ! *Komisz fráter*” (28) ; Jetter : „ezek a *fráterek* [ti. Alba katonái] meg mind olyanok, mint valami masinák” (57) ; Vansen : „*kibabrálnak* magukkal” (30) ; uő. : „Ha megharagudtak [az ösök] valamelyik nagyúrra, *elkapták*, teszem azt a fiát és örökösét” (30) ; uő. : „És szegény ördög hálát adhat az Istennek, ha még megláthatja, mikor *fellógatják* [azaz felakasztják]” (60) ; stb. — Kazinczy a tájszókkal — s z u b j e k t í v e bármi volt is a szándéka — o b j e k t í v e mégis falusias, sőt mondhatni parasztos ízt vegyített eredetije városi polgárt ábrázoló szereplőinek a nyelvhasználatába (azok számára, akik közvetlenül a nyelvjárásukból nem ismerték, a Kazinczytól kevésbé választékos beszélt nyelvi elemként fölhasznált, idézett tájszók nyelvjárási elemek voltak!). Keresztury polgárai a kevésbé választékos, sőt olykor argó ízű kifejezések révén egy kevés külvárosias szint kaptak. Ez azt jelenti, hogy Goethe „Spieszbürger”-eit egyik fordítónak sem sikerült nyelvi-
leg teljes hűséggel újra teremtenie a magyarban. Mindkét fordító eljárását meg lehet magyarázni. Kazinczy nem láthatta előre a fejlődés későbbi fokát, csak úgy ábrázolhatta, beszéltethette a polgárokat, ahogyan erre neki a hazai polgárosulásnak akkori fokán, a nemzeti nyelv fejlődésének abban a szakaszában ismeretei és a nyelvi eszközök lehetőséget nyújtottak. Keresztury kétségtelenül városiasságra törekedett, de hát nálunk a kevésbé kulturált városias nyelvi kifejező eszközöket, amiket mások híján ő is felhasználott, nem a feltörekvő polgárság teremtette meg, hanem a különféle — városi és falusi — társadalmi rétegek deklasszált elemei, így azok elsősorban deklasszált személyek megszólaltatására alkalmasak (vö. Terestyéni : i. h. 32—4 és az ott idézett irodalom). Arra mindenestre érdemes felfigyelnünk, hogy egy idegen nyelven írt mű átültetések a fordítót milyen nagy mértékben befolyásolhatják, illetőleg köthetik a hazai társadalmi viszonyok, illetőleg az azok kifejezésére alkalmas nyelvi eszközök.

3. Az elcsapott íródeáknak, Vansennak a szóhasználatát egy vonatkozásban eltér a többi polgárétól : ő, ahol csak szerét ejtheti, szívesen elegyít latin szavakat beszédébe. Például : „Én egy *Prókátor* mellett írdogáltam ; annak sok kutyabőre, sok *Donatiója*, *Contractusa* 's egyéb Levelei voltak, 's kapott a' ritka könyveken. Egy illyenben a' mi egész *Constitutió*nk le vala írva” (151). „Forgott az én kezemen egy *Protokoll*, melyben a' *Comissarius* nagy tisztességet 's temérdek pénzt kapott az Udvartól mert egy szerenésitlen de ártatlan embert . . . vétkessé *examínált* (215).

Az eredetiben a *donatio* helyén *Stiftungen* (30), a *constitutió*-én *Verfassung* (30), az *examínál*-én *verhören* (30) van ; a *protokoll* ott is *Protokoll* (30), ám erre nincs is német szó. Kazinczy tehát eredetijétől függetlenül, egyéni leleményből szőtte bele: a latin szavakat íródeákja beszédébe.

A *prókátor* megfelelőjeként már 1786 óta élt az *ügyész* szó. Először Barczafalvi Szabó Dávid használta a Magyar Hírmondóban, de Baróti Szabó Dávid Verskoszorújában is megtaláljuk : „*ügyész*: ügyfolytató, prókátor” ; a Debreceni Grammatika helytelenítette a képzésmódját (az egészre nézve vö. NyÚSz.). Kazinczy bizonyosan ismerte: Az én Pandektámban Barczafalvi szavai közt számba vette 'prókátor' értelemben (V, 8/b). — A *donatio* magyar megfelelője, az *adomány* a XV. század első feléből való (vö. SzófSz.), Kazinczy egész bizonyosan ismerte, pannonhalmi úti jegyzeteiben összetételei előtagként használta is (a 64. lapon : *adománylevél*). Sőt nem jogi

műszóként magában az Egmont-fordításban is élt vele: Egmont beszél a természet *adomány-áról* (260). — A *constitutió*-t heyettesítő *alkotmány* szót (Benyák szava 1780-ból; vö. NyÚSz.) más szereplők ajkára adva magában az Egmont-fordításban is többször használta Kazinczy. Régensné (Egmont szavait idézve): „Csak előbb *alkotmányok* eránt volnának megnyugtatva a' Niederlandiak!” (127—8); Egmont: „Azért óhajtja a' polgár a' maga régi *alkotmányát* megtartani” (240); stb. — A *jegyzőkönyv* 'protocollum' szót Kreszn. Pázmányra hivatkozva szótározta, és SI.-ban is megtaláljuk. Így föltehető, hogy nem volt Kazinczy előtt sem ismeretlen. — Az *examinál* helyettesítésére is akadt volna magyar szó, mondjuk a *vallat*, mely 'inquirō, exprimo, verhören, bekennen machen' értelemben akkor már régóta élt (vö. NySz.). Nemigen gondolhatunk tehát arra, hogy az idézett latin szavak magyar szóval ki nem fejezhető fogalmak jelölőiként a tárgyszerű kifejezés kényszeréből kerültek az íródeák ajkára; inkább tudatosan alkalmazott stílusesszököznek kell őket minősítenünk. Ám kérdés, milyen célt akart velük szerzőnk elérni.

Az, hogy — eredetijétől eltérve — olyan íródeákat akart volna rajzolni, aki deákos műveltségét fitogtatva akar tekintélyhez jutni, nemigen tehető fel, mégpedig tárgyi okból: Vansen olyan hallgatóságra próbált hatni, amely éppen azért rokonszenvezett az új hit egyik hirdetőjével, mert az „tanítását nem cifrázta deák mondásokkal mellyeket senki sem ért” (116). Valószínűbbnek látszik egy másik föltevés. Akkortájt nálunk a latin jogi és egyéb műszók még távolról sem szorultak ki a használatból. Ha volt is már magyar megfelelőjük, az — kivált a beszélt nyelvben — még nem vált közkeletűvé, volt valami különlegesen hivatalos íze, nem mindennapi színézete. Ez Kazinczy-nak abból a megjegyzéséből is kiviláglik, amelyben elutasította Bajza Józsefnek azt az aggályát, hogy Emília Galottijában az *Oberster* „a' mértékletes puristát is fogja sérteni” (vö. 1830. Bajza József K.-nak: Lev. 21: 215): „Hát hogy nevezem az Oberstert? Ezredesnek? Herr Oberster? Ezredes úr? Protocollban álljon Ezredes: de folyó társasági beszédben!!” (1830. K. Bajza Józsefnek: Lev. 21: 243). Föltehető tehát, hogy fordítónk egyszerűen csak azért adta magyar megfelelőjük helyett az idézett latin kifejezéseket Vansennek a szájába, hogy így beszédét a hazai olvasóközönség ne papírízűnek, hanem elevennek, alakját pedig ne mesterkéltnek, hanem hitelesnek érezze. Ha ezt elfogadjuk, egyúttal a műfordító Kazinczyt is tetten érjük: nem követte szolgaián eredetijét az anyanyelvi kifejezések használatában; inkább úgy igyekezett íródeákját beszéltetni, hogy annak alakja éppolyan élethű legyen a mi viszonyaink között, mint eredetije a maga hazájában.

Végül még valamit meg kell említenünk. Abban az időben, amikor az Egmontot fordította, Kazinczy már lelkes híve volt a magyarításnak¹. Ha tehát Vansennel — stilisztikai célból — mégis latin nevükön neveztetett bizonyos fogalmakat, nem pedig magyar megfelelőjükön, ezzel tanúbizonyoságot tett róla, hogy az ő purizmusa nem volt sem merev, sem öncélú: ha a nyelvi ábrázolás hitelessége úgy kívánta, továbbra is bátran használt idegen szavakat.

¹ L. Kazinczy nézetei az idegen szavak használatáról című, szerkesztés alatt levő cikkemet.

4. Persze a polgárok beszéde azért nem különbözik minden vonatkozásban a főrangúakétól. Megfigyelhetjük például, hogy a különféle társadalmi-műveltségi körhöz tartozó szereplők egyaránt *reá* változatában használják a *rá* névmást, illetőleg igekötőt, s *rá-t* legfeljebb egy-egy esetben — benyomáson szerint — véletlenül mondanak. Egmont: „erőt érzek *reá* magamban” (173); „Hogy az idegen gondolatnak ennyi befolyása vagy on *reánk!*” (186); „*Reá* nem tudok érní” (168); „Az az Egmont kedvetlen, hideg, makacs Egmont, a’ ki kénytelen magát *reá*-tartani” (204); Regensné: „*reám* nézve (188); „A’ felelet’ terhét elég súlyosan fogom *reájok* tolni” (133); Oránien: „Hagy *reá*-beszélni magadat” (186); Alba: „erővel is *reá*-tolja (244); Vansen: „*reá*-ijesztettek” (216); Jetter: „Ki merné *reá* tenni kezét?” (217); „nyelvetek *reá* perdül” (118); „vár *reád* a’ hóhér” (209); Ácsmester: „ha kedvek van *reá*” (216); „ki fenekedik ő *reá?* (214); de uő.: „Mikor az ilyen haltot kiált *rád*” . . . (209); stb.

A tőlem forrásul használt szótárak közül SzD.²-ban a *reá* és a hiányjeles *r’á* változat a tipikus, bár a *rá* változat is előfordul. SI. igék előtt következetesen *reá* változatot ír; mindamellett utalószóként a *rá-t* is megadja: „*Rá* pro *Reá*, *Rejá*. In Super”. A MNSz. egyaránt szótározza a *rá-t* és a *reá-t*, s igék előtt szintén egyesesen, hol az egyik, hol a másik változatot adja meg. Kreszn. mind a *rá*, mind a *reá* változatot közli, de a *rá*-nál mindössze négy igét (illetőleg igéből képzett származékot) tüntet fel, azután utal a *reá*-ra; *reá*-val viszont körülbelül harminc igét felsorol. Kass. a *rá-t* a *reá* rövidült változatának mondja (4 : 172). Ellenben a Tzs. már következetesen a *rá-t* közli, a *reá-t* még utalószóként sem veszi fel. E szótári adatok arra engednek következtetni, hogy a XVIII. század utolsó s a XIX. század első évtizedeiben elég nagy volt az ingadozás a *reá* ~ *rá* változatok között; a mérleg eleinte a *reá*, később azonban mindinkább a *rá* javára billent. Kazinczy a *reá* ~ *rá*-nak ezt a szótárokból is igazolható vertikális harcát műveltségi (s egyszersmind társadalmi ?) különbségekre vezette vissza, s a két változatot helyességi és esztétikai szempontból is értékelte, illetőleg rangsorolta: úgy vélekedett, hogy a *reá* változat nemcsak közkeletűbb és helyesebb, mint a „hanyagok, figyelmetlenek” körében terjedő *rá*, hanem „nemesebb” is, ezt kell tehát a művelt írónak az irodalomban fenntartania.¹ Ez a tény fölveti a kérdést: ha Kazinczy a *rá* változatot elméleti fejtegetéseiben a kevésbé művelt nyelv elemének tartotta, az ebből adódó stilisztikai lehetőséget vajon gyakorlatilag miért nem aknáztta ki a

¹ „S. 104. spricht er [ti. Pápay Sámuel a’ Magyar literatura esmérte című művében] dem *rám* das Wort, und will das richtige und weit mehr gebräuchliche *reám* verdrängt haben, ohne zu merken, dass das *rám* durch die Nachlässigen, Unachtsamen aus *reám* ebenso entstand, wie das *mért* durch Zusammenschmelzung das *i* mit dem *e*, aus dem richtigen und gebräuchlichen *miért*, und das *lyány* aus *leány*. Was der Verfasser verdrängt haben will, ist das Edlere; was er eingeführt haben will, ist bloss geduldet. Die Zunge des Gebildeteren glitscht über diesen hiatus ganz anders weg, als die der Schwerzüngigen, und es ist allerdings Pflicht des gelehrten Schreibers, diese Buchstaben in der Schrift so lange aufzuzeichnen, bis sie der Gebräuch, ganz verdrängt haben wird. Er macht sich über die, welche in dem Wort *reám* das *e* hören lassen, welches Wort in einer feierlichen Rede wie ein Jambus gesagt wird, aber in der Conversationssprache auch wie *r’ám* ausgesprochen werden kann, lustig, wie Molière diejenigen persifflirt, die in der französischen Sprache jeden blos für das Augen dastehenden Zeichen seinen Laut schallen lassen. Rec. [Kazinczy] zweifelt sehr, ob Adclung diese Sorgfalt in der ungarischen, mit Buchstaben nicht überhäuftten Sprache auch lustig gefunden haben würde” (1809. K. Rummy Károly Györgynek: Lev. 7: 93—4; 1. még: K. Szemere Pálnak: Lev. 7: 103).

a főrangú személyeknél alacsonyabb műveltségű polgárok nyelvi ábrázolására?

Többféle felelet is kínálkozik. Talán nem akarta, hogy az alacsonyabb szintű beszélt nyelv a maga nyers valóságában helyet kapjon az irodalomban; amikor tehát szereplői jellemzésére felhasználta, mintegy magasabb szintre kívánta emelni azzal, hogy egy-egy olyan kifejezést is vegyített bele, mint amilyen nézete szerint a *rea* volt. De gondolhatunk arra is, hogy úgy látta: a *rea* ~ *rá* használatában a műveltségi rétegek nem különültek el eléggé élesen ahhoz, hogy a két változatot egyértelműen föl lehessen használni jellemzésükre. Végül az is föltehető, hogy Kazinczy ízlésének annyira nem felelt meg a *rá* változat, hogy — esetleg nem is eléggé egyértelmű — stíluseszközül való felhasználásával nem akarta előmozdítani további térhódítását a választékosabb *rea* rovására. Ha ez utóbbi föltevésünk helytáll, aligha lehet kitérnünk a következtetés elől: amikor Kazinczy stíluseszközeit megválogatta, a stilisztikain túl nyelvi célt is tartott szem előtt, választékosabbá, műveltebbé akarta tenni az irodalmi nyelv kifejezőképességét.

Ruzsiczky Éva

A szóvégi *o* hang ejtése és helyesírása

I.

I. A magyar köznyelvi kiejtés szerint magyar szavakban szóvégen rövid *o* hang csak a *no* és *co* indulatszók végén ejthető (ideértve a *no* szóismétléseit is, pl. *nono*, *nonono* stb.), névszók végén azonban az ómagyar korszak végétől kezdve általános a szóvégi hosszú *ó* hang ejtése és írása. Az indulatszóknak ez az ejtési és helyesírási kivételessége onnan származik, hogy az indulatszók gyakran érintetlenek maradnak a hangváltozási tendenciáktól, hangjaik ugyanis föltehetően emfaticus eredetűek, s ez hangalakjuk születését és sorsát egyaránt meghatározza. Mihelyt azonban egy indulatszó a jelentésváltozás során szófajlag is megváltozik, tüstént kikerül az indulatszók sajátos hangtanú és helyesírású mágnese teréből. A *co* indulatszó ismétléséből, a *co-co!* nógatószóból származó „lovacska, szamaracska” jelentésű *coco* főnevet ezért ejtjük és írjuk már hosszú *ó*-val.

Az eredeti magyar névszók szóvégi *ó* hangjának szókincsbeli analógiájára az idegen eredetű, *o*-végű köznevek túlnyomó részénél megnyúlik a szóvégi *o* hang. Igaz, hogy ezek egy részénél a szóvégi *o* hangot az átadó, illetőleg a közvetítő nyelv ejtése szerint is hosszan ejtették. A mi hosszú ejtésünk azonban nem annyira az idegen nyelvi ejtés átvétele, mint inkább a már meglévő magyar szókincs hosszú szóvégi *ó*-t tartalmazó példáinak nagyszámú, sodró analógiája. Ennek az analógiának a derékhadát a folyamatos melléknévi igenévképző szópéldái alkotják. Így lett szóvégi hosszú *ó*-s ejtésű a görög eredetű *dinamó*, *echó* (visszhang), *embrió*, *metró*, a latin eredetű *dekoráció*, *delegáció*, *diktandó*, *funkció*, *ördő*, *passió* (játék), *passzió*, *ráció*, *reakció*, *vétó*, a francia *argó*, *asszó*, *bedó* (rendszer), *büro*, *nívó*, *sevró*, *sodó*, az olasz *ázsio*, *bruttó*, *cselló*, *dettó*, *dominó*, *mólo*, *mottó*, *pikoló*, a spanyol *eldorádó*, *embargó*, *hidalgó*, *hobó* (éhenkórász csavargó), *indigó*, *lasszó*, *pikaró*, *siló*, *tangó*, a spanyol-angol *bendzsó*, a szerb-horvát *kóló*, az indián *kakaó*, az indiai *mungó* (emlősállat),

a tibeti *póló*, a tamil *mangó* (fa), a japán *kimonó*, az ausztrál *díngó*, a maláj *szágó* (pálma), az arab *zéró* stb.

A magyar szókinszbeli analógia hatalmas sodrása a szóvégi o hang esetében úgyszólván semmi teret nem enged a helyesírás ejtésirányító hatásának. A helyesírási gyakorlat ellenére hosszú szóvégi ó-val ejtjük a latin *ab ovo*, az olasz *a conto* kifejezéseket éppúgy, mint korunk egyik legújabb táncdivatjának a nevét (*calypso*) vagy a *gringo* kifejezést, mely az USA állampolgárainak lekicsinylő dél-amerikai gúnyneve.

Ugyanez az analógia nyújtja meg a latin—görög műszók előtagjának szóvégi o hangját is, ha ez az előtag viszonylag kevés összetételben szerepel. Ezért ejtjük az *aminosav*, *aminocsoport* szókat többnyire *aminósav*-nak, illetőleg *aminócsoport*-nak.

A régi magyar szóösszetételek és jelzős szerkezetek előtagjainál gyakori a tapadásos önállósulás (pl. *tokaji bor* > *tokaji*). Ezek analógiájára született meg a siető beszélt nyelv egyik hatásfoknövelő eszközeként az idegen nyelvi, hosszabb szóösszetételek előtagjának tapadásos önállósulása. Ha az ilyen önállósulásnál az előtag-végi rövid o hang szóvégi helyzetbe kerül, akkor analógiásan megnyúlik. Így keletkezett a *linó*, *linószedő*, *linószedés* a „linotype (-szedő, -szedés)” magyarosan ejtett előtagjából, a *monó*, *monószedő*, *monószedés* a „monotype (-szedő, -szedés)” szavakból, a *jugó* a jugoszláv-ból, a *sztreptó* a sztreptomycin-ből, a *mikró* 'talpféleség' jelentésben a *mikroporozus*-ból, 'sűrűbarázdás hanglemezzel' jelentésben a *mikrobarázdás* (hanglemezzel) szóból (pl. mikroműsor = mikrobarázdás hanglemezzel-műsor), 'mikrofon' jelentésben pedig a *mikrofon* szóból (ez utóbbi jelentésben fordul elő pl. a *mikró* szó a Szabad Nép 1956. VII. 11-i sz. 4. l.) stb.

Az ilyen tapadásos előtag-önállósulások mintájára születtek meg a hosszabb szavak rövidítő szócsonkításai is. Itt a szó belseji rövid o hang éppúgy, mint a többi rövid magánhangzó, gyakran kerül szóvégi helyzetbe. Amíg azonban a többi magánhangzónál az új helyzet sem mennyiségi, sem minőségi változást nem okoz (pl. *akkumulátor* > *akku*), addig az így a szó végére került rövid o hang analógiásan úgyszólván mindig megnyúlik. Így lesz a *légoltalom*-ból *légó*, a *reprodukciós lámpá*-ból *replólámpa* stb.

A szóvégi o-nyúlás analógiáját erősíti az is, hogy sok szócsonkításban etimologikus a hosszú ó pl. *irtó* (irtózat), *linó* (linóleum), *petró* (petróleum) stb. A köznevek szókinszbeli analógiája kihat a tulajdonnevek szóvégi o hangjának ejtésére is.

Így lett a magyar személynevekben a meghonosodott keresztnevek szóvégi o hangja mindig hosszú, pl. *Guidó*, *Hugó*, *Leó*, *Ottó* stb.

A szóvégi o hang analógiás nyúlása az idegen személynevek túlnyomó részében is érvényesül függetlenül a helyesírás hangjelölésétől. Éppúgy hosszú ó-val ejtjük tehát az *Apolló*, *Klió*, *Mefisztó*, mint a *Cicero*, *Gromiko* neveket.

2. A szóvégi hosszú ó analógiája azonban nem bírta a mai napig megőrizni korlátlan egyeduralmát. Korunk sürgető irama amúgyis kikezdte magánhangzórendszerünk mennyiségi korrelációit, az idegen nyelvek tanulásának egyre szélesedő hulláma pedig a beáramló idegen köznevekkel és tulajdonnevekkel karöltve lassú, de folytonos változásnak veti alá a nyelvünk analógiahálózatának fiziológiai alapját képező magyar artikulációs bázist.

Így kerül bele rövid szóvégi o hang az olyan ritkább köznevek ejtésébe, melyeket éppen ritkaságuk folytán az átadó nyelv ejtésének megfelelően rövid

szóvégi *o*-val ejtünk. Ilyen a portugál pénzegységnek, az *escudo*-nak *eszkúdo* ejtése.

Ugyanígy rövid szóvégi *o*-val ejtjük a ritkábban előforduló és főleg a szokásos szókincsanalógiától eltérő ritmusú idegen tulajdonneveket (személyneveket, földrajzi neveket stb.). Ilyenek a kínai *Ho Lung*, *Kuo Mo-zso*, *Csang Po-csün*, a vietnami *Vo Quoc Uy*, *Ngo Dinh Diam*, *Ho Si Minh*, a finn *Urho Kekkonen*, *Toivo H. Heikkilä* stb. személynevek. Ezeknél természetesen a szólam belseji rövid *o* ejtés lényegében a magyar fonetikai analógia sodrába esik.

Igen nagyszámú szóvégi rövid *o* került bele nyelvünkbe a főleg latin—görög összetételként átvett idegen szavak előtagjaival, pl. *dinamométer*. Az ilyen összetételekben az előtag végén levő *o* akkor is rövid marad, ha egyébként — bár meglehetősen módosult jelentéssel — önálló szóként is használatos. Ez esetben az előtag önálló formáját hosszú szóvégi *ó*-val ejtjük és írjuk, összetételbeli alakját pedig rövid *o*-val, pl. *dinamó*, de: *dinamométer*, *rádió* de: *radioaktív*, *autó*, de: *autogejzir* stb. Ilyen összetételbe kerülve az előtag eredeti nyulását is elveszítheti, pl. *büro*, de: *bürokrácia*. Az effajta összetételek javarésze olyan mesterséges görög—latin tudományos szóalkotás, melynek előtagja önálló szóként egyáltalán nem is használatos. Nagy részük görög előtagot használ föl. Ilyenek az *aero-*, *agro-*, *antropo-*, *asztro-*, *auto-*, *bakterio-*, *balneo-*, *baro-*, *biblio-*, *bio-*, *demo-*, *elektro-*, *endo-*, *etno-*, *filo-*, *fito-*, *fizio-*, *fono-*, *foto-*, *gasztro-*, *geo-*, *grafo-*, *hekto-*, *helio-*, *hetero-*, *hidro-*, *ideo-*, *kardio-*, *kilo-*, *kozmo-*, *lito-*, *makro-*, *mikro-*, *mono-*, *neo-*, *neuro-*, *paleo-* *teo-*, *topo-* stb. előtagú tudományos műszók. A latin előtag viszonylag sokkal ritkább, pl. *ferro-*, *labio-*, *lakto-*, *radio-*, *szocio-* stb. előtagú szók. Ezek *o* végződése voltaképpen analógiás görögösítés.

Az effajta összetételek analógiájára azután bármely tudomány szókincse számára lehet összetett szót alkotni. A szóvégnék ilyen analógiás görögösítésével születtek az *anglománia*, *anglo-amerikai*, *gallofil*, *germanofil*, *galvanométer*, *gazométer* stb. kifejezések. Keletkezhet ilyen összetétel magyar utótaggal is, pl. *biogáz*, *elektromérnök*, *fotopapír* stb. Az ilyenfajta összetételek közül a köznyelvben leggyakoribbak a mértékek nevei, pl. *hektoliter*, *kilogramm*. A gyakran használt szóösszetételek tapadásos rövidülése folytán e kifejezések előtagjai a beszélt nyelv sodrában később önállósultak. Így születtek meg (itt csak az *o*-végűeket említve) a *hekto* és *kilo* szavak, melyek egyrészt ugyan *hektó*-vá és *kiló*-vá analógiásodtak, másrészt azonban előtag-önállósulásként a beszélt köznyelv számára rövid *o*-s formában állandóan újratermelőnek. Ehhez hasonló a *fotográfia* tapadásos rövidülése, a *foto* szóalak is, mely rövid és hosszú szóvégi *o*-val egyaránt hallható és olvasható. Különösen kedveli ezt a szóformát legújabb beszélt nyelvünk (pl. *amatőr fotós* 'műkedvelő fényképész', *fotózok* 'fényképezéssel foglalkozom'). Származékaiban csak a szótvégi hosszú *ó*-s alak használatos.

A tulajdonnevek becéző csonkításaiban a szóvégi helyzetbe kerülő *o* általában megnyúlik, pl. *Ilkovic's büfé* > *Ilkó*, *Lollobrigida* > *Loló*. Bognár Emilné Littomeritzky Mária úszónő nevének a sportéletben használatos becéző rövidítése, a *Lito* azonban mégis rövid *o*-val hallható és olvasható. Ennél föltehetően az *auto-*, *fito-*, *foto-*, *hekto-*, *lito-*, *lakto-* előtagú idegen összetételek analógiás hatása őrizte meg a szóvégi rövid *o*-s ejtést.

Ugyancsak rövid szóvégi *o*-val ejtjük a közelmúlt nagy filmkomikusának nevét (*Zoro*). Itt az *o* rövidségét a *Zoro*—*Huru* névpár ritmusos ikerszószerűsége őrizte meg, ami a külső analógia egyik fajtájaként az állandó nyelvi egy-

másutánban jelentkező szók érintkezési képzettársulását eredményezte. Vagyis az állandóan társuló Huru név rövid szóvégi magánhangzója megvédte a *Zoro* szóvégi rövid *o* hangját a magyar nyelv szókincsbeli analógiájának sodrától.

A szóvégi rövid *o* hang ejtési eseteinek számát gyarapítják ezenkívül a szóvégi lebegő kettőshangzók is. Régebben az ilyen diftongus két teljes értékű magánhangzóra oldódott fel, természetesen a szóvégi *o* egyidejű megnyúlásával, pl. *kakaó*. Az újabb jövevényeknél azonban az ejtés inkább a rövid *o*-végű lebegő kettőshangzót közelíti meg. Ilyenek *csao* vagy *csáo*, *curaçao*, a finn *Kuopio*, a kínai *Mao Ce-tung*, *Kuo Mo-zso*, *Hao De-cin*, *Csao Csin-csung*, *Zsenmin zsipao* stb. Az 1958-ban megjelent „Idegen szavak kéziszótára” ugyan hosszú *ó*-s ejtésűnek minősíti a *curaçao* (136) és a *csao* (138) szavakat, de talán mégis a kiejtés bizonytalanságára, ingadozására utal az a tény, hogy ugyanezen szótár 122. lapján a *csao* szóalak már *csáo* alakban, tehát rövid szóvégi *o*-val szerepel. Sajnos, az MTA Nyelvtudományi Intézete fonetikai laboratóriumának hanglemeztárában tudomásom szerint nem található olyan szövegfelvétel, mely a *csao* zsargonköszönést tartalmazná, s így műszeres bizonyításra alkalmat adna.

3. Beszélt nyelvünk rövid szóvégi *o*-t tartalmazó példái azonban nemcsak idegen nyelvi átvételekben jelentkeznek, hanem belső nyelvi fejleményként is. Mai rohanó életünkben ugyanis nyelvünk beszédírama egyre gyorsul, s a beszédíráma önkéntelen meggyorsítása eredményezi a magánhangzók időtartamának félhosszúvá vagy rövidde csökkenését. Ez a rövidülés érintheti a névszók végén levő hosszú *ó* hangot is, ha az a szólamon belül (tehát nemcsak abszolút szóvégi helyzetben) hangsúlytalan szótagba kerül. Így lesz az értekezletek gyorsbeszédű résztvevőinek ajkán a *feldolgozóipar*-ból egy szólammal ejtett *feldogozoipar*. Hasonló rövidülést tapasztalhatunk a pesti villamoskalauzok unalomig ismételt kérdésében: *útszáló hova lesz még?* ehelyett: *útszáló hova lesz még?* Ezek a magánhangzó-rövidülések azonban nem tudatosak, és a szó önállóan ejtett hangalakjára egyelőre semmilyen hatással nincsenek.

A belső keletkezésű szavak rövid szóvégi *o*-s példáinak másik forrását a betűszók és szóösszevonások adják. Ilyenek a tulajdonnévi *GYEGO* (Gyártási Eszközök Gazdálkodási Osztálya), *MEO* (Minőségi Ellenőrzési Osztály), *Preko* (Prés- és Kovácsológár), *Vajko* (Vajda Albert és Kovács Dénes humorista társszerzők közös írói neve) stb. Hasonlók a közneveknél: *alniko*-acél (alumíniummal, nikkellel és kobalttal ötvözött acél), *elko* (elektrolitikus kondenzátor), *lecco* (leíró csoport), *műrevo* (műszaki revíziós osztály), *roko* (rohamszállító), *mentógépkocsi* egyik típusának neve) stb. Kétségtelen azonban, hogy a szóvégi *o* hang időtartama e szavak ejtésében is ingadozik: keletkezésükkor még legtöbbször rövid, többszöri használat után azonban többnyire megnyúlik. Üzemeinkben például a *meó* és *gyegó* ejtés ma már úgyszólván általánosnak mondható.

II.

1. A szóvégi *o* hang időtartamának kérdése nemesak a kiejtés, hanem a helyesírás szempontjából is problémát jelent. Az Akadémia helyesírási szabályzata ugyanis a szóvégi *o*, *ó* problémáit külön szabályba foglalva schol

nem tárgyalja. A „Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára” című kiadvány már megemlíti, hogy „Szó végén — a *no, nono* kivételével — hosszú *ó-t, ő-t* írunk...” (59). A ritkább *co* indulatszó, valamint az idegen és belső keletkezésű tulajdonnevek és köznevek szóvégi *o, ó* hangja azonban itt is említetlenül maradt. A szabályzatnak „Az idegen szavak és tulajdonnevek írása” című fejezetében a szóvégi *o* helyesírásának problémái nincsenek külön megemlítve (49). Az idegen szavak és tulajdonnevek írását a szabályzat a latin és nem latin írású nyelvek szerint eltérően szabályozza, s ezen belül is külön csoportosít „a megállapodott magyar kiejtés” (273. pont), illetőleg a közkeletűség mértéke szerint (279., 280. stb. pont). Annak ismerete azonban, hogy valamely nyelv latin vagy nem latin írású-e, bizonyos földrajzi távolságon túl már kívül esik az általános műveltség határain. A görög szavakat és tulajdonneveket a 307. pont szerint „őgörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel” kell átírni; eszerint *ó*-ra végződik *Klió*-nak, a történelem műzsájának, valamint *Kalüpszó* nimfának a neve. A *calypso*-nak írt tánc neve remélhetőleg nem fog tartós helyesírási gondot okozni. Közkeletűsége miatt hosszú szóvégi *ó*-val írják a görögből latinositott *Apolló* napisten nevét, valamint a *Mefisztofelész* rövidített *Mefiszto* alakját.

2. Az alábbiakban a helyesírási szabályzat egyes szabályozatlan vagy további részletezésre váró problémáinak megoldásához legyen szabad egy rövid, nyelvenként csoportosított tulajdonnév-gyűjteményt közléteni:

Latin: *Cicero, Dido, Juno, Nero*, de *Néro* (kutyanév), *Cato, Varro* stb.

Spanyol: *Franco* tábornok, *Frederico Garcia Lorca, Hurtado de Mendoza, Lazaro Cardenas* stb. Itt említhető a köznévi *gringo* helyesírási problémája is.

Portugál: *Humberto Delgado, Santa-Rosa de Viterbo, Bulhão Pato* stb.

Argentín: *Jeronimo Ardeno Alvarez* stb.

Kubai: *Fidel Castro* stb.

Olasz: *Anglesio, Boccaccio, Fabrizio Franco, Galileo, Giordano Bruno, Giuseppe di Vittorio, Leonardo da Vinci, Lorenzo Lotto, Michelangelo, Murillo, Palmiro Togliatti, Pirandello, Romeo, Vittorio* de Sica stb.

Francia: *Arnaud D'Usseau, Duclos, Gillemot* (magyar egyetemi tanár francia eredetű családneve), *Joliot-Curie, Manon Lescaut, Rimbaud, Rousseau, Victor Hugo* stb.

Angol: *Marlon Brando* (amerikai filmszínész neve) stb.

Német: *Brentano, Hugo Marschall, Otto Grotewohl* stb.

Orosz: *Gromiko, Konyevodszto* (moszkvai lóspört-szaklap neve), *Kuljabko, Zaszjagyko, Gonscsarenko, Gurcsenko, Kiricsenko, Liszenko, Makarenko, Pancsenko, Ponomarenko, Timosenko* stb.

Bolgár: *Hriszto Botev, Manolov Zdravko, Temelko Alekszijej, Rabotnicseszko Delo* (hírlap címe) stb.

Jugoszláv: *Tito* elnök, *Lado* (népi együttes neve) stb.

Lengyel: *Kosciuszko* (az ejtése Bielicki István lengyel anyanyelvű barátom szíves közlése szerint megközelítőleg: kohtyusko), *Moniuszko* stb.

Cseh: *Rudé Právo* (újság neve) stb.

Albán: *Halim Budo* külügyminiszterhelyettes stb.

Finn: *Toivo H. Heikkilä, Urho Kekkonen* stb.

Vietnami: *Ho Si Minh, Vo Quoc Uy, Ngo Dinh Diam* stb.

Kínai; Csang *Po-esün, Ho Lung, Kuo Mo-zso, San Hsziao, Szing Kozsan, Zsenmin zsipao* (hírlap neve), *Dagung Bao* (hírlap neve) stb.

Indonéz : *Sukarno* (*Szukarno?*), *Sastroamidjojo* (*Szasztroamidzsozso?*).
Egyéb : *Adzsoyo* Akvette (ghanai személynév) stb.

3. Az idegen tulajdonnevek helyesírásával együtt volna tisztázandó a vállalatok és gyártmánytípusok idegen eredetű tulajdonnevének helyesírása is. Ezeknél ugyanis eléggé elterjedt fertőző betegség az előkelősködő idegenes helyesírás. Ilyenek : *Casino* típusú krémkávéfőzőgép, *Negro eszpresszó*, *Negro* cukorka (így : Népszava 1959. I. 11. 5), *Tempo* Ksz (így : Népszava 1959. I. 27. 7), *Hypo* tisztítószér, *Hypós* üveg (így : Népszava 1958. X. 23. 2) stb.

4. A földrajzi nevekre vonatkozólag a szabályzat 277. pontja kimondja ugyan, hogy „az idegen eredetű földrajzi nevek egy része magyaros formában honosodott meg nyelvünkben. Az ilyen . . . földrajzi neveket a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk”. A forma magyarosságának mértéke azonban az illető ország nyelvének, esetleg az átadó nyelvnek helyesírási formáihoz volna csupán mérhető. Ez pedig olyan átlagon felüli műveltséget kíván, amilyent a helyesírási szabályzat kalauzaként megkívánni kissé túlzó igényt jelent.

Így tehát nincs más hátra, mint esetenként megtanulni, hogy hosszú ó-val írjuk a következő földrajzi neveket : *Borneó*, *Boroszló*, *Csimborasszó*, *Kairó*, *Karthágó*, *Kolorádó*, *Kongó*, *Krakkó*, *Marokkó*, *Mexikó*, *Milánó*, *Pó*, *Szovjetunió*, *Tokió*, *Varsó* stb. Itt említhető a csillagászati *Plutó* bolygónév is. Igaz, hogy ezek között lehetne bizonyos elvi csoportosításokat végrehajtani, ezek felosztási alapja azonban messze meghaladná a dolgozó tömegek átlagos műveltségét.

A kevésbé közismert földrajzi neveket idegen helyesírással, tehát szóvégi rövid o esetén a magyarban is rövid o-val írjuk. Ilyenek úgyszólván minden földrészen találhatók. Európában például ide sorolható a norvég *Oslo*, az orosz *Sztálinó*, *Pulkovo*, a cseh *Brno*, *Kladno*, az olasz *Agrigento*, Ázsiában a kínai *Csucso*, *Fucso*, *Hancso*, *Huangho*, *Macao*, a ceyloni *Colombo*, Afrikában *Togo*, *Tummo*, *Basoko*, Észak-Amerikában *Buffalo*, *Idaho*, *Ontario*, Dél-Amerikában *Cuzco*, *Mollendo*, *Montevideo*, *Orinoco*, *Quito*, *Santiago*, *Valparaiso* stb. A közismertség azonban nagyon ingatag helyesírási kalauz, s emellett bizonyos területegységen belül furcsa kettősséget eredményezhet, pl. *Milánó*, *Torinó*, de : *Agrigento*, *Otranto*; *Marokkó*, *Kongó*, *Kilimandzsáró* *Kairó*, de : *Togo*; *Kolorádó* hegység és folyó, de : *Colorado* állam; *Mexikó* (közép-amerikai köztársaság), de : *New-Mexico* (az USA egyik állama) stb. *Chicago* nevének közismertsége és írásának magyarossága is aránytalan különbséget mutat. A szóvégi rövid o tekintetében fejtörésmentes egyöntetűséget úgyszólván csak a különírt, idegen nyelvű, többtagú földrajzi nevek helyesírásában találunk : *Matto Grosso*, *Rio de Janeiro*, *Rio Grande del Norte*, *Rio Negro*, *San Francisco*, *San Marino* stb.

5. A latin írású nyelvek köznevei között úgyszólván alig maradt olyan, melyet a helyesírási szabályzat szerint rövid szóvégi o-val írunk. E kevesek között említhetjük az ejtésük ellenére szóvégi rövid o-val írt olasz *bajazzo* és *buffo* szavakat. A köznyelvi használatban ma már önállósult *foto* szó helyesírása voltaképpen nincs tisztázva. A helyesírási szabályzat 10. kiadásának szótári része a *foto* szó nagyszámú összetételei közül még csak a *fotocikk* összetételről vesz tudomást, az önállósult *foto* szóról még nem. A *toto* és *lottó* szavak *toto*, *lotto* írása voltaképpen helyesírási előkelősködés vagy esetleg pongyolaság.

A magnetofonszalag *magnó* (szalag) rövidítését is célszerű hosszú *ó*-s helyesírásban megrögzíteni. Nincs értelme azonban a kiejtés ellenére hosszú szóvégi *ó*-t használni a lebegő diftongusok esetében pl. *curaçao*, *csao*. A köznyelvbe még be nem került többtagú idegen szavak és kifejezések esetében sincs értelme az ejtés szerinti átírásnak, pl. *ab ovo*, *a conto*, *conditio sine qua non* stb.

6. Nem látszik célszerűnek a betűszók és szóösszevonások szóvégi rövid *o*, illetőleg *O* betűjének megváltoztatása sem. A betűszók és szóösszevonások ugyanis minden egyes betűjükkel rövidített elődjüknek konkrét részleteire támaszkodnak, segítséget nyújtva ezzel a betűszó és szóösszevonás megtanulásában és felidézésében egyaránt. Ebben az egységes eljárásban nem látszik hasznosnak különbséget tenni idegen és belső keletkezésű, illetőleg tulajdonnévi és köznévi betűszó és szóösszevonás helyesírásában. Tehát: *CIO*, *COMISCO*, *Gestapo*, *NATO*, *UNESCO*, *UNO*, illetőleg: *elko*, *roko*, *alniko-acél* stb. Ha azonban egy szóösszevonás alapszószerűvé magyarosodik, ezzel szóvégi *o* hangjának nyúlása írásban is jelölendővé válik, pl. *trafó* < *transzformátor*. A szóvégi *ó* azonban a szóösszevonások között is lehet etimologikusan hosszú, pl. *rocsó* < *rohamcsónak*.

7. A hosszú szóvégi *ó* szólamon belüli, gyorssejtéses rövidülése nem tudatos, a szó külön ejtett hangalakjára semmi hatással nincsen, így ez helyesírási gondot egyáltalán nem jelent.

8. A helyesírási szabályzat nem tisztázza a toldalékos alakok írásmódját minden vonatkozásban. A képzős származékok írásmódját szabályozó 287. pont szerint „Ha a tulajdonnév egyelemű, akkor kis kezdőbetűs alakjához kötőjel nélkül kapcsoljuk a képzőket: *dantei*. . . Ha a tulajdonnév két- vagy többelemű, akkor az eredeti nagy kezdőbetűket megtartjuk, s az utolsó elemhez kötőjellel kapcsoljuk a képzőt: *Szun Jat-szen-i* (elgondolás). . .”. A toldalékos nyúlást (így a szóvégi *o* nyúlását is) a 288. pont szerint minden esetben jelöljük (tehát a többelemű képzős tulajdonnévnél is). A betűszók és szóösszevonások toldalékos alakjainak írását a 426. pont szabályozza, ebben azonban a toldalékos nyúlásról említés nem történik.

A toldalékos *o*-nyúlás jelölése véleményem szerint a szabályzatot fölöslegesen bonyolítja, s ugyanakkor a tulajdonnévi szótő helyesírásához is megtevesztő analógiául szolgálhat. Megfontolandó volna tehát a toldalékos *o*-nyúlás jelölésének elhagyása az egyelemű és többelemű tulajdonneveknél egyaránt. Ez utóbbiaknál a kötőjel a nyúlás jelölését a képzéseknél amúgy is teljesen fölöslegessé teszi. A köznévi és tulajdonnévi betűszók és szóösszevonások szóvégi *o* hangjának nyúlását megjelölni még zavaróbb hatású lenne. Ezeknél a kötőjeles megoldás minden tekintetben teljesen megnyugtató lenne. Így elkerülhetők lennének a helyesírási gyakorlatnak ilyenféle tarka változatai: *MEÓ*-s, *meós*, *MEO*-s stb.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy nyelvünk újabb fejlődési mozzanatainak hangtani kihatása is van: a szóvégi *o* hang analógiás nyúlása ma már elvesztette kivételeket nem ismerő egyeduralmát. Ez a tény ugyan nem jelent fonémagyarapodást nyelvünk számára, de a fonémák helyzeti előfordulásának gyakorisági statisztikáját némileg módosítja, s ugyanakkor több helyesírási részletkérdés tisztázását sürgeti.

Ladó János

Arany János észrevételei a Magyar Nyelvőr legelső számaira

Hosszas megfontolás, tanácskozás eredményeképp indult meg a Magyar Nyelvőr az 1872. év januárjában. Az akkori újságokból megállapíthatjuk, milyen várakozással s meglepéssel fogadták az új folyóiratot. Tárcacikkek, meleg hangú ismertetések ajánlották a nagyközönség figyelmébe, mégpedig már alig öt-hat nappal első számának megjelenése után. A Pesti Naplónak az említett évi jan. 21-i számában Berezik Árpád, Argus álnéven, „Két irodalmi mű” című írásának bevezető szavaiban elpanaszolta, hogy „egyéni sajtáságai csak úgy hámlanak... [a magyarról], s a baj már nyelven is rág”. Vigasztaló azonban — szerinte — az a jelenség, hogy „az akadémia végre hivatalos tudomást szerzett magának az országos mirigyről s védje alatt megjelent a Magyar Nyelvőr”. A Hon című újság nagy megértéssel írott, 1872. jan. 23-i közleményében az új folyóiratnak „hirlapirodalmi böngészet” című rovatával kapcsolatban kiemelte, hogy „ez alkalommal lényegesen a mondatszerkezetre fordít fő gondot, s mi — habár önmagunk is érdekelve vagyunk általa — egész őszinteséggel ajánljuk a füzet szerkesztőjének, hogy ezen érdekes rovatot továbbra is fenntartsa, s vizsgálatait lehetőleg minden irányban kiterjessze. Órizkedjék azonban, hogy ezen rovat, valamint a »Szarkalábak« soha se legyenek igen terjedelmesek, s a felhozott példák ne legyenek egyedül curiosumok, a melyek által lehet ugyan olvasó közönséget csodítani, de oktatni aligha”. A Vasárnapi Újság a folyóirat első évfolyambeli márciusi számának ismertetése során, márc. 24-én megállapította: „Igen helyes, hogy kiterjeszti figyelmét a Nemzeti Színházra is, mert seholsem lehet oly nyak-facsart magyarságot hallani, mint a »nyelv templomában«, kivált ha fordított darabot adnak elő.”

Arany János az Akadémia főtítkáráként szintén foglalkozott a Nyelvőrrel az 1872. évi május 26-án, az Akadémia nagygyűlésén előadott jelentésében. Ide vonatkozó szavaiban a következőket mondotta: „A nyelvtudományi bizottság a Szarvas Gábor I.[evelező] t.[ag] szerkesztése alatt megindult Nyelvőrrel, oly folyóiratot kívánt létesíteni, mely a magyar nyelv érlüktetéseit mintegy tapogassa, s egyfelől a nép nyelvében, vagy az irodalomban lappangó nyelvkincseket vagy nyelvmorzsákat napfényre hozza s bevezesse az országos nyelvszokásba, másfelől pedig az irodalomban, főleg napi sajtóban szaporodó helytelenségeket fel és megrója.”

Amikor Arany János az 1872. év május havában előterjesztett akadémiai jelentését szerkesztette, a Nyelvőrnek még mindössze öt száma látott napvilágot. A folyóiratnak ugyancsak májusban megjelent ötödik füzetében, az „Idegen csemeték, fattyúhajtások” című rovat elején számszerint tizenhét kis közleményt találunk Arany János nevének aláírásával. S így természetes, ha most itt, az egyidőben írt akadémiai jelentésnek s a Nyelvőrbeli apró megjegyzéseknek kapcsolatára rámutatunk. A cikkekcskék ugyanis mintegy magyarázatul szolgálnak arra, hogyan gondolta a nagy költő a Nyelvőr elé, a nyelv-művelés köréből kitűzött célok elérését.

Arany János két részre osztva közli észrevételeit. Cikke első felében több napilapból idéz a helyes magyarságba ütköző vétségeket, szelíd hangon rámutat a hibákra, s aztán a tárgyalt szöveget a nyelv szellemének megfelelően megjavítja, s igyekszik ily módon nemcsak a cikkek íróit, hanem a Nyelvőr olvasóit is magyaros szerkesztésmódra s nyelvi használatra szoktatni. A cikk e szakaszában található gondolatébresztő, tanulságos fejtegetéseket Ferenczy Géza folyóiratunkban közölt „Arany János, nyelvünk bűvára és művelője”

című értékes tanulmányában jórészt feldolgozta, s ezért mi most Arany János közleményének (Nyr. 1 : 245) csak a Nyelvőr legelső pár füzetére vonatkozó megjegyzéseit, tehát közleményének második részét szándékozunk méltatni. Annyi gondolatot találunk ebben az alig húsz sorra terjedő írásban, hogy még ma is javunkra válik, ha a költő itteni szavainak mélyére igyekszünk hatolni.

A meginduló folyóirat módszerének kialakulására bizonyára nagy hatással voltak Arany János megfontolt, tárgyilagos útmutatásai. Egyik itt közölt észrevétele az irodalmi nyelv vizsgálásának helyes szempontjait jelöli meg. A harmadik s a negyedik füzetben ugyanis Borostyánkői (nyilván álnevű) cikkíró „Faludi magyarsága” címen szemelvényeket, példamondatokat közöl „tanulmányul és utánnásul Faludinkából szakadt magyarságából”. Arany János azonban néhány szóval rámutat, hogy Faludi nyelvében sok az olyan újítás, amelynek követését nem lehet teljességgel s kivétel nélkül kívánatosnak tartani. A feltétlen s túlzó dicséret helyett Arany megállapítja : „Faludinál amennyi nyelvkinés, annyi önkény” (Nyr. 1 : 245).

A népnyelvre vonatkozólag, továbbá a tájszavak gyűjtésére s közlésének módjára is érdekes megjegyzéseket hallunk Aranytól. E helyütt hangsúlyoznunk kell azonban, Arany János a gyűjtés rendszeres megindulásának kezdetén, akadémiai jelentésében nagyrészt abban látja a népnyelv tanulmányozásának jelentőségét, hogy evvel a törekvéssel a nép nyelvében lappangó nyelvkinések vagy nyelvmorzsák napfényre kerüljenek, s „az országos nyelvszókásba” beléjussanak. Jó néven veszi ezért Arany János, hogy Kriza János gyűjtésében (Nyr. 1 : 136) a *dalma* székely tájszó is benne van, s magyarázatául megjegyzi : „Ige is van tőle ; az én vidékem csak ezt ismeri: *dalmahodni* = megtelni, teljes, erős, ép férfivá nőni”. A *dalmá*-val, illetőleg származékával, a *dalmahodik* igével Arany János még más ízben is foglalkozott a Nyr.-ben, mégpedig szalontai tájszó-közlése során (8 : 431). A MTsz. adataiból látjuk, hogy azóta gazdag eredménnyel járt a tárgyalt szóra vonatkozó gyűjtés. A Nagyszótár anyagában két kiváló írónktól találunk arra vonatkozó igazolást, hogy ez a szó az irodalomban szintén ismeretes. Fazekas Mihály írja a Lúdas Matyi első levonásában : „Innen láta először | A mi fiúnk, nézván szanaszéjjel az ég karimáján | Dalmahodó hegyeket ; . . .” Kosztolányi Dezsőnek Pacsirta című regényéből ez az adat van a Nsz. gyűjtésében : „Nyugat felé dalmahodó, tintafekete felhők borították az eget.” Olyan szóval van tehát itt dolgunk, amely közel áll immár ahhoz, hogy a köznyelvben is teljesen ismeretessé váljon ; s ezt nem csekély mértékben Arany János is elősegítette.

Gyűjtésében idézi Kriza a *furton-furt* és *furtomosan* szavakat ; Ferenczi János pedig Szegedről közli a *fűlmenđört*, 'szolga, urasági inas' értelmezéssel (Nyr. 1 : 136). Arany János azonban a *furton-furt*-ot „világosan német”-nek nyilvánítja, a *fűlmenđör*-re pedig szintén megjegyzi : „*fűrmenđer* Kazinczynál is. Német a lelke is”. Eszerint tehát nem tartja kívánatosnak, hogy ezek a szavak a magyar köznyelvben otthonossá legyenek. Volf György azonban nem értett egyet Arannyal ebben a tekintetben. A *fűlmenđör*-rel kapcsolatban az a véleménye (Nyr. 1 : 292), hogy amikor a szegediek nyelvében a *fűrmenđer*-ből *fűrmenđör* lett, a szó meghódolt nyelvünk törvényeinek, s ezzel aztán egyszerűsmind magyar szó is vált belőle.

Az egymástól eltérő két véleményre azt lehet megjegyezni, hogy Arany János megállapítása a költőre vall, Volf György szavaiból pedig a filológus megnyilatkozását halljuk. Arany János szeme előtt itt is a nyelv szépségére

való törekvés lebeg, s ezért nem szívesen látja nyelvünkben az idegen eredetre valló, efféle szavakat.

Riedl Frigyes írja Arany János című művében (negyedik, részben átdolgozott kiadás. Pallas. 51): „Különös fogékonysága van [Arany] a magyar nyelv szókincse és sajátos fordulatai iránt, melyekkel akár hallás, akár olvasás útján megismerkedett. Feje tele van ezer meg ezer ily magyaros, a népnyelv tövéről metszett kifejezéssel és szólásmóddal, melyeket bámulatos emlékező tehetsége pazar bőségben reprodukál, finom ízlése pedig talpraesetten alkalmaz.” Tudatában van fejlett, finom nyelvérzékének, s ezért nyugodt biztonsággal szól hozzá a nyelvi kérdésekhez. Ennek megnyilvánulásával találkozunk a Nyelvőr első számaihoz fűződő megjegyzéseiben is.

Ferenczi János szegedi tájszó-közlésében a *pilis* és *pipiszörös* szavakat is megtaláljuk (*Pilis*: 'sütés után a kenyér fölrepedt része = púp, gyürke'. *Pipiszörös. Pipiszörös kendőbe megy esküvőre.* Nyr. 1 : 136). Arany ezeket a szavakat a következő megjegyzéssel kíséri: „*Pilis*. Általános szó. Pipiszörös, pipiveres, szintén.” Arany észrevételét igazolják a MTsz. adatai is: ezek a szavak ugyanis nemcsak Szegeden és környékén, hanem nagyobb vidéken is járatosak. Ezért tehát Arany megállapítása szerint is azt kell mondanunk, nem lehet őket *csak* szegedi, vagyis *csupán* Szegeden és környékén élő tájszavaknak tekinteni, mert még nagyobb vidéken, másutt is járatosak. Legfeljebb azt mondhatjuk, ha nem teljesen köznyelvi szavak is, de a MTsz. adataiból látjuk, hogy az Alföldnek meglehetősen nagy részén élnek.

Kriza gyűjtésében a *dalmá*-val azonos közlésben olvassuk (Nyr. 1 : 136): „Szélborka: futóka, eszelős. No szélborka nó!” Arany János a következőket jegyzi meg az idézettekkel kapcsolatban (Nyr. 1 : 245): „Ne keressünk benne valami rejtélyes tőt. Szél (ventus) Borka (Boris, leánynév). Másutt: Szél Margit = szeles leány.” Könnyebb megértés végett el kell itt mondanunk, hogy Arany János több ízben is rámutat (különösképpen azonban Visszatekintés című kiváló értekezésében) egyes nyelvészeknek erőszakos és tudománytalan szófejtető (etimologizáló) módszerére. Igen jellemzők például ezek a szavai is: „míg egyes halvány gyökök elhangzott értelmének földerítésén izsadunk, nem szentelünk hasonló buzgalmat mindazon árnyalatok összegyűjtésére, melyeket az élő nyelv a szavakhoz kapcsol; ... elmések, legtöbbször túlelmések vagyunk a rideg betű jelentéséből mindent kiokoskodni” (Ö. M. 5 : 392). További fejtegetései során írja Arany: „Bizony háladatosabb munka lenne kiaknázni az ép élő-nyelv szólásbeli kincsét, addig, míg az irodalom látvája azt is el nem borítja, mint a betű*changeirozás* bűvésze által homlok-egyenest ellenkező rendszerek kártyavarárat építgetni... a szavak és hangok eredeti jelentéséről, származásáról, s úgy tenni, mint az, ki nemzetünk ázsiai történetét nyomozván, a *mai*-ról semmit sem tudna.”

Attól való féltében siet tehát a *szélborká*-nak fenti (helyes) etimológiáját közölni, hogy valamiképp ezzel az alkalommal is meg ne kíséreljék a szó eredetének a betűszanszírozás eljárásával való fejtegetését. Támogatja egyébként Arany szófejtésének helyességét a MTsz. idevágó adatainak hosszú sora is: *szélgábor* (Cegléd), *szélgáspár* (Kiskunság), *szélpál* (Székelyföld), *szélpanna* (Gömör m. Otrokocsi). Valamennyinek jelentése szeles, szeleburdi.

Arany János tájékoztatásával sikerült Szarvas Gábornak a rokon nyelvek adataira támaszkodó egyik érdekes hipotézisét megerősíteni. Szarvasnak „a helyesírás kérdései”-vel foglalkozó cikkében (Nyr. 1 : 57—64) olvassuk a következőket: „A magyar kérdő s relatív *mi* névmásnak volt... valamikor

egy az az, ez mutató névmásokkal egyezőleg továbbképzett alakja is: *mez*, *med* (*miz*, *mid*), melynek önálló használatát azonban a nyelv elejtette". Erre vonatkozik Aranynek most tárgyalt észrevételei sorában az ittkövetkező megjegyzése: „Nem 'ejtette el' (ez német) egészen. A nép mondja *mez-en mez-iránt*. *Mez-iránt* fekszik a falu? *Mezen* érek hamarább oda? (Bihar)". Arany János ezt a tapasztalatát Szarvasnak előszóval is azonnal tudomására adta, mint erről a Nyelvőrnek áprilisi számában, a Kérdések rovatban (1 : 198) olvashatunk. „Nagy-Szalonta vidékén él még a nép bizonyos szólásokban a kérdő névmás *mi* helyett egy *mez* alakkal, melynek eddig sem a régi, sem az újabb irodalomban semmi nyoma nem akadt, melynek hajdani létezését azonban egyéb névmásalakok analogiájából egész biztossággal lehetett következtetnünk. (Lásd erről Nyr.: 62. l.) A szólások, melyekben ezen kérdő *mez* szó előfordul, Arany János úr szíves értesítése szerint, ilyenek: *mez iránt* van a falu? *mezen* kell e tón keresztül menni? Ily népnyelvbéli szólások alapján alkalmazta is egyszer Arany J. e *mez* szót a Nagyidai Cigányokban (III. ének vége felé): Nem is tud más ember könnyen hozzávetni | Szeme járásából, *mez iránt fog ütni?*" Megjegyezhetjük erre vonatkozólag, hogy a *mez* alkalmazására magánál Arany Jánosnál még a következőket találjuk a Toldi Szerelmében: „Onnan a *háromszáz* — mikor s *mez'* iránt a | Haza, Bethlen, a két Rákóczi kívánta, | Táborba, mezőre, hadakozni hősen, | Hogy robbana mindjárt — köztük az én ősem" (VI. ének, 19. vsz.). Találkozunk még ezzel az adattal a T. Sz. Glossariumában is ekképpen: „*mez' iránt*: mely irányban? VI. 19."

Arany Jánosnak a *mez*-re vonatkozó tájékoztatása után a Nyelvőr szerkesztősege erre nézve még olvasóihoz is kérdést intézett. A válaszokból aztán kiderült, hogy ez a névmási alak a Csallóközben (Nyr. 1 : 280) s az Ormánságban is (1 : 424) használatos. Hangsúlyoznunk kell, nagyrésztben Arany közlésének köszönhetjük, hogy a *mez*-re vonatkozó vizsgálódás megindult, és így Szarvas Gábornak a szóban levő névmási alakkal kapcsolatos hipotézise, feltevése tudományos valósággá erősödött.

Komáromy Lajos egy hírlapszemléje során (1 : 141) ezt a tételt állítja fel: „az *egyik* sohasem használható... határozatlan mennyiségű tárgyak közül egy ösmeretlen tárgy kiemelésére, az 'egyik' két ösmeret tárgy [én emeltem ki, D. Sz.] egyikére mutathat, s akkor aztán 'a másik' felel meg neki." Arany János ezekkel a szavakkal cáfolja meg Komáromy Lajos megállapítását: „[Az *egyik*-kel] Csak kettő közül [lehet az egyikre rámutatni](?) Hát a népdal mit vétett: Kis Komárom, nagy Komárom, | Beh szép leány az a *három*; | Beh szeretném az *egyiket*: | *Három* közül a szebbiket?"

Végig haladtunk Arany Jánosnak a Nyelvőr első számaira vonatkozó apró megjegyzésein. Ez a kis közleménye is eleven bizonyítéka annak, mily szerető érzéssel, de nem ritkán féltő aggodalommal figyelgette a nyelv életének meg legkisebb jelenségeit is. Hivatkozik erre a cikkekére Voinovich Géza is „Arany János életrajzá"-ban (3 : 326): „[Arany János] Helyeselte Szarvas Gábor mozzalmát; mindjárt az első évfolyamba (1872.) adott némi hiba-irtogató apróságot, a Nyelvőr tévedéseit sem kímélve, *Idegen csemeték, fattyúhajtások* címen, neve aláírásával." Több helyreigazítást is kell azonban erre a néhány sorra tennünk. Voinovich fogalmazásából az következne ugyanis, hogy Arany János adta „hiba-igazító cikké"-nek az „*Idegen csemeték, fattyúhajtások*" címet, holott ez hosszabb ideig a folyóirat egyik rovatának volt a címe. Kétségre kell aztán vonnunk, hogy Arany Jánosnak c s a k a Nyelvőrt

illető megjegyzései ugyanolyan természetű „hiba-igazító” célzatúak, mint amilyeneket cikkének első részében valóban ezzel a szándékkal közölt. Mert ha Arany kis írásának „A Nyelvőrből” címen felsorolt észrevételeit nem egymagukban, hanem a Nyelvőr idevonatkozó cikkeinek azokkal a részleteivel párhuzamosan olvassuk, amelyek Aranynak megjegyzéseire alkalmat s okot adtak, kiderül, hogy Arany nagyrészt nem is hibáztatni akart, hanem ellenkezőképpen: elismeréssel igyekezett az illető cikknek súlyát növelni, vagy a cikkíró állítását erősíteni. Csak azt figyeljük meg, mennyi készséggel segítette elő Arany a *mez* kérdésének tisztázódását, s megállapíthatjuk, megjegyzéseiben legkevésbé sem hibáztató szándék vezette.

Szarvas Gábor nem is feledte el, hogy az írók közül Arany János, s kívülé még főképpen Gyulai Pál, mily nagy buzgósággal siettette a Magyar Nyelvőr megindulását. Amikor néhány év múlva heves harcok villongtak a nyelvújítás értékelése tekintetében, s a Nyelvőr leginkább az írók törekvéseivel szemben igyekezett szűkebb korlátok közé szorítani az újítás során terjedező nyelvi újszerűségeket, Szarvas Gábor ily szavakkal méltatta az íróknak egypár évvel előbbi hathatós segítségét: „... az érdem első rendben az övék, a szépirodalom bajnokaié. Az ő soraikban hangzott föl először, legtöbbször, legsürgetőbben, és lehangosabban a követelés, hogy vasat a sebnek! Ők buzgólkodtak legerényebben — de mit tétovázzunk idestova? Mondjuk ki kerek szóval: a szépirodalom, s különösen költőink jobbainak az érdeme, hogy a baj orvoslása fogantatba vétetett; nekik köszöni a Nyelvőr, hogy megszületett” (Nyr. 8 : 145).

Hogy itt most csak Arany Jánosnak és a Nyelvőrnek a kapcsolatáról szóljunk, idézhetjük még erre vonatkozólag Voinovich Géza „Arany János életrajza” című művének fent már említett lapjain olvasható, itt következő szavait is: „[Arany János] Lassanként elhidegült a Nyelvőrtől s javítgató cikke helyett inkább magát a Nyelvőrt bírálta, a füzetek szélére odavetett jegyzeteiben.” Ámde ezt a kedvezőtlen nyilatkozatot legalábbis enyhíti Arany Lászlónak személyes tapasztalatra alapított, alábbi nagy jelentőségű, megfontolt megállapítása: „[Arany János] A Nyelvőrt, legalább kisebb terjedelmű cikkeit, szembaja dacára mindvégig örömmel megnézegette, még akkor is, mikor hónapok óta már semmit, napi lapokat sem olvashatott. Még az 1882. évi szeptemberi füzetben is vannak jegyzetei” (Arany János : Ö. M. 10 : 5).

Úgy érezzük, nyugodt lelkiismerettel fejezhetjük be szavainkat annak hangsúlyozásával, hogy a Nyelvőrnek Arany Jánossal való kapcsolata folyóiratunk történetének mindvégig legszebb lapjai közé fog tartozni.

Dénes Szilárd

„A magyar helyesírás szabályai” harmadik lenyomatáról

A helyesírás ma már nem a nyomdászok, tanárok, nyelvészek, írók belügye, hanem közügy. Ezt legmeggyőzőbben az a tény bizonyítja, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954-ben kinyomtatott 200 000 példánya nem egészen négy év alatt teljesen elfogyott, s most az új lenyomat — a piackutatás alapján várható keresletre számítva — 132 000 példányban jelent meg.

Az újonnan megjelent példányokról szólva mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy helyesírási szabályok megváltoztatásáról nincs (nem is volt) szó: elhibázott dolog lett volna az egyre inkább szilárduló helyesírási fegyelmet egyes — esetleg lehetséges, de nem feltétlenül szükséges — változtatásokkal megbontani. Nem új k i a d á s jelent meg tehát, hanem csak a 10. kiadásnak új l e n y o m a t a.

Az 1959. évi lenyomat előszava — ugyanakkor, amikor erre a körülményre nyomatékosan felhívja a figyelmet — utal arra is, hogy az új lenyomat az 1954. évinek olyan „lényegében változatlan” formája, amely „általában betű szerint követi” az előző lenyomatot, de annak mégsem fényképmásolata. Mind a szabályzati, mind a szótári részben vannak eltérések a 2. és a 3. lenyomat között.

I. A 2. és a 3. lenyomat szabályzati része közötti eltérések

A szabályzati részt illetően a „lényegében változatlan” kifejezéssel az 1959. évi lenyomat előszava azt akarja jelezni, hogy szabály egyetlen egy sem változott meg, a számuk is ugyanannyi maradt, mint volt, csupán néhány példacserére és egy-két technikai jellegű igazításra került sor.

1. Példacserék a szabályzatban két okból váltak szükségessé:

a) Az 1954. évi kiadásban szereplő példák közül néhány azóta elavult. Az ilyenek helyett mai, időszerű példák kerültek be a szabályzatba, illetőleg — az I. osztály vezetőségének utasítása értelmében — irodalmunk klasszikusaitól vett idézetek. Így a 261. ponthoz példaként felsorolt intézmények közül most kimaradtak az olyan elnevezések, mint: *Oktatásügyi Minisztérium*, *Magyar Dolgozók Pártja* stb., és helyettük a *Művelődésügyi Minisztérium*, *Magyar Szocialista Munkáspárt* stb. intézmények szerepelnek. Hasonló példacserék történtek a 134., 135., 136., 137. stb. pontban is. Az ilyen jellegű változtatások nem változtatások, hanem csupán a példaanyag felrészítése, korszerűsítése, hiszen a szabályok szövege ugyanaz.

Példák kicserélésére azért is szükség volt, mert a nyelvbeli használat csökkenésével egyenes arányban veszít a példa a helyesírási használhatóságából is. Nyilvánvaló, hogy például a *KISZ* (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség) példa beiktatása a *DISZ* (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) helyett azért is helyes volt, mert közönségünk a ma élő betűszó írásmódját és kifejtését várja a szabályzattól, nem pedig egy ma már nem élő régebbiét (vö. 424. pont).

b) Helyesírási szempontok miatt egy-két esetben került csupán sor példacserére. Így például a 243. pont *Koppenhága* példája helyébe a *Fontainebleau* szó került, mert a második lenyomat példája — mint magyaros alakú név — nem volt kifogástalan példa az idegen írásforma megtartásának szemléltetésére, pedig e pontban erre van szükség.

2. Néhány technikai jellegű igazításra is sor került. 1954-ben még szükség volt arra, hogy a szabályzat módosult vagy új pontjai előtt jelzések utaljanak erre a körülményre. Ezeket a jeleket most már el lehetett hagyni. A 421. pont egy-két tördelési és betűrendi hibájának kijavítása is megtörténhetett az új lenyomatban. Stb.

II. A 2. és a 3. lenyomat szótári része közötti eltérések

A szótári részre talán még inkább áll a „lényegében változatlan” minősítés, mint a szabályzati részre: a több ezer adatból álló szójegyzékben csupán néhány szó kicserélésére, 17 szó írásmódjának megváltoztatására és mintegy tucatnyi technikai jellegű igazításra került sor.

1. **Szócsere**, azaz egyes szójegyzékbeli szavak kihagyása és helyettük mások beiktatása olyan esetekben vált szükségessé, amilyenekben a szabályzati rész példáját is célszerű volt kicserélni. Így például: mivel a *Bel- és Külkereskedelmi Minisztérium* megszűnt, feleslegesnek bizonyult a szójegyzékben való meghagyása, helyette a *bel- és külkereskedelem* közszoói jellegű kifejezés szerepel az új lenyomatban; a *Dolgozó Ifjúság Szövetsége*; röv.: *DISZ* a szójegyzékből is kimaradt, de belekerült a *Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség*; röv.: *KISZ*. Stb.

2. **Változtatásra** az új lenyomatban — a szótári rész után következő jegyzék szerint — az alábbi esetekben került sor:

Második lenyomat

balatonparti üdülők
celofán
csapot, papot ott hagy
dunapart
dunaparti
dunavíz
fürj, fürjjel
fürjészik
Közért; de: az egyik körüti
közértben
mandátumvizsgáló-bizottság
manufaktúra-jellegű
módra: paraszmódra
nagybirtokos-osztály
ott-tartózkodik
tiszapart
tiszaparti
tiszavíz

Harmadik lenyomat

Balaton-parti üdülők
celofán; szakmai: cellofán
csapot, papot otthagya
Duna-part
Duna-parti
Duna-víz
fürj, fürjjel
fürjészik
KÖZÉRT; de: az egyik körüti
közértben
mandátumvizsgáló bizottság
manufaktúra jellegű
módra: parasz módon
nagybirtokos osztály
ott tartózkodik
Tisza-part
Tisza-parti
Tisza-víz

Csupán tizenhét szóalak írásmódja változott meg, ami a szójegyzékben között több ezer szónak csak elenyésző töredéke. Ezt azért szükséges ily nyomtatékosan kiemelni, mert valószínűleg lesznek olyanok (nyilván főképp diákok), akik helyesírási tájékozatlanságukat azzal próbálják majd mentesíteni, hogy „az Akadémia megint megváltoztatta a helyesírást”. Egy ilyen vélekedés alaptalanságát a módosítások közelebbi vizsgálata is igazolja:

A 17 módosult írású szóból a *Balaton-parti*, *Duna-part*, *Duna-parti*, *Duna-víz*, *Tisza-part*, *Tisza-parti*, *Tisza-víz* írásmód bevezetése a korábbi kisbetűs egybeírt formák helyett voltaképpen egy változtatás: a 234., 235., 248., 254. pontban rögzített írásmódoknak (vö. *Kossuth-díj*, *Kossuth-díjas*, *Aral-tó*, *Aral-tavi* stb.) következetes érvényesítése a hagyomány, a szokás

alapján eddig kivételként kezelt esetekre. A módosítással a bizottság annak akarta elejét venni, hogy a *dunapart*, *balatonparti*, *tiszavíz* mintájára *hudson-parti*, *laplataparti*, *missourivíz* vagy ezeknél még képtelenebb alakulatok jöjjenek létre a helyes *Hudson-part*, *La Plata-parti*, *Missouri-víz* stb. helyett. Ezt a változtatást a Helyesírási Bizottság már 1956-ban elhatározta, s „A földrajz-név-írás további szabályai” című közleményében közzé is tette (vö. I. Oszt. Közl. 9: 427—38).

A többi változtatás közül elvi jellegű még kettő. Az egyik a *módra*: *parasztmódra* szóalaknak *módra*: *paraszt módra* formára való változtatása. Ezzel ugyanis a *módra* szónak mindig különírandó voltát akarja jelezni a bizottság. Ennek az az oka, hogy a *módra* még semmiképpen sem rag, hanem csak ragos névszó, illetőleg ebből alakuló névutó, s mint ilyen különírandó. A *gomba módra szaporodik* írásmód már az 1954. évi kiadásban is ezt a felfogást valósította meg. A másik elvi jellegű módosítás az, hogy a bizottság a szakmai helyesírás számára lehetővé tette a *celofán* szónak *cellofán* alakban való írását is. Erre a szabályzatunknak 260. pontjában kodifikált elv adta meg a lehetőséget.

Közönségünk köréből az 1954 óta eltelt négy év folyamán több javaslat érkezett a bizottsághoz egyes külön-, illetőleg egybeírású egyenetlenségeknek a kiküszöbölésére. Az új lenyomatot előkészítő bizottsági üléseken a bizottság ezek közül a számba jöhetőket meg is vitatta, de arra az álláspontra jutott, hogy gyakorlati okok miatt néhány kisebb egyenetlenség kiküszöbölésén túl ezúttal nem lett volna célszerű több módosítás. A szókapcsolatok és az összetételek írásának további rendezéséhez ugyanis csak elvi alapon, sok esetre kiterjeszkedve lehet közeledni. Ilyen vizsgálat viszont csak egy új, 11. kiadásnak lehet majdan a feladata, lenyomat ezt a szerepet nem vállalhatja magára. — A különírás-egybeírás körébe vágó javítások okát részletesebben nem szükséges kifejteni. Elegendőnek látszik, ha a második lenyomatnak most megváltozott szóalakja (pl. *mandátumvizsgáló-bizottság*) mellett „de” jelzéssel közlünk a szabályzat más helyéről egy olyan szót vagy azt a szót (pl. *betonkeverő gép*), amely a típus helyesírását eddig is helyesen valósította meg, s amely a módosításnak alapjául szolgált. Erre utal alábbi felsorolásunkban a „tehát” következtető kötőszó:

Második lenyomat

csapot, papot ott hagy;
de: *otthagyt*;
mandátumvizsgáló-bizottság;
de: *betonkeverő gép* stb.
manufaktúra-jellegű;
de: *tőkés jellegű* stb.
nagybirtokos-osztály;
de: *földbirtokos osztály* stb.
ott-tartózkodik;
de: *itt tartózkodik*

Harmadik lenyomat

tehát: *otthagyt*; és:
csapot, papot otthagyt
tehát: *betonkeverő gép*; és:
mandátumvizsgáló bizottság
tehát: *tőkés jellegű*; és:
manufaktúra jellegű
tehát: *földbirtokos osztály*; és:
nagybirtokos osztály
tehát: *itt tartózkodik*; és:
ott tartózkodik

A *fürj*, *fürjjel*, *fürjészik* szóalak bevezetését a korábbi hosszú *ű*-s változat helyett a szónak a köznyelvben való túlnyomórészt rövid kiejtése tette szükségessé.

A *Közért* írásmód a *KÖZÉRT* helyett korrigálási-nyomdai hiba volt.

3. T e c h n i k a i o k o k b ó l is van néhány eltérés a 2. és a 3. lenyomat között. Így például az 1954. évi lenyomatban a *dzs* betűvel kezdődő szavak nem voltak elkülönítve a *d* kezdetűektől. A *csuda jó*, *csuda szép* kifejezésekben csak az *u-s* változat volt meg a szójegyzékben, most ezt *csuda v. csoda jó*, illetőleg *szép-pel* egészítette ki a bizottság. Stb. Minthogy változást az ilyenek nem jelentenek, felsorolásuk (mintegy tucatnyi ilyen eset van összesen) felesleges.

A Helyesírási Bizottság megbízásából
Fábián Pál
a bizottság titkára

Az „össz-szövetségi” és társai eredetéről

Gyakran találkozunk a magyar lapokban, sőt még az Akadémia kiadásában megjelent „A magyar helyesírás szabályai”-ban is az *össz-szövetségi*, *összoroszoszági* szavakkal. Honnan kerültek a magyar nyelvbe ezek a sikereseknek vagy szépen hangzóknak egyáltalán nem mondható szavak? Nem nehéz kitalálni, hogy a всеоюзный, всероссийский orosz szavakat fordították így le magyarra. De azok, akiknek ez a fordítás „köszönhető”, úgy látszik feleslegesnek tartották gondolkozni azon, hogy miért is használják az oroszok az *össz-szövetségi*, *összoroszoszági*, *össznémetség*, *összkinai*, sőt *összmagyarországi* szavakat.

Aki kellőképpen ismeri az orosz nyelvet, az tudja, hogy abból hiányzik az *országos* szó, tehát az orosz körülírással kénytelen kifejezni ezt a fogalmat, s ilyenkor folyamodik a *bce* szócskához, ami oroszul egészset, összeset, valamennyit, valami egészre kiterjedőt jelent. Tehát a всероссийский volta-képpen azt jelenti, hogy 'egész oroszországi', vagyis magyarul 'országos'. Ugyebár, ha a szovjet lapok megemlítik, hogy „Открыта Всевенгерская сельскохозяйственная выставка”, akkor senkinek sem jutna eszébe úgy fordítani ezt magyarra, hogy „az orosz lapok hírt adnak az összmagyarországi mezőgazdasági kiállítás megnyitásáról”. Hát ha a всевенгерская szót szabad helyesen, magyarosan *magyar országos*-nak fordítani, akkor miért ne lehetne a всеоюзный szót *szovjet országos*-nak, a всекитайский szót *kinai országos*-nak fordítani? Ez magyarosabb, kimondani is könnyebb, és ami a legfontosabb, az orosz szó és fogalom helyes fordítása.

Oldal Géza

Fordítói hűség, írói szabadság, művészi felelősség

(Romain Rolland : Colas Breugnon. Fordította : Jankovich Ferenc)

I. Kétszer egymás után is elolvastam Romain Rolland pompás könyvét, a Colas Breugnon-t, Jankovich Ferenc fordításában. Lelkesedve dicsértem a magyar tolmácsolás nagyszerűen sikerült voltát, pompás ízét. Örömmel vállalkoztam hát rá, hogy elemzést írok róla. Így olvastam aztán el harmadszor is a regényt, de most már úgy, hogy egymás mellett feküdt előttem a magyar és a francia szöveg.

Be kell vallanom, hogy ez már nem volt folyamatos és zavartalan élvezet. *M i n t g y a n ú t l a n o l v a s ó* azonban zavartalan gyönyörűséget találtam a magyarrá ültetett Colas Breugnonban, és változatlan egyik legkedvesebb könyvemnek vallom. Az eredeti műnek és tolmácsolójának szerencsés egymásra találását láthatjuk benne.

A szülőföldnek és múltjának ihletése kényszerítő erővel sugallta Rollandnak ezt a könyvet, amelynek egyszerűsége és derűs, természetes embersége vonzó szerénységgel bűvik meg az író művei közt, mint üde, bájos völgy a felhőkbe törő hegyromok alján. Vonzásának egyik forrása a könyv stílusformája : Colas Breugnon saját szavaiból ismerjük őt magát, gondolkodását, emberi értékeit és a körülötte zajló világot. Szenvedélyes, de mindig élvezetes fecsegő : csupa élet az, amit elmond, és egyéni íze van minden mondatának. Az élőszó közvetlen természetességét még színesebbé ötvözi a nyelv enyhe régiesítése és a játékos-kedélyes tájnyelvi elemek beolvasztása. Ennek a stílusnak a színét találta el kitűnő érzékkel és tudással Jankovich. Francia műveltsége, a líra kohójában kiizzított költői nyelvének gazdagsága és remek történelmi regényeinek archaizáló gyakorlata, egyszóval kiforrott és sokoldalú írói művészete képesítette őt arra, hogy a magyar olvasó Colas Breugnon szavait nemcsak egy táj, egy kor és egy fajta hú önvallomásának érzi, hanem úgy olvassa, mintha egy remek, vidám és bölcs cimbora szavait hallgatná. Ezzel sikerült megvalósítani Pázmánynak klasszikus érvényű fordítói eszményét : úgy tolmácsolja a burgundi képfaragó elmélkedéseit és kalandos naplóját, „mintha először magyar embertül, magyarul íratott volna”.¹

¹ A Colas Breugnon első fordítása még 1920-ban jelent meg. Komor Zoltán munkája (Budapest, „Kazinczy” kiadás) szabatosabb, pontosságra törekvő, s talán ezért színtelenebb, de elég könnyen folyó. Jankovich fordítása először 1954-ben jelent meg a Szépirodalmi Könyvkiadónál, majd ennek „szó szerint megegyező” szövege az Olcsó Könyvtárban, 1955-ben. Az idézetekben az utóbbit használtam, ennek lapszámaira hivatkozom. A francia eredetivel való egybevetés alapja a La Bibliothèque Française kiadása volt (1945).

2. A Colas Breugnon fordításának sajátos problémái, nehézségei s azok a kételyek, amelyek az eredetivel való egybevetésből támadnak, arra készítik az embert, hogy eltöprengjen néhány kérdésen. Mi könnyebb, mi nehezebb? Az önálló, eredeti írói alkotás vagy a fordítás? Az elsőséget természetesen mindenki az író munkájának adja, pedig a fordítás, ha valóban egyenértékű, művészi teljesítmény, nem értékelhető ilyen sommás egyszerűséggel. Más jellegű mindegyik, és talán másfajta tehetség is kell hozzájuk. Az író maga teremti mondanivalóját, s azt a vele együtt születő nyelvi formába önti. A fordító ezzel szemben kész, művészileg megformált anyagot kap, csak egy más nyelvi közegben való újraformálás feladata vár rá. A mondanivaló az ő számára nem sugallja természetes, szerves közvetlenséggel a megfelelő, vele egyértékű kifejezési formát. A fordításhoz nem elegendő a pontos és tökéletes tartalmi megértés (még biztos nyelvtudással is mennyi bizonytalanság adódik!), át kell érezni a nyelvi forma hangulatát is. A fordítónak bele kell hatolni az eredeti mű stílusába, fel kell tudni ismerni és elkülöníteni sajátos rétegeit és ezek elemeit, hogy a másik nyelvben megkereshesse lehető pontos megfelelőiket. Ehhez a szöveg mellett le kell „fordítani” a nyelvi formát is, újra kell teremteni az eredeti műnek a stílushangulatát.

A Colas Breugnon fordítása csak a már kész magyar szöveg alapján látszik könnyűnek: egy kisvárosi egyszerű polgár (ha afféle művészkedő mesterember is) mindennapjainak története a XVII. század mozgalmas körképébe ágyazva, a maga személyes emlékezéseinek, vallomásainak és elmélkedéseinek hangján, amely egyszersmind a gall szellem és kedély halhatatlan kifejezője. Az első személyű elbeszélés adja a könyv vonzó, emberi, szubjektív jellegét. Írói művészkedés helyett többnyire egyszerű, kedélyes, néha darabos, sőt durva, de mindig őszinte, természetes emberi hang árad végig a könyvön. A fordítónak látszólag tehát csak az a feladata, hogy keresetlen, ízes magyarsággal átültesse a szöveget.

A regény nyelve és stílusa azonban sajátos ötvözet: az élőszó természetes, kedélyes közvetlenségét tájnyelvi elemek, népi szólások, közmondások, játékos-ritmikus mondókák, szójátékok, a francia irodalomban már polgárjogot nyert argó szavai és kifejezései színezik, az egészét pedig áthatja a nyelv enyhe, stílusos régiesítése, s a látszólagos egyszerűségen átüt a legmagasabb irodalmiság igénye.

A fordítóra tehát igen bonyolult feladat várt: ezt a sajátos stílusötvözetet kellett magyarra átültetnie. Meg kellett találnia minden szó, kifejezés, fordulat és mondat szerkezet lehető legpontosabb, legkifejezőbb magyar megfelelőjét, stílári egyenértékesét. Teljes mértékben áll tehát erre a munkára az az igazság, hogy a tökéletes fordítás a stíluslehetőségek közti választani tudás művészeté.

3. A fordítás értékeit, erényeit vizsgálva természetesen mindig egymás mellé kell állítanunk összevetésként a francia eredetit és a magyar szöveget. Mivel azonban ez megkettőzné a szemléltető anyag terjedelmét, csak néhány jellegzetes példát idézünk a fordítói megoldások egyes típusaira.

Emeljük ki elsőnek általánosságban azokat a részeket, amelyekben Jankovich fordítása az eredeti varázsának ihletésére legjobban sikerült, és valóban méltó Romain Rollandhoz. A fordító becsvágyára és írói alkatára jellemző, hogy ezek a fejezetek a regénynek irodalmi szempontból legigényesebb részei, kiemelkedő művészi csúcspontok: lírai futamok, leírások, lendületes

monológok vagy bölcselkedések. Milyen megnyerő mindjárt a hős bemutatkozó vallomása önmagáról, az élet szeretetéről és elviseléséről, a lélek szabadságáról, a munka és a művészet vigasztaló öröméről. Mosolyogva élvezzük Chamaille plébános szenvedélyes hitvitáját barátaival (56—65), magunkba szívjuk mi is egy kujtorgó áprilisi nap tavaszi örömeit, a vendégfogadó kedélyes hangulatát (68—70, 76, 82—94). A maga egészében kell dicsérnünk a Menyétke című fejezetet, a fordításban is a regénynek talán legszebb részét, az ifjúság májusi ragyogását idéző frissességével és az emlékezés finom mélabújával.

Hogy a tartalmi-stiláris-hangulati hűség hogyan érvényesül a részletekben, azt elsősorban a szavak és kifejezések gondos, találó megválasztásában látjuk. Az eredetinek ízes népiességét, természetes közvetlenségét Jankovich zamatos, de nem magyarkodó magyarsággal érzékelteti. Ha a tárgyi elemeket és a neveket nem tekintenők, bátran magyar szerző művének vélhetnénk a könyvet.

A *belle existence* (= szép létezés, élet) magyarul *gyöngyélet* lesz, a *mi-février* (= február közepe) *február dereka*, a *surprise* (= meglepetés) *zsákmacska*, a *fou* (= bolond) *sültbolond*.

Az igék használatában is hasonló eleven „magyar” szemléletesség érvényesül: törí magát, kézzel-lábbal (*elle se démène* = törí magát, igyekszik), gémberedett ujjaim közt *cseltlik-botlik* a toll (la plume entre mes doigts gourds *trébuche* = botladozik), *szót szóba öltve* (*tout en causant* = csevegve, beszélgetve).

Az általában közvetlen, népies hang sehol nem csap túlzásba, provinciálizmusba. Voltaképpen tájszót alig néhányat találunk az egész könyvben: *celőke* (32), *tövisrevaló* (33), *bilinckézik* (41), *cserfesné* (25).

Annál nagyobb bőségben fűszerezik a fordítást a népies kifejezések, szólások, szóláshasonlatok. Ez a gazdagság mégsem kelti a magyarkodó, erőszakolt népieskedés hatását, mert az író is mindig stílusosan és a maguk helyén adja népi hősének tollára ezeket a jóízű kifejezéseket, gazdag áradásuk és sziporkázásuk pedig Colas Breugnon színes, eredeti egyéniségének, játékos kedélyének természetes kifejezése. Jankovich azonban egy csipetnyivel rendszerint még magyarosabbra fűszerezi Breugnon stílusát ezeknek a népies kifejezéseknek, szólásoknak tolmácsolásában. Pl.: *Bánja kő!* (*Laissons faire* = hagyjuk !); *farkasszemét néz* (*affronter face à face* = [szemtől] szembe néz); *deresre húzatlak* (*tu auras du bâton* = botot, verést kapsz); *kitette a szűrünket* (*elle nous mit dehors* = kitett bennünket); stb.

Jankovich nyelvi gyökerei mélyre hatolnak a népnyelv és a régiség gazdag televényébe; leleménye könnyedén és biztosan megtalálja a nem párhuzamos francia szólások, a sajátos gallicizmusok legtalálóbb magyar megfelelőit. Néhány példával mutassuk be ezt is: *Hasamra sütött a nap* (*je fis honneur au soleil* = megtiszteltem a napot); *nem erőszak a disznótor* (*je laisse dire et ne force personne* = engedem, hogy mondja, és nem erőltetek, nem kényszerítck senkit); *borsot tör valakinek az orra alá* (*faire enrager les gens* = feldühíteni az embereket); *elment a macska, cincognak az egerek* (*en l'absence du seigneur, se connaît le serviteur* = a gazda távollétében ismerni meg a szolgát); *csak nem török el a méceses?* (*ne nous attendrissions pas!* = ne érzékenyüljünk el !); stb.

4. Az eredeti szöveg betűjétől való bátor elszakadás, ha művészi stílusérzék sugallja és irányítja, bizonyos tekintetben nemcsak gazdagítja, hanem

színesebbé, változatosabbá is teszi a fordítást. Olyan, látszólag jelentéktelen részletekben is szemléletes erővel láthatjuk ezt, mint például az indulatszók változatosan árnyalatos, mindig a helyzethez alkalmazott magyarítása (pl. *parbleu*: az ördögbe is, a nemjóját, teringettét, a ragyogóját) vagy például a párbeszédes részek mondást, beszélést, idézést, válaszolást jelző igéinek találó megválasztása. Rolland, illetőleg Breugnon meglepő egyhangúsággal majd mindig a *dire* (mondani) igét használja. Jankovich azonban a beszédhelyzet, a beszélő lelkiállapota, a közlés vagy kérdés módja, stílusárnyalata, hangulata, hangereje stb. szerint változtatja a megfelelő igéket. Néhány példa: *így szapult; így adta meg a választ; odaszólt; közbevakkantott; így kiáltott; beleszólt; okvetetlenkedett; Joachim felé fordultam; mire Saulsoy*; stb.

A józanul értelmezett fordítói szabadság, a kitűnő stílusérzék és nyelvi képzelet, az írói beleélés képessége fokozza a magyar szöveg szemléletességét és izességét azoknak a bővítéseknek révén, amelyekkel Jankovich a szabatos és tartalmilag hű tolmácsoláson felül gazdagította a szöveget.

Néha csak egy találó vagy nyomatékos szóval bővíti az eredeti kifejezést: öreg *oldalbordám* (6): *ma vieille*; egy *vetett* ágyat a temető *árkában* (197): *ton lit au cimetière*; *jófajta* törköly (205): *l'eau-de-vie de marc*; stb. Máskor a kifejezésben, a mondat hangulatában, a beszédhelyzetben, az előzményekben lappangó rejtett hangulati vagy gondolati tartalmat fejt ki: egy *karddal, puskával állig* fölfegyverzett banda (33): *une bande de gens armés*; ne gúnyolódj már, *ártatlan kis bárány!* (73): *as-tu bientôt fini de te moquer!*; stb. Többnyire azonban csak színezésül, ízesítőként járul az eredetihez valami többlet, amely erősíti a magyar szöveg sajátos jellegét, kedélyes közvetlenségét: Hagyd a *fenébe* (11): *laisse*; *csak hajrá! neki! ne kíméljük egymás szemét! üsd, vágd, nem apád!* — hasonló kötődésre rögtön kaphatók, *mert ilyesmire ráfordul minden pajzán kedélyű francia esze* (35): *qu'on s'étrille, qu'on s'assomme, une bonne plaisanterie est bonne pour tout gaillard français* = ... egy jó tréfa kedves minden víg franciának (ez a példa egyúttal szemlélteti Jankovich szabad mondatalakítását is); *ég a tudója*, meddig el nem tartott volna az a huzavona (81): *la discussion eût risqué de s'éterniser* = a vita talán örökké tartott volna; vö. szintén a két mondat szerkezetet!; hát te nem költöztél el az *árnyékvilágból?* (154): *Quoi! tu n'es pas parti!*; bolond vagy te, *csak nem keringélsz* (202): *tu n'es pas fou?*

Van, amikor a bővítéshez az eredeti mondat szerkezet teljes átalakítása, új tagolása járul, úgy, hogy csak tartalmi magja marad meg a fordításban: *Ilyen butaságot!? Törje ki más a nyakát, én bizony nem megyek fejjel a falnak. ... Nem vagyok számár: minden lében kanál, — és ahol nem viszket, nem vakarom* (136): *Mais par Dieu, d'être bête! A d'autres, s'il vous plaît! Ce n'est pas notre fait. ... Je ne m'y frotte; ouais, pas si sot!* Ezek az esetek azonban már a fordítói szabadság határát súrolják.

5. Ha a fordító maga is igazi, vérbeli író, a beleélés, a szárnyra kapott képzelet, a szöveg lendületének sodrása vagy a nekibuzduló stilizáló kedv könnyen az egyéni alakítás kitérőibe csábítja, a rögtönző színészhez hasonlóan. Az önfegyelemnek kell ilyenkor tiszteletben tartani a fordítói szabadság határait.

Az előbb idézett részletekkel szemben többé-kevésbé fölöslegesnek és önkényesnek érezzük például a következő toldásokat: *Én elmegyek, te itt maradsz, Isten veled, te kismalac. ...* (157): *Elle s'en va. Tu restes. = Ó elmegy.*

Te (itt) maradsz. (Arról a hírről van szó, hogy az asszony haldoklik ; Colas borozó cimborái tréfálnak ugyan, de nem ilyen gyerekes, ide nem illő módon.) Nagyon is egyéni ötletek az ilyen megszólítások, mint: *Á, csiribiri...* Breugnon koma. (201) : Ah ! Breugnon, bon garçon ! = *Á, Breugnon, — derék fiú ! — Né, öreg szilvórium!* Breugnon mester... (202) : *Çà, ça, maitre Breugnon* = = No csak, B. mester.

Néha a kiegészítés inkább félreértést, zavart szül : „*Ha a művészet remekébe kontárkodom bele, igen gyakran megfejtem a rejtvényt*” (248) : *Quand c'est l'art, bien souvent je devine l'énigme.* = ha a művészetről van szó,...

Szólhatnánk apróbb hiányokról is, ez azonban kevésbé tanulságos, és a francia szöveg egyoldalú idézését, hosszas magyarázatát kívánná. Néhol a szöveg nehezen értelmezhető vagy magyarázó jegyzetre szoruló volta miatt maradt el egy-egy félmondat. Legfeljebb egy-két tartalmas jelzőt sajnálunk, értelmi hiányt általában nem okoz az ilyen apró elhagyás. Hogy azonban itt is példával éljünk : a következő mondat logikai rendjéből hiányzik a kihagyott rész : „*Kiadtam útját a vénülésnek, [valósággal visszafiatalodom: je remonte mes ans], maholnap, ha így megy, pólyába kéredzkedem*” (255). Másutt egy rész utolsó mondatának elhagyása az élet megpróbáltatásait biztos fölénnyel elviselő Breugnon életfilozófiájának tömör foglalatát sikkasztja el : [Ej, ha kevesebbem van is, én azért több lettem.] (272) : *Mais si j'ai moins. eh, plus je suis.*

6. A francia szöveg népies szólásai, akárcsak a magyarban, jórészt ritmikus, alliteráló vagy rímelő mondat szerkezetek. A regény népies hangú stílusának egyébként is egyik jellemzője a nyelvi játékoság. Lépten-nyomon ritmikus szakaszok, ötletes szóhalmozások, tréfás alliterációk és rimes szó-játékok tűzijátékát élvezhetjük. Hiánytalan és pontos lefordításuk még a franciául kitűnően tudó stilisztá számára is gyakran szinte lehetetlen feladat. Rolland szövegének a szavakat összecsendítő játékosága, hol harsány, hol rejtett nyelvi ötletei — könnyedebb változatban — emlékeztetnek Shakespeare nyelvi humorára, amelyet csak Arany János tudott szinte bravúros ötletekkel egyenértékűen tolmácsolni. A Colas Breugnonban is csak érzékeny fül hallja ki ezt a szövegből, s egy költő ötletes-játékos művésze kell hozzá, hogy megbirkózzék velük. Jankovich érezhető kedvvel és élvezettel veti magát a szavakkal való játékba. Nemcsak nyelvének gazdag és ízes magyarsága, írói tehetsége segíti őt a sikeres vállalkozásban, hanem elsősorban a költő, még gyermekversei játékoságának rutinjával is.

Idézzük mutatóba néhány ötletes megoldását :

A könyv Galliai Szent Mártonnak szóló ajánlása alatt ez a XVI. századi verses közmondás áll :

Saint Martin boit le bon vin
Et laisse l'eau courre au molin.

Vagyis : a borívó szent a vizet átengedi a malmoknak. Jankovich szabad fordítása sajátosan magyar jellegűvé teszi a mondást :

Szent Márton bort iszik, lehet,
De nem is prédikál vizet.

Ötletes és találó egy másik borissza közmondás tömör átültetése is: „Ki bort nyel, Istenre lel” (Qui bon vin boit, Dieu voit). A templom előtt marakodó násznépet a plébános így csitítja: „Jó Isten szánja, jó ebéd bánja.” (Le bon Dieu vous entend, le repas vous attend.) Egy másik francia szólásmondást szabadon, más szemlélettel ültet át Jankovich: L’œil de la femelle une araignée est tel: Ha először néz rád a szép lány, akkor csap beléd a vilám (98). Ugyanezzel az erővel lehetne tartalmilag közelebb álló rímelő megoldást is találni, pl.: Megfogott a tekinteted (vagy a szemed), mint (vagy miként) pókháló a legyet. Egy nóta-idézet talán még az eredetinel is sikerültebb, izesebb: Üres hassal jár a bánat, ha jól lakom, kedvem támad (115). (Corps vide, âme désolée; et bien repu, âme consolée = Üres test, szomorú lélek; ha jóllakott, az is megéled, megvigasztalódik.)

Fölösleges toldás torzítja el azonban a kakukkszóhoz kapcsolódó tréfás, nyilván népi mondást: „Kis kakukk, nagy kakukk, ej biz’a, komámuraméknak szarvat emel a nyakuk!” Az eredeti csak ennyi: „Coucou, coucou, le diable te casse le cou!” Így lehetett volna fordítani: „Kakukk, kakukk, törjön ki a nyakuk!” Jankovich szövegébe nyilván az előző mondat *cocu* (fölszarvazott férfi) szavának és a kakukk nevének (*coucou*) hasonló hangzása folytán került e furcsa betoldás.

Sikerült a féregűző varázslat mondókájának megverselése: „Röpülj bogár, ugorj féreg, kártevői a mezőnek, szálljatok a pap kertjébe, bújjatok a pincéjébe!” (66). (Saillez mulots et hannetons, saillez des champs, allez manger dans le verger et dans la cave du curé!)

Hasonlóképpen rigmusba szed a fordító egy életbölcességet: „Megittad a javát, idd ki az alját (149). (Tu as bu le bon, tu bois la lie.)

7. A fordításban azonban nem mindig csattan a szójátéknak szánt ötlet. Például az asszony házsártos természetéről Breugnon ezt mondja: „Je ne suis pas si sot de me faire pour des mots un sol de mélancolie. Quand il pleut, je laisse pleuvoir. Quand il tonne, je barytone.” Jankovich szellemes szó-ötlettel kapcsolja össze az asszonyi pörlekedés és a vihar képét: „Nem vagyok olyan fejemre esett (?), hogy holmi *szóförgeteg* miatt búbánatba verném magamat. Ha esik, hadd essék. Ha *mennydörög*, hangom *visszadönög* (9). (Az erőtlen utolsó szó helyett rímnek is jobb volna a *dörög*.)

A borissza Breugnon dicsekvése: „A bort ... nemcsak hogy *heveder*, de *nyakló nélkül* is le tudjuk eresztetni” (11) (descendre le vin sans corde ni poulain). A boroshordónak a pincébe való leeresztésére utaló francia mondatnak jobban megfelelné ez az átvitt értelmű szóhasználat: A bort pedig *bor-korcsolya* nélkül is leengedjük.

Jó néhány kínálkozó hely fordításában a két nyelv alkati különbözősége miatt elmarad a szójáték. Ez rendjén is van így, mert az eredetinek mindenáron való vagy erőltetett követése túlzó álláspont. A szójáték ugyanis nem mindig lényeges, szerves része a mondanivalónak, hanem többnyire csak játékos, díszítő formai elem, a nyelv sajátos vagy alkalmi lehetőségeiből kipattanó tréfás ötlet-szikra. Gyakoriságuk, alkalmazásuk aránya jellemző az író nyelvi képzetére, kedélyvilágára, stílusára vagy művének hangulatára. Fordításban természetesen nem mindig követhetők leltári teljességben és pontossággal. Ott viszont más helyeken kínálóznak hasonló lehetőségek, ötletek. Jankovich is — helyes érzékkel — a kénytelenségből mellőzött vagy csak erőszakoltan, mesterkélten átültethető szójátékokat más, alkalmas helyeken

pótolja, ott, ahol a magyar nyelv kínál lehetőséget a nyelvi játékra. A fordítás egészének szó szerinti hűségén ilyenkor talán sérelem esik, de Jankovich így arányaiban is érzékelteti a játékos elemek szerepét a Colas Breugnon stílusában.

Ilyen, az eredetitől független, pótló szójátéokra bukkanunk több helyütt is. Pl.: „Már azt mondanám, hogy a részegeknek is megvan a maguk külön *istenük*, ha nem látnám, hogy a többi milyen *istentelenül* elhagyatott” (208). — „A *jómadár* már abban számított, hogy e huzavonában majd csak sikerül valahogy kiröppennie a *hálóból*” (211).

A regény eredeti stílusjellegét, hangulatát követő játékoságnak van azonban bizonyos veszélye is. A Colas Breugnon nyelvének látszólagos könnyed kedélyessége és a játék öröme arra csábítja a fordítót, hogy néha öncélú játékként szavakat csendítsen össze, ritmusos szentenciákat gyártson, szó-játékokat kovácsoljon, néha talán értelmi torzítás árán is.

Szinte sajnáljuk, hogy ilyen mondatok is belekerültek a fordításba: „Semmi kedvet nem mutattak, hogy megostromolják falainkat. *Nem veti el a kockát, aki félti a csontját*” (36). (On risque trop de se rompre les os. = Az ember ugyancsak kockáztatja, hogy összetöri a csontját.) — „*Ha már fogod a lábát, ne hagyd a farát*” (37). (Lorsque tu tiens une bonne farce, jusqu'à la moelle ronge l'os = Ha már jó mókát csináltunk, élvezzük ki fenéig. Esetleg szólással kifejezve: Ha lúd, legyen kövér. Egyébként a bevezető mondatban is félreértés van; erről később.) — *Igyál, igyál, — míg le nem konyulsz, mint egy fűszál* (107). (Boire et boire noie la soif, l'amour et la mémoire. = Inni, inni — ez elfojtja a szomjúságot, a szerelmet és az emlékezetet.) — *Ma jó húsban, — holnap a búsban ... Ma még öröm, — holnap üröm ...* (148—9) vigasztalja a beteg Breugnont barátja, a „*plébánatos*”. (Aujourd'hui en chère, demain en bière. Aujourd'hui en fleur, demain en pleur.) Jobb volna talán így: ma még vígan, holnap sírban. Ma még virágjában, holnap sír ágyában. Vagy: Ma még fiatalon, holnap ravatalon. Ma még nászban, holnap gyászban. — *Elsőbb az érvek, aztán a sérvek* (209). (Les arguments de langue, d'abord, et puis les poings. = Előbb érvekkel, szép szóval, s csak aztán ököllel.)

8. A regényt a mottókon kívül is sokszor színezik rövid verses szövegek, dalrészletek. Fordításukban elemében van Jankovich. Rendszerint él is a költői szabadsággal, s nem ragaszkodva mereven sem szó szerinti tartalmukhoz, sem versformájukhoz; inkább arra törekszik, hogy a versikék tartalmi és hangulati jellegét éreztesse az olvasóval. Az ilyen típusú átültetésnek sikerült példája egy vidám bordal (31), a Jézuska születését köszöntő ének, amelynek helyébe jó érzékkel egy magyar népi karácsonyi éneket illeszt stílusos megfelelésként (272) és a gyógyító varázsmondóka, amely szintén jellegzetes magyar formát ölt (164).

A túlzott, könnyed játékoság azonban teljesen kiforgatja azt a kis dalt, amelyet a betegen vergődő Breugnon lázas képzelete vél hallani; a magyar szöveg, zavarossága mellett, túlságosan csibészes, ötletszerű a francia finomságához képest:

Szívem szotty,
Kapaszkodj,
Kis pacák! (152)

A közvetlen, kedélyes, tréfás hang egyébként a regény alaptónusa, amely csak néhol komolyodik a bölcselkedés, a költőiség vagy az őszinte, ember

pátosz sötétebb színeivel. Ehhez illő, népies ízű, egyéni zamatú, színes köznyelv Jankovich fordításának helyes érzékkel kialakított alaphangja, amelyet csak itt-ott tarkít az argó, a tájnyelv vagy egy-két régiesség (*felszél, ágyasház, éjten éjjel, fige*). Bővebben lehetett volna élni a latinosságokkal. A XVII. század szellemének és nyelvhasználatának érzékeltetésére ez az eszköz különösen alkalmas, mivel számunkra jellegzetes korfestő értéke van. Olyan szavakra gondolunk, mint a könyvben is használt *eldisputál, tángál, protestál*, abban a *minutában* stb.

9. Ebbe az alaphangnembe természetesen illeszkednek bele a francia argó szavai és kifejezései. A magyar irodalmi nyelv kevésbé fogadta be az argóelemeket, ezért Jankovich helyes stílusérzékkel csak ritkán használ egy-egy argó-szót (*pacák, nekem nyolc, zrí, bunyó, kinyír*):

A nyersebb, pórias kifejezéseket is enyhíti akár a szóhasználattal, akár a körülírással. Pl.: „[Lányom] az én vérem. Csak talán nagyon is nemes keblű (!) voltam a pillanatban, amikor *éltre hívtam*” (10). (J'en fus trop généreux, seulement, en *la faisant* = ...öt csinálván). — „Tisztelettel szólva, gróf úr, nem akarunk mi *nagyobbat durrantani, mint amekkorát elbír a nadrágunk*” (134). (Il ne faut pas, monsieur, *péter plus haut que son cul.*) Az ilyen megoldások talán szépítések, s talán egy árnyalattal másként hatnak, mint az eredeti, de a bujkáló, szellemes mosoly jól beleillik az egésznek kedélyes hangulatába.

10. Colas Breugnon áradó bőségű stílusa kedveli a felsorolás-szerű halmozást, gyakran alliterációkkal. Ezeknek a fordításában az alaki hűség érdekében szintén szükséges némi tartalmi szabadság. Jankovich leleményessége itt is kitűnő megoldásokat ad. Pl. egy veszekedés szóáradata: „Ne pimasz, ne pizok, ne pocsek, ne pogány, ne pojáca, ne pofátlan, ne pokolravaló, pacalpecér! (109) (*coeu, coquin, coquard, catin, crottin, cafard, crapaud, croquant, carcan...*).

A játékos nyelvi ötletek átültetésében talán egy pontban marad csak adós a fordító: a nyelvtani szójátékok tolmácsolásában. Arra a rímeléshez hasonló ötletre gondolok, hogy az író azonos, illetve rokon hangzású képzővel vagy raggal ellátott s gyakran alliteráló szavakat sorakoztat egymás mellé, játékos összecsengengetéssel. Íme egy-két példa: *ces seins, ces reins, ce teint*; *des choses vues et lues, et sues, et eues, vécués!*; *curieuse, rieuse; furetant, grim pant, grinchant, grommelant, grognant, grondant*; *après les mielleux, les fielleux*; *elle caquetait, coquetait et coquericotait* stb. Sajnáljuk, hogy Jankovich játékos kedve megesappant ezeken a helyeken, és megelégedett az egyszerű tartalmi tolmácsolással. Az első példacsoportot Komor is párhuzamosságra törekvően fordítja: „amit csak *éltem, véltem, féltem, elbeszéltem* és *reméltem*”.

11. A fordítás alaki sajátosságai közt végül egy vitatható eljárásról ejtünk néhány szót: a francia nevek magyarításáról.

Kétségtelen, hogy ennek is nagy része van abban a hatásban, hogy annyira magyarnak érezzük a regényt, s gyakran szinte elfeledkezünk arról, hogy egy francia kisváros múltja elevenedik meg előttünk. Romain Rolland azonban természetesen nemcsak olyan keresztneveket használ, amelyeknek van magyar megfelelőjük. Ezeket szükségképpen meg kellett hagyni eredeti alakjukban, s így a kép és a megoldás felemás lett.

Ennek a zavaró kettősségnek az elkerülésére, úgy véljük, leghelyesebb megtartani az idegen neveket eredeti alakjukban és sorrendjükben. Ha többé-kevésbé világos célzatú, ún. beszélő névről van szó, akkor jegyzetben vagy a szövegbe szöve magyarázzuk meg. Túlzó tréfának érezzük az ilyen névmagyarításokat: *Haspók* uram (monsieur Grasset), *Hakapeszik* uram (monsieur Pétaud), *Főt. Nyevitzky* (Dom Hennequin; hennir = nyeríteni; mért lett ebből tót vagy lengyel hangzású név?)

12. A magyar Colas Breugnon természetesen jó ízének, vonzó olvasmányosságának titka az a könnyedség, nyelvi gazdagság, írói stílusérzék és lelemény, amellyel a fordító a Colas Breugnon egyéniségébe és hangjába való beleélés teljes azonosulásával tolmácsolja eredetijét, úgy, hogy szinte újra teremti magyar nyelven a regényt. Ennek a könnyedségnek és művészi szabadságnak vannak azonban csábító veszélyei, és megvan gyakran az ára is: a fordítás tartalmi hűségének helyenkénti föláldozása. Jankovich talán úgy vélte, hogy fontosabb az egész mű jellegének, hangjának és hangulatának hű átültetése (ami remekül sikerült is neki), mint az apró részletek pontos másolása. Vitatható elvi magatartás; úgy vélem, a két szempontot össze lehet és kell is egyeztetni, hiszen apró részletekből tevődik össze a mű, s a túlságosan szabad, sőt könnyed stíluskezeléssel, ha nem hamisítjuk is meg, de eltorzítjuk az összképet, a tartalom és a forma egységét.

Tudjuk, hogy a fordító néha éppenséggel kényszerül az eredetitől lényegesen eltérő megoldásra, más kifejezés használatára, mivel vannak lefordíthatatlan vagy homályos, bizonytalanul vagy többféleképpen értelmezhető mondatok. Ilyen megalkuvásra vagy egyéni ötlettel való pótlásra kényszerülhet a legjobb fordító is. Most azonban, előbbi nézetünk erősítésére, azokat az eseteket említjük Jankovich fordításában, amelyeknek jogossága legalábbis erősen vitatható, nemcsak a fordítói hűség, hanem egyszerűen a nyelvi, stílári helyesség szempontjából is: a francia eredetivel való egybevetés ugyanis azt mutatja, hogy a tőle való eltérés a kínálózó vagy felöltő lehetőségek közti szabad, sőt önkényes választás, az egyéni ötletek alkalmazása sokkal nehezebb megoldást adott, mintha a fordító ragaszkodott volna az eredetihez.

Az ilyen esetek sorából csak néhányat idézünk, mintegy a típus-esetek szemléltetésére. Íme a mesterkélt, erőszakos vagy téves szóhasználat néhány példája:

Breugnon a lányát így említi büszkén, tréfás megrovással: ma coquine Martine, ma fille, la mâtine! (Itt is van egy rímes játék: Martine — mâtine; magyarul aligha utánozható.) Jankovich fordításában: „az én *lurkó* Martineom, a lányom, házi *szelindek*em!” A *coquine*-nak inkább a *huncut* vagy *csibész* szó felel meg; a *lurkó* ilyen kisiút jelent elsősorban. De a *coquine* alkalmat adhat még kényesebb félreértésre, mert ringyót is jelent. A *mâtine* mint nőnemű főnév a pajkos, huncut leány, fehérnép tréfás megnevezése. Hímnemű alakja, *matin* valóban jelenthet szelindeket; ez azonban nem illik a szövegbe; nyilván elnézésből került oda. Ugyanez a szóhasználat ismétlődik másutt is. Valószínűleg szintén félreértésből születhetett a Breugnon gyermekeire alkalmazott jelző is: „Mind zömök, jól *tagolt* gyerekek”. A francia *bien membré* kifejezést úgy látszik, a *membre* = (vég)tag igei származékának érezte a fordító, holott helyes megfelelője: *tagbaszakadt*, *tenyeres-talpas*, vagy népiesen: „jó *tagos* gyerekek” (9).

Még néhány példa, csak utalásszerűen : „egy *körmenetet* láttam kikanyarodni” (91) helyesen : *gyászmenetet, temetési menetet*; a francia *procession* ugyan elsősorban *körmenetet* jelent, de a regényben temetésről van szó ; — „aranytestű, *nyöszörgő* hegedű” (134) : un violon *gémissant*; tehát *síró* vagy *búgó, sóhajtó* hegedű, a *nyöszörgő* jelző itt stílustalan ; — „a *rommá lőtt város*” (197) : la ville détruite. Nem ágyúzás pusztított, hanem a lázadás és gyújtogatás, tehát helyesen : *lerombolt, elpusztított, feldúlt város*.

„Némely *büvészhajlamú* kópé . . . edényeket dobált alá az emeleti ablakból” (205) : nincs ebben semmi *büvészet* ; a francia *joyeux farceur* magyarul *mókás, tréfás fickó, vidám kópé* vagy *tréfacsináló*.

13. A szónak pontatlan megválasztása gyakran éppen az eredetiben hangsúlyozott lényegét színteleníti el. Breugnon például azzal lelkesíti a tuta-josokat a várost pusztító martalócok elleni harcra, hogy ez történelmi érdemük lesz majd : „[Les flotteurs de Clamecy] seront dans son histoire sa *noblesse* aux rudes mains . . .”, azaz : „ti lesztek majd a történelemben a város kéréskező *nemessége*”. A fordításban álló „kérges tenyerűek osztálya” kifejezés semmitmondó.

A francia szó valóságos, elsődleges és átvitt jelentése közti különbség elhanyagolása is stílárís zavart okozhat : „Soha oly bőséget gyümölcsben, gabonában ! — s mindezt még *megkoszorúzta* a szüret” (212). Az eredetiben : „le bouquet, ce fut, pour finir, la vendange”. A *bouquet* jelentése 'csokor, bokréta', továbbá 'valaminek a vége, java, teteje'. Jankovich a *bokréta* némi módosításával *megkoszorúzta* a mondatot, ahelyett, hogy *megkoronázta, betetőzte* volna, vagy pedig azt írná : *mindennek a teteje azonban a szüret volt*.

14. Az állandósult kifejezések és a szólások látszólag kevés okot adhatnak zavarra, mégis bőven idézhetünk példát erre is.

„Már utolsó hordómnak is fenekére vertek a katonák” — panaszolja Breugnon (21). Ez a tréfás-bizalmas szólás itt nincs a helyén két okból sem. Először : pénznek, valamely összegnek, értéknek, vagyonnak, örökségnek szoktunk a fenekére verni, de például egy zsák lisztnek vagy egy mázsa krumplinak aligha. Másodsor : az átvitt értelmű, képes kifejezéseknek, így a szólásoknak visszafordított, konkrét értelmű használata mindig zavaró. A mi esetünkben, mivel a hordónak valóban van *f e n e k e*, arra gondolunk, hogy a katonák megkongatták, van-e benne bor, vagy pedig hogy esetleg beverték a fenekét, s úgy itták a bort. A francia szöveg azonban világos : a hordót csapra verték (mettre en perce). Főlöszleges és zavaró volt tehát eltérni az eredetitől.

Breugnon ifjúkori szerelmi vetélytársa, „ez a *buta bölömbika* már készült *megverni a nagydobot* is”, azt hívén, hogy a leány beadja a derekát. A *buta bölömbika* (!?) helyén az eredetiben ez van : *le sot, fanfaron*, azaz : az ostoba szájhős, a nagydob verése helyett pedig, ami valaminek az elhíresztelését jelenti, a *sonner sa fanfare* kifejezést találjuk. Ezt pedig találóbb, stílusosabb lett volna így átültetni : *megfújni a győzelmi harsonát, hallalít fújni*. (Hangszerek nevének fölcserelése és összezavarása többször is előfordul.)

„Mindened odaégett, *rapityára ment*” — mondják a járvány után visszatérő Breugnonnak. Első olvasásra is ellentét van a két állítás közt : ha valami elég, az nem *t ö r h e t* rapityára, apró diribdarabokra. A francia szöveg logikus : Tout est brûlé, rasé. Vagyis : mindened fölgújtották, ízzé-porrá égett, földig lerombolták (171).

Racquin városi tanácsos így mentegetőzik: „Amikor mindenki más elmenekült, egyedül én tartottam itt a hátamat, pestissel és zendüléssel szembe” (195—6). Furesza szemlélet: *hátat szembe tartani!*? A *tartottam a hátam* egyébként valami kellemetlen következmény, felelősség vállalását, büntetés elviseletét jelenti. A magyarázatot a francia szöveg adja meg: „seul j'ai dû tenir tête à l'émeute et à la peste”. Azaz: „nekem egyedül kellett szembeállnom a lázadással és a pestissel”.

15. Bár Jankovich általában inkább bővíti, színezi a francia eredeti szövegét, előfordul az is, hogy az ízes, szólásszerű kifejezéseket leegyszerűsíti. Ennek helyessége is erősen vitatható. Breugnon például azt mondja a kovácsnak, mikor tanácskozni készülnek: „A legelsőnek, aki ki akar menni, vagy be akar jönni, zúzd szét a fejét!” (193). A francia szöveg jobban kicifrázza: „Enfonce-lui le crâne dans l'estomac!” Magyarul: „Üss a kobakjára [a kalapácsoddal], úgy, hogy lecsússzon a gyomrába!” Kár volt elszürkíteni.

16. Lássunk végül néhány homályos vagy vitatható fogalmazású mondatot, amilyen minden fordításban akad; vagy azért, mert nem világos az eredeti szöveg értelme, de valahogyan mégis le kell fordítani (pedig okosabb kihagyni az ilyen részt, ha nem lehet boldogulni vele), vagy pedig azért, mivel az önmagában helyes szó vagy kifejezés a mondanivaló egészébe, összefüggésbe nehezen illik bele, s az össze nem tartozó elemekből értelmi zavar, stílisis homály születik.

Az elsőre példa lehet ez a mondat: „Amióta meghalt a mi Henrik királyunk, és *elasszonyiasul a birodalom*, a hercegek is *s...re pacsit játszanak egymással*”. Franciául: „...le royaume en quenouille tombé, les princes jouent avec la quenouillette, la quenouilleuse”. Talán így lehetne fordítani: „a királyság asszonyuralom alá került, a hercegek guzsallyal játszanak, akár a lányok”.

Képzavarrá torzult és dagadt ez a mondat: „Mindkettőnek éles a nyelvünk: köszörűkövön simítjuk végig a szavakat, mielőtt egymás szemébe vágjuk” (232). A francia eredeti világosabb, logikusabb: Nous avons, tous les deux, langues de rémouleurs, nous repassons les mots sur la meule aux couteaux. Magyarul: „A nyelvünk, mindkettőnké, valóságos köszörűkő; a szavakat kiélesítjük rajta, mint a kést”.

17. Az előbbi példák kisebb-nagyobb értelmezési félreértésein, fordítói kisiklásain s a javasolt megoldásokon lehet vitatkozni, hiszen magam is rendszerint több változattal próbálkozom. Sajnos, az ilyen esetek száma meglehetősen nagy. Kevesebb, de még így is nagyszámú olyan példát idézhetünk a fordításból, amelynek helyességéről nem lehet vitatkozni, mert egyszerűen a francia szó, kifejezés vagy mondat félreértéséről, tehát tévedésről van szó. E fordítói baklövések, leiterjakabok típusaira is csak egy-két példát idézünk:

A szótévesztésnek akadnak olyan esetei is, amikor a francia szó hangzása téveszti meg a fordítót. Pl.: *tambour, tambourin* 'dob', a könyvben *tambura* (28, 126); *oreille* 'fül', a regényben *orr* (217). Hasonló francia szók összetévesztése: *ouvrier* = (régies, népies) 'dolgozni, munkálkodni'; a fordításban: *műhelynyitás* (*ouvrir* 'kinyitni!'); *égorger* 'legyilkolni, lemészárolni', a regényben: *fojtogat* (250) (*gorge* 'torok'); *insanité* 'őrültség, esztelenység'; a regényben: *éretlen, egészségtelen dolog* (251), nyilván a *santé* 'egészség', *sanitaire* 'egészségügyi' szók keveredéséből.

Az *ancrer* 'horgony, vasmacska', illetőleg az *ancré* 'horgony alakú' melléknév és az *ancrer* 'lehorgonyoz, odaerősít, belekapaszkodik, belegyökerezik valamibe' ige összetévesztéséből meg a mondatszerkezet fel nem ismeréséből születik egy különös szókapcsolat: „A te koponyádban is, mint a többi franciáéban is, oly jól együtt van a rend ösztöne és a *vasmacska ész*...” (25). Franciául: Tu as en ta caboche si bien l'instinct de l'ordre et la raison *ancrés*... Az utolsó szó az imént említett *ancrer* igének befejezett melléknévi igeneve, a két alanyra utaló többes jellel. Tehát a mondat fordítása: „A te koponyádban is olyan jól *meg van gyökerezve* vagy olyan mélyen *bele van plántálva* a rend ösztöne és a józan ész.”

18. A leggyakoribb hiba az, hogy a többjelentésű szavak (a legtöbb szó ilyen) megfelelő értelemárnyalatát nem a szövegösszefüggésbe illő módon választja meg a fordító. Pl.: *la gouvernante, ou «la Curée»*: a főnöknő, a »plébánosné»; helyesen: a házvezetőnő, a papgazdaasszony; *la fontaine ... par moi sculptée*: egy kezemmive forrás (135); holott egy kútszoborról van szó; *la gorge: nyak, torok, gége*, itt azonban női mell, kebel jelentése a megfelelő (257).

Sajtóhibák is lehetnek ezek az értelem vagy ok nélküli eltérések: „Az, ki téged *említett*”, nyilván az elavult *emletett*, azaz *szoptatott* helyett (72); „mint a zsebmetzők a városban”: a vásárban (foire 221); „a terem ablakán” (252): „a torony ablakán” (tour); „megsebezte az égetett cukor cserepe” (269): *csupor, kancsó* (aiguïère). Nem értjük azonban, miért fordította Jankovich a „d'un ton bourru, et le coeur gros” kifejezést így: „vidor hangon, de elnehezült szívvel”. A helyes értelem nem ellentétes: morcos, kelletlen hangon, elnehezült szívvel.

19. Szólások, kifejezések téves értelmezése, félrefordítása: „mint az egyszerű borbély, aki *megvágta* Midás királyt” (6): *csúffá tette* (faisait le poil); *Jobb cég ő!* (202): *úgy kell neki, megérdemli, rászolgált* (c'est pain bénit); a kifejezés egyébként is stílustalanul modern); *Isten látja lelketem!* (16): *Uram bocsá!* (meglepetés felkiáltása: Dieu me pardonne!); „A szamár erre megugrik, oroslábaival sző-fon egy kicsit” (32): vékony lábaival ide-oda kaszál (va fut) egy darabig; gyorsan, fürgén kapkodja vékony lábait; fürgén, kaszálva fut vékony lábaival; fürgén kapkodja vékony lábait (tricote de ses fuseaux). „Talán még egy *kecskébe* is beleszeretne az ember” (99): egy *rút boszorkába* (chèvre coiffée); „Mi a ménküti csinálsz te itt azzal a *birkabőrrel*, ott a nyakatokban?” (202): azzal a *dobbal* (peau d'ânon).

20. Még veszélyesebb, ha a francia szöveg félreértése vagy a pontatlanság egy egész mondatnak az értelmét megmásítja, összekuszálja a gondolatmenet összefüggését vagy a párbeszéd értelmi fonalát, és homályos foltokkal szűrkiíti el a regény ragyogó stílusát s a fordítás vonzó színeit. Ilyen eseteket, amelyek sajnós elég bőven akadnak, csak hosszabb részletek idézésével és elemzésével tudnánk szemléltetni. Meg kell elégednünk tehát itt is egy-két rövidebb példával:

„Éppen összekocintottuk poharainkat, éltetve a vidám francia józan-ságot, a minden túlzáson nevetőt, amikor (*két szék közt — pad alá!*) nagy robajjal csapódik a kapu” (66). Érthetetlen a zárójeles betoldás. Az eredetiben nincs is meg, de ott világosabb a szöveg: Entre les deux s'assied le sage ... d'où vient qu'il sied souvent par terre. Magyarul talán így fordítható: „A bölcs

kerüli a szélsőségeket, vagy : az arany középutat keresi ... ezért ül gyakran két szék közt a pad alá.”

Martine és Colas vitázik :

— Hát nem kész szerencsétlenség, két ilyen önfejtő a családban ?

— Ez az, lányom ; *őt* leckéztess és ne engem (233).

Ki ez az *őt* ? Előzőleg nincs szó róla. Az eredeti megadja a magyarázatot : „C'est-y pas malheureux d'avoir reçu *du ciel* deux caboches pareilles ?” Vagyis : „Hát nem szerencsétlen dolog, hogy *az ég* (v. az *isten*) két ilyen önfejtőt teremtett ?”

Őt illeti tehát a szemrehányás.

Jankovich nem említi, használta-e s milyen mértékben Komor Zoltán fordítását. Az egybevetés azt mutatja, hogy bár Jankovich sokkal színesebben, szabadabban tolmácsol, kétségtelenül ismerte s helyenként fel is használta Komor megoldásait. Ez természetes és jogos is bizonyos határok közt. Csodálkozunk azonban, hogy éppen azokon a helyeken, ahol értelmi nehézségek adódnak, miért nem fordult segítségül Komor szövegének többnyire világosabb, találébb megoldásaihoz, fordítói ötleteihez.¹

*

Rövid tanulsággal szeretném zárni ezt a hosszúra nyúlt elemzést. Kétségtelen, hogy az utóbbi évek egyik legnépszerűbb könyve lett Jankovich magyar Colas Breugnonja, a fordítás olyan írói értékei folytán, amelyek valószínűleg elragadták az olvasókat. Ez a művészi varázslat tereli el figyelmüket a szövegnek sok gyanús, furcsa részletéről, és csak az egésznek a jó ízét hagyja meg bennük. Egy kissé is kritikus szemmel való olvasás és az eredetivel való egybevetés azonban rögtön kiemeli a csillogás mögötti árnyékokat. Jankovich könnyed kézzel nyúlt az eredetihez, amelynek stílusával annyira rokonnak érezhette a maga hangját. Amilyen szerencsés előny az ilyen összhang, olyan kár, hogy a fordítói alázatot félreszorította benne az írói alkotó ösztön, a művészi eredetiségnek egyébként jogos, de itt helytelenül értelmezett szuverenitása.

¹ A műfordítás sokrétű elvi és nyelvi problémáinak kifejtése, megvitatása nagyon kívánatosná tenné már legjobb fordítóink gyakorlati tapasztalatainak és módszerének összefoglalását. Az utóbbi években sajnálatosan kevés ilyen tanulmány jelent meg. Néhányat itt felsorolunk : Németh László : A prózafordításról (Csillag 1953. 3. sz.), Mészöly Dezső : Miért fordítottam le Kosztolányi után a *Romeo és Júliát* ? (Csillag 1953. 10. sz.), Kardos László elvi jegyzetei (Csillag 1953. 9. sz.), valamint Tóth Árpádról, a műfordítóról írt részletes tanulmánya : I. OK. 5 : 643, majd a költőről írt monográfiájában (1955) s *Művek és mesterek* című kötetében (1958.), Áprily Lajos az *Anyegin* fordításának egy részletproblémájáról (Csillag 1954. 3. sz.), Vas István az idegen művek tolmácsolásának több nyelvi-stilisztikai kérdéséről (Csillag 1954. 6. sz.). Egy-egy mű fordítását elemzi Nyárády Gábor (Irod. Újs. 1956. ápr. 7.), Ignác Rózsa (uo. júl. 7.) és Farkas Vilmos (Színház és Filmművészet 1956. máj.). A Magyar Nyelvőr rendszeresen foglalkozik a fordítás nyelvi kérdéseivel, fordított művek bírálatával. Az utóbbi tíz évben mintegy 20 ilyen cikk jelent meg a lapban.

Addig is, amíg esetleg megszületik a Németh László ígérte fordítói „tankönyv”, félévszázados volta ellenére is sok megszívlelendő tanácsot és tanulságot adhat az érdekelteknek Radó Antal kis munkája (*A fordítás művészete*. 1909.), amely gyakorlati példákkal színeve szól azokról a kérdésekről is, amelyeket itt sorra vettünk (félreértések veszélye, szólások, szójátékok átültetése, kihagyások és toldások, az eredeti mű színének és hangulatának megőrzése, az alaki és tartalmi hűség, a könnyedség és a szabad fordítás stb.).

Úgy látszik, a szerkesztői ellenőrzés gyanakvását is teljesen lefegyverezte, eloszlatta a fordítás ízes könnyedsége, különben lehetetlen, hogy néhány egybevetés ne tárta volna fel rögtön a munka kényes, ingatag pontjait. A fordító szabadsága sokkal korlátozottabb, mint az íróé: három felől az eredeti munka és a két nyelv határolja; csak a negyedik oldalon van némi mozgási lehetősége. Jankovich sok helyütt lerombolta ezeket a határt szabó falakat. A szabadsággal azonban együtt jár a felelősség. Ne sajnálja tehát a fáradságot, fésülje át fordítását most újra, saját maga ellenőrző szerkesztőjeként, s akkor munkája valóban méltó lesz fordításirodalmunk remekeihez.

Kovalovszky Miklós

A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben

A hasonlatot és a metaforát a stilisztikák mint a szemléletesség eszközeit a költői stílus legfőbb ékességei között tartják számon. Egy-egy költő hasonlat- és metafora-kincsének vizsgálata utat nyit a költő szemléletvilágának megismeréséhez. Sokat idézik például József Attila híres hasonlatát az egyik Flóraciklus „Már két milliárd” című verséből, melyben Flóra iránti szerelmét a nép politikai törekvéseivel állítja párhuzamba: „Úgy kellesz, mint a parasztnak a föld, | . . . | Úgy kellesz, mint a dolgos tömegeknek | kik daccal s tehetetlenül remegnek, | mert kínjukból jövőnk nem született meg, | munka, szabadság, kenyér s jószavak” stb. (L. dr. Horváth Károly és Mlinarik István pedagógiai főiskolai jegyzetét: A művészi stílus. 1953. 10). Tóth Árpád költői pályájának egyes szakaszait igen meggyőzően illusztrálja Kardos László a költő hasonlatainak tartalmi elemzésével és a képeire jellemző szavak felsorolásával (Kardos László: Tóth Árpád. 1955. 106—14, 214, 286—7). A hasonlatok és metaforák nyelvtani elemzése, azaz annak vizsgálata, milyen nyelvi eszközök állnak a költő rendelkezésére, ha mondanivalóját képes formában akarja kifejezni, nemcsak a költő műhelyébe enged bepillantást, hanem megmutatja a költői nyelvnek, sőt általában a nyelvnek rugalmasságát, hajlékonyságát, feltárja — ha csak viszonylag szűk területen is — a kifejezési lehetőségek dús választékát s az árnyalatnyi különbségeket e lehetőségek között, melyeknek segítségével a költő megtalálhatja a gondolatának leginkább megfelelő nyelvi formát.

Ebben a cikkben Babits Mihály nyelvéről készülő nagyobb dolgozatom anyaga alapján vizsgálom a hasonlat és a metafora nyelvi kifejezésének módjait. Ismeretes, hogy Babits fiatalkori költészete tartalomban és formában egyaránt milyen jelentékenyen különbözik későbbi alkotásaitól, s hogy a világháború élménye milyen fordulatot hozott szemléletébe: ezért korhatáru az 1913. évet választottam; ekkor zárta le a költő utolsó háború előtti verseskötetét, és ekkor töltötte be harmincadik életévét. A feldolgozott kötetek címe, kelte és általam használt rövidítése: *Levelek Irisz koszorújából* 1902—1908. = I.; *Herceg, hátha megjön a tél is!* 1909—1911. = H.; *Laodameia* 1911. = L.; *Recitativ* 1911—1913. = R. A verseket a „Babits Mihály összes művei. Összes versek” címet viselő, Török Sophie által sajtó alá rendezett, évszám nélkül a Franklin-társulat kiadásában megjelent kötetből idézem.

I. A hasonlat három tagból épül fel : a kifejezendő tárgyat, a hasonlítottat az asszociáció útján fölmerült képpel, a hasonlóval a mindkettőben meglevő közös vonás, tulajdonság vagy cselekvés, a tertium comparationis alapján kapcsoljuk egybe. Nyelvi vetülete ennek a képletnek összetett mondat, melynek főmondatában találjuk a hasonlított, mellékmondatában a hasonló megnevezését, a tertium comparationis pedig a közös állítmány (néha más mondatrész). A hasonlatot tartalmazó mellékmondatot a köztudat általában hasonlító mellékmondat néven ismeri ; nemrégiben azonban B. Lőrinczy Éva a hasonlítás kifejező szerkezetek mondattani vizsgálatá során kimutatta, hogy ezek különféle mondatrészeknek felelnek meg, a hasonlító mellékmondat elnevezés tehát legfőljebb szemantikai-stilisztikai szempontból jogosult (MNy. 50 : 50—60). Lőrinczy példái között nincsenek költői nyelvből vett hasonlatok, de fejtegetése alapján könnyen megállapíthatjuk, hogy például Petőfi ismert hasonlatai közül „*Mint befagyott tenger, olyan a sík határ*” állítmányi, „*Alant röpül a nap, mint a fáradt madár*” módhatározói mellékmondat, mivel az elsőt állítmánnyá („a sík határ befagyott tengerhez hasonló”), a másodikat módhatározóvá („a nap fáradt madár módjára alatt röpül”) lehet átalakítani.

I. Babits hasonlatai mondattani hovatartozásuk tekintetében túlnyomórészt mód-, illetőleg állapothatározói mellékmondatok ; belső felépítésükben azonban annál nagyobb a változatosság. Viszonylag kevés példát találunk verseiben a hasonlat legegyszerűbb fajtájára, amelyben a hasonlítottat a főmondat alánya, a hasonlót a mellékmondat alánya, a hasonlítás alapját pedig a (csak egyszer, a főmondatban kitett) közös állítmány nevezi meg : „Lelkembem bakhánslárma tombol | és *mint a bakháns-asszonyok | lihegnek szenvedélyeim*” (Bakhánslárma, H.). Nyugtalan fantáziája, mely mindenben mozgást, változást lát, jobban kedveli a mozgalmasabb képeket, amelyekben az alanyon és állítmányon kívül egyéb mondatrészek is szerepet kapnak a hasonlításból.¹ A Sugár (I.) hasonlatában : „*Úgy nyúlik karsú két karod | a válladtól a fürtödíg | mint antik kancsó két füle | ha könnyed ívben fölszökik*” a hasonlított a *karsú két kar*, a hasonló az *antik kancsó két füle*, a közös állítmány : *nyúlik*, de a hasonlóság lényegét a második mellékmondat fejezi ki : *könnyed ívben fölszökik*. Az „*Őszi harangozó*”-ban (R.) „*A durva szél a fáknak levelét | söpri, söpri, melankolikussan | mint holmi durcás, duzzogó cseléd*” a hasonlítás mellőzhetetlen mozzanata a hasonlított *durva* és a hasonló *durcás, duzzogó* (alliterációval is nyomatékosított) jelzője s a közös cselekvés *melankolikussan* határozója : ezek nélkül a hasonlat nem is volna hasonlat.

a) Még mozgalmasabb, plasztikusabb a hasonlat, ha a költő a tárgy és a kép több mozzanata között állapít meg egyezést, s ezt a főmondat és a mellékmondat egymásnak megfelelő mondatrészeiben fejezi ki. A Cigánydal (R.) ismert soráiban : „*Nem hiába ágrul lettél | szederfa alatt születted | s mint a röpke mag az ágrul, | úgy szakadsz le majd anyádrul*” nemcsak az alanyok, hanem a határozók is hasonlósági viszonyban állanak. Alanyos-tárgyas hason-

¹ Babits költői látásmódjának mozgalmasságát fejtegetik a Nyugat 1924. évi Babits-számának cikkírói : Király György (B. M. — az örök nyugtalanság költője. Nyugat 1924. 483 kk.) és Nagy Zoltán (uo. 515). — Valószínűleg ennek a tulajdonságának tudható be, hogy a „*Mint befagyott tenger, olyan a sík határ*”-típusú, állítmányi mellékmondatokkal kifejezett, statikus, állóképszerű hasonlatok hiányoznak költészete e szakaszából.

lat ez: „*Téged miként a jó bort lassu évek | minden század külön zamattal áldott*” (Homérosz, H.). Az ilyeneket több mozzanatú hasonlatoknak nevezhetjük. A „Galáns ünnepség” (I.) hasonlatában: „*Mint vázájából, kibimbul | dagadozó krinolinbul*” látszólag csak a határozók párhuzamosak, valójában azonban a hasonlítottnak, az első versszakban említett „herceg dámá”-nak megfelelő hasonlót az egyéni képzésű ige (*kibimbul*) alapszava rejti: a dáma olyan a krinolinban, mint egy bimbó a vázában.

b) A képzelet erősebb működése olyan terjedelmes, részletezett hasonlatokat is létrehozhat, amelyek megkínálják a saját állítmányt: „S a harctól elmaradva úgy figyelget,¹ | *mint sebesült, fejét a földre hajtva, | holtig figyel a távol ágyuzajra* (Új könyvekre, R.) A mellékmondathoz a főmondatától különböző állítmánya lehet: „*a semmiből alkottam új világot, | mint pókhálóból sző kötél a rab*” (Bolyai, R.). Bonyolult, zsúfolt képet állít elénk az olyan teljes mellékmondattal kifejezett hasonlat, amelynek mondatrészei nem párhuzamosak a főmondatéival. A Vonaton című versben (H.): „Fogózz e fürtbe lelkem és | e tömkelegből múltba húz | *mint hajdan Ariadne font | selymét követte Thézeusz*” a hasonlatot, a mitológiai labirintus képét a főmondat alárendelt mondatban levő *tömkeleg* szava idézte fel.

Az „Isten kezében” című „keresztény makáma” (R.) kezdő hasonlatának csak mellékmondatában van állítmány, a főmondatból hiányzik: „Mint a régi szentek száján írt szalag kilóg — *úgy e versből e prológ*”. A kép a költő tudatában fölébe kerekedett a valóságnak: nem azért alkalmaz hasonlatot, hogy vele a prológosnak az egész vershez való viszonyát szemléltesse, hanem inkább azért ír prológust verséhez, hogy a középkori misztikában fogant elmékedését olyan képpel vezesse be, amely az olvasó szeme előtt régi szentképeket idéz fel.

c) A hasonlat tagjait az alanyon kívül más mondatrész is kifejezheti. Az elmúlt örömről így szól a költő: „Keress most *őket* együvé, | *mint gyöngyszemeket*, ha szerte | elhulltak, mert gyerek füzé” (E komor június havon, R.): a hasonlított a főmondat tárgya, a hasonló ugyancsak tárgy.

2. Jelzői mellékmondat is lehet hasonlat: a tertium comparationist ilyenkor nem az állítmány, hanem a hasonlított jelzője fejezi ki: „Láttad? *Piros kis fellegek fedték imént a fél eget | mint egy eltépett mennyei nagy rózsá hulló szirmai*” (Paysages intimes 6., H.). Az ilyen hasonlat is lehet többretű, zsúfolt: „az égő fájdalom táncolni megtanít: | *ütemes sántaság, mint aki tűzbe hágott | s kit kigyó csíp bokán, kapkodja talpait*” (O lyric love, H.). A jelzői szerepű hasonlatból néha hiányzik a tertium comparationis nyelvi kifejezése: „Csend van; a hangok alusznak az éjben. | A te zenéd van ébren egyedül, | *mint láthatatlan, éles hegedű*” (Az őszi tücsökhöz, H.). A tücsökzenének a hegedűszóval való összekapcsolása annyira kézenfekvő, hogy tertium comparationisra tulajdonképpen nincs is szükség.

3. A hasonlatot tartalmazó mellékmondat leggyakoribb kötőszava a *mint*. Találkozunk azonban más kötőszavakkal is: „S elpattan a kép, *valamint* hab a síma vizen” (Mozgófénykép, I.); „*Miként* szélesendben a hajó | lelkem ma vesztég úgy lebeg” (Miként szélesendben a hajó, R.). Ezekben a *valamint*

¹ Az idézett kiadásban ez a sor sajtóhiba.

és a *miként* csak ritmikai okokból került a *mint* helyébe. Az *akár* ellenben erősebb hasonlatosságot fejez ki: „Kelyhet a virág tágra nyit, | ... | kacéran bontja hájait, | *akár* egy meztelen nő” (Mindenek szerelme, H.).

4. Kifejezheti a hasonlatot *-ként* ragos vagy *gyanánt* névutós mód-, illetőleg állapothatározó is; ezek egyszerű, egy mozzanatú képek: „a tók *acéltükörként* mozdulatlan elterülnek” (A Danaidák, H.); „a halál ... | ... táncol ős ütemére | *szerpentin táncosnő gyanánt* az óceáni zenére” (Atlantisz, R.)

5. Különös nyomatékot ad a hasonlatnak, ha önálló főmondat formájában jelenik meg. A „Sunt lacrimae rerum”-ban (I.): „Az ágy, mint akit senki sem vizsgál, | gyötrelmes éjet önmegadva vár. | (*Keresztény rabnő várhat így az éjre, | bírván basája undok, únt kegyét.*)” — még a zárójel is, amely a mondatot látszólag mellékessé, közbevetetté fokozza le, valójában annyira kiemeli, hogy az olvasónak az az érzése: ez a hasonlat adta az egész vers alapötletét.

6. Találunk példát a k i f e j t e t t h a s o n l a t r a is, amelyben a költő nyelvi kifejezést ad a hasonlítás tényének: „sűrű dárdát szegezve jönnek: | *nézhetnéd* óriási sünnnek” (Darutörpeharc, I.). Vö. a Toldi hasonlatával a gémeskútról: „Óriás szünyognak *képzelné* valaki”.

7. Hasonlattal fejezheti ki a költő a tárgy és a kép közti különbséget, egyenlőtlenséget is: „S *sebesebben, mint* hír a dróton, a bús utakon tova gördül a két robogó” (Mozgófénykép, I.). Ez a tulajdonképpeni hasonlító határozói mellékmondat. Egyszerű, egy mozzanatú hasonlításnál a költő beéri hasonlító határozóval: „*Kedvesebb* lantnál, *aranyabb* aranynál | bús galambszavad” (L.).

8. A gazdag fantáziájú költő nem mindig elégszik meg azzal, hogy egy képpel világítsa meg tárgyát: csoportos hasonlatokkal is él: „nézed ott az árnyakat, | hogy nyüzsgenek *miként* rajzaskor *fürge méh* | vagy *összel darvak serge*” (L.); „*Mint* az *ölyv két bús madárra* | vigyázatlan gyenge párra | úgy jött ránk e szerelem | *mint* a *zápor a határra* | *mint* a *nyári zivatar* | oly borusan és hamar” (Július, R.). A csoportos hasonlatba változatosságot visz a mellékmondatos és határozós megoldás vegyítése: „Fenn hattyukeblű fellegek | elnyúlnak lusta kéjjel, | *omló márványként* élveteg, | *mint* *asszonytestek éjjel*” (Mindenek szerelme, H.).

II. Áttérve a metaforára, előre kell bocsátani, hogy kétféle metafora van: a t e l j e s, amely kifejezi mind a hasonlítottat, mind a hasonlót (pl. „*Széles utca a víz, ember a sővénye*”) és az e g y s z e r ű, amely csak a hasonlót nevezi meg (pl. „amott ül egy *tűzok* magában”). (Vö. Fábrián—Szathmáry—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlatja 94.) A háromtagú hasonlathoz viszonyítva tehát a teljes metafora kéttagú, az egyszerű pedig egytagú. Nem minden stilisztikai munka utal erre a kétféleségre, így például Zlinszky „A szóképekről” című tanulmánya sem. Pedig a teljes és az egyszerű metafora nemcsak formailag különbözik egymástól, hanem nyelvi felhasználhatóság, kifejező erő, sőt a vizsgálatára alkalmazott módszer szempontjából is. Az úgynevezett köznyelvi metaforák, amelyeket Müller Miksa óta meg szoktak különböztetni a költői metaforáktól (vö. Zlinszky: A szóképekről 23), kevés kivétellel egyszerűek (az asztal *lába*, *fényes* jókedv stb.); a teljes metaforák a költői nyelv

sajátjai, de a költői nyelv is ismer egyszerű metaforákat, ezek pedig többnyire szemléletesebbek, expresszívebbek a teljes metaforáknál. Az egyszerű metafora ezenkívül jelentéstani fogalom: a hasonlóságon alapuló névátvitel fejezetébe tartozik (Zlinszky: i. m. 3, Gombocz: Jelentéstan 69—70); a teljes metaforában pedig, akárcsak a hasonlatban, nincs jelentésváltozás: a szavak eredeti jelentésükben szerepelnek, csak a mondatszerkezet révén kerülnek hasonlósági kapcsolatba egymással. A teljes és az egyszerű metaforát következetesen meg kell különböztetnünk, ha el akarjuk kerülni a metafora meghatározásában lépten-nyomon felbukkanó önellentmondásokat (l. pl. Posch Jenő cikkét: A metaphoráról. EPhK. 42: 16—25, 97—107) és a quintilianusi „rövidített hasonlat” meg a wundti „azonosítás” elméletének összeütközését.

1. A teljes metafora megnevezi a hasonlítottat is, a hasonlót is, akárcsak a hasonlat; a tertium comparationis hiányzik belőle, de ez, mint láttuk, néha a hasonlatból is hiányozhat. A két tárgy logikai-mondattani viszonyítása azonban nem hasonlítás, hanem azonosítás formájában történik: nem azt mondjuk, hogy *A* hasonló *B*-hez, hanem, hogy $A = B$. Ennek a képletnek nyelvi formája pedig elsősorban az *a l a n y b ó l é s n é v s z ó i* (ill. *igei-névszói*) *á l l í t m á n y b ó l* álló szerkezet.

Az alany nevezi meg az ismert tárgyat, amelyről az állítmány valami újat közöl: a metafora esetében azt, hogy a költő a tárgyat mihez látja hasonlónak: „*Minden szonett egy miniatűr oltár*” (Szonettek, H.); „*Tél van most. A hófehér falombok | ciframintás stukkatur plafon*” (Illusztrációk mindenféle könyvekhez 5., R.). De megfordítva, a kép is lehet ismert, ilyenkor a hasonlított foglalja el az állítmány helyét. Egy fentebb idézett hasonlatban a költő az elmúlt örömeiket gyöngyszemekhez hasonlította, melyek széthulltak, mert gyerek fűzte őket; a kép így folytatódik: „*A Sors a játékos gyerek, | ki gyöngyszemeid zsinorját | elvágta*” (E komor június havon, R.).

Az alany—állítmány szerkezetű metafora statikus, zárt képet alkot: a költő nem akar mást közölni tárgyáról, mint azt, hogy ennek vagy amannak látja. Ha ezenkívül más mondanivalója van, metaforája kifejezésére olyan szintagmát választ, amelyet a mondatba beleillesztve gondolatát tovább fejlesztheti.

2. Ilyen az *é r t e l m e z ő s s z e r k e z e t*, melyben — Simonyi szavai-val — „az értelmező az illető mondatrészt, a jelzettet, megismétli, a már megnevezett személyt vagy dolgot új néven vagy valamely jellemző sajátágánál fogva újra megnevezi” (A jelzők mondattana 114), tehát tulajdonképpen szintén azonosít. Az „Esti kérdés” (H.) hatalmas ívelésű körmondatának tetőpontján: „minek az est, e szárnyas takaró? | ... | s a felhők, *e bús Danaidalányok* | s a nap, *ez égő szizifuszi kő?*” a fő mondanivaló nem a természeti jelenségek metaforikus megjelenítése, hanem a megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdés: *minek?* — s a metaforák tartalma, a hiábavalóság mitológiai jelképe ennek erősítésére szolgál.

Értelmezőnek tekinthetjük a *m e g s z ó l í t á s t* is, a ki nem tett 2. személyű személyes névmás értelmezőjének. Költőnk gyakran alkalmaz metaforás megszólításokat: „*Ó kancsók kincse! drága kincs! | Kincsek kancsója! Csókedény!*” (Sugár, I.); „*Ó könyv, amelybe ezrek álma révedt! | Dús serleg, melyet Héphaisztosz gyártott | ... | Kit új korokba küldtek régi révek, | aranyhajó! rozsdá neked nem ártott*” (Homérosz, H.).

3. Az értelmezős szerkezetnél mozgékonyabb s ezért Babits költői nyelvébe még rugalmasabban illeszkedik a teljes metafora birtokos szerkezettel való kifejezése. A birtokos fejezi ki a tárgyat, a birtok a képet; a birtokviszonynak az a fajtája ez, amelyet a *Pest városa* típusú, genitivus explicativus-szerű szerkezetekben látunk (l. Simonyi: A jelzők mondattana 150—1): ebben a kifejezésben: „*csiklandó vágyak méhrajai* | zsbongnak övem körül” (Aliscum éjhajú lánya, I.) a csiklandó vágyak éppúgy azonosak a méhrajokkal, mint Pest a várossal. Hasonló szerkezetű kép: „*ízetlen nyugalomnak* keverve *hús vizével* | *hús szeretet borát* idd, szesztelen enyhe bort” (Ecetdal, R.).

4. Itt-ott előfordulnak egyéb szintaktikai megoldások is. Azonosságot fejez ki pl. az eredmény- és eredethatározó szintagma, ezért ez is alkalmas lehet teljes metafora kifejezésére: „egy ajk *hangszerül* hangolta *ajkadat*” (O lyric love, H.); „*emlékből* raktam össze *rözsét*, | *multból máglyát* jövőm alá” (Az életemet elhibáztam, R.). Kevésbé kifejező a mellékmondat formájában megjelenő metafora: „Nem fogsz szeretni senkit, . . . | csak lányok gyenge mellét, üdítő hús szemét, | friss fénybe fürdő fürtét, *mely nyílt hajnali sátor*” (Ecetdal, R.). A metafora lényege a tömörség; mondattá higitása azt a gyanút kelti, hogy a költőnek sorkitöltőre volt szüksége.

5. A teljes metaforának a fiatal Babits költészetére igen jellemző kifejezési formája a szóösszetétel. E többnyire egyéni alkotású összetett főnevek egy részének utótagja nevezi meg a tárgyat, az előtag pedig a hasonló képet: „s mélyre merítsd bár *tintapatakját* | még feketébben árad, ömöl” (Fekete ország, I.); „szerlemem, új szerlemem, ós varázsom, | dús *mézkirálynőm*, mérgezett darázsom” (Beloved, o beloved, H.); „új hó ablaknál marasztal | merengni *lepkezáporán*” (Édes az otthon, R.). Hasonló felépítésük van az -ú, -ű képzős mellékneveknek: „Aliscum *éjhajú* lánya, | *bársonyszemű, olajarcú*” (Aliscum éjhajú lánya, I.).

Még erősebb a képszerűség, ha az előtag a hasonlított, az utótag a hasonló. Páris című versében (I.) a költő a várost hajónak látja és képét így rajzolja meg: „nyúl fölötte *kéményárbo*c, leng fölötte *füstvitorla*”. A hajó képét az árbo és a vitorla teszi teljessé, a kémény és a füst megnevezése csak utalás arra, hogy ez a hajó valójában város.

A metaforás összetételeket a reformkor irodalmi nyelve is kedvelte (l. Nyelvünk a reformkorban 442, 526, 527, 530, 531—4, 572, 573, 576). E „láng-érezmények” és „rózsafelhők” mellett Babits szóösszetételei impresszionista színeket képviselnek.

6. A kifejtett metafora mondattani felépítés tekintetében ugyanolyan, mint a kifejtett hasonlat, de benne nem a hasonlítás, hanem az azonosítás ténye kap nyelvi kifejezést: „ha a várost *tengernek mondjátok*, | ez [a villanegyed] egy békés árnyas kis sziget” (Illusztrációk mindenféle könyvekhez 5., R.). A kifejtett metafora különösen alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a költő a képet látja valóságnak: „*Arany tőgyén, mely holdnak hívatik*, | fehér tejjel táplálja gyermekit” (Éjszaka! I.).

7. Nyugtalan, szertelen képzelet nyilatkozik meg a csoportos metaforákban. A költő vágya álmainak városa után ilyen metafora-

sorozatban szólal meg : „Ez ama *hajó*, mely indul zátonyokkal tölt távolra | ... | Ez ama *fészek*, amelyből költ a röpte némely sasnak | ... | Ez a nagy *boly* melyet rakott sok hangyánál-hangyább hangya | ez a *malom*, melyről álmod a mezőn aszó kalangya” (és így tovább, még hét metafora : Páris, I.). Változatos asszociációkat ébreszt benne a pécsi uszoda vize : „e hely énnekem nyugalomra költő | *puha dunna, béles ágy, s hinta bizony, bölcső*” (Emléksorok egy régi pécsi uszodára, I.). Hasonló képzeletcsapongással aposztrofálja a dalt : „Dal, *éji merénylő, titkos szerető*, | dal, *mostoha lélek*, most jer elő” (Alkonyi prólógus, H.) ; a végzetet : „Végzet, *mennyei kard, célzani biztos íj*, | végzet, *lassu malomkerék*, | végzet, *barna madár, földbefonó nagy pók*, | *roppant varsa*” (L.) ; kedvese kezét : „Hát a köröm, a kis köröm ! | Mennyi szépség, mily öröm : | *üveges kép selyemkeretbe*, | melyre a hajnal van lefestve | vagy *piros ablak méla estén* | vagy *rózsarc egy gyenge testen*” (Játszottam a kezével, R.).

Fentebb láttuk, hogy a háromtagú hasonlat a tárgy és a kép között több közös mozzanatot is össze tud kapcsolni. A kéttagú metafora, amelyben a hasonlítás alapja nincs nyelviileg kifejezve, erre nem képes : a tárgy és a kép közötti minden egyes megfelelés külön metaforát kíván. A költő az egyes metaforákat ilyenkor gyakran más-más nyelvi formába öltözteti : vegyesen alkalmazza az alany—állítmányos, az értelmezős, a birtokviszonyos, az összetételes és az egyéb megoldásokat : „*Tekintetének gyenge gyémántkarca* | *üveglelkeket* csengve metszi át” (Strófák a wartburgi dalmokversenyből, I.: birtok és összetétel) ; „*künn a kőd fehér tejébe* | *aranytojást ver a hold*” (Haláltánc, H.: birtok és tárgy) ; „Te mintáztad őt is, te bölcs | ... | hogy érve majd *arany gyümölcs* | *legyen életem ében fáján*” (Babona, varázs, R.: állítmány és birtok). A kettőnél több mozzanató metafora-sorozatot allegória néven külön stilisztikai fogalomként szokták számon tartani : „*tested titkos templomát* | dallal így imádom. | *Elefántcsont palota* | *boltozatos melled* | *kettős márványoszlopa* | nyugszik egymás mellett | *fejed fenn a vánkoson* | *tornya*, melyen átoson | *lágymölyök-lehellet*” (Szerenád, R.).

A teljes metafora nyelvi formáját tekintve azonosítás, tartalmilag azonban legtöbbször hasonlítás : csaknem mindegyiket fel lehet oldani hasonlattá. (A felhők *olyanok, mint a bús Danaída-lányok*; csiklandó vágak zsibongnak övem körül, *mint a méhrajok*; tekintete úgy metszi át lelkeket, *mint a gyémánt az üveget* stb.) Azt az Arisztotelészig visszamenő meghatározást tehát, amely szerint a metafora összevont hasonlat, a teljes metaforára (de csakis erre) vonatkoztatva helyesnek kell ítélnünk ; persze nem szabad úgy értelmeznünk, mintha a metafora a hasonlatból keletkezett volna. Van továbbá olyan teljes metafora, amely tartalmában is azonosítást fejez ki : a Sírversben pl. (I.) : „*koporsó kerít, néma ház*” a koporsó nem hasonlít egy néma házhoz, hanem valóban azonos vele. Ezt a szempontot határesetek megkülönböztetésében is alkalmazhatjuk, mint fentebb a kifejtett hasonlat és a kifejtett metafora esetében.

III. Az egyszerű metafora már tartalmában is, formájában is azonosítás, bár hasonlóságon alapul : a hasonlított dolog, tulajdonság vagy cselekvés neve eltűnik és helyét a hasonlóé foglalja el. Az egyszerű metafora tehát nem más, mint átvitt, képes értelemben használt szó. Azzal a kérdéssel, hogy új jelentése milyen úton keletkezett, és milyen fogalomkörök között jött létre ily módon kapcsolat, a jelentéstan foglalkozik. Itt most csak a metafora nyelvi kifejezés-módjait vizsgáljuk.

1. A főnévi metafora főleg rövidsége, tömörsége miatt szemléletes : „nekünk csupán az élet *csontja* jut” (Festett cél, puszta semmi, H.). A főnév néha csak jelzőjével együtt vesz föl metaforikus értelmet : ha a „Reggeli ének”-ben (R.) azt olvassuk, hogy „a kukoricaszál, a lenge, délceg, | hogy hajlogatja *tollas süvegét!*”, azonnal megképzik előttünk a kukorica címere, de a kukoricaszál süvege önmagában nem sokat mondana. Még színesebb, érzékletesebb képet nyújt a jelzős összetett főnév : „a vízi városban, a Riván | hol lángot apróz *matl opáltükör*, | merengj a messze multba visszaríván” (Esti kérdés, H.). Olyan összetett főnév is szerepelhet egyszerű metaforaként, amely önmagában véve teljes metafora : a *hamukárpit* szürke kárpitot jelentene, mint a „Fekete ország” *tintapatak*-ja fekete patakot, de a Darutörpeharc (I.) e sorában : „hajnal *hamukárpitja* lebben” nem valóságos szürke kárpitról van szó, hanem a hajnali szürkületről.

A főnév jelzői szerepben is előfordul metaforikus értelemben : „Nézz fel az égre : barna *cigány* ködök” (In Horatium, I.) ; „Mint drága macska holdhajlásu nyakkal, | *selyem* karmokkal és *ivor* fogakkal” (Beloved, o beloved, H.).

2. Igen gyakori színező eszköz a melléknévi metafora : „az estnek *rögös* ege sárگا” (Ballada Irisz fátyoláról, H.) ; „Itt közre fogtak messze *vézna* szigetek” (L.) ; „Másutt a halál magára veszi a föld *süket* öltönyét” (Atlantisz, R.). Különösen a H. kötetben, melynek nyelve bizarr impresszionista színekben talán a leggazdagabb, találunk olyan metaforikus mellékeveket, amelyek összetett főnév alkotta teljes metaforából vannak képezve. „Fenn *hattyukeblű* fellegek | elnyúlnak lusta kéjjel” (Mindenek szerelme) : sem a felleznek, sem a hattyúnak nincs a valóságban keble, de a hattyú a fehérségnek szokott metaforikus kifejezője, a fehér kebel pedig női alakot kölcsönöz a felhőnek, s ez megfelel az egész vers erotikus hangulatának, elsősorban a strófát lezáró hasonlatnak : „mint asszonytestek éjjel”. A „*hóbillentyűs ajk*”-ban (O lyric love) a hóbillentyű fehér fogat jelent ; a kissé précieux képet a vers zenei hangolása, a benne előforduló hangszer-hasonlatok indokolják.

3. A zigei metaforák a mondat nyomatékos, állítmányi helyén igen mozgalmas, dinamikus képet adnak : „a szem *kapaszkodik* a harangkötelekbe” (San Giorgio Maggiore, I.) a toronyba mászó ember szédülését érzékelteti ; „Ekkor fuvolád, átkos fuvolád | *lobbant*, mint sikon a tűzek (Thamyris, H.) a Babitsnál gyakori szinesztézia jelenségével, az érzékterületek felcserélésével élénkíti a képet. De elevenséget visznek a metaforák a versbe akkor is, ha igenévi alakban jelennek meg : „*csobogva* arany homlokán | bomlottak lanyha hajcsomók” (Vonaton, H.).

4. Egy mondatban gyakran több metafora is előfordul ; ezek többnyire egységes, plasztikus képpé kerekednek. „Fenn *sötét vízben arany csónak* úszik” (Szimbólumok 2.: Szimbólum a holdvilágról, H.) ; „oly szomorú, hogy perceim eladtam | s időm *bora* idegen *kádba* száll” (Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni, R.). Ha az így kialakult kép emberi vonásokat visel, a stilisztikák megismerésére is alkalmasok : „*beteg* fekszik a világ e vánkoson, | e kőkemény istenkoponya vánkosán | *fekszik* a vak világ *beteg*en, *ostobán*, | és óriási *keble lázasan piheg*” (Theosophikus énekek 2., I.)

a) A teljes mondatra terjedő metaforában az egyes szavak gyakran eredeti jelentésükben szerepelnek, s csak összefüggésükben vesznek fel átvitt, képes jelentést : „Isten elménket bezárta a térbe. | Szegény elménk e térben

rab maradt: | ... | *Én boldogolván azt a madarat | ki kalitjából legalább kilátott, | a semmiből alkottam új világot*” (Bolyai, R.); „Oly szomorú, hogy *műzsám így kiáll | árulni hulló kececseit miattam*” (Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni, R.).

b) Egész versre vagy nagyobb versrészletre kiterjedő metafora-csoport a szimbólum. Horváth János Ady szimbolizmusáról szóló tanulmányában a szimbólum lényegét abban látja, hogy benne a kifejezendő valóság és a kifejező kép egyes mozzanatai között nincs pontról-pontra követhető megfelelés, mint az allegóriában: a kép a költő fantáziájában önálló életre kel, és a valóságra vonatkozását inkább csak sejteti, szuggerálja, mintsem kimondja (Horváth János: Tanulmányok 545 kk.). Nyelvi síkon ez úgy jelentkezik, hogy az allegória jobbra teljes metaforákból épül fel, amelyek megnevezik mind a kifejezendőt (a hasonlítottat), mind a kifejezőt (a hasonlót): ilyen volt a Szerenád fentebb idézett „tested titkos templomát ...” kezdetű részlete; a szimbólumot egyszerű metaforák alkotják, amelyek a kifejezendő valóságot nem ruházzák föl nyelvi formával. Így Babits sem mondja meg „Vile potabis” című versében (R.), hogy mi az a *szerény bor*, mellyel barátait kínálja; mit jelent az, hogy *kertem bizony már járta féreg*, és az olvasóra bízva annak megfejtését, hogy mi az az *új vessző*, „melynek bár gyümölese | savanyúbb a tavalyinál | elég hogy kádatam betöltse | és nektek enyhülést kínál, | ha szátok ízét ronda karcos | rontá vagy édeskés barack | s nekem erőt új kapharchoz | veletek, gyűvötény, tarack !” A szép költemény egészen ellaposodnék, ha minden mozzanatának ki akarnánk kutatni a reális megfelelőjét.

Mindjárt hozzá kell tennem, hogy XIX. századi és régebbi költeményekben igen gyakran az allegória is egyszerű metaforákból épül fel — gondoljunk Tompa Mihály híres allegorikus költeményeire —, sőt sokan (pl. Kozák Lajos: A metafora és Arany metaforái 34, Posch Jenő: EPhK. 42: 103 stb.) éppen azt tartják az allegória jellemző vonásának, hogy nem mondja meg nyíltan, miről szól. Az allegória és a szimbólum itt ismertetett szétválása csak a szimbolista költészet uralomra jutásával következett be. De itt is csak a szélső esetekben fedi egymást allegória és teljes metaforák sora, szimbólum és egyszerű metaforák sora. Alább, ahol a metafora-fajták vegyes előfordulásáról lesz szó, látni fogunk olyan allegóriákat és szimbólumokat is, amelyekben helyet kap teljes és egyszerű metafora egyaránt, de a tipikus, a jellemző ezekben is a teljes metafora az allegóriára, az egyszerű metafora a szimbólumra.

c) Az előbbieken olyan metafora-csoportokat mutattunk be, amelyek kerek, egységes képet alkotnak. A merész költői fantázia azonban heterogén vonásokból, össze nem illő mozzanatokból is tud képet teremteni anélkül, hogy képzavar keletkeznék. A napfényt például gyakran hasonlítják aranyhoz, de az égboltról való áradása néha az eső képzetét is felidézi. Így jönnek létre ezek a képek: „szomjas hússal *innád ezt az égi aranyat*” (Aranyfürdő, aranyeső, Danaé, R.) és: „*Ázik az utca friss aranyban*” (A esengetyűsfű, R.). Nem érezzük képzavarnak ezt a heterogén képet sem: „a lélek az égbe fölakarózik, | mozgatja a *szárnyát* és rázza *bilincset*” (Alkonyi prólógus, H.), mert noha megbilincselte madarat nehéz elképzelnünk, a szárny és a bilincs ősi költői attribútuma a szabadságnak és a rabságnak. (Tipikus példa a képzavarra — teljes metaforákból — Babits egy későbbi versében: „zenész, te *szívűrokból | vágyszőnyeg*et szövö”. Prológus, Béke és háború közt. 1914.)

d) Két metafora között érdekes, virtuóz kapcsolatot tud létrehozni Babits oly módon, hogy a valóság és a kép viszonyát megfordítva, az úgy-

nevezett chiasmus formájában rendezel el : „*elhallgat a fény és fölvilan a dal*” (Alkonyi prólógus, H.) ; „*kacag a csengő tiszta zajjal | s nyíló kapukból friss leányok | csengetnek vissza víg kacajjal*” (A csengetyűsfú, R.).

IV. Hasonlat és metafora, teljes és egyszerű metafora gyakran együttesen, keverve fordul elő. A hasonlat többnyire megelőzi a metaforát, a teljes metafora az egyszerűt. Ez a sorrend a költői képalkotás folyamatából adódik : a költő előbb a valóságot ragadja meg szemléletével, és mellé állítja az asszociáció útján felmerült képet, majd a képzelet nekihevelésével a kép önálló életre kel. Nemcsak képtechnikájával, hanem tartalmával is jól szemlélteti ezt a folyamatot a „Levelek Irisz koszorújából” kötet egyik verse: „A templom! Röpül!” A holdfénytől kísértetiesen megvilágított templom először még csak hasonlít egy hosszú nyakú nagy madárra : „Nyujtózik, *mint súlyos állat*, | hosszú nyakkal égbe néz, | *mint nagy állat*, mikor fáradt | s nyujtott nyakkal égbe néz.” Majd a költő egyre több részmozzanat azonosságát fedezi fel : *rozetta-szem*; „Látod bő *kapúja* mellett | körmös két nagy oszlopát ? | Látod-é csúf *szügye* mellett | *csontos-körmös oszlopát?*”, míg végre a templom madárrá változik és felrepül : „S addig nézted, míg előrébb | tornya görbült eleven | s rézsút nagy keresztes *csőrét* | légbe fúrta hirtelen, | ércetetője *tollra-foszlott* | s meglebbent a barna *szárny*, | földről felszökött az oszlop | s fölrebbent a barna szárny”.

1. A Laodameiában, mikor Protesilaos apja és felesége azon vetélkednek, hogy melyikük gyászolja mélyebben a halottat („apa s nő közt szörnyű verseny”), mindketten hasonlattal ábrázolják a vetélytárs kisebb értékűnek vélt fájaldalmát és metaforával a magukét, az igazit : Iphiklos : „Asszony búja *mint a zápor*, csupa könny és elfolyik : | férfi búja *hegyi tó*, mely mély és messze s maga van” ; Laodameia : „Férfi búja fagyos bánat, *mint a jég a hegytetőn*, | asszony búja *forró láng*, mely önmagát emészte ég”. Metaforába megy át a hasonlat a „Fájó, fázó ének”-ben (R.), ahol a költő a lelkéről beszél : „Fájón meztlen, *mint beteg* | *zománca-vesztett fogideg*. | Úristen, ami itt *hibás*, | ki lesz *eltönni* Messiás ?”

2. A teljes metafora megelevenedésére, egyszerű metaforává függetlenedésére jó példa az „Esti kérdés” kezdete : „Midőn az *est*, e lágyan takaró | fekete, síma *bársonytakaró*, | melyet terít egy óriási dajka, | a féltett földet lassan eltakarja . . .”. A továbbiakban a költő az este sötétségét már valóságos takarónak látja, s szinte csodálkozik, hogy ennek a takarónak nincs súlya, anyagi nyomása, hogy a fűszálak, virágszirmok, lepkék „úgy pihennek e *lepelnek* árnyán, | e könnyű, síma, bársonyos *lepelnek*, | hogy nem is érzik e lepelt tehernek”. Ilyen felépítése lehet a szimbólumnak is. A „Téli dal”-nak („melyben a költő magát és társait bányászokhoz hasonlítja”) első verszaka ezt ígéri : „a dal ma szép lesz, mely lesz és *enyém*¹ | szimbólumokkal teljes költemény”. A következő versszak teljes metafora alakjában mondja ki a szimbólum sumáját : „Mondom nektek, hogy *bányászok vagyunk*”, majd a képet további, pontos reális megfelelő nélküli egyszerű metaforák mélyítik el : „emelygünk *ormos akna kormain*”, „*forró sötétben fénylő kincseket* | keresünk míg valami eltemet. | S talán a *víz* temet bennünket el, | . . . | talán a *tűz*, talán a *viheder*” stb.

¹ A kiemelés Babitstól.

Hasonlat, teljes és egyszerű metafora hármias lépcsőfokának példáját találjuk Babits egy későbbi költeményében : „Lassan vet óvatos szemet előre | földhöz ragadt nyomorult tudomány, | *csigaként* tapad hűvös szürke kőre | s az *únalom nyálkája* nyúl nyomán, | hitvány *házát* cipeli dőre súlyul —” (Hadjárat a semmibe, Béke és háború közt. 1913—1916).

3. A képalkotás itt ismertetett folyamatának fordítottjával is találkozunk. A metaforát követő hasonlat, az egyszerű metaforát követő teljes metafora mintegy kifejti, megmagyarázza a kép előző, tömörebb mozzanatát. A képzelet működését spontánul követő kifejezésmóddal szemben ez az eljárás a szemléltetésnek intellektuálisabb, gondolatibb módja. „*Álmosan borúl* a nap | *vörös arccal* az ég aljra | *mint a részeg az asztalra*” (Palotai est, R.). A nyelvileg is testesebb hasonlat hatásosan zárja le az előző metafora-sort : „Mert *éltem* csak egy *égő pusztá láza*, | és lelkes *tested* benne dús *óza*, | hol kettős *kútra* lelt a karaván. | S *Gondolatod*, hajtani hús vizére, | *lelkemnek nyáját*, vágyaim *vezére*, | mely halkán kél. *Mint nap a Szaharán*” (A költő életének pusztájáról, R.). Itt a nyomatékosságot még az is növeli, hogy a verset betetőző hasonlatot pont és nagybetű különíti el előzményeitől.

Ugyanakkor azonban az egyszerű metaforát utólag részletező teljes metaforák sorozata a mesterkéeltség, pedantéria benyomását keltheti, mint pl. a Laodameia allegóriájában : „Milyen *bort* adtak, a föld fiának | a kegyetlen istenek | ... ? ... *Bolond akarás a férfi bora*, | *a nő bora bús szerelme*, | sajtolva kinnal a *fürtből*, | amelynek *vágy* a neve, | a *sors buta lába* gázol a | *lélek kádjában* ütemre | és ömlik a *vérző fürtből* | a bor vérszínü leve”.

4. Babits költői képei, akármilyen zsúfoltak is néha, többnyire egy fogalomkörön belül maradnak ; aránylag ritkán fordul elő, hogy képalkotás közben fantáziája egyik tárgyról a másikra siklik. Lássunk egy ilyen bonyolult hasonlat-építményt az „Őszi harangozó”-ból (R.) A költő magatartásának kettősségét : a magányban való kitarulkozását és az emberek elől való elzárkózását kettős hasonlat festi (közbeékelte metaforákkal) : „*Mint bakfislány éjjel letolja dőrén* | *paplanát, ingét*, hogy Isten szeme | korcsolyázzon legalább síma bőrén : | perverz lelkem épúgy tolja le | takaróit az utolsó szálig | mikor maga van (Isten látja-e ?) — | más előtt nyakára húzza állig | *mint a szemérmes vénleány ...*”. A mondat folytatásából kiderül, hogy a „szemérmes vénleány” nemcsak a „dőre bakfis” ellenpárja, nemcsak a költő lelkének hasonlója, hanem — értelmzős szerkezetben — teljes metafora tagja is : „a szemérmes vénleány, a *Föld*, | fehér paplant von magára nyárig, | amint levedlik testéről a zöld”. Így a költő lelkiállapota egy közbeiktatott tagon, a közös hasonlón keresztül a télbe boruló természettel kerül hasonlósági viszonyba. A következő tercinnak ezt a képet részletezik tovább allegóriászerűen, a Vörösmarty Előszó-jára emlékeztető színekkel : „Máris messzebb járja a *régi táncos* | körül, a *Nap* körül a régi kört, | hogy az ne lássa, hogy a *bőre ráncos* | a *sártól s szeme* nemsokára holt | *üveges* lesz a *fügytől ...*”. A lezáró hasonlatban az öreg nő képe újabb asszociációt vet föl : „fürté olyan egykettőre ősz | *mint siralomházban bukott királyné*”. A kép végső kicsengése tehát a halál gondolata, s ehhez csatlakozik a vers utolsó — a hasonlat-építménytől már független — sora, amely az első tercina végén elhangzott sort : „siess harangozó ! az alkony megelőz” így visszhangozza komoran : „Siess, harangozó ! A halál megelőz.”

5. Hasonlat és metafora között nemcsak ott mosódik el a határ, ahol a versben vegyesen fordulnak elő; vannak hasonlat alakú metaforák és metafora alakú hasonlatok is.

a) A Mozgófénykép (I.) a halálba rohanó autót így szemlélteti: „vágat a vad kocsit, *mint robogó sár, fürge koporsó*”. Formailag ez tökéletes hasonlat; de robogó sárhoz, fürge koporsóhoz az autót nem lehet hasonlítani, csak metaforikusan azonosítani vele. Ugyancsak azonosítás, metafora (közelebbiről megszemélyesítés) a tartalma ennek a látszólagos hasonlatnak is: „Régi redőjű ruhában jöttök most is előmbe | halvány gondolatok, *mint régi szüzek, kosarakkal | menve az istennő szentélye felé*” (Klasszikus álmok, H.).

b) Első tekintetre metaforának látszanak ezek a képek: „*Ért gyümölcs nedvvel, fejem telve vággyal*” (Himnusz Iriszhez, I.); „*Ó álmodom már csöpp kezét | kerek a halma, völgye szép: | . . . | Ott jártak szomjas ajkaim: | arany homokon beduin!*” (Játszottam a kezével, R.); „szép nőt kínál a Nagy Kéz: *izes éket drága tál*” (Isten kezében, R.). Mindegyikből hiányzik a hasonlat külső ismertető jegye: a kötőszó vagy a rag, illetőleg névutó; de mindegyikben megvan a tertium comparationis nyelvi kifejezése és mindegyik több mozzanattal — ezek pedig azok a vonások, amelyek a hasonlatot tartalmilag elválasztják a kéttagú, teljes metaforától. Voltaképpen tehát kötőszó nélküli, asyndetikus hasonlatokkal van dolgunk. A Magyar Irodalmi Lexikon (szerk. Dézsi Lajos, 1926.) hasonlat-cikke is idéz ilyen példát Aranytól: „*Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal — | Egy új Kasszandra Trója lángjain!*” (Széchenyi emlékezete), megjegyezve, hogy a hasonlatnak itt azért nincs szüksége kötőszóra, mert nyelvtani alakja nem hasonlat.

6. Nem volna költő a költő, ha minden hasonlatát és metaforáját be lehetne skatulyázni a fent ismertetett típusokba. Csak néhány példát a nem kategorizálható képekre. Egy 1904-ből kelt, de csak a Recitativ című kötetben megjelent szonett címe és tartalma: „Nincsen kísértet”. Utolsó sorai így hangzanak: „S elálmosodván, *ketrecinkbe* bújva, | — bátor *csibék!* nincs *róka!* — mécses fújva | nyugodtan alhatunk. Nincsen kísértet!” A *ketrec* metaforájához tartalmilag kapcsolódik a gondolatjelek között beszúrt felkiáltás, amely az egész vers mondanivalóját ironikusan az ellenkezőjére fordítja. Az „Ősz, kripta, ciprus, szüret, tánc, kobold” (H.) két sora: „*s mint álmos álom ez a kripta-bolt, | oly álmos álom élted és a kor*” hasonlatban foglal egybe két teljes metaforát, amelyek közül az egyik hasonlítottja, a *kriptabolt* maga is metafora: a vers első sora szerint „A szürke ég ma roppant kripta-bolt”. (Az *álmos álom* és az *álmos álom* szójátékos chiasmusról itt nem beszélünk.) A Sugárban (I.): „Hogyan dicsérem termeted? | *A pálmafák, a cédrusok, | az árboc és a lilium* — | az mind nem él, az nem mozog” a szerkesztetlenül egymás mellé rakott hasonlat- (vagy metafora-) elemek az egyenlőtlenséget, a hasonlíthatatlanságot fejezik ki.

V. Bevezetőben említettem, hogy milyen szerepe van a költői képek vizsgálatának a költők szemléletvilágának megértésében; legyen szabad ebből a szempontból is rövid áttekintést adnom a fiatal Babits képkincséről. A képalkotás első logikája megkívánja, hogy a hasonló ismertebb körből legyen véve, mint a hasonlított; kifejező funkcióját csak így töltheti be, mert ismeretlent a még ismeretlenebbel (ignotum per ignotius) nem lehet megvilágítani. A képes kifejezések legbővebb forrása ezért az emberi test, az emberi cselekvé-

sek és a természet. Az ilyen képeket találjuk a legnagyobb számban Babits költészetében is: a San Giorgio Maggiore tornya „Velence *ujjaként* az ég felé mutat” (San Giorgio Maggiore, I.); a testvéri költők „*egy fa levéle* mind” (Új könyvek, R.) stb. De nem ezek a minden költőnél közös eredetű képek a legjellemzőbbek rá; érdeklődését, szemléletének irányát a speciális fogalomkörökből vett képek mutatják inkább.

Természeti képei között különleges helyet foglalnak el a bor fogalomköréből vett hasonlatok és metaforák. Egész versek épülnek fel bor-szimbolikára (Ősz, kriptá, ciprus, szüret, tánc, kobold, H.; a Laodameia „Milyen bort adtak. . .” kezdetű kardala; Vile potabis; Ecetdal, R.); megjelenik a bor az „Éji dal”, a Homérosz, a „Két nővér” (H.), az „Új könyvek”, az „Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni”, „A csengetyűsfű” (R.) soraiban is. Ezekben a képekben a költő szülőföldje, a bortermő Szekszárd vidéke csillog vissza. Aránylag ritka tájképei között feltűnőek a sivatagi képek: teljes panorámát nyújt „A költő életének pusztajáról” című remekművű szonett (R.), felbukkan az „óáz”, a „karaván” és a „rest teve” a Vonaton elmélkedésében (H.), az „arany homokon beduin” a „Játszottam a kezével” fantáziacsapongásában (R.). Vajon nem az élet sivárságát szimbolizálják-e ezek a magyar költő közvetlen szemléletétől annyira távol eső képek?

Az emberi élet nagy állomásai: szerelem, betegség, halál is szolgáltatnak képanyagot. Erotikus képeket leginkább a „Mindenek szerelmé”-ben találunk (H.), de a „Szőlőhegy télen” (I.) is „mint *ájult hölgy*, mutatja fesztelen | telt formáját, a gömbölyút, csinost”. A betegség-képekben a század eleji dekadencia ízei érződnek: az olasz városok szűk utcái „lázások” (Itália, I.), a költő lelke fájós foghoz hasonló (Fájó, fázó ének, R.); a „Miként szélcsendben a hajó” (R.) egy érdekes hasonlatában „*úgy csüggök fényes szemedben, | mint hipnotizált, orvosán*”.

A költők nemcsak az emberkéz műveit hasonlítják természeti tárgyakhoz, hanem megfordítva is. Babits az ilyen képek anyagát szívesen veszi a nagyvilági fényűzés fogalomköréből: a napfény úgy hömpölyög végig a lombon, levélről levélre szállva, „*mint a sok-medencés kútban*” (Aranyfürdő, aranyeső, Danaé, R.); a havas faágakat „*ciframintás stukkatur plafon*”-nak látja (Illusztrációk mindenféle könyvekhez 5., R.). Valóságos luxust fejt ki az é r t é k e s a n y a g o k nevének metaforikus felhasználásával: *arany* a hold (Szimbólumok 2., Haláltánc, H., Babona, varázs, R.), a nap többek között „A csengetyűsfű” excentrikus látomásában, ahol a reggeli verőfényben csodálatos kincsesládává magasztosul a szemeteskoscsiban „*ezüstből látsz fellengni fodrot | a por gyémántját, füst ezüstjét*”. A gyémánt nem mindig az értékesség, hanem néha — a szó görög etimológiájának (*ἀδαμας*) megfelelően — a legyőzhetetlenség kifejezője, pl. a Laodameiában: „*gyémánt Vágy s gyémánt Végzet*”. Nagy szerephez jutnak az értékes anyagok a női szépség ábrázolásában: az „Örök dolgok közé legyen híred beszótt” (H.) című vers nőalakjának ajkára és keble csúcsaira „*drága rubint a vér rejtek futása fest*”, foga pedig „*ivor plekturum gyanánt*” villog; *elefántcsontból* és *márványból* faragja ki a nő testének titkos templomát a Szerenádban (R.); az „Egy dal” című versben (R.) „*Szomitó selyem ajkak | és bársonybőr kacsók*” után epekedik. E látásmód következtében Babits szerelmes versei nem annyira a szenvedély erejével hatnak, mint inkább az esztétának a szépben való gyönyörködését tükrözik.

Esztéta szemléletből fakadnak a művészet világából vett képek is. *Ecsettel* fest a szívárvány (Himnusz Iriszhez, I.), a napsugár (Fekete

ország, I.); *ecsettel és vésővel* munkálkodik a „titkos Est” (Babona, varázs, R.). Hangszerek szólalnak meg az „Óda a szépségről” és az „O lyric love” című költeményekben (H.). Táncolnak a fák a „Mindenek szerelmé”-ben (H.), a hajó a Laodameia egyik kardalában, a föld a nap körül az „Őszi harangozó”-ban, a halál az Atlantiszban (R.). A poeta doctus képsugalló kulturális élményeinek gazdag területe az ókori mitológia: látja és láttatja a *Danaidákat* és *Szizifuszt* (Esti kérdés, H.), *Ariadnét* és *Thézeuszt* (Vonaton, H.), a *bakhánsokat* (Bakhánslárma, A sorshoz, H.), *Tizifonét Orkusz falain* (Levél Tomiból, R.), *Mithrast* (Naiv ballada, R.), *Danaét* (Aranyfürdő, aranyeső, Danaé, R.).

A modern ember életében egyre nagyobb szerepet játszó *t e c h n i k a* ez idő tájt nyer polgárjogot a költészetben. Babits költői témává avatja a mozgófényképet, és több verset ír az automobilról; de hogy mennyire otthonos már számára a technika világa, leginkább az mutatja, hogy hasonlatokat is merít belőle: „minden perc vaskörmű szem, | mely a lejtő felé viszen, | mint *fogaskerekű vonat*” (Régi szálloda, I.), „sebebben, mint *hír a dróton*, a bús utakon tova gördül a két robogó” (Mozgófénykép, I.). Fiatalkori költészete nemcsak mondanivalójával, gondolatvilágával, hanem kifejezési formáival is igazolja azt, amit a „Naiv balladá”-ban vall magáról — s amit Horváth János is idéz „Rendszeres magyar verstan”-ának 94. lapján, Babits verseléséről szólva —: „szerettem mindent ami ódon | szerettem mindent ami új.”

J. Soltész Katalin

A mondat szerkesztés néhány kérdése*

Aki már próbálkozott önálló írásbeli munkával, valamely szakmai vagy tudományos kérdés szóbeli előadásával, tapasztalhatta, mennyi gondot, fejtörést okoz gondolataink kialakítása, kifejtése. Azok a fogyatékoságok, amelyekkel ebben a vonatkozásban találkozunk, a nyelv t a n i s z a b á l y o k értelmében rendszerint nem minősíthetők hibának; elemzésük során többnyire a mondat szerkesztés és a stilisztika területére lépünk.

I. Kezdjük a tárgyalást mindjárt egy példával. A példaként szereplő mondat egy értekező típusú iskolai dolgozat végső megállapítása. A dolgozat témája „A török áfium stíluseszközeinek elemzése” volt. „*A tartalom és forma egységét a mű élénksége és bő eszmei mondanivalója teszi változatossá és érdekessé.*” Ezt a gondolatot a tanáron kívül — aki tanítványainak még a gondolatait is ismeri — más aligha érti, mert megfogalmazásában feje tetejére van állítva. Fordítsunk rajta, s máris érthető lesz: *Az, hogy a gazdag eszmei mondanivaló ilyen (ti. a dolgozatban megvizsgált) változatos, érdekes és élénk formában jelentkezik, a tartalom és forma egységét bizonyítja.* Az efféle mondatok arra figyelmeztetnek, hogy gondolatainkat csak akkor írjuk le, amikor világosan kialakultak bennünk, amikor tisztán látjuk, mit is akarunk mondani. A ki-kristályosodott gondolat általában érthető alakban jelenik meg, és fordítva: az értelmetlen mondat zavaros gondolkodásra, ki nem alakult gondolatra vall.

Arra is ügyelnünk kell, hogy gondolatainkat m i n d e n r é s z l e t ü k b e n kifejtsük. Gyakorlatlan fogalmazókkal többször megesik, hogy miután egy helyes, logikus gondolatsornak magukban a végére értek, azon melegebben, csak a végeredményt tartva szemük előtt, túlzott tömörséggel vetik azt papírra, s mit sem törődnek az olvasóval, aki ugyanazt a gondolatsort nem járta végig. Pl.: „*Ha Török Bálint bűnösségét összehasonlítjuk A walesi bárdok című balladában szereplő Edwárd király tétével, akkor látjuk a bűn fejlődését.*” Mi a hiba ebben a mondatban? — A mellékmondat kissé pongyola fogalmazását mellőzve az, hogy főmondatában ki nem fejtett gondolat nyomorog: ...*akkor látjuk, hogy a költőnek, Arany Jánosnak mint mélyül a tragikumról vallott felfogása.* — A következő gondolat el sem fér egyetlen mondatban: „*Zrínyi egy kérdést tesz fel magának, ha az oltalmára valamilyen nemzetet kellene választani, akkor a magyart választaná.*” Ez helyesen tagolva így fest: *Zrínyi egy kérdést tesz fel magának: vajon milyen nemzetet választana oltalmára. Rögtön felel is: a magyart.*

* A most megjelent Iskolai nyelvművelőből (a Művelt Népnél 1956-ban megjelent gyűjteményes kötet második, iskolai kiadásából) közöljük mutatványként ezt a cikket.

Egy-egy gondolatunkat általában egy-egy mondatban közöljük. Újabb és újabb mondatokban való megismétlésük — hacsak nincs vele valamilyen stilisztikai célunk (pl. értelmi vagy érzelmi szempontú nyomatékozás) — felesleges, s a tárgyi felkészültség fogyatékoságára, a céltudatosság hiányára vall. Az alábbiakban kihagyások nélkül idézem egy III. osztályos tanuló Vörösmarty szerelmes verseiről írt dolgozatának első részét :

„Vörösmarty első szerelmes verseit *Etelkához* írta, ezeket a verseket azonban nem juttatta el *Etelkához*. A bátortalan szerelem c. versben a reménytelen szerelemről ír.

Vörösmarty nem vallotta be szerelmét *Etelkának*.

Több költeményében elárulja *Etelka* iránt érzett reménytelen szerelmét...”

Két mondatra való gondolat így felhívítva — ez bizony bőbeszédűség, mely a túlzó tömörítéssel szemben a másik oldalról fenyegeti a helyes gondolat-kifejtést.

A túlzottan tömör szerkesztésmódnak szép számmal találkozhatunk olyan változataival is, amelyeknek a külseje már több, mint pongyola : nyelvtanilag is kifogásolható. A tanulók közül sokan az érvelésük során felhozott bizonyító anyagot, adatokat, verscímeteket, idézeteket nem illesztik bele előadásuk menetébe, csupán odabiggyeszti mondataikba vagy a mondatok közé, de az olvasótól, a tanártól elvárják gondolatmenetük szökkenéseinek, bakugrásainak követését. Ezekben a példákban még „csak” egy-egy mondatrész hiányzik : „*Aztán ez, »Mégis mozog a föld«, az egész regény alapgondolata lett*” (helyesen : *ez a szállóige*) ; „*Ady az elnyomottak ügyét magáénak vallja, mikor megírja »Dózsa György unokája vagyok én«*” (ti. *kezdetű versét*) ; a következő mondat szerzője azonban már egy egész gondolatot présel a zárójel egyetlen szavába : „*Olga beteg (szívgyörcs) asszony*” (helyesen : *Gyakran vannak szívgyörcsei*). Nézzünk meg még egy dolgozatrészletet : „*Bánk bán az országjárásról hazatérve látja, hogy Gertrudis és a hazájabeli idegenek miként dúskálnak az ország javaiban. Az országban pedig : »Jajt és bánatot találtam.*” A szövegben jól érzékelhető zökkenést az okozza, hogy az első személyű *találtam* élesen elüt a környezet harmadik személyű igealakjaitól. A helyes megoldás ilyenkor vagy az, hogy az igét az idézőjelen kívülre visszük (itt : *talált* alakban), vagy az, hogy az idézetet néhány szóval a környezethez illesztjük (*Nagy erővel törnek fel keserű tapasztalatai : »Hazánk külön-külön vidékein jajt s bánatot találtam.*”).

Aligha járok messze az igazságtól, ha azt gondolom, hogy azok, akik a fenti hibákat elkövették, írás közben elszakadtak a szó élő valóságától, nem „hallották” mondataikat, mielőtt leírták őket. Pedig a jó stilisztát az jellemzi, hogy írásai őrzik az élő beszéd zamatját, természetességét és világosságát. Ezzel semmiképpen sem akarnám azt mondani, hogy ami jó a beszélt nyelvben, az mindig változatlanul jó írásban is. Pl. a társalgási nyelvben és a hozzá közel álló stílusrétegekben meglehetősen gyakoriak az ún. mondatátszövődések : *A fiamat csak egy hajszálon múlt, hogy el nem ütötte a kocs* (ehelyett : *Csak egy hajszálon múlt, hogy a fiamat el nem ütötte a kocs*), vagy : *Téged nincs olyan nap, hogy milliószor össze ne kelljen szidni!* (ehelyett : *Nincs olyan nap, hogy téged milliószor össze ne kelljen szidni!*). Ezek a mondatformák stilisztikailag bizonyos helyzetekhez vannak kötve, s éppen ezért aligha lennének helyénvalók leíró, jellemző vagy értekező dolgozatokban. Még kevésbé van helye az élő beszédnél mégiscsak fegyelmezettebb írásban olyan előadásmódnak, melyben a gondolatok, gondolatrészletek különváltak ugyan, de a nyelvi köntösben egy tömegben gomolyognak, ezért a mondathatárok elmosód-

nak : „*A melegen sütő nap sugarai átszűrődtek az ablak előtt álló fák levelein és a füzetemre estek, amikor rájuk néztem, elfacsarodott a szívem, hogy nekem itt dolgozatot kell írni, miközben így hívogat a nap. A másodpercek, percek közben teltek, és én még csak a felénél tartottam és ezért történt az, hogy az utolsó példát nem tudtam befejezni, amiért aztán igen elszomorodtam.*”

2. Meglehetősen gyakran halljuk nevelők és szülők szájából ezt a figyelmeztetést : Egész mondatokban beszélj! A megjegyzés célja, hogy nyelvtani értelemben teljes mondatok használatára szorítsák a tanulókat. Ez a törekvés általában helyes, hiszen fejtegetésben, előadásban igen csekély kivételt nem tekintve csakis ilyen mondatokkal élünk. Mégis a fordulatos és változatos előadásmód, szépirodalmi jellegű írásaink életszerű, nem papirosízű nyelvének kialakítása érdekében, az erre irányuló stílusnevelésben nem nélkülözhetjük a hiányos mondatokat vagy más szóval a mondat értékű közléseket. A mindennapi életben, az ún. társalgási nyelvben igen sokféle helyzetben és sokféle funkcióban találkozunk velük :

párbeszédben : — *Szervusz. Mi újság? Asszony? Gyerekek?*
— *Köszönöm. Hát ti?;*

helyzetmondatokban (pl. villamoson) : — *Jegyeket tessék! — Átszállót. — Ide is. — Forintos. Tessék, harminc. A lépcsőn is! Szabad? Vigyázz, megtelt!;*

felkiáltásban, parancsban : — *Hallatlan! Hát még mit nem!;*

leplező, intrikáló, fenyegető elhallgatásban : — *Azt hiszem, ő ezt nem tette volna. Különb... — Elhallgass, mert...!*

Sok esetben a teljes mondatoknak a köznapi beszédben való használata éppen a mesterkélttség, nehézkesség érzését kelti bennünk. Ezzel az eszközzel gúnyolja ki Kosztolányi „Appendicitis” c. novellájában a hivatalfőnök nagyképűségét, üres pedantériáját. Kovács, a hivatalfőnök így társalog beosztottjaival vasárnap délelőtt a sörözőben : „*A fegyelmi bizottság a jövő héten ül össze. Önök, kolléga urak, jól tudják, micsoda atyai szívvvel karolom fel mindnyájuk ügyét, de ebben az esetben nem lehet engednem, már csak azért sem, hogy hasonló esetben példát statuáljak... A fegyelmi bizottság és a magas minisztérium bölcs ítéletére bízom, hogy kinek van igaza, s én nem kételkedem, hogy ezek a magas fórumok a méltányosság szemeltartásával is akképpen intézik az ügyet, hogy hivatali tekintélyemen semmi csorba ne essék.*”

Azok a dráma-, regény- és novellairók, akiknek műveire jellemző az élénk, köznapi nyelv, sokszor használják a nem teljes mondatokat. Gyakoriak ezek a lírában is, a drámai menetű, párbeszédes balladákban meg más költeményekben is. Szerepük az élőbeszéd érzékeltetésén kívül sokféle lehet. Így pl. a drámaiság fokozása :

Állata őrzeni négy alabárdost :
„*Lélek az ajtón se be, se ki!...*”
„*Hát ha az anyja, szép huga már most
Jönne siratni?*” — „*Vissza! neki;*
Jaj, ki parancsom, élve, szegi!”

(Arany : Tetemrehívás);

Vagy Móricznál a töprengés, elgondolkodás érzékeltetése :

„Kik jöhetnek, amoda szembe? *A vármegye?*”

Pisze Matyi így gondolta, s meg is szólalt. Előbb oda rúgztatott Sándorhoz, akkor azt mondta rekedten :

— *Vármögye kutyái.*

Sándor megvetően nézett felé :

— Üket viszik — mondta.

— *Aha!* nevetett fel az óriás, Imre ; a *béfofottakat*. Pisze Matyi is megértette. *Fogott katonák. Katonafogdosás, azokat viszik.*”

(Rózsa Sándor I.)

Nyilvánvalóan kár volna lemondani a nem teljes mondatok efféle stíluslehetőségeiről, de ugyanakkor gondosan javítanunk kell a gondatlanságból, pongyolaságból hiányos mondatokat. A következőkben pl. ki kellett volna tenni a zárójelben szereplő mondatrészeket : „*A rendszer a nemzetiségi egyesületek jogait korlátozta, vagy pedig felosztatta*” (őket, még inkább : az egyesületeket). — „*Móricz Sárarany című munkájában láthatjuk a falu földéhségét, osztályellentéteit, egymáshoz való viszonyát*” (az emberek egymáshoz való viszonyát). — „*Ady azonban tisztában volt, és látta a polgárság ellentmondásait*” (... tisztában volt kora társadalmával...). — „*Nyári szabadságra engedték őket, és elhatározta, hogy falura megy nagynénjéhez*” (... és így Pista elhatározta...).

3. Miután gondolatainkat helyesen kialakítottuk, és magunkban világosan elrendeztük, előttünk áll az a kérdés, milyen mondat formájába öltöztessük. Sokakban még ma is él az a tévhit, hogy az egyszerű mondat jobb az összetettnél, de ha már összetettet írunk, a mellérendelés magyarosabb az alárendelésnél. Ami a helyességet illeti, a felsorolt mondatformák közt nincs semmi különbség, de igenis van, vagy inkább lehet köztük különbség stilisztikai értékük, stíluslehetőségeik szempontjából.

Az alárendelő mondatok, minthogy tagmondataik révén lehetővé teszik gondolataink részletező, aprólékos boncolgatását, alkalmasak súlyos mondani-való komoly vagy ünnepélyes előadására. Ezért gyakran találkozunk velük a hivatali és a tudományos nyelvben, ezért élnek velük körmondattá szélesített formában költőink és nagy gondolkodóink. Vörösmartynak „A Guttenberg-albumba” c. verse, Petőfi „A XIX. század költői” c. versének utolsó előtti szakasza egyetlen hatalmas körmondat, s ennek nagyszerű példáit csodálhatjuk Kölcsey Parainesisében, Eötvös regényeiben is.

A mellérendelő mondatszerkesztés a maga lazaságával a társalgás nyelvének hangulatát idézi. Ezért íróink is gyakran alkalmazzák jellemzésre művük egy-egy alakjának beszédében. Figyeljük csak meg, hogyan beszélteti Móricz Joó Györgyöt :

„*Elmegyek veled, azt mondja:*

— *Vágjál egy kis fát.*

Jól van, hamar összecsaptam neki egy csomó ágat, rőzsét, akkor csakugyan adott egy kis kukorica-kenyeret, de rosszul volt sütvé, csak úgy szétomlott, mikor a tarisznyjába tettem. Úgy kellett becsavarni a kenyérruhába, mint a lisztet. No, szép kenyeret süt ez is.”

(Boldog ember)

Nem nehéz e részlet több mondatából alárendelt összetett mondatot szerkeszteni, ez azonban jelentősen megváltoztatja az elbeszélés stílusát: *Miután hamar összezsáptom neki egy csomó ágat, rőzsét, csakugyan adott egy kis kukoricakenyeret, de mivel rosszul volt sültve, csak úgy szétomlott, mikor a tarisznyába tettem.* — Látjuk, az átalakítással a beszélt nyelv mondattani vonásai elmosódnak, s a hivatalos vagy a tudományos nyelvre jellemző, logikailag szorosan zárt mondat jön létre, amelyből hiányzik az élénkség és a hangulatosság.

Szóljunk néhány szót az egyszerű mondatról is. Sokan tán nem is gondolják, hogy ebben az első pillantásra szürkének látszó nyelvtani formában milyen gazdag stíluslehetőségek rejlenek. Pedig így van. Ennek megmutatására egy kis részletet idézek Jókai „A köszívű ember fiai” c. regényéből. Az író rövid, egyszerű mondatokkal érzékelteti a budai ostrom drámaian pergő eseményeit. Figyeljük meg, hogy az események sokrétűen kavargó képét élénk vetítő hosszú lélegzetű mondatokat is pontos vesszőkkel rövidebb szakaszokra tördeli:

„A svábhgyei főhaditanyáról látni, mint hömpölyög hangyabolyként a harmincnegyedik honvédszászlóalj önkéntes csoportja fel a rés omladékain; a vár-fokról kartácszapor fogadja őket; vissza, majd megint előre hömpölyögnek, felhatolnak a sánkra, szurony szurony ellen küzd már; az ellenfél visszaveri őket s leszorítja a résről. Hanem a várvédők tisztjei halva maradtak ott.

A másik két zászlóalj, a tizenkilencedik és a negyvenhetedik, a lábtókon halad előre. Közéjük osztva az önkéntesek. A körönd ágyúiból, a tornyacsok ablak-réseiből lövik őket. Hasztalan...

Egyik lábtón halad fölfelé Baradlay Ödön. Jobbjában kivont kardja. Azon a lábtón első volt. Nem hagyta magát mástól megelőzni.”

Vajda János „Nádas tavon” c. versében pillanatnyi, tűnő benyomások festésére használja az egyszerű mondatokat. Erdemes volna az egész verset ebből a szempontból bemutatnunk, de szemléltetésül álljon itt csupán néhány strófa:

A vad alszik a berekben.
Fegyveremmel az ölemben
Ringatózom önfelédten.

Nézem ezt a szép világot.
Mennyi búbáj, mily talányok!
Mind, amit körültem látok.

Nap alattam, nap fölöttem,
Aranyos tüzes felhőben,
Lenn a fénylő víztükörben.

Itt az ég a földet éri.
Tán szerelme csókját kéri...
Minden oly csodás, tündéri.

Ez, amit láttunk, csak kettő a sok lehetőségből. S a kérdő és felkiáltó mondatok stilisztikájáról még nem is szóltunk. Hányféle érzést fejezhetünk ki, mennyi sokféle hatást érhetünk el velük!

4. Mondatainknak nagyobb egységekké történő összefűzésében figyeljünk az igeidők egységére. Gyakorlatlan fogalmazók írásaiban sokszor zavarólag hat a jelen és a múlt idejű igealakok keveredése (az ún. időugratás). Ismeretes nyelvünknek az a sajátsága, hogy múlt idejű események elbeszélésében egy-egy részlet színezésére, elevenebbé tételére lehetővé teszi a jelen időbe való átcsapást. Pl.: *Tegnap este a Duna-parton sétáltunk. Ahogy a Szabadsághídhöz értünk, egyszer csak látom ám, hogy a villamosok hirtelen megállnak, az emberek leugrálnak, s nagy zajjal csoportokba verődnek. Engem is furdalt a kíváncsiság, vajon mi történt.* Amilyen jól hat a múltnak ily módon való jelenre váltása, olyan zavaró és bántó, ha kellő ok nélkül, rendszertelenül cserélgetjük a jelen és a múlt időt. Különösen értekező dolgozatokban bosszantó ez a pongyolaság: „A parasztság problémái is *megszólalnak* Ady költészetében... Észményeinek Dózsát, Esze Tamást, Rákóczit *tartotta*... A világháború kitörésekor *írja* A mesebeli János c. költeményét.” Még érthetlenebb az időugratás, ha ugyanazon mondaton belül jelentkezik: „A végvári vitézek *nem fosztogatnak*, de a zsákmányt *nem vetették meg*.”

5. Eddig a gondolataink világos kialakításával s a helyes mondatforma megkeresésével kapcsolatos kérdéseket vizsgáltuk. Mindnyájan tapasztaltuk azonban már, hogy az igazi nehézségek még ezután következnek: meg kell találni a gondolatainknak legjobban megfelelő szavakat. Micsoda alattomos, váratlan veszedelmek leselkednek ránk ebben a keresgélésben! Hányszor halljuk, mondjuk a kétségbeesett felkiáltást: Tudom, csak nem tudom magam kifejezni! Iskolában és iskolán kívül gyakorlatlan emberekkel sokszor meg-esik, hogy gondolataikat azért nem tudják pontosan kifejezni, mert nem találják a megfelelő szavakat. Ez nem mond ellent annak a tételnek, hogy gondolatok nyelvi forma nélkül nem léteznek. A nyelvi forma megvan, de pontatlan, a beszélő is tudja, érzi, csak éppen szókincséből pillanatnyilag — gyakorlat hiányában — nem futja többre.

Gimnáziumi tanulók dolgozataiban találtam a következő mondatokat: „Az örömtől *háborgó* tömeg elsodorja Toldit és Bencét.” — „Toldi egész környezetére búskomorságot *tükröz*.” — „Sokáig haladtak szótlanul egymás mellett, míg végre Bence meg nem törte a kínosan *tükröző* csendet.” — Azok a tanulók, akik ezeket a mondatokat leírták, nyilvánvalóan nem ismerték pontosan a *háborgó* és a *tükröz* ige jelentését. Az előbbivel olvasmányaikban találkozhattak, az utóbbit — gondolom — tanáruktól hallották az olvasmányokhoz fűzött magyarázatokban, de értelmüknek, használati körüknek már nem néztek utána. A *háborgó* alapjelentése: [a tenger, a tó vize] 'viharosan hullámozik'; átvitt jelentése: [ember, kedély] 'szenvédeyesen tiltakozik'; ilyenformán aligha mondhatjuk, hogy valamely tömeg „örömtől *háborgó*”, inkább azt: „örömtől *ujjong*”. Ugyanígy, ha utánanéznünk a *tükröz* ige jelentésének ([valamely sima felület fény sugarakat, képet] 'visszaver'; [lélek, műalkotás] 'valamit visszaad, megmutat'), megállapíthatjuk, hogy sem az egyik, sem a másik mondatban nem helyénvaló ennek a szónak a használata. Az elsőben az *áraszt* ige, a másodikban a *nyomasztó* igenév kívánczik a helyébe.

Különösen ügyeljünk a régies és az idegen szókra; ha nem ismerjük pontos jelentésüket, inkább mellőzzük őket. A *tegez*-t (nyíltartót) egyesek a *nyíl*-lal tévesztik össze; akadt olyan is, aki a *cinterem*-ről (temetőről) azt gondolta, hogy fegyverterem, s bakot lőtt az az újságíró is, aki az egyik kalcuttai „*street corner sarká*”-ról (azaz az utcasarok sarkáról) írt.

Vegyük szemügyre a hibáknak egy másik típusát: „Magyarország teljesen elmaradott volt akkor, és a *kultúra is nagyon gyér állapotban volt.*” — „Toldi elhatározta, hogy a királyhoz járul, hogy az uralkodó *kimondja a vitéz fejére kegyelmét.*” — „... az emberek azért ünneplik Toldit, mert szeretnék *leróni büntudatukat.*” — „... *könnyek csöpögtek szeméből.*” — „... a könyv nagyon *eltalálta a tetszésemet.*...” — „*Az én szemszögemből nézve* Verne Gyula és Mark Twain írásai...” — Mi a hiba a kiemelt szavak és szókapcsolatok használatában?

Vannak olyan szavaink, amelyek egészükben vagy bizonyos jelentésükben csak néhány vagy csupán egy szóval léphetnek kapcsolatba, illetve egy bizonyos nyelvtani formához rögzödtek. Hogy példákat is említsek, a *mogorva*, *marcona*, *galád*, *gáláns* szót általában emberről szólva használjuk, hogy *poroszkál*, csak lóról, hogy *ellik*, csak állatról, jobbra tehénről mondjuk. Ezek a szavak fogalmi körükben kötöttek. — *Elárulni* csak *rossz szándékot* szoktak (jó tulajdonságokat nem), *felróni* csak *hibát* lehet (valakinek érdemül valamit nem), *hálát valami jóért* érzünk (például a *bíró pártoskodásáért* aligha, vö.: *Hála a bíró pártoskodásának, a mérközést elvesztettük.*), *előreveti árnyékát a baj* (nem pedig a *siker*). Az *elárul*, *felró*, *hála valaminek*, *előre veti árnyékát* stb. szóról, szókapcsolatról azt mondjuk, hogy használata hangulatilag kötött. — *Pej*, *ráró* csak a ló, *ordas* csak a farkas jelzője lehet, a *lábad*, *duga*, *korda* szó is csak a *könnybe lábad*, *dugába dől*, *kordában tart* kifejezésben él ma már. A szavaknak ez a tulajdonsága, mely a más szavakkal való kapcsolatteremtésben jelent korlátot, a frazeológiai kötöttség.

A fentebb kifogásolt szavak, kifejezések tehát fogalmilag, hangulatilag, frazeológiaiilag kötöttek. A *gyér* jelző helyébe az *elmaradott* kívánczik, mert *gyér fűről*, *hajról*, *látogatottságról* hallunk, de *állapotról* legfeljebb csak a jassz nyelvben. *Kimondani valakinek a fejére halálos ítéletet* szoktak, de *kegyelmet kérünk valakinek.* — *Lerójuk hálánkat, a büntudatért vezekelünk.* — A könnyű esését a *hull*, *pereg*, *potyog* igével jelöljük. — *Tetszésünket megnyeri valami*, a *szemszög* pedig, ha kap is birtokos személyragot, csak harmadik személyűt kaphat: *valaminek a szemszögéből*. Ha az én személyemet akarom hangsúlyozni, akkor más szót kell keresnem: ilyen pl. a *szempont*: *az én szempontomból nézve* — így már helyes.

Újabb hibalehetőség a szavak kiválogatásában, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyesek egy-egy korhoz, mások egy-egy stílusréteghez kapcsolódtak. „Budán nagy tömeg gyűlt össze, és kíváncsian várta a következő *menetet*” — olvasom egy Toldi Miklósról szóló iskolai elbeszélésben. Azt gondolnám, a *menet*-et engedjük át a sportversenyekről szóló tudósításoknak. Különösen visszásan hatnak az iskolai fogalmazásokban a pongyola köznyelv vagy az argó szavai: „Legtöbbször a könyv végén *sülnek el az ún. poénok.*” — A tömeg pedig *Bencét vette kezelésbe.*” — Jellemzésül jó szolgálatot tehetnek az effajta szavak is, de a középkorról szólva vagy könyvismertetésben ugyancsak stílustalanok. (A rokon értelmű szavakban, szóárnyalatokban való válogatás szükségességéről, művészi lehetőségeiről l. Balázs János cikkét.)

A szóhasználat gyakori pongyolasága ugyanazon szó vagy szótó ismétlése. Pl.: *Azt mondta, mondjam meg neki.*... — *Az író azt írja* művében... — Itt már többnyire nem a kifejezés pontosságát hiányoljuk, hanem a műgondot, a változatosságot nélkülözzük. Nem szebben hangzik: *Azt mondta, közöljem vele.*... — *Az író arról szól* művében...? — A felesleges szóismétlést kifogásoljuk ebben a mondatban is: „Ez a fejezet bizony komoly, de Csollán Bert

*nevetség*es alakjával és környezetével kissé *nevetségessé teszi*” (inkább : *humorossá teszi*, vagy : *egy kis humort visz bele*). A következő dolgozatrészletben háromszor is szerepel a *vizsgál* ige : „Poros íróasztala fölél görnyedve most is egy kéziratot *vizsgál*. A másik cenzor már *átvizsgálta*, de ő újból *átvizsgálja*.” (A második és harmadik *vizsgál* helyett, ha nem is találóbb, de szerencsésebb lett volna a *megnéz*, *átkutat* ige.) — Már Horváth János felfigyelt rá, hogy a tanulók szinte fétisként tisztelik és ismételtetik a címben szereplő nevet vagy a címben megadott tételt. Lássunk erre is egy példát egy „*Ady forradalmisága*” c. dolgozatról : „A parasztság szervezetlen, *Ady* különben is nem provinciális forradalmat akar. *Ady* tehát így jut el a proletariátusig. *Ady* tudja, hogy a proletárforradalom nem csupán gyomor kérdése. (Idézet) *Ady* érzi, hogy ez így nem mehet tovább...” Elegendő lett volna a költő nevét csupán az első mondatban kitenni.

Leginkább az *és*, *hogy*, *aztán*, *akkor*, *mond*, *van*, *csinál* szót ismételtetik szóban és írásban egyaránt. Felsorolunk néhány esetet, amelyben a *van* és *csinál* ige könnyen helyettesíthető más, változatosabb és sokszor pontosabb szóval : vannak olyanok is : *akadnak*, tévedésben *van* : *téved*, az együttműködés mellett *van* : *az együttműködés híve*, azon vannak : *arra törekednek*, a kérdés előtérben *van* : *előtérbe került*, nem *csinálhat* mást : *nem tehet mást*, nagy dolgot *csinál* belőle : *felfújja a dolgot*, étvágyat *csinál* : *kelt*, *gerjeszt*, helyet *csinál* : *ad*, *juttat*, kárt *csinál* : *okoz*, *tesz*, zajt *csinál* : *csap*, midenből *tréfát csinál* : *tréfát űz* stb.

A *felesleges* szóismétlést hibáztattam az imént, mert vannak esetek, amikor a szóismétlésnek szükségét érezzük ; így, ha valamit hangsúlyozni kívánunk, vagy az érzelmileg telítettebb beszédben. Ilyenkor bizony a mindennapi beszédben is megtaláljuk : *ejnye, ejnye; gyerünk, gyerünk!*; *szébbnél szébb; erőnek erejével*; még íróink is élnek vele :

Csak szólna már, csak szólna már

A harcok harsány trombitája!

A csatajelt, a csatajelt

Zajongó lelke alig várja!

(Petőfi : Véres napokról álmodom)

6. Írói, költői eszközök is hibák forrásává válnak, ha erőltetetten, túlhajtottan alkalmazzuk őket. Először a metaforák eltúlzásából eredő képzavarról ejtsünk néhány szót. Metaforával gyakran találkozunk mind a köznyelvben, mind írói művekben. Használatukkal egyrészt az a célunk, hogy mondanivalónkat világosan kiemeljük, az elvont fogalmakat szemléletessé tegyük, másrészt, hogy a hallgatóban is ugyanolyan hangulatot keltsünk, amilyen bennünk van. A köznyelvi metaforák (névátvitel) általában megszokottak, sokszor már megfakultak, szinte nem is érezzük bennük a névátvitelt : *feltámad a szél*, *a szorgalom gyümölcse* stb. A költői metaforák ezzel szemben frissek, az átvitel újszerűségével sokszor meglepőek : *hallgat a mély* (József Attila), *az öröm hajója* (Ady), *a napnak hanyatlók tündöklő hintaja* (Csokonai). Az átvittel mindaddig nincsen baj, amíg a régi, megszokott jelentés és az új szóhasználattal kialakuló mellékjelentés közt valamilyen kapcsolatot érzünk, de nagyon kell vigyáznunk arra, hogy ezeket a metaforákat olyan szókapcsolatba ne ágyazzuk, melyben az alapjelentés megelevenedésével a szavak közt ellentmondás támad, és így képzavar keletkezik. Mondhatjuk

pl., hogy valaki *egy intézmény szócsöve*, de már így : *Az igazgató a vállalat szócsövének vállára teszi kezét* — nem. Hasonló képzavar : „*Vele a magyar bakteriológiai tudomány ősi kútforrása száll sírba.*” — Hiba származhat hasonló metaforák összeesereléséből is : *Élete folyamát elmetszette a halál* (ehelyett : *élete fonalát*) ; *Átgázolt az új élet vízvázlatóján* (ehelyett : *vázlatóvizén*).

Mindnyájan ismerjük a tulajdonságjelzőkben rejlő gazdag stíluslehetőségeket. Számos verset említhetnék, amelyek a jelzők szemléltető, hangulat-teremtő erejét bizonyítják, de nem árt azt sem megjegyeznünk, hogy vannak a színes, szemléletes, erőteljes költői kifejezésnek más eszközei is, íróink gazdagon élnek ezekkel is. Ady, a jelzők egyik nagy mestere tud festői látványt élénk varázsolni egyetlen jelző nélkül :

*Harangzúgás közt, hajnalfényben
Gyujtom a lángot a máglya alatt,
Táncolnak lelkemben s a máglyán
A sugarak, a napsugarak*

(Egy párizsi hajnalon)

Azért hangsúlyozom ezt, mert vannak, akik azt hiszik, hogy költőien írni, ábrázolni csak jelzők halmazával lehet. Pedig a „költői díszként” összehordott, funkciói nélküli jelzők untatják, fárasztják az olvasót. Felesleges pl. *megértő egyetértésről, elégedett nyájasságról* írni, mert a jelzett szóokban a megértés, illetve az elégedettség amúgy is benne van. Gyakoriak a kopott jelzők : „A napokban a természet vadregényes ösvényeit jártam.” — „A sokaságból egy férfi válik ki, arcára elégedett nyájasságot terít a derekas munka büszkesége.” A sablonos jelzőknek nemcsak a költőiség hajhászása a szülője, hanem gyakran az a törekvés is, hogy a mondanivaló súlyát mindenáron növeljék. Így aztán a segítség szinte kötelezően *felbecsülhetetlen, a könnyelműség* csaknem mindig *megbocsáthatatlan, a következmény* — *messzemenő, a fordulat* — *gyökeres, a fontosság* — *döntő*. Utoljára hagytam a nagyképű, a valóságot mindenképpen komplikálni akaró jelzőket : „Egy öreg, *szüette padra* ültem, mert a természet *bódító illata* megszédített engem.” — „A vad élet mindent *elsöprő rohamában* sok ember már nem is néz fölfelé.” — „Sok ezer falusi ember készül az év legnagyobb és legnehezebb csatájára, a *kalászkokban rejtőző élet* betakarítására.”

Nézzük meg még egyszer a mestereket, a költőket. Petőfi „A pusztá, télen” és József Attila „Holt vidék” című versében ugyanazt a téli tájat, a magyar elmaradottság költői képét vetítik elénk, de más-más eszközökkel. Az alábbi részletekben Petőfinél sok az igei állítmány, és kevés a jelző, közülük is kettő igenévi, József Attilánál kevés az igei állítmány, és sok a jelző, s csak három igenévi. Ennek eredményeképpen Petőfinél a sívár kép csupa mozgás, József Attilánál ugyanaz a kép halott, mozdulatlan. Petőfi igéi egyben csaknem mind metaforák, s ezek a megszemélyesítések részletesen ábrázolt képekké egyesülnek. József Attila alig alkalmaz metaforát, képei vannak ugyan, de csak mozaikok. Kivétel csupán a harmadik versszak. Ebbe a hidegtől dermedő erdő meg a tájhoz kötődő fagy megszemélyesítése elevenséget és mozgást visz, s a két részlet egy nagyobb egységgé is kerekedne, ha a második sor végén a pont parancsolta pillanatnyi megállással a költő szándékosan nem iktatna közéjük egy lehetlenyi vonalat. A két vers közötti hangulati különbséget a jelzők is fokozzák. Petőfi jelzői általában konkrétak, s alapjelentésükkel vagy ahhoz közel álló mellékjelentéssel szerepelnek, József Attila jelzői közt sok a szimbolikus tartalmú komplikációs névátvitel.

Most uralkodnak a szelek, a viharok,
 Egyik fönn a légben magasan kavarg,
 Másik alant nyargal
 Szikrázó haraggal,
 Szikrázik alatta a hó, mint a tűzkő,
 A harmadik velök birkózni szemközt jó.

Alkonyat felé ha fáradtan elülnek,
 A rónára halvány ködök települnek,
 S csak félig mutatják
 A betyár alakját,
 Kit éji szállásra prüszögve visz a ló...
 Háta mögött farkas, feje fölött holló.

Mint kiűzött király országa széléről,
 Visszapillant a nap a föld pereméről,
 Visszanéz még egyszer
 Mérges tekintettel,
 S mire elér szeme a túlsó határra,
 Leesik fejéről véres koronája.

Füstöl a víz, lóg a káka
 kókkadón a pusztaságba.
 Dunnába bútt fönn a magas.
 Sűrű esőnd ropog a havas
 mezőben.

Kövér homály, zsíros csendes,
 lapos lapály, kerek, rendes.
 Csak egy ladik, mely hallhatón
 kotyog még a kásás tavon
 magában.

Jeges ágak között zörgő
 időt vajudik az erdő.
 Csattogó fagy itt lel mohát
 s idekötí csontos lovát
 pihenni.

És a szőlő. Közül szilva.
 A tőkéken nyirkos szalma.
 Sorakozó sovány karók,
 öreg parasztoknak valók
 járkálni.

Bencédy József

Néhány mondat elemzése

Egy zug sem maradt számomra.

Te és Jóska a legjobb tanulók vagytok.

E két mondatban kapcsolatban az állítmány kijelölését érzi problematikusnak dr. Liszkay Zoltánné (Kisbér). Az első mondat *maradt* szavát talán azért nem meri önmagában állítmánynak venni, mert a *marad* ige igei-névszói állítmány tagja is lehet, mint például a következő mondatban: Péter jó *tanuló maradt*. Fenti mondatunkban azonban más a helyzet, ott a *maradt* igével kapcsolatban álló főnévnek (*zug*) alanyi szerepe van. A második mondatban igei-névszói állítmány található: *tanulók vagytok*. — Lehet, hogy e mondatokkal kapcsolatban más problémája is akad. Az állítmány (és az alany is, sőt végeredményben minden mondatrész) egyesek felfogása szerint ugyanis nemcsak egy szó, hanem két vagy több szóból álló szókapcsolat, szerkezetcsoport is lehet. Helyesebb azonban az ilyen nagyobb egységeket nem nevezni állítmánynak, alánynak stb., hanem az állítmány, alany stb. csoportjának vagy állítmányi, alanyi stb. résznek. (Erről részletesebben olvashatni a Nyelvőr 1958. évi 4. számában, „Az egyszerű mondat szerkezeti egységei” című tanulmányban.) Ilyen értelemben állítmányi részek a fenti két mondatban: *maradt számomra*; *a legjobb tanulók vagytok*. Az első mondat *sem* szava az alanyi részhez is, meg az állítmányi részhez is hozzátartozik, mint a régi *is + nem* kapcsolatának megfelelő tagadószó. (Mondatunkban az *is* az alanyhoz, a *nem* az állítmányhoz tartoznék, ha régiesen így mondanánk: Egy zug is nem maradt.)

Egy csendes kerti lak sötétben állt már: nagy, komor koporsó a bánatos és tiszta ég alatt.

Ebben a mondatban a (*nagy, komor*) *koporsó* mondatrész szerepe iránt érdeklődik. Ez a jelzős főnév értelmező (főnévi) jelző, mégpedig annak az a ritka és érdekes típusa, amely a névelőhiány miatt határozói értékű, mintegy e helyett áll: *nagy, komor koporsóként*. Ez a fajta értelmező inkább az irodalmi nyelvre jellemző, de ott sem általános; különösen kedveli Babits. (Lásd erről az értelmező típusról és általában az értelmezőről Károly Sándornak „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban” című tanulmányában: Nyelvtud. Értekezések sorozat 16. sz. 40 és másutt.)

Igen, | az volt, a holt Nyár koporsója, vak, barna tömb; | s a szöke hársak oldalt, melyek lombját az alkony meggyújtotta, mint sárga füstű fáklyák jellobogtak.

Úgy gondoljuk, ebben a többszörösen összetett mondatban is (a három egymásnak mellérendelt mondatot | jellel választottuk el) az állítmány és az értelmező, valamint a *mint* kötőszóval kapcsolt mondatrész a kérdéses. Az *Igen* külön mondat, s nem elemzhető mondatrészek szerint. Az *az volt* igei-névszói állítmány. Az az alany is lehetne, de ebben a mondatösszefüggésben az állítmány névszói részének tekintendő. Ennek az aznak főnévi értelmezője a *koporsója* (birtokos jelzővel és ennek tulajdonságjelzőjével), s ennek ismét van főnévi értelmezője a *tömb* szó (két, egymásnak mellérendelt tulajdonságjelzővel). A *mint (sárga füstű) fáklyák* hasonlító értelmű állapothatározó (= *sárga füstű fáklyaként*), amelynek némi értelmezői jellege is van. (A *mint* kötőszós mondatrészeknek a határozó és értelmező jelző közti helyzetéről s arról, hogy kettős arculatának számbavétele mellett elsősorban mégis a határozókhöz számítjuk, részletesebben lásd Károly Sándornak fent említett tanulmányát, 36—8.) A harmadik tagmondatban az alany (*hársak*) jelzője mellékmondatlaltal van kifejezve (*melyek lombját...*).

S ím ezüst újság csattan át a csenden: | Gyereksapat hancurozott, | körbedálltak; | Nézem | s lassan szívemre tódult minden.

Úgy véljük, ebben a többszörösen összetett mondatban az állítmány, illetőleg az ezzel összefüggő mondathatár kérdését kell megvilágítanunk. A jelek jelzik a mondat-határokat, tehát a *körbedálltak* igét külön mondat állítmányának vettük, azért is, mert nem egyezik számban az előző mondat egyes számú alanyával és állítmányával (*Gyereksapat hancurozott*). A *Nézem*-et is külön mondatnak vesszük, egyebek közt itt is azért, mert alanya (a ki nem tett *én*) más, mint a következő mondaté: *minden*. A *körbedálltak* mondat alanya az előző mondatból értendő oda (gyerekek).

Elhagyja és indul előre, hogy csellik-botlik, mily tévedező.

A *hogy*-gyal és a *mily*-lyel kezdődő két egymásnak mellérendelt felkiáltó mondat előtti rész még tudományos fokon is vitatott lehet, aszerint, hogy egy vagy két mondatnak számít-e. Itt ugyan a két állítmány az előzményekből érthető közös alanya van, a közös alanyúság azonban egyedül nem dönti el a mondathatár kérdését. Az első ige tárgyias ragozása, amelyhez — az előzményből — tárgyat értünk hozzá, a második ige tárgyatlan és határozói bővítménye van. A más-más bővítménnyel álló igéket nem szoktuk kapcsolt mondatrésznek venni, hanem külön mondatoknak. Így külön mondatnak vesszük az *Elhagyja*-t, annak ellenére, hogy nem tettek vesszőt utána. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mondathatárral kapcsolatos ilyen részletkérdések eddigi szakirodalmunkban sincsenek teljesen tisztázva.

Nem olyan ördögös dolog!

Az egész mondat egy állítmányi rész, az előzményből vagy a beszédhelyzet más körülményéből érthető alannyal. A főrévi állítmány (dolog) tulajdonságjelzője az *ördögös*, az *olyan* meg ennek fokhatározói értékű névmási jelzője, annyit jelent, mint 'nagyon'.

Károly¹ Sándor

A **Nemzeti dal** egy részletének magyarázását kéri Tarjáni Klára.

Kérésének a következőkben teszünk eleget: A Nemzeti dal idézett két sorát valóban többféleképpen értelmezik és szavalják. A mérvadó természetesen az, hogy a n írta Petőfi. A versnek két kézírata is fennmaradt, azonkívül legelső nyomtatott példánya Petőfi kézírásos jegyzetével. Nyomtatott szövegét nyilván ő maga is látta, ellenőrizte s bizonyára korrigálta is kinyomtatása előtt, tehát hitelesnek tekinthetjük. Ezen a rőplapon a kérdéses rész központozása a következő:

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink,
Kik szabadon éltek haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.

A kritikai kiadás ugyanígy közli, a jegyzetek sem adnak más változatot. A mondat-sor értelme tehát nem az, hogy *mi* rabok voltunk és kárhozottak, hanem hogy *mi* rabok voltunk eddig, *őseink* pedig kárhozottak: lelkük sem tudott megnyugodni, mert sírjuk rab ország földjében volt.

K. M.

Hozzászólás a Juhász Gyula-szótár tervéhez

Nemrég az MTA Nyelvtudományi Bizottságának felkérésére hozzászóltam Benkő László eddigi elgondolásához;¹ megjegyzéseimet most abban a reményben bocsátom közre, hogy példámat rövidesen mások is követik, hiszen csakis így alakítható ki az írói szótárak készítésének sajátosan magyar szempontú szakirodalma. Az alábbiakban egyrészt a szótár anyagával, másrészt pedig a kiválasztott anyag feldolgozási módjával kívánok foglalkozni.

1. Bevezetésül csak annyit, hogy a XX. századi magyar költői nyelv alaposabb megismerése szempontjából Benkő László terve igen jelentős kísérlet, hiszen nemcsak önmagában véve értékes kezdeményezés, hanem egyszerűsége előkészíti az utat két másik irányban is, tudniillik egyfelől a komolyan még meg sem tervezett Ady-szótár, másfelől pedig a talán hamarabb megvalósuló József Attila-szótár számára. Nyilvánvaló, hogy mindkét szótár munkaközössége sokat tanulhat majd az írói szótáraknak abból a problémaköréből, mely most, a Juhász Gyula-szótár kapcsán, elméletileg és gyakorlatilag megoldásra vár. S nem is csupán elvi kérdésekről van szó, hanem — irodalmi nyelvünk egységesülése, valamint sok-sok szó és szókapcsolat irodalmi divatja folytán — számtalan ténybeli egyezéstről is, közös címszavakról és közös jelentésárnyalatokról: előbb-utóbb oda kell tehát eljutnunk, hogy például a *bús* melléknévnek Adynál megfigyelhető, sőt egyenesen „adys” használatát összevethessük ugyanezen szónak Juhász Gyula és József Attila verseiből kihámozható jelentéstartalmával, továbbá mindazzal, amire majd a Petőfi- s a később, de feltétlenül elkészítendő Arany-szótár fog tanítani.

2. E szempontok persze — szerény véleményem szerint — az írói szótárak szerkesztőit arra kötelezik, hogy baráti eszmecsereken alakítsák ki azt a lehetőleg egységes módszert, mely a feldolgozandó költők szóanyagát egymással összemérhetővé, könnyűszerrel összehasonlíthatóvá teszi. Hogy mire gondolok, azt egy példa rögtön megvilágítja. Tekintsünk csak vissza írói szótáraink történetének „tegnapjába”, s képzeljük el, hogy Rubinyi Mózesnek a maga korában úttörő műve, Mikszáth-szótára mellé valaki a 10-es vagy 20-as években odahelyezett volna egy szintén nem teljes, hanem csak „szemezgető” s ráadásul teljesen más módszerrel, másféle cikkbeosztással készült Jókai- vagy Gárdonyi-szótárt. Használhatott volna ilyen írói szótára-

¹ Vö. Benkő L.: Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása. Szeged, 1957. (Kny. a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből; ism. Wacha I., Nyr. 82: 246—8.); uő.: Juhász Gyula *bús* szava. Nyr. 82: 351—7.

kat megbízható módon akár a nyelvtörténész, akár az irodalmi nyelv és stílus kutatója? Vigyázzunk tehát, hogy a túlzott sokféleség veszélyes szirtjét gondosan kerüljük ki, s olyan írói szótárakat készítsünk, melyek egymással valóban összevethetők! Főösleges fényűzés lenne mindegyik szótárral az írói szótáraknak egy-egy típusát, hogy úgy mondjam, kikísérletezni, bár valószínű, hogy általános lexikográfiai szempontból efféle kísérletezés is értékes eredményekhez vezetne.

3. Éppen a szerkesztés elvi egységének biztosítása kötelez arra, hogy világosan és félreérthetetlenül megkérdezzük Benkő Lászlótól, voltaképp teljes Juhász Gyula-szótárra gondol-e, vagy pedig csak a költő verseinek feldolgozását vette-e tervbe? Mindenesetre a Nyr. 82. évfolyamában megjelent szemelvény csupán verses szövegeken alapul. Elvben próza és vers illetén szétválasztásánál többre becsüljük egy nagy alkotó életművének egységes megragadását, amint a Puskin-szótárban és a Botev-szótárnak most érkezett első kefelevonataiban látható; egy-egy író nyelvi tudatának feltárását, a „költői” és „prózai” szók használata közti esetleges különbségek kimutatását, csakis a teljes életmű feldolgozása biztosíthatja. Mindazonáltal, amennyiben Benkő László valóban csak a verses anyagra gondol, amibe persze nyilván beleértendő, hogy csak egy példát említsünk, a Szakállszárító versforgácsai is (vö. Örökség 2 : 243, 246), nem mernők őt feltétlenül terve kiszélesítésére biztatni, arra viszont igen, hogy legalább a versekkel kapcsolatban törekedjék a teljesség eszményének minél gondosabb megközelítésére. Értem ez alatt elsősorban a „tartalmas szók”, a „mots pleins” feldolgozásának alaposságát; a formaszókkal kapcsolatban már a Puskin-szótár gyakorlata azt igazolta, hogy be kell érünk a szóhasználat tipikus eseteinek világos taglalásával, de teljes adatfelsorolásról szó sem lehet. Ne válogasson Benkő László az előforduló tulajdonnevek közt sem; a Puskin-szótár szerkesztősége válogatott, de módszerét már szovjet részről is joggal kifogásolták. Gondoljon inkább arra, amit éppen kedvenc költője, Juhász Gyula mondott a Petőfinél előforduló idegen nevekről: „Homér, Xerxes, Szokratesz, Caesar, Cassius, Brutus, Osszián, Petrarca, Tell Vilmos, Shakespeare, Byron, Rousseau, Desmoulins Camill, Napóleon, Beaurepaire, Latour. Ezek a nevek olyan komplexumot adnak, amelyből kellő lélekelemzéssel Petőfi egész érzelm- és gondolatvilága kideríthető” (Örökség 2 : 223).

4. Mint látjuk, Juhász Gyula már Petőfivel kapcsolatban is lélekelemzést sürgetett, természetesen nem — horribile dictu — nyelvészek által végzendő freudista analízist, hanem a vizsgált költő egyéniségének olyanféle intuitív megragadását, amelyet egykor Paul Merker — irodalomtörténeti szempontból — „Einführung” néven követelt. Az egyéniségnek erre a nyilván szubjektív mozzanatokkal átszótt megközelítésére nem egyszer céloz Benkő László, sőt benyomásunk szerint e módszer gyakorlati alkalmazásában talán olykor túlságosan messze is ment (ezzel a Nyr.-ben megjelent *bús* mintaszócikkre gondolok). Talán nem érdektelen tehát felhívni Benkő figyelmét egy olyan út lehetőségére, amely az ő legsúlyosabb problémájából, a szinonim értelmezések bozótjából is megnyugtatóbb módon vezetne ki.

5. A *bús* szócikk öt nagyobb szakaszának tartalmi tagolásával elvben egyetérttek; persze szinte mindegyik szakaszból egyelőre kérdőjelek is merednek felénk.

a) Az I. szakaszból nem tűnik ki világosan, milyen sorrendben fog törtenni a toldalékos alakok felsorolása: valamilyen morfológiai séma szerint vagy egyszerűen a toldalékok betűrendje szerint, amint az a lexikográfiában olykor szokásos. Mindenesetre a *bús*, *búsabb*; *búsan* sort, vagyis a melléknévi alakoknak a határozói alaktól való elválasztását egyelőre indokoltabbnak tartom, mint a *bús*, *búsan*, *búsabb* sort, melyet Benkő a Nyr.-ben javasol (82: 353), sőt — éppen írói szótárban — indokolt lenne az adverbális alaknak (amelyről később itt ügyse sok szó esik) — esetleg külön címszóként való tárgyalása is. — Az egyszerű jelzős szerkezetek felsorolása a mintaszóciókban nem teljes; hiányzik például *bús ajándék* (273/17), *bús raktársai* (191/9).¹ Olykor a javasolt szótári egységesítéssel sem értünk egyet: ha van külön szerkezetként *bús hegedős* és *bús hegedős*, s ha megmaradt többes számban *bús századok*, miért van *bús echó* — vagy csak *bús echó* — „A végeken” című versben előforduló *bús echók* (129/4) helyett? — A „Más jelzővel együtt” kategóriából hiányzik a következő példa: *Zoltánka, a szép, bús gyerek* (134/2, Petőfi Zoltánról), s általában egyetlen olyan példát sem találunk itt, ahol *bús* kétjelzős minősítés második tagja lenne.

b) Mindez természetesen még lényegtelen apróság, s nyilván az adatgyűjtés jelenlegi állapotával magyarázható. Súlyosabb problémákat vet fel a II. szakasz, melyet „Fogalmi kör”-nek nevez a szerző. Itt az a nyugtalanító, hogy még a *bús* melléknévet sem hozza Benkő mélyebb kapcsolatba Juhász tragikus melankóliájával, melyről pedig Artur című kis írásában maga a költő teljes pontossággal nyilatkozott. „Abban az időben — írta 1926-ban —, az élőhalottak között feküdtem, csöndesen és komoran, hiszen betegségem neve melankólia volt. Már rég feladtam a küzdelmet a szenvedéssel” (Örökség 2: 72). A *bús* szó valahogyan már hangzásánál fogva is annyira magába sűríti ezt a lelkiállapotot, hogy nyilván e krónikus depresszió kivetítésének tarthatjuk a *bús* melléknév használatának szinte minden esetét. S még valami különös: ha végignézzük Benkő példaanyagát, azt tapasztaljuk, hogy a költő utolsó éveiben (1925 és 1935 közt) a versek tanúsága szerint mintha ritkulóban lett volna a régi kedvenc szó használata: e tíz év verseiből csak 8 esetben mutatható ki, s olyankor sem kerül elő (vö. Árvaságom, Sorsom, férfiat énekelek... stb.), amikor pedig használatára joggal számíthatnánk. Ámde olvassuk csak el a haldokló Baudelaire-ről 1929-ben írt szonettet, s egyszerre megdöbbenünk: az egyébként ekkor már oly ritka *bús* szó, melyet Benkő ezen esetben ’élettelen’-nel értelmez, egyszerre szinte azonosítja Juhász Gyulát időtlen ködbe tűnő francia elődjével (362/5—8):

A színek és fények törött szemében
fakón ködlöttek és az illatok
elvesztek, mint Ádám mögött az éden,
még élt és *búsabb* volt, mint egy halott.

Nem döntöm el a kérdést, csak felteszem: kielégítő-e, ha ezt az oly sok irányba mutató előfordulást egyszerűen ’élettelen’-nel értelmezzük? (Nyr. 82: 355).

c) Benkő szinonimikája már eddig is sokakat gondolkodóba ejtett: nem kevesebb, mint 49 jelentésárnyalatot fűz — gyakran csak egy-egy példa

¹A versidézetek forrása: Juhász Gyula: Válogatott versek. Budapest, 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó.

alapján! — a *bús* címszóhoz, és nem egy kartársam mondta már: „Mit tudom én, mi a különbség, mondjuk, *szomorú* és *bánatos* közt?” Az efféle objektív nehézségeknek legalább részleges elhárítása végett tehát javasolnám a szerzőnek: vegye mintául a keletnémet Goethe-szótár vagy a Puskin-szótár gyakorlatát, s melléknevek esetében próbáljon különbséget tenni a minősítés tárgya, tehát nem a jelző, hanem a jelzett szó szerint; a személyre vonatkozó minősítéseket gondosan válassza el minden egyébtől, tehát tárgyak, emléképek, elvont fogalmak stb. minősítésétől. Ezzel máris valami olyasmit kap, ami feltétlenül közelebb esik az író valóságos nyelvtudatához, s távolról sem vágja útját az árnyalatok további finomításának s esetleges, de nem mindig elvégzendő tagolásának. Még a személyekre vonatkozó kategóriában is különbséget tennék azon előfordulások közt, melyek magára a költőre vonatkoznak, s azok közt, melyek más személyeket idéznek elénk. Így tehát, hogy csupán e felosztás elejét vázoljuk, a Nagyszótár és a Petőfi-szótár adatközlési elvei szerint nagyjából effélét kapnánk:

I. [Személy]

A) [Valóságos személy]

a) [Maga a költő]

1. 'szomorú'. — **1906**: Az én *bús* vándordaru lelkem | itthagya gyakran gyásza, őszét, (53/6—7).

2. 'reményvesztett'. — **1911**: Anna, szépséged hív oltározója, | ... én *bús* papod, ki nem hisz már tebenned. (114/6, 19); **1914**: *Bús* költő volnál, keserű magyar, | és a halált idéznéd csöndes este, (138/12—3); **1916**: Ti víg jövődő népei, felétek | egy *bús* költő áldása úgy ível, | mint szivárvány a fergeteges égere. (162/21—3).¹

b) [Más személy]

1. 'szomorú'. — **1913**: A kis szobában, hol e verset írom, | lakott Zoltánka, a szép, *bús* gyerek (134/1—2).

2. 'szomorkodó'. — **1907**: Egyik sarokban feketében áll | egy *bús* anyóka — ugyan mire vár? (70/21—2).

3. 'bánatos'. — **1918**: Anasztázia. [cím] Föltámadó: így hívták nagyanyámat, | akinek arcán másvilági bánat | hervatag őszi mosolya ragyog; | így néznek ránk a *bús* őrangyalok. (176/5—8); **1930**: [Tóth Árpádról] költő és testvér, *bús*, szelíd, | lelkembe zsongtak rímeid (363/20—1).

4. 'árvaságában bánatos'. — **1919**: [Ancsáról] ő *bús* kis szűz volt, én szomorú férfi, | a bánatunkat arra ki se kérdi. | ... *bús* kis cseléd te, szolgáló leányom, | két ilyen árva, mint mi, nincs e tájon, (208/3—4, 13—4).

¹ Ide, az I. A) kategóriába kellene soroznunk többek közt Benkő 45. jelentésárnyalatát, mely szerinte 'bűnbánó'. Ezt azonban az általa idézett egyetlen szöveg, a Várad című vers 1. szakasza (125/17—24) nem igazolja megnyugtató módon:

Áldott a te száz esti fényed
és áldott nyugtalan vígalmad.
Pogány öröme emlékezvén,
megáldalak én, *bús* keresztény.
Hisz benned lettem én is újjá,
s gyászom palástját porba vetve
indultam el újult ifjúság
babéros útján szerelemre.

5. 'elkeseredett'. — 1907: [Meunier-ről] mit érezett [szíved], mikor az égi lázban | ... egy-egy titáni, *bús* munkást kiformált | és minden vergődésből egy szobor vált? (72/5, 7—8).

6. 'sötétén látó, pesszimista'. — 1911: [Schopenhauerről] Elolvastam a *bús* frankfurti bölcset. (111/9).

B) [Képzeltbeli, mitikus lény] 'árvaságában bánatos' (vö. I. A. b. 4.). — 1908—1918: ó elhagyott, magányos földanyánk, | be napos vagy, s én oly borús beteg. | ... Jó magyarok a földön és vizen, | parasztok csöndesen, magányosan, | kik éltek csak, s nem érti senki sem, | e *bús* anya oly *búsan* mért fogan? (122/15—6, 123/1—4). A példához vö. még: 176/5—8), l. fent, I. A. b. 3.

d) Azt hiszem e kis összeállítást nem kell kommentálnom: logikai rendezettség, bármily töredékes is e néhány adat felsorolása, máris létezőszerűbb, mint az olykor túlzott, s végeredményben mégis merev szinonimikus tagolás. S talán még valami kiderült belőle: „Az expresszivitás költői eszközei” címmel ellátott IV. szakaszba ne rejtünk egyetlen olyan adatot se, melyet fentebb még nem említettünk, hiszen ezzel saját jelentéselemzésünket szegényítünk! S a stilisztika is nyilván legtöbbet abból tanul majd, ha megtudjuk, egyáltalában ki és mi lehet *bús*, *borús*, *bánatos*, *anda* vagy *méla* Juhász Gyula szemléletében.

e) Problematikus az V. rész 5. pontja, vagyis a körülírások felsorolása. Itt ugyanis mintha Benkő túlságosan bőkezűen bánnék az idézetekkel; tömegesen közöl olyan példákat, melyeket hasonlóképpen akkor is fel kellene vennie, ha majd a *bús* szinonimáinak szentel külön szócikket. A helykímélés elvét elsősorban itt lehet, sőt kell is alkalmazni!

6. Befejezésül ismét visszakanyarodom oda, ahonnan kiindultam: azt hiszem, mindnyájan nemcsak azt szeretnők valóban tudni, meddig terjesztette Juhász Gyula költői nyelvében egy-egy szó jelentéstartalmát, használati körét, hanem azt is, hogy e rendkívül érzékeny tollú költőnél mennyiben jelentkezik világos különbség vers és próza sajátos frazeológiája között? A most részletesen tárgyalt *bús*-sal kapcsolatban máris van egy sajátos megfigyelésünk: e melléknévről már Csűry Bálint ezt írta a SzamSz.-ban: „inkább költeményekben” (1, 116), s alighanem Juhász Gyula prózájában is akad *búsmagyar* (Örökség 1: 419), *édesbús ifjúság* (1: 169), *édes-búsan* (1: 29), de *bús* legfeljebb ritka hollóként. Don Carlos *szomorú sorsú és gyászos végű királyfi*, V. Károly *szikár és zordon ember*, II. Fülöpnek *sötét tekintete* van (vö. 1: 282—3) és így tovább. Tehát alighanem fontos lenne tudnunk, mely szókapcsolatokat használt a költő versben, s melyeket prózában, bár az utóbbi formában is alighanem csodálatos „poème en prose”-ok százait dobálta szét kenyérkeresetből írt riportokba, tehát a belső műfaji különbség nem feltétlenül olyan éles, aminőnek első látásra vélhetnők.

7. Az elmondottakból végkövetkeztetésünk szinte magától adódik. Egy teljes Juhász Gyula-szótár mindenestre több lenne, mint Juhász Gyula költői nyelvének szótára, ámde ha csak az utóbbi készül el, az is legyen olyan, hogy minden idézete, adatainak minden összefüggése híven tükrözze az alkotó eszmei és művészi szándékait.

Gáldi László

Nyelvjárásaink

Tájékoztató a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenyéről

A Magyar Nyelvatlasz munkálatainak megkezdése óta a magyar nyelvjárás-kutatás nagymértékben föllendült; ez a föllendülés azonban inkább minőségi jellegű; a csekély számú fejlett módszerrel dolgozó hivatásos kutató mellől egyre inkább elmaradotak az eddig derékhadat képező önkéntes gyűjtők. Részben a nyelvjárás-kutatás alapjainak kiszélesítése (tehát szakember-nevelés), részben új, friss anyag szerzése végett időszerűvé vált egy országos nyelvjárás anyaggyűjtő pályázat kiírása. Folyóiratunk, a Magyar Nyelvőr a pályázat kiírásával régi hagyományait kívánja folytatni. A múlt század végén a Nyelvőr nagy szervező és nevelő munkát végzett az akkor föllendülő magyar nyelvjárás-kutatás terén. Nemcsak a szakemberek számára nyújtott teret, hanem önkéntes gyűjtőknek egész tábort is mozgatta meg.

A szervezésben szem előtt tartottuk a régebbi debreceni Györffy és Csúry-versenyeknek, illetőleg a most folyó országos néprajzi gyűjtőpályázatoknak tapasztalatait. A pályázat kiírását a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága javasolta 1957. május 28-i ülésén (vö. Nyr : 81 : 383—4). A felhívás a Magyar Nyelvőrben jelent meg „Pályázat nyelvjárás anyag gyűjtésére” címmel (Nyr. 81 : 449—57). Ismertetése elhangzott a rádió „Édes anyanyelvünk” című sorozatában is. A kiírás egyúttal gyűjtési útmutató is volt; különnyomatából mindenkinek küldtünk, aki csak kérte; ezenkívül több helyre küldtünk személyre szóló felkérést a részvételre.

A versenyben való részvétel feltételeit a pályázati felhívásból idézzük:

„1. A versenyben mindenki részt vehet olyan anyaggal, amely a pályázat kiírásáig nyomtatásban nem jelent meg, amellyel a gyűjtő más hasonló tárgyú (pl. néprajzi) pályázaton díjat nem nyert, amelyért akadémiai prémiumot vagy bármilyen más jutalmat nem kapott.

2. A pályázat nyílt. Azok, akik részt óhajtanak venni a versenyben, jelentsék be szándékukat folyóiratunk szerkesztőségének. Akik már tisztában vannak azzal, hogy milyen témakörben kívánnak gyűjtést végezni, jelezzék azt is. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai segítik majd a pályázókat nemcsak a megfelelő téma kiválasztásában, hanem az anyaggyűjtés és elrendezés helyes módszerének kialakításában is.

3. A pályázat anyagát az MTA Nyelvtudományi Intézetében helyezük el, hogy a kutatóknak rendelkezésére álljon. A beküldött tájszavak és egyéb nyelvi megfigyelések belekerülnek az Új Magyar Tájszótár anyagába. Az értékesebb dolgozatok (vagy részleteik) megjelennek a Magyar Nyelvőrben, ha pedig nagyobb terjedelműek, és a magasabb nyelvészeti igényeket is kielégítik, akkor a Magyar Nyelvjárások című debreceni kiadványban.”

Ennek alapján számos jelentkező akadt. Velük levelezés útján és személyes megbeszélés formájában tartottuk a kapcsolatot, tanácsokon kívül igen gyakran forrásművekkel, szakirodalommal is elláttuk őket. Talán ennek köszönhető, hogy a legtöbb jelentkező el is készítette és nagyjából idejében be is nyújtotta pályaművét.

A 77 pályamű a következő csoportokba osztható be tárgya szerint :

1. Nyelvtani gyűjtés 17 db. Egy-egy részletjelenség (pl. *ö-zés, í-zés*) alapos feldolgozásától egy község leíró hangtanáig vagy grammatikájáig sokféle tárgyú és jellegű leíró munka.

2. Szókincsgyűjtés 22 db; ide sorolva azokat a gyűjtéseket is, amelyeknek túlnyomó többsége tájszó-gyűjtést tartalmaz. Az anyag igen változatos: egyszerű tájszavakon kívül állat- és növénynevek, bányászszavak, szólások találhatók benne, mégpedig kisebb méretű tallózásoktól egészen a megszerkesztett és kiadásra érett helyi tájszótárig (Markó Imre Lehel: Kiskanizsai Szótár).

3. Munkafolyamatleírás műszótárral 6 db. Témák: szövés-fonás, gyékénykészítés, szőlőművelés, fazekasság, nádvágás. Néprajzilag is használható, gazdag mellékletanyaggal felszerelt pályaművek.

4. Személynévgyűjtés 12 db. A túlnyomó többség ragadványnév-gyűjtés sokféle csoportosításban.

5. Földrajzinévgyűjtés 8 db. Közülük néhány kiadásra érett monográfia.

6. Egyéb nyelvi pályaművek 5 db. Közülük különösen figyelemre méltó kettőnek a tárgyválasztása: egyik a magyar—német, másik pedig a magyar—szlovák nyelvi kölcsönhatás néhány jelenségével foglalkozik.

7. Néprajzi tárgyú pályaművek 7 db. Témák: lakodalom, gyermekjátékok, birkanyírás, táplálkozás, szemnyerés. A dolgozatokban található bőven lexikai anyag is.

Külön megemlítjük, hogy a gyűjtőversenyen részt vett három jugoszláv, egy csehszlovák és egy román állampolgár pályázó is.

A pályázók foglalkozási megoszlása a következő:

középiskolai magyar szakos tanár	11
általános iskolai magyar szakos tanár	14
más szakos tanár (rajz, testnevelés)	2
egyetemi tanársegéd (irodalom, orosz)	2
muzeológus	3
erdőmérnök	1
lelkész (ref., kat.)	5
orvos	1
egyetemi és főiskolai hallgató ¹	10
középiskolai tanuló ²	5
tanács-dolgozó	1
munkás	3
földműves	2
kereskedelmi dolgozó	2
háztartásbeli	2

Összesen: 64

¹ Az egyetemi és főiskolai hallgatók megoszlása a következő:

Debrecen, egyetem	3
Budapest, egyetem	2
Szeged, egyetem	2
Újvidék, főiskola	2
Szeged, főiskola	1

A végzett hallgatók esetében ezekhez hozzájárul még több pécsi diák is.

² Közülük 2—2 gyöngyösi és szolnoki, egy pedig békéscsabai; itt működnek középiskolai nyelvjáráskutató szakkörök. Ehhez hozzájön még a Stromfeld Aurél technikum (Salgótarján) közös gyűjtése.

A pályázatot a következő bizottság bírálta el : Bárczi Géza akadémikus, a bizottság elnöke ; Lőrincze Lajos, a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztője ; Deme László, Szépe György és Végh József, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársai. A bizottságot munkájában nagymértékben segítette más felkért szakemberek írásbeli véleménye. Ez úton is köszönjük Farkas Vilmos, Hoffmann Tamás, Hutterer Miklós, Kázmér Miklós, Király Péter, Morvay Péter, O. Nagy Gábor és Papp László alapos bírálatait.

A bíráló bizottság munkájával már 1958 december elején elkészült, eredményét azonban különféle okok miatt nem tudta nyilvánosságra hozni. A legfőbb ok annak az előre nem látott kellemes meglepetésnek a következménye, amelyet a pályázatra benyújtott dolgozatok nagy száma és kiváló minősége jelentett. Igazán nagy fejtörést okozott a jutalmazás minden szívünk szerinti követelményének csak részben való kielégítése is a rendelkezésre álló aránylag csekély pénzüsszegeből. Természetesen a kiírásban megjelölt pályadíjakat mind kiadtuk (néha többszörösen is) ; nagyon szeretttük volna azonban, ha szinte mindegyik pályázónkat részesíteni tudtuk volna valami szerény jutalomban, inkább csak jelképes köszönetképpen azért az önzetlen fáradozásért, amelyet anyanyelvünk és művelődésünk ügyéért végzett. Sajnos, sokkal kevesebbet tudunk adni, mint amit szeretttünk volna, illetőleg amit munkatársaink megérdemeltek.

A pályázat eredménye a következő :

I. főcsoport (magyar szakos tanárok)

I—II. díj megosztva :

Bolla Kálmán	1 250,— Ft
Markó Imre Lehel	1 250,— ,,

III. díj :

Bona Júlia	800,— ,,
Bura Miklós	800,— ,,
Somogyi Mátyás	800,— ,,

Pénzjutalom :

Ilia Mihály és Juhász Antal	500,— ,,
Molnár Imre	500,— ,,
Szabó Rudolf	500,— ,,

A pályázaton kívül kiemelt dicséret : Fülöp Lajos.

Dicséret könyvjutalommal :

Eperjessy Ernő, Fodor János, Körmendi Géza, Nemcsik Pálné, Varga Antal, Várkonyi Imre, Zákonyi Lászlóné.

Könyvjutalom :

K. Dull Margit, Horváth Lehel, Kecskés István, T. Nagy Anna, Németh Zoltán, Petényi László, Olasz Szabó Mihály, Tóth István, Vecsernyés János.

Élismerő oklevél :

Virágh Ferenc, Zombai Ádám.

Szobácsi Jenő és Zsolnai József pályaművéért már egy ízben kapott pénzjutalmat, éppen ezért kiírásunk értelmében pályázatunkon már nem volt jutalmazható. Mindketten a bíráló bizottság külön dicséretét kapják szép pályaművükért.

II. főcsoport¹ (nem magyar szakos tanárok és egyéb önkéntes gyűjtők)

Versenyen kívül : I. díj : † Csete Balázs.

I—II. díj megosztva :

Nemcsik Pál	900,— Ft
Reuter Camillo	900,— „

III. díj :

Galuska Imre	600,— „
Nagy Czirok László	600,— „
Pais Sándor	600,— „

Dicséret könyvjutalommal :

Mészáros Gyula és Szabó József; Rakonczai Ferenc, Vass Antalné és Zentai János.

Könyvjutalom :

Füsti Molnár Bálint, Füsti Molnár Bálintné, Kajdi Ferenc, Kovács István, Péterffy Gusztáv, Székely László.

Elismerő oklevél :

Bagi Attila, Csépai László, Rada Miklós, Sándor Rudolf.

III. főcsoport (egyetemi és főiskolai hallgatók)

I. díj :	Pesti János ¹	
II. díj :	Balogh Lajos	300,— Ft
	Dienes István	300,— „
	Király Lajos	300,— „
III. díj :	Bicsák Rózsa	200,— „
	Filep Katalin	200,— „
	Szoboszlay Ágnes	200,— „
	Cs. Sörös Piroska	200,— „

Dicséret könyvjutalommal :

Pénovátz Antal

IV. főcsoport (középiskolai tanulók)

I. díj :	Farkas László	80,— Ft
	Kecskés Péter	80,— „
II. díj :	Csik Veronika	50,— „
	Horváth Katalin	50,— „
	Kőfalvi Mária	50,— „

A salgótarjáni Stromfeld Aurél technikum diákjai kollektív földrajzinév-gyűjtésükért elismerő oklevelet nyertek. A tanulók közül Fodor Károly és Kiss Imre külön könyvjutalmat kap.

¹ Az 500 Ft-os pályadíjat nem kaphatta meg, mivel pályaművét már egy ízben másutt jutalmazták. Csoportjában kiemelkedő dolgozatáért a bíráló bizottság csupán tiszteletbeli első díjjal jutalmazhatta.

A jutalmazáshoz a következő intézmények járultak hozzá:

Magyar Tudományos Akadémia	3 000 Ft
Művelődésügyi Minisztérium	3 000 „
Hazafias Népfront	3 000 „
Magyar Rádió és Televízió	2 000 „
Magyar Nyelvtudományi Társaság	1 000 „
Szegedi Tudományegyetem	1 000 „
Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem	700 „
Összesen :	13 700 Ft

A jutalmazás céljára könyvelt ajánlott fel a Kiadói Főigazgatóság, a Nyelvtudományi Intézet, az Országos Néprajzi Múzeum; Imre Samu és Lőrincze Lajos. Fogadják mindnyájan köszönetünket áldozatkészségükért.

A következőkben közöljük a díjazott és megdicsért pályázók és pályaművek rövid jellemzését. (Minden dolgozatról részletes bírálat készült, amelyet a díjazott és megdicsért dolgozatok írói automatikusan, a többiek pedig külön kérésre megkapnak.)

B o l l a K á l m á n a Lenin Intézetben szerzett orosz tanári oklevelet, később megszerezte az ELTE bölcsészkarán a magyar szakos oklevelet is. Jelenleg az ELTE bölcsészkarának orosz filológiai tanszékén tanársegéd. — Dolgozatának címe: Gércé község nyelvjárásának leíró hangtana; terjedelme 45 gépelt lap. — Szülőfaluja nyelvjárásának önálló gyűjtés alapján megírt megbízható hangtana hosszú évek óta az első ilyen igényesebb kísérlet. Feldolgozásában — amely még nem mindenben hiba nélküli — a tendencia-elméletet követi. Kategorizálásában vannak tévedések, de nagy érdeme, hogy egy-egy jelenségre sok példát idéz. Így az egyes jelenségek elterjedésének mértékére és módjára is lehet következtetni. Hasznos volna, ha egyes jelenségek (pl. *i*-zés, *ö*-zés, *a* utáni *o*-zás) példakörét kiegészítené. Szükség volna még hangjelölésének a Magyar Nyelvtalasz gyűjtőinek gyakorlatával való összehangolására. Gyűjtését nemcsak lejegyző módszerrel végezte, hanem igen nagy mennyiségű magnetofon-felvételt is készített. Ezekből is közöl szövegeket dolgozata függelékeképpen.

M a r k ó I m r e L e h e l a budapesti egyetemen doktorált magyar nyelvészetből. Jelenleg a Zala megyei Pölöskefő községben római katolikus plébános. Pályaműve, a „Kiskanizsai szótár” 446 gépelt lapból áll. A több mint tízezer címszóból álló szótár Nagykanizsa külön életet élő Kiskanizsa nevű részének helyi köznyelvét és nyelvjárását illetően ezek szókincsének jelentékeny részét mutatja be. Művének külön értéke, hogy gyűjtése kizárólag passzív (megfigyelő) módszerrel történt. Markó a szakirodalomban már ismert nevű nyelvjárás- és néprajz-kutató. Munkáját a filológus pontossága, körültekintése jellemzi. Címszavainak feldolgozása lexikográfiai szempontból is mintaszerű.

B ó n a J ú l i a jugoszláv állampolgár, az újvidéki (Novi-Sad-i) tanárképző főiskolán szerzett magyar tanári oklevelet. Jelenleg jugoszláv állami ösztöndíjjal a szegedi tudományegyetemen folytat nyelvészeti és néprajzi stúdiumokat. Pályaműve két részből áll: első részében a szlavóniai (nyugat-horvátországi) Haraszi községének etnológiai monográfiáját foglalja össze 156 gépelt lapon, második részében pedig ehhez bő szójegyzéket ad 118 lapon; ehhez 95 ábra csatlakozik. — Alapos gyűjtésen felépülő értékes néprajzi tanulmánya nyelvészetileg is gazdag anyagot tartalmaz. Hangjelölésében vannak még kisebb-nagyobb hibák, de anyaga már jelen formájában is használható.

B u r a L á s z l ó román állampolgár, a kolozsvári (cluj) Bolyai Tudományegyetemen szerzett alapos magyar nyelvészeti képzést; tanári képesítése után egy ideig

egyetemi gyakornokként dolgozott. Jelenleg Mezőpetriben (Petrești) tanár. — Bura László három dolgozattal és két rövid tájszójegyzékkel pályázott: „Mezőpetri személynévei” (30 gépelt lap); „Bogdánfalva mai személynévanyaga” (41 gépelt lap); mindkettő gazdag adattáron felépülő, értékes dolgozat; „A sváb alapnyelvi réteg Mezőpetri tájnyelvében” (9 gépelt lap) a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában módszer-tanilag is érdekes feldolgozás, bár német szempontból még kevésbé kiérlelt. A két tájszó-gyűjtés Mezőpetriből (3 gépelt lap) és Csanálosból (2 gépelt lap) aránylag csekély, de megbízható anyagú.

Somogyi Mátyás csehszlovák állampolgár a pozsonyi (bratislavai) egyetemen szerzett magyar szakos tanári oklevelet. Jelenleg a szlovákiai úttörők magyar nyelvű lapjának szerkesztője. Dolgozata „Í-zés a csallóközi Karcsák nyelvében” (64 gépelt lap), egy hangtani jelenségnek megbízható, saját gyűjtésen alapuló gondos feldolgozása. Igen kisszámú fogycikkességét kiegyenlíti függetlenül közölt szövegmutatványainak értéke. Somogyi dolgozatában felhasználta az í-zésről megjelent nyelvjárásleírások tanulságait. Gyűjtését ki kell egészítenie az í-zés ellenpéldáival.

Ilia Mihály és Juhász Antal a szegedi tudományegyetemen szerzett magyar szakos oklevelet. Ilia Mihály jelenleg az ottani egyetemi Irodalomtörténeti Intézetben tanársegéd, Juhász Antal pedig a Móra Ferenc múzeum munkatársa. Közösén készített dolgozatuk címe: „A tápai gyékényszövés és szókincese” (44 gépelt lap, 21 fényképmelléklettel). Megbízható, jól dokumentált leíró dolgozat rövid, de nyelvészetileg is használható szakszótárral.

Molnár Imre a szegedi pedagógiai főiskolán szerzett magyar szakos tanári oklevelet. Jelenleg Tápén általános iskolai tanár. Pályaműve: „A tápai nádmunka és szakszókincese” (34 gépelt lap, 60 melléklettel). Dolgozatában egyformán érvényesíti a néprajzi és a nyelvi szempontot. Megbízható, gondos leírásához jól használható szakszótárt is csatol.

Szabó Rudolf a budapesti egyetemen szerzett orosz szakos tanári oklevelet; később levelező tagozaton a magyar tanári képesítést is megszerezte. Jelenleg Sárvárott gimnáziumi tanár. Dolgozata, „A Bukovinából hazatelepített székelység nyelvjárásából” 63 gépelt lap terjedelmű, 10 rajzmelléklettel. — A dolgozat településtörténeti bevezető után a lényegében saját új otthonának, a Tolna megyébe telepített bukovinai székely községeknek nyelvjárási hangtanát dolgozza fel, majd pedig (későbbre tervezett nagyobb szabású munkálatainak mutatványaként) a kendermunka folyamatát írja le nyelvjárási szöveg formájában, szakszótárral és ábrákkal egyetemben. A nagy lelkesedéssel és szorgalommal gyűjtött terjedelmes pályamű meglehetősen egyenetlen, sok tekintetben kiérleltlen. Anyagának és feldolgozásának mostani értékei (ha a dolgozat folytatásához fűzött reményeinket figyelmen kívül hagyjuk is) feltétlenül a jutalmazandók közé sorolják e művet. Ha a gyűjtő nyelvészeti ismereteit tovább fejleszti, kellő irányítással igen jelentős munkát végezhet. Meg kell tanulnia a filológiai gondosságot és pontosságot.

Fülöp Lajos a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett magyar tanári képesítést. Jelenleg Gyöngyösön gimnáziumi tanár, középiskolai nyelvjárás-kutató szakkör vezetője. Fülöp Lajos esete pályázatunk szempontjából rendkívüli. Három pályaművel pályázott: „Incongruentia-jelenségek a Mátra alján” (67 gépelt lap); „Egy középpalóc község nyelvi rétegződésének tanulságai” (29 gépelt lap); „Tájszógyűjtés Gyöngyösről és környékéről” (24 gépelt lap). A három mű közül azonban kettő nem nyelvjárási jellegű, hanem nyelvjárási anyagot is felhasználó, de lényegében általános nyelvészeti, illetőleg nyelvtörténeti jellegű tanulmány. Így a bíráló bizottság a nyelvjárási anyaggyűjtő pályázat keretein kívül kiemelt dicséretben

részesítheti, és javasolja neki, hogy az „Incongruentia-jelenségek a Mátra alján” című dolgozatát nyújtsa be akadémiai prémium elnyerésére.

Eperjessy Ernő a pályázók szakképzettségét figyelembe vevő kategorizálásban az I. és a II. csoport között áll: nem magyar tanár, hanem tanyai tanító, aki azonban osztatlan iskolájának felső tagozatán magyart is tanít. Pályaműve, „A zselicségi cselédek magyar tájszótára” (31 gépelt lap) rövid bevezetés, frazeológiai és névanyag után egy eltűnt társadalmi réteg szókincséből ad szótárszerűen elrendezett mutatványt. Munkája még nem kiforrott, de nyelvészeti és néprajzi szempontból máris megbízható és jól használható.

Fodor János Szegeden magyar szakos tanári oklevelet, majd az egyetemen bölcsészdoktorátust szerzett. Jelenleg Szegeden tanítóképzőintézeti tanár. Pályaműve „Szegedi tájszavak” (több mint 400 szócikk) a Bálint Sándor Szegedi Szótárához nyújt megbízható kiegészítéseket és helyesbítéseket saját helyszíni gyűjtése alapján.

Körmendi Géza a pécsi pedagógiai főiskolán szerzett magyar tanári képesítést. Jelenleg Tatán általános iskolai tanár. Két művel pályázott: „A tatai fazekasság története” (18 gépelt lap és 64 melléklet); „Nádvágás és nádazás Tatán” (6 gépelt lap és 22 melléklet). Mindkét dolgozat elsősorban néprajzi értékű. A túlságosan rövidre fogott feldolgozásokat kiegyenlítik a rendkívül gazdag illusztrációk. A bíráló bizottság csak azért nem díjazhatta Körmendi Gézát, mivel gyűjtésében és feldolgozásában nem érvényesítette kellően a nyelvi szempontot.

Nemcsik Pálné általános iskolai nevelő Borsodnádason. „Tájszók egy borsodnádasi parasztasszony szókincsében” című pályaműve 18 gépelt lapnyi 8 ábrával. Saját helyszíni gyűjtése megbízható; feldolgozása még nem minden tekintetben sikerült, bár dicsérendő gondossággal választotta ki adatközlőjét és filológus pontossággal írta le annak nyelvi állapotát társadalmi-műveltségi háttérével együtt.

Várkonyi Imre a pécsi pedagógiai főiskola levelező tagozatán szerzett magyar szakos tanári képesítést. Jelenleg általános iskolai igazgató Kaposvárott. Dolgozata: „Büssü és környékének ő-zó nyelvjárása” (17 gépelt lap). A lelkiismeretes gyűjtőmunkát a még nem minden szempontból megfelelő feldolgozás követi. Anyaga azonban már most is megbízható.

Varga Antal az egri pedagógiai főiskolán szerzett magyar szakos tanári oklevelet. Jelenleg Debrecenben általános iskolai igazgató. Pályaműve: „A balmazújvárosi nép nyelve” (157 gépelt lap) szülővárosának nyelvét igyekszik bemutatni. Nyelvtani leírása vázlatos és nem korszerű. Értékesebb munkájának szótári része. Sokrétű anyagának fő erőssége a szinte teljes frazeológiai gyűjtése. Gazdag anyagfeltárásának értékét csökkenti közlésmódja.

Zákonvi Lászlóné hosszú ideig tanítónő volt. Levelező tagozaton végezte el a pécsi pedagógiai főiskolán a magyar szakot. Jelenleg Bogádon általános iskolai tanár. „Bogád község tájnyelvi sajátosságai” (14 lapnyi) című dolgozatában a nyelvjárás általános képét igyekszik megrajzolni. Mindenből keveset nyújt, de megfigyelései jók. Különösen érdekesek és értékesek alaktani adatai.

Szobácsi Jenő és Zsolnai József a szegedi pedagógiai főiskolán szerzett magyar szakos tanári képesítést. Jelenleg Szobácsi Csongrádon, Zsolnai pedig Kerekegyháza általános iskolai tanár. Mindketten szülőfalujuk földrajzi neveit dolgozták fel: Szobácsi a Csongrád megyei „Tömörkény földrajzi nevei”-t (49 gépelt lap), Zsolnai pedig „Ásotthalom földrajzi nevei”-t (54 gépelt lap) gyűjti össze és rendszerezi

példamutató alapossággal. (Mindkét dolgozat mellett a tájékozódást megkönnyítő térkép-vázlat is található.) Föltétlenül a díjazott dolgozatok között volnának, ha a szegedi pedagógiai főiskolán annak idején már nem jutalmazták volna művüket. Így a bíráló bizottság külön dicséretét kapják.

† **Csete Balázs** a képzőművészeti főiskolán szerzett rajztanári oklevelet. Hosszú fővárosi tanárkodás után életének utolsó éveit szülőfalujában, Jászkiséren töltötte. Itt érte a halál már nyugdíjas általános iskolai igazgatóként 1958. március 27-én, pályaművének végleges simítgatása közben. A „Jászkiséri szójegyzék” (147 gépelt lap, több mint száz melléklettel) a maga nemében egyedülálló kísérletnek, az egy adatközlős tájszótárnak első formája. Mintegy 1600 gazdagon dokumentált címszavához nagyszámú művészi rajz csatlakozik, s így a szójegyzék egyúttal néprajzi szempontból is értékes mű. A sok éves néprajzkutató munka után a nyelvészet felé forduló kitűnő gyűjtő elhunyt nagy veszteség. Csete Balázs munkáját a bíráló bizottság a nem magyar szakos tanárok csoportjában versenyen kívül elsőnek tekinti és gondoskodik kiadásáról.

Nemcsik Pál tanító, általános iskolai testnevelő tanár Borsodnádason. Néprajzi iskolázottságát a sárospataki kollégiumban szerezte. Két művel pályázott: „Adalékok a borsodnádasi szénbányászok nyelvéhez” (43 gépelt lap, 10 melléklet); „Borsodnádasi ragadványnevek” (13 gépelt lap). Mindkét mű lelkiismeretes helyszíni gyűjtés eredménye. A bányászszók gyűjtése műfajilag kiemelkedő fontosságú, szakmai és nyelvészeti szempontból egyaránt. A névtani dolgozat is figyelemre méltó, bár nem minden része egyenletesen kidolgozott.

Reuter Camillo Sopronban végzett erdőmérnök, jelenleg a pécsi mérnöki munkaközösség tagja. Dolgozata: „Magyaregregy helynevei” (60 gépelt lap). A helyszínen gyűjtött mai névanyaghoz gazdag történeti anyag is csatlakozik. Pályaműve rendkívül gondos, körültekintő, filológus munka.

Galuska Imre Sárospatakon végzett református lelkész; jelenleg a Borsod megyei Kesznyétenben lelkipásztor. Pályaműve: „Kesznyéten nyelvjárása” (72 gépelt lap). Helyszínen végzett gyűjtés alapján a község nyelvének átfogó leírását kísérel meg; természetesen egyes részek vázlatosak. Azonban egész gyűjtése lelkiismeretes munka eredménye, s ha vannak a feldolgozásban egyenetlenségek és kisebb hibák, dolgozata már a jelenlegi állapotában is jó képet ad a leírt helyi nyelvjárásról. Van érzéke a nyelvészeti finomságokhoz. Kár, hogy az újabb nyelvészeti irodalmat nem ismeri.

Nagy Czirok László jogi tanulmányok után fél évszázadig közigazgatási tisztviselő volt. Közben ismert nevű néprajzi gyűjtővé vált. Jelenleg Kiskunhalason az ottani múzeum tudományos munkatársa. Nagy Czirok László két hatalmas cédulaköteggel pályázott: az egyik a halasi tájszavakat (632 cédula), a másik a halasi egyéb frazeológiai egységeket (1526 cédula) foglalja magában. Legértékesebb része szólásgyűjteménye. Természetesen az egész gyűjtés figyelemre méltó: hosszú évtizedek jegyzetelésének eredménye. A most beküldött és díjazott anyag inkább csak mutatvány; ebből talán egy nagyobb mezővárosi szótár nőhet ki.

Pais Sándor Pápán végzett református lelkész. Jelenleg a Zala megyei Becsvölgyén lelkipásztor. Pályaműve: „Földrajzi és személynevek a göcseji szegek vidékén” (51 lap). A szülőföldjén működő lelkész élvezetes stílusban írja le a göcseji szegek vidékének földrajzineveit, egybeveti azokat a községi tanácsoknál őrzött kataszteri térképek adataival. Az 1748-tól kezdve pontosan vezetett egyházi anyakönyvekből nagy gonddal és szorgalommal kijegyezte és rendszerezte a család- és a keresztneveket. Külön tárgyalja a becézőneveket és a ragadványneveket. Az utóbbiaknak eredetét is

magyarázza. — Pais Sándor pályamunkája egy kisebb tájegység teljes névanyaga összegyűjtésének mintaszerű kísérlete.

Dr. Mészáros Gyula a budapesti bölcsészkaron végezte tanulmányait, itt is szerzett doktorátust. Jelenleg a szekszárdi múzeum igazgatója. Két művel pályázott: a „Kisdörgicsei tájszótár” (70 gépelt lap); „Szokásmondás nem emberszólás” (39 gépelt lap). Mindkét műve szülőfalujának, a Veszprém megyei Kisdörgicésének nyelvi anyagát dolgozza fel helyszíni gyűjtés alapján. Maga a gyűjtött anyag igen sokrétű, a feldolgozás azonban egyenetlen. A tájszótárban a példamondatok hiánya, a frazeológiai dolgozatban pedig a csoportosítás és a kommentárok vitathatósága gyengíti a gyűjtött anyag értékét.

Szabó József Pápán végzett református lelkész. Jelenleg a Somogy megyei Segesden lelkipásztor. Dolgozata, „Segesd (alsósegesdi falurész) ragadványnevei” (15 gépelt lap) rendkívül lelkiismeretes helyszíni gyűjtés eredménye. A szinte teljes és megbízható anyaggyűjtés azonban nem párosul megfelelő rendszerezéssel.

Rakonczi Ferenc hódmezővásárhelyi földműves. Bálint Sándor adatközlője volt, így kezdett szavakat gyűjteni. A „Hódmezővásárhelyi tájszavak szótárá”-ban (26 lapon) azon szavaiból és kifejezéseiből készített kis gyűjteményt, amelyeket sajátosan vásárhelyi jellegűnek érzett.

Vass Antalné szentesi pályázónk „A birkanyírás” (13 lap, illusztrációkkal) című dolgozatában a munkamenetet szakszerű gondossággal írja le. Édesanyja évtizedek óta birkanyírással foglalkozik; sajátmaga is ismeri (és egy ideig gyakorolta) ezt a mesterséget. S bár leírása elsősorban néprajzi jellegű, nyelvészeti szempontból is használható. Pályaművének szerkezete kerek és egységes.

Zentai János a községi tanács végrehajtó bizottságának titkára a Baranya megyei Kémesen. Műve: „Népnyelvi adatok Kémes és környékéről” (10 gépelt lap). Lelkiismeretes helyszíni gyűjtésen alapuló, jól dokumentált tájszógyűjtemény egy igen archaikus nyelvi területről.

Pesti János szegedi főiskolai hallgató. Szülőfalujának, a Baranya megyei Alsómocsoládnak földrajzi neveit gyűjtötte össze 54 gépelt lapnyi dolgozatában; feldolgozásához térkép vázlatot is mellékel. A gyűjtött anyag rendszerezésére is vállalkozott (Benkő Loránd tipológiájára támaszkodva). Dolgozata igen gondos, lelkiismeretes munka. Hangjelölés túlságosan igényes is. Pesti dolgozata az egyetemi és főiskolai hallgatók csoportjában a legjobb. (Mivel dolgozatáért a főiskolán már pénzjutalmat kapott, a pályázati szabályok értelmében a bíráló bizottság külön dicséretben részesíti.)

Balogh Lajos budapesti egyetemi hallgató. „A Vas megyei Bük község nyelvjárásának egyes jelenségei” című 26 lapnyi dolgozatában főképpen az *i*-zést és a Vas megyében kis mértékben jelentkező *ö*-zést vizsgálja behatóbban. Gyűjtése gondos és megbízható. Kár, hogy az *i*-zés kvantitási kérdéseinek vizsgálatára nem terjed ki a figyelme. Hangjelölése csak fonematikus.

Dienes István debreceni egyetemi hallgató „Zárt *ë*-zés Tornanádaskán” című 6 lapnyi dolgozatában nagyobb nyelvi anyagot gyűjtött össze, mint a pályázati útmutató megkívánt. Dolgozatában elég jó képet ad a tövekben jelentkező *ë*-zésről. Fontos volna, hogy gyűjtését kiegészítse, és jobban kidolgozza a toldalékos helyzetben mutatkozó nyelvváltozatot.

Király Lajos budapesti egyetemi hallgató „Büssü község nyelvének *v*-töví igéi és *v*-töví névszói” című 24 lapnyi dolgozatában nemcsak megbízható és gondos

adatgyűjtő készségét mutatta meg, hanem azt is, hogy van érzéke az érdekes nyelvi kérdések meglátásához.

Bicsák Róza szegedi egyetemi hallgató „Ragadványnevek Zalalövőn” című 30 gépelt lapnyi dolgozatában gazdag anyagot gyűjt össze. Az anyag bemutatásában még sok a javítani való. Gondos átdolgozás után munkája igen hasznos lehet.

Filep Katalin debreceni egyetemi hallgató „Ragadvány- és gúnynevek Hajdubagos községből” című 14 gépelt lapnyi dolgozatában önálló rendszerezéssel nem próbálkozik, de láthatólag teljes anyagot ad. Gondol arra is, hogy értelmezze a ragadvány- vagy gúnynév közzsói helyi jelentését is. Igen értékes dolgozatának adattára.

Szoboszlay Ágnes debreceni egyetemi hallgató „Felsőnyárádi ragadványnevek” című 10 gépelt lapnyi dolgozatában önálló rendszerezéssel próbálkozik (nem mindig szerencsésen). Dolgozata gondos munka. Hangjelölésében a finomságok lejegyzésére törekszik.

Cs. Sörös Piroska újvidéki (Novi-Sadi) főiskolai hallgató „Növény- és állatnevek, állatutánzó és állathivogató szavak” című 30 lapnyi dolgozatában főleg a Becsén és környékén ismeretes szavakat gyűjtötte össze nagy lelkesedéssel s szorgalommal. A nyelvészeti gyűjtés módszerében még nem biztos, gyűjtésében még kisebb-nagyobb hibák találhatók. Jól sikerült viszont az állathivogató szavak leírása. Munkájának értékét nagyban növeli, hogy dolgozatához nagyon jól sikerült rajzokat (82 db) csatol, van szép számmal préselt növénye is.

Pénovátz Antal jugoszláviai főiskolai hallgató „A pacséri gabona” című dolgozatában (10 gépelt lap 7 fénykép-melléklettel) főleg néprajzi érdekű leírást ad. A műszavakat ritkítással kiemeli. Kár, hogy ezt sokszor elhagyja.

*

A pályázat eredményét összegezve, a következőket mondhatjuk:

A pályázat teljes mértékben elérte célját, sikerült a nyelvjárási anyag gyűjtése iránt az érdeklődést országsszerte felkelteni. A beküldött dolgozatok nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is többet nyújtanak, mint amire a pályázat kiírásakor számítottunk. Nemcsak azok jelentkeztek gyűjtéscikkkel, akiknek a működéséről már eddig is tudtunk, hanem egy egész sereg olyan új munkatárs, aki már évek óta szorgalmasan dolgozott, de nem tudta, hogy munkáját hol hasznosítsa. A legjobb dolgozatok természetesen ezek a több évi vagy hónapi megfigyelésen, gyűjtőmunkán alapuló leírások. De természetesen azoknak munkája is igen értékes, akik pályázati felhívásunk hatására most kezdtek hozzá a gyűjtéshez.

A pályázat kiírásában szerény volt, nem feldolgozást, hanem anyagot kívánt csupán. Nagyobb tehetséggel, több ötlettel, nyelvészeti érzékkel rendelkező gyűjtőink azonban anyagukat rendezték is; egyesek igen formás dolgozatban közölték munkájukat. Könnyebben sikerült ez a névtani dolgozatokban. Ez érthető is. A névkutatás nálunk igen magas fokot ért el. Sok jó leírás, rendszerezés készült el már idáig, gyűjtőinknek hasznos szempontjaik voltak már a helyszínen való megfigyelés idején is, és viszonylag könnyebb volt az eddigiek alapján egy-egy község névadási rendszerének megállapítása is. Elég jól sikerültek a néprajzi jellegű szókinccsgyűjtések is. Örömmel látjuk, hogy a szókinccsgyűjtések alkalmával a gyűjtők eléggé pontosan írták le az egyes tárgyakat.

A legnezebb feladat elé állította a pályázat a nyelvtani gyűjtőket. Bár a pályázati útmutató közölt példatartat, adott kiindulási segítséget, a gyűjtőnek azonban magának kellett az anyagot rendezni és az adatokból a nyelvészeti tanulságokat kiolvasni. Ez

nem mindig sikerült. A gyűjtött anyag rendezése nyelvtani témák esetében nehéz feladat. A gyűjtő sokszor nem tudja, hogy egy-egy nyelvi adatot hogyan értékeljen. Ezért helyesebb, ha az ilyen leírásokban nem kísérli meg az adatokat nyelvtörténeti kategóriákba besorolni. Ez nagy tapasztalatokkal rendelkező nyelvésznek sem könnyű feladat. Több jó gyűjtés értékét rontja az, hogy a szerző a mai alakokat bizonyos nyelvi változások sorába iktatja; ez a kategorizálás már elavult.

A nyelvtani pályázatok eme negatívuma azonban korántsem a lelkes gyűjtők számlájára írandó. Hiányoznak a jó minták, a mai szempontokat is kielégítő nyelvjárás-leírások. Az utóbbi két-három évtizedben még nem sikerült a szinkron leírások jó útját kitaposni. Egyre több érv szól amellett, hogy különösen fiatal gyűjtőink ne kíséreljék meg egy helyi nyelvjárás egész hangtani és nyelvtani rendszerét megrajzolni. Ez mindenképpen csak vázlatos lehet. Inkább válasszanak ki néhány fontosabb hangtani jelenséget, pl. *ë-zés, ö-zés, í-zés, á* utáni *o-zás, á* előtti *a* viselkedése, a névszó- és igetövek problémái, az igeragozás néhány érdekesebb részlete stb. De egy-egy jelenséget behatóan, a részletekre is kiterjedően, példákkal és ellenpéldákkal rendszerszerűen próbáljanak jellemezni, hogy más kutató is támaszkodhasson leírásaikra. Ma már kevesen vallják azt a felfogást, hogy egy-egy nyelvi jelenség jó megfigyelése és bemutatása tisztára gépies, technikai feladat, nem is méltó a nyelvészhez. A nyelvtudomány művelői megbecsülik a szinkron rendszerű, de megbízható és a nyelv élcét jól bemutató leírásokat. Ha azonban egy jelenségre az országnak már több helyéről van jó leírásunk, akkor természetesen nem kell megdegynik gyűjtést folyóiratban közzétenni. Az archívum számára sok ilyen leíró dolgozat szükséges, hogy ezek szilárd alapot szolgáljanak a későbbi összefoglaló munkák számára. A készülő Magyar Nyelvatlasz megjelenése után sem válnak ezek a nyelvtani dolgozatok fölöslegessé, hiszen köztudomású, hogy a nyelvatlasz nem pótolja a monografikus kutatásokat.

A nyelvtani pályázatok sikere mégis azt igazolta, hogy kellő irányítás és segítség megadásával vidéken működő pedagógusaink is tudnak ilyen gyűjtést végezni. Természetesen hasonlóan képesek ilyenre a legkiválóbb szakembereink irányítása alatt tanuló egyetemi és főiskolai hallgatók.

A pályázat azt is megmutatta, hogy a magasabb nyelvészeti szakképzettséggel nem rendelkező gyűjtők is képesek jó gyűjtő munkára. Egy-egy jó önkéntes gyűjtőről eddig is tudunk. De csak most a pályázat folyamán derült ki, hogy milyen lelkiismeretes és éles szemű gyűjtők a II. (nem magyar szakos tanárok és egyéb önkéntes gyűjtők) csoport díjazott résztvevői.

Nem titkoljuk, hogy pályázatunk kiírása alkalmával arra is gondoltunk, hogy kiépítjük vidéki levelezőink hálózatát. Ami akkor csak szándék volt, az most megvalósítható. Nincs akadálya annak, hogy formálisan is megszervezzük vidéki munkatársaink nyelvjárási adatszolgáltató munkáját. Ennek útján lassan-lassan megvethetjük egy országos nyelvjárási archívum alapját. Az archívum — külföldi példák szerint — nemcsak tájszótári anyagot tartalmazna, hanem hangtani és nyelvtani adatokat is.

Nem volna teljes a beszámoló, ha nem mondanánk köszönetet azoknak, akik a pályázat sorsát kezdettől fogva jóakarattal és szíves támogatásukkal segítették. Egyetemi és főiskolai tanáraink, docenseink sok hallgató figyelmét és érdeklődését keltezték fel. Úgyszintén köszönet illeti azokat a középiskolai tanárokat is, akik gimnáziumi tanítványaikat is elindították a gyűjtőútra.

A pályázat lezárása után további feladataink közé tartozik az arra méltó dolgozatok teljes vagy részben történő publikálási lehetőségeinek megteremtése.

A bíráló bizottság nevében
Szépe György és Végh József

Szó- és szólásmagyarázatok

Handabasa. (Tárgytörténeti megjegyzések egy Vörösmarty-vershez.) Vörösmarty Mihály egyik xenijában (A magyar gazdasszony T...hez) többször szóba kerül a *handabasa*. A verset tőle szokatlan szenvedéllyel Ponori Thewrewk József ellen írta, aki az Auróra-kör, Vörösmarty s a különféle reformtörekvések támadói közé tartozott. Vörösmarty ellenfelének verseit *handabasák*-nak nevezi, *handabasá*-t ajánl a „nyavalyásnak”, „hogy [= mert] zavaros feje ostobaságtól”, „hogy [= mert] nem szégyenl verseket írni.” Versét is a *handabasá*-val fejezi be Vörösmarty:

Handabasát neki, hogy némuljon örökre s a szégyen
Ölje meg őt s minden bűneit : *handabasát*.

Gyulai Pál a Vörösmarty-vers magyarázata során a következőket írja: „...a xeniák fölibe írt mottót is Thewrewk egyik verséből vette, de hogy melyikből, nem tudtam kipuhatolni, valamint azt sem, hogy mit tesz e szó: *handabasa*. Valami étel neve lehet, legalább a szöveg ezt sejteti.” (Vörösmarty összes munkái. 8. Budapest, 1885. 377, vö. még: Gyulai P.: Vörösmarty életrajza. Budapest, 1919. 104, Tóth D.: Vörösmarty Mihály. Budapest, 1957. 189.)

Valóban ételről van szó! Ponori Thewrewk Józsefnek a Mezei Gazdák' Barátja c. gazdasági folyóiratban (V. Darab. Pest, 1829. 78—80) olvasható *Handabasa* című írása, amelyben elmondja, hogy „Erdély' ismeretlen találmányainak egyike amaz izletes és gyanításunk szerint a' Törökvilágban eredet tavaszétek (tavaszi étel) az *Handabasa*, mellynek készítés-módját itten előadni hazafiúi gyönyörűségünk.” Megtudjuk azután, hogy a *handabasa* felmelegített aludttej lecsorgatott savjából készül. A savóba szalonnadarabokat főznek, s kaporral ízesítik. Azután tejjel, *tyukmonyszék* (tojássárgája) és tiszta búzaliszt keverékét habarják bele. A habarás, feleresztés után az ételt újból felforralják, sáfránnyal fűszerezik, és túrót morzsolnak bele. Ez a *handabasa*, amely az író szerint savanykás ízű és vértisztító. Elmondhatjuk róla — fejezi be Ponori Thewrewk József a közlését —, hogy:

„Kinek nyavalyás az hasa,
Jó annak az *Handabasa!*”

Vörösmarty Mihály nyilván figyelemmel kísérte Ponori Thewrewk József irodalmi munkásságát, s a Mezei Gazdák' Barátjából szerzett tudomást a *handabasáról*. A folyóiratban leírt étel emlegeti gúnyos soraiban, s verse mottójának forrása is Ponori Thewrewk Józsefnek a Mezei Gazdák' Barátjában megjelent ételleírása.

A fenti Vörösmarty-vers mottója a Gyulai-féle szöveg szerint a következő:

Kinek nyavalyás a hasa,
Annak jó a *handabasa*. P. T.

Ponori Thewrewk József soraira talán nem jól emlékezhetett Vörösmarty, s felerősítette a második sor két első szavát.

Az 1955. évi kiadás (Vörösmarty Mihály összes versei. Budapest, 1955. Szépirodalmi Kiadó) mottója :

Kinek navalyás az hasa
Annak jó az Handabasa (Pon. Thewrewk).

Hogy az 1955. évi kiadás gondozója miért változtatott az 1885. évi kiadás mottójának szövegén, nem állapíthattam meg.

A *handabasa* vándorútja az irodalomban tovább tart. Benjámín Lászlónak az Irodalmi Újság 1955. szept. 17-i (VI. évf. 38. sz., első kiadás) számában megjelent néhány satirikus verse, amelyekben irodalmi és társadalmi életünk egyes visszasságait ostorozza, s a versek közös címe : *Handabasa*. Benjámín L. verseinek mottója ugyanaz a két sor, mint amely sorok Vörösmartynál is olvashatók. Benjámín L. a *handabasa* szót és a mottót Vörösmartytól vette át. Mint levélbeli szíves közléséből tudom, a versek megjelenése után többen kérdezték tőle a szó jelentését. De megfelelő magyarázatot nem tudott adni. Arra gondolt, hogy a *handabasa* „valamilyen hashajtó főzetnek a törököktől itt-ragadt neve”. Benjámín L. közlése érdekes adalék ahhoz, hogy egy szó miképpen indulhat el a jelentésváltozás útján.

Kívül esik tudomány szakomon a szó etimológiájával való foglalkozás, de nyilvánvaló, hogy a *handabasa* összetett szó, s a *handa* összefügg a *kanda* szóval. CzF. szerint a *kanda* Szatmár vidékén valami túrós éték. A 'habar' jelentésű székely *handász* igére utalva CzF. azt mondja, hogy „e szerint *kanda* annyi volna, mint *handa*, azaz habart túrós leves' éték. Ily betűcsere van a *kankalék* és *hankalék* szókban. Sándor J. szerint *handóka* bizonyos túrós étket jelent.”

A *kandá*-t egyébként említi a MTsz. is Szatmárból, Hegyaljáról, Zemplénből 'túrós leves éték', 'savóleves, amelybe túrót tesznek' jelentésben. A SzamSz. szerint a *kanda* 'juhtej savójából és túrójából tojással készült habart éték' (néha tehéntúróból is készítik). A szabolcsi, szatmári *kandá*-ról részletes leírást nyújt a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében levő egyik kéziratos szakdolgozat (Komissza Gizella : A tejgazdálkodás és annak műszókincse Szabolcs-Szatmár megyében. Debrecen, 1955. 49). A dolgozat szerint Tizsaszentmártonban, Zsurkon a tehéntúró készítésekor visszamaradt savót „felforrallják, egy-két liter tejet öntenek bele. Ez összekapja és túró lesz belőle. Kaporral ízesítik és egy liternyi tejjel behabarják. A levéllel együtt eszik hidegen, melegen egyaránt”.

A *handabasa* és a *kanda* lényegében ugyanaz az étel, mint a *tejfeles túrós éték*, amelyet a XVI. sz. végéről származó erdélyi fejedelmi szakácskönyv említ, azzal a különbséggel, hogy savót nem használnak hozzá, hanem csak tejjel keverik össze a kaprot, a tojást (Radvánszky B.: Régi magyar szakácskönyvek. Budapest, 1893. 219). Egy 1703-ból Székelyudvarhelyről származó s tulajdonomban levő szakácskönyv (Igen Hasznos Könyv . . .) szintén említi ezt a „Tejfeles Túrós Éték”-et. A szakácskönyv részben másolata a fenti XVI. századi szakácskönyvnek, s az étel elkészítését a következőkben írja le : „Az igen szép lágy túrót a kit ma vagy tegnap tsináltak morsold egy szép tiszta fazékba mess szép kaprot reá aprón és bővön ha tsak egy kis tálba akarod tsinálni meg éred öt tyukmonnyal törd el erőssen kalánnal Szitán. Szürj tejjelt reá annyit menyi elegendendő vizet egy csöppet se tölcs rea ted szénre 's mind addig kevergesd mig for 's fel akarod adni, mert ha meg fő 's úgy ál meg sűrűdik és nem leszen jó. Szép levesen ad fel.”

A közlésekből nyilvánvaló, hogy a *handabasa*, a *kanda* s az erdélyi fejedelmi szakácskönyv „tejfeles túrós éték” néven ismertetett ételle ugyanaz a savós, tejfeles, tejs eledel, legfeljebb a mód és a hagyományos ízlés változtatott rajtuk koronként és helyenként valamit.

Gunda Béla

Hátrakötöm a sarkad. E szólással már több kiváló szólásmagyarázónk foglalkozott. Kertész Manó és Csefkó Gyula szerint a sarok hátrakötése egykor a kízás egy neme volt, s e feltevésüket ilyen adatokkal támasztották alá: *farához kötötték a sarkát* (Dug.: Péld. 2 : 27; a „büntetések” között); „*hátra köttem mind a két sarkát, mindenit izzé-porrá tördelném*” (1789: Illei: Tornyos Péter. RMK. 33 : 72); *hátral a szárait fel köteziec* (a spanyol inkvizitorok a foglyoknak. Heltai: Háló 154). O. Nagy Gábor a boszorkányhit körébe tartozónak véli a szólást, s a boszorkányoknak azon rontó eljárására hivatkozik, mellyel áldozatuknak sarkát vagy lábát alfeléhez tudták felvonni, felzsugorítani (Nyr. 76 : 36—7 és Mj fán terem 297).

Nézzük meg először O. Nagy megfejtési kísérletét. Ha a szólás valóban a boszorkányhitben gyökerezik, feltétlenül nyomára kellene akadnunk számtalan boszorkányper-feljegyzésünkben. Egy szólás mindig valamely gyakran használt kifejezésből alakul, a boszorkányperekben viszont a sarok *hátrakötése* egyszer sem fordul elő. Csak ilyen kitételeket olvashatunk: „sarkai az alfelébe húzódtak”, „lába az alfelébe zsugorodott”, „lábát hátravonták”, „felzsugorították” stb. Amire O. Nagy hivatkozik, hogy ti. a boszorkányok rontását *kötésnek* is nevezték, szintén más lapra tartozik. Ez eredetileg tudvalevően bizonyos tárgyakon való csomók kötése volt, rontás végett. Később a *megkötni* szót használták szélesebb értelemben is a *megrontani* szó helyett, így meg lehetett kötni a nyelvet, kezét, férfiúságot és végeredményben a lábát vagy sarkát is (bár ez utóbbi szókapcsolatot sehol se találjuk), azonban *hátrakötni* nyilván nem azonos a *megkötni*-vel (a *megkötés* helyett csak az *elkötés* fordul elő hasonló értelemben), amint hogy *hátrarontani* sincs a *megrontani* vagy *elrontani* mellett.

Kertész és Csefkó magyarázatának is vannak gyengéi. Először is a szólás mai jelentése mindenütt tréfás fenyegetés, ijesztés, melyet főként gyerekeknek szánnak, hiszen e fenyegetés voltaképpen nem tartalmaz büntetést: a sarok ugyanis hátul van. A néphumor olyan megnyilvánulásának tekinthetjük, mint amit a gyermekek a kocsit után kiabálnak: „bácsi, kívül van a lócs a kerekén!” A magyarázók e feltűnő tényt a jelentés elhomályosulásával magyarázták, szerintük a büntetés divatja múlásával elveszett a szólás fenyegető jellege, s tréfás ijesztéssé vált.

A másik, sokkal lényegesebb bökkenő a következő. Országszerte járatos a szólásnak ilyen változata is: *hátral (v. hátra) költöm a sarkad!* Maga Csefkó és Kertész is idézi e variánst több helyről: *hátral kötöm a sarkad* (Karcag, Kertész : Szokásm. 238 és Debrecen, NyF. 26 : 36); *hátra kötöm a sarkod* (Csepreg, Nyr. 2 : 275). Én megtoldom még jó néhány adattal: *mindjárt hátral köttem (v. kötöm) a sarkadat* (Pápa vid., NyF. 34 : 125); *hátral köttem a sarkadat* (Rábaköz, 1884., Nyr. 45 : 46); *hátral köttem a sarkad* (palóc, Nyr. 21 : 510); *hátral kötöm a sarkodat* (Nagyszalonta, Nyr. 42 : 359). Már maga a változat országos elterjedtsége és feltűnő egyöntetősége élénken cáfolja azt a feltevést, hogy itt újabb „elhomályosulás” jelenségével állunk szemben. Ellentmond minden logikának az az állítás, hogy a nép, értelmet nem találván a „hátrakötöm a sarkad” kifejezésben — holott azt tréfás értelemben jól lehet használni —, e szólást egy sokkal értelmetlenebb „hátral kötöm a sarkad” idiómára változtatta volna. Nem azt kell-e inkább feltennünk, hogy a nyelvjárások konzervativizmusa megőrizte egy régi változatot, mely azután egyes nyelvjárásokban és a köznyelvben a *költ* ige itteni jelentésének elavulása miatt a címbe szereplő formára változott. E változást megkönnyítette a *költöm* igealak *köttem* ejtése. Ha pedig a *költöm* alak az eredeti, akkor a hátrakötéshez fűzött minden eddigi magyarázat téves.

Történeti adatok tanúsítják, hogy szólásunknak valóban ez az eredetibb alakja. Erre a következő adataink vannak: 1669: „amelly hamis Csudának tettetését Calvinusra *költik*, mi is annak *sarkát hátral kötöttük* másutt” (Pósaházi: Az igazság istájpja 2 : 411, közölve Nyr. 5 : 508); 1792: „Tsak nem *hátral kelt a sarkam*, ugy meg ijedtem

szavaira” (Simai : Gyapai Márton 28) ; 1796 : „Messziről kiabált, hogy bosszuját tölti, | Ha Lázárba jön, sarkát hátra költi” (Gvadányi : Fal. nót. 120).

Mit jelent azonban 'valakinek a sarkát hátul költeni'? Úgy látszik, ugyanolyan tréfás ijesztgetést, mint a 'sarkot hátrakötni'. A *költetni* a *kelni*, R. *kölni* műveltető alakja, s régen annyit is tett, mint *kelesztetni*, *növesztetni*, *teremteni*. *Lába kel* a. m. 'lába nő, lába keletkezik'. A 'sarkat hátul kelteni' tehát nem egyéb, mint 'hátul növesztetni, hátra teremteni'. Régen a *kelni* igének ilyen jelentése gyakori volt. *Helyén költ v. kelt a szeme* a. m. 'okos, vigyázó, szemes' (MVir. 387) és *nem ott költ a szeme* 'nincs annyi ereje v. tehetsége v. lelke (hogy végbe vigyen valamit)' (MVir. 386). Feltehetjük, hogy azt, aki nem vigyázott, így fenyegették : *majd helyén költöm a szemedet!* Szerkezetileg ez teljesen azonos szólásunkkal, s ez egyben további bizonyítéka annak, hogy a 'hátul költöm a sarkad' nem „elhomályosulás”, hanem a szólás eredeti formája. Még azt sem állíthatjuk, hogy a szólás két formája egymástól függetlenül, párhuzamosan is keletkezhetett, mint O. Nagy véli, mert a *kötöm* alak nyilván a *költöm* ~ *köttöm* alakból keletkezett. Az értelmetlenné vált *köttöm* szót ugyanis könnyen lehetett egy érzelmi hangsúllyal ellátott *kötöm*-nek vélni (vö. *kutya teringette*). Hogy pedig ez nem fordítva történt, arra éppen a *helyén költ a szeme* a bizonyíték.

Még egy különös feltevést is megkockáztathatunk a két szólás analóg szerkezetéből. Amint annak kellett „helyén költeni a szemét”, akinek „nem ott” volt, „nem a helyén” volt, éppúgy annak mondhatták, hogy „hátul költöm a sarkad”, akinek nem hátul volt. Ezt természetesen képletesen kell érteni. Anélkül, hogy annak a találgatásába bocsátkoznánk, hogy mit jelenthetett az, ha valakinek nem hátul, nem helyén volt a sarka, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy legrégebbi adatunkban, melyben a szólás még nem fenyegető, a sarok hátulköltésének 'helyreigazítás', 'cáfolás' a jelentése. Azt ti., hogy „a melly hamis csudának tettetését Calvinusra költik, mi is annak sarkát hátul költöttük másutt”, nem érthetjük másképpen, ha ugyan nem egy erőltetett szójáték ez a *költ* szóval, mint hogy 'a hamis csudának tettetését mi másutt már megcáfoltuk'. Így a 'sarok hátul költése' ez adat tükrében valóban a 'sarok helyére való visszatétele, helyreigazítása' volna. Ugyanígy a szólás fenyegető formája sem tréfás ijesztés, hanem képes kifejezés volna, valami ilyesmi : 'majd helyére teszem a sarkadat', azaz 'helyre zökkentelek, egyenes útra térítelek'. A saroknak tehát valamilyen képes, szimbolikus jelentésével van dolgunk, amit még akkor is fel kell tennünk, ha szólásunkban pusztán tréfás ijesztést látunk, mivel akkor is felmerül a kérdés, miért éppen a *sarok* hátul költése lett ilyenné.

Illeinél és Gvadányinál már fenyegető formában találjuk szólásunkat, sőt mintha már a mai, tréfás, komolyan nem vehető fenyegetés ízét éreznék rajtuk. Hiszen Illeinél ez az ízzé-porrá tördeléssel együtt fordul elő, s éppoly nevetségesen hat, mint az : egyiket sem lehet beváltani. Valószínű, hogy az író éppen Tornyai tehetetlen dühét akarja vele ábrázolni. Ugyanilyen komikus fenyegetőzésnek tarthatjuk Gvadányi mondatát is. Simai is a komikus ijedelmet festi vele : „ijedtemben...csaknem hátul kelt a sarkam”. Gyapai gyávát és ostobát jelent (MTsz., NyF. 10 : 71), akiről el lehet hinni, hogy ijedtében azt sem tudja, hol a sarka.

Dugonics adata vagy nem tartozik ide, vagy abba a hibába esett, hogy félreértette a szólást, s önkényesen érthetőbbre változtatta. Mindenesetre adata egyedülálló. A Helntainál előjövő „száraz felkötözésének”, ami egyébként is a spanyol inkvizíció gyakorlata volt, szólásunkhoz valószínűleg semmi köze (ugyanígy O. Nagy : i. h.).

Összefoglalva a mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a *hátul* vagy *hátra költöm a sarkad* (a *költ* ige mellett mindkét forma lehetséges) a régebbi és eredetibb forma, melyből később a *hátul* vagy *hátrakötöm* keletkezett. Már maga az a tény, hogy csak a *költ* ige mellett állhat mindkét határozó (*hátra* növeszttem vagy *hátul* növeszttem), arra mutat, hogy az ezzel az igével álló szólás az eredetibb, belőlük fejlődött a *hátul* és

hátrakötöm; melyek közül az elsőt, mivel a nyelvérzékkal ellentétes volt, hamarosan kivetette magából a közhasználat. Az eredeti alakváltozat jelentése pedig vagy a maihoz hasonlóan tréfás ijesztés volt, vagy esetleg 'helyreigazítani, helyes útra téríteni' lehetett.

Bernáth Béla

Körte. Szabó Pál Bihar megyei (Ugra) származású írónk Harangoznak című regényében ezt olvassuk : „...hihetetlenül erős ember. Felveszen egy mázsa búzát a maga erejéből, még pedig vékából. Kisujjal fel tud emelni egy húsz kilás *körtét*, nincs olyan ember tán, akinek ki ne húzná az ujját” (2. kiadás. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1955. 121). Nyilvánvaló, hogy a *körte* szónak itt 'súly' jelentése van, de sem a MTsz., sem a NySz. nem közli a szónak ezt a jelentését. Megvan azonban Csúry Szamosháti Szótárában a *körtvély* címszó alatt *körté* alakban : 2. 'mázsáló mérleghez való súly'. Bálint Sándor is följegyezte Szegedi Szótárában : *körte*, *körtve* 2. 'mázsáló mérleghez való súly' ; 4. 'az a fakolonc, amely hosszú zsinag végére van kötve' ; 6. 'régimódi ingaóra felhúzzható súlyzója'. Czuczor—Fogarasi : A magyar nyelv szótárában a *körte* címszó alatt : „Átv. ért. így neveztetnek többféle testek, melyek a körtéhez hasonlóak, pl. azon körteforma vas-tömeg, melyet bizonyos mértékeknel súlyzásul használnak. (Cursor in statera romana.)”

Ludas. A szó mai jelentése : 'hibás, bűnös, csínytevő', a régi jogi nyelvben azonban 'hamisan esküvő, hamis esküért bíróilag megbélyegzett, esküszegő, hitszegett' jelentése volt (I. Kertész : MNy. 8 : 106, Szokásmondások 233, Réthei Prikkel : MNy. 8 : 157). Réthei Prikkel szerint azonban a lúdtolvajt is így nevezték. Erre a jelentésre a régi nyelvben nincsen adat, de utal arra, hogy népünk a rajtacsípett lúdlopót oly módon bélyegezte meg, hogy a megfojtott libát a tolvaj nyakába akasztották, s a kisbíró a községen keresztül hajszolta az asszonyok szidalmi közepett. Maga volt tanúja ilyen jelenetnek Komárom megye Mocsá nevű falujában (MNy. 8 : 160). Hogy a megbélyegzésnek ez a formája másutt is szokásban volt, bizonyítja a balmazújvárosi (Hajdú m.) származású Veres Péter János és Julcsa című regényének (A Balogh-család története 3. Szépir. Könyvkiadó, 1957) következő részlete : „Mert nagy dolog, nagyon nagy dolog ebben a világban a pellengérré kerülni, nagy dolog a falu népe előtt végigmenni a tolvajnak, hátán a lopott holmival, nagy karján a lopott tyúkkal, *gágogó libával*, *sáppogó kacsával*” (251).

Rengő. Arany a Toldiban leírja Lajos király díszes sátrát a csehvel vívott párviadal előtt : „*Drága karos rengők* dagadóra tömve, Bársonnyal bevonva, arannyal áttörve, Álltak a sátorban gyönyörű szép renddel, Kiknél szebbeket már nem képzelhet ember. Egy öreg szék is volt a kellő közepén, Fényes drágakővel kipitykézve szépen, Nagy arany körmével a földet karmolta, Mely bársony pokróccal szinte bé volt vonva” (XI. én.). A Toldi Estéjében is előfordul a *rengő* szó, az öreg Toldi budai házának leírásában : „Ágyak, puha székek, *drága rengők* helyett Medvebőrös lócák álltak a fal mellett” (V. én. 3. szakasz).

Lehr Albert nagy Toldi-kommentárjában így értelmezi a *rengő* szót : 'ringó, rugós szék, kar(os) szék, zsölyeszék'. „Az ilyen székeket régente szőnyeggel, bőrrel, selyemmel v. bársonnyal vonták be, vagy gyapjúval tömött hordozható párnákkal látták el, majd pedig az állandó kitömés kapott lábra.” Tehát Lehr szerint a *rengő* 'szék'. Azonban ennek ellentmond a Bihar megyei Fugyivásárhelyről általa is ismert adat, amely szerint a *rengő* 'fából való pad karral és háttal' (Nyr. 3 : 232). A MTsz. Szilágy megyéből is közli a *rengő-t* 'pad' jelentéssel. Azonos, csak hangbeli változata a szónak a Heves megyei Sirokban följegyzett *ringő* 'padocska, melyről a magasra vetett ágyra föllépnek' (MTsz.), viszont az apátfalvi palóc *ringó* (*ringaó*) 'kis szék, amelyről az ágyra föllépnek' (MTsz.).

Lehr a Toldi Estéje magyarázatos kiadásában azt írja a *rengő*-ről, hogy Arany a szót „a népről (nem sajtóhiba néptől helyett?) vette, mely él vele némely vidéken s nemcsak padot ért rajta, melynek háta, karja van, hanem egyes »karosszéket« is. A kiskunmajsai kocsmáros ezt mondta egyik »tulsóféli« vendégének: »Üljön ebbe a *rengőbe*, költse el ebből a vacsorát.« Dunántúl nem ismeri» (259).

A nagyszalontai születésű, tehát szintén Bihar megyei Arany azonban csak a 'pad' jelentésű *rengő*-t ismerhette; ez kitűnik mind a Toldi, mind a Toldi Estéje idézett helyéből is, ahol külön említi az „öreg széket”, meg a „puha székeket”. A Bihar megyei Ugrából származó Szabó Pál is gyakran használja Harangozás című regényében: „Töprengve leül a *rengőre*” (112). „...ül Serbalogéknál a *rengőn*” (257, 258). „Két új falvédő kerül a falra, mindjárt az ajtó mellett az egyik, a pór fölé... A másik pedig a *rengő* felett, középen” (374, 376). „Aztán leül a *rengőre*. *Rákönyököl a karjára*” (377). Itt már *karos rengő* van.

Viski A szalontai nép nyelvéből című munkája szerint a *rengő* 'rácsos gyermekágy (nem bölcső!)'. Ezt azért jegyezte meg, mert a vele összefüggő *rengő* a. m. 'ringat' (NyF. 69 : 40). Viski egy későbbi dolgozatában (Három Arany-szó) már 'pad' jelentését is följegyezte Szalontán. Két *rengő*-t is látott. Az egyik karos és háttas, a másik (a régebbi) csak háttas, s mindkettő háta rácsszerű díszítésű. Meg is magyarázza, honnan kapta nevét. Éjjel az ágytól hátával kifelé fordítva, erre tette az asszony a teknőt, s a teknőbe a gyermeket. Istvánffy Gy. írja (Népr. Ért. 1911. 13) : „Régent az ágyzsek (= ágy) elé egy négy-lábú, hosszúkás, alacsony lócát is helyeztek, hogy arról kényelmesebben léphessenek a magasra vetett ágyba. E lócát Hevesben *ringeő*-nek, Borsodban *ringaó*-nak nevezték, mert a palóc menyecske bölcső helyett kis teknőben erre helyezte éjszakára a pólyás gyermeket, s ha sírni talált, itten könnyebben ringathatta a dunna alól kidugott lábával!” (Nyr. 46 : 263—4).

Sik-vér. Arany Szent László füve című népmondájában használja ezt a szót. A pogány kun hadakkal való háborúban „Nagy volt a vérontás, folyt a vér, mint patak, Tőle a vizek is mind megáradtanak, A mező *sik-vér* lett, mint valamely tenger, Sziget benne a sok halomra ölt ember”.

A szót nyilván a költő alkotta, s példaképe a népi *síkvíz* volt, amelyet Arany bizonyára ismert. A *síkvíz* szót sem a MTsz., sem többi tájszótáraink nem ismerik, de megmagyarázza Veres Péter balmazújvárosi (Hajdú m.) származású írónk János és Julesa című regényének következő helye : „Az országút árakai mind a két oldalon színig vannak vízzel, néhol ki is csaptak, és a hajnali homályban nagy tavak — *síkvizek* — villognak a kettősjárású mezőn. A síkvizek túlsó széle nem látszik, belefoly a setétségbe, de mindenfelé a vízmadarak seregei zajonganak benne” (A Balogh-család története 3 : 47). A síkvizet Veres Péter szerint náluk *róná*-nak is nevezik. „A nádas, gyékényes, sásos, hináros rétekben azok a helyek mind *rónák*, ahol tiszta a víz, nincs semmi gaz” (Nyr. 76 : 73). Györffy István is írja Nagy-kunsági krónikájában : „A láp felszíne sokféle volt. Ahol *síkvíz* borította, azt a helyet *tó*-nak, *tisztá*-nak nevezték. Ahol marhacsapás törte le a növényzetet, s a helyet *síkvíz* lepte el, az volt a *róna*” (1941. 39—40). Tikos Béla szerint a *róna* nádtalan mocsár volt (Nyr. 75 : 271).

Beke Ödön

Zokszó, zokon vesz, zokon esik. Mindennapi beszédünkben gyakran hallani ezt a rimes mondókát : „Kedves rokon, *ne vedd zokon!*” A kifejezést mindenki érti, s ezért senkinek se jut eszébe azon töprengeni, hogy mi az a *zokon venni*. A szókapcsolatot nyilván mindenki olyannak érzi, mint a hozzá hasonló értelmű (*rossz*) néven *vesz* kifejezést.

Közelebről nézve a dolgot, kiderül, hogy a *néven vesz* szókapcsolatban a *név* ma is járatos; érthető szó, ellenben a *zok* névszó *-n* rag nélkül, így egymagában — legalábbis a köznyelvben — nem használatos, csakis a szóban forgó kifejezésben (*zokon vesz, zokon esik*), továbbá a *zokszó* összetételben. A *zokon esik* szólás O. Nagy Gábornak is szemet szúrt, s azok közé a meglehetősen kevés számban levő szólásaink közé sorolja, amelyekben „a mai élő nyelvtudat számára a szóláson kívül érthetetlen, külön fogalmi tartalom nélküli szó fordul elő” (MNy. 50 : 404).

Szótáraink forgatása közben úgy látom, hogy a *zokon vesz* kifejezést először a Magyar Tudós Társaság 1838. évi magyar—német zsebszótára szótározta, a *zokszó* összetételt pedig a Nyelvújítás Szótára 1785-ből mutatja ki.¹ Maga a *zok* mint személynév megvan az Oklevél Szótárban 1439-ből: Mathia *Zok*; a Nyelvtörténeti Szótár pedig a Radvánszky-szakácskönyvből idézi megkérdőjelezve a *zok(lé)* szót, mely a közölt mondatban foglalt ételrecept szerint valami fokhagymás, lúdhúslével főlesztett, lúdhúshoz való mártásfélét jelent. A *zok lé* nevű ételfélének ugyanilyen a leírása Az erdélyi fejedelem udvari Szakácskönyvében is a XVI. századból. (Ismerteti Gundel Károly a Ballai Károly szerkesztette A magyar vendéglátóipar története című könyvben 303.) Ezek a *zok*-ok aligba függenek össze a keresett *zok*-kal. Ugyanígy nem tartozik ide az 1838. évi Zsebszótárban, valamint ennek nyomán a Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótárban is meglevő 'Stampfmühle', 'külümalom, kölü-, kölyümalom', 'zúzómalom' jelentésű *zok* főnév. A CzF. szótár azonban a *zok* címszó alatt ezzel a 'külümalom' jelentéssel egy kalap alatt tárgyal egy más jelentésű *zok* szót is, amely a mi szempontunkból figyelmet érdemel. Ezt írja : „*zok* fn. 1. Tájdivatos szó. L. kölümalom. Természeti hangszó... 2. Mint pusztá gyök egyezik *zök* gyökkel. 3. Mint szintén pusztá gyök a sirónak szakadozó, görcsösen töredező, fulladozó, csukló tompa hangja, melyből *zokog*, s átv. értelemben *zokon, zokony*, és összetétellel *zokszó* származtak”. Mindkét szótárban megvan azonkívül a *zokon* határozószó külön címszóként. A Zsebszótárban 'schwer, schmerzhaft, bitterlich' a jelentése; ugyanitt a *zokon esett neki* értelmezése : 'es hat ihm schlecht bekommen'. A CzF. szótár a *zokon* szót igehatározónak minősítve („*zok-on* ih.”) 'mély fájdalommal, nehezen, keservesen' jelentéssel közli, s a következő szókapcsolatokat idézi : „*Zokon venni, fogadni valamely bántalmat. Zokon esett neki a szemrehányás.*” E szótár természetesen a maga közismert szófajtó, szómagyarázó módszerével hozzáfűzi a következőket : „Gyöke a sirással járnai szokott *zok* hang, mely itt átv. értelemben fájdalmat, keserű, fájdalmas érzést jelent. »Bátya, ne vedd tőlem e hadicselt zokon!« Arany J. (Buda Halála).” A *zokszó* összetett főnevet meg így értelmezi : „*zokszó* ösz. fn. Régebben is Sándor Istvánnál jön elé, s am. zokogó szó; fájdalmas érzést mutató, bántó szó. »Zok szóval a multért nem illete senkit.« — »Keserű zok-szóval így feddi meg őket.« Arany J. (Buda Halála).”

Ezek szerint a *zokon vesz* kifejezést és a *zokszó* összetételt a Czuczor—Fogarasi szótár — s nyomán a Nyelvújítás Szótára is — a *zokog* igével hozta kapcsolatba. Bárczi Szófejítő Szótára azonban ezt a kapcsolatot nem tartja valószínűnek. Magam is úgy vélekedem, hogy nincs közöttük semmi összefüggés. Ellenben mind a *zokon vesz* kifejezés, mind pedig a *zokszó* összetétel alapja egy olyan *zok* szó, mely a régi nyelvben megvolt, de jelentése eddig ki nem mutatott, viszont a mai népnyelvben országszerte élő, több jelentésű, de egy alapjelentésre visszavezethető szó.

Tájszótáraink adatai a következők : MTsz : *zok* : 1. tömött, tele-bélű, sűrű bélű, ragacos bélű, szalonnás (a keletlen, sületlen kenyér, kalács stb.) (Mátraalja ; Szilágy m.; Zilah vid.). *Nem tehetek róla, de tésztát, kényeret olyat szereték, a melyik egy kicsit zok. Ez a jánk nem ojjan könnyű, mint amaz; nem kell még jól, ojjan zok* (Nagyvárad). *Zok*

¹ Implom József valamivel előbből, 1758/1770-ből (MNy. 46 : 276).

a kenyér (Bihar m. Pocsaj). *Zok a kenyér* (Érmellék). *Ejnye be zok ez a kenyér* (Szatmár). *Zok a bele most a kenyérnek* (Szilágy m. Tasnád); 2. sűrűn összenyomult, kemény, tapadós, ragacsos (föld) (Mátraalja; Bihar m. Pocsaj; Szatmár; Szilágy m.; Zilah vid.). [Szólások]. *Nem kő neki egy zokot sē szóni*: nem kell neki egy zokszót sem szólani, szemrehányást tenni (Cegléd). — Csúry: Szamosháti Szótár: *zok* mn. 1. 'keletlen, szalonnás, sűrűbélű, nem foszlós'. *Mos' valahogy ojtā zok' a kē:nyér*. 2. 'összeüledett, összetapadt, kemény'. *Ne hēz az e:ke, mē nagyō zok a: jōūd*. — OrmSzót.: *zokol* n. *megzokol* *zokol* ts. i. 'zokon vesz'. *Maj a gazda mögzokoli, hogy nem mēk időre*. — Az ormánsági *zokol* továbbképzés, valamint a szamosháti *zokol* (*összezokol*), továbbá a MTsz.-beli *zokol*, *megzokol*, *zokos* stb. képzett alakok is a *zok* alapszó életben létét bizonyítják. Erre mutat a MTsz. emez adata is: „*zokony*: sértő, szomorító. *Zokony* szavak (Szeged, Tsz.)¹

Ezt a népnyelvben elevenen élő *zok* melléknevet kell látnunk a *zokszó* összetételben, amelyet — mint Simonyi kimutatta (Nyr. 46 : 74) — Arany János terjesztett el az irodalomban. S valóban, míg Arany előtt a *zokszó* csak a népnyelvben élt, addig Arany hatására — az íróinkból idézhető sok adat bizonyossága szerint — igen gyorsan elterjedt az irodalomban. E megállapítás mellett szól az is, hogy a CzF. szótárban mind a *zokon*, mind a *zokszó* címszó alatt kizárólag Arany-idézeteket találunk. Arany a *zokszót* bizonyosan a szalontai népnyelvből vette. Ebben a nyelvjárásban ugyanis Viski Károly gyűjtésének bizonyossága szerint a szó ma is járatos. A szójegyzékben találjuk: „*zokszó*: szój máⁿ egy zokszót! = szólj már valamit (te is)!” (Nyr. 42 : 463; NyF. 69 : 50).

A *zokszó* összetételt homályos előtagja miatt eleinte egyesek hibásnak vélték. Így Babics Kálmán 1875-ben a *menház* összetételnek Csákány Lacitól történt hibáztatása kapcsán — aki azt írta, hogy „Nem is tisztá gyökűsége főbaj itt a *men*-nek, hanem az, hogy ige létére ragad főnév elé” — megállapította, hogy „Én csak annyit tudok, hogy egy Arany János nyelvérzéke legkevésbé sem idegenkedik az ilyenféléktől: *zokszóval* a multért nem illete senkit. Keserű *zokszóval* így fedde meg őket” (Nyr. 4 : 406). Simonyi azonban világosan látta ennek az összetételnek mivoltát, amikor a Tüzetes Magyar Nyelvtanban az összetett főnevek tárgyalása során így ír: „ige és névszó a magyarban összetett szót nem alkothat; még kevésbé lehetséges, hogy összetétel első tagja csonkított igető. A népnyelvben van ugyan néhány szó, mely ilyen igés összetételnek látszik, azonban ezeknek előtagja is vagy főnév, vagy képzőjevesztett igenév: *fenkő*; ... *csaltojás*...; *zokszó*, előtagja szintén névszó, vö. *zokon venni*” (371).

A *zokszó* összetétel előtagjának eredeti jelentését a főntebb ismertetett népnyelvi adatok mutatják: 1. tömött, sűrű bélű, ragacsos, szalonnás (keletlen, sületlen kenyér); 2. sűrűn összenyomott, kemény, tapadós, ragacsos (föld).² Ezekből a *zok* jelentésekből kissé nehéz volna az összetétel mai értelmét megmagyarázni, de szerencsére van egy népnyelvi közlés a Bihar megyei Pocsajból, amely a Magyar Tájszótár szerkesztésekor jelentésével elkerülte Szinnyei figyelmét: „*zok*: durva, sértő: ha egy *zok* szó lesz kösztünk...” (Nyr. 6 : 425). Ennek a jelentésnek a kapcsán utalok Czuczsa János észrevételére, aki a Simonyi—Balassa-féle Német—magyar szótárhoz adatokat közölve így nyilatkozik: „*Kraftausdruck*: nehéz szó (úgy is: *nagy szó*; Debrecen vidékén: *zok-szó*), ami bántó, sértő, gúnyos, éppen a veséig ható s legtöbbször verekedésre ingerlő (Kalotaszeg)” (Nyr. 27 : 180). Ez a jelentés már közelebb visz Arany *zokszó*-jához, amely nemcsak panaszos, hanem bántó, sértő, szemrehányó is lehet, amely kellemetlen, rosszul eső (*zokon eső*); akit illetnek vele, az rossz néven (*zokon*) veszi. A *zok* jelentése tehát: 'nem jó',

¹ A *zok* melléknév még a köznyelvben sem ismeretlen: „Rakj rá a tűzre, mert megáll a krumpli fővése, és *zok* lesz”, mondják a háziasszonyok; ha a krumpli nem jól fő, akkor *zok* lesz, azaz vizenyőssé, ragacsossá válik (Erzsi leányom közlése).

² Egy köznyelvi adat szerint: vizenyős, ragacsos, rosszul főtt (krumpli).

'rossz': a földnek rossz minőségét jelöli; a kenyérnek is rossz voltára mutat; a krumplinak is rossz, élvezhetetlen főzési módját jelenti. A MTsz.-ban idézett egyetlen szólás is megerősíti föltevésünket, hogy a *zok* eredetileg valami rosszat jelentett: „Nem kő neki egy *zokot* se szóni”, azaz nem kell neki semmi rosszat mondani. Kardos Albert is közöl egy érsemjéni (Bihar m.) adatot, mely szerint a *zok* a kenyér jelzőjeként azt jelenti, hogy nem jó ízű, rossz minőségű (Nyr. 35 : 232).

A népnyelvi *zokszó*-val Arany János gazdagította irodalmi nyelvünket, amint Simonyi 1917-ben, a költő születésének százéves fordulójára írt ünnepi cikkében megállapította. Többek közt azt írta, hogy „különösen nagy hatásuk volt az utóbbi évtizedekben Arany János műveinek... De különösen azóta erősödött Arany nyelvi hatása, mióta Kármán Mór a gyakorló gimnáziumban (1873) s aztán az új középiskolai tantervekben Toldit tette a magyar irodalmi oktatás alapjává és központjává. S legerősebb hatása csakugyan Toldi nyelvének volt...” (Nyr. 46 : 74). Az Arany nyelvének hatására elterjedt szavak közé sorozta a *zokszót* is. Ezt a szót először a Toldiban olvashatjuk: „Egy *zokszót* sem ejt ki Toldi Györgyre szája” (2. én.), de aztán Arany másutt is többször használja; elég, ha a CzF.-ban található, főntebb idézett adatokra utalunk. Simonyi számos idézettel igazolta a szónak a szépirodalomban való széles elterjedését (i. h.).

Érdekességénél fogva megemlítjük, hogy Nagy Lajos „Arany nyelvi hatása Nogállra” című tanulmányában kiemelte, hogy a *zokszó* használatával Nogáll kitűnő Kempis fordításában kifejezőbbé tudta tenni nyelvét. Szerinte „Mennyivel kifejezőbb: *zokszókat* tűrj néha békével, mint: *szavakat* tűrj néha békével (verba interdum sustineas). Vagy: nem keseredik el egy-egy *zokszóért*: nem keseredik el *keményebb szóra* (neque verbis durioribus acerbatur)” (Nyr. 49 : 130).

Végző soron tehát akit *zokszó*-val illetnek, az a *zokszót zokon veszi* (rossz néven veszi) annak a *zokszó zokon esik* (rosszul esik); a *zok* — ez a mai köznyelvből kihalt, s csak a népnyelvben élő — szó ugyanis valami rosszat, bántót, sértőt jelent. — Hogy a *zokon vesz* és a *rossz néven vesz* egyformán elterjedt használatú, bizonyítja az, hogy a két kifejezés kombinációja is előfordul: „M. Teréziának sok olyant megbocsátottak az apáink, amit *zok néven vettek* volna egy férfitől” (így, Hoitsy P.: Egyetértés. 1900. 1 : 25, id. Nyr. 46 : 74).

Prohászka János

Megjegyzések a *huligán* szó történetéhez. A Nyr. 81 : 324—5. lapján Kiss Lajos megadta a *huligán* szó etimológiáját (< ang. *hooligan* 'csibész, vagány' < *Hooligan* szn. ~ *Hooley Gang* 'Hooley bandája'). Magyar nyelvi életéről a következőket mondta: „Az utóbbi időben (főleg rendőrségi hírekben) újra meg újra előfordul a *huligán* szó. . . Révai Nagy Lexikona (10) már 1914-ben nyilvántartja mint a magyarban is előforduló idegen szót *huligán* alakban. Bárczi Géza megfigyelése szerint a *huligán* 'semmiházi' 1932 körül a pesti jassznyelvben is ismeretes” (Nyr. 81 : 324).

Az alábbiakban e szónak a rövidre fogott magyar nyelvi történetét szeretném néhány adattal, adalékkal kiegészíteni.

1. A Révai Nagy Lexikona szerint a szónak 1914-ben két jelentése volt: 1. 'brutális és elvetemült ember' (több európai nyelvben is) 2. Oroszországban: 'pogromokat rendező, erőszakoskodásokat elkövető bandák neve' (i. m. 10 : 362). Ez utóbbi jelentés nemcsak az orosz nyelvben volt használatos. Megtalálható a magyarban is. Ezt a jelentést tükrözi a Budapesti Hírlap „Magyarországon és Budapesten nem lesz pogrom” című cikkének egyik mondata: „A gyárak és kaszárnyák szervezett munkásai olyan hatalmas és fölvilágosult erőt jelentenek, a mely . . . meg fogja akadályozni, hogy akár a fosztogatók, akár pedig a fekete bandák és *huligánok* pogromokat rendezhessenek” (Bp. Hírlap

1918. dec. 17. 7. — A cikket a Bp. Hírlap a Népszavából, tehát baloldali sajtótermékből vette át). A szövegekörnyezetből ugyan nem derül ki, de a megírás időpontja valószínűvé teszi, hogy ugyanebben a jelentésben szerepel a szó Móricz Zsigmondnak 1919 decemberében írt, de csak 1925-ben megjelent *Misanthrop* című versében is: „Jött bösz csordája a *huligánoknak* | s nyelvét rám vetve rombolt fenemód” (Móricz Zsigmond versei. 1958. 50).

A Bp. Hírlap 1918-ból származó adata ez idő szerint a *huligán* szó első szövegkörnyezetben, s nem szótárban vagy lexikonban való előfordulása. Nem lehetetlen, hogy hasonló jelentésben még korábbi adatok is felbukkannak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy az 1910 körüli oroszországi eseményekkel, pogromokkal kapcsolatos újsághírekben a szót már használták. Ezért kerülhetett bele a szó a Révai Lexikonba is.

A *huligán* szó mindkét említett jelentését megadja a Kelemen Béla-féle Idegen szavak és nevek szótára (1920.) valamint az 1951. évi Szikra kiadásban megjelent Idegen szavak szótára és a Bakos-féle Idegen szavak szótára is (1957.) Mindhárom mint angol eredetű szót tartja számon.

2. Az említett két jelentésen kívül már egészen korán kialakult a szónak egy újabb, harmadik jelentése is. Németh Andor József Attila című könyvében a két forradalom és az ellenforradalom utáni időkről beszélve, Kassák Lajos aktivista folyóiratáról, a Máról és magáról Kassák Lajosról a következőket mondja: „A sacrificio dell’ intelletto követelménye többeket felháborított. Kassákot is. Újra hitet tett elvei mellett, de a politikusok által követelt szellemi öncsonkítást nem volt hajlandó elkövetni magán. Ezzel megindult [a Mánál] a bomlási folyamat. Mácza, Barta Sándor, Kahána Mózes, az aktivista folyóiratnak úgyszólván összes munkatársai cserbenhagyták vezérüket; mi több, azt kezdték híresztelni róla, hogy »*huligán*« lett, burzsuujerkölcsöket vett fel, kapitalista kizsákmányoló” (i. m. [1942] 16.). A *huligán* szó új jelentését ennek alapján így lehetne megfogalmazni: ’a szocializmus eszméit eláruló ember’. Ennek az új jelentésnek a felbukkanását az 1920-as évek elejére tehetjük. Kassák ugyanis fentebb említett nyilatkozatát a forradalmi idők után, de még dadaista korszaka előtt tette (vö. Németh Andor: i. m. 15—7; Hungária Irodalmi Lexikon: *Aktivismus, Dadaizmus, Kahána Mózes, Kassák Lajos* címszók alatt). Már az illegális mozgalomban is résztvevő kommunistáktól tudom, hogy a *huligán* szót, különösen az 1930-as években a kommunista mozgalmi nyelvben ’politikai köpenyforgató, áruló, provokátor, besúgó’ jelentésben használták. Különösen a szociáldemokraták megalkuvó, helyezkedő, munkásáruló vezetőire vonatkoztatva használták. Ennek a jelentésnek némileg módosult változata jelentkezik a Szegedi Szótárban: „sztrájktrőő, munkásáruló, nem szervezett munkás”. Ez a jelentés a Szegedi Szótár szerint 1944 előtt élt (Bálint Sándor: i. m. 1957. 1: 617).

3. A Jogtudományi Közlöny 1949. évi folyamában utalást találtam a *huligán* szóra (i. m. 5: 414). Itt Tardy Lajos említi, hogy a magyar jogi szaknyelvben nincsen egységes, magyaros kifejezés a „*huligán* bűncselekmény” fogalmára. A *huligán* szó ugyanis származékaival együtt a Szovjetország büntetőkönyvben és annak magyar fordításában¹ többször előfordul. Pl.: „A bíróságok tartoznak a *huligánság* ellen fokozott megtorlást alkalmazni és a rosszindulatú *huligánokkal* szemben szabadságvesztést kell kimondaniok. Banditákkal egyenlő büntetőelbírálás alá esnek azok a különösen veszélyes *huligánok*, akik ... olyan támadást hajtanak végre, mely emberöléssel kapcsolatos” (i. m. 68; vö. még 32—3, 59, 84 stb.). Ugyancsak megtalálható a szó a Névai László—

¹ Írta és a törvényt fordította dr. Olti Vilmos—dr. Tardy Lajos—dr. Villányi András. Bp. 1949. A Pázmány Péter Tudományegyetem Összehasonlító Jogi Intézetének Jogszabálysorozata 2. sz.

Tardy Lajos-féle „Orosz—magyar jogi és államigazgatási szakszótár”-ban is: „хулиган: *huligán*, csirkefogó, csibész, botránycsináló krakéler; неисправимый ~: javíthatatlan *huligán*; хулиганить: *huligán* módra viselkedni, *huligánkodni*; хулиганский *huligán*-; ~ е выпады против лиц, принадлежащих к меньшинствам: *huligán* támadások a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek ellen” (i. m. 1951. 513. l.).

Visky László egyetemi tanár és Trócsányi László tudományos kutató szerint a szó 1949 után szerepel a magyar — összehasonlító — jogi irodalomban, főleg egyetemi tankönyvekben, az orosz jogi terminológiában is használatos ’csirkefogó, csibész, botránycsináló’ stb. jelentéssel.¹ Valószínű tehát, hogy a szovjetorosz büntetőtörvénykönyvből, illetőleg annak magyar fordításából, a szovjetorosz törvényhozási és bíraskodási nyelv bűnügyi műszavaként, mint a szovjetorosz tételes jog egyik kifejezése került át 1949 után a *huligán* szó a magyar összehasonlító jogtudomány nyelvébe, s feltehető, hogy innen vált közkeletűvé napjainkban főleg rendőrségi híreken keresztül (vö. Kiss Lajos i. h.) ugyanazzal a jelentéssel, mely az orosz terminológiában is megtalálható.

Az elmondottak alapján tehát feltehetjük, hogy kettős átvétellel állunk szemben. 1910 körül átvettük a végső fokon angol eredetű *huligán* szót angol vagy egyéb közvetítő nyelvből, ’brutális és elvetemült ember’ jelentéssel. Valószínűleg ugyanebben az időben került nyelvünkbe a szónak második, csak a ’pogromokat, erőszakoskodásokat rendező ember’ jelentése az orosz nyelvből. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a Révai Lexikon megadja a szó „Oroszországban használatos” jelentését is, valamint hogy a szó az 1918. évi adatban is ebben a jelentésben szerepel. Ebből a jelentésből fejlődhetett ki 1920 körül a kommunista mozgalmi nyelvben 1945-ig használatos ’munkásáruló’ stb. jelentés. 1949-ben belekerült a szó — mint a szovjet tételes jog egyik kifejezése — az összehasonlító jogtudomány nyelvébe, s innen terjedt el főleg rendőrségi híreken keresztül a ma is használatos ’garázda ember’ jelentéssel.

Wacha Imre

Cipka. Tompa József „Cipka; cipkát szakít” című cikkét olvasva (Nyr. 82: 367—9) felötlött bennem, hogy én is ismerem a *cipka* szót ’meggy- vagy cseresznyeszár’ jelentésben. A szót nagyanyámtól tanultam. A *cipkát szakít* kifejezést nem ismerem, s családomban sem használta senki. A *cipka* szó jelentésének ismertetésével azonban, úgy gondolom, adatot szolgáltathatok e szó használati körére. Nagyanyám (Konyáry Gyuláné Czammerer Etelka) 1879-ben született Mezőtelegden Bihar megyében. Mivel 1952-ben meghalt, gyermekeit: édesanyámat, nagybátyámat és nagynénémet kérdeztem meg. Édesanyámnak (Konyáry Magdolna) először a *cipkáz* ige jutott eszébe ezzel a fordulattal: „gyümölcsöt *cipkázni*” ’leszedni a gyümölcs szárát’. A *cipka* szó jelentése pedig szerinte: ’gyümölcs, szőlő szára’. Nagybátyám (dr. Konyáry Gábor) szerint: ’mindenféle gyümölcs (alma, körte, szőlő, cseresznye, meggy) szára’. Nagynénémtől (Konyáry Irén) levélben kaptam választ: „Anyuka cipkának nevezte például a cseresznye, szilva gyümölcsének szárát. Vagy tépett virágnak a szárát. Cipkája van a levélnek s minden olyanszerű növénynek, gyümölcsnek, aminek szára van.” — Mindebből kiderül, hogy nagyanyám valóban ismerte és ’szár’ jelentésben használta a szót. Azonban születési helyéhez kötni nem lehet a szót, mert dédapám mint állomásfőnök családjával együtt több helyen tartózkodott.

R. Hutás Magdolna

¹ Itt jegyzem meg: Menysagin V. B. szovjetorosz jogtudós a „huligánság”-ot így definiálja: „A *huligánság* garázda és egyúttal a társadalom nyilvánvaló semmibe-
 vevésére utaló cselekmények elkövetéséből áll” (SzO btkv. 84. l. A fordító jegyzete);
 valamint hogy Visky és Trócsányi szerint a magyar t é t e l e s jogban a szó nem szerepel. A *huligán* cselekmények büntetésére 1955 óta van törvény. Ettől kezdve a fogalom a tételes jog nyelvében mint *garázdaság*, garázda magatartás szerepel.

A budai hegyek magyar elnevezésének kérdéséhez. Nemrégiben nyilván hosszas hányódás után egy talpas pohár-tok került tulajdonomba. Minthogy a tokból maga a pohár már hozzám-kerülésekor hiányzott, figyelmemet nem is az önmagában csekély értékű tok, hanem a következő, kissé fakult aranyozású felirat vonta magára: DÖBRENTEI GÁBORNAK | a 'Budai hegyek' elnevezési | Ünnepeinek emlékeztére. | Junius 19 dikén 1847. — Maga az átmérőjében 8 cm alapú, 9 cm fedőlapú és 15,5 cm magasságú csonkakúp-alakú toknak középtűt magasságban kettévágott, két sarokkal nyitható, belől finom szarvasbőrrel bélelt köpenye világosan mutatja a belőle hiányzó, kis, kb. 14 cm magas talpas pohár alakját. A tokot kívül sötétzöld, fakult aranyozású rokokó-keretdíszsel szegélyezett bőr borítja. A fentebb közölt felirat a köpeny kinyitható felének középrészén az alappal párhuzamos négy sorban helyezkedik el.

Azt, hogy a budai hegyek német neveit csak a múlt század közepe táján magyaráították meg, Tolnai Vilmosnak az Életképek egykorú tudósítása felhasználásával írt tájékoztató cikkéből (MNy. 9: 455—7) ugyan valamikor régen már olvastam, de teljesen elfelejtkeztem róla, hogy hol és mikorról. Ezért az elnevezési ünnep körülményeinek tisztázása céljából a kezembe került pohártok keltezésének útmutatása nyomán az egykorú időszaki sajtótermékek közül a kezem ügyében eső Jelenkor számait néztem át. E félheti lapnak 1847. június 17-én, csütörtökön keltezett 48. sz. (284. l.) B u d a p e s t i [!] N a p l ó című rovatában olvasható az első tudósítás arról, hogy a „Budán 1847-dik évi junius hó 11-kén tartott polgársági közgyűlésben a' budai hegyek” magyarul „neveztetek el.” Míután a tudósítás 25 megmagyarított hegy nevé¹ közli, a hírt a következő megjegyzéssel zárja: „Ezen új nevek a' jövő szombaton f. hó 19-kén tartandó keresztelési ünnepély alkalmakor a' vadászdudvarban fel fognak olvastatni.” A Jelenkor következő, június 20-i, vasárnapi számában (49. sz. 290. l.) aztán ez a rövid híradás jelent meg: „A' budai hegyek elnevezése nagy lakoma mellett a' budai hegyekben tegnap tartaték meg.” (Ez az időmegjelölés tökéletesen megegyezik a pohár-tok feliratába foglalt időponttal). A budai hegyek elnevezésének kérdését a Jelenkor továbbra is napirenden tartotta. A június 24-i, csütörtöki számnak (50. sz., 296. l.) egyfelől az esemény jelentőségére, másfelől a lakoma lefolyására vonatkozó tudósításából ezt emelhetjük ki: „A' budai hegyek kereszteltetése múlt szombaton szerencsésen ment végbe, a' nevek megmagyarításának [!] köz megegyezésével Buda-város érdemes tanácsának. Tehát a' magyarosodás ügyében egy lépéssel odább volnánk, — lépést mondánk, bárcsak futást mondhatnánk...”. „... Az igaz, hogy gyönyörű multságunk volt, — kivált azok a' szép t o a s t o k milly mulatságosak voltak!...” (Utána ez a magyar toasztozásra vonatkozó tréfálkozó-csipkelődő megjegyzések következnek.) Az elnevezési ünnepségre vonatkozó utolsó közlés a Jelenkorban a július 1-i, csütörtöki számban (52. sz. 310. l.) olvasható. Ez tulajdonképpen a budai városi tanács június 11-i közgyűlési határozatának bevezető indokolása és az elfogadott új elnevezések közül kilencnek részletező megokolása. Bár e közleményt a *Folyt. köv.* utalás rekeszti be, a jelzett félheti lapban a folytató, illetőleg befejező közlemény — előttem ismeretlen okokból — nem jelent meg. (Tolnai i. h.-ből úgy látszik, hogy az Életképekben a városi tanácsi jegyzőkönyv egész terjedelmében megjelent.)

A városi tanács határozatának van egy része, mely világosan mutatja, hogy Döbrentei Gábor — nyilván Buda közönségétől — mivel érdemelte ki a névadási ünnepségnek bevezető soraimban leírt tárgyi emlékét. Az indokló határozat utal ugyanis arra, hogy az elfogadott elnevezések „nagyobb részben Döbrentei Gábor kir. tan. ur és a' magy. tud. társaság rendes tagja jegyzeteiből merítették”. Az egyes nevek esetében

¹ Tolnainak az Életképek alapján közölt kivonatos névsora 57 hegy, illetőleg határrész-nevet foglal magába (i. h. 456.). A Jelenkor tehát csak válogatott névanyagot közölt.

a történeti forrásokra hivatkozó okfejtés valóban a nyelvelmékeken nevedezett Döbrentei szellemét tükrözteti vissza. Ezért és a kezünkben levő tárgyi emlék birtokában nyilvánvaló, hogy Döbrenteinak kétségtelenül döntő szerepe volt a budai hegyek magyar elnevezéseinek kialakításában. A nyelvelmékek és elsősorban az oklevelek szórvány- emlékeinek bensőséges ismerete tette számára lehetővé azt, hogy az esetek többségében mai szemmel nézve is jól oldatta meg a budai városi tanáccsal ezt a nyelvi szempontból is kényes feladatot. Az a pohár, amellyel hihetőleg 1847. június 19-én a budai hegyekben tartott lakomán Döbrenteit tisztelői felköszöntötték, valóban megérdemelten került kezébe. Mindenesetre sajnálható, hogy a tárgyi emlékből csak a tok maradt ránk. De ez sem lebecsülendő emléke Buda XIX. század közepi megmagyarosodását jelző egyik ünnepi mozzanatnak.

(Kolozsvár)

Szabó T. Attila

Kurta kocma — kurta csorda. Petőfi kurta kocsmájáról Prohászka János megállapította (Nyr. 81 : 486—7), hogy milyen kocma is volt az, s ebben a használatában an mi a *kurta* jelző tulajdonképpeni jelentése. Megállapításai és indokai helytállóak, e lfgondhatók. Mégis azt gondolom, hogy nem lesz felesleges, ha a *kurta* jelzőnek azt a jelentését, mely a rövid időre és a kisebbszerűsége vonatkozik, analóg jelentéssel más területről is megerősítem. Ez az egyező jelentés a *kurta csorda* megnevezésben van meg.

Hajdúböszörményben még a múlt század utolsó negyedében általánosan ismert és használt megnevezés volt a *kurta csorda*. Mi volt ez ? Semmi más, mint a rendes csordánál rövidebb idejű, rövidebb fennállású, sőt állatállományára nézve is kisebb létszámú csorda. A kurta csorda tehát úgy viszonylott a rendes csordához, mint a Prohászka János által magyarázott kurta kocma a rendes kocsmához : vagyis a kurta csorda kevesebb állatból állott, mint a rendes csorda, s legeltetési ideje, fennállása is rövidebb volt a rendes csordáénál. Ezt a kurta csorda ismertetésével világítom meg.

Hajdúböszörményben a múlt század nyocvanas éveiben történt meg a birtokrendezés, a tagosítás. Azt megelőzőleg a határ termelés szempontjából járásokra volt osztva. Egyikben kalászoszt, másokban kapást, például tengerit termeltek. A szántóföldön kívül voltak a városnak még a mostaniaknál is hatalmasabb, nagy kiterjedésű legelői. Ezeken folyt a város lakosságának tulajdonképpeni főfoglalkozása, a megélhetést és a jövedelmet adó állattenyésztés. A legelőkön kinn maradt a jószág az ősz beálltaig. Ekkor azonban már nem annyira az időjárás, mint inkább az élelemhiány miatt „beszorult” a legelőről a jószág, mert hiszen a szikes legelők sokszor már a nyári szárazságtól kiégve nem tudták az állatoknak szükséges ételmet biztosítani. A nagy legelőkön megszűnt a legeltetés, beszorult onnan a jószág. A városi magisztrátus, mely rendelkezett a határ, a szántók használata, művelése felett, az időjárás és egyéb körülmények figyelembevételével „felszabadította” a szántóföldeket, többek között a tengerijárást október elsejével. Ez azt jelentette, hogy meg lehetett kezdeni a tengeri törését, betakarítását. De azt is kötelezőleg elrendelte, hogy a munkálatokat például október 20-ig be kell fejezni. A tengerinek csak a termését, a csövet törték, szedték le, a tengeri szára, kórója ott maradt a lábán ; az akkori állapotok nem tették szükségessé, sem érdemessé a levágást és betakarítást. Ekkor kezdődött a kurta csorda élete. Arra vállalkozó, de sohasem vagy csak igen ritkán a rendes pásztorok, afféle másodrendű pásztoremberfélék megkezdték a gazdáktól a „beszorult” jószágok toborozását, és a gazdákkal való megegyezés alapján megalakították a kisebb-nagyobb létszámú kurta csordát, s ezzel a csordával kivonultak a tengerijárási területére, s az ott hagyott tengeri-

kórót, csutkát etették a jószággal, amely azon jól megélt; megélt heteken, hónapokon keresztül ott mindaddig, míg a tengeriszárban tartott, s ez az idő nem egyszer a tavaszi zöldülésig nyúlt, amikor aztán a kurta csorda feloszlott, illetőleg megtörtént a „kihajtás” a rendes legelőre. Ezeken a földeken a kurta csorda elvonulása után kezdődött meg a tavaszi szántás-vetés. Ehhez tudni kell, hogy az őszi földmunka a tagosítás előtt sokkal kisebb arányú volt, a tavaszbuza, rozs, árpa termelése járta.

A kurta csorda tehát a kurta kocsmához hasonlóan időszakai, rövidebb életű és kisebb csorda volt. A *csorda* szó előtt álló *kurta* jelző jelentése teljesen megegyezett a *kocsmá* előtt álló jelző jelentésével, csak egyben különböztek, abban ti., hogy a *kurta csorda* szabályszerű, törvényes intézmény volt. Még annyit jegyzek meg, hogy a *kurta csorda* fogalmát nem ismeri sem Czuczor – Fogarasi, sem Ballagi szótára, de még Szinnyei Magyar Tájszótára sem. A Magyarság Néprajzában is hasztalan keresünk utána. Talán ezért is érdemes volt reá felhívni a figyelmet.

H. Fekete Péter

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. I. évf. 1957. 1—4. szám.

Új magyar nyelv tudományi folyóirat jelent meg a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókja Nyelvtudományi Intézetének kiadásában. Szilasi Móric egyetlen számban megjelent Nyelvészeti Füzetek című folyóirata után ez az első erdélyi magyar nyelvű nyelvészeti folyóirat. A benne található értékekből, cikkekből, beszámolókból kitűnik az ott folyó nagyszabású és lelkes nyelvészeti és irodalomtudományi munkásság, ami a RNK következetes nemzetiségi politikájának eredménye. A szerkesztő bizottságban a magyar szakemberek (Jancsó Elemér, Kelemen Béla, Márton Gyula, Szabó T. Attila) mellett helyet foglal a kiváló és Magyarországon is jól ismert román nyelvész, Petrovici Emil is. A folyóirat célja — írja a szerkesztő bizottság — az, hogy „fellendítse a dialektikus és történelmi materializmus jegyében folyó magyar irodalomtörténeti és nyelv tudományi kutatásokat; közlési lehetőséget biztosítson a két tudomány hazai művelői számára, és hozzájáruljon az új nyelvész és irodalomtörténész nemzedék neveléséhez”.

A Magyar Nyelvőr olvasóit a folyóirat nyelvészeti tárgyú közleményeivel szeretném megismertetni.

Petrovici Emil „*Lingina* román helynév < m. *Lengyen*” című cikkében kimutatja, hogy a román *Lingina* helynév nem a szláv *ledjane-ből vagy *ledina*-ból származik, hanem a magyar *Lengyen* (ennek jelentése ugyanaz, mint a szláv etimológiájú *lengyel* népnév) „román hangszínezetű” alakja, mely az oklevelekben viszonylag későn jelenik meg, s akkor is román hatást szenvedő alakban: 1446: *Leizsen*, 1515: *Lengene*, *Lengena* stb. A helynév tehát magyar eredetű, mint sok más helynév *Lingina* környékén.

Kelemen Béla „Az új román—magyar nagyszótár szerkesztésének legfontosabb elvi és gyakorlati szempontjai” című cikkében a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet szótári munkálatairól ír.*

De az új kolozsvári nyelvészeti folyóirat közleményeinek legnagyobb részét a nyelvjáráskutatás körébe vágó tanulmányok, cikkek, adatközlések teszik ki. A dialektológiai dolgozatok számának jelentős megnövekedése azt mutatja, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek helyesen és jól látják sajátos feladataikat. A magyar nyelv tudomány számára nagyon fontos a rendkívül archaikus székely, csángó és királyhágóntúli stb. magyar nyelvjárások beható tanulmányozása. Örömmel látjuk, hogy kolozsvári nyelvész kartársaink az egyre jobban kiterelvényesedő és szétágazó nyelvatlasz-munkálatokon kívül más gyűjtőmunkát is folytatnak. (L. pl. Szabó Zoltánnak kandidátusi dolgozatát: A kalotaszegi nyelvjárás igeképzőrendszere.) Egyelőre azonban Kolozsváron is a nyelv-atlaszgyűjtő munka áll az érdeklődés előterében. Három tanulmány is számot ad erről. Szabó T. Attila „A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése” című előadása felveti az atlaszkészítés főbb elvi és gyakorlati kérdéseit.

* A cikkben foglaltakra folyóiratunkban a már megjelent román—magyar nagyszótár ismertetése alkalmával visszatérünk. (A szerk.)

Az ismertetés kereteit túllépné, ha a nyelvjáráskutatás kiváló művelőjének és jeles nyelv-tudósának a cikkét behatóan ismertetném. Az atlaszkészítés főbb kérdéseiben nézeteink azonosak. A cikknek csupán két kisebb részletére kívánok rámutatni, amelyekkel kapcsolatban nem teljesen egyező a felfogásunk. Ezek a következők: 1. a kérdőív anyaga, 2. a városi népnyelv tanulmányozása.

Megnyugtató az a gondosság és tervszerűség, ahogyan a kolozsváriak készülő új nyelvatlazsuk kérdőívének anyagát összeállították. Nagyon helyes az a szempontjuk is, hogy nyelvtérképük egyik fontos feladata a román—magyar együttélés nyelvi hatásának minél gazdagabb nyelvi anyagon való felmérése, és ez a kölcsönhatás elsősorban a szókincs területén mutatkozik. Mégsem tartanám szükségesnek a magam részéről, hogy a kérdőív anyagában a nyelvtani és a szóföldrajzi kérdések aránya 1 : 3, sőt 1 : 4 legyen a szókincs javára. Félő, hogy így egész sereg fontos nyelvtani sajátságot vagy kevés példaszóval kell tanulmányozni (így a jelenségek elterjedésének mértékére még nagyjából sem lehet következtetni), vagy pedig a vizsgálni kívánt nyelvi jelenségek számát kell csökkenteni. Nem közli a tanulmány a kérdőszavak számát. Az előadottakból mégis arra lehet következtetni, hogy a kolozsváriak gyűjtésük során jóval nagyobb kérdőívet kívánnak alkalmazni, mint a Magyar Nyelvatlazs. Egyet azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Túl nagy kérdőív használata esetén a kérdezésre, a vizsgálatra szánt időt kell rövidebbre fogni. Eddigi tapasztalataink pedig azt mutatják, hogy az atlaszgyűjtés közben feltétlenül szükség van a többszöri ellenőrzésre, sok passzív megfigyelésre, ha azt akarjuk, hogy a nyelvi valóságot minél hívebben ábrázoljuk.

Helyeselhető az a szempont, hogy az erdélyi kisebb városok nyelvét is tanulmányozni óhajtják. De itt is szeretnék rámutatni a nehézségekre. Kinek a nyelvhasználatát kívánják a városban vizsgálni? Kiseb nyelvi közösségekhez tartozók beszédében is lehetnek ugyan kisebb-nagyobb eltérések, mégis lényegbe vágó különbségek nincsenek. Így feltehető, hogy a kiválasztott adatközlők nyelvhasználata az egész közösséget tükrözi. De sokkal nehezebb a kérdést városokban megoldani. A városi nyelvben a nyelvjárásos beszédűtől a köznyelviig egész sereg típus található. Hosszabb ideig tartó gyűjtés alkalmával ezt szépen lehet tanulmányozni. Néhány napig tartó atlaszgyűjtés esetén azonban félő, hogy a sietve gyűjtött feleletek egyáltalán nem tükrözik azt, amit a gyűjtők felvenni óhajtanak. Az „átalakulás”, a „köz- és irodalmi nyelv irányába való elszíntelenedés foka” nehezen állapítható meg atlaszmódszerrel. A megfelelő adatközlő kiválasztása városban sokkal nehezebb feladat, mint falun.

Szabó T. Attila előadásából is kitűnik, hogy a kolozsvári magyar nyelvészeknek több atlasz-vállalkozásuk van. Ezek a kalotaszegi, feketekörösvölgyi, csángó, székelyföldi táji nyelvatlazsok és az egész romániai magyar nyelvterületet felölelő országos atlasz.

Gálffy Mózes és Márton Gyula Mutatvány „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá”-ból című közleménye már a gyakorlatban mutatja be a kolozsvári magyar nyelvészek nyelvatlazsgyűjtő tevékenységét. A kolozsvári Bolyai egyetem magyar nyelvészeti tanszékének munkaközössége a székelyföldi táji nyelvatlazs munkálataihoz kezdett hozzá. 1954 nyarán Háromszékben, 1955-ben Csíkban, majd 1956-ban Gyergyóban gyűjtötték az anyagot. Háromszéki gyűjtésüket a kérdőív módosulása miatt még nem tartják befejezettnek, csiki és gyergyói feljegyzésük azonban véglegesnek számítható. Ebből közöl a két szerző (gyűjtő) 25 lapot. A gyűjtés előkészítéséről és eredményeiről már máshol is beszámolt a két szerző: „A Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a Magyar Autonóm tartományban” címmel (A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Tudományegyetem Közleményei I. évf. 1. sz. 254—79). Jelen mutatványuk bevezető tanulmányában röviden ismertetik atlaszük készítésének történetét, gyűjtő és feldolgozó módszerük főbb szempontjait. Sorra vesszük most a fontosabbakat. A kutatóhálózat sűrűségének kérdésében arra törekednek, hogy hálózatuk

teljes sűrűségű legyen, vagyis náluk minden község kutatópont. Tàji nyelvatlaszban, különösen a sok változatosságot felmutató székely nyelvjárásokban ez a módszer nagyon indokolt. De egyúttal nagy fáradságot, áldozatvállalást jelent a gyűjtőknek. Helyes az a szempontjuk is, hogy a szomszédos nyelvjárás egy-két helységét is felveszik a kutatópontok közé.

Ideiktatom azokat a szavakat, amelyeket a kérdőív anyagának összeállításáról írnak: „...arra törekedtünk, hogy a felvett adatanyag alapján felszínre kerüljenek a székely nyelvjárást a többi magyar nyelvjárással összekapcsoló vagy tőlük elkülönítő legfontosabb sajátosságok; lehetővé váljék a kisebb tájnyelvi egységek elhatárolása, ki-domborodjanak a további, elmélyült tanulmányos szempontból legfontosabb nyelvjárási gócok, ahol lehet, rámutassunk a különböző alakok közötti küzdelemre, s egy-két, a nyelvi sajátosságok keletkezését és elterjedését befolyásoló tényezőre. A kérdőfüzet 438 külön számmal ellátott [valójában 724] kérdéséből ezért a legnagyobb a jellegzetesen hangtani kérdések száma (52,4%). Viszonylag megfelelő a szóföldrajzi és alaktani kérdések aránya is (31,6%, illetőleg 14,5%).” A gyakorlatban azonban az alaktani kérdések száma lényegesen nagyobb, mint a fenti adatok jelzik. Ha a 118 ragos és képzett alakot is beleszámoljuk, akkor az alaktani kérdések arányszáma 35,6%. Természetesen minden alaktani és szóföldrajzi kérdés alkalmas hangtani kérdések tanulmányozására, némely hangtani és alaktani kérdés pedig szóföldrajzi szempontból is értékesíthető.

Kérdőfüzetük teljes anyagát azonban csak a tájnyelvi határok mentén és a leg-archaikusabb nyelvéllapotú községekben kérdezik ki. A kutatópontok számát nem közlik. De az eddigiekből is látható, hogy óriási feladatra vállalkoztak a gyűjtők. Ezért az idővel való takarékoságból érthető, hogy ahol teljes anyagukat vagy a csökkentett kérdőívet kérdezik is, egy vagy két adatközlőt alkalmaznak. Az atlasz szerkesztői tisztában vannak azonban azzal, hogy az így gyűjtött anyag nem vet fényt „a nyelv rétegződésére, az alakok harcára, a nyelvjárás főbb fejlődési irányára”. Ezért tartják szükségesnek hogy a nyelvi szempontból legjellegzetesebbeknek talált helységekből (hány %?) két munkatársuk: Murádin László és Teiszler Pál egy külön erre a célra összeállított kérdőívvel tanulmányozza a kérdést. Ők kérdőfüzetüket több (3) adatközlőtől, gyerekektől, közép-korúaktól és öregektől kérdezték ki.

Gálffy Mózes és Márton Gyula gyűjtőmódszere a romanista nyelvatlaszok impresszionista gyűjtőmódszerére emlékeztet. A közölt térképlapok is az impresszionista módszer hűségét mutatják, de szeretnénk, legalábbis a hangtani lapokon (így az 1. sz. [lepedő], a 2. sz. [szegény], a 4. sz. [tyóka], a 9. sz. [tanító] stb.) több alakváltozatot látni. A 2. sz. térképen például a 181. kutatópont adata: *szegény*, tehát köznyelvi *é-t* találunk a hangsúlytalan helyzetben, a környékén mindenütt zártabb *é* vagy *i* (vagy ennek hangtani változatai). E kutatópont másik címszava (3. sz. térkép) *hádgeréncé* alakban van meg, tehát itt már *éj* diftongust látunk *é* helyett. A közölt hangtani térképlapokon a hangszín- és a megterhelési változatok területi megoszlása eléggé szeszélyes. Lehet, hogy valóban ez a nyelvi helyzet, de mennyivel töltet érne, ha nyugodtak volnánk abban, hogy a gyűjtők többszöri (és több adatközlőtől való) kérdésére is csak ezeket a feleleteket kapták. Ezeket a szempontokat azért vetném fel, mert a szerzők a közölt lapokat nem tekintik véglegeseknek, ők is gondolnak ellenőrzésre, a hiányzó és a bizonytalan adatok újból való begyűjtésére. Helyes, hogy a jegyzetekben rámutatnak a szerzők a lapok fő témáira, de ajánlatos volna, hogy egyes térképek mondanivalóit még pontosabban fogalmazzák meg. A térképlapok jelenlegi formájukban nehezen tekinthetők át. A kutatónak bizony sokat kell böngésznie. Hasznos volna, ha valamilyen szemléltetési eljárást dolgoznának ki.

A székelyföldi nyelvatlaszmunkák egyik terméke Murádin Lászlónak
;Az ikes ragozás állapota és használatának nemzedékek szerinti megoszlása Háromszé-

ken” című tanulmánya. Érdekesek e dolgozat végső eredményei : az ikes ragozás Háromszék kutatott falvaiban sehol sem maradt meg épségben, bár ha a magyarországi magyar nyelvjárások ikes ragozási adataival hasonlítjuk össze, úgy látjuk, hogy Háromszékben az ikes ragozás jobban megőrződött. E tanulságos dolgozat módszerére vonatkozólag szeretnék ismét néhány megjegyzést tenni. Ilyen nehéz alaktani kérdések vizsgálatához sok passzív megfigyelés és türelem szükséges. Felvetődhet a kérdés, hogy elegendő-e csupán 3 (egy 50—60 év körüli, egy 35—55 és végül egy 8—15 év körüli) adatközlőt megkérdezni. Még sok adatközlő megkérdezése esetén is lehetnek a nyelvatlaszban a nyelv mai fejlődését illetően, vagyis az adatok társadalmi értékének megállapításában hibák (kétségtelen, hogy teljesen megnyugtató módon csak monografikus módszerrel lehet e kérdést egy-egy helyi nyelvjárásban tanulmányozni). Nem tesz a dolgozat írója említést arról, hogy az idősebbek és a középkorúak nyelvhasználatában nincsenek-e eltolódások. A mi tapasztalataink szerint néha az idősebbek nyelvhasználata is közel áll a köznyelvhez, máskor pedig a fiatalabbak nyelvhasználata tükrözi az archaizmusokat.

Igen gondos gyűjtés eredménye Nagy Jenő dolgozata a moldvai csángó öltözet szókincsének román jövevényszavairól. A szerző nemcsak a román jövevényszavakat sorolja fel, hanem különféle típusokba osztja őket.

Vámszer Márta „Csík és Gyergyó nyelvjárása” című dolgozata arról számol be, hogy az eddigi irodalom adatai alapján mit tudunk e két nyelvjárásról. A dolgozat feladata az volt, hogy az 1955 nyarán meginduló csíki nyelvjáráskutató utat előkészítse, a megoldásra váró feladatokat kiemelje.

Érdekes Teiszler Pál tanulmánya : „A mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidülése”: Dolgozatában meg is magyarázza a jelenség okát. A község lakosai német eredetűek. Károlyi Sándor gróf az 1711-i szatmári béke után németekkel telepítette be birtokát. Mezőfény lakosai azonban közben megmagyarosodtak. A szép kis cikk a nyelvi változások okának ilyen magyarázatára más hasonló példákat is említ a nyelvjáráskutató irodalomból.

Az adattárban Szabó György közöl XVII. századi leveleket „Adalékok Abafáji Gyulay Pál életéhez” címen és Vigh Károly bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági növényneveket a zilahi kollégium alsós diákjainak gyűjtéséből. Vigh az adatokat lehetőleg ellenőrizte, a nehezen meghatározható növényneveket szakember határozta meg. A sűrűn szedett 7 lapos közlemény azt mutatja meg, hogy a nevelő gondos irányításával még kis diákok is tudnak a tudomány számára hasznos gyűjtést végezni.

Az értékes folyóirat nyelvészeti közleményeihez ismertetések, bírálatok, beszámolók csatlakoznak. A szemle-rovat egy része értékes feladatot lát el a román nyelvű nyelvészeti szakirodalom magyar nyelvű ismertetésével. Ennek rendszeres folytatása elsősorban a magyarországi kutatók számára volna fontos.

Végh József

Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Nyelvtudományi Értekezések 15. sz. — Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, 89 lap.

1. „Célkitűzésem az volt, hogy megvizsgáljam : milyen nyomai maradtak nyelvünkben a honfoglalás előtti szellemi életnek, s milyen fejlődést eredményezett ezen a területen az új társadalmi formát kialakító magyarságnak az európai keresztény műveltségbe való bekapcsolódása, a művelődésnek lassú, a középkor végéig bizonyos fokra mégis eljutó intézményesedése. Másképpen kifejezve : a műveltségváltásnak az egyik legfontosabb területen mutatkozó nyelvi következményeit kívántam szemügyre venni ;

azt, hogy a szellemi műveltség fejlődése milyen feladatok elé állította a magyar nyelv-közösséget, milyen szükségletek merültek fel az említett fogalomkörök szókincsének bővítésében, s a feladatokat hogyan sikerült megoldani. Elsősorban a középkori nyelv-emlékekben élénk táruolt állapot és fejlődés, ingadozás, próbálkozás, megállapodás megvilágítását tartottam feladatommak.”

E szavakkal vezet be alább ismertetendő tanulmányát, helyesebben tanulmányait Hexendorf Edit, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, aki e tudományos fokozatot éppen nappal a terjedelmes munkájával nyerte el, amelynek részletei a címben szereplő műben nyilvánlagot láttak. Lemondva a teljes kandidátusi disszertációnak, e még szintén nem minden tekintetben befejezett műnek az ismertetéséről, az alábbiakban csupán a megjelent szótanulmányokra korlátozom mondanivalómat.

2. Mindenekelőtt a tárgyválasztásról néhány szót. Rendkívül jónak és gyümölcsözőnek találok a szerzőnek azt a módszerét, hogy a középkori nomenclaturák fogalmi csoportosítására emlékeztető módon ő is egy ilyen fogalmi csoportot, a szellemi műveltség kifejezésanyagát vette vizsgálat alá, s ily módon elérte azt, hogy egymástól többé-kevésbé független szótanulmányai mégis összefüggő — noha a válogatás következtében nem teljes s nem kimerítő — képet adnak. Ha fellapozzuk bármelyik szójegyzékünket — ez esetben például Szikszai Fabricius Balázs 1590-ből származó latin—magyar szójegyzékének „Ad bibliothecam pertinentia” cím alatti szócsoportját —, a Hexendorf tárgyalt kifejezések közül jó néhányat egy fogalmi csoportban, egymás társaságában találunk. *Könyu, Leuel, Menedek leuel, Bötű, Ighe, Meg magyaraszas* mind olyan szavak, amelyek nemcsak Szikszai Fabricius idézett fogalmi csoportjában, hanem Hexendorf tanulmányában is minduntalan élénk kerülnek.

Ugyanezt a fogalmi tagolást találjuk meg magának a könyvnek a fejezetekre osztásában is. Tekintsük át röviden a mű négy fejezetét!

a) A logikai meghatározás fogalmának kifejezései (5—8). Mindössze három kifejezésformát tárgyal itt: a Guary K.-ben többször előforduló *elvégez* 'definíál' igét, az ugyanilyen jelentésű *magyaráz* ige családját s a *valaminek mivolta* szerkezetet. Az utóbbi voltaképpen csak kontrasztként került ide, hisz a vizsgálat eredménye éppen az, hogy a *valaminek mivolta* szerkezet nem annyi mint 'valaminek meghatározása, definíciója'. A *definíció* „a logikai meghatározást tartalmazó szövegnek a neve, mégpedig funkcióra utaló név: az így nevezett szövegnek az a szerepe, hogy megmagyarázzon valamit. A *mivolta* szó viszont arra a tartalomra utal, ami a definíció szövegében van: a szöveg valaminek a mibenlétét határozza meg. A definíció logikai művelet formális eszköze. Az elvonatkozásnak magasabb szintjén jelentkező fogalom, mint az általa meghatározandó fogalom, ez utóbbi akármi elvont is. Az utóbbi a valóság síkján áll, a definíció a valóság értelmezésének síkján” (8).

b) Az irodalmi szövegfordítás kifejezései (9—34). Néhány alkalmi kifejezés s körülírás bemutatása után — ezek némelyikéről más vonatkozásban még majd szólok — a tárgykör következő sajátos kifejezéseivel és ezek származékaiival, rokonságával foglalkozik a szerző: *magyaráz, értelem, tolmács, változtat, fordít*. A szócikkek elé egyszer-egyszer gondos, új eredményeket tartalmazó gondolatokat, megjegyzéseket is fűz (pl. *magyaráz, tolmács*), ezek ismertetésére azonban itt nem térhetek ki. A fejezetet a szövegfordítás kifejezéseire vonatkozó általános, valamint a szócikkekben elő nem került apróbb kérdések tárgyalása és összefoglalása zárja le.

c) Különbéféle szempontból tanulságos példák (35—68). Az eddigi két fejezet tárgyalt példáit még a szűkebb fogalmi rokonság is összefűzte, a jelen fejezetet alkotó szavakat már csupán a mindegyikre ráragasztható címke: „a szellemi műveltség kifejezőkörének eleme” tartja össze s hozzá közös nevezőre.

E ponthoz érve bizony sajnálkozunk kell azon, hogy a mű csak szemelvényesen jelent meg, mert így — eltekintve a fejezet széteső jellegétől — jó néhány fogalmi csoportot, pl. a zene, a tánc stb. kifejezőskörét hiába keressük a könyvecskében. Egyébként a fejezet hat példamutató gondossággal megírt szótanulmányt tartalmaz: *betű, ábécé, bulla, ok* 'számadási okirat' szavunk tüzetes elemzése után az *elfeledett* 'jelképes értelmű' ige-névnek, valamint a *magyaráz* ige és családjának sokoldalú vizsgálatával záródik a sor.

d) *Latin—magyar megfelelések* (69—86). E fejezet nem tanulmányokat tartalmaz, csupán szójegyzék, mégis azt mondhatjuk, hogy a mű egyik legérdekesebb s megírásában alighanem a legtöbb munkát igénylő része. E szójegyzék célja elősegíteni annak vizsgálatát, hogy — a szerző saját szavaival szólva — „egy-egy fogalom magyar nyelvű kifejezésében milyen ingadozás vagy megállapodottság tapasztalható egyidejűleg, milyen fejlődés állapítható meg az idő egymásutánjában; a magyar nyelvű művek eredetijéhez viszonyítva mennyire gazdag és mennyire gazdagodik kifejezőkészletünk a vizsgált tárgykörben és időkörben” (69). Persze e szójegyzék minden tekintetben meggyőző és részletes keresztmetszetet vagy fejlődésrajzot egy szóról sem adhat, mert a kitűzött cél elérése leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Pl. nem tudunk minden ránk maradt szöveget a latinjával összevetni; nem tudjuk, hogy a latin szó melyik jelentésárnyalatát akarta a fordító a magyar megfelelővel kifejezni; jobbra nem ismerjük a fordítókat, s így nem tudjuk, hogy választásuk a nyelvközösség mekkora csoportjának szóhasználatát tükrözi stb. Mindezeket a nehézségeket Hexendorf is jól látja. S hogy magam mégis ezt a részt tartom a mű egyik legfőbb erősségének, annak oka az, hogy szerintem szürke adataival ez a kis szójegyzék mutat rá legjobban a könyv fő tanulságára. Mi is hát ez a fő mondanivaló?

3. Ha egy nemzet, azaz egy bizonyos közös nyelvet beszélő embercsoport történelmileg kialakult közössége valami okból más életfeltételek közé kerül, akkor a lejátszódó gazdasági-társadalmi változások — ha nem is azonnal — mihamar jelentkeznek az illető nép nyelvében is. Természetesen tükrözi ezt a fejlődést a nyelv grammatikai rendszere is, de mégis a szókészlet és a jelentésfejlődés az a terület, ahol a gazdasági-társadalmi változásoknak a nyelvre gyakorolt hatása a legszembeesőbb. Hadd idézzek erre vonatkozólag csupán egy véleményt: „La sémantique ou science des significations, plus heureuse que la phonologie et la morphologie, a l'occasion d'observer de liaisons, qui est la masse de vocabulaire, et les besoins d'expression correspondant à divers stades et à divers compartiments et étages de la vie sociale” (M. Cohen: *Le langage. Évolution et structure*. Paris, 1950. 55).

Bontsuk most egy kicsit tovább mondanivalónkat! Mi történik akkor, ha az illető nép megismerkedik egy új fogalommal? Természetesen nevet ad neki, mégpedig, mivel az azonos nyelvet beszélők közül a munka, a mindennapi élet többeket is rákényszerít vagy csábít az újonnan megismert fogalom megnevezésére, rendszerint nem is egyet, hanem többet. *Mesterséges hold, műhold, holdbéli, szputnyik* kifejezéseink keletkezése és ideig-óráig való egymás mellett élése modern korunkban ugyanúgy erre az okra megy vissza, mint például a Hexendorf idézte latin *figulus* XV—XVI. századi magyar megfelelői: *törlejtő, fazekas, fazékgyártó, téglagyártó, sárban művelő mester* (75).

S ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amelyet fentebb e mű fő tanulságának neveztem. Csupán annak vizsgálata is érdekes és értékes tanulságokat rejt magában, hogy ma milyen elnevezései alakulnak ki egy új fogalomnak. Hát még milyen érdekessé és gyümölesözővé válik ez a vizsgálat akkor, ha a régmúlt idők nyelvemlékes anyagából kihüvelyezhető fogalom—szó megfeleléseket tanulmányozzuk, s csak egy-egy pillantást kell a mai nyelvre vetnünk ahhoz, hogy ne csak az egykori állapotot ismerjük meg, hanem — a maival összevetve — egyszersmind messzemenő következtetéseket vonhas-

sunk le az azóta eltelt fejlődésre s e fejlődés okaira vonatkozólag. Hexendorf munkájának fő érdeme éppen az, hogy tanulmánya — főleg a negyedik fejezet, de a dolgozat többi része is — az ugyanarra a fogalomra alkotott szavak, kifejezések egymás elleni harcának, versengésének tanulmányozásához szolgálatot becses anyagot.

Ezek után természetesen joggal vetődhet fel a kérdés, hogy miben is áll tulajdonképpen az „azonos jelentésű” szavak egymással való küzdelme, igaz-e, hogy közöttük késhegyig menő harc folyik? Ha a szó szoros értelmében nem is, lényegében véve azonban csakugyan így van. M. Bréal szerint nemcsak nyelvtudósok, hanem egyszerű emberek is nagyon jól tudják, hogy azonos jelentésű szavak nem létezhetnek sokáig egymás mellett. Egy kivételével eltűnnek, vagy jelentéskülönbség támad köztük (Essai de Sémantique. Paris, 1897. 29—30). H. Sperber több példával illusztrálja ezt a fejlődést, s többek közt elmondja, hogy a német *Kopf* fokozatosan nyomult fel a *Haupt* mellé, míg végül fölébe kerekedett ennek (Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn und Leipzig, 1923. 5. fej.). H. Paul, aki többször hangsúlyozza, hogy a nyelv nem tűri azt a luxust, hogy egy fogalom megjelölésére több szót is megőrizzen, egyszersmind arra is rámutat, hogy e luxus kiküszöbölésekor nincs szó semmiféle tudatosságról (Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1880. 133). Nem folytatom tovább az idevágó hasonló vélemények felsorolását; úgy vélem, ennyi is elegendő. Ugyanakkor persze meg kell jegyezni, hogy mindebből általánosítani, a fejlődés jellemző irányára következtetni lehet, törvényt csinálni azonban nem. A nyelvi tényeket megragadni nem törvények, hanem csupán fejlődési arányok segítségével lehet. Természetesen azt is hozzátésem, hogy amikor ezt megállapítom, akkor jól ismert, kitaposott úton járok.

Ha mármint az ismertetendő műből vett néhány példával akarjuk kiegészíteni az elmondottakat, a nagy választék következtében hirtelen azt sem tudjuk, hova nyúljunk. Nagyon szép a definiálás fogalmának megnevezésére alkotott korai magyar kifejezések tárgyalása (5—7), s a valamikor egyenértékű *tolmácsol* ~ *tolmácsoz* változatok utóbbi tagjáról is helyesen állapítja meg, hogy az a jelentések teljes egyezése következtében jutott a kihalás sorsára (27). Igaza van abban, amit az ÉrdyK-beli *bulláz* '(pápai) bullába foglal, ezzel megerősít, szentesít valamit' létrejöttének szükségességéről, majd kiveszésének okairól ír (45), s azzal is teljesen egyetértünk, amit az 'übersetzen' jelentésű *fordít*-tal foglalkozó szócikkének tanulságául szűr le (30): „A *fordít* esetében tehát jellegzetes példáját láthatjuk annak a jelenségnek, hogy egy sajátos jelentésben későn és ritkán felbukkanó kifejezés könnyen és gyorsan elterjed, sőt nem sok idő múlva a jelzett fogalomnak szinte kizárólagosan alkalmazott jelölője lesz.” S ha csak pár szóval is, de utalnunk kell még egyszer a latin—magyar megfeleléseket tartalmazó fejezetre, amelynek néhány soros kis címszavai nagyszerűen mutatják a XV—XVI. századi nyelvhasználat ngadozását (lásd pl. az *annales*, *epitaphium*, *lectio*, *parabola* címszavakat).

4. A könyv olvasása közben még számos olyan probléma merül fel, amellyel érdeemes lenne bővebben is foglalkozni, részletes vizsgálatra azonban itt nem nyílik mód. Ezért a továbbiakban arra szorítkozom, hogy csak legszükségesebb megjegyzéseimet adjam elő, egészen röviden.

Tárgyválasztásáról fentebb már szóltam. Ehhez még csak annyit, hogy e témára alighanem az ilyen kérdésekkel oly szívesen s oly szakavatottan foglalkozó irodalomtudós, Horváth János ihlette a szerzőt. Nem véletlen, hogy Horváth János könyveit minduntalan idézi, s nagyon helyes, hogy azt teszi, mert e jeles irodalomtörténészünk megállapításai a Hexendorf választotta témakörben is iránytmutatóak. A *magyaráz* szóról, amelynek, illetőleg származékainak tárgyalása Hexendorf könyvének csaknem egyharmadát teszi, pl. így ír Horváth: „Van azonban a Schlägli [szójegyzék]-nek egy szava: *magyarázni*, mely annyi mint a mai »fordítani«, s ez már az irodalmi műnyelv szókincsébe

tartozik. E szó az akkori nemzeti nyelvű irodalmiság legsajátabb s egész mibenlétét kifejező műszava. Ha volt szükség magyar irodalmi műszóra, az irodalmi tevékenység megjelölése végett: erre valóban szükség volt, mert aki anyanyelvén írt, az nem tett egyebet, mint »magyarázta« a latint» (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1944. 96).

A műben alaposan és még alaposabban kidolgozott szócikkek váltogatják egymást, s ami a legfőbb, ezek nem öncélú szótanulmányok, hanem valamennyit a közös vizsgálati szempont érvényesítése hozza közel egymáshoz. Még a jók között is a legjobbak közé tartozik az a fejtegetése, amelyet a Müncheni Kódex 'számadási okirat' jelentésű ok adata köré épít (49—55), vagy az, amelyben a *bull*a családjának általános tanulságait összegezi (45—9). Ezek — s még ezeken kívül is jó néhány — méltán csatlakoznak a Magyar Nyelvben korábban megjelent, hasonló elgondolás alapján készült szótanulmányaihoz (*Mese*: 46 : 74—8 és 175 ; *Törlejt*: 46 : 130—7 ; *Hangoslat*, *hangos*, *hang*: 47 : 35—41 ; *Mondék*, *együgyű igék*, *elrejtett mondékok*: 47 : 243—9).

5. Néhány kifogásom főleg a bemutatott anyag elrendezésére, összeszerkesztésére vonatkozik. Nem tartom szerencsésnek, hogy néhány, a fordítás fogalmára alkotott alkalmi kifejezést „negatív jellegű adatok”-ká degradál azzal, hogy egy ilyen című szakaszban foglalkozik velük (9—10). Csak egy példát erre: a *megír* ige, amelyet Nyújtódi András következetesen alkalmaz 'fordít, lefordít' értelemben, nem tekinthető „negatív jellegű adat”-nak, még akkor sem, ha valószínűsíteni lehet, hogy másnál nem fordult elő e jelentésben.

Úgy érzem, hogy joggal hibáztatható a címszavak, pontosabban az al-címszavak megállapítása. A munka áttekinthetőségét ugyan nem csökkentei, mégis helytelennek s túlzott elaprózásnak találom, hogy például a szövegmagyarázattal kapcsolatos *magyaráz* alatt csupán a *magyarázó* jelen idejű melléknévi igenevet tartalmazó alakulatok nem kevesebb, mint tíz címszavacska alkotnak: *magyarázó*; *magyarázó bölcs*; *magyarázó bölcs mester*; *magyarázó írás*; *magyarázó avagy értelemadó írás*; *magyarázó mester*; *írás-magyarázó mester*; *írásmagyarázó bölcs doktor*; *szentírásmagyarázó doktor*; *szentírásmagyarázó mester* (58—60). Hasonlóképpen erőltetett az is, hogy ugyanebben a fejezetben még ilyen, mindössze egy-két példával illusztrált mellék-címszavakat is találunk: *gazul magyaráz*; *gonoszul magyaráz*; *hamisan magyaráz*; *nyilvánban magyaráz* (58) stb. Az ilyen és ehhez hasonló szószerkezeteket külön címszóként felvenni szerintem teljesen fölösleges, eltekintve attól, hogy ez az eljárás egyszer-egyszer következtetlenségre is vezethet. Például ugyanazon a lapon, amelyről a fenti határozós szintagmákat idéztem, ez is olvasható: „fokkepen *magarazyak*”, „ezenkepen *magarazy*”. Csakhogy az utóbbiak nem külön címszóként, hanem csupán a *magyaráz* alatt szerepelnek.

Egyéb természetű részletkifogásaimat elhagyván most még egy etimológiai megjegyzéssel hozakodom elő, ezzel nem is annyira a szerzőnek, mint inkább Szinnyei Józsefnek és Gombocz Zoltánnak mondva ellent. Arról van szó ugyanis, hogy Hexendorf a MTsz.-t szerkesztő Szinnyei, valamint Gombocz (lásd MNy. 10 : 282) nyomán az *ábécé* főnévhez kapcsolja a nyelvjárási *bécéz*, *kibécéz* alakulatokat is, alighanem tévesen. E kis ismertetés keretében erre vonatkozó érveimnek még csak vázlatos kifejtésére sincs mód, s ezért itt csak utalok arra, hogy az adatok vallomása szerint a jelzett szavak a köznyelvi *pécéz*, *kipécéz*¹ alakváltozatai, s noha jelentésfejlődésüket bizonyos fokig befolyásolhatta az *ábécé* főnév, eredetileg a következő szavakkal függenek össze: *pice* 'halfogó horog' (már 1825-ből, Nátly József „Némely vélekedés a magyar nyelv ügyében” című művéből

¹ Első adat 1788 : „Ő igazgattya ugy [az ágyút], hogy azok veszszenek, | Kiket ki *pétezett* végzése Istennek” (Magyar Musa 231).

idézi Bálint S.: Szegedi Szótár); *picéz* ~ *picéz* 'horgászik' (MTsz.; Bálint : i. m.); *péce* 'látható jel, kis darab fa, karó, amivel a határt megjelölik' (CzF.; Ball.; Balassa).¹ Ezek eredete egyelőre ismeretlen (lásd SzófSz. *pécéz* a.). A felvetett szláv (Szarvas : Nyr. 26 : 149), valamint hangutánzó származtatás közül (e felé hajlik Kniezsa : SzlávJövsz. *pecér* 2. a.) az utóbbi látszik valószínűbbnek.

6. Ellenvetésemnek s egyben a könyv ismertetésének végére értem. Szívesen írtam volna még néhány sort egy olyan fejezetről, amelyben a szerző maga foglalja össze műve mondanivalóját, szűri le a tárgyalt kifejezések vizsgálatából adódó általános tanulságokat, s maga illeszti bele azokat a hazai és külföldi nyelvtudomány hasonló jellegű vizsgálatai és eredményei sorába. E fejezettel azonban Hexendorf Edit adós maradt. Persze megtehetné ezt helyette az olvasó vagy a kritikus is, ilyenkor azonban mindig fennáll az a veszély, hogy a munkának épp az a része, gondolata sikkad el, amelyet a szerző a legfontosabbnak tartott, s uram, bocsáss! esetleg belemagyaráznak olyasmit is, ami nincs is benne. Az, hogy Hexendorf Edit könyve filológiai szempontból példaadó, tudományos részleteredményekben, eddig kiaknázatlan nyelvi adatok felszínre hozásában rendkívül gazdag, a nyelv- és irodalomtudomány művelői számára egyaránt igen hasznos munka, mindenesetre t é n y, semmiképp sem b e l e m a g y a r á z á s. S nagyon szeretnők, ha a szerző a jövőben is még több ehhez hasonló t é n y-kedéssel lepne meg bennünket.

Grétsy László

¹ Első adat 1800 : „Egy *Pétzét* -is teve, fussanak a' hova, Kiknek mások felett volna gyorsabb lova” (Peretsenyi Nagy L.: Léta 58). — Ez, valamint a *kípécéz*-re vonatkozó XVIII. századi adat a készülő Nagysz. anyagából való.

A Nyelvőr postája

Nemcsak Arany János *fázott*. Aligha pótolnám meg újabb adattal Sebestyén Árpád „Hogyan *fázott* Arany János?” (Nyr. 82: 491) című cikkének szamosháti adatait, mivel azok eléggé bizonyítják a szerző igazát az Arany-vers értelmezésére vonatkozólag (*fázok* = fával bánok), de O. N. G.-nak a cikkhez fűzött megjegyzése, mely szerint : „Az Arany-idézet *fázik* szava alighanem hapax legomenon : Arany egyéni tréfás képzése a *fa* főnévből, amely a szójáték kedvéért megszülethetett anélkül is, hogy nyelvjárási előzménye lett volna” — mégis arra készlet, hogy közöljem kéziratban levő nagyszalontai népnyelvi gyűjtésem egyik cédulájának tartalmát.

Akinek a szamosháti példák nem eléggé meggyőzőek, olvashat most itt Arany, illetve Sebestyén értelmezésének igazolásául egy nagyszalontai idősebb embertől 1946-ban hallott mondást : „Sándor bátyád jól *megfázta* magát az erdőből”.

E fenti mondat egy kerékgyártóra vonatkozott, aki 1945 telének zavaros heteiben nem egészen egyenes úton a közeli radványi erdőből „jól *megfázta* magát”, azaz műhelyét pár évre való szerszámfával, nyersanyaggal ellátta.

Íme a nyelvjárási, mégpedig a szalontai nyelvjárási előzmény, avagy utólagos igazolás Arany szóhasználatához.

Bene Sándor

Lánynevű férfiak. Mikszáth egyik szegedi tárgyú novellájában megírja, hogy az 1879-i szegedi nagy árvíz idején vendéglátóinak házában együtt kellett hálnia *Marcsával*, akiről csak később tudja meg — nagy csalódására —, hogy nem leány, hanem női névre keresztelt legényember. Női névre pedig azért keresztelték, hogy ne sorozzák be osztrák katonának (Mikszáth Kálmán: Ott alszik a Marcsa is. = Kiscbb elbeszélések. Jubileumi díszkiadás 25: 143). Tömörkény egyik elbeszélésében is találunk hasonló adatot. „Ez az öreg Sötét Julis ugyanis — írja egy alakjáról — a számadó gulyás; még a régi világban született, azért keresztelték leánynévre, hogy a német ne vihesse el katonának” (Tömörkény István : A csordakútnál. Napos tájak. Bp., 1908. 115). Móra Ferenc 1921-ben egy regényében szintén említ hasonlót : „Ezt a nagyhitű magyart Cila Kakas Mártának hívták. Az isten ugyan Mártonnak teremtette, de Mártára keresztelték, mert azt hitték, hogy ha leányneve lesz, akkor nem kívánja be a császár katonának” (Móra Ferenc : Négy apának egy leánya. Bp., 1955. 76). Nyilván ugyanebből az emlékből fakadt a pár évvel ezutáni tárcájának utalása : „A régi világban szokásban volt a nagyeszű magyaroknál a Márton gyereket Mártának kereszteltetni, hogy a császár lánynak gondolja és ne öltöztesse angyalbőrbe” (Móra Ferenc : Véreim. Parasztjaim. Bp., 1958. 74). Egy hírlapi adat meggyőz bennünket, hogy mindez nem írói kitalálás, s mégcsak nem is a régi idők, a Bach-korszak szokása volt. A Szeged és Vidéke 1914. dec. 30-i számában olvassuk „A rókusi csuda” című, „Leányból fiú” alcímet viselő cikkben, hogy egy 22 éves fiatalemberről, akit Máriának kereszteltek, most derült ki igazi neve ; Mátyás néven tüstént be is sorozták.

Golubkova könyvéből (Két világot éltem. Bp., 1951. 253—4. l.) tudjuk, hogy a lánynéven való anyakönyveztetés szokásban volt a cári rendszerben is. Arra, hogy a hatóságokat megvesztegetvén, a katonakötelekeseket papíron „megfiatalították”, van példa a magyar néphagyományban is (Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 434). Érdemes lenne azonban tudni, a lánynévre keresztelés szokása Szeged vidékén kívül élt-e még az országban másutt, s van-e ennek valami emléke a hazai néphagyományban?

P. L.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Táblás ház. Szabó Lászlónak a címül írt kifejezésre vonatkozó kérdésére röviden ennyit:

Valóban a színházi előadásokkal kapcsolatban szokták használni. Azt jelenti, hogy 'telt ház', azaz hogy minden helyet elfoglaltak. A kifejezés eredete: ha minden jegyet eladtak, a pénztárra kiakasztottak egy táblát ezzel a felírással: „Mai előadásunkra minden jegy elkelt”.

Sz. A.

Papír 'okmány'. E szót a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem könyvtárának dolgozói megróják.

Szerintünk a *papír* főnévnek 'okmány stb.' értelmű használatát inkább modorosságnak, divatnak kell tartanunk, mint nyelvi hibának. Jelentésváltozással ti. a *papír* éppúgy természetesen hozzájuthat e jelentéshez, mint ahogy az *írás* hozzájutott. Kár ugyan, hogy az *okmány*, *bizonyítvány*, *igazolás*, *igazolvány*, *írás* stb. szó kivész a hivatali nyelvből (mint írják); de a *papír* szó jelentésének ilyen gazdagodása még akkor sem igazi nyelvi hiba, ha idegen nyelvek hatása érzik mögötte. A jelentésváltozás lélektani alapja ugyanis minden nyelvben megvan. (Az sem baj például, hogy a 'Flasche' jelentést is az anyag nevével — az *üveg* szóval — fejezzük ki.)

T. J.

Műsor, műsorszám. Simon Istvánnak a címül írt szavakkal foglalkozó levelére a következőkben válaszolunk:

Megjegyzései igen érdekesek, s azokkal bizonyos fokig mi is egyetértünk. Igaza van abban, hogy a *műsor* eredeti jelentése annyi mint 'több részből álló előadás részeinek, számainak az ismertetése', amikor azonban azt mondja hogy „több, egymás után előadásra kerülő művet összesítve” nem nevezhetünk *műsor*-nak, akkor már téved. Már a század elején, 1900-ban ezt olvashatjuk egy napilapban: „[A Magyar Műszinkör] teljesen magyar *műsorral*... mulattatja a közönséget”, márpedig nyilvánvaló, hogy nem az előadott darabok je g y z é k e szórakoztatta a közönséget, hanem maguk a darabok.

Ugyanakkor igaza van abban, hogy a *műsor* szónak egyetlen előadásra, zenedarabra stb. való alkalmazása nem a legszerencsésebb megoldás. Ha már mindenképpen szükségünk van valamely műsor egy-egy számának megjelölésére — a Magyar Rádióban ez például nélkülözhetetlen —, sokkal helyesebb, ha a *műsorszám* kifejezést használjuk, amely félreérthetetlenül utal arra, hogy nem az egész műsorról, hanem csupán annak egy részéről, egy számáról van szó. Egyébként nagyon valószínű, hogy a *műsor* szónak e hibáztatott, a logikával ellenkező jelentése ún. jelentéstani tapadás útján jött létre:

a *műsor* + *szám* összetett (sőt többszörösen összetett) szó együttes jelentése hozzátapadt az összetétel első tagjához, a *műsor* szóhoz, s az utótag újabban — sajnos — egyre gyakrabban elmarad. Ugyanígy lett a *sertés marhá*-ból a *sertés*, a *pörkölt hús*-ból a *pörkölt*, ez azonban nem lehet menlevél a 'műsorszám' értelmű *műsor* számára.

G. L.

Tanyai — tanyasi. Romvári Győző levelében megrója a *tanyasi* szót, és csak a *tanyai*-t ismeri el helyesnek.

A mi nézetünk ez : Helyes az a megfigyelése, hogy a *tanyai* mellett terjed a *tanyasi* szó. De abban már nem tudunk egyetérteni, hogy ez „kiáltó magyartalanság”. A *tanyasi* szó — mint írja is — a *jalusi* mintájára jött létre a *városi* szóból elvont *-si* képzőbokkal. Az ilyen analógiás alakulatok természetes nyelvi képződmények, nem lehet őket „teljesen helytelen”-nek minősíteni, mint teszi. Nyelvünkben számos más analógiás úton keletkezett fejlemény él : a *kettőnk* mintájára járja az *egyőnk*, holott szabályosan csak *együnk*-et (vö. *ötünk*) volna szabad mondanunk ; a *második* sorszámnévből alakult *másodlagos* példája szerint bátran használjuk az *elsőleges*-t, bár az *egy* sorszámneve *első*, nem *elsőd*; stb. Mindamellet az kétségtelen, hogy az irodalmi nyelvben a hagyományos *tanyai* az általánosan használt változat ; a *tanyasi*-nak népies színezete van.

R. É.

Vakond vagy vakondok? — teszi fel a kérdést Fleischer József Garáról.

A szóban forgó állatnév mind *vakond*, mind *vakondok* alakban él nyelvünkben. A régebbi *vakondok* alakot a nyelvújítás korában — a kor nyelvi divatja szerint — szívesen rövidítették (vö. *szemöldök* — *szemöld*, *eszélídek* — *eszélind*, *árnyék* — *árny* stb.). Mai szótáraink azonban a *vakondok* alakot veszik föl (többes számban : *vakondokok*), csupán az összetételekben szerepel a rövidebb *vakond* szó, pl. *vakondlyuk*, *vakondtúrás*, *vakondszinü* stb.

H. M. I.

Csügg — csüng. Csépai László békéscsabai olvasónk kérdése e két szó jelentését illeti.

Erre a következő választ adhatjuk : A *csügg* és a *csüng* egyazon igének két alakváltozata. Jelentése : 'függ, lóg'. — Az eredeti alak a *csügg*, már a XV. század első feléből találunk rá adatokat. Belőle fejlődött a *csüng* változat (csak a XVIII. században fordul elő először). A kétféle alakváltozat kialakulása az újabb nyelvben azt eredményezte, hogy az eredeti *csügg* alak jelentése bizonyos mértékben bővült : átvitt értelemben is kezdték használni. Valakin (vagy valamin) *csügg*: 'valakire (vagy valamire) szeretettel, tisztelettel, áhitattal néz, figyel, hallgat.' — A *csügg*-ből képződött a *csügged* ige. Jelentése ennek is eredetileg 'lóg, függ' volt, később azonban a lelkiállapot jelölésére kezdték használni, s így jelentésváltozással — kivált igeekötös : *elcsügged* alakban — 'lelohada bátorsága', 'reményét veszti' jelentést kapott. Eredeti jelentése teljesen elhomályosult. A vele párhuzamos származékok : a *csüggeszt* (*elcsüggeszt*) és a *csüggeteg* szintén a lelkiállapotra vonatkoznak.

S. H. A.

Inota. Virág József levelére, melyben azt kérdezi, hogy mi a jelentése az *Inota* szónak, és hogy miért ezzel a szóval nevezték el új, szocialista városunkat, a következőket válaszoljuk :

Új, szocialista városunkat egész természetesen azért nevezik Inotának, mert Inota község határában épült, s a régi település ősi nevét meghagyták, ráruházták az újra. Már 1193-ban előfordul ez a településnév: a fehérvári keresztcsék 1193. évi oklevelében *Jonata*, *jonata* alakban találkozzunk vele. Ebből az alakból az ómagyar korban, az Árpád-korban szabályos hangváltozással lett *Inota*. Ezt az alakot találjuk már a Váradi Regestrumban, ebben a XIII. század elején keletkezett emlékekben: *Ynata*. Hasonló *jo-* (*ja-*, *ju-*) > *i* változást figyelhetünk meg közszavakban is: Halotti Beszédben *irgossun* van, s ez a mai *irgalom* tövéből való; a mai *iktat* a Halotti Beszédben még *iochtot-*; a mai *inkább* még a kódexek korában is *jonkább*; a szláv *jareba*-nak *ironba* a magyar megfelelője; a *jnhász*-nak van *ihász* változata stb. A *Jonata* > *Inota* változás tehát szabályos. S ha a név eredetét akarjuk meg tudni, ebből a *Jonata* alakból kell kiindulnunk.

A magyarban számos helynév keletkezett pusztá személynévből. Vizsgált helynévünk is személynévi eredetű. A szóba jöhető személynév vagy egy szláv *Jonata*, mely a *Johannes*-szel függ össze, vagy — szerintünk valószínűbben — a bibliai *Jonathas* (Jonathan) névből való magyar elvonás. De bármi legyen is a személynév eredete, a belőle keletkezett helynév mindenképpen magyar névadás eredménye.

P. L.

Vagy — vagy pedig választó kötőszók. Dr. Szalai Sándor, az MTA lev. tagja levelében a választó mondatok kötőszó-használatával kapcsolatban közli gondolatait. Az a véleménye, hogy az egyszerű *vagy* megengedő, a *vagy pedig* viszont kizáró értelmű választás esetén használatos nyelvünkben, s e finom megkülönböztetésre vigyáznunk is kell. Helyteleníti a következő mondatot: „A gyülekezési hely villamoson vagy pedig autóbusszon érhető el”, mert ebben megengedő értelmű választás kifejezésére alkalmazzuk a *vagy pedig*-et, s ezzel funkcióját összezavarjuk a *vagy*-éval.

Állásfoglalása nyilván azzal a törekvésével van összefüggésben, hogy keresi az egyes logikai kategóriáknak megfelelő nyelvi formákat. Kétségtelen, hogy a logikai és a nyelvi kategóriák szoros összefüggést mutatnak, hiszen a nyelv a gondolatközlés eszköze. A nyelv fejlődését, alakulását azonban nemcsak a logikai törvények irányítják, ennek következtében a grammatikai formák és a logikai kategóriák nem mindig fedik egymást. Ahol ilyen egybeesés tapasztalható, ott vigyáznunk is kell — a világos gondolatközlés érdekében — erre a párhuzamra, például nem cseréljük fel a célhatározói jelentésű *végett* és az okhatározói jelentésű *miatt* kötőszót. Ahol azonban nem alakult ki a logikai kategóriák és a grammatikai formák között ilyen megfelelés, ott mesterségesen, mintegy erőszakos beavatkozással nem tudunk „rendet teremteni” különféle — itt most nem fejtegethető — okokból. Az a véleményünk, így van ez a *vagy* és a *vagy pedig* esetében is. Figyelembe kell ugyanis vennünk a következőket:

a) A nyelvhasználat szerint a *vagy* kötőszónak mind megengedő, mind kizáró értelme lehet. Az utóbbira csak egy közismert példát említünk: *Vagy megszökik, vagy megszökik*. b) A *pedig* nyomósító szócskaként csak ritkán járul a *vagy*-hoz. c) Tehát nincs olyan jelentésmegoszlás, amely szerint a *vagy* megengedő, a *vagy pedig* viszont kizáró értelmű. d) Lehet, hogy a mai nyelvhasználat statisztikai feldolgozása ki tudná mutatni, hogy a *vagy pedig*-et elsősorban kizáró értelemben alkalmazzuk. De ez egyrészt csak feltevés a megfelelő statisztikai vizsgálatok hiánya miatt, másrészt, ha így volna is, az sem változtatna azon, hogy a pusztá *vagy*-ot kizáró értelemben is használjuk, sőt azon sem — ezt statisztikai vizsgálatok nélkül is megállapíthatjuk —, hogy kizáró értelmű használatban is többször fordul elő a *vagy*, mint a *vagy pedig*. e) A *pedig*-gel nyomósított *vagy*-nak eredetileg sem volt meg a kizáró értelmű használatra korlátozó jelentése, tehát

még arról sem lehet szó, hogy a *vagy pedig* eredeti tiszta jelentése „megromlott”. Elég itt, ha első kéziratot könyvünkől, a Jókai-kódexből idézek erre egy példát : „Ha boldog Ferenc térdre le hajtana, avagy kezét mennybe felemelné, *avagy pedig* (= pedig) hagyapna (= köpne), avagy hurutna (= köhögne), avagy fohászodna, ő is mindig azokat teszi vala” (Jókai-kódex 100). Idézetünkben a *vagy pedig*-nek megfelelő *avagy pedig* félreérthetetlenül megengedő értelmű. *f)* Végeredményben az autóbuzos példamondat nem hibáztatható. Talán felesleges benne a *pedig* használata, de nem azért, mert megengedő értelmű a választás, hanem inkább azért, mert különösebb nyomatékosítást nem igényel a mondanivaló.

K. S.

Tetszik udvariassági szó. Használata Horváth Géza szerint sokszor igen furcsa.

Lényegében helyesnek tartjuk a nézetét. Csakugyan sokszor furcsán hangzik az ilyenféle mondat : „Meg *tetszett* hülni?“, „Mikor alája *tetszett* kerülni a villamosnak...” Annak a tudatában, aki a *tetszik* igét ilyen értelemben használja, ez az ige ebben a kapcsolatban pusztán az udvariasság kifejezője. Mégis kerülni kell az ilyen furcsaságot. Természetesen helyes a *tetszik* ige használata ilyen mondatokban : „Mit *tetszett* mondani?“, „Mit *tetszett* kérni?“, akkor tudniillik, ha a beszélő különös tiszteletét akarja kifejezni az iránt, akihez szól, például midőn egy gyermek szüleivel beszél. Ezt a tiszteletet persze még sokféleképpen ki lehet fejezni, példának okáért azzal, hogy odavaló megszólítást alkalmazunk : „Mit mondott, édesapám?” Mint említi is, még sok más nyelvi eszközt használhatunk a *tetszik* udvariassági szó jelentéstartalmának kifejezésére.

F. G.

Miért a latin az orvostudomány nyelve? — kérdezi Erdei Sándor szobafestő.

Nemcsak az orvostudománynak, hanem általában a nemzetközi tudományosság-nak a nyelve is a latin. Ennek az az oka, hogy az egész európai kultúrának a görög-római műveltség az alapja. Az ókor legnagyobb hatású kultúrateremtő népe a görög volt ; ezt a kultúrát Róma, a közép-itáliai Latium népe vette át (latin, Latinus = Latiumhoz tartozó). Nemcsak átvette, hanem magához hasonította, és a maga nyelvén el is terjesztette. Ezért a latin lett az akkori kereszténység, a római katolikus egyház szertartási és hivatalos nyelve. A latin nyelv kihalt, de a tudomány nemzetközi görög-latin műszavaiban tovább él. Igaz, gyakran korcs alakulatok ezek, de már bajos volna mindannyit helyesbíteni. A latin nyelv utódai a mai román (neolatin) nyelvek : az olasz, a francia, a spanyol, a portugál stb.

F. G.

Rököny. Kiss Irén tanító azt kérdezi, mit jelent a *rököny* Gárdonyi Ceruzajegyzetek Jókairól című művének e részletében : „A nép elfelejt ötven év aratást egyetlen *rökönyért*. A nép kegyetlen bíró?”

Ezt válaszoljuk : Czuczor—Fogarasi magyar szótára szerint (5. köt. 1870.) : „*Rököny* v. *rököny*... A növények, különösen fű-, gabonaneműek rohadó, porhanyó állapota, midőn a sok nedv miatt megpárlanak, vagy nagy szárazság által elasztnak, s törékenyekké lesznek.” Hasonlóképp értelmezi a Magyar Tájszótár is. Gárdonyi mondatában a *rököny* az aratást, a termést elsilányító *gabonarököny*. A mondatnak tehát ez az értelme : „A nép elfelejt ötven évi (jó) termést egyetlen év rossz terméséért”.

A *(meg)rökönyödik* vagy *(meg)rökönyödik* igének első jelentése több nyelvjárásunkban ma is : ’fülled, dohosodik, poshad, rohadásnak indul (levegő, hús, faedény

ruhanemű, fű, gabona stb.)' (Magyar Tájszótár, Szamosháti Szótár, Szeged Szótár). Csak második átvitt jelentése: 'elrémül, meghül benne a vér'. Bárczi Géza Magyar szófajtó szótárában így összegezi a szóra vonatkozó kutatások eredményét: „*rökönyödik*... er[edeti] jel[entése] 'megfülled, megpenészedik', innen 'színét veszti' → 'elsápad' → 'megijed' ". Sok elvont jelentésű szónaknak eredetileg ilyen konkrét értelme volt, pl. a *(meg)érint*-nek eredeti jelentése: 'hozzáér, megérint', a *tapasztal*-nak 'tapogat'.

Érdekes, hogy Czuczor—Fogarasi szótára a *rökönyödik*, *megrökönyödik* igének még csak a konkrét jelentését ismeri (5. köt. 1870., illetőleg 4. köt. 1867.), Ballagi Mór „teljes” szótára 1873-ban már átvitt jelentését is fölveszi: „*megrökönyödik*... 2. á(tvitt) é[rtelemben] a) megrezzen vmitől; b) megcsömörlik vmitől”, „*rökönyödik*, *rökönyödik*... 4. á[tvitt] é[rtelemben] a) bámulva áll, bámulatában eláll a szája; b) a[nyyi] m[jint] ijed”.

F. G.

Szöváltás. Vadai Zoltán tanuló a címül írt szó jelentése iránt érdeklődik.

Ezeket írhatjuk: Igaz az, hogy ez a szó ma 'veszekedés'-t jelent, de teljesen helytálló az a megállapítás is, hogy eredetileg csak 'beszélgetés' értelemben fordult elő. Még a XIX. században is gyakoriak az ilyen mondatok: „Régóta nem bocsátkoztak ily hosszas b a r á t s á g o s s z ó v á l t á s b a” (1868. Vértesi A.: Tíz beszély 1: 51); „N y á j a s s z ó v á l t á s k ö z b e n a m é l y s z ó z a t ú ú r p o m p á s p a l o t á j á b a é r t ü n k” (1843. Nagy Ignác: Beszélyek 1: 208). Azóta ilyen jelentésben egyre ritkábban használjuk e szót, de elvétele még ma is előbukkanhatnak ilyen alakok.

Annak magyarázata, hogy a *szöváltás* ma miért elsősorban 'civódás, veszekedés' jelentésben él, nagyon egyszerű. A múlt században regényekben és más írásművekben oly gyakran fordulnak elő „s z e n v e d é l y e s, h e v e s” szöváltások, azaz beszélgetések, hogy idővel a *szöváltás* kifejezés magába szívtva a *heves*, *szenvedélyes* jelzők értelmét is, s már akkor is szenvedélyes, heves hangú beszélgetést, azaz vitatkozást, veszekedést jelentett, amikor ezek a jelzők nem is álltak előtte. Ma már annyira elterjedt *szöváltás* szavunknak ez az újabb jelentése, hogy több szótárunk csak ezt tünteti föl, s bizony az eredeti jelentés majdnem teljesen feledésbe merült.

Mint érdekességet megemlítjük még, hogy míg a *szöváltás* ma már szinte kizárólag veszekedést, vitatkozást jelent, addig az a szerkezet, hogy „szót vált valakivel”, ma is őrzi eredeti értelmét, s azt jelenti: 'beszélget valakivel'.

G. L.

Inkább. Pomáz Teréz tanulóknak a címül írt szó eredetére, szófajára vonatkozó kérdésére ezt válaszoljuk:

Az *inkább* alakja a régi nyelvben a *jonkább*, vagyis nem más, mint a *jó* melléknév származéka. Eredeti jelentése 'jobban'. Ilyen jelentése van gyakran a mai nyelvben is; így pl. a *mennél inkább*, *annál inkább*, *egyre inkább*, *mindinkább* stb. kifejezések helyett adott esetben ezt is mondhatjuk: *mennél jobban*, *annál jobban*, *egyre jobban*, *mindjobban* stb.

Ami az *inkább* szófaját illeti, leggyakrabban határozószónak tekinthetjük. Ez természetesen attól is függ, hogy a mondatban milyen szerepet tölt be. Ha például az igék jelentéstartalmának fokozott mértékét fejezzük ki vele, akkor szófajilag határozószó, mondatnailag pedig fokhatározó (...*inkább* megfelel, *leginkább* megfelel stb.), mint pl. a *nagyon megfelel* kifejezésben a *nagyon*. — Alkalomadtán azonban — ahogyan a levelében levő példában is az *inkább* nem határozószó, hanem úgynevezett módosítószó, mint pl.

a *talán, csak* stb.; a módosítószó a beszélőnek csak a mondatban foglaltakhoz való szubjektív állásfoglalását, ítéletét fejezi ki, s így mondattanilag többnyire nem elemezhető. A módosítószó rendszerint csak az egyik mondatrészre vonatkozik, a szóban forgó példában a *te* alanyra, vagyis: *Inkább te gyere hozzám* (mint ő), vagy: *Inkább te gyere hozzám* (ne ő) stb.

F. V.

Kötte hiszem. Szepesvári András ált. isk. igazgató azt kéri, magyarázzuk meg, hogyan alakult ki a címül írt szólásszerű kifejezés.

Kérésének az alábbiakban teszünk elöget: A *kötte hiszem* szólásszerű kifejezés újabb alakulata nyelvünknek: ebben a formájában csak a XIX. század közepétől kezdve mutatható ki szótárainkban. Közvetlen elődje a *kötte higgy* forma, amelyre a XVIII. század végétől kezdve vannak adataink. Ez utóbbi egy igen régi, már a XVI. században is többször feljegyzett közmondásból rövidült szólássá. Ez a közmondás, amely egyébként némely nyelvjárásban még manapság is él, így hangzik: *kötte higgy komádnak* vagy *kötte higgy a komának*, és ezt jelenti: 'még a hozzátartozódnak is csak akkor higgy, ha ez (szóban vagy írásban) lekötötte magát neked'. A közmondás — és az ebből alakult szólás — *köt* szavában tehát ugyanaz a jelentés lappang, mint amelyikből ezek a származékaik alakultak: *köteles, kötelez, kötelesség, kötelezvény, kötelezettség* stb. A *kötte higgy* eredetileg tehát azt jelentette, hogy 'csak akkor higgy, ha fogadást tett neked, ha szerződést kötött veled valaki'. Ebből alakult ki a *kötte hiszem* mai értelme: 'alig hiszem, nem hiszem'.

O. N. G.

Alatt. Időhatározói használatára vonatkozóan Vámos Károlynak ezeket írjuk:

Az *alatt* névutónak időhatározói értelemben való használata — pl. nyolc nap alatt — egyáltalán nem magyartalan. Sokkal régebb és sokkal magyarosabb is, mint a német *binnen* fordításaként keletkezett, időhatározói szerepben csak újabban használt *belül* névutó, pl. nyolc napon belül. Igaz, hogy Gárdonyi az *alatt* névutó ilyen használatát kifogásolta, nyelvünkünk többsége azonban éppen a *belül*-t kárhóztatta évtizedeken keresztül. — Ma már mindkét felfogás a múlté. Az azóta eltelt időszak megmutatta, hogy a maga helyén az *alatt* és a *belül* egyaránt helyes, mivel közöttük jelentéskülönbség fejlődött ki. Ha azt mondom, hogy „X. Y. öt éven belül Kossuth-díjat kap”, akkor nem zártam ki azt a lehetőséget, hogy esetleg már jövőre megkapja. De ha arról beszélek, hogy „X. Y. öt év alatt öt nyelvet tanult meg”, akkor a nyelvtanulás valóban öt évet vett igénybe.

G. L.

A határozott névelő használatáról. A Magyar Rádió „Szív küldi . . .” műsorának szerkesztői azzal a kérdéssel fordultak hozzánk, hogy hogyan helyesebb: „A Rákóczi út 35-be küldi X. Y.-nak N. N.” vagy névelő nélkül: „Rákóczi út 35-be küldi ennek vagy annak ez vagy az”.

Válaszunk a következő: A kérdéses mondat típusban a határozott névelő használatát eddig semmiféle megállapodás sem szabályozta, a „Rákóczi út 35-be küldi . . .”-féle szerkesztés ugyanis újabb nyelvi alakulat, s most van terjedőben, elsősorban éppen a „Szív küldi” révén (más vonatkozásokban ritkán fordul elő). Kötelező érvényű szabályt ugyan nem állapíthatunk meg az ilyen mondatok névelőhasználatára vonatkozóan, mégis helyesebbnek tartjuk a névelős formát. Egyrészt ti. az utcanévek előtt is használunk névelőt, pl. „A Rákóczi úton sétáltunk”, „A Bródy

Sándor utcában dolgozom”, „Az ablak a Marx térre néz” stb. Másrészt az ilyen címek, mint „Rákóczi út 35”, „Petőfi utca 15” stb. tulajdonképpen összevont, illetőleg rövidített birtokos jelzős szerkezetek (a „Rákóczi út 35-be” annyit jelent, hogy: „A R. út 35. számú házába”), a megfelelő birtokos szerkezetek előtt pedig általában névelőt használunk (pl. „a Magyar Rádió műsora”, „az előadás szereplői” stb.). A névelő nélküli használat nyilván a postai címzés mintájára született meg, mely mint tömör, megmerevedett nyelvi forma, névelőtlen: „Nagy Magda, Budapest VIII., Rákóczi út 35”. Gyakorlatilag tehát egy ilyen tömör szóbeli címet sem tarthatunk éppenséggel rossznak: „A következő dalt Nagy Magda — Budapest, Rákóczi út 35 — kapja”.

M. K.

A szülők megszólítása. Meckinger Lajosnéval egyetértünk abban, hogy szépnek, komolynak s használandónak tartja az *édesapám, édesanyám* megszólítást. Erről a nyelvjárásainkban is elterjedt és széles körben ismert, magyaros szemléletet tükröző két kifejezésről a mi véleményünk is ugyanaz, noha évszázadokkal ezelőtt szintén szép és szintén magyaros megszólításokat szorított ki, az *apámuram*-at és az *asszonyanyám*-at. Igaza van abban is, hogy kerülnünk s kerülnetünk kell a *fater, mutter*-féle, a diáknyelvben bizony nagyon elharapódzott, idegen jassz-szavakat. A *papa, mama* stb. szavak megítélésében viszont óvatosaknak kell lennünk. Ezek hasonló formában nagyon sok idegen nyelvben megtalálhatók ugyan, de valószínű, hogy mégsem idegen hatásra keletkeztek, hanem úgynevezett gyermeknyelvi szavak, amelyeket a beszélni még nem tudó gyermek — bármilyen nemzetiségű is — igen sokat alkot (vö. még *baba, bibi, pipi* stb.)

G. L.

Vessző az és kötőszó előtt. Dr. Róth Gyula aziránt érdeklődik, mikor kell az *és* kötőszó elé vesszőt tenni.

Válaszunk: Az *és* kötőszó előtti vesszőről a Magyar Helyesírás Szabályainak legújabb (1954-ben megjelent) 10. kiadása, vagyis a ma érvényben levő akadémiai helyesírás a következőket mondja:

„348. A mellérendelő összetett mondatok tagmondatait mindig vessző választja el egymástól: *Őszbe csavarodott a természet feje, dérré vált a harmat, hull a fák levele.* Vesszőt teszünk az *és, s, meg, vagy* kötőszó elé is, ha mellérendelő összetett mondatok tagmondatait kapcsolja össze: *A kulacs sikoltott, és kibuggyant vére... Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálíg, vagy ez a mi hitünk valóságára válik.*”

„354. Ha az egynemű mondatrészek (pl. két vagy több alany, tárgy, egynemű jelző stb.) között *és, s, meg, vagy* kötőszó áll, e kötőszók elé nem teszünk vesszőt: *Három vagy négy alkalommal is szóltunk nekik. Közel s távolban semmi fény nincs, csak mécsvilágom s honszerlemem ég.*”

A szabályzat tehát határozottan különbséget tesz mondatokat kapcsoló és mondatrészeket kapcsoló *és* között. Ha az *és* mondatokat kapcsol, vessző kell eléje, főleg akkor, ha az így egyetlen összetett mondatká kapcsol két mondatnak (mint az összetett mondat tagmondatainak) más az alánya is, állítmánya is: *Mára kirándulást terveztünk, és esik az eső.* Ilyenkor az *és* előtt a beszédben egy kis szünetet tartunk. — Ha az *és* mondatrészeket kapcsol, nem teszünk eléje vesszőt, főleg akkor nem, ha az így kapcsolt mondatrészek egy-egy szóból állnak: *Ceruzát és papírt találsz az asztalon.* Ilyenkor az *és* előtt nem szoktunk szünetet tartani.

E két világosan elhatárolható típus közt azonban számos átmenet van. Előfordulhat például olyan helyzet, hogy egy *és*-sel kapcsolt mondatnak az alánya azonos az előző tagmondat(ok)éval, ezért az alanyt itt már nem tesszük ki: *A gyerek kiment, és sirt.* Az összetett mondat második tagmondata itt egyetlen szóból áll. De ugyanezeket a szavakat felfoghatom úgy is, hogy egyetlen mondatot mondok kéttagú állítmánnyal: *A gyerek kiment és sirt.* Ha szünetet tartok az *és* előtt, összetett — illetőleg ez esetben pontosabban összevont — mondatot mondtam, az *és* előtti szünetet írásban vesszővel fejezem ki. Ha nem tartok szünetet az *és* előtt, akkor egyetlen mondatrésznek érzem és éreztetem a *kiment és sirt* állítmányt. Ilyenkor vessző nem kell. Ezekben az átmeneti esetekben tehát a beszélő, illetőleg az író szándékától függ, hogy tesz-e vesszőt az *és* elé vagy nem. Ha a felmerült vita ilyen típusú mondatból indult ki, nem csodálkozunk a kérdésen, hiszen nem egy ilyenféle szerkezetű mondat helyesírásán még nyelvész szakemberek is vitatkozni szoktak.

Az az általánosnak vélt szabály, hogy az *és* előtt nem teszünk vesszőt, nem szerepel az akadémiai helyesírás egyik kiadásában sem, a Simonyi szerkesztésében 1903-ban megjelent iskolai helyesírásban sem. Az akadémiai helyesírásnak 1902. évi kiadása foglalkozik először az írásjelekkel, és már ekkortól kezdve különbséget tesz egyszerű és összetett mondat között: *és* előtt csak egyszerű mondatban, többtagú mondatrészek közt nem teszünk vesszőt, összetett mondat tagmondatai közt teszünk. A kérdéssel folyóiratunkban Szűcs József foglalkozott (Nyr. 82 : 280—9).

E. L.

<i>Szabó T. Attila</i> : A budai hegyek magyar elnevezésének kérdéséhez.....	232
<i>H. Fekete Péter</i> : Kurta kocsmá — kurta csorda	233

Szemle

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Ismerteti: <i>Végh József</i>)	235
Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>), ...	238

A Nyelvőr postája

<i>Bene Sándor</i> : Nemcsak Arany János fázott	244
<i>P. L.</i> : Lánynevű férfiak	244

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából

Sz. A.: Táblás ház. — T. J.: Papír 'okmány'. — G. L.: Műsor, műsorszám. — R. É.: Tanyai — tanyasi. — H. M. I.: Vakond vagy vakondok? — S. H. A.: Csügg — csüng. — P. L.: Inota. — K. S.: Vagy — vagy pedig. — F. G.: Tetszik. — F. G.: Miért a latin az orvostudomány nyelve? — F. G.: Rököny. — G. L.: Szóváltás. — F. V.: Inkább. — O. N. G.: Kötve hiszem. — G. L.: Alatt. — M. K.: A határozott névelő használatáról. — G. L.: A szülők megszólítása. — E. L.: Vessző az és kötőszó előtt	245
---	-----

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszám: 61 257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 4 „
5. *Vétes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenérendszertünk a kódexirodalom első szakaszában	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszertű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzinevei	13 „
<i>Hexendorj Edüt</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmelő és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Ruzsiczky Éva: A nyelvi ideál

Grétsy László: Fosztóképzős alakpárjaink és a nyelv-
szokás

O. Nagy Gábor: *Biztos* vagy *bizonyos*?

Prohászka János: Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr

Wacha Imre: Mutatvány a készülő József Attila-szótárból

Fábián István: Irodalmi stílusunk változása 1925 körül

Antal László: Megjegyzések a szóállomány statisztikai
vizsgálatáról

Dezső László: Adalékok a magyar szövegek cirillbetűs
átírásának történetéhez

Gálffy Mózes—Márton Gyula: Gyimesi tájszók

Fodor János: Pótlás a Szegedi Szótárhoz

Kiss Lajos: Mordályégető

Zsoldos Jenő: Vikár Béla születésének századik évfor-
dulójára

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ruzsiczky Éva</i> : A nyelvi ideál (Kazinczy születésének 200. évfordulójára).....	253
<i>Grétsy László</i> : Fosztóképzős alakpárjaink és a nyelvszokás	257
<i>O. Nagy Gábor</i> : Biztos vagy bizonyos?	268
<i>Prohászka János</i> : Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr	272

Íróink nyelve

<i>Wacha Imre</i> : Mutatvány a készülő József Attila-szótárból	274
<i>Fábián István</i> : Irodalmi stílusunk változása 1925 körül	289

Nyelv és iskola

<i>Horváth Mária</i> : Kosztolányi Dezső: Narancsszín felhő	296
Iskolai nyelvművelő (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	302
Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára (Ismerteti: <i>Sz. A.</i>)	305
<i>K. S.</i> : A hiába szófaja	306

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról	307
<i>Dezső László</i> : Adalékok a magyar szövegek cirillbetűs átírásának történetéhez ...	311

Nyelvjárásaink

<i>Gálffy Mózes—Márton Gyula</i> : Gyimesi tájszók	323
<i>Fodor János</i> : Pótlás a Szegedi Szótárhoz	332

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kis Lajos</i> : Mordályégető	339
<i>P. Balázs János</i> : Halló	343
<i>Bernáth Béla</i> : Újabb adatok az <i>ebek harmincadjár</i> a kerül szóláshoz	347
<i>Tompa József</i> : Feriz bég	350
<i>Beke Ödön</i> : Parlagcsa-tava	351

Imre Samu

(1917—1990)

A nyelvi ideál

Kazinczy születésének kétszázadik évfordulójára

„A nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja”
(Magyar Pantheon 75)

I. A XVIII. és a XIX. század fordulóján a nemzetné fejlődés Európá- szerte mind sürgetőbben követelte egy területi egységekhez és társadalmi- műveltségi különbségeken alapuló csoportokhoz, rétegekhez nem kötött, többé-kevésbé már egységes fő nyelvi változatnak a kialakítását (vö. Deme L.: Nyelvünk a reformkorban 3 kk.). Ennek ellenére a nyelvújítás vezére, aki egyébként oly lelkes híve volt kora eszméinek, törekvéseinek, nem emelt szót a nyelvi egységért. Ha értekezéseiben, bírázataiban, leveleiben szólt is róla, inkább ellene foglalt állást, mint mellette. Arra hivatkozott, hogy egye- lőre még nem időszerű a dolog. Amikor pályája elején, 1792-ben felmérte nyelvünk állapotát, és megjelölte a teendőket, egyebek közt ezt írta: „A’ ki azt akarja, hogy mindnyájan egyarczúakká váljunk, nem tudja mit akar és mit kell akarni... az Eggyiséget az Idő hozza-fel” (1792. K. Kis Jánosnak: Lev. 2: 301). Ezt a gondolatot később újra meg újra megismételte írásaiban: „Rettenetes a’ mit némely ember most cselekszik az EGGYSÉG miatt” (1818. K. Ungvárnémeti Tóth Lászlónak: Lev. 16: 236). „Pesten most azon vannak, hogy u n i t á s t hozzanak be; én pedig azt mutatom-meg [ti. „A Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról és szükségéről” írva], hogy úgy lesz jól a’ dolog, ha kiki a’ szerint ír a’ hogy legjobbnak véli, mert most még nem jutott-el nyelvünk azon pontjára, hogy az eggyik vagy másik felet kelljen az uralkodó székre felültetni, ’s mind a’ két felekezetnek vannak darabosságai, melyeknek le kell törledőzni, korholódni” (1818. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. 16: 246). „Rettegem azt az Eggyiség ideáját... mert látom mit akarnak; s nem rettegem, mert látom, hogy azt soha el nem érik. Csak kárt ne tehetnének vele! De azt tehetnek” (1819. K. Teleki Lászlónak: Lev. 22: 356). „Barátom, ismerni kell az ő [ti. Verseghy] czéljait, (lásd Analt. Grammatikáját és Tiszta Magyarságát); ő azt akarja, hogy U n i o és Unitas legyen, még pedig az az Unio és Unitas, a’ mit ő javasol. Azért elő- áll Grammatikájával, Lexiconával ’s Stilisticájával. A köz hatalomnak kell parancsolni, hogy az Író tisztelje az Észt, — az az a’ Verseghy Eszét” (1820. K. Horváth József Eleknek: Lev. 17: 27). Ezekből a megnyilatkozásaiból azonban nem szabad elhamarkodottan azt a következtetést levonnunk, hogy nem ismerte fel az idők szavát, vagy hogy útjába akart állni a fejlődésnek, meg akarta akadályozni nemzetné válásunk egyik zálogának, a nyelvi egység- nek a létrejöttét. Ha tudniillik jobban behatolunk értelmükbe, kiderül, hogy voltaképpen nem a nyelvi egység ellen volt kifogása, inkább azt a m ó d o t helytelenítette, ahogyan kortársai (vagy legalábbis többen közülük) azt

meg akarták valósítani. Először is félőnek tartotta azt, hogy a kevésbé fejlett ízlésűek az egység örve alatt egysikúvá, színtelenné teszik a nyelvet. Amíg a harc nem dőlt el az ortológia és a neológia között, aggasztotta az a kétségtelenül fennálló veszély is, hogy a nyelvi egység esetleg az ortológia győzelmének a jegyében születik meg. S minthogy ő Verseglyt egy ízben „megromlott fejű Grammatikusnak” nevezte (vö. 1806. K. Révai Miklósnak : Lev. 4:252), máskor meg amiatt marasztalta el, hogy „a’ maga Vármegyéjebeli magyarsággal ír . . . ’s megszenvedi ha más megint a’ magáéval fog írni” (1806. K. Nagy Gábornak : Lev. 4 : 233), föltehető : attól is tartott, hogy ha az egységes nyelvhasználati formának Versegly grammatikája lesz — mégpedig szótöbbség, hatalmi szó alapján! — a normája, az nem lesz eléggé kicsinosult, eléggé átfogó. Mindebből egyúttal az is kikövetkeztethető, hogy egy olyan nyelvi egységnek, amely nem a nyelv elszíntelenítése, illetőleg elmaradott, kiműveletlen állapotban való megtartása révén jön létre, elvileg egyáltalán nem volt ellenzője.

2. Mindamellett az eszményi nyelv az ő fogalmazásában nem „egységes”, hanem „sokszínű”. Pályája egész folyamán fáradhatatlanul hirdette, hogy a nyelvnek, amely „tolmácsoló képe annak, a’ mit érzünk, gondolunk” (Muzárium 1829. IV : 152), amelynek az a feladata, „hogy gondolatainkat, ’s érzéseinket legvékonyabb, legtestetlenebb hanyatlékjaiban (nuances) is fesse” (1816. K. Dessewffy Józsefnek : Lev. 14 : 358), „sokszínű”-nek, úgynevezett „Character-sprache”-nak kell lennie (vö. 1827. K. Szemere Pálnak : Lev. 20 : 368). Hogy ezen pontosabban mit értett, arról többször is nyilatkozott. „Nekünk az a bajunk, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a magyar nyelv egy nyelv, de a poeta, a rhetor, a historicus, a théater, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv. . . Eggy a’ nyelv, de a’ hely ’s a szólló nyelve nem egy nyelv” — olvassuk egyik levelében (1814. K. Ponori Thewrewk Józsefnek : Lev. 11 : 173). Másszor így írt : „A’ nagy czél az, hogy Nyelvünk alkalmazatos légyen arra, a’ mire bírjuk, tudnillik (!) a’ gondolat és érzés festésére — még pedig 1. a z Élet, 2. a’ Könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisben [a kiemelés tőlem]” (1821. K. Cserey Miklósnak : Lev. 17 : 351). Az Orthologus és Neologus egyik helyén még részletesebben szólt a dolgról : „[Az ortológus] Gyűlöli az Ízlés’ bíróságát, mert az gyakorta maga sem érti, mit miért akar, ’s mert az Anarchiára vezet ; neki pedig Egység kell. [Bekezdés.] Az Orthologusokat ez az Egység üzése vitte tévelygésbe, mert a’ mit a’ Stilisticának csak némelly nemeire kellett volna kiterjeszteni, általjában minden nemeire terjesztik-ki. . . A’ Stylistica’ különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más phrasisaik, más meg más nyelvek van, ’s ezeket nem szabad öszve tévesztetni. Más a’ Poezis’ nyelve, más a’ Prózáé, sőt a’ Poezisé és Poezisé, ’s a’ Prózáé és Prózáé is más ’s a’ mi a’ Templomi beszéd nyelvébe nem jó, igen jó lehet a’ Románokéban ’s a’ Játékszínében, ’s meg-fordítva. Így az Élet’ nyelvében is, hol másként szól az Udvarnok, másként a’ falusi lakos, másként az Ur és szolgálja, másként a’ Had’ ’s az Iskolák Nagyjai. Ezt tanítják a’ Classikusok, mind példájok, mind leczkéseik’ által, ezt tanítják az Iskolák : de az Orthologus azt tagadni akarná, hogy Egysége légyen, holott a’ Nyelv annál tökéletesebb ’s elkészültebb, minél több mértékével bír a’ Sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson. Egyszóval ők [az ortológusok] az EGGYSÉG’ EGGYSÉGÉRE törekzenek, melly csak a’ speculáló Böles’ káprázolatiban találtaik : a’

Természet mind a' testi mind a' lelki világban mindent a' KÜLÖMBÖZÉS EGGYSÉGE (Concordia Discors) által tenyésztet, mindent az által tart-fenn, 's a' Neologus ezt követi" (Orthologus és Neologus : TudGyűjt. 1819. 11 : 19). Pályája végén Szontagh Pállal vitázva még egyszer kifejtette nézeteit a nyelvről és annak fejlesztéséről. Ennek során is érintette a kérdést: „Irigyést érdemlő tulajdonok [ti. a könnyűség, érthetőség, simaság, játékos görgés], melyekben a' francziák' Nyelvével semmi más össze nem mérkezhettek. De túl ezeken még sok van a' mit bírni szükség; 's épen az, a' mit a' járatlanok csudálnak és irigylenek, a' francziák' Nyelvét annyira elszegényítette, izlésöket annyira elrontotta, hogy nekik lyrájok, fenntebb drámájok, époszok épen nincs 'és soha többé nem lehet, hanemha Nyelvök magát regenerálhatná. Nálók minden egyszínű, 's Odájik, fenntebb drámáik dagály, poezisek rímelt próza ; holott a' beszéd' céljainak az a' Nyelv felel-meg igazán, melyben minden nemnek, minden Irónak, más meg más nyelve van. Ezért kell nekünk, és már most, a' többszínűsége törekednünk, 's óvnunk magunkat a' francia kedves de veszedelmes egyoldalúságtól" (Muzáron 1829. IV : 157—8).

E megnyilatkozásaiból kiviláglik, hogy ő mind az írott, mind a beszélt nyelvváltozatban számolt bizonyos különbségekkel: az írott nyelvben — ahogy ő nevezte: a könyvek nyelvében — stílusfajtánként mutatkozókkal, a beszélt nyelvben — az ő kifejezésével: az élet nyelvében — műveltség, foglalkozás és társadalmi csoportok szerint tapasztalhatókkal. (Íme, a csoportnyelvek fogalmának csíraszerű megfogalmazása már Kazinczynál is föllelhető!) Ezeket a különbségeket ő nem megszüntetni akarta, hanem fenntartani: amikor „sokszínű" nyelvet kívánt, akkor egyfelől változatos (tárgyhoz, műfajhoz simuló, az írónak, a szerepeltetett személynek vagy személyeknek egyéni sajátjaihoz, pillanatnyi lelkiállapotához illő stb.) stílusért szállt síkra, másfelől egy olyan nyelvért emelt szót, amely egyesíti magában a különböző stílusfajtákban, s a nyelvet használó közösség különféle (műveltség, foglalkozás, társadalmi hovatartozás szerinti) csoportjainak, rétegeinek a beszédében megfigyelhető nyelvi eltéréseket, s így elég sokrétű ahhoz, hogy alkalmas legyen az élet száz meg száz színének, egész gazdagságának pontos kifejezésére, hiteles nyelvi ábrázolására.

3. Miközben Kazinczy a „sokszínű" nyelv eszméjét terjesztette, egyszermind arra is volt gondja, hogy az irodalom nyelvéből a nyelvjárási elemeket (pontosabban a provinciális hangtani-alaktani, esetleg mondattani változatokat) gyomlálgassa. Ha azt tapasztalta, hogy valamelyik író, költő művében szembetűnő a nyelvjárásiasság, nem késett a figyelmeztetéssel: „Az Iró' nyelve nem a' Nép nyelve [értsd: nyelvjárások, ezeknek egyike vagy másika], hanem a' Könyvírók' nyelve (die Schriftsprache). Saxonia kicsiny, Austria, Tyrolis, a' Sváb föld, Helvetia, Alsatia nagyok, és még is a' Saxoniai nyelv a' könyvírás' nyelve, 's nem is a' S a x o n i a i n y e l v, hanem a' T u d ó s o k N y e l v e az" (Az én Pandektám 6 : 216). „A' maga Dialectusát az országnak egyik része szint úgy jónak nézheti, mint a' másik a' magáét, ha e' rész nem felette kicsiny, 's ha őszve nem keveredett a' solocismusokkal. De az Iró nyelve nem a' Dunai, nem a' Tiszai, hanem a' magyar S c h r i f t s p r a c h e. Nem szabad máson írni. Austria, Tirolis, Bavaria, Svevia, Helvetia 's Alsátia nem perorálhat; a' német a' Sax beszédet követi, noha az kis táj, mert az a' Schriftsprache" (1811. K. Berzsenyi Dánielnek : Lev. 8 : 361). „Ha valaki a' maga munkájában születése' helyét 's táját kitaláltatja az Olvasóval, az által

még nem vét. De ha valaki azt épen hirdeti 's egy szóval, ha munkáját nem a' K ö n y v í r á s' nyelvén, hanem a' Provinciájén írja, már akkor merném állítani, hogy vét. Mi lenne p. o. ha a' Bihari lakos pronuciátióval írná: *ú, ides, íg, túl, jíg* etc. Hálá [!] Istennek még ez senkinek eszébe nem jutott, 's nem is fog, hanemha olly czéllal ír, mint Voss írta a' maga Alsaxoniai Idylljeit" (Az én Pandektám 6 : 217—8). „Az én törvényem az, hogy a' ki magyarul ír, annak a' magyar Schriftsprache-ban és nem valamelyik provinciáéban kell írni" (1811. K. Szentgyörgyi Józsefnek : Lev. 8 : 456). „Provincializmussal¹ nem szabad élni in der Schriftsprache" (1808. K. Berzsenyi Dánielnek : Lev. 6 : 161).

Ezzel voltaképpen nem tett egyebet, mint hogy maga is a nyelvi egységet szorgalmazta. Ám az egységes nyelv kialakításának feladatát a nyelvnek és a kor igényeinek mélyebb ismeretére valló módon határozta meg, mint azok a kortársai, akikkel a nyelvi egység kérdésében vitába szállt. Nem a nyelvben mutatkozó különféle eltérések, illetőleg változatok megszüntetését tűzte ki célul — ez egyet jelentett volna (ha egyáltalán megvalósulhatott volna) a nyelv egysíkúvá tételével, elszegényítésével. Ehelyett az irodalom nyelvének a nyelvjárási elemektől való megtisztítását, egy olyan írott nyelvi változatnak a kialakítását kívánta, amely nem azonos a nyelvjárásokkal, azoknak egyikével vagy másikával irodalmi használatban, hanem minőségileg más, fölöttük áll. (Részletesebben l. Pais-émlékkönyv 502 kk.) — Ez a nyelvi egység létükben természetesen egyáltalán nem fenyegette a nyelvjárásokat, a maguk határain belül érintetlenül hagyta őket, nem korlátozta használatukat. A nyelvjárási formák irodalmi alkalmazásában azonban minőségi változást jelentett: azok a csak tájanként élő nyelvi elemek, amelyek az egységes irodalmi nyelvben nem nyertek polgárjogot, az egységes irodalmi nyelv létrejöttével megszűntek semleges stílusértékű variánsok lenni, és környezeti hatás keltésére alkalmas stílusesszüközökké váltak. Ez tette lehetővé Kazinczynak, hogy ugyanakkor, amikor a nyelvjárásban írást tiltotta, az egyes nyelvjárási kifejezőeszközöknek művészi céllal, stílusesszüközkként való irodalmi alkalmazását megengedje.

4. Míg a társadalmi hovatartozás, műveltség, foglalkozás szerinti nyelvi eltéréseket — mint láttuk — Kazinczy mind az írott, mind a beszélt nyelvváltozaton belül megtűrte, sőt hasznosnak és szükségesnek tartotta, addig az egyes vidékek sajátos nyelvi elemeit a beszélt nyelvben — ha nem minősítette is őket kívánatosnak — nem üldözte, az irodalom nyelvéből azonban könyörtelenül kirekesztette: nem általánosan, csak írói-költői használatban kifogásolta a provincializmusokat; nem mindenkitől, csupán az irodalom művelőitől kívánta meg a nyelvjárási kifejező eszközök kerülését (vö. MNy. 49 : 448—9, 453, 455, 456). A nyelvben földrajzi egységként mutatkozó és különféle egyéb, de nem táji jellegű különbségeknek, illetőleg változatoknak ez a kétféle megítélése, értékelése arra vall, hogy Kazinczy jól sejtette: a fejlődés egy olyan irodalmi nyelvi változat felé halad, amelynek a határai a nyelvjárási elemek irányában jobban le vannak zárva, mint a különféle társadalmi csoportok, műveltségi rétegek, foglalkozások képviselőinek, művelőinek sajátos kifejezései irányában (vö. Deme L.: NyFK. 18, 21). — Az, hogy az

¹ Provincializmuson Kazinczy elsősorban hang-, alak- és mondattani táji sajátosságokat értett, a tájszókat nem sorolta a provinciális nyelvi elemek közé.

egy-egy vidékek sajátos nyelvi formáit az írott és a beszélt nyelv szempontjából más-más módon ítélte meg, betudható annak, hogy őt elsősorban az irodalmi nyelv ügye érdekelte, a beszélt nyelvváltozat nyelvjárásiasságával — mint bár vele összefüggő, de mégsem elsőrendűen ilyen kérdéssel — való foglalkozást nem tekintette feladatának. Lehetséges azonban az is, hogy meglátta: a provincializmusoknak a beszélt nyelvből való irtogatása még korai dolog, túlzott követelmény lett volna. Végül gondolhatunk arra is, hogy miként a neologizmusok elterjesztésében, ebben a vonatkozásban is számolt az irodalmi nyelvnek a beszélt nyelvre való hatásával, azzal, hogy ha az írók, költők kerülnek a kirívó nyelvjárási elemeket, akkor az irodalomban ily módon kialakuló egységes nyelvhasználati forma áterjed a mindennapi beszédbe is, az egész nemzetnek fő érintkezési formájává válik.¹

5. Végeredményben elmondhatjuk: Kazinczy eszménye egyfelől a változatokban gazdag, sokrétű nyelv, másfelől a kirívó nyelvjárásiasságtól mentes egységes irodalmi nyelv volt. Ez valójában nem volt más, mint a nemzeti nyelvnek, illetőleg a nemzeti irodalmi nyelvnek az eszménye. Amikor nyelvi ideálját kialakította, szem előtt tartotta a stílus követelményeit is: nyelvi eszménye stíluseszménye realizálására alkalmas nyelv volt. Ahogyan a nyelvi eszményt megrajzolta, az előremutatott a fejlődés irányában, de egyúttal a nyelvfejlődés akkori fokát is szem előtt tartotta, s nem ugrott a valóságtól elrugaszkodva a kelleténél előbbre.

Ruzsiczky Éva

Fosztóképzős alakpárjaink és a nyelvszokás

Bevezetésképpen mindenekelőtt dolgozatom címét magyarázom meg. A két változatban élő, *gondatlan* ~ *gondtalan*-féle fosztóképzős névszók nyelvhasználati kérdéseiről írok a következőkben, s elsődleges céloom az, hogy rámutassak: mely szópárok tekinthetők a nemzeti nyelv teljes értékű tagjainak, s melyeket kell a közmagyar irodalmi norma szempontjából egyelőre még fenntartással fogadnunk. Annak, hogy a fosztóképzős névszók alakváltozatai helyett a címben általában fosztóképzős alakpárokról teszek említést, két oka van. Az egyik ok az, hogy e formánsunk, „amely denominális használatban jogosan viselheti a fosztóképző nevet, deverbális használatban inkább tagadó képzőnek nevezhető, mivel azt fejezi ki, hogy az alapszóban megjelölt cselekvés nem következett be: *kéretlen, mondatlan*”. (Magyar történeti szóalaktan 2. D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története 1958. 91. A képző etimológiájára vonatkozó nézeteket és a szakirodalmat lásd ugyanitt.)

A másik, legalább olyan lényeges ok pedig az, hogy a fosztó- (vagy tagadó) képzős igei származékokban alig találunk ingadozást; a képző csak-

¹ Vö.: „A' Nyelv megindulván a' Nemzetben a' cultúra, új ágra szakad, 's az Élet' nyelvén kívül most egy más is támad, a' Könyvek' nyelve. Az Élet' nyelvében a' változások, jóra vagy rosszra a' seregben támadnak, nem ismert javítók vagy rontók által: a' Könyvek' nyelvében változást az Írók tesznek. A' mit az Írók' 's Olvasók' legjobbjai szükségesnek, hasznosnak, tűrhetőknek néznek, az a' Könyvek' nyelve' szavává vál, és minekutána onnan ált megyen az Élet' nyelvébe, az egész nemzetévé [én emeltem ki]” (Muzárion 1829. IV: 153).

nem mindig *-tlan*, *-tlen*, azaz a nyílt tövéghangzóval együtt *-atlan*, *-ellen* formában szerepel.¹

Nem teljesen véletlenül került a címbe a *nyelvszokás* kifejezés sem. Ezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy az effajta alakpárok használatának, használhatóságának a kérdését nem az egyéni nyelvérzék döntheti el, hanem a többékevésbé egységes, a nemzeti nyelv egészére kiterjedő nyelvészeti szokás. Az egyéni nyelvérzék, azaz a szubjektív nyelvészeti és a társadalmi érvényű, azaz objektív nyelvészeti szokás között persze áthidalhatatlan ellentét, a köztük levő különbségek, eltérések is egyenként bizonyos fokig csökkenthetők (vö. Deme László: NyFK. 46), a végső szót azonban mindig csak az utóbbinak gondos tanulmányozása s figyelembevétele után mondhatjuk ki. A továbbiakban magam is e vizsgálati szempontnak az érvényesítésével adom elő mondani-valómat. Most pedig minden más, általános megjegyzést mellőzve először az alakváltozatok létrejöttéről szólok néhány szót, majd egyenként veszem szemügyre a gyakrabban előforduló fosztóképzős dubletteket.

*

A fosztóképzős *-talan*, *-telen*, illetőleg *-atlan*, *-ellen* alakok kettősségének magyarázata egyszerű: a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése eredményezte ezt az alaki váltakozást. Szarvas Gábor (Nyr. 15: 36) már idestova háromnegyed évszázaddal ezelőtt világosan rámutatott erre: „A látszólagos különbségnek okát abban leljük meg, hogy a (voltaképi) *-talan*, *-telen* képző majd a teljes, majd a kopott tőhöz járul; pl. *ura-t(a)lan*, *feje-t(e)len*; de: *szer-telen*, *hely-telen* — az előbbieket régebb, az utóbbiak később kori képzések.” Persze mondanunk sem kell, hogy sem ebből, sem más megállapítások alapján nem lehet olyan szabályokat konstruálni, amelyek csalhatalanul megmondják, hogy mely tőtípusokhoz járul ilyen, s mely tövekhez más formában a fosztóképző. Akadt ugyan olyan — laikus — próbálkozó, aki az *-atlan*, *-ellen* ~ *-talan*, *-telen* változatokat értelmi megkülönböztetésre akarta fölhasználni, a nyelvben e téren állítólag már kialakult rend alapján. A névtelen szerző „elmélete” szerint (Nyr. 15: 35—6) az *-atlan*, *-ellen* képzős alakulat mindig mindig átvitt értelműek. Tehát *fejtelen* ’kopflos’, *fogatlan* ’zahnlos’, *szemtelen* ’augenlos, unfruchtbar’, de *szemtelen* ’unverschämt’, *szívtelen* ’herzlos, hart-herzig’ stb. Kár részleteznünk, hogy ez a rendszerezési elv, illetőleg szabály teljesen önkényes, s így tarthatatlan. A megtámogatására idézett példák egy részében valóban ilyenfajta értelmi különbséget találunk, más fosztóképzős származékokban azonban nyoma sincs ennek, sőt számos esetben — *kegyetlen*, *rendetlen*, *ügyetlen*; *bűntelen*, *lombtalan*, *szagtalan* — éppen ezzel ellentétes szabályosságot tapasztalunk. Igaza van tehát Szarvasnak (Nyr. 15: 36), midőn megállapítja, hogy a fosztóképző két különböző alakja „nem rejt magában legcsekélyebb értelmi különbséget sem”. Ebben az esetben a nyelv nem egy formáns két alakváltozatát használta idővel más-más funkcióban — mint ahogy például az eredetileg pusztán hangtani változatból a tárgyias és

*¹ Az a megfogalmazás persze, amelyet D. Bartha Katalin (i. h.) használ, hogy ti. „a deverbális használatú *-talan*, *-telen* mindig megrövidült *-tlan*, *-tlen* változatban szerepel”, kissé merev, s ilyen formájában nem is helytálló. A *szünetlen* mellett például már a régi nyelvben előfordult a ma használatos *szünetlen* (NySz.), s bizonyos fokú ingadozás a két alak között még ma is van.

alanyi ragozású igealakok megkülönböztető elemévé lett *a ~ á* (*e ~ é*) hangváltakozás esetében tette (vö. Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan 1957. 55; Bárczi Géza: MNy. 54: 257—70) —, hanem bizonyos fosztóképzős származékok, azaz önálló szavak alakváltozatai között fejlesztett ki jelentésmegoszlás útján értelmi különbséget.

Ezek után vizsgáljuk meg kissé közelebbről az ismertebb szópárokat:

A *gondatlan* és a *gondtalan* szó eltérő jelentésére többen utaltak már, mind a múlt században, mind a jelenlegiben. Mindenekelőtt az értelmező szótárak szerzői, CzF., Ball. és Balassa, de rajtuk kívül is jó néhányan, így a Nyr. már említett névtelen olvasója (15: 35—6), Simonyi Zsigmond (EPHk. 5: 226), Olyói Gabányi János (A katonai magyar nyelv. Bp., 1923.; említi Sági István: MNy. 20: 91), Kosztolányi Dezső (Erős várunk 158), Balassa József (A magyar nyelv könyve 198 és A nyelvek élete 93), Buzás Dezső (Msn. 11: 102), Kovalovszky Miklós (NyFK. 134; erre utal Rác Endre: Nyr. 78: 139), Lőrincze Lajos (Nyelvművelő 184) stb.

Hogy a *gond* főnév fosztóképzős származékának 'nem elég gondos, hanyag' és 'gond nélküli' jelentése egyaránt könnyen lehet, azt nem akarom bizonygatni. Azt azonban, hogy a *gondatlan* és a *gondtalan* változatnak eleinte nem csak ez, illetőleg nem csak az volt a jelentése, már nem árt a következő kis adatösszeállítással igazolnunk és szemléltetnünk. Először a maival egyező használatot mutató példákból fűzök egy-egy csokrot.

gondatlan ua.¹ — 1855: „incurius — *Gondatlambul* gonduseletlembwl [!]” (Cal. 524)²; 1673: „A farkas seb *gondatlanul* tartatván ki-sebesül” (Com: Jan. 60; NySz.); 1724: „Aki *gondatlan* a szállás-ra, gonoszt fog érezni és Gehennát tapasztalni” (Csúzy Zsigmond: Evangeliomi kölcsönözött három kenyér. Pozsony 497; idézi Réthei Prikkel: Nyr. 38: 315); 1767: „Circumspectus... Verba non circumspecta: *Gondatlan* beszédek” (PPBl. 104 a.); 1808: „Az író és tanuló asztalnál magányosságában olly *gondatlan* volt magára, hogy púpot kapott” (Verseghy F.: Külneki Gilméta 216); 1820: „Hamar orrára bukik, ki *gondatlanul* lép” (Dugonics A.: Példabesz. 1: 179); 1835: „Sokszor kell fék a' tüzes *gondatlan* gyermeknek...” (Jósika M.: Irány 12); 1863: „másnap a férj délután újra elmegy; no a hírlapokat megtekinteni. Negyednap már azt mondja: »a kávé jobban ízlik a kávéházban.« A *gondatlan* nő mindezt igen természetesnek látja, s lassankint a szokás törvénynyé szabja: hogy a férjnek délután kávéházban a helye” (Szigligeti E.: Mama 24); 1886/98: „arra kell ügyelnünk, hogy az tehetségeit se használatlanul ne hagyja, se *gondatlanul* el ne fecserélje” (Jókai: Életemből 93—4); 1957: „Etel volt *gondatlan* és otthagya a deszkát az ablaknyíláson” (Kovai: Földönfutók 32).

gondtalan 'ua.' — 1776?: „az üdőnek, mellyet *gondtalanul* töltött el valaki, káros el-tolását vissza téríteni éppen semmi okkal, móddal ne lehessen” (Benyák: Manuser. 30); 1819—25/1937: „Hogy nőtt a' gyermek *gondtalan* jára virágos völgyeken” (Vörösmarty: Zalán I. kidolg. RMK. 41: 27); 1848/1952: „a hazának legelső legszentebb kötelességei közé tartozik kétségtelenül ... derék hű fiainak *gondtalan* existenciájáról gondoskodni” (Kossuth: ÖM. 13: 571); 1871: „Az asszonyka *gondtalan* csevegése nem egyszer akadt meg” (Beöthy Zs.: Elb. 244); 1877: „ifjúsága *gondtalan* évei felmerültek emlékében” (Wohl J. és S.: Beszélyek 12); 1895: „a *gondtalan*, a dévaj istenek | Látatlanul vegyülnek el a körbe” (Reviczky Gy.: Költ. 1: 296); 1922/1954: „járjak mindig csak

¹ Ua. jelzéssel a mai köznyelvi használatra utalok.

² Itt jegyzem meg, hogy közölt adataim nagyobbik fele — 96-ból 52 — az Akadémiai Nagyszótár kéziratoss anyagából való. Ezek lelőhelyének megjelölésére az ott használatos forrásrövidítést alkalmazom.

kertek alatt, ahonnan az asszonyok *gondtalan* csalfaságát megleshetni” (Krúdy Gy.: Hét bagoly 60); 1944 el./1957: „Szegény szüleim is szerettek volna *gondtalanul* élni” (Gelléri A. E.: Egy önérzet története 35).

A következő adatok viszont még a korábbi, ingadozó nyelvallapotot mutatják. Mint látható, néha még ma is kicsúszhat egy-egy ilyen adat az immár általános nyelvhasználat ellenére. Nem hiába írta Lőrincze Lajos a közelmúltban (Nyelvművelő 184): „Még többen összetévesztik a *gondatlan*-t a *gondtalan*-nal.” Íme a példáim:

gondatlan 'gondtalan, gond nélküli' — 1800: „Ugrándozoek köztetek. | Valamint a' *gondatlan* Őz | A' virágos bértzeken” (Lukáts M.: Hivalk. 102); 1855: „Előteremnek *gondatlan* nyomunkban | Az ott felejtett játékok, velünk” (Tóth E.: Újabb költ. 101); 1856/1894: „Krényfi *gondatlan* arczczal lépett az asztalhoz s meggyújtá szivarát” (Jókai M.: A régi jó táblabírák 345); 1877: „Egyedül az ex-birtokos szivogatta *gondtalanul* a füstöt” (Brassai S.: A gyógyszerészné 54); 1881: „Szabad, *gondatlan* életet biztosítottam volna számára.” (Csepregy F.: ÖM. 3: 244); 1893: „Olivér *gondtalanul* tovajeltett egy bárókisasszonnyal” (Kozma A.: Próza 101); 1894: „Az utca moraja andalítóan zugott körülöttem. Mint hajdan, *gondatlan* sétáim alatt” (Sebők Zs.: Elb. 139); 1895: „Hajdan, tavasznapokban, | *Gondatlan*' itt bolyongtam” (Reviczky Gy.: Költ. 1: 13); 1896: „magánvagyona ... szép volt s orvosi gyakorlat nélkül is *gondtalanul* élhetett volna” (Bedőházi J.: Tréfás tört. 176); 1958: „Megpróbálják felidézni az elmúlt nyarak *gondatlan* világát, de hasztalan, felbomlik a négyesfogat” (a tizenhetedik baba nyara című darab ismertetése a Katona József Színház plakátján).

gondtalan 'gondatlan, vigyázatlan' — 1833: „szidalmazák az előljárók *gondtalanságát*” (Helmezy M.: Jelenkor II/2: 813); 1837: „Garay merészebb és hevebb dalaiban; de néha *gondtalanabb* beszédű, ... rimszükségből” (Figyelmező 1: 7); 1844: „De édes ifju ur, a mostani ifjuság igen *gondtalan*, könnyelmű, többet költ, mint kellene, és lehetne; s a szüléknek sok bűt, és nem egyszer egész családjaiknak romlást okoznak” (Szigligeti E.: Zsidó 34).

Hasonló, noha az előbbinél kevésbé kiforrott különbség mutatkozik egy másik fosztóképzős dublett tagjai, az *ízetlen* és az *íztelen* között. A két alakot már a múlt századi értelmező szótárak külön címszóként tüntetik fel, s hogy közöttük valóban látnak is jelentéskülönbséget, azt hadd igazoljam CzF. csaknem száz évvel ezelőtti, kissé rövidített értelmezésével:

ízetlen, izetlen 1. Minek semmi íze nincsen. 2. Mi eredeti, tiszta ízét elvesztette, vagy mi természetéhez kellő ízzel nem bír. 3. Átv. ért. oly beszédéről, vagy tréfáról mondjuk, melyben elmésség nincsen, sótalan, sületlen, helytelen. 4. Kedvetlen, nyájasságtalan, rosz kedélyű, savanyú kedvű.

íztelen, iztelen Minek íze nincsen, mi a nyelv idegeire semminemű hatással nem bír. ... (Rokon vele az *ízetlen*, de ez átv. értelemben is használtatik).

Az értelmezésből az derül ki — s számunkra főleg ez a lényeges — hogy CzF. szerint az *ízetlen* szó konkrét és átvitt értelemben egyaránt használatos, az *íztelen* viszont általában konkrét értelemben fordul elő. Ugyanerre mutat Ball. értelmezése is. De ha ebből — ismerve a nyelv „l'économie de la parole”-ját — arra következtetnénk, hogy azóta a fejlődés már bizonyára teljes jelentéskülönülésre vezetett, bizony tévednénk. Pedig való igaz, hogy nyelvünk az utóbbi száz évben igen sokat változott, finomodott e téren. Számos szópárunk van, amelynek tagjai egy évszázaddal ezelőtt még jobbra egymás helyett állhattak ugyanabban a jelentésben, pl. *dulakodik* ~ *tülekedik*,

hempereg ~ *hömpölyög*, *nevel* ~ *növel*, *perel* ~ *pöröl*, s ma már nem egyszer jókora távolság választja el egymástól e közös eredetű tagokat. Ahogy a jövő emberiség számára a múlt és a jelen embereitől felhalmozott ismeretanyag egyre nagyobb, ahogy hétköznapi életünk is mind több rétűvé, mind bonyolultabbá válik, úgy az emberi érintkezés legalkalmasabb eszköze, a nyelv is szükségszerűen mind gazdagabb, mind tökéletesebb lesz. S ezért lepne meg bennünket, ha az *ízellen* ~ *íztelen* szópár életére nem ez a feltartóztatathatlan tökéletesedési és tisztulási folyamat nyomná rá a bélyegét. De várjunk még ítéletünkkel, előbb vessünk egy-két pillantást az eddig elhangzott néhány véleményre, valamint szópárunk életének az adatok nyújtotta képére!

Hogy az *ízellen* és az *íztelen* alakok közti, CzF.-től idézett jelentéskülönbség a múlt század vége felé még aligha volt általános, azt az alább idézendő példákon kívül egy-két akkoriban hangoztatott vélemény is igazolja. A Nyr. említett névtelen olvasója például (15 : 35) azt a téves megfigyelését, hogy az *-atlan* fosztóképzős névszó mindig konkrét, a *-talan* képzős pedig mindig átvitt értelmet fejez ki, többek között éppen ezzel a példával igazolja. Szerinte ugyanis *ízellen* az, aminek 'nincs íze', *íztelen* viszont annyi mint 'ízléstelen, rossz (pl. tréfa)'. Hogy ez a CzF.-éval és Ball.-éval pontosan ellentétes értelmezés mennyire lehetett elterjedve abban a korban, azt ma pontosan, százalékarányban kifejezteni nem lehet, bizonyos fokú ingadozásra azonban feltétlenül jogosan következtethetünk belőle. Hasonló tanulságot szűrhetünk le Szeremley Császár Lorándnak húsz évvel később írt, értékes jelentéstanulmányaiból (Nyr. 35 : 215—6) is. Ő ugyan a mai nyelvhasználattal teljesen egybehangzón állapítja meg, hogy az *ízellen* szó többnyire lelkiállapot jelölésére használatos, az *íztelen* változatról, valamint a két alak közti jelentéskülönüléstről azonban egy szót sem szól, sőt fenti megállapítása igazolására minden kommentár nélkül idéz egy 'kedvetlen' jelentésű, tehát valóban „lelkiállapot jelölésére” szolgáló — *íztelen* alakot.

A kétnyelvű szótárakat segítségül hívni ilyen esetben alig-alig lehet, mert az efféle jelentésárnyalatok megkülönböztetésére más nyelveknek sincs mindig külön szavuk, hanem ez a szó is meg az is jelentheti mindkettőt. Például a Kelemen-féle magyar—német szótárban *ízellen* alatt olvasható *geschmacklos* és *abgeschmackt* egyaránt lehet 'íz nélküli, nem ízes' és 'ízléstelen, otromba'. Abból azonban, hogy *íztelen* címszó alatt csupán utalást találunk az *ízellen*-re, mégis leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a szerző a két alak között jelentéskülönbséget nem látott, ellenben az *íztelen*-t csupán az *ízellen* mellékalakjának tartotta.

Ugyanezt nemcsak más, a felsorolásból ezúttal kihagyott kétnyelvű szótárakról mondhatjuk el, hanem Balassa Józsefnek mindössze két évtizedes „A magyar nyelv szótára”-ról is. Ebben az *ízellen* 1. 'kellemetlen ízű, semmi ízű' 2. (átv.) ~ tréfa, beszéd; az *íztelen* pedig = *ízellen*, vagyis jelentéskülönbségre a két változat között nincs utalás.

Újabb kétnyelvű szótáraink egynemelyike már ismét különbséget tesz a szóban forgó alakváltozatok között. Ennek bemutatására a legalkalmasabb Halász Előd magyar—német szótára, mivel ez a vitás jelentésárnyalatokat — nagyon helyesen — magyarul is értelmezi. E szótár szerint: *ízellen* 1. a) 'íz nélküli' b) 'nem ízes' 2. (átv.) a) 'ízléstelen' b) 'értelmetlen, sületlen'. Ugyanakkor viszont *íztelen* alatt ez van: ld. *ízellen* 1. a), tehát csupán 'íz nélküli'! S befejezésül mint legfrissebbet hadd idézzem Lőrincze (Nyelvművelő 184) véleményét, amely szerint az *ízellen* és *íztelen* alakok közt ma már alakulóban

van a teljes jelentéskülönülés. Ezt írja: „Ma már — megfigyelésem szerint — a levesre, az ételre főként azt mondjuk: *íztelen*, ha nincs benne fűszer, de a tréfáról, ha nem finom, hanem durva, már csak azt mondhatjuk, hogy *íztelen*, mert hiányzik belőle a szellem, az attikai só.”

Mielőtt a fentiekből bármilyen következtetést vonnánk le, vegyük szemügyre a rendelkezésünkre álló adatokat. Adataimnak csak egy részét közlöm, de az egész anyag tanulsága lényegében ugyanaz, mint az itt bemutatotté.

íztelen 1. 'íz nélküli, rossz ízű' — 1526—1527: „*Izellen* es dohos mynt az ganee” (ÉrdyC. 640 b; NySz.); 1580,1898: „A ízeléd fánac gyümölcshét nem engedem, hog *izellenne* tegyed” (Telegdi M.: Felelet 50); 1628: „A fölötté ősztóvér hús *izellen*” (Prág: Serk. 397; NySz.); 1695/1900: „akár savanyú légyen az, mint az etzet; akár *izellen* légyen, mint a' forratlan must” (Haller J.: Gesta Romanorum 139); 1713: „A lóganéj is nagy, de *izellen*” (Kisv.: Adag. 189; NySz.); 1791: „A' fejez nyelv azt mutatja, hogy a' gyomor, és a' belek nyállal telyesek. E' mellett, az íz-érzés alkalmatlan, *izellen* vagy savanyu édes” (Lange M.: Leányoknak orvos-asszonyjok 12); 1869: „mind a kettő *izellen*, színetlen, légnemű test” (Greguss Gy.: Összegyűjtött ért. 300); 1908: „Kezdtém már betelni ezzel az *izellen* folyadékkal” (Ambrus Z.: Leányok, asszonyok 104); 1916: „Ma négy hatosért is alig adnak valamit [gesztenyét], és ez is férges, *izellen*, rossz!” (BpHírl. okt. 12. 8); 1941/1945: „A barackok kemények és *izellenek*, magjuk fehér, át lehet harapni” (Illés B.: Új bor 198).

2. 'ízlestelen, durva, kedvetlen, kellemetlen, unalmas, értelmetlen' — 1582: „*Izellen* volna igi tanczolni” (Decsi G.: Préd. 64; NySz.); 1669: „*Izellen* rikoltásával elijeszi az apro madarkákat” (Czegl: Japh. 61; NySz.); 1680 kör./1926: „A Tevés mond: be *izellen* beszédid vadnak” (Rozsnyai D.: Horologium Turcicum 220); 1722/1906: „Többet nem írhatok, mert az írás is *izellen*, amicsoda állapotban vagyunk” (Mikes Lev. 52); 1811: „*Izellen* rágalmozások tehát azok, a' miket Timurbegrül egynehány török és arabiai történetírók ... mesélnek” (Verseghy F.: Az Emberi Nemzetnek történetei 3: 44); 1838/1885: „Jó s rút együtt, mely ízetlen szövetség” (Vörösmarty M.: ÖM. 4: 330); 1879/1896: „No de ez már *izellen* tréfa” (Jókai M.: Rab Ráby 151); 1907: „Tivornya-helyeken töltötte éjszakáját Lőrincz. Gyönyörűséget okoztak neki magukmutatásával *izellen* kosztümű nők” (Ady E.: Sápadt emb. 50); 1922/1954: [Zsófia] „Egész úton *izellen* és kedvetlen volt” (Krúdy Gy.: Hét bagoly 103); 1936: „Nagy zseb-késével, amit még Párisból hozott magával, tempósan, *izellenül* vágott le egy-egy darabot a kolbászból” (Kassák L.: Három történet 298); 1944 el./1957: „Szégyelltem, hogy az apámra vereséget mértem; hogy ilyen *izellenül* tettem ezt” (Gelléri A. E.: Egy önértzet története 123).

íztelen 1. 'íz nélküli, rossz ízű' — 1565: *ysztelen* étel (Mel.: Jób. 14; NySz.); 1818: „a' tök szőlő ... igen nagy szemű *iztelen*” (Zakál Gy.: Őrség 21); 1822: „Deformis ... Sajtalan, *iztelen*: ungerieimt, ungeschmackt” (Wagner: Phras. 389); 1832: „szidta az idegen nemzetű fogadóst, 's *iztelen* drága vendéglését” (Fáy A.: Bélyeky 1: 133); 1891: „Csókod iztelen | Hideg volt” (Rákosi J.: István 67); 1894: „A víz mind elfő, ha még sokáig késik, *iztelen* lesz a thea” (Abonyi A.: Nov. 2: 79—80).

2. 'unalmas, kellemetlen, kedvetlen, ízlestelen, értéktelen' — 1790: „ha ez [az asszony] erköltstelen, | Ennek társasága már épen *iztelen*” (Nagy J.: Nyájás Múza 107). 1824: „a pompa szememre | *Izellenül* ragyogott” (Guzmics I.: Theokritosz 32); 1843: „e pillantásra *iztelen* sikoltást tön” (Vajda P.: Éj és korány 3: 257); a XIX. sz. vége: „Tugy Isten, mua [ma] igen *iztelen* vagyok” (Őrségi szólás, idézi a MTsz. és Szeremley Cs. L: Nyr. 35: 216); 1895: „olvasott az a fiu teménytelen érdekesítő, azaz *iztelen* szerelmes regényt” (Gyarmathy Zs.: Asszonyokról 104).

Mindezek alapján a szópárra vonatkozó megjegyzéseinket a következőkben foglalhatjuk össze.

Az *ízellen* és *íztelen* alakok között ma részleges jelentésmegoszlást találunk, ugyanúgy, mint például az *áhitatos* ~ *ájtatos* szópár tagjai között. 'Mélységes, vallásos tisztelettől áthatott'-féle jelentése *áhitatos* és *ájtatos* szavunk mindkettéjének van, 'ájtatosságot színlelő, képmutatóan szenteskedő' értelme azonban csak az *ájtatos*-nak fejlődött ki — az utóbbi években (erre vö. Benkő Loránd: MNy. 50 : 264).

Ugyanez itt is a helyzet. Az *ízellen* és az *íztelen* egyaránt lehet annyi mint 'íz nélküli, kellemetlen ízű', átvitt értelemben, 'izléstelen, durva, idétlen' jelentésben azonban ma már csak az *ízellen* alakot használjuk. S ha valaki azt mondaná, hogy eszerint e szópár életében az utóbbi száz év alatt semmi fejlődés sem mutatható ki, hiszen már CzF.-ban ilyen értelmezést olvashatunk, azt feleljük, nincs igaza. E múlt századi, mind ez ideig legnagyobb igényű értelmező szótárunk felbecsülhetetlen segítséget nyújt nekünk a magyar szókinccs akkori állapotának megismerésében, egy élő nyelv minden elemének megtartása, valamint a szótárba fölvetett szavak kimerítő és helyes értelmezése azonban olyan feladat, amellyel semmilyen szótárszerkesztőség sem tud maradéktalanul megbirkózni, hanem egyszer elébe vág a fejlődésnek, máskor meg — ez a gyakoribb — kissé elmarad tőle. Véleményem szerint ez esetben is erről, pontosabban az elsőről van szó. A CzF. szerzői az *ízellen* és *íztelen* szó életében helyesen látták meg a fejlődés irányát, a szópár értelmezésében azonban túlléptek a célon, mert olyan nyelvhasználatot tüntettek fel általánosnak, amely akkoriban alakult, kristályosodott, talán már a beszélők nagyobb részének ajkán fellelhető volt, de mégsem volt általánosan elterjedt. Ehhez még egy évszázados — meglehetősen lassú — fejlődésre volt szükség. S hogy a szópár további fejlődése abba az irányba vezet-e, amerre Lőrincze jósolta, tudniillik a teljes eltévelyedés felé, az talán csak egy újabb évszázad vagy évtizedek eltelté után világlik ki.

Természetesen még más olyan fosztóképzős párokat is idézhetnénk amelyekben az utóbbi évszázadok vagy évtizedek folyamán jelentésmegoszlás keletkezett. Így a *lelketlen* a régi nyelvben általában 'seclenlos', pl. 1526—27: „Ha az teremő teezy az *lelkötilen* allatokkal, hát myt teezen az lelkös allatokkal” (ÉrdyC. 17; NySz. Egyéb adatokat l. uo.). Újabban a *lelketlen* mellett egyre gyakrabban felbukkan a *lélektelen* alak is, a két változat között azonban jelentéskülönbség alakult ki: a *lelketlen* ma 'herzlos', a *lélektelen* viszont 'gefűhlllos' (Zolnai Gyula: FUF. 13 : 181; Kovalovszky: NyFK. 134; A. Kövesi Magda: Nyr. 80 : 20). Ahelyett, hogy e szópár jelentésfejlődését részletesen nyomon követném, csupán mai használatukat szemléltetem néhány példával:

lelketlen — 1839: „Mint néhány évvel később [nőm] utólsó leveléből megtudám, Veronika vélt barátnéja vala lelkének első mételyezője, ki hiúság által készíté őt hűtlenségre, s Károly forró barátom vala *lelketlen* csábítója” (Fáy A.: Buzavir. 183); 1922/1954: „az emberi formájú kisérlet hideg, *lelketlen* jégtorlasszá váltott, amint Józsiás megközelítette” (Krucy Gy.: Hét bagoly 219); 1915: „Mihály a kaján szemű, *lelketlen*, sovány ember előtt kihúzta magát” (Móricz Zs.: Mese a zöld fűvön 99).

lélektelen — 1902: „S kit gyűlölt minden, | Ami csak mérges, alacsony : | Egy hűvös őszi reggelen | *Lélektelen*, élettelen | Ott fekszik szoba-padlatán” (Borssz. Jankó okt. . 2; id. Zolnai : FUF. 13 : 181); 1906: „Kikenne, kifenne, pirosan a garasos

festéktől, ... *lélektelen*, hazug mosollyal a szemében, Dél királynője megjelent a színen” (Ambrus Z.: Álomvilág 216); 1907: „Nézd csak ezt a leányt, milyen különös kifejezése van az arcának! Olyan, mintha nem volna lelke. A család, kihez a *lélektelen* [d. h. ’seelenlos’, nicht aber ’herzlos, gewissenlos’ (Z. Gy. jegyzete)] kisasszony tartozott, új volt [a szállóban]” (BpHírl. szept. 10. idézi Zolnai: FUF. 13: 181); 1908: „Még mozdulni sem tudott. Csak rámeredt Csergőnére, meggörnyedten, összetörve és *lélektelenül*” (PHírl. aug. 13. 4); 1916: „— Három nap az élet — ezt ismételtetem magamban, bután, *lélektelenül*” (Babits M.: Gólyakalifa 203).

Persze, távol áll tőlünk, hogy itt most már valamiféle teljesen lezárult jelentésselkülönülésről beszéljünk. A *lelketlen* szó eredeti ’seelenlos’ jelentése még ma is előfordulhat. Csak két példa: 1825/1900: „*lelketlen* hideg Tetemei ... díszes halotti szertartással eltakarítottak” (Régi gyászjelentés. BpNapló júl. 1. 14); 1936/1956: „Nusi ... mint egy báb lötyögött karjai között, *lelketlenül*, gépszerűen [táncolt].” (K. Grandpierre E.: Nagy emb. 178). A fejlődés iránya azonban már itt is látható, s nincs okunk feltételezni, hogy a közeljövőben ez az irány megváltozik.

Minden bizonnyal ide tartozik egy másik fosztóképzős alakulat, a *szemetlen* ~ *szemtelen* szópár is. Bár Horger Antal (MSzavak 161—2) a *szemtelen* alakot nem a *szem*, hanem a *szent* fosztóképzős származékának tartja, aligha kétkelhetünk abban, hogy e szavunk a *szem* főnév képzett alakja (Mészöly Gedeon: MNy. 27: 24; Zolnai Gyula: MNy. 39: 75—6; SzófSz.). A *szemellen* ~ *szemtelen* szópárról hosszabban beszélni helytelen lenne, már csak azért is, mert az ’augenlos, unfruchtbar’ és az ’unverschämt’ jelentések közti viszony tudomásom szerint mindeddig nincs egyértelműen tisztázva. A magam részéről Mészöly véleményét tartom a legelfogadhatóbbnak (MNy. 27: 24): „Úgy gondoljuk, hogy aki nem fél a szegénytől, vak a szegennyel szemben, annak nincs is szeme, vagyis *szemtelen*, nincsen orcája, amely pirulhatna, vagyis *orcátlan*. A votjákban is *bañ ’arc’, bañtām ’arcátlan’, ’szemtelen’.*” A *szemellen* ’augenlos, unfruchtbar’ ~ *szemtelen* ’unverschämt’ párhuzamos alak- és jelentésselkülönülés ma már általánosnak tekinthető (Simonyi Zsigmond: EPhK. 5: 226; Lőrincze: Nyelvművelő 184), s a XVI—XVII. századi, a NySz. adatai szerint még bizonyos fokig ingadozó nyelvhasználatot nem számítva az volt már a XVIII. században is. Gyarmathi Sámuel például 1794-ben ezt írja: „*Szemtelen* ember. *Szemetlen* ember. Nagyön különböznek” (Nyelvmester 2: 249). Hasonlóan nyilatkozik később Verseggy Ferenc (Magy. Gramm. 94), majd CzF. és Ball. is. Mindazonáltal még a XX. században is akadunk ilyen példára: 1923: „Nádi verebek kezdtek cséroggni a hátam mögött. De akkor se hazudok, ha azt mondom, hogy rohögtek... *Szemetlen* kritikusok!” (Móra F.: Négy apának egy leánya 106).

Csak futólag szólhatunk itt a *tárgyatlan* ~ *tárgytalan* szópárról is, amelyben nemcsak a jelentésbeli elkülönülés, hanem a két alak jelentkezése is meglehetősen új: alig több, mint egy évszázados. A *tárgyatlan* szó csak a nyelvtani irodalomban használatos, s az igéknek azt a típusát jelöli, amely tárgyat általában nem vehet maga mellé. Így például Táncsics Mihály Magyar nyelvtan hangmértékkel című művében 1844-ben: „A’ közép igék, mellyek *tárgyatlan* igéknek is helyesen neveztetnek, lehetnek kétfélék” (35). A *tárgytalan* ellenben annyi mint ’tárgy nélküli; tárgyát, fontosságát vesztett’. A nyelvtani műszóként használt *tárgyatlan*-ra főleg példákat idéznem, a *tárgytalan*-ra bemutatok néhányat, a jelentésárnyalatok között nem téve különbséget.

1881 : „terve *tárggyalanná* válik” (Ábrányi K.: Nemesek 167); 1882 : „Ábrándja, mintha *tárggyalann* lenne” (Beöthy Zs.: Színműírók 234); 1889 : „ez a *tárggyalannak* látszó fonák érzés lehangolta Kamutot” (Iványi Ö.: Püspök 2 : 247); 1901 : „A járásbíró . . . el fogja ismerni a birtokháborítást, a mely azonban már most *tárggyalann* lett” (BpHírl. szept. 13. 7); 1906/1909 : „Alighogy kimondta, már *tárggyalann* lett a parancsa” (Mikszáth K.: Mikor a méces 109); 1911 : „Komjáthy nál . . . külső hatás, külső világ egyáltalán nem létezik. Komjáthy lírája *tárggyalann* költészet” (Babits M.: Két kritika 40); 1913 : „ennek a lánynak nem kellett megismernie a versengés aggodalmait; a *tárggyalann* féltékenység és az irigység nyomasztó érzései nem alacsonyíthatták le a szívét” (Ambrus Z.: Vezető elmék 227).

A *tárggyalann* ~ *tárggyalann* alaki és jelentéselkülönülésre már többen rámutattak: Balassa József (A magyar nyelv szótára), Buzás Dezső (Msn. 11 : 102), újabban pedig Kovalovszky Miklós (NyFK. 134) és Lőrincze Lajos (Nyműv. 184). E megjegyzésekhez csupán azt tenném hozzá, hogy a két szóalaknak csak ebben, illetőleg csak abban a jelentésben való alkalmazása véleményem szerint ma még nem teljesen kötött, nem általános. A tárgyat nem vonzó ige megjelölésére — mivel műszóvá lett — csak a *tárggyalann* alak alkalmas, s ezt legfeljebb csak a kérdéses fogalommal ismerkedő diákok tévesztik el (Lőrincze : i. h.), a 'tárgy nélküli', valamint a 'fontosságát vesztett, már nem elintézendő, érvénytelen' jelentések közül azonban csak az utóbbi kapcsolódik mindig a *tárggyalann* alakhoz, 'tárgy nélküli' értelemben azonban a *tárggyalann* formát sem érezzük ma még mindig szokatlannak. Íme egy példa 1916-ból : „Felültünk a kocsira és a kocsizás szellője egy kicsit elfeledtette velem ezeket a *tárggyalann* emlékeket : egy darabig megint boldog gyermek voltam” (Babits M.: Gólyakalifa 61). A *tárggyalann* ~ *tárggyalann* szó pár életében tehát még szintén nem beszélhetünk valamiféle lezárt fejlődési szakaszról.

Még tovább is folytathatnók a jelentésükben elkülönült fosztóképzős alakpárok bemutatását, azonban nézetem szerint ez az a pont, amelyhez elérve változtatnunk kell e dublettek eddigi felsorolási módján. Eddig olyan párokról volt szó, amelyek jobbra ismeretesek és használatosak a magyar nyelvet beszélők vagy legalábbis a tanultabbak, mondjuk a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők körében. Van ezenkívül még jó néhány olyan *-talan*-, *-telen*-, *-atlan*-, *-etlen* képzős szavunk, amelyek egyik tagja nem tekinthető a magyar köz- és irodalmi nyelv szerves részének. Költői, stilisztikai kifejező eszközként, valamint a szó pár másik, megszokott tagjával való alkalmi, többnyire erőltetett szembenállás bizonyosságaképpen néha elő-előfordul ugyan, alkalmazásának gyakorisága, mondhatnók funkcionális terheltsége azonban általában messze elmarad az eddig ismertetteké mögött. Az alábbiakban — csepp a tengerben! — felsorolok néhány ilyen alakpárt (betűrendben), főleg azokat, amelyekben a jelentéselkülönülésre, helyesebben — ahogy Zolnai (A nyelvbeli különbsétekhez : Nytud. 5 : 1—2) rámutatott — a jelentésárnyalatok tudatos elkülönítésére már mások is figyelmeztettek.

álmatlan ~ **álomtalan** — Zolnai (FUF. 13 : 180—1) hívja fel a figyelmet arra, hogy a két alak jelentése újabban nem teljesen azonos, csírájában azonban már Ballaginát megtaláljuk ezt a különbségtevést. Ballagi szótárában *álmatlan* a. m. 1. 'aludni nem képes' 2. 'alvás nélkül töltött', *álomtalan* viszont 'álom nélküli'. Zolnai az utóbbi jelentést a Budapesti Hírlap 1909. okt. 31-i számából vett következő példával igazolja : „a fáradt emberek *álomtalan* a l v á s a”. (Én ritkítottam. G. L.) Ilyenféle jelentés hüvelyezhető ki a követ-

kező példából is : 1922/1954 : „— Úgy nézem, mérget ivott, mert a szája nyitva maradt, mintha az utolsó jalkiáltás után nem tudta volna becsukni. Szegény volt, sok *álmatlan* éjszakája volt, reggel mérgesen ébredt, este kétségbeesve feküdt” (Krúdy Gy.: Hét bagoly 165). Az *álmatlan* mai használatát viszont a következő példákkal szemléltethetjük : 1941/1945 : „Tervét sok *álmatlan* éjszakán ... javítgatva, végül is hibátlanak találta [Garibaldi]” (Illés B.: Új bor 8) ; 1947/1957 : „a hetvenéves asszony előadás után ... hazatért, egész éjszaka *álmatlanul* hánykolódott az ágyban” (Déry T.: A befejezetlen mondat 30) ; 1944 el./1957 : „A nővére pedig *álmatlanul* feküdt mellette s makacs homlokát összeráncolva, egyre csak gondolkozott” (Gelléri A. E.: Egy önérzet története 53) ; 1957 : „Erzsi meg egy átsírt nagy és rettenetes *álmatlan* éjszaka után ... felvette kis batyuját” (Veres P.: János és Julcsa 317). E szópár a maga csaknem egy évszázados hagyományával fölényben van a vele együtt felsoroltakkal szemben, s voltaképpen közbülső helyet foglal el a *gondatlan* ~ *gondtalan* típusú, valamint az alábbi párok között.

becsetlen ~ **becstelen** — A különbségre Zolnai (Nytud. 5 : 3) mutatott rá. A *becstelen* mai jelentése csak 'ehrlos' — régen 'wertlos' is, vö. NySz. —, s ezért Csokonai a 'becs nélkül való, wertlos' jelentést *becsetlen* alakkal idézi fel : „mégis *becsetlen* pusztá bogács fedi ... szent tetemid helyét” (Zolnai : i. h.). E forma azonban — bár CzF. szótárában is helyet kapott — nem vált köznyelvvivé.

érdemetlen ~ **érdemtelen** — Kovalovszky (NyFK. 134) és A. Kövesi (Nyr. 80 : 20) szerint *érdemellen* annyi mint 'méltatlan', *érdemtelen* pedig 'érdem nélküli'. Valamire *érdemellen* Balassa szótára szerint is az, aki „nem érdemel meg valamit”. Sőt már CzF. és Ball. is hasonló különbséget tesz a két alak között, bár szerintük 'érdem nélkül való' jelentése mindkét változatnak van. Hogy a valóban mutatkozó jelentésmegoszlás elég erős-e mindkét alak életben tartására, azt megnyugtató módon ma még nem dönthetjük el.

fejjetlen ~ **fejtelen** — Jelentéskülönbséget lát köztük Szabó Dénes (A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet 1955. 216), de hogy melyet, azt nem mondja meg. A *fejjetlen* alakot szótáraink általában nem is ismerik.

gyámolatlan ~ **gyámoltalan** — Pázmány nyelvében a *gyámoltalan* még elsősorban 'hilflos'. Íme egy példa : „Én el tavozom, és tudván, oh meg-keseredett aszszony *gyámoltalan* állapotodat, hogy meg ne fogyatkozzál, ihon János, ezt úgy tartsad, mint édes fiadat” (Pázm : Préd. 524 ; NySz.). Később a szó-nak 'unbeholfen, ungeschickt' jelentése fejlődött ki, s ezért Vörösmarty „A szegény asszony könyve” című költeményében saját idős anyját *gyámolatlan*-nak nevezi, megkülönböztetvén a szót az 'unbeholfen' jelentésű *gyámoltalan*-tól. A megoszlásra többen rámutattak (CzF.; Ball.; Zolnai Gy.: FUF. 13 : 180—1 ; Balassa ; Kovalovszky : NyFK. 134 ; A. Kövesi : Nyr. 80 : 20), kétnyelvű szótáraink is idézik mindkét szót, s ha a *gyámolatlan* alakot ma még esetleg kissé irodalmiasnak, választékosnak érezzük is, a további fejlődés alighanem megszilárdítja majd jelenlegi helyzetét.

híretlen ~ **hirtelen** — „Eredetileg ... csak az történt hirtelen, ami előzetes hír, híradás, előleges tudtunk nélkül történt, tehát reánk nézve ... váratlanul, gyorsan” — írja Horger Antal (MSzavak 79). A NySz.-ban egy kivétellel csak *hirtelen* alakokat találunk, s ezeket is mind a mai 'gyors(an), váratlan(ul), meggondolatlan(ul)' értelemben. Calepinus egy adata azonban arra mutat,

hogy a *híres* ellentétéként felbukkan a *híretlen* alak is 'hír nélküli' jelentésben : 1585 : „incelebris — Nem híres, *híretlen* neutlen”. Ez a változat azonban nem tudott gyökeret verni.

kedvetlen ~ kedvtelen — Zolnai (Nytud. 5 : 2—3) jelentéskülönbséget lát a két alak között. Szerinte a *kedvetlen* jelentése 'übelgelaunt', az újabban felbukkant *kedvtelen*-é pedig 'lanyha', például „a mai forgalom *kedvtelen* volt” (Bp.Hírl. 1911. aug. 8.). E jelentésmegosztás, illetőleg -megosztás is alkalmi, elszigetelt maradt.

képtelen ~ képtelen — A Nyr. említett, meglehetősen önkényesen ítélő olvasója (Nyr. 15 : 35) vetette fel először azt a képtelen ötletet, hogy a két alak között különbséget kell tennünk. Szerinte „az oly templomra, a melyben kép nincs”, csak azt mondhatjuk : *képtelen*. Hasonlóképpen nyilatkozik Simonyi (EPhK. 5 : 226), Zolnai (NyTud. 5 : 2—3) és Buzás Dezső (Msn. 11 : 102) is, az előbbieket még újabb idézetekkel is próbálván igazolni a *képtelen* alak jogosultságát. A mi véleményünk — részben a többi szópárra vonatkoztatva is — a következő : Ha valamilyen egyéni ízű, a maga helyén, abban a környezetben használható, megfelelő, sőt igen kifejező szót kimondok vagy leírok, attól az még nem válik nyelvténnyé. Ha képes és a szóképek nélküli beszéd között akarom a különbséget hangsúlyozni, akkor — sok más kifejezési forma mellett — helyes lehet a *képtelen* alak is, mint például a Zolnai bemutatta, Kis Jánostól származó idézetben : „A képes és *képtelen* nyelvet vagy a' metaphorai és tulajdonképi kifejezéseket ne keverjük össze.” Az azonban nem lehet kétséges, — s ezt maga Zolnai (NyTud. 5 : 5) is látja —, hogy ezek az alkalom szülte, egyedi szóalkotások nem tekinthetők — még átmenetileg sem! — a magyar irodalmi és köznyelv teljes értékű tagjának.

munkátlan ~ munkátalan — Amíg az utóbbi évtizedekben összeforrott és elterjedt *munkánélküli* szavunk nem tehermentesítette kellőképpen a *munkátlan* ~ *munkátalan* változatokat, valóban minden ok megvolt valamilyen irányú jelentésbeli elkülönülés kifejlődésére, hisz a 'henye, dologtalan' és a 'munkánélküli' jelentés közötti különbség, illetőleg az azonos hangalak könnyen félreértést eredményezhetett. Zolnai helyesen vette észre a század elején (Nytud. 5 : 4), hogy „A munka nélkül, foglalkozás nélkül valókat újabban az 'untätig, müssig' jelentésű *munkátlan*-tól megkülönböztetve, *munkátalanok*-nak nevezik hírlapjaink, pl. »a *munkátalan* kereskedelmi alkalmazottak« (Bp.Hírl. 1901. febr. 2.); *munkátalanság* (uo. 1901. dec. 13., 1905. febr. 11. stb.).” A *munkánélküli* szó elterjedése azonban szükségtelenné tette s pusztulásra ítélte a már alakulóban levő jelentésmegosztást.

páratlan ~ pártalan (Zolnai : Nytud. 5 : 2, 4), **pártatlan ~ párttalan** (uo.), **szívetlen ~ szívtelen** (Nyr. 15 : 35), **végetlen ~ végtelen** (Nyr. 15 : 35 és Simonyi : EPhK. 5 : 226). — Megint mind olyan párok, amelyeknek tagjai között a mindenben értelmet és logikát kereső emberi elme megpróbálhat, illetőleg meg is próbált különbséget tenni, hogy ezáltal minden alakváltozatnak saját, csak rá jellemző funkciója legyen. Néha új szavak születtek az alak- és jelentésváltozatokból, más esetekben — az utóbb felsoroltak ide tartoznak — az egyik, rendszerint az újabb forma, nem tudott beékelődni, beleilleszkedni az alakuló, egyre tökéletesedő nemzeti nyelvbe. Ahogy a fosztóképzős névszók és igék elméletileg szinte kimeríthetetlen csoportjából csupán e potenciálisan élő szótengernek piciny hányada, töredéke válik nyelvünk tényleges kincsévé,

ugyanúgy, de még fokozottabban érvényes e megállapítás a fosztóképzős alakpárokra vonatkoztatva. *Büntelen, fátlan, fogatlan, meztelen, pénztelen, sóltan* szavaink közhasználatúvá váltak, mivel a magyar nyelvet beszélők életében elég gyakran merült fel az ezektől felidézett fogalmak nyelvi kifejezésének igénye. Az *akadémikustalan, galambtalan, hasatlan, mogyoróltan, piskótáttan, tuloktalan* származékokat viszont nem tekintjük önálló szavaknak, mert a tőlük megjelölt fogalom nyelvi formába öntésének igénye vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán jelentkezett.

Ugyanilyen, illetőleg az előbbin kívül még egy szűrőn kell átmenniük a fosztóképzős dubletteknek. E pároknak az esetek túlnyomó részében nincs olyan sokirányú megterhelésük, hogy emiatt mindkét alak megtartására s eltérő értelemmel való felruházására szükség legyen. Néha azonban — mint a *gondatlan ~ gondtalan, lelketlen ~ lélektelen* s még néhány példában láttuk — ez az eset áll fenn, s ilyenkor mindkét változat teljes jogú, önálló polgára lesz a magyar szókinés-birodalomnak. A mindig szép számmal található átmeneti, közbülső helyet elfoglaló alakulatoknak pedig majd az idő, a legfőbb döntőbíró adja meg a beutazási engedélyt — vagy az elutasító választ.

Grétsy László

Biztos vagy bizonyos?

1. Az Élet és Tudomány egyik nemrég megjelent számában (14 : 10) egy rövid kis nyelvművelő cikk azt teszi szóvá, hogy sokan összetévesztik és felcserélik a címbeli két szót, noha — a cikkíró véleménye szerint — a *biztos* és a *bizonyos* jelentése merőben eltér egymástól. Magának a cikknek az alapján bajos eldönteni, jogosan hibáztatja-e az író — Falu Tamás — azokat, akik némely kapcsolatban 'bizonyos' jelentéssel használják *biztos* szavunkat. Egyrészt ugyanis valóban szembetűnő a különbség a két szó egyik-másik jelentése között (*biztos menedék* helyett például senki sem mond *bizonyos menedéket*, a *bizonyos szempontból* szókapcsolat sem cserélhető fel ezzel : *biztos szempontból*), másrészt mégis épp a cikkben kifogásolt mondatban („Még nem *biztos*, hogy a koleszterindús táplálék elősegíti az érlelmeszesedés kialakulását”) nem érezzük feltétlenül hibásnak a *biztos* melléknév használatát, noha kétségkívül helyénvaló volna benne a *bizonyos* melléknév is.

A felvetett kérdésre régebbi nyelvművelő irodalmunk sem ad határozott, megnyugtató választ. Azt már többen kifogásolták, hogy a *biztos* melléknév határozórag nélkül is határozói értelemben használják olyanféle kapcsolatokban, mint például : *biztos odabe van ; biztos eső lesz* (e helyett : *biztosan odabenn van ; biztosan eső lesz*), és akinek e pongyolaság szemet szúrt, azok rendszerint megjegyzik, hogy „egészen kifogástalanul” így kellene mondanunk : *bizonyosan ott benn van, bizonyosan vagy bizonyára eső lesz* (Kőrösi Sándor : Nyr. 49 : 26 ; Sajó Sándor : Msn. 1 : 43 ; Kertész Kálmán : Msn. 4 : 28). Mások rámutatnak, hogy „kár volt lemondani a *biztos* vagy *biztonságos* (= tutus) és a *bizonyos* (= certus) közt való régi különbségről” (Gyomlay Gyula : MNy. 16 : 82), de van, aki úgy látja, hogy „ezt a különbséget . . . ma már annyira nem érezzük, hogy senkisem mondaná : *bizonyos vesztébe rohan*”. Ám ugyáne az a szerző zárójelben mégis megjegyzi : „(pedig ez volna a helyes)” (Dengl : Magyar nyelv-helyesség 257).

Hogy valójában mi a helyes, hogy csakugyan lemondunk-e valamiről akkor, amikor némely kapcsolatban a *biztos* szót használjuk a 'bizonyos' értelemben, arra csak e két szó történetének, különösen jelentéstörténetének rövid áttekintése adhat biztos — vagy bizonyos? — feleletet.

2. Először is azt kell tudnunk, hogy mind a *bizonyos*, mind pedig a *biztos* a *bíz* ige származéka (EtSz., SzófSz.). A *bizonyos*-ra a XV. század második felétől vannak adataink (vö. NySz.), és szavunk már a kódexek nyelvében is gyakran előfordul azzal a jelentéssel, amelyben manapság is él olyanféle kapcsolatokban, mint például: *bizonyos vagyok abban, hogy* ... Ugyancsak régen, még a XVI. században vagy talán még azelőtt kialakult *bizonyos* szavunknak a névmási jelleget megközelítő használata is (vö.: Barbarius Róbert: Nyr. 18: 162—3). A NySz. Heltai Gáspár bibliafordításából idézi erre a 'quidam, ein gewisser' jelentésre a következő példát: „A tanitoknac bizonyos egy más vtán való: kouetkezese”.

A *biztos* melléknév — legalábbis az írott nyelvben — sokkal fiatalabb ennél. Minthogy a NySz. gyűjtésében Faludi Ferenc műveiből — a Téli éjszakákból és a Jegyzőkönyvből (1787.) — voltak rá a legrégebbi adatok, nyelvújítási alkotásnak tekintették, és Faludi sikerült, új képzései között tartották számon (NyÚSz.; Tolnai: A nyelvújítás 39; Kovalovszky: Nyelvművelő 61). Az akadémiai nagyszótár cédulaanyagának tanúsága szerint azonban Faludi említett munkáinak megjelenése előtt is megvolt nyelvünkben a *biztos* szó, tehát semmiképpen sem lehet Faludi alkotása. „*Biztos* boldogító Havasról” ír már Telek József is egyik, 1761-ben megjelent könyvében (Bátorságos havasok 71), és ugyanő többször használja szavunkat a néhány évvel később, 1769-ben közzétett „Tizenkét tsillagú koroná”-jában („Oh ébredgyetek *biztos* reménységre, gyámoltalan bünösök” 690; „a' ... höld ... *biztos* járt-utat mutat” 73). Telek József, ez a XVIII. század közepén élt ferencrendi szerzetes és bölcséleti tanár nem volt nyelvújító. Néhány más egyházi íróval és szónokkal együtt Pázmány Péter olyan követőjének szokták tekinteni, aki mesterének stílusát a népies irányában fejlesztette tovább (vö. Tolnai: i. m. 30). Minthogy Telek írásaira csakugyan jellemző a népi szavak, kifejezések használata, feltehető, hogy a népnyelvből vette a *biztos* szót is. Valószínűleg mint népnyelvi szót használja Csokonai is egyik versében (1802/1805: „Vagy tán *biztos* almafádnak Allyában mülatozol, 'S az esthajnalon Nimfádnak Nevére sohajtozol?” Alkalm. versek 244), és nyilván népi vagy éppen tájszónak érezte, és mint ilyet vette fel Baróti Szabó is Kisded szótárának második kiadásába.

Mint a fentebb idézett példákban is látszik, a *biztos* szó az írott nyelvben való megjelenésekor a régi *bátorságos* rokon értelmű szava volt, és 'veszélytől védett, biztonságot nyújtó', illetőleg 'megbízható' értelemben használták. Az akadémiai nagyszótár idézetanyagából az is kitűnik, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején szavunknak ezeken a ma is élő jelentésein kívül még több más jelentésváltozata is volt. Révai Miklós, illetőleg lapja, a Magyar Hírmondó terjesztette el a *biztos*-t mint főnevet 'commissarius' értelemben (Simai: MNy. 7: 258; ez van meg többek között a ma is élő *kormánybiztos* összetétel utótagjában), és felbukkan a szó 'meghitt, bizalmas' jelentésben is (vö. SzD² és Virág B.: Magy. besz. 12). Ez utóbbi értelemben való használata csak kísérlet maradt, de meggyökeresedett a *biztos* melléknév 'határozott, szilárd' jelentése, s ezt ma is használjuk olyanféle kifejezésekben, mint *biztos fellépés, biztos öntudat, biztos vonásokkal rajzol meg valamit* stb. Erre a jelentésre

egyébként már Vörösmarty Zalán futásában is találunk példát: „*Biztos* erőt érzek: kebelemben nagyra kelendő Képzetelek villannak meg...” (ÖM. 2: 7).

A *biztos* melléknévnek arra a jelentésére, amelyben a 'kétségtelen' fogalmát fejezi ki, és amelyben a *bizonyos*-nak a legközelebbi szinonimája, a XIX. század közepe óta vannak adataink. „Ejnye forgós teremtette, hisz úgy semmiről sem *biztos* az ember” — olvassuk az akadémiai nagyszótárnak Vas Gerebent idéző egyik céduláján (1855-ből, Munkái I: 431). Használta szavunkat ebben az értelemben Jókai is („Hanem az öreg úr *biztos* volt már maga felől; nem félt ő már a szív gyöngeségeitől” Nemzeti díszkiad. 61: 4), Mikszáth műveiben meg éppen gyakran találkozunk vele. (Vö. például: „A halál semmi, még ha *biztos* is, mert az elácсорog, megáll, kanyarodik, megfordul, visszahúzódik, mint az útközben egerésző macska.” A Noszty fiú I: 17.) Végül hadd szemléltesse egy Móra-idézet a szónak ilyen értelemben, de határozóraggal való használatát: „Másfél nap óta nem találtam embert, aki *biztosan* meg tudta volna mondani, hogy hány lába van a póknak” (Válogatott elb. 111).

3. A két szó jelentéstörténetének áttekintése nyelvhelyességi szempontból is több tanulsággal jár. Mindenekelőtt látni való, hogy a *biztos*-nak — a *bizonyos* melléknévvel összehasonlítva — igen nagy a „vitalitása”, azaz sokkal alkalmasabbnak érezték némely új jelentéstartalom kifejezésére, mint az új jelentéssel évszázadok óta alig gazdagodott *bizonyos*-t. Kétségtelen ezenkívül, hogy a *biztos* jelentésváltozatai — nem tekintve a nyelvújítók tudatos jelentésalkotó tevékenységét — természetes belső fejlődés eredményeképpen keletkeztek, nem pedig úgy, hogy tévesen valamely más jelentést, például a *bizonyos* jelentését tulajdonították neki. A szó eredeti 'biztonságos', illetőleg 'megbízható' értelméből ugyanis könnyen megérthető a 'szilárd, határozott' jelentés kialakulása, ha arra gondolunk, hogy e két fogalom egyébként is rokon egymással. Ha például azt mondjuk, hogy *biztos alapokon nyugszik valami*, a *biztos* éppúgy magában foglalja a 'megbízható', mint a 'szilárd' jelentésmozzanatát. Hasonlóképpen könnyen érthető a 'kétségtelen, bizonyos' jelentés kialakulása is szavunk 'megbízható' értelméből. Ha tudniillik 'megbízható' jelentésben használták a *biztos* melléknevet tudással, ismerettel, hírrel vagy más szellemi tartalommal kapcsolatban, akkor akarva-akaratlan azt is kifejezték, hogy a biztosnak mondott tudás, hír, értesítés stb. megfelel a valóságnak, teljesen igaz, tehát kétségtelen, bizonyos. Íme, ebben a használatban szükségképpen egybeesett a *biztos* és a *bizonyos* jelentéstartalma, és érthető, ha innen kiindulva más vonatkozásban is ebben az értelemben kezdték használni a *biztos*-t.

Az új használat meggyökeresedését, mind szélesebb körökben való elterjedését egyébként nagy mértékben elősegíthette az a körülmény, hogy a *bizonyos* melléknév két fő jelentésének — a 'certus'-nak és a 'quidam'-nak — mondattani vonatkozásban is némi kötöttsége kezdett kialakulni. A névmási jellegét megközelítő használat különféle jelentésárnyalatai (vö. az a *bizonyos* ember; egy *bizonyos* napon; bizonyos esetekben stb.) — részben feltehetőleg időgen minták hatására (vö. ehhez Budenz megjegyzését: MNy. 19: 19) — mind közkeletűbbekké váltak, és ez a használat természetesen csupán a szó jelzői szerepéhez fűződött. Ugyanebben az időben pedig, a múlt század második felében és még inkább a legutóbbi fél évszázadban a 'certus' jelentés egyre inkább a szó állítmányi és határozóragos használatához kapcsolódott (vö. szinte *bizonyos, hogy* ...; *nem vagyok benne bizonyos, hogy* ...; *bizonyosra vesz*;

bizonyosnak tart). Vörösmarty még a félreértés veszélye nélkül leírhatta a Zalán futásában Schedios harcát jellemezve, hogy „az erős görög . . . Visszacsap, és *bizonyos* vágása Barára lecsattan” (ÖM. 2: 146), ma azonban már akadhatnak, akik az itt előforduló *bizonyos-t* ’közelebről meg nem határozott’-nak értenék, mert a *bizonyos* ’biztos’ jelentése ma már jobbára csak állítmányi és határozóragos használatban szokott előfordulni. Ugyanakkor azonban, amikor — nyilván a félreértés lehetőségének elkerülése végett — a szónak ez a mondattani kötöttsége kezdett kialakulni, a *biztos* melléknév szükségszerűen foglalta el a jelzői használatban szokatlanná vált, ’kétségtelen’ jelentésű *bizonyos*-nak a szerepkörét.

A *biztos* térhódítása azonban nem állt meg ezen a ponton. Íróink már a XIX. század közepe óta állítmányként és főként határozóragos alakban (pl. *biztosra vesz, biztosnak tart*) is igen gyakran használják a *bizonyos* jelentésében. A *biztos*-nak erre az új jelentésére pedig azért lehetett szükség, mert az ebben a jelentésben — de meg egyébként is — fiatalabb *biztos* szót közvetlenebbnek, a társalgási nyelvbe inkább beleillőnek érezték, mint az irodalmi nyelvi *bizonyos-t*. A *biztos* és *bizonyos* között — ’kétségtelen’ jelentésüket tekintve — olyanféle viszony alakult ki tehát, mint a *liba—lúd, év—esztendő, kutya—eb* stb. szópárok tagjai között: egyik jelentésükben fogalmi tartalmukat tekintve már egy évszázada nem különböznek egymástól, de más a stilisztikai értékük. A *bizonyos-t* kissé választékosnak érezzük, inkább az írott nyelvben használjuk, a *biztos* ellenben főként a társalgási nyelv szava.

Nem volna azonban teljes a címbeli két szó egymáshoz való viszonyának az elemzése, ha nem emlékeznénk meg arról is, hogy a legutóbbi időben kezd megbomlani a két szó egymás mellett élésének a természetes rendje: a *biztos* ma már a választékosabb stílusban is kezdi mindinkább kiszorítani az őt megillető helyről a vele rokon értelmű *bizonyos-t*. Horváth János az egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatainak nyelvéről írva egy sereg olyan szópárt említ, amelynek az egyik tagja „már-már végképp kivetette a házából” a másikat. Ezek között a szópárok között a *biztos—bizonyos* az első, és a *biztos* melléknév az, amelyet a *bizonyos* rovására használnak (Msn. 16: 69; vö. még Kovalovszky: uo. 49).

4. A fentiekből adódó tanulságokat összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

a) Nem helyes a *biztos* és *bizonyos* melléknév összetévesztéséről, a két szó jelentése között levő különbség feladásáról beszélni, egyrészt azért, mert a *biztos* melléknévnek természetes belső fejlődés eredményeképp alakult ki a ma már általánosan elterjedt, félreértést nem okozó, ’bizonyos’ értelemben való használata, másrészt pedig azért, mert ez nem valamely szójelentés kivesztésével, hanem — épp ellenkezőleg — egy új jelentés keletkezésével járt. A *biztos* ugyanis mai leggyakoribb jelentésének elterjedésével sem veszítette el azokat a jelentéseit, amelyekben akkor használták, amikor még nem volt ’bizonyos’ jelentése.

b) Amennyire nem kifogásolható a *biztos*-nak ’kétségtelen, bizonyos’ értelemben való használata (különösen a kevésbé választékos társalgási nyelvben), épp annyira kár lenne, ha a *biztos* az irodalmi nyelvből is kiszorítaná a *bizonyos-t*, és ezáltal elvesztené nyelvünk azt a lehetőséget, hogy ugyanazt a tudattartalmat választékosabban is kifejezhesse, illetőleg hogy a beszélő vagy az író a stílus egyhangúságának elkerülése végett a *biztos-t* a *bizonyos*-sal váltogatva használhassa.

A gyakorlati életben, például fogalmazásjavítás során nem hibáztatjuk tehát a 'kétségtelen' értelemben előforduló *biztos*-t, de rá kell mutatnunk, hogy ugyanebben az értelemben — különösen állítmányként és határozóragokkal — használható a *bizonyos* melléknév is, és ennek használata árnyaltosabbá, változatosabbá teszi stílusunkat. †

O. Nagy Gábor

Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr

Folyóiratunk 1889-i évfolyama munkatársainak sorában ott találjuk a G. Ziegler Géza nevet, amely kétségtelenül Gárdonyi Gézát jelöli. Hogy a két név viselője ugyanegy személy, kitűnik abból, hogy ez a G. Ziegler Géza nevű munkatárs nyelvjárásgyűjtőként egy kis tájszöbögészetet ad a Veszprém megyei Devecserből (18 : 478—9). Az pedig tudott dolog, hogy Gárdonyi, illetőleg Ziegler Géza mint fiatal, 19 éves segédtanító 1882. szeptember elején Devecserbe került, s itt működött másfél évig, 1884. január 5-ig. (Vö. Simon Lajos : Gárdonyi Géza mint tanügyi író és szerkesztő „Az egri remete” című tanulmánygyűjteményben, Budapest, 1932. 117.) Ekkor még s később is, mint a Tanítóbarát szerkesztője, a Ziegler nevet viselte, és csak a négy év-folyamat élt havi közlöny megszűnése után, amikor Szegedre került, 1889-ben vette föl végleg a Gárdonyi Géza nevet (uo. 132).

A fiatal néptanító minden iránt érdeklődött, ami körülvette. Megfigyelte a nagy természet szépségeit, a nép életének minden megnyilvánulását, elsősorban pedig az izes, zamatos népnyelvet. Dénes Szilárd ezt írja róla : „Pályája kezdetétől fogva állandóan szeretettel, odaadással tanulmányozta a nyelvet. Tanítósa idején, a nép körében élve, erre is kiterjesztette tudatos, mély érdeklődését” (Orsz. Néptanulm. Egyesület 1944. évi Évkönyve 30). A feltűnőbb tájszavak sem kerülhették el figyelmét. Szinte természetesnek találjuk, hogy gyűjteni kezdte őket, s beküldött belőlük egy marékka a Nyelvőrnek közlés végett vagy még devecseri tanítóskodása idején, vagy esetleg később. Az 1889-ben megjelent 23 tájszót tartalmazó kis közleményben (fentebb i. h.) figyelmet érdemel egyiknek-másiknak Gárdonyi adta értelmezése, valamint a jelentés megvilágítására szolgáló példamondat. Aközlemény adatai javarészt belekerültek a Magyar Tájszótárba is. Így például a *boszint* mint a *bosszant* igének a Veszprém megyei Devecserben használt tájnyelvi alakja Ziegler Géza adata alapján jutott a szótár szavai közé. Ugyanígy kaptak helyet a szótárban a közlemény példamondatai közül a következők : *hüppög* : [a MTsz. értelmezése : 'hü-p-hü-p hangot ad (a sírás után)'] „Ámomba úgy rittam, hogy még akkor is hüppögtem, mikor édes apám félkötött”. — *kecmereg* : zsugorodik [a MTsz. 'kuporog'-ra javítva közli] : „Ott kecmeregött szegény a sarokba.” — *kégyelém* : hocsánat : „De kégyelmet kérek, csakugyan úgy vót, a hogyan mondom.” — *nyavala-bankó* : kényes, nyafogó gyermek : „Mit síssz-ríssz mindig té nyavala-bankó!” — *rënd* : verssor : „Ebbű a nótábű nem gyut eszömbe, csak két rënd.” — *taráta* : lompos, slampet [a MTsz. értelmezése szerint : 'rendetlen öltözetű, lompos, ronda'] : „Milyen taráta vagy tö, léány!” — *járké* : jár-ke [a MTsz. szerint : „ebből : jár-kél : járkál”] : „Mit járkész itt, a hun nem szabad.”

A fiatal Gárdonyi Gézának ezzel a vendégszereplés számba menő Nyelvőrbeli kirándulásával nem szűnt meg a kapcsolata folyóiratunkkal. Később is,

amikor már hírt és nevet vívott ki magának irodalmunkban, többször szót kért és kapott egy-egy nyelvhelyességi kérdésben. Így a „Nyelvőrkalauz II.” nyolc Gárdonyi Géza-közleményről ad számot az 1900—1918. évből. Közülük az *-s* és az *-ú, -ű* képzőről szólót említjük meg, melyben a jelzős főnevekhez járuló eme két képző használatában mutatkozó sajátságokat teszi szóvá (34 : 520). Írt a *gyerek* és a *gyermek* szó használatáról is (30 : 337); megírta véleményét a *bankó* magyarságáról (31 : 405); fölvetette azt az érdekes gondolatot, hogy a Nyelvőrnek gyűjtenie kellene a „böcstelen szavak” szinonimáit, azaz a népnyelvben „az ocsmány szavakra használt finomabb helyettesítések”-et, mert mennyivel szebb kifejezés például a *zabi*-nál az Egerben hallott *senki-gyerék* (46 : 61). Legérdekesebb azonban a *-tt* képzős igenév használatáról a Nyelvőr szerkesztőjéhez intézett levele, amelyben Simonyi Zsigmonddal szállt vitába, aki a Szunyoghy miatyánkja című regényben hibáztatta s mint németességet megróttta a *-va, -ve* képzős igenév helyett a *-t, -tt* képzős melléknévi igenévnek állítmányul való használatát, valamint az ilyeneket: *állton, élten* maradt, *futton* vezette a lovat stb. (46 : 230—1). Gárdonyi Egerben, 1918. IX. 3-án kelt rövidke levelében rámutat, hogy a megrovást nem érti. A hibáztatott kifejezések „analog(ok) a *folyton, bizton, menten* stb. kifejezésekkel, amelyeket a Határozók könyvében Simonyi Zsigmond megbotránkozás nélkül ismertet, I. a 175 s köv. lapon. Azt meg éppenséggel nem értem, hogy ez a mondat: 'Akár *élten* maradt az asszony, akár *holtan*', — mért rossz az első felében? hiszen az *örökké* és *mindig*, — érzésem szerint: *örököltig* és *mindéltig* rövidült kifejezései, — analogok az *élten*nel. Ha *holtan* jó, mért nem jó az *élten*?" Érdekes a levél befejezése: „A többire is volna megjegyzésem, de nem szándékom, hogy cikket írjak a Nyelvőrnek, — sem időm, se kedvem reá, se tudományom. Tudós uram azonban nagy hálaára köteleznék az irodalmunkat, ha fundamentumosan megírná a különböztetést” (48 : 86—7). A levélre Simonyi részletes magyarázattal és számos adattal válaszol; mi csak a felelet első mondatát idézzük: „Félek, hogy most se tudom egészen fundamentumosan megírni a dolgot” (uo. 87—8).

Gárdonyi Géza a Nyelvőrhez való viszonyában gyakorlati nyelvművelőnek mutatkozott, s valójában az is volt a szó szoros értelmében. Fia, Gárdonyi József írta róla: „Nyelvészeti ismeretei és a sokat emlegetett magyarossága nem csupán onnan ered, hogy sokat élt a nép között és alaposan ismerte a nép gondolkodását, nyelvét, hanem onnan is, hogy egy életen át folytatott búvárokodás rejlik a gyakorlati nyelvművelés mögött. . . Könyvtárának egyik hatalmas szekrényében csakis a magyar nyelvészkedésre vonatkozó könyvek sorakoznak. Hogy pedig ezek a könyvek nem csupán szabadíszként ékeskedtek, legjobban tanúskodnak a bennük található beirogatások és lapszéli jegyzetéseik” (Nyr. 56 : 13). A „megörökítésre ítélt és nyilvánosságnak szánt széljegyzetek”-et közzétette két csoportban: I. A Czuczor—Fogarasi szótárból, II. A Tájszótárból (i. h. : 13, 75).

A nagy író mint nyelvművelőt a maga teljességében bemutatja a fia kiadásában 1938-ban „Magyarul így!” címen megjelent nyelvvédő könyve. Ez Balassa József megállapítása szerint egészen más természetű, mint bármelyik más hasonló nyelvművelő könyv. „Egy gondolkodó író megjegyzései, ötletei, amelyeket munkássága közben papírra vetett” (Nyr. 67 : 82). A könyv értékelését Balassa így foglalja össze: „Gárdonyi könyvét érdekessé és értékessé teszi sok finom megfigyelése a szavak jelentése köréből, a jelentés árnyalatainak magyarázása példákkal és a szinonimák gazdagsága, midőn idegen szavak magyarításával próbálkozik” (uo.).

Prohászka János

Mutatvány a készülő József Attila-szótárból

Általános megjegyzések

I. Az MTA Nyelvtudományi Bizottsága 1955. november 15-én határozta el Gáldi László előterjesztésére első lexikális teljességre törekvő írói szótárunknak, a Petőfi-szótárnak mielőbbi kiadását. A közelmúltban már meg is jelent az első mutatvány a készülő Petőfi-szótárból, ez a gyűjtésnek, a szótári munkálatoknak előrehaladott voltáról tájékoztat bennünket, és szemelvényt közöl a készülő szótár anyagából (l. Gáldi László : MNy. 54 : 322—3).

A Petőfi szókincsét, nyelvi kifejező eszközeit, de egyúttal a XIX. századi nyelvállapotot is tükröző Petőfi-szótár munkálatai közben vetődött fel bennem az a gondolat, hogy rendkívül érdekes lenne egy XX. századi író vagy költő nyelvét — és egyúttal többé-kevésbé a XX. századi nyelvállapotot — bemutató írói szótár elkészítése is.

A XX. század nagy költői közül a választásom József Attilára esett. Ő volt ugyanis egyrészt korunk egyik — Petőfihez hasonlítható — haladó, forradalmi költője, másrészt ő is egyike azon költőknek, kiknek nyelvében megtalálható korunk nyelvének, szókincsének, stílusirányzatainak széles skálája (vö. pl. Bóka László : József Attila költői eszközei. It. 1952. 287—301 ; Földessy Gyula : Költészetünk és nyelvünk. Nyr. 73 : 307—16 ; Gáldi László : József Attila, a műfordító. ItK. 58 : 155—77 ; valamint Révai József : József Attila költészetéről. Kortárs 2 : 803—21). Ugyancsak nála találhatók meg a szótári feldolgozás reális feltételei, és pedig : az aránylag kiterjedelmű, lezártnak tekinthető, összegyűjtött életmű s az összegyűjtött életműnek megbízható, pontos, kritikai kiadása : József Attila összes művei 1—2. Bp., 1952., 3. 1958.¹ (sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós, vö. Komlós Aladár : I. OK. 1953. 315—22). E kiadás alapján készült az alábbi mutatvány is.

Felmerült többek között az Ady-, Babits-, sőt a Kosztolányi-szótár szükségességének gondolata is. Sajnos, mindegyik említett költő életművének áttekintéséhez egyelőre még hiányzik egy olyan kritikai kiadás, mely egyszersmind a szótári feldolgozás alapjául szolgálna. Ady nyelvének szótári feldolgozását ezenkívül még egy, Ady szimbólumait feloldó, megmagyarázó s z i m b ó l u m s z ó t á r n a k kellene megelőznie, mely egyúttal felhívna a figyelmet verseinek és prózájának párhuzamaira is. Babits életműve pedig oly nagy, hogy annak szótári feldolgozása legalább egy évtizedes kemény munkát igényelne egy kutató közösség számára is. Itt jegyzem meg, hogy nagyon nagy szükség lenne már az említett költők műveinek betűhű kritikai kiadására!

Elkészült időközben Szegeden Benkő László vezetésével egy Juhász Gyula-szótár tervezete is, ez azonban a tervezet szerint elsősorban stilisztikai és szinonimaszótár lesz (l. Benkő László : Juhász Gyula költői nyelvének szótári

¹ Az összegyűjtött életmű utolsó, 4. kötetének kiadása folyamatban van.

feldolgozása. Szeged, 1957. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvében ;¹ uő : Juhász Gyula *bús* szava. Nyr. 82 : 351—7 ; vö. Wacha Imre : Nyr. 82 : 246—8). Ehhez járul még az a tény, hogy Juhász Gyula életművének kritikai kiadása sajnos még nem jelent meg, bár a kritikai kiadás előkészítése, az életmű összegyűjtése már folyik.

Ilyen megfontolások alapján esett választásom József Attilára. A Petőfi és a József Attila-szótár együttesen elsősorban a két költő szóhasználatát mutatná be, de a két költő nyelvének vizsgálatán kívül — az Akadémiai Nagyszótár elkészültéig — némi tájékozódási lehetőséget, vizsgálati alapot is nyújtana a XIX—XX. század költői nyelvének tanulmányozásához.

1958 február—márciusában próbagyűjtést végeztem József Attila Külvárosi éj című verseskötete alapján (ÖM. 2 : 48—75), ugyancsak ekkor kidolgoztam a József Attila-szótár általános gyűjtési és feldolgozási elveit, valamint elkészítettem öt szónak (*csend, gyár, háló, piros, vörös*) és néhány származékának mutatványát.

2. A József Attila-szótár gyűjtésére és feldolgozására vonatkozó általános elveket első ízben 1958. március 19-én az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztálya vitatta meg. Az ekkor kialakult s később felbukkant újabb szempontok alapján kidolgoztam több mintacímszót abban a reményben, hogy e szócikkek ismeretében körültekintőbb módon lehet majd dönteni mind a gyűjtési munkálatok menetéről és módjáról, mind pedig a szótár szerkesztéséről és kiadásáról. A feldolgozási elvek kialakításakor, a mintacímszavak kidolgozásakor már rendelkezésemre állt nemcsak a Német Demokratikus Köztársaságban készülő Goethe-szótár két szemelvénye (Wörterbuch zu Goethes Götz von Berlichingen. Probedruck, Berlin, é. n.; Wörterbuch zu Goethes Werther. Probedruck, Berlin, é. n.), hanem a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében szerkesztett Puskin-szótár I. kötete is (Словарь языка Пушкина Т. I. Москва, 1956.), a lengyel Mickiewicz-szótár (Słownik jezeka Adama Mickiewicza. Arkusze próbne bez korekty, Wrocław, Zakład imienia ossolińskich), valamint a Juhász Gyula-szótár próbafüzete (Benkő : i. m.) és a készülő Petőfi-szótár mutatványának kéziratos anyaga is. A továbbiakban tehát a mintaszócikkek egyes részleteinek szerkesztési elveivel kapcsolatban összehasonlításul már hivatkozni lehet az említett szótár és szótártervezetek, próbafüzetek szerkesztési elveire is gyakorlatára is. Természetesen figyelembe vettem a korábbi magyar írói szótárakat és írói szótárkiséreleteket is.

Az MTA Irodalomtörténeti Intézetében lezajlott vita során több olyan szempont vetődött fel, melyet a szótári feldolgozásban a szótári egység megbontása nélkül nem vehetek figyelembe, vagy mely már nem illik rá az írói szótár műfajára. Ezekre a feldolgozási szempontok ismertetése közben a megfelelő helyen válaszolni fogok.

E rövid bevezetés előrebocsátása után legyen szabad bemutatnom a szótári feldolgozás elveit, melyek alapján e mutatvány is készült.²

3. A címszó k. — A szótárban címszóként szerepel minden egyes szóegyed, melyet József Attila mondanivalójának kifejezésére

¹ Megjelent különlenyomatban is. Az alábbiakban a különlenyomatra hivatkozom.

² Ez úton mondok köszönetet Gáldi Lászlónak és Kelemen Józsefnek hasznos tanácsaikért, melyekkel a szótári feldolgozás elveinek kidolgozásakor segítségemre voltak.

felhasználta. A címszók megállapítása különösebb nehézséget nem okoz, mert a József Attila használta szók alapelakja (a névszóknál a szó alanyesete, az igéknél a jelen idő egyes szám 3. személye) túlnyomórészt a mai irodalmi és köznyelvben normalizálódott alakot tükrözi. Ha mégis eltér, a József Attila használta változatot vagy alakváltozatot(ka)t a címszóként vett mai irodalmi és köznyelvi alak után, ettől eltérő szedéssel közlöm. Néha problematikus lehet a nyelvjárási színezetű szók címszavának megállapítása és az olyan szavak címszóként való felvétele, melyeknél a költő aktív szókincséből nem mutatható ki a címszóul vett (esetleg a köznyelvi alakra normalizált) szó alapelakja. Ilyen esetben a kikövetkeztetett alakot a NySz., OklSz. és a MTsz. mintájára [] jelben közlöm, ami azt jelenti, hogy József Attila aktív szókincséből az alapszó nem mutatható ki. Nagyobb problémát jelent az alkalmi szóhasználat, az egy szóba sűrített költői képek, az egyéni szóalkotások és a mai helyesírástól eltérően írt (különösen az összetett) szavak címszavának megállapítása. Ezekben az esetekben a költő által használt alak egyes számú (esetleg kikövetkeztetett) alanyesetét, ragtalan alakját, igéknél az egyes szám harmadik személyt veszem fel címszónak.

Tehát például a *batiszt-füst*, *burzsikizsákmányolás* (köznyelvi *burzsujkizsákmányolás?*), *röpcsi*, *kirakat-üvege-ídő* stb. külön címszóként szerepel majd, míg a mai helyesírástól eltérően két szóba írt *piros pozsgás* két külön címszó lesz, annál is inkább, mert József Attila a *pozsgás* szót használja a *piros* jelző nélkül is. Egy címszó lesz azonban a *nagycsendű* melléknév annak ellenére, hogy József Attila műveiben szerepel *nagy csöndű*, azaz a mai helyesírásnak megfelelő alakban is. Kérdés, hogy külön címszó legyen-e például a *hálóbb-szemmel* határozó, mely József Attila szóalkotása. Nehezebb problémát jelent, hogy alakváltozatok (például a *csend* ~ *csönd*) egy vagy két külön szócikkben szerepeljenek-e (a Juhász Gyula-szótár a tervezet szerint ezeket külön tárgyalja, vö. Benkő: i. m. 7, 10 és kk.), ugyanis az alakváltozatok között nagyon gyakran hangulati különbség van. József Attilánál például a *csönd* általában realisabb, mondhatnánk konkrétabb jelentést és hangulatot hordoz, mint a *csend*, mely sokszor emelkedett, költőibb hangulat, mondanivaló kifejezője. Minthogy József Attila az alakváltozatokat legalábbis a *csend* ~ *csönd* esetében — mint ez a variánsok alapján kimutatható — tudatosan használja, az alakváltozatokat egy címszón belül tárgyalom, de minden esetben jelzem az alakváltozatok használatának számát.

A címszók számáról még korai volna nyilatkozni. A Külvárosi éj 27 lapos kötetének 17 verséből minden szót külön cédulára gyűjtöttem. A gyűjtés kb. 2300 adatot eredményezett, s ez 1162 címszót jelent.¹

Természetesen ebből az arányból a címszók számára következtetni egyelőre még nem lehet, ugyanis ez a gyűjtés nem ad pontos felvilágosítást az egyes szavak használatának, ismétlődésének gyakoriságáról. A kritikai kiadás első két kötete alapján összegyűjtött nyolc szó a következő számszerű eredményeket adta: a *csend* 71, a *gyár* 11, a *háló* 15, a *kiált* 14, az *ősz* 15, a *piros* 34, a *vonat* 15, a *vörös* 15 adattal, származékaik pedig általában 1—6, néha több adattal szerepeltek.

¹ A gyűjtés egyelőre írógéppel, cédulázással történt. Nagymértékben meggyorsítaná és olcsóbbá, pontosabbá tenné a gyűjtést, ha megfelelő számú nyomtatott szöveg, esetleg egy olcsó József Attila-kiadás megfelelő mennyiségű példányának felhasználásával, szétvágásával lehetne végezni a gyűjtést.

Az egyes szavak használatának megterheltségi foka tehát nagyon változó. Nagyon sok új szó felbukkanása várható a prózai művekből, valamint a műfordításokból is. Mivel az ÉrtSz., a Nagyszótár és a Petőfi-szótár gyakorlatának megfelelően külön címszónak tekintem például az igék melléknévi és határozói igenevét,¹ a melléknévek határozói alakját, a számnevek közül mindazt, ami a feldolgozott művekben szerepel, a névmásokat, a személyragos határozószókat (*alája, alatta, alóla, nála*), a határozószókat stb., általában a címszóanyag jelentős gyarapodása várható. Mindazonáltal a teljes szám aligha haladja meg a 15—20 000-et. Ebbe a számba bele kell számítani a József Attila műveiben előforduló tulajdonneveket (személyek, helyek, intézmények stb. neveit) is, melyeket — a szinte kizárólagosan közszókra szorítóköző Puskin-szótártól eltérően — a Petőfi-, Miczkiewicz- és Juhász Gyula-szótár mintájára szintén tartalmaz a szótár, hiszen József Attila olykor átvitt értelmű tulajdonnévhasználatára derítenek fényt, vö. pl. **1931** : Forgolódnak a tőkés birodalmak, / csattog világot szagató foguk. / Lány Ázsiát, borzolt Afrikát fálnak, (Munkások. 2 : 48) ; **1927** : Párizsban *Jeanettek* a *Berták* (Párizsi anzix. 1 : 292) stb.

4. Szófaji minősítés. — A félkövéren szedett címszót minden esetben szófaji minősítés követi : ennek különösen olyan esetekben van fontos szerepe, mint pl. *vörös* mn és *vörös* fn, valamint a *fagy* ige és a *fagy* főnév, vagy pedig az *ember* főnév és a melléknévi használatú *ember* szó (vö. **1924** : kiáltunk *emberebb* világot 1 : 133). Ezeket a Petőfi-szótár mintájától eltérően (vö. MNy. 54 : 324 és 332) a történelmi előzményeknek jobban megfelelő, a jelentésfejlődést és a szófaji alakulást plasztikusabban mutató formában, a következő elrendezéssel veszem fel: I. mn, II. fn stb. A *homonimák* t (A homonima kérdésre l. Bárczi : MNy. 54 : 43—52) külön címszóban indexszel különböztetem meg.

A márc. 15-i vitán Németh Géza felvetette, hogy a szófaji minősítésen belül a szótár esetenként adja meg az egyes szavak mondattani kategóriáit is, hogy például József Attila a határozószókat milyen határozóként — mód-, állapot-, társ-, eszköz- és egyéb határozóként — használja. Az ilyen rendszerezés azonban már túlhaladja az írói szótár feladatkörét. József Attila határozórendszerének összeállítása külön tanulmány feladata.

¹ Az ige melléknévi igenevének külön címszóként való kezelése elég régi hagyomány a magyar szótárírásban, bár legtöbb esetben csak azokat szokták felvenni külön címszónak, amelyek jelentésbeli szűkülést vagy jelentésbővítést tartalmaznak az ige jelentéséhez viszonyítva. A magam részéről az írói szótárban ilyen korlátozó szempontokat nem vennék figyelembe. Minden melléknévi igenévi származékot önálló szóegyednek tekintek az igével szemben. Ugyanakkor azonban az ige egyes jelentésváltozatainak végén utalok azokra a melléknévi igenévi adatokra, melyekben az ige-nek ugyanaz a jelentése szolgál a származék alapjául.

Ugyanilyen megfontolások alapján hasonló megszorítással külön címszónak tekintem az írói szótárban a *határozói igenevet* is. Természetesen ha a határozói igenév tovább fejlődött határozószóvá vagy névszóvá, ezekben a jelentésekben elkülönítem a határozói igenévi értelemről.

Nehezebb kérdés a *főnévi igenév* önálló címszóként való felvételében dönteni (az igei címszótól elkülönítve). Véleményem szerint ezeket is külön lehetne felvenni az írói szótárban, de a jelentésviszonyok rendszerint nem támogatják ezt a szétválasztást : a főnévi igenév általában sem jelentésszűkülést, sem lényeges jelentésbővítést nem tartalmaz — a szófaji értékből adódó jelentéskülönbségeken kívül.

Vizont alaki vonatkozásai miatt külön címszóvá kell tenni a *hálószőni*-féle főnévi igeneveket. (Részletesen kifejti ezt a véleményt Kelemen József : Lectori vélemény a készülő József Attila-szótárról című kéziratában.)

5. A nyelv tani p a r a d i g m a r e n d s z e r. — A szófaji minősítést zárójelbe tett számjegy követi. Ez a szám megadja, hogy József Attila eddig feldolgozott műveiben hányszor használta az idézett szót. Ezután az ÉrtSz.-hoz, az ÉrtSz., a Nsz. és a Petőfi-szótár mutatványához hasonlóan a József Attila-szótárban is a címszót adó szó betűrendbe sorolt nyelv tani szerelése, paradigmarendszerének bemutatása következik. A nyelv tani szerelés természetesen rendszeri teljességre nem törekedhet, hiszen csakis azokra az alakokra épül, melyek a költőnél előfordulnak. A Puskin- és a Mickiewicz-szótárhoz hasonlóan azonban a költő által használt összes ragozott alakot feltüntettem, számmal jelezve egy-egy alakváltozat vagy ragozott alak előfordulásának mennyiségét, megadva egyúttal azt is, hányszor szerepel a szó a már végleges szövegben, és hány esetben található meg a variánsokban. Ez utóbbit (<) jelbe írt számadat jelzi. Ezek a szám adatok együttesen mutatják a szó használatának mértékét, s összegük a szófaji minősítés után álló számjeggyel egyezik.

Az Irodalomtörténeti Intézetben lezajlott vita során elhangzott az a kívánság, hogy a szótár minden esetben jelezze a paradigmarendszer és az alakváltozatok megadásakor az előfordulások évét is. Véleményem szerint ez teljesen felesleges, mivel a példaanyagban minden előfordulás, tehát a szöveggörnyezettel nem idézett adatok lelhelyét is megadom — L. még : jelzés után — az összes szóalakokkal együtt. Innen kevés fáradsággal a szóalakok használatának éve is kiolvashatók. A szótár feladata különben sem lehet az, hogy minden kutatási szempontra választ adjon, hanem hogy alapot nyújtson a további nyelvi, stilisztikai, sőt nyelvstatisztikai vizsgálatokhoz.

6. A z é r t e l m e z é s. — Mint a Puskin- és Petőfi-szótár szerzői, lehetőleg rövid, plasztikus értelmezést szándékozom adni, mégpedig olyanokat, melyek lehetőleg igen közel kerülnek a szónak a költő aktív nyelvhasználatából kimutatható jelentéséhez. Ideális célom az, hogy a szótár a József Attila használta lexikális és szemantikai eszközöknek lehetőleg teljes foglalat legyen. Az értelmezések magyar nyelvűek, s csak a József Attilánál előforduló, az általa használt jelentéseket adják meg. Természetesen az ÉrtSz. megjelenése után az ideiglenes értelmezéseket tovább fogom finomítani — ahol erre szükség van. Stilisztikai minősítéseket csak a teljesen világos esetekben alkalmazok, ott, ahol a jelentés megértéséhez szükséges. A stilisztikai utalást beolvastom az értelmezésbe. Az egyes címszavakon belül a különböző jelentéseket az ÉrtSz., Nsz., valamint Petőfi-szótár mintájára arab számokkal, ezeken belül a jelentésárnyalatokat latin betűkkel választom el. Az egyes jelentésárnyalatokon belül a finomabb árnyalati különbségeket U g y a n i d e : szóval különböztetem meg. Mivel a szótár címszóanyagába felveszi a József Attila verseiben előforduló tulajdonneveket (személy-, földrajzi, mitológiai, intézménynevek), ezek értelmezése a Mickiewicz-szótár mintájára elsősorban a névnek tulajdonosával való azonosítása lesz. Pl. a *Ria* szn címszó alatt : „Sajtos Valéria, a költő makói ismerőse, Sajtos Gyulának, a Makói Reggeli Újság szerkesztőjének fogadott leánya” (vö. ÖM. 1 : 417). — 1925 : *Riának* hívom őt (*Riának* hívom. 1 : 219) / 1925 : Én mindig *Riának* hívtam (Most fehér a tűz. 1 : 220).”

7. A p é l d a n y a g. — A jelentéstagolás és értelmezés keretül szolgál a példaanyag bemutatásához. Igyekszem minél több jellegzetes, szép idézettel illusztrálni József Attila nyelvi gazdagságát; emellett azonban az azonos

jelentéseken és jelentésárnyalatokon belül szigorúan ragaszkodom az időrendhez és a gyors visszakereshetőséghez. A közölt évszámok segítségével mindegyik idézetet könnyű a költői pálya egy-egy szakaszához kötni (például 1925—1926!), ezenkívül az évszámok felhívják a figyelmet egy-egy költői kép, motívum stb. felhasználásának, felbukkanásának, illetőleg újr felbukkanásának, ismétlődésének idejére. Így például az 1926-ban megjelenő : „Anyám [...] / a bögrét két kezébe fogta, / egy vasárnap, úgy estefelé, csöndesen elmosolyodott,” (Anyám a mosásban. 1 : 284) kép 1931-ben újra felbukkan (Anyám. 2 : 37). Szinte ugyanazzal a szavakkal ismétlődik meg a következő, 1932-ből származó kép később : „Kiterített fagyos hálóm / az ég, ragyog — / jeges bogai szikrázón / a csillagok” (Hálóm. 2 : 71. Ragyog az ég. 2 : 280, 426). A *vonat*, *páncélvonat*, *ketrec*, *rács* szavakkal kapcsolatos motívum is többször jelentkezik.

A visszakereshetőség szempontjából szükségesnek tartom a verscím közlését (hosszabb cím esetén rövidítve), hogy az olvasó az idézet stilisztikai jellegét könnyebben meghatározhassa, valamint hogy más kiadás is használható legyen az idézetek visszakeresésére, ellenőrzésére, ne csak az 1952. évi kritikai kiadás, melyen az alábbi mutatvány anyaggyűjtése alapul. Szabolcsi Miklós hívta fel a figyelmemet arra, hogy az 1952. évi kritikai kiadás alapján 1955-ben megjelent egy javított, bővített kiadás. E kiadást használom majd a szótári feldolgozás alapjául. Természetesen ez a kiadás is tartalmazza a szövegvariánsokat, melyeket a szótárban *ho*gyes zárójelben : <...> a jegyzet lapszámának megadásával közlök.¹ A visszakereshetőség szempontjából talán célszerűbb lett volna a kritikai kiadás kötet- és lapszámának megadása helyett a verscím után annak a *ve*r*s*o*r*n*a*k a számát megadni, melyben az idézett szó megtalálható. Ez utóbbi módszer azonban a variánsok közlése esetén kétféle forrásjelölés használatát tenné szükségessé, ugyanis a variánsok leőhelyének jelzése csak kötet- és lapszámmal lehetséges. — Az idézetek betűhívek, és a kritikai kiadás szövegét követik, a verssorok végét ferde, döntött vonás : / jelzi, ez azonban nem tévesztendő össze az egyes idézeteket különválasztó függőleges álló vonással : |.

Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy József Attila verseiben elég gyakran használt a gondolat megszakításának jelzésére három pontot (...). Éppen ezért az idézés közben az általam kihagyott részek jelölésére szögletes zárójelben négy pontot : [...] használok, tehát pl.: **1925** : Szép este van [...] / Csönd van, / a virágok most megbocsátanak. (Szép csöndesen aludj. 1 : 201.) Természetesen azonos jelentésű szóhasználat esetén nem lehetséges az összes példát felsorolni. A legjellemzőbb példák bemutatása után a többi előfordulásnak csak a leőhelyét közlöm L. még : jelzés után, megadva az előfordulás évszámát, a címszóként szereplő szó alakváltozatát, illetőleg ragozott alakját, a verscímet, a kötet- és lapszámot.

¹ A variánsok felvétele nagy problémát jelent az alakváltozatokkal szereplő szók (pl. *csend* ~ *csönd*) statisztikájának összeállításában. József Attila ugyanis az alakváltozatokat tudatosan használja, s a végső kidolgozásig sokszor cserélgeti őket. Például a Kinek adtam a boldogot c. vers „*csöndbe térnek a dalok*” szókapcsolatánál az első változat *csöndbe* alakját *csendbe*, majd újra *csöndbe* alak követte (vö. 2 : 225, 428—9). Eldöntendő, hogy a szóvariánsok ebben az esetben egyszeri vagy többszöri előfordulásnak számítanak-e? Ha a szó- vagy alakvariáns a végső kidolgozástól eltérő szövegkörnyezetben fordul elő, minden esetben külön szónak számítom, s ezeket az előfordulásokat a szóstatisztikában < > jelbe tett számmal jelzem.

8. Szóhasználati megjegyzések. — A Petőfi-szótár min-tájára József Attila egyes jellemző szavával, kifejezésével, esetleg tájszavával, versben szokatlan szavak, kifejezések használatával kapcsolatban — ha szükség-es — néhány megjegyzést teszek a költő szóhasználatára vonatkozóan (vö. *csend, háló, kiáltás, páncélvonal, szélkiáltó, piros*).

9. Szinonimák. — Minden esetben a szócikk végén betűrendben közlöm — ha van — a címszónak a költőnél meglevő szinonimáit. (A szinoni-mákra vonatkozóan l. Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak kelet-kezéséhez. Debrecen, 1935; vö. Kelemen József: NNy. 9:59—64.) A szinonimák közötti összefüggés az idézett szónak a szótárban történő visszakeresésével megállapítható. Jelen mutatóvívban ezt a feladatot nem tudtam tökéletesen megoldani. A szinonimarendszert ugyanis csak a gyűjtés és a feldolgozás befejezése után lehet megbízható pontossággal összeállítani. Időközben fel-merült az a gondolat, hogy a szinonimarendszert nem az egész szócikk végén kellene megadni, mint ahogy jelen mutatóvívban történik, hanem az egyes jelentések, jelentéscsoportok végén kellene utalni a rokon értelmű szavakra és kifejezésekre. Ezáltal az értelmi összefüggés is biztosabb alapot nyerne. Kelemen József két újabb szempontot vetett fel a szinonimarendszer felsoro-lásával kapcsolatban: *A) A költő nyelvében megtalálható szinonimákat két csoportba kell osztani: „1. közeli, a szövegbe tárgyi jelentés veszélyeztetése nélkül beilleszthető szavak (természetesen a hangulati, a ritmikai, a szimboli-kus érték figyelmen kívül hagyásával); 2. távolabbi és távoli szinonimák, amelyek már más tárgyi jelentést fejeznek ki. Ide tartoznak, sőt esetleg egy 3. alcsoportba is foglalhatók azok az esetek, amikor valamely egyszerű szó szinonimái közt annak meghatározott előtaggal megszorított jelentésű össze-tételei jelentkeznek, pl. gyár ... cementgyár, csavargyár, szövőgyár, vasgyár. Ezeknél ugyanis főleg egyirányú, de minden esetre korlátozott helyettesíthető-séggel számolhatunk: a gyár helyettesítheti a cementgyár, csavargyár, szövő-gyár, vasgyár szavak bármelyikét alkalmi ráértéssel, de a cementgyár például csak akkor helyettesítheti a gyár szót, ha ezt alkalmi ráértéssel 'cementgyár' jelentésben használtuk (ilyenkor is helyesbítő, magyarázó értéke van), s így a többi szó esetében is. B) A szinonimákat a címszó jelentései szerint csoporto-sítva közölni; ha a rokon értelmű szó vagy kifejezés többhöz is illik, mind-egyikhez külön-külön felsorolni. Az előbbi szempont (közeli és távoli szinoni-mák) ezen belül is figyelemre méltó” (idézett kéziratából). Természetesen a szinonimák felsorolási módjának végérvényes eldöntése csak a szinonimarend-szer teljes összeállítása után lehetséges.*

10. Szimbólumok. — Nagyon nehéz probléma József Attila szimbólumainak feloldása. Ahol ez lehetséges a korábbi verselemzések alap-ján, a szimbólum feloldását — hivatkozással a verselemzés lelőhelyére — meg-adom. Ahol a szimbólumok, szimbolikus képek feloldása nehézségbe ütközik vagy problematikus, ott a szimbólumokat, különösen az 1925—26. év szürrealista képeinek kifejezéseit külön csoportba gyűjtöm össze a későbbi kutatások számára (vö. pl. *csend 4.; gyárfüst; gyárkémény; háló 1. c. hálób-b-szemmel; kiáltás 3.; piros 5—6.; páncélvonal*).

11. Szócsalád. — Minden alapszó után felsorolja a szótár a szónak a költő nyelvében megtalálható összes szóösszetételeit és származékait. A származékokat a következő sorrendben sorolom fel: 1. közvetlen

származékok; 2. származék közvetlen származéka vagy önállósult ragos alakja; 3. távolabbi származékok, az összetételek és a szókapcsolatok származékai nélkül. Az összetételek sorrendje: 1. A címszó az összetétel első tagjaként (akár kéttagú, akár többtagú vagy többszörös összetételben), 2. összetétel utótagjaként (akár kéttagú, akár többtagú vagy többszörös összetételben), 3. többtagú vagy többszörös összetétel közbülső tagjaként. Ezeket a csoportokon belül a származékokat és összetételeket ábécérendben közlöm. Ugyancsak külön csoportba sorolom az igekötős alakokat és származékaikat.

12. Megjegyzések a mintaszócikkekhez. — Az alábbiakban József Attila verseiből kiválasztott nyolc szónak: *csend*, *gyár*, *háló*, *kiált*, *ősz*, *piros*, *vonat*, *vörös* és származékainak, összetételeinek mintegy 50 címszónyi anyagából mutatok be néhány szócikket. A mutatvány a kiválasztott nyolc szónak az Összes Művek 1—2. kötetében megtalálható minden származékát és összetételét, lehetőleg minden előfordulással igyekszik bemutatni. A szinonimarendszer bemutatása az említett okok miatt nem teljes. — Vitatható a *csendben* határozó külön címszóban való tárgyalása. Szófaji szempontból ez utóbbi szót a *csend* anyagába lehetett volna beolvasztani, s azon belül esetleg mint állandósult vagy állandósulóban levő alakot külön tárgyalni. A szótárban való megtalálhatóság szempontjából — az ÉrtSz.-től eltérően — ezt a szót és a többi hozzá hasonlót is (vö. pl. az *-an*, *-en* ragos mellékneveket) a címszóanyag növekedése ellenére is az írói szótárban külön tárgyalnám, egyrészt azért, mert ezek a szavak bizonyos mértékig önállósulóban vannak, másrészt pedig ezáltal könnyebben megtalálhatók lesznek, nem beszélve arról, hogy a költőnél előfordulhatnak olyan alakok, főleg *-an* *-en* ragos melléknevek, melyeknek alapszava esetleg nem mutatható ki. Ezeknél a szavaknál tehát — azt hiszem — célszerűbb a külön címszóban való tárgyalás.

Mintaszócikkek

csend fn 71 (59 + <12>): *csend* (17 + <2>) ~ *csönd* (20 + <2>); *csendbe* (<2>) ~ *csöndbe* (3 + <4>); *csendben* (∅) ~ *csöndben* (2) l. még *csendben* címszó a.; *csendből* (∅) ~ *csöndből* (4); *csendet* (1) ~ *csöndet* (3); *csendhez* (2 + <2>) ~ *csöndhöz* (∅); *csendje* (1) ~ *csöndje* (2); *csendjében* (1) ~ *csöndjében* (∅); *csendjét* (1) ~ *csöndjét* (1); *csendnél* (∅) ~ *csöndnél* (1). A 71 előfordulásból *e-s* alak: 23 + <6> = 29; *ö-s* alak: 36 + <6> = 42. Végleges szövegben *e-s* alak: 23, *ö-s* alak: 36, összesen 59; variánsban *e-s* alak: 6, *ö-s* alak: 6, összesen: 12. Származékokban, összetételekben a szó összesen 58-szor fordul elő. A *csend*: 33, a *csönd*: 25 esetben. Az 58 adatból végleges szövegben *e-s* alak: 31, *ö-s* alak: 22. Variánsban *e-s* alak: 2, *ö-s* alak: 3. Végső összesítés: A szó származékaival együtt 129 adattal szerepel. Ebből *e-s* alak: 62 (54 + <8>), *ö-s* alak: 67 (58 + <9>).

1. 'az az állapot, melyben semmiféle hang nem hallatszik; teljes nyugalom'. — **1921:** Szívem pattanáig feszül / s azt dobogja: Tán nem is vár! / *Csönd* fogad, az óra is áll / s szemembe egy porszem repül. (Csókolj, csókolj ... 2: 254) | **1922:** Nagy *csönd* lesz. És a vén, komor pap / hal- kan, csudásan prédikál. (Pap a templomban. 1: 59) | **1924:** *Csönd* van, / csak egy csobbanás, / kövér halamat visszaadom a folyónak, (Látod? 1: 190) | **1925:** Szép este van. [...] / Az uccakövezők is elballagtak. / Messze-tisztán csengett a kő / meg a kalapács / meg az ucca, / s most *csönd* van. (Szép csöndesen aludj. 1: 201) | Szép este van. / [...] / *Csönd* van, / a virágok most megbocsátanak. (uo.) | **1927:** Nagy *csönd* a *csönd*, néked is szólok, / ha fáradt vagy, egyetlen székemre leültet-

leck, (Kopogtatás nélkül. 1 : 299) | **1931**: Elvtárs és spicli jár a *csöndben* erre, (Munkások. 2 : 48) | **1932**: *Csönd* — lomhán szinte lábrakap / s mászik a súroló kefe; (Külvárosi éj. 2 : 64) | **1933**: Itt ülök a csillámló sziklafalon / [...] / Szoktatom a szívemet a *csendhez*. (Óda. 2 : 88) | **1934**: Akácocskát babrál a homály. / A fa telt, kicsi keble / beléreszket, csöpp sóhaja száll — / levegőlepke <a tündér *csendbe*>. (Falu. 2 : 121, 399) | **1934**: Most a dicsőség és az erő / a repedt pajta ... / ... Benne *csend* <*csönd*> van, mintha valami / elhangzott volna csengve. (uo. 2 : 122, 400) | **1937**: Édes burgonyát föld darabos talaj — / Téged is földött így a gond meg a baj / s gondoltad, mit gondolt *csendjében* a táj — / a hős el van vetve, teremni muszáj. (Arany. 2 : 194). L. még: **1922**: Várlak. (*csend*, *csend*) 1 : 42 | **1922**: *Csend*. [Verscím] 1 : 48 | **1924**: Sírdomb a hegycsúcson. (*csend*, <*csend*>) 1 : 164, 404 | **1934**: Alkalmi vers [...] (*csendjét*) 2 : 105. Ugyanide más hangulati értékkel: **1922**: az Éjfa rám borul. / Reám borul s arcom simítja lágyan / hús lombja, rajta nem terem virág, / de béborítja *csöndbe* síri ágyam, (Szeged alatt. 1 : 22) | **1922**: A boldogságunk némán meghúzódott / és mi is hallgattunk a titkolódzó *csöndben*. (Álomban enyém vagy. 1 : 43) | **1933**: A távolban a bütykös vén hegyek, / mint elnehezült kezek, / meg-megrebbenve tartogatják / az alkonyi tüzet, / a párolgó tanyát, / völgy kerek *csöndjét*, pihegő mohát. (Téli éjszaka. 2 : 94).

a) 'megszemélyesített, élő csend (1), mely szinte felkiáltás, mely hangot ad'. — **1921**: Homály borult az erdőre, / a *csend* susog ki belőle. (Homály borult. 2 : 248) | **1932**: Dunnába bútt fönn a magas. / Sűrű *csönd* ropog a havas / mezőben. (Holt vidék. 2 : 74) | **1933**: A hideg úrron holló repül át / s a *csönd* kihül. Hallod-e, csont a *csöndet*? / Összekoccannak a molekulák. (Téli éjszaka. 2 : 95) | **1936**: Ha belé-belereccsen a szörnyű kredenc, / s ajkára repül kicsiny ujja : / könyörögne [a gyermek] az irgalomért, de a *csend* / zord kürtje a zajt tovafujja. (Ha a hold süt. 2 : 145).

b) 'megszemélyesített csend (1), mely leselkedik, hallgatódzik, cselekszik'. — **1932**: a szigcr a lámpát ha eloltja, / *csend* fülel, motoz a setét (Mondd mit érlel. 2 : 58) | **1934**: Fülelt a *csend* — egyet ütött. (Eszmélet. 2 : 111) | **1935**: eladott lány töpreng a hajón, / [...] / Néki a golya síró, tiszta úrt hoz, / azt is csak addig, míg a *csend* fülel / s majd nem vágyik és vágyat nem öl el. (Leülepszik. 2 : 134). Ugyanide: **1924**: Mindnyájatok helyett megcsókolom a számat, / túlkiabálok a fergeteget / és halkabban hallgatok a *csöndnél*. (Érztetek-e. 1 : 188) | **1932**: A föld *csöndje* / fekszik, nehéz. (Bánat. 2 : 67).

c) Hasonlatban: **1933**: Ízed, miként a barlangban a *csend*, / számban kihülve leng (Óda. 2 : 89); **1934**: A teherpálya-udvaron / úgy lapultam a fa tövéhez, mint egy darab *csönd*; (Eszmélet. 2 : 110).

2. 'béke, nyugalom' (vö. 1.). — **1923**: Van itt még néhány jó idős komám, / ölelő *csöndje* néhány öreg háznak; (Elköszöntő szelid szavak. 1 : 108) | **1924**: a nagy halál apáca-lánya, / sötét királylány jó szobámba. / Hideg szemét szemembe oltja, / *csöndet* simít bús homlokomra, / [...] / Nem kérdi, szürke-é a vágyam, / nem nézi, mily kopott az ágyam, / csak átölel a *csöndbe* lágyan. (Éjjel. 1 : 181) | **1936**: Az öreg kutya néha majd nyafog, / de a szobában *csend* lesz, csupa rend lesz; / hanem valaki hiányozni fog / a multból ahhoz a magányos *csendhez*. (Majd megöregszel. 2 : 170, vö. 2 : 413 <*csend*, *esendhez*, *csendhez*>).

a) 'némaság, közöny'. — **1925**: S erre, arra, egészen mindegy, / hogy merre tartunk, / kit *csönd*, kit nagy zaj vár a parton / s elsüllyedünk, ha nincsen partunk. (Szép lobogóval. [...] 1 : 208).

b) 'magány, egyedüllét'. — **1936**: Figyelmeztet-e munka közben téged / e bánat, mely énhozzám sír, eseng, — / hogy eltávozott, lassan, mint a vének, / barátod és helyébe ült a *csend*? (Harag. 2 : 146).

c) 'elmúlás, közöny'. — **1937**: Kitágul, mint az úr, az elme; / A *csöndbe* térnek

<csöndbe térnek, csöndbe fagnak, csendbe fagnak, csöndbe térnek, csöndbe fagnak> a dalok. (Kinek adtam a boldogot. 2 : 225, 428-9).

3. (dtv.) 'visszafojtott, látszólagos, vihar előtti nyugalom'. — 1925: akárha lent, akárha fönt, / a szegényé csupán a csönd. A köd, a csönd sosem ragyog, / én már ködből, csöndből vagyok. (Ködből csöndből. 1 : 212) | 1932: Mint az omladék, úgy állnak / a gyáarak, / de még / készül bennük tömörebb sötét, / a csönd talapzata. (Külvárosi éj. 2 : 64) | 1933: tekintés alá itt! / Itt, hol a máskor oly híg ég alatt / szikárló tűzfalak / magányán a nyomor egykedvű csendje / fenyegetően és esengve / föloldja a tömény / bánatot a tünődők szívére (Elégia. 2 : 84). L. még: 1925: Ködből csöndből. (csöndből) 1 : 212, 213 | 1936: A költő olyan. (csönd) 2 : 348.

a) 'tűrés, nyomor (a társadalomban)'. — 1926: Éreztem, forgó, gyulladásozó / gyomor a világ is és nyálkás, / gyomorbeteg szerelmünk, elménk / s a háború csak véres hányás. / S mert savanykás csönd tölti szánkat, / szívembe rúgtam ordítson már! (Végül. 1 : 273) | 1930: Óh! / Minden más hiábavaló, / az alku, az átok, a csönd, a szó! (Tömeg. 2 : 32) | 1933: Nő a búza, nő az ínség. / Fegyverkezik az ellenség. / Csöndet kíván a fasizmus! (Búza. 2 : 80). L. még: 1926: Végül. (<csönd>) 1 : 434.

4. Szimbolikus költői képekben: 1924: szemetek elé este állott, / fületekre a csönd leszállott, / nem érzitek a faló lángot, (Tűz van. 1 : 146) | 1924: kiáltások raknak csöndből külön halmokat, (Forduló. 1 : 173) | 1934: Nem érzem én, csak értem aggodalmad. / S azért toloom el a csendet, hogy belásd, / öreg vagy és nem az elmúlást / siratod, mint helyedben én siratnám (Alkalmi vers [...]. 2 : 105). L. még: 1924: Sírdomb a hegycsúcson. (csend) 1 : 164 | 1937: Csak az olvassa. (csend) 2 : 191.

5. 'felszólítás' a hallgatásra'. — 1922: Csend, Kicsi, csend! / Így, ez a rend — /

Most csak a csózkod kérem. (Csókkérés tavasszal. 1 : 12).

Szinonimái: békesség, éj, halk, magány, némaság, nyugalom.

Származékai: 1. csendben, csendes, [csendű]. 2. csendesen.

Összetétele: nagycsendű.

Igékötös alakjai: elcsendesül, elcsendesült, megcsendesül.

József Attilánál a csönd alakváltozat általában reálisabb, mondhatnánk konkrétabb jelentést és hangulatot hordoz, mint a csend, mely sokszor emelkedett, költőibb hangulat, mondanivaló kifejezője. A két alakváltozatot a költő tudatosan használja, s a végső kidolgozásig sokszor cserélgeti őket. Például a Kinek adtam a boldogot c. vers e szókapcsolatában: „csöndbe térnek a dalok”, az első változat csöndbe alakját csendbe, majd újra csöndbe alak követte. Vö. ÖM. 2 : 225. 428—9.

háló fn 15 (12 + <3>) : háló (4), hálóba (<1>), hálójában (1), hálóját (2), hálóm (2), hálón (<1>), hálót (3 + <1>).

1. 'halászhaló'.

a) Hasonlatban: 1926—36: Esik, esik fecsegve, / s hol ott, hol itt, / mint hálót hal, szelecske / rángatja szálait (Hizlalt eső. 2 : 282) | 1932: Idegeim elmeritem, / mint a hálót, / húst fogni s a nehéz vizen / könnyű álmot. (Háló. 2 : 71) | 1936: A tépett esőben / szél vergődik, mint hálóban a hal ... (Harag. 2 : 146) | É. n.: <A halak téli pattanása villan, / Ragyog az ég fönn. S mint fagyos hálón / a jeges bogok — úgy a csillagok.> (Ragyog az ég. 2 : 436).

b) Metaforában: 1931: Idegünk rángó háló, / vergődik benn' a mult sikos hala. (Munkások. 2 : 48) | 1932: Kiterített fagyos hálóm / az ég, ragyog — / jeges bogai szikrázón / a csillagok. (Háló. 2 : 71; vö. a, c) | É. n.: Ragyog az ég. Terülő fagyos háló, / a jeges bogok rajta a csillagok. (Ragyog az ég. 2 : 280).

c) Költői képen: 1924: de mit akartam, de mit is akartam? / Kalapáló, hajó-rakó kedvet, / meleg asszonyt, hálószőni <hálót szőni> is, / hogy én, gyarló eszem

szerint értelmetlen / botor tengerének értelmet is adjak. (Komoly lett már. 1 : 180, 409) | **1928** : Subába jó az alkony, / hüvös pipába <hüvös *hálóba*> fogja / fic-kándó lángjaid, kik / pofoznak jobbra-balra. (Pernyétánra. 1 : 323, 446) | **1932** : A mellékudvarból a fény, / *hálóját* lassan emeli, (Külvárosi éj. 2 : 64) | **1932** : Idegeim elmeritem, / mint a hálót, / húst fogni s a nehéz vizen / könnyű álmot. / Szakadt lehet — gondolkodom — / az én *hálóm*. / Kiaggatom, megfoltozom, / S íme látom — / Kiterített fagyos hálóm / az ég, ragyog — (*Háló*. 2 : 71, vö. a, b).

2. (*átv*) 'hangulat, ritmus zürzavaros, rabul ejtő szövevénye'. — **1936** : Míg itt hadart s hazudozott az óra, / te fölbámész-kodtál egy dobogóra / s a szétterült ütem / *hálójában* remegtél nélkülem. (Elmaradt ölelés miatt. 2 : 178).

3. (*átv*) 'ritka képzeletbeli szövevény, szövedék'. — **1934** : jobb is volna, ha most elnéznéd velem, / hogy' köt *hálót* szellő faleveleken. (Alkalmi vers [...] 2 : 106).

4. (*átv*) 'a szem lélekbe néző tekintete'. — **1937** : Végy ki e mélyből enge-met, / fogd ki a kéjt, merítsd szemed / *hálóját* mélyre bennem. (Az árnyékok ... 2 : 222).

háló mn 1. *hálóbbszemmel*.

Összetételei : *háló-alji, hálóbbszemmel, hálószőni*.

József Attila a *háló* szót — még hasonlatban is — csak ritkán, szinte alig használja kizárólag konkrét értelemben. Majdnem minden esetben rendkívül bonyolult összefonódás van a *háló* szó és a vers egésze között. Ugyanakkor a különböző jelentések mögött szinte mindig megtalálhatjuk és ott érezhetjük az eredeti, konkrét 'halász-háló' jelentést is. Szabolcsi Miklós szerint valószínű, hogy a szó gyakori használatának a Szabadszálláson „halász bátyám”-nál (vö. József Jolán : J. A. élete 1947. 27 ; ÖM. 2 : 387) töltött éveinek gyermekkori élményei szolgálnak alapul. Ezeknek az élményeknek nyomai találhatók meg valószínűleg a *Háló, Holt vidék*, Komoly lett már, Ragyog az ég c. verseiben is.

Gáldi László szerint a *Háló* c. vers költői képei Jeszenyin Idők teljese-dése című versének képeivel vannak rokonságban. (ItK. 59 : 164–6. Ugyan-így : Lengyel Béla : Magyar Tudomány 1957. 380.)

kiált ige tn ts 14 : *kiált* (3), *kiáltja* (1), *kiáltok* (3), *kiáltom* (1), *kiáltottam* (2), *kiáltsd* (1), *kiáltunk* (3).

1. ts 'hangos szóval, teli torokból mond, közöl vmit, hirdet'. — **1924** : szájunkra a jövő hágott, / *kiáltunk* emberebb világot, / szeretetet, szabadságot, (És keressük az igazságot. 1 : 133) | **1928** : Egy keserű nép sír belőlem, / hát ne szeress, de ne félj tőlem, / szövetség ez már, nem is szerelem, / a kezdet add és *kiáltsd* velem : / Orvosunk, szebb jövőnk szaladj hát! (Lucához. 1 : 318) | **1936** : A Nep-besúgó sut-togva jelent, / hanem e sűgás hangosan *kiáltja* : / az elzalogolt sutto-golt jelent / közel jövőben fennhangon kiváltja / az orszá-g, (Azt olvastam. 2 : 150). — U g y a n i d e : **É. n.** : Hol az ágy, melyben meg-pihen / e fáradt lélek? — *Kiáltottam* : / Smá Jiszróel! / [...] / a véghetetlen szeretet / szavát *kiáltom*, bármi essék : / Smá Jisz-róel! (Smá Jiszróel. 2 : 345). Vö. **kiáltó** 1.

a) tn 'tagolt vagy tagolatlan erős hangot hallat v. ilyen hangon szól; hangos szóval figyelmeztet'. — **1924** : Nem én *kiáltok*, a föld dübörög, / vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán, (Nem én *kiáltok*. 1 : 167) | **1924** : Meddő anyánk gyere-kért könyörög. / Barátom, drága, szerelmes barátom, / akár borzalmas akár nagy-szerű, / nem én *kiáltok*, a föld dübörög. (uo.) | **1930** : A televény titokzatos honá-ban / izgat tovább, nem nyugszik, nem feled. / Ezer holdon *kiált* és haragjában / szeleket űz a Hortobágy felett. (Ady emlé-kezete. 2 : 24).

b) tn 'felkiált vkihez, segítségül hív vkit'. — **1923** : Isten! / *Kiáltunk* hozzád : / Légy a mi érző, meleg bőrünk, / mert megnyúztak bennünket, / a fájdalomtól már semmit se látunk (*Kiáltunk* Istenhez. 1 : 125) | **1936** : Szívemből rémület szökellt, mint bokorból a vad, / *kiáltottam* vón, s

keserűn szájon vágott a hab. (Zöld nap-sütés hintált. 2: 183).

c) ts 'kiáltva hív vmit'. — 1930: Sakált kiált, hollót hörög / ki jól dalolni restel; / és idenyög a Dala-dög, / az éveire mester. (Egy költőre. 2: 25).

2. tn (átv) '(érzékszerv) magára vonja a figyelmet'. — 1933: De szorgos szerveim, kik újjászülnék / napról napra, már föl-készülnek, / hogy elnémuljanak. / De addig mind kiált — Kit kétezer millió embernek / sokaságából kiszemelnek, (Óda. 2: 90—1). Vö. kiáltó 2.

Szinonimái: fölemeli szavát, fölordít, fölívölt, jajdul, kiabál, kurjongat, ordít, rikkant, rikoltoz, rivall, szikrát vet fogam közt a szó, túlkiabál, ujjong, ívölt.

Származékai: kiáltás, kiáltó, kiáltoz.

Összetétele: szélkiáltó.

Igeközös alakjai: felkiált, szélkiált.

kiáltás fn 6: kiáltások (2), kiáltásokból (1), kiáltásokkal (1), kiáltással (2).

1. 'erős (ujjongó, figyelmeztető) hang hallatása; az a tény, hogy vki kiált'. — 1933: Mert eljönnek a kormos füttyülő fickók / és darabos piros kiáltással behajítják / a földszintes mult apró ablakait. (Tanítások. 1: 124) | 1924: Mert már nem birom el s az egész asszonyt / méhikezüm-mel és hatalmas / üstökös-dobó kiáltásokkal / kihirdetem. (Este volt [...]) 1: 192).

2. 'az így (vö. 1) keletkező hang, jelenség'. — 1924: Szánkból sistergő meteorok hullnak / és a rendőrök szelid testvéreink, / kiáltások tarka pántlikákkal / kontyot kötnek a hajadon jövőre. (Tüntetés. 1: 145).

3. (átv) szimbolikus költői képekben, talán a forradalmi feszültség érzékeltetése. — 1924: Combom, ugorj Ausztráliába, / [...] / gyomrom, te könnyű léggömb, / repülj a Szaturnuszra, a Szaturnuszra! / Mert úgysis kilépek számszélire / s íves kiáltással füleikbe ugom, (Igaz ember. 1: 156) | 1924: mintha mindenki utazna s üres a vonat, / kiáltások raknak csönd-

ből külön halmokat, (Forduló. 1: 173) | 1925: Eltévedt sugaraink visszazállnak a vadmadarak / tojásaiba. / Kiegett kiáltásokból épül a porszem. / Az óceánok színén gondolat lebeg és / gyógyígtatja holdkóros testvéreit. (Ekrazittómege. 1: 235).

A „kiáltások tarka pántlikákkal kontyot kötnek” képhez vö. Kassák: „a hangok mind pántlikát gombolyítanak a füleimnek” (It. 1958. 1. sz. 49); uő.: Van nekem egy japánföldi / vöröszemű / kakasom, / [...] Elszomszédol / Tökmagot lop, / bosszantja a / zsu-gorit, / hajnalonként / föl a naphoz / pántlikákat / kukorit. (Csillagok esillog-jatok. Bp. 1957. 58). — A piros kiáltás szókapcsolathoz vö. Ady Májusi zápor után c. versében: „Nagy messziről köddölt a Bükk, / Gőzölt a sík, áradt az ÉR / S fáradt testemben hirtelen / Ott a záporverte mezőn, / Piros dalra gyújtott a vér.” (ÖV. 1954. 1: 248); Tóth Á. Téli verőfény c. versében: „Torkomból, melyből vér hördült pirosan. / Hurrák skárlát szökőkútja bugyogna” (ÖV⁵. 1954. 50). Napjainkban: „a nép ujjongása kitört. Pirosan tüzesen lobogott az ívöltés.” (Kodolányi: Új ég, új föld 1958. 460).

piros I. mn 34 (31 + <3>): piros (29 + <3>), legpirosabb (1), pirosra (1).

1. 'a színskála első (vörös) színéhez hasonló' (tárgy). — 1926: <Fiatal rák, piros rák> [Verscím] (A rák. 1: 423) | 1932: Ritkás erdő alatt a langy tó, / lukba búvik piros bogárka. (Ritkás erdő alatt. 2: 72) | 1934: Mint egy tányérkés krumplipaprikás, / lassan gőzölög lusta, / langy estében a piros palás, / rakás falucska. (Falu. 2: 121) | 1934: Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban (Eszmélet. 2: 109) | 1937: bámultam a Dunát, megáradt, / libegtetett leveles ágat, / [...] / Piros almák is ringatóztak, / zöld paprikák bicegve úsztak, (Flórának. 2: 207). Ugyanide (átv): 1922: Illatos és csókos az éjjel, / piros szirmok szállnak széjjel / rózsatövön. (A vergődő diák. 1: 13) | 1928: elmosó tálja gyermeke lenne, / piros fedőnek ülne szívemre. (Ördög farába. 1: 332).

a) 'ehhez a színhez hasonló, erre emlékeztető'. — 1928: *Piros* hold körül denevérek, / bárszony koszorú, bodor féreg. / Malacvilágosság az égen. / Hűvösítő szalmazsák a réten. (*Piros* hold körül. 1 : 335.)

2. (a vér színe). — 1922: Benned vér dübörög, *piros*, (Névnapi dicséret. 1 : 18) | 1937: *Piros* vérben áll a tarló / s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad. (Költőnk és kora. 2 : 237, vö. 3. a.).

a) 'a vér színéhez hasonló, arra emlékeztető, vérel színeztet'. — 1921: Csak a *piros* ajkad néma / s mosoly rajta nem fakad, (Amióta ... 2 : 252) | 1924: Lelkiismeretünket gyújtja föl, / hogy szemöldökét véle bekormozza, / tíz manikűrözött méregfogát és / ajkát vérünkkel festi meg *pirosra*. (Nő a tükör előtt. 1 : 175) | 1936: én nyugtomat ott leltem *piros* ölben, amint a szeszély / meg a természet gyönyörűn lecsapott rám. (Balatonszárszó. 2 : 157). Talán ide *átv.* jelentésben: 1924: Ma hat földrészre nyílik bimbaja — / szép szívem óriás, *piros* virág (A legutolsó harc. 1 : 159).

b) 'egészségtől, izgalomtól kipirult arcú'. — 1922: A csorda megjött. Vén, rokkant kapukba [!] / *piros* leányzók állnak illeteg. (A jámbor tehén. 1 : 21) | 1928: *piros* pozsgás ifiakban csimbókos gyümölcsünk csattan (Tüzek éneke. 1 : 342) | 1928: <*piros* idegen gyerekek / nyuszának meg majd szavára / elhallgatott — locsolókocsik / csörömpölnek föl budavárba> (Simon Jolán. 1 : 451). Vö. 2a.

3. 'a tűz színére emlékeztető színű'. — 1928: Te tűzkazal, mint pernye / úgy röpködök körötted. / [...] / Guggolsz már úgye, hékás? / Ládd, lefejti magáról / a bokor *piros* szoknyád, / [...] / Hát húzd be tüzes szarvad, (Pernyetánra. 1 : 323) | 1932: A raktár megfeneklett bárka, / az öntőműhely vasladik / s *piros* kisdedet álmodik / a vasöntő az ércformákba. (Külvárosi éj. 2 : 65; vö. 2. a., 5.; *pirosodik* 1. a.).

a) 'az alkonyatra, hajnalra jellemző színű'. — 1925: Ha szóltak, dolgoztam *piros* napestéig, / *piros* napkeletől dol-

goztam, dolgoztam, (Szelkiáltó madár. 1 : 199). — Talán ide is *átv* jelentésben: 1937: *Piros* vérben áll a tarló / s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad. (Költőnk és kora. 2 : 237).

4. (*átv*) főleg szimbolikus versekben 'az öröm, a szerelem színe, jelképe'. — 1922: *Piros* kedve pillangó volt, sárba fulladt ott Erdélyben, / zöld reménye foszlányai meghaltak a Felvidéken. (Bús magyar éneke. 1 : 50) | 1923: a lámpás [= szerelem emléke] ég *piros* színében, / fölötté hűvös szél suhan, (Távoli ének. 1 : 81). Ugyanide? 1922: Köntösök. (rózsás-piros, <rózsás *piros*>) 1 : 8, 357, vö. *rózsás-piros*.

a) (*átv*) *piros labda* 'piros színű labda, mint a szerelem, öröm, boldogság szimbóluma'. — 1923: *Piros* labdámat föl-fölhajigálok, / most neked játszom, neked egyedül. (Tavaszi labdajáték. 1 : 91).

b) (*átv*) *piros alma* 'a szerelem, öröm, boldogság szimbóluma' [?] — 1925: Már hullnak a *legpirosabb* almák, / ők is visszagondolnak szemedre. (Pirosszemű. 1 : 233) | 1926: Most már kimehetsz a partra, / kínálhatsz egy *piros* almát föl a fának, / nagyot szaladhatsz, (A szeretők hallgatva. 1 : 249).

c) (*átv*) *piros drágaság* 'az élet jelképe' — 1926: Nótázva hozza mind a partig / görnyesztő *piros* drágaságát. / Megtáru morogva a tenger, / s kincseiket mind bedobálják (Szeretők lázadása. 1 : 300).

d) (*átv*) *piros láng* 'a boldogság, felszabadultság szimbóluma, jelképe'. — 1925: futós szabad pusztaságot lepnek el a fiúk, lányok, / szép szívükbe fényesség suhan, / kéz a kézben, / úgy táncolnak körül lassudan, / *piros* lángokat nevetnek, szépen, tisztán öregednek, (Tüzek éneke. 1 : 227).

5. *átv* értelmű szimbolikus költői képekben. — 1925: Pirosszemű madaram, hol vagy? / Bejártam / sok fekete földet utánad. / Repülj csak, / aztán gyere vissza. Én várlak / és sokat járkálok az uccán, keresem / *piros* nyomod a levegőben (Pirosszemű. 1 : 233) | 1926: aztán jönne.

a friss halottak, átlátszók ők még, / mint az ablak, / alvó fehér hal lebeg törzsük közepén — / utánuk már a régebbiek, szép testükből nagy / darabokat vetnek a bokrok alá / s a csontvázasok kitárt karjukkal, *piros* madarak / röpülnek arra, / énekelnek a karcsú széllel, mely a port magosba dobja, (A csapat. 1: 247) | 1927—36: Te drága anya, tojj, s költs / tojásokat / aranyos, kék, *piros*, zöld / gyöngye nappalokat! (Hizlalt eső. 2: 282, <*piros*> 437).

6. (*átv*) (hangjelenségről) 'hare, forradalom jelképe, színe'. — 1923: Mert eljönnek a kormos füttyülő fickók / és darabos *piros* kiáltással behajítják / a földszintes mult apró ablakait. (Tanítások. 1: 124).

II. fn 1.

'szin'. — 1932: Ángyikám, mint rézből öntött, / áll a zizegő mezőben. / Por lombjai hajladoznak. / Bogár szemén *piros* villog. (Emlék. 2: 70).

Szinonimái: *bíbor*, *csattanó*, *harmatos-rózsaszínű*, *kicsattanó*, *kipírut*, *lázvert*, *mámorszín*, *parázsló*, *pipacsbíbor*, *rózsás*, *rózsásujjú*, *rőt*, *tüzes*, *vérbő*, *véres*, *vérszín*, *vérszínű*, *vérsötét*, *viruló*, *vörös*.

Származékai: 1. *pirosan*, *pirosit*, *piroslik*, *pirosodik*, *pirosság*. 2. *pirosító*, *pirosított*, *pirosló*.

Összetételei: 1. *piroscsíkos*, *pirosszemű*, 2. *rózsás-piros*, *tűzpiros*, *zászlós-piros*.

Igékötös alakja: *kipirosodik*.

A *piros kiáltás* szókapcsolatra vö. a *kiáltás* c. alatt. A *piros színlátásra* pedig Ady: Nóták *piros* ősszel c. versét (ÖV. 1954. 2: 247—8). A „fiúk, lányok [...] *piros lángokat nevetnek*” képre vö. Kassák: „az utcák fölhólyagzott testén borzas *zöld erdőket nevetnek* a fiatal lányok” (It. 1959. 49).

páncélvonal fn 6.

Szimbólumban. — 1926: Egy elfeledett bús alagútból / kiront még zúgva a *páncélvonal*, / útegeiben tömített fények — / az én tékozolt sok szép erőm, (*Páncélvonal*. 1: 254) | 1926: Mikor még friss eleven voltam, / mért nem akkor zúdultál szívemből, / jobbharcú, mennyei *páncélvonal*!

(A mennyei *páncélvonal*. 1: 257) | 1926: A *páncélvonal* megdördül haraggal, / de csak a pávák hallják s kitárják rá farkukat kénytelen / s a fiatalok vérebe zuhog útegeiből a szerelem. (uo.) | 1926: Éjjel, / Mikor a fáradt harcosok őrt állnak az épülő kapu előtt, / a leggyötörtebb tompán a földre puffan, / szive kifuttatja a vágányokat / s a fények szédítő pályaudvaráról / kirobog a mennyei *páncélvonal*. (uo.).

A szó J. A.-nál csak szimbólumként szerepel. Valószínűleg az akarat mindent elsöprő erejének, illetőleg a forradalomnak szimbóluma (vö. Nádass József: Szovjet kultúra 1955. 3. sz. 31—2; Lengyel Béla: Magyar Tudomány 1957. 376). Nádass J. szerint a *páncélvonal* szimbólum forrása Vszvevolod Ivanov A 14—69. sz. páncélvonal című partizánregénye, melyet a költő 1925-ben olvasott Bécsben (vö. Nádass J.: J. A. első találkozása a szovjet irodalommal. Szovjet kultúra i. h.; Lengyel B.: J. A. és az Októberi Forradalom. Magyar Tudomány i. h.). Nem lehetetlen azonban, hogy a szimbólum forrását a költőnek az első világháborúval kapcsolatos emlékeiben kell keresnünk.

szélkiáltó mn 2.

Szélkiáltó madár: 'a tavasz jöttét, vihart, hirdető madár' itt: 'megújulást, forradalmat, szebb jövőt hirdető madár' — 1925: danoljon, ha az kell, hej, de danol is már, / fennen dalol már a *szélkiáltó* madár. (*Szélkiáltó madár*. 1: 199).

A MTsz. szerint „szél-kiáltó: csér (vizi madár) (Cegléd Ilosvay Vilmos)”; A CzF. „közönséges tengeri vészmadár, vagy hojsza, sirály, mely a közelgő vészt érezvén kiáltozni szokott” jelentéssel, a Szegedi Szótár 'madárfajta, Numenius arquatus L.' jelentéssel ismeri. Móra Ferenc Rab ember fiai c. művében a következőket írja: Ne visítsatok úgy, nem vagytok ti *szélkiáltó* madarak (i. m. 1958. 67. Móra F. Ifj. Kiadó.). Magam (valószínűleg irodalmi élmények alapján) 'tavasz jöttét, vihart hirdető madár' jelentésben ismerem. Ez utóbbi jelentésre utal különben a vers forradalmi mondánivalója is. A szimbólum nagyon emlékeztet Gorkij A vihar madár dala című versére, melyet Lányi Sarolta 1901-ben fordított magyarrá (vö. A szovjet

költészet antológiája. Bp. 1952. 7—9). Nem lehetetlen, hogy a költő ismerte Gorkij idézett versét.

vörös

I. mn 14 (12 + <2>): *vörös* (13), *vörösek* (1)

1. 'sötétpiros, vérszínű (anyag)'. — **1933**: Dagassz gázlángnál kenyeret, / vagy égess lukas, *vörös* téglát; (A tőkések hasznáról. 2: 92) | **1934**: <Az udvar *vörös* téglakocka / alapján előbb meglapul / [...] / a szappanosvíz> (Szappanosvíz. 2: 400) | Ugyanide más hangulati értékkel: **1923**: megcsókolja forrón hóhideg / ajkát a holtak, aztán elmetéli / nyakát, fehér nyakát s *vörös* selyembe / burkolva szép fejét szökik haza. (Hűség. 1: 86).

a) (kártyalapról) esetleg *átv.* jelentésben; vö.: ÖM². 2: 412. — **1936**: *Vörösek* és feketék, vérben, gyászbán, / fényesre lakkozottan, lámpalázban / így kell kinek-kinek sorsára várni, (Oszítás után. 2: 186).

2. (Testrészeiről, személy bőréről, hajáról, szőrzetéről).

a) 'kidolgozott, agyondolgozott, felmart, gondozatlan'. — **1922**: Benn férfi ül s nehéz, *vörös* kezekkel / flaskót dédelget s dünnög vagy danol; (Tanulmányfej. 1: 67).

b) 'indulattól eltorzult, kivörösödött'. — **1934**: A gyermek [...] / Akárha most született volna / oly *vörös*; fején az erek, / mint pondrók, másznak vonagolva; / [...] / Üvölt, hápog; szopna s retteg. (Iszonyat. 2: 117).

c) (haj, ill. szőrzet színe). — **1928**: egy cirógatás [...] / szakállamon majd egykor megpihen / s *vörös* fonatján büty-

kömig csorog / jó ízzel-gőzzel, mint a gyógyborok (Medáliák. 1: 346).

3. (*átv.*) 'a harc, a forradalom jelképe, színe'. — **1930**: A mérges rózsza meghajol — / *vörös*, de karcsú még a nyár. (Nyár. 2: 27) | **1931**: Várok a *Vörös* <Dolgos> Óriásra! / S vár sonka, kolbász kamra húsiben. / Vár föld és gyár — óh édes jösszte! ... (Beszél a tej. 2: 38, 380.)

a) *Vörös csillag* 'a kommunizmus jelképe'. — **1932**: a munkásság majd a sötét gyárra / szegzi az Ember öntött <*vörös*> csillagát! (Munkások. 2: 49, 383).

b) *Vörös Segély* 'a kommunisták segélyező szervezete az illegális alatt a lebukottak számára'. — **1931**: Enyhítsd kínunk, ha munkás vagy, szabad, / elvtárs, hisz te vagy a *Vörös* Segély. (Lebukott. 2: 46).

4. Szimbolikus költői képben: **1926**: A kelő korongba hajítom hegygel / vadbika *vörös* húsán kalapált gerelyét a fiatal / szűznek. (A kelő korongba hajítom. 1: 252) | **1928**: Kerek kazal tetejében isten guggol ördögképben, / *vörös* paprikaujjakkal dalunk pengeti, (Tüzek éneke. 1: 342) | **1930**: Elszállok, de vad *vörös* remegés az / életért, világot ringat és / áttetszik rajtad, égi hűvösség. (Füst. 2: 23).

II. fn 1: *vörösén* (1).

'vminek a *vörös* (fel)színe'. — **1924**: Im, a hús udvar téglakocka / *vörösén* előbb meglapul / [...] / a szappanosvíz, (Szappanosvíz. 2: 125).

Szinonimái: *bíbor, pír, piros, rőt, tüzes, vérbő, véres, vérszín(ű)*.

Származéka: *vöröslő*.

Összetételei: 1. *vöröshajú*, 2. *téglavörös*, *vörvörös*.

Wacha Imre

Irodalmi stílusunk változása 1925 körül

Századunk elején a szimbolizmustól kezdve a futurizmuson és expresszionizmuson át a dadaizmusig és konstruktivizmusig több irányzat akarta megújítani az emberi kultúrát. Az egymás sarkát taposó, nagy programokkal felépítő irodalmi és művészeti mozgalmak világnézete gyakran zavaros, néha egymásnak ellentmondó elemekből állott, abban azonban egyetértettek, hogy a szokásos irodalmi stílust akarták gyökeresen megváltoztatni.

A magyar irodalomban is jelentkeztek efféle törekvések, amelyek a Nyugat megindulása után az új folyóiratban is otthont kaptak. „A Nyugat első évfolyamainak nyugtalan, mindenáron új utakat kereső, meghökkenítően eredeti költői között van valami hang-azonosság, mintha mindnyájan a Szecesszióhoz címzett kávéházban írták volna verseiket: egyéniségüket eltakarta közös eredetiségük” — írta Bóka László 1941-ben (Tegnaptól máig 78). Irodalomtörténészeink hol impresszionistának, hol romantikusnak, néha affektáltként (Horváth János), hol esztétikai formalizmusnak (Révai József), hol nominálisnak nevezték a stílusukat vagy egyik-másik jegyét. Még az első világháború alatt és utána is néhány évig több vezető írónk különösen a stílusban kereste az eredetiséget. E soroknak az a céljuk, hogy az egyszerűbb, realisabb, a köznyelvhez közelebb álló, a tartalomhoz jobban igazodó klasszikusabb stílus forrásvidékét keressék, és a változás néhány kísérő jelenségét figyeljék meg. Századunk második évtizedének közepe táján sűrűsödnek a stílusváltás jelei.

A hazai fordulatot többen a Horthy-rendszer megszilárdulásával magyarázzák (például Révai József: „... az Ady pátoszától való elfordulás a Horthy-korszak sötétjében költészetünknek az ellenforradalomba való beleszürkülését jelentette” (Irodalmi tanulmányok. 1950. 257), azonban ezen kívül egyéb okoknak is kellett hatniuk (a gazdasági és politikai okok mellett például a közönség kiábrándulása az egymást cáfoló újításokból), mert az egész művelt világban megfigyelhetjük a változást.

A szovjet irodalomban az Oroszországi Kommunista (Bolsevik) Párt Központi Bizottságának 1925. június 18-i határozata döntő jelentőségű a sokféle irányzat és csoportosulás megszüntetésében (Szerapion testvérei — a l'art pour l'art hívei, LEF — Baloldali Front, LCK — konstruktívak, Pereval — Hágó), valamint az egységes „Szovjet Írók Szövetségének” létrehozásában, végül az irodalmi nyelvnek a szocialista realizmus követelményei szerint való fejlesztésében. A határozat természetesen elsősorban irodalompolitikai kérdésekkel foglalkozik, stílusról a lényegre szorítkozva csak annyit mond, hogy a „millió s tömegek számára érthető, megfelelő formát kell kidolgozni” (I. I. Tyimofejev: A szovjetorosz irodalom története. Bp., 1951. 200. A kiemelés Tyimofejevtől ered).

A nyugati irodalmakban nem ilyen határozott a fordulat, de világosan felismerhető. Jellemző tünet, hogy a háború után fellépő első új irány, a szürrealizmus — talán reakcióként a „dada” nihilista túlzásaira — már nem olyan harcias, mint elődei (André Breton: Manifeste du surréalisme. 1924.). Megelégszik már elmosódó lelki tartalmak (álom, tudatalatti) kevésbé konkrét stílusban való közvetítésével, s a hagyományos forma megbontását már nem követeli. Hogy mennyivel közelebb áll a realizmushoz, mint a korábbi mozgalmak, elnevezésén kívül az is mutatja, hogy néhány követője (Aragon, Éluard) egyesíteni tudta a kommunista világnézettel.

A regény műfajában ezek az évek virágoztatták fel az Egyesült Államok lassan kullógó irodalmában a nagy realizmus alkotásait. Theodor Dreiser Amerikai tragédiája 1925-ben jelent meg, Sinclair Lewis ebben az időben írta legjobb műveit (Main street 1920., Babbitt 1922. Arrowsmith 1925.), Ernest Hemmingway novellái után ekkor kezd regényekkel foglalkozni (The sun also rises 1926. Felkél a nap. — A farewell to arms 1929. Búcsú a fegyverektől), Dos Passos legismertebb regényét 1925-ben adta ki (Manhattan Transfer), William Faulkner pedig 1926-ban jelentkezett első művével (Soldier's pay).

Az európai irodalmakban is több jel mutatja az ízlés változását. Thomas Mann 1924-ben adta ki a Varázshegyet, amelyben megtalálta igazi problémáit, Franz Werfel ezekben az években búcsúzott expresszionista fiatalságától. A francia Paul Valéry ekkor jutott tekintélye csúcspontjára. Mint a klasszikusan világos és mértéktartó stílus képviselőjét választotta tagjai közé az Akadémia 1926-ban. François Mauriac regényíró művészete 1922 óta bontakozott ki. Ugyanettől az évtől kezdve jelentek meg Roger Martin Du Gard regénysorozatának, a Thibault-család-nak kötetei, amelyek a realizmus nagy hagyományát elevenítették fel. Az angol Galsworthy és Sommerset Maugham egyéni színésszel ugyancsak a minden fölösleges díszítménytől óvakodó realizmus új képviselőiként szerepeltek az első háború után következő években.

Új műfaj is alakult ki a valóság megismerésére szomjazó és a különféle bűvészmotívumokba befáradt közönség kielégítésére: a regényes életrajz, amely az évek legsikeresebb kiadói vállalkozásává növekedett. Úttörői Lytton Strachey szellemes tanulmányai voltak, a nagy nemzetközi sikert azonban inkább Emil Ludwig és André Maurois egyre híguló életrajzai jelentették, amelyek sorra vették a történelem és irodalom „érdekes” alakjait. A műfaj több magyar művelője közül Harsányi Zsolt emelkedett ki túlzott termékenységgel.

Noha az egyszerűbb stílus megerősödött a világirodalomban, az újító kísérletek sem szűntek meg, hiszen Proust, James Joyce, D. H. Lawrence, Eugene O'Neill munkásságát is ekkoriban ismerték el mind általánosabban.¹

A magyar irodalomban határozottabb a fordulat. Babits Mihály „klasszikus”-nak nevezi az új stílust már 1925-ben (Új klasszicizmus felé című cikkében), talán Horváth János hatására, aki a magyar irodalom eddigi fejlődésének delelőjét Petőfi—Arany „nemzeti klasszicizmusában” látta. Babits nemcsak hirdette, meg is valósította írói gyakorlatában felfogását. Költői pályája második felében eleinte még alig tűnik fel a változás, de az idősebb Babits lírájáról így ír Sőtér István: „Még zeng a vers, de díseit sok helyütt leveti magáról, aszkétai köntösben lép elénk, vagy felfedi önnön pőreségét. Néhol csak a csontvázat látni, s egy-egy sor szikárságában amaz egyszerűség világít felénk, mely szélsőséges formai játékok és vargabetűk után tudott csupán ily ékesszólóvá megérni” (Babits-életrajz. 1941. 57).

Fejlődésének ebben a szakaszában nagyobb hangsúly esik a prózai műfajokra, amelyekben stílusa talán hamarabb egyszerűsödik. Legjobban szembetűnik a változás, ha hasonló témájú, korábbi és későbbi szöveget állítunk egymás mellé. Mindkettő a háború pusztítását elemzi. Az első idézet az 1917-ben megjelent Veszedelmes világnézet című tanulmányból való: „Nem valami háborús világnézetben kell tehát keresni a háború »világnézeti alap-

¹ A nyugati irodalomra vonatkozó adatok nagy részét D. W. Heiney Essentials of Contemporary Literature c. könyvéből merítettem. (New York, 1954.)

jait». Nem valami hazafias vagy militarista meggyőződésekben. Nem meggyőződés *csinálja* a háborút. Ha minden ember jobb meggyőződése szerint cselekedne : nem volna háború. . . Nem háborús világnézet lehet ez, hanem valami fatalisztikus cinizmus, valami rezignált »mindenmindegy« filozófia. S ez a tulajdonképpeni ellenség, ami ellen küzdeni kell. Ez a veszedelmes világnézet, ami a háború lehetőségeit segíti. *Megrajzolni* az ellenség arcképét? Csak futólag *tehetem*, néhány ceruzavonással, hogy karikatúrához *lesz* talán *hasonló*. De annál jobban megértethetem, mért rossz, mi az *üldözendő benne?*

Az ellenség neve : »*antiintellektualizmus*» (Ezüstkor. Összegyűjtött művek 3 : 82—3. Az utolsó szót kivéve a többi kiemelés tőlem ered).

1925-ben az Új klasszicizmus felé című tanulmányban találjuk a másik szöveget, amely jó példa arra is, hogy Babits „visszahúzódása” állásfoglalás sekélyesedő korával szemben : „A háború legiszonyúbb kiábrándulása talán a szellemi kultúra értékébe vetett hit megingása volt, mert csakugyan mit ért egész híres szellemi kultúránk a véres esztelenségek előtt?

Az író gyenge embernek bizonyult, akinek minden kultúrája csak arra volt jó, hogy a legellentétebb esztelenségeket igazolni tudja.

Szellemi kultúrájánál kedvesebbé vált a testi kultúra, mely legalább a testi élet rugalmasságát, erejét, intenzitását biztosítja.

Az író megszűnt a Kor emberi ideálja lenni : helyébe a boxbajnok lépett» (Ezüstkor 155).

Mindkét idézetben megtaláljuk a babitsi próza jellegzetességeit : az aforizmaszerűséget, a csattanós fordulatra való törekvést és a lírai színezést. Ez utóbbi azonban erősebben érvényesül az első idézet szónokiasságában, mint a második higgadtabb hangjában. Legfeltűnőbb a két szöveg mondatainak terjedelme közti különbség. Az első idézet szándékosan feldarabolt, rövid mondatai távol esnek a második nyilatkozat már-már körmondatokká nyúló, alárendelésekkel súlyosbított beszédszakaszaitól. A hosszú mondatos szöveg mégis természetesebbnek, a mindennapi beszélt nyelvhez közelebb állónak hat, mint az első idézet kopogósra rövidített mondatsora. Az a nyilatkozat kerelettebb, magával a stílussal is hatni akar, emebben inkább a tartalomhoz igazodik a forma, noha valami ünnepélyességre törekvés itt is érezhető (a gondolatritmus nyomai, minden mondat új bekezdés stb.).

A másik különbség, hogy az 1925-i szöveget jóval gondosabban fogalmazta Babits, mint az 1917-it, amely szinte szándékosan hanyagnak látszik. Az első négy mondatban háromszor fordul elő a „meggyőződés” szó, négyszer a „háború”, kétszer használ „nagyvonalúan” általánosító, szintelen igét (csinál, tehet). Sőt néha magyartalan is, alighanem szándékosan, amit kiemeléssel jelöltem az idézetben. Mindez a kezdő Nyugat többször bírált modoroságai közé tartozik, amit pályája második felében Babits, a tudatos stilszta levetkőzött.

Gyökeresebben változtatja nyelvezetét a kor egyik legérdekesebb írója, aki szinte tervszerűen tanulja az írómesterséget : Kassák Lajos. Fiatalabb korában alig akadt új irodalmi irányzat az expresszionizmustól kezdve a kubizmusig és konstruktivizmusig, amelyet meg nem hirdetett, és amellyel nem kísérletezett. 1926-ban nemcsak emigrációból való visszatérése jelentett nagy feltűnést, hanem az is, hogy a különféle formabontó törekvéseknek hátat fordított, és a hagyományos irodalmi nyelven kezdett írni. Második korszakában műfaja is megváltozott : az epika nyomult elő az addig inkább művelt líra helyett. Regényeiben (Angyalföld. 1927. stb.) a Budapest környéki proletárok

életét ábrázolta pontos, realista megfigyelésekkel, amelyek ugyan naturalista öncélúságba futnak néha, de általában minden jelzöt latolgatva követik a keresetlen stílus elvét. Lírája is átalakul; néhány szép versében (pl. Halk kis ballada, Balaton stb.) takarékos eszközökkel kelt hangulatot. Legjellegzetesebb műve önéletrajza (Egy ember élete. 1927—34.), amelyben dicsekvés és lírizálás nélkül, elsősorban hitelességre törekedve, szándékosan dísztelen fogalmazásban egy sokat hányatott proletár világot rajzolta meg.

A stílusváltás tudatosságának fokmérője az írók gyakorlatán és vallo-másain kívül az előző korizálás bírálata. Néha fel-felcsillan a kritika (például Karinthy paródiái vagy Babits ilyenféle nyilatkozatai: „Az Ady-korszak elleni visszahatás megmutatkozott a forma leegyszerűsödésében, a pózok hitel-vesztettségében; a szabadvers és formai különködés lassanként divatját múlta” Írók két háború közt 8), leghatározottabban azonban Kosztolányi Dezső fordult szembe az előző ízléssel nagy port felvert Ady-bírálatában.

Kosztolányi írói egyénisége nem változott, de 1925 körül stílusa keményebbé, világosabbá, kristályosabbá fejlődött verseiben is, de különösen prózájában. Kardos László szerint a háború után az irodalmi köztudatban a vers-író „némiképp elhalványult a novellista Kosztolányi mellett”, tehát a műfaj változásában állapítja meg az író fejlődését (K. D. válogatott novellái. 1954. Bev. 5). Vas László regényeiben, novelláiban meglátja „a műfaj legklasszikusabb tisztaságát”, „A bús férfi panasza”-nak egyszerű közvetlenségét pedig Petőfiéhez hasonlítja (K. D. válogatott versei. 1955. Bev. 19).

Ma nemcsak azért becsüljük Kosztolányit, mert novelláinak java a klasszikus realizmus remekműve, mert regényeiben ugyancsak a magasrendű realizmus takarékoságával, kevés szóval mond sokat, mert lírája is elmélyül, hanem azért is, mert korának ízlését: az egyszerűséget, az értelmes világosságot az elsők közt hirdette, s küzdött is érte. A nyelvtisztító mozgalom egyik vezető alakjává növekedett, s okos, fanatizmusuk ellenére mértéktartó cikkei a mozgalmat magasabb színvonalra emelték. Már nemcsak a fölösleges idegen szavak ellen küzdött, hanem az értelmes, szabatos stílusért, a tiszta gondolatokért: a szebb magyar nyelvért.

1929-ben jelent meg a Toll című folyóiratban sokat emlegetett Ady-bírálata: immár harminc éve, ideje tehát, hogy szenvedélytől mentesen igyekezzünk megítélni. Elsősorban Ady stílusának gyengéit veszi célba: „Valami kacskaringós, agyafúrt, elkényszeredett stílust húz magára, mely alól mindinkább kikandikál ízlés-hiánya. Mindenáron eredeti akar lenni. Ez a vágy az eredetiség halála. Fél az egyszerűségtől. Attól tart, hogy ezzel üressé válik. Az egyszerűség valóban csak akkor tartalmas, ha mögötte van is valami. Ehhez igazság kell és alázat. Verseit egy költőprimadonna világboldogító mozdulatával »küldi« — nem »ajánlja« — híveinek. Egyik ajánlás szóról-szóra így hangzik: »Lesznai Annának *ennek a nagyszerű nőnek, de sokkal inkább valakinek és nőnél külön nagyszerű embernek* kezébe helyezem e verseket, melyek *egy vagy több fiatal nőhöz búgnak, epekednek, de vétkesek, tehát egy korrekt Lesznai Anna védelmére bizony rászorulnak s ez így van jól*«. Nehezebb volna egyetlen mondatban több ízetlenséget összehordani” (Kortársak. K. D. hátrahagyott művei. 3 : 46. A kiemelés Kosztolányié).

Már az idézett szövegben is találunk túlzást. A vers „küldése” például aligha „világboldogító mozdulat” akar lenni, csak átvétele a középkori francia líra szóhasználatának, amelyben „envoi” (‘küldés’) az ajánlás neve. (Igaz, ezt is eredetieskedő póznak tüntethetnénk fel.) Aztán az az állítás, hogy Ady

azért fél az egyszerűségtől, mert attól tart, hogy üressé válik! Cáfolgassuk?

Az egész bírálatból még több efféle túlzó általánosítást szűrhatnánk tühegyre. (Érdemes is lenne, ha jutna helyünk.) Bizonyos, hogy a kicsinyes írói versengésen kívül világnézeti okai is lehettek a torzítások mögött rejülő indulatnak. Révai József szerint „Ebből a talajból (a Horthy-korszakban terjedező megalkuvásból) fakadtak a különféle Ady-reviziók, a tíz évvel azelőtt még modernnek számító »nyugatos« irodalom táborában: Ady megmérése és könnyűnek találása különféle esztétikai mérlegeken. Az irodalmi kiegyezés, régi és új, feudális és polgári irodalom összebékülése a l'art pour l'art jegyében lényegében Ady bőrére ment végbe” (Irodalmi tanulmányok. 1950. 250).

Egészében nem helytálló Kosztolányi bírálata, s ezt az is bizonyítja, hogy a korai Nyugat elévült s akkor visszatetsző vonásait más írók műveiben fokozottabb mértékben találhatta volna meg. Mégis Adyt választotta céltáblának: ebben hatniok kellett az említett okoknak. Mégis gyakran találó ez a kritika. A Nyugatban valóban meghonosodott egy külsőséges eredetieskedésben tet-szelgő stílus, amely Adyra is átragadt. (Külön értekezésben kellene foglalkoz-nunk azzal is, hogy mit kapott Ady stílusa környezetétől, és mit kezdeménye-zett ő.) Mikor Révai József „elutasítja” Ady miszticizmusát és arisztokratiz-musát (i. m. 259), akkor a stilisztika szűkebb szemszögéből tekintve és szak-nyelvére fordítva az „affektált”, a „szecessziós” stílust ítéli el, tehát — ebben a tekintetben — igazat ad az Ady stílusát bírálóknak. Kosztolányi cikkének elfogultsága ellenére a stílusváltozást jellemző értéke nagy: benne nyilvánul meg leghatározottabban és legtudatosabban az új ízlés.

A fejlődés fokát azoknak az íróknak pályafutásán mérhetjük, akik tudatosan alig-alig fordultak szembe régebbi munkásságukkal, de megváltoz-tatják előadó modorukat. Egymástól elszigetelve az eddigi kutatás is megállá-pította legtöbbször ezt az átalakulást, általában csak az lesz a következő fejtegetés feladata, hogy összeszedegesse az elszórt eredményeket, és így egy-séges képet igyekezzen formálni. A korszak egyik legjelentékenyebb íróját, Móricz Zsigmondot a változás segíti igazi írói egyéniségének kibontásához. Általános irodalmi felfogást fejez ki Erdei Ferenc, mikor Móricz Zsigmond stílusának tisztulásáról beszél: „Túlélte ezt a korszakot és megtisztulva ennek modorától, későbbi érettebb munkáiban megteremtette a maga külön meg-tisztult kifejezésformáit. A Nyugat hőskorában a meghökkentő naturalizmus lett a Móricz-művek formája, mert ennek a társadalomnak ez kellett. Így lett a Sárarany, a Sári bíró és a Fáklya olyan, amilyen. Hogy ez nem volt az író legsajátabb műformája, azt elárulja az is, hogy a sajátabb nyelvén szület-tett Légy jó mindhalálig volt Móricznak legkedvesebb műve ebből a korszaká-ból” (Móricz Zsigmond ébresztése. Bp., 1945. 25—6. Határozottabban a stí-lusról beszél, s a változást az író fejlődésének egész korszakára terjeszti ki Nagy Péter: „Stílusa lehiggad, leveti első korszakának nem egyszer vissza-tetsző naturalista és expresszionista sallangjait, hangja objektívebbé lesz” (Móricz Zsigmond. 1953. 248). Többek közt Herczeg Gyula is ezt figyelte meg, aki részletesen elemezte a Nyugat „intellektuális” stílusának nyomait Móricz írásművészetében, megállapítván ritkulásukat későbbi műveiben (M. Zs. képalkotásának néhány kérdése. Nyr. 81 [1958]: 61—73).

A változás általánosságát mutatja az is, hogy az impresszionizmus adta szabadsággal a mondat rendjét merészen bontogató Ignotus helyett a húszas években a hűvös, minden színesebb kifejezést latolgató Schöpflin Aladár lett

a Nyugat vezető kritikusa. Még Krúdy Gyula is történelmi regényeket írt ebben az időben (Árnyékkirály. 1926., Mohács. 1926., Festett király. 1929., Az első Habsburg. 1930.). Stílusa tárgyilagossabb, dísztelenebb, sőt szárazabb lett, az ismert hasonlatokat és képeket legfeljebb egy-egy Mikszáthra emlékeztető, fanyar ötlet igyekszik pótolni, és többször nehézkesre sikerült archaizálás helyettesíti az igazi Krúdy-hangulatot.

Nagy Lajos művészete is ezekben az években érik meg. Monográfiája, Kardos Pál szerint 1921-ben kezd tisztulni stílusa, amely 1925-ben „látszólagos szenvtelenséggé” és „jegyzőkönyvszerű tárgyilagosság”-gá igénytelenedik (Kardos Pál: Nagy Lajos. 1958. 135). Fordulatot hoznak Tóth Árpád írói pályáján is ezek az évek, amelyeket Kardos László a költő harmadik korszakának tekint: „Az új versek egyszerűbbek a formában, közösségibbek a tartalomban” (Tóth Árpád. 1955. 268). A monográfia egyik nagy értéke, hogy a világnézeti átalakulás elmélyült elemzése mellett alaposan megfigyeli a forma változását is. Észreveszi, hogy Tóth Árpád 1922 és 1928 között írott verseiben (amelyeknek nagy részét a Lélektől lélekig című kötet gyűjti össze) a szerkezet szigorúbbá fejlődik, képanyaga a népi életből gazdagodik, az inverzió ritkul, a régebbi hosszú, összetett mondatokat rövidebbek váltják fel, az enjambement-ok száma szaporodik, jellegük merészebb, korlátaik lazulnak, sőt strófa-enjambement-ok is jelentkeznek (azaz a versmondat közelíti a prózait), verselésében pedig „az idegen és virtuóz alakok egyszerűbbeknek és magyarázhatóságuk engedik át a helyet” (i. m. 280—92). Mind e változásnak, az egyszerűsödésnek is az a forrása, hogy az értelmi munka fokozottabban érvényesül a költői alkotásban.

Nem ilyen nagy jelentőségű, de határozottan felismerhető a fordulat a Budapesttől távol élő szegedi írók fejlődésében. Földes Anna megállapítja, hogy Móra Ferenc humora 1924-ben a „Hannibál feltámasztása”-val fejlődik szatírává (Móra Ferenc. 1958. 135), Juhász Gyula költészetében Kispéter András megfigyeli a képek konkretizálódását (Juhász Gyula. 1956. 177), s a költő saját vallomása ugyanezt hirdeti. A húszas évek vége felé „Vojtina új ars poétikája a fiatal költőkhöz” — noha a keresett népieskedést is elveti — a különféle „izmusok” túlzásaitól óv, és az igazi egyszerűséget jelöli meg célként:

A falu tornya, mely csöndes nyugodtan
Mereng a zsupptetők fölött, bizony
Különb szívemnek, mint a cifra torta,
Mely habból ábráz téged kölni dóm.

A fiatal József Attila is ez esztendőik folyamán érik meg, ismeri fel az egyszerűség értékét. 1926-ban járt Bécsben, 1927-ben Párizsban, ott alakul át költői egyénisége. Gáspár Endrének írott levelében nyilatkozik erről: „A romantika, amely Bécsben még lényeges alkatrésze volt érzéseim, és ebből következően gondolkozásom struktúrájának, elillant belőlem, s ami még megmaradt volna, azt akarattal fújtam széjjel... Ezek után természetesen arra törekedtem, hogy minél tényszerűbben fejezzem ki az elmondandót...” (Idézi Fővény Lászlóné: József Attila. 1953. 94). Az egyszerű forma vágya már korábban felébred benne: a Nem én kiáltok (Szeged, 1925.) című kötetének „szegényember verseiben”, amelyek a népköltészet hagyományos formáiba oltják a modern tartalmat. Bóka László elemzéséből kiderül, hogy szabadverskísérleteit abbahagyja, de a népi keresetlenséghez később sem lesz hűtlen,

sőt elmélyíti, és segítségével több versében eléri a dalformát (József Attila költői eszközei IK. 1952. és Tegnaptól máig. 1958. 303—31).

A századfordulón fellépő irányzatok közös vonása a formabontás volt. Ezzel együtt járt az a törekvés, hogy az író érzéseit, hangulatát közvetlenül, az értelem lehető kiküszöbölésével adja át az olvasónak. Babits Mihály nem hiába jelölte meg a legfőbb ellenséget az értelemellenségben, az antiintellektualizmusban (Veszedelemes világnézet. 1917.), s ismételte ezt a gondolatot több tanulmányában. A fordulatot az okozta, hogy az egyénieskedő, az érzelmekre hatni akaró, túl színes, „affektált”, „szecessziós”, impresszionista stílust, a meghökkentést, a feltűnni vágyást felváltotta az értelem uralma, a takarékoság (Kosztolányi: a „törlés művészete”), a rendezett mondat, az egyszerűség, a tartalom és forma megnyugtató egyensúlya.

Az említett írókon kívül folytathatnánk a stílusváltozás nyomozását például az erdélyi irodalom alakulásában, a fellendülő nyelvtisztító mozgalmakban (Magyarosan című folyóirat) vagy Kodály Zoltán erős visszhangot keltő javaslatában, amely a helyes kiejtés védelmét sürgette.

Az újítások sorsát azonban a fiatalok állásfoglalása dönti el. József Attila mellett a legtöbb akkor induló író keresetlen, értelmes stílus hívévé szegődött. A népi írók serege és az ún. „tanulmányíró nemzedék” többségében az új ízlést követte. Erdélyi József első verskötete, az Ibolyalevél (a cím is irányt jelöl) 1922-ben jelent meg, Kodolányi János első regénye, a Szép Zsuzska 1924-ben. Hamarosan követte ezeket Illyés Gyula első kötete, a Nehéz föld (1928.). Ugyancsak 1928-ban készült Németh László első regénye, az Emberi színjáték. 1927 után bontakozott ki Halász Gábor (tanulmánykötetének jellemző címe: Az értelem keresése), Kerecsényi Dezső, Szerb Antal és több ma is élő tanulmányíró munkássága. Az egyszerűség, a cicoma nélküli stílus annyira uralkodóvá vált ettől az időtől kezdve, hogy szinte elszigetelt jelenségeknek tűntek fel a romantikus líra képviselői (pl. Weöres Sándor) és a líraibb hangú, különleges stilisztikai eszközökkel dolgozó, Krúdy Gyula álmvilágát reálisabb, népibb tartalommal és izzel megtöltő regényírók, mint Tersánszky Józsi Jenő és Tamási Áron. E fejlődés eredményét mai irodalmunkban is érezzük.

Fábián István

Kosztolányi Dezső : Narancsszín felhő

Megyek az utcán, s egy narancsszín felhőt veszek észre, mely egyedül vitorlázik a kristálytisztá kék téli égbolton. Délután van, három óra. Egyszerre oly mámorra és önkivülete fog el a boldogságnak, hogy meg kell állnom, a falba fogóznom, hogy el ne szédüljek.

— Micsoda ez? — kiáltok fel. — Ennél a narancsszín felhőnél még soha szebbet nem láttam. Az öröm váratlanul, orvul ront rám, mint valami gáztámadás. Nem is tudom, hogy honnan. Csak azt érzem, hogy édes élni, különösen ilyen derült, hideg napokon, megvárni, míg a délután rózsaszín parazsa kialszik, homály borul mindenre, s a fekete égből lassan hullongani kezd a hó, messziről pedig majd lámpák gyulladnak, szánkók csilingelnek. Micsoda ígélet és ígézet száll felém mindenünnen. Úgy rémlik, hogy az, ami igazán szép, még előttem van, nem mögöttem. Dobogó szívvel, rajongva, reménnyel teljesen szemlélem a narancsszínű felhőt, mely lánggal bokrétázva úszik a levegőben, s azon töprengek, hol láttam, milyen tájon, milyen álomban vagy milyen színpadi díszleten, színes lámpákkal, ravaszul és valószínűtlenül megvilágítva. Most már tudok mindent. Ezzel a narancsszín felhővel egy ízben már találkoztam, régen, sok-sok évtizede, amikor három éves gyerek lehettem, vagy legföljebb négy, ebéd után felöltöztettek aranygombos télikabátomba, fejembe nyomták kucsmámat, nyakam köré csavarták sárga csíkos, fekete bársonykendőmet, s dajkámmal átküldtek unokaöcsémhez. Akkor volt ilyen az ég, a felhő, a világítás. Csak egy pillanatra láthattam az egészet, mert nagyon közel laktunk egymáshoz, s ügyet se igen vethettem se az égre, se a felhőre, se a világításra. De most mindenre emlékszem. Emlékszem arra a napra is, amelyre eddig sohasem gondoltam, de ebben a pillanatban ráocsudom, hogy életem legjelentősebb napja volt. Emlékszem, hogy hámoztak ki télikabátomból, hogy vezettek be a túlfűtött lakásba, s hogy álltunk az unokaöcsémmel, előbb tanácstalanul és ámolyogva, mint a gyermekek, mielőtt játszani kezdenek. Emlékszem, hogy a karácsony előtti kurta délután mint szürkült el hamarosan, mint gyújtottak lámpát, és mi lenn a földön, a félhomályban mint csuszokáltunk ide-oda a perzsaaszőnyegeken. Emlékszem, hogy mandarin-narancsot ettünk aznap, s ekkor eszméltem először arra, milyen izgató és fűszeres a héjában lévő illó-olaj, hogy ezüst papírokból csokoládé-cukrokat bontogattunk, s ekkor gyönyörködtem először igazán az ezüstpapír csillogásában és zizegésében, hogy zenélődobozokkal muzsikáltunk, s ekkor élveztem először egy dalt, ekkor fedeztem föl a hangot, a szagot, a színt, ami nagyszerű, csábító és szívdobogtató, az egész életet. Emlékszem, hogy mámorosan és lázasan, pirosra gyulladt füllel késő estig játszottunk, a hajunk összekócolódott, a boldogságtól lerészegedtünk és megnáthásodtunk, s én sírvafakadtam, amikor hazavittek a már sötét utcákon és a hópíhek összeolvadtak forró könnyeimmel. Mindez kísértetként jelent meg most bújócskázva, csalogatva és csalva, megpillantva előttem a jövőt, mely azóta már régen múlttá vált. A „hangulat” az élet ilyen visszatérő mozzanata,

melyhez valami homályos, fölnemdolgozott emlék tapad. Nyilván ez szépíti oly földöntúlivá, ahogy bánatainkat is csak ily homályos, fölnembogozott emlék nehezíti meg és teszi elviselhetetlenné.

Így okoskodom, még mindig állva a fal mellett, befelé kémelve a lelkem szavára. Csodálkozom, mennyi emlék-poggyászt cepelünk magunkkal, mennyi mindent, amiről nem is tudunk, mennyi mindent, ami dermedten hever bennünk, s egyszer talán még majd életre kel, vagy talán sohase kel életre többé. Tűnődve megindulok. Az égre pillantok, a narancsszín felhőt keresem, de akkor látom, hogy közben már az is kihavadt, eltűnt, nincs sehol.

1934. nov. 27.¹

A kötet, amelyből ez a rajz vagy hangulatkép való, Kosztolányi hírlapi cikkeit tartalmazza : „csak a lényegről írhatott : az emberről s általában arról, ami valóságosan él : a kutyáról, macskáról, a rózsáról, akácfáról” (Illyés Gy.: Bevezetés 6).

A keletkezés ideje : 1934. nov. 27. — Kosztolányi ekkor már súlyos beteg volt, jelentkeztek inyrákjának tünetei, gyakran és félelemmel gondolt a halálra. Egy élet s egy költői, írói életmű tömör összefoglalása ez az írás. A végtelenbe pillantó író egy szín, a megpillantott felhő narancsszíne emlékező hangulatba ringatja. Visszaidézi az elsüllyedt gyermekkort, azt az időt, amikor először eszmélt rá a világra ; újra végigéli és élvezi ennek az eszmélkedésnek minden ízét, gyönyörét. Látja régi, csodálkozó, jövőt váró gyermeki énjét ; keresi a régi hangulatot. S mi ennek a felidézett hangulatnak a tanulsága? „A »hangulat« az élet ilyen visszatérő mozzanata, melyhez valami homályos, fölnemdolgozott emlék tapad. Nyilván ez szépíti oly földöntúlivá, ahogy bánatainkat is csak ily homályos, fölnembogozott emlék nehezíti meg és teszi elviselhetetlenné.” — A letűnt gyermekkor álomvilágából visszatéró költő mit sem lát többé a „régii” narancsszín felhőből.

A hangulati párhuzamokat keresve a közel egykorú, 1935-ben megjelent Számadás című verskötet egyes darabjaira, főként a Hajnali részegségre kell gondolnunk :

De fönn, barátom, ott fönn a derűs ég,
valami tiszta, fényes nagyszerűség,
reszketve és szilárdul, mint a hűség.
Az égbolt,
egészen úgy, mint hajdanába rég volt,
mint az anyám paplanja, az a kék folt,
mint a vízfesték, mely irkámra szétfolyt,
s a csillagok
léleklő lelke csöndesen ragyog
a langyos őszi
éjjelbe, mely a hideget előzi, ...
Én nem tudom, mi történt vélem akkor,
de úgy rémlett, egy szárny suhant felettem,
s felém hajolt az, amit eltemettem
rég, a gyerekkor: }

(Összegyűjtött versei 419—20)

¹ Kosztolányi Dezső: Hátrahagyott művei 6., Ember és világ. — Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Illyés Gyula.

A távolba tűnt gyermekkort idézik a Szeptemberi áhítat sorai is :

Nem volt a föld még soha ily csodás,
a fák között mondhatlan suttogás,
a fák fölött szalag, beszélve kancsal
fényvel, lilába lángoló *naranccsal*
az alkonyat csókot hajít a ködnek
és rózsaszín hullámokon fürödnek.
Miféle ország, mondd, e gyermek-ország,
miféle régen elsüllyedt mennyország?

(Összegyűjtött versei 468)

Hangulati megfeleléseket a korai költeményekben is találunk. Ezekre a sorokra : „a délután rózsaszín parazsa kialszik, homály borul mindenre, s a fekete égből lassan hullongani kezd a hó” — a távoli múltból a Téli alkony című ifjúkori szonett felel. Íme a kezdő és befejező szakasz :

Aranylanak a halvány ablakok...
Küzd a sugár a hamvazó sötéttel,
fönn a tetőn sok vén kémény pöfékel,
a hósík messze selymesen ragyog.

S az ónszín égből a halk éjszakában
táncolva, zengve és zenélve lágyan,
fehér rózsákként hull alá a hó.

(Összegyűjtött versei 9)

A gyermekkor varázslatos élményekben gazdag délutánjának leírása a Szegény kisgyermek panaszainak hangulatait kelti életre újra : az Este, este, A kis mécs, a világra eszmélést rokon mozzanatokkal felidéző Játék, majd a Jaj, az estét úgy szeretem kezdetű is :

Ilyenkor a szobánk, mint a sziget
Körötte a hideg lég, mint a tenger.
Kis kucsmáinkon zúzmara zizeg,
piros orcával, könnyező szemekkel
hazajövünk. Kezünkbe korcsolya.
Reánk süt a lámpácska mosolya.
És fő a kedves kávé, forr a tej,
a pesztonka perecért szalad el
és pihegünk, szemünk bámulva néz,
s a sárga gesztenyén végigcsorog
a rózsaméz.

(Összegyűjtött versei 79—80)

A színek, ízek, illatok tobzódó gyönyörűségei — a novellák (Esti Kornél, ötödik fejezet, Novellái 2 : 85), a Pacsirta éttermének részletező, minden apróságot bemutató leírásait idézik emlékezetünkbe. Az ilyen felsorolás sokáig folytatható. Kosztolányi műveiben gyakran találkozunk megfelelésekkel : a műfajok (vers ~ regény ~ novella ; vers ~ rajz) egymásba játszása éppúgy megfigyelhető, mint a tartalmi motívumok és stílári elemek ismétlődése.

A színhely, a nevek, az alakok jellegzetes tulajdonságai néha már ismerősként jelentkeznek. De mégsem azonosak, mindig mások, más-más környezetbe illeszkednek bele, mindenkor az író kifejezési szándékának vannak alárendelve. Talán ez az oka annak, hogy néha egy-egy lélegzetvételnyi kurta írásában is olyan sokat megmutat önmagából. — „Tengerszem”-motívumok ezek; gondoljunk csak a Tengerszem című novella zárómondataira: „Ezután én inkább kis költő akarok lenni. Nem nagy. Olyan kicsiny, mint a tengerszem. És olyan mély” (Novellái 3 : 365).

A Narancsszín felhő Kosztolányi monológja. Az effajta előadásmódot kedvelte és gyakran alkalmazta első, de harmadik személyben is. Szívesen folyamodott ehhez a szabadon áradó, tetszőleges asszociációkat napfényre hozó, rejtett, elfeledett vagy elfeledni vélt élményeket feltáró formához. — Monológban elmélkedik Novák Antal, az Aranyársarkány szerencsétlen tanár hőse az élet és halál kérdéséről, az élet értelmetlenségéről, mielőtt a halálba menekülne. — Vajkay Ákos a Pacsirtában az étlap rejtelmes ételnevein elmerengve a távoli, ismeretlen élet izgató szépségére gondol — s a saját elzártágára, csúnya zsarnok, vénkisasszony lányára, Pacsirtára. Ezt a — mindent, sorsokat, elrontott életek gyötrelmeit magába sűrítő — monológot a rejtelmes *vaniliás metélt* neve indítja el. Ezért és ennyiben hasonló a Narancsszín felhő kezdete: az utcán ballagó író sajátos színre figyel föl; az égre néz, a felhő különös világa távoli asszociációkat ébreszt fel benne, s egyre lejjebb, egyre mélyebbre hatol az elfeledni vélt rétegekben. Előbb csak a gyermekkora jut eszébe, majd annak egy különös napjára, egy csodás délutánra gondol. A délután élménye is többrétű: a külső események, majd az érzékelés gyönyörűsége; a világra eszmélés; a játék gyönyöre; átélése annak az izgatott várakozásnak, amely a távoli, új örömeket sejtető jövőben rejlik. — A befejezés: míg a költő a múlt hangulatát ébresztgette magában — kénytelen a valóságra eszmélni: közben eltűnt az égről az a narancsszín felhő, melyen ő is visszaszállt a letűnt időkbe.

Ezt a szertelen ábrándozást csapongó, áradó, szeszélyesen kanyargó, változó ritmusú mondatokba foglalta Kosztolányi. A kezdő sorok: „Megyek az utcán, s egy narancsszín felhőt veszek észre, mely egyedül vitorlázik a kristálytisztá kék téli égbolton. Délután van, három óra. Egyszerre oly mámora és önkívülete fog el a boldogságnak, hogy meg kell állnom, a falba fogóznom, hogy el ne szédüljek.” — Látszólag tárgyilagos közlés: az író megy az utcán, délután három óra van. Úgy vélhetnénk, mindez a valósághoz tapad. Mi történhet vele, milyen élmény várhat rá a téli utcán, délután három órakor? — Kosztolányi nagyon szereti az ilyen semmitmondónak tetsző kezdéseket; a tárgyilagos közlő mondatok a legalkalmasabbak arra, hogy nyomukban hamarosan bizonyíthassa: igen, látszólag nem történik semmi — és mégis —, egy látványba, egy mozdulatba belefér *m i n d e n*, az egész élet. S az egyszerűnek induló mondatrendet csakhamar feldűlják az áradó, lelkesedő, szertelen, néha szaggatott, máskor véget érni nem akaró, egymásba kapcsolódó mondatláncolatok. — Karinthy mondja Kosztolányi mondatairól: „Van bennük valami lóugrásszerű — két lépés — egyenes lépés — a logika irányában: egy ugrás, oldalt, a képzelet felé” (Karinthy: A zöld tinta kiapadt... Nyugat 1936. 2 : 424).

Ebben a kis írásában is sajátosan vegyíti az író a tárgyilagos és rajongó, áradozó elemeket: megy az utcán — narancsszín felhőt vesz észre; a látvány már jelzi a belőle fakadó rendkívüli élményt — mintegy előrevetíti fényét.

Ez a narancsszín felhő „egyedül *vitórlázik* a kristálytisztá kék téli égbolton”. A felhőről nem azt mondja, hogy *van*, hogy ott *látszik*, ott *látható*, ott *úszik*, hanem: egyedül *vitórlázik*. — Az egyedül vitórlázó narancsszín felhő a tengerre — az élet végtelenjére először kitekintő ifjú költőt, Esti Kornélt juttatja eszünkbe: „A tenger szebb és nagyobb volt annál, amit valaha is elképzelt. Sima, kék végtelen, rajta a bárkák, csorba fél dióhéjak és vitórlák, fehér, *narancsszín*, fekete vitórlák, ferdén rábillenve, mint pilleszárnyak, tikkadt lepkek, melyek leröppennek a víztükörre s isznak belőle” (Novellái 2 : 64).

A „Délután van, három óra” mindennapos megállapítása még visszarántaná a valóság talajára — de már árad szertelenül: „Egyszerre oly mámorea és önkívülete fog el a boldogságnak, hogy meg kell állnom, a falba fogóznom, hogy el ne szédüljek.” Ezzel a mondattal egyszersmind megindul az emlékezés lavinája.

A monológ természetének megfelelően kérdés indítja el a múltba fordulást; két szó: „Micsoda ez?” — s aztán egy mondatba sűrített vallomás: „Ennél a narancsszín felhőnél még soha szebbet nem láttam.” Az emlékezést bevezető hasonlat: „Az öröm váratlanul, orvul ront rám, *mint valami gáztámadás*.” — Ez a hasonlat a valóságból, a mindennapi életből meritődött: váratlan és szokatlan, meglepő: *öröm* — és *gáztámadás*. — A harmincas évek elején vagyunk, a háborús készülődések, a haditechnika rohamos fejlődésének idején, amikor a gáztámadás lehetőségének rémsége — az első világháború borzalmainak felelevenítéseként — újra rátelepült a lelkekre. Kosztolányi a gáztámadás jellegzetes jegyeiből a váratlanságot ragadja meg és kapcsolja össze az öröm elcsépett, évezredek során számtalan hasonlattal koszorúzott fogalmával.

Az életöröm lelkes, áradó, többsoros mondatai következnek: „Csak azt érzem, hogy édes élni, különösen ilyen derült, hideg napokon... a fekete égből lassan *hullongani* kezd a hó...” (visszacsengenek a Téli alkony már idézett sorai). — A *hullongani* a *hull* ige játszi gyakorító továbbképzése. — Ezt a játszi szóképzést — a természeti kép lezárásául — szójáték követi: „Micsoda *ígéret* és *igézet* száll felém mindenünnen.” Az *ígéret* és *igézet* Kosztolányi vidám, kancsal rímeit juttatja eszünkbe, azokat, amelyeket sokan pusztá formalizmusnak, olcsó hatásvadászatnak tekintettek. Nem értették meg azt, hogy számára a forma sohasem lehetett közömbös, mert a kifejezés lehetőségét látta benne, az írói megnyilatkozás legfőbb eszközének tartotta. — Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az a sokat ócsárolt forma a magyar nyelv elemeiből ötvöződött egybe Kosztolányi írásművészetében — utánozhatatlan szépséggel.

A szójátéknak itt is funkciója, helyi szerepe van: az *ígéret* a jövőbe tekint, az *igézet* pedig a múltat varázsolja vissza; szemlélődése fokozatosan fordul a múlt felé. Nem közömbös itt, ebben a helyzetben a fokozás nyelvi eszközének felhasználása sem: *Dobogó* szívvel, majd: *rajongva*, végül: *reménnyel teljesen* figyeli a narancsszín felhőt. — S a szemléleti kép ebben a pillanatban emlékképpé válik. Ezt az emlékképet is *rajongó*, lelkes, áradó mondat festi: szóismétléses fokozások: *milyen* tájon, *milyen* álomban, *milyen* színpadi díszleten; — új és szokatlan határozós szerkezetekkel: *ravaszul* és *valószínűtlenül* megvilágítva.

Majd újra rövid mondat következik: „Most már tudok mindent” — így vezeti be a gyermekkor áradó, lelkesen újra átélt emlékképeit a maga módján finoman részletező leírással. Azt is megtudjuk, hogy az aranygombos télikabátú egykori kisiúnak kucsmája, sárga csíkos fekete bársonykendője volt. Ilyen apró-

lékos gonddal festett képekkel a Szegény kisgyermek panaszaiiban, vagy a novelákban találkoztunk. — A régen eltemetett mélységekből, a tudatalatti rétegekből feltörő emlékképek egymást idézik fel : az *emlékszem* állítmányok ismétlése utal erre : „De most mindenre *emlékszem*”. — Újra csak egyszerű mondat indítja el az emlékezés lavináját. — Öt múltba tekintő mondat élén áll az *emlékszem* ige. A ritmikusan ismétlődő, hullámzó emlékképek egyre mélyebb, egyre jelentősebb élményeket tárnak fel. Az első mondat még a külső élmény-párhuzam jegyeit sorolja fel : a gyermekkor egy téli délutánján volt *ilyen* narancsszínű a világitás. — Megragadó az érzékelésre vonatkozó fokozó értékű felsorolás ; a felfedezés, megismerés öröme : „ekkor fedeztem föl a *hangot*, a *szagot*, a *színt*, ami *nagyszerű*, [$>$] *csábító* [$>$] és *szívdobogató*, az egész életet.” Az utolsó, tartalmi szempontból és stilisztikailag tovább már nem fokozható — *egész életet* — szó szerkezet zárja le a többször visszatérő, fokozó értékű mondattárgyakat.

A befejezéséppen felszínre törő emlékkép a játék apoteózisa, felmagasztalása a maga nyelvi eszközeivel is : „*mámorosan és lázasan* (pirosra gyulladt füllel, késő estig) játszottunk”; majd a túlzó határozós szerkezetek : „a boldogságtól *lerészegedtünk és megnáthásodtunk*” — mindez fokozó értékű, hangulatos és igen hatásos.

Az emlékképek felelevenítését az *ígéret* ~ *ígézet* szójáttékkal kezdte az író, befejezésül újabb, most már fokozó értékű szójáttékot alkalmaz : az emlékképek *bújócskázva, csalogatva* és *csalva* jelennek meg ; egyszerre érvényesül bennük az alliteráció, a fokozás és a belső ellentét. S ez után — egy szempillantás alatt visszatér a jelenbe, tovább játszva a szójáttékot : „megvillantva előttem a *jövőt*, mely azóta régen *múlttá* vált.” Azt, hogy az író váratlan fordulattal maga mögött hagyta a gyermekkor emlékképeit, s a jelen felé fordult, csupán a jövő és a múlt viszonylagosságára való utalásból érzékeljük.

Súlyosak, magasrendűek a következő mondatok ; egy írói életmű tanulmányát foglalják össze ; azt, amely a regények, novellák tanulsága is : „A »hangulat« az élet ilyen visszatérő mozzanata, melyhez valami homályos, fölnem-dolgozott emlék tapad. Nyilván ez szépíti olyan földöntúlivá, ahogy bánatainkat is csak ily homályos, fölnembogozott emlék nehezíti meg és teszi elviselhetetlenné.” A játszi szópár : *fölnemdolgozott* ~ *fölnembogozott* — mély kapcsolatokat jelez : az író felfogása szerint ismerni kell a világot, hogy megérthes-sük. — Ezt vallotta az ifjú Esti Kornél is : „Én írónak készülök... ezt tanulni is kell : folyton virrasztani, szenvedni, megérteni önmagunkat és másokat, kegyetlennek lenni önmagunkhoz és másokhoz” (Novellái 2 : 66). — De Kosztolányi reménytelennek látja *azt* a világot, amelyben él ; verssorokat juttat eszünkbe újra ; a Bús férfi panaszai-ból :

Nincsen remény, nincsen remény,
Az élet az kemény, kemény

(Összegyűjtött versei 215)¹

Hasonló keserű tanulságokat idézhetünk a regényekből is : gondoljunk csak Vajkayék s a fiatal Ijas Miklós beszélgetésére. Az öreg Vajkay is kilátástalannak látja az életet : „Vannak, akiknek csak a fájdalom marad, a kegyet-

¹ „Kortársai az írói eszközök fényességétől nem látták, a nyelv raffinált zengésétől nem hallották prózájának java mondanivalóját, ... hogy tudniillik ez a világ reménytelenül korhadt és velejéig hazug” (Válogatott novellái. Ep., 1954. Kardos László bevezetése 6).

len, alaktalan fájdalom, mely semmire sem jó, semmire sem használható, csak arra, hogy fájjon” (Pacsirta 108).

A Narancsszín felhő utolsó szakasza kétkedő, játékos — de mélységek fölött játszó mondatokat tartalmaz : „Csodálkozom, mennyi emlék-poggyászt *cepelünk* magunkkal” — a tréfás hangulatfestő ige a summázás komolyságát ellensúlyozza ; — „s *mennyi mindent*, amiről nem is tudunk” — újra szóismétlés hangsúlyozza a mondottak fontosságát : „*mennyi mindent*, ami dermedten hever bennünk” ; majd ellentétek : „s egyszer talán majd *életre kel*” — „vagy *talán sohase kel életre többé*”. — A két *talán* egymás hatását rombolva a kétkedést erősíti. — Nem volna teljes, jellemző az ebből a kis írásból nyert Kosztolányi-kép, ha nem kedves, könnyed fintor zárná le : „Az égre pillantok, a narancsszín felhőt keresem, de akkor látom, hogy közben már az *is kihamvadt, eltűnt, nincs sehol*.” Az *is* visszautal a múltra, a fel nem támasztható gyermekkorra, a tűnő életre ; az elmúlás szinonimái a valóságra ébresztenek : a költő hasztalan tekint az ég felé, a felhő, mely az imént még lánggal bokkrétázva úszott, a semmibe ényészett.

*

A kép, amelyet ennek a kurta írásnak elemzésével rajzolhattunk Kosztolányi stílusművészetéről, csak igen-igen vázlatos lehet ; néhol nem is léphettük túl az általánosítások határait ; amit „tanulmányként” elmondhatunk, az sem sokkal több ennél. Kosztolányi legszebb leírásai, jellemzései egyszerűségükkel, keresetlenségükkel hatnak ránk ; s ha erre a hatásra felfigyelünk, észre kell vennünk azt is, hogy kezében gyakran éppen a semmitmondó nyelvi-stilisztikai elemek válnak a magasrendű művészi ábrázolás eszközeivé. De — hiába figyeljünk bár éles szemmel — az egymástól elszigetelt jelenségek, elvonatkoztatott formák tanulmányozása nem vezethet eredményhez : egyszerre, egyidejűleg *m i n d e n t* számba kell vennünk : a névelőhasználat éppúgy fontos lehet, mint a metaforák alkalmazása, — de a névelő önmagában csak nyelvtani kategória, a metafora klisé valamely stilisztikai adattárban ; csak akkor elevenednek meg, ha az író művészi céljainak szolgálatába állítja őket.

Kosztolányi a világirodalom klasszikusairól mondta, de közvetve önmagát is jellemezte a következőkkel : „A mi mesterségünk szerény, nem tűr meg szerénytelenséget. Minden alkotó, aki ezen a téren teremtett valamit, keveset markolt és sokat fogott. . . Csak esetlegesnek látszó történetet mondanak el, úgy, hogy az egész élet jelképévé válnak és ezzel lesznek naggyá” (Ábécé 186).

Horváth Mária

Iskolai nyelvművelő*

A Művelt Nép kiadónál 1956-ban megjelent Nyelvművelő háromezer példánya gyorsan elfogyott. A Tankönyvkiadót dicséri, hogy felismerve a nyelvművelő irodalom iránt megnyilvánuló érdeklődést, újraserkesztett formában ötezer példányban adta ki. Valóban hiányzott eddig hasonló segédkönyv a magyar szakos nevelők kezéből. Az Iskolai nyelvművelő a fel-

* Szerkesztette Lőrincze Lajos. 1959. Tankönyvkiadó, 422 lap.

szabadulás előtti nyelvi olvasókönyvek hagyományait van hivatva folytatni, de immár marxista nyelvszemlélettel, korszerű nyelvművelő alapelvekre építve.

Lőrincze Lajos a korábban megjelent Nyelvművelő szerkezetét megőrizte. Négy témakör szerint csoportosulnak a cikkek, tanulmányok: 1. A magyar nyelv múltjából és jelenéből, 2. A magyar nyelvművelés múltjából, 3. Hogy is van jól magyarul? 4. Magyar stílus, magyar irodalmi nyelv. Mivel a cikkek összeválogatásának szempontjai az új kiadásban némileg mások, egyrészt kimaradt néhány írás a Nyelvművelőből, másrészt néhány új, az iskolai anyanyelvi oktatás szempontjából szükséges cikk került bele. A csere az egyes fejezetekben nem egyforma mértékben történt meg. Az első fejezetben Pais Dezsőnek a rejtett összetételekről írt cikke nyújt friss és nyelvtörténeti szempontból igen érdekes anyagot, s egészíti ki a tanulmányok sorát, amelyek nyelvünk eredetéről (Kálmán Béla), a Tihanyi Alapítólevélről (Bárcei Géza), szókincsünk nagyságáról (Kelemen József) és gazdagítóiról (Kovalovszky Miklós), szólásainkról (O. Nagy Gábor), a párhuzamos átvételekről (Kálmán Béla), szavaink életéről (Martinkó András) és személyneveinkről (Lőrincze Lajos) tájékoztatnak. Fájjaljuk, hogy hiányzik egy cikk nyelvjárásainkról, így a könyv a népnyelv élő változatáról mai szemléletünk alapján ismereteket nem nyújt, pedig éppen az iskolában volna fontos a nyelvjárás helyes megítélését támogatni, s a ma is mutatkozó helytelen felfogásokat egy, a nyelvjárásnak a nemzeti nyelvhez viszonyított szerepét tisztázó tanulmánnyal eloszlatni.

A második fejezet régi anyagát Ferenczy Géának Kosztolányiról írt tanulmánya egészíti ki. Így teljessé válik az a sor, amely Kazinczy (Ruzsiczky Éva) Csokonai (Szilágyi Ferenc), Arany János (Nagy J. Béla) után a modern magyar irodalom egy kiváló képviselőjének nyelvművelő elveit és örökségét mutatja be. A tantervben nem szerepel ugyan Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond munkásságának ismertetése, így tehát a magyar órákon nem mint a tananyaggal kapcsolatos kiegészítés szerepelhet két nagy nyelvművelőnk tárgyalása, hanem mint a vázolt hatalmas nyelvművelő örökség tudományá specializálódott láncszemei (Szarvasról Dénes Szilárd, Simonyiról Prohászka János írt).

A leggazdagabb téma a harmadik, s ezt szerencsésnek tartjuk, hiszen ez a fejezet tartalmazza a nyelvtanórákon szinte közvetlenül felhasználható anyagot. Az ikes ragozásról (Lőrincze Lajos), a tárgyias ragozás használatáról (Rácz Endre), a suksük nyelvről (Kovalovszky Miklós), az igekötőkről (J. Soltész Katalin), a határozói igenevek (B. Lőrinczy Éva), a névelők használatáról (Imre Samu és Farkas Vilmos), a vonatkozó névmás számbeli egyeztetéséről (Tompai József), szórendi kérdésekről (Deme László) nyújt körültekintő tájékoztatást ez a fejezet. De a tanár nyelvszemléletének a fejlesztése s munkájának segítése szempontjából is igen hasznos anyagot tartalmaz ez a fejezet. Bárcei Géza tanulmánya anyanyelvünk magyarságáról a nyelvi tudat kifejlesztéséhez azzal nyújt jól használható anyagot, hogy nyelvünk rendszerbeli sajátosságainak tárgyalásával az iskolában tanult idegen nyelvekkel összehasonlítási alapot teremt. Hézagpótló jelentőségű Lőrincze Lajosnak a jó és szép magyar kiejtésről írott cikke, azt várjuk tőle, hogy a névelők felismerjék ennek a problémának rendkívüli fontosságát, hiszen a kiejtés normalizálása mindezekig jóformán csak írott követelménye az iskolai nyelvtanításnak. Minthogy a tanár csak szakművekből kaphatott tanácsokat

arra nézve, hogy miképpen javítsa növendékei kiejtését, ezen nem is csodálkozhatunk.

Igen fontos határterületen mozog Deme László cikke: A versolvasástól a versmondásig. Kölcsenyek a Zrínyi dala című költeményén mutatja meg, hogyan készülhet a tanár az irodalmi órákon tárgyalandó szövegek nyelvi elemzésén keresztül a tartalom helyes közvetítésére, s hogyan készítheti elő tanítványait a helyes és kifejező előadásra.

Szemere Gyula írása helyesírásunk alapelveinek „harcáról” ugyancsak rendkívül jelentős a nyelvi oktatás eredményessége szempontjából: az elvi alapvetés a helyesírás tanításában mindeztideig háttérbe szorult, pedig a gyakorlat egymagában — elméleti tisztázottság nélkül — nem lehet sem elég színvonalas, sem elég eredményes. A nyelvművelés elvi tisztázását segíti elő Nagy J. Béla cikke a nyelvhelyességi babonákról. Jelentősége főképp abban van, hogy felvilágosítja az olvasót a merev nyelvi norma káros voltáról, s ízeletét ad abból az óvatosságból és körültekintésből, amelyet a nyelvhasználat dolgában állást foglaló nevelőnek el kell sajátítania. Ugyancsak elvi jelentőségű Fábrián Pálnak az idegen szavak használatáról írott cikke. A sort Ferenczy Géza írása egészíti ki hivatalos és tudományos nyelvünk magyartalanságairól.

Ha valamit hiányolunk ebből a fejezetből, az a számnevek és a kötőszók használatára vonatkozó korszerű tájékoztatás. Az utóbbinak különösen nagy jelentőséget tulajdonítunk, mivel a gondolatoknak grammatikailag ép mondatformákban történő kifejezéséhez segíthetne igen hatékonyan. Igaz, hogy a következő fejezetben Bencédy József ír a mondat szerkesztés néhány kérdéséről, ebben azonban a kötőszóknak nem juthatott elég hely.

A negyedik fejezet tanulmányainak sorát egy Csokonai vers nyelvi-stilisztikai elemzése (Szilágyi Ferenc: Csokonai: Tüdőgyulladásomról) egészíti ki. (Bárcezi Géza elemzése Kisfaludy Sándor Boldog szerelmének egy daláról a korábbi kiadásban is szerepelt.) Károly Sándornak a XVI. századi Bornemisza Péter nyelvéről írott összefoglalása azért figyelemre méltó, mivel egy tőlünk időben távol álló kor irodalmi nyelvének az elemzéséhez nyújt segítséget. T. Lovas Rózsának a stíluselemzés tekintetében olyan hasznos két írása mellé (A versek zenéje. Milyen szavak találók a versbe?) most a képes kifejezésről és a költői képről írott tanulmánya társul kiegészítőképpen; a költői képalkotás műhelyébe nyújt bepillantást, s fogalomtisztázó jelentőségű. Balázs János a rokon értelmű szavakról, Tompa József az elavult nyelvi formák művészi felhasználásáról ír, mindkét tanulmány jelentősen járul hozzá a tanulók stílusérzékének fejlesztéséhez. A kötetet Bencédy Józsefnek már említett dolgozata zárja le: A mondat szerkesztés néhány kérdése. Ez szintén olyan írás, amely a tanár számára igen-igen hasznos, hiszen a dolgozatok javításához, a tanulók élő beszédének helyes megítéléséhez nyújt fontos szempontokat néhány tipikus hiba feltárásával és néhány magasrendű költői megoldás közlésével.

A kötet a magyar nyelvművelők széles táborát gyűjti egybe: a több évtizedes nyelvművelő múltra visszatekintő szerzők a „fiataloknak” nyújtanak kezet — egységes „frontot” alkotva — ebben a harci feladatnak is beillő ügyben, hogy tudniillik anyanyelvi művelődésünk eredményeit az ifjúság körében gyümölcsöztessék. A kötetre égető szükség volt, sok nevelő aggodalommal figyelte tanítványai nyelvének sokféle romlását, s most hatékony fegyvert kap mindennapos harcának sikeres megvívásához.

Mint hogy az Iskolai nyelvművelő nem tankönyv, alkalmazásának területeit, felhasználásának módját a módszertan elvei szerint esetenként, belátása szerint találja meg a tanár. Vannak olyan részek, amelyek olvasmányként alkalmazhatók az órán vagy az órán kívül háziolvasmányként (ilyenek a szólásokról, a névadásról stb. közölt anyag). Más fejezetek az óravázlat elkészítésekor segíthetik a tanárt akár a szemléltetés, akár a gyakorlás megtervezésében (leginkább a harmadik fejezet anyaga alkalmas erre). Más fejezetek mintául szolgálhatnak egyéb anyagrészek feldolgozásához (ilyenek főképpen a verselemzések). Ismét más fejezetek a tanári munka elvi tisztázását segíthetik elő (ilyenek az általánosabb kérdésekkel foglalkozó cikkek).

Hozzá kell azonban tennem: korántsem tarthatjuk eszményi megoldásnak azt, hogy az Iskolai nyelvművelő didaktikai szempontból nem „tisztá műfajú” kiadvány, azaz se nem vezérkönyv a tanár számára, se nem segédkönyv a tanulók számára. A könyv jellegének ez a felemás volta ugyanis külön tervező munkát kíván a tanártól, amikor a könyvet alkalmazni kívánja. Ezért fejezzük ki azt a reményünket, hogy egykor majd a tantervet és az oktatás folyamatát is figyelembe vevő vezérkönyvet, illetőleg segédkönyvet kap majd a tanár, illetőleg a tanuló. Persze, így is sok ötletet, gyakorlati megoldási módot meríthetünk belőle, s így tartalmi és módszertani szempontból is kiváló segédeszköze a nyelvművelésnek a magyar szakos tanárnak.

Szende Aladár

Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára*

Igen öröndetes, hogy ez a kitűnő segédkönyv második kiadásban megjelent: a helyesírás tanításában már nélkülözhetetlenné vált. Ehhez képest az impresszum vallomása elégedetlenséggel tölt el: mindössze 2200 példányt nyomattak belőle, ez a példányszám pedig a szükségletnek bizony csak töredékét elégítheti ki.

Pedig a kötet az első kiadáshoz viszonyítva értékes módszertani bevezetéssel bővült. A szerző ebben helyesírásunk alapelveiről tájékoztat, foglalkozik a helyesírás-tanítás tartalmával és módszereivel: a tudatosítással, a gyakorlással, az ellenőréssel, valamint a Helyesírási Szabályzat használatának tanításával. Ezt a tájékoztatást azért is üdvözljük, mivel határozottan körvonalazza a helyesírás-tanítás didaktikai helyét és jelentőségét, elvileg tisztázott tanácsokat ad az oktatásban követendő eljárásokra, hangoztatja a nevelési eszközök igénybevételének fontosságát a jó helyesírási készség elérésében (a tanulónak felelősséget kell vállalnia a leírt szó hibátlanságáért!), s képviseli azt az álláspontot, hogy a helyesírás közügy, az írás normalizálásával fontos szerepet játszik a köznyelvi egység előmozdításában.

Két dologban hiányoljuk a szerző tájékoztatását. Az egyik a norma kérdése: hogyan állapítsuk meg a tanulók dolgozatainak értékét helyesírás szempontjából. A normának van irodalma, alkalmazzák is. Az ellenőrés és az elbírálás egységesítésében egy gondosan kidolgozott normarendszer jelentős segítséget adhatna. A másik kérdés a közölt gyakorló szövegek felhasználásának módja. A szerző talán szerénységből nem szól erről, pedig nem közömbös, hogy jól bánik-e a tanár ezekkel az igen hasznos szövegekkel. Tudniillik nemcsak egyféleképpen használhatók fel: tollbamondás alkal-

* Második, bővített kiadás. Budapest; 1959. Tankönyvkiadó. 158 lap

mával, hanem a gyakorlásnak többféle megoldási lehetőségét kínálja. Ilyen például a helyesírási elemzés szóbeli és írásbeli módja: a tanár felolvasta szövegből a tanulók kiemelik a tárgyalt jelenséget tartalmazó szavakat, ezeket tovább elemzik (aláhúzásokkal, csoportosítással, magyarázattal stb.). A szövegek gazdag példaanyagukkal változatos gyakoroltatásra adnak alkalmat, ezért nem ártott volna, ha a szerző erről is ejtett volna néhány szót.

Minthogy a tárgyi részekben jelentős változtatások nincsenek, s a gyakorló szövegek is csak annyiban változtak, hogy az elavult részeket újabbakkal váltotta fel a szerző, az első kiadásnak folyóiratunkban közölt ismertetéshez (Nyr. 80: 388—90) jelentős hozzátennivalónk nincsen. Ismét hangoztatjuk azonban, hogy ennek a könyvnek nagy szerepe van az általános helyesírási színvonal emelésében, használata rendkívül ajánlatos nemcsak a középiskolában, hanem különféle tanfolyamokon, sőt magántanulásban is.

Sz. A.

A hiába szófaja. Pákász Sándornénak válaszoljuk:

A *hiába* jelentése annyi mint 'sikertelenül, cél nélkül, eredmény nélkül'. Ez tehát határozói, mégpedig módhatározói jelentés, a mondatban módhatározóként fordul elő. A módhatározó mondatnani kategória. Az a kérdés, milyen szófajta a *hiába*. Módhatározóul állhat például ragos főnév is. A *hiába* végén valóban van rag, a *-ba*, de ezt ma már inkább csak a nyelvész tudja, aki a szó tövét is ismeri: *hi*, *hé*, amely annyit jelentett, hogy 'üresség, hiány', s így *hijában*, *hiában* azt jelentette: 'hiányában'. (Valamikor feltehetően névszó állt előtte, mondjuk így: *eredmény hiijában mentem el*, s így helyzete régen valóban névutói lehetett.) Ma már az 'üresség, hiány' jelentésű *hi*, *hé* szó kiveszett köznyelvünkéből, s így a ragot sem érzékeljük a végén, hanem az egész *hiába* szóalakot egységes szónak fogjuk fel. Az ilyen ragos főnévből lett, ma már nem elemezhető, megkövesedett szóalakok, amilyen pl. az *iziben*, *tüstént*, *rögtön*, *vaktában* is, a h a t á r o z ó s z ó kategóriájába tartoznak.

Van még egy érdekessége a *hiábá*-nak. Sokszor hasonlít a használata a *bár*, *ám**bár*, *noha* megengedő kötőszók használatához: *Hiába állsz az utamba, én minden akadályt elhárítok ~ Bár az utamba állsz, én ...* stb. Határozószósból nem egyszer lesz kötőszó, hiszen éppen a *bár* meg a *ha* is példája lehet az ilyen fejlődésnek. Nincs kizárva, hogy valamikor a *hiába* is kötőszóvá fejlődik vagy kötőszói használata is alakul ki. Ma még azonban az említett megengedő jellegű mondatokban is világos az 'eredménytelenül, sikertelenül' jelentés, s hangsúlyos volta és az ezzel együtt járó szórend (*hiába mész el*; viszont: *noha elmész*) is ellentmond ez ideig a kötőszói jellegnek.

K. S.

Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról

Információ továbbítására hivatott jelrendszerek s így a nyelv vizsgálatában is fontos szerepe van a statisztikának. A csillagászok előre kiszámíthatják egy várható égi esemény bekövetkezésének pontos idejét. Az információt hozó nyelvi jel esetében ez lehetetlen. Mert ha előre tudnánk, hogy beszédársunk mit fog mondani, akkor már nem lenne szükséges, hogy előadja mondanivalóját. A nyelvi jelek érkezési idejének bizonytalan volta miatt várható, jövőbeli viselkedésükre, előfordulásuk módjára és mérvére csak múltbeli viselkedésükből következtethetünk. Innét ered a statisztika alkalmazásának szükségessége.

A nyelv olyan jelrendszer, melynek jelei nem azonos valószínűséggel merülnek fel, hanem egyesek egész sűrűn, mások csak nagy ritkán. Ezért statisztikai vizsgálatnak vehetjük alá legkülönbözőbb rendű elemeit a fonémáktól a mondatokig. Leggyakoribbak a fonéma- és a szóstatisztikák.

Ami a fonémastatisztikákat illeti, azoknál a relatív gyakoriság megállapítása a főcél, vagyis annak kiderítése, hogy meghatározott mennyiségű (rendszerint 1000) fonéma között hányszor ismétlődik ugyanaz a fonéma. Sajnos, az ilyen vizsgálatok egyelőre nem igen szolgálják meg a rájuk fordított sok aprólékos munkát és fáradságot. Mint egy ízben már rámutattam,¹ eddig még nem sikerült a fonéma gyakorisága és sorsa között törvényszerű összefüggést találni. Ezért az egyes fonémák gyakoriságában megfigyelhető eltérések tudomásul vételén kívül — legalábbis egyelőre — nemigen tudunk mit kezdeni a kapott eredményekkel.

A szókincs statisztikai vizsgálatának is az a fő feladata, hogy megállapítsa a szavak előfordulási sűrűségét, s e szempontból rangsorolja őket. Ilyen esetben a vizsgált közlés valamennyi tagját (tehát minden szót) *jel*-nek, az azonos jeleket pedig *típus*-nak nevezzük.

Azt hiszem, egy rövid példával világíthatjuk meg legegyszerűbben a különbséget. Az alábbi mondat: „Az ipar fejlődése hat az ország egész életének fejlődésére” kilenc jeltől áll (*az, ipar, fejlődése, hatni, az, ország, egész, élet, fejlődés*), de e kilenc jel csak hét típust ad (*az, ipar, fejlődés, hatni, ország, egész, élet*), mivel két-két jel (*az, fejlődés*) ismétlődik. Más szóval: jelnek nevezzük a közlés *m i n d e n* szavát, típusnak viszont csak a különböző szavakat. Ha egy szó ismétlődik, akkor annyival növeli a jelek számát, ahányszor előfordul — de a típusok számát csak eggyel. Nyilvánvaló, hogy a típusok száma általában mindig kevesebb, mint a jeleké. Határesettel állunk szemben ott, ahol nagyon rövid, csak egy-két szavas a közlés, mert ebben az esetben nem valószínű, hogy ismétlődés történik. De már négy-öt jel esetében rendszerint ismétlődnek a jelek, ha más nem, hát a névelő.

Azt természetesen minden különösebb számolgatás nélkül tudjuk, hogy bizonyos szavak gyakran szerepelnek, mások meg jóformán soha. De csak a statisztikai vizsgálatok eredményeinek áttekintése után csodálkozunk el igazán azon, hogy az élőbeszédnél

¹ Antal László: Kibernetika és nyelvtudomány. Magyar Tudomány. 1956. 7—12. szám. 337—40.

sokkal választékosabb írott közlésekben is mennyi az ismétlés, s a nyelv szókincsének viszonylag milyen kis hányada teszi ki a közlések orozslánrészét. Íme, néhány adat: Miller¹ szerint az 50 leggyakrabban használt szó teszi ki beszédünk 60, írásunk 45 százalékát. Nemes² pedig közel 400 000 szóra terjedő vizsgálata alapján úgy találta, hogy az összes előfordulások negyed részét az első 15, felét az első 174, háromnegyed részét pedig az első 908 szó adta! (E vizsgálat eredményeinek fényében láthatjuk azt is, miért lehet egész rövid, néhány hetes nyelvtanulás után egy idegen nyelv szövegeit már elég könnyen megérteni.)

Eldridge³ egy 44 000 jelet számláló újság adatait ismerteti. A 44 000 jelben csak 6000 típus szerepelt, az ismétlődések száma tehát itt is rendkívül nagy volt. A 6000 típusból 2976 csak egyszer fordult elő, 1079 kétszer, 516 háromszor, 294 négyszer. A továbbiakban az előfordulási sűrűség növekedésével az ugyanannyiszor előforduló típusok száma fokozatosan csökken, mígnem eljutunk egy típushoz (a *the* névelőhöz), amely egymaga 4290-szer fordult elő a szóban forgó újságban.

Zipf⁴ még 1935-ben javasolt egy sajátos formulát, mely szerint elég nagy, tetszőleges jelszámú szövegrészben az ugyanannyiszor előforduló típusok számának és az előfordulás négyzetének szorzata konstans. Ha az ugyanannyiszor előforduló típusok számát n -nel, az előfordulást f -fel (a frekvenciából) jelöljük, akkor a Zipf-féle állandó: $nf^2 = K$.

Ha alkalmazzuk e formulát Eldridge fentebb ismertetett vizsgálatainak eredményeire, akkor az alábbi értékeket nyerjük:

2976 szó, mely egyszer fordult elő	.....	$2976 \cdot 1^2 = 2976$
1079 » » kétszer » »	.....	$1079 \cdot 2^2 = 4316$
561 » » háromszor » »	.....	$561 \cdot 3^2 = 4644$
294 » » négyszer » »	.....	$294 \cdot 4^2 = 4704$
212 » » ötször » »	.....	$212 \cdot 5^2 = 5300$
151 » » hatszor » »	.....	$151 \cdot 6^2 = 5436$
105 » » hétszer » »	.....	$105 \cdot 7^2 = 5145$
84 » » nyolcszor » »	.....	$84 \cdot 8^2 = 5376$
86 » » kilencszer » »	.....	$86 \cdot 9^2 = 6966$
45 » » tízszer » »	.....	$45 \cdot 10^2 = 4500$

Nem egyszer nagy ingadozások mellett ugyan, de a kapott értékek általában 5000 körül mozognak. Érdekesképpen megpróbáltam a Zipf-formulát Nemes eredményeire alkalmazni. S meglepő, hogy az így kapott átlagérték 50 000 körül van, vagyis tízszerese az Eldridge-vizsgálatra nyert átlageredménynek. Ez azért feltűnő, mert a Nemes által vizsgált szómennyiség körülbelül tízszerese az Eldridge által vizsgálatnak! Sajnos, Nemes csak a legalább százszor előforduló szokról ad részletes ismertetést, ezért igen nagy előfordulási számokkal kellett dolgoznunk:

3 szó, mely előfordult 110-szer	.....	$3 \cdot 110^2 = 36\,300$
3 » » » 109-szer	.....	$3 \cdot 109^2 = 35\,643$
3 » » » 108-szor	.....	$3 \cdot 108^2 = 34\,992$
7 » » » 107-szer	.....	$7 \cdot 107^2 = 80\,143$
4 » » » 106-szor	.....	$4 \cdot 106^2 = 44\,944$

¹ Miller, George A.: Language and Communication. New York, 1951.

² Nemes Zoltán: Szóstatistika. Az egységes magyar gyorsírás könyvtára. 190. szám. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.

³ Eldridge, R. C.: Six Thousand Common English Words. Buffalo, Clement Press, 1911.

⁴ Zipf, G. K.: The Psycho-biology of Language. Boston, Houghton Mifflin, 1935.

7 szó, mely előfordult 105-ször	.....	$7 \cdot 105^2 = 77\ 175$
5 » » » 104-szer	.....	$5 \cdot 104^2 = 54\ 080$
5 » » » 103-szor	.....	$5 \cdot 103^2 = 53\ 045$
6 » » » 102-szer	.....	$6 \cdot 102^2 = 64\ 424$
3 » » » 101-szer	.....	$3 \cdot 101^2 = 30\ 603$
5 » » » 100-szor	.....	$5 \cdot 100^2 = 50\ 000$

A Zipf-féle állandó a legnagyobb ingadozásokat a nagyon kis és nagyon nagy előfordulási sűrűségű esetekben mutatja. Innét a feltűnő ingadozás Nemesnél.

Hogy a Zipf-formula által kapható konstans érték valamilyen mélyebb funkcionális összefüggés eddig ismeretlen tényére utal, vagy csak a véletlen játéka, azt ma még nem tudjuk.

Hasonlóképpen érdekes összefüggést talált még Zipf előtt Condon.¹ Szintén egy angol újságot dolgozott fel. Az újságban szereplő szavakat gyakorisági sorrendbe állította és megnézte, hányszor ismétlődnek az egyes típusok. Úgy találta, hogy az ismétlődés számának (f) és a gyakorisági sorrendnek (r) a szorzata konstans, azaz $fr = K$.

Az általa megvizsgált anyagban a leggyakoribb, tehát első szó 4290-szer, a második 2122-szer, a harmadik 1375-ször fordult elő. Tehát :

$$4290 \cdot 1 = 4290$$

$$2122 \cdot 2 = 4244$$

$$1375 \cdot 3 = 4145 \text{ stb.}$$

Condon képletét is megpróbáltam alkalmazni Nemes eredményeire, s ez az alábbi módon alakult.

A típus neve	Az ismétlődés száma	Sorrend	
<i>a</i>	42 383	1	42 383
<i>az</i>	14 688	2	29 376
<i>és</i>	10 746	3	32 238
<i>hogy</i>	7 066	4	28 254
<i>is</i>	3 969	5	19 845
<i>nem</i>	3 844	6	23 064
<i>ez</i>	2 832	7	16 624
<i>egy</i>	2 472	8	19 776
<i>amely</i>	2 391	9	21 519
<i>volt</i>	2 011	10	20 110

Egyébként Zipf kísérletet tett arra is, hogy egy-egy konkrét szó előfordulási valószínűségét meghatározott számértékkel jellemezze. Úgy találta,² hogy az angol nyelvben egy szó előfordulási valószínűségét 0,1-nek és az illető szó gyakorisági sorszámának a hányadosa adja meg. Az angol nyelv kilenc leggyakoribb szava a *the, and, of, to, a, in, that, is* és *it*. Így az *it* szó valószínűsége $0,1 : 9 = 0,012$. Ezek szerint minden 1000 angol szó között 12 *it*-nek kellene előfordulnia. Black és Moore utánaszámoltak,³

¹ Condon, E. V.: Statistics of vocabulary. Science, 1928.

² Zipf, G. K.: Human Behavior and the Principle of Least Effort. Cambridge, Mass, 1949.

³ John W. Black and Wilbur E. Moore : Speech : Code, Meaning, and Communication. New York—Toronto—London, 1955.

és a képletet lényegében helyesnek találták. Persze kisebb, lényegtelen eltérések előfordultak, így például nem 12, hanem 14 *ű*-et találtak ezer szavanként.

A magyar nyelv szavainak valószínűségi tényezőjét a rendelkezésemre álló még meglehetősen sovány statisztikai anyag alapján pontosan meghatározni nem tudtam. Valószínű, hogy 0,1-nél kisebb lesz. Kiszámítását az elkövetkező időben szeretném megoldani Shannon erre vonatkozó értékes elvi és gyakorlati vizsgálatait¹ nyomán.

Ha a közlés típusainak számát elosztjuk a jelek számával, akkor megkapjuk az ún. típus—jel viszonyt (TJV). A TJV több fajtáját ismeri és alkalmazza a nemzetközi szakirodalom. Íme néhány:

1. **Általános TJV.** Egy közlési egész, például regény, novella stb. jelszámát vetjük egybe a benne szereplő típusok számával. Az általános TJV értékét csökkenti, hogy összehasonlítási alapul nem szolgál, mivel az irodalmi művek és más közlések hosszúsága egyedenként változó. Arról azonban tájékoztat bennünket, hogy körülbelül mennyire változatos, illetőleg egyhangú a vizsgált írásmű szóhasználat. Például Petőfi Sándornak „A puszta télen” című verse 289 jelből áll, ebben összesen 214 típus van. A szóban forgó vers általános TJV-je tehát 0,74.

2. **Kumulatív TJV.** A vizsgált szöveget 100-as szakaszokra bontjuk fel. Külön minden szakaszban meghatározzuk a TJV-t, s a következő szakasz eredményeivel korrigáljuk az előzetes eredményeket. Heltai Jenőnek „Az érzelmek körforgása” című novellájában a kumulatív TJV az első 500 jel esetében a következőképpen alakul:

1-ső	100 jel	75 típus	TJV = 75 : 100 = 0,75
2-ik	100 jel	56 típus	TJV = 131 : 200 = 0,65
3-ik	100 jel	49 típus	TJV = 180 : 300 = 0,60
4-ik	100 jel	36 típus	TJV = 216 : 400 = 0,54
5-ik	100 jel	38 típus	TJV = 254 : 500 = 0,50

A kumulatív TJV eső függvénygörbe formájában ábrázolható.

3. **Dekrementális TJV.** A szöveget ez esetben is 100-as szakaszokra bontjuk, de minden szakasznál csak az új típusokat vesszük figyelembe. Itt is eső görbét kapunk, de a görbe esése meredekebb lesz, mint a kumulatív TJV esetében. (A dekrementális görbe a kumulatív görbe első deriváltjának abszolút értékét adja.) Az alábbiakban példaképpen bemutatom Mikszáth Kálmánnak „A kis primás” és Heltai Jenőnek „Az érzelmek körforgása” című írásából az első 500 jel esetében a dekrementális TJV alakulását:

	Típusok	TJV	Típusok	TJV
	Mikszáthnál		Heltainál	
első	100 jel	78	75	0,75
második	100 jel	69	56	0,56
harmadik	100 jel	59	44	0,44
negyedik	100 jel	46	36	0,36
ötödik	100 jel	44	38	0,38

Mikszáth írása tehát — a magasabb TJV-nek megfelelően — kevesebbet ismétel mint Heltai novellája.

¹ C. E. Shannon: Prediction and Entropy of Printed English. Bell System Technical Journal. vol. 30. 1951.

Felvetődik a kérdés: a szóban forgó vizsgálatok milyen segítséget adnak a nyelvészeti munkának? A szavak előfordulási gyakorisága fontos útmutatás a szótárkészítők számára. Ugyanis azt, ami eddig többé-kevésbé a szótár összeállítójának szubjektív megítélésén fordult meg — hogy tudniillik milyen szavakat vegyen be és milyeneket hagyjon ki — elvileg és gyakorlatilag szilárd alapra helyezi. De az sem ártana, ha a szótárak minden szó mellett feltüntetnék gyakoriságát. Bizonyára elkövetkezik ez az idő, hisz a szónak mint egy információtovábbításra hivatott jelrendszer tagjának nem lehet fontosabb jellemzője, mint az, hogy milyen mértékben használjuk fel. Mert gyakorisága a nyelv alapvető funkciójában, a közlésben betöltött szerepét jellemzi. Ha e munka már korábban elkezdődött volna, akkor a fordítógépek szerkesztői ma nem volnának abban a szorult helyzetben, hogy nagy sietve szógyakorisági vizsgálatokat végezzenek.¹ Ugyancsak hasznos lenne a gyakoriság figyelembevétele a nyelvi tankönyvek és egyéb, nyelvtanulást szolgáló segédeszközök összeállításában.

Mire jó, milyen hasznot hajthat a TJV vizsgálata? Tudósít bennünket az egyéni szóhasználatban megfigyelhető eltérésekről, mégpedig pontosan, számértékekben vagy grafikonszerűen. A mondatok átlagos hosszúsága és az átlagos szótagszám kiszámítása mellett a harmadik legfontosabb alkotórésze annak az új típusú stilisztikai vizsgálatnak, mely a hagyományos filológiai módszerek mellett az eddiginél precízebben igyekszik megfogni az írók előadásmódjában megfigyelhető jellegzetességek bizonyos oldalait.²

Antal László

Adalékok a magyar szövegek cirillbetűs átírásának történetéhez

Tudjuk, hogy egy bizonyos nyelvű szövegnek más nyelv írásrendszerével történt átírása során több érdekes, mindkét nyelv fonetikai rendszerét érintő kérdés merül fel. Ezért nem érdektelen számunkra, hogy a nyelv és helyesírás története során hogyan igyekeztek az így felmerült problémákat megoldani, már csak azért sem, mert ezekből hasznos tanulságot vonhatunk le magunknak jelenlegi átírási problémáink megoldására vonatkozóan is.

Cikkünkben részletesebben foglalkozunk Oroszvégesi Mihály (Mychayl Oroszveguvskij) XVII. századi kárpátaljai ukrán író műveiben levő cirillbetűs magyar szövegek átírásával. Majd ezt összevetjük a P. S. Pallas szótárának átírási rendszerével és egy XVIII. század végi vagy XIX. század eleji szerb paptól átirított magyar szöveggel.

*

I. Oroszvégesi Mihály pap, mint a neve is mutatja, a Munkács melletti Oroszvégről származott, tanulmányai során megfordult az ország különféle részein, ukrán anyanyelvén kívül jól ismerte a magyart, de többé-kevésbé tudott latinul, görögül és lengyelül is. (Oroszvégesi Mihály életére vonatkozó adatok megtalálhatók I. Paňkevič cikkében: I. Пањкевич, Михаил Оросвегувскій чи Михаил Феодул. Науковий зборник товариства "Провсвѣта" в Ужгородѣ. 4. 1925. 5—16.) Korában kétségtelenül művelt papnak számított, és ezért különösen rossz néven vették tőle, hogy elpártolt az uniótól. Emiatt többször börtönben, üldöztetésben volt része, amiről írásaiban is említést tesz. Művei közül sajnos csak kettő maradt fenn: Logosz (rövidítve L.) és: Obrona virnomu csoloviku (rövidítve O.) (A hívő ember védelme), amelyeket A. Petrov adott ki

¹ Т. Н. Малошная, В. А. Пурто, И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг: Некоторые лингвистические вопросы машинного перевода. Вопросы языкознания 1957. 1.

² Az idézett szövegeket TJV szempontból Lugossy Zoltán dolgozta fel. Szíves és alapos munkáját ez úton is köszönöm.

(Духовно-полемические сочинения иерея Михаила Оросвиговского Андреллы против католичества и унии. Тексты. Прага, 1932.). Munkáit Ugocsában, Dél-Máramarosban írta, ahová ellenfelei keze nemigen érhetett el. Ez a vidék vegyes lakosságú, s hívei között lehetett sok magyar anyanyelvű, ezért a magyart, amelyet különben jól bírt, állandóan használta. Műveiben nemcsak egyes magyar szavak fordulnak elő, hanem többször egész mondatokat magyarul ír, hol átírva cirill betűkkel, hol anélkül. Sőt a Bibliából is néha magyarul idéz, s ugyanúgy magyar eredetiben idézi ellenfelei munkáit is. Stílusának egyik jellegzetessége a szenvedélyes hevesség, így vetette papírra műveit is, sokszor nem nézve az írásmódra: magyar szavak keverednek ukránokkal, hol cirillbetűvel ír, hol latinnal, sőt olykor még egyes szavak írása sem egységes. Művei lényegében nem értekezések, hanem egy sokat üldözött, szenvedélyes ember gondolatai, érzelmei, kitörései.

Oroszvégesi cirillbetűs átírását tanulmányozva figyelembe kell venni, hogy ő mindkét nyelvet jól ismerte, viszont nem alkotott magának átírási rendszert, hanem a nyelvére került szavakat és mondatokat leírta úgy, ahogy ezt nyelvérzéke sugallta. Bár nem követett semmiféle rendszert, s nem elemezte az egyes szavakat, és így átírása sem nem tökéletes, sem nem következetes, de bizonyos nyelvérzéke diktálta rendszer mégis megfigyelhető benne.

Mielőtt rátérnénk Oroszvégesi átírásának elemzésére, mutatóul közlünk néhány cirillbetűvel átírt magyar mondatot "Obrona virnom csoloviku" című művéből: „мигъ е фѣльдѣн буйдошѣ не рейчъ ѣ ѣнъ тѣлем а те паранчолатѣдѣ: серешѣ тоѡабѣ елѡлѡвашѣ оѡе. O 83 (48)¹. азъ ѣльсакѣ рѡцѡкъ, горѡкъ, . . . шогабъ немъ мерѣ, чѡкъ Муска ѡрсѣсѡгѡбанъ ѣшъ ѣ Торѡкъкъ кѡзей. O 110 (154/5)" Es асть монѡдѣ: Хс монѡдѣ нектекъ: немъ тудѣ гѡнѣ вѡлокъ вѡтѡкъ. Тавоззѡток ел ентѡлем. . . мѡндѡлѡнъ, кѡкъ гамѡшѡгѡ челегетѣдѣк. (sic!) O 164 (383).

A következőkben megvizsgáljuk azokat az eseteket, amikor a magyar nyelv és a kárpátaljai ukrán nyelvjárás hangrendszere közötti eltérés miatt átírási problémák merülnek fel.

Bizonyos magyar hangok jelölésében ingadozás főleg akkor figyelhető meg, ha a magyar hangnak nincs pontos megfelelője az ukránban, bár számolnunk kell azzal is, hogy az ukrán helyesírás rendszere nemcsak a magyar, hanem az ukrán hangok lejegyzésére sem volt egészen tökéletes. Ezért az egyes jelölési módok vizsgálatában a magyar és ukrán hangok képzésbeli és akusztikai sajátosságaiból kell kiindulnunk, figyelembe véve az akkori helyesírás adottságait is.

Az *á*-nak cirill átírásban *a* felel meg. Többször előfordul, hogy ékezet van a cirillbetű felett, azonban az alkalmazása nem következetes. Ennek szemléltetésére a következő példát hozzuk fel: вѡперѣъ вѡрятокъ¹ L 26 (47). Az első esetben ki van téve az ékezet, a másodikban nincs. Az ékezet kitétele hasznos azért, mert a hangsúlyos szótag hosszabban ejtődik, viszont a hangsúly erre a hangra tolódik, ami az ukránban — eltérően az oroszról — nem jár együtt a többi szótag erős redukciójával. Oroszvégesi az ékezetet kétségtelenül jó érzékkel alkalmazza ott, ahol az *á* az első szótagban van: рѡпом O 85 (55), рѡцѡкъ O 110 (154—5), valamint helyes az ékezet az egyszótagú szavakban is: пл. машѣ O 111 (156—7). Azonban az ékezetes *á* mégsem szolgál az *á* megkülönböztető jelölésére. Erre bizonyíték az is, hogy ékezet a magyar *a* jelölésére szolgáló a fölött is állhat: вѡлокъ вѡтѡкъ O 164 (383), чѡкъ O 111 (156), O 110 (154—5), mivel hangsúlyt is jelölhet. Természetesen az *a*-t főleg ékezet nélküli *a* jelöli: вѡлобанъ L 39 (73), вѡратѡд L 27 (50) stb. Ez utóbbi és a következő példa: мѡндѡлѡнъ O 164 (383) azt is szemlélteti, hogy ha

¹ A hely megjelölése az idézett mű címének kezdőbetűjével, s a kiadás lapszámának megjelölésével történik, zárójelben van az eredeti lap száma, s ez elősegíti a kiadásban az adat könnyebb és biztosabb megtalálását.

föltételezhető is az ékezet bizonyos jelölési célokra való használata, ez alapjában véve mégis rendszertelen volt. Meg kell említeni, hogy Oroszvégesi egyszer sem próbálja meg a magyar *a*-t *o*-val jelölni, s ezzel kifejezésre juttatni labializáltságát, pedig a kárpátaljai ukránban honos magyar jövevényszavakban elő-előfordul az *a*-nak *o*-val való átvétele

A magyar *o*, *ó* jelölésére a cirill írásban is *o* szolgál, néha ékezettel, amelynek használata szintén rendszertelen: гонось O 147 (301), Мичода O 145 (290), гонѣ O 164 (383), сольнакъ O 168 404),

A magyar *ö*, *ő* jelölése több módon történhet. Vagy csak a labializáció jut kifejezésre mint jellegzetes momentum, és a képzés helyében való különbség kifejezetlen marad, s ekkor az *ö* jelölésére *o* szolgál: гороукъ O 110 (154—5), Вакъ мерошигъ O 226 (668), козей O 110(154—5) (az *ö* felett álló *г*-nak nincs semmi szerepe). Vagy a képzés helyében meglevő közelség jut kifejezésre és a labializáció jelöletlen marad, ekkor *e* jelöli: рѳорекъ O 266 (843), ѱ бенекъ O 268 (852). A labializáció is kifejezésre jut, s az *o*-tól eltérő képzési helyre is utal az *ö*-nek *io*-val való jelölése: челекедїої O 164 (383—4), у Цювекова бїрова O 176 (443), azonban itt egy főlöleges, hang megfelelő nélkül álló betű ékelődik be. Az oroszról eltérően az *i* (nem tévesztendő össze a mai ukrán *i*-vel, amelyet akkor főleg *ѣ*-tyal jelöltek) nem palatalizálja az előtte álló mássalhangzót. Mivel a lágyjel ezekben az emlékekben általában nem állt mássalhangzó után és magánhangzó előtt, ezért érthető, hogy ehhez a jelölési módhoz Oroszvégesi nem folyamodott. Egyszer előfordul az *ö* jelölésére az *u* is: az иралоїднак (őrállóidnak) O 292 (923). Nyelvjárási sajátosságokkal s nem az *ö* jelölésének sajátos módjával magyarázható a következő eset: лѣрѳѣкїпѣнь O 143 (283) (= legfűképpen). Megemlítjük még, hogy Oroszvégesi a magyar helyesírás mintájára többször úgy segített magán, hogy kitette a pontokat az *o*-ra: *ö*: фѳльдѳн O 83 (48), рѳорекекъ O 266 (843), елѳ O 269 (852), *ő*: фѳлдъ O 282 (893).

Az *ö*, *ő* és *ü*, *ű* esetében a kvantitást nem jelölték a XVI—XVII. századi magyar helyesírásban,¹ s Oroszvégesi sem jelöli e hangok hosszúságát.

A magyar köznyelvi *é* jelölésére az *u* és *e* betűk szolgálnak. Az *u* a kárpátaljai nyelvemlékekben, a magyar *i*-nél hátrább képzett és ugyanakkor alacsonyabb nyelvállású hangot jelöl, amelyet a XVIII. századi latin betűs átírásban hol *i*-vel, hol *e*-vel jelölnek. Ez a hang a magyartól főleg velárisabb jellegével üt el. A cirill *e* betűnek pedig a kiejtésben vagy nyílt *e* felel meg, amely a magyar *é*-nél alacsonyabb nyelvállású, vagy zárt *é*-t jelöl, amely csak palatalizált mássalhangzók környezetében fordul elő, ami a magyar *é*-re nem kötelező. Mivel a magyar *é*-nek nincs pontos megfelelője, érthető, hogy bizonyos ingadozás figyelhető meg az *é* hang jelölésében is, bár az *e*-s jelölés gyakoribb, *é* = *u*: гитиръ L 12 (19), игиръ L 33(60), бесилнек O 113 (165), фї O 133 (242); *é* = *e*: Ер'темъ L 14 (77), Ёршекъ L 62 (127), ен' O 83 (48), az ékezet itt is előfordulhat: кѣт O 85 (55), левѣлъ O 85 (55). Megesik, hogy az *e* után *ü* áll: козей O 110 (154—5) és веї (lat. vae) O 130 (230). A *ü* ebben az esetben alig hangzik, viszont az *e* zártabb ejtésű lesz, és egy hosszabb hang benyomását is kelti.

Lehetséges, hogy a köznyelvi *é*-nek az északkeleti nyelvjárásokban megfelelő *je* diftongust tükröz az ukrán *u* és *e*-vel történő kettős jelölés, mert a magyar *je* diftongusnak is ugyanilyen jelölés felelne meg, mivel az ukránban *je* diftongus nincs. De ezt nem lehet eldönteni. Ugyanígy feltételezhető egyes esetekben a magyar nyelvjárási *i*-ző alakok *u*-s átírása is.

A magyar *ü* jelölésére szolgálnak az *y*, *ѱ* betűk, amelyek kifejezésre juttatták a labializáltságot: репулъ L 23 (43), тѱлем O 83 (48), тѱлем O 164 (383—4), нѱпке-лѣтѱль O 199 (552). Érdekes, hogy a magyar *ü*-t a rendelkezésünkre álló hét példában egyszer sem jelöli *ю*, amely (bár nem következetesen *y*-val váltakozva) jelölheti az *ü*

¹ Vö. Kniezsa István: A magyar helyesírás története 18.

hangot a kárpátaljai nyelvemlékekben. Ennek oka abban keresendő, hogy a *ю* előtt álló mássalhangzó lágyan ejtődhet, viszont az előforduló magyar szavakban az *ü* előtt nem áll palatális hang, például ha a *tülem* szót *түлем*-alakban írta volna át, a *ю* betű *ü*-t jelölt volna, amely ugyan előbb képzett, mint az *u* és a kiejtés helyét tekintve közelebb áll az *ü*-höz, de a *t* helyett *ty*-re enged következtetni.

Az *ü* jelölésére a magyar helyesírás betűjének hatására előfordul nemcsak annak mása: *күвъл* O 262 (830), hanem két esetben találunk pontos *ü*, illetve vesszős *ü*-t is: *йүрер*¹ O 262(834), *ентүлем* O 164(383). Ez utóbbi jelölés utal az *ü* palatális jellegére, de figyelmen kívül hagyná labializáltságát, és lehet, hogy erre utalnának a pontok és vesszők. Az *ü*-n levő ékezetek nem okvetlen magyar hatásról tanúskodnak, előfordulhatnak cirillbetűs írásban is, de nem az *ü*, hanem az ukrán *y* jelölésére.

A magánhangzók közül utolsónak említjük meg az *i* jelölését, amely általában *u* segítségével történik: *гитир*¹ L 12(19), *шир*¹ L 17(29), *ки* L 23(43) stb. Ez a betű a magyar *i*-nél velárisabb képzésű és alacsonyabb nyelvtávolságú hangot jelöl, amely az előtte levő hangot nem lágyítja meg. Ritkábban fordul elő az *i* jelölésére a *ѣ*: *мелѣк*¹ L 12(19), *мѣндяръ* L 42(81), *тромѣталок* O 271(859), valószínűleg azért, mert a tőle jelölt hang palatális ugyan, de gyakran az előtte levő mássalhangzó palatalizálódik. Ezért Oroszvégési jó érzékkel csak azokban az esetekben használta, amikor a magyarban is palatális hang állt előtte, és így az ukrán kiejtésben is állhatott lágy mássalhangzó (*мелѣк*¹), vagy pedig az előtte álló hang csak kemény lehetett az ukránban (*мѣндяръ*, *тромѣталок*).

Áttérve a mássalhangzók jelölési kérdéseinek vizsgálatára, meg kell jegyeznünk, hogy a két hangrendszer nagyobb fokú azonossága miatt ezen a téren kevesebb probléma merül fel.

A magyar *g* hangot, amely az ukránban aránylag ritka, *г* betű jelöli: *долор* L 12(19), *йгенишъ* L 25(47), *игиръ* L 33(60), bár nem mindig következetesen: *городокъ* O 110(154—5), mint ahogy az akkori szövegekben sem volt következetes a *g*-nek *г*-vel való jelölése.

A magyar *h* hang jelölésére a *г* betű szolgál, amely az ukránban gutturalis zöngés spiránst jelöl nem pedig zöngétlent, mint a magyarban, azonban ezt a momentumot nem érezte a szerző zavarónak: *гитир*¹ L 12(19), *легетелень* L 12(19), *гиѣба* L 59(118), *шора* L 63(129), *гáрдъ* O 85(55). A *h* két esetben szó belsejében nincs jelölve: *фоáцкѣ*, *душе*, *фоáцкѣ* O 271(859).

A magyar *j* hang jelölése az akkori ukrán helyesírásnak megfelelően történt. Magánhangzó után mássalhangzó előtt *й* betűvel: *фейре* O 92(106), *рейчедъ* O 268(849), szó elején és magánhangzó után speciális betűvel: *Еленишибень* O 145(289), *яй* O 186(489), *йдеѣ* O 165(387), *феѣделе(м)* O 190(509), *мѣндянальн* O 164(383). Az az óorosz *'ä* helyén a kárpátaljai bojk nyelvjárásokban megkeményedett ajakhangok (*p*, *m*) és ajak-foghang (*v*) után *й* + *a* áll, ezért helyes a *a*; *напа* O 292(923) átírása, viszont a *варяток*¹ L 26(47) szóban a *я* az *a* hangon kívül az előző *r* lágyágát jelöli ahelyett, hogy a *j*-t jelölné. Azonban az akkori ukrán helyesírásban az elválasztó jelet nem használták (ebben az esetben így kellene jelölni: *варьяток*). Hiányzik a *j* jelölése két mássalhangzó között: *вáремъ* L 26(47), mivel hasonló helyzetben az ukránban *j* nem állhat és a *j* jelenlétét csak mint lágyított *r*-t érzékelt Oroszvégési, a mássalhangzók lágyága pedig igen gyakran jelölés nélkül maradt.

A magyarban a két magánhangzó között ejtett hiátus töltő *j* hangot is jelöli Oroszvégési: *гиѣба* L 59(118), *гиѣба* O 148(302), *пиѣ* O 264(839). A *j* jelölésére egyszer az *i* betű is szolgál *й* helyett: *фаѣралан* O 120(193), viszont *й* jelöli az *i*-t a következő esetben: *оутѣбан* O 279(881), ami azzal magyarázható, hogy a *й* és *u* megkülönböztetése az akkori ukrán helyesírásban egyáltalán nem volt következetes.

A magyar *gy* hang ($gy < d + j$) jelölése a hozzá legközelebb eső ukrán *d'* jelölésének megfelelően történt. Szóvégen és két mássalhangzó között a *ð* után *ь*-lel: гóдь O 165(387), гóдь O 279(884), міндьнаань O 164(383), magánhangzó előtt az előző mássalhangzó légyságát jelölő betűvel: мондья O 164(383), мѣндя̄ L 42(81), тѣдѣ O 264(837). Mivel az *e* előtt az ukránban a mássalhangzók mindig kemények, a magyar mássalhangzó légyságának jelölése végett *і* betű áll: лѣдѣн O 283(897). Egyszer fordul csak elő egy jövevényszóban, hogy a *gy*-t a magyar helyesírást másolva *ri* jelöli: у земли маріарской O 142(278).

A *ty* jelölése a *gy*-hez hasonló módon történik lágyítást jelölő betűvel: ѡштаваль O 96(100), латя O 297(935), de mivel az *o*-nak nem volt (és ma sincs) az előző mássalhangzó palatalizáltságát jelző változata, a mássalhangzó légyságát *o* előtt *і* jelzi: гіа-лазаттѡктѣль O 294(927).

A *ny* jelölése az előbbiekhöz hasonló módon lágy jellel *ь*: бѣзонь O 115(171), lágyítást jelző betűvel: міндьнаань O 164(383) történik, illetve két mássalhangzó között jelöletlen marad: реминшіел' O 279(884).

Az Oroszvégesitől ismert magyar nyelvjárásban még megvolt a *l* hang, amelyet a szerző a *gy*, *ty*, *ny*-hez hasonló módon jelölt: мелѣк' L 12(19), солла O 258(820) szavakban, az előző mássalhangzó légyságát is jelölő betűkkel; az *e* előtt pedig *ь*-lel: фильтѣкъ O 294(927), ami abban a korban ritka és igen sikerült jelölés, sikerültebb mint a főntebb gyakran előforduló *і* betűs jelölési mód.

A magyar hosszú mássalhangzók hosszúsága nincs mindig jelölve: солла O 258(820), гіа-лазаттѡктѣль O 294(927), Тавоззаток O 164(383), de: олашѣ O 83(48), гонѣ O 164(383).

Oroszvégesi átírási rendszerére vonatkozó általános megjegyzéseinket P. S. Pallas szótárának átírásával összevetve tesszük meg.

2. P. S. Pallas soknyelvű szótárának (Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій) 1786-ban megjelent első és 1789-ben Szentpéterváron megjelent második kötete 285 fogalmat jelölő szavakat tartalmaz 200 európai és ázsiai nyelven. A szótár következő betűrendes kiadásában, amelynek címe: Сравнительный словарь всѣхъ языковъ по азбучному порядку расположенный. В Санктпетербурѣ, 1. 1790., 2., 3., 4. 1791., az összes nyelvek összes szavai szoros betűrendbe vannak szedve. S ebben a szótárban már szerepelnek afrikai és amerikai nyelvek adatai is. (A második kiadásnak az elsőtől eltérő szóanyagát külön közleményben akartuk bemutatni, ennek szükségessége azonban elesett Gulya János „Pallas szótárának kéziratos forrása” c. cikkének megjelenésével (MNy. 55:95—106).

P. S. Pallas szótárának átírását vizsgálva, előbb szemügyre vesszük az 1786—9-i kiadásban szereplő magyar szavak egyes átírási kérdéseit, majd röviden megnézzük, hogy az 1790—1-i kiadás szóanyaga ebből a szempontból miben különbözik az előzőétől. Mivel csak a problematikus eseteket vizsgáljuk meg, többségében ugyanazoknak a magyar hangoknak az átírási kérdéseivel foglalkozunk mint Oroszvégesinél, csak itt az orosz nyelv és az akkori helyesírás adottságait kell figyelembe vennünk.

Az első kiadás elején álló: „Explicatio litterarum Alphabeti Rossici” tartalmazza az orosz cirillabécé betűit és hangértékük meghatározását. Mi csak azon betűk magyarázatát közöljük, amelyek a magyar átírás elemzéséhez szükségesek:

Гг	} latinorum et germanorum	littera quae hucusque alphabeto Rossico desuit, asprianti graecorum et Hh germanorum atque latinorum analoga.
Ee		epsilon graec. et E e aliorum.
Ии		commune
Іі	longum	

Хх	chi graecum et ch germanis usitatum.
Ыы	aequipollet ypsilo graecorum.
Ѣѣ	esset E cum praefixo jota, pro ut germanis pronunciatur.
Ээ	adhibui ad exprimendum ö vel oe germanorum et latinorum.
Юю	simpliciter exprimit in vocabulario jo, cum accentu ô, tanquam ü; circumflexo notatum ô tanquam ju pronunciabitur.
Яя	in initio vocum tanquam ja vel ya in medio uti ä vel ae pronunciabitur.

A különböző nyelvek hangjainak sokfélesége, a lejegyzés pontatlansága vagy következetlensége miatt az egyes nyelvek adatainak átírása nemcsak hogy nem pontos (s ez a hangok sokfélesége miatt érthető), de nem is következetes. (Így pl. a magyar ö, ü, é, h stb. jelölése.)

Az egyes jelölési módok vizsgálatában, mint az előbbieken is tettük, a két nyelv, ez esetben a magyar és az orosz hangjainak képzési és akusztikai sajátosságaiból indulunk ki, figyelembe véve mindkét helyesírás és mind a két nyelv fonémarendszerének jellegét is.

Pallas szótárában a magyar *a* és *á* hangok jelölésére szintén az *a* betű szolgál, *a*: 169: Аито, 197: Гаю, 224: Лашань, *á*: 49: Латашь, 48: Халлашь, 55: Кялташь, 61: Фаидалом. Többször ékezet van az *a* felett (*á*): 39: Хáръ, 174: Кáдъ, 56: Лáрма, 78: Шугáръ, 84: Вилáмлáшь, 150: Барáнь, de csak ha magyar *á*-t jelöl. Valószínűleg azért, mert így a kiejtésben a hangsúly az *á*-ra kerül, és a hang hosszúsága kifejezésre jut, mivel az oroszban a hangsúlyos szótagokban levő hang hosszabb. (Bár az orosz *á* így is rövidebb, mint a magyar *á*.) Azonban az ékezet használata egyáltalán nem következetes, mint az a fenti példákból is látható.

A magyar *o*, *ó* hangoknak itt is *o* felel meg: 61: Фаидалом, 171: Варошь, 158: Толъ, 182: Лопо, ott is ahol ma *ë* betű állna, mivel ez utóbbit akkor még nem használták: 216, 217: Ёоль. A példákban a magyar *o*-t és *ó*-t egyaránt ékezet nélküli *o* jelölte, néha azonban az *ó* jelölésére ékezettel ellátott *ó* szolgál: 85: Хó, 124: Шó, 169: Аitó, 58: Сó. Nem csak a magyar *ó* zárt ejtésével magyarázható a 197: Гаю szóban a *j* + *ó* *ю*-val jelölése, mivel az oroszban a palatális mássalhangzók környezetében az *o* zártabb ejtésű, s az „Explicatio” is ezt a megoldást ajánlja. Bár — amint láttuk — a Ёоль esetében *o* áll. A rövid *o* jelölésére is találunk egyszer *ю*-t: 243: Вадьюнь. (Az 1790—1-i kiadásban mindkét esetben *o* áll *ю* helyett.)

A magyar *ö*, *ő* hangok jelölésével Fogarasi Miklós már foglalkozott a szótár magyar szóanyagát ismertető cikkében (MNY. 52: 346), mi csak néhány megjegyzést fűzünk hozzá. Az „Explicatio”-ban az *э* betűt találjuk az *ö* jelölésére, a példákban azonban az *ö* jelölésére a *ѣ*, *e*, *o* is szolgál. Bár Pallas átírási rendszere következtelen, azonban egyes, valószínűleg az élő kiejtés sugallta tendenciákat meg lehet állapítani. Mindig *э* van a szó elején, és így *j* hangot nem ejt az orosz olvasó: 7: Эче, 67: Эсвеадашь, 93: Эсь, 148: Экэръ, 176: Эвъ, 202: Эречь, 226: Эремешть, 250: Э, 253: Экъ, (278) 5- Эть, néha pedig *t*, *n*, *l* után áll az *э*, aminek következtében a kiejtésben az *e*, *ѣ* előtt szokott erősebb fokú lágyulás nem következik be, és nem tűnik el a *t*—*ty*, *n*—*ny* fonémák közötti különbség, pl.: 132: Тэке, (275) 2-кэтэ, 214: Тэлтени, 69: Нэвишь, 268: Элэть. Azonban mégis gyakran *ѣ* található *d* és *t* után: 95: Эстендѣ, 96: Идѣ, 120: Гѣдѣръ, 131: Тѣлдьфа. Az *э* után az *ö*, *ő* jelölésére a leggyakrabban használt betű a *ѣ*. A *ѣ* hangértéke az akkori *e* betűvel volt azonos, és mindkettő *e*-t jelentett. A *ѣ* betűt az *ö* jelölésére mint funkció nélküli jelet szívesen használta a szerző, s mint fentebb láttuk, nemcsak akkor, ha az *ö* előtti hang lágy, pl.: 34: Къньѣкъ, 42: Бѣръ stb. ¹Az *e* csak ritkán (4 esetben) jelöli az *ö*-t (pi. 21: Семылдекекъ). Az *ö*, *ő* kiejtésének ritka megközelítése az a jelölés-

¹ Vö. a kéziratot szójegyzék megjegyzéseivel: MNY. 55: 102.

mód, amikor a labializáltság, nem pedig a képzés helye a fontosabb momentum, s az *ö*, *ő* hangokat *o*: 64 : Эро (vö. 65 : Эрэ) vagy *ю* jelöli : 136 : Дьюкирь, 188 : Дьюзеделемь.

A magyar zárt, hosszú *é* jelölése leggyakrabban *u* betűvel történik, amint azt már Fogarasi Miklós megjegyezte (MNy. 52 : 347). Ez lehet, hogy *i*-zésre vall, de jól magyarázható a magyar zárt *é* sajátosságaival is. Ugyanis az orosz zárt *e* nyíltabb a magyar *é*-nél, azonkívül palatális mássalhangzók környezetében fordul elő, s ez a magyar *é*-re nem kötelező. Érdekes megemlíteni, hogy *э* az *é*-t általában nem jelöli, még akkor sem, amikor pedig az *e*, *ѣ* alkalmazása folytán, az orosz olvasó a megelőző *d*, *t*, *n* hangot lágyan ejtené, és az így képzett hang a magyar *gy*, *ty*, *ny* hangokhoz áll igen közel, pl. 174 : Дежа, 94 : Тѣль, 8 : Нѣнѣмь, 271 : Нѣлкыль. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az *э* betűt az *ö* jelölésére foglalta le a szerkesztő (lásd az „Explicatio”-ban), másrészt az *э* helyén, amely különben az orosz helyesírásban igen ritka, adott esetben az orosz olvasó bizonyosan nyílt *e*-t ejtett volna. Így az *é* hangot csak egyszer, szó elején jelöli *э*, valószínűleg a szókezdő *j* ejtésének kiküszöbölése végett : 52 : Эрдеклись. Mint említettük, az *e*, *ѣ* betűk is jelölhetik az *é* hangot, de jóval ritkábban, mint az *u* : 2 : Менѣгь, 135 : Фахей ; 86 : Тѣгь, 94 : Тѣль, (280) 7-Гѣть. A *ѣ* itt sem csak akkor figyelhető meg, ha az előtte álló mássalhangzó lágy. Az *é* és *ú* az ékezetes használata elég ritka és következtelen : pl. 8 : Нѣнѣмь, 114 : Мильшигь, 137 : Миртикъ. (Vö. a kéziratosszövegek megjegyzéseivel MNy. 55 : 102.)

Kétszer a zárt *ő*-t is *u* jelöli (ha nem elírás), 116 : Силишигь (az 1790—1-i kiadásban : Силешигь), nem pedig *e* : pl. 21 : Семылдекекъ, 15 : Эмберекъ, mint általában.

Az *e* jelölésére az *e* betű szolgál : 1 : Иштень, 47 : Теѣ stb., azonban a szó elején *э* áll, 64 : Эро, 65 : Эрэ, 90 : Эштѣ, 95 : Эстендѣ stb., de : 82 : Ешиѣ, 126 : Ердѣ, bár ebben az esetben az *e* előtt *j*-t is kell ejteni. Ezenkívül más magyar fonémát ejt az *e* előtt az orosz olvasó, például az így lejegyzett szavakban : 149 : Техинь, 99 : Тенгерекъ (*t'e*). Bár az akkori oroszban a *ѣ*-ot is *e*-nek olvasták, de a Lexikonban az *e* jelölésére nem fordul elő még akkor sem, ha az előtte álló mássalhangzó lágy, pl. 213 : Ньершь. Ennek oka abban keresendő, hogy más, az oroszban ismeretlen hangok (*ö*, *ő*) részére tartotta fenn a kézirat szerzője.

Cikkében Fogarasi Miklós az *ü* jelölésével is foglalkozott röviden (MNy. 52 : 346), ezért mi csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. E hang jelölését vizsgálva a képzés helyéhez igazodni kívánó jelölésre találunk legtöbb példát. Természetesen egyik sem tökéletes. Az *u* és *ü* betűkkel történt jelölésnél nincs érzékeltetve a labializáció : 11 : Сыслѣань, 23 : Фылъ stb. ; 127 : Фи (csak ez az egy példa). Az *u*-nél, *ü*-nél hátrább képzett, de labializált hangot jelöl a *ю*, *й* : 145 : Нью, 134 : Гьюмъль, 214 : Кэнью, amelyet inkább csak akkor találunk, ha az előtte álló hang a magyarban is palatális, és így nem teszi léggyá az előtte levő hangot. Ha az előtte álló hang kemény, akkor *y* áll : 194 : Сепу. Az *ü* átírására ma az oroszban a *ю* az általánosan elfogadott, azonban az *u* is megközelíti az *ü*-t a képzés helyében, anélkül hogy az olvasó az előtte levő hangot lágyan ejtené, pl. 112 : Тызь esetében, ezért főleg *t*, *d*, *n* után, szerintünk elfogadható jelölés (vö. MNy. 55 : 102).

Áttérve a mássalhangzók átírásának kérdéseire, először vizsgáljuk meg a *h* átírását, amelynek megfelelő hang nincs az oroszban. A *h* jelölésére az esetek többségében a *x* betű szolgál : 8 : Хугь, 24 : Хомлокъ, 38 : Хашь, 39 : Хать, 43 : Хушурь, 85 : Хó, 106 : Хедь stb. A *x* az oroszban zöngétlen veláris spiránst jelöl. Az „Explicatio”-ban a latin, német *h* jelölésére a *ç*-t találjuk, de itt csak a számnevek felsorolásánál fordul elő a *ç*-betűs jelölés : (276) 3-Ғаромь, (279) 6-Ғать, (280) 7-Ғѣть. E jelölésmód ritkasága azzal magyarázható, hogy a *ç* betű az akkori helyesírásból hiányzott, és a magyar szavak lejegyzője nem mindig vette figyelembe az „Explicatio” jelölési rendszerét, mint ezt más esetben

is láttuk. Egy esetben a *h* jelöletlen marad : 198 : Цугалъ, de ez a szó más tekintetből is pontatlanul van lejegyezve.

A *gy* jelölése nemcsak szó végén vagy mássalhangzó előtt történik $\delta + \text{ь}$ -lel : 254 : Вадъ, 258 : Удъ, 272 : Вадъ, 131 : Тъльдыфа (a $\delta + \text{ь}$ -es alakok pontatlan lejegyzésre utalnak, 106 : Хедъ, 146 : Лидъ), hanem magánhangzó előtt is : 103 : Адъагъ, még akkor is, ha a $\delta + \text{ь}$ után az előző mássalhangzó lágyságát jelölő betű áll : 13 : Дьермекъ, 136 : Дьюкиръ, 212 : Хедъешъ, 243 : Вадьюнь. Ez utóbbi jelölés nem a magyar jelölés-móddhoz (*gy*) való közelítést célozza, hanem inkább azzal magyarázható, hogy az egyes hangokat állandóan ugyanazon betűkkel akarták jelölni. Nincs kizárva, de kevésbé valószínű, hogy az orosz fülnek szokatlan és az orosz *d'*, *t'*-vel nem pontosan egyező magyar affrikátát igyekeztek ily módon érzékeltetni. Néha előfordul a magyar jelölés gépies lemásolása is : 12 : Гьермекъ, 134 : Гьюмългъ. Az (274) 1-ЭТЬ szóban a szóvégi zöngétlen *-mъ* az oroszos vagy németes ejtés eredménye.

A *ty* hang *mъ*-vel jelölésének (3 : Атъя, 7 : Батъя, 161 : Тьюкъ) magyarázatára is a *gy*-nél mondtak állanak. De itt előfordul az is, hogy a *ty* + *a* kapcsolatot *m* + *я* betűk jelölik ь nélkül, amit az orosz *t'*-nek olvas : 154 : Кутя.

Azonban a magyar *ny* jelölésére is *н + ъ* szolgál nemcsak a szó végén (122 : Аранъ, 205 : Алачонъ, 207 : Кичинъ), hanem magánhangzó előtt is a *н + ъ* jelölésmód volt túlsúlyban : 4 : Анъя, 34 : Кънькъкъ, 145 : Нью, 213 : Ньершь stb., és csak egyszer van : 32 : Някъ. Pedig a *ny* nem affrikáta, és ez utóbbi, az oroszban megszokott jelölésmód, amely a magyar *ny* jelölésére is megfelelne. Ezért itt is és a *gy* és *ty* esetében is inkább az önálló, változatlan jelöléshez való ragaszkodást kell feltételeznünk, amelyet a magyar betűtípus is erősített, nem vetve el az első két esetben az ejtési különbségből egy pontosabb jelölésre eredő igényt sem. A 91 : Ніаръ szóban az *i* betűs jelölésmód lényegében a ь -es jelöléssel egyezik. A lágyság nincs jelölve a 6 : Леанка szóban, de lehet, hogy a magyar kiejtésben vagy írásban sem volt.

A *l'* hang jelölése is az előbbiekhöz hasonlóan történt : *лб* mássalhangzó előtt : 113 : Мильшигъ, *л + ъ о* előtt : 74 : Гольобишъ és *л + ъ* az előző mássalhangzó lágyságát jelölő betű *u* előtt : 118 : Люкъ. Itt, lehet, hogy csak a példák kis száma miatt, *л + ъ + ю* típusú jelölés (pl. люкъ) nem fordul elő. Hogy legalábbis az egyes adatszolgáltatónál volt *l'*, és nemcsak az *ly* betű mechanikus átírásáról van szó, azt az utolsó példa bizonyítja, mivel ez esetben *л + ъ* felelne meg a *ly*-nek. Erre vall vagy a *ly* helyén álló *l*-re utal a következő példa : 245 : Алмеръ, amelyben a *ly* lágysága nincs jelölve.

A mássalhangzók hosszúsága többször jelezve van : 224 : Лашшанъ, 48 : Халлашъ, 115 : Магошаръ, 220 : Россуль (de 222 : Росуль), 228 : Иннья, sőt ott is jelölve van, ahol nincsen : 263 : Аллатъ, 43 : Хушшъ, 82 : Ешшъ, de 83 : Ерешъ. Az *ш* után hol ь : 210 : Верешъ, Пирошъ, hol ъ áll : 203 : Эгишигешъ, mivel a ь és ъ használata mássalhangzó után pontatlan. Így a magyar *l* hangnak *лб*-vel jelöléséből sem lehet azt a következtetést levonni, hogy a magyar közép *l*-et *л* jelöli, pl. : 220 : Россуль, 221 : Рутуль stb., mert : 258 : Игень, 261 : Итъ, 266 : Микоръ stb. alakokat is találunk, ahol a ь fölösleges.

A *j*-t néha *u* jelöli 61 : Фаидаломъ. Magánhangzó és az előző mássalhangzó lágyságát jelölő betű előtt a mássalhangzó után álló ь biztosítja a *j* ejtését : 201 : Ифью :

*

P. S. Pallas szótárának 1790—1-i kiadását bevezető „Megjegyzések”-ben (Примѣчания) találunk néhány megjegyzést az egyes cirillbetűk hangértékére vonatkozólag. Ezek közül bennünket a következők érdekelnek : „5. Az az *ѣ* és *ѣ* betű, amely felett kettős ékezet van, úgy ejtendő, mint a német *ö* vagy a francia *eu*. 6. A kettős ékezettel jelölt *ѣ* betűt úgy kell kimondani, mint a német *ü*-t vagy a francia *u*-t.” (Saját fordításom. D. L.)

Mint alább a magyar szövegek átírásánál meglátjuk az 5. megjegyzésben foglalt jelölési mód elég következetesen megvalósult, de ezt nem lehet mondani a 6. pontban foglaltakról.

Mivel a két kiadás átírása alapján véve megegyezik, az itt következő megjegyzéseink csak az előző kiadástól eltérő jelölési módokat tárgyalják.

Az 1790—1-i kiadás elég következetesen alkalmazza az *ö*, *ő* jelölésére az *ѣ*, illetve szó elején az *ѣ* betűt : 25 : Сѣрь, 242 : Фезни, 250 : Ё, 184 : Ёризѣ, 148 : Ёкѣрь stb. Az *ö*, *ő* jelölésére *d* és *t* után is *ѣ* és nem *ѣ* áll, ami pedig az orosz kiejtésben *d*, *t* helyett *d'*, *t'* eredményez : 96 : Идѣ, 95 : Эстендѣ, (275) 2-Керрѣ, 131 : Тѣльд-фа stb. A *ѣ* helyett ebben a kiadásban majdnem mindenütt *ѣ*, *ѣ* található, pl.: 102 : Фѣвинь, kivéve egy szót : 42 : Бѣрь. Ezenkívül megjegyzendő, hogy az *e* előfordul az *ö* jelölésére olyan szóban is, amely csak ebben a kiadásban szerepel : 200 : Менньдергѣшъ.

Az *é* jelölése ugyanúgy történik, mint az első kiadásban, azonban az ékezetes *ü* jóval gyakoribb mint az ékezet nélküli *u* : 45 : Вѣрь, 41 : Тѣрдъ, 68 : Илетъ stb., és főleg ez fordul elő új szavakban : 110 : Илтерѣ-ѣгъ, 64 : Эрѣшигъ, 181 : Игекъ stb., bár az *e*, *é* is megtalálható : 135 : Хей, 78 : Нап-фѣнь, 147 : Ёлѣ-аллатъ. A *ѣ* helyett *u*, *ü* : 68 : Игъ, 94 : Тѣль, illetve *e*, *é* áll : 271 : Нѣлкыль, 280 : Гѣтъ, Хетъ, úgyhogy a *ѣ* betű az *é*-t ebben a kiadásban nem jelöli.

Az *ü* jelölése a második kiadásban sem következetes. Elő sem fordul a bevezető „Megjegyzések”-ben megjelölt *ü* betű, hanem ehelyett, mint az előző kiadásban is, *u* és néha *ю* jelöli az *ü*-t. Új szavakban is e kettőt, főleg az *u*-t találjuk : 130 : Пáжит-фы, 193 : Сылетѣшъ, 172 : Тызхель, sőt 55 : Ъвѣлтѣшъ (bár az oroszban az *u* soha sem áll szó elején), de : 221 : Иктеленюль. Az első kiadásban levő 127 : Фи helyett Фы, sőt új szóban is *u*-s alak található : 130 : Пáжит-фы.

Az 1790—91-i kiadást általában a magyar hangrendszerhez jobban alkalmazkodó és pontosabb átírási rendszer jellemzi. Ez tükröződik a magánhangzók hosszúságának hangsúlyjellel történő gyakoribb jelölésében, pl.: 145 : Богаръ, 140 : Бѣза, 27 : Сáй, 43 : Хѣшъ, 50 : Кѣштолáшъ, 110 : Фольб-визъ, 182 : Орозѣ, 152 : Лѣ, 81 : Иги-хаборѣ, bár ez nem következetes (pl. 26 : Пофакъ), sőt olykor hibás, s nemcsak az első szótagban találjuk (pl. 10 : Ассонъ, 190 : Кáтона), ahol hangsúlyt is jelölhet, hanem ott is, ahol sem hangsúlyt, sem hosszúságot nem jelöl : 221 : Рѣтѣль, 4 : Анѣя. A mássalhangzók hosszúságának jelölése valamivel gyakoribb, mint az első kiadásban : 117 : Хоссѣшáгъ, 222 : Россѣль, 18 : Орръ, 19 : Орр-люкокъ, 191 : Лашшѣшáгъ, 2 : Менъ, 69 : Тешт-áллáшá (új szó), 269 : Меретъ, de hiányzik pl. a : 62 : Соргалматшáгъ szóban, és hibás a : 269 : Утáннъ esetében. Azonkívül a *ь* és *ъ* használatában elkövetett hibák ritkábbak, például már : 1 : Иштень, de : 188 : Дѣздедемъ, 109 : Велдъ, 101 : Хабокъ (az előző kiadásban helyes : Вѣлдъ, Хабокъ helyett) stb.

A magyar *gy*, *ty*, *ny* jelölése megegyezik az előző kiadáséval, de kisebb eltérések megfigyelhetők, pl.: 103 : Адыгъ helyett Агъягъ, bár új szavakban *дь* áll : 223 : Дьоршанъ, 267 : Миндъртъ, 192 : Эдѣшигъ ; vagy : 7 : Батѣя helyett : Батя, a *ny* jelölése pedig a : 91 : Нѣаръ szóban helyesebben : Няръ, ugyanúgy egy új szóban : 187 : Няваля, azonban : (281) 8-Нѣолцъ.

A *j* jelölése új szókbán is történhet *i*-vel : 217 : Ёлешень, 161 : Тофо-тѣкъ, ha a *j* szótag elején áll. Egy esetben : 150 : Ёрю (= ѳрю) mássalhangzó után választójel nélkül álló *ю* betű jelöli a *j* + *u*-t. A *h* hangot az újabb kiadásban is *x* és *ѣ* jelöli. A szerző nem használja következetesen a görög, latin stb. *h* jelölésére létrehozott *ѣ* betűt, mert az esetek túlnyomó többségében *x* jelöli a *h* hangot. Azonban új szavak között is vannak olyanok, amelyekben *ѣ* áll : 273 : Игонъ, Иголь, Имголь, 265 : Теренигъ, de előfordul a *x* is : 72 : Хидегъ, 102 : Хомокъ, (279) 6-Хатъ, bár ez esetben a régi : Гатъ is, és : (280) 7-Хетъ, de megvan a régebbi kiadás Гѣтъ alakja is.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy P. S. Pallas szótárát, főleg annak 1790—1-i kiadását Oroszvégesi Mihály átírásával szemben a rendszerességre való törekvés jellemzi. Van egy bizonyos átírási rendszere, ha ez nem is valósul meg következetesen. Ezenkívül Pallas szótára a tudományos átíráshoz hasonlóan alkalmaz olyan mellékjelek segítségével megalkotott betűket is, amelyek a közönséges írásban ismeretlenek (ζ , ξ , ℓ), csakhogy ezek használata sem elég következetes.

Oroszvégesi Mihály és P. S. Pallas szótárának átírási rendszerét összehasonlítva figyelembe kell venni a két nyelv hangrendszere és helyesírása közötti egyezéseken kívül az eltéréseket is. Ha megvizsgáljuk a két mű jelölésmódjait, azt találjuk, hogy sok esetben megegyeznek, de vannak a két hangrendszer és helyesírás különbségéből adódó eltérések is. Az a , d hangoknak a betű felel meg, és az d hosszúságát néha következtetllenül hangsúlyjellel az d fölött jelölik. Az o jelölésére egyaránt e , o (io) szolgál; Pallas szótárában az ℓ egyéni tudományos jellegű jelölésmód. A $\mathfrak{b}$ és $\mathfrak{z}$ segítségével való jelölés, amely lényegében e típusú jelölés, Oroszvégesi számára nem volt lehetséges, mivel az $\mathfrak{z}$ hiányzott, a $\mathfrak{b}$ pedig i -t jelölt az ukrán helyesírásban. Az ℓ jelölése mindkét műben e és u segítségével történt (bár az ukrán u nem azonos az oroszsal). Az ékezetes jelölés $\acute{e}$ -vel mindkét szerzőnél, $\ddot{u}$ -vel csak Pallasnál fordul elő. Az $\ddot{u}$ jelölése mindkét műben történhetik $\mathfrak{u}$, $\mathfrak{y}$ betűkkel. Ezenkívül Pallas szótára jelöli az $\ddot{u}$ -t $\mathfrak{u}$ -vel is, ehhez közel áll Oroszvégesi $\ddot{u}$, $\ddot{u}$ betűs jelölése, amelyhez hasonló típusú megoldást ajánl a soknyelvű szótár is ($\ddot{u}$ az 1790—1-i kiadásban). A magyar i jelölése az oroszban egyöntetű, azonban az ukránban a $\mathfrak{b}$ -on kívül számbajöhetett az u is, amely előtt a mássalhangzót nem kell lágyan ejteni, és az u által jelölt ukrán $\mathfrak{y}$ nem különbözik annyira a magyar i -től, mint az orosz $\mathfrak{u}$.

A mássalhangzókra áttérve, a magyar h ukrán h -val való jelölésével kapcsolatban megjegyezzük, hogy az oroszban nincs a magyarhoz ilyen közeli gutturális. Ezért hozta létre Pallas a ζ mellékjeles betűt, de aki a magyar szokat lejegyezte, kevéssé alkalmazta s helyette a x betűt használta; ez megfelelő megoldás, ha az orosz ábécé tényleges állományát tartjuk szem előtt. Sokkal szerencsésebb, mint a ζ -s jelölés, amelyet manapság gyakran alkalmaznak. A j , gy , ty , ny , ly jelölése, bár nem következetesen, Oroszvégesinél az ukrán j , d' , t' , n' $\mathfrak{b}$ jelölésének megfelelően történik. Pallas szótárában is megtalálható ez a megoldás, de a gy , ty , ny esetében magánhangzók előtt is előfordul, sőt gyakoribb a $\mathfrak{b}$, $\mathfrak{m}$, $\mathfrak{n}$ típusú jelölés (136 : Дьюкирь). Ez a jelölésmód, amely lehet, hogy a szótár bizonyos tudományos jellegű egyöntetű jelölésre törekvésével magyarázandó, a gyakorlati élet szükségleteit kielégítő átírásban fölösleges, mivel az orosz d' t' n' hangoknak megfelelő jelölés esetén a magyar gy , ty , ny -hez közeli hangot ejt az orosz olvasó; emellett a fonémák megkülönböztetése nem szenved csorbát, és ez az illető nyelv helyesírásának is megfelelő, egyöntetű jelölésmód.

3. Melich János „Czirill-betűs magyar szöveg” című előadásában, amelynek kivonata az Akadémiai Értesítő XXVI. kötetében (1915. 649—61) jelent meg, beszámol egy XVIII. század végi vagy XIX. század eleji cirillbetűs magyar nyelvű gyóntatószöveget tartalmazó nyelvemlékről, amelyet egy Miloš Bečein nevű szerb pap írt. Mi e nyelvemlék átírásának csak egyes, már az eddigi emlékekben is problematikusnak talált kérdéseit vizsgáljuk meg.

Az $\acute{o}$, $\acute{\delta}$ jelölésére következetesen az o szolgál: бѣностиль $\acute{a}$ l_9 , окет $\acute{b}$ l_4 , бочѣде $\acute{b}$ l_2 stb., az $\acute{u}$ -t pedig $\mathfrak{y}$ jelöli: бѣнсидет $\acute{a}$ l_5 , тѣлем $\acute{a}$ l_5 , $\mathfrak{y}$ $\mathfrak{r}$ l_1 . Általában következetesen u áll az $\acute{e}$ helyén is: идешь $\acute{a}$ l_1 , фильлетекъ $\acute{d}$ l_1 . Csak a чокотаде $\mathfrak{r}$ l_4 esetében találunk e -t, azonban ebben a szóban ejthettek nyílt e -t vagy akár zárt $\acute{e}$ -t is, ami ebben az esetben a déli $\acute{\delta}$ -zű nyelvjárásban is megvan. Ugyanígy lehetséges, hogy a чинатаи $\mathfrak{r}$ l_7 , $\mathfrak{r}$ l_9 szóban is $\acute{e}$ -t jelöl az u .

A *кы ѓ* 2₁₁, *азырѣ ѣ* 2₄ szavakban előforduló *ы*-nek külön hangértéke nincs, *i*-t jelöl, mivel az akkori szerb-horvátban *ы* hang rég nem volt, csak az orosz helyesírás hatására használtak néha *ы* betűt az *i* hang jelölésére.

Melich János megállapította (i. m. 650), hogy az akkori szerb helyesírásnak megfelelően magyar *gy*-t és *ty*-t egyaránt *ѣ* jelöli: *ѣондмерѣ ѣ* 1₁, *ѣаднакѣ ѣ* 1₁₁ stb., szó végén azonban két ízben is *ѣ* áll *ѣ* helyett: *ѣод ѣ* 2₁₀, *ѣД* 1₁₀, bár *ѣохѣ ѣ* 1₁.

A *ly* helyett *l*-t ejtettek abban a nyelvjárásban, amelyben a szöveg íródott: *фильлетекѣ ѣ* 1₄, *ѣол ѣ* 1₄, *ѣесоль ѣ* 2₉, azonban lehet az is, hogy csak a jelölés pontatlan, s a *ь* helyett *ѣ* áll. Ez utóbbi esetben megvolt a *ly*.

A *j* szó elején *o* előtt többször nincsen jelölve: *ѣол ѣ* 2₄, *ѣ ѣ* 2₇, *ѣ ѣ* 2₈, *ѣ ѣ* 2₁, *ѣѣѣ ѣ* 1₂, de *ѣоѣѣѣ ѣ* 2₁₂, *ѣоѣ ѣ* 2₁. A *j* + *o* hangsoport jelölésében hasonló ingadozás figyelhető meg az akkori szerb helyesírásban is. A *j* mássalhangzó előtt szintén hiányzik: *ѣѣѣ ѣ* 2₅. A *p* + *ja* hangsoportot *n* + *a* jelöli: *ѣѣ-ѣѣѣ ѣ* 2₅.

Ennek a szövegnek az átírása, eltekintve bizonyos pontatlanságoktól (pl. a *j* jelölésében) igen egyöntetű és kevesebb problémát vet fel. Ennek oka részben az, hogy a szerb-horvát hangrendszer közelebb áll a magyarhoz, mint az ukrán vagy az orosz. Az *ѣ* jelölése következetesen *o*-val, az *ѣ* jelölése *u*-val történt. E két esetben az átíró mindig jelöli a labializációt. Érdekes, hogy a szöveg írója csak *ѣ*-t használ az *ѣ* jelölésére, pedig a *ѣ* betűt is ismernie kellett. Az *ѣ* hang *e* betűvel való jelölésének a hiánya azzal is magyarázható, hogy a szerb-horvátban nincs zárt *ѣ*, és az *e* betű csak nyílt *e*-t jelölhet.

*

Megvizsgálva három cirillbetűs helyesírásrendszerben a magyar szavak átírását, összegezzük azokat a szempontokat, amelyekből kiindulva már eddig is vizsgáltuk az egyes eseteket, és amelyeket figyelembe kell vennünk a magyar szövegek cirillbetűs átírásában. Természetesen gyakorlati célokat szolgáló átírásra gondolunk, amely csak az illető nyelv ábécéjének betűire támaszkodik, és nem vesz igénybe idegen betűket vagy mellékjeleket, amit különben Oroszvégesi Mihály és P. Sz. Pallas szótára megtesz.

Elsőnek említjük meg azt a követelményt, hogy az átírt szöveget olvasó idegen anyanyelvű egyén szájából — amennyire ezt az illető nyelv hangrendszere megengedi — az eredeti nyelv szavait maximálisan megközelítő szavakat halljunk. Ennek elérésére szükséges a két nyelv hangjainak akusztikai és fiziológiai szempontból történt összehasonlítása alapján a magyar hangnak pontosan megfelelő vagy — ha ez nem lehetséges — legközelebb álló hang kiválasztása (pl. a magyar *h*-nak megfelelő ukrán *ѣ*, a *gy*, *ty*, *ny* esetén az ukrán, orosz *ѣ' t' n'*). Azonban ilyen esetben nemcsak arra kell figyelemmel lennünk, hogy az illető hang közel áll-e a magyar hanghoz, hanem arra is, hogy milyen korrelációban áll a szomszédos mássalhangzókkal (pl. az orosz *e*, *i* lágyítja az előtte álló mássalhangzót), és ezzel kapcsolatban felmerül fonológiai szempontból az a követelmény, hogy az átírás során az átírt nyelv fonémáit lehetőség szerint minél jobban megőrizzük. Természetesen teljességgel ez sem valósítható meg. De ha például a magyar *d*, *t* hangokat következetesen ukrán *ѣ*, *t*, a magyar *gy*, *ty* hangokat az ukrán *ѣ' t'* hangoknak megfelelően jelöljük, a magyar és ukrán fonémák közötti különbség ellenére sem esik nagy csorba az érthetőségen. A fonémák megőrzésének minimális követelménye az, hogy ne történjék olyan fonémacsere, amelynek során az illető szó egy másik magyar szóval összetéveszthető. De a fonémák cseréjét — ha csak lehet — el kell kerülnünk, mert ez a megértést megnehezíti. Ezért megfontolandó, hogy a magyar *ѣ*, *ѣ* jelölésére milyen betűt használjunk ma az oroszban. Az *ѣ*, *ѣ* jelölésére ugyanis a *ѣ* és *ѣ* betűk szolgálnak. A magyar *d*, *t*, *n* után álló *ѣ*, *ѣ* jelölésére indokolt az *ѣ*, mivel ebben az esetben az előző mássalhangzót keményen ejti az orosz olvasó, és így elkerül-

hető a *t* és *ty* stb. fonémák összeesése (тэдь). Viszont, ahol *ty*, *gy*, *ny* áll az *ö* előtt, okvetlen használjunk *ë-t* (Дëп).

A magyaron kívül figyelembe veendők a másik nyelv hang- és fonéma-rendszerének, valamint helyesírásának sajátosságai is. Ezért a magyar *e* jelölésére az oroszban fölösleges *э* betűt alkalmazunk *s*, *zs* után, mert úgyis kemény hangot ejtenek az orosz kiejtésben (шеб). Azokban az esetekben pedig, amelyekben a fonémák összetévesztésének a veszélye nem áll fenn, szintén használhatjuk az *e* betűt, bár az *э* pontosabb kiejtést biztosít, de az orosz írásban igen ritkán használják (шебеш — шебеш). Azonban a *d*, *t*, *n* után álljon *э*, mert így a magyar *d*, *t*, *n* és *gy*, *ty*, *ny* fonémák közötti különbség megőrződik. Igaz, hogy az oroszok sok esetben ejtenek idegen szavakban *e* előtt kemény *t*, *d* hangot (темп, демпинг), ami az *e*-s jelölés mellett szólhat, de az *э*-s jelölés mégiscsak biztonságosabb. Az egyes fonémák megkülönböztetésének igénye Oroszvégesinél párosul a helyesírás rendszerének és tradíciójának megfelelő írásmóddal. Oroszvégesi a magyar *i* jelölésére a hozzá legközelebb álló ukrán *і* jelölésére szolgáló *ѣ* betűt használja, ha az előtte álló hang a magyarban palatális: мелѣк L 12(19), vagy ha az ukránban és a magyarban egyaránt csak *gy* kemény hang lehetséges (pl. мѣндяѣ L 42(81)). De az ukrán *з*, *к* után *ѣ* általában nem állt az akkori ukrán helyesírásban, ezért ezekben az esetekben a magyar *i-t* *u*-vel jelölte: ритѣ L 12(19), ки L 23(43).

Mint az eddigi példákból is láttuk, az egyes hangok átírásánál tehát figyelembe kell venni mindkét nyelv hangjainak hangtani tulajdonságait, fonéma rendszerét és helyesírását. Ezek számbavételével minden hangnál külön kell kiválasztani az átírás leghelyesebb módját, figyelembevéve azt is, hogy az átírás lehetőleg egységes, és ezzel egyúttal könnyen elsajátítható is legyen. Mindezen szempontok sikeres érvényesítésére jó példa Oroszvégesinél a magyar *gy*, *ty*-nek az ukrán *d'*, *t'* hangoknak megfelelő jelölése.

Cikkünknek nem volt feladata, hogy a magyar szövegek cirillbetűs átírásának minden vagy akár főbb kérdéseire választ adjon. Mindössze csak be akartuk mutatni, hogy a különböző nemzetiségű szerzők nyelvüknek és helyesírási rendszerüknek megfelelően hogy oldották meg az egyes átírási problémákat. Rámutattunk arra, hogy az egyes jelölésmódok a fonetika, fonológia és helyesírás szempontjából hogy magyarázhatók, miért indokoltak vagy indokolatlanok. Ezek során a magyar szövegek cirillbetűs átírásának legtöbb kérdése felmerült ugyan, de az anyag korlátozott volta miatt nem minden részletében. Azonban úgy gondoljuk, hogy így is tudtunk néhány adalékot szolgáltatni a cirillbetűs átírás mai kérdéseinek megoldásához is.

Dezső László

Gyimesi tájszók

A Román Népköztársaság Magyar Autonóm Tartománya területén végzett nyelvjárási anyaggyűjtés során munkaközösségünk 1955 nyarán Gyimesben is kikérdezte a székelyföldi tájnyelvi atlasz és a Magyar Nyelvatlasz kérdőívét. Ez utóbbi kérdőív anyagát Gyimesbükkön, a tájnyelvi atlasz kérdőívét pedig Gyimesközéplekon is összegyűjtöttük. A kérdőíves gyűjtéssel egy időben számos beszélgetéstöröredéket jegyeztünk föl. Az így egybegyűlt anyagból valók az alább közölt tájszók. Az adatok zöme a tájnyelvi atlasz anyagának kikérdezésekor gyűlt össze.

A zárójelbe tett rövidítés a községek nevét jelöli, ahol az adatot följegyeztük: Gyb = Gyimesbükk, Kl = Gyimesközéplek és Fl = Gyimesfelsőlok.

- ádámalmája* (Gyb) 'ádámcsutka'.
ahaddig 'addig'. — *Nem látok csak ahaddig* (Gyb).
ahājrē (Fl) 'addig'.
ajak, -am (Gyb), *ājakam* (Kl), *ajakam* (Fl) 'áll'.
ajjāndéktānc 'lakodalom utáni tánc'. — *Ot szomédba ajjāndéktānc van* (Fl).
akkoracska (Kl) 'akkorácska'.
álfog, -ak (Gyb), *álfog, -ak* (Kl) 'zápfog'.
állkapca (Gyb) 'állkapocs'.
állatkönyü 'állatokról szóló könyv'. — *Vőt nekēm ojan állatkönyü* (Kl).
ánygy (Gyb) 'idősebb sógornő'.
apjā: (*tátájā*) (Gyb) 'apa'.
aprō ~ aprō ~ apru (Gyb), *apro* (Kl), *apřo* (Fl) 'himlő'.
apřokōtes ~ aprōkōtes (Gyb), *apřokōtes ~ aprōkōtes ~ aprōkōtes:* *az aprō mekkōte* (Kl), *apřokōtes ~ aprōkōtes* (Fl) 'himlős'.
apřos (Fl) 'himlős'.
árdē ~ řrdē ~ řrdē ~ řrdē (Gyb), *árdē* (Fl) 'paradicsom paprika'.
ārso ~ <ālsō> (Kl) 'alsó'.
aszal 'a zeke két szárnya'. — *Zekē, vōt neki két aszala* (Kl).
átölvētü (Kl) 'két részből álló, vállon hordozható tarisznyszerűség'.
bács (Gyb) 'számadó-juhász'.
baklāt (Gyb) 'koslat (kutya, macska)'.
baktēr (Gyb), *baktēr* (Kl), *baktēr ~ boktēr* (Fl) 'éjjeli őr'.
bāngō (Kl) 'papírpénz'.
bátran: *hamār:* *gyorson* (Gyb), *gyōrsann:* *bātrōnn* (Fl) 'gyorsan'.
bēkqāpīncsō (Gyb) 'ebihal'.
bērbēcs (Gyb) 'kos'.
bērnēc (Kl), *bērnýóc, -val* (Fl) 'a szoknya megkötésére szolgáló szalag'.
bērszán, -nok ~ -nyok (Kl) 'juhásztor'.
bētykōvöz 'falra dobja a kavicsot s úgy játszik'. — *Bētykōvöznek* (Gyb).
bihal (Gyb) 'bivaly'.
bihālbocs (Gyb), *bihālboccs* (Kl), *bihālbocs* (Fl) 'bivalyborjú'.
bitāng (Gyb, Fl) 'fattyú (gyermek)'.
bitāngos lējān ~ bitāngos lējān (Gyb) 'az a leány, akinek fattya van'.
bócsu ~ bucsu (Kl) 'kirchmesse, kirchfest'.
bójzā (Gyb), *bōjza ~ <boddza>* (Kl, Fl) 'bodza'.
bōrdica (Kl), *bōrdicā* (Gyb) 'a járom belfája, a szekéroldal zápjá'.
bōrjúkērt 'borjúknak elkerített legelőrésze a havason'. — *Vannak bōrjúkērték* (Kl).
boroszlán ~ boroszlān (Gyb) *boroszlān* (Fl); *bōroszlány* (Kl) 'orgonavirág'.
borozdā ~ bōrozda (Gyb) 'barázda'.

- bosztán* (Gyb, Fl), *bosztány* (Kl) 'disznótök'. Fajai: *marhabosztán* és *sütőbosztán*, l. ott.
- botikó* (Gyb) 'a káka termése'.
- botos*: *csoszka* (Gyb), *botos* (Kl, Fl) 'gyapjúból kötött papucs'.
- böcsü* ~ <*böcsü*> (Gyb), *böcsü* ~ *bölcü* (Kl) 'gerendára felfüggesztett bölcső'.
- bökkeg* (Gyb) 'bőfög'.
- börmadár*, *börmadár* (Gyb), *börmadár* (Kl, Fl) 'denevér'.
- budé*: *budécska* (Gyb), *budé* (Kl) '10—12 literes hosszúkas faedény, túrórt tartanak benne'.
- budlán* (Gyb) 'vízartó faedény, légely'.
- buddza*, *buddzája* (Kl) 'ajak'.
- burq* (Gyb), *byra* ~ *bpra* (Kl) 'zúzmara'.
- buszujok* (Gyb) 'bazsalikom'.
- buzzog* (Gyb) 'döng (a méh)'.
- büz* 'illat'. — *Jó büzü* (Gyb, Kl). *Jó bize van. Mijén jó bizik van ezeknek a virágoknak!* (Fl).
- büzöl* (Fl), *büzöl* (Gyb), *büzöl* (Kl) 'szagol'.
- cájp* (Gyb) 'vadkecske bakja'.
- cejre* (Gyb, Kl, Fl) 'leányka'.
- cénge* (Gyb) 'cinke'.
- cöttör* (Gyb) 'szvetter'.
- cicog* (az egér) (Kl) 'cincog'.
- <*cindalom*> (Gyb) 'cimbalom'.
- cirája* (Gyb), *céra* (Fl) 'csira'.
- cirázzik*: *cékáddzik* (Gyb), *cérázik* (Fl) 'csirázik'.
- cirejoho* (Fl) 'bárány nélküli fejős juh'.
- cók* (Gyb) 'kisebbék, pocok'.
- csap* (Gyb) 'fenyőgally'.
- csapa* (Gyb) 'csipa'.
- csemmög* (Gyb) 'csemcseg, csámcsog'.
- csērēge*: *pankō* (Kl) 'forgácsfánk'.
- csērēke* (Fl) 'a fenyőfa túlevele'.
- csēreptál* (Fl) 'cseréptál'.
- csērpenyő* (Gyb) 'serpenyő'.
- csētēne* (Gyb), *csētēnye* (Kl) 'fenyőbokor'.
- csicse* (Gyb) 'a kenyér gyürke'.
- csigoja* 'fűzfaág'. — *Mekfonták fábul, csigojából* (Kl).
- csihán* (Gyb, Fl), *csihány* (Kl) 'csalán'.
- csiklik* (Gyb, Kl, Fl) 'csuklik'.
- csipör* (Gyb, Kl, Fl) 'bögre'.
- csipörka* (Gyb, Fl), *csiprocska* (Gyb), *csip-rocska* (Kl) 'csuprocska'.
- csükő* (Kl, Fl), *csükő* (Gyb) 'csikó'.
- csőré* (Gyb) 'meztelen'.
- csőré buzq* (Gyb) 'kopasz búza'.
- csőrészájú* (Gyb) 'bajusz nélküli ember'.
- csőrika* (Fl), *csőrika* ~ *csőrika* ~ *csőriko* (Kl) 'posztóból v. vászonból készített női harisnyaféle'. — *Husztuk a lqbunkra csőrikét* (Kl).
- csoszka* (Gyb) 'kötött gyapjúpapucs'. — I. *botos*
- csuda* (Gyb) 'csoda'.
- csutka* (Gyb) 'kocsány'.
- csürke* (Gyb), *csürke* (Kl) 'csirke'.
- darab* 'a vetőkaróra felvetett fonalmennyiség'. — *Felvetjük a darabot* (Gyb).
- dégenyeg* (Gyb, Kl, Fl) 'szekérkenőcs'.
- délébéd* (Gyb) 'ebéd'.
- délébédél* (Fl) 'ebédel'.
- dér* (Kl, Fl) 'levegőáramlat'. — *Hideg dérvan* (Kl).
- deréksziyu* (Kl) 'deréksziy'.
- dérélő* ~ *dérölő* ~ *dérölő* ~ <*dérelő*> (Gyb), *dérelő* (Kl), *dérlő* (Fl) 'delelő'.
- dészü* (Gyb) 'széles bőröv'.
- diszke* (Gyb) 'egy éves bárány'.
- disznyóbosztán* (Fl) 'disznótök'.
- disznyófősjajt* (Gyb) 'disznófősjajt'.
- divó* ~ *divò* (Gyb), *divó* (Kl, Fl) 'dió'.
- dóc* (Gyb) 'kenyér szege'.
- dohot* (Gyb), *dóhott* (Kl) 'dohos'.
- dombol* 'zúg' — *Dombolnak a ganyébogárok* (Gyb).
- dránica* (Gyb), *dránica* ~ *dránica* (Kl), *dránica* (Fl) 'a zsindelynél nagyobb deszkalap, melyet fedéshez használnak'.
- dúddöl* (Gyb) 'énekel'.
- dufla* (Gyb) 'kettős, kétszeres'.
- dulló* (Kl) 'szolgabíró, adóbehajtó'.
- duvaszka* (Gyb) 'egy orsónyi fonal'.
- écsét*, *-tel* (Gyb) 'a szövőszékre felhúzott fonal bekenésére szolgáló meszelőféleség'.
- éccokq* (Gyb) 'éjszaka'.
- éjlekor* ~ *éjlekor* ~ *éjlekor* (Gyb), *éjlekor* (Kl), *éjlekor* (Fl) 'éjfélnél'.
- éfiyu* ~ *éfiyu*, *éfiyabb* (Gyb) 'fiatal'.
- éhère* (Gyb, Fl), *éhère* (Kl) 'éhomra'.
- éhère* (Kl) 'eddig'.
- ékekabala* (Gyb), *ékekabola* (Fl) 'ekekabola'.
- élméddül* (Kl) 'elrüg (a tehén)'.

- elszéntül, széntül el (Kl) 'lemegy (a nap)'.
 elvagdál 'elvág'. — *Osztág a farkasnak a géggjüt elvagdálták* (Gyb).
 elváslík (Gyb) 'elvászik (a foga)'.
 enyü ~ <enyü> (Gyb) 'enyv'.
 érciké (Gyb) 'jerce'.
 érdölés (Gyb) 'erdei munka'.
 érdü (Gyb) 'erdő'.
 érbst (Gyb) 'nagyon'.
 érszén (Kl) 'dohányos zacskó'.
 észter (Gyb) 'magtalan (tehen)'.
 észket (Gyb) 'ezeket'.
 észtenq (Gyb, Kl) 'olyan juhkarám, ahol sajtot is készítenek'. — *Van ot kalibájik, észtenájik* (Kl).
 észterhija ~ észterhija ~ észterhija (Gyb) 'eresz'.
 észtiké (Gyb) 'eketakarító fa'.
 evet (Gyb, Kl, Fl) 'mókus fajta, mókus'.
 evetpili (Kl) 'az evet fiókája'.
 fál (Gyb) 'kerékfalfa'.
 fállik (Gyb) 'farol (a szán)'.
 faszújka (Kl, Fl), faszújka ~ faszújka (Gyb) 'paszuly'.
 fészél (Kl) 'spriccol'.
 fészélődik (Kl) 'egymást vízzel locsolják, preckelik'.
 fejérnip, -ek (Kl) 'fehérnép'.
 fejruha (Gyb) 'fejkendő'.
 féjszi (Kl), fészq ~ fészzi (Gyb), fészzi (Fl) 'fejsze'.
 fék (Gyb) 'kantár'.
 féldél 'de. 10 óra tájban'. — *Az áldot nap féldélém van* (Gyb).
 félhóc (Gyb) 'a szekérrúdon a kerekek előtt keresztben odaerősített megvasalt fa, mely fellépőül szolgál, s melyre a hámfát akasztják'.
 félszég (Gyb) 'nyomorék'.
 félvet 'fonalat a vetőkaróra feltesz'.
 Félvettük a darabot (Gyb).
 fénkő (Gyb) 'kasza fenőkő'.
 féntő (Gyb) 'kerékküllő'.
 férég (Gyb), férég (Kl, Fl) 'eger'.
 férészt (Gyb) 'fűröszt'.
 ferső ~ ferső ~ ferső (Kl) 'felső'.
 fesztítő (Gyb) 'a szövőszék első kompostorát rögzítő szerkezet'.
 fészklés (Fl) 'a kukorica második kapálása'.
 feteké húrka (Fl) 'májás hurka'.
 fickó (Gyb) 'serdülő fiú'.
 finánc ~ fináncsz 'pénzügyör'. — *A fináncszok megnésték* (Kl).
 fíresz (Fl) 'fűrész'.
 fog 'irányt vesz'. — *De ot kél kérdözösködni, hoty hól fogjanak* (= merre menjenek) *magik* (Gyb).
 fonókerék (Gyb) 'rokka'.
 fórság 'láz'. — *Fórságbq sinylik* (Kl).
 fórtéjos (Gyb), fórtéjos (Kl) 'csökönys'.
 fő, fejé 'forrás'. — *A patak fejibe lakik* (Gyb).
 főköm (Gyb) 'szemölcs'.
 förödni ~ <förödni> ~ förönni > ~ jérédni (Gyb), jérédni (Kl, Fl) 'fürödni'.
 fösü (Gyb) 'fésű'.
 fösül (Kl) 'fésül'.
 fösülködik (Kl), fösülködik ~ fösülködik (Fl) 'fésülködik'.
 frustok ~ frustok (Gyb), frustok (Kl) 'reggeli'.
 fungál 'működik'. — *Ezék a gyárok fungáltak a háborujig* (Kl).
 futosik (Gyb, Kl). — *A tēhem futosott* (Kl) 'fojat (a tehen)'.
 futostat (Kl) 'megfojat (tehenet)'.
 fűcfa ~ fűcfa (Kl) 'fűzfa'.
 füge ~ <füge> (Gyb), füge (Kl, Fl) 'egres'.
 füle brinytyikója (Gyb) 'fülcimpa'.
 fűrgenytyü ~ fűrgenytyü ~ fűrgenytyü (Gyb) 'a szekér első tengelye fölött elforgatható szekérrész'.
 fűttő ~ fűttő ~ fűttő (Gyb), fűttő ~ fűttő (Fl), fűttő 'kályha'.
 fűtyöl (Gyb), fűtyör ~ fűtyör (Fl) 'fűtyül'.
 fűveny ~ fűven ~ fűveny (Gyb), fűveny (Fl) 'vízi porond'.
 gagyq (Gyb) 'alsónadrág'.
 gáj ~ gál (Gyb), gál (Kl) 'hant (szántón)'.
 gájás (Gyb), galos (Kl) 'hantos (szántó)'.
 galickq (Gyb) 'kalitka'.
 galuskáskáposztq (Gyb) 'töltöttkáposzta'.
 ganárogz (Gyb) 'gunároz'.
 gárdany (Gyb) 'nagybögő, melyet egy pálcával ütnek'.
 gárnicq (Gyb) 'vízartó kártyaszerű faedény'.
 gáz ~ gáz (Gyb), gáz (Kl) 'petroleum'.
 gázda ~ kazda (Gyb) 'a kérő és a kiadó neve a lakodalom alkalmával'.

gërëbë (Gyb) 'gereblye'.
 gërëbël ~ gërëbël (Gyb), gërëbël (Fl) 'gerebennel kendert finomít'.
 gërëbën ~ gërëbën (Gyb), gërëbën (Fl) 'hosszú vasszegekkel ellátott kenderfinomító'.
 gërëncs (Gyb) 'hátgerinc'.
 gërëndë (Gyb) 'ekegerendely'.
 gombojag (Gyb, Kl) 'gömbölyű'. — *Ijën gombojak fát ëlhasitnak* (Gyb).
 gomoja (Gyb) 'gömbölyég'.
 görë (Gyb, Kl) 'kor'. — *Gorc, akibë a szijád belëhuszta* (Kl).
 göjë (Gyb), göjë (Kl, Fl) 'koca disznó'.
 görëgët (Gyb) 'mennydörög'.
 görëncs (Gyb, Fl), görëncs (Kl) 'göröngy, fagyott sárdarab'.
 gùnya (Gyb) 'ruha'.
 gusa (Gyb) 'golyva'.
 gut (Gyb) 'guta'.
 guzán ~ <guzán> (Gyb), guzán (Kl, Fl) 'vakond'.
 guzsajás (Gyb) 'fonó'.
 guzsba 'háromlábú ágas'. — *A guzsbara akasszat jël az üstöt* (Gyb).
 gübe 'nagy álló víz'. — *Mennëk jërëdni a gübëbë* (Gyb).
 gyakör (Gyb) 'sűrű'.
 gyék (Gyb) 'gyík'.
 gyeszrë (Gyb) 'hozomány'.
 gyütjósádká (Gyb) 'tűzgyújtó'.
 gyükër (Gyb) 'gyökér'.
 gyünygy ~ gyünygy (Gyb), gyünygy, -öt (Kl, Fl) 'gyöngy'.
 hadak uttya (Gyb), hadak uttya (Fl), hadok uttya (Gyb) 'tejút'.
 hádgörëncs ~ hádgörëncs ~ hádgörëncsë ~ hátó görëncsë ~ hátó görëncsë (Gyb), hádgörëncsë (Fl), hádgörëncsë (Kl) 'hátgerinc'.
 hágdosõ (Kl) 'hágcsó'.
 hájk (Gyb) 'V alakú bevágás fában'.
 hajomfëjt (Gyb), hajomfëjt (Kl), hajomfëjt: hajomfëjën (Fl) 'hajadonfött'.
 hámár 'gyorsan'. — *Hámár odamënnëk* (Gyb).
 hámistrang (Gyb) 'istráng'.
 hanyatán (Gyb) 'hanyatt'.
 hákkog (Gyb) 'hápog (a kacsá)'.
 harágos faszújka (Kl) 'karóspaszuly'.

hárcsafürész (Gyb) 'kétkezi fűrész'.
 hárgasina (Gyb) 'horgasín'.
 hárgasz bõrsy (Gyb) 'cukorborsó'.
 hársnyg, hársnyját (Fl), hársnya (Fl, Kl) 'posztó nadrág'.
 hárpácsika (Gyb) 'dughagyma'.
 hársoktat (Gyb) 'cserdít (ostorral)'.
 hárukáj. (Kl, Fl) herukáj (Gyb) 'harkály'.
 hásitószëg ~ hasitószëg ~ hasitószëg (Gyb) 'ék'.
 hazuról: hazõll: hazórol (Fl), hazul ~ hãzõl (Gyb) 'hazulról'.
 hëgyëssen 'peckesen (megy)'. — *Hëgyëssen mëjën* (Kl).
 hëjábã (Fl)ú hëjãbo (Kl) 'hiába'.
 hëtemën ~ hëtevën (Gyb), hëtemën ~ hëtevën (Fl) 'fiastyúk'.
 hïju (Kl, Fl) 'padlás'.
 hikkëg (Gyb) 'csuklik'.
 hintó (Kl) 'hintá'.
 hïszás (Gyb) 'a balfelöl befogott igás állat'.
 hitván 'gyenge, sovány, gyámoltalan'. — *Ujãnrã monygyák hitván* (Gyb).
 hõhãrmãt ~ hõhõrmãt ~ hõhãrmãt (Gyb) 'dér'.
 honn (Gyb, Kl, Fl) 'ittthon, otthon'. — *A tanyitónëni hon van-ë?* (Gyb).
 honnat ~ honnët (Gyb), honnat (Kl, Fl) 'honnán'. — *Ki tuggya, az eredetik honnat jõ?* (Gyb). *Nëm tudom, honnat (Kl). Honnat jõszs, hova jãrtãl?*
 hõpili 'hõpehely', pili: hõpili (Gyb, Kl, Fl).
 hõngörõdik (Gyb) 'a hegyoldalon lefele gurul fekvõ helyzetben'.
 hunyãjã ~ hunyã jãjã (Gyb) 'hónalj'.
 hûgët (Gyb) 'huhog (a bagoly)'.
 ige 'három szál fonal (a motollán)' (Gyb).
 igyënës, -re (Gyb) 'egyenes'.
 illogat (Gyb) 'iszogat'.
 ingëm, -ët (Fl) 'engem'.
 inkãbbat (Gyb), inkãbbãt (Kl) 'inkább'. — *Inkãbbãt ëz a szó jãr* (Kl).
 innep ~ ünnp (Fl) 'ünnep'.
 innët 'innen'. — *A pap innët jãr oda* (Gyb).
 innya (Gyb), innya (Kl) 'inni'.
 istirimfi (Fl) 'hársnya'.
 iszãnkodik (Gyb), iszãnkodik (Fl) 'csuszkál (a jégen)'.
 ütëgyënn (Kl), ütëgyënn (Gyb) 'itt'.
 izrik (Gyb) 'tüszent'.

- Jancsiká szekere* (Gyb) 'göncölszekér'.
járomfőj (Gyb) 'a járom vállfája'.
jeszt 'ieszt'. — *Hogy jesztéttik! Jéssze még!* (Kl).
joho, johók (Fl), *johó, -k* (Kl) 'juh'.
johogyapju 'juhgyapjú'. — *A johogyapjat mēkszōtték* (Kl).
junyirō ollō, -val (Kl) 'juhnyirō olló'.
jusgrēg (Gyb) 'juhnyáj'.
kājītr (Gyb) 'tilosba járó (marha)'.
kalán ~ kalán, kalámval (Gyb), *kalán, kalámval* (Kl), *kalán, kalámval* (Fl) 'kánál'.
kalánygya (Gyb) '30 kévéből álló gabonakereszt'.
kālap (Gyb) 'a kalangya legfelső kévéje'.
kalászosz buza (Gyb) 'szálkás búza'.
kaliba ~ Van ott nekik kalibájik, észtenájik (Kl).
kālik (Gyb) 'ásít'.
kam (Gyb) 'apasertés'.
kancsi (Gyb) 'kancsal'.
kanta (Gyb) 'a kaszanyél fogantyúja'.
kantáros fazak (Gyb), *kantáros fazak* (Kl, Fl) 'füles ételhordó edény'.
kap (Fl), *kap* (Gyb, Fl) 'talál'.
karácson szēvedeje (Gyb) 'karácsony szombatja'.
karinca (Kl), *karincā* (Fl) 'szoknya'.
kas ~ kās (Gyb), *kas* (Kl), *kās* (Fl) 'kosár'. — *Sütnek egy naty kās kalácsot* (Kl).
kaszakarika (Gyb) 'kaszaozrv'.
kászró (Gyb) 'lábás'.
kēccsü (Gyb) 'kesztyű'.
kēcskēllō ~ kēcskēlō (Gyb), *kēcskēlō* (Kl), *kēcskēlō* (Fl) 'kecskegida'.
kēletēs pānko (Kl) 'fánk'.
kēlincs (Gyb) 'kilincs'.
kēmēnce szādā (Gyb), *kēmēncē szādā* (Fl), *kēmēncē szāda* (Kl) 'kemence szája'.
kēnd: kijēd (Kl) 'magázó megtisztelő megszólítás'.
kēndēzō ~ kēndēzō ~ kēndēzō ~ kēndēzō (Gyb) 'törülköző'.
kenyēr ~ kēnyēr, kēnyērēt (Gyb), *kēnyēr, kēnyērēt* (Kl), *kēnyēr, kēnyērēt* (Fl) 'kenyér'.
kērekēdik 'kerül (valamibe)'. — *Rēngētēg munkājigba kērekēdēt* (Kl).
kērekfēj (Gyb) 'kerékagy'.
kērekszēg (Gyb) 'tengelyvég szeg'.
kēretēs (Gyb) 'kézfogó'.
kērt (Kl, Fl) '1. kert 2. kerítés'.
kēsefa ~ kēsefā ~ kēsefō ~ kēsefō (Gyb) 'hámfa'.
kētyēnt: kētyēktēt (Gyb) 'csettint (a nyelvvel)'.
kēvēs (Kl) 'keves'.
kēcsi ebéd 'reggeli'. — *Kēcsi ebēdēm van az dīdot nap* (Gyb).
kijājī (Gyb) 'kiált'.
kīken 'beken'. — *Amikor jēl van tēvē az ostovātāra* [a fonal], *kīkēnnyük az ēcsētēl* (Gyb).
kīkērūlēs (Gyb) 'a búcsúsok zászlós menete'.
kīnōvēl (Kl) 'kinevel'.
kīrcēl, kīrcēli (Gyb) 'csikorgat (fogat)'.
kīszis 'mēzgās (a kenyér)'. — *Kīszis a kōnyēr* (Gyb).
kōcīnā (Fl, Kl) 'hajfonat'.
kōckāslāsqā (Gyb) 'kockatészta'.
kōcsiszēkēr (Kl) 'kisebb lőszekér, melyet teherhordásra egyáltalán nem használnak'.
kōcsōlbā (Gyb) 'szénvonó'.
kōda, kōdājā (Gyb) 'hajfonat'.
kōdīca 'hajfonat' (Gyb). L. *kōcīna, kōda*.
kōdus ~ kūdus (Gyb), *kōdus* (Kl, Fl) 'koldus'.
kōkōjzā (Gyb) 'áfonya'. Fajai: *fēkētē kokōjzā és pīroskokōjzā*.
komāmurām (Kl) '1. komám 2. a koma megszólítása'.
kompona, komponāk, komponājā '1. kút-gém 2. karos mérleg'. — *Itt a mérlegēk mīn komponāk* (Gyb).
kōrāszlā (Gyb) 'gulászta'.
kōrcsoja (Gyb) 'szánkó'.
kosār (Gyb) 'juhakol'.
kōst (Gyb) 'takarmány'.
kōtēc 'disznóól': *dīsznōpājīā* (Gyb).
kōvērt (Gyb) 'boríték'.
kōjōk (Fl), *kōjōk* (Gyb, Kl) 'fiúcska' (nem pejoratív értelmű).
kōnnyīd ~ kōnnyīd, kōnnyēbb (Gyb) 'könnyű'.
kōnyū (Gyb) 'könny'.
kōnyū (Fl) 'könny'.
kōrmōl (Gyb) 'karmol'.
kōrtēpānko (Fl) 'fánk'.

kötezzsgabona (Kl) 'kicsírázott (gabona)'.
kötőrud (Gyb) 'nyomtatórúd'.
közösit 'egyesít, közössé tesz'. — *Külöm vpt kériélvé* [de] *közösítetjük* (Kl).
kudgárgya: *kudgárgyina* (Gyb) 'kútkáva'.
kujak ~ *kuják* (Gyb), *kujak*, -om (Kl, Fl) 'ököl'.
kukkadoddzik (Gyb, Kl) 'gyökönt' (l. még *szunyodik*).
kukorigöl (Gyb) 'kukorékol'.
kukucskál (Gyb) 'leskelődik'.
kurászla (Gyb) 'gulászta'.
kustyu (Gyb) 'a kaszakó tokja'.
kútsas (Gyb) 'kútágas'.
kújjél (Gyb), *küjjél* (Kl, Fl) 'kívül'.
küpi (Gyb, Kl) 'szalmából font méhkas'.
kürtő 'kémény'. — *Ez a kürtő ujan jó mēter lehetett* (Kl).
kürtőaja (Fl) 'a szabadtüzelő része'.
küso (Kl) 'külső'.
küzd, *küzsnek* (Gyb), *küzd*, *küzsnek* (Fl) 'birkózik'.
küzdölődik (Kl) 'birkózik'.
lábító ~ *lábítu* ~ *lábító* (Gyb) 'a szövőszéknek az a része, amelyet a lábával lenyom, és a nyüstöket mozgatja'.
lájbi (Gyb) 'ujj nélküli mellény'.
lájtorja (Gyb) 'létra'.
lámpa ~ *lámپی* (Kl, Fl), *lámppó* ~ *lámپی* (Gyb) 'lámpa'.
lámphójjag ~ *lámphójjag* (Gyb), *lámپی-hójjag* (Kl, Fl) 'lámpaalj'.
lámpréz ~ *lámپی rez* (Gyb); *lámپی rez*, -e (Kl, Fl) 'lámpacsavar'.
lámپی kalap, -ja (Kl), *lámپی kopákjg* (Gyb) 'lámpakalap'.
lámپimécs ~ *lámپimécs* (Gyb), *lámپiméccs* (Kl) 'lámpabél'.
lámپیüveg: <*lámپicsü*> (Kl) 'lámpaüveg'.
langöl (Gyb), *langöl* (Kl, Fl) 'langal'.
lápia 'labda'. — *Ez a láptádot vetik, lódi-gáják* (Gyb).
lapi (Gyb) 'falevél'.
laska (Gyb) 'metélttészta'.
légéj (Gyb) 'lapos fahordócska, tejet tartanak benne'.
legélő ~ *regélő* ~ *reglő* (Gyb) *reglő* (Kl), *reglő* 'legelő'. — *Mos mán a reglővel dölgoznak* (Kl).
legénté (Gyb, Kl) 'legény korában'.

legényül (Fl) 'mint legény, legényként'.
legyökerezik (Gyb) 'gyökeret ereszt, gyökeret ver'.
lehél ~ *léhél*, -vel (Gyb), *léhél* (Kl) 'héhel'.
lējánkamádár (Gyb) 'barázdabillegető'.
lējánta (Gyb), *lējánta* (Kl) 'leány korában'.
lējányul (Kl), *lējányul* (Fl) 'mint leány, leányként'. — *Lējányul és csinálhatod* (Kl).
lél (Gyb) 'talál'.
lepedő (Gyb), *lepedü* (Fl) 'lepedő'.
lepénye (Gyb) 'a szarvasmarha lebernyege'.
lepik (Gyb) 'lép' (ige).
lik (Gyb) 'lyuk'.
likass (Gyb), *likas* (Kl), *likass* (Fl) 'lyukas'.
lőcsördő (Gyb) 'ménés'.
locos (Gyb) 'vizes (fű)'.
lódigál 'lóbál, dobál'. — *Esz a láptádot vetik, lódigáják* (Gyb).
lokhéj (Kl) 'házhely'.
lucsfá (Gyb) 'lucfenyő'.
lütő (Gyb), *lütő* ~ *lütő*, -nn (Kl), *lütő* (Fl) 'lejtő'.
macskafá (Gyb) 'kakasülő'.
macskakőjök (Gyb, Fl), *macskakőjök* (Kl) 'macskakölyök'.
macskaszurok ~ *macskaszurok* (Gyb) 'facsipá'.
magad ~ *magad* (Fl), *magad* (Gyb) 'te'. — *Látod magad?* (Gyb). *Magad ugy-e a Márika gyérméke vagy? Magad oda jél lakól?*
magyaró (Gyb) 'mogyoró'.
majórság (Gyb) 'baromfi'.
májt (Gyb, Kl) 'májd'.
makuj (Gyb) 'makacs'.
málé (Gyb), *málé* ~ *málé* ~ *málé* (Kl), *málé* (Fl) 'puliszka'. — *A málét sebéstéjvel megétte* (Kl).
mamog (Gyb) 'dörmög (a medve)'.
mandzsóka (Kl) 'nyúlfióka'.
már (Gyb) 'harap (a kutya)'.
márhábószán (Gyb) 'takarmánytők'.
meddü (Gyb) 'meddő (jóság)'.
medve (Kl) 'ökölnyi puliszkadarab, melybe túrót tesznek, a főzőkemencén megmelegítik, s úgy eszik'.
mégacél (Kl) 'megfen acéllal'.
mégaprusodik (Gyb) 'meghímlősödik'.
mégbörjuzzik (Gyb) 'megellik (a tehén)'.

mëgdohodik (Gyb) 'megdohosodik'.
mëgdöhdodik (Kl) 'megdohosodik'.
mëgëndëldëdik (Gyb) 'felháborodik (a gyomra)'.
mëgët (Gyb) 'megmérgez'.
mëgëjszti (Gyb, Kl) 'megijeszti'.
mëgëjő (Gyb, Fl) 'meggyógyul'. — *Má tán csak mëgëjő* (Fl).
mëgnyuvaszt (Kl) 'megfojt'.
mëkhëhëli (Gyb) 'kendert héhellel finomít'.
mëkhuzat 'öblöget (ruhát)'. — *Mëkhuzassa vízëz* (Gyb).
mëkpimpösödik (Gyb) 'megpenészedik'.
mëksiküt (Gyb) 'felsikárol (ház földjét)'.
mëkszárokat 'megszáritgat'. — *Mëkszáro-gattuk a rëndët* (Kl).
mënyëcskë (Gyb) 'fiatalasszony'.
mënyët (Gyb) 'menyét'.
mënkő ~ *mënkő* ~ *mënkő* (Gyb) 'villám'.
mërég (Gyb) 'genny'.
mëstër (Kl) 'kőműves'.
mëté (Gyb) 'métel'.
mëtt ~ *mëtt* (Gyb), *më* ~ *mëtt* (Fl), *mët* (Kl) 'miért'.
mënuta (Gyb) 'perc'.
mënyos (Gyb), *mënyas* (Kl) 'csödör'.
mësijá 'birtok, nagybirtok'. — *A mësijára mënt* (Kl).
mëszikás (Kl) 'zenész'.
mëzsda (Gyb) 'mesgye'.
nádméz (Kl, Fl), *nádmëz* (Gyb) 'cukor'.
nállunk 'hozzánk'. — *Gyëré nállunk* (Gyb).
Jëré nállunk (Fl).
nëhán (Gyb), *nëhán* (Kl, Fl) 'néhány'.
nëvëllenüjj (Gyb) 'gyűrűsujj'.
nëz (Gyb) 'néz'.
nyákacsiga (Gyb) 'tarkó'.
nyároló ~ *nyárolő* (Kl) 'elkerített legelő-hely a havason'.
nyüst, *-ëk* (Gyb, Kl, Fl) 'nyüst'.
nyoszojő, *-k* (Kl), *nyoszojő lëján* (Gyb) 'koszorús leány'.
nyökög (Gyb), *nyökög* (Kl, Fl) 'dadog'.
nyüjtőpad (Gyb) 'ravatal'.
nyüjtözödik (Gyb) 'nyüjtözkodik'.
nyúlkőjők (Gyb) 'nyúlfióka'.
nykádik (Gyb) 'hány'.
ókulár ~ *ókulár* (Gyb), *ókulár* (Kl) 'szemüveg'. — *Az ókulárom hól lëhet?* (Kl).
ólvás (Gyb) 'számol'.

örönál (Gyb) 'ordít (a kutya)'.
ostörëcsápő (Gyb) 'az ostor vége'.
osztág 'asztán'. — *Osztág mind ëty fédërujam vőt* (Kl).
osztováta ~ *osztováta* ~ *ostováta* (Gyb), *osztováta* (Kl, Fl) 'szövöszék'.
ót 'olt (tejet)'. — *Mëgöccsák ótval* (Gyb).
ót, *-val* (Gyb), *ót*, *-val* (Fl) 'szer, melyet a tejbe tesznek, hogy megaludjék'. — *Ótval mëgöccsák* [a tejet] (Fl).
ottogyán ~ *ottogyon* (Kl), *ottogyon* (Gyb) 'ott'.
óvár (Kl) 'a gyermek fején levő gennyes seb'.
ő (Kl) 'gyapjúból szőtt öv'.
ögyvez (Gyb) 'özveg'.
öregebéd 'vacsora'. — *Ne, az áldot nap öregebédem van* (Gyb).
örëgköl 'mint öregek'. — *Mü uty hittük öregeküll* (Gyb).
ösven (Kl) 'gyalogösvény'.
padlás (Kl) 'padló'.
pájta (Fl) 'tyúkól'.
pallag (Gyb) 'parlag'.
pánkó (Gyb) 'fánk'.
paráhdzik (Gyb) 'permetez (az eső)'.
paristól (Gyb) 'csap (az eső)'.
párna (Gyb) 'taligavánkos'.
pást, *-ot* (Gyb) 'füves, gyepes hely'.
pástos (Gyb) 'begyepesedett (hely)'.
pating (Gyb) 'gúzlánc (az eketaligán)'.
pëcula (Kl) 'kis fémpezdarab'.
pëjip (Gyb, Kl) 'selyp'.
pëjipël (Gyb) 'selypít'.
pëndëj (Kl, Fl), *pëndëj* ~ *pëndëj* (Gyb) 'női hosszú ing'.
penëleg (Gyb) 'penete'.
pënus (Gyb) 'a kukorica borítólevele'.
përszëln 'pipázáshoz való eszköz'. — *Az ërszën a përszëlnhëz vőt kötvë* (Kl).
përsëj (Gyb) 'puska a kerékagyban'.
pëtërszëjëm ~ *pëtërszëjëm* (Gyb), *pëtërszëjëm* (Kl, Fl) 'petrezselyem'.
pili 1. *hópili*.
pilinkë (Gyb, Kl), *pilinke* (Fl) 'hópehely'.
pilinkëzik ~ *pilinkëddzik* (Gyb), *pilinkëddzik* (Kl) 'ritkán hull a hó'.
pimpő (Gyb) 'penész'.
pimpős (Gyb) 'penészes'.
pincëtorok (Gyb) 'pincegádor'.

pipuca (Gyb) 'istállólámpa'.
pitymalodik (Gyb) 'pitymallik'.
pityóka ~ *pityóka* ~ *pityóko* ~ *pityóka* ~
pityóka ~ *pityóka* (Gyb), *pityóka* (Kl),
pityóka (Fl) 'burgonya'.
pitty (Gyb) 'bige'.
pitykahagyma (Gyb) 'cikkes vöröshagyma'
plekétör (Gyb) 'az a juh, melyet bárány
 nélkül fejnek'.
plé (Gyb) 'bádóg'.
podvállapi (Gyb) 'martilapu'.
pógár (Gyb) 'a bíró küldönce volt régen'
poгыész (Gyb) 'a kalangyarakás után össze-
 gereblyélt gabona'.
póká szoknya (Gyb) 'pólya'.
polozsnyak (Gyb) 'palozsna'.
pórász 'gyapjúból vagy kecskeszörből font
 színőr, mellyel a csőrikat a lábuk szárára
 erősítették'. — *Husztunk a lábunkra*
csőrikát s méktekértük pórászval (Kl).
pozdorja (Gyb, Fl), *pozdorja* (Kl) 'pozdorja'.
priccól (Kl), *prickol* (Gyb) 'spriccel'.
privogy (Gyb) 'virrasztó'.
prücsök (Fl), *prücsök* (Gyb, Kl) 'tücsök'.
pucok (Kl) 'a szabad tüzelő alatt levő
 üreg; ott melegednek a gyerekek'.
pufos (Gyb) 'pufók'.
pupęza (Gyb) 'búbosbanka'.
puluvör (Gyb) 'pulóver'.
püsszent (Gyb) 'tüsszent'.
radina ~ *radina* ~ *radina* (Gyb) 'a keresz-
 telés utáni lakoma'. — *Radina az, mikor*
kérésztelés után esszejönnek (Gyb).
ragadván (Gyb) 'bojtorján'.
rákás (Gyb) 'asztag'.
rapcson ~ *rapcsont* (Gyb) 'repcéhez hasonló
 vadon termő növény'.
rápényos ~ *rápényos* (Gyb) 'nagyon mocs-
 kos (disznó)' [ritkán emberre is mond-
 ják].
ráspör (Gyb) 'ráspoly'.
réce (Gyb) 'kacsa'.
recep (Gyb) 'recept'.
recepípe (Gyb), *recepíju* (Fl) 'recepípe'.
regló l. *legelő*
rēhoma (Gyb) 'reuma'.
rēngēt (Gyb) 'ringat'.
rēsница (Gyb) 'kézimalom'.
rēsta (Gyb) 'rosta'.
rētta ~ *rētta* 'rajta'. — *Lik vőt rētta* (Kl).

rītu, *rīvu* (Gyb) 'sír (gyermek, disznó)'.
ródál 'szabdal'. — *Ugy ródálták a fákat* (Kl).
rokoja (Gyb) 'szoknya'.
rozbejtékség (Gyb) 'nyavalyatörés'.
rudšcsillag (Kl) 'göncölszekér'.
ruhacska (Fl), *ruhacska* (Kl) 'zsebkendő'.
sáru (Kl) 'fatalpú csizmaféle'.
sárvált káposzta (Gyb), *sárvált káposzta* (Fl)
 'hordóskáposzta'.
sębēs (Kl), *sębēs* (Gyb), *sębēs* ~ *sębēs* (Fl)
 'savanyú'.
sębēstęj 'savanyú tej'. — *A málet sębēs-*
tęjvel męgęttę (Kl).
sęvakaró (Gyb), *sęvakaró* (Kl, Fl) 'csipke-
 bogó'.
sęjmék (Gyb) 'vizenyős hely'.
sętár (Gyb) 'sajtár'.
sęręny (Gyb) 'sörény (lóé)'.
sętét vég 'alkonyat, szürkület utáni nap-
 szak' — [A nap] *ęppz sętét végę* *ęrkęztę*
ęlę (Gyb).
sikárodzík (Gyb), *sikárodzík*, *sikárodzík*
 (Kl) 'csicsónkázik'.
sikít, *sikicsuk* (Kl) 'simít (kendert a tiló-
 val)'.
sóórlę (Gyb) 'daráló, kézimalom'.
sór 'sors'. — *Rosz sörę van* (= nehezen él)
 (Gyb).
sózsdi ~ <*sózsdi*> (Gyb), *sózsdi* (Kl, Fl)
 'sóska'.
sovđ (Gyb) 'kovál (diót, mogyorót)'.
soványodik 'veszít a zsírosságából'. —
A májosval ęgyę [ti. téve, keverve]
hamęr soványodik a véręs (Kl).
solló ~ *solló* ~ *solló* (Gyb) 'sarló'.
suhitt (Gyb, Kl, Fl) 'sehol'.
sürc (Gyb, Kl, Fl) 'derékra kötött vászon-
 kötény'.
sutu, *-ba* (Gyb, Kl) 'a kemence melletti
 sarok'.
sünnýg (Gyb) 'sír (a tűz), senyved'.
sütőbőstány (Kl) 'döblec'.
szabat tüzelő ~ *szabat tüzlő* (Kl) 'szabad
 tüzelő'.
szacska (Gyb) 'szecska'.
szádló (Gyb) 'a kemence szájának befedé-
 sére szolgáló deszka'.
szákadék (Gyb) 'bögöly'.
szákkavas (Gyb) 'a tengelyt alul védő vas'.
szákkęrt (Gyb) 'léckerítés'.

szamárcsipke (Gyb) 'bogáncs'.
 szanda (Gyb) 'szandál'.
 szappanyos (Gyb, Kl, Fl) 'mézgás (kenyér)'. L. még *kiszis* alatt.
 szarád, -ok 'zsinór'. — Szarádok *vőtak* (Kl).
 szárid 'szárad'. — Száriggyom *fél jól* (Kl).
 széd (Gyb, Kl) 'nyő (kendert)'.
 szekérlájtörjő (Gyb) 'szekéroidal'.
 szélkoszoru (Gyb) 'koszorúgerenda'.
 személ (Gyb, Kl) 'hasonlít'. — Jóska *személ a zapjához* (Gyb). *Szemelt neki, hasonlít héjza* (Kl).
 szemé világa ~ szemé világja (Gyb) 'pupilla'.
 Szémpētēr *pácája* (Fl) 'egy három csillagból álló csillagzat'.
 szērēda (Gyb), szērēda (Kl) 'szerda'.
 szigoru, szigorább (Gyb, Kl, Fl) 'sovány'.
 színē 'vászon színe'. — *A színē fejér, a fonája barna* (Gyb).
 szíp, szípják (Gyb) 'szív'.
 szípat (Gyb) 'szivat (pl. cigarettát)'.
 szípká (Gyb) 'kürtő'.
 szodéj (Gyb) 'falánk'.
 szomnyu (Gyb, Kl, Fl) 'szomjas'.
 szökés (Gyb) 'pattanás'.
 szökik (Gyb) 'ugrik'.
 szördisznyó (Gyb) 'sündisznó'.
 szuka (Gyb, Fl), szuká (Kl) 'koca (kutya)'.
 szulánk (Gyb) 'fullánk'.
 szunnyadik: szunnyododdzik (Fl) 'bóbiskol'.
 szuránk (Kl) 'fullánk'.
 szuvák (Fl) 'fullánk'.
 szüntül (Fl) 'megy le (a nap)'.
 tag (Gyb) 'comb'.
 tájott 'tájban'. — *Réggel uty hat óra tájott* (Gyb).
 takár (Gyb, Kl, Fl) 'gyűjt (szénát)'.
 tánygyér ~ tánygyír ~ tánygyér (Gyb),
 tánygyēr ~ tánygyír ~ tányēr (Kl) 'tányér'.
 tanyító ~ tanyító ~ tanyító ~ tanyitty ~ tanító (Gyb), tanyitto ~ tanyito (Kl) 'tanító'.
 taré, -jja (Gyb) 'kakastaraj'.
 taricska (Gyb) 'talicska'.
 tãrtólãnsszég (Gyb) 'láncartó szeg (a szekéren), melyre a kerékkötő láncot használat után felakasztják'.
 tejęsfog (Gyb) 'tejfog'.

tekefa (Kl) 'ekekabala'.
 tekenyő ~ tekenyű (Gyb), tekenyü ~ tekenü (Kl), tekenyü (Fl) 'teknő'.
 tekēr 'csavar'. — *Husztunk a lábunkra csórikát, s mektekértük porászval* (Kl).
 tekerőlevél 'fonálgombolyító szerkezet'.
 tellázik 'legeltet (a havason)'. — *A mãrhájikkal tellãznak, van nekik ott kalibájik, észlãnjik* (Kl).
 tēnge ~ tēngē (Gyb) 'tengely'.
 tenēr (Gyb) 'tenyér'.
 tepszi (Gyb) 'sütő tepsi'.
 térgy (Gyb) 'tér'.
 terü, -t (Gyb, Fl) 'teher'.
 terüsszekér (Kl) 'teherhordó szekér'.
 tézsolá (Gyb) 'tészla'.
 tikélősz (Gyb) 'rossz (ember)'.
 tilő (Gyb) 'tiloló'.
 tizes 'falurész'. — *Ëbbē a tizezsbē Ëstyéfãn Jancsüt üsmęri-ē?* (Gyb).
 tokán (Gyb) 'pörkölt'.
 tolló ~ tolla (!) (Gyb), tolló (Kl), tolló (Fl) 'tarló'.
 tollu (Gyb) 'toll'.
 topánka (Gyb) 'női félcipő'.
 toplica (Gyb) 'vizenyős hely'.
 totyi (Gyb) 'kötött női gyapjúpapucs'.
 töpik ~ tőpik (Gyb), tőpik (Kl, Fl) 'köp'.
 tőrbuza ~ tőrbuza ~ tőrbuza ~ tőrbuza ~ tőrbuza (Gyb) 'kukorica'.
 tőrdődinnye (Fl) 'görögdinnye'.
 tőrszöl (Kl, Fl), tőrszöl ~ tőrszöl ~ tőrszöl ~ tőrszöl (Gyb) 'dörzszöl'.
 tőtés (Gyb) 'korlát nélküli tornác a ház körül'.
 truzsák (Kl), truzsok (Gyb) 'szalmazsák'.
 tubák (Gyb, Kl) 'dohány'.
 tubákozacsakó (Gyb) 'tubákos zacskó'.
 tubák vágo deszka (Kl) 'tubák vágo deszka'.
 tükör, -be (Gyb, Kl) 'tükör'.
 tükörköt (Gyb) 'titeket'.
 tüszhēj (Gyb) 'a szabad tüzelő része'.
 tűzvas ~ tűzvas (Kl), tűzvas (Fl) 'a vésett fa és a lyukas fa közös neve a szövőszéken'.
 tyipērus (Gyb) 'csípős paprika'.
 tyugbőrös (Gyb) 'libabőrös'.
 tyukos csillag (Kl) 'fiastyúk'.
 úcsu (Gyb) 'búzaalj'.
 ujoztat (Kl) 'táncszókat kiabál'.

ujuzás ~ *ujudzás* ~ *ujudzás* (Gyb), *ujodz-*
dzás ~ *ujuzás* (Kl) 'rügy, hajítás, cser-
jés'.
uzmora (Fl) 'zúzmara'.
ügyél (Kl) 'figyel'.
ülü (Gyb, Kl, Fl) 'ölyv'.
ünötinó (Gyb) 'üszötinó'.
üsmér (Gyb, Kl) 'ismer'. — *Ebbe a tízezsbe*
Éstyéfán Jancsit üsméri-ē? (Gyb). *Üsmé-*
réd-ē? (Kl).
üsmèrkédik (Kl) 'ismerkedik'.
üveg ~ *éveg*, *üvegje* ~ *évegje*, *üvegüt* ~ *éveg-*
vél (Gyb) 'üveg'.
vákqblák (Gyb) 'ablakszerű bemélyedés a
falban'.
vákqaru (Gyb) 'kis cipó, melyet az össze-
vakart tésztából sütnék'.
vákqaródik (Gyb) 'vakarózik'.
vákqszém, *-ē* (Gyb, Kl) 'halánték'.
várqzsbéka (Gyb) 'varangos béka'.
váktér (Gyb) 'erdei irtás'.
váktás (Gyb) 'erdei irtás, vágter'.
végreñdèlkèzik '(tréfás-gúnyos) gyökönt,
szunyókál'. — *Nē végreñdèlkèjzèl, nē*
kukkadójzèl (Kl).

vérinás (Gyb) 'borvirágos'.
vèrsènyèz 'párhuzamosan folyik'. — *Dè*
vam még èy patak, èvèl vèrsènyèz (Gyb).
vèrszipó (Gyb) 'pióca'.
vèt 'dob'. — *Èszt a láptákat vètik, lódigáják*
(Gyb).
vicsog (Fl) 'cincog'.
vidèr (Gyb) 'veder'.
vigyázkodik (Fl) 'figyel'.
vigyitt 'vegyít'. — *Mindènt èsszègyigittèk*
(Kl).
világodik (Gyb) 'világosodik'.
virjad (Kl), *virjadik* (Gyb), *virjad* ~ *virjad*
(Fl) 'virrad'.
viszpuska (Gyb) 'gyerekek számára készült
bodzafapuska'.
zabgyèrmèk (Kl) 'törvénytelen gyermek'
(vö. *bütang*).
zabolq (Gyb) 'zabla'.
zavara kèrt (Gyb) 'hasított fából, paticsból
készített kerítés'.
zèkè (Kl) 'rövid posztókabát'.
zuhatag, *-ok* (Gyb) 'záporeső'.
zujza (Gyb) 'zúza'.
zsepkèndü ~ *zsepkèndö* (Gyb) 'zsebkèndö'.
zsinör ~ *sinör* (Kl), *sinör* (Fl) 'zsinór'.

Gállfy Mózes és Márton Gyula

Pótlás a Szegedi Szótárhoz*

beleskufa ~ *beleskoja* (-át, -ák, -ája)
fn.¹ 'sertés-, marha-, lóbelet árusító piaci
kofa, jobbára asszony'. — *Büdös, mint*
a beleskufa. (A Valéria téren, népi nevén
Paprika piacon, a mai Bartók Béla tér
keleti oldalán árusítottak. A második
világháború után eltűntek.)
binygyiri (-i, -k, -je) fn. 'kisfiú szemé-
remteste'. — *Huvá szalattá, te binygyiris?*
bóklás (-om, -od, -sza) ts. i. 'valamit
céllal szemlél, vizslat járás közben'. —
Putyi sógor bóklás a kukoricázsa.

bratyika (-át, -ák, -ája) fn. 'kétkerékű,
kétrudas kordé, egy ló húzza'. — *Ügön*
nyaklik ('ide-oda csuklik') *a bratyikájja*
kereke (Szentmihálytelek).
brukkol (-ok, -sz) ts. i. 'a hímgalamb
kiterjesztett szárnyal ugrálva, maga előtt
hajtja a párját, közben bruuk-bruuk han-
got ad'. Hangutánzó. — *Ni, hogy brukkoli*
a bécsi a párját!
búbol (-om, -od, -ja) ts. i. l. 'a feje
tetejére, feje lágýára koppant kézzel'. —
Mögbúbollak, ha sokáig ösz az avasjene! 2.

* A szegedi származású és jelenleg is Szegeden élő Fodor János tanítóképzőinté-
zeti tanár gyűjtéséből közöljük azokat a szavakat, amelyek nincsenek meg Bálint
Sándor munkájában. A közölt szavak egy kisebb része szerepel ugyan a Szegedi Szótár-
ban, de az itt közölt szó más hangalakú, illetőleg más jelentésárnyalatot ad meg.

¹ A szótárakban, szójegyzékekben szereplő szokásos rövidítéseken kívül a kö-
vetkezőkre hívjuk fel az olvasó figyelmét: *rn.* = ragadványnév, *át.* = állatterelő szó.

'a kakas meghágja a tyúkot'. — *Búboli mán a kendőmagost a kakri!*

búbos (-t, -ok, -sa) fn. 'búbos kemence, banyakemence'. — *Öreganyám tapasztja a búbost.*

bugyula l. *bügyűrű* (feljegyzés: Szentmihálytelek).

bugyros (-t, -ok, -a) mn. 'dudoros, buggyanós (pl. ruhaujj)'. — *Ehen e, itt flangérozik a Véca is a bugyros vállújába.*

bula (-át, -ák, -ája) fn. 'női szeméremtest'. — *Hoty húzzák a cigány bulát az orrodra! (A felsővárosi cigányok nyelvéből terjedt el.) Lucskos bula lácsó bula! (Eredete ugyanaz.)*

bulás (-t, -ok, -sa) mn. 'nőkedvelő'. — *Bulász gyerek ez a Buli Laci! (A felsővárosi cigányok nyelvéből terjedt el.)*

bügyűrű (-t, -k, -je) fn. 'kisfiú szeméremteste'. — *Tödd ē a bügyűrűdet, mē ēviszi a Püszürű!*

caflat (-ok, -sz) tn. i. 'sárban, esőben járkál céllal'. — *Kéntelen vagyok caflatni ebbe az üdőbe, mikó más a kutyájját sē veri ki.*

cókmók (-ot, -ok, -ja) fn. 'zöldségfélékből hússal készült leves'. — *Móktürűném másók is a számat nálatok, ojan jó cókmókot főszté.*

csámborog (-gok, -sz) tn. i. 'ide-oda kóvályog, jön-megy'. — *Nē csámborogj annyit a lábom alatt!*

csimbók (-ot, -ok, -ja) fn. 'száraz sár-csomó a pocsolyában meghempergett sertés szőrszálain'. — *Atta ēgy csimbók ez a disznó.*

csiszorál (-om, -od, -ja) ts. i. 'csiszol, dörzsöl, lesimít'. — *Csiszorájja a lábárú a rethót. A cigányira is mondják: Csiszorájja mán mögéntlen a vonyóvā!*

csúzli (-t, -k, -ja) fn. 'parittyá'. Gyerekjáték, faágból készül. Y alakú, amelynek felső, villás ágaira gumiszalagot kötnek madzaggal, a gumiszalag másik végére pedig bőrdarabkát erősítenek. Ebbe helyezik a kavicsot, kötőrmeléket, kifeszítik, és célba lönek vele.

dobog (-ok, -sz) tn. i. 'dobbant, csizmás, cipős lábát veri, ütögeti a földhöz a küszöb előtt, leveri a sarat, port'. —

Nézd mög lányom, ki dobog odaki!

dócsa (-át, -ák, -ája) fn. 'hát'. *Dócsán viszi a magzatát* (feljegyzés: Szentmihálytelek, Szeged mellett).

donog (-ok, -sz) tn. i. l. 'zümmög (darázs, légy)'. — *A fülem körül donognak a legyek.* 2. 'halkan beszél, dalol'. — *Mid donogsz, körösztfi?*

dosztig-szartig hsz., 'elegendően, tet-szés szerint evett, annyit evett, amennyi belefért'. — *Dosztig-szartig ötte magát.*

dödöje (-ét, -ék, -éje) fn. 'gombóc'. — *Dosztig-szartig ötte magát dödöjévē* (Szentmihálytelek).

dönög l. *donog*.

dunnyog (-ok, -sz) tn. i. 'halkan dör-mög, magában beszél'. — *Mögéntlen dunnyoksz mán?*

dunnyogós (-t, -ok, -a) mn. 'orrából beszélő'. — *Dunnyogósnak születött az árva.*

dünnyög l. *dunnyog*.

ēcubolódik (-ok, -sz) tn. i. 'költözködik'. — *Ēcubolóttunk a Paprika közbe.*

ēcuhol (-om, -od, -ja) ts. i. 'elhagy, elveszt valamit'. — *Ēcuhótam a fracsikomat* (l. ott!) *a dülöbe* (Szentmihálytelek).

ēken (-em, -ed, -i) ts. i. 'megver, elver'. — *Jó ēkentem azt a zsinigrevalót.*

jelleges az idő 'ne beszél a gyerek előtt'. — *Föllegős az üdő, nem látítok?*

fityol (-om, -od, -ja) ts. i. 'könnyel-műen elkölti, kidobja pénzét, feléli himi-humiját'. — *Ha nem fityóta vóna el, nem lönne ki az ülepe a nadrágbú.*

fizimiska (-át, -ák, -ája) fn. 'arc, arc-él'. — *Mögüsmertem a fizimiskáját.*

fracsik (-ot, -ok, -ja) fn. 'különböző színben kötött ujjas, gombolható férfikabát. Olyasmi, mint a női kardigán'. Bolti párbeszéd: *Kérok az urammak ēty fracsikot.*

fumigál (-om, -od, -ja) ts. i. 'mellőz, hanyagol, enyhén megvet'. — *Mē fumigász münket?* (Most terjedőben).

fütyülő (-t, -k, -je) fn. 'kisfiú szeméremteste'. — *Fütyül-e még a fütyülőd, hékám?*

gajdész (-t, -ok, -a) mn. 'pityókös, félrészeg'. — *Mögerett a nyelve, gajdész mán.*

gálánt mars (-ot, -ok, -a) fn. 'grenadir-mars, krumpilis tészta'. — *Kutyának való étel az a gálánt mars, amejön égöt hajma van* (Szentmihálytelek).

gátér (-t, -ek, -ja) fn. 'pincegádor, deszkából vagy téglából épített, tetejes, ajtóval ellátott építmény'. — *Münk mán betonybu építöttük a gátérunk tetejét.*

gölödinleves (-t, -ek, -e) fn. 'zöltség-leves krumpilis gombóccal'. — *Úgy nyeli a gölödinlevest, hogy az éggük gölödin a másikat a segge lukáhon lüki* (Szentmihálytelek).

guger (-át, -ák, -t, -ok, -ja) mn. 'fösvény'. — *De guger vagy, hékás!*

gugerkodik (-ok, -sz) tn. i. 'fösvénykedik'. — *Hékám, mire jó az a gugerkodás?*

gurit (-ok, -sz) tn. i. 'hátravágódik, hátára dobja magát röptében a galamb'. — *A keservit, de szépen gurítanak!*

gyeszora (-át, -ák, -ája) mn. l. *gyeszra*. — *Gyeszorán nyöttek a malacok* (Szentmihálytelek).

gyeszra (-át, -ák, -ája) mn. 'gyatra, silány, gyenge'. — *Gyeszra termésöd lött paprikábú* (Szentmihálytelek).

gyiha át. 'indulj (ha áll), gyorsabban (ha mozog a ló)'. *Gyihá, Deres!*

haj fő át. 'fekvő tehenet állít fel' (közben lábujjal, lábbeliorral megböki a tehen farát). — *Haj fő, Csádkó, haj fő!* (Szentmihálytelek).

halápol (-om, -od, -ja) ts. i. l. 'leszedi, lemeri valaminek a tetejét, a színe-javát'. — *Mind lēhalápóta a leves színit.* 2. 'összeszed'. — *Összehalápóta mán a naggyát.* 3. 'elvesz, elszed'. — *A gyetrád istenit, ehalápótad elüllem a java falattyát!*

hiske át. 'menj inni' (tehen). — *Hiske, Böske, nem ara, hiske!* (Szentmihálytelek).

hódas a világ 'gyerek előtt ne beszélj'.

hőlész (-em, -ed, -i) ts. i. 'cállal járkál, keres valamit'. — *Összehőlésztem az egész Szentmihálytelköt, méksē tanátam éggyetlen eladó kéve rőszét* (Szentmihálytelek).

iklant (-om, -od, -ja) ts. i. 'kizavar, kiugraszt, ráijeszt'. — *Ugyan iklancsd mán ki eszt a macskát, nē nyarvékojjon*

annyyit a fülembe!

indurka (-át, -ák, -ája) 'kicsi, kicsi'. — *Ekkorka indurka hibáva ēkel a lány is.*

kacs-kacs át. 'kacsákat hív'. *Hamā, hamā, kacs-kacs!* (Szentmihálytelek).

kacsma (-om, -od, -ja) ts. i. 'elvesz, elkap, elragad előle valamit'. — *Ēkacsma-ta a kutya a csontot a macskátú.*

kajsza (-át, -ák) mn. 'ferde, az egyenes-től elhajlott, de nem görbe'. — *Kajsza nyelvű szerszámmā nem haladás a dolog.*

kakli (-t, -k, -ja) fn. 'kakas'. *Zuvarászi a kakli a jércét.*

kakri l. *kakli*.

kapatkozik (-om, -ol) tn. i. 'fényképezkedik'. — *Kapatkosztatok mán tük is? (kap, kapat, kapatkozik, lekap = lefényképez)* (Szentmihálytelek).

karsnyog (-ok, -sz) tn. i. 'húzza a láb-beli sarkát a kövezeten, amely karrogó, reszelős hangot ad'. *Hangutánzó.* — *Hogy borzójja a tallat a hátamon avva a karsnyogássā!*

katuja (-át, -ák, -ája) fn. 'doboz, skatyula'. — *Ugorj ē fijam, ēty katuja gyujfájé.*

kilötyköl (-öm, -öd, -i) ts. i. 'néhány ruhadarabot mos csak ki' [afféle kismosás]. — *Kilötykölöm eszt a pár darabot.*

kismagyaros (-t, -ok, -a) fn. 'fonott lakodalmi kalács'. — *A mama keze rőszket mán, nem tudī a kismagyarost mökfonyni.* (Kb. egy arasz átmérőjű, több szálból font lakodalmi üres kalács, fontos, de mondják üreskalácsnak is. Tetejére saját tésztaájából forint nagyságú kis gömböket tesznek. A kör közepe üres, ebbe dugják a borosüveget, amelyre különféle színű szalagokat kötnek. A menyasszonyt és vőlegényt a párosával felsorakozott nász-nép gyalogmenetben kíséri a templomba, az esküvőre, s mindegyiknek — férfinak, nőnek egyaránt — borosüvegre akasztott kismagyaros van a kezében. A borosüveget fel-felhajtják, de a kismagyarosból útközben nem esznek.) (Szentmihálytelek)

kóceráj (-t, -ok, -a) fn. 'kis szatócsbolt, lomtár'. — *Van ebbe a kócerájba mindön, csak ami kéne, annincs.*

konyít (-ok, -asz) tn. i. 'a ló hátrarántja fülét, kifordítja szemefehérjét, erről ismerni meg, hogy meg akar harapni valakit'. — *Pattanymé onnan, mé konyít mán!*

kóricál (-ok, -sz) tn. i. 'kószál, kóborol, csavarog'. — *Hun az anyja kényyába kóricál az a gyerök?*

kormosodik (-ok, -sz) tn. i. 'hüvelyes hegyes paprika félérésben van, színe zöldből bársnyos feketés foltokban pirosodik'. — *Lészohettyük nemsoká, kormosodik mán.*

kormospaprika (-át, -ák, -ája) fn. 'hüvelyes hegyes paprika, amelynek színe félérésében zöldből sötét foltokban megy át pirosba'. — *Napamasszony aszonia, hogy lábom aggya é a kormospaprikáját.*

kuccsant (-ok, -sz) tn. i. 'kukkant, bekukkant valahova'. — *Ugyan kuccsancsung be a Máriékhó!* (feljegyzés: Szentmihálytelek).

kukacos (-t, -ok, -a) mn. 'aprólékos, kicsinyes'. — *A saját szarát is mögönné, ojan kukacos.*

kuki (-t, -k, -ja) fn. l. 'bügyűrű'.

kul (-t, -ok, -ja) fn. 'excrementum'. — *Kul a szádba!* (A felsővárosi cigányok nyelvéből terjedt el.)

kul (-ok, -sz) tn. i. 'szükségét végzi'. — *Lékulta a saját inát.*

kumkodi (-ok, -sz) tn. i. 'pislog, paslog'. — *Kumkodi ám a nap a szömit!* (el-eltakarják a vonuló felhők).

kunéroz (-om, -od, -za) ts. i. 'rágja a fülét, nem hagyja békét'. — *Hogy mönnyit kunéroz ez a büdös macska evvé a nyérvákolássá.*

kunkori (-t, -k, -ja) mn. 'göndör, pörge, felálló végű'. — *Kunkori hajú, pörge orrú a lelkömszottyá.*

kuppant (-om, -od, -ja) ts. i. 'közösül'. — *Ajis bekapta a legyet, ha mökkuppantották.*

kurél (-om, -od, -ja) ts. i. 'közösül'. — *Jó mökkuréltam a Kantó Rozát.*

küréntál (-om, -od, -ja) ts. i. 'híresztel, elterjeszt, elmond'. — *Az én portékámat nem kö küréntálni, beszél az maga magájé.*

kurvapöcér (-t, -ek, -je) fn. 'nőkedvelő, nőbarát'. — *Ez a kurvapöcér is attú tart,*

hogy ahány lukat észalaszt, aszt mind az órára húzzák a másvilágon.

kusztli (-t, -k, -ja) fn. 'elrekesztett zug a kamrában, színben, nyári konyhában'. Csávást, miegymást tartanak benne. — *Marcingojjátok össze a kusztliba a főtt krumplit, asztán öncsétök a csávázsba 'moslékos vödörbe'!* (Szentmihálytelek).

kusztos (-t, -ok, -a) mn. 'rendetlen, piszkos öltözetű, keze, lába, arca, mindene mocskos'. — *Aj, ijen kusztosan nem szalathatok elébük.*

kuszturál (-om, -od, -ja) ts. i. 'csiklandoz'. — *Né baszogass mán avvá a kuszturálássá.*

kutyorodik (-ok, -sz) tn. i. 'összegörnyedve ül, ültő helyben összehúzza magát'. — *Édösszülükém is összekutyorodott a padmajba.*

lapogat (-om, -od, -ja) ts. i. 'megver, megrak, elrak'. — *Ejis huzi egy darabig a dörékát, úgy möglapigattam.*

löblöget (-em, -ed, -i) ts. i. l. 'lötyköl' 2. 'öblít, kiöblít'. — *Valamit éroz a Kesej, mé csak löblögeti a pampuláját (= száját) a vödörbű.* 3. 'a ruhamosás utolsó művelete: öblítget, öblít'. — *Kiöblögetök, asztán mék teregetni.*

mácsonya (-át, -ák, -ája) fn. 'aszat, *Cirsium arvense* Scop.'. — *Elepte az egész földemet az istenverése mácsonya* (Szöreg). *menős ~ mönös* (-t, -ök, -e) mn. 'nem otthon ülő, mindig menni szeret'. — *Világéletibe mönös asszony vót, sosé tudott a seggin maranni.*

mony (-t, -ok, -ja) fn. 'férfi nemszerve'. — *Nem mony ammá, emöhet kend avvá birkát óvasni* (feljegyzés: Szentmihálytelek, a tanyavilágból betelepült használta).

nagyoll (-om, -od, -ja) ts. i. 'nagyinak tart valamit'. — *Nagyojja a csizmájja büségít.*

nyaklik (-ok, -asz) tn. i. 'ide-oda csuklik'. — *A budlim éle nyaklik mán nagygon.*

nyámnyila (-át, -ák, -ája) mn. 'ügyefogyott, gyámoltalan, vézna'. — *Micsoda nyámnyila legén lött abbú az agyas-fejös gyeröku!*

nyefög (-ök) ts. i. 'alig érthetően beszél, motyog'. — *Mit nyefögnek ezök a gyerekök?*

ógat (-om, -od, -ja) ts. i. 'ó hangot ad a galamb, mikor a párját hívja'. Gyakorító, hangutánzó. — *Ógati a csirke a párját* (Szentmihálytelek).

padláb (-ot, -ok, -ja) mn. 'kicsi, alacsony ember'. — *Csak nem mész férhön ehhon a padláb embörhön?*

papatyi-papatyi (-t, -k, -ja) l. fn. 'kiskacska'. — *Hun vannak a papatyik?* 2. állathivogató.

pársog (-ok, -sz) tn. i. 'feleslegesen jön-megy'. — *Huvá az annya p....jjába párso-gott mán ijén késő?*

paszúros (-t, -ok, -sa) mn. 'piszkos, sáros a cipő, csizma'. — *De paszúros a láb-belid, fijam!*

penel (-ök, -sz) tn. i., 'szalad, fut'. — *Épenelök a szomszédba* (feljegyzés: Mándok, de környékén is hallani hancúrozó gyerekektől).

perseg (-ek, -sz) tn. i. 'serceg'. — *Ehun e, hoty persög a tűz!*

p....füst (-öt, -ök, -je) fn., l. 'flatus ventris' 2. 'semmisség' — *P....füstöt ér az egész.*

p..nülö (-t, -k, -je) mn. 'kisgyerek, karon ülő korú'. — *Mekkora mán a gyereök? Háát ojan p....nülö.*

pimpó (-t, -k, -ja) fn. 'savanyúság, befőtt, hordóskáposzta penészes habja'. — *Atta pimpó lött az egész savanyaság.*

pindurka l. *indurka*.

pislant (-ok, -sz) tn. i. 'vizek, hugyozik'. — *Kimék, pislantok éggyet az epör-fáná.*

pissed (-ek, -sz) tn. i. 'megsavanyodik'. — *Mögpissett az étel, önds a dísznó csá-vássába 'vödrébe'.*

pocskol (-om, -od, -ja) ts. i. 'valamit összerág' (macska, egér, pocok). — *A Cila összepocskóta a kóbászt.*

pöndül (-ök, -sz) tn. i. 'fejlődik, gyarapodik, növekedik'. — *Monihatom, szépen pöndülnek a malacok, szomszéd* (s közben megköpökdi őket).

pörög (-ök, -sz) tn. i. 'körben száll, köröz a galamb'. — *Pörögnek a vadócok.*

Pörgött a Kotogány szomszédé is (Szentmihálytelek).

pörsenés (-t, -ek, -e) fn. 'pattanás'. — *Éty pörsenés a képe.*

pösze (-ék, -ét, -éje) l. fn. 'Erzsébet' 2. mn. 'selypes, selypítő' (kisgyerek). — *A Pösze pösze még?*

pöszi (-ek, -sz) tn. i. 'selypít'. — *Sokáig pösziütt az éngyereököm is.* Hangulatfestő szó.

prenygyula (-át, -ák, -ája) mn. 'rendetlen, elhanyagolt, piszkos, nemtörődöm külsejű ember'. — *Prenygyula asszony lött ebbü a hejre lámbü.*

pruccos (-t, -ok, -a) mn. 'cifrán öltözökdő nő'. — *Ennye, de pruccos dáma lötté!*

puja át. 'hívja a pulykakat'. — *Puja — puja!* (Szentmihálytelek).

pujgat (-om, -od, -ja) ts. i. 'uszít, mérgecsit valakit'. — *Né pujgass mán annyit.* (Ma úgy mondanák: *hergel.*)

pukkancs (-ot, -ok, -a) mn. 'sértődékeny, pukkaszkodó, magában pukkadozó ember'. — *Pukkancs természete van a Veron-nak.*

puklis (-t, -ok, -a) mn. 'bukottan jár, görbe a háta, behúzza nyakát, és kipúposodik a háta'. — *Húsz ki magad, né ájj ojan puklisan!*

pust (-ot, -ok, -ja) fn. 'por, szennyeződés a levegőben'. — *Naty pustot vert fő a csorda.*

pustol (-ok, -sz) tn. i. l. 'porol, port felver'. — *Né pustójjatok, hogy az anyátok mög né sirasson bennötöket!* 2. 'elszalad, elfut'. — *Épustótam édsőnyám elü.*

puszurú (-t, -k, -ja) fn. l. 'kutyanév' 2. 'kisfiú szeméremteste'. — *Tödd é a puszurúdat, mē mökköpködöm.*

pücsök (pücsköt, pücsök, pücske) fn. 'tücsök'. — *Rárántottak a pücsökök is mán az ágy alatt.*

pücsökfülü (-t, -k, -je) mn. 'nem jól hall'. — *A pücsökfülü istenödet, ha dógozni hillak, nem hallod, de ha önni, aszt mög.*

püszürü l. *puszurú* 1—2.

racka (-át, -ák, -ája) fn. 'hibás vagy romlott paprikahüvely'. — *Kihántam a rackát a poszmatra 'trágyadombra'* (Szentmihálytelek).

rácpaprikás (-*t*, -*ok*, -*a*) fn. 'lecsó, karikára szelt csöves erőspaprikával'. — *Ojan erős rácpaprikást főszte, hogy kiöszí a gatyámat.*

ramatyl (-*om*, -*od*, -*ja*) ts. i. 'összerak valamit, kirak, kihord valamit'. — *Össze-ramatylótam mindönt az almárijumba* (Szentmihálytelek).

rapcsos (-*t*, -*ok*, -*a*) mn. 1. 'érdes felületű' 2. 'himlőhelyes arcú'. — *Vakard mög aszt a falat, hászén rapcsossan hoty jogi be a meszelő.*

réthás (-*t*, -*ok*, -*a*) mn. 'girhes, sovány, rossz bőrben van'. — *Vöttem egy réthás malacot, maj mögláttyuk, mire veret.*

rongyos kapca (-*át*, -*ák*, -*ája*) fn. 'kenyértésztából süített étel'. — *Édösanyám, az én rongyos kapcámra lekvárt kennyön.* (Kemenec fenekén süített lángos, tetejét ízlés szerint kenik meg.) (Szentmihálytelek)

senyveszt (-*em*, -*ed*, -*i*) ts. i. 'fonnyaszt, zsírban meghervaszt pl. aprított vöröshagymát, de nem pirítja meg, csak az eleveenségét veszi el'. — *Möksenyvesztöttem kicsikét a hajmát, hogy në lögyön annyira eleven.*

sindőjös a ház l. *hódas*.

slattyog (-*ok*, -*sz*) tn. i. 'mezítlábas papucsban jár, amint felemeli lábát, összeütődik a papucs a lépegető sarkával, az ütődéstől hangot ad'. Hangutánzó. — *Hallom mán erre slattyogni a Vicát.*

sumákol (-*ok*, -*sz*) tn. i. 'sunyít, vagy szándékosan halk hangon motyogó választ ad'. Ma úgy mondják: *lapít*. — *Në sumákojj, hajjam az igazat!*

sundít (-*ok*, -*asz*) tn. i. 'sandán, sunyin néz'. — *De sandán néz rád ez a borzas kutya!*

suttyanték, suttyantéklevés (-*t*, -*ek*, -*e*) fn. 'apró kockára vágott szárított tésztából, zöldségből főzött, ún. híg leves'. — *Ez a suttyantéklevés ügön-ügön levesös, evvé nem verhetöm ē az chömet* (Szentmihálytelek).

sutyl (-*ok*, -*sz*) tn. i. 'papírt csúsztat valamin'; a *sutty* hangutánzóból. — *Hadd abba, në sutyuuj, mē möktipázlak!*

sutylódik l. *sutyl*.

suvaszt (-*om*, -*od*, -*ja*) ts. i. 'eldug, elrejt valamit pl. a gyerekek elől'. — *Ügy esuvasztottam, hogy në pákusztóhassák mög a gyerökök, hogy magam së tandom.* (A szegedi tanyavilágban használják.)

sükebóka (-*át*, -*ák*, -*ája*) mn. 'minden lében kanál, aki úgy tesz, mintha mindenhez értene, mindent vállal, de semmit nem tud megoldani, de dolgozni sem szeret. Mégis ott van mindenütt, ahol parancsolni lehet'. A tanyavilágban *süketbolond*-nak is mondják. — *Në hágassatok ára a sükebókára!*

szélgia (-*át*, -*ák*, -*ája*) fn. 'állvány, többnyire két földbe ásott akácoszlop, felső vége villaszerűen szétágazik, ebbe fektetik vízszintesen a harmadik oszlopot'. Ősszel a kertben állítják fel, a paprika-füzereket szikkasztják rajta. — *Lálligatták a Böndéék is a szélgákat* (Szentmihálytelek).

szélvia (-*át*, -*ák*, -*ája*) fn. l. *szélgia*.

szityiromleves (-*t*, -*ek*, -*e*) fn. 'tojásos leves, rántott leves'. — *Kis rántást tesz rá. Suhantottam ety kis hamarjába készűt szityiromlevest* (Szentmihálytelek).

szófosó (-*t*, -*k*, -*ja*) mn. 'sokat, feleslegesen beszélő'. — *Nehéz eligazogni a szófosókon.*

szortyog (-*ok*, -*sz*) tn. i. 'nem szelel az orra, a pipaszár'. — *Fút ki, në szortyogjá annyit.*

szörtyög (-*ök*, -*sz*) tn. i. l. *szortyog*.

szunyipuszig hsz. 'sokat evett, annyit evett, hogy alig tud szuszogni'. — *Szunyipuszig öttem magam szármává 'töltött káposztával'.*

szupakol (-*ok*, -*sz*) tn. i. 'nem szelelő pipaszárat szív, lassan végzi munkáját'. — *Szupakkojjatok csak avva az aszózássá, maj ránk estelődik.*

tala ki át. 'menj ki az istállóból' (tehén). — *Tala ki, Zsömje, tala ki!* (Szentmihálytelek).

tiplápol (-*ok*, -*sz*) tn. i. 'céltalanul jön-megy, topog ide-oda'. — *Mind itt tiplápol ezön a kis hejjön, mikö borotfálkozok.*

tohonya (-*át*, -*ák*, -*ája*) mn. 'lusta, nehézkés nagy darab ember'. — *Ezök a toho-*

nyák emönnnek a Tiszára, aszt visszagyünnnek szomjan.

topos (-t, -ok, -a) fn. 'négy akácoszlopon nyugvó féltetejes szín, fészter, oldalfala nincs'. — *Betótam a tajicskát a topozsba* (Szóreg).

topos l. *szélgia* (feljegyzés : Szentmihálytelek).

tosz (-om, -od, -sza) ts. i. 'közösül'. Euf..

tosza át. rn. — *Tosza csak a szájáva legyény.*

totojász (-om, -od, -sza) ts. i. 'dédelget, babusgat, kedvében jár'. — *Csak totojásszátok aszt a gyerököt, maj mökhálláli!*

tökcösöz (-t, -ök, -e) mn. 'alacsony, kicsi'. — *Ehönn a tökcösözöhön akarik férhön anni.*

tömpe (-ét, -ék, -éje) mn. 1. 'kicsi, lapos orr' 2. 'zsurmók, rövid, széles lábfej' 3. 'rövid, húsos ujj'. — *Míntha malacot szopott vóna, ojan az a tömpe óra.*

truputyuli (-t, -k, -ja) mn. 'tedd ide, tedd oda, báb-ember'. — *A truputyuli Jóska nem való mék körösztöt vinni sē.*

tumkod (-om, -od, -ja) ts. i. 'töm, tömköd'. — *Úty tumkotta magába az ételt, mint aki sosē öszik éggyst a hasávā.*

tyu-tyu át. 'hívja a tyúkokat'. — *Tyu-tyu, ide!* (Szentmihálytelek).

ungorkodik (-ok, -sz) tn. i. 'ingerel tréfából, ugraszt'. — *Ungorkoggyá csak velem, maj órba váglak!*

vérnyog (-ok, -sz) tn. i. 'nyávog (macska), nyafog (a gyermek)'. — *Mönnye-ök az anyátok keservibe, ot vérnyogjatok! vindő* (-t, -k, -je) fn. 'zsírosbödön'. — *Nem tuttam az avasságot kihamuzni a vindőbü* (Szóreg).

virittyol (-ok, -sz) tn. i. 'elidőzik, időt tölt nem fontos elfoglaltsággal'. — *A szomszédokná virittyótunk az este* (Szentmihálytelek).

ziklant l. *iklant*.

zutyvál (-om, -od, -ja) ts. i. 'összekever' összetúr, kotyvaszt'. — *Nē zutyvadd még össze a kovászt a lüszte!*

zutyvalék (-ot, -ok, -a) fn. 'keverék'.

Micsoda zutyvaléket ötecc mög velem?

zsibaj (-t, -ok, -a) fn. 1. 'zsivaj'

2. 'zsibpiac'. — *A zsibajbú is mög löhet élni.*

zsibajgó (-t, -k, -ja) l. mn. 'zsivajgó, zajongó' 2. fn. 1. *zsibogó.*

zsibajog (-gok, -gasz) tn. i. 'zajong, lármáz, zshivajog'. — *Nē zsibajogjatok annyit, az embör a saját szavát sē halli tüllétük.*

zsibi l. *zsibaj* 2-t.

zsibis (-t, -ek, -e) fn. 'zsibárus'. — *A zsibistü vöttem a gyöplüt.*

zsibogó (-t, -k, -ja) l. fn. 'zsibpiac'. — *A szeptemberi vásárkó nagy vót a zsibogó.*

2. mn. 'zsivajgó, lármázó'. — *Kituggyák az embört ezök a zsibogó gyerökök még az udvarbu is.*

zsibuc (-ot, -ok, -a) fn. 1. *zsibi.*

zsibuçi (-t, -k, -ja) fn. 1. *zsibi.*

Fodor János

Mordályégető

Adalék irodalmi nyelvünk szókinésének történetéhez

I. Ady Endre verseit, Kosztolányi Dezső, Móra Ferenc, Mikszáth Kálmán, Csepreghy Ferenc, Jókai Mór prózai műveit vagy a Rákóczi-kor kuruc énekeit olvasgatva egy különös, ódon hangulatú szó vonhatja magára a figyelmünket: *mordályégető*. Tekintsük át a szó előfordulásairól gyűjtött adatainkat fordított időrendben, azaz a jelentől távolodva a múlt felé.¹

1935: „Ha egy pillantást vetünk Puskin arcképére, elámulunk és megdöbbenünk. A rendkívülit érezzük, a törvénybontót és a *mordályégetőt*, a regényes költőt...” (Kosztolányi Dezső: Puskin. — Lángelmék. Hátrahagyott Művei. 4 [1941]: 277); „Akárhogy forgatom a szót, lázadó ez az író [Molnár Ferenc], lényegében mindig különvélemény, a *mordályégetők* fajtájából...” (Kosztolányi Dezső: Nagy szerelem. — Színház. Hátrahagyott Művei. 11 [1948]: 114).

1934: „Én gonosz *mordályégető* destruktív vagyok s az én nevemmel nem szabad semmiféle szép eszmét kompromittálni” (Móra Ferenc: Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1934. 1: 226).

1929: „Sztaniszlavszki irodalomtörténeti név. Egykor — egy negyedszázaddal ezelőtt — ő volt a színjátszás *mordályégetője*, a merész, forradalmi újtó, aki nemjárt utakra terelte az orosz realizmust s kemény csatákat vívott az ósdi hagyományok védelmezőivel” (Kosztolányi Dezső: Gorkij: Éjjeli menedékhely. — Színház. Hátrahagyott Művei. 11 [1948]: 288).

1926: „Ha azzal hízelegtek az emberek, hogy »te *mordályégető!*«, azt vágta rá vissza, hogy »te hamispénzverő!« és arra, hogy »törökök csahosa«, az volt a felelet, hogy »cruciatus« [keresztes vitéz], vagyis, hogy Dózsa hadából való, azaz kommunista”² (Móra Ferenc: Peldának okáért... — Véreim. Parasztjaim. 1958. 112, vö. 481).

1925: „— Te! Ember! Hát nem tudod, te, ki vagyok én? Elfajzott rossz magyar. Destruktív *mordályégető*” (Móra Ferenc: Virágozik a fám... — Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1934. 2: 32); „...időközben mind a két fölöttes hatóságomnál följelentettek, hogy én olyan elvetemedett *mordály-égetővel* árulok egy gyékényen, mint Darwin” (Móra Ferenc: Majompör helyben. — Sokféle. Egy cár, akit várnak. 1958. 166, vö. 410).

1922: „Ez a Honderú volt az, amely Petőfit elmondta országpusztítónak, *mordályégetőnek*, erkölcsrontónak, hazaárulónak, s három éven át nem írta ki másképp a nevét, csak így: Petőfi (ezelőtt Petrovits)”³ (Móra Ferenc: Petőfi-morzsa. — Elkallódott riportok. Napok, holdak, elmúlt csillagok. 1958. 302, vö. 596).

¹ Az adatok egy része az Akadémiai Nagyszótár és az Értelmező Szótár gyűjtésén alapszik; néhányat Putnoky Imre szívességének köszönhetek. Egyes részleteket illetően értékes felvilágosításokkal segített munkámban Tompa József és Kovalovszky Miklós. Fogadják ez úton is hálás köszönetemet.

² Egy, a mohácsi vész előtti időkben élt okos ember vívhatott Móra szerint efféle szópárbajt.

³ Mórának ezt a mondatát nem szabad szó szerinti értenünk. A Honderú kritikusai kíméletlenül támadták ugyan Petőfit, de ilyen durvaságokra mégsem ragadtatták magukat. Vö. Honderú 4 (1846.): 301—3, 321—5, 361—3, 401—2, 421—3, 461—5; 5 (1847.): 314—5.

1920 : „Náluk [az irodalmilag iskolázott franciáknál] később se ütközött meg azon senki, hogy például Baudelaire, a nagyszerű *mordályégető*, erősen reakciós, haladástagadó és katolikus...” (Kosztolányi Dezső: Ábrányi Emil. — Írók, festők, tudósok. 1958. 2 : 124).

1906 : „Bús ördögök, szent *mordály-égetők*, Én veletek megyek” (Ady Endre : A bélyeges sereg. 2. versszak. — Vö. Révész Béla : Egy Ady-vers története. Múlt és Jövő 33 [1943] : 55—6).

1890 : „Nemsokára a Béli István feje is legördült. (Tulajdonképpen Pató Marczinak hitták a kivégzettet, a *mordályégetők* bandájából való volt.)” (Mikszáth Kálmán : Somlyó vára. — A kis primás. Magyarország lovagvárai. 1894. 137. — Vö. Rubinyi Mózes : Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910. 194).

1886 : „... minden éjjel kigyullad valami majd itt, majd amott. Azt mondják, hogy *mordályégetők* vannak a városban” (Jókai Mór: A kis királyok. 2. 1897. Nemzeti díszkiadás 75 : 48).

1882 : „Ocskay László maga vezette vissza a *mordályégetőket* a Tisza-kastélyhoz” (Jókai Mór : Szeretve mind a vérpadig. 2. 1897. Nemzeti díszkiadás 68 : 173) ; „A hazárlót, az anyagylkost, a *mordályégetőt!*” (i. m. 184).

1876 : „Azért ígérünk gratiát és jutalmat a föladónak, hogyha többen vannak a *mordály-égetők*, valamelyik czinkos a többit föladja” (Csepreghy Ferenc : A két menyegző. Népszínű 5 képbén. Jókai Mór elbeszélése után. — Összes Művei. 2. 1881. 299).

1860 : „... Azt kérdik a bíró urak, miért lettem gyujtogató? ... Az erdélyi *mordály-égetőkkel* vagyok-e társaságban?” (Jókai Mór : A gyujtogató. — Dekameron. 2. 1894. Nemzeti díszkiadás. 12 : 293) ; „Az erdélyi *mordályégetőkkel* sem vagyok egyetértésben, most hallom először a hírüket...” (i. m. 294) ; „Az utóbb említett kútfő [Cserei Mihály Históriaja] aként nyilatkozik, hogy Erdélybe *mordályégetők* jöttek, hogy a népet a háborútól elijesszék” (i. m. 296) ; „A leány ekkor tudott meg mindent. Szeretője bérlett gyujtogatónak adta el magát, *mordályégető* lett kétezer aranyért!” (i. m. 300) ; „Ezen vallo-mása után megrendítő fölfedezéseket tett Bereczk Márton azon országszerte elterjedett gonosz társulatról, melyet akkoriban *mordályégetők* neve alatt tanult átkozni az ország” (i. m. 301).

1853 : „Azt mondják, *mordályégetőkkel* van tele az ország, soba sem tudjuk, mikor gyullad ki a hiju a fejünk felett?” (Jókai Mór : Török világ Magyarországon. 2. 1894. Nemzeti díszkiadás 3 : 66).

1705 : „Így lön németeknek szorongattatása, *Mordáj-égető* rácz kardra hanyatása ; Hangozék Styria siralmas nótája És Austriának szörnyű bódulása” (Vak-Bottyánról való ének. — Thaly Kálmán : Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. 2. Rákóczi kora [1703—1735]. Pest, 1872. 106.¹ — NySz. 2 : 870).

2: Az idézetek előtti évszámok azt mutatják, hogy a *mordályégető* 1853 óta irodalmi nyelvünknek meglehetősen ritka, csupán néhány tekintélyes írótól használt, de újra és újra felbukkanó szava ; Jókai munkái és a kuruc költészet között azonban mintegy másfélszáz éves hézag van a szó adatolhatóságában. Mi ennek az oka?

Az egyik, kevéssé valószínű feltevés szerint a *mordályégető* a kuruc kortól a XIX. század derekáig terjedő másfél száz év alatt mindvégig élő, közkeletű szó volt, és írásos

¹ A verset számos későbbi kiadvány is közli, így például : [Esze Tamás :] Kuruc költészet. 1951. Szépirodalmi Kiskönyvtár 42. sz. 105 ; [Waldapfel József :] Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény. I. [Barta János—Klaniczay Tibor :] Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. rész. 1952. 1065 ; [Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor :] Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 1953. Magyar Klasszikusok. 329 ; [Szász Imre :] Kuruc költészet. [1956.] A magyar költészet gyöngyszemei. 97.

feljegyzés csupán véletlenül nem maradt ránk ebből az időből. — A másik lehetséges magyarázat az, hogy a XVIII. század elejéről kimutatható *mordályégető* a kuruc-labanc világ elmúltával elavult, kihullott nyelvünk szókincséből, és használatát a múlt század közepe táján Jókai újította fel tudatosan, korfestő szándékkal.

Jókai azonban 1853-ban (amikor adataink szerint először használta a *mordályégető*-t) még nem ismerhette a szó ez ideig egyetlen kuruckori lelőhelyét, a Vak-Bottyánról való éneket. Ezt az 1705-ben, feltehetően a Dunántúlon keletkezett éneket ugyanis csupán 1864-ben fedezték fel egy régi vallási énekeket tartalmazó, ma már ismeretlen szombathelyi könyv belső táblájára írva, és 1872-ben tette közzé Thaly Kálmán.¹ Jókai forrása tehát semmiképpen sem lehetett ez a kuruc vers.

Mint fentebb láttuk, Jókai „A gyujtogató” című novellájában az erdélyi mordályégetőkkel kapcsolatban Cserei Mihály (1667—1756) Históriajára hivatkozott. Cserei Históriaja volt Jókai egyetlen kútforrása a „Török világ Magyarországon” megírásakor is (Jókai Mór: A „Magyar nábob” megköltése. Nemzeti díszkiadás 4 : 2). Hátha onnan vette Jókai a *mordályégető* szót is?

Cserei Mihály, aki 1709-ben Brassóban fogott hozzá Históriaja megírásához, az 1766. év történelmi eseményei során valóban említi és érdekesen írja le a korabeli mordályégetőket: „Meghála a római császárné Claudia Felicitás. Erdélyre penig Magyarországból *mordály égetők* bocsátatnak, kik felesen eloszolván az országban, falukon városokon gyujtogatni kezdenek, és mindenfelé nagy károkat tevének, mivel tavasszal különben is száraz szelek járván, ha csak egy házat is meggyujtottak, egész faluk égtének el miatta, kivált Segesvár városa majd egészen elége miattok, sok emberek fulának meg a tűzben füstben. Nagy bódulás vala mindenütt az országban; a fejedelem a tanácsal együtt mindenfelé parancsolának, hogy a tisztek vigyáztassanak és azokat a gonosz embereket fogdossák meg; meg is fogának benne, és midőn szépen ki nem akarnák mondani ki akaratából jöttek be Erdélyben, megkínóztatván, azt fateálák [vallották], hogy a német generalisok sok pénzzel fogadták volna meg őket a végre, hogy Erdélyben bejöjjenek, és itt a városokat feléggessék, hogy annál inkább [tűrnék]” (Miklós-várszéki nagyajtai Cserei Mihály históriaja. 1661—1711. Eredeti kéziratok és kiadások után szerkeszté Kazinczy Gábor. Második kiadás. Pest, 1852. [Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam] 87. — Cserei Mihály munkásságára lásd Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. 2. 1893. 292—6; Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. 4. 1931. 133—4 137—9).

3. Feltétlenül hiteles és rendkívül beszédes erdélyi adatot találtunk tehát a *mordályégető* kuruc kori előéletéhez. Valószínűnek látszik, hogy Jókai éppen ebből a kútforrásból, Cserei Mihálynak nyomtatásban 1852-ben közreadott Históriajából ismerte meg a szót. Az ódon hangulatú, különös szó bizonyára megtetszett Jókainak; 1853-ban már maga is használta „Török világ Magyarországon” című regényében,² hogy annak korhűségét művészi archaizmussal is erősítse (Jókai archaizmusaihoz vö. Tolnai Vilmos: Jókai és a magyar nyelv. MNy. 21 : 89—91). Történelmi elbeszéléseiben, regényeiben Jókai később is vissza-visszatért a szóhoz, egy ízben („A gyujtogató”) megemlítve Cserei Históriaját is.

¹ A Vak-Bottyánról való ének eredetiségében az irodalmi kritika a gyanús körülmények ellenére (nincs meg az egykorú hiteles szöveg) sem kételkedik. A meglehetősen igénytelen költeményen erősen érződik a korábbi históriás énekek hatása; Thaly álkuruc versei színesebbek, költőibbek.

² Az előszó 1852. november 12-i keltezésű; kéziratban tehát már akkor készen volt ez a lázas sietséggel, szinte hetek alatt írott regény. Vö. Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. 1954. 190—1.

4. Az elavult szó Jókai népszerűsége folytán az irodalomkedvelők körében lassanként új életre támadt. Ballagi Mór (A magyar nyelv teljes szótára [1868—1873.] 2: 305) szótározta is mint Jókai írói nyelvére jellemző szót. Később a szó Jókai műveiből más írók nyelvébe is átkerült.

Csepreghy történeti népszínművében, „A két menyegző”-ben a Jókai hatás kétségtelen, hiszen ez a színmű Jókainak „A gyujtogató”-ja alapján készült. A *mordályégető* tehát 1876-ban a pesti Népszínház színpadáról is hallható volt.¹

Minden bizonnyal mesemondó mesterétől, Jókaitól vette át a szót Mikszáth Kálmán is.

Ady magyar irodalmi olvasmányairól saját nyilatkozata tájékoztat bennünket: „...vissza-visszatérő olvasmányaim szép számúak. Például Jókai regényeit, olyikat talán negyvenedikszer, olvasom, emlékezéssel, néha-néha és néhol-néhol az első olvasás szenzációjával” ([Kóhalmi Béla:] Könyvek könyve. [1918.] 81). „A bélyeges sereg” *mordályégető*-jével kapcsolatban azonban nemcsak Jókai-, hanem kuruc költészeti reminiscenciára is gondolhatunk. Mégis az a körülmény, hogy Ady a szót egyik 1906-ban keletkezett költeményében, nem pedig 1909-től kezdve írott kuruc verseiben használta, a Jókaira való visszaemlékezés mellett szól. A *mordályégető*-nek nem annyira régiessége, rendkívülisége, mint inkább képszerű, érzékletes volta kelthette fel a vizuális lelki alkátú Ady érdeklődését. Alkalmasint ennek köszönhető, hogy alkotás közben Ady maga is tollára vette a szót, és ezzel — lírája kemény anyagának zárványaként — biztosította fennmaradását a magyar irodalomban.²

Az idézetekből észrevehettük, hogy a *mordályégető* Kosztolányi és Móra kedvenc szavai közé tartozott. Mindkettőjük szóhasználata valószínűleg Adyra vezethető vissza. Erre mutat a szó jelentésének az azonossága is e három írónk műveiben.

5. Idézeteinkből a *mordályégető*-nek két jelentését hüvelyezhetjük ki. Az elsődleges, időben is korábbi jelentés így fogalmazható meg: ’gyilkolási, pusztítási szándékkal házakat gyujtogató, felperzselő (személy)’. Adynak „A bélyeges sereg”-ében, Kosztolányi cikkeiben és Móra idézeteink többségében azonban a szó nem eredeti, hanem átvitt jelentésében használatos: ’hagyományromboló, felforgató, destruktív (személy)’. Nem lehetetlen, hogy a szónak ezt az új jelentését Ady közismert verse honosította meg az irodalmi nyelvben.

6. Szerkezetét tekintve a *mordályégető* két egyszerű szóból összetapadt mellérendelő összetétel: *mordály* ’gyilkos’ + *égető* ’gyujtogató’; vö. *szántóvető*, *járókelő*, *jöttment*, *perpatvar*, *hírnév* stb.³ Az összetétel előtagjának, a német eredetű *mordály*-nak azonban csak a régiségben volt ’gyilkos, kegyetlen, ádáz’ jelentése. Vö. 1561: „The ewlthed meg az en attyamfyath. *Mordal* vagy...” (Rexa: MNy. 9: 127). A *mordály* mai jelentése ’régis, nehéz, elől tölcseryszerűen kiszélesedő csövű pisztoly, puska’ vagy (tréfásan, gúnyosan) ’elavult szerkezetű, kezdetleges pisztoly, puska’. Ezért van az, hogy a mai olvasó, ha homályos szövegkörnyezetben találkozik először a *mordályégető*-vel, önkéntelenül is jelöletlen tárgyias alárendelő összetételre gondol: ’olyan személy, aki mordályt éget’; vö. *favágó*, *hírmondó*, *kasszafűrő*, *könyvkötő*, *szijgyártó* stb.

¹ Vö. [Rákosi Jenő:] Csepreghy Ferenc Összes Művei. 5. 1881. 183; Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. 1. 1937. 280.

² Ady archaizmusaihoz vö. Laczkó Géza: Ady költői nyelve. Nyugat 2: 572; Tompa József: Elavult nyelvi formák művészi felhasználása. Nyelvművelő. 1956. 348.

³ A mellérendelő összetételek kérdéséhez lásd Pais: MNy. 47: 135; B. Lőrinczy Éva: Pais-émlékkönyv 151—4.

7. A magyar *mordályégető* mind jelentés, mind pedig szerkezet szempontjából megegyezik a német *Mordbrenner* 'ua.' (vö. Adelung: Versuch 3: 577—8) szóval. Ez a német szó 1441 óta mutatható ki: *mordbronner* (Trübners DtWb. 4: 674); Luther Márton is használta 1539-ben: *mordbörner* (Grimm: DtWb. 6: 2535—6). Valószínűnek tartjuk, hogy a *mordályégető* a német összetett szó magyarra fordítása, tükörszava. A török elleni harcok, majd a kuruc-labanc háborúk során a magyarságnak elég alkalma lehetett megismerkedni a *Mordbrenner* fogalmával. A fogalom nyelvi kifejezéséhez mintául kínálkozott a német szó; németül értő magyarok abban a korban is sokan voltak. A tükörfordítást az a körülmény is megkönnyítette, hogy a német *Mordbrenner* előtagja származékos alakjában már korábban átkerült a magyarba: középfelnémet *mordaere* 'gyilkos' > magyar *mordály* 'ua.' (személynévként a XIII., köznévként a XVI. század óta; SzófSz. 208).

Mint ismeretes, német mintára a legújabb időkig számos tükörszó keletkezett nyelvünkben. Ilyenek például a következők is: *nyárspolgár* ~ német *Spießbürger*, *szalmaözeveg* ~ ném. *Strohwitwe*, *kebelbarát* ~ ném. *Busenfreund*, *gyepmester* ~ ném. *Wasenmeister*, *gyöngytyúk* ~ ném. *Perluhn*, *pályaudvar* ~ ném. *Bahnhof*, *kenyéririgység* ~ ném. *Brotneid*, *uborkaszegz* ~ ném. *Sauregurkenzeit*, *macskaasztal* ~ ném. *Katzen-tisch*, *töltőtoll* ~ ném. *Füllfeder* stb.¹

8. Nyomon követtük egy érdekes, színes magyar szó keletkezését és sorsát. Azt hisszük, hogy vizsgálódásunk a magyar irodalmi nyelv szókincsének történeti kutatása szempontjából nem minden tanulság nélküli. Irodalmi nyelvünk egy-egy jellegzetes szava életének részletes feltárása nemcsak klasszikusaink teljesebb megértéséhez járul hozzá, hanem adalékot szolgáltat a magyar irodalmi szókincs történetének tudományos rendszerezéséhez is.²

Kiss Lajos.

Halló. A telefonban szinte naponta használjuk a *halló* szót. Ha valaki kíváncsi lenne arra (amint sokan kíváncsiak is rá), honnan származik a *halló*, önkéntelenül a *hall* ige jut az ember eszébe, hiszen a telefon a halláson alapszik. Egy kissé talán megtorpanunk ebben a következtetésünkben akkor, ha megtudjuk, hogy a *halló* szót más nyelvekben is használják telefonhíváskor, sőt a világ csaknem minden nyelve ismeri és ezt használja (így a nagy világnyelvek is). Talán azokban is a magyar *hall* ige képezi a *halló* alapját, vagy merő véletlen találkozás ez? Ha még megtudjuk azt is, hogy a telefon létrehozásában, de elsősorban a telefonközpontok megszervezésében a magyar Puskás Tivadarnak igen nagy érdemei vannak, akkor szinte természetesnek találjuk, hogy bizonyára Puskás Tivadar a telefonközpontok berendezése alkalmával terjesztette el a magyar *halló* szó használatát.

Nézzük meg, milyen adatok szólnak e mellett a magyar eredet mellett!

A Pesti Hírlap³ 1943. március 11-i számának 6. lapján dr. Farkas József cikket közöl a *halló* szó eredetéről Puskás Tivadar és a „halló” címen. Azt állítja, hogy a *halló*

¹ A német eredetű tükörszavak kérdéséhez vö. Melich János: Jelentéstani kérdések. MNyTK. 42. sz. 5; Gáldi László: A Dunatáj nyelvi alkata. A Dunatáj irodalmi fejlődése. 1947. 21—2.

² Irodalmi nyelvünk egész fejlődéstörténetéről Pais Dezső kongresszusi előadása nyújt további kutatásokra ösztönző összefoglalást (A II. országos nyelvész-kongresszus. MNyTK. 83. sz. 125—66, 185—6).

³ Ezt az adatot és a többi útbaigazítást Papp Jánosnak, az Országos Műszaki Könyvtár tud. munkatársának köszönöm.

a magyar *hall* ige származéka, és más nemzetek telefonhasználatába is a magyarból terjedt el. Farkas szerint Puskás Tivadar, mint a telefonközpont gondolatának feltalálója, a központok berendezésekor és kipróbálásakor ezt kérdezte a vonal másik végén levő munkatársától: „Hallod?” A felelet ez volt rá: „Hallom”. Mármost a sokszor hangoztatott *hallom*, *hallod* szavak közös része: a *hallo* megállapodott és megmaradt a telefonban figyelemfelkeltő szónak. Farkas azt is mondja, hogy mivel a legtöbb telefonközpontot Puskás Tivadar rendezte be, mégpedig magyar munkásokkal, így ötéülük a *halló* a többi nyelvbe is átment mint a telefonterminológia egyik fontos szava. Farkas ezt a véleményét egy diákkori élményére alapozza. 1895/6-ban Rozsnyón, ahol Farkas diákoskodott, a német Siemens—Halske cég rendezte be a villamosvilágítást [így!], nagybárára német szakemberekkel. Farkas akkor beszélt az egyik német főszereplővel, aki saját bevallása szerint valamikor Puskás Tivadar munkatársa volt Edisonnál, Puskással jött Párizsba és Budapestre, majd ezután került a Siemens—Halske céghez. Ez a munkás biztosan emlékezett arra, hogy Puskás annak idején magyar szakmunkásokat is foglalkoztatott. Erre a diák Farkas természetrajztanárához, Polónyi Károlyhoz fordult azzal a kérdéssel, vajon lehetséges-e, hogy a *halló* így származott (*hallod?* — *hallom*) a *hall* igéből, és Polónyi ezt jóváhagyta, mert ő is így tudta. Farkas ezzel fejezi be cikkét: „A villamos főszereplő ugyan nem beszélt arról, hogy a *hallod*, *hallom* szavakat Puskás Tivadar használta volna, de figyelembe véve, hogy Puskás Tivadar az ő előadása szerint is magyar munkatársakkal és munkásokkal dolgozott, fenti állításom a »halló« szó eredetét illetően hihetőnek látszik.” Ennek alapján mondja Papp János a Puskás Tivadarról szóló cikkében (Rádiótechnika 1954. 237): „Érdemes még megjegyezni, hogy az egész világon használatos »halló« szót Puskás Tivadar használta először, és ez a »hallod?, hallom« — beszélgetések kezdeténél történő szóváltásból alakult.”

A *halló* szónak magyar eredeztetése tehát régen, talán már Puskás Tivadar utolsó éveiben († 1893.) a magyar köztudatban volt, csak éppen azt nem tudjuk, hogy ki mondta vagy írta le először. Papp János, az Országos Műszaki Könyvtár tudományos munkatársa szakszerűen foglalkozik Puskás Tivadar életével és művével, a vele való beszélgetésből több mindent megtudtam Puskás életéről, és több irodalmi adatra felhívta figyelmemet Papp János szerint Puskás levelezésében nincs nyoma annak, hogy ő maga adta vagy ajánlotta volna a *halló* szót a telefonhasználatra. Ha netán még életében mások mondták vagy írták volna róla ezt és ő nem tiltakozott ellene, még ez sem bizonyítana semmit, mert ugyancsak nem tiltakozott az ellen az állítás ellen sem, hogy Amerikában ő leplezte le a hírhedt Keley szédelgéseit (vö. PallasL. 14 : 288), holott Papp János kiderítette, hogy Puskás Tivadarnak semmi része sem volt e leplezésben. Hogy kitől származik az az állítás, hogy a *halló* magyar eredetű és a telefonhasználatban való elterjesztése Puskás Tivadar érdeme, nem sikerült nyomára bukkannom. Csak annyi bizonyos, hogy ez a vélemény hamar átment a köztudatba, sőt még ma is él. Ennek igazolására csak azt az egy példát hozom fel, hogy amikor az Élet és Tudomány 1958. nov. 23-i számában a Kérdezz—felelek rovatban megjelent a *halló* szóról való cikkem, néhány nap múlva az egyik olvasó, Galambos Béla felkereste a szerkesztőséget magánlevelével, és ebben a *halló* magyar eredetéről vallott véleményét védte azzal, hogy tudomása szeri n t így van.

Nézzük mármost, milyen adatokra támaszkodhatunk a *halló* szó történetében, vagyis mit lehet tudományos eszközökkel igazolni!

A PallasL. szerint Puskás Tivadar 1875-ben ment ki Amerikába, csak később ismerkedett meg Edisonval, őt képviseli Puskás a párizsi világkiállításon (1878.). Tehát Puskásnak 1875—8 közt kellett a *halló* szót meghonosítania Amerikában, mert akkor járt ott, és akkoriban szerelték az első telefonközpontokat.

Az első telefont Graham Bell készítette Amerikában, és Boston és Cambridge közt 1876. okt. 19-én próbálták ki. Puskás 1875-ben került Amerikába, és előbb ezüst-

bányákat vásárolt Coloradóban, ezért az első telefon berendezésénél aligha volt jelen. Nehezen hihető, hogy az amerikai szerelők ne használtak volna valamilyen figyelmeztető felhívást. De még hihetlenebb, hogy ha Puskás Tivadar akarta volna is akkor a magyar *halló*-t meghonosítani, az amerikaiak ilyen könnyen és gyorsan elfogadták és elterjesztették volna ezt a számukra semmi tartalommal nem bíró magyar szót, és még különösebb volna, hogy a többi világnyelv és egyéb nyelv is minden nehézség nélkül szolgálja módon átvette.

De lássunk ismét egy adatot! 1881-ben Budapesten megjelent Wühl Csíkvári Jákónak „A közlekedési eszközökről...¹” című munkája. Foglalkozik ebben a telefon történetével, berendezését ismerteti. Az 1. kötet 348. lapján egyebek közt ezt írja: „Az amerikai [telefon-]állomásokon ... alkalmazott személyzet nagyobbára fiatal leányok s fiúk, folyton figyelemmel kísérik a számokat [az előfizetők számaikat], s mihelyt egyik-másik előtűnik, az előfizető egy »halloh« megszólítással lesz értesítve arról, hogy észrevételt.” Wühl ezt az adatát egy 2 vagy 3 évvel előbb megjelent amerikai ismeretéből vette, mely az első Boston—Cambridge közti telefonberendezést ismertette. Wühl a 350. lapon megemlíti, hogy Puskás Ferenc nemrég rendezte be a Budapest és Újpest közti telefont. A 352. lapon pedig ezt írja: „A készülék tehát tetszés szerint *halló*- és *szócső*nek szolgál egyaránt.” Itt tehát a *halló* szó a hallócső előtagjaként szerepelt, más jelentéséről Wühl nem emlékezik meg; viszont említi az angol *halloh* alakot, melyet már ekkor (1876-ban) Amerikában általánosan használtak a telefonban.

A *halló* szó eszköz jelentését még egy helyen megtaláljuk. A Természettudományi Közlöny 1883. 369 s. köv.¹ Bartoniek Géza terjedelmes cikkben leírja a telefont, s itt (373) a beszélő- és hallókészüléket röviden beszélőnek és *halló*-nak nevezi. A *halló* felhívószót, valamint Puskás Tivadar nem említi.

Talán nem érdektelen tudnunk azt sem, hogy már a XVIII. sz. vége óta volt a magyarban egy *halló*, *halloh* indulatszó. Lássunk erre is példákat! — 1792: „(Vadászati lárma távúlról. — Egy lövés esik. — Kiáltatni hallatik :) *Hallóh, Hallóh!*” (Kotzebue—Verseghy: A szerelem gyermeke 54, Nagysz.)² Itt a *hallóh* vadászműszó, a fordítás német eredetét igazolja. — 1801: „A' vezetője kiálta: *Halló!* ... ha Sz. Péter segít” (Adeline avagy az erdői veszedelmes történetek 1: 18, Nagysz.). — 1860: „a szomszédból még két vadász érkezett meg, kik Harpert harsogó *halló*val fogadták” (Gerstäcker Frigyes—Ágay Adolf és Zilahy Károly: Az arkanzaszi lóköztők 1: 91, Nagysz.). Itt is vadászatban hangzik el a *halló* és német az eredetije. A *halló*-nak volt *hallá* alakváltozata is. Például 1843: „mindnyájan *hallároztak*” (Dickens—Gondol: Twist Olivér 2: 98, Nagysz.) — és a következő 1871: „*Hallá!* (Valère ajtaján zörget.)” (Molière—Szász K.: A férjek iskolája 27, Nagysz.). Az előbbi angolból, az utóbbi franciából való fordítás. — 1877: „tizenkét nemzeti színű gyeplőszárral ugratott be a délcegz csikós ... csördítve a karikást s *hal-ló*zva, hurrázva” (Ágai A.: Porzó tárcalevelei 2: 160, Nagysz.). Ebben az idézetben a *hal-ló*z jelentése kb. vidáman kiabál, éljenez. — A telefonban használatos első *halló* adatunk: 1884: „Odafutok s a telefon-bögre fülét megfogva hallok és »halló«-zok” (Lidércz-naptár 77, Nagysz.). — De hogy a *halló*-t még később is nemcsak a telefonban használták, hanem, amint ma is, általános figyelemfelkeltő indulatszó volt, azt mutatja a következő idézet. 1899: „az erdőségéből kürtnek riadozása és *halló*-zás szava hallatszott” (Kemenchey J.: Mara rózsái 1: 28, Nagysz.).

Most tekintsük meg, mit mondanak a *halló* szóról a világnyelvek etimológiai szótárai és lexikonjai!

¹ Erre az adatra is Papp János hívta fel figyelmemet.

² Nagysz. = A készülő Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből származó adatok.

A német etimológiai szótárak (pl. Fr. Kluge : Etymologisches Wörterbuch. 1957.; Der Sprach-Brockhaus. 1956.) az ófelnémet *halon* (mai : *holen*) ige *hala* imperativusából származtatják a *halló*-t. A *hala* szót a révésznek kiáltották, hogy hozza át a csónakot (kompot). Később a *hala*, *halo* felhívó szót másutt is használták, így főképp vadászaton, legújabban pedig a telefonban vált általánossá.

Egyes francia szótárak (Bloch—Wartburg : Dictionnaire étymologique de la langue française. 1950.; Dauzat : Dictionnaire étymologique. 1938.) az *aller* ige *allons* imperativusára viszik vissza az *alló* szó eredetét. Ennek bizonyítására Dauzat egy Ch. Bivort nevű embert idéz mint a szó első használójának egyikét. Eszerint az *allons* szót 1879—80 körül a telefonban szokták használni. Más francia szótárak (Hatzfeld—Darmesteter 1892—1900, Gamillscheg. 1928.) szerint a telefonáláskor használatos fr. *alló* az angol—amerikai *hallo*, *halloo*, *helloo* stb. átvétele és semmi köze az *allons*-hoz.

Az angol E. Weckly : Etym. Dict. of Modern English (1952.) szerint a *hallo* talán eredetében összefügg az ófelnémet *halon* ige *hala* imperativusával, de egyéb nagyszámú változatai (*hello*, *hillo*, *hollo*, *hullo*, *halloo*, *holla* stb.) alapján ítélve valószínűleg hangutánzó indulatszók. E szótár megkockáztatja azt a lehetőséget, hogy a vadászati *hallo* műszó esetleg az ófrancia *ha lou* (mai *loup* = farkas, tehát farkasra! fogd meg a farkast!) kifejezésből ered.

A fenti szótári adatokból láthatjuk, hogy a *halló* szót az angol, francia, német nyelvek nem tartották idegen (magyar!) eredetűnek, hanem ugyancsak saját nyelvükből magyarázták (ófn. *halon*, fr. *allons* vagy *ha lou*, ang. hangutánzó). (A *halló* szóval foglalkozott és hasonló eredményre jutott Loványi Gyula is : MNy. 38 : 361 és 47 : 288.) Egy bizonyos, hogy a *halló* szó sok változatban megvolt az angol [amerikai] nyelvben. Talán eredetileg csak indulatszó lehetett, majd különféle szerepe szerint többféle alakváltozata keletkezett, így használták vadászaton a kutyák buzdítására, a telefonban figyelemfelkeltésre, sőt ma egyik változata általánosan elterjedt köszönőforma. Már ezért sem volt szüksége az angol nyelvnek egy idegen (magyar!) *halló* szó átvételére, hiszen neki is megvolt ez a buzdítószava. A németek és franciák meg könnyen átvették ezt az angol—amerikai szót a telefonnal együtt, mert saját nyelvükben találtak hozzá hasonló indulatszót, az angol *hallo* nem volt számukra teljesen idegen.

De hasonló volt a helyzet nálunk is a *halló* átvételével. Amint láttuk, már a XVIII. sz. végén megvolt nyelvünkben a *hallo* (*h*) indulatszó, minden valószínűség szerint mint német jövevényszó, ezért a telefonhasználatba való bevezetése nem ütközött semmi nehézségbe. Sőt ha még hozzávesszük azt, hogy hangalakja igen hasonlított a *hall* ige *halló* igenevéhez, biztosra vehetjük, hogy ez csak segítette gyors elterjedését.

Hát csakugyan semmi közünk sincs a *halló* szóhoz? Az adatok megvilágítása alapján azt kell mondanunk, hogy a telefonban használatos *halló* nem magyar eredetű, hanem az angol—amerikai *hallo*, *halloo* stb. átvétele. Ezt támogatja a telefon amerikai eredete, a világnyelvek szótárainak véleménye a *halló* eredetéről, korábbi használata Amerikában, sőt a 100 évvel régebb magyar *hallo* (*h*) indulatszó megléte.

De azért valami közünk mégis van a *halló* szóhoz. Az angolban ugyanis *hello*, *hillo*, *hollo*, *hullo*, *halloo*, *holla* stb. (vö. Weckly szótárát) változatokban fordul elő, s legtöbbször *helo*, *helu*, *helu* a kiejtése. A francia a *h*-t nem ejti s így *aló* (*alo*) a hangzása. A német pedig a hangsúlyt veti a szó végére. Ezzel szemben a magyarban a hangsúly a *halló* szó első szótagján van, mint minden magyar eredetű vagy jövevényszóban, a hosszú *ll* ejtés is csak nálunk van meg, az *a* magyar labiális *â* hang, nem idegen illabiális *â*. A szó végén levő *ó* hosszú, mert nyelvünkben a *no* indulatszón kívül szó végén csak hosszú *ó* állhat. Mindez arra mutat, hogy ha a telefonnak Magyarországon való meghonosodásakor bármilyen *halló* alak került is forgalomba (*helo*, *alo*, *haloh*), magyar ajkon ez csak *halló*-nak hangzott. Ennek magyarázata pedig nem csupán az, hogy a

magyar (és minden más nyelv is) az átvett szavak hangalakját nyelvéhez idomítja, hanem legtermészetesebben úgy magyarázható, hogy a köztudat a *halló* telefonhívó szót azonosította a *hall* ige *halló* származékával, mert a telefonban valósággal *hall*-unk. Sőt egészen bizonyos, hogy ez a téves azonosítás képezte alapját annak a legendának, hogy a nemzetközi *halló* szó a magyar *hall* ige származéka. Azt is el tudom képzelni, csak bizonyítani nem, hogy éppen maga Puskás Tivadar így magyarosan ejtette a *hallót*, és így is terjesztette el itthon.

P. Balázs János

Újabb adatok az ebek harmincadjára kerül szóláshoz. * Nemrégem egy, a Nyr.-ben megjelent cikkemben (Nyr. 81 : 251) arra a megállapításra jutottam, hogy a címben szereplő szólást eredetileg emberre alkalmazták, s azt jelentette, hogy az illetőt elverték, deresre húzták. Azóta néhány olyan adathoz jutottam, melyek akkori következtéseimet megerősítik. Az említett cikkben egy Nyr.-beli idézet alapján közöltem Wagnerből a *reá húzatta az ebek harminczadjára* változatot, s éppen a reá-húzásból következtettem a deresre. Azután mégis csak utánanézttem ennek az adatnak magában Wagnerban, s íme ott ez van : „*reá húzatta bezzeg a deresre vagy: az ebek harminczadjára: flagellis hominem atrociter caedi jussit*” (538). Ugyanezen értelemben találjuk a szólást Csokonainál is Gerson du Malheureux című színművében : „eltakarodj, mert különben ismét *elkapod az ebek harminczadját*, millingos teremtette Jehuzeusa” (Gul.—Hars. 3 : 263). Itt az *ismét* szó egy előbb kiadott parancsra vonatkozik, mely így hangzott : „vágjatok ötvenet rajta”. A szövegösszefüggésből kitetszően ugyancsak verés, botbüntetés volt a jelentése Simainál is : „*El sem is keröli az ebek harminczadját*, ha tsak valamiképen el nem szedi a lépest” (azaz meg nem lép, 1775. Mest. rav. 46).

Hogy miért éppen *ebek* harmincadjának nevezték el a botbüntetést, azt a fent említett cikkemben azzal magyaráztam, hogy itt az *eb* szó egyenlő a gazemberrel, rajtuk veszik meg a vámot. Helyesebben azt kellett volna mondanom, hogy az *eb* a szólásba az *eb* és a verés asszociációja révén került bele, ilyen szinonim szó-lások hatására, mint pl. *megugratták alatta az ebet* (Dug.), *megadták neki az ebek vacsoráját* (Erd.) 'elverték'; *az ebek táncát vagy dalját járni* (1766. IrtKözl. 1952. 473—5, A Keszthelyi Lázadás) 'büntetésben részesülni'; *majd elfújja az ebek dalát* (Erd.) 'póru jár'; *az ebek táncára vagy daljára jutni* (Nyr. 23 : 67) 'megvertetni' stb. Igen valószínű, hogy éppen az *ebek táncára jutni* hatására vette fel szólásunk az *ebek harminczadjára jutni* formát.

A harmincad magyarázatát akkori cikkemben a harminc botütés gyakoriságában találtam meg. Ezt az állításmat most is fenntartom, de hozzáteszem, hogy maga az elvámolás is jelentett verést. Így a mai néprnyelvben *elfinacol* a. m. 'megver' (MNy. 4 : 239 ; *finak* a molnár vámszedő edénye), *megfináncol* 'ua' (Nyr. 44 : 287). Hasonlóképpen jelenthetett régen a valakin *megvenni a vámot* vagy *harmincadot* szó-lás verést, botbüntetést.

Hogy e különös jelentésváltozást (*vámol* > *elver*) megérthessük, a néprajzhoz kell folyamodnunk. Egy általánosan elterjedt hiedelem szerint, mikor a kakas megpetéli a tyúkot, olyankor vámot vesz a tojásból (vö. Erdélyi : Közm. 4072, OrmSz. : *vám* stb.). E vám hiányzik a megtermékenyült tojás egyik végéből, ahol tudvalevőleg légbuborék van. Innen származott azután a *vámot venni*, *megvámolni*, *megfinacolni* 'coire cum femina'

* A cikket azzal a megjegyzéssel közöljük, hogy nem mindenben értünk egyet a szerzővel. (A szerk.)

jelentése. Egy 1703-beli gúnyversben például ezt olvashatjuk: „Sok szásznék fenekén vámló Publicanus, / Koslató rut bak eb” (MonIrók 36 : 495). Kónyi Democritusában pedig ezt: „Egy vak Musikus Feleségül veszen egy jó tántzos Tzudor leányt gondolván, hogy ő leszen első a Városban, de mivel tapasztalta, hogy már mások meg-szedték a vámot, tehát pirongatta a menyetskét, hogy miért botsátotta a matskákat a szalonnára” (2: 116). E némileg kriptogram szöveg megértéséhez tudnunk kell, hogy a jó tántzos a. m. kikapós, *tzudor* 'condra, ringyó', a város 'cunus, uterus'; a többi érthető. Ugyanilyen értelme a vámolásnak ma is ismeretes a népnyelvben, mint ez a népdal is tanúsítja: „Két malomra tartok számot, / De csak egytől veszek vámot” stb., melyben a malom a leány fedőneve. (Vö. angol *mill* 'cunus', Partridge: Dictionary of English Slang; "a szökétől veszek vámot". IrtK 1914, 339 l.)

Mármost ismeretes, hogy az ilyenféle „vámolást” jelentő igék és szókapcsolatok egyszersmind fenyegetésként is használatosak. Az tudniillik, akit valakivel kapcsolatban ilyesfajta sérelem ért, így fenyegetőzhetett a „vámoló”-nak, „megállj, kerülj csak a kezembe, majd megvámollak én tégedet, majd megveszem én rajtad a vámot, de bottal, ne félj” stb. Aki „rózsázott” (vö. a rózsza jelentését: NyF. 9: 30), azt azzal fenyegették, hogy majd „rárózsáznak” (= megver MTsz.). Ugyancsak két (erotikus + verés) jelentésük van a következő szavaknak: *meghergel* (MTsz., illetve Nyr. 44 : 87), *megpatingol* (SzamSz., ill. NyF. 16: 50), *subafázik* (Kiss L.: Szegény asszony 304 és MTsz.), *megteszi valakinek* (MTsz.) stb. vagy ennek a kifejezésnek: *megetetni a szurkot* (Kónyi: Democ. 2 : 30 és Gerencsér: Adal. a m. isldr. történetéhez: Nagy György II. Comédiája, 192, 1781-ből). Hasonlóképpen az *ebek harmincadját megvenni valakin* egyértelművé vált az *ellátni a baját, elverni* szavakkal, az *ebek harmincadját megjárni* pedig (Etédi Sós Márton: Magyar Gyász 20) a *póru járni* kifejezéssel. (Vö. *megenni a szurkot* 'póru járni'.)

Van azonban az *ebek harmincadját megjárni* szólásnak és változatainak olyan jelentésük is — éspedig 'tapasztalt embernek lenni' —, melyet első pillanatra nehéz az előbbiekből megmagyarázni. Ez a jelentés megtalálható már Decsinél, megvan Kis Viczaynál és Szirmaynál is. Arra gondolhatnánk ugyan, hogy az a tapasztalt ember, aki már a derest is megjárta, s így értelmezi ezt Dugonics és Kis Viczay is: az előbbi szerint *átalment (átessett) az ebek harmincadján* a. m. 'okult kárán', az utóbbinál *én is voltam az ebek harmincadján* jelentése 'próbáltam a rosszat' (az adatok Margalitstól), de Erdélyinél (2013) nincs szó kárról vagy rosszról, szerinte *átalment az ebek harmincadján* 'sok próbát kiállott, sokat tapasztalt'; ugyanígy magyarázza Szirmay is (132): *én is voltam az ebek harmincadján* 'experto crede Ruperto', valamint legrégebbi magyarázója Decsi (Ad. 148): *Meg hűd, hogy másszor is volt ám ő az ebek harmincadgyán* 'anus subsaltans multum exercitatus pulveris', mely latin értelmezést én a legutóbbi cikkemben tévesen fordítottam az 'anus' kétféle jelentése miatt, holott e mondás nyilván mása ennek a németnek: *wenn der Alte tanzt, macht er viel Staub*, melynek a jelentése körülbelül ez: ha egy öreg ember, azaz tapasztalt ember, tesz valamit, annak van foganatja. Decsi latin értelmezései legtöbbször nem a legtalálóbbak, annyi azonban ebből is kihámozható, hogy itt is a tapasztaltság van hangsúlyozva, minden pejoratív mellékíz nélkül, akárcsak Szirmaynál.

A tapasztaltságot jelentő szinonim szólások arra mutatnak, hogy szólásunknak ez a jelentése a *megvámol* eredetibb 'futuere' jelentésével függ össze. A szlavóniai magyarok körében a sokat tapasztalt emberről azt mondják: *megfordult már mind szitán, mind rostán; tejbén, sajtbán, mindenben forgott* (Nyr. 5 : 65), illetve *keresztülment mind szitán, mind rostán* (MNy. 3 : 378). Másutt a tapasztalt emberről azt mondják, hogy *ár mkötemplomot is látott*: „Vállalja el, Estók bácsi, hiszen *ké már kötemplomot is látott*” (Nyr. 3: 223). Erdélyi szerint *járt a fekete iskolában* azt jelenti, hogy 'tapasztalt jót, rosszat' (3896), a *járatlan Izraelben* pedig 'tapasztalatlan, főleg szerelmi ügyekben' (3966, vö. még Sirisaka). Mint e legutóbbi szólásból látjuk, a tapasztaltság összefügghet a szerelmi

ügyekben való jártassággal, s valóban a *szita*, *rosta*, *kőtemplom*, *fekete iskola* nem egyebek, mint ugyanannak a dolognak eufemisztikus kifejezései, erotikus fedőnevek. A szemérmetlen nőkről mondják, hogy *árulja* vagy *kiköti a szitát* vagy *rostát* (MVir. 118; Simai: Gyapai Márton 34; Nyr. 9: 134; Kiss Lajos: Szegény asszony 246*); a templomra vonatkozólag vö. „*Julom az anyád templomát* (OrmSz.; *jutni* 'coire'), az iskolára nézve vö. a *Pesten jártam iskolába*, *Térdig jártam a rózsába* közismert kriptogram verssort, ahol a *pest* is, a *rózsa* is ugyanazt teszi, mint az *iskola* (Pestre vonatkozólag l. Erdélyi 1249, *megláttam Budapestet*, ugyanígy Ethn. 38: 32; MNy. 14: 260; Kiss L.: i. m. 231; a rózsára NyF. 9: 30 és Versényi: Szíveket újító b. 84, 131). Ebből az iskolából, melynek a pubes adta a fekete jelzőt, származik az *az iskoláját!* szelídebb szitokszó is, mely nem egyszerűen egy blaszfémia elferdítése, hanem, mint minden eufemizmus, egyszersmind egy újabb, szelídebb fedőnév (hasonlóképpen „az istállóját!”, „az iskátuláját!”, a membrum muliebre fedőnevei, l. Gönczi: Somogyi gyermek 24; MNy. 14: 212). Természetes, hogy miként a *rárózsáz*, úgy a *megiskoláz* is felvehette az 'elver' jelentést (Balásfi: Pázmány Összes m. 5: 108).

Még számos példával illusztrálhatnám a fenti eufemizmusok jelentését, s a *templom kő* jelzőjére idézhetném a hasonló jelentésű *kőkerítet* (MNzT. III/A, 26; a *kert*, *kerítés*, *hortus*, *garden* minden nép nyelvén ismert eufemizmus) vagy a *kőkutat* (vö. Nyr. 5: 177), a *jártas Izraelben* szóláshoz *Jeruzsálem*, *Jerikó*, *Beilehem* „városok” eufemisztikus jelentését, de — úgy vélem — ennyi is elegendő annak igazolására, hogy a *járt az ebek harmincadján* 'sokat tapasztalt' jelentése szintén ilyen úton, a fentiekkel azonos jelentésből keletkezhetett. Tehát szólásunk ezen jelentése éppen azt a feltevést erősíti, hogy *az ebek harmincadja* ugyanazon értelemben volt használatos, mint a *vámost venni vám-ja*, azaz erotikus fedőnévként.

Szólásunk jelentéstörténete tehát feltehetőleg a következő: Egy *megszedni* vagy *megvenni a vámost* szerelmi eufemisztikus kifejezésnek kellett lenni 'ellátni a baját, elverni' jelentésének is. Erre következtethetünk a szinonimák hasonló jelentéseiből. Ebben a kifejezésben a *vám*-ot könnyen helyettesíthették a *harmincad*-dal, éppen a harminc botütésre ítéles gyakoriságánál fogva. Persze ez a változat is felvette az eredeti erotikus tartalmát (vö. a 'tapasztalt' jelentés kialakulását). Másfelől magától kínálkozott szólásunkat az ebekkel kapcsolatba hozni egyfelől az eb és a verés érintett asszociációja, másfelől az eb és a „kutyálkodás” (erotikus értelemben) kapcsolata révén (vö. *kutya van a kertben*, *rajtaérték az ebet a szalonnán; nem jó be az eb a pitvarba*, *ha beteszik az ajtót*; stb.; az utóbbi jelentésére l. SzamSz. 1: 569). Így keletkezett azután a fejlődés során az *ebek táncára jutni* szólás analógiájára az *ebek harmincadjára jutni*, amin azután már egyenesen a deresre húzást értették. Minthogy idővel a deres kiment a divatból, kivesztek szólásunk olyan változatai is, melyek par excellence a deresre vonatkoztak, mint *ráhúzni az ebek harmincadjára*, *általvetni az ebek harmincadján* (Dugonics: Etelka, l. Nyr. 8: 321), bár ez utóbbi lehet az *ebrúdon kivetni* szólással való vegyülés eredménye is. Megmaradt viszont az általánosabb értelmű *ebek harmincadjára kerül* vagy *jut*. Ám a harmincad és a harminc bot elmúltával értelmetlenné vált a szólás *harmincad* szava is, s a nyelvi tudat az értelmetlenné vált szólást más hasonló szerkezetű szólások jelentésével azonosította. Így egyrészt a benne szereplő *ebek* révén valami rosszat, valami kutyasorsot érzett ki belőle, másrészt a *kerül*, *jut* szavak miatt jelentését a valaminek *prédájára*, *közprédára jut*, *kótyavetyére kerül* s hasonló jelentésű szólásokkal azonosította, s ma már az *ebek harmincadjára jut* a köztudatban annyi, mint 'ebek prédájára jut', 'Csáki szalmája lesz'.

Bernáth Béla

* Vö. még Csefkő: Nyr. 77: 133. (A szerk.)

Feriz bég. Mint ismeretes, ez a rokonszenves ifjú török hős Jókai 1853-ban megjelent „Törökvilág Magyarországon” című regényében szerepel. Nevéről nemrég Németh Gyula írt részletes tanulmányt (I. OsztKözl. 13 : 89—94). Ebben kifejtette, hogy egyrészt egy arab eredetű *ferid* 'egyedüli, egyetlen' török közszóból lett szabályos hangváltozással a *Ferid* (~ *Ferit*) > *Feriz* (~ *Firiz*) személynév. Így hívták többek közt egyes források szerint azt a török vezért is, akit Hunyadi János 1454-ben Krusevácnál megvert és elfogott, majd a szerb deszpotának kiszolgáltatót. Németh azt is módszeresen kimutatta, hogy a Balkán félszigeti törökségben e *Feriz* ~ *Firiz* névalak *Feris* > *Fris* alakúvá lehetett, s ez — magyar *sz* > *c* fejlődéssel — jól megmagyarázhatja a kruseváci vezérnek XV. századi hazai forrásokban található *Friczbeq* névváltozatát. Másrészt azonban Németh egy perzsa *Pērōz* névből lett török *Firūz* > *Firuz* > *Feruz(s)* > *Feriz* > *Ferūs* személynév adatait is közli, mely már a törökben összekeveredett az előző névvel, s így érthető, hogy a mi fönti kruseváci *Friczbeq*-ünk is más török források szerint *Ferizbeq-oglı, *Firūzbeq-oglı* volt, azaz a *Ferizbeq*-család fia; s e névváltozatok egyes történeti forrásainkban *Firuz beg* stb. formában is megmutatkoznak.

Mind ezek ismeretében Németh Gyula⁶ megállapította, hogy a Jókaiában talált *Feriz bég* névalak egészen így csak egy-két idegen történeti forrásból ismeretes 1853 előttől, akkor is mint az 1454-ben szerepelt török méltóság neve. „Vajon a Jókai Feriz bég[ének] neve a kruseváci vezér nevével azonos? Ezt a XV. századi nevet tette Jókai a XVII. századba? Alighanem” — mondja vizsgálódásai során (i. h. 93).

A kérdésnek török vagy délszláv oldalát én egyáltalán nem érintem, a magyar történeti-irodalmi hagyomány rajzát azonban — úgy gondolom — egy kevésbé kiegészíthetik alábbi, jórészt melleleg összeírt adataim. Németh Gyula legfőbb eredményeit nemcsak hogy nem módosítják, hanem inkább megerősítik; mégis valamelyest más színezetet adnak egyik-másik részletének.

1. Mindenekelőtt Németh szerint „E [XV. századi török] vezér neve a magyar történeti művekben a legkülönbébb alakokban szerepel. Heltai Gáspár (1575) ... nem emlékezik meg a kruseváci csatáról” (93). Az MTA Könyvtárának példányában azonban a „III. RES3”-ben és az „V. RES3”-ben (a 98. lap rectóján és versóján) éppen a kruseváci harcral kapcsolatban négyszer is olvasható *Frigybec*, kétszer pedig *Frigybec* alakban. Így: „Amurates el indita az ő Töröc feregét à Delzpot ellen, aduán alzt à *Frigybec*, egy ieles fő Töröc keze allá”; „*Frigybec* az Amuratefneq parancholattya fzerént czelekedéc”; „mikoron ... az varafnac épütélét el végefzte volna az *Frigybec*”; stb.

Németh e *gy*-s névváltozatot nem tárgyalja, bár ő is említi *Bonfini* latinosított *Frigibechus*, *Frigibechum*, majd *Decsi Sámuelnek* kései — *g*-vel olvasandó? — *Frigibég Bassa* adatát (i. h. 91, illetőleg 93). Ezek szerint a régi magyarban *gy*-s változattal is számolnunk kell.

2. „Pethő Gergely (1600, én az 1734-i kiadást láttam) ... nem emlékezik meg a kruseváci csatáról” — mondja ugyanott Németh Gyula, s ennek megfelelően Pethő Gergely művéből sem idéz névalakot. Én az 1702-i és az 1742-i szövegben itt is megtaláltam a kérdéses részt. (Az 1600-i és az 1734-i kiadást nem láttam.) Az előbbiben — „Anno 1449” cím alatt — ez van: „Hada lén [Hunyadinak] *Fericz Beggel*, Krusócz, avvagy Chrifon Váránál a' Mura vize mellett”. (A folytatásban csak *Bég*-néven szerepel a török vezér.) Az utóbbiban — ugyanazon cím után — ez olvasható: „Hada lenn *Fericz Beggel* ... a' Magyarok ... a' *Béget*-is meg fogák”.

Ez a *Fericz Beg* (illetőleg *Bég*-) alak szintén nem fordul elő Németh gazdag adattárában, bár az ott Hunyadi János leveléből és Thuróczi ből idézett *Friczbeq* és Jókai *Feriz bég* névváltozata közt (a késői *Ferez* stb. mellett) ez is áthidalja némileg a hangalaki eltérést.

3. A XV. század közepe óta ismert magyar *Fricbég* névalak fölvilágosodáskori irodalmi hagyományát szintén kiegészíthetem, s e meggyökeresedett használat megerősíti, hogy Jókai irodalombarát olvasói 1853 után nem igen azonosíthatják a regényben 1662 tájt szerepeltetett *Feriz bégnek* — Kucsuk temesvári basa fiának — meg a történelemben két évszázaddal korábban szereplő, leginkább *Fricbég* formában ismert kruseváci vezérnek nevét.

1787-ben például Pálóczi Horváth Ádám „Hunniás” című nemzeti-hősi eposza többször is említi az utóbbit: „[Hunyadi] a’ Mura mellett a’ Törököt keményen meg verte, *Fritzbéget* a’ vezért el fogta” (116); „[a szultán] *Fritzbég Vajdáját* reám botsátotta” (146); „folytatja [Hunyadi] ... a’ reggel — Kezdtt véres Hartzot, az ijedt *Fritzbeeggel*” (így; 150); „[Hunyadi a szerb vajdát megajándékozta.] Sok ezer rabokkal ’s azok közt *Fritzbéggel*” (150); „*Fritzbég*’ bofzfűjára” (151); „a’ *Friczbéggel* való hartzot” (151); „verte-meg Hunyadi ... *Friczbéget*” (151); „akadván *Fritzbég* György’ markába” (152); „a’ meg-ijedt *Friczbégnek* szívébe” (153).

Ugyanez a névalak található utóbb Kisfaludy Sándornak „Hunyadi János” című, először 1816-ban kiadott, eléggé sokat emlegetett történelmi színművében is. Vö.: „Miolta meg van verve *Fricbég*, — Fél s retteg otthon a török” (Minden Munkái 4 [1847.]: 25–6).

*

A *Feriz (bég)* névváltozatra tehát én sem ismerek korábbi magyar példát. Idézeteim is csak megerősítik a Németh Gyulától már kellőképp kiemelt furcsa tényt: hogy Jókai Apaffi-kori hősének nevére nem ismerünk pontosan ilyen alakú magyar történelmi vagy irodalmi előzményt; a kruseváci vezér neve azonban valóban inspirálója lehetett a névadásnak. (Az olvasók azonban aligha azonosíthatták a szépirodalmunkban leginkább *Fricbég* alakú — XV. századi történelmi — nevet Jókai 1662 tájt szerepeltetett romantikus hősének nevével és „rangjelzésével”.)

T. J.

Parlagcsa-tava. A mai köznyelv a *-csa*, *-cse* kicsinyítő képzőt már nem használja, s csak elhomályosult képzésekben fordul elő, pl. *Borcsa*, *Julcsa*, *Marcsa*, *tócsa*, *szárcsa*; *furcsa* (vö. *fura*), a régi nyelvben azonban nem volt ritka (TMNy. 549). A drávai és szlavóniai nyelvjárásokban azonban még élő képző, pl. *bápcsa*, *borcsa* ’boroecska’, *áblákcsa*; *ásztálcsa*, *aprócsa*, *egércse*, *gyerökcsa*, *tizenkettőcsa*, *szélcse*, *időcse*, *fejcsa*, *embőrcse*, *esőcse* stb. (D. Bartha Katalin: Magyar Nyelvjárások 1: 60). Hangátvetéses alakok bizonyítják, hogy ez a képző régebben az egész magyar nyelvterületen otthonos volt, pl. *ácska* (> *ágcsa*) Homoród vid., *fazecsksa* (> *fazekcsa*) (Nógrád m. Garam vid.), *kukucsksa* (< *kukucsa*) ’kakukocska’ (Nógrád m. Ipolylitke) (Nyr. 73: 352). Ez a ritka képző rejlik a Bodroglköz *Parlagcsa-tava* víznevében is, melyet az Élet és Tudománynak „A Bodroglköz” című cikkében Márton Béla közöl: „A Bodroglköz nagy *Parlagcsa-tava* ... a tájék egyik legmélyebb részének elárasztásából jött létre” (1957. 34. sz. 1075. lap).

Beke Ödön

Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc : A magyar stilisztika vázlatja. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, 1958. Tankönyvkiadó, 298 l.

1. A nyelvtudománynak a gyakorlati élettel közvetlenül kapcsolatban álló ágai a felszabadulás után nem fejlődtek egyenletesen. Leghamarabb az elveiben megtisztult nyelv művelés jelentkezett, és jelentősnek mondható sikereket ért el; az iránta megnyilvánuló érdeklődés ma is eleven és széleskörű. A magyar helyesírás szabályainak 10. (1954. évi) kiadása nyomán heves harc lángolt fel a helyesírás számos kérdésében; e harc egyik eredménye egy testes kötetet is kitevő helyesírási szakirodalom megszületése lett, melynek egyik-másik fejezetét laikusok százai, talán ezrei olvassák, forgatják. Rövidesen megjelenik az akadémiai leíró nyelvtan és a magyar nyelv értelmező szótára.

A stilisztikai kutatásokban és vizsgálódásokban sajnos nem beszélhetünk ilyen eredményekről. A III. országos nyelvészkongresszus stilisztikai vitája (1954. nov.) után sokan azt reméltük, akad vezetője, szerveződik gárdája ezeknek a munkálatoknak is, — de nem így történt. Ezért kell a most ismertetendő könyvnek is megállapítania, hogy „a stílus mivoltáról, a stilisztika feladatairól, tárgyáról és módszeréről a legújabb időkig különböző — nemritkán egymásnak ellentmondó — nézetek voltak forgalomban. — A szélesebb alapokon most meginduló stilisztikai kutató és rendszerező munkának tebát sok hiányt kell pótolnia” (18).

A magyar stilisztika vázlatja című egyetemi tankönyv szerzői nehéz munkára vállalkoztak: rendszerzniök kellett a stilisztika legkülönfélébb területein végzett kutatásoknak, az elvi és a részletkérdésekben folyó vizsgálódásoknak az eddigi eredményeit, pótolniok kellett a rendszerbe foglalás során megmutatkozó hiányokat, s mindezeket a részeket úgy kellett formába önteniök, hogy könyvük segítséget jelentsen az egyetemi hallgatók vizsgára való felkészüléséhez. A Terestyéni Ferenc szerkesztésében megjelent mű a két első feladattal sikeresen birkózott: alapul szolgál minden további stilisztikai kutatásnak, a korábbi munkálatokban elhanyagolt számos részletet kidolgoz vagy felvázol; harmadik és a munka célját tekintve nem kis fontosságú feladatát, hogy tankönyv is legyen, már nem tudta mindenben megnyugtató módon megoldani.

Az egyes fejezetek és szerzőik: I.: Stílus és stilisztika (Terestyéni Ferenc), II.: A hangtan stilisztikája (Fábián Pál), III.: A szókészlet és a frazeológiai elemek stilisztikai vizsgálata (Terestyéni), IV.: A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata (Szathmári István), V.: A szóhangulat kérdései (Fábián), VI.: Az alaktani kategóriák és elemek stilisztikai értékei (Terestyéni), VII.: A mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékei (Szathmári—Terestyéni).

Mint e cím szerinti felsorolásból is kitűnik, a könyv írói a már Gvozgyevtől és Rieseltől is járt utat választották, a stilisztika anyagát a leíró nyelvtan adta keretekben rendezték el. Ez a szerkezet az iskolai oktatásban jól bevált, valóban alkalmas a stilisztika minden részletének világos, könnyen áttekinthető, jól használható csoportosítására. Megvan az az előnye is, hogy egy ismert rendszer alapjaira tud építeni, s így a tanulók, az egyetemi és főiskolai hallgatók tudatában szorosan kapcsolódnak a leíró nyelvtan és

a stilisztika azonos fejezetei. Igaz, van veszélye is, az, hogy a leíró nyelvtan s a hozzá szorosan kapcsolódó nyelvművelés egyes részletei óhatatlanul is a megkívántnál nagyobb helyet szorítanak maguknak. Ebbe a hibába az előttünk fekvő könyv írói is bele-beleestek. Az egész műre általában az jellemző, hogy a szerzők kellő nagyvonalúsággal tudnak néhány tömör bevezető mondat után rátérni a stilisztikai fejtegetésekre, okos mérték-tartással kezelik a nyelvtani alapismereteket és a nyelvművelő vonatkozásokat (így például a nyelv vízszintes és függőleges tagozódásából eredő szóhangulat [162], a főnévi igenév [204], a határozói igenév [207], a névelők [212], a kérdő mondat [258] tárgyalásakor), de már Az azonos alakú szavak című rész bevezetése és első része (A homonimák fajtái, 128), az igekötőről szóló pont csaknem egészében (284), A nyomatékos és nyomatéktalan szórend bevezetése (285) bízvást elmaradhatott volna.

Tankönyvünk szerkezeti elvét tehát tudomásul vehetjük, módszertani szempontból helyeselhetjük, mégis meg kell jegyeznünk, hogy ez az elv — mint Szathmári is megállapítja — „nem a legmegnyugtatóbb, mert hisz a stilisztikának is ki kell alakítania a saját kategóriáinak megfelelő felépítést” (66). A nyelvnek és a stílusnak sok közös vonása van ugyan, de a kettő nem azonos; a köztük levő különbséget Terestyéni is kifejti a 6. lapon. Ezért, bár a stilisztika szoros kapcsolatban áll a leíró nyelvtannal és a nyelvműveléssel, jóllehet anyagot kap mindkettőtől, mégis ezt az anyagot a saját szempontjainak megfelelően kell rendeznie, ki kell alakítania a maga önálló rendszerét. A szerzők könyvük születésekor is tisztában voltak már mindezzel, azért is idéztem Szathmári szavait; kívánatos, hogy később Zlinszky és Zolnai Béla munkáit is figyelembe véve megszülessen a maga belső törvényeinek engedelmessé, azokat tükröző magyar stilisztika.

2. A magyar stilisztika vázlata, jóllehet szerényen csak vázlatot ígér, gondosan számba vesz minden stilisztikai tényt és részletet. Még a teljesség igénye nélkül is nehéz volna felsorolni, mi minden megtalálható benne. Aligha vetődött fel valahol, valakinél is olyan elvi kérdés, aligha dolgoztak ki cikkben, könyvben, tanulmányban, egyetemi vagy főiskolai jegyzetben nagyobb vagy mégoly kisebb stilisztikai részletkérdést, amely a szerzők figyelmét elkerülte volna. S mindent lelkiismeretesen dokumentálnak, minden fejezet végén feltüntetik a rá vonatkozó hazai és főbb külföldi szakirodalmat. Figyeljük, gondosságuk helyenként túlzásokba is átesap: nem tudom például, a történeti érdekeségen kívül mi értelme van annak, hogy a hasonlatoknál Kulcsár Endre, a szójátékoknál Szigetvári Iván felosztását is rögzítik (115, 132). Az aprólékos, pontoskodó dokumentálás is néha már-már a szöveg olvashatóságát akadályozza (pl. 66—7, 75). Valamit a hallgatók szemináriumi foglalkozásaira is kellett volna hagyni. Helyesen találta meg az arányt a tudós rendszerezés és az olvasmányos tárgyalás közt Fábián A szóhangulat kérdései című fejezetben.

Könyvünk íróinak vállalniok kellett, hogy a rendszerezés során megmutatkozó kisebb-nagyobb hiányokat kitöltsék. Ehhez gyakran alapvető kutatásokat kellett végezniök, vagy szétszórt részleteredményeket korábban meg sem kísérelt egységbe összefogniok. Így kerekedett ki az olyan egészében új fejezet, mint Az alakítási kategóriák és elemek stilisztikai értékei, illetőleg az olyan rendszerezésében új, mint A szóhangulat kérdései, Stílus és stilisztika, A szóképzés és a frazeológiai elemek stilisztikai vizsgálata, A szó jelentésének, jelentéskörének, többértelműségének stilisztikai kérdései. Ezek stilisztikai irodalmunk gyarapodását jelentik. Ezt a gazdagságot szemlélve csak sajnálhatjuk, hogy a rokon értelmű szavak stílushatásainak tárgyalása kissé vékonypénzű (136; elkelt volna még néhány részlet Kosztolányi Erős várunk a nyelv című cikkgyűjteményéből is), s hogy az egész könyvből elmaradtak az iskolai fogalmazástanításra, stílusnevelésre való utalások, hivatkozások. Márpedig véleményem szerint a stilisztika-tanulás egyik fő célja éppen az egyéni írásgyakorlatra való serkentő visszahatás.

Ebből a szempontból, hogy a stilisztikának korábban halott, megmerevedett anyagát élővé, mozgóvá tegye, szerencsés a fejezetek tárgyalási módja. Mindhárom szerzőt az a törekvés vezérli, hogy a stilisztikai elemeket a beszélőben kifejezésre váró tudattartalom, illetve a hallgatóban kiváltandó hatás, a kettőjük érintkezését meghatározó beszédhelyzet szempontjából elemezze. Így a könyv minden lapján tanúi vagyunk a nemzet közkincsét alkotó viszonylag egységes nyelvrendszer, a langue egyéni felhasználásának, funkcionálásának (a parole-nak). Ez a szemlélet, éppen dialektikájával újszerűen izgalmassá tesz minden részletet, az anyanyelv gazdagságának, árnyaltságának felfedezésével örvendeztetni meg a nem szakember olvasót is. A jelen nyelvállapot képét helyell-közzel történeti utalások is színesítik. Igazságtalan dolog volna, ha a könyv íróitól akarnánk számon kérni a történeti vonatkozások soványságát. Ez a terület az amúgy is elhanyagolt magyar stilisztikának a reformkort valamelyest kivéve ma még fehér foltja, s várja felkutatóit.

Itt kell kiemelnünk a könyv bőséges példaanyagát. Nyelvünk gazdagságát, a kifejezendő gondolati és érzelmi tartalomhoz igazodó finom árnyaltságát sok-sok beszélt nyelvi és írói-költői példa szemlélteti. A fentebb jelzett tárgyalási módból következően e példák nem pusztá kellékek, merev kulisszák, mint számos régi stilisztikában, hanem bennük, általuk él, alakul a szerzők mondanivalója. Gondjuk van rá, hogy szerepüket megvilágítsák, gyakran apró, finom részleteiket is elemezzék (pl. a 96, 100, 142—5. lapon és még sok más helyen). Méltán illeti őket elismerés a sokszínű illusztrációért, mert aki foglalatostkodott már hasonló munkával, az tudja csak igazán, mennyi időt emészt fel egy-egy jó példa megkeresése. Külön öröm számomra, hogy egy-két esetet nem számítva valamennyi példa magyar eredetű. Ez is egy lépést jelent előre a régebbi stilisztikákhoz képest, amelyek sok idegen nyelvi példával is dolgoztak.

3. Az anyagnak nagyobb egységekben való elrendezéséről, az elrendezés alapelveiről már szóltam. Ami a kisebb egységek (fejezetek és pontok) elrendezését illeti, egyrészt nyilvánvaló a könnyű áttekinthetőségre való törekvés (ezt bizonyítják a számokkal, betűkkel jelzett csoportosítások, a vastagbetűs kiemelések), másrészt sajnálatosan sok a probléma, a feltehetően sietségből eredő kuszsátság.

A gondolatmenet szövésében többször érthetetlen töreseknek vagyunk tanúi. Terestyéni az I. fejezet 1. pontjában így adja meg a nyelvi stílus meghatározását: „... az írásos vagy élőszavas megnyilatkozás jellegzetes módja, amely a nyelvi elemeknek a megnyilatkozás funkciójától, tárgyától és a megnyilatkozó mivoltától függő sajátos felhasználása folytán valósul meg” (4). A következő pontban, a stílus alakulását befolyásoló tényezők tárgyalásakor az előbbi sorrendet és az ott megnevezett fogalmakat váránánk, de ott a megnyilatkozás tárgyával, majd eredetével, végül funkciójával találkozunk. — Ugyanő a 27. lapon a különleges használatú szavak csoportjában az írott és a beszélt stílusok jellegzetes szókincsének tárgyalását ígéri. El is kezd a írott stílusokkal (A) jelzésű rész), de aztán „a különleges használatú szókincslet fogalmának és természetének jobb megismerése végett” azt ajánlja, „vegyük szemügyre kissé részletesebben a társadalmi érintkezésben betöltött funkciójánál fogva egymástól távol eső két nyelvi stílusnak, mégpedig: a hivatalos és a társalgási stílusnak a jellegzetes szókincsét és kifejezőkészségét” (28). Így aztán a B) jelzésű részben a társalgási stílus szókincséről olvasunk, a nála szélesebb beszélt stílusok szempontja eltűnt. Azt sem értem, hogy az egész fejezetbe miként illeszkednek a csoportnyelvi szavak és a zsargonok 1. és 2. jelzéssel a B)-n belül, s például a tájszók D)-vel vagy az archaizmusok E)-vel. Röviden szólva: külső tagolásában az egész III. fejezet felépítése nem világos előttem. — A Szathmári—Terestyéni írta VII. fejezet 246. lapján azt olvassuk, kétféle jelző van, a felsorolásban azonban a következő lapon egy harmadikat is találunk. — A kérdő mondatot tárgyalva (258) az első bekezdést azzal zárják, hogy stilisztikai felhasználásának sokféle lehetőségét

fogják megemlíteni. Még a kettőspont is ott van, s mégsem a felsorolás következik, hanem valami általános gondolat a kérdő mondatok művészi használatában rejlő élnépszerűségről és drámaiságról. — Ugyanilyen szerkesztési pongyolaság zavarja az olvasót a 285. lapon.

Az összegyűjtött anyagnak többféle szempontú, minden részletre kiterjedő osztályozása szinte már fárasztó a szóképek tárgyalásában, a jelenségeknek pontoskodó regisztrálása pedig olykor azt eredményezi, hogy nem látjuk a különbséget egyik-másik csoport, így a 202—3. lap 2. és 3., a 221. lap 1—4., a 279—80. lap *a*) és *d*) pontja közt. A 46. lap *c*)₂ pontjánál és a 268. lapon az okozza zavarunkat, hogy nem jó a kiemelés.

Terestyéni A szókészlet stilisztikai rétegei és Fábián a Szóhangulat a nyelv vízszintes és függőleges tagozódásából című fejezetben ugyanazt a nyelvi anyagot dolgozza fel, mégpedig egymással számos vonatkozásban érintkező szempontok szerint. Így a fedésre már eleve nagy a lehetőség, s a két fejezet írója nem is tudta elkerülni. Ebben a leíró nyelvtani alapra épülő stilisztikai rendszerben nehéz volna megmondani, melyiküknek kellett volna több mérsékletet tanúsítani. Mindenesetre ez az „eredmény” is arra figyelmeztet, hogy a jövőben a szókinés és a szóhangulat tárgyalását gondosabban egységesíteni kell.

4. A tankönyv megállapításaival, tételeivel túlnyomó részben egyetérthetünk, csupán két pontban szeretnék vitába szállni a szerzőkkel. Az első az idegen szavak csoportosítása (52). Látszik, hogy Terestyéni törekszik a stilisztikai szempont előtérbe állítására, de véleményem szerint a *nemzetközi (internacionális) szavak* és a *népszerű idegen szók* megjelöléssel nem tudott semmi lényegeset megragadni: mindkét meghatározás bizonytalan, mindkét csoportban stilisztikailag eltérő típusok keverednek; az egész felosztásból pedig hiányzik az a típus, amelyet Fábián a 166. lapon tárgyal. — A kötőszó nélküliség című részben (278) ezt olvassuk: „A mindennapi élet beszédgyakorlatában inkább a kötőszó nélküli szerkesztésmód járja.” Példa is áll mellette, s valódiságában nincs is okunk kételkedni; de számtalan példát tudnék gyűjteni az ellenkezőjére is: a társalgási nyelvben *és*-sel, *akkor*-ral és más kötőszóval, kötőszószerszerűséggel való mondatfűzésre.

Az egyébként helyes gondolatok formába öntésével jóval kevésbé lehetünk megelégedve. A nehezebb elvi, elméleti fejtegetésekben gyakran zavarja vagy meg is akadályozza a megértést az indokolatlan szűkszavúság. Az I. fejezet 1. pontjában nem értem sem E. Herzognak, sem L. Spitzernek a stílussal kapcsolatos véleményét, sem álláspontjuk bírálatát. Sokkal részletesebben kellett volna ugyanítt arról írni, miért éppen azt a sajátos funkciót vesszük legújabbban figyelembe a stílus meghatározásában, amelyet a nyelvi elemek a társadalmi érintkezés különféle területein betöltenek. Ezzel a válasszal A stílusok osztályozása című pont is adós maradt (8). — A Nyelv és stílus című részbe (5) szinte az égből pottyán bele a stílusrétegek fogalma; magyarázatot nem kap, sőt a helyzetet még bonyolítja, hogy néhány sorral lejjebb *nyelvi stílusok* néven szerepel, a következő, a 4. pont pedig a *stílusok* osztályozását adja. Gondoljunk csak magunk elé egy IV. éves levelező hallgatót, akinek magának kell megbirkóznia az egész anyaggal! — A IV. fejezet első lapjain is homályban, kifejtetlenül maradt néhány részlet (65—8). Meg kellett volna például világosan mondani, hogy a jelentéstannak a szójelentésre vonatkoztatott, általánosan ismert, szűkebb értelmezésén kívül van egy tágabb jelentése is (= a nyelvi elemek jelentéstana); ennek tudomásul vételével válik ugyanis érthetővé A. N. Gvozgyevnek, S. Ullmann-nak és P. Guiraud-nak a felfogása. — A szó használati kötöttségét rögtön említésekor egy-két példával meg kellett volna világítani; elsősorban az iskolai fogalmazástanítás szempontjából több figyelmet érdemelt volna a szavak nyelvtani és frazeológiai kötöttsége.

Legkevesbé válik könyvünk díszére stílusa, számos mondatának megfogalmazása. Nem mondhatjuk, hogy műgond szempontjából követendő például szolgál a rajta nevelődő tanárjelölteknek. Szabad-e tankönyvben ilyen mondatot leírni: „A szóképzleti anyagban rejlő kimeríthetetlen stiláris források felderítéséhez, a szóképzlet stilisztikai rétegeződésének tanulmányozásához a szóképzleti rendszer állandó és változó elemeiben, az alapszóképzletben és a szótári szóképzletben végbemenő szakadatlan fejlődéssel, új szavak, szócsoportok fokozatos felhalmozódása, illetőleg bizonyos számú feleslegessé váló jelentésárnyalataiban, érzelmi-hangulati telítettségében végbemenő módosulások folytán előálló minőségi változásokkal foglalkozó lexikológia nyújthat nélkülözhetetlen segítséget” (24)? Hibásan, pongyolán szerkesztett mondatokat találunk még a 105., 138., 196., 217., 281. lapon. Gyakoriak a töredékes mondatok („Karinthy Ferenc 'Hazai tudósítások'-jának egyik-másik munkása...” 38; továbbá 112, 288), nem ritka a szóismétlés, a pongyola szószaporítás, az azonos gondolatok ismétlése (pl. „... a költői stílusra fokozott mértékben jellemző a metafora: a költészet nyelve metaforikus” — továbbá l. a 12., 26., 27., 35., 38., 49. lapot). Hiányzik a határozott névelő (10, 51, 234, 284), határozatlan tárgy után tárgyas igeragozás áll (107), hibás a szórend (137), a *terén, bíró, kerül, rendelkezik* szó tömörebb, magyarosabb kifejezést szorít ki (8, 28, 226; 23, 31, 49, 60, 289; 10, 62; 23). Külön szóvá kell tennem, hogy stilisztikai irodalmunkban milyen sok a feleslegesen használt idegen szó (*expresszív, heterogén, motíváltság, evokatív, struktúra* stb.). Ebben tankönyvünk szerzőit sajnos messze felülmúlják mások. Például a 107. lapon a következő idézet olvasható: „...Tóth Árpádnál ezek nem annyira szimbolizálnak, mint inkább a költői áhítat szférájába emelkednek, bizonyos fokig mitologizálnak, s ezen a folyamaton belül perszónifikálódnak.”

A nyomdai előállításról röviden csak annyit, hogy felületes. A fenti aprólékos megrovás után már resteltem itt is lapszámra feltüntetni, mennyi hiba maradt javítatlan.

Összegezve A magyar stilisztika vázlata című tankönyv erőnyeit és hibáit még egyszer megállapíthatjuk, hogy a jövő stilisztikai kutatások alapvető kézikönyvét kaptuk meg benne, de mint tankönyvön sok még rajta a javítanivaló.

Bencédy József

Imre Samu: A Szabács Viadala. Nyelvészeti Tanulmányok 4. 1958. Akadémiai Kiadó. 332 lap. (Mellékletül az emlék hasonmása.)

1. A Nyelvészeti Tanulmányok eddig megjelent köteteihez (Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék; Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig; B. Lőrinczy Éva: A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék) méltó folytatásként csatlakozik Imre Samu munkája, egyik legrégebb verses emlékünknak, a Szabács Viadalának monografikus feldolgozása.

Ezt az emléket Véghely Dezső történettudós fedezte fel az Ung megyei Csicseren, a Csicsery család levéltárában 1871-ben, Thaly Kálmán ismertette és mutatta be a Magyar Történelmi Társulat 1872. január 4-i ülésén. Az első közzétételtől kezdve mind nyelvészek, mind irodalom- és történettudósok sokszor foglalkoztak ezzel a verses nyelvemlékkel (vö. RMKT. 1²: 472–3), de egészen a legutóbbi időkig nem dőlt el a kérdés, hogy vajon valóban a XV. század végén keletkezett-e, vagy jól sikerült XIX. századi hamisítvánnyal van-e dolgunk. 1955-ben Horváth János vizsgálta meg azokat a „gyanúokokat”, amelyek a hamisítvány — nem hamisítvány kérdésében felmerültek

(MNY. 51 : 422—33), és ő azon a nézeten van, hogy a hitelesség kérdéséhez legalábbis szó fér. Imre Samu — már az emlék tüzetes vizsgálata alapján, de még munkájának nyomtatásban való közzététele előtt — határozottan a XV. századi eredet mellett foglal állást (Pais-empl. 592—8). Véleménye szerint — ez különben a tárgyalt műben is kifejeződik — a hamisítás kérdése részletes nyelvi feldolgozás nélkül nem oldható meg, mert a nem nyelvi érvek és ellenérvek között nincs egy sem, amely eldönthetné ezt a kérdést (276 kk.; 1. még MNYTK. 92. sz.). A mű megjelenése előtt Imre a nagybetűk használatáról (MNY. 52 : 465—8) és Németh Gyula cikkére (Két török szó a Szabács Vialalában : MNY. 52 : 307—10) válaszként az emlék *kutez* és *vetez* szaváról írt (MNY. 53 : 148—51), *kötés*-nek és *vetés*-nek olvasván és értelmezvén e két szót. (Pais Dezső : MNY. 53 : 151—3 deverbális -sz képzős származékoknak tekinti ezeket ; az -s-sel való olvasásnak és az Imre értelmezésének szerintem sincs akadály.)

Imre Samunak ez a munkája kandidátusi értekezés volt (vö. Deme László : I. Oszt.Közl. 11 : 241—4 ; Tompa József : Magyar Tudomány 1958 : 8—9. sz. 391—2), és a kandidátusi vita anyagából a két opponens, Benkő Loránd és Kálmán Béla opponensi véleménye, valamint Imre válasza olvasható a munka függelékében (299 kk.).

2. Bevezetésében tájékoztat a mű céljáról és a feldolgozás módszeréről. Közli a nyelvemlék történetét és leírását, majd betű szerinti szövegét. Ehhez a szakaszhoz terjedelmes jegyzetanyag csatlakozik (12—18) : összeveti saját olvasatát az eddigiekkel, az eltéréseket megokolja, ezen kívül minden problematikus olvasatot magyaráz, illetőleg felhívja a problémákra a figyelmet. A mellékelt hasonmás alapján magam is Imre olvasatát tartom helyesnek. Egészen lényegtelen apróságok : a 8. sornak az eredetiben kihúzott és Imrétől [*vijzen*]-nek olvasott szavát én *vijzen*-nek látom ; a 12. sor *eruffeget* szavának utolsó szótagjában az *e* betű alatt pont van ; jöllehet az *e* hangok jelölésében a betű alatti mellékljel nem példátlan a XVI. századi kéziratokban — én azokat ismerem jobban —, felteszem, hogy Imre az eredeti alapján joggal hagyta el, minthogy a hasonmásban nem látok másutt hasonlót ; a 13. sor utolsó szavának (*vontathnij*) utolsó betűjén nem két pont van, hanem *ÿ*, ami kétségtelenül a két pont összehúzása, csak az a feltűnő, hogy máskor nem húzza össze — ha különben kiteszi — a két pontot az *y* fölé ; a 21. sor utolsó szavában is látok két pontot az *y* fölé, de ez is lehet a hasonmás hibája (Imre szerint *pattatyukwal*). Ezek a lényegtelen apróságok — tovább nem is foglalkozom velük — végeredményben még sajtóhibából is eredhetnek, és egyáltalán nem rontják le a szerző nagy körültekintéssel megállapított, pontos olvasatát. — Az olvasatot követi az egykorú valószerű kiejtés bemutatása (18—21) és a vonatkozó jegyzetek (21—8). Ez a rész voltaképpen az egész emlék tüzetes hangtani és hangjelöléstani feldolgozásának eredménye, és éppen ezért nem tartanám helytelennek — sőt szerintem helyesebb volna — ha a hangtannal és a hangjelöléssel foglalkozó fejezetek után, mintegy azok természetes gyümölcseként mutatná be. Történelmi és tárgyi magyarázatok címmel (28—42) szakaszonként, szinte sorról sorra vizsgálja az emlékekben elbeszélte eseményeket, Szabács várának 1476 januárjában és februárjában lefolyt ostromát. Összeveti a verses elbeszélés adatait egykorú hiteles kútfők adataival, Mátyás királynak és követéinek, főembereinek leveleivel és egyebekkel (pl. Bonfini leírásával stb.). Rámutat arra, amit különben már előtte is említettek az emlékekkel foglalkozó tudósok, hogy vannak részletek, amelyek arra utalnak, hogy a versszerző maga is ott volt a táborban az ostrom idején. Ebben a részben is, meg a következőkben is állandóan a hitelesség kérdése a vezérmotívum ; ennek ellenére sem itt, sem a következőkben nem hallgat el semmit, egyetlen olyan momentumot sem, amely a hitelesség ellen használható fel, megvizsgálja azokat is tüzetesen, tárgyilagosan.

3. A hangtannal foglalkozó fejezetnek a magánhangzókat tárgyaló részében főképpen az egyes magánhangzók minőségét (zártabb, nyíltabb voltát) és időtartamát (hosszú, rövid voltát) vizsgálja. Megállapíthatjuk, hogy mindkét vonatkozásban bőven vannak

problémák, de ezeket a problémákat olyan körülményekkel fejtegeti a szerző, hogy eredményeit valószínűnek, elfogadhatónak kell tartanunk. A hosszúság és rövidség kérdésében ugyanis nemcsak a Szabács Viadalának hangjelölése nem ad eligazítást, hanem — mint köztudomású — más korabeli emlékek sem. A hosszúság jelölése a magánhangzókön — szórványosan jelentkező kezdeti nyomok után — a Szabács Viadalának feltehető keletkezése után jó száz-százötven évvel terjed el. Így a hosszúság és rövidség kérdésében nem a vizsgált emlék, hanem a nyelvtörténet (etimológiák, hangtörténeti kutatások stb.) és a mai nyelv alapján kell állást foglalnia. Állásfoglalása minden esetben meggyőző, mert számtalan körülmény mérlegelésével születik meg. Végreddmelyben itt, a hangtani fejezetben találjuk meg a kiejtés szerinti olvasat megokolását is.

Számtalan nehézség ellenére biztosan mozog a szerző a XV. és XVI. századi emlékek adatai között, minden lehetőséget megvizsgál, és így mond véleményt a hosszúságnak és rövidségnek az emlék alapján el nem dönthető kérdésében.

Nincs sokkal könnyebb dolga a magánhangzók minőségének vizsgálatában sem. Arra gondolhatnánk, hogy a XV. század utolsó negyedében már nem okoz gondot egy-egy hang zártabb vagy nyíltabb voltának megállapítása, hiszen a magyar hangjelölés erre az időre már elérhette azt a fokot, hogy a magánhangzók nyelvtanbeli különbségét feltüntesse. Általában így is van. De a Szabács Viadala ezen a téren is nyújt némi meglepetést. Az *e*-féle hangok jelölésére egy betűt használ: *e*-vel jelöli az *e*, az *ē*, az *é* és a feltehetőleg még ebben az időben megvolt *ē* hangot. Ezt a négyféle lehetőséget kibogozni; adott esetekben a legvalószínűbb ejtést vagy — egyenrangú lehetőségek között — az ejtést változatokat megállapítani: igen nagy munka, pusztán az emlék alapján el nem dönthető. Sőt még az összehasonlításul felsorakoztatott nyelvtörténeti adatok fénye sem világít rá minden esetben arra, hogy a Szabács Viadalában pontosan hogyan hangozhatott ez vagy az az *e*-vel jelölt nyelvelem. Ilyen esetekben a szerző — igen helyesen — nem foglal állást, hanem — a lehetőségek megemlítése után — megjegyzi, hogy ebben a kérdésben nem tud dönteni.

Legtöbb probléma merül fel a palatalis labialisok (*ö, ő, ü, ű*) körül. E hangok megkülönböztetése a XV. és XVI. századi emlékekben elég következetes, de vannak még a XVI. század végén is olyan kéziratok, amelyek nem tesznek különbséget az *ö, ő* és az *ü, ű* jelölésében. Ilyen a Szabács viadala is. Mindössze ötször fordul elő *ew* jel (*tyzeneawt, few, few haytafrol, few haytafon, vyteglew*), egyébként a palatalis labialisok jele *w*. A szerző — szerintem is helyesen — nem tartja valószínűnek, hogy az emlék nyelvéből hiányzott volna az *ö* és *ő*, illetve, hogy csak ebben az öt esetben olvashatnánk *ö-t, ő-t*. (Megjegyzendő, hogy a *few* is olvasható *jü*-nek. A *tyzeneawt*-ben és a *vyteglew*-ben már kevésbé valószínű az *ü-s*, illetőleg az *ű-s* olvasat.) — Mit tehet ebben az esetben a szerző? A hosszúság és rövidség kérdésében még csak valószínűsíteni tudja állásfoglalását a megfelelő összehasonlító anyag és az etimológiák alapján, de hogy *ö*-nek vagy *ü*-nek, *ő*-nek vagy *ű*-nek olvasandó-e adott esetben az *w* jel, a legtöbb esetben nem lehet eldönteni.

Csak a hangtani fejezet elolvasása teszi érthetővé, hogy miért van annyi ejtést változtat feltüntetve a Szabács Viadalának az egykorú valószínű kiejtés szerint közölt szövegében. Ezért írtam fentebb, hogy a kiejtés szerinti olvasatot talán jobb lett volna a hangtani (és helyesírási) fejezet után közölni.

Imre Samu persze nemcsak az *e*-féle és a palatalis labialis hangokkal foglalkozik ebben a fejezetben, hanem az emlék minden magánhangzójával és mássalhangzójával, majd össze is foglalja a jellemző főbb hangtani sajátosságokat (66–72).

4. Rövid fejezetet szentel a helyesírásnak (73–83). Nem tárgyal részletesen minden jelet, csak azokkal foglalkozik bővebben, amelyeknek az értéke eltér a maitól, akár azért, mert több hangot jelölnek, akár azért, mert ma más értékben használatosak.

A Szabács Viadalának az a sajátsága, hogy az *f* betű *sz*, a *z* betű meg *s* hangértékben fordul elő, nemcsak a Szabács Viadalával egykorú vagy majdnem egykorú emlékekben található meg, hanem száz évvel későbbi emlékekben, sőt még XVII. századiakban is. Saját levéltári gyűjtőmunkám során számos irat került a kezembe ilyen sajátsággal, de — ezt is meg kell mondani — kevés olyan, amelyben ez a sajátság következetes lett volna.

5. Külön fejezetben foglalkozik Imre az emlék nyelvjárásának kérdésével (84—90). Felsorolja a legjellemzőbb sajátosságokat (tipizálás), majd rátér a lokalizálásra, előbb azonban elhárítja Zolnai és Balassa feltevését. Zolnai ugyanis (a *ywthw*, *kwynywlu* alakok alapján) úgy véli, „hogy énekünk szerzője a legrégebb bibliafordítás szerzőivel egy vidékről való lehetett”. Ez a jelenség azonban — mint a szerző rámutat — más XV—XVI. századi emlékekben is előfordul, sőt én Zemplén megye területén kelt iratból is tudok idézni hasonló példákat: 1568: „Es mÿlyth Georgh wteth ký wÿteo es el foglalta tewleo. hatalmafúl”; „aÿ deÿma Bornakÿs...felÿth perenyÿ peter veotteo el” (OL. Barkóczy cs. lt.). Ez az adat támogathatná a szerzőnek azt a feltevését, hogy a Szabács Viadalának szerzője az északkeleti nyelvterületnek „zemplén—abaúji”-nak nevezett részéről való, de megemlítem, hogy a debreceni jegyzőkönyvekből is van egyetlen ilyen adatom: 1557: „az En Nenē az *o* felefeÿg volt” (Debr. Tan.Jk. I, 707). — Elhárítja a szerző Balassa feltevését is, aki szerint a Szabács Viadala „palóc vagy palócos” vidékről való. — Én úgy látom, hogy — amennyire egy ilyen emléket egyáltalán lokalizálni lehet — nincs akadálya Imre előbb említett feltevésének az általam ismert, de a XVI. század második feléből való, Zemplén, Ung megyében és Szabolcs, Szatmár megye északi részén keletkezett emlékek alapján sem.

6. A mű további fejezeteit (Szókészlettan 91—153; Alaktan 154—203; Mondattan 204—61) az eddigiekhez képest szűkszavúbban ismertetném.

A szófajok problémájával foglalkozó fejezet után bemutatja a nyelvemlék egész szókincsét betűrendben. Imponáló biztonsággal mozog a szótörténeti és etimológiai vizsgáldások eddigi eredményeiben. Jelentéstani és stilisztikai szempontokat tart maga előtt, de az egész munka vezérmotívuma, a hamisítás kérdése ebben a szakaszban különösen fontos szerepet visz: „Ha ... a nyelvemlékben előforduló szavakról, azok jelentésárnyalatairól, az állandóbb jellegű szókapcsolatokról be tudjuk bizonyítani, hogy a nyelvemlék korában éltek, ha nem fordul elő a nyelvemlékben olyan szó, amely a XV—XVI. századból nem volna kimutatható vagy megmagyarázható, a hamisítás gondolata ellen igen jelentős érvet kapunk. Ha pedig vizsgálataink során kiderülne, s hitelt érdemlően bizonyítható lenne egy szóról, hogy a XV. századnál jóval későbbi keletkezésű, a hamisítás gondolata jutna igen súlyos, sőt mondhatnánk döntő bizonyítékhoz” (96—7). — Az egyedi szóvizsgálat eredménye az, „hogy a SzV. szókincse a nyelvemlék hamisítvány voltának gondolatát nem támogatja” (153).

Az alaktani fejezet bemutatja a Szabács Viadalában előforduló névszó- és igetövek típusait, amelyek lényegében azonosak a maival, a szóképzést — típusokba sorolva az előforduló képzőket —, a jelezést, a ragozást és a szóösszetételt. Mindezeket a kérdéseket az emlék alapján, de — szinte felesleges itt is kiemelni — nagy összehasonlító anyagon és az eddigi irodalom teljes és biztos ismeretében tárgyalja.

Nehéz feladat a mondattani fejezetben a mondathatárok megállapítása. A Szabács Viadalában ugyanis semmiféle központosítás nincs. Így először azt kell megállapítani, hogyan tagolja mondatokra az egész nyelvemléket. E részben is — mint általában az egész munkában — tartózkodik a kategorikus, „csak így lehet” kijelentésektől. A vitatható pontokat külön is felsorolja, de általában is említi, hogy „többször kell eléggé szubjektívan ítélnünk” (205). A 34 mondatra tagolható emlékből „30 összetett, s ezeknek a fele (16 mondat) többszörösen összetett”. Így természetesen az összetett mondatok

problémáinak fejtegetése tölti ki a mondattani fejezet jelentős részét. Szól a mellérendelő és alárendelő mondatokról, a mondatok sorrendjéről. Külön tárgyalja ezek után a mondatrészeket (az állítmány és az alany, valamint egyezésük kérdése; a tárgy; a határozók; a jelzős szerkezetek; a névelő; a halmozott mondatrészek; a sorrend).

7. „A nyelvemlék mint vers” című fejezet (262—75) a Szabács Viadala költői értékével foglalkozik. Érdekes, hogy irodalomtörténetünk aránylag kevés figyelmet szentelt ennek a kérdésnek; inkább csak rövid megjegyzések hangzottak el róla. A szerző természetesen felsorolja ezeket a véleményeket. Általában kevés jót mondanak az emlék irodalmi értékéről a tudósok; legnagyobb elismeréssel Kardos Tibor nyilatkozik a nyelvemlék költői értékéről mind a Középkori kultúra, középkori költészet, mind a magyarországi humanizmus kora című munkájában. Imre Samu véleménye az, hogy a Szabács Viadala mint művészi, költői alkotás egyáltalán nem tanúskodik költői ihletről és kifejező készségről. Szükszavúan, száraz, értesítő modorban írja le az eseményeket, egész jelzőkészlete szinte egyedül a *nagy*, a *sok* és a *kegyes* szóból áll. „Végeredményben az egész nyelvemlékre elmondhatjuk, hogy nincs benne egyetlen valóban szép részlet, nincs egy leírás, egy hasonlat, nincs egy találónak, szépnek mondható jelző, amik pedig a Szent László királyról szóló énekből, sőt a Mátyás király haláláról szóló emlékdalból sem hiányoznak” (265).

Megvizsgálja Imre a Szabács Viadala verselését is: ezt a tíz szótagú, páros rímű versformát. A vers ritmusának megállapítása elég nehéz. Legnagyobb valószínűséggel a szabad ütemű versek közé sorolhatjuk, és Vargyas szerint — ezt látszik elfogadni Imre is — a kötött szótagszámú, szabad ütemű vers első példája. Utal azonban Imre Samu arra a lehetőségre is, „hogy a SzV.-ban régebbi költészetünknek bizonyos hagyományai rejtőzhetnek” (267). Erre látszik mutatni az emlék következő sora is: „Égy idén nagy jelés strumlást tőnek, Azzal magyarok jó nevet vőnek”; a kiemelt részben lehetetlen rá nem ismerni az Anonymusnál található jokulator-versre: „Omnes loca sibi aquirebant et nomen bonum accipiēbant”.

Költői szempontból rímei aratták a legnagyobb elismerést. Imre ezt úgy látja, „hogy ha a SzV.-nak rímélése a legjobbnak is tekinthető ebben a korban, a jobb rímek használata nem teljesen egyedülálló, elszigetelt jelenség, még a ránk maradt emlékek tükrében sem” (269). — Azért is idéztem ezt a mondatot, hogy lássuk, a „vezérmotívum” ebben a fejezetben sem hallgat el.

Foglalkozik még a javítások, törlések, betoldások kérdésével, s végül az utolsó fejezetben összefoglalja a hamisítás kérdésre vonatkozó érveket és ellenérveket, mindazokat, amelyek az egész munkában végigkísérték fejtegetéseit. Nem hallgatja el a hamisítás mellett felhozott és felhozható „gyanúok”-okat, kezdve a felfedezés körülményeitől az emlék nyelvi vallomásainak gondos mérlegeléséig. Megállapítja, hogy „a nyelvemlék a szerző által készített tisztázatlan maradt ránk” (294), és hogy „a Szabács Viadala nem hamisítvány, hanem XV. századi nyelvemlékünk, amely nem sokkal a Szabács ostroma utáni időben íródott, s keletkezése évének elfogadhatjuk 1476-ot” (295).

8. Befejezésül hangsúlyozom, hogy ez a nyelvemlék-monográfia mind célkitűzésében, mind megvalósításában jeles terméke nyelvészeti és filológiai irodalmunknak. Szépen, nagy gonddal megformált mondatait nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalom- és történettudósok, az irodalom- és történelemtanárok is nagy haszonnal és élvezettel olvashatják. A kiadó és a nyomda jóvoltából külsejében is tetszetős kiadvány díszé tudományunknak.

Papp László

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte Györffy György. Bp., 1958. Gondolat Kiadó. 266 l., 7 képmelléklet (Nemzeti Könyvtár).

A magyarság múltja iránt érdeklődők részéről megérdemelt siker várja ezt a kis könyvet, amely a magyar nép honfoglaláskori és azt megelőző történetének eseményeit több mint két tucat nagyrészt egykorú forrás olvasmánynak is élvezetes szemelvényeiben idézi a mai olvasó elé.

A honfoglalás előzményeire, a honfoglalás és a kalandozások korára számos arab—perzsa, bizánci, nyugati és hazai tudósítás áll rendelkezésünkre, melyekből népünk e fontos korszakának képe kirajzolódik előttünk.

Györffy György ezekből a történeti forrásokból válogatta ki a jelentősebbeket az antik görög Hérodotoszon és az orkhoni türk feliratokon kezdve a bizánci (Priszkosz, Malálasz—Theofániosz, Menandrosz, Jeórijosz Monachosz, Böles Leó, Konsztantinosz), arab—perzsa (Ibn Ruzsza, Balkhí, Ibn Fadlán, Maszúdi), ósláv (Nesztor-Krónika, Cirill és Metód legenda), valamint nyugati forrásokon át (a bajorok és karantánok megterése, Regino, Fuldai és Sankt Galleni Évkönyvek, Liutprand, Ekkehard, Gerhard, Widukind, Aventinus) a magyar krónikairodalomig (Képes Krónika, Kézai, Anonymus).

Ez a lista gondos válogatásról tanúskodik. Szerepelnek ugyan a közölt szövegek között olyanok, amelyek nem közvetlenül a magyarok elődeire vonatkoznak (Hérodotosz, Priszkosz, orkhoni feliratok), mégis helyesen járt el a szerkesztő, hogy ezeket is felvette a gyűjteménybe, mert e források a magyarsággal kapcsolatos népekre és azon népmozgalmak előzményeire és kezdeteire vethetnek fényt, amelyek a magyarok elődeit végül is mai hazájukba sodorták.

A korai magyar történet forrásai nagyjából nehezen hozzáférhető helyeken vannak kiadva. Ezek a kiadások is általában a tudományos kutatást szolgálják. Ez magyarázza azt, hogy Györffy antológiájának több darabja most jelenik meg először magyar fordításban. A századunk első évében kiadott „A magyar honfoglalás kútforrásai” (= MHK.) óta nem jelent meg olyan gyűjtemény, mely a különféle forráscsoportokat együtt tartalmazta volna. Az ismertetett mű az első ilyen válogatás, s mint a Bevezetés kiemeli, lényegében a MHK. rövid, népszerű változatának van szánva. A két kiadvány azonban anyagában és a közlés módjában eltér egymástól. Anyagát tekintve Györffy gyűjteménye régibb időkig nyúlik vissza, mint a MHK., de emellett teljességre nem törekvő válogatás: a fontosabb híradások gyűjteménye. Ami a közlés módjára illeti, ez a könyv a szélesebb olvasó közönség igényeit tartja szem előtt: a szövegek eredetijét nem tartalmazza, csak fordításukat nyújtja. A fordítások — kettő kivételével — mind újonnan készültek, éspedig a legjobb szakemberek bevonásával (Czeglédy Károly, Györffy György, Harmatta János, ifj. Horváth János, Kakuk Zsuzsa, Kniezsa István, Németh Gyula, Moravcsik Gyula). Átvette ezenkívül a kötet Pais Dezső 1926-ban megjelent Anonymus-fordítását és Moravcsik Gyula Konstantín-fordításának (1950.) részleteit is.

A kiadvány népszerűsítő céljának megfelelően bőven el van látva jegyzetekkel és a forrásokat bevezető ismertetésekkel. Ezekre valóban nagy szükség van, hiszen az olvasó számára nem közömbös, hogy a források sokszor ellentmondó vagy nem világos adatai megfelelő értelmet kapnak-e. A jegyzetelés feladatát a fordítást végző tudósok lelkiismeretesen oldották meg: az olvasót szinte kézen fogva vezetik egy sok okulást és a megismerés örömét nyújtó kalandozásra a magyar múltba.

Az anyagnak időrendi, de egyben forráscsoportok szerinti elrendezése ügyes, noha a két szempont érvényesítése bizonyos következetlenségekkel járt (pl. a magyar krónikáknak a nyugati források elé helyezése megszakítja a kortársak beszámolóit).

Természetesen egy ilyen szemelvénygyűjtemény jellegénél fogva nem ad rendszeres, egységbe foglalható ismeretanyagot. A szerkesztő ezen úgy próbált segíteni, hogy a könyv Bevezetésében foglalkozik a magyar őstörténet és a források értékelésének néhány problémájával. A honfoglalás előtti magyarság történetét az ugor egység felbomlásától kezdve végigkíséri a kalandozások korának lezárulásáig, s e több mint ezer esztendő főbb eseményeit összefüggő, egységes képpé illeszti. Ez az áttekintés nagyon is szükséges ahhoz, hogy az olvasó tájékozódni tudjon a források tudósításaiban, s hogy a szemelvényekben adagonként kapott részleteket az események láncolatának megfelelő helyére tudja beilleszteni. Itt-ott azonban lehetett volna bővíteni a bevezető tanulmány keretein. Az az olvasó, aki kedvét találja népünk régi történetének búvárlásában, bizonyára szívesen olvasna elődeinknek az ugor korszak előtti viselt dolgairól. Sajnálni lehet, hogy Györffy ezt a kérdést mindössze két mondatban tárgyalja, de még ez a két mondat is meglehetősen kétségek között hagyja az olvasót.

Időrendi táblázat és történeti, szépirodalmi, valamint képzőművészeti bibliográfia, továbbá tárgymutató tartozik a könyvhöz. Szóval a szerkesztő mindent megtett a könyv használhatósága érdekében.

A bibliográfiák a zsúfolt szedés miatt nehezen áttekinthetők. A történeti bibliográfiában a felsorolás kronológiai elve nem látszik kielégítőnek: úgy érezzük, hogy tárgykörök szerinti csoportosítással jobban elérte volna célját, azt tudniillik, hogy az egyes kérdések iránt érdeklődő megtalálja azt a munkát, melyből további tájékozódást kaphat. Ennek érdekében célszerű lett volna az egyes könyvészeti tételeket rövid 2—3 soros ismeretéseikkel hozni közelebb az olvasóhoz.

Sajtóhiba kevés van. Félrevezető elírás egy ízben történt: a Priszkosz rétorról közölt szemelvény bevezető soraiiban (24) és a hozzátartozó 18. jegyzetben (205) 563 tájára van datálva az ogur népek vándorlása, ami természetesen kerek 100 évvel korábban történt (az időrendi táblázatban helyes évszám szerepel). A nyugati források bevezetőiben szereplő MG. rövidítés (Monumenta Germaniae Historica) nincs sehol feloldva.

A kötet valóban közel viszi az olvasót a magyar őstörténet kérdéseire, és kitűnően alkalmas arra, hogy eligazítsa használóját egy olyan területen, amelyen tájékozódni igen nehéz. A kalauzolás érdeme a könyv nagy felkészültségű munkatársaié, elsősorban azonban Györffy György szerkesztőé, aki hosszú éveken át folytatott kutatásainak eredményeire támaszkodhatott a hasznos könyvecske létrehozásában.

Hajdú Péter

Gáldi László: Szenczi Molnár Albert zsoldárverse. Irodalomtörténeti Füzetek, 18. szám. Akadémiai Kiadó, 1958. 131 lap.

A szerző bevezetésében perújításnak nevezi kis könyvét, és valóban az is. Két olyan kérdést vesz elő, melyet más szerzők már többször is tárgyaltak, és ezeket igyekezik az eddigiektől eltérő módon és megnyugtatóbb eredménnyel megoldani: Szenczi Molnár verselésének és a magyar jambusversnek a kérdését.

Irodalom- és verstörténettel foglalkozó régebbi kutatók részben magyar ritmust, részben idegen ritmust, részben a francia dallam ritmusát látták Szenczi Molnár zsoldárjaiban. De egyikük sem végezte el azt a munkát, amit Gáldi most végre megtett: hogy részletekbe menően összehasonlítsa a magyar zsoldárverseket mindkét forrásukkal: Marot és Béze francia eredetijével és Lobwasser német fordításával, és egyikük sem vizsgálja a magyar verstörténet olyan távlatában, mint Gáldi.

Ezekből az egybevetésekből kitűnik, amit kevésbé áttekinthetően már a kérdés legutóbbi taglalója, Kerékgyártó Elemér is fejtegetett (Szenci Molnár Albert zoltárai magyar verstörténeti szempontból. 1941.): hogy a Szezei-féle zoltárversekben a sorok kötött szótagszámán belül magyar és idegen ritmuselvek keverednek vagy váltakoznak. A szótagszám megmagyarázható a francia zoltárversekből és dallamokból, az „idegen” ritmus azonban legtöbbször nem más, mint jambusvers vagy a jambikus lüktetésnek legalább némileg felismerhető nyoma. Ezt pedig csak úgy magyarázhatjuk, hogy a magyar zoltárvers szerzője egyidejűleg figyelembe vette a francia és a sokkal határozottabban jambikus német zoltárverset, esetleg az ennek nyomán készült Spethe-féle latint is.

A magyar jambusverset a szerző — középkori verses fordításaink alapján továbbépítve Horváth János régebbi megállapításait — tágabban értelmezi, mint ahogy szoktuk. Nem feltétlenül a rövid és hosszú szótagok szabályos váltakozását keresi benne, hanem jambikusnak érzi és nevezi az időmértéktől csaknem függetlenül az olyan verssort is, melynek metszeteleése eltér a vele azonos szótagszámú sor magyaros ütemezésétől és bizonyos középkori latin versek metszeteihez igazodik. Ilyen módon jambikusnak érezteti például az olyan nyolcast, mely a felező magyar ritmustól eltérően páratlan szótagszámú ízekre, ütemekre oszlik, tehát az olyat, mint „Király zászlói terjednek” (a latin „Vexilla regis prodeunt” jambikus sor fordításaként, az ambroziánus himnuszok 5 + 3 tagolásával, RMKT.² 1 : 136), ahol legfeljebb az első ütem *o* — metruma mutat jambusi lejtést, vagy az olyat, mint „Hallgasd meg igazságomat” (a 70. zoltár 3 + 5 tagolású kezdő sora), ahol csak a három utolsó szótag időviszonyai adnak jambikus kicsengést a sornak. Sőt szerinte ezek közé illeszkedve nem hat magyarosnak az olyan 5 + 3 tagolású sor sem, mint „Önnön méhének gyümölcsit”, noha itt egyetlen jambust sem tudunk felfedezni (47). A jambus ilyen értelmezésével sikerül a magyar zoltárosnak sok olyan sorát ritmikusnak magyarázni, melyet eddig bizonytalan ritmusúnak tartottak.

Mivel pedig az ilyen verssorok ritmizálása, bár történetileg a mértékelő elvre vezethető vissza, mégis a magyar beszéd hangsúllyal tagolt ütemein alapszik, az is következik Gáldi László fejtegetéseiből, hogy van sajátosan magyar jambusvers, a jambus — ha jövevény is — nem valami gyökeresen idegen ritmuselv a magyar verselésben. A szerző mindenesetre kellő nyomatékkal felhívja a figyelmet arra, hogy a rimes magyar jambus „eredetét a XVI—XVII. században s többek közt Molnár zoltáraiban kell keresnünk” (52). A magyar jambusversnek ez a kezdeti kialakítása nem volt teljesen tudatos, nem volt olyan, mint Sylvester disztichonjai, de amikor XVIII. századi költőink Ráday nyomán tudatosan kezdik alkalmazni a rimes-mértékes jambust, már készen kaptak bizonyos megoldási változatokat az előző korból, tehát nem léptek fel minden előzmény nélkül. Kitekintés című záró fejezetében a szerző a „lappangó magyar jambus” útját próbálja kitapogatni a Molnárt követő évszázad vallási énekköltészetében.

Érthető, hogy Gáldi ilyen nagy figyelmet szentel a zoltárversek kapcsán a magyar jambus alakulásának, hiszen Molnár Albert közvetlenebb mintái, Lobwasser német zoltárai közül a 17 trocheusin kívül mind jambusi lejtésű. Az idáig ismertetett részben (21—38) Gáldi azt mutatja be, hogyan ültette át Molnár a német jambust — a francia eredetű figyelembe véve — magyar jambussá. Külön alfejezetben foglalkozik azokkal a sorfajokkal, melyek a jambusi eredet mellett kevert ritmust mutatnak, továbbá azokkal, melyekben Molnár Albert a jambust tudatosan magyaros ritmusra próbálta átjatszani. A 7—9 szótagú sorokban aránylag többször megőrizte a jambus eredeti lejtését, a hosszabb sorokban már inkább a korra jellemző, szabadabban váltakozó magyar tagolású ritmust alkalmazott (59, 84—5). Igen szép példákat találunk a kétféle verselés összekapcsolására akár egy versszakon, akár egyetlen hosszabb soron belül (60, 67).

Meglepetésszerűen érdekes a verselemzések második része, mely a lényegesen kisebb számú trocheusi formákkal foglalkozik. Az ember azt gondolná, hogy a trocheusi

mértékeket sokkal könnyebb megmagyarosítani, hiszen kezdő hosszú szótagjuk egyben hangsúlyos is. Ehelyett azt találjuk, hogy Szenczi Molnár a 17 trochaikus zsoldárvers közül ötnek nem egy sorát jambikus lejtésűre játszotta át. Még a nyolc szótagú sorokat sem fordítja következetesen felező magyar nyolcassal, hanem megjelenik köztük is az 5 + 3 tagolású, jambikus lejtést sugalló ritmus. A többiekben hol megtartja a trochaikus lejtést, hol magyar tagolással váltja fel, de még a legmagyarosabb ritmusú, a Himfy-szak ősenek tekinthető 42. zsoldár 4. szakaszában is kiérezni a jambikus lejtésű hetes némi emlékét (102).

Ehhez a felfedezéséhez a szerző figyelemre méltó verstörténeti megállapításokat fűz. A jambikus verselésnek volt a középkorig visszanyúló hagyománya, a trocheusnak nem volt. A trocheus csak mai ritmuserzékünk tekinti a magyar ütemezésű vers közeli rokonának (a XVIII. században kialakult költői gyakorlat alapján). „Amikor egy XVI. századi fordító a »Pange lingua gloriosi« kezdetű éneknek a mai fül számára oly természetes ritmusát próbálta kialakítani, meglepően botladozott, tétovázott. Az a benyomásunk, hogy az »ősi nyolcassé, ez a szigorú szótagszámhoz kötött rövid vers, a XVI. században még sokkal kevésbé tetszett »ősinek«, mint a XIX.-ben” (104–5).

Ilyenféle megfontolásokkal ritmusosabbnak érezzük, szinte zengeni halljuk XVI. századi verseinknek olyan sorait, mint „Jövel szentlélek Isten” (Szegei Kis István, RMK. 6 : 3). Csakhogy nem magyaros ütemezését, ereszkedő ritmust kell bennük keresnünk, hanem anakreoni „jambusemléket” (112).

A genfi zsoldárkönyv jambikus és trochaikus sorfajainak magyarítását elemezve Gáldi László még néhány más fontos mondanivalóra is sort kerít. Megkockáztatja azt a feltevést, hogy Szenczi Molnár a könyv első részében sűrűbben használt jambust, mint a másodikban, de hozzáteszi : a fejlődés irányát pontosan „csakis a fordítások keletkezési sorrendjének ismeretében tudnók meghatározni” (81). Ezért sürgeti Gáldi a tanulmány befejezésében Szenczi Molnár zsoldárainak filológiai kiadását. — Másutt a Balassi-versszakot vezeti vissza a német Minnesang egy jambikus metrumára s azon keresztül az alexandrin egy változatára (35–8, 68), kimutatva Szenczi Molnár hatását a versforma továbbélésében. — A trocheusi formák magyarosodása kapcsán meghúzza a fejlődési vonalat a 42. zsoldártól a Himfy-versszakig (119). — Mindezek mellett pedig több helyen, de különösen a tanulmányfüzet vége felé meggyőzően mutat rá Szenczi Molnár stílusának költőiségére.

Ha Gáldi munkájának kitűnő érdemei mellett itt-ott kifogásolni valót is találunk, ezek részben nagy lendületű mondanivalójának némi túlzásaiból, részben pedig terjedelembeli kötöttségéből fakadnak. Néhol valójában semmiféle jambust nem érzünk ott, ahol ő jambust lát (37, 44, 63, 86), másutt meg mintha a francia versnek több sora volna jambusi lejtésű, mint amennyit ő megjelöl (34). A sorok tényleges ritmusának pontos sémáját csak elvtve adja meg (65), gyakran csak tagoló jelet vagy szótagszámképletet alkalmaz, pedig a metrikus verselésben igen fontos lenne minden érdekesebb esetben feltüntetni mindazt, ami a szövegrészletre verstanilag jellemző : a tagolást is, a hosszú, félhosszú (helyzetnél fogva hosszú) és rövid szótagokat is, a fő- és mellékhangsúlyokat is. Legfőképpen azonban a dallamok kottáit hiányoljuk. Egy-két zsoldárdallamon kívül, melyeket hangról hangra bemutat, csak a dallam zenei ritmusvázát közli. Így dallam és szöveg egybevetése (ami e tanulmány egyik vezérfonalául, módszerbeli elvül kínálkozna) voltaképpen nem történik meg.

A szerzőnek ebben az eredetileg folyóiratcikkeknek készült tanulmányban nem is volt célja minden kérdést kimerítően megoldani, ami Szenczi Molnár Albert zsoldárverseivel kapcsolatos. Munkája nyomán maradnak még nyitott kérdések. Ezekre részben maga is rámutat. De e kérdéseket a későbbi kutatás csak abban az irányban bogozhatja tovább eredményesen, melyet Gáldi László nagyszabású értekezése kijelöl. Alap-

vető tanulmány ez, sokkal messzebb menően, mint címéből gondolnánk. Nemcsak mint a XVII. századi zsoldárkönyv versfilológiai elemzése, hanem mint magyar verstörténeti és verselméleti munka is a legjelentősebbek közé tartozik.

Elekfi László

Ránki Andor: Természettudományi és műszaki rövidítések, jelek, jelölések. Budapest, 1958. Tankönyvkiadó. 126 lap, színes térképmelléklettel.

Igen hasznos könyvet állított össze a szerző főképpen azok használatára, akik kéziratokat gondoznak: szerkesztők, szakírók, kiadók számára. A könyv első része rövidítéseket (9—61), második része jeleket és jelöléseket (62—111), a függelék pedig tipográfiai tudnivalókat tartalmaz. Az első rész a latin-, illetőleg görögbetűs rövidítéseket elkülönítve közli. A második fejezet a matematika, csillagászat, térképészet, földrajz, fizika, geofizika, kémia, ásvány- és kőzettan, meteorológia, növénytan, állattan irodalmában használatos rövidítéseket, jeleket, jelöléseket és feloldásukat sorolja föl.

A szerző gondosságára jellemző, hogy harminckét szakembernek mond köszönetet tanácsaikért. Valóban, alig állíthatna össze egyetlen ember ennyire szerteágazó anyagot, hiszen az egyes szaktudományok rohamos specializálódásának korában már nemzetközileg is érvényes szabványosító törekvéseket kell figyelemmel kísérni.

Egy ilyen sok területet befogó összeállítás természeténél fogva feltárja a megoldásra váró problémákat is. Ilyenek: a rövidítések alakjának több kérdése még tisztázatlan; az idegen eredetű szakkifejezések írásmódja ingadozik abból az okból, hogy sokszor nehéz eldönteni: meghonosodott kifejezésről van-e szó, vagy nem; hogyan egyeztethető össze a nemzetközi írásmód a magyar írásmóddal (a csillagászatban például a klasszikus írásmód megőrzését tartja kívánatosnak a szerző). Nehézséget okoz az is, hogy egy-egy tudományágban még nincsen elfogadott szabvány a jelölésre (ilyen például az atomfizika), más esetben meg többféle is van (például a kémiában). Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy az új tudományok nemzetközileg érvényes jelölések irányába mutatnak. Könnyebb dolga volt a szerzőnek ott, ahol a nemzetközi tudományos élet az elnevezéstan szabályokat következetesen megállapítja és megszabja (például a növénytanban).

A legtöbb helyesírási problémát a földrajzi nevek írása és rövidítése okozza. Ebben is — mint az általános helyesírási elvekben — az Akadémia helyesírási szabályzatát követi a szerző, ez azonban egyes részletkérdésekben nem nyújt elegendő útbaigazítást. Ismerteti azokat a változtatásokat, amelyek a szabályzat tizedik kiadását módosították (ilyenek például a *Duna-parti*-féle esetek), és sürgeti a legfontosabb földrajzi nevek jegyzékének közreadását (82). Hogy éppen ebben a tudományszakban okoz legtöbb problémát a helyesírás, annak oka az, hogy széles olvasóközönség tájékozódása szempontjából kell az írásmódot tekinteni. Csak javára válik a könyvnek, hogy ezt a szempontot fontosnak tartja, s ezt az elvet vallja is.

Sz. A.

A Nyelvőr postája

A proletár szó első előfordulása nyelvünkben Zsoldos Jenőnek „Adalékok *proletár* szavunk történetéhez” című, a Magyar Nyelvőr 1959. január—márciusi 1. számában megjelent cikkéhez szeretnék az alábbiakban egyetlen, de a kérdést lényegesen érintő adalék erejéig hozzászólni. Zsoldos Jenő nagyértékű kutatásainak eredményeit összegezve többek között ezt írja : „Mai tudomásunk szerint a *proletárius* szó első lelőhelyét 1838-ról keltezhetjük”, s mint magából a tanulmányból kitűnik, ez a lelőhely a Hírnök című folyóirat 1838. október 8-i száma.

Legyen szabad ezzel kapcsolatosan felhívni a figyelmet arra, hogy ez a megállapítás legfeljebb az addigi korig nyomtatásban megjelent szövegekre vonatkozhat, de ha a kéziratosszöveganyagot is vizsgálat alá vonjuk, a *proletárius* szó hazai élettörténetének kezdeteit több, mint három évtizeddel kitolhatjuk.

Kazinczy Ferenc Váczy János gondozásában az elmúlt század végén nyomtatásban megjelent gyűjteménye 4. kötete 167. lapján fordul elő a bevezetőben említett adalék, a 928. sorszámú levélben, amelyet Kazinczy Cserey Farkas nevű erdélyi földbirtokos barátjához intézett „Kázmérett, Májusnak 29 d. 1806.” keltezéssel.

Ebben írja a megható apai büszkeséggel emlegetett elsőszülött kislányával, a „Fizsi”-nek becézett Iphigeniával kapcsolatosan : „Barátom, légy atya! légy az, az én örömömre is ; 's ha lyánkád talál lenni, teszek én róla, hogy nálam ne csak menyet, hanem vőt is találj. Ha olly épek, egészségesek, kedves képűek lesznek gyermekeim, mint az első, mint ez az egy, vétek volna a' *proletárius* tituluson nem kapnom . . .” (A *proletárius* szót a kiadó bizonyára a levélíró saját kiemelése alapján kurziválja.)

Az idézett szövegből kitűnik, hogy Kazinczy itt a szót még az őseredeti római „sokgyermekes állampolgár” jelentésben használja, nem pedig az újabb kori szociális és szocialista jelentéstartalommal. Ám e szónak korai — Zsoldos dátumánál jóval korábbi — előfordulása arra int, hogy érdemes lenne a megelőző s még inkább a következő évtizedek irodalmát is még alaposabban átkutatni. Ez azonban már az erre leghivatottabb nyelvtudósoknak, magának Zsoldos Jenőnek lenne kitüntető feladata.

Kunszery Gyula

Karórágó. Szendrey László olvasónk a címűl írt szó jelentései után érdeklődött az ország több vidékén. Eredményét a következőkben közli :

1. Lóbetegség megjelölésére hallotta a szót Szuhan (Gömör m.) nevelkedett és Hernádszentandrás (Abaúj m.) tanítóskodott édesapjától Sz. Z.

Sz. L. lóbetegség megjelölésére hallotta Hernádszentandrás (Abaúj m.), Tiszanánán (Heves m.), Hejőbábán (Borsod m.). A szót mindenütt lótartó gazdák használták, Hejőbábán B. B. huszárőrnagy.

P. S. adatai szerint belső Göcsejben, közelebbről Becsvölgyén olyan lóra mondják, hogy karórágó, mely rágja a kocsirudat vagy a jászol-süvegfát. Kustánszegben K. S. lova volt nemrégiben karórágó. K. S. katona korában kapott karórágó lovat. Lóbetegség-jelölésére a karórágó szó Göcsejben is általánosan használatos.

2. Reformátusok gúnyneveként hallotta a szót Szerencsen a most hetven éves F. E. gyermekkorában. A katolikus gyermekek, akiket ők nem engedtek a templomdombon szánkázni, „büdös karórágók”-nak nevezték őket.

F. Gy. mai adatai szerint Szerencsen a legöregebb emberek emlékeznek a *karórágó*-ra és emlékezetük szerint a gúnyszó onnan ered, hogy őseiket karóba húzták, és kínjukban a karót rágták.

N. S. adatai szerint (Debrecen) a szegény gyülekezetek reformátusait szokták így csúfolni.

I. E. (Debrecen) szerint olyan helyen használták a reformátusokra, ahol szegény volt az eklézsia, és a pap maga is — karót rágott.

T. J. Sajóvelezd (Borsod m.) szerint a reformátusok annyira megtisztították a valást minden cifraságtól, hogy nem maradt nekik csak a karó, és most azon rágódnak.

G. J.-né Hejőbábán (Borsod m.) civakodás közben szidalmazta a reformátusokat karórágónak.

3. Á. J. 80 éves férfi Németfaluban (Zala m.) a napokban mondotta, hogy gyermekkorában egy odavaló fősvény, irigy, zsebrák emberre is hallotta e szót: „ez a *karórágó* Pilise”. Felesége csak lóra alkalmazva hallotta.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Csókaszem. Mit jelent a szó? — kérdezi Tolnay Géza ált. iskolai tanár.

Csókaszem szavunknak a köznyelvben két jelentése van. Jelent egyrészt olyan emberi szemet, amelynek a fehérje a rendesnél, szokásosnál nagyobb, másrészt jelent kifejezéstelen, élénkség nélküli szemet. Ezekben a jelentésekben ismeri a szót Czuczor Gergely és Fogarasi János nagy szótára, Ballagi Mór Teljes szótára és a készülő akadémiai értelmező szótár. A Magyar Tájszótár egyetlen adata szerint azonban *csókaszemű*-nek mondták a régi Háromszék megyében a kék szemű, de barna hajú embert is. A fentiekől eltérő jelentésben él a *csókaszem* az állatorvostanban. Itt az állati szem szivárványhártyájának a kékes elszíneződését értik rajta. A szó átvitt értelmének a kialakulásához az adta az indítékot, hogy a csókának — a legtöbb más madártól eltérően — feltűnően világos színű szeme van.

O. N. G.

Porszén. — **szénpor.** Várnay Imre e szavak jelentése iránt érdeklődik.

Műszaki szempontból nem, csak a nyelvszokás és a logika szempontjából tudunk nyilatkozni. A természetes módon elporlott szén neve *szénpor*, a mesterségesen porítotté mint szénfésülés: *porszén*. Így ez az elnevezés szervesen beleilleszkedik a különféle szénfajták minősítő jelzős nevének fokozati sorába: *darabos szén*, *diószén*, *daraszén*, *porszén*. Hasonló kettősséget látunk a *cukorpor* és a *porcukor* esetében is.

K. M.

Nővér. Szabó Rudolf afelől érdeklődik, vajon lehet-e a fiatalabb nőtestvért az idősebbel szemben *nővér*-nek nevezni.

A *nővér* szót a 'nőnemű testvér', 'nőtestvér' fogalom kifejezésére alkották nyelvújítóink — a német *Schwester* megfelelőjeként. Jelentése ma is — mint eredetileg — első sorban nőnemű testvér, testvéréhez való viszonyában függetlenül attól, hogy idősebb vagy fiatalabb-e nála. Az irodalomban is főként ezzel a jelentésével találkozunk. Például Jósikánál: „Giskrának neje a szép és élénk Rozgonyi Anna, Rozgonyi Simonnak

nővére” (Rozgonyi Anna R. Simonnak *huga* volt); Babitsnál: „Két *nővér*... az egyik a fekete Bánat, a másik a vérszínű Vágy”; stb. — De jelenti a *nővér* az idősebb nőtestvért, a nénét is. Ez a jelentése csak az újabb nyelvben alakult ki, mindazáltal ma már széles körben használják ebben az értelemben is.

S. H. A.

Csirkepaprikás vagy **paprikás csirke**? Mindszenty Lajos helyteleníti a *paprikás csirke*, *paprikás hal* stb.-féle ételneveket. Véleménye szerint csak a *csirkepaprikás*, *halpaprikás* stb. helyes.

Nem érthetünk egyet vele: mindkét típusú kifejezés helyes, magyaros, csak más meg más jellegű. — A *paprikás* szó (1832-ben) nem főnévként, hanem melléknévi ('paprikát tartalmazó, azzal készített, ízesített') értelemben bukkant fel nyelvünkben (vö. Bárczi: Szófejtő szótár). Ilyen értelemben egészen természetesen kapcsolódott hozzá jelzőként étel alapjául szolgáló dolgok (*csirke*, *gomba* stb.) nevéhez paprikával készített, ízesített ételfajták megnevezésére: *paprikás csirke*, *gomba* stb. (vö. *sóspercec*, *ecetes*, illetőleg *kovászos uborka*, *borsos tokány* stb.). Később az ilyen jelzős kapcsolatokból ráértéses úton kivált a *paprikás* főnév mint bizonyos fajtájú, paprikával készített, ízesített ételek (összefoglaló) neve. Ám ezzel a genusra és a speciesre egyaránt utaló eredeti ételnevezésekből eltűnt a speciesre vonatkozó mozzanat: a *paprikás* szó magában nem utal rá, vajon halból, borjúból vagy miből készült. Ezért aztán (jelzős, illetőleg jelöletlen határozós összetételnek egyaránt felfogható) ilyen újabb ételnevek alakultak ki, mint *halpaprikás*, *gombapaprikás* stb., s ezek már ismét utalnak a *paprikás* étel alapanyagára.

R. É.

Minutum, **minuta**. Kleinmayer József idegen voltuk miatt megrója a címül írt szokat.

Szerintünk is arra kell törekedni, hogy az idegen szavakat — ha csak lehet — megfelelő jó magyar szavakkal helyettesítsük. Ez azonban nem jelenti, hogy az idegen szó használata kivétel nélkül minden esetben helytelen.

Ami a *minutum*, *minuta* szót illeti, régebbi nyelvünkben igen gyakori volt 'perc, pillanat' értelemben. Napjainkban azonban már szinte teljesen kiveszett köznyelvünkéből. Ma már senki sem mondaná: *öt minutum múlva jövök*, *egy óra hatvan minutából áll* stb. Egy igen korlátolt területen viszont még újabban is találkozhatunk a *minutum*, *minuta* szóval. Népmesei vagy egyéb meseszövegekben fordul elő, mégpedig leginkább ilyen szerkezetben: *abba' a minutumban*, *abban a minutában*. Pl. *Abba' a minutába térgyig sóbálvánnyá változott* (Népkölt. Gyűjt. 3 : 324); *a szegény ember ... úgy fejbe kollintja ... a papot, hogy az abb' a minutos-minutába szörnyet halt* (Benedek Elek: Székely tündérmesék 79); *mihelyt odaértem, abba a minutomban hallottam a (leány) kacagását* (Móricz: Mecsék a zöld fűvön 14) stb. Amint a példákból kitűnik, az említett szerkezet — mondhatnánk — a népmesék állandó stílusclemévé vált, s mint ilyet, nem helyteleníthetjük. Igaz, előfordulhat, hogy a rádióhallgató, meseolvasó gyermekkek közül sokan nem értik. De egyszer csak megtanulják, s ez semmiképpen sem válik kárukra, hiszen idővel igen sok más idegen eredetű szóval is meg kell ismerkedniök.

H. M. I.

Fel — **föl** igekötő. Varga Jánosnak ezzel az igekötőpárral foglalkozó levelére a következő választ adjuk:

A *föl* igekötő nem „megtűrt, népi nyelvhasználat”. Igaz, hogy több szótárunkban a *föl*- igekötős címszóknál csak utalnak a *fel*- kezdetűekre, de ennek egyik fő oka az, hogy a betűrend szerint a *fel* előbb van, mint a *föl*.

Nem egyszer megállapították, hogy a *föl* igekötővel nyelvünk nem veszít szépségből, hanem éppen nyer (l. a Lőrincze Lajos szerkesztette Nyelvművelő című kötetben Imre Samu cikkét). A *fel* — *föl* kettősség ugyanis változatosabbá teszi a magyar nyelv hangzását, azonkívül a *fel* — *föl*, *felett* — *fölött* stb. alakpárok tagjainak — legalábbis sokszor — más-más stilisztikai értékük van.

A *fel* és a *föl* között azonban értelmi különbséget nem ismerünk; sem a mai magyar nyelv, sem a nyelvtörténet adatai nem igazolják azt a vélekedést, „hogy a *föl* igekötőjű szavak ellenkező cselekvése előtt mindig a *le* igekötő van, míg a *fel*-hez a legtöbb esetben *el* járul. . .”

A levélben említett példák között van: *felébreszt*, *felkacag*; *fölkel*, *fölkacag*. Számos példa mutatja, hogy a *fel* helyett *föl*-t is mondhatunk (és viszont): *fölébreszt* (Eötvös: Magyarország 1514-ben. Pest, 1847. 1: 10); *fölkacag*: „*Fölkacagok* búmban” (Arany: Álom — való); *felkel*: Nekem olyan asszony kell, Ha beteg is, *keljen fel* (táncszó: MNGy. 1: 317); *felöltözik*: Voltam a' felöltözött Vig Gavallérok között (Csokonai: Lilla. Nagyvárád, 1805. 159).

Az Akadémia készülő Nagyszótárának imént idézett adatain kívül még számos példát említhetnénk legjobban költőinkből és íróinkból.

V. O. A.

KÖJÁL. Dr. Kneffel Pál igazgató főorvosnak a KÖJÁL betűszóval kapcsolatban feltett kérdésére a következőket válaszolhatjuk:

A betűszók és szóösszevonások s általában a csonkításból eredő elnevezések megalkotásának szabályait többen vizsgálták, de tulajdonképpen ezek sem végleg kialakultnak, sem rögzítettnek nem mondhatók. — De a már megalkotott példák arra mutatnak, hogy a szótagokból felépített nevekben gyakoribb a nem szótaghatáron végződő típus, hanem a következő szótag első hangját még odakapcsoló. Ilyen a *TÜKER* (nem: *TÜKE*, ti. *ke-reskedelmi*), az *OFOTÉRT* stb. (nem: *-ÉR*, ti. *ér-tékesítő*) és sok más. A hosszú *l* pedig lényegében ezt foglalja magában: a szótag utolsó s a következő szótag első mássalhangzóját: *KERAVILL* (ti. *vil-lamosság*). Kivétel ugyan van, pl. a *BARNEVÁL* (ti. *vál-lalat*), de ez is jobb lenne hosszú *l*-l.

A megvizsgált esetek fényében is jobb az Ön által helyesbített *KÖJÁLL* forma.

De feltesszük a kérdést: föltétlenül szükséges-e a betűszós elnevezés egyáltalán. Nem lehetne-e a mindennapi használatban ezeket a hasznos intézményeket például egyszerűen *Járványügyi Állomás*-oknak, vagy még inkább kisbetűvel: *járványügyi állomás*-oknak mondani és írni? Érthetőbb is, helyesebb is lenne. A betűszó szükséges rossz; de ha nem föltétlenül szükséges, ne éljünk vele.

D. L.

Szigorúan tilos; pontosan nyolc óra. Ekler János Zalaegerszegről azt írja, hogy e kifejezésekben a határozókra nincs szükség, hiszen a *tilos* magában is kifejezi a szigorú tiltást, s a nyolc óra magában is pontosan megjelöli az időpontot. A mi nézetünk a következő:

Nem ritka jelenség, hogy némely gyakrabban használt szó és kifejezés — részben éppen a gyakori, részben pedig a nem pontos használat következtében — elveszti eredeti értékét, és már csak akkor fejezhetjük ki vele ugyanazt, amit az illető szó vagy kifejezés eredetileg önmagában is jelentett, ha valamilyen nyomósító szót is teszünk mellé. Más-képp kifejezve azt jelenti ez, hogy a szavaknak a tulajdonképpeni, logikai szinten tekintett jelentésük — mondhatnánk: névértékük — mellett kialakul az ennél rendszerint valamivel kevesebbet mondó, kifejező erő tekintetében némileg elhalványult értelme,

mondhatnánk: forgalmi értéke. Akkor tehát, amikor azt mondják valamire, hogy *szigorúan* tilos, amikor a rádió bemondója *pontosan* nyolc óráról beszél, tekintettel vannak a szavak „forgalmi értékére”, vagyis arra, hogy az emberek gyakran követnek el olyasmit, ami „csak” tilos, és jó néhány perccel nyolc óra előtt meg nyolc óra után is úgy határozzák meg az időt, hogy „nyolc óra van”.

Logikai szempontból tehát helyes az, amit levelében ír: a *tilos* — „névértékét” tekintve — magában is azt jelenti, hogy ’szigorúan tilos’, a *nyolc óra* — ha mindig pontos időmeghatározásokat adnánk — önmagában is kifejezné azt, hogy ’pontosan nyolc óra’. A beszédben azonban — amint az említett példák is mutatják — nemcsak logikai szempontok érvényesülnek: a beszélő tudja, hogy mennyit érnek a szavak a gyakorlatban, és azt a hiányt, amennyivel kevesebbet érnek „névértéküknél”, olyanféle nyomósító szavakkal pótolja ki, mint amilyen az említett példákban a *szigorúan* és a *pontosan*. A beszélőnek ezt a magától értetődő törekvését, ezt a szavak eredeti értelmét helyreállító eljárását semmiképpen sem lehet nyelvhelyességi szempontból kifogásolni.

O. N. G.

Mi a helyes jelentési forma az iskolában? — kérdezi Musch János igazgató.

Mindkét említett forma: a „Tanár bácsinak tisztelettel jelentem...” és a „Tanár bácsi, tisztelettel jelentem...” egyaránt helyes nyelvi szempontból. A ragtalan „Tanár bácsi...” megszólítás. Ilyenkor írásban vesszőt teszünk utána, beszédben pedig rövidke szünetet tartunk. A másik formában a „Tanár bácsinak...” szerves mondatrész (határozó).

M. K.

Ideiglenescsatorna-nyitó eke. Hogyan kell e kifejezést helyesen leírni — kérdezi Korbély Pál.

Az *ideiglenescsatorna-nyitó eke* így írandó, ha jelentése az Ön által jelzett. Mert bár az *ideiglenes csatorna* különírt szókapcsolat, ezt alkalmilag összerántja az az utótag (*nyitó*), amelyik az egész kifejezésre vonatkozik, mégpedig vele jelöletlen tárgyviszonyban (tkp. *ideiglenes csatornát nyitó*), s amely egybeírást kívánna akkor is, ha az előtag nem szókapcsolat, hanem egyszerű szó (*csatornanyitó*). A *nyitó* előtt alkalmazott kötőjelt itt az értemi tagolást szolgálja. Az egészre l. a helyesírási szabályzat 219. pontját.

A *rizvetésterület* legcélszerűbben így írandó, teljesen egybe. Nehéz ugyanis eldönteni, hogy itt a rizs(nek a) vetésterületéről vagy a rizsvetés(nek a) területéről van-e szó, s ezért kockázatos lenne bármelyik ponton kötőjellel megszakítani. Egyébként sem hosszabb hat szótagnál. Külön nem írható egyik eleme sem, minthogy a három tag között láncolatossá birtokviszony van, s ezt nem jelzi birtokos személyrag. Erre l. a szabályzat 175. és 217. pontját.

Arra az általános kérdésre, amelyet mindezek felvetnek, s amelyre talán Ön is céloz egyik sorában, ezt mondhatjuk:

Bizony a fenti írásmódok eléggé bonyolultak, főleg az első. De ez nem a helyesírási szabályok következménye, hanem a szavak nyelvi felépítéséé. Ha nem akarnánk minden fogalmat egyetlen szakszóba sűríteni, a dolog lényegesen egyszerűsödne. Ilyeneket írhatnánk: *ideiglenes csatornát nyitó eke*; illetőleg: *a rizs vetésterülete* (ha erről van szó), vagy *a rizsvetések területe* (ha erről van szó). Amit Ön levelében „összeírási örület”-nek nevez, az ugyanis csak következménye annak, amit „műszógyártási örület”-nek vagy „mindentegyszóvalkifejezniakarási örület”-nek nevezhetünk. Örülünk annak, hogy ezt lassan már nemcsak a nyelv hivatásos őrei helytelenítik, hanem maguk az érintett szakmák képviselői is.

D. L.

A Szovjetunió, Arab Unió helyes írásmódját illető kérdésére Kozma Ist vánnának ezt válaszoljuk :

A Szovjetunió-t egybeírjuk, az Arab Unió-t pedig külön (kötőjel nélkül). Az előbbi ugyanis elsődlegesen nem a 'szovjet népek uniója'-t jelenti, hanem 'tanácsunió'-t, vagyis tanácsrendszerű uniót, olyat, amelyben az állambatalmat a tanácsok gyakorolják. Ezért ugyanúgy egybeírjuk, mint a tanácsrendszer szót vagy a Magyar Tanácsköztársaság tulajdonnév második tagját. Az Arab Unió viszont ezt jelenti: 'az arab népek uniója', s ugyanúgy különírjuk, mint a Dél-Afrikai Unió vagy a Csehszlovák Köztársaság tulajdonneveket.

H. M. I.

Nyitány Goldmark Téli regé című operájából. Pintér Ferencné helyteleníti ezt a fogalmazást.

Nézetével nem érthetünk egyet. Az opera előjátéka ugyanis — úgy gondoljuk — nem valami bevezetőféle (mint például egy könyv bevezetése), hanem valóban benne van az operában — az operaszerző azzal együtt írja —, annak lényeges része, rendszerint annak vezérmotívumaiból épül is fel. Operát előjáték nélkül nem is adnak elő; több operában nincs is szünet a nyitány és az első felvonás között (különösen Wagner operái ilyenek). Az viszont, hogy egy-egy nyitányt külön is előadnak — éppúgy, mint más operarészleteket is — nem változtat semmit az opera és a hozzá tartozó előjáték egységén.

S. H. A.

II. szovjet film ünnepe. Ferenc Kálmánnak válaszoljuk: Az említett II. szovjet film ünnepe és más hasonló szerkezetek értelmileg bizony nem a legtisztábbak. Itt lényegében a 11-ik ünnepről, mégpedig évenként egyszer, meghatározott időtartamú film-ünnepről van szó, tehát: *üdvözöljük a 11. szovjet filmünnepet (filmhetet stb.)*; ha nem emeljük ki a sorszámnevi jelzőt (tudnillik a kiemelés miatt került előre), akkor lehetne így: *üdvözöljük a szovjet film 11. ünnepét.*

F. V.

Vikár Béla születésének századik évfordulójára

Szimbolikus véletlen, hogy 1859-ben, Vikár Béla születésének évében választotta tagjává Lönnrot Illést a Magyar Tudományos Akadémia. A Kalevala tudós-művész megszerkesztőjének és a nyelvművészet költői szépségeit csillogtató magyar Kalevala-fordítás megalkotójának illetően időbeli megidézését csak az az életmű teszi lehetővé, amely olyan soha meg nem szűnő kapcsolatról tanúskodik, mint aminőt a jeles magyar etnográfus és folklorista teremtett a maga tudományos, írói világa és a finn nép kultúrája között.

Hunfalvy Pál és Budenz József ihlető, közelségében született meg Vikár Béla elhatározása: magyarrá éli át a finn nemzeti eposzt. S amidőn 1889-ben finnországi útjára indul, hogy felkeresse a Kalevala runóinak még élő énekeseit, tervét négy szempont alakítja ki: dalgyűjtés, etnográfiai megfigyelés, népzenei érdeklődés, nyelvjárási tanulmányok. Ez a program szervesen nőtt ki Vikár egy évtizedes gyakorlati múltjából: 1879 óta gyűjti népköltési hagyományainkat. E téren nemcsak az a szándék vezeti, hogy népköltészeti anyagunk állományát gyarapítsa, hanem hogy a nyelvjárás-kutatás számára, főképp a mondattani vizsgálódásokhoz minden eddiginél hitelesebb szövegeket jegyezzen le (Ethn. 2: 119). Vállalkozásának nyelvtudományi érdekelttsége ad lendületet. Sikeréhez rendkívüli gyorsírói készsége segíti. Gyűjtőmunkájában 1896 óta világviszonylatban is történeti jelentőségű kezdeményezéssel a fonográfot alkalmazza. A Néprajzi Társaságban hangzik el indítványa: népköltési szövegeinket és a hozzájuk tartozó dallamokat „hangírógép” felhasználásával kell rögzíteni, mert csak az így megmentett népnyelvi és népzenei anyag fogja hamisítatlanul tükrözni a nyelvi és zenei valóságot. A fonográfal gyűjtött szövegek – a nyelvi hűséget, a hangsúlyt és a szórendet tekintve – minden más eljárásnál biztosabb adatokat nyújtanak (Ethn. 10: 26; Élő nyelvemlékek 6–8).

Vikár Bélát gyűjtő szenvedélye újabb és újabb nyelvi területhódításra indítja. Szinte az ország minden magyarlakta vidékét útba ejti. De hatalmas méretű gyűjtéséből csak kevés, elsősorban Somogy megye népköltésének egy része vált hozzáférhetővé a nyelvtudomány számára (NépkGy. 6). Gazdag népnyelvi anyagát mindenekelőtt ő maga értékesítette. Bőségesen feloldotta műfordításaiban. Beleépítette folklor tudományi tanulmányaiba. Magatartását ezen a ponton is következetes elvi tudatosság szabályozza: „A fáklya, mely világítani fog előttünk, a folklóre leszen. A csákány, mellyel dolgozni fogunk, a nyelvészet” (Nyr. 30: 353). És valóban: amidőn Vikár a finn folklor kutatás földrajztörténeti módszerét követve keresi népköltészeti hagyományaink alapszövegét, az „ösalak”-rekonstrukció megoldásában sohasem téveszti szem elől „a nyelvészeti, közelebből tájszólástani szempontból való kutatás” követelményét (Nyr. 35: 100).

Végző fokon Vikár nyelvészeti munkásságát, és – ami ezzel szinte egyet jelent – helyét a Magyar Nyelvőr munkatársai sorában folklorisztikai és műfordítói tevékenysége határozza meg. Legtöbbször népköltéstudományi értekezéseinek szöveg-értel-

mezései szembesítik nyelvi kérdésekkel. Így mutatja nyelvész-arculatát a *rutaja* helyes olvasatának megállapítása „A szentiváni ének”-ben (Nyr. 30 : 404, vö. 36 : 85), így kerül sor érdekes etimológiájára, a *karassia* posztónév megfejtésére „Az ispiláng, ispilángi rózsza” című tanulmányában (Nyr. 36 : 344; azonos eredményre jut később, Vikár közléséről mit sem tudva, Wertner Mór : Nyr. 43 : 138); ilyen keretben egészítheti ki a *regös* szó magyarázatát újabb elemekkel „A regös ének” című dolgozatában (Nyr. 28 : 100; 35 : 99). Néha egy-egy tánczó vagy refrén hangképlete adja nyelvi ötletének anyagát (*here höss* : Nyr. 48 : 90; 49 : 35), néha népdal-motívumok szolgáltatnak bizonyítékokat szószármaztatásaihoz (*czinkus* : MNy. 2 : 233, *derül-borul* : uo. 6 : 268). Egyszer a Kalevi-poég észt eposz fordítása kötelezi szóeredet-kutatásra (*gyám* : Nyr. 26 : 72), másszor a „Kalevalai tanulmányok” indításából közli a samanizmus varázsló szertartásaihoz kapcsolódó szövefteit (Ethn. 12 : 49). (Ezek részben már előzőleg felbukkantak a Nyelvőr hasábjain [*orvos* és *javas* : 28 : 174], részben utólag kapnak itt hangot [*örve alatt* : 30 : 434]). Általában Vikár csak ritkán jelentkezik folklór-vonatkozásoktól független nyelvi problémákkal (pl. *hiú, ház héja* : Nyr. 26 : 127; *eben gubát cserél* : MNy. 2 : 90; *közel* : Nyr. 39 : 178). Nyelvi gondolatai közül nem egy időállónak bizonyult. A magyar ósvallási képzetek területén adódó magyarázatait nyelvtudományi kutatásunk ma is számon tartja.

Vikár Béla Nyelvőr-közelségét a munkatársi kapcsolaton túl érzelmi tényezők is erősítették. Ragaszkodó kitartással állt a Nyelvőr mellé az ellenforradalom idején és a fasizmus éveiben is. Színes egyéniségével, humortól árnyalt közvetlenségével, bátor szókimondásával emberségét, baráti együttérzését váltotta reményre a Nyelvőr körének némaságra ítélt tagjaiban. Haladó gondolkodása, Lafontaine- meg Goethe-tiszteletlen nyugvó szemlélete őszinte tartalmat kölcsönzött minden mozdulatának. Nevével fémjelzte az Országos Néptanulmányi Egyesületnek két Nyelvőr-pótló Évkönyvét (1943, 1944). Ezekben jelentek meg utolsó írásai. Egyikét Hunfalvy Pál emlékezetének szentelte. Benne „Magyarország ethnographiája” új kiadásának lehetőségét mint időszerűtlen káprázatot hessegeti el magától : „erre boldogabb időnek kell majd reánk virradnia” (Évkönyv 1943. 6). E boldogabb idő égboltja alatt idézzük születésének 100., Kalavalfordítása megjelenésének 50. évfordulója alkalmából Vikár Béla tiszteletre méltó emlékét.

Zsoldos Jenő

Nyelvművelő konferencia

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1959. október 2—3—4-én Pécsen rendezi meg „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciáját.

Ez a már régóta tervezett összejövetel több szempontból is rendkívül időszerű. Eddig még egyetlen nyelvészkongresszus sem szentelte egész programját a nyelvművelésnek. Ez a seregszemle kétszercs jelentőséget kap az MSZMP kulturális programja megvalósításának időszakában, hiszen a nyelvtudománynak a művelődési forradalomban legaktívabban résztvevő alkalmazott ága éppen a nyelvművelés.

A konferencia clőkészítő bizottsága úgy igyekezett a műsort kialakítani, hogy sokrétűségével is tükrözze a nyelvi kultúra szinte valamennyi területének problémáit.

A három napos ülészak programja a következő:

Október 2-án, pénteken délelőtt S ő t é r I s t v á n levelező tag, az MTA I. osztályának titkára nyitja meg a konferenciát. Az üdvözlések után L ő r i n c z e L a j o s, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese tartja meg „Nyelvművelésünk helyzete és feladatai” című előadását.

A délutáni ülésen a műszaki nyelv művelésének kérdései kerülnek megvitatásra. A két bevezető előadást Csűrös Zoltán akadémikus, a Műszaki Egyetem rektora és Dukáti Ferenc, a Szabványügyi Hivatal munkatársa tartja.

Szombaton, október 3-án az értekezlet az iskolai nyelvművelésnek szenteli munkáját. A referátumot Bencédy József, a Művelődésügyi Minisztérium középiskolai főosztályának vezetője tartja „Az anyanyelvi műveltség és az iskola” címmel. A vita után délben három csoportban nyelvművelő, helyesírási, illetőleg nyelvtani konzultációt rendez a konferencia vezetősége a hallgatóság, főként a magyar szakos nevelők számára. A nyelvművelő csoport vezetője Lőrincze Lajos, a helyesírási csoporté Benkő Loránd, a nyelvtanié pedig Tompa József.

A konferencia harmadik s egyben utolsó napján az irodalom és a nyelvi kultúra közös kérdései kerülnek sorra. A bevezető előadást Benkő Loránd egyetemi docens és Mesterházi Lajos író tartja.

Valamennyi napon vita követi az előadásokat. A vitákon a nyelvészeken kívül más szakemberek részvételére is számítunk; így az első napon műszaki szakemberek a másodikon elméleti és gyakorlati pedagógusok, a harmadikon pedig írók és irodalomtörténészek is felszólalnak.

A konferencia résztvevői a nyelvészeken kívül más szakemberekből: írókból, irodalomtörténészekből, műszakiakból, szakfelügyelőkől és gyakorló nevelőkből kerülnének ki. Főleg Pécs város és Baranya megye pedagógusainak részvételére számítunk. Körülbelül tíz külföldi vendég a baráti országokban folyó nyelvművelésről nyújt tájékoztatást.

A nagygyűlés munkáját határozati javaslatok elfogadása zárja be. Ezeknek a határozatoknak az alapján alakul majd az elkövetkező évek nyelvművelő munkája.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat újabb nyelvi-nyelvészeti irányú munkáiról

Folyóiratunk már rég nem foglalkozott a magyar nyelvi és nyelvtudományi ismeretterjesztésben végzett sokoldalú munkával. E kérdéskör pedig immár olyan nagy fontosságú és sokoldalú, hogy híryanagunkban nem adhatunk számot minden értékes részletéről, eredményéről; most csupán az 1958 első felében történtek egészen rövid összefoglalására s az 1958—59. oktatási év legfontosabb eseményeire térhetünk ki.

A párt művelődésügyi határozatainak szellemében leginkább a különféle szónokképző tanfolyamok nyelvi előadásait és gyakorlatait kell kiemelnünk. Művelődési forradalmunk egyik részleteként ugyanis itt túlnyomórészt munkásokból és parasztokból lett párt- és szakszervezeti, illetőleg állami tisztségviselőink igyekeztek elmélyülni anyanyelvünk helyes és hatásos használatának elvi és gyakorlati kérdéseiben. A helyi lehetőségek és igények szerint egy-egy előadásorozatban 1—10 nyelvi tárgyú „foglalkozás” volt, s ezeken mindvégig a résztvevők gyakorlati munkájának tökéletesítése volt a legközvetlenebb cél. A legigényesebb és legeredményesebb két tanfolyamot a Budapesti Pártbizottság rendezte; de igen jól szervezett, hasznos munka folyt az Amerikai úti és a Benczúr utcai pártfőiskolán s a Budapesti Ügyészség két előadásorozatán is; továbbá értékes előadásorozatok voltak a MÉMOSZ, az ÉDOSZ, a SZOT Tárogató úti vezetőképzője, a KISZ péceli és budafoki vezetőképzője stb. rendezésében is. (Bővebben I Bárd Miklós cikkében: Valóság 1958/1: 141—3.)

Az elmúlt oktatási év legérdekesebb újításai közé tartozik a József Attila Szabadegyetem „Magyar stilsztika” címen tartott, 16 előadásból álló tanfolyama, mely az előző

évek „Édes anyanyelvünk”, illetőleg „Nyelv és élet” című előadássorozatának helyére lépett. Beiratkozott hallgatóinak száma (150) mintegy kétszerese az előző évekbeli létszámnak, s ez is világosan igazolja időszerűségét, a társadalmi igény meglétét. Az egyes előadások: Mi a stílus? (Balázs János); A szójelentés stilisztikai szerepe (Martinkó András); A szókincs stilisztikai rétegei (Lőrincze Lajos); A szókapcsolatok stílusértéke (O. Nagy Gábor); Nyelvtan és stilisztika (Tompai József); A hangsúly és a szórend kifejező értéke (Deme László); A hangok és az íráskép stilisztikája (Zolnai Béla); Az írásmű megszerkesztése (Ferenczy Géza); A főbb stílusirányok (T. Lovas Rózsa); Nyelvújítás és stílusfejlődés (Ruzsiczky Éva); A szépprózai műfajok stílusa (Szathmári István); A modern magyar széppróza stílustörekvései: a) Kosztolányi (Horváth Mária); b) Móricz (Herczeg Gyula); Vers és stílus (Gáldi László); Az egyéni költői stílus (Szende Aladár); A mindennapi élet stílusproblémái (Terestyéni Ferenc); A magyar levélírás stílusa (Köpeczi Béla); A tudományos stílus (Horváth Mária).

Az egyes budapesti és vidéki ismeretterjesztő előadások száma is határozott növekedést mutat. Egy részük a Társaság világnézeti-elméleti nevelő munkájának körébe esett; ilyen volt például Lőrincze Lajosnak nyelv-művelésünk mai elveiről mondott hódmezővásárhelyi és tatabányai beszámolója; Deme Lászlónak a nyelvi rendszer dialektikus összefüggéseiről tartott előadása vagy Balázs Jánosnak a jelenlegi magyar stilisztikai kutatásokról tartott beszámolója (a budapesti, a szegedi, illetőleg a debreceni értelmiségi klubban); T. Lovas Rózsának pécsi, a magyar költői impresszionizmus stílusesszkezeiről szóló a Központi Pedagógus Továbbképző Intézettel együttesen rendezett előadása. Más részük pedig ismét inkább a művelődési forradalomban vállalt gyakorlati feladatok közé tartozott; mint H. Molnár Ilonának a budapesti Varga Katalin Ápolónőképzőben tartott 20 órás helyesírási tanfolyama vagy a Szabadegyetem nyelviskoláján rendszeresített magyar nyelvtani és helyesírási szakórái stb.

A nyelvi ismeretterjesztés szervezésének fejlesztésére az irodalmi és nyelvi szakosztály a legnagyobb vidéki központokban is igyekszik megszervezni a nyelvi munkacsoportot. Ez Szegeden és Debrecenben a Magyar Nyelvtudományi Társaság helyi szervezeteinek bevonásával (Nyíri Antal, illetőleg Kálmán Béla vezetésével) meg is történt már az elmúlt télen.

Ez idén a budapesti Kossuth Klub többször is vendégül látta értelmiségünknek a nyelvtudomány s a nyelvtudományi ismeretterjesztés iránt érdeklődő részét. A legkiemelkedőbb ilyen alkalom a Zsirai-emlékest volt (1959. febr. 25-én). Ezen Pais Dezső mint jó barát és munkatárs szolt az elhunyt ember és tudosi értékeiről, majd Török Erzsébet és Jancsó Adrienne művészi ének-, illetőleg előadó számai gyönyörködtették a nagyszámú közönséget. (A szakosztály vezetősége ez alkalommal Lőrincze Lajost és Tompa Józsefet a TIT szervező munkájában való eredményes közreműködéséért oklevelével tüntette ki.) — A néprajz és a nyelvtudomány közös, 1958. nov. 26-i klubestjén Diószegi Vilmosnak ósvallásunk kutatásáról szóló bevezető előadása után a két szakterület dolgozói határkérdéseik megbeszélése során megismerkedtek egymás főbb munkáival, módszerével, szempontjaival. — Hasonló estet rendezett a klub 1959. ápr. 24-én az irodalom- és a nyelvtudomány munkatársai részére; ezen Kovalovszky Miklós Ady stílusának kutatásáról tartott szép bevezetőjéhez kapcsolódott a vita, illetőleg beszélgetés. Az estet Jancsó Adrienne Ady-költemények bemutatásával, Gabos Gábor pedig Beethoven Apassionatájának előadásával tette felejthetlenné. — A klubnak egyéb nyelvészeti előadásain is szép számú hallgatóság vett részt.

Befejezésül örömmel köszöntjük a társulat új társadalomtudományi folyóiratának, a Valóságnak megindulását. A két havonként megjelenő, gazdag tartalmú füzetek szerkesztő bizottságában a nyelvtudományt P a i s D e z s ő képviseli. Az eddigi három szám nyelvészeti tárgyú cikkei: 1958/1: F o d o r I.: Információ-elmélet és nyelvtudomány; T o m p a J.: A magyar egybe- és különírás kérdéseiről. 1959/1: O. N a g y G.: Egy új magyar szótár elé. 1959/2: F a r k a s V.: A kötőszóhalmozásról.

A Sprachpflege kitüntetése. A Lipcsében megjelenő német nyelvművelő folyóiratot a berlini művészeti akadémia a Weiskopf-díjjal tüntette ki. Weiskopf költő és nyelvművelő volt, 1955-ben halt meg, s a róla elnevezett díj azt a célt szolgálja, hogy a német nyelv gazdagságát, színességét és tisztaságát munkáló írásokat jutalmazzon, s a német nyelvet így óvja a romlástól, harcoljon a hitleri káros örökség nyelvi nyomai ellen, finomítsa a stílusérzékét. A Sprachpflege a német nyelvművelés legaktívabb orgánuma: nemcsak a folyóiratban közölt cikkekkkel, hanem az NDK intézményeinek adott nyelvi tájékoztatással, a hivatalos szövegek megfogalmazására vonatkozó tanácsokkal, nevelők és diákok, valamint kiadói dolgozók munkájának támogatásával végzi üdvös szolgálatát.

A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet nyári szahadegyetemének nyelvészeti előadásai. A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet magyar tanszéke a magyar szakos középiskolai tanárok számára Budapesten július 2-től 15-ig továbbképző tanfolyamot rendezett. A tanfolyamot B e n c é d y J ó z s e f, a Művelődésügyi Miniszterium közpiskolai főosztályának vezetője nyitotta meg. A következő nyelvészeti előadások hangzottak el: B á r c z i G é z a: A magyar szókészleti kutatások újabb eredményeiről és feladatai; O. N a g y G á b o r: A magyar szólások történetéből; T o m p a J ó z s e f: A mai magyar nyelv leíró rendszerezésének kérdései; K á r o l y S á n d o r: Az értelmező; I m r e S a m u: Nyelvjáráskutatásunk újabb eredményei; P a i s D e z s ő: A magyar nyelvtörténet néhány kérdéséről; G á l d i L á s z l ó: A magyar verstan időszerű kérdései; H o r v á t h M á r i a: A stilisztikai kutatások újabb eredményei.

Szemle

Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata (Ismerteti: <i>Bencédy József</i>)	352
Imre Samu: A Szabács Viadala (Ismerteti: <i>Papp László</i>)	356
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Ismerteti: <i>Hajdú Péter</i>)	361
Gáldi László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	362
Ránki Andor: Természettudományi és műszaki rövidítések, jelek, jelölések (Ismerteti: <i>Sz. A.</i>)	365

A Nyelvőr postája

<i>Kunszery Gyula</i> : A proletár szó első előfordulása nyelvünkben	366
<i>Szendrey László</i> : Karórágó	366
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából. <i>O. N. G.</i> : Csókaszem — <i>K. M.</i> : Porszén — szénpor — <i>S. H. A.</i> : Nővér — <i>R. É.</i> : Csirkepaprikás vagy paprikáscsirke? — <i>H. M. I.</i> : Minutum, minuta — <i>V. O. A.</i> : Fel—fől — <i>D. L.</i> : KÖJÁL — <i>O. N. G.</i> : Szigorúan tilos; pontosan nyolc óra — <i>M. K.</i> : Mi a helyes jelentési forma az iskolában? — <i>D. L.</i> : Ideiglenescsatorna-nyitó eke — <i>H. M. I.</i> : A <i>Szovjetunió</i> , <i>Arab Unió</i> helyes írásmódja — <i>S. H. A.</i> : Nyitány Goldmark Téli rege című operájából — <i>F. V.</i> : 11. szovjet film ünnepe	367

A Nyelvőr hírei

<i>Zsoldos Jenő</i> : Vikár Béla születésének századik évfordulójára	372
Nyelvművelő konferencia	373
A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat újabb nyelvi-nyelvészeti irányú munkáiról	374
A Sprachpflege kitüntetése	376
A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet nyári szabadegyetemének nyelvészeti előadásai	376

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk számla: 61 257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI. Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V. Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárcai Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Knieszsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat.....	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárcai Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>).....	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>).....	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala.....	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe .	15 „
<i>Bánkői Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei.....	13 „
<i>Hexendorj Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Lőrincze Lajos*: Az íráskép mint kifejező eszköz
- Krammer Jenő*: Irodalmi nyelv és nyelvjárások (A svájci német nyelvművelés kérdései)
- Tompa József*: Ismét „eme” ama és „ama” eme szóalakunkról
- J. Soltész Katalin*: A *le* igekötő mai használatáról
- Benkő László*: Juhász Gyula ö-zése
- Imre Samu*: Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A gólyakalifa” című regényében
- Bárcki Géza*: Stíluselemzés (Jókai: Az arany ember)
- Szemere Gyula*: Jelző-e vagy állítmány?
- Dombrovitsky József*: A fordítás jelentősége a modern nyelvek egyetemi oktatásában
- Papp István*: A magyar nyelv szerkezete
- Sebestyén Árpád*: A mutató névmások anaphorikus használatához
- Bálint Sándor*: Szeged művelődéstörténete a város szólás-hagyományjaiban
- Kálmán Béla*: Keres

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
[(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Az íráskép mint kifejező eszköz	377
<i>Krammer Jenő</i> : Irodalmi nyelv és nyelvjáráások (A svájci német nyelv- művelés kérdései)	387
<i>Tompa József</i> : Ismét „eme” ama és „ama” eme szóalakunkról	399
<i>J. Soltész Katalin</i> : A le igekötő mai használatáról	402

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Juhász Gyula ő-zése	405
<i>Imre Samu</i> : Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A gólyakalifa” című regényében	418
<i>Horváth Mária</i> : Sárszeg	423

Nyelv és iskola

<i>Bárczi Géza</i> : Stíluselemzés (Jókai: Az arany ember)	429
<i>Szemere Gyula</i> : Jelző-e vagy állítmány?	439
<i>Dombrowszky József</i> : A fordítás jelentősége a modern nyelvek egyetemi oktatásában	444
<i>T. J.</i> : Mondatelemzés	450

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp István</i> : A magyar nyelv szerkezete	451
<i>Sebestyén Árpád</i> : A mutató névmások anaphorikus használatához	464

Nyelvjárásaink

<i>Bálint Sándor</i> : Szeged művelődéstörténete a város szóláshagyományjaiban	471
<i>Teisler Pál</i> : Tájszók az északkeleti nyelvjáráshoz tartozó Mezőfényről	479

Szó és szólásmagyarazatok

<i>Kálmán Béla</i> : Keres	483
<i>Péter László</i> : Tőke, tőkés	484
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Gubó	486
<i>Nyírkos István</i> : Ocsó	488
<i>Kiss Lajos</i> : Kahanyec	489
<i>Prohászka János</i> : Kalló a konyhaeszközök között	490
<i>Beke Ödön</i> : Szolgáló — Zsibogó — Pattogó — Ver a nap — Ért kelés — A szem szónak egy érdekes használata	491

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

83. ÉVFOLYAM * 1959. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Az íráskép mint kifejező eszköz*

Mottó: *A költő jobban érzi...*

I. Néhány év óta több-alkalommal hangzott el nyelvész oldalról elmarasztaló megjegyzés arról a jelenségről, hogy íróink egyike-másika paraszti, tájnyelvet beszélő szereplőjét gyakran olyan nyelvi formákkal jellemzi, amelyek csak írásképükben különböznek a köznyelvi formától, minthogy kiejtésük mind a tájnyelvben, mind a köz- és irodalmi nyelvben azonos.

Legutóbb Deme László fogalmazta meg ezt a véleményét, a különféle kiejtési formák irodalmi felhasználásáról írva „...módjával és művészien használva a táji és régies kiejtési formák is belekerülhetnek a szépirodalomba. Hogy hol és mennyire: ez stílusérzék dolga, s ez különbözteti meg az életművészi megjelenítését szolgai másolásától.

Egy dolog azonban ma már mindenképpen fölösleges: az, amit egyesek így neveznek: betűnépieskedés; mások meg így: külön szépírói helyesírás. E nevek mögött olyan tendencia húzódik meg, hogy a népet olcsó eszközökkel, a kiejtésnek köznyelvünkben is érvényes sajátágaival próbáljuk írásban jellemezni. Ez ma már aligha engedhető meg. Az általános iskolázás, az anyanyelvi műveltség elmélyülése folytán ma már szinte mindenki tudja, hogy az olyan szavaknak, mint *tudja*, *mondja*, *tanítsa* stb., a köznyelvben is ez a helyes kiejtésük: *tuggya*, *mongya*, *taníccsa* stb. Ha tehát ezt így írjuk le, a népet egyáltalán nem jellemezzük vele. A kritikai realizmus korában ennek az eljárásnak volt még hatása és funkciója, de ma már nincsen. Igényesebb parasztíróink nem is igen élnek már vele” (Nyelvünk hangtani arculata. Magyar Nyelvhelyesség 48).

Még kategorikusabban fogalmazza meg ezt a gondolatot Ujváry Lajos: „...semmiképp sem fogadható el még párbeszédben sem az *ereggy* meg a *tuggyák*, mert a szabályos *eredj*, *tudják* helyes olvasata is így hangzik, nincs tehát az ejtésben olyan jellemző különbség, amelyet másféle írással kellene föltüntetni” (Nyr. 81 : 163).

A kérdés módszeres, rendszeres kifejtését Tompa József A külön szépírói helyesírás néhány kérdéséről című cikkében találjuk meg (Nyr. 79 : 69—80). Itt — egyebek között — azzal foglalkozik, mennyiben térhet el az író — a hitelesség, a hely hangulata, a nyelvi egyénítés, a pontosabb realista rajz stb. érdekében — az általánosan érvényes helyesírási normától. Emlékeztetőül idézzük az ő sommázását is a most tárgyalt jelenségre: „...az írók hangulatkeltő stilisztikai erőt tulajdonítanak valamiféle sajátos, de igazán sem-

*A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium szabadegyetemén 1958 elején „A magyar szókinos rétegeződése” címen tartott előadás egyik részletének kibővített változata.

mitmondó helyesírásnak, amely helyesírás a nép körében nem szokásos, más hangot nem jelöl, s történetileg csak a félig népszerű nyelvészeti szövegek közléséből magyarázható; de ez meg semmiképp sem menthető így, kiszakítva a maga teljes rendszeréből; s főleg nem illik a mai magyar szépirodalomba” (i. h. 79).

Ilyen példákat idéz egyebek között: „...rendes ember az, *hajja*” (Szabó Páltól); „*Beszéjjünk* mostmán úgy” (Sarkadi Imrétől) stb. Minthogy a *hallja, beszéljünk* alakban írt szót minden magyarul beszélő ember általában a fönti módon ejti ki, ez az írás „merő játék, s azt a hitet keltheti, hogy itt a falusi ember másként beszél, mint a városi, a tanult; holott ez tévedés volna” (i. h. 78).

Idézhetnénk még nyelvész részről elhangzott hasonló véleményt többieket is, de ez már nem sokat változtatna az eddig kialakult képen. Minthogy azonban a későbbiek során a „betűnépieskedés”-ről kialakult vélemény bizonyos fokú korrekciójára vállalkozom, azt még meg kell említenem, hogy ebben a kérdésben én is a fenti álláspontot vallottam. A rádió parasztjeleneteinek nyelvéről beszélve ezt mondtam 1951- en: „Az bizonyos, hogy ezeknek a jeleneteknek a nyelve jó. Itt természetesen több a tájnyelvi szó és szólás: *mán, oszt, osztán, gyün, ű, vót, uggyi*; sőt az ilyen »betűnépieség« is gyakori: *mongya, tuggya*, amit mindenki így mond különben is” (Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* 56). S néhány évvel azután egy kandidátusi értekezés vitájában Móricz Zsigmond tájnyelviességével kapcsolatban is utaltam erre. Hogy ez az utalás mennyire volt „elmarasztalás”, arra már nem emlékszem. A vita szűkszavú jegyzőkönyvében erre vonatkozólag ez olvasható: „Móricz hangtanilag, alaktanilag, mondatszerkezet tekintetében tájnyelven beszélteti hőseit. A tájnyelvet még az ortográfiában is hangsúlyozza (pl. *ojan, mïjen, Miháj* stb.). Mindezekre igen sok példát idézett Lőrincze” (Irodalomtörténet 1954. 197).

Amint látjuk, a „betűnépieség”-ről vallott vélemény szinte dogmává vált, s mint vitathatatlan igazság, nem is igen került részletesebb elemzés alá. Pedig — változatlanul hangoztatva, hogy a paraszti milió megjelenítésének ez a módja meglehetősen igénytelen, a fenti írásmóddal való jellemzés sok esetben csak modoros külsőség — nem lehet véletlen, hogy legjobb íróink is éltek és élnek ezzel a stíluseszközzel, továbbá hogy ennek az írásmódnak tagadhatatlanul van környezet-felidézõ ereje, hatása, következésképpen ennek a hatásnak a közvetlen, illetőleg általánosabb okát, összefüggéseit kellene vizsgálnunk, mielőtt erről a kérdésről véglegesebb ítéletet akarunk mondani.

2. Móricz Zsigmond elsősorban paraszti tárgyú, falusi környezetben játszódó írásaiban meglepően gyakran találjuk a tárgyalt írásmódot. Ha egyetlen kötetében lapozgatunk is ilyen szempontból, akkor is bőségesen találunk példát szinte mindegyik típusra. Nézzük például az *Elbeszések* I. kötetét (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.). Paraszti szereplőinek beszédét idézve gyakran ír az ejtésnek megfelelően *ly* helyett *j-t*: „Látod, *ijenkor* nem tartja a haragot, mikor valami rosszat tud mondani a drága fiának. *Ijenkor* van nyelve. Az elveszett fiát bezzeg megismeri *ijenkor*...”; „Csak tapodna meg helyettem is! *Ijenekre* tanítottalak én téged!” (Elb. I: 146).

Igen gyakori a *gy + sz cc* írása a kiejtés szerint, főként az *egyszer* szóban: „*Vót eccer*, de minden esztendőbe kéne” (188). „Be meglátszik

eccerre, aki sose dógozott életibe. A nem sok hátyi fát cipelt haza az erdőből, mióta megvan” (129). „*Eccer-kéccer* próbálta de melege lett neki” (197).

További példák a $d + j$ $n + j$ $t + s$ kapcsolat *gy*, *nny*, *ccs* írására, illetőleg ejtésére: „— Hászen *mongyad*” (124); „...*álgya* meg az isten” (228); „— No hát *mennyünk*, mondom” (333); „*Ne haragiccs!* Kejj fel mán gyönyörűségem” (207); „...*száraggyon* le a kezeszára! ... rogyassza rá az isten az eget, akassza keresztül benne a karót, *boriccsa* gyászba a fekete fenével! az én tzenhat forintomért, *gebeggyen* meg, szívembül kívánom, törjön ki a nyaka, fusson ki a szeme!” (8).

De találunk példát fölös számban az $l + j$ hangkapcsolat *jj* írására, illetőleg a $d + t$ hangkapcsolat *tt* írására is. Csak mutatóba idézzünk néhányat: „De még neki állt *fejjobb*, mer aszongya, hogy aszongya: meddő a tehén! Hogy vóna meddő, mondok, mikor most is borjas” (333); „*Kejj* fel, no!”; „*Kejj* fel virágom” (207); „Husz forint vót az egész, a nyavaja törje ki, meg ötven grajcár, mégis *letagatta* az asszony” (332); „Azt nem *tuttam*, hogy téged is” — „Hogy ezt *megtuttam*” (199). „Oszt ha ecer kiszabadulunk az apjuk keze alól, mán mintha sose látták vóna. Má a maga gazdája mind! Isten mence, hogy *beleszójjak* a dógába...” (187).

A teljes hasonulásnak, illetőleg az összeolvadásnak általában ezek az esetei fordulnak elő más íróknál is. Feltűnő, hogy a zöngéesség szerinti hasonulást sem Móricz, sem más író nem használja fel ilyen mértékben írói eszközként, illetőleg a tájnyelviség érzékeltetésére. Nyilván azért nem, mert ezeket a hasonulásokat — a megszokott betűkép hatása alatt — a legtöbb ember nem érzékeli. Más szóval mind az író, mind az olvasók jó része úgy gondolja, hogy például a *haragszol*, *megteszi* stb. szavakat így is ejtjük, nem pedig *harakszol*, *mekteszi* formában.

Nem találtam például az *aszt* szónak *aszt* írását. (Ennek nem mond ellene az igen gyakori *oszt*, *osztán*, *aszongya*, hiszen ezeket a nem szakember nyelvérzéke nem is kapcsolja az *az* szóhoz, s különben is elképzelhetetlen e szavak *ozt*, *oztán* stb. írása.) Egy példát idézzünk: „Aki szeresse a jányom, mert megérdemli ez *asztat*, hogy szeressék. *Osztán* meg olyan ember, hogy a világnak is csombókot kössön a nyelvire” (151).

Egy-két példát azért ebből a típusból is találunk Móricznál: „De itt is jó. A *vározsza*. — Lehet” (156).

Még a túlkompenzációra is van példa a szóhatáron bekövetkező részleges hasonulás jelölésében:

Ciróóóó-ka,
Maróóóó-ka,
Mid főööö-szté,
Káááá-sát... (234).

Ez tudniillik (ha nem sajtóhiba) nyilván a *mid gondolsz*, *mid beszélsz* stb. ejtés analógiájára keletkezett; tévesen, hiszen a szóvégi zöngétlen *t* hangot a következő szó elején levő ugyancsak zöngétlen *f* nem változtatja meg.

Hogy az író általában a paraszti beszédet akarja a tárgyalt írásmóddal jellemezni, ő maga is megmondja több alkalommal. „— Azér gyüttünk tanető úr — mondta az ember, aki úrifajta parasztok szokása szerint parasztosabban beszélt, mint a zsellérnép —, hogy mekköszönnyem, hogy nem érisztett el akkor iëccaka. Ammien kutagygyerek vagyok, mind lebieskáztam vón az istenadta parasztokat” (124).

Csak mellékesen jegyzem meg, az említett írásmódban, paraszti alakjainak ebben a jellemzésében Móricz Zsigmond egyáltalán nem következetes. De — úgy gondolom — valamiféle filológus következetességet nem is kívánhatunk e tekintetben sem Móricz Zsigmondtól, sem más írótól, mert a következetes fonetikus átírás olvashatatlanná, élvezhetetlenné tenné a művet, a tájnyelvi elemek módjával való alkalmazása elég arra, hogy érzékeltesse a miliót.

Ilyen bőségben természetesen aligha találunk példát sok írónál erre a jelenségre. Meggondolkoztató azonban, hogy még Illyés Gyula is leírt ilyesmit, aki pedig ösztönösen irtózik mindenfajta külsőséges népieskedéstől, sőt, sértőt érez abban, ha a parasztot „túlságosan paraszti nyelven” beszélgetik (vö. MNyTK. 83 : 171). A Puszták népében olvasom : „Tíz óra felé azt mondja a legény : hát számtartó úr, itt hagyjam a *leánt*?” (Bp., 1937. 150). Ez bizony ugyanolyan betűnépieség, mint Móricz Zsigmondnál a következő :

„— Mikor? — kérdezte száraz nyelvvel a lány s előre hajolt, a fehér pléhes pultba kapaszkodva.

— Még *karácsonkor*!

— *Karácsonkor*! — s a lány elfakult” (Elb. 1 : 157).

Az erdélyi Tamás Gáspár is nyelvjárási hatást akar elérni (és ér is el) a *legénykedik*, *leánkákat* írásformával (Új csapáson. Bp., 1954., idézi Szilágyi Ferenc : Nyr. 80 : 332).

E szavak köznyelvi formáját : *leányt*, *karácsonykor*, *legénykedik*, *leánykákat*, illetőleg azok *nyk*, *nyt* hangkapcsolatát pontosan úgy ejtjük, mint — mondjuk — az *iránt*, *soronként*, *kénkö* szavak *nk*, *nt* hangsoportját.

De még meglepőbb, hogy — nyilván kivételképpen — még Kosztolányi prózájában is akadtam (különösebb keresés nélkül) ilyen sorokra : „Előbb *tapasztajjuk* ki, mit akart, miért koncóta a szegény magyart” (A szörny. K. D. Novellái. Révai, 1943. 352).

3. De hogyan van, miben áll ennek a „betűnépieség”-nek megjelenítő ereje, ha a kiejtésben így is, úgy is (mind a köznyelvben, mind a tájszólásban) egyformán hangzik a szó, tehát lényegében nincs különbség a tájnak tartott forma és a köznyelvi forma között?

Való igaz : a *tartsa*, *adja*, *ilyen* stb. szavakat a legigényesebben beszélő sem mondhatja másként, mint *tarcsa*, *aggya*, *ijen*. Csakhogy az írás első-sorban nem a fülnek, hanem a szemnek szól, az író (a speciálisan előadásra szánt műfajokat nem tekintve) nem előadásra ír, hanem olvasásra. S az olvasóban más érzelmeket kelt a *láttya*, *tuggya*, *eccer* stb. forma, mint a *látja*, *tudja*, *egyszer* stb. Az előbbi írásformához az egyszerűség, keresetlenség, vagy még tovább menve az *alacsonyabb műveltségi szint* képzete kapcsolódik. Olyan ember beszédét lehet vele ábrázolni, aki nem finomkodva beszél, nem „írás szerint”, hanem keresetlenül, úgy, ahogy a szájára jön.

Hiába nincs különbség a valóságban a parasztnak vélt és a köznyelvi kiejtés között a tárgyalt esetekben, az írásos forma ugyanolyan hangulatot kölcsönöz a *tarcsa*, *aggya*, *eccer* stb. szavaknak, mint amilyent a *vót*, *mér gyütté*, *há mész* stb. kelt. Az átlag olvasó nem tudja, hogy ő is így mondja az *adja* szót : *aggya*, s az „ú má *tuggya*” stílusosabban hat előtte, mint az „ú má *tudja*”, úgy érezteti, hogy a *tudja* mellé az „ó már” illik.

Hogy az íráskép mennyire befolyásolja az olvasást, illetőleg hogy az átlag (sőt nemcsak az átlag) olvasó mennyire nem tartja természetesnek, mennyire nem tudja, hogy beszélőszerveink fiziológiai természetéből következően bizonyos ejtéskönnyítő hasonlóságok a köznyelvi kiejtésben is éppen úgy bekövetkeznek, mint a nyelvjárásokban, arra igen jellemző példa, hogy a Földtani Közlöny akadémikus szerkesztője éppen az ellen az állítás ellen tiltakozik folyóiratában, hogy a *tűzhöz, népdal, adhat, állj, partjai* helyes kiejtése (mint a helyesírási szabályzat állítja) *tűszhöz, nébdal, athat, ájj, partyai* (i. m. 85 : 239—40). Úgy gondolja, hogy ilyenek csak „vegyes nemzetiségű népünk svábos, szlovákos és egyéb zsargonjaiban vannak” (vö. Tompa : Tíz hatod meg tíz hatod az húzhatod? Nyr. 79 : 394).

Utalhatok arra is, hogy ugyancsak egyik akadémikusunk kiejtésében a *t + j* szinte következetesen betű szerint hangzik, nem *ty*-nek, talán azért, mert tudatában a *t + j* hangkapcsolat *ty*-s ejtése műveletlen, nem irodalmi kiejtés.

Megemlíthetem, hogy az *ly*-nak az általános kiejtés szerinti *j*-vel való felcserélése lényegében azon akadt meg, hogy az utóbbi írást műveletlennek érezték az emberek. Idézzük ennek bizonyítására a Magyarosan egyik cikkét : sokan „tiltakoznának az ellen, hogy ezentúl Göre Gábor módjára így kelljen írni : *pisztoj, Károj, kiráj* stb.” (12 : 94).

4. A szóban forgó fonetikus írásmódot írónk nemcsak a tájnyelvi környezet felidézésére használják fel. Ez természetes is, hiszen az egyszerűség, a keresetlenség, az alacsonyabb műveltségi szint stb. érzékeltetésére nemcsak a tájnyelvet beszélők körében kerülhet sor. A teljesség igénye nélkül soroljunk fel néhány példát-erre a típusra is Móricz Zsigmondtól és más íróktól.

A falusiakkal együtt érző, egyszerű pap is így beszél Móricznál : „Oszt *űjjon* le” (Elb. 1 : 174). A falun élő volt szolgabíró, földesúr szájába ezt adja : „Akkor jó. *Ereggy* az ispánhoz” (Uo. 231). Tompa József is idézi Móricz vidéki értelmiségi szereplőinek ilyen beszédét, s ezt a múltra nézve elfogadhatónak is tartja : „...a Légy jó mindhalálig »szobafőnökúr«-ja is így beszél Misihez : »*mennyen* az orvoshoz» (40);... »*Aggyon* Isten neked is» — idézi saját szavait az író (A boldog ember. 1939-i kiad. 1); stb. Mivel azonban Móricznak sok műve éppen a vidéki magyar életet mutatta be, s ott a nyelvjárásos beszéd különösen sok jellegzetes színnel maradt meg az olvasó emlékezetében, természetes, hogy az »*Ájja*«, »*mennyen!*« stb. (csak látszatra nyelvjárás) írott alakok stilisztikailag mégiscsak hozzájuthattak némi nyelvjárás hangulatfestő erőhöz. Így aztán mindaddig, amíg a közműveltség kiszélesedése és általánossá válása egyre több olvasó előtt le nem leplezi ma ennek fikció voltát, élhetett a szokás ; a mai művelődési forradalomban azonban — úgy érzem — a *hajja, ájj, mennyen* helyesírás hangulatkeltő ereje már köddé foszlik” (Nyr. 79 : 80).

Az idézet második — értékelő — részéhez jegyezzünk meg annyit, hogy Móricz a fenti fonetikus írással talán nem is a nyelvjárásiaságot akarta jelezni, hanem — ami persze bizonyos fokig egybeesik a nyelvjárásiasággal — az egyszerűséget, a keresetlenséget.

Halász Gyula a tanulatlan néger beszédét így fordítja a Tamás úrfiban : „— Nahát, ez aztán *nacceru!* Hijába minden, Tom úrfi, most *megfoktad* magadat, meg!” (Mark Twain : Tom Sawyer léghajón. Ifj. Kiadó. Bp., 1956).

137). Más példák az öreg néger beszédéből: *bánnya* (143), *mongyuk* (144) stb.

A gyerekek hadaró, tagolatlan köszöntését is igen gyakran adjuk vissza ezzel az írott formával: *keziccsókolom*, noha a „kezit csókolom” szabályos kiejtése sem különbözik ettől. Egy irodalmi példa: „Végre! A forgóajtó egy kék kabátos kislányt sodor be, aki egyenesen Mancsi felé tart. — *Keziccsókolom*. — S a keze után nyúl, csókot koppint az arcára” (Palotai Boris: Válogatott tévedéseim 166).

A következő példa azt mutatja, hogy a fonetikus írással ugyancsak nem a paraszti mivoltot, hanem — áttétellel — a nyersséget, a zérzelgősségtől való irtózást akarja érzékeltetni Móricz. S azt is megmutatja példánk, milyen tudatosan él ezzel a fogással az író:

„Kedves öregem, hát te azt hiszed, én egy kivételes *Mihály* vagyok, egy *Miháj*, mi?... Kis öreg, te is éppen olyan *Miháj* vagy, mint én...” (Elb. 2: 128; Az elbeszélés címe: *Miháj*).

A másikban a tájékozatlanságot (s egy kissé alighanem a tiszteletlenséget) mutatja a fonetikus írás. Csibével beszélget az író, Rembrandtról és Beethovéről.

„— A kettő közül melyik volt a nagyobb örült? Beethoven vagy Rembrandt? — kérdem. — *Bétóven*. Miért? Mert az tombolt s ordított, de ez nem ordított, csak szomorkodott és mindig csak festett. És ha az a *bétó* azt játszotta volna, ami az embereknek tetszik...” (Elb. 7: 62).

Én sikerült írói leleménynek tartom, hogy a Beethovéről mit sem tudó Csibe szájába ezt adja az író: *Bétóven* (noha a tanult ember is kb. így ejti a nevet), szinte lefényképezve Csibe tudatát, amelyben ezzel a hét betűvel él a nagy zeneköltő, nem kilenccel... Más példával: stílustalan volna, ha egy magyar paraszt szájába (aki egy szót sem tud németül, de valaki idegen nyelven megszólítja) ezt adná az író: „Nem értem, *nichts deutsch*.” Ez csak így volna stílusos (noha amazt is így ejthetnénk nagyjából): *nicksz-dájcs* vagy *nixdájcs*.

A pincér, aki csak hallotta Quebec nevét, természetesen *Kvebek* formában gondol rá: „— Kedves nagyságos uram, biztosan tetszik tudni, hol is van *Kvebek*? Annyit tudok, amerikai város, fel is írtam magamnak az államot is... éppen az este nézegettem a címeiket, amiket felírtam. — Miféle címeiket? És minek az a *Quebec* magának?” (Szép Ernő: Hol is van az a Quebec? Vidám könyv. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1954. 192).

Talán a franciául nem sokat tudó, de a beszédét állandóan francia szavakkal, szólásokkal teletűzdeltő sznob kispolgár beszédére emlékeztet Karinthy Frigyes a „*Cherchez la femme*” fonetikus írásával: „... volt ám ott Rómában egy huncut kis ármányos görög menyecske... ez a megoldás, mely egyrészt igazolja a *sersélafam* régi tételét, másrészt vakmerő kézzel lebbenti szét a fátyolt a férfilelek kulisszáiról...” (Humoreszkek. Magvető 1959. Vidám könyvek sorozat 92).

A karcolatot már ezzel a tanulsággal fejezi be: *Cherchez la femme!*

Ugyancsak fonetikus írásmóddal jellemzi Illyés Gyula a magyar nyelvbe német elemeket vegyítő se-magyar, se-német beszédét:

„— Idehallgasson — kezdte, amikor minden lement a torkán. — *Hören zi mál* — mondta csikorogva.

Honfitársaim azt a fajta magyar nyelvet beszéltek, amelyet az ilyen beletűzdelt *hörenzimálók*, *lájderok*, *hájmlíhok* és *unhájmlíhok*, *ziherek*, *ábervászok*, *na-ják* és *zágsonok* miatt valami felületi, melléknyelvnek érzett az

ember, amely alatt a társalgók egy mélyebbet, igazabbat rejtegetnek” (Hunok Párizsban 284).

Nagyon jó érzékkel alkalmazza az idegen szavak fonetikus írását Timár Máté is Majoros Ádám krónikája című kitűnő művében.

„— Vó váren zi zó lange? ... — érdeklődött, mire én két ujjamat átfektetve a másik kettőn jellel s szóval válaszoltam.

— Áristomba... fircéntág... tánc... csárdás... mériskirhen.

— Árme, árme... — sajnálkozott és úgy elsajnálkoztuk az időt, hogy takaródókor majdnem bevágták előttem a kaszárnyakaput.”

Az első mondatot ugyan németül jól beszélő mondja, mégis helyénvaló a fonetikus írás, mert az emlékező (s németül nem tudó) Majoros Ádám tudatába ilyen formában vésődött (i. m. 216).

Az idegen nevek, idegen szavak fonetikusán való írása különösen alkalmas arra, hogy a szó használójának vagy az írónak érzelmi állásfoglalását tükrözze. Móricz például igen gyakran írja az idegen eredetű neveket fonetikusán: *Klajn*, a fiakkeres (Elb. 1:351); *Svarc* stb., s ez az írásmód a nevet kimondó és a nevet viselő egymáshoz való viszonyát is tükrözi. Az idegen szavak fonetikus vagy nem fonetikus írása azt árulja el az olvasónak, milyen mértékben érzi már magáénak a szó kimondója vagy a nagyobb nyelvközösség is azt a szót. Az amerikai magyar természetesen így beszél: „A legjobb rokonok, ha találkoznak, ezt kérdik: Dolgozol? Nem? Akkor *gudbáj*; elhagyja” (Móricz: Elb. 2:202).

5. De nemcsak az eddig tárgyalt stiláris szerepe van az egyes szavak, nevek ilyen vagy olyan, etimologikus vagy fonetikus írásának.

Az előző fejezetben az idegen szavak kiejtés szerinti írásképeinek hangulati velejáróit említettük, azt, hogy azzal főként a járatlanság, hiányos műveltség stb. érzete jár együtt. Meg kell említenünk itt ennek a jelenségnek az ellentétét is: mikor egy idegen szó kiejtés szerinti írt formájában válik közismertté, általánosan elfogadottá, az ettől eltérő (eredetileg „helyes”) írásmódnak lesz valamilyen sajátos hangulata, jellemábrázoló, környezetfelidező hatása.

A *professor*, *pulsus*, *scandalum* írás (a közkeletű *professzor*, *pulzus* *skandalum*-mal szemben) például nyilván egy idősebb, latinos műveltségű, a hagyományokhoz ragaszkodó úrról árulkodik. A *chevreau*, *chauffeur*, *chauvinismus* stb. viszont a franciás műveltségét fitogtató előkelősködőről, hiszen ezeket a szavakat ma már általában kiejtés szerint írjuk: *sevró*, *sofőr*, *sovinizmus* stb., s ez nem ejt csorbát a franciás műveltségűek „*presztizsén*” (*preszige*) sem. Folytathatnánk a példákat vég nélkül, de inkább egy más alkalomra hagyjuk e részletkérdés rendszeresebb megvizsgálását, amikor majd végig követjük egyes idegen szavak meghonosodásának útját. Inkább nézzünk még néhány példát, amikor az írásképek sajátos — most már nem tájnyelvi — hangulata van.

Palotai Boris írja egyik elbeszélésében:

„Sokáig nem vette tudomásul, hogy a férjét Vilmosnak hívták, csak Barnainak hívta, s mikor először mondta ki a nevét, az volt az érzése, hogy valami idegen nyelven beszél; s addig ismételte: Vilmos, Vilmos, míg a betűk összerosódtak s a név formátlan lett, akár egy gombóc, amit sokáig főznek. Fiamnak szólította, s ha írt neki, *Villynek*, két el-lel, ipszilonnal, de a két el, ipszilont nem lehetett kimondani, és így megmaradt a fiamnál” (Válogatott tévedéseim 137).

Ismeretes jelenség ez: az egyszerűnek, a megszokottnak az unalma, a nem mindennapira való törekvés, a választékosság, esetleg előkelősködés hozza magával, hogy sokan keresztnevük írásában eltérnek a szokásostól, noha az új írásforma olvasása (esetleg) semmiben sem különbözik a régitől. Egyforma a kiejtése például az *Edit* és az *Edith* névnek, de az utóbbi mindenesetre különlegesebb, választékosabb hangulatú. Néhány évtizeddel ezelőtt országshírtéves divat volt a leánynevek „előkelő” írása: a tánciskolák koszorúcskáin az ifjú lovagok *Joly* (sőt *Jolly*), *Mary*, *Gaby* stb. nevet olvashattak az emlékebe kapott zsebkeendő sarkában...

De a családnevek írásában, illetőleg az írásképhez fűződő hangulati velejárában is megfigyelhető hasonló jelenség. A *Sós*, *Kis*, *Tót*, *Szabó*, *Cigány*, *Cudar*, *Tolvaj* stb. név így írt formája például előbb asszociálódik a nevek közszói jelentésével, mint a *Soós*, *Kiss*, *Tóth*, *Zabó*, *Zigány*, *Czudar*, *Tholvay* stb. A két csoportot összehasonlítva az előbbieket közönségesebbek, egyszerűbbek, az utóbbiak választékosabbak (vö. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus* 86).

Különösen a régiesség, a történetiség hangulata jár együtt a nevek régies helyesírásával. A *Széchenyi* név olvasása például a történelemből ismert család képzetét támasztja fel bennünk, s nem is nagyon jut eszünkbe *Szécsényi* falu, ellentétben az egészen más hangulatot keltő (de ugyanúgy ejtett) *Szécsényi* névvel.

De ugyanígy összehasonlíthatjuk a *Jósika* nevet az ejtés (és mai helyesírás) szerint írt (egészen más hangulatot hordozó) *Józsika* névvel.

A magyar stilisztika vázlatában (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Bp., 1958.) Terestyéni Ferenc ezt a jelenséget találóan „formai archaizmus”-nak nevezi (44). Feltűnő, hogy a cikkünkben „betűnépieség” néven tárgyalt jelenséget, amely pedig a stilisztika rendszerébe mint „formai népieség” jól beleillett volna, ez a tankönyv is elítéli: „...helytelen a nyelvjárási hangulat felidézésére ilyen látszatátíráshoz folyamodni” (i. m. 22).

A „formai archaizmus” alkalmazása, azaz a mai napig változatlan hangsornak elavult írásképpel, régies helyesírással való leírása természetesen nemcsak a tulajdonnevek, hanem a közszavak esetében is gyakori. Miután ez köztudomású, nem részletezem, csak megemlítem, mert a tárgyalt kérdéshez tartozik. Annak bizonyítására, hogy a köztudat mennyire lényegesnek tartja a szó írott formáját, s a más helyesírással, más betűképpel leírt szót mennyire nem azonosítja az ugyanígy hangzó, de „szabályos” helyesírással leírt szóval, idézem a Népszava humoros karcolatának íróját, aki így érzékelteti a régi beszédet: „*Megbótsásson*, nagy jó uram — mondották kellemetesen archaikus nyelvezettel —, üres *palatzkot tsak...* stb.” (1959. aug. 19.).

S még egyet, ami még a vitához tartozik. Tompa József a már többször idézett cikkében nem tartja stiláris szempontból megokoltnak Laczkó Géza és Mórincz Zsigmond egy-egy szavát. Idézem: „Némelykor... mindkettőjüknél akad olyan, pusztán helyesírási furcsaság (!) is, amelyhez előttem semmiféle archaikus hangulat sem fűződik. Laczkó pl. Zrínyi tépelődését festve ezt írja: »Ereggy haza, Zrínyi Miklós — biztatta magát belső szóval« (148). Mármost Laczkó, a nyelvész, nyilván jól tudta, hogy a mai, szabályos *eredj* írás is ugyanezt a hangképet fűdi; meg azt is, hogy az egykorú helyesírásban az *eredgy*, *eregygy*, *eredj* tipikusabb volna az *eregygy*-nél. Mire jó tehát a gondolat leírásakor ez a kissé tudákos mai, fonetikus jelölés? Vagy

Móricz Zs. szereplői a feketekávéről szóló beszélgetés közben ezt mondják: »No, szagold csak, milyen jó *duftya* van« (A nap árnyéka 92). Mármost ha ezt valamelyik szereplő levélben írta volna, hihetnénk az egykorú (»ipszilonista«) katolikus nyomdai helyesírás utánczatának. De hogy a beszédet maga az író jegyzi föl, nem látom stilisztikai értelmét. A mai *kertje, boltja* írású szókat ti. úgyis mindannyian *rtty, lty* hanggal olvassuk, illetve ejtjük ki; annak pedig semmi igazi archaizáló célja sem lehetett, hogy a mai író a mai olvasó számára egy mai szóalakat — párbeszédben — természetesen írjon le, hanem ilyen tekervényesen" (Nyr. 79: 76).

Az eddig elmondottakból következően én nem volnék ilyen szkeptikus az említett szavak stilisztikai értékelésével, értékével kapcsolatban. Mint már bizonyítani próbáltam, ennek az írásmódnak megvan a maga hangulati velejárója, az *ereggy* és a *duftya* tehát semmi esetre sem közömbös stilisztikailag. Elsősorban tájnyelvi, nyelvjárási hangulatot hordoz, vagy legalábbis erre „utal" a *ty* és a *ggy* írás; a tájnyelviség azonban sok esetben alkalmas a régiesség érzékeltetésére is, minthogy a kettő valóban egybeesik. Íróink élnek is a korfestésnek ezzel a lehetőségével.

6. A „betűnépiesség" kérdése tehát nem elszigetelt probléma: a nyelvnek azon külső eszközei közé tartozik, amelyek a kimondott hangsorhoz viszonyítva bizonyos többlettel gazdagítják kifejezési lehetőségeinket. (Vö. Zolnai Béla: Nyelv és stílus 53—107.)

Talán hangsúlyoznom sem kell, hogy a tárgyalt írásbeli sajátágoknak nem önmagukban van s nem időtlenül érvényes az a hangulati velejárójuk, amelyről beszéltünk. Hogy a mindenkori olvasó melyik írásformába érez bele tájnyelviséget, előkelősködést vagy egyebet, mindig attól függ, melyik forma az éppen indifferens, általánosan elfogadott, köznyelvi. Ez pedig szinte állandóan változik. A most érkezett idegen szó ma még csak idegen köntösben jelenhet meg; magyar ruhában (= magyaros, fonetikus átírásban) furcsa volna, ilyen írásformával tehát joggal gúnyolja ki az író a kevésbé művelt vagy mokányberciskedő embert. Ugyanezt a szót a gyakori használat folytán holnap (= néhány év vagy évtized múlva) már mindenki a magyar ortográfia szerint írja, ekkor már az idegenes, eredeti írásmóddal jár együtt sajátos hangulat: előkelősködés, fontoskodás stb.

A *czipő* vagy a *tsákó* szó ilyen írásmódja azért kelti a régiesség emléket, mert a *c* és *cs* hangok egykori írott formája megváltozott, s ezt a változást már mindnyájan tudomásul is vettük, el is fogadtuk. Így nézve a kérdést: lehet, hogy igaza lesz Tompa Józsefnek abban, hogy a művelődési forradalom sikerével az *eccer*, *tuggya*, *láltya* stb. írás hangulati velejárója is megszűnik. (Ezt ő már a jelenre nézve gondolja.) Ámbár... a szóbanforgó írásképnek nem azért van sajátos hangulata, mert más ejtést fed, mint a köznyelvi, hanem kizárólag az írásban való különbözősége miatt. Továbbá: ha szavaink hang- és betűsora nem fedi egymást, bizonyos kiegyenlítődség várható ilyen vagy olyan irányban. Újabban — azt hiszem, ezt nem volna nehéz részletesebben is bizonyítani — ez a kiegyenlítődség főként a megállapodott íráskép javára történik, érthető okokból. A magyar helyesírás szabályainak még 1946-ban megjelent lenyomatában (34. pont) is azt olvashatjuk, hogy a közbeszédben a *hold*, *föld*, *zöld*, *folt*, *volt*, *völgy* stb. szavak ejtése *hód*, *föd*, *zöd*, *fót*, *vót*, *vögy* stb. Mai nyelvérzékünk szerint az ilyen kiejtés már határozottan tájnyelvi színezetű, mi gondosabb beszédünkben

már „betű szerint” ejtjük ezeket a szavakat. A helyesírási szabályzat kilencedik kiadásából már ki is maradt ez a pont. A köznyelvi kiejtésre nézve Nagy J. Béla már régebben az írott formát tartotta normának: „... a kiejtésnek az íráshoz való igazodását mutatja, hogy így beszélünk: *foldoz, föld, volt, öltözik*” (MNy. 37: 92—3).

Ugyancsak Nagy J. Béla mutat rá most idézett cikkében, hogy az $l + j$ -t tartalmazó szavak egy részében sok ember kiejtésében nem következik be a hasonulás, azaz nem így beszélnek: *ájjon, beszélje, hujjon, nyíjjanak*, hanem *áljon, beszélje, huljon, nyíljanak* stb. (i. h. 93).

De még közelebbi példát is mondhatunk: az Értelmező Szótár szerkesztősége a szótárba felvett szavak helyes kiejtésének megállapításakor már nem foglal állást egyoldalúan az összeolvadásnak általunk is tárgyalt eseteiben; a *kétség, barátság, parasztság, adottság* stb. típusú szavakat vizsgálva ezt állapítják meg: „Az ilyen egyszerű szavakban nem egyformán érvényesül az érintkező mássalhangzók összeolvadása, az összetételekben pedig éppenséggel nem jelentkeznek” (Nyr. 82: 264). Helyesnek fogadják el tehát a *barát-ság, ájult-ság* stb. betű szerinti ejtést is. Ugyanígy foglalnak állást a *gy + sz, gy + s* hangkapcsolat néhány esetével kapcsolatban is. Állásfoglalásuk (amelyet az Akadémia Nyelvművelő Bizottságával egyetértésben alakítottak ki) megokolt: valóban van már mai nyelvérzékünk számára stiláris különbség a *natysága* és *naccsága*, a *natyszerű* és *naccerű* kiejtés között (uo. 265).

Ha ez így van, tehát a köznyelvi (művelt) kiejtés a kérdéses esetek néhányában vagy legalábbis azokkal rokon példákban az íráskép felé közeledik, akkor idők folyamán inkább erősödik a *tuggya, láttya, eccer* stb. írásmód köznyelvenkívüliségének érzete, hiszen az eddigi (csak írásképben mutatkozó) különbséget a kiejtésben mutatkozó különbség is erősíti. De ez természetesen még a jövő titka.¹

*

Arany Jánosra utaltunk e vázlatos áttekintés mottójában, idézzük befejezésül is az ő szavait:

Mert szemnek írunk, a fül második
Érzés, gyakran hibáz, hamarkodik.

(Vojtina levelei öccséhez)

Lőrincze Lajos

¹ Bárcezi Géza, akinek kéziratomat megmutattam, közölte velem, hogy ez év (1959) tavaszán, mint a Kiadói Főigazgatóságtól rendezett stilisztikai és nyelvhelyességi előadásorozat egyik előadója, körülbelül a fenti cikkben elmondott nézetet hangoztatta, s a látható nyelv jogaiból és stíluszínező lehetőségeiből merített érveken kívül világirodalmi példákra is hivatkozott. Ez az előadás különben a Gondolat kiadvállalatnál megjelenendő kötetben napvilágot fog látni. (L. L.)

Irodalmi nyelv és nyelvjárások

A svájci német nyelv művelés kérdései

Hogy a svájci német nyelv művelés elég bonyolult és sokrétű kérdését megértsük, néhány szóval vázolnunk kell az ország nyelvi állapotait, mert ezek természetesen hatással vannak a svájci német nyelv védelemre és nyelv művelésre is. A köztudatban úgy él ez a kis ország, mint a nyelvek és nemzetek békés egymás mellett élésének klasszikus földje, ahol sok évszázados hagyomány a nyelvhatárok feltétlen tisztelete. De a nyelvvel foglalkozó ember tudja, hogy a kétnyelvű vagy többnyelvű országok és népek életében ezek a nyelvek hatnak egymásra, mint élő, állandóan alakuló, fejlődő valóságok, elkerülhetetlenül hol az egyik, hol a másik erősödik, gyengül, tehát nem nyugalmi állapot az, amit Svájcban úgy nevezünk, hogy a „nyelvek békéje”, a szállóigévé vált „Sprachfrieden”, hanem állandóan felvet kérdéseket, megoldandó problémákat. A jelenlegi Svájcban is vannak kritikus pontok, neuralgikus göcök, olyan kérdések, amelyeket meg kell oldani: ilyen például napjainkban Bern francia, Neuchâtel (Neuenburg) német lakosainak szaporodásával járó nyelvi probléma, hogy a hivatalosan is kétnyelvűnek deklarált Biel-Bienne-ről ne is szölgünk, pedig 50 évvel ezelőtt ez a város is még egynyelvűen német volt, és a nyelvhatár tőle délre húzódott.

A nyelvek békéjét Svájcban az alkotmány ismert nyelvi paragrafus (Sprachenartikel), a 116. cikkely szabályozza. Ennek két bekezdése van. Az első így hangzik: Svájc nemzeti nyelve a német, francia, olasz és rétoromán. A második bekezdés pedig a következőket mondja ki: az államszövetség hivatalos nyelveként a németet, franciát és olaszt kell tekinteni. Ez a két bekezdés nyelvi paragrafus is már újabb fejlődés eredménye, mert a rétorománt a svájci népszavazás csak 1938. február 20-án ismerte el nemzeti nyelvnek. Svájc népe osztatlan lelkesedéssel magáévá tette a rétoromán nyelv megmentésének, védelmének és fejlesztésének kérdését, ezért nemzeti nyelvvé emelte. Hivatalos nyelvvé viszont azért nem tette, mert a különböző rétoromán nyelvjárások (a surselvai, a ladin és az oberhalbsteini) közül nehéz lett volna kiválasztani azt, amely — mint irodalmi nyelv — hivatalos nyelvként szerepelhetne.

Ilyen légkörben kell tehát a német nyelv művelés sajátosan svájci kérdéseit szemügyre vennünk. Előljáróban mindjárt leszögezhetjük, hogy ez a német nyelv művelés különösen két ponton különbözik a nyelv védelem és nyelv művelés megszokott problematikájától:

1. Az irodalmi nyelv és nyelvjárás viszonya egészen más itt, mint egyebütt.

2. Más nyelvekhez (a svájci német esetében különösen a franciához) való viszonya és így ennek hatása egészen sajátos.

Ezen a két nyomon induljunk tehát el, hogy a svájci német nyelv művelés bozótját felderítsük.

Azzal az ismert ténnyel kell kezdenünk, hogy a svájci német lakosság köznyelve az alemann, illetőleg annak számos dialektusa. A svájci kisgyermek az iskola előtti korban úgyszólván kizárólag alemann dialektust hall, a családban csak ezen folyik a társalgás, de még a legmagasabb fokú értel-

miség (egyetemi tanár és akadémikus) is azonnal erre fordítja a szót, mihelyt a katedráról lelép, vagy a tárgyaló teremben a szigorúan hivatalos rész abbamarad. A svájciak ragaszkodnak e nyelvjárási köznyelvükhöz, meg akarják őrizni, féltik és védik, úgyhogy a svájci német nyelv művelés egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy tulajdonképpen két egymástól jól elválasztható fronton történik, kettős nyelvvédelmet és nyelvvelést jelent: egyrészt az egyes alemann dialektusok (köznyelvük) védelmét, másrészt a német irodalmi nyelv tisztaságának és helyességének biztosítását. Nem is szólva arról, hogy ez a kettős nyelvhasználat számos ponton egymásra is hat, egymásba bonyolódik és a nyelvtanilag kevésbé képzett és művelt embe- reknel ma, amikor újság, könyv, rádió, színház és mozi sokkal szélesebb körben és gyakrabban viszi be az irodalmi nyelvet az otthon szűk körébe, óhatatlanul megzavarja a svájci kispolgár nyelvi biztonságát. Pedig ő eddig inkább a Dörflicheit (így nevezik erős lokalpatriotizmusát) korlátai között érezte jól magát, és dialektusát tisztán megőrizte. A mind sűrűbb érintkezés az egyes alemann nyelvjárások között is nivellál, nemhiába beszélnek mind többet erről a veszélyről. „A nivellálódást, egy általános svájci német köznyelv irányában haladó fejlődést — amelyet a benső vándorlás idéz elő — hovatovább kikerülhetetlennek kell tekinteniünk” — olvassuk a Sprachspiegel 1958. évi 2. számában. Pedig milyen büszke öntudattal őrizte az egyes városok lakossága, és őrzi ma is a nyelv sajátosságai iránt fogékonyabb polgár a baseldytisch, zürütütsch és bärndültsch, appenzellerisch, graubündisch stb. jellegzetességeit, s vallotta, hogy hiába kerül egyikük-másikuk az egyik városból a másikba, s él ott évekig, azért annak nyelvét teljesen nem sajátítja el soha. Persze még nagyobb veszély fenyegeti az alemann köznyelvet a Schriftsprache részéről. Általános jelenség ugyanis Svájcban, hogy közérdekű témákról a rádióban és anketokon a népszerűsítés kedvéért gyakran alemann köznyelven szólnak, ez azonban úgy fest, hogy az előadó irodalmi nyelven írt kéziratot tart kezében, és azt szabadon teszi át a dialektusba. Mi ennek a következménye? „Az, hogy a rádióhallgatók ezrei, akiknek talajban gyökeredzett svájci német nyelvüket ilyen korcs alakban találják, nyelvjárási biztonsági érzésük maradványait is elvesztik. Fülük ezt a nyelvrontást befogadja, és csakhamar ők is ebben a zsargonban fejezik ki magukat. Ez a találó szó: a dialektus zsargonná lesz. A nyelvi sajátosság és táji jelleg ápolása, amely hajdan a nyelvjárás ilyen széleskörű használatának célja volt, visszájára fordul” (Sprachspiegel 14. évf. 2. sz. 57). Ebben a néhány mondatban megtaláljuk a schwyzerdütsch, az alemann nyelvjárások mai helyzetének lényegét és egyúttal a nyelvvelés fő feladatát is: inkább szűkebb körre kell fogni a dialektus köznyelvi használatát, de tisztán kell megőrizni, hiszen nagy értékek rejlenek benne, eredetiség, kifejező erő és amellet olyan nyelvi formák, amelyeken történelmi patina érzik. (Az alemann nyelv tudvalevőleg nem egy tekintetben a német nyelv fejlődésének egyik legrégibb fokát tükrözi.)

A német svájci mindig ragaszkodott dialektusához. Nem egyszer politikai hitvallásnak is érezte, ezzel akarva jelezni, hogy nem azonosítja magát a szomszédos Németország politikai eltávolodásaival. A második világháború alatt Basel városának tanácsa például elhatározta, hogy ülésein alemannul, baseldytisch nyelven tárgyal, s 1933 és 1945 között így is cselekedett, sőt a jegyzőkönyveket is dialektusban szerkesztette meg. Ugyanez a Basel város nemrégiben viszont ezt a rövid határozatot hozta: „Die Amtssprache ist

deutsch" (Sprachspiegel 14. évf. 2. sz. 62), jeléül annak, hogy az alemannhoz csak a veszély óráiban folyamodik. Mivel az alemann köznyelvi használa a egyszersmind a svájci német polgár politikai hitvallásának is eleme, sokszor innen is ered az az idegenkedés, amelyet az egyszerűbb ember az irodalmi nyelvvel szemben érez. Nem mindig könnyű ezért a svájci német nyelv-művelők helyzete, akiknek természetesen fő törekvésük, hogy mind a Hochdeutschot, mind a svájci nyelvjárásos köznyelvet a maga tisztaságában megőrizték, védjék és fejlesszék. Beszédes bizonyítéka ennek az a vihar, amely akkor támadt, amikor Beromünster a többi európai nagy rádióállomás példáját követve, a változatosság kedvéért női bemondót is alkalmazott. A melodikus, lágy, csengő szoprán a berni városi színház egyik legjobb színésznője volt hivatva nyújtani, s ezt az újság közlése szerint olyan sikeresen oldotta meg, hogy „Siebs őt kedves tanítványaként szorította volna magához, dicséretet suttogva fülébe, mert az bizony olyan beszéd volt, amelyen sem Berlin, sem Köln, sem Bécs, de még Zürich sem ütött át" (Sprachspiegel 14. évf. 1. sz. 21). Hogyan reagált azonban a svájci hallgató, amikor először hallotta? Először a telefon szólalt meg, s szemrehányással illette a rádiót, hogyan rugaszkodhatott el annyira Istentől és bizta „kinti” bemondónőre a mikrofon svájci szolgálatát. Egy levélíró már durvább hangot ütött meg: „Wenn dieses affektierte Naziweib noch ein einziges Mal sein Maul aufreißt in Studio Bern, komme ich hinunter an die Schwarztörstrasse und schlaue Euch Eure wacklige Tonbunde kaputt" (Sprachspiegel 14. évf. 1. sz. 2). Nagy vihar, hosszú sajtóharc következett ezután, bizonyosságul annak, hogy a német irodalmi nyelv védelme és ápolása nem mindig egyszerű és idillikus feladat Svájcban. A lelkes svájci nyelv-művelők tisztán látják, hogy az említett kettős nyelv-művelő feladatot teljesíteniök, népszerűsíteniök és terjeszteniök kell, mert ezt kívánja mind az alemann dialektus, mind a német irodalmi nyelv tisztelete és megbecsülése. Egyébként a növekvő idegenforgalom s a rádió mind sürgetőbbé teszi, hogy a Schriftsprachét minél tisztább formában és helyesebben használják a svájci németek. Mert akármennyire becsülik is a nyelvjárást, s szerető gonddal akarják is megőrizni, nem helyeseltetők olyan esetek — a svájci német nyelv-művelők szerint —, mint például a berni telefonközpont nyelvgyakorlata, hogy csak bärndütsch és francia nyelven ad felvilágosítást, ha teszem valakit távollétében hiába hívnak és átkapcsolják a hívást: En Ougenblick bitte, de Anruef wird umgeleit — un instant s'il vous plaît, l'appel sera dévié. Vagy a Bern utcáin olvasható ilyen felírás: Lueg links! És az az eset, amikor a baseli hatóságok és az egyetem képviselői egy angol diákküldöttséget baseldütsch köszöntöttek, ami annál kirívóbb volt, mivel az angolok szónoka a számára rejtélyes köszöntőre kifogástalan irodalmi németséggel válaszolt.

A svájci nyelv-művelők törekvése tehát, hogy nevelői munkával ne csak elérjék az irodalmi nyelv és a nyelvjárás használatának tisztaságát, hanem egyúttal ki is jelöljék mindegyiknek a saját helyét. Olyan nyelv-művelői feladat ez, amely sajátosan svájci, ahol a dialektus, a szeretett anyanyelv egyúttal köznyelv, de azért az irodalmi német nyelvet sem lehet „idegen” nyelvnek tekinteni, mert hiszen ezen tanul a gyermek az iskolában, saját dialektusa is ennek egyik nyelvjárása, ezen szerzi meg és fejleszti tovább műveltségét, leggyakrabban szaktudását is, s végső fokon a nyelvjárásnak az elnevezésében is hitet tesz amellet, hogy ehhez a nyelvhez tartozik: Schwyzerdütsch, Züritütsch, Baseldütsch, Bärndütsch.

De azért a svájci nyelv-művelő folyóiratok bizonyossága szerint az „anya-nyelv” kérdése még ma is vitatott a svájci németek körében. A Sprachspiegel 1958. januári számának egyik cikke: Muttersprache Alemannisch beszámol arról, hogy valahol Svájcban egy kereskedelmi iskola záróvizsgálatára való jelentkezéskor a tanulók anyanyelvükként kivétel nélkül mind az alemannit írták be. Muttersprache: Alemannisch. Amint kiderült, tették ezt azért, mert a rektor kijelentése szerint „a német nem anyanyelvünk, hanem egy elég kényes természetű idegen nyelv számunkra”. (Sprachspiegel, 14. évf. 1. sz. 14). A folyóirat természetesen erélyesen szembeáll a rektor véleményével, mondván, hogy már egy röpke összehasonlítás is megmutatná, mennyivel több közös, összekötő elemet tartalmaz a nyelvjárás és irodalmi nyelv, mint elválasztót. Az iskolázott, művelt svájci legalább úgy tudja a Schriftsprachét — mondja —, mint a németek, s a svájci költők és írók halhatatlan írásműveket alkottak ezen a nyelven. Persze nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kis svájci németnek vannak nehézségei, amikor az irodalmi nyelvet tanulni kezdi. De hasonló nehézségei vannak az északnémetnek, a sziléziainak, a délnémetnek. Mert az irodalmi nyelv az anyanyelvnek olyan formája, amelyet meg kell tanulni, s amely nem hull egyszerűen, fáradság nélkül ölnkbe, mondja Walter Henzen Schriftsprache und Mundarten című írásában. Az iskolának a német nyelv oktatásakor számolnia kell ezzel a ténnyel.

S valóban, a legújabb svájci német nyelv-könyvek didaktikai szempontból is figyelembe veszik azt a tényt, hogy a gyermeket ugyan nem új nyelvre kell megtanítani, de saját anyanyelvének egy más formájára. Az elérendő cél az irodalmi nyelv és nyelvjárásos anyanyelv sajátosságainak tudatosítása, a két nyelvi tudat világos szétválasztása, s mindkettőben nyelvhelyesség és nyelvtisztaság. Ehhez persze mindenekelőtt szükség van arra, hogy a nyelv-művelők lelkiismeretesen kidolgozzák az irodalmi nyelv és nyelvjárás hang-tani, szótani és mondattani eltéréseinek legfőbb jegyeit.

Napjainkban, amikor a rádió a nyelv auditív recepciójának körét kiszélesítette és alkalmait megsokszorozta, az ejtés problémái is fokozottan előtérbe kerültek. Ezért a svájci nyelv-művelők szükségesnek látták, hogy a Siebs-féle egységes ejtés, a Bühnenaussprache Svájceira alkalmazható követelményeit világosan megfogalmazzák, és követésükhöz útmutatást adjanak. 1954-ben megalakult a svájci Siebs-Kommission, amelynek tagjai között rádióállomások igazgatóit és osztályvezetőit, az egyetemek, tanítói szemináriumok képviselőit, a svájci nyelvtudományi egyesület tagjait, a színészegyesület kiküldöttjét, a gimnáziumi tanárok egyesületének képviselőjét, valamint újságok szerkesztőit találjuk. Három évi szorgos munka után 1957-ben megjelent a Siebs-bizottság kiadványa: Die Aussprache des Hochdeutsch in der Schweiz (Eine Wegleitung. Im Auftrage der Schweizerischen Siebs-Kommission herausgegeben von Prof. Dr. Bruno Boesch, Schweizer Spiegel Verlag, Zürich 1957.). Elvi indokolásában ez a kis füzet vázolja azt a sajátos svájci helyzetet, hogy a társalgási nyelv nyelvjárás, tehát nem nyelvjárásilag színezett német a köznyelv. Az ugrás a svájci köznyelvből a német irodalmi nyelvbe ezért sokkal nagyobb. Tehát az a veszély fenyeget, hogy vagy túlságosan sokat visz magával az irodalmi nyelven beszélő a svájci nyelvjárásból, vagy pedig azon erőlködik, hogy az irodalmi nyelvhez alkalmazkodva túlságosan is elhagyja azt. Ezzel egyes árnyalatok túlzott utánzásába esik, s visszataszítóan hat a hallgatóra, pedig ez nem lehet a beszéd célja. A végső következtetést elég bonyolultan és dogmatikusan így

fogalmazta meg a bizottság: „Az ejtésnek azt a legmagasabb formáját kell megállapítani, amely mindazok számára elérhető, akik jóakaratot és a beszéd széphanzálásán érzett örömet hoznak magukkal, és amely az irodalmi nyelv táji változataként önkéntesen elismert érvényre tarthat számot” (i. m. 18). E diplomatikusan megfogalmazott kodifikáció után a svájci Siebs sorra veszi az egyes hangokat, és megadja azokat a kiejtési engedményeket, amelyeket a bizottság a svájciak számára indokoltnak lát. Ízelítőül itt csak egy-két esetet mutatunk be. A főhangsúlyos magánhangzók hosszúságára és rövidségére nézve Siebs azt a szabályt mondja ki, hogy nyílt szótagban hosszú, zárt szótagban, több mássalhangzó előtt, viszont rövid magánhangzót ejtünk. Hosszú ejtést kíván Siebs olyan esetekben is, ahol a zárt szótag csak későbbi nyelvfejlődés eredménye, s azáltal állt elő, hogy a következő szótag *e* hangjának kiesése folytán mássalhangzó-torlódás keletkezett. A középfelnémet: *jáget, krébez, máget, óbez, vóget*-ből így lett *Jagd, Krebs, Magd, Obst, Vogt*, itt Siebs mindenütt hosszú magánhangzót követel, a svájci Siebs-Kommission viszont minden ilyen esetben rövid ejtést enged meg. A svájci tulajdonnevekben és családnevekben a svájci ejtés megőrzi a német svájci diftongusokat: *ia, ua, üa* hangzással: tehát *Lianert, Brianz, Biel*, illetőleg *Fuater, Ruaf, Flüelen, Ütliberg*. Ellenben a köznevekben az irodalmi nyelv svájci ejtése is megköveteli a hosszú magánhangzót a nyelvjárásos diftongus helyett: tehát *güeti* helyett *Güte*, melléknévben *müed* helyett *müde*, igében *grüosi* helyett *grüsse Sie*. A svájci helység- és családnevekben az ipszilonnal jelölt *i*-t hosszú *i* hangnak kell ejteni, hiszen egyes szavakban csak később rövidült meg: tehát *Mylius, Mythen* (nem *Müten*), ellenben *Schwyz, Wyl*.

A mássalhangzók ejtésének területén a svájci Siebs a kettős mássalhangzó rövid ejtésével szemben mutatkozik engedékenynek, figyelmeztet azonban arra, hogy az írásbeli kettőzésnek azért nem szabad kettős ejtést eredményeznie, az ilyen mássalhangzóknak csak az irodalminál valamivel hosszabb ejtését javasolja. Különbséget tesz az *Ofen* és *offen* *f*-je között. Általánosságban figyelmezteti a svájci Siebs-bizottság a svájciakat, hogy mivel számukra a Hochdeutsch rendszeren csak írott nyelv, óvakodjanak a túlzottan Buchstaben-Hochdeutschtól, tehát a betűjelekhez ragaszkodó ejtéstől. Erre ti. nagy buzgalomukban igen hajlamosak a deiek schwyzerek, pedig ez pedánskodóvá, erőltetetté és élettelené teszi beszédjüket (schulmeisterlich, geziert und unlebendig).

Az *-ig* képző szóvégi *-ich* ejtése helyett (amelyet Siebs a *-keit* előtt is kötelezővé tesz) a svájciak *-ig*-et ejthetnek, tehát *ewig, Ewigkeit ewich, Ewichkeit* helyett.

Ennyi talán elég ahhoz, hogy a svájci Siebs-bizottság gyakorlati engedményeibe betekintést kapjunk. Általánosságban világos és határozott állásfoglalást követel. „Elkerülhetetlen, hogy mindkét nyelvi eszközt kezelni tudjunk. Ha nem akarjuk elmosni a különbségeket nyelvjárás és irodalmi nyelv között, határozottságra van szükség. Nem szabad észrevétlenül nyelvjárásos ejtést bevinnünk az irodalmi nyelvbe” (i. m. 13).

Egyébként a svájci Siebs-bizottság is hitet tesz a nyelvjárásos köznyelv megőrzése, tisztán tartása és ápolása mellett. „Köznyelvünk a nyelvjárás: a nép minden rétegének nyelve. Nem kívánunk irodalmi nyelvet ahhoz, hogy azzal bizonyítsuk a mindennapi életben műveltségünk színvonalát” (i. m. 12). Ritka jelenség, hogy a nyelv művelés legfelsőbb fóruma ilyen öntudattal és büszkeséggel álljon ki a nyelvjárás köznyelvi használata

mellett. Ez sajátosan svájci jelenség. „Csak a félműveltek — mondja tovább e hitvallás — látják a Schriftsprachban eleve a jobbat és helyesebbet. Az igazi, országunk hagyományában gyökerező műveltség, ellenkezőleg, mindig sokat adott arra, hogy apáink nyelvét hamisítatlanul megőrizze: így tömörülnek a nyelv tudatos művelői és a tudatosság nélkül a nyelvet híven a maga tisztaságában beszélők, hogy szembezálljanak az anyanyelv megtagadóival” (i. m. 12).

A nyelvjáráshoz való hűség tehát a tudatos nyelvész és az ösztönösen apái nyelvéhez ragaszkodó kevésbé művelt svájci közös erénye. Persze nem szabad szem elől tévesztetni, hogy a modern idők sokakat kiszakítanak eredeti nyelvi környezetükből, s a nyelvjárások és az irodalmi nyelv keveredése sokkal nagyobb méreteket ölt, mint azelőtt. Ezzel a keveredéssel szemben is határozott a svájci Siebs-bizottság álláspontja: Lieber Hochdeutsch als ein Gemisch von beiden!

Ezek után — úgy érzem — tisztán látjuk a német svájci nyelvművelők elvi felfogását. Harc a nyelvi tisztaságért, a nyelvhelyességért mind a nyelvjárásban, mind az irodalmi nyelvben: tehát nyelvvédelem és nyelvművelés mindkét arevonalon. Ezt a kettős feladatot igyekeznek betölteni immár több mint fél évszázada minél eredményesebben a svájci német nyelvművelés központi szervezete, a Deutschschweizerischer Sprachverein. 1904-ben alakult meg ez az egyesület. Akkor november 20-án Burgdorfban jött össze Svájc különféle kantonjaiból 12 férfi, hogy az országos nyelvművelő munka kereteit megteremtse. 1912-től Jährliche Rundschau nevezetű kiadványában évről évre beszámolt eredményeiről, ezenkívül *Volksbücher* címen népszerűsítő kiadványsorozatot létesített, és 1917-től kezdve egyesületi folyóiratot is adott ki: Mitteilungen des Deutschschweizerischen Sprachvereins címen, ebből született meg a mai nyelvművelő folyóirat, a Sprachspiegel, amely évente hatszor jelenik meg.

Ha az egyesületnek 25 év alatt megjelent kiadványain végigtekintünk, szépen kidomborodik a kettős nyelvvédelem, amelyről szoltunk. Schweizerdeutsch und Schriftdeutsch az első melléklet címe. Was können wir für unser Schweizerdeutsch tun? — Sprachlicher Heimatschutz — Schweizerdeutsch und Deutsch der Schweizer — Hochdeutsch als unsere Muttersprache (ez válasz azokra a cikkekre, amelyek a Hochdeutsch eine Fremdsprache jelszóval igyekeztek a kérdéshez hozzányúltni) — Vom Schlechten und vom Rechten kiadványcímet ragadtam ki annak szemléltetéséül, hogy a nyelvjárás és az irodalmi nyelv kérdése a svájci nyelvművelők állandó fő témája.

Az egyesület jelenlegi folyóirata, a Sprachspiegel továbbra is állandóan foglalkozik ilyen problémákkal. Talán nem lesz haszontalan, ha az 1959-i évfolyam első számának tartalmát szemügyre vesszük. A bevezető cikk: Die Sprachwarte meldet — a nyelvművelés órhelyéről foglal állást aktuális nyelvi problémákban. Olyanféle rovat ez, mint a bécsi rádió Achtung! Sprachpolizei! vagy a mi „Édes anyanyelvünk” adása. Sprachwetterbericht¹-nek nevezi Alfons Müller-Marzohl e cikkeit. Tollhegyre veszi azokat az éppen divatos és elharapódzó nyelvi botlásokat, amelyek a nyelvhelyesség ellen vétének. Alfons Müller-Marzohl úgy látja, hogy ezek jelenleg a következőkben foglalhatók össze. Ingadozó sok svájcinál — még olyan neves írónál is, mint Frisch és Dürrenmatt — az idegen szavak és jövevényszavak ragozása:

¹ Die Sprachwetterwarte meldet. Sprachspiegel, 15. évf. 1. sz. 1.

Du bist dem *Prinz* versprochen. Ich mag diesen *Prinz* nicht, olvassuk *Prinzen* helyett Max Frischnél. Az *-en* ragot, melyet ő itt elsikkasztott, Dürrenmatt viszont az *Autor*-hoz teszi hozzá az egyes számú dativusban, pedig a *-tor* képzős latin eredetű főneveknek az egyes számban csak a genitivusra van ragos alakjuk (des *Autors*). Sind am *Autoren* mehrere Aufführungen eines Stückes vorübergegangen — írja Dürrenmatt. Ennek analógiájára mondta be a svájci rádió a hírekben: Verhaftung des Philosophienprofessoren X (Professors helyett), vagy: Frankreich hat einen neuen Ministerpräsident (Präsidenten helyett). A rovat még több hasonló példát sorol fel annak bizonyításául, hogy az ilyenfajta jövevényszavak ragozása körül bizony baj van még a tanult svájciaknál is.

Egy másik, mindjobban elharapódzó jelenség, hogy az egyes számban két tőhangváltozatú (veláris-palatális, ún. umlautos) igéknél (*a—ä, o—ö, au—äu*) az egyes szám második és harmadik személyében szereplő palatális tőhangú változat a többes szám második személyébe is gyakran behatol a svájciak Schiftsprachéjában. Ezért aztán sokszor hallja és olvassa az ember az ilyenfajta alakokat: *ihr trägt, ihr hält, ihr wäscht* (helyesen: *ihr tragt, ihr haltet, ihr wascht*). Hogy ez a hiba már mennyire gyökeret vert, arra vall, hogy az éber svájci nyelvőr az egyik újság tárcarovatában közölt lírai költeményben is felfedezte:

Ihr tut den Nächsten Unrecht,
daß ihr in Larvenhüllen *schläft*.
Ihr *schläft*
und steht im Glanz der Kathedralen.

Kétszer is *schläft* — *schlaft* helyett. Még a főiskolai végzettség sem ov meg ettől a hibától, mert akadémiái írásokból idézi nyelvőrünk ezeket a példákat: „Ihr *stoßt* nun ab vom sichern Ufer...” vagy „Ihr *zerschlägt* damit alle Hoffnung...” (Csak az érdekesség kedvéért említem meg: hazai németjeinknél inkább az tapasztalható, hogy a nyelvjárás hatására az egyes számban csak egy alakot, csak a veláris tőhangút használják s, azt halljuk: *er tragt, er stoßt* stb.)

A harmadik veszély, amely a Sprachwetterwarte szerint a helyes nyelvhasználatot fenyegeti, már komolyabb, s hozzátehetjük: általánosabb is, mégpedig nemcsak a német nyelvben. Az egyszerű igéket lassanként összetett igék szorítják ki, s ezzel az egyszerű igék kifejező ereje elhalványul. Így lesz a *färben einfärben*, a *binden abbinden* (kinek ne jutna eszébe közben a nálunk divó *leellenőrizni, leközölni, felvázolni*), a *prüfen überprüfen*, a *sinken absinken*, a *bremsen abbremsen*, a *stoppen abstoppen*, a *mindern herabmindern*. Ez a kór is kikezdte már az értelmiséget is. Így svájci nyelvőrünk arról panaszkodik, hogy az egyik stíluskritikus ezt a stílusvizsgálatra alkalmazott szabályt: Prüfet alles und behaltet das Gute! — így akarja megváltoztatni: Überprüfet alles und behaltet das Gute! Az egyik nevelői könyvből pedig ezt idézi: Während sich die Kindheit des Sohnes *einzutrüben* beginnt (*zu trüben* helyett). Ugyanott a kisgyermekről szólva: es wird einem darin auch ein Mittel *angepriesen*, dank dem das Kleinkind nachts nicht mehr einnäßt. — Hasonló jelenség az előképzők jelentésének elhomályosodása, amiért prepozícióval kell (helytelenül) segítségére sietni. A közismert és nálunk is nagyon elterjedt: wir haben es *aus* ihrem Buch entnommen — helyesen: wir haben es ihrem

Buch entnommen. Vagy: er entstammt aus einer bürgerlichen Familie — einer bürgerlichen Familie helyett. A többi megjegyzés, amelyet a Sprachwetterwarte a Sprachspiegel vizsgált számában a nyelvhelyességgel kapcsolatban tesz, a hibás mondat szerkesztés veszedelmeire és bonyodalmaira figyelmeztet, ezekre a német stíluskérdésekre itt most nem akarunk kitérni.

A nagyobb cikkek ebben a számban a következő kérdésekkel foglalkoznak: Mundart in der Kirche? Egyesek ugyanis azzal érvelve, hogy: Hochdeutsch ist für uns eine Fremdsprache, a szószékről is a nyelvjárást szeretnék hallani. A cikkíró erre avval felel, hogy a múltban évszázadokon át a biblia, a katekizmus és az egyházi ének volt az, amely a nép széles tömegeivel megismertette az irodalmi nyelvet, helytelen volna tehát ezt megváltoztatni. Arra az érvelésre pedig, hogy a nyelvjárás nem tűri a frázisokat, az irodalmi nyelv viszont a r r a csábít, az író felelete, hogy amíg nem szónokoltak, addig a nyelvjárásban valóban nem születtek frázisok, mióta azonban schwyzerdütsch beszédeket mondanak, azóta bizony már schwyzerdütsch-frázisokkal is dicsekedhetünk. Az igazság csak az, hogy a nyelvjárás inkább kedélyességre, kötetlen, szabad társalgásra csábít, tehát az ünnepélyességhez kevésbé illik.

Nyelvvédő folyóiratunk következő tanulmánya a nemrégiben meghalt Albert Debrunner professzor előadása: Moderne Gallizismen und Anglizismen im Deutschen. Ez az értekezés elvezet bennünket a svájci német nyelv-művelés második főterületére, amelyet előljáróban megjelöltünk: a svájci németiség szoros közösségben él más nyelvű polgártársaival, és a rendkívül élénk idegenforgalom következtében a szokottnál is többet érintkezik külföldiekkel, természetes tehát, hogy több idegen nyelvi hatás is éri.

De mielőtt ezt a kérdésterületet alaposabban szemügyre vennők, befejezzük még a kiszemelt Sprachspiegel-szám tartalmi ismertetését. Egy tanulmány a „jiddisch”-ról szól, majd egy másik a nagyon időszerű német helyesírási reformtörvényekkel kapcsolatban ismerteti a wiesbadeni javaslatokat, amelyek tudvalevőleg a helyesírási reformot a megvalósítás küszöbéig vitték előre. A szemle rovat (Umschau) főleg az elzászi német nyelvi állapotokkal foglalkozik, általában a kisebbségek nyelvi problémáira figyel. Ez már azért is érdekl, mert az anyanyelv ott is alemann dialektus, amelynek hasonló a viszonya a Hochdeutschhoz. Itt azonban francia az államnyelv, s az elzászi német egyúttal kisebbségi nyelv. A kisebbségek anyanyelvi helyzete iránt pedig rendkívül fogékonyak a német svájciak. Aggódva figyelik az elzászi és déltiroli németeket, viszont örömmel regisztrálják, ha valahol mintaszerű a többségi nép magatartása a nyelvi kisebbséggel szemben. A „Tíz perc nyelvismeret” (Zehn Minuten Sprachkunde) konkrét nyelvi problémákra ad választ. Külön rovat gyűjti össze az olvasók kérdéseit és feleleteit, végül „Die s und da s” (Innen-onnan) a nyelvvel kapcsolatos érdekléseket közöl folyóiratokból, könyvekből, újságokból, egyesületek életéből, belföldről, külföldről egyaránt. A svájci nyelvvédő folyóirat tehát természetszerűen nem sokban különbözik a más országokban megjelenő hasonló szaklapoktól, csak éppen minden számban találunk néhány olyan értekezést, amely a svájci német nyelv-művelés két legsajátosabb kérdését érinti: a Hochdeutsch és Mundart kölcsönös viszonyát és a kétnyelvű, illetőleg többnyelvű környezet hatását a svájci német nyelvre.

Ez az utóbbi problémakör az, amelynek részletesebb taglalásával még adósak vagyunk. Mindenekelőtt emlékeztetbe kell idéznünk, hogy a svájci

németnek egészen sajátos a viszonya a francia nyelvhez és a francia művelődéshez. Ez többé-kevésbé mindig szívügye volt. A franciák és a németek évszázados politikai vitáiban és küzdelmeiben a svájci németek rokonszenve nemegyszer a franciáknak szólt. A művelt svájci német ezt a nyelvet tanulta meg majdnem második anyanyelveként, úgyhogy az ő francia nyelvük még külön nevet is kapott: français fédéral. Udvariassági formákat át is vettek a franciáktól. Közismert dolog, hogy a svájci némettől majdnem mindig ezt halljuk: merci, excusez, — a svájci német kávéházakban, vendéglőkben, szórakozóhelyeken mindenütt láthatók francia felírások s jellemzően a svájci németek nemzeti eledele is sok helyütt a francia svájci fondu (nyílt lángon megolvasztott, csurgó sajt). Tudott dolog az is, hogy a francia svájci nyelvi öntudata sokkal erősebb, mint a német svájcinak, persze csak Hochdeutsch-öntudata. Erről nyelvvédő folyóiratunk is gyakran panaszodik: Bernben, Bielben a növekvő számú francia kisebbség erélyesen követeli az anyanyelvi iskolát. Lausanne-ban a szaporodó szövetségi intézmények német alkalmazottai vagy Neuchâtelben a nagyon megnövekedett német kisebbség erre nem is gondol. A német szülők rendszeresen küldik gyermekeiket francia szóra Svájc francia részébe, a svájci francia szülő, ha belátja is, hogy gyermekének németül kell tanulnia, inkább Németországba vagy Ausztriába küldi, ami természetes is, mert hiszen alemann polgártársainál a családban és a mindennapi életben a nyelvjárást hallaná, s nem azt akarja elsajátítani. Érthető tehát, hogy a francia nyelvnek évszázados hatásával kell számolnunk, és ez a hatás ma is tart, bár éppen a német nyelvvédő és nyelvművelő törekvések tudatos fejlesztése igyekszik ennek gátat vetni. A svájci német akaratlanul is annyi francia szót használ és ír le, hogy ez szinte jellemzőjévé válik beszédének és stílusának. Sok mindent francia szóval (vagy ami még rosszabb: német képzővel vagy raggal ellátott, tehát eltorzított francia szóval) fejez ki vagy ír le. A svájci német újságokból egész szép kis gyűjteményt lehet összeszedni ilyen szavakból és kifejezésekből. A Sprachspiegel 1958-i évfolyamának 2. száma bemutat egy csokorra valót. A különféle svájci német újságokból és folyóiratokból összeszedett francia vagy franciából torzított szavakkal egy két lapnyi cikket szerkesztett, amelynek címe: Der „singuläre Charme“ eines gewissen Stils. Mind a singulär (eigentümlich értelemben), mint a charme (Reiz helyett) állandóan használt kifejezések a svájci németek ajkán. Ugyanígy a többi e cikkben szereplő szó. Ízelítőül hadd idézzek egy részt: (a kérdéses szavakat kiemeltem): Seit längerer Zeit molestiert mich mein Nachbar, ein sehr *seriöser*, *emerierter* höherer *Justizbeamter*, ein *enragierter* und *prononcierter* Feind aller vermeidbaren Fremdwörter mit seinen *kontinuiertlichen Lamentationen* über den *Abusus*, welcher in *geometrischer Progression* steigender *Expansion*, namentlich von jüngeren *Publizisten praktiziert* werde. Er *suggerierte* mir, ich brauche keine *extensiven Recherchen* anzustellen, um mich von der *Realität* seiner Feststellungen zu überzeugen” (Sprachspiegel 14/2: 37). Valóban, nekünk sem kell sokáig kutatnunk, illetve extenzív recherche-ekhez folyamodnunk, hogy a fenti idegen szavakat, ha nem is ilyen feltűnő halmozásban, de azért egytől egyig mind megtaláljuk svájci német újságokban vagy svájci németek társalgási nyelvében. Gondolom, elég ebből ennyi, a cikket nem kell végigolvasnunk. Legfeljebb az idegen szavak csokorba kötőjének végső következtetését iktatjuk még ide: Die *Chancen* dieser Fremdwortepidemie zu *liquidieren*, sind leider *minimal*. Dazu wäre eine *totale mentale Umdisposition* nötig. Természetesen

ez a pellengérré állító cikk erősen túloz, ilyen töményen nem szerepelnek franciából átvett szavak a svájci németek írásaiban és beszédében — de azért mind, egytől egyig megtalálható. Nem kétséges, hogy a nyelvtisztaság nagy teherterele ez a sok hagyományos francia kifejezés a svájciak nyelvében, valamint az a különös szeretet, amivel éppen francia szavakat kevernek beszédjükbe. Ez mindig egy kicsit a „bon ton”-hoz tartozott hozzá a német svájciaknál. Amióta azonban a nyelvédelem és nyelvművelés mind komolyabb formákat ölt és mind tudatosabbá válik, a „deutsche Schriftsprache” tisztaságáért is következetes a harc, anélkül, hogy a nyelvi purizmus túlzásaiba esnének, ennek veszedelme a svájci németeknél nem forog fenn.

Amint már említettük, vannak Svájcban városai és kantonjai, ahol a kétnyelvűség vagy háromnyelvűség ismert problémái merülnek fel, mert olyan szoros közösségben élnek egymás mellett a különböző nyelvet beszélő különböző nemzetiségű lakosok. A két- vagy többnyelvűségnek ma már gazdag irodalma van, amely minden szempontból vizsgálja ennek az állapotnak problémáit, anélkül, hogy megnyugtatóan megoldották volna akár csak azt a kérdést, milyen módon kell például a két nyelv tanítását elrendezni: egyszerre kezdjék-e az iskolában vagy egymás után. Olyan felsőbb iskola, amelynek tanítási nyelve két nyelv, Svájcban is csak egy van, Fribourg—Freiburg-ban a St. Croix-Oberschule. A bieli gimnázium olyan intenzíven tanítja a német nyelvet mellett a francia nyelvet, hogy bátran kétnyelvűnek vehető. Sion és Brig gimnáziumai úgy oldják meg a két nyelv intenzív művelését, hogy francia, illetőleg német tanítványokat egy-egy időszakra kicserélik. A churi gimnáziumban a kanton három nyelvét tanítják; a rétorománt újabban tudatosan fejlesztik teljes értékű nyelvvé, mert amint a nyelvi paragrafus 1938-ban történt kiegészítésével kapcsolatban említettük, a svájciak egyöntetűen nemzeti nyelvnek deklarálták. Margrit Felix: *Der neusprachliche Unterricht an der staatlichen Mittelschule des dreisprachigen Kantons Graubünden* című, 1952-ben megjelent disszertációjában (Diss. der Universität Zürich. Chur, 1952.) említi, hogy régebben büntetést fizettek azzal a tanulóval, aki az iskolában rétorománul beszélt. Ma a graubündeni németek és olaszok egyaránt mindent megtesznek a rétoromán megmentése és megszilárdítása érdekében, mert tisztában vannak azzal, hogy „nem elégséges valamely irodalmi nyelv megteremtése, meg is kell azt őrizni megteremtett alakjában, mert különösen a mi körülményeink között [a rétorománról van szó!] mindig újból abba a veszedelembé kerül, hogy nemcsak a szomszédok hatalmas irodalmi nyelveivel szemben vívott harcában marad alul, hanem magától gyengül és elsatnyul, ha életben tartó erői időről időre hiányoznak” (Bessola, R. R.: *Sprachschöpfung, Spracherhaltung und Sprachgestaltung in Graubünden*, Separatabdruck aus dem „Bündner Monatsblatt”, 1946. 4). Graubündenben, ebben a miniatűr Svájcban tehát az a különös helyzet áll elő, hogy a tudatos német nyelvművelők gondosan és lelkiismeretesen őrködnek, nehogy nyelvük a gyengébb és veszélyeztetett rétorománt elnyomja, elkorcsosítsa. Negatíve ez saját nyelvük tisztaságának védelme is, mert nem engedi a keveredést, a makaróni nyelv kialakulását. Túlnyomó többségben francia és olasz lakosságú kantonokban viszont inkább saját nyelvük állományának és tisztaságának megőrzése a svájci német nyelvvédők és nyelvművelők gondja, mert a franciák és az olaszok nyelvi öntudata erősebb.

A svájci német nyelvművelőknek német polgártársaikkal alemann anyanyelvük mellett meg kell szerettetniük német irodalmi nyelvüket is, s

annak szeretetét függetleníteniük kell a mindenkori politikai áramlatoktól, semmiképpen sem szabad idegen nyelvnek érezniök, mert a német nyelvtől sohasem szakadtak el: „Gyermekded dolog az a hiedelem, hogy a svájciak, amikor a Schwabenkrieg után ténylegesen leváltak a Német Birodalomról, nyelvüket is megváltoztatták; az ellenkezője igaz: a régi német nyelvet ők őrizték meg leghívebben, ők változtattak rajta legkevesebbet. A nyelvtörténet azt tanítja, hogy nincs még egy olyan régies formája a német nyelvnek, mint a svájci német” (Sprachspiegel 15. évf. 1. sz. 5) — vallja egyik svájci nyelvművelő a nyelvjárás és az irodalmi nyelv viszonyának taglalásakor, nem minden büszkeség nélkül. Ez a kettős nyelvi öntudat: büszkeség a nyelvjárásra mint a német nyelv egyik legpatinásabb német nyelvi formájára és vállalása a Schriftsprachénak, amely ugyanannak a német nyelvnek mai irodalmi formája — ez az a két nyelvvédő és nyelvművelő erő, amellyel svájci német nyelvművelőink munkájukat végezni és fejleszteni kívánják. Kívülállók számára mesterkéltnek, erőltetettnek tűnhetik e kettősség erejének erejével való fenntartása, hiszen az valóban kizárólag a különleges svájci történeti fejlődéssel, az irodalmi nyelv és a nyelvjárásos köznyelv viszonyának egészen sajátos alakulásával magyarázható meg. Mindenhol másutt, ahol a nép hasonlóképpen egy szomszéd, nagyobb ország nyelvét beszéli, ilyenfajta törekvés indokolatlan, mert gyökértelen volna, és a modern élettel össze nem egyeztethető maradiságnak tűnne.

Mielőtt még búcsút vennénk a sajátos svájci német nyelvművelés kérdéseitől, meg kell emlékeznünk egy kis harcos csoportról, amely Svájcban a német helyesírás egyszerűsítéséért küzd több mint harmincöt éve. Nem mintha abba a hibába akarnánk esni, amelyet a kis harcos csoport vezetője, Erwin Haller egyik bírálójának szemére vet; aki szerinte abba a gyakori hibába esett, hogy a helyesírást a nyelvvel egy kalap alá vette. „Pedig a nyelvvel ellentétben a helyesírás hasznossági eszköz, tudatosan teremtette meg az ember, így a »ratio«-nak, az emberi értelemnek és akaratnak van alávetve. A látszólag hozzákapcsolódó érzelmi komplexumok csak a gyermekkortól való megszokás folytán keletkeztek. Ha máshoz szoktatjuk a gyermeket, pontosan ugyanazokat az érzelmeket fogja az »íráshez« kapcsolni” — mondja az üzenet (Rechtschreibung 1957. október. Nr. 56).

Persze azért a helyesírási reformmozgalmakat nem lehet a nyelvműveléstől ilyen mereven elválasztanunk. Így az említett kis harci csoportot is a nyelvművelők körében kell megemlítenünk. Társulásuk a Bund für vereinfachte rechtschreibung nevet viseli, s 1924-ben Oltenban alakult reformkedvelő nyelvművelőkből. A húsz éves fennállás évfordulóján Hans Cornioley és Erwin Haller kis füzetben adnak történeti áttekintést a végzett munkáról, helyesebben a megívott harorról. Ezt a kis füzetet, mint minden kiadványukat 1924 óta, az új, egyszerűsített helyesírással bocsátották közre: a tulajdonneveket és a mondatkezdő szavakat kivéve a főneveket kisbetűvel írják, sehol *th*-t nem használnak, a *ph* helyett mindenütt *f*-et írnak. Zászlóbontásukkor büszkén hivatkoznak hagyományaikra, lelkes előfutárookra, arra, hogy az ó- és középfelnémet szövegek írásmódja egyszerűbb, természetesebb volt, és hívebben alkalmazkodott a hangképhez. Szinte deklarációszerűen jelentik ki: „Mi, egy ésszerűbb és egyszerűbb helyesírás hívei távol állunk attól a valósággal babonás hiedelemtől, hogy a ma érvényes helyesírási szabályzat jósága következtében jött létre és terjedt el, hogy ez tehát a lehető legjobb

megoldás, és hogy gyakorlatilag másképp él sem képzelhető. Ellenkezőleg, rendületlenül hisszük, hogy létrejöttében a véletlen minden szeszélyével nagyobb szerepet játszott, mint amennyire kívánatos” (20 Jahre Bund für vereinfachte Rechtschreibung, 1924—1944, ein Rechenschaftsbericht von Hans Cornioley und Dr. Erwin Haller, Bern, 1944.). — Azután visszatekintenek a német helyesírás történetére, büszkén kiemelve azt a jelentős szerepet, amelyet a svájciak játszottak benne: az 1684-ben megjelent kis kezdőbetűs Piscator-bibliát, Gottfried Keller nyilatkozatait és rokonszenvét egy „klassisch abbrevierte Schreibart etwa im Grimmschen Sinne” (i. m. 2) iránt, az aarai Rochholz helyesírási reformját a fonetikus írásmód irányában 1864-ben, és a zürichi Lünig 1865-ben javasolt mélyreható egyszerűsítéseit. Az ugyancsak zürichi Gut reformírását 1871-ben adta közre: Di Vereinfachung unserer Schrift und Schreibweise címen, közben még a luzerni Bucher 1869-ben és az aargai Hürbin 1870-ben is kidolgoztak javaslatokat. A Schweizerische Lehrerzeitung-ot 1873-tól 1881-ig egyszerűsített helyesírással nyomták, a főneveket kis kezdőbetűvel, nyújtó jeleket mellőzve, *v* helyett *f*-et, *ph*, *tz*, *ck* nélkül (a nyújtójeleket már 1879-ben újra beiktatták).

Ilyen előzményekre hivatkoztak a helyesírás elszánt egyszerűsítői, amikor 1924-ben harcukat megkezdték. Két célt tűztek maguk elé. Egy közelit, amely azonnal megvalósítható, és amelyet kiadványaikban meg is valószínűsítanak, s így hangzik: Alle Wörter werden klein geschrieben, eigennamen und satzanfänge im allgemeinen groß. A távolabbi cél a német helyesírás széleskörű reformja, amelyben persze nem akarnak partizán módra külön úton járni, hanem kapcsolatot keresnek a németországi és ausztriai reformtörekvésekkel. Saját, azonnal megvalósított kis reformjukat 1936-ban kibővítik: a *t* után mindenütt elhagyják a *h*-t, *ph*-helyett mindenütt *f*-et iktatnak be: tehát *teater*, *rebarbar* und *filosofie*. Elszántan és nagyon tevékenyen képviselik az egyszerűsített helyesírás ügyét, és sikereik is vannak: 1925-ben Aargau, 1926-ban Baselland, Baselstadt, Schaffhausen, 1927-ben Graubünden, Glarus, 1928-ban Appenzell A.-Rh., Thurgau, 1929-ben Luzern tanítóegyesületei teszik magukévá a gondolatot. Közben számos kereskedelmi vállalat egyszerűben megkezdi az egyszerűsített helyesírás használatát, köztük 1930 óta mind a mai napig a régi híres Stämpfli & Cie nyomda és kiadóvállalat. Reklámokban és feliratokban is mind gyakoribbá válik a kis kezdőbetűs írás. Valóságos kis hadijelentések a Bund eleinte Mitteilungen für vereinfachte Rechtschreibung, majd röviden Rechtschreibung címen megjelenő erősen időszakos közleményei. Mert pénzük nincs ezeknek a reformereknek, csak lelkesedésük, elszántságuk és ügyszeretük. Főleg a második világháborúval háttérbe szorul az addig olyan lendületes mozgalom. Számos támadás is éri őket: Nacktbaderei, idiotismus — hangzik feljűk, nem egy támadás politikai síkra viszi a vitát, és törekvéseiket a kapitalista világ szemében lázadással egyértelmű kultúrbolsevizmusnak nevezi. „A b. v. r. mégis kitarzott. Kötelességének tekinti, hogy a kedvezőbb idők beálltaig helytálljon őrhelyén. Mert tudja, hogy nem a mának, hanem a jövőnek dolgozik, és hogy békésebb időkben a helyesírás reformja ismét foglalkoztatni fogja az elméket, hiszen ez olyan kérdés, amely Jakob Grimm óta mindig újra meg újra felmerül, s nemcsak az iskolát, hanem az egész népet érinti, mégpedig sokkal mélyebben, mintsem a legtöbb ember gondolja” (20 Jahre Bund für vereinfachte Rechtschreibung 12). Így ír Erwin Haller 1944-ben. S ezek profétai szavak, mert a háború után valóban az egész

német nyelv területén felélénkülnek a helyesírási reformtörekvések, amelyek 1953-ban a stuttgarti reformtervhez vezetnek. Amikor a b. v. r. a nyelvművelő munkaközösség stuttgarti helyesírási reformjavaslatait ismerteti, első pontjához, a kisbetűs íráshoz büszke öntudattal teheti hozzá: *Dies entspricht in der hauptsache dem, was der bund für vereinfachte rechtschreibung in der Schweiz seit dreissig jahren vertreten hat*” (Rechtschreibung 1954. September Nr. 50), s lapjában, kiadványaiban következetesen meg is valósít — tehetjük hozzá.

Persze a helyesírás reformjának időszerűvé válása bizonyos tekintetben kifogta a szelet a lelkes kis svájci csoport vitorlájából, de ők, mint elszánt előőrshöz illik, szerényen beállnak most a felzárkózó törzscsoportba, az úttörők nyugodt öntudatával. Egyik legutóbbi közleményükben „Atempause”-nak jellemzik a mostani helyzetet, amikor a „wiesbadeni reformjavaslatokkal” a német helyesírási reform a megvalósulás stádiumába lép, és az ő harmincötéves lelkes partizánküzdelmük az egész német nyelvterületre kiterjedő győzelem előtt áll.

Úgy érzem, megérdemelték a német helyesírás e lelkes egyszerűsítői, hogy a svájci német nyelvművelésről vázolt képben nekik is adtunk megfelelő helyet. Az ő tevékenységük is bizonyítja, hogy a német svájci nyelvművelő törekvések nem alábbvalóak más német nyelvű ország ilyen irányú munkájánál, s joggal tarthatnak számot érdeklődésre és elismerésre.

Krammer Jenő

Ismét „eme” ama és „ama” eme szóalakunkról

Bizonyára más is mosolygott már elnézően, ha egy éppen beszélni tanuló emberpalánta nyelvjárási környezetének vagy botladozó analógia-érzékének hatására kedvesen így pötyögött előtte: *A almat! A enyimet!* Esetleg még azt is megértő derűvel hallgattuk, ha afféle dajkanyelvi, duruzsoló hangnemben maga a művelt nyelvhasználatú anya is utánozta egyszerűen kicsinyének ilyenféle beszédét. — De nyilván mindannyian merő oktalanságnak tartanánk, ha egy családban a felnőttek állandó érvényűvé tennék ezt a gügyögő, irodalmi és köznyelvi szempontból hibás névelőhasználatot. Ahol pedig a helyi nyelvjárásban is ez a szokás járja, ott az általános iskolától várjuk (sőt várjuk el), hogy megtanítsa a tájszólástól eltérő, általános nyelvtani törvényt: hogy tudniillik csak mássalhangzós szókezdet előtt van a alakja a határozott névelőnek: „*Alszik a bogár, a darázs*” (József: Altató); ellenben magánhangzó előtt mindig *az* kell: „*Ülj meg itten az ölemben*” (Petőfi: Arany Lacinak); *Az anya* (Gorkij regényének magyar címe).

Pontosan ez a magánhangzó-torlódásos használat válik azonban lassan uralkodóvá korunk irodalmi nyelvében, ha nem teszünk ellene valamit, csak nem a névelő, hanem a jelzői szerepű *ama, amaz, eme, emez* nyomatókusan kiemelő mutató névmás esetében. Bizonyos formában nem is mai keletű ez a panasz a nyelvművelésben. Már Szarvas Gábornak az egész új ortológia mozgalmát előkészítő, híres 1866—67-i pozsonyi programértekezé-

sében is szó van „*a ama* névmásnak *e új* használatá”-ról (új, ismertebb lenyomata Nyr. 24 : 513); foglalkozott vele a kisebb folyóirataikkéken kívűl például Simonyi : HM.³; Dengl : M. nyelv. és m. stílus; Balassa : A m. nyelv könyve is. Csak éppen a nyelvfejlődésnek mai állapotát nem vette még figyelembe szakirodalmunk.

Mi is hát itt az általános nyelvtani szabály? Nem jelzői, hanem önálló — főnévi — használatban mindig a *z-s* formát alkalmazzuk, még ha nyomban utána mássalhangzón kezdődő szó következik is : „Kenyeret hoz *amaz* bükkfa tekenőben” (Arany : Toldi II, 3); „*Amaz* pedig így felelt” (Goda Gábor : A planétás ember. 1958. 1:124); „nem indul sebe a holtak, — Állva fejénél az, vagy *emez*” (Arany : Tetemre hívás). Jelzőként azonban az utána következő szó kezdőhangja határozza meg a névmás alakját, hogy se magán-, se mássalhangzó-torlódást ne okozzunk : „*Ama* sebes örvény hanytorgasson engem” (Arany : A hamis tanú); „elindulhattok rajta [értsd : az én utamon] ti is. Ti, akik még *ama* ködös parton álltok, ahonnan én is indultam” (Balázs Béla : Az én utam. 1945. 2); „elnézema hosszan *eme* kegyeletes dolgot” (Tamási Áron : Szegénység szárnyai². 1956. 124.). Ellenben : „Hadd visszhangozzék *amaz* ezer év, — Ami ujjong és ami fájva fáj” (Juhász : Pusztaszer felé); „Ki volt *amaz* örök idegen vándor...?” (Balázs B. : i. h.); „[Arany] érdeklődni kezdett már *amaz* alsóbb rétegek : a népnek költészeti hagyományai iránt is” (Horváth : Tanulmányok. 1956. 361). — Ragozva persze nincs különbség a két alak közt : *amarra*, *emezt* stb. Ha pedig a mutató névmásnak jelzett szava határozott névelős — s ez a beszélt nyelvben ma valamieskével természetesebb forma —, akkor ennek megfelelően csakis az *amaz*, *emez* változat járatos : „*Emez* az épület már a diákokthoz tartozik.” (A különlegesebb, esetleg provinciális szerkezetekről most nem beszélnek; tehát például erről : „Hát arról tösszük a törvényt, hogy hogy s mint s *eme s ama*?”; l. Móra : Ének a búzamezőkről 1 : 52).

Mint látjuk, az *ama*, *eme* használata kiváltképp szűk körű manapság; még a ragtalan *amaz*, *emez* jelzői alkalmazása sem túl gyakori. S minthogy e szók a természetes beszélt nyelvben már csak kevésbé élnek, nyelvvelésünknek minduntalan védenie kellett őket egyes túlzó „nyelvőreink” támadásai ellen : így például — némi aggályokkal — Szarvas Gábor is mentesgükre szólt 1886-ban (Nyr. 15 : 16); majd Z[olnai] Gy[ula] is „liberálisan” vélekedett róluk (MNy. 2 : 89), s Szily Kálmán szintén (MNy. 10 : 95); részletesebben foglalkozott velük Meskó Lajos (Msn. 10 : 43) és N. J. B. (Msn. 13 : 102) is, meg az utóbbi szerző — teljes : Nagy József Béla nevéen — a „Nyelvvelésünk főbb kérdései” című kötetben (262—3); stb.

Azonban épp e ritkasága és egy kissé régies-furcsa stílusértéke teszi érthetővé, hogy a mai magyar ember nyelvérzéke már meg-megzavarodik a *z-s* meg a *z* nélküli alakváltozatok jelzői felhasználásakor; s azt is, hogy az egész jelzői szerep jobbára csak stilizált fogalmazásban, főként kedélyes, mókázgató szövegekben kerül elének (hacsak nem szaknyelvekben).

Ritkábban az a jele a nyelvérzék bizonytalankodásának, hogy már mássalhangzó előtt is elő-előbukkan a hosszabb alak íróinknál : „Úgy elfogta [Júlia pillantását a szerelmes sofőr], hogy majdnem elfelejtette elengedni, s *amaz* másik lény [= Júlia] is képtelen volt sűrű pilláit ... szemére bocsátani” (Szeberényi Lehel : Szalmácska. 1956. 231); „most végképp szertebomlott *amaz* sörény [= női haj], melynek villódzó fodrai alámerültek a meztelen hát lefelé ívelő gerinc-csarnokára” (Goda i. m. 1 : 125).

Mindkét idézet fogalmazás-módja láthatólag stilizált, de egyáltalán nem régies, s így szerintem mindegyikben bizvást megfelelt volna a mássalhangzó-torlódás nélküli, szabályos *ama* alak.

Az igazi bökkenő azonban ma sem itt van, hanem „a ló másik oldalán” levő egyoldalúságban: a magánhangzó-torlódásos kivételekben. Mindenekelőtt újság- és (irodalomtudományi) szaknyelvi példákat idézek, a kedélyes stílusúak felől a kétségkívül komoly hangulatúak felé haladva: „Fegyelmezgetnek, fegyelmezgetnek a jogi kar vezetői, *eme egyetlen* esetben is” (Népszabadság 1957. jún. 12.—5); „[Az elnököt] mélyen elszomorítják Montgomery emlékiratainak *ama állításai*, amelyek szerint...” (Magyar Nemzet 1958. okt. 26.—2); „*eme a* Szovjetunió iránt barátság-talan beszéd után” (Népszabadság 1957. jún. 12.—5); „*ama ifjak* hasznára” (az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 8:198); „amely [értsd: a forradalmár cseh nép bátor állhatatossága] *ama idők* nagy cselekedeteinek forrása” (Szalatnai Rézső bevezetése, I. Jirások: Mindenki ellen. 1954. IX. lap); egy-két hasonló példám még a magyar nyelvészeti irodalomból is van. A képzőművészet köréből vö.: „röviden emlékezhetek meg életem *eme érdekes* ... epizódjáról” (Herman Lipót: A művészasztal. 1958. 30). — A szépirodalom nyelvéből még nagyobb tömegben vannak ilyenféle adataim, noha általában megokoltabb — kedélyeskedő vagy tudatosan nyelvjárási — stíluskörnyezetből. Egy-két műfordításrészletre kevésbé igaz ez: „ő mindent elzárt volna a szív *ama érzéketlen* rekeszébe” (Girodoux—Gyergyai: Harc az angyallal. Év n. 54); „töprengés nélkül fogadhattam volna Isten *eme ajándékát*” (Werfel—Sós: Nagyvilág 1958/12. 1805); „ez a Maszlovszkij éppen *ama érvekkel* szállt szembe” (Trojepolszkij—Lovas: Népszab. 1959. aug. 2.—8). Székelyes tréfálkozásban: „Egyszer aztán hát jön *eme egyik* író barátunk” (Tamási: i. h. 9); „Ez lenne *ama ital?*” (mesejátékban, uó: Magyar Nemzet 1958. dec. 25.—11). Másként: „én széjjel szeltem nekik [a cipőt], mint Jézus *ama ötezer* embernek a hegyen” (a bibliás-népies kép kedvéért?; Szabó Pál: Nyugtalan élet. 1955. 3:126); „Atyafi, ... ha még egyet ütsz *eme asszony* ingére, a halál fia vagy!” (stilizált, egyben alsóbb beszélt nyelvi szöveg; Gelléri A. E.: Ház a telepen. 1955. 223); „Teréza ... büszke volt, mennyi asszonyi ravaszsággal osztja ki *ama ízes* falatokat” (érezhetően mókázó, szatirikus stílusban; Goda i. m. 1:171); „[Teréza] mond imát *ama égi* kegyelemért” (uo. 1:185); „Körülményei [a szerzőnek] úgy alakultak, hogy írásai hosszú ideig nem láttak nyilvánosságot. *Eme időkben* írott egyes versei bizonyára a magánosságot ... tükrözik” (3. személyben előadott vallomásrészlet; Fodor József: Idők útján. 1958. 5). Csattanóul pedig hadd idézzem Nádass Józsefnek egy kis szatirikus írását. A szerző itt a rádió némely műsorszámainak bürokratikus kifejezései ellen kifakadva, így gúnyolódik: „De *ama Esti krónika* még egy csemegével szolgált” (Élet és Irodalom 1959. febr. 6.—12).

Íme, amit Szarvas Gábor csaknem száz éve „a *ama* névmásnak *e új* használatát”-nak gúnyolt, az veszedelmes-biztosan terjed ma is. Növekvő népszerűségét a szépirodalomban s az újságnyelvben — úgy látszik — főként figuráson tekervényes voltának köszönheti; meg alighanem annak is, hogy az *amaz* író, *emez* ifjú típusú, grammatikailag helyes alakkal együtt nagyon ritka lévén, sokak nyelvérzéke már akkor se igen tiltakozik a „szabálytalan” magánhangzó-torlódásos szerkezetek ellen, mikor a hiátust megszüntető *amaz*, *emez* változat stilisztikailag is éppoly jó volna.

Azt nem kívánhatom, még csak nem is tanácsolhatom sem egész nyelv-művelésünk, sem a magam szerény nevében, hogy az írók általában becsüljék többre az egyetemes nyelvtani szabályt, mint a stílus konkrét színezését irányító alkalmi művészi sugallatot. Én is jól ismerem Arany János ide vágó intelmét: „Nyelvész urak jobban »tudják«, — A költő jobban »érzi«” (Aisthesis). Hanem a kettőt, azt hiszem, ma nem is volna szabad így szembeállítanunk. A helyes és a szép egyaránt fontos kelléke a művelt irodalmi és köznyelvnek. Mai érvényesülésükért egyaránt felelős író és nyelvész (meg nevelő, rádióbemondó, színész, újságíró, politikus stb.). Íróink is nyilván jól tudják, hogy ők példájukkal legalább annyira „nyelvművelők”, mint mi; s a mai művelődési forradalomban kivált sok felnőtt dolgozó nem iskolában, tankönyvből tanulja meg a művelt, szép, helyes nyelvhasználatot, hanem irodalmi olvasmányaiból, az újságból, a rádióból stb. Az olyan orvosságot mármost, amely nagyobb adagban vagy sűrűn szedve mérgező hatású, a bölcs orvos elaprózva is csak a legvégső esetben, igen-igen meggondolva adagolja. S nem neheztel, ha valaki még külön is óvatosságra inti. — Másfelől mai nyelvészeink is tudván tudják, hogy a költői alkotás nem okvetlenül nyelvtani-nyelvhelyességi példatár, s a műalkotásban olykor más nyelvi törvények is érvényesülhetnek, mint a nyelvtankönyvben.

Egyébként azonban Aranynak főnti érvét ez esetben a »költő« se nagyon idézhetné a »nyelvész« fejére. Az egykori szalontai segédjegyző ugyanis nemcsak nagy költővé lett, hanem tekintélyes nyelvművelővé is, s ilyen minőségében ő is félreérthetetlenül és fönntartás nélkül rosszalotta a jelzői *eme, ama* változatnak magánhangzó előtti használatát (bár alighanem még a fönntebb vizsgált stilisztikai mellékíz jelentkezése előtt); ezt legutóbb Ferenczy Géza is idézte szép Arany-tanulmányában: Nyr. 82:139.

Tompá József

A *le* igekötő mai használatáról

Nyelvművelő közönségszolgálatunkhoz gyakran intéznek olyan kérdéseket, hogy helyes-e ennek vagy annak az igekötős ígének a használata. Ennek az érdeklődésnek az a magyarázata, hogy a harmincas-negyvenes évek nyelvművelésének egyik fő területe volt az újabban keletkezett, irodalmi hagyományra nem támaszkodó igekötős ígék kifogásolása; a Magyarosan című folyóiratnak alig volt olyan száma, amely nem támadott meg egy-két, főleg *le* és *be* igekötős ígét, s akik abban az időben diákoskodtak, emlékezhetnek még a nyelvtanórákon hallott, ilyen vonatkozású intelmekre és a dolgozatok piros ceruzás aláhúzásaira.

Az igekötős ígék üldözése abban a balhiedelemben gyökerezik, hogy az igekötő nem jelent mást, mint valóságos térbeli irányt. Ezért ütköznek meg egyesek, mikor azt hallják, hogy *leszállítják* az árut, ha rendeltetési helye történetesen a harmadik emeleten van; vagy pedig azt óhajtanák, hogy ha a rádiót lehet *lehalkítani*, akkor lehessen „felhalkítani” is. Pedig a nyelvben alig van olyan szó, amelynek csak egyetlen, szigorúan körül-

határolt jelentése volna, s az igekötők sem ilyenek. Csaknem száz éve már annak, hogy Budenz József feltárta két leggyakoribb igekötőnk, a *meg* és az *el* jelentésfejlődésének történetét, jelentésárnyalatainak összefüggését (NyK. 2 : 161, 3 : 72), s az ő nyomán és módszere alapján foglalkozott a többi ún. ősi igekötővel (*be, ki, fel, le*) Komáromy Lajos és Kúnos Ignác. A *le* igekötőről Kúnos írt (Nyr. 11 : 6). A legújabb nyelv-művelő irodalom is többször foglalkozott az igekötők használatának sokféleségével (Kovalovszky Miklós : Nyelv-művelésünk főbb kérdései 173—7, J. Soltész Katalin : Nyelv-művelő 224—30, Fábíán Pál : Magyar nyelvhelyesség 148—51).

A *le* igekötő első, eredeti és leggyakoribb jelentése a térbeli süllyedést, magasról alacsonyra kerülést fejezi ki, mint a *lemegy, lehull, leszáll* és számtalan más igében. De már ennek a jelentésnek is vannak átvitt árnyalatai. Az elvont gondolkodás lent levőnek fogja fel például a fővároshoz képest a vidéket, a délebbre fekvő területet, a magas hanghoz viszonyítva a mélyet és még sok hasonlót : ezért mondhatjuk, hogy valaki *leköltözik* falura, *leutazik* Olaszországba, az énekes *levisszi* a hangot az alsó c-ig stb. Az igekötő jelentésének kiterjesztésével olyan igék keletkezhetnek, amelyek azt fejezik ki, hogy a cselekvés következtében valami alacsonyabb helyre, a földre vagy valami alá kerül. Akit vagy amit *lelőnek, leütnek, lebunkóznak*, az a lövés, ütés, bunkózás következtében leesik ; amit *letakarnak, lezárnak, leöntenek*, az takaró, zár, illetőleg folyadék réteg alá jut. *Le* igekötővel fejezhetjük ki azt, hogy valamit alacsonyabb szinten rögzítünk : *leköt, lepecsétel, lehorogonyoz*; ugyanígy az írásjegyekkel, ábrázolással való rögzítést : *leír, lerajzol, lefényképez*; valamint azt is, hogy egyenletes, sima felületet hozunk létre, megszüntetjük valaminek a kiemelkedéseit, dudorait : *lecsiszol, lefarag, lelapít*.

Mindezekben az igékben már kisebb-nagyobb mértékben megvan az a mozzanat, amely minden ősi igekötőnkre jellemző : a perfekció, a cselekvés befejezettségének mozzanata. Azokban az igékben, amelyeket az aggályoskodók kifogásolnak, az igekötőnek már pusztán ez a perfektív funkciója érvényesül, s az eredeti térbeli irányra a leghalványabb utalás sincsen. Az ilyen igék egyáltalában nem mennek ritkaságszámba nyelvünkben. A cselekvés befejezett voltát érzékelteti a *le* igekötő ezekben az igékben : *letelik, leszolgál, lefizet, lefoglal, lemér, lezajlik, lejátszik, letagad, lebonyolít* stb. Igaz, hogy mindezek az igék ismeretlenek a régi nyelvben — a XVIII—XIX. században keletkeztek és jöttek használatba —, de ez csak azt bizonyítja, hogy a *le* perfektív funkciója későbbben alakult ki, mint a többi igekötőé, kialakulása azonban éppoly természetes úton történt, mint amazoké. Lehr Albert (MNy. 5 : 276) a népnyelvből idéz egy egész sereg *le* igekötős igét annak igazolására, hogy a *le* pusztán perfektív értelemben való használata éppenséggel nem idegen a magyar nyelvtől.

Manapság a perfekciót kifejező *le* elsősorban rokon értelmű, rokon fogalomkörbe tartozó igékhez csatlakozik. Ilyenek a mennyiségi csökkenést kifejező igék. Könnyen érthető ez, ha meggondoljuk, hogy a csökkenés, kisebbedés képzeete közel áll a térbeli süllyedéséhez, mint ahogy a növekedés képzeete is rokon az emelkedésével : a növekedést jelentő igékhez épp ezért gyakran *fel* igekötő járul. Így keletkeznek ezek az ellentétpárok : *fel-nagyít — lekicsinyít, felszaporodik — lecsökken, felmelegedik — lehűl, felgyorsul — lelassul, felerősödik — lehalkul* stb. A valóságos csökkenést jelentő igék min-tájára *le* igekötőt kapnak azok az igék is, amelyek értékcsökkenést, erkölcsi

alacsonyrendűséget, megvetést, gorombáskodást jelentenek: *lezüllik, lealáz, lezsid, leócsárol*; gyakran találkozhatunk — alkalmi képzésekként is — olyan igékkal, amelyek azt fejezik ki, hogy valaki sértő módon alkalmaz egy bizonyos megszólítást: *lemarház, lecsirkefogóz, letegez*. Egy mai elbeszélésben olvassuk: „Miféle ördög bújt belé, hogy *leedítezte* azt az asszonyt?” (Kortárs 1959. 1. sz. 34). Az egyéni képzésű igéből világosan érthető, hogy a szóban forgó asszony sértésnek vette, ha Editnek szólították.

A *le* igekötő sűrített jelentéstartalmú, úgynevezett pregnáns igékben valamilyen tartozás kiegyenlítését, lerovását fejezheti ki. Jókai egy regényében cigányzenészek mondják: „Az a mi házi urunk. Odamegyünk, *lemuzsikáljuk* neki a házbért” (Gazdag szegények 64). Lakásépítkezéssel kapcsolatban gyakran hallhatunk az építésre fordított összeg *lelakásáról*. A *lelakik* ige különben nem éppen új: már 1824-ben használta Fáy András (a készülő Nagyszótár anyagának tanúsága szerint). Nemrégiben ilyen című újságcikket láttunk: „Ahol *lefűtenek*”. Központi fűtéses épületről volt benne szó, ahol télen át gyengén fűtöttek, és a megmaradt tüzelőt az enyhe tavaszi napokban akarták sietve elhasználni.

Ezekon kívül még számos újabb keletkezésű igében van perfektív szerepű *le* igekötő: *lebarnul, lebélyegez, lefékez, leegyszerűsít, lefelel* (az iskolában; más; más; megfelel, mert ezt csak sikeres feleletre lehet mondani), *legyárt, leszámláz, leszavaz* (tárgyatlanul: „a választók 98%-a *leszavazott*”), *levizgázik* és szinonimái: *leérettségizik, leszigorlatozik, ledoktorál* stb. Vannak persze olyan divatszavak is, amelyekben a *le* használata valóban helytelen, mert fölösleges: az ige ugyanis önmagában is befejezett cselekvést jelöl, vagy pedig van más, régebbi igekötős kapcsolatunk, ami ugyanazt jelenti. *Értesít* helyett fölösleges *leértésít*, *igazoltat* helyett *leigazoltat*, *jelentkezik* helyett *lejelentkezik*, *közöl* helyett *leközöl*, *megbüntet* helyett *lebüntet*, *megfigyel* helyett *lefigyel*. Az apróhirdetések sajátos nyelvezetéből ismert *leinformálható* egy másik „gyanús” kategóriába tartozó szó, az *információképes* helyett áll; mai nyelvrendszerünk azonban inkább megtűri a jelöletlen határozós összetételeket, mint az idegen, főleg latin prefixumos igék előtt álló igekötőt. A *leellenőriz* és a *lekáderez* ellen tulajdonképpen nyelvhelyességi kifogást nem is igen lehet tenni; a környezet besugárzása, a lélektelen bürokratikus nyelvhasználat kellemetlen légköre az, ami ezeket az igéket ellenszenvenné teszi.

Érdekes szerepe a *le* igekötőnek az, amikor az ige jelentését az ellenkezőjére változtatja. *Lemond* valamiről tulajdonképpen azt jelenti: azt mondja valamiről, hogy nem kell neki; *lebeszél*ni valakit valamiről annyi, mint rábeszél, hogy valamit ne tegyen; *leszavaz*ni tárgyas használatban azt jelenti, hogy nemmel szavazni (leszavazták az indítványt; tárgyatlan használatban csupán perfektív); aki *leszok*ik a dohányzásról, az megszokja, hogy nem dohányzik. Névszókból *-z, -l* képzővel alkotott, valamivel ellátást jelentő igék *le* igekötővel valamitől megfosztást fejeznek ki: *lefegyverez, lefölös, leleplez*. Ezek analógiájára is keletkezhetnek új igék: a Magyar Nemzet 1958. aug. 1-i számában olvastuk, hogy a halpiacon *lepikkelyezik* az eladott halakat.

J. Soltész Katalin

Juhász Gyula ö-zése

I. Az a kérdés, hogy mit használhat fel a szépirodalom a nyelvi jelrendszer hatalmas anyagából — ha nem is egyhangúlag, legalább szótöbbséggel — eldöntöttnek tekinthető a költészet javára. Vagyis a téma, műfaj, költői egyéniség, a társadalmi-történelmi adottságok megszabta keretek figyelembevételével a nyelv teljes kifejezőkészlete mind függőleges, mind vízszintes tagoltságú rétegeivel az író, a költő rendelkezésére áll. (Vö. Komlós A.: A költőiség és a mai magyar líra. Csillag 1952. 604; T. Lovas R.: Milyen szavak valók a versbe. Nyelvművelő. 1956. 365. Úgyszintén Szorokin: NYIK. 5: 227; másként Gvozgyev: uo. 187. stb. A provincializmus szépirodalmi felhasználása körüli vitákról összefoglalóan MNy. 52: 517.) A magyar költői gyakorlat mégis azt mutatja, hogy Kölcsey ötnegyed százada elhangzott szigorú bírálatának ható sugara — tudva vagy tudatlanul — egészen napjainkig kiterjed. (Kölcsey — mint ismeretes — kifogásolta a tájszavak költői használatát, sőt egész csomó „alacsony kifejezést” törölni akart Csokonai, illetőleg Berzsenyi költészetéből. L. Tud. Gyűjt. 1817. 3.)

Jogosult-e hát egy provincializmusra mutató nyelvi sajátság vizsgálata, mégpedig olyan költőnél, akinek pályája minden parlagiasságtól eleve távol esik; akinek költészete sokféle nyugati „izmustól” terhesen, de inkább parnasszista, mint népi jelleggel indul; akit műveltsége széles látókörű européerré avat; aki radikális-demokrata felfogása mellett is mindvégig a polgári világnézet képviselője marad, s ez természetesen nyelvében is tükröződik? (Juhász Gy. költői pályájának, világnézetének alakulására nézve vö. Kispéter A.: Juhász Gyula. 1956.)

Ha az ö-zést mint pusztán nyelvjárási hangtani sajátságot tekintjük, valóban csak nagyító üveggel bukkanhatunk nyomára Juhász Gyula költészetében.¹ Nyelvünkben azonban már az irodalmi nyelv kialakulása óta,

¹ Ugyanez a helyzet akkor is, ha más nyelvjárási sajátságokat keresünk Juhász Gyula műveiben. Vannak ún. „tágabb értelemben vett” nyelvjárási vonásai (vö. Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástört. 1957. 9), amelyek azonban nem kizárólag a szegedi nyelvterületre jellemzők. Ilyenek pl. a) hangzónyújtás: *hívatalos, sívár* (Ö. 1: 19), *vívó* (Ö. 1: 26), b) *el* igekötő használata *meg* helyett: „...a kántor még egyszer, hosszú szentiváni énekkel *elkínozza* az élöket...” (Ö. 1: 60), „És lassacskán egyre jobban *elfakult* szemeiben az arany terem pompája” (Ö. 2: 40); c) a *nép* szónak következetesen csak többes számú használata: „Felpántlikázták és leitatták a *népeket*” (Ö. 1: 150), „És előtte monoton énekeket énekelnek búcsújáró paraszti *népek*” (Ö. 2: 14, és ugyanígy 2: 26, 40). S hogy ez valóban a szegedi tájnyelv megnyilvánulása, arról tanúskodik az a kis életkép, mely egyedülállóan közvetít tájnyelvi beszédet Juhász írásai közt: „Nagy feneővésben vannak a *népek* mindönütt” (Ö. 2: 26). Sőt a költemények közt is fölbukkan ez a népi forma, ha a vers témája, hangulata megengedi, illetőleg megkívánja „A söntés, mint a kaptár, zsong vasárnap, Az úri *népek* várni idejárnak” (Régi falusi állomáson); d) az értelem szerinti egyeztetésnek az irodalmi nyelvi szabályszerűség-től eltérő használata: „Azzal a páratlan *gárdával* volt egykorú és egyenrangú, akik

sőt már az azt megelőző időből is ismert az *ö*-zésnek egy más fajta, az *e* (*ë*) hang tehermentesítését célzó felhasználási formája is, melyet a nyelvjárásos *ö*-zéssel szemben irodalmi *ö*-zésnek szokás tekinteni (így Benkő Loránd — Terestyéni F., Az *ö*-zés irodalmi nyelvi szerepéről, MNy. 52 : 271.), s ha felhasználásában művészi tudatosság érvényesül, költői *ö*-zésnek nevezhetnénk.

Az *ö*-zésnek ilyen előfordulásai — főleg Petőfi és Arany óta — csaknem minden magyar költői műben fellelhetők. Hiszen a reformkorban kialakult irodalmi és köznyelvünk nem egy szónak *e*-zű, *ö*-zű alakját egyaránt elfogadja és használja. (Egy-két gyakori, tipikus példa : *fel*—*föl*, *csend*—*csönd*, *setét*—*sötét*, *veres*—*vörös*.)

Juhász Gyula az átlagosnál jóval többször, következetesebben él ezzel a variálási lehetőséggel. Ezért látszik helyénvalónak az *ö* irodalmi, illetőleg költői *ö*-zésének részletesebb vizsgálata. A vizsgálatokkal feleletet keresek arra a kérdésre, hogy

1. lehet-e valamiféle szabályszerűséget találni az olyan *e*-zű, *ö*-zű alakpárok használatában, melyeknek mindegyike elterjedt az irodalmi, illetőleg köznyelvben, s nem alakult ki köztük jelentésbeli megoszlás, illetőleg eltérés ;

2. vannak-e az ilyen szavak fölhasználásának külön szépirodalmi — főleg költői — sajátosságai.

Hogy e vizsgálódásoknak konkrét viszonyítási alapjuk legyen, meg kell néznünk ilyen szempontból 1. a mai és régebbi irodalmi és köznyelvi használatot ; 2. tüzetesen, egyes esetekre bontva fel kell tárunk Juhász Gyula *ö*-zű, *e*-zű szóhasználatát a teljes költői műben, illetve prózában. (Az egyes szóalakokat természetesen mindenkor a szövegkörnyezetbe beágyazott helyzetükben kell szemügyre venni, nem hagyva figyelmen kívül az előfordulások időbeli alakulását sem.)

Erre a szétválasztásra azért van szükség, mert a prózainál konzervatívabb költői nyelvünk a maga kötöttebb, merevebb műfaji, formai adottságai-val nagyobb gondosságot, tudatosabb, igényesebb nyelvhasználatot kíván meg. A próza viszont türelmesen elhordozza az olykor elnagyoltabb, ötletszerűen, következtelenül odavetett kifejezési formákat, nyelvi sajátságokat is. Vizsgálatomban így Juhász költői nyelvhasználatát tekintem irányadónak.

Juhász Gyula költészetében, illetőleg prózájában szembeötlő különbség mutatkozik az *ö*-zés tekintetében. Hasonló jelenség figyelhető meg a régebbi költői, írói gyakorlatban is. (Az imént idézett Benkő—Terestyényi dolgozatok adataiból is ki-kivillan ez a kettősség.)

II. Nem nehéz megállapítani, hogy *mai* irodalmi és köznyelvünkben a változatok előfordulási aránya erőteljes *ë*-zű tendenciát mutat. (Az inga

---

az emberi élet igaz és hideg ábrázolását hirdették” (Ö. 1 : 45). „Mikor az új, a tavalyinál külön, műveltebb, fiatalabb és erősebb lelkű *fiatalság* döngeti az idült és koravénnek született epigonok ajtaját, hogy eresszék be *öket*” (Ö. 1 : 48). Ennek ismeretében nem meglepő, hogy nem beszélhetünk Juhász tájszóhasználatáról sem. Az *ö* tájszavait félkezén is előszámálhatja az ember. A *kászolódik* (197), *pötykén* (172), *sömlék* (146), *surbankó* (Ö. 1 : 129) csak olyan fehér hollók, amilyenek a Csongor és Tündében, a János vitézben vagy a Toldiban is elbukkannak néha. (A Szegedi szótár értelmezése alapján *kászolódik* ’készülődik’, *pötyke* ’szép, csinos, kiöltözött’, *sömlék* [= semlyék, sömje] ’homokbuckák közt laposabb szénatermő hely’, *surbankó* ’fiatal parasztleány, aki legénysorba lép’.)

lengését talán legföltűnőbben a nagyon gyakran s nyilván öntudatlanul használt *fel—föl* igekötő alakpár jelzi.)

A publicisztikában pl. csaknem egyeduralomra tett szert az *e*-zés. Többek között a Népszabadság, Rádió Újság, Nők Lapja, sőt a szegedi Dél-magyarország hasábjai is ezt bizonyítják. Hasonló a helyzet a rádió közléseiben, a színpadi beszédben, a legkülönfélébb értekezletek nyelvhasználatában.

Még egy jellemző, konkrét adat a köznyelvi előfordulásokra: középiskolai érettségi vizsgát tett, tehát a nyelvileg iskolázott, lényegileg azonos műveltségi szinten álló magyar beszélő réteget képviselő száz főiskolai hallgató nyelvhasználatában így alakul az alábbi szópárok előfordulási aránya: *fel : föl* = 5,3 : 1; *felett : fölött* = 1,06 : 1; *csend : csönd* = 1,02 : 1. (A tiszta *e*-zők főleg a nagyobb városokból, elsősorban Pestről és — első pillanatra meglepő — az *ö*-ző vidékekről kerültek ki. Az előző megnyilvánulásokkal is egybevetve, az előfordulási arány azt jelzi, hogy köznyelvünkben az *e*-ző változat bizonyos finomabb, választékosabb jelleggel bír, s ha nem is durvább, de provinciálisabb színezetűek az *ö*-ző alakok. Az igazán finom hangulatok költőjének nyelvhasználata — mint majd látni fogjuk — rácáfol az ilyen megkülönböztetésre.)

Sajátságos helyzetkép alakul ki a mai értekező próza vizsgálata során. A nyelv- és irodalomtudomány művelőinek írásaiban váltakozva bukkannak fel a labiális és illabiális alakpárok. Íme néhány példa:

Pais Dezső túlnyomólag *e*-ző változatot használ. A *fel—föl* előfordulási aránya a megvizsgált lapokon (MNy. 54 : 52—61, 181—96) 10 : 1. Bárczi Gézánál fordított az arány (MNy. 54 : 257—70) a *föl—fel* használatában. Bóka László (Tegnaptól máig. 1958.) is jóval többször ír *föl*-t, mint *fel*-t. viszont a *pörös—panaszos* mellett *fergeteges*-t és *Petőfíhez*-t, *csengés-bongás*-t olvashatunk nála (i. m. 303, 298, 300, 309). „Alázatosan jelentem” című regényében *emberhöz, amíhöz* suffixumokat ír (1958 : 27, 32). Sőtér István (Világtájak. 1957.) általában az *e*-ző változatokat kedveli, de olykor lapokon át halmozódik nála a *fölismerés, mutathatják föl, fognak föl, fedeztük föl* stb. *ö*-ző változatok sora.

A nyelvészetben és irodalomtudományon kívül azonban csaknem valamennyi szaktudomány értekező prózáját az *e*-zés jellemzi. Erről vallanak az alábbi, különböző szakú egyetemi tan- és segédkönyvek: Arató E.—Mérei Gy.—Spira Gy.—Varga Z. : Magyarország története 1790—1849. (1957.) — Soó R. : Fejlődéstörténeti növényrendszertan (1953.) — Szele T. : Bevezetés az algebra (1953.) — Bulla B. : Általános természeti földrajz 2. (1954.) — Fogarasi B. : Logika (1953.) — Sz. n. Politikai gazdaságtan (1955.) stb. stb.

A mai szépirodalom végeláthatatlan lapjairól ismét tarka kép tárul elénk. Nem is meglepő, hiszen irodalmi, illetőleg köznyelvünk — tudva-levően — egyformán táplálkozott és táplálkozik az *e*-ző és *ö*-ző nyelvjárások forrásaiból. Ezért már a kibontakozás első szakaszán, a reformkorban is magában hordozta az ellentétes tendenciáknak egymással harcoló, de lényegében egyensúlyt is biztosító folyamatát. (Vö. Nyelvünk a reformkorban. 1955. 52—3, 58—9, 64, 321—4. stb.) Amit Deme László Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai kifejezőképességét vizsgálva mond, az irodalmi nyelvünk tudatosabb képviselőinek nyelvhasználatára nézve ma is érvényes: „Aligha lehet ez [ti. az *e*-ző alak helyenkénti fölcserélése *ö*-vel] más, mint annak az ismét csak esztétikai, jóhangzási igazságnak a felismerése, hogy az egyféle *e*-hangot használó irodalmi nyelv hangállományának szüksége van a lehetséges és nem

szélsőséges *ö-ző* alakváltozatok színező, élénkítő hatására” (Nyelvünk a reformk. 64). Tehát az esztétika, a jóhangzás kívánja meg és irányítja az *e-ző*, *ö-ző* szópárok változó használatát. Emellett a szülőföld, az író környezetének labiális vagy illabiális színezetű nyelvjárása alig-alig mutatkozik meg. (Vö. Tompa J. adatait Kazinczytól Arany Jánosig. Nyelvünk a reformk. 321—4.)

Juhász Gyula költői nyelvének átvizsgálása azonban arra int, hogy mégsem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni a szülőföld szűkebb határainak visszatükröződő erejét. Ilyen megállapításra jut Bóka L. is Arany Jánossal kapcsolatban: „Ez a tájnyelv [ti. a délkelet-tiszántúli], melynek determináló hatása versei ritmikájában s rímelésében minduntalan elárulja magát, jókorán telítődött régi irodalmi nyelvi elemekkel” (Tegnaptól máig 292). Ez az „elárulja magát” — úgy hiszem — általános érvényű tétel. Juhász Gyula nyelvművésze is emellett tanúskodik.

III. Juhász Gyula verseiben ilyen *ö-ző* szóalakokat találunk:¹ (el)föd (247, 306, 373), födöz (172), fölleg (198, 307), fürgetegez (172), gyöngö (175, 223), mögött (172), örömot (132), pörg (322), pöröl (326), röppen (285), söpör (254), szög (235), (hold)tölte (233), zöng (167), zöllér (357), valamint ösmer (89). E szavak legtöbbször illabiális változatát is használja a költő, amint hogy mindkét alakjuk egyébként is ismeretes az irodalmi és köznyelvben. Annyit tehát máris megállapíthatunk, hogy Juhász Gyula *ö-zése* nem lépi át az irodalmi nyelvhasználat kialakította határokat. (Az egyetlen határátlépés a „Szögedi interieur” verscím éppen úgy nem semmisíti meg ezt az általános tételt, mint ahogy Petőfi Hírös városa sem tekinthető másnak, csak szabályt erősítő kivételnek.)

Az említett *ö-ző* változatoknak az irodalmi és köznyelvi szokásnál gyakoribb felhalmozódása azonban föltétlenül amellettszól, hogy Juhász Gyulanál az *ö-ző* változatokat kell e szavak alapalakjának tekinteni. Erre mutat az is, hogy míg az *e-ző* szóalakok használata általában könnyen, természetesen megvilágítható a szövegkörnyezetbeli szituációból (java részük a rím kedvéért került a szövegbe), addig az *ö-zések* indokolása sokszor kérdéses marad; nem találunk rájuk közvetlen magyarázatot. Juhász nyelvhasználatának *ö-ző* jellege ütközik ki abból is, hogy bizonyos szavaknak csakis labiális változatai fordulnak elő a költeményekben. Így födöz, gyöngö, fürgetegez, pörg, röppen, söpör, (hold)tölte. (Ellenpéldaként csupán a *perdül*, *repül* igékre lehetne hivatkozni, mint amelyek csak *e-ző* alakban szerepelnek.)

Mindezek alapján a további vizsgálódás útja önként kínálkozik: számba kell vennünk a kettős alakváltozatban használatos szokat abból a szempontból, hogy mutatkozik-e bennük — a jóhangzás általános érvényű tételén belül — valamilyen rendszeresség.

Az egyes szavakkal kapcsolatban külön-külön végzett megfigyelések egybevetése alapján — Juhász prózájának, valamint a kortárs költők nyelvhasználatának figyelembevételével is — nyilván felsejlenek majd azoknak a szabályszerűségeknek a körvonalai, melyek a költői vagy egészében az irodalmi nyelvhasználat általános érvényű tételeivé válhatnak. (A szabályszerű-

¹ A példákat a legújabb kiadású (1956.) Juhász-kötet alapján közlöm. Rövidség kedvéért a szópéldák és szövegidézetek utáni számmal e kötet lapszámait jelzem, a verscímek kiírása helyett. A prózai utalásoknál az Örökség (1958. 1—2.) vál. művek lapszámait szerint idézek Ő jelzéssel.

ségek megállapításában nem tekintem pozitív értékűeknek azokat az eseteket, melyekben nyilvánvalóan a rím szabja meg az *e*-ző vagy *ö*-ző alak felhasználását. Az ilyen előfordulásokat a váltakozás esetei közé kell besorolnunk. Vö. alább : 1/e.)

1. *Fel*—*föl*. (Előfordulási arány 1 : 11.)

a) Veláris hangrendű igék előtt Juhász Gyula költészetében mindig *föl* használatos : *fölajz* (334), *fölborong* (228), *fölbűg* (35), *fölbukkan* (86, 343), *fölbukott* (325), *földanol* (185), *fölfog* (172, 242), *fölggyűjt* (53), *fölhasznál* (291), *följár* (335, 361), *följavul* (290), *föllángol* (178), *fölmutat* (374), *fölolvad* (230), *fölragyog* (49, 101, 244, 334), *fölszáll* (124), *fölszárad* (314), *föltámad*, -ás, -ó (176, 186, 224, 275, 277, 280, 309, 336, 338, 364, 368), *föltáró* (334), *fölujjong*, -ó (198, 66), *fölszong* (322).

Nem teljesen kivételtelenül, de lényegében ide csatlakozik a vegyes hangrendű szavak *föl* előtagja is : *fölrítés* (371), *fölpirkad* (109, 201), *fölszabadít* (273), *fölvidul* (279).

b) *Föl* alakváltozat szerepel akkor is, ha a palatális hangrendű alapige első szótagbeli magánhangzója *e* vagy *é* : *földereng* (71, 285), *fölemel* (210), *fölneged* (85, 238), *fölfedez* (293), *fölkel* (97), *fölnevet* (201, 254), *fölperzsel* (246), *föltesz* (55), *fölver* (256), *fölnendül* (173, 319), *fölneng* (271) ; *fölbreszt* (370), *fölékesít* (334), *fölérez* (233, 254, 348), *fölkél* (310), *fölnéz* (55, 57, 60, 171, 275, 285, 350), *fölrémlik* (229, 352).

c) *Föl* alakot használ a költő a nem igekötői, hanem önálló (indulat-) szókénti előfordulásokban is : „Előre, föl, fiúk leányok, ...” ; „Előre, föl és kéz a kézben...” ; „Előre, föl, miénk az élet...” (349) ; „...a mély hitet, vidd szertesztét, dolgozni, föl, mind, lankadatlan, amíg az élet fénye ég!” (209) ; „... az élet zúgó, örök árján szerencse föl! bátrak, merők!” (240).

d) *Fel* igekötő áll az olyan igék előtt, melyeknek első szótagbeli magánhangzója *ö*. Igaz, erre a „szabályra” mindössze két közvetlen bizonyító adatom van : *felködlenek* (245), *felkötve* (154). Hogy mégis szabályszerűséget merek itt feltételezni, azt támogatja egyfelől az 1/b szabállyal szimmetrikusan egybevágó aránypárba állítás lehetősége :

$$\begin{array}{c} \text{ö} : \text{e} = \text{e} : \text{ö} \\ (\text{földereng}) (\text{felködlik}) \end{array}$$

De főképpen megerősít e föltevésben a költő prózájának ilyen szóhasználata, mint *felnö* (1 : 314), *felöklel* (1 : 332), *felsőbbség* (2 : 98), holott egyébként prózájában alig fordul elő a *fel* alak ; valamint a prózában váltakozva használt *gyöngye*—*gyenge* szónak ilyen praefixumos alakjai, mint *leggyöngébb* (1 : 196), *meggyönggített* (1 : 204).

e) Váltakozva fordul elő Juhásznál a *fel*—*föl* alakpár elsősorban a rímelés következményeként :

kutyák vonítanak a holdra fel,
a túlsó parton varjúraj felel. (301) (Vö. 1/a)

Az Istenét berekben lelte fel,
hol szent tavasz szellője énekel. (187) (Vö. 1/b)

f) Az e) alatti példák más tanulságot is jeleznek: Váltakozás figyelhető meg akkor is, ha az igekötő különválik az igétől, és mögéje kerül:

a nép tovább él és hódít a munka,
de nem kel fel a császár és király. (336) (Vö. 1/b)

És jött a május. Ezer orgonának
lila bugája bűgött a napon
minden bokor virágba öltözött föl,
és a paréj is megnőtt szabadon. (347) (Vö. 1/b, ill. d)

Ez az utóbbi példa különösen figyelemre méltó, minthogy a *föl* előfordulását a tágabb szövegkörnyezetből sem tudjuk indokolni, s a megelőző három *ö* (öltözött) után — úgy érezzük — ide inkább az *e-ző* alak kívánkoznék.

Ebben a sorban: „míg állt, nem tűnt föl senkinek e tájon” (337) az 1953-i kiadásban (A M. klasszikusok sorozatban) „tűnt fel” olvasható (102).

Prózájában arra is találunk példát, hogy az eufónia kedvéért nem az igekötő, hanem az ige labiális—illabiális alakpárjait váltogatja az író: *föl-fedezze* (1 : 320), de *födözte föl* (1 : 326).

g) Váltakozás van azok előtt a palatális hangrendű igék előtt, melyeknek első szótagbeli magánhangzója *i* vagy *ü*: „Mily szörnyű, szörnyű erre hazám határát sírva kérdni, örömet és életet, mint hantolt, hús kísértetet földézni” (132). „Felejtést kaptak ők. De én az ő sírjukra gondolok és felidézem őket. Mindenik hanton egy mécesest gyűjtök...” (372). „Ma felidézünk sírból és homályból két tiszta lélek, szabad szellemek...” (244). „Síromban véltelek megérni, s alig mert halkuló dalom mint éji szellemet idézni, földézni forradalom!” (220).

„Majd lenn a sírban tudom, e két zöld fény lobog, az ifjúságból földtündöklő szemaforok!” (304). „De forr, de küzd, de várja sorsát, de tisztult és szent tűzben ég, fölötte az örök mennyország, s egyszer fölküldi a setét!” (240). „Az ablakon vasrácsok, holt virágok, a kertben karbol és jó illata, élő halál hevert kemény vaságyon és felüvöltött késő éjszaka” (212). (A szövegkörnyezetből kitűnik, hogy nem közvetlenül a rím vagy egyéb versritmikai tényezők követelik meg az egyik vagy másik alakváltozat használatát.)

h) Ugyancsak mindkét igekötő változat föllelhető olyankor, ha az ige első szótagbeli *e* hangját a második szótagban *ö* követi. (Vö. 1/b): „...vár egy napot fölkelőben, régi magyar temetőben!” (211), „várom a fölkelő napot...” (315), „A rongyaink zászlója fölragyog, rátűznek vígan a felkelő napok” (244).

2. *Felett* — *fölött* (Előfordulási arány 1 : 4).

A *felett* szóalakot majdnem kivétel nélkül csak olyankor használja a költő, amikor ezt a rím kívánja meg:

A végeken, hol nagy magányban éltem
S Rodostó gyásza szállt lelkem felett,
a néma dachban, büszke szenvedésben
fajom keserve, megértettelek! (80)

mely sírva vágtat át a híd felett,
míg szőke füstje a felhőbe leng, (124)

A hold ragyog a fák felett,
mint távol tájról üzenet. (173)

Ugyanígy: 43, 63, 64, 126, 137, 143, 149, 152, 153, 158, 185, 188, 196, 199, 201, 202, 227, 230, 237, 243, 263, 272, 274, 297, 304, 313.

Egy esetben nem közvetlenül, csak közvetve, mintegy negatív játsszik szerepet a rímelés:

És én tudom, hogy árva temetőn,
fáradt szívem felett
lidérc lebeg majd, hajnalt keresőn. (195)

Ide nyilván az átölelő rímelő sorok ő hangja miatt került az *e-ző* változat. Mindössze egyetlen olyan esetet találunk, amelyikben a *felett* alakváltozat — mondjuk így — l'art pour l'art fordul elő; a „Tonuzóba sírja felett” verscímében (92). Talán éppen a szóalak (Juhász számára) szokatlanabb volta miatt érezte ünnepélyesebbnek, „ódaibbnak” a költő ezt a változatot, s ez hozta létre az egyetlen szabálytörő kivételt.¹ Amikor ugyanis a rím nem játsszik közre, mindig *fölött* szóalakat találunk:

Tavasz van újfent. Ady Endre fölött
violák, rózsák, nárciszok éke nő
és forradalmas lelke napján
érik vetésed, arany jövendő. (195)

Ennek a (további versszakokban) rímtelen jambikus lejtésű versnek első sorbeli *fölött*-jét az előtte álló *e* hangú szóval (Endre) lehetne indokolni. (Ámbár még négy egymás melletti *e* hang sem riasztja vissza Juhászt; *erre-fele, egyszer emberek, rejtelmesen, sőt: könnyeztek e szegény szemek* találhatóak mindjárt a közvetlen környezetben.)

Verszenei okokkal lehetne magyarázni a *fölött* efféle előfordulását:

Bús táj fölött, báránfelhők alatt
ezüstöt önt az estbe egy harang. (160)

A jóhangzás, a sok *e* elkerülésének tendenciája indokolhatja a „fák fölött a béke kékje leng” (164), „Itt fölöttem tűnhetnek az évek” (164) stb. sorok ő-ző alakjának használatát is. De van a *fölött*-nek egy sor olyan előfordulása, amelyikben egyszerűen el kell fogadnunk, hogy Juhász Gyula jobban kedveli, természetesebbnek tartja a labiális alakot:

Sírom fölött hadd hallok rajta rajtát,
Mely diadalra viszi lobogóm (217)

¹ Aligha lehet általános érvényű és főleg állandó jellegű szabályt alkotni arra nézve, hogy egy *e-ző*, *ő-ző* alakpár két változata közül melyik az ünnepélyesebb, a választékosabb. A fönnebb felsorolt adatokból arra kell következtetnünk, hogy mai irodalmi nyelvhasználatunk inkább az *e-ző* formát kedveli. Nem lehetetlen azonban, hogy éppen az *e-zés* túltengése következtében az *ő-ző* alak fog költőibb hatásúvá válni. (Gáldi L. pl. választékosabbnak tartja a *fölemel*-t a *felemel*-nél.)

Tizenhat őszen új árokba hullt,
mint őszi rózsza temető porában,
fölötte varjak hada húz,
szegény hazátlan. (222)

De forr, de küzd, de várja sorsát,
de tisztult és szent tűzben ég,
fölötte az örök mennyország,
s egyszer fölküldi a setét! (240)

Ő áll, fölötte minden változásnak
s az évek adnak patinát neki! (283)

A falu tornya, mely csöndes nyugodtan
mereng a zsuptetők fölött, bizony
különb szívemnek, mint a cifra torta, (288)

Kavarog az élet, ám a Tisza ballag,
fölötte szép csöndes tavaszi fuvalmak. (310)

Itt virrasztottam álmaim fölött én,
mint kapitány a süllyedő hajón, (338)

A piros üdvözet pedig mosolygón
suhant, suhant a hívó nyáj fölött (353)

A gyémánt csillag áll fölöttünk
füstös lármában szelíden,
nyájas barmok között az almon
az Ácsnak Gyermeke pihen. (357)

Az égi zászlók
tovább lobognak és az óriások
tovább robognak és sírom fölött
oly szépen álmodik a végtelenség. (359)

Avar lesznek majd az avarban,
míg fölöttem a fiatal fák
a lombjaikat diadallal
az örök égnek fölmutatják. (374)

A prózai frásokat is figyelembe véve bátran elkönnyvelhetjük, hogy Juhász Gyula mindig *fölött* változatot mond, ha a rím vagy egyéb verszenei okok nem készítetik a *felett* használatára.

3. *Fenn* — *fönn* (Előfordulási arány 1 : 2).

A *fenn* szóalak előfordulása a versekben szintén a sorvégi rímelhelyezés nyilvánvaló következménye :

a néma temetőkben
ragyogva s jeltelen

a sírok sokasodnak,
tavasz lesz egyre fenn, (265)

És este jöttén olykor a magányban
bámulta a felhőket messze, fenn,
hogy tűntek el a kihúnyó egen. (362)

Ugyanilyen okkal magyarázható a „táncolnak ott fenn és elmúlnak itt lenn”
sor egymással szembeállított *fenn—lenn* alakpárja (305).

Egyébként Juhász Gyula itt is az *ö-ző* változatot kedveli :

Nem tudják, hogy felleg jár az égen
és kigyúlnak fönn a csillagok, (341)

Mikor az este csöndje és magánya
szűkös szobámban fönn virraszt velem, (351)

Ott fönn, ahol most vén harang dalol,
Dugonics András búsult valahol. (199)

A föld királyai előtt kevélyen
és magasán fönn hordom a fejem, (213)

Egy-két esetben persze itt is lehetne az *e* halmozódását csökkentő
tendenciára gondolni :

a föld alatt csirázik csak reményem
is ünnepem itt fönn nem lesz soha. (214)

feledni nem könnyű a föld ízét,
a csillagot fönn és a felleget. (260)

De az ilyen kétségeket eloszlatják, s az *ö-ző* változatnak mint — Juhász
számára — alapalaknak használatát megerősítik a versben és prózában
egyaránt következetesen előforduló *fönség* (vers : 287, próza : 1 : 347), *fön-
séges* (vers : 262, 274, próza : 1 : 288) szavak.

4. *Csend — csönd* (Előfordulási arány 1 : 3).

Az *e* hangalakú előfordulások legtöbbje itt is a rímelésből folyik :

az üdvösség tűnt föl az esti csendben,
de én partjára lépni elfeledtem! (96)

a söntés rejtekén élt Anca lelkem
s csodálkozott boros, bús éjek éjén,
ha az urak mulattak ott a csendben. (133)

A padokon pipázás, mély a csend,
A kutak gémje kék magasba leng. (161)

Néhány esetben az egymás után halmozódó *ö* hangok mellett a jóhangzás kívánja meg az *e-ző* alakot :

A hare az múló, ám a[~] csend örök
a föld alatt és csillagok fölött (190)

itt az idő örök csendje áll. (164)

(Verszenei képzettség nélkül is jól megállapítható a jelentős különbség az *örök csend* — *örök csönd*, még inkább a *csend örök* — *csönd örök* hangsor akusztikai hatásában.)

Van azonban a *csend* szónak egy-két olyan fölbukkanása, amelyeket nem tudunk külső tényezőkkel magyarázni :

a puskadörgés, árvák, özvegyek
hangos keserve és — a síri csend is,
amelyben egykoron elveszett! (48)

Az asztalon a Szentek Élete,
fametszetekkel, mély csend a szobában, (369)

El kell tehát fogadnunk, hogy a *csend* — *csönd* viszonylatában nincs meg az a szépen kialakult, szabályszerű rend, amelyet az eddig tárgyalt szópéldák tanúsága alapján fölfedezni szeretnénk.

Nyelvlélektani szempontból érthető a *csend*-nek ez a térhódítása. Juhász Gyula is — meg a köznyelv is — csak *e-ző* változatban ismeri a *csend-élet* összetételt (281, próza : 1 : 322). Bizonyos szószerkezetben is csak ezt a formát találjuk Juhásznál ; így „A többi néma csend” verscímében (100) s ugyanígy prózájában (1 : 23, 197, 2 : 49). A *csendélet*, *néma csend*-féle nyelvi jelek emlékképe nagyon is érthetően gyöngíti a *csönd* előfordulási területének határsáncait, és könnyen idézhet elő frontáttöréseket. Az ilyen kis határvillongás óva int attól, hogy mindenütt és mindenáron szabályokkal akarjuk megfékezni a nyelvhasználat rugalmasan lengedező ingáját.

5. *Csendes* — *csöndes* (Előfordulási arány 1 : 3)

Nem változtat az iménti megfigyelések eredményén a *csend* szó továbbképzett *csendes* melléknevének vizsgálata sem. Sőt az egyes esetek újabb dilemmák elé állítanak :

A szokásos egyszerű rímelésre csupán egyetlen példával lehet apellálni:

Enyém csak egy nagy honvágy, méla, csendes,
Ne nyúljatok a meztelen szívemhez. (205)

Jóval többször akad példa a három szótagú rímre :

- Megyek meghalni, párom, jer velem,
föld ősanánk ölébe csendesen. (170)

Fölzendül szépen, csendesen
a balalajka Szegeden. (173)

gyéren zendülnek ajkán s csendesesen,
De azért még pár nóta megterem! (271)

S ez rendjén is volna, ha ugyanakkor nem kellene észrevennünk, hogy ámbár Juhásznál nem ritka a három sorvégi magánhangzó egybecsengése, de éppen az *e-ző* rímekben (a hátulról számított) harmadik szótagot szívesen keveri *ö*-vel (esetleg *ű*-vel):

ég fele — gyökere
érezem — (könnyem)től szemem
(erjed)ő erők — (ger)jednek ők
(fe)jem felett — üzenet
ünnepén — (sze)retlek én stb.

Erre a diszsonáns tendenciára mutatnak ezek a sorok is:

a nyár halott vállára 'csöndesen.
Én kedvesem, én hűtlen kedvesem, (269)

Az emberek, az élők és halandók
elmúlnak tőlem lassan, csöndesen
és becsukódnak minden földi ajtók
és beborul egem és életem. (308)

Ha tehát Juhász Gyula nyelvi tudatában a *csöndes* szóalak éppen olyan eleven ható erővel élt volna, mint a *föl*, *fölött*, *fönn* vagy egyéb, ritkábban előforduló, de következetesen *ö-ző* alakjában használt szó, akkor az imént idézett három szótagos rímekben nyilván mindig *csöndesen* alakváltozatot írt volna. Várhatnánk ezt annnyival is inkább, mert egyéb előfordulásokban a *csöndesen* alak dominál:

fekete zászlód csöndesen lehajtod,
piros vitorlád kémli a túlpartot. (181)

ki doktor lesz művedből és idővel
egyetemen professzor, míg te szépen
és csöndesen árvácska, viola, (293)

A hó alól már dobban boldogan
a föld nagy szíve s csöndesen fogan
a csíra, (303)

A *csendesesen* szóalaknak fönnebbi, szabálysértő előfordulása így arra készítet, hogy ismét csak egy nyelvlélektani tanulsággal elégedjünk meg: Ahol a költő tudatában gátlástalanul merülhet fel az *ö-ző* emlékkép, ott nem tud áttörni az *e-zés*, és a *csöndesen* alak szerepel. (Így az utóbbi idézetekben.) Ha azonban az *ö-ző* alak emlékképét halványítja az *e-zés* analógiás vagy egyéb hatása (mint a három szótagú *e-ző* rímekben), akkor előtérbe léphet az *e-ző* tendencia is, kettejük harcából vagy a *csendesesen*, vagy a *csöndesen* kerül ki győztesen, létrehozva így vagy tiszta *e-e-e* rímet vagy az *ö*-vel

tarkított sorvéget. (Hogy az efféle esetekben a képzetmechanika tökéletlenségének vagy egyéb lélektani mozzanatoknak van-e és milyen szerepük van, illetőleg ezek milyen nyelvi következményekkel járnak, arra nézve természetesen további vizsgálatokra volna szükség.)

6. *Setét* — *sötét* (Előfordulási arány: 1 : 3).

A *setét* szóalakot kimutathatóan a rím kedvéért használja Juhász Gyula a nála jóval gyakoribb *sötét* helyett. Pl.:

Az egyiket, jaj, a nyavalya törte.
a másik úgy tördelte a kezét,
elkárhozottak sírnak így örökre
a szurkos éjben, mely égő setét. (212)

Nézte egy lány csillagszemét,
amely fényes, amely setét (250)

Tiburi völgyben, Róma szűz eger.
és szép, ha langy illattal a setét (167)

A párhuzam élesebbé tételének költői eszközére utal a *setét* változatnak ez a felhasználása: „fehér gyorsban, setét éjjel” (vö. fönebb: *fenn* és *lenn*).

IV. Hasonló módon végig lehetne vizsgálni Juhász Gyula költői nyelvének valamennyi labiális—illabiális alakváltozatban szereplő szavát. A csupán egy-két ízben fölbukkanó esetek azonban kevésbé alkalmasak szabályszerűségek elvonására. Annál fontosabb, hogy vajon a Juhásznál kialakult rendszerezés nyomai föllelhetők-e más, főleg kortárs költőknél is. Csakis ilyen egybevetés alapján gondolhatunk általános érvényű törvényekre.

A múlt század klasszikusainak labiális—illabiális nyelvhasználatát többen is vizsgálták. Az eredményeket legújabban a „Nyelvünk a reformkorban” tanulmánykötet szerzői summázták (i. h.).

Ady fiatalkori költészetének *e*-zű, *ö*-zű változatait Kovalovszky Miklós elemezte (MNy. 53 : 351 kk.). Az idevágó munkák teljes felsorakoztatásának igénye nélkül hadd említsem meg még a hangstatisztikai vizsgálatok közül az ugyancsak Adyval is foglalkozó Vértes Edit elemzéseit (NyK. 54—56).

Mindezekből a vizsgálatokból a labiális és illabiális alakpárok változásának színes képe bontakozik ki anélkül azonban, hogy olyan részletes szabályszerűségekbe rendeződnének, mint amilyeneket Juhász Gyula költői nyelvének ily vonatkozású elemzése eredményezett. Érdeemes tehát a Juhásznál nyert tapasztalatokat legalább néhány kortárs költő nyelvhasználatával egybevetni.¹

Ady költői gyakorlatának elemzése kétszeres tanulsággal is jár:

1. Az *ő* *ö*-zű, *e*-zű alakváltozatai nemcsak föltűnő hasonlóságot, hanem szinte teljes azonosságot mutatnak a Juhász-féle törvényszerűségekkel, s ezzel csábító utat nyitnak annak további vizsgálatára, vajon nem hozzá vezetnek-e

¹ Az egybevető vizsgálatokat a „Hét évszázad magyar versei” (1951.) válogatásából végeztem.

egy általános érvényű rendszerezés hajszályökerei. Íme néhány bizonyító példa:

Fel — föl:

Ad 1/a: *fölgyúltak, föl kacag, fölhoz, fölragyog, fölrobog, fölszáll, föltámad-, ás, föltár* (Szabálytörő példa nincs).

Ad 1/b: *fölbred, fölél, fölemel, (föl kell emelni), fölépül, fölé, fölzeng* (Kivétel a *fölemel* mellett előforduló *felemel*).

Ad 1/c: *Föl gyermekek, föl a szívvel.*

A *felett — fölött* szópár labiális alakjának kilenc előfordulása mellett egyetlen *e-ző* változat sem mutatkozott. Hasonló az eredmény a *csend — csönd*, illetőleg *csendes — csöndes* szavak esetében is. Juhással egyezően használja Ady a *fölséges, gyöngye, pör-,öl, röpdös, röpköd, zöng(ő)* stb. szavak *ö-ző* alakváltozatait is.

Tehát Ady költészetében is, mint Juhász Gyuláéban jelentékeny az *ö-zés* többlete az általános irodalmi nyelvi használathoz viszonyítva. (Az *e* hang terheltsége még így is jelentékenyen fölülmúlja Adynál az *ö*-hangét. Vértes E. adatai szerint a *fő-* szókezdő hangkapcsolat előfordulási aránya csak 16,7% az ugyanilyen helyzetű *fe-* 21,4%-ával szemben. I. m. 55: 148.)

2. Annál meglepőbb, hogy Kovalovszky fönnebb idézett kimutatásában (a fiatal Adynál!) a *esupán e* hangú változatok közé sorakozik a *csend(ül)*, *perel, repdes, repül* (i. h. 354). A valóság hú képét persze majd csak a teljes költői mű földolgozása fogja megmutatni. De annyi már az eddigiekből is megállapítható, hogy a tiszántúli *e-ző* vidékről származó Adyt a költői tudatosodás vezette fokozatosan az *ö-zés* egyre bátrabb használatára.

S mi a helyzet Juhász Gyula nyelvjárási örökségével? Elég egy pillantás a Juhász-versekből idézett példákat jelző számokra, s rögtön szembetűnik, hogy az *e-ző* alakok java része nagyobb lapszámokkal jelentkezik. A keletkezési idő rendjébe szedett versek tehát ellenkező előjellel, de pontosan ugyanolyan költői tudatosodásról tanúskodnak, mint amilyen Adynál is érvényesült.

Tóth Árpádnál a *fel* használata uralkodik ugyan, de már a *csend* mellett gyakoribb a *csönd*, még inkább a *csendes* melletti *csöndes*. A *felleg, repül, reppen* alakokkal egyidejűleg *gyöngéd, söpör, szög* szókat is találunk.

Babits és *Kosztolányi* a *fel — föl* igekötőnek csakúgy, mint a többi megvizsgált szónak *e-ző* alakja mellett gyakrabban használja a labiális változatokat; lényegében a Juhász-féle rendnek megfelelően.

V. Valószínű, hogy a dolgozatomban bemutatott vizsgálatok kiszélesítése újabb eredményeket, újabb szabályszerűségeket is föltár. Lehet, hogy a Juhász Gyula költészetében mutatkozó törvényszerűségek egyike-másika módosul vagy elszigetelt jelenség marad.¹ Annyi azonban — úgy gondolom — az eddigiek alapján is leszűrhető, hogy az effajta vizsgálatok nemcsak Juhász Gyula költői művészetének kevésbé ismert rétegeibe engednek bepillantást, s nyitnak föl újabb zsilipeket a verselemzés akusztikai és egyéb területein,

¹ Nem változtat a Juhász-féle *ö-zés* szabályszerűségeinek tényén Kniezsa Istvánnak az az igen figyelemre méltó megjegyzése sem, hogy a század eleji helyesírási szabályzatok a váltakozó alakpárok közül bizonyos esetekben az *ö-ző* formát állították előtérbe, s ezt Juhásznak mint magyar szakos tanárnak ismernie kellett.

hanem az irodalmi nyelv története és fejlődése szempontjából is általános érvényű tanulsággal hasznosíthatók.

Ha egy mai író, költő nyelvhasználatában nyelvjárási sajátságok következetes előfordulását ismerjük föl, azt az egységes irodalmi nyelvi norma színezésének, mégpedig tudatos, hatáskeltésre szánt színezésének könyveljük el; vagyis a nyelvjárást megnyilvánulásokat mint stílusjegyeket vizsgáljuk és minősítjük. (Vö. Deme L., *Nyelvünk a reformkorban*. 49.)

Juhász Gyulának most áttekintett, következetesen, szabályszerűen ismétlődő *ö*-zéséről is bátran megállapíthatjuk, hogy az a költő kifejezőmódjának jellegzetes és többé-kevésbé egyéni színt, ízt kialakító eszköze, vagyis stílusjegye. Ennek a kifejező eszköznek stilisztikai értékét, expresszivitásbeli funkcióját keresve mégsem mernék többet tulajdonítani neki annál az általános szerepnél, amely már eddig is kiviláglott, hogy ti. a nyelv hatalmas instrumentumának egy parányi, nem nagy jelentőségű alkatrészéről van csupán szó, amely azonban az avatott művész kezében hatékonyan fokozni képes a nyelv rugalmasságát, hajlékonyságát, egyszóval költői szépségét.¹

Juhász Gyula *ö*-zésének értéke — fölfogásom szerint — éppen abban van, hogy az egységes irodalmi nyelvtípushoz odasimuló, tőle alig észrevehetően különböző képességével példát mutat fonémaállományunknak a megszokásosnál hajlékonyabb, változatosabb alkalmazására. Hozzásegít ahhoz, hogy az *e* hang túlterheltségét az irodalmi, ill. köznyelvi használatban is bátrabban és tudatosabban csökkentjük.

Ha az olvasó szemét, fülét nem sértette ez a dolgozat (persze csak a hangállomány fölhasználása tekintetében), akkor a Juhász Gyula-i *ö*-zés törvényszerűségei máris megkapták a szabadalmi fémjelzést.

Benkő László

Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A gólyakalifa” című regényében

A Gólyakalifában — mint ismeretes — Babits Tábory Elemér „önéletrészlet”-ét adja. A regény az első világháború előtt, 1913-ban íródott. (Mai formáját azonban az 1916-i átdolgozásakor kapta.) Orvosi-lélektani témájú mű, amely egy szkizofréniában szenvedő fiatalember élete néhány évének tragédiáját beszéli el, azt a drámai küzdelmet, melyet a kapitalista társadalom napos oldalán élő — a szerző ideológiai korlátait világosan megmutató megrajzolás szerint —, előkelő, jómódú, jó megjelenésű, tehetséges úri fiú folytat az álmában előbb csak néha-néha, később rendszeresen jelentkező másik énjével, a nyomorban tengődő, tudatlan, erkölcsi gátlásokat nem ismerő asztalosinas-díjnokkal.

¹ Sajátos funkciót, szóló szerepet csak az olyan kivételes esetben kap Juhásznál az *ö*-zés, mint a „szögedi intérier” vagy a szereplőit nyelvjárásban beszélgető karcolat.

Magának a regény egészének értékelésével nem kívánok foglalkozni. Ez egyrészt távol esik szakterületemtől, másrészt kitűzött céloom eléréséhez erre nincs is szükség. Nem tartom feladatomnak itt még azt sem, hogy részletesen elemezzem, milyen lenyűgöző erővel bonyolítja Babits ezt a szükség-szerűen tragikus végű kettősséget. Ennek csupán egyetlen eszközét kívánom bemutatni. Babits nem leírja, elbeszéli Táborny Elemér betegségét, azt a küzdelmet, amely Táborny Elemér lelkében végbement tudatának szinte teljes megzavarodásáig, hanem vele magával íratja le, „önéletírás”-t ad. Így megvan a módja ahhoz, hogy a leírásban a néha orvosi elemzésszerű részletesség mellett más eszközökkel is éljen, hogy bizonyos esetekben a leírás helyett felhasználja az elbeszélő igei személyének változtatását is, s ezzel egyúttal a cselekményt is mozgékonyabbá, képszerűbbé tegye.

Azt szeretném tehát itt most megmutatni, hogy Táborny Elemér két „élete” tragikumának megrajzolásához, e két élet összefonódásának, sőt fokozatos összemosódásának érzékeltetéséhez milyen művészi érzékkel használja fel Babits az igei első és harmadik személyt, hogy ezzel az egyetlen eszközzel is mennyire kézzelfoghatóbbá, érezhetőbbé teszi az olvasó számára azt a kétségbeesett, versenyfutásszerű harcot, melyet Táborny Elemér vív saját álombeli énjével. Ez a kis részletkérdés egyúttal némi adalékul is szolgálhat tartalom és forma viszonyához a regényben.

Maga a regény az említett kérdés szempontjából két részre osztható : az álombeli én asztalosinas-élete, illetőleg ennek folytatása, a lopott bizonyítvánnyal állásba kerülő díjnok élete. Megjegyzem, hogy sem az asztalosinasnak, sem később a díjnoknak nincs neve. Pontosabban : az úri fiú Táborny Elemér végig egyikük nevére sem emlékszik (91). Ennek megfelelően a regény második felében, ahol a személyek már erősen keverednek, a *Táborny Elemér, Elemér* mindig az úri fiú neve, a „másik” mindig csak *díjnok*. Az *én* viszont egyaránt vonatkozik mindkettőjükre.

Az első rész cselekménye a gimnáziumi ifjúság majálisával indul meg. Itt látja meg Elemér Kincses mérnököt :

„Néztem, néztem folyton az amerikajárt mérnököt. Nem bírtam a szemem levenni róla. Sejtettem már akkor, hogy most kezdődik valami? — egész életemnek kinszenvedése? — Alig. De ez az arc... Láttam már valahol? *Erre az arcra határozottan emlékeztem*” (14).¹

Táborny Elemérben bizonyos halvány sejtések álombeli életére vonatkozóan már eddig is éltek, de ettől az estétől kezdve emlékszik is álmaira, és álmában éli az ügyetlen, butácska asztalosinas életét, akit a mester gorombasága és a segéd urak gonoszsága szökésre készítet. A városba megy, de nyomora ott sem szűnik, hasonló korú társai ott is gúnyt űznek belőle.

A regény menete itt még viszonylag lassú. Az asztalosinasnak tulajdonképpen csak két napját ismerjük meg (22—35, 45—55), utána az álom megszűnik, illetőleg érezzük, hogy valahol a „mély”-ben folytatódik, de Elemér nem emlékszik rá. Az álmot ekkor még maga is valóban álomnak

¹ Idézeteim a következő kiadásból valók : Babits Mihály : A gólyakalifa — Kártyavár. Európa Könyvkiadó. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 408 lap. Szerkesztő bizottság : Basch Lóránt, Illyés Gyula, Keresztury Dezső.

tartja, az asztalosinas élő, vér-hús voltát még maga sem hiszi, bár ilyen sejteések már ébrednek benne. Az első álom után így gondolkodik :

„Ah, most megfogtam! Most az egyszer emlékszem mindenre!

És akkor, egy pillanatra, eszembe ötlött már a borzasztó gondolat :

— Ki biztosít róla, hogy éppen ez a szép élet a valóság — és nem az a másik?

De jól tudom, hogy ez csak amolyan filozófiai lehetőségként villant meg fejemben, mint ahogy mindig szoktam gyermekes pesszimizmussal filozofálgatni. Egy pillanatra sem gondoltam komolyan” (36).

Az álom részleteit bogozgatva teljesen megnyugszik annak álom voltában :

„Ez a felfedezés [hogy ti. az asztalosinas gyermekkorának bizonyos részleteire, is visszaemlékszik] eleinte nagyon megdöbentett. Hisz ez valóban annyit jelent, hogy két életem van, két múltam. De hamar megnyugtattam magamat. Az bizonyos, hogy ez a második múltam nem egyéb, mint egy rossz álom, talán most már többet elő sem jön, kitudom magamból...

Felülkerekedett bennem a kalandvágó gyermek: örültem az álomárnyéknak” (37).

Amikor az álom egy időre nem folytatódik, szinte már sajnálja is :

„És némsokára azon gondolkodtam — és bevallom, bizonyos sajnálattal gondoltam rá —, nem szűnt-e meg egészen az én mindennapos, gonosz, lidérenyomásos álmom?” (61).

Mindezekből szinte természetesen következik, hogy Táborny Elemér nemcsak önmagáról beszél első személyben, hanem az asztalosinasról is, hisz saját magáról van szó, álmodik :

„Egyszerre egy nagy bal kéz markolt hosszú üstökömbbe, és tépve felrántotta fejem a párnáról” (23). — „Az udvaron át a műhelybe szaladtam... tudtam, hogy a gazda még egy darabig nem jön ide” (25). — „És ekkor a fülemre szállt egy légy. Önmagamról megelégedkezve kaptam oda — és most már zöld lett a fülem is” (29). — „A városba megyek — gondoltam” (46). — „Mentem, amerre a legtöbb ember ment. De nem merem szólni senkihez. Bámészkodva ácsorogtam, fáj a fejem, szerettem volna leülni az aszfalt szélére” (49). — „Mégsemmisülve párologtam tovább. A kiflisbolt még mindig csábított, de most már szó sem lehetett merészebb lépésről. Egy sötét mellékutcába vonultam gyümölcstelen tünődésre” (54). — Stb.

Ebben a részben egyetlen esetet (45. l.) nem számítva végig, következetesen első személyt találunk, s az első személy használata itt az olvasó számára is egészen természetes, hűen tükrözi Elemér lelki állapotát.

A regény cselekménye tulajdonképpen a második részben gyorsul meg, különösen az álomnak újra való jelentkezése után. A lélekrajz itt kezd egyre jobban bonyolódni, a két én itt kezd egyre jobban összefolyni. Táborny Elemér egyre inkább azt kezdi érezni, sőt hinni, hogy nem egy álombeli élete is van, hanem két életet él. Mikor először találkozik eggyel „az utca lányai közül”, s valami örült, vad vágy rohanja meg, rádöbben, hogy „felébredtem a másik létemre... De ez csak egy percig tartott, egy perc múlva már megint én voltam, Táborny Elemér, a szép, kedves úri fiú” (67). Velencében, Etelkával való találkozásának boldog estéjén nagyon fél elaludni, s nem alaptalanul, mert újra jelentkezik az álom: „ezen az estén ébredtem újra a másik életemre” (75).

Újabb álmái birtokában pedig már egyre jobban megszilárdul benne a két élet tudata :

„Minden, minden borzasztóan összevágott. Kísérteties pontossággal illeszkedtek két életem legkisebb mozzanatai egymás fölé. Mint két papírlap, melyek ábrái tökéletesen fedik egymást, egy perc, egy óra sem csúszott volt félre... akkor rögtön éreztem, hogy többé nem tudom ezt a dolgot álomnak tekinteni — többé sohasem tudom... Nem, ez egyik sem álom: ez kétféle élet” (87).

Ettől kezdve a két élet úzi-hajtja egymást, néha laponként, sőt bekezesenként váltakoznak, olykor szinte észrevétlenül folynak át egymásba, s ez tükröződik a személyek használatában is.

Az első személy egy darabig még ebben a részben is megmarad a díjnokra is, de egyre gyakrabban feltűnik a 3. személy is. Szépen mutatja ezt a következő részlet, ahol először Elemér önmagáról beszél 1. személyben, majd 3.-ban, átsiklik a díjnokra 3. személyben, majd átvált — mint díjnok — 1. személyre, szinte észrevétlenül:

„...valami húzott ilyenkor az ágy felé, mintha valami szerencsétlenség érne, ha nem feküdnék le idejében. Most már tudtam, mi volt az: a díjnoknak reggel jókor hivatalba kellett menni, ezért Táborny Elemér kényszerült korán elaludni.

És Táborny Elemér soká aludt; leggyakrabban tíz-tizenegy óra lett, mire felnyitotta szemét. Pedig a díjnok még ebben az időben elég korán lefeküdt, nagyon is korán lefeküdt, vacsora nélkül — és alvással pótolta az evést.

Igen, igen... Néha megtörtént, hogy Táborny Elemérnek este valami ok miatt tovább kellett fennmaradni. Ilyenkor a díjnok elaludt és elkésett a hivatalból. És látnia kellett, hogy kapott a vörösarcú irodavezető homloka friss fehér csíkokat a ráncoktól, és hallani, amint ostobán élcelődött rekedt hangján, amely olyan volt, mintha valami fát körömmel kapartak volna.

— Tehátlan ismételten el tetszett aludni a nagyságos úrnak.

Morcan néztem ilyenkor a rubrikás papirosra, és szerettem volna megölni az irodavezető urat” (83).

A 3. személy használata egyre sűrűsödik, különösen a díjnokra vonatkoztatva, de Elemérrel kapcsolatban sem ritka. Például:

„Egy kis időre elszenderültem, és most a díjnok ébredt fel a kényelmetlen hivatali díványon. Rögtön ki kellett rohannia: az ő gyomra is fel volt keveredve a részegségtől. Aztán ledől megint, buta, boros álomra. Ekkor Elemérnek kellett kirohanni a fedélzetre. A matrózok ott ültek trikóban, félig meztelen, és halkán, gúnyos nyávogás módjára valami nótát dúdoltak felváltva. A hideg, sós víz csapta meg ajkamat...

Megtörve értem reggel Fiuméba. De bármily kínos éjszaka volt ez, mégis örültem, hogy legalább egy éjet sikerült ellopnom a díjnoktól. A díjnok is örült, hogy átaludta a napot, és megspórolta az ebédet is” (101).

Hogy a 3. személy használata ebben a részben nem véletlen, hanem tudatos művészi törekvése az írónak, erre mutat Táborny Elemérnek ez a megjegyzése is: „Ó, milyen jó így harmadik személyben beszélni arról az undok magamról!” (101).

Elemér lelkileg egyre jobban összekuszálódik, és komolyan kezdi hinni, hogy a díjnoké az igazi élete, s Elemért csak álmodja (103). Ennek megfelelően az 1. és a 3. személy használata is kaotikusan kezd keveredni:

„És most megint vad élet kezdődött, vad éjjeli élet. Az éjszakai mulatóhelyek törzsvendége lettem. A sok virrasztástól beesett az arcom, karikát kaptak a szemeim. Ó jaj! Féltem a tükröktől: kezdtem hasonlítani a díjnokhoz. A díjnok pedig megint későn, mind későbbben járt a hivatalba, elaludt az íróasztalon a másolt akta fölött, és gyakran, még mikor írni látszott is, akkor is voltaképp aludt, és csak automatikusan mímelte tolla a mozgást. A kollégákkal az emlékezetes borozás óta, amikor úgy kinevettek, nem szóltam egy szót se. A kók emberrel, állítólagos rokonommal, kerültem az egyedül-létet, mert tudtam, hogy új szemrehányások jönnek. Most már nem törődtem senkivel. Éjjel lumpoltam a bélyegpénzből, és a vörös kaszirosnót ostromoltam szerelmmel...

És nappallá tettem az éjjeleket azért az éjjeli nőért, aki Silvianak másik alakja volt. Most már úgyis mindegy! Nappallá tettem az éjjeleket, mint Táborny Elemér. A nappal és éjszaka szerepe kicserélődött, de különben semmi sem változott, és a másik éneket le nem rázhattam, csak az életét tettem még gonoszabbá. És ha erővel nem akartam aludni, hát éjjel, a mulatóhelyek asztalainál, a jégbehűtött pezsgősüveg mellett, vagy reggel, a kávéházban, az újságok és a konyak fölött egyszerre csak lehullott a fejem, és felébredt a részeg díjnok, a hivatalban vagy a sétány padján, és irt tovább vagy elment egy paddal tovább.

„A két életem mindjobban egymásba szövődött” (104–5).

A regény vége felé Elemér hazautazik, eljegyzi Etelkát. A hazai környezet, Etelka jelenléte egyrészt megnyugtatóan hat rá, másrészt azonban fokozza lelki gyötrelmeit. A képek forgásának kaotikus sebessége csökken. Elemér ismét úgy kezdi érezni, hogy „Ah, mégis Elemér az igazi, élő, amaz csak egy árnyék, köd!...” (112). S a személyek használatában is újból az 1. személy válik gyakoribbá, majdnem általánossá. Az 1. személynek ez a túlnyomó használata hangulatában azonban már egészen más, mint a megelőző részben, az asztalosinással kapcsolatban. A rövidesen bekövetkezendő tragédia feszítettsége érzik benne. S ezt az érzést csak fokozza még az az egy-két, zárójelben odavetett 3. személyes mondat a 113. lapon a díjnokról, a 119.-en Elemérről.

Elemér a regény legvégén elmondja Etelkának kísérteties harcát a díjnokkal. Etelka igyekszik megnyugtanni őt, s rábírní arra, hogy ölje meg a díjnokot:

„Nézd csak Elemér. Az a másik, a díjnok, aki megkeseríti az életedet, aki vétett ellened és ellenem, csak egy gonosz álomkép, egy árnyék, mely kíméletet nem érdemel. Öld meg! Öld meg, mondd neki, szuggeráld neki, hogy ölje meg magát, mért nem hagytad őt már régen elpusztulni?” (132).

Elemér most már valóban hajlik erre a gondolatra, nem fél tőle, de elhatározásából szükségszerűen következik, hogy a díjnok ismét távolabb kerüljön tőle, 3. személlyé váljék, s az 1. személy csak Táborny Elemér legyen:

„...Nem fogok többet félni. Ma, ha felébred a díjnok, ott a szállodai ágyon, veszi a revolvért, és agyonlövi magát. Ezt bizonyosan tudom, érzem, hogy most oly erős az akaratom, a Táborny Elemér akarata, hogy nem tud, nem tudhat neki ellenállni...”

„Ma eldől minden. Ma a díjnok megöli magát” (133).

S ezen az éjszakán a díjnok valóban megölte magát, de — amint „Az író levele” tudatja velünk — Elemért is halva találták szobájában „a homlokán lőtt sebbel, és semmiféle fegyver sem volt körülötte” (133). A tragédia — mint várható volt — bekövetkezett.

Az író az olvasó érdeklődését végig le tudja kötni, sőt az események bonyolódásával egyre jobban képes fokozni. Ezt számos eszköz felhasználásával éri el: a cselekmény tartalmával, a képek forgásának gyorsításával, Elemér vívódásának részletes megrajzolásával stb., de nem csekély mértékben járul mindehhez az igei személyek használatának az a művészi variálása is, amelyet fentebb vázoltam. A bemutatott anyag egyúttal azt is igazolja, hogy az igei személyek változtatása az adott esetben nem valami öncélú játék, pusztán írói fogás, hanem a regény tartalmával szorosan összefüggő, abból egészen természetesen adódó megoldás, a kitűzött célt, a lélekábrázolást kiválóan szolgáló írói eszköz.

Imre Samu

Sárszeg

Adalékok az írói (irodalmi) helynévadáshoz

1. J. Soltész Katalin „Az irodalmi helynévadás” című dolgozatában (Nyr. 82 : 50—61) a szépirodalomban felbukkanó helyneveket tanulmányozza. Már bevezetésként kénytelen megállapítani azt, hogy az irodalmi helynévadás eddig kívül maradt a vizsgálat körén, holott „az írók nemcsak személyneveket, hanem helyneveket is alkotnak, s ezeket is művészi céljaik szolgálatába állítják” (i. m. 50). A továbbiakban — mivel irodalmi művek földrajzi névanyagát vizsgálja — elsősorban a két terület kutatójának, Kovalovszky Miklósnak (Az irodalmi névadás. MNyTK. 34) és Lőrincze Lajosnak (Földrajzainév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949.) tárgyalási szempontjait követi.

A névkutató számára az irodalmi művek helynévanyaga csak abból az okból lehet fontos, hogy az a földrajzi nevek melyik csoportjába sorolható, jelentéssel bír-e vagy sem; hasonlít-e meglevő helynévhez vagy nem stb. Adolf Bach nagy névtani monográfiájában (Deutsche Namenkunde. Heidelberg, 1954. Bd. II/2) csupán rövidke szakasz tárgyalja a német irodalomban felbukkanó helynév-típusokat, de nem mint irodalmi-írói alkotásokat veszi őket szemügyre, hanem olyan tréfás képzésekként, amelyek a valóságban nem létező földrajzi neveket jelölnek, tehát valódi helynevekkel nem egyeztethetők. (§. 740 : „Nicht eigentlich naiv, aber echt volkstümlich sind jene Scherzbildungen, die ON darstellen, denen ein wirklicher und bestimmter Ort oft gar nicht entspricht” (I. m. II/2 : 546).

Az irodalomban jelentkező helynevek kutatójának — úgy vélem — Kovalovszkyhoz hasonlóan, az írók névadási szempontjait kell vizsgálnia. A mesterséges, irodalmi helynévadást kétségtelenül befolyásolja, bizonyos mértékig irányítja is a földrajzi nevek alakulása. Azonban azt, hogy — adott esetben — az író miért ad vagy nem ad nevet annak a helynek, ahol műve lejátszódik, miért választ a valóságban létezőkhöz hasonlót vagy tőlük különbözöt, hogy a választott helynevek korok, művek, sőt műfajok szerint is változók — mindennek felkutatásához, magyarázatához tüzetes, az egyes írókra és — legalábbis — számottevő műveik helynévanyagára kiterjedő vizsgálat szükséges.

Az úgynevezett „irodalmi” helynévadásban tehát jórészt „írói” névadási kérdéseket kell látnunk (vö. Mikesy Sándor : Írói névadás — irodalmi névadás. MNy. 55 : 110—2), mert kutatni érdemes az írásművekben adományozott helynevek, földrajzi nevek mögött lappangó, majd felszínre törő egyéni írói élményanyagot is, hiszen a típusokba soroló névtani kategóriák más oldalról, más fényvel világosulnak meg előttünk, ha figyelemre méltatjuk őket.

2. Az alábbiakban — az írói élményanyag alapján — Kosztolányi helynévadásához szolgáltatók néhány adalékot.

Kosztolányi regényeit — furcsa és szokatlan osztályozási szempont — szűk térben bonyolítja. A véres költő — történelmi jellegű. Az Édes Anna (1926.) Budán, a Krisztinavárosban, topográfiailag körülrajzolható területen (Vérmező, Attila utca, Gránit lépcső stb.) játszódik. A rossz orvos (1921.) hősnője, Vilma vidékről kerül fel Budapestre, amikor férjhez megy. Ez a vidéki város az Alföldön van, közelében tó, melyen nyaranta

csónakkirándulásokat rendeznek (51), de a Pestről szülei látogatására hazautazó Vilma nagyon rosszul érzi ott magát: „Ólomnehéz nyári éjszaka feküdt mellére, csillagok nélkül, melyet a vidéki por sűrűvé és fullasztóvá tett” (44). Vilma szülei, az öreg gyógyszerészek „hosszú, fehér földszintes házban laktak, a város főutcáján” (42). A Pestre visszatérő asszony: „Két hét múlva gyorsvonaton robogott vissza végig az Alföldön, melyet annyiszor látott a vonatablaktól, hogy minden jelzőoszlopot és mérföldkövet ismert rajta. Mezők suhantak el, gémeskutak, gulyák, mocsarak, szármártóvisek, kék mezei virágok, pipacsok. A kövér nyár, dinnyék és tökök sárga koszorújában aludt” (51). Ebben a regényben nem szerepel Budapest nevének kívül egyetlen helynév sem, amely az események, élmények színhelyét jelezné. Az utalások általánosító jellegűek (Alföld, por, főutca, Szent Anna gyógyszertár, Templom tér stb.); számos alföldi kisvárosra vonatkoztathatnánk őket. — Mégis figyelniük kell rájuk, mert felbukkannak, visszatérnek Kosztolányi más műveiben is; esetleg közvetlenebb jelzések társaságában, hiszen már első verseiben és a Szegény kisgyermek pályaszaiban is találkozunk ezekkel a motívumokkal:

Másként halálos csend és néma úntság
Poros akác-sor, vakolatos utcák
(Összegyűjtött versei 86)

Pipacsos alföldi út,
forró délután.
(Öv. 134)

Ez a kép tűnik fel néhány novellában is: „A kisváros alszik. Házai fehérlenek, ablakai barátságatlanul villognak a fény önkívületében, hasonlóan valamelyes iszákos vagy örült szeméhez, aki csak bámul a porba és nem lát. — Távolságban a huszárok lovardája, melynek eresze már ad valamicske árnyékot, a gyep, melyen pitypangok nőnek, méhek, darazsak zümmögnek” (A kövér bíró. Novellái 1: 25). — Vagy: „Ha esett az eső és sárba fulladt a kisváros” (A nagy család. Novellái 1: 490). — „Rekkenő reggel volt, vasárnap. Mihelyt megvirradt, a sárga napfény pállott pocsolyákban pezsgett a homokbuckákra” (Hét kövér esztendő. Novellái 3: 118). A nap, mint egy örült részeg, aki rumtól rugott be, vörös pofával bámult szét az alföldi rónán és tüzet, lávát okádott mindenüvé” (i. m. 120); „utánunk pedig a forró alföldi porfellegekben, a délvidék tüzes számumjában több kocsin baktat a társaság” (124).

Az idézettek a homokba-sárba fulladt alföldi kisváros képét segítenek egy-egy jellegzetes vonással megrajzolni. Néha apróbb mozzanatok, parányi motívumok teszik élesebbé, sőt egyedibbé ezt a képet (a huszárok lovardája). Ilyen a következő novellakezdetés is: „Sétálok anyámmal, otthon, vidéken. A szent Terézia-templom előtt megáll” (Fánika. Novellái 3: 422). — A továbbiakban még három helynevet idézhetünk. Ezek: *Sárosvár*, *Szegvár* és *Sárszeg*.

„*Sárosvár* fiataltsága lázban égett. Itt, hová egy hónapi késedelemmel érkezett a budapesti divat, hatása erősebben mutatkozott, a *sárosváriak* nem hagyták magukat” (Mátyás menyasszonya. Novellái 1: 298). Ugyanitt

határozottabb helyi utalás is olvasható: „A szerb templom felől a szél orgonák és olajfák illatát sodorta” (303).

A *Szegvár* név egyetlen fiatalkori novellában olvasható, melynek eredeti címe „Oligocén és eocén” volt. „*Szegváron*, az alföldi városban évekkel ezelőtt még csak egyetlenegy ember tudott franciául” (a *Bűbájosok* című novelláskötetben, 195 kk.). Ezt a novelláját később átdolgozta, végleges címe Bácska lett, a város nevét is megváltoztatta: „*Sárszegen* évekkel ezelőtt csak egyetlenegy ember tudott franciául” (Novellái 1 : 359).

A továbbiakban utalok még rá — ez az elbeszélés topográfiailag is fontos és érdekes.

Sárszeg felbukkan még néhány novellában, továbbá a *Pacsirta* (1924.), az *Aranysárkány* (1925.) című regényekben is: „*Sárszegen* nőtt fel, könyvek és orvosságos üvegek között” (Esti Kornél. Harmadik fejezet. — A csók. Novellái 2 : 35) — továbbá: „Amikor Cseregi Bandi 1910 májusában a pesti egyetemen lerakta első jogi vizsgáját s hazautazott *Sárszegre*” (Cseregi Bandi Párizsban. Novellái 3 : 154).

Sárszegt J. Soltész Katalin tanulmányában az írói fantázia termékeként létrejött helynevek típusában tárgyalja, hiszen — nézete szerint — itt csupán véletlen egybeesés van költött és valódi helynév között: „Kosztolányi írásaiban egy bácskai város — Szabadka — viseli a *Sárszeg* nevet, a valóságban pedig egy Bihar és egy Zala megyei község; az író feltehetően nem nézett utána a helységnévtárban, hogy létezik-e ilyen nevű helység” (i. m. 53). — A földrajzi helynevek kutatója valóban csak azt állapíthatja meg, hogy ebben az esetben az író valóságosan létező helynevet más területhez köt. — További feladat a helynév jelentésének és a valósághoz való viszonyának kutatása.

A helynév jelentését vizsgálva J. Soltész Katalin a *Sárszeg* nevet — többek között — Eötvös *Porvár*-ával együtt a helyneveknek abban a sorában tárgyalja, „amelyeknek az író a köznévi jelentésen keresztül bizonyos céltatot szán” (i. m. 55), illetőleg jelentést sugalmaz vagy kölcsönöz. — Taksony megye fővárosáról az olvasó „nemcsak a valóságos alföldi portengert látja, hanem a nyomasztó, fojtogató elmaradottságot is érzi. Hasonló célzást vélünk felismerni Kosztolányinak *Sárszeg* városnevében is. Beszélő helyneveknek teljes joggal azonban csak azokat nevezhetjük, amelyeknek közzői jelentése és a hely jellege között természeti, közvetlen kapcsolat nincs, csak valami átvitt, képletes vonatkozás” (i. m. 55).

Kosztolányi és *Sárszeg* kapcsolata bonyolultabb, mélyebb; azzal még nem deríthető fel, ha Szabadkát e költött helynévvel azonosítjuk; az, hogy a Kosztolányitól használt csekély számú helységnevek között mindvégig szerepel, belső vonatkozásokat sejtet, a névadás egyéb indítékainak feltárására ösztönöz.

Kovalovszky idézett tanulmányában utal arra, milyen fontosnak tartja Kosztolányi a neveket (vö. *Ábécé* 124—5). A névadás — vagy névalkotás — nála nem merül ki sohasem a valóság másolásában: „Fényképezni az irodalomban lehetetlen. Azok az elemek, melyek élnek a valóságban, nem élnek a papíron, ha egyszerűen ráraják őket. Holt anyag ez, melyet előbb át kell lelkesíteni, föl kell tüzesíteni, meg kell olvasztani a teremtő tűzben” (Lenni vagy nem lenni 96).

A *Szegvár* > *Sárosvár* > *Sárszeg* név mögött tehát — az író hatalmaz fel rá — joggal kereshetjük élmények lerakódását, míg jelentés szempont-

jából valóban párhuzamot vonhatunk a *Porvár* — *Sárszeg* nevek között. De az valószínű, hogy Kosztolányi illetően választásának külső, irodalmi indítéka Eötvösön túl Török Gyulának A porban (1917.) című regénye lehetett. A benne szereplő „porváros” a falusias, elmaradt dzsentrí Magyarországnak szimbóluma: kultúrátlan, külsőségeskedő, romlott és korlátolt (Vargha Kálmán: Török Gyula arcképéhez. Irodört. 1957. 37 kk.). Az itteni élet szürke és kilátástalan: „Mert a nyár csak szürke nyár, tele van porral, tele van sárral. Csak néha tör át a porfelleget a határ, melyben él és elalszik a föld” (idézi Kováts József: Török Gyula élete. Cluj-Kolozsvár, 1930. 29.). A „porváros” Ady magyar ugar képéhez hasonlóan befogja, befonja a benne lakókat. Az effajta, közszoói jelentéssel is bíró helynév a század első évtizedeinek irodalmában a vidéki elmaradottság jelképes neve lesz; ezért alkalmazzák az „unalmas” vidéket ábrázoló írók. —

Bizonyára a név kifejező ereje is ösztönözhatta Kosztolányit arra, hogy szűkebb hazájának, a „poros-boros” Bácskának ábrázolásakor hasonló jellegű helyneveket válasszon (vö. Esti Kornél rímei. Öv. 451). Ezt a feltevést támogatja Kosztolányinak egy Juhász Gyulához írt fiatalkori levele is (Szabadka, 1904. július 9. után): „Többször hangoztattam, hogy az én Recanatim¹ — Szabadka. Ó te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy még ez összevetésben is. Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rossz és unalmas légy, mert a nagystíli rossz és unalom már megsemmisítené önmagát, s nem illenék hozzád. Vadidegen vagy hozzám: kongó lelkeiddel és kőházaiddal. Ezer ember között magam járok, mert nincs ember, ki úgy érezne és gondolkodna, mint én. Az emlékek, mik talán e röghöz fűzhetnének, fakultak és bosszantóak... Máig sem tudok beletörődni a kisvárosias szokásokba, melyek végig bosszantanak, sem az emberekre nem tudok jó szemmel tekinteni. Alig hiszem, hogy egész egyéniségemre nem hat e túrhetetlen itt tartózkodás a legkárosabban, talán oly mértékben is, hogy sohasem fogom kiheverni” (Belia György szerk.: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Bp., 1959. 14—5).

A hazai röghöz köthető élmények fel-felbukkannak és végigkísérik az író egész életpályáján. Néha név, máskor szín, hangulat, utca, ház vagy tér neve jelentkezik belőle műveiben. Gondoljunk csak az emlékekkel való viaskodás megkapó megnyilvánulásaira már a Szegény kisgyermek panaszsaiban. A befejező versben még visszariad halott gyermekkorát felébredtő önnön kegyetlenségétől:

Menj és panaszkodj, hogy az vitt piacra,
ki téged legjobban szeretett,
s kirabolva tiszta kis koporsód,
most kinyitotta halott szemedet.
Mondd, árva vagy és most lettél legárvább —
picike koldus a föld kerekén —

(Menj, kisgyerek. Öv. 87—8)

Nem véletlen ötlet szülötte tehát a *Sárszeg* név: titkolódzó, elrejtő és feltáró együtt. A valóságban nem ott, nem a Bácskában szerepel; így a közvetlen azonosítás, ráismerés zavaró mozzanata kiküszöbölődik. Azonban — a képzeletbeli városnév mögött pontos, történeti és topográfiai szem-

¹ Giacomo Leopardi szülőhelye és örömtelen ifjúságának tartózkodási helye; olaszországi falu (i. m. 247).

pontból egyaránt hű képet kapunk Szabadkáról; olyannak látjuk, amilyen a századforduló idején, a költő gyermek- és ifjúkorában lehetett.

A részletekben csaknem hiteles, a valósághoz kapcsolódó város képe legélénkebben a két Sárszegen játszódó regényben (Pacsirta, Aranysárkány) rajzolódik ki, a mélyre lerakódott élmények nyomán: „messzire visszanyúló, tétova emlékekből táplálkozunk, víziókból és hallucinációkból...” (Lenni vagy nem lenni. 25). Ez a könyvbeli Sárszeg kísértetiesen hasonlít a századforduló Szabadkájához. Szőlők veszik körül: „a szőlők felé vette útját, hol a házak kunyhókká törpülnek” (Aranysárkány 162). — A valóságban Szabadkát négy oldalról övezik szőlők: északon a Halasi szőlők, északkeleten a Majsai szőlők, keleten a Szegedi szőlők, északnyugaton a Bajai szőlők (vö. a Pallas Lexikon Szabadka térképét, továbbá: „sokáig bámultak kifelé, és amikor elhalványult az utolsó raktárlámpa fénye, s a homokbuckák közt a sötét szőlők következtek, búcsút intettek ennek az átkozott, mégis kedves városnak” (Aranysárkány 159).

A városerdő — az Aranysárkányban — és a valóságban is — a város északi részén van, déli részén faszor vezet vissza a városba, mellette katonai lőtér — a korabeli térkép szerint (vö. PallasLexikon; Aranysárkány 132). Azonban itt *városliget* néven szerepel. A *városerdő* elnevezéssel Szabadka szabad kir. város leírásában (Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp., é. n. [1909.] találkozunk (1: 186). Közeliében van — a regény szerint — a *Vásártér* (a térképen Baromvásár tér). A regényben szerepel — többek között a *Damjanics utca* és *Gombkötő utca* neve is, a gimnázium környékének leírásában. — A térkép szerint a gimnázium az Ötvös (? = Gombkötő) utcában volt, ennek első keresztutcája a Damjanics utca. Hasonlóképpen rárajzolhatjuk Szabadka város 1897-i térképére a Városligeti vendéglő, a Piactér helyét is; — éppígy a bevezetéskor már idézett, egyéb Kosztolányi-művekben felbukkanó városképelemeket (huszárlovarda, szerb templom stb.). De az író mégsem „fényképezte” naturalista írók módján a valóságot. Ő a benne élő városképet rajzolta meg — úgy ahogy, amilyennek ő látta, ismerte. Sárszeg emlékekből született, csak hasonlít Szabadkához, de nem azonos vele. — Az Aranysárkány hősné, Novák Antalnak a házáat így írja le: „ha jól kilép az ember, tíz perc alatt eljuthat a gimnáziumtól Novák Antal házához, mely a városerdőtől északkeletre van” (i. m. 35). Ha hihetünk a Pallas Lexikon térképének, a Városerdőtől északkeletre nincs semmi — a térkép itt utcát nem jelöl, csak zöld foltokat. A helyszín, a környezet rajza a meglévőhöz hasonló lehet; a regényalakók megjelenésével azonban elszakadnak a valósághoz kötő szálak. Kosztolányi alkotásmódjában nem mond ellent saját elvi megállapításainak sem: „Minden irodalmi munka egy álom ködmagjából sarjad és bomlik ki, akár megvan a valóságban a mása és ürügye, akár nincsen” (Lenni vagy nem lenni 96).¹ — Ugyanezt mondhatjuk el a Pacsirta Sárszeg-képéről. (Erről részletesebben írok egy a Pacsirtát elemző dolgozatomban.) De igen tanulságos a valósághoz való viszony szempontjából a Bácska című novella is. Ennek külső elemeit — mintha csak a Bács-Bodrog vármegye történetét

¹ „Azon nyersen sohase vehetjük hasznát annak, amit láttunk, tapasztaltunk, fölraktároztunk agyunkban... A tizenkilencedik századbeli nagy regényírók adatgyűjtése írói lelkiismeretességüknek megindító rögeszméje, mellyel nyilván csak magukat nyugtatták meg. Ők is mindent képzeletüknek köszönhetnek. Az élményeket el kell felejtenünk, hogy megint életre keljenek” (Hazudik-e a regényíró? Ábécé 105).

tárgyaló munkából másolta volna az író: „Szabadkának Palics-fürdőn kívül 1879-ig más nyilvános fürdője nem volt. Ez évben épült fel nagy áldozatkészséggel a Joó Dezső-féle Artézi gőz- és kádfürdő, mely az utóbbi időkben újabb modern berendezést kapott. Ezenkívül a Heiszler-féle Magán vízgyógyintézetnek van sok látogatója” (i. m. 205). A novella a kisváros félművelt lakóinak „progresszív” gondolkodását gúnyolja. Felfogásuk szerint a haladás csúcspontja a gőzfürdő. (Talán éppen az, amelyről a város történetírója olyan büszke öntudattal emlékezik meg.)

A *Sárszeg* név — annak ellenére, hogy jelentéssel bír, hogy egyéni élmények tapadnak hozzá, mégsem tekinthető egyértelműen beszélő vagy éppen célzatosságot sugalló névnek — és főképp — nem azonosítható Szabadkával. Jelképes név ez, valóban a „poros-boros” vidéket szimbolizálja. A névvel és a hozzá kapcsolódó — versben, novellában, regényben fel-felbukkanó — kísérő motívumokkal (izzó napfény, por, sár, unalom) Kosztolányi summázni akarja a múltat, a gyermek- és ifjúkor élményeit akkor, amikor már sikerült elszakadnia tőlük, amikor emlékeiben is felülkerekedett rajtuk. Bizonyára ez — és nem a névalkotó fantázia fogyatéka az oka annak, hogy olyan sokszor, egész életén át visszatér ez a név, ha szűkebb hazájáról ír. „...minden regény megfordított önéletrajz: az író önéletrajzának eltorzított, toldott, megfejtelt, álom által átnézett, tetemesen bővített és javított kiadása, de mégis önéletrajza, mert az álomban akár másokról, akár magunkról álmodunk, mindig csak rólunk van szó” (i. m. 106).

3. Még egy adalék Kosztolányi helynévadásához. A Pacsirtában olvasuk: „Mellettük honvédtisztek tanyáztak, kik nemrég érkeztek vissza a *bileki* helyőrségből” (48). J. Soltész Katalin a *Bilek* helynevet a költött írói alkotások közé sorolja, ismeretlen hangsornak tekinti, mely helynévi értékét csupán bizonyos (az idézett) szintagmába illesztve kapja (i. m. 60). — Azonban Bilek nem költött, hanem valóságosan létező helynév, a Pallas Lexikon (1893) szerint „járási székhely Moszta hercegovinai kerületben a Várdártól a Trebinsica forrásáig terjedő 480 m magas fennsíkon a montenegrói határon... délmagyarországi kis városokra emlékeztető külsővel”. — A Révai Lexikon ehhez — az idézettekén kívül — a következőket fűzi hozzá: „1903. júl. 20-án a 12. magyar (komáromi) gyalogezred 2 zászlóaljának 912 emberéből Trebinjétől Bilekig menetelés közben 37° R hőségben több mint 700 ember kidőlt, 15 meg is halt. A hivatalos vizsgálat súlyos mulasztásokat konstatált... B. közelében síremléket állítottak az elhaltak emlékére.” — Az ismeretlennek vélt hangsor tehát nemcsak létező helynevet jelöl, hanem tragikus eseményekre is céloz. Ezekről Kosztolányi bizonyára tudott, s bár regényét néhány évvel korábbra helyezi (1899.), arra is utal, hogy a bileki helyőrségben honvédtisztek voltak, s őket — talán halvány rokonszenvennel — nevezi „déleog fiúknak”.

4. Az elmondottak tanulságait a következőkben foglalom össze:

Ha az irodalmi művek helyneveinek kutatója az írói névadás indítékait is fűrkészni akarja — és ez szükséges is —, nem szabad megelégednie a típusba sorolás általános címszávaival. Csak az egyes írók műveinek (sőt életművének) alapos vizsgálata tárhatja fel előttünk az író és helynév, a helynév és élmény kapcsolatát; természetesen csak olyan mértékig, ameddig és amennyiben ez a kapcsolat megismerhető, kifűrkészhető a kívülálló számára.

Horváth Mária

Stíluselemzés*

Jókai: Az arany ember (Cent. kiadás I : 39—40)

1. A részletekre, az irodalmi mű hatásának eszközeire kiterjedő stíluselemzésnek többféle módja, lehetősége van. Erről sokat lehetne írni, de e kérdés aprólékos tárgyalásának itt nem lehet helye. Annyit azonban talán szabad megjegyezni, hogy nézetem szerint a stilisztikai elemzések két főtypusba csoportosíthatók. Lehet az alap, a kiinduló pont a nyelvtani elemzés, ebből térhet át az analízáló fokozatosan a nyelvtani felépítés stilisztikai szerepére, szavak, szerkezetek hangulatára, melyből aztán betetőzésül kialakítható, érzékeltethető az egész elemzett szövegrész együttes hatása. — De lehet magából abból a hatásból kiindulni, amelyet a kérdéses részlet rám mint olvasóra tett, és kereshetem azokat a nyelvi eszközöket, amelyek ezt a hatást előidézték. A két ellentett irányú eljárás mindegyike helyes, voltaképpen az elemző egyénisége, a cél, az alkalom, tehát a szövegtől független körülmények szabják meg, hogy melyiket tanácsos követni. Nyelvtani elemzést éppúgy lehet kibővíteni, mintegy meggazdagítani, színesíteni stilisztikai elemzéssé, mint ahogyan az egésznek az összes hatása alapján keresni meg a részleteket, a hatás titkait kutatni. Én a magam részéről inkább ez utóbbit kedvelem, és az iskolában is fontosnak tartom, hogy a szöveg szép, színes (de nem színészien eljátszott) elolvasása után közvetlen, friss hatását is tudatosítsuk, és csak azután menjünk át a boncolásba. De azt is helyesnek tartom, hogy egy-egy nyelvtani óra keretében a nyelvtani elemzésből emelkedjünk az esztétikai elemzés régióiba és jussunk el a kétségtelenül már másodlagossá, közvetetté vált hatás tudatosítására. Nem vélem azonban semmiképpen sem tanácsosnak annak a vizsgálatát, mit akart az író. Az kétségtelen, hogy hatást, benyomást, hangulatot akart kelteni, s elvégre bizonyos fokig valószínű, hogy — nagy íróról lévén szó — a rám, az olvasóra tett hatás közel jár ahhoz, amit az író tudatosan, félig tudatosan vagy teljesen ösztönösen el akart érni. Ez azonban soha sem lehet teljesen bizonyos. Az elért hatás kettőtől függ, az írótól is, de az olvasótól is. A világirodalom nagyjait, kiket minden egyes kor több-kevesebb határozottsággal nagyoknak ismert el, minden egyes kor más- és másképpen értette, érezte. Nem kétséges, hogy mást értett és mást élvezett Homéroszban a korai görög társadalom, mint a klasszikus latin korszak, és ismét mást a reneszánsz. A fiatal Szent Ágoston, aki rajongott Vergiliusért, nem tudott fölmelegedni a görög eposzon, ezt persze részben a nyelvi nehézségeknek is kell tulajdonítani. A XVIII. századi francia Homérosz a maga konvencionális fenségével, hideg, többé-kevésbé megmerevült irodalmi klisékből összefonódott nyelvezetével nagyon távol van mind az ókortól, mind mitőlünk, s a mai olvasó is hol gyermekeken naiv társadalom megragadóan színes rajzát, fegyelmetlen érzések természetes, naiv ábrázolását érzi benne, hol a tudatos költő körmönfont szerkesztői ügyességét, kiszámított hatáskeresését látja, míg a mai gyermeket a mese buja bája ejti meg. — Voltaire, már nem emlékszem, hol, nem minden gúny nélkül jegyzi meg, hogy könyvtárának több Ariosto-példányát rongyá

* A budapesti Pedagógiai Szeminárium szabadegyetemén 1959. május 19-én elhangzott előadás.

olvasták ismerősei, Dante azonban szennycetlen érintetlenségben szunnyad polcán, noha e költőnek bizonyos érdemeit, nagyságát ő sem vonja kétségbe. Világos, hogy különféle korok olvasóira, de egyazon kor különféle olvasóira is egy-egy irodalmi szöveg nemcsak tartalmával, de formájával is más-más módon hat. És ez érthető is. Amiért az egyik kor lelkesedik, azt egy másik század ízlése fanyalogva fogadja; egyes stilisztikai fogásokra az egyik olvasó süket, másokat különös élességgel hall ki, egy más olvasóra viszont emez hatástalan. Azt azonban, hogy énram magamra milyen hatással volt a szöveg, meg tudom — bizonyos határok között — állapítani, és el tudom mondani, kereshetem tehát e hatás eszközeit, és elmondhatom másoknak, mit miért érzek így vagy úgy. A stilisztikai elemzésben letagadhatatlanul erős a szubjektív rész. Ahogyan a festő saját egyéniségén keresztül látja és ábrázolja a természetet, a kritikus szemléli és bírálja a művet, úgy az olvasó, anélkül, hogy a kritikus babérajaira pályáznék, amint a mű hatása alá kerül, azt saját egyéniségén át szűri meg, véleményt alkot róla, s joga van ahhoz, hogy szubjektív véleményének objektív alapjait keresse, és keresésének eredményeit elmondja, ha van kinek. Nem olyasmit akarok mondani, hogy a stílusnak nincsenek objektíve megfogható jellegzetességei, mondhatni törvényszerűségei, mert hiszen ha úgy volna, a stilisztika nem volna tudomány; csupán annyit, hogy az adott mű vagy szövegrészlet stilisztikai elemzésében voltaképpen a szubjektív hatás és az objektív stilisztikai eszközök összefüggését vizsgálom. Az ilyen elemzés, szövegmagyarázat (explication de texte) külön, sajátos — bár szerény — műfaj, mely az olvasó megérzésein át igyekszik hozzáférközni az író stílusának titkaihoz.

2. Jókai műveinek stílusképe rendkívül változatos, mindig a tárgy természetéhez igazodik. A népiestől a választékoson át a fennköltig, az egyszerű természetestől a mesterkéltten bonyolultig, a keresetlenül magyarostól az idegen szavakkal, nyelvújítási alkotásokkal megtűzdeltig, a köznyelvtől a tudálékosan értekező vagy körmondfontan hivatalos stílusváltozatokig, az elevenen maitól a régiesen patinásig minden föllelhető benne a tárgy, a mondanivaló természetes hangulatától függően. Hol finom hegedű légies ábrándja, hol hatalmas zenekar fenséges zúgása hallatszik benne, hol a kristályos szavú pásztorsíp elegyedik bele magának a természetnek ezerhangú szimfóniájába; itt a csárdai cimbalom pengése vibrál benne, ott a szalonok tartalmatlan, parfümös csevegése zsong. Ezért Jókai egész stílusművészetéről egy-két kiragadott szövegdarab elemzése semmiképpen sem adhat képet. Még 10—12 szövegpélda is csak legföljebb a főbb változatok bemutatására szolgálhat. Itt, egyetlen szövegdarab elemzésében tehát nem annyira Jókai stílusművészetének bemutatásáról, és még sokkal kevésbé Jókai stílusát általában jellemző kép fölvázolásáról lehet szó, mint inkább a stíluselemzés módjáról, technikájáról. Ez maga is igen sokféle lehet, az említett két főváltozaton belül is, és minthogy szükségszerűen sok benne a szubjektív elem, nem is valószínű, hogy mindenki mindenben egyetért vele. Ehhez járul, hogy ez a stíluselemzés voltaképpen csak kísérlet, nálunk ennek a műfajnak múltja, hagyománya nincsen, s ez a körülmény tapogatózást, útkeresést, számos fogyatékoságot jelent.

3. De lássuk magát a szöveget.

A mit maga előtt látott, az a paradicsom volt.

Egy rendezett kert, valami öt-hat holdra terjedő, nem sorba, de szabályosan csoportokba ültetett gyümölcsfákkal, a miknek ágait földig huzza édes terhük. Aranyló, pirosuló gyümölcsrel rakva alma- és körtefák: a szilvafák minden faja, mintha rózsza-vagy lilium-csokor volna a ragyogó gyümölcstől; a fűben a láb előtt terítve hever a lehullott fölösleg földszedellen.

Közbe egész bozótot képez a málna, ribiszke és köszméte, s a terebély fák hézagaát aranyszínű lecsüggő gyümölcságaival tölti be a cidoni alma, a birs.

Ösvény nincs a gyümölcsja-labyrinthban; fűvel van a fák alja benöve egészen.

Hanem ahol a fák közül kilátni, ott egy virágos kert hívogat a közelebb jövőkre, az is csodálatos mezei virágokból összegyűjtve, miket a szokott kertekben nem találni, a sötét-kék csengetyűkék csoportjai, a selyemtermő krepin fényes gubancztojka, pettyes turbánliliomok; az alkermes vérfürtjei, a gyönyörű ophrisok, pillangótermő virágaikkal, valami csodálatos uton kerti virággá nemesítve, tanuskodnak emberi lény közellétéről. Elárulja ezt végre maga a lakhely, melyből a füst előjön.

Az is sajátos kis szeszélyes menedék. Hátnál van egy óriási szikla; annak van egy mélyedése; ott áll bizonyosan a tűzhely, s onnan megy le egy másik odú, ahol a pincze van. A szikla tetején van a kürtő, melyen a füst kijő. Azután a sziklához van ragasztva kőből, vályogból egy hajlék, annak van két ablaka, két szobája. Az egyik ablak kisebb, mint a másik, s az egyik szoba alacsonyabb, mint a másik, náddal van födve mind a kettő. Azután a kettőhöz oldalt van hozzátákolva egy tornácz fából, mely nyílt folyosót képez, szeszélyesen dirib-darab fából összetákoltt czifrázattal.

De sem a kő-, sem a vályog-, sem a faépületen nem látszik, hogy miből van építve, mert az oltan sűrűen be van futtatva dél felől szőlővel, a minek ezernyi piros és kék fürtjei a derfeszette levél közti mosolyognak, északra pedig komlóval, melynek érett tobozai, mint a zöld arany fedék még a magas szikla homlokát is, a minek legkopárabb teteje be van ültetve rózsás fűfélével, hogy semmi sem maradjon rajta, a mi nem zöld.

Itt asszonyok laknak.

4. A Senki szigete egy részletének ez a leírása szinte festményszerű. Sajátos hangulatát a természet bájosan üde burjánzása adja, amelybe azonban a gyöngéd, természetkedvelő emberi kéz rendező tevékenysége óvatos kíméllettel beleavatkozik. Ebből a szempontból bizonyos fokig ellentétes párja a sziget más, vad részének ugyan-csak festményszerű leírása, mely emezt közvetlenül megelőzi, s ezáltal az egybevetésre szintén önként kínálkozik. Az eszközök nagyjából mind a kettőben ugyanazok, a kép szerkezete, a színek villózása stb. között sok a hasonlóság, de amott hiányzik az ember szelidítő közreműködése, s azért a kép részletei rendezetlenebbek, a leírás még dúsabb, még tarkább, szinte megközelíti a szertelent.

A festmény három síkba tagolódik: az első, mintegy a premier plan, a gyümölcsös, a második a virágos kert, a harmadik a kép középpontja és egyszersmind a hátttere, a hajlék. De akármilyen festményszerű a kép, mégsem mozdulatlan, álló kép, statikus leírás. A látogató, a regény főhőse és vele együtt az olvasó mozog, halad benne. Bár a képet egységben látjuk, bizonyos fokig mégis történéssé alakul, mintegy a közeledő ember szemével érzékeljük, mint változik a szín. Ily módon lehetséges, hogy a virágos kert, mely az első síknak, a gyümölcsösnek eleinte háttérül szolgál, maga a kép lényeges alkatrészévé, második síkjává szélesül, és hasonlóképpen a hajlék a háttérből középponttá léphet elő.

A képnek mind a három, különben művészi egybeolvadó tagozatán a tarka, ragyogó színek kavargó villózása vonul végig, adja meg üde báját, és teszi egyszersmind különösen festményszerűvé. Az egészet szoros egységbe, mintegy a képpel szerkezeti-leg is szorosan összefüggő keretbe fogja a bevezető és a befejező mondat. A kezdet: „Amit maga előtt látott, az a paradicsom volt” mintegy az első, külső benyomást tárja föl, fogja össze, amely a látvány egésze a közeledőre tesz, s ezt azután maga a leírás részletezi; szerepe azonfelül a kíváncsiság fölébresztése, a várakozás keltése, s ez az író feladatát megnehezíti: ígéretet tesz, amelyet be kell váltania, s amelyet minden várakozáson felül be is vált. A záró mondat: „Itt asszonyok laknak” mintegy a lelkét

sűriti össze a tájnak, kissé patetikus, de megfelelően előkészített és ideillő módon foglalva össze az egészet, annak belső értelmét egyetlen, szinte szónokiasan hatásos, sokat magyarázó és még többet sejtető mondatba. S a leírás ezzel szervesen bele is épül a regénybe.

Szín, minden csupa szín, szinte impresszionista gazdagsággal. Inkább színfoltok, mint apró, tarka ecsetvonások. Az utóbbi inkább a vad természet jellemzője a korlátalan szeszélyességgel egymásba keveredő vad virágaival, fáival, bokraival a megelőző képben, itt már a rendező emberi kéz csoportokba fogja a színeket is. A gyümölcsösben csupa hatalmas színfolt. Aranylő, pirosló alma- és körtetőmegek, a szilvafák pirosas és kék bokkréták, közben a bokrok sötétes bozótja, a birsek arany gyümölcságai, és bár a színt az író nem említi, önkéntelenül zöldnek látjuk a fák alját benövő füvet.

De milyen keresetlen változatosság a színek fölrakásában! Az alma- és körtéfafák gyümölcsének jelzői nem statikus színmegjelölések, hanem a jelző igenév, szinte cselekvő alak, s ez mintegy mozgalmassá, elevenné teszi a képet: *aranylő, pirosló* a gyümölcs, nem egyszerűen *sárga* vagy *piros*. A következő színmegjelölés megint más, hasonlatoszerű, a szilvafák megannyi *rózsa- vagy lilomcsokor*, tehát nem egyszerűen *pirosas* és *kék* (a *lilom* itt 'nőszírom' jelentésű kéklilom), s a kép mozgalmasságát biztosítja itt is egy igenév, a gyümölcs *ragyogó* jelzője. Ez ecsetvonások lehetszerűen finomak, hiszen ezek az igenevek, főleg a *ragyogó* már csak alig tartanak meg valamit igei természetükből, de ez a valami elég, hogy a képnek megfelelő életet, elevenséget adjon. — A színmegjelölés nélkül hagyott málna, ribiszke és köszméte bozótjait önkéntelenül is mint sötétzöld foltot látjuk, éppen azért, mert az író nem részletezi, mintegy sötétben hagyja őket, s ezek fölél rajzolódnak festői kontrasztban a terebély fák hézagai között az alacsonyabb birs lecsüggő gyümölcságai. S itt a harmadik típusú színmegjelölésen kívül — *aranyszínű* — érdekes, mily remekül, szinte észrevétlenül biztosítja az író a szín foltoszerűségét a lecsüggő gyümölcságakról beszélve, tehát nem egyes aranyszínű, a lomb között bujkáló gyümölcsökről van szó, hanem egész ágnyi összetömörült gyümölcs-csomókról, aranylő foltokról. Különben a természet megfigyelése e részletben is pontos, hiteles. A fű szinte természetesen zöld színbe vonja a premier plan talaját, de egyhangú foltját megszakítja, változatossá teszi a lehullott gyümölcs sokasága. Amellett egy-egy jelző kiegészíti a képet, mozgalmasságot visz be körvonalába: a *terebély* fák, azaz a magasabb törzsű, szélesebb lombú fák között hézagok vannak, s ezeket részben az alacsonyabb birs tölti ki.

Ámde az egész kép nem csupán ragyogó színfoltok impresszionista halmozása, hanem egyebet is elárul, mélyebbre is mutat. Az egészen meglátszik az emberi kéz, de csak kíméletes óvatossággal. A gyümölcsfák ültetve vannak, mégpedig szabályos csoportokba, ez tehát valami tervszerűség, az emberi gondozás benyomását villantja föl (amire nemes gyümölcsük is utal), de az egész mégsem adja a szokványos gyümölcsös banális képét a glédában álló gyümölcsfákkal. Mintha ültetőjük ösztönösen ügyelt volna arra, hogy az együttes kép, rendezettsége ellenére se legyen mesterkéltnak, szemnek kellemes maradjon. S ez az ösztönszerű szépérzék, mely ebben megnyilatkozik, az első mozzanat, mely arra mutat, hogy itt nők keze dolgozott. Ez a vonás, a természet gondozása, de gúzsba nem kötése végigvonul az egész képen. A gyümölcsös bokrok egész bozótot alkotnak, ösvény nincs, a fák alja fűvel van benőve. A természet tehát bizonyos tág, de nem korlátlan határok között szabadon érvényesül. Akik ezt a gyümölcsöst létesítették, szeretik a természetet, de nem gyötrik az okszerű gazdálkodás prózai elveivel. Talán nincs is megfelelő testi erejük, hogy a küzdelmet minden részletében megvívják a növényvilág rakoncátlan ösztöneivel.

Egy odavetett másik széles ecsetvonás egy más tényre irányítja a figyelmet: itt bőség uralkodik kicsinyesség, haszonlesés nélkül: a láb előtt terítve hever a lehullott

főlsleg. A mondat a maga egyszerűségében páratlanul ügyes és sokat mondó. A *terítve* a természet bőkezűségét idézi, a *főlsleg* arra mutat, hogy nem hanyagságból hever a földön a sok gyümölcs, de akik ott hagyják, nem óhajtanak saját szükségletükön túl is gazdagodni, a *jelszedetlen*, a mondat végén, ugyanezt még hangsúlyozva fölhívja a figyelmet a vadság és ápoltság sajátzerű keverékére.

S az egész részlet látszólag a legegyszerűbb, legkeresetlenebb módon van előadva. A mondatok sem túlságosan hosszúak, sem idegesen rövidre vagdaltak. Az egyszerű, természetes előadásmód feltűnést kerülő modora érvényesül benne. És mégis mennyire helyén van, milyen jellemző minden szava! A kert *rendezett* jelzője megadja az alapternyomást, s ezt bontja ki a következő leírás. Az *öt-hat hold* a lehető legegyszerűbben tájékoztat a méretekről, de értelmezőként a *kert* után vetve mégis megfelelő hangsúlyt kap. A következő mondatok a rendezettség festői módjára hívják föl a figyelmet; az ágakat a földig húzza a gyümölcs, tehát mosolygó bőség tárul elénk, s a *földig húzza* a kép szemléletességét növeli. Az *édes terhük* itt helyén van: a faágat lehúzó gyümölcs sokasága valóban teher, és a teher *édes* jelzője nemcsak a mondat ritmusát teljesíti ki (a jelző nélkül ez suta, kiegyensúlyozatlan maradna), de jellemzi a teher mibenlétét, minőségét. Az *édes* jelző ekkor talán még nem volt a teherrel kapcsolatban olyan banális, mint ma, de keresetnek, nagyon újszerűnek sem hatott. — A gyümölcsök szint jelentő jelzőjéről, a színmegjelölések változatos módjáról már megemlékeztünk (minden színsoport más és más módon van kifejezve). A hasonlat is: „mintha rózsa- vagy liliomcsokor volna a ragyogó gyümölcstől” rendkívül szemléletes, mert nemcsak a szín foltszerűségét ábrázolja, de azt is, hogy a nagy foltok egyes kisebbek sokaságából vannak összetéve, mint a csokor a virágokból. A *ragyogó* jelzőnek meglevenítő, könnyeden mozgalmassító szerepéről is már szoltunk. E jelző talán a legmegfelelőbb ezen a helyen minden szinonimája között: a *fényes*, *fénylő* lapos, a *tündöklő* patetikusan túlzó volna, a *csillogó*, *csillámló*, *felcsillanó*, *villogó* a maga túlságos elevenességével lényegesen más jelleget adna a képnek. A *képez* ige itt ma kissé fonákul hangzik, de 1872-ben még nem volt érezhető az a furcsa íz rajta, amely azóta ráöröködött, így csak annyi a stilisztikai szerepe, hogy a szövegnek valami választékos előkelőséget ad. A *terebély* is kitűnő jelző, melyet mással aligha lehetne hasonló színesen helyettesíteni, a *széles lombú*, *magas törzsű*, *nagy növésű* laposak, és csak egy-egy vonását adják a *terebély*-nek. S e népies *terebély* forma, bár hangalakjával ugyancsak festi jelentését, rövidebb, kevésbé nehézkes, mint a köznyelvi *terebélyes*, s amellett, bár tájszó, nem nyelvjárási hangulatú, ma inkább kissé túlságosan, szinte elavultan irodalminak érezzük. A *fák közötti hézagok* megjelenítő erejű vonás, mely a képnek mélységet és távlatot ad, a képszerűségnek plaszticitást, s az *aranyszínű lecsüggő gyümölcság* pontos és színes ábrázolás.

A választékos, de egyszerű szavakból szótt leírásba belép egy keresett idegen szó: a *cidoni alma*, kiemelve, szinte a mondat végére vetve, tehát különös hangsúllyal. Ez és a következő mondat *gyümölcsfa-labyrinth*-ja ünnepélyesebb komolyságot ad a leírásnak, anélkül azonban, hogy színes, üde hangulatát, egyszerű báját megzavarnák. Egyáltalában nem fűződik hozzájuk az idegen szavakkal Jókainál gyakran együttjáró pejoratív hangulat. A *cidoni alma* kifejezés a délvidéki természet buja bőségét, ókori pástoridillek színhelyét idézi (Cidon Krétában van), s a nem mindennapi, a szakszerűség felé hajló megnevezés ismét diszkrétan utal a természethez értő kezek mindenütt jelenvaló munkájára. A *gyümölcsfa-labyrinth* szerencsésen sűríti egybe a kép első síkjának összbonyomását, mielőtt tekintetünk átsuhan a második síkra.

A képnek ezt a síkját a mondat, a bekezdés, az egész részlet élén álló *hanem* ellentétes kötőszó igen hatásosan köti és egyszersmind választja el a megelőzőtől. Nemcsak arra hívja föl a figyelmet, hogy a természet túlságosan szabadjára engedését, az

ösvénytelen, fűvel benőtt talaj keltette benyomást ellensúlyozza diadalmasan a virágos kert bűvös pompája, de az egész második képsík elkülönülését, önmagában is egységes részletbe tömörülését hatásosan kiemeli. Megemlíthetjük, hogy a képrészek mindig kötőszóval kapcsolódnak (viszont rajtuk belül a mondatok gyakran kötőszótlan mellérendelésben sorakoznak), s ez biztosítja az egész kép egységét; de milyen változatos-sággal! A harmadikat a másodikhoz az *is* csatolja, a közös vonásokat emelve ki — itt ez a lényegesebb —, a harmadik képsík második részlete élén viszont az ugyancsak ellentétes *de* kötőszó áll, s itt csak ez lehet a helyén.

5. A kép második része a virágos kert. Ebből először, mintegy a premier plan háttéréből ki-kibukkanó foltok gyanánt csak a fák hézagai között föltűnő részleteket látunk. De az olvasó Timárral együtt mozog, halad a képben. A közeledést az író kitűnő tapintattal csak mintegy sugalmazza: az ágak között itt-ott fölbukkanó színes képtöredékek csak hívogatnak a közelebb jövésre (de ami így fölvillan, az oly csábító, hogy a hívogatásnak nem is lehetne ellenállani). Az író mesterkéltég nélkül kikerüli a laposabb kapcsolást, körülbelül: „kert látszik, s amint az ember közelebb jön, kiderül, hogy...”

Maga a virágos kert sajátos különösségével ugyancsak összhangban van az eddig kapott benyomásokkal. Nem akármilyen banális kert ez, hanem olyan, amelyben a szerető emberi gondoskodás inkább segíti, szépíti, mintsem korlátozza a természetet, nem szokványos kerti virágokból áll, hanem mezei, vad virágokból, „miket a szokott kertekben nem találni”. Az itt kertészkedők ízlése inkább ösztönös, mint tanult, az eredmény szinte az ember és a természet egykori, kezdetlegesebb viszonyára emlékeztet, ezt azonban finom érzék irányítja. A mezei virágok *csodálatos* jelzője magába sűríti a szépséget és a szokatlanságot. De a mezei virágok mégis *gyűjve* vannak, tehát ismét fölbukkan az a többször jelentkező utalás, hogy itt a pazar paradicsomi pompát az óvatos és gyöngéd, talán egyszersmind gyöngé emberi kéz is segített megteremteni. — S a festményszerűséget itt is a színek kavargó pompája biztosítja. Mintegy kapcsolásképpen a színek itt is először foltokban jelentkeznek: a *sötétkek csengetyűkék* csoportjai tűnnek föl. De finom tapintattal a csoportra utalás fölbomlik, az olvasó fantáziájára bízva az író, hogy a többi színt foltokban vagy egymásba kavarodva, sőt egy-egy virágra bontva lássa, mert a következetesen színfoltokba szerkesztés a kertnek mesterkéltség, agyonrendezett képet adhatna. S ezzel viszont azt is érzékelteti az író, hogyan haladunk a képben: először folt tűnik föl, majd színek összefonódása, végül már egyénített virágokat különböztetünk meg. Valahogyan haladásunknak megfelelően fordított irányban olyan az olvasó benyomása, mint Szinnyi Merse Pipacsok a búzában című képeről; fordítva, mert ott a háttérben egyesülnek a pipacsok széles piros foltokban, itt, ahogyan megyünk, úgy bomlanak fokozatosan a foltok szét. — A sötétkéket ezüstös fehér váltja föl, a *krepin* (*Asclepias amoena* vagy *syriaca*) termése, melynek fölpattogott tokjaiból kibomlanak selymes szálai, ezért *selyemtermő*, és ezért vannak gubantokjai; majd rézvörös—lila tarkaság tűnik föl, a *turbánliliom* (*Lilium Mastagon*) díszes virágai; azután élénkpiros szín vegyül a képbe, az *alkermes fürtjei*; s végül a szín már teljesen háttérbe szorulva inkább a virág különös formája kapja meg a szemlélőt, a bangó (*Ophrys myodes*), melynek virágát pillangó alakúvá nemesítette az ügyes kertész. Az ilyen felsorolás, melyben ritka tárgyak ritka, az átlag olvasótól alig vagy egyáltalában nem ismert nevei vannak kissé tudálékos bőséggel előszámlálva, Jókai stílusának kedvelt és minduntalan visszatérő vonása: Timár megtalálja a kincset, s áramló forgatagban zúdul az olvasóra a drágakövek, ékszerek, ritka ércek színes nevekben bővelkedő katalógusa (1:106); egy rózsaliget ürügyet ad változatos rózsafajták neveinek fölvonultatására (1:211); Krisztyán Tódor tobzódik az egzotikus fák egzotikus neveiben (1:216); elég egy célzás arra, hogy a Balatonon téli halászat folyik (1:106), hogy

következzék a *bökle*, *babaj*, *süger*, *garda*, *ön*, *küsz* mehökkentő sorozata. — Ezen a helyen azonban Jókai mértékkel alkalmazza ezt a fogást, pedig a növénytan kedvenc stúdiuma, Diószegi—Fazekas Fűvészkönyvét kitűnően ismeri, és mint buzgó természetjáró a valóságban is tanulmányozza a mezei-erdei flórát. Ámde itt a felsorolás szűkebbre fogásának kettős oka is van. Egyrészt hosszabb lista igen megbontaná a kép hármastagozatának egyensúlyát (így, ha a gyümölcsbokrakat egységnek vesszük, ötféle gyümölcs áll szemben ötféle virággal), másrészt a leírás önkéntelen viszonyítást kínál a közvetlenül megelőzővel, melyben a szigot vadul hagyott részéről kapunk képet. Ebben a felsorolás bővebben ontja a növényneveket, a kert öt virágával szemben két részletben csaknem tizenöt növény szerepel. A két egymást követő leírásban egyiknek a másikkal való szembeállítását önként érvényesül: ott a korlátatlan természet szempont nélküli tobzódása küszködő, egymás hegyén-hátán növő fajokban, itt a válogatás, ápolás következtében kevesebb virágból álló, de mégis gazdag, békésen színes kép.

Maguknak a virágoknak a nevei mind Diószegi—Fazekasra mutatnak: túlnyomó részük e szerzőktől a tudományos irodalomban rögzített, szentesített magyar név. Beleillenek a leírásba: a *csengetyűke* neve is hangulatos, a *krepinnek*, *turbánliliomnak* nem mindennapi hangzású neve választékos és mégsem tudományos vagy mesteriségbeli színvételű. Csak az *ophrys* esetében találjuk a latin nevet (íráshibával), mert magyar neve, a *bangó* ebben a környezetben kissé póriásnak tűnhetnék föl, de semmiestre sem olyan finom hangzású, mint az *ophrys*. Érdekes, hogy a gyümölcsfák leírása is, a virágoké is idegen szóval zárul (*cidoni alma — ophris*).

S a színek megjelölése változatos. Színt jelentő jelzője csak a *csengetyűkének* van — *sötétkék* —, már a *krepin* termése csak sejteti a színt a *selyemtermő* és a *fényes* jelzőkkel, a *gubantok* a szín pamacszerű jelentkezését fogja össze egy szóba, az egyes színfoltocska alakját is fölillantva. A barnás-vörös, violaszín foltos *turbánliliomnak* csak a tarkaságát jelzi az író a *pettyes* jelzővel, a virágot mintegy ismertnek téve föl, míg az alkermes e tompább színek után ismét élénkebb árnyalattal mozgalmasítja a képet, de a pirosat már nem jelző érzékelteti, hanem a növény *vérfürtjei* vetik oda a színt, s egyszerűsággal a virág alakját is ábrázolják. Az alak lassan belevegyül a színekbe, ahogyan a kertben haladó ember megkülönbözteti az egyes színek alakját is. A *csengetyűke* és a *turbánliliom* nevével árulják el alakjukat, a *selyemtermő krepin gubantokja* nyilván színárnyalatot és alakot egyesít, csakúgy, mint az alkermes *vérfürtjei*. Az *ophrysoknál* már a szín — ez zöldessárga volna — teljesen háttérbe szorul, nem is nagyon mutatós, s az átlag olvasó számára a növény neve önmagában aligha jelent színt, ellenben a virág alakja megkapó, s ezt az író képbe építi, romantikus fantáziával szinte csodás elemmel gazdagítja a szép, dallamos *pillangótermő* jelző segítségével: a virág élő állat, pillangó illúzióját kelti, azzal a képzeletben mintegy azonosul, az egyszerű vadvirág mintegy csodaszerűvé varázslódik, s ez szükségessé teszi, hogy az író utaljon a *csodálatos út-ra*, mely kerti virággá nemesítette a vad növényt. A Fűvészkönyv ugyanis ennek szirmai nem pillangóhoz, hanem a sokkal prózaibb légyhez hasonlítja. (Jókai kedveli a *-termő* utótagú mellékneveket, és romantikus fantáziája gyakran tetszeleg a csodálatos, állattermő növények emlegetésében, mint a kínai kacsa-termő fák stb.)

A leírás e részlete egyetlen hosszú mondat. Azonban a mondat szerkezete nem bonyolult. A mellérendelés három közepes nagyságú szakaszra tagolja, melyek szinte külön mondatok is lehetnének, pont volna tehető a *jövésre* és a *találni* után. De így folyamatosabb, nehézkesség nélkül egységesebb a kép.

A csodálatos úton kerti virággá lett *ophrys* még határozottabban céloz a beavatkozó emberi kézre. S még ugyane mondat befejezésében az író ki is mondja az emberek közellétét. Erre már elkerülhetetlenül szükség is van, mert ha a látogató eddig csak

sejthette a gondos kezek működését, most már magához a hajlékhoz ért, s az emberi lét, sőt jelenlét biztos jele a füstölgő kémény, Timár kirándulásának tulajdonképpeni elindítója és célja. Így kerekedik ki a sima, természetes átmenet a leírás harmadik részéhez.

6. A harmadik síkja a képnek kettős leírásban szerepel. Az első mintegy a ceruzavázlat, majd a másik az erre ráterülő színes burok. Az első változatnak összefoglaló jellemzését adja a „sajátos kis szeszélyes menedék”. Minden szónak különös oka, súlya van. Még az *is* kötőszónak is, ez hangsúlyozza ugyanis az egész festmény hangulati egységét. Amilyen szokatlan volt a gyümölcsös és a virágos kert képe, melyben a természet bája és az emberi kéz gyöngéd szerkesztő, irányító szerepe félvad, de bővös harmóniába olvad, ugyanolyan sajátos maga a lakhely. *Szeszélyes*, mint az fölépítésnek, szerkezetének, alakjának részletezéséből a következőkben kiderül. Szükséges az egyszerű *kis* jelző, melynek itt, ebben az összefüggésben kedves hangulata van. És messze mutat a *menedék* szó, ködösen sejteti a kis telep keletkezésének okát, lakóinak élettörténetét, mintegy homályosan megrezzenti azt a gondolatot, hogy e hajlék építői nemcsak az időjárás mostohasága előtt, de talán valami más előtt is kerestek itt oltalmat, szinte előkészít arra, amit később megtudunk, hogy olyanok otthona van itt, kiket egy könyörtelen társadalom szívtelensége üldözött ide. Magának a hajléknak a leírása igazolja a *szeszélyes* jelzőt: óriási szikla a háttérben, ennek oltalma alatt a *menedék*. Az egész egy romantikus tájképre emlékeztet, melyet Kisfaludy vagy akár Markó kedvvel vett volna ecsetjére. Különböző mélységben két üreg a sziklában, az egyik csak *mélyedés*, a másik, alacsonyabban, már *odu*: a konyha és a pince. Ez persze a külső látványból nem világos, legföljebb sejthető. A képszerűségbe magyarázat is vegyül: az előbbiben áll „*bizonyosan*” a konyha. A *bizonyosan* kevesebb, mint az egyszerű állítás: csak a szemlélőnek támad ez a gondolata, ő következtet arra, hogy ott kell lennie a (nyílt) tűzhelynek. A sziklarészből kiemelkedik a kürtő, s ebből az ember jelenlétét kétségtelen igazoló füst száll föl. Majd a kőbe maródott üregek mellett a tulajdonképpeni hajlék a sziklához simulva. A *ragasztva* ige itt sokkal kifejezőbb, mint volna például az *építve*, kifejezi az építmény kezdetlegességét, nem gyakorlott kezek szakszerűtlen munkáját, de mégsem éppen tákolmány, az építők nem lehettek képzett kőművesek, de ügyesség és izlés pótolta mesterségbeli tudásuk hiányát. A hajlék is a maga egészében az ügyes szükségmegoldást árulja el, anyaga, ami éppen akad a szigeten: kő a szikla törmelékeiből, vályog a folyó hordalékából. Az egész épület festőileg szabálytalan: egyik ablaka kisebb, mint a másik, egyik szobája alacsonyabb, mint a másik; részletekben épült a terephez igazodva, és éppen szabálytalansága adja meg különös, primitív, idilli szépségét. Nád földi a kicsiny épületet, szintén a sziget nyújtotta építő anyag. A két szobához oldalt oda van tákolva egy nyílt, folyosószerű tornác. A *tákolva* szó itt még határozottabban rámutat a nem szakszerű kéz félszeg munkájára, de a szépítő igyekezet ezen is meglátszik: *dirib-darab fák*ből, nyilván uszadékfából, cifrázat van összetákolva. Az építő igyekezet jobban megbirkózott magával a hajlékkal, bár ez is szabálytalaná sikerült, a famunka azonban alkalmasabb anyagot és nagyobb mesterségbeli tudást igényel. A fatornác tákolmány-jellege szinte eleve ellentétet alkot a későbbi, Timár építette fapalotával, mely kitűnő faanyagból, nagy testi erő és alapos szakismeretet kívánó munkával készült.

Ámde ez a kép, melyben a színekre való legcsekélyebb utalás is hiányzik, volta-képpen nem is látszik. Ezért mondhatjuk, hogy ez valahogyan a festmény ceruza- vagy kréta-alapja, mely a tulajdonképpeni festmény alatt húzódik meg, mint annak szerkezeti váza, tartója. Eddig a közcledő Timár szemével látta az olvasó is az egész képet; a hajlék szerkezetét, anyagát azonban a távolról néző tulajdonképpen nem is láthatja.

Az író tehát elhagyta egy pillanatra ábrázoló, megjelenítő szerepét, érdeklődése, fantáziája elragadta. Persze azért ez a kitérés szerkezetileg összefügg a festmény-szerű egészszel, annak, mint mondtuk, mintegy vázát alkotva. A beiktatott alapozás néhány olyan vonást is tartalmaz, mely az egész kép gyönyörű harmóniájába egy-két enyhén disszonáns vonást elegyít: a *dirib-darab fák, összetákolt* szavak nem éppen kedvező hangulati színezetével. Megjegyzendő, hogy az egész leírásnak ez a stilisztikailag legkevésbé sikerült mondata: *összetákolva fából ... fájkból összetákolt cifrazatok* egymás után. Talán mégsem funkciótlan e részlet az egészben. A kép talán eddig nemcsak idilli, hanem mindennek ellenére kissé túlságosan kulturált volt. Ha a lak kezdetlegessége, mely összefügg készülése módjával, lakói életével, elsikkadt volna, a nagy összefüggésbe hibás benyomás illeszkedett volna bele. Ezt igazítja helyre a kissé disszonáns vonás, mely az idilli báj mellett a kezdetlegességet, ügyetlenséget jobban hangsúlyozza.

De a képek ez a része is hamarosan hozzáidomul a festmény egészéhez: a szürke alaprajzot ragyogó színek borítják. Ennek különösebb kiemelésére itt is a szakaszt bevezető ellentétes kötőszó, a *de* szolgál. Itt is hatalmas színfoltok alkotják a festményt. Dél felől a szőlő piros, kék és bíborszínű lepellel fedi el a lakot, északra a komló tobozai zöld arany színben futnak föl még a sziklára is, s ennek tetejét a fülfű megszakítatlan zölddel takarja. Maguk a színek itt is változatos módon vannak jelezve: *piros és kék* a fürtök ezerje, tehát a legegyszerűbb szint jelentő melléknév adja meg a szükséges esetvonást. Már a szőlőlevelek bíborát a *dérfestette* kifejezés érzékelteti, s a *festette* igenév hordozza a jelző színszerűségét. A komló tobozainak színpompáját hasonlat fejezi ki: *mint a zöld arany*, s a fülfű ismét *zöld*, tehát látszólag egyszerű színmegnevezéssel, ámde a kérdéses növény nem is egészen zöld, hanem vörhenyes, pirosba játszó zöld. A *rózsás*, melybe ez a színjelentés is beleérthető, azonban nemcsak színárnyalatra vonatkozik, hanem a fülfű (kövi rózsá) formájára, különben a Fűvészkönyv szerint ez a fajnak (*Sempervivum tectorum*) teljes neve: *rózsás fülfű*. De ahol az író magával az egyszerű színjelentő melléknévvel él (ha ezt mindig elkerülné, leírása mesterkéltté válnék), ott is életet visz a statikus színmegjelölésbe az állítmány, mely a színek derűs fényt és hangulatot ad: a szőlőfürtök *mosolyognak*. A színek mellett másod-harmadlagosan érvényesülnek a formák is, az apróbb foltok, melyekből a színpompa összeáll: a szőlő *fürtjei* (ezernyi fürtje), a komló *tobozai*, a fülfű *rózsái*. Szinte három részletképpé bömlik az egész leírás, mindegyik a maga külön szerkezetével, állítmányával: a szőlő *mosolyog*, a komló tobozai *fedik* a szikla homlokát, a kép részei tehát élnek, cselekednek, a fülfű pedig mellékmondatba van szorítva, mint a szikla függvénye, s a szín tagadó mondatba illesztve, egészen sajátos és váratlan fordulattal, mellyel az író az esetleg fenyegető egyhangúságot kikerüli. Természetes, hogy a hajlékot borító növényzet emberi kéz munkájának eredménye, de az író még külön is megemlíti, hogy a szőlővel az épület *be van futtatva*, a fülfű is *ültetve* van. S az ezernyi fürt, a komló buja áradása a szegényes kunyhóban uralkodó gondtalan bőséget varázsolja elénk.

A leírás harmadik részének a nyelve egyszerűségében igen választékos, különösen a vége felé szinte a gondos, kulturált köznyelven túl emelkedően irodalmiassá válik, anélkül, hogy keresett lenne. A házikót például egyetlen egyszer sem nevezi sem *háznak*, sem *kunyhónak*, még kevésbé *viskónak*, *putrinak* vagy valami hasonlóknak, hanem a *lakhely*, *hajlék* és *menedék* szavakat használja, e két utóbbinak sajátos hangulata művészién épül bele nemcsak a leírásba, hanem magába az egész regénybe. S a semleges *épület* szó is csak akkor bukkan föl, amikor már maga a ház a leírás szempontjából háttérbe szorul, s e szó semleges, hangulattalan mivolta jobban kiemeli a növény-palást színes pompáját. Újszerű jelzők: *szeszélyes menedék*, *dérfestette levél*, választékos, irodalmi igealakok: *kijő*, *fedék*, képes szóhasználat: *a szikla homloka*, szintén ezt a célt

szolgálhatják erőltettség nélkül. A képez ígéről már szoltunk. És a mind ünnepélyesebbé váló előadáson a mondat szerkezete is közremunkál. Láttuk, hogy az első rész átlagos terjedelmű, sem hosszú, sem rövid mondatokból áll, mint a természetes beszéd. A második rész hosszú mondatot is tartalmaz, ez azonban mellérendelő jellegű, és természetesen tagozódik kisebb szakaszokra. A harmadik rész első fele megint rövid és főleg közepes terjedelmű mondatokból épül. E rész második fele viszont egyetlen mondat, valóságos körmondat, arányos, szabályosan egyensúlyozott. A főmondatot alanyi mellékmondat követi, majd ettől függ egy okhatározó és ettől ismét három jelzői mondat, ez utóbbihoz meg egy célhatározói csatlakozik, melynek megint csak van mellékmondat bővítője. Az okhatározó mondatot ritmikusan tagolja a három jelzői mondat, keretnek a főmondat és a célhatározó mondat szolgál, az utóbbi a maga függvényével. A mondatdarabok egyhangúság nélkül arányosak. Az egész leírás természetes ritmusban hömpölyög, erőltettség nélkül, de észrevehető dallamossággal. Néha egy-egy szakasz párhuzamos ritmikus szerkesztése szembeötlőbb: *annak van két ablaka, két szobája. Az egyik ablak kisebb, mint a másik, s az egyik szoba alacsonyabb, mint a másik, náddal van fűdve mind a kettő*, tehát két rövidebb párhuzamos rész, két hosszabb párhuzamos rész, és az egybe fogó, betetőző mondat. — A mondatok és főleg a szakaszok, bekezdések vége mind három ritmuskép valamelyikében csendül ki. A gyakoribb kettő, mely egymással rokon, s közülük az első a magyar beszédben leggyakoribb természetes mondatvég-ritmus: — $\underline{v}$ — $\overset{v}{\curvearrowright}$: *fölszedetlen, a füst előjön*, kevésbé dallamosan (csupa spondeus): *összetákoltt cífrázattal*, vagy $\overset{v}{\curvearrowright} \overset{v}{\curvearrowright} — \underline{v}$ ($\overset{v}{\curvearrowright} \overset{v}{\curvearrowright} \overset{v}{\curvearrowright} — \underline{v}$): *paradicsom volt, benőve egészen, rajta, ami nem zöld*; egyszer pedig az erősebben lejtő: — $\overset{v}{\curvearrowright} \overset{v}{\curvearrowright} —$: *alma, a birs*. Imitatív vagy hangulatkeltő szerepet a hangsoroknak legfőljebb belemagyarázással lehetne tulajdonítani, de persze a dallamos, széphangzású szavak, mint *pirosló, pillangó, csengettyűke* stb. stb. itt is érvényesülnek. Itt-ott önkéntelen, talán véletlen alliteráció cseng össze: *a fűben ... fölőslég fölőszedetlen, csengettyűkék csoportjai*.

Az említett nagy körmondat, a maga különösen emelkedett, választékos hangulatával, a végén a célhatározó mondat, mely a szépség szándékos keresésére mutat, közvetlenül is előkészíti a patetikus záró mondatot, mely egyszersmind az egész leírás összefogása, értelmezése, a kert és a hajlék különös, idilli hangulatának magyarázata: „Itt asszonyok laknak”. E hatásos, sőt hatást kereső mondat lezárja az egész fejezetet, a Senki szigetének teljes leírását, mintegy a táj lényegét, lelkét sűrítve magába. Ebben az *asszonyok* szó érdemel magyarázatot. Jókai nyelvben az *asszony* szó a legjobb esetben semleges, de gyakran pejoratív hangulatú, ellenben a *nő* szó e fogalom eszményített változatát fejezi ki. S ezért a *nő* szó itt még sok lett volna. Azokról a vonásokról, melyek a sziget lakóiban a *nő*-t Jókai nyelvhasználatára szerint az *asszony* fölé emelik, voltaképpen még édeskeveset tudunk, s tudhat a látogató. S van még egy nyomós ok. A mondat dallamát, zeneiségét veszve laposra silányulna, ha az *asszonyok* helyébe a *nők* szót tennők. Márpedig mint az egész fejezet különösen kiemelt szerepű, patetikus zárómondatában a dallamosság igen fontos tényező.

7. Persze, lehetne még számos apróbb részletre kitérni. Így talán meglepő, hogy nyelvész létemre éppen a nyelvtani jellegzetességek közül csak kissé fukar kézzel válogatva említettem néhányat. Nem beszéltem a szöveg jelzői mellékmondatairól, vonatkozó névmásairól, alig a kötőszavakról és a kötőszó nélküli mondatkapcsolásairól, nem csináltam statisztikát jelzőiről, összetételeiről, birtokos szerkezetéről, igehasználatáról, nominális és verbális állítmányainak arányáról stb. stb., pedig ezek Jókai nyelvnek nem jellegtelen vonásai. Ámde ezeknek a rám mint olvasóra gyakorolt közvetlen hatásban viszonylag kevésbé szembetűnő részük van, másrészt pedig nem akartam a szöveget agyonmagyarázni. Hiszen szinte minden egyes szóról, szerkezetéről lehetne

külön beszélni, s nem is keveset, de úgy érzem, hogy a szövegmagyarázatnak mérték-tartónak kell lennie, hogy fárasztóvá ne váljék, ne zökkentsen ki túlságosan a meg-tárgyalt szöveg sajátos hangulatából. A teljes nyelvtani kommentár nem fér bele az ilyenfajta stíluselemzésbe. E műfaj igényei mások. Valamiképpen e felfogásom jogosult-ságát is szerettem volna a fenti elemzéssel mint példával bizonyítani.

3. A leírás az előzményekkel és a zárómondatral beépülve az egész regénybe, annak szerves része, nem kívülről ráakasztott parádés stílusbravúr, melyben az író kivágja a rezet. Különben Jókai híres természetleírásai közül is az igénytelenebbek közé tartozik. Érdekes volna összehasonlítani a nagy hangszerelésű, patetikus leírásokkal, mint amilyen a regény első fejezete vagy a Csetátye Mareről adott hatalmas kép. Az derülne ki, hogy bármely részletet vegyünk is boncoló kés alá, újra meg újra meglep, mennyire változatos Jókai stílusa, mennyire tökéletesen alkalmazkodik a tárgyhoz. A Vaskapu leírása 10—15 soros mondatokból szövődik össze, a víz alá bukó Timár mozdulatait, gondolatait idegesen regisztráló mondatok (egymásután 13 kurta mondat) egyenként 1—6 szóból állanak. Egyik helyen túlvilági, harsogó zene, gigászi alakok, komor és rikító színek káprázatosan nagyszerű összevisszája, másutt idilli báj, derű és ragyogás, ismét másutt durva, alpári hang, közönséges, rekedt emberi szó vagy nyegle ficsúrkodás. De ki győzné előszámlálni Jókai festéktálcájának czernyi színét! A stílus-tanulmányozónak látszólag nem juthat hálásabb feladat, mint az ő szövegét boncolni. Alapjában véve azonban ez olyan feladat, melyet megfelelően elvégezni talán csak hozzá hasonló stílusművész tudna úgy, hogy a kommentár a vizsgált szöveghez ne legyen túlságosan méltatlan. Mi csak próbálkoztunk, de próbálkoznunk kell, hogy tanuljunk vele és egyengessük a stílusvizsgálat eme nálunk új műfajának a kialakulását. Nekem mindenesetre örömeimre, üdüléseimre volt ez a vizsgálat, és ha azoknak akik átfutottak rajta, vagy végig hallgatták, nem volt túlságosan fárasztó és unalmas, ebben az érdem egyedül az íróé, kinek műve a boncoláson át is megtarthatott valamit eredeti szépségéből.¹

Bárczi Géza

Jelző-e vagy állítmány?

(Két Petőfi-sor mondattani elemzésének kérdéséhez)

Az egyszerű mondat elemzésekor első tennivalónk a mondat két tartópillérének felkutatása, az alany és az állítmány viszonyának helyes értelmezése, mert ez alapfel-tétele minden egyéb mondatbeli viszony magyarázatának. Az alany és az állítmány meghatározása azonban nem mindig könnyű feladat, sőt az is megesik, hogy olykor-

¹ Az itt közölt elemzés fölépítése, szempontjai — azt hiszem — könnyen föl- ismerhetők: az elemző megállapítja röviden az elemzendő szövegrész rája gyakorolt egyetemes hatását, majd vizsgálja a szövegrész, jelen esetben a kép fölépítését, alkotó részeit, keresi az egyes részletek hatásának stilisztikai, nyelvi eszközeit, valamint a képsíkok kapcsolódását, egymáshoz és az egészhez való viszonyát, legalább futólag érintve az elemzett szövegrésznek az egész műbe való beilleszkedését, abban betöltött szerepét. Hogy a részletesebb elemzésben mire esik a főszűly, mondat szerkesztés, ritmus, képek, trópusok, jelzők, állítmányok stb. stb. szerepére, az persze magától a szövegtől függ. — Sietek megjegyezni, hogy ezt korántsem tekintem kötelező receptnek, de talán nem eszalodom, ha azt vélem, hogy számos szöveg elemzésében lehetséges, elfogadható vezérfonál.

olykor — amikor a főnévi jelentésű főrészek viszonya azonosítást fejez ki — nem is tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy a mondatnak melyik szava az alany, illetőleg az állítmány (vö. Tompa: Az iskolai elemzés kérdéseihöz: Anyanyelvünk az iskolában 2 [1954—55]: 187—8). Az efféle „fogós” mondatok vizsgálatával nem ajánlatos az iskolai nyelvtanórákon foglalkozni, legalábbis addig semmi esetre sem, míg a tanulók az ún. tiszta esetek, a tipikus, világos példák elemzésében nem tettek szert megfelelő készségekre. Az a két Petőfi-sor, amelynek elemzéséről az alábbiakban szó lesz, véleményem szerint nem tartozik az „okvetlenül kerülendő” mondattípusok közé, de bennük is a főrészek (pontosabban: az állítmány) meghatározása jelenthet problémát. Nem is csak jelenthet, hanem jelent is, mert mindkettőt abból a gazdag anyagból szemeltem ki, amelyet általános iskolai és középiskolai nevelők juttattak el konzultációs kérdésként a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet magyar tanszékére.

1. *Még ifju szivemben a lángsugarú nyár...*¹ (Szeptember végén) Ez az egyik problematikus elemzésű mondat. A nevelők kérdése: Melyik szó az állítmány? Háromféle válasz van forgalomban: a) A *szivemben* harározóragos főnév; b) a mondat kihagyásos (elliptikus), állítmánya a létige (*van*) vagy a minősítő jelzős alany (*lángsugarú nyár*) képzettartalmaéhoz illő más ige (*ég, lobog, lakozik* stb.) megfelelő alakja; c) az *ifju* melléknév.

a) Az első felfogás, amely szerint a *szivemben* határozóragos főnév a mondat állítmánya, Gombocz Zoltán (Syntaxis. Bp., 1949. 56—8) és Klemm Antal (TörtMondt. 52) tanítására hivatkozik. Klemm szerint a határozóragos vagy névutós névszó, határozószó, „személyragos határozórag” és határozói igenév a *van* (*vannak*) igealakkal együtt vagy nélküle is lehet állítmány. Ennek értelmében a következő Petőfi-idézetek dönt betűs szavát névszói állítmánynak vehetjük: „Most *gomblyukamban* a virág...” (Hattyúdalféle); „Kevély *tölgyfák* alatt | Szerény virágok” (Erdőben); „*Itt* görcsös botjával egy vándorló legény” (A csárda romjai); „Pajtásaim! *értetek* a bú...” (Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz); „*Ellörve* lajtorjám, a hit” (Amott fenn egy csillag ragyog). A *van* ige nélkül állítmányi funkciót betöltő határozóragos névszó egyik példája Klemmnél éppen a Szeptember végén szóban forgó sora (i. h.). Határozószók és határozói igenevek „névszói” állítmányi szerepéről a Benkő—Kálmán-féle gimnáziumi nyelvtankönyvben is olvashatunk (Magyar nyelvtan az általános gimnáziumok I—IV. osztálya számára. 9. kiadás. Bp., 1957. 162, 194).

b) Az előbbi felfogással szemben újabban az a nézet válik egyre általánosabbá a nyelvészek körében, hogy a határozó jellegű mondatrészeket ki kell rekeszteni a névszói állítmány fogalmi köréből. (Vö. Rácz Endre: Ady Csák Máté földjén című versének nyelvtani elemzéséhez: Anyanyelvünk az iskolában 1 [1953—54]: 146. Az idevágó irodalmat l. egyébként Temesi Mihály: A kihagyásos szerkezetek határozói: Pais-empl. 242.) Ha ugyanis a „*gomblyukamban* a virág”-féle mondatokat múlt vagy jövő idejűvé, illetőleg feltételes vagy felszólító módúvá alakítjuk át, az állítmány szerepét a *volt, lesz*, illetőleg a *volna* (*lenne*), *legyen* igealak tölti be, s ezt a *gomblyukamban*-féle mondatrész határozóként determinálja. Ebből viszont egyrészt az következik, hogy a *gomblyukamban*-féle mondatrész a kijelentő mód jelen idejére vonatkozó megállapításban sem lehet egyéb, mint határozó (vö. Temesi: i. m. 243), másrészt pedig az, hogy az eredeti mondatban a *volt, lesz, volna* (*lenne*), *legyen* igealaknak megfelelő kijelentő módú, jelen idejű igealak, vagyis a *van* a kihagyott (mondatszerkesztési,

¹ Az idézeteket az akadémiai kiadás (Petőfi Sándor összes művei. Bp., 1951.) nyomán közlöm.

stilisztikai okból elhallgatott)igei állítmány. A *van* igealak állítmányi szerepét bizonyíthatja az is, hogy ha a fentebb felsorolt állító mondatokat tagadóvá alakítjuk át, teljes tagadás esetén mindig a *nincs* (*nincsenek*) tagadó ige lép fel állítmányként, nem pedig a *nem* tagadószóval módosított határozó jellegű mondatrész. Eszerint a *Még ifju szivemben a lángsugarú nyár* mondatban a *szivemben* szó nem állítmány, hanem a kihagyott *van* (*ég, lobog* stb.) állítmány helyhatározója, amelyet az *ifju* mint minősítő (tulajdonság-) jelző bővít.

c) A harmadik felfogás szerint vesszorunk teljes mondat. Szó sincs benne kihagyásról: az *ifju* melléknév mint névszói állítmány minősíti a *lángsugarú nyár* jelzős alanyt. A mondat értelme eszerint nem ez: 'Még ifjú szivemben a lángsugarú nyár van (ég, lobog stb.)', hanem ez: 'Még ifjú a lángsugarú nyár a szivemben'.

Ha a fentebb mondottak értelmében a továbbiakban nem számolunk is a *szivemben* szó állítmányi szerepével, a mondat elemzésében akkor is két lehetőség kínálkozik. Melyiket válasszuk?

Mint láttuk, a vesszor kihagyásos mondatként való felfogásának megvan a jogosultsága. Petőfi költészetében kezdettől fogva elég gyakoriak a létigével kiegészíthető elliptikus szerkezetek. Az *a* pontban felsoroltakhoz fűzzünk még néhányat csupán az 1847. évrnek (a „Szeptember végén” keletkezése évének) lírai terméséből: „Túl a réten néma méltóságban Magas erdő...” (A Tisza); „Korsó kezében” (uo.); „Előttök étel, bor” (Két sóhaj); „Akasztófa mellett hollók káromása” (Zöld Marci); „Pej csikó szájában fényes acélzabla” (uo.); „Markunkban a kard...” (A csonka torony); „Most is kezemben e levél...” (Válasz, kedvesem levelére); „Amott az a hegy | Mi messze, messze még!” (Amott az a hegy...); „Ott a zerge a kősziklán...” (A sivatag lakói); „Egyik kezemben édes szenderegőm | Szelídeden hullámzó kebele, | Másik kezemben imakönyvem: a | Szabadságháborúk története!” (Beszél a fákkal a bús őszi szél...); „Keblén kenyere, hátán háza, | S *szivemben jókedv tavasza*” (Hintón és gyalog — vö. „szivemben a lángsugarú nyár”); „Lenn a Dunában a nap képe” (Rózsabokor a domboldalon); „És kezemben a lant” (Csendes tenger rónaságán); stb. stb.

E példák bizonyossága szerint egyrészt a *Még ifju szivemben a lángsugarú nyár* sor kihagyásos mondatként való felfogására elég szilárd alapot találhatunk a költő mondat szerkesztésében, másrészt a „Hintón és gyalog” című versből vett idézet arról tanúskodik, hogy feltűnően hasonló tartalmú költői képnek elliptikus szerkezet nyelvi formájában való kifejezésére is van analógiánk művészetében. Mégis úgy vélem, hogy ha vesszorunkat szövegek környezetével, a vers egész mondanivalójával, költője hangulatvilágával, a költemény keletkezésének sajátos körülményeivel összefüggésben — tehát a szó igazi értelmében dialektikusan — vizsgáljuk, talán inkább teljes mondatot lát-hatunk benne, vagyis a harmadik felfogást tarthatjuk valószínűbbnek.

Mi bizonyíthatja, hogy az *ifju* inkább állítmánya a mondatnak, mintsem minősítő jelzői determinánsa a *szivemben* határozónak?

Idézzük a költemény első versszakát!

Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,
De látod amottan a téli világot?
Már hó takarja el a bérci tetőt.
Még ifjú szivemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszebe vegyül már
A tél dere már megüté fejemet.

Horváth János, Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső és mások elemzése nyomán tudatos művelzői lehetünk a stófa csodálatos szépségének, mely az ösztönös olvasót is lenyűgözi. A versszak két egyforma terjedelmű, teljesen szimmetrikus részre oszlik (1—4., 5—8. sor). Az első négy sor a természet nyárvégi pompáját állítja szembe a közeledő téli világgal; a vers második fele pontos lelki párhuzama ennek az ellentétnek: a szív lángsugarú boldogsága mögött ott leselkedik az elmúlás téli dere. A mondanivalónak azonban nemcsak tartalmában mutatkozik ez a párhuzamosság, hanem nyelvi megformálásában is. Négy-négy mellérendelt tagmondatból áll mindkét rész. A külső és a belső világ nyarat festő kapcsolatos mondatok után az ellentétre utaló *de* kötőszó vezeti be a természet és a szív teléről mondottakat. Az ellentétes tartalmú és hangulatú sorok szembenállását azzal is érezteti a költő, hogy bizonyos szabály szerint változtatja meg bennük a főrészek sorrendjét. Semmiképp sem véletlent, hanem határozott mondat szerkesztési elvet láthatunk ugyanis abban, hogy a *még* határozószóval indított 1., 2. és 6. sorban a határozószó után közvetlenül a főhangsúlyos állítmányt találjuk (*nyílnak, zöldel, benne virít* — az utóbbi esetben a *benne* határozószó a puszta állítmánynak igen szoros, szinte igekötőszerű bővítménye), a 4., 7. és 8. sorban viszont a puszta vagy jelzővel bővített alany (*hó, sötét hajam, a tél dere*) megelőzi az állítmányt. (A 3. sorban a *látod* igealak magában foglalja a 2. személyű alanyt.) Ez a szabályosság nemcsak megengedi, hanem szinte kívánja is, hogy a stófa 5. sorát az 1., 2. és 6. soréval azonos felépítésűnek vegyük, vagyis az *ifjú* szóban — a *nyílnak, zöldel, benne virít* mintájára — főhangsúlyos állítmányt lássunk.

Hogyan értelmezhetjük az így felfogott költői képet? Miért mondja a költő ifjúnak a lángsugarú nyarat? Nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy a „virító kikelet” után a *lángsugarú nyár* a beteljesülés boldogságát jelenti, s ez valóban *ifjú* még a költő szívében, hiszen a költői mézeshetek önfeledt időszakának mintegy a közepén született meg a költemény. Ezt az értelmezést aligha lehet erőszakoltnak, mesterkéltnek mondani. (Érdekes, hogy a szívben pompázó tavasz és nyár képe a néhány hónappal korábban Szalontán írt „Mily szép a világ!”-ban is felbukkan: „*Kert újlag e szív, | Mely széltire zöldül, | És benne virít a | Sok tarka virág...*”)

Megemlíthetjük, hogy Petőfinek van olyan verse is, amelyben nem ifjúnak, hanem éppen öregnek mondja szívét („Egy pár rövid nap, és én mennyi éltem! | Tükörbe nézni szinte nem merek, | Attól félek, hogy már hajam megöszült... | Ez a szív itten, oh ez oly öreg” — Egy pár rövid nap... 1846. október), de ennek a fölvetett kérdésben nem nagy a bizonyító ereje, hiszen a költő életérzésének, hangulatának változásával ezzel ellentétesen is — de persze az adott helyzetben mégis változatlan őszinteséggel — nyilatkozik. 1844 decemberében például „rombadőlt s már fél-ép szív”-ét említi (Búcsú 1844-től), 1846 nyarán pedig így énekel: „Szivem még ép virág, amelynek | Féreg nem bántja gyökerit; | Elhervad minden ősszel, ámde | Minden tavasszal kivirít” (Most kezdem én csak még ismerni...); s bár ez év őszén ismét „oly öreg”-nek érzi szívét s magát, az esztendő utolsó hónapjában azt kívánja, hogy szívének „ifjúi vér”-ét onthassa hazájáért (Egy gondolat bánt engemet...).

Igaz, hogy névszói állítmány után határozott névelővel iktatjuk a birtokos személyragos szót mondatunkba, mert névelő nélkül félreérthető kapcsolat keletkezik (vö. Klemm: i. m. 323): a névszói állítmány és a személyragos főnév jelzős szerkezetnek fogható fel. A mondat szerkesztésnek ez a szabálya érvényes volt a múlt század irodalmi nyelvhasználatában is, de helyell-közzel azért kivételekre is bukkanunk. Vörösmarty Salamon című versében például a következő sort olvassuk: „*Tört sisakja, pajzsát elvetette*”.¹ (Ebben az összetett mondatban az első tagmondat *tört* szava melléknévi

¹ Ezt az adatot Tompa József szívességének köszönöm.

igenévvel kifejezett állítmány, tehát a mondat értelme: 'törött a sisakja'.) A melléknévi állítmányból és névelőtlen birtokos személyragos főnévből álló ritka kapcsolatra biztos példát hármat találtam Petőfi költeményeiben: „Királyi széknél *pompásabb árnyéka*” (Hír); „Ne félj; ha *poros nadrágod*, | Kiporozza a káplárod” (Katonaelet); „Alszik az egész föld; *mély és csendes álma*” (A csillagos ég).

Bár e példák egyikében sem határozó a melléknévi állítmányt közvetlenül követő személyragos főnév, annyit mindenesetre tanúsíthatnak, hogy az 'ifjú a szívemben' értelemben felfogott *ifju szívemben* szerkezet sem teljesen analógiátlan Petőfi költészetében.

Verssorunk mondatnani vizsgálatát azzal zárnám, hogy kétségtelen, matematikai értelemben vett bizonyossággal nem lehet eldönteni az elemzés problémáját. A felsoroltak alapján a magam részéről állítmányi funkciójának tartom az *ifju* melléknévet, de nem merném határozottan tévesnek minősíteni azt a felfogást sem, amely — elsősorban éppen az alaki analógiák érthetően nagyobb száma miatt — kihagyásos szerkezetet lát a mondatban.

2. *Börtönéből szabadult sas lelkem...* (Az alföld) Ez a másik Petőfi-sor, amelyben ugyancsak az állítmány meghatározása a mondatcselezés problémája. Elvben itt is két lehetőség közül választhatunk: vagy a *szabadult* szót tekintjük igei állítmánynak (s ebben az esetben a *sas* a *lelkem* alanynak főnévi minősítő jelzője), vagy pedig a *sas* főnevet vesszük névszói állítmánynak (s ekkor a *börtönéből* helyhatározóval bővített *szabadult* befejezett melléknévi igenév a névszói állítmány minősítő jelzője). Az értelmezés két lehetősége annak következménye, hogy egyrészt a *szabadult* szó önmagában véve múlt idejű igealaknak és befejezett melléknévi igenévnek egyaránt felfogható, másrészt pedig a *sas lelkem* — éppen Petőfi lelkéről szólva — a legkevésbé sem valószínűleg tartalmú szókapcsolat. (A különírás nemcsak Petőfi korában, hanem még ma sem zárja ki ezt a feltevést; vö. AkH. 10. kiadás 169. p.). A „Szeptember végén”-ből vett idézettel szemben azonban itt teljes határozottsággal foglalhatunk állást a helyes értelmezés dolgában: a *szabadult* szó nem állítmányi funkciójú igealak, hanem a *sas* állítmánynak melléknévi igenévvel kifejezett jelzője. (Vö. Tompa: Az alany és az állítmány elemzéséről. Anyanyelvünk az iskolában 2: 7—8; Nyelvművelő 100—1.) A mondat értelme tehát: 'Lelkem: börtönéből szabadult sas'.

Hogy ezt belássuk, két kérdésre kell felelnünk: a) Miért nem lehet a *szabadult* szó állítmány? b) Miért a *sas* tölti be a mondat állítmányának szerepét?

a) Ha a verssort visszahelyezzük a maga strófájába, és szemügyre vesszük a hozzá tartozó időhatározói mellékmondatot („Ha a rónák végtelenjét látom”), azonnal megállapíthatjuk, hogy ennek állítmánya (*látom*) jelen idejű igealak. Mivel a mellékmondat egyidejűséget fejez ki, vagyis a főmondat és a mellékmondat történése azonos időben megy végbe, a főmondat állítmányának is jelen idejűnek kell lennie. Ennek a feltételnek azonban a *szabadult* mint igealak nem felel meg, s ezért nem is lehet állítmány. Csak akkor tekinthetnénk állítmányi funkciójúnak, ha a mellékmondat állítmánya „láttam” volna.

b) A mondat állítmánya valamilyen meghatározó jeggyel (cselekvéssel, történéssel, létezéssel, állapottal, mineműséggel) minősíti az alanyt. Ha az állítmány ige, melléknév vagy számnév, akkor a mondat főrészei általában igen könnyen meghatározhatók. Nehezebb ez a feladat olyankor, amikor nemcsak az alany, hanem az állítmány is főnév vagy főnévi értékű (jelentésű) más szófaj. Ilyenkor az a szó az állítmány, amely a másik főnévi fogalomnak a minőségét, mivoltát nevezi meg (vö. Tompa: I. OK. 4: 53). Az állítmány a tágabb körű, az általánosabb fogalomnak, az alany a szűkebb körű, egyedi (egyedibb) fogalomnak a neve. Mondatunkban nyilvánvalóan a (birtokos

személyraggal egyedivé tett) *lelkem* szót határozza meg mivolta szerint a költő, amikor azt mondja róla, hogy (*börtönéből szabadült*) *sas*. Ezért a *sas* a mondat névszói állítmánya.

A mondat értelmezését két másik idézet is elmélyítheti. Mindkettő olyan versből való, amelyet a költő éppúgy 1844-ben írt, mint „Az alföld”-et. Az első a *sas* állítmányi használatára lehet példa: „*Sas a költés*; hol nem járt senki sem, | Ó arra indul fennen, szabadon” (Az utánzókhöz). A *sas a költés* mondatban ott találjuk a határozott névelőt az állítmány és az alany között, a *sas lelkem* kapcsolatból ellenben éppúgy hiányzik, mint a következő verssorokból: „Könnyű *lehellet termete*” (Felsülés); „Meghasadt *lant keblem*” (Keserű élet, édes szerelem).

A második idézet olyan képet tár elénk, amely bizonyos rokonságot mutat a vizsgált verssorban levővel: „*Szivem*, te árva *rabmadár!* | Kit szűk, szoros *kalitka zár*, | Légy csendesebben odabenn...” (Szivem, te árva rabmadár!)

A fenti elemzések papírra vetésével nem az volt a célom, hogy új eredményekről adjak számot. Inkább azt akartam megmutatni, hogyan vezethet közelebb a mondat-tani elemzés egy-egy verssor — s ezzel együtt egy-egy költői mű — mondanivalójának mélyebb átéléséhez. Tanulóink azzal, hogy valamely adott mondatrészt jelzőnek vagy állítmánynak minősítenek, nemcsak a logikus gondolkodás nevelőiskoláját járják, hanem sokszor csak ezáltal értik meg igazán az irodalmi órákon tárgyalt remekműveket. Elmélyült irodalmi elemzés nem lehetséges megbízható nyelvtani elemzőkészség nélkül. Ezt ma — főleg a középiskolai magyar tanításban — talán még nem fölösleges hangsúlyozni.

Szemere Gyula

A fordítás jelentősége a modern nyelvek egyetemi oktatásában

1. A fordításnak a nyelvtanításban betöltött fontos szerepével újabban mind többet foglalkoznak. Főleg szovjet nyelvészeti folyóiratokban találhatunk e kérdést tárgyaló értékes oikkeket. Ez érthető is, hiszen ennek a kérdésnek a módszertani feldolgozása az egész idegen nyelvi oktatás problematikájának egyik legfőbb, legégetőbb feladata. Felnőttkorban, az anyanyelv birtokában, a tanuló egy másik nyelv elsajátítása folyamatában akarva-akaratlan a már ismert nyelvre támaszkodik, és ezt szükség-szerűen teszi, mert a számára új, idegen nyelvi szavakat és szerkezeteket már kialakult, az anyanyelvi formákban testet öltött fogalmak töltik meg tartalommal.

Az idegen nyelv tanulása tehát szükségszerűen az anyanyelv segítségével, vagyis fordítással kezdődik. Most már csak az a kérdés: vigyük-e rendszeresen, következetesen végig ezt a folyamatot az összevető módszer segítségével az anyanyelv és az idegen nyelv tényeinek egymás melletti teljes tudatosításáig, vagy bízzuk a munka további részét mindinkább a „nyelvérzékre”, más szóval az intuícóra, az ösztönre, a véletlenre? Az idegen nyelvi oktatásnak régi, igen jól ismert problémája ez. Újra és újra felvetődik, eldöntik: az anyanyelv segítségével, de a gyakorlatban ez következetesen nem valósul meg. Eleinte még össze-összevetik az idegen nyelvet az anyanyelvvél, de később, az idegen nyelvi oktatás magasabb fokán, amikor éppen leghasznosabb és legértékesebb lenne az összevetés, figyelmen kívül hagyják, mondván: itt már felesleges. Nem számolnak azzal a ténnyel, hogy az idegen nyelvnek az anyanyelvvél való rendszeres, következetes,

összevetése nemcsak az idegen nyelv alapos elsajátítása szempontjából célravezető¹, hanem az anyanyelvi jelenségek tudatosítását is a legnagyobb mértékben elősegíti.

A kérdés igen időszerű az orosz nyelv oktatása szempontjából is. A direkt és indirekt módszerek közti ingadozások után kezd végül kialakulni az orosz és magyar nyelvi jelenségek tudományos összevetésén alapuló módszer. E módszernek a nyelvoktatásban betöltött fontos szerepével foglalkozom a következő két részben: I. az anyanyelv és az idegen nyelv oktatása; II. két nyelv lexikális és grammatikai sajátosságainak összevetése a fordítás folyamatában.

2. Az anyanyelv oktatásának egyik legfőbb feladata az anyanyelvi jelenségek minden oldalú tudatosítása². Nem elég az, ha ösztönösen helyesen használom a nyelvi formákat a megfelelő gondolat tartalom kifejezésére, nem elég csak éreznem, hanem tudnom is kell, hogy az adott gondolat adekvát módon csak ebbe a nyelvi köntösbe burkolható, nem pedig egy másikba, harmadikba. Ezért a nyelvi oktatás a gondolkodás diszciplínája is, vagy legalábbis annak kellene lennie. Az ilyen tudatos, gondosan megválogatott nyelvi formákba öltöztetett beszéd hatása is egészen más, mint az ösztönösen kifejezetté. Megfelelő tartalommal az ilyen beszéd nemcsak tartalmában, hanem formájában is nevelő, felemelő, önfegyelemre intő lesz. Nem mindegy, ha ezt így vagy úgy mondom: minden egyes szó, minden nyelvtani alak, a szórend legcsekélyebb megváltoztatása, az intonáció finom árnyalatai is csak egy bizonyos tartalomnak felelnek meg. Nincsenek tökéletes szinonimák, csak „rokon jelentésű” szavak, szerkezetek vannak.

Miben különbözik az anyanyelvi oktatás az idegen nyelvtől? Mindenekelőtt abban, hogy az anyanyelv tanítása már a gyermekkorban ösztönösen elsajátított nyelvre épül. Itt jóformán csak a tudatosítás munkája van hátra, rendet kell teremteni: feleletet kell adni a *hogyan* és *miért* kérdésekre, meg kell mutatni az anyanyelv sajátosságait, jellegét, gazdagságát, történeti fejlődését stb. Ezzel szemben az idegen nyelv tanítását nem kezdhjük ott, ahol az anyanyelvet, és nem is másolhatjuk le az anyanyelv elsajátításának folyamatát. Itt a feltételek már egészen mások. Az anyanyelv elsajátítása hosszan tartó, nem könnyű folyamat: egyúttal halad a tudat fokozatos kibontakozásával. Az egész, legszélesebben vett környezet segítkezik ebben a fáradságos munkában. A gyermek mindenkitől tanul és tanulhat. Állandóan ezt a nyelvet hallja, mindenki kész őt tanítani, javítani nyelvi botladozásait. És végül maga sem tudja, hogyan, kitől, megtanul beszélni, ki tudja fejezni gondolatait. Az idegen nyelv tanulásában ez a folyamat nem ismétlődik meg, ahogy az idegen nyelv írás-olvasásának elsajátításakor sem ismétlődnek meg azok a nagy nehézségek, melyek az első betűvetésre annyira jellemzők. Az idegen nyelv elsajátításának nehézségei egészen más természetűek. Amint már említettük, az anyanyelv elsajátításának folyamata párhuzamosan halad a tudat kibontakozásával. Az idegen nyelv tanulásának megkezdésekor ez a folyamat már kialakult vagy kialakulóban van. Ez egyrészt óriási könnyítést jelent, másrészt azonban éppen itt kell keresnünk a nehézségek magvát is. Az objektív valóságot visszatükröző fogalmaink és e valósággal szemben megnyilvánuló szubjektív viszonyaink nyelvi kifejezői a magyar nyelv sajátos történeti fejlődése folyamán kialakult hangtesttel, nyelvtani alakokkal és jelentésbeli árnyalatokkal rendelkeznek. Ezek a fogalmak, képzetek annyira összenőttek, összefonódtak számunkra az anyanyelv formáival, hogy szinte

¹ Hasonló következtetéseket von le Szathmári István is „Az anyanyelv és a tanult nyelv kapcsolata a nyelvtanulás folyamatában” c. érdekes tanulmányában (SzNK, 128. sz. Bpest, 1959; l. ugyanott az ide vonatkozó irodalmat). Megjegyzem, hogy jelen cikkem, amely több évi tanári tapasztalataimra támaszkodik, a fentitől teljesen függetlenül készült el évekkkel ezelőtt, de mind ez ideig nem volt módomban közölni.

² Vö. Papp István: A nyelvi nevelés kérdései. Acta, Debrecen, 1954.

nehéz elképzelni azokat más hangtesttel, más nyelvtani formával, más, az anyanyelvtől eltérő szemléletre mutató jelentésárnyalatokkal. A nyelv és a gondolkodás, a forma és a tartalom dialektikus egységet alkot, de ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról a tényről se, hogy a világ nyelveiben a tartalom hasonlósága mellett a formák tarka változata jelenik meg: egy azon fogalomnak a világ nyelveiben száz és száz nyelvi forma felel meg, mely formák mind a hangalak, mind a nyelvtani megformálás, mind a fogalmat kísérő jelentésárnyalatok szempontjából élesen különbözhetnek egymástól. Ezt az egyszerű, mindennapi igazságot igen fontos szem előtt tartanunk az idegen nyelvi oktatásban. Erre legyen mindig elkészülve a tanuló. Ezek a különbségek, az anyanyelvtől elütő formák, szemantikai árnyalatok, szóhasználatbeli eltérések az idegen nyelv tanulásával kapcsolatos nehézségek kútforrásai. Itt a legnagyobb nehézség abban van, hogy a gondolati tartalommal oly szoros kapcsolatban levő anyanyelvi forma mellett megjelenik az idegen nyelvi forma, amelyre ugyanolyan szerep vár, mint az anyanyelvi formára, tudniillik a kölcsönös felidőzés szerepe, ez utóbbi azonban eleinte csak az anyanyelvi forma közvetítése révén megy végbe. Egyszóval kialakul a beszédnek egy nem természetes, nehézkes, bonyolult módja. Csak hosszú, fáradságos munkával sikerül végül elérnünk, hogy az idegen nyelv szavai és a már meglévő fogalmaink, képzeletünk között közvetlen kapcsolatot teremtsünk, illetve hogy azok közvetlenül, az anyanyelv közvetítése nélkül is felidézhessek egymást természetesen mindenben igazodva az idegen nyelv sajátosságaihoz.

Minden idegen nyelvi oktatás legfőbb problémája: hogyan lehet ezt a hosszú és fáradságos folyamatot rövidebbé tenni, azaz megkönnyíteni.

Egyesek e kérdés legjobb megoldását még nem is olyan régen a direkt módszer alkalmazásában látták. Mondanom sem kell, hogy ennek a módszernek a kizárólagos vagy túltengő alkalmazása először is felesleges időpazarlásra vezetett, a didaktika egyik legfőbb követelményének, az érthetőségnek sem tehetett eleget, de ellentmondott az intézményes nyelvi oktatás egyik legfőbb céljának, a nyelvi tények tudatos elsajátításának is. Teljesen felesleges végigjárnunk az anyanyelv elsajátításának egészen a gyermekkorba visszanyúló állomásait, fázisait, amikor serdülő vagy felnőttkorban a tudatos elsajátítás feltételei már megvannak, tudniillik amikor már az értelemre támaszkodhatunk. Ezzel meggyorsítjuk az idegen nyelv elsajátításának folyamatát. Egyben nem mondunk ellent a tudományos megismerés általános követelményének, annak, hogy tudatosítsuk az objektív valóságnak agyunkban visszatükrözött tényeit. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az idegen nyelven a tanár nem szólalhat meg, sőt ellenkezőleg, arra kell törekednie, hogy mindinkább és mind többet az elsajátítandó nyelven beszéljen hallgatóival, azonban a nyelvi tények tudatosítását tekintse itt is fő feladatának, csak most már idegen nyelven fűzze magyarázatait a beszédben vagy szövegben előforduló és még nem ismert idegen nyelvi sajátosságokhoz, természetesen állandóan szem előtt tartva az anyanyelv sajátosságait is! Meggyőződésem, hogy csak a nyelvi tények állandó tudatosítása, az idegen nyelvnek az anyanyelvvél való állandó összevetése hozhat megbízható eredményt egy idegen nyelv elsajátításának nehéz munkájában.

A modern nyelvek egyetemi oktatásában a fenti követelmények még fokozottabb mértékben jelentkeznek. Itt az oktatóknak nemcsak az a feladatuk, hogy megtanítsák hallgatóikat az idegen nyelven írni, olvasni, beszélni, hanem az is, hogy megismertessék velük az illető nép irodalmát, történetét, társadalmi fejlődését, hogy rávezessék őket a dialektikus gondolkodásra, a mi esetünkben a lingvisztikai gondolkodásra. Ez csak úgy érhető el, ha az idegen nyelv tudatos, történeti vizsgálatán kívül annak jelenségeit az anyanyelv tényeivel állandóan összevetjük. Állandóan szem előtt kell tartanunk azt az alapot, amelyre az idegen nyelv ráépül, és a meglévő anyanyelvi alapra

támaszkodva igyekeznünk kell kialakítani az idegen nyelvi alapot (rendszert). Éppen a két nyelv következetes összevetése, fokozatos tudatosítása révén sikerül végül függetleníteni e két különböző nyelvi rendszert, de ami a legfontosabb: mindkét nyelv tényeinek tudatos egymásmellettségében¹. Az idegen nyelvnek ily módon megalapozott ismerete adja meg a nyelvtanárnak azt az objektív lehetőséget, mely nélkül az idegen nyelv oktatása felső fokon egyáltalán nem, de közép-, sőt alsó fokon sem célravezető. A fenti cél elérésének egyik kipróbált és legmegbízhatóbb eszközét az anyanyelvből idegen nyelvre végzett megfelelő színvonalú fordítási gyakorlatokban látom.

3. A tőlünk függetlenül létező objektív valóság visszatükröződése egyformán történik minden egészséges emberi agyban (nem tekintve a fokozatokat); a valósághoz való viszonyulásunk lehetőségei is hasonlók mindenütt, faji vagy nemzeti megkülönböztetés nélkül. Hogy egészen egyszerűen fejezzem ki magam: amit én egészséges szemmel zöldnek látok, azt minden ép szemű ember zöldnek látja, függetlenül attól, hogy ezt a színt a magyar *zöld*-nek, az orosz *зелёный*-nek, a német *grün*-nek, a francia *vert*-nek nevezi. Ez a tény teszi lehetővé az egyik nyelvből a másikra való fordítást.

Ezzel szemben nagyon megnehezíti, bonyolulttá teszi a fordítást az, hogy a nyelv a legszorosabb kapcsolatban van az azt megalkotó és hordozó nép egész, sajátos körülmények között lefolyt történetével, társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésével. A nyelv érzékeny, finom műszerhez hasonlóan koncentrálja, rögzíti ezeket a sajátos vonásokat. Képzeljük el, mily egyszerű volna a fordítás, ha — mondjuk — különféle nyelvekben a szavak, szerkezetek csupán hangalakjukban térnének el egymástól. De ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: két nyelv összevetésekor — még ha rokon nyelvek is, annyira hasonlók egymáshoz, mint például a szláv nyelvek vagy a román nyelvek — alig találunk szót, szerkezetet, amely tökéletesen azonos volna a másikéval, megfelelne annak minden jelentés vagy használatbeli eltérés, árnyalat nélkül. Minden lelkiismeretes fordító tudja, mennyi fejtörést okozhat egy-egy közmondás, szólásmondás vagy idióma szemantikai megközelítőjének (hogy ne is mondjam — pontos megfelelőjének) a megkeresése, hiszen egy-egy hungarizmusban, russzicizmusban vagy gallicizmusban sűrűsödhet a nyelvet hordozó nép történetének egy egész szakasza, munkatapasztalata, életbölcssége, kifejezésre juthatnak bennük múltjának könnyei és örömei. Például ilyen orosz közmondások: *Каков хан, такова и орда* — a tatár uralom idejéből valók; *Погиб, как швед под Полтавой* — Nagy Péter korából; *Голодный француз и вороне рад* — a napóleoni hadjárat idejéből; *На трактор надейся, а коня не бросай* — a szocializmus építése korszakából. Az osztályharcot tükröző közmondások: „Urak vesznek össze, jobbágy haját tépik”; „Nem jó az urakkal egy tálból cseresznyézni”. „Хвали траву в стору, а барина — в гробу”, „Монастырщина, что барщина”.

Egy szónak rendszerint több jelentése van, több fogalomnak felel meg — ebben is különböznek a nyelvek, a metaforák (szóképek), metonimiák (névcserék) használatában is nagyok az eltérések. Vessük össze például:

солнце	} пар	погода	} idő	сереlem	} любовь	кéz	} рука
день		время		szeretet		kar	

A szavak szinonim gazdagsága is nagyon különböző, hol az egyik nyelvben találunk több szinonimát, hol a másikban. A rokon jelentésű szavak — ugyanazon fogalomnak más és más oldalról való szemlélete — ugyancsak a nemzeti jelleg

¹ Vö. itt és másutt: Ганшиной, К. А. и Карпова, И. В.: Вопросы теории и методики учебного перевода. Изд. Ак. пед. наук. РСФСР. Москва, г. 1950.

kifejezői. Például a szláv nyelvek igen gazdagok a rokonsági kapcsolatokat kifejező szavakban. Az oroszban :

зять	} <i>szógor</i>	(a leánytestvér férje)
шурин		(a feleség fivére)
свояк		(a feleség leánytestvérének férje)
деверь		(a férj fivére)
свойственник		(nem vérségi férfi rokon)

Az orosz nyelv rendkívül gazdag szinonimákban :

истина	} igazság	..ороший	} jó	глаза	} szem
правда		..обрый		очи	
если, раз, ежели, коли, кабы, аще: ha					

De a magyar nyelv sem szegényebb rokon jelentésű szavakban :

virradat	} <i>рассвет</i>	ének	} <i>песня</i>	lakodalom	} <i>свадьба</i>	
pirkadat		dal		menyegző		
pitymallat		zárja		nóta		lagzi
hajnal		аврора				
szürkület						

A magyar ugyanazt a mozgást a beszélőhöz viszonyított irány szempontjából két külön szóval fejezi ki:

megy	} <i>идти</i>	visz	} <i>нести</i>
jön		hoz	

Például ezt az orosz mondatot: „Человек идѣт” csak a beszédhelyzetből kiindulva lehetne helyesen lefordítani: felém — „Az ember jön”, tőlem el — „Az ember megy”. De más szempontból nézve ezeket az igéket, akkor már az orosz lesz gazdagabb, mert különbséget tesz abban, hogy gyalog vagy valamilyen járművön, állaton megy vagy visz:

идти (gyalog)	} <i>megy—jöi.</i>	
ехать (járművön, lovon stb.)		
нести (gyalog)		} <i>visz—hoz</i>
везти (járművön, lovon stb.)		

A szók etimológiájával kapcsolatosan kialakult kép és az ehhez tapadó hangulati árnyalatok is néha számításba veendő fordításkor. L. A. Bulahovszkij érdekes példát hoz ennek illusztrálására (Введ., ч. II, 1953, стр. 10—11). Különbő nyelvekben a 'szeszély' fogalmát pusztán a szó etimológiája szerint más és más hangulatkép árnyalhatja. Az orosz *прихоть* (*хотеть*) az óhajjal kapcsolatos (óhaja támadt), a cseh *prichut'* (*chut'*) 'izlés, kedv' (kedve kerekedett), a német *Laune* a lat. *luna* 'hold' szóval kapcsolatos — a kedély változékonyságát illusztrálja; az olasz *capriccio* a *capra* 'kecske' szó származéka — ugri-bugri, kiszámíthatatlan, mint a kecske: ugrik egyet, aztán hirtelen megáll, s meredten maga elé bámul — nem mozdítod ki a helyéből. Tegyük még ehhez a sorhoz a magyar *szeszély*-t — nyelvújítási szó a *szesz* főnévből (Bárczi: SzófSz.) — etimológiája adta kép: könnyen elillan, elszáll. Vegyünk egy másik példát: a *zsibvásár* szóban mi az effajta vásár nem ritka módját, a csalást emeljük ki, „A *zsibvásár* első tagja az elavult *zsib*, *sib* 'csavargó, tolvaj, szemfényvesztő'” (Bárczi:

SzófSz.), az orosz толкучка („Толчься 'толкаться в людях, шляться, шататься'”, Даль) — mintegy „lökdösöde”, a naplopók, semmittevők csődülete, a német *Trödelmarkt* a vásár tárgyára, a limlomokra mutat, a francia pedig nyilván arra int, hogy itt igen könnyen bizonyos élősdieket is szerezhethünk: *marché aux puces* 'bolhavásár'.

Két genetikailag különböző nyelvsoporthoz és morfológiailag különböző típushoz tartozó nyelv grammatikai rendszerének tudományos összevetése igen célszerű mindkét nyelvi rendszer tényeinek tudatosítása szempontjából. Fordításkor a nehézségek itt háromféle változatban jelentkeznek: 1. Az egyik nyelvben van olyan nyelvtani kategória is, mely a másiktól hiányzik, például az oroszban megvan a grammatikai nem kategóriája, a magyarban nincs meg,¹ viszont a determináció és indetermináció kategóriája a magyarban teljes mértékben megvan, az oroszból pedig hiányzik; (például az orosz *книга* fordítása lehet a beszédhelyzet szerint: 'könyv', 'egy könyv', 'a könyv'). 2. Mindkét nyelvben megvan az adott kategória, azonban jelentősen különböznek egymástól, például az orosz és a magyar nyelv igeszemlélete (pl. az oroszban pf. внести: ipf. вносить — két igealak, a magyarban ennek viszont csak egy igealak *bevinni* felel meg). 3. A két nyelv kategóriái sokban hasonlítanak egymáshoz, de használatukban stíláriis különbségek nyilvánulnak meg. Illusztráljuk ez utóbbit például a melléknévi geneves szerkezet használatával az orosz és a magyar nyelvben:

a) Я прочёл (то) письмо, которое лежало на моём столе.

„Elovestam azt a levelet, amely az asztalomon volt”.

b) Я прочёл письмо, лежавшее на моём столе.

„Elovestam a levelet, mely az asztalomon *feküat*”, „Elovestam az asztalomon levő levelet”.

c) Я прочёл лежавшее на моём столе письмо.

„Elovestam az asztalomon levő levelet”.

Az első változatban különös nyomaték van a tárgyon. Az orosz főmondatban a kiemelő mutató névmás esetleg ki is maradhat, mivel az orosz még egy másik szerkezettel is kiemelheti a jelzett szót, az ún. kiemelt jelzői szerkezettel (*b*), amelyhez viszonyítva az első változatban a kiemelés természetesen sokkal erősebb. Az oroszral összevetve az alárendelő szerkezet a magyarban sokkal ritkábban fordul elő, az oroszban viszont igen megszokott.

A második orosz változat a már említett különbségeken kívül még stílusbeli árnyalatával is eltér az elsőtől: ez a szerkezet az írott nyelv sajátja. A fordításban ezt igyekeztünk érzékeltetni, de természetesen csak a szövegösszefüggés döntheti el, hogy nincs-e egyéb lexikális eszközökre szükség a stílusbeli eltérés érzékeltetésére. Ennek a szerkezetnek szó szerinti fordítása: „Elovestam a levelet, az asztalomon *fekvőt*” igen régiesen hatna, a mai magyar nyelvben pedig teljesen szokatlan, az orosz írott nyelvben azonban lépten-nyomon találkozhatunk ilyen kiemelt jelzői szerkezettel.

A harmadik változat viszont az oroszban fordul elő ritkán: igen nehézkes, rosszul hangzik az orosz fülnek. A magyarban éppen ellenkezőleg: igen megszo-

R. A. Budagov (Очерки по языкознанию. Москва, 1958. 154) érdekes példával illusztrálja a grammatikai nemnek művészi ábrázolás céljából való felhasználását. А Песня о рябине (= 'Dal a berkenyefáról') c. orosz népdalban a рябина 'vörös berkenyefa' — nőnemű főnév — vágyakozik a дуб 'tölgyfa' — hímnemű főnév — után; a leány és fiú vonzalmának kedves hasonlatát az oroszban a nyelvtani nem kategóriája is kifejezi, érzékelteti, sőt csaknem arra épül, amit így, a nyelvtani nem hiányában, lehetetlen lenne visszaadni a magyar fordításban. Mégis, egy jól megválasztott jelző átsegíthetne ezen a nehézségen is: a „*karcsú* berkenyefa” és az „*erős* tölgy”.

kott szerkezet, legjobban megfelel a magyar nyelv rendszerének, természetesen ha nem vagyunk különös tekintettel a jelzett szó kiemelésére.

A fordítás igen bonyolult, sokrétű folyamat. De éppen ez a sokrétősége teszi érdekessé, hasznossá az idegen nyelvi oktatásban. Alsó évfolyamokon nagyjából idegen nyelvről anyanyelvre fordítunk. Ez természetesen sokkal könnyebb, receptív jellegű, főleg az idegen nyelv megértésére szorítkozó, és ezért az idegen nyelv produktív elsajátítása szempontjából nem célravezető. Itt fontosabb az anyanyelv alapos ismerete. Felső évfolyamokon csaknem kizárólag anyanyelvről idegen nyelvre fordítunk: a fordításnak ez a neme már alaposabb idegen nyelvi ismereteket követel meg a hallgatótól. Itt mutatkozik meg legjobban, hogy mit tartott meg a hallgató a nyelvi, irodalmi és egyéb előadások anyagából: az elmélet és gyakorlat vizsgálja ez! Itt lehetőséget, szabad teret nyer a hallgató arra, hogy általános műveltségéről, logikus gondolkodásáról, találmányosságáról tanúságot tegyen, hogy szellemi képességeit fejlessze, hogy egymás bíráltása közben kritikai érzékét is élesítse. Az anyanyelvről idegen nyelvre való fordítás-technikai gyakorlat a mi körülményeink között az idegen nyelv produktív elsajátításának legcélravezetőbb útja.

Az anyanyelvről idegen nyelvre való fordítás az idegen nyelv tudásának legmegbízhatóbb fokmérője, legbiztosabb ismérve.

Dombrowszky József

Mondatelemzés

Kiss József ált. iskolai tanár azt kéri, hogy legyünk segítségére a következő mondat elemzésében: *A tudás anyja az állandó ismétlés.*

A kérdésben előforduló példa azok közé az igen vitatott elemzésű, voltaképp két fogalom azonosítását kifejező mondatok közé tartozik, amelyekben pusztán nyelvtani-alaki eszközök alapján nem tudjuk meghatározni, melyik az alanyi, s melyik az állítmányi rész. Ilyenféle kérdésekről az utóbbi 6—8 évben több vitacikk is megjelent, közülük több az „Anyanyelvünk az iskolában” c. — immár megszünt — módszertani folyóiratban is, pl. a „Csák Máté földjén ti vagytok az isten” mondattal kapcsolatban.

A kérdést lélektani úton megközelítve, az ún. l é l e k t a n i állítmányt könnyen megállapíthatjuk: ez az éppen hangsúlyosabban mondott, újságoló rész. Csakhogy egy más, tisztább példában, — mondjuk — „Az ismétlés hasznos” mondatban bármelyik névszót hangsúlyozzuk is, a n y e l v t a n i állítmány — s mi ezt keressük — mindig a *hasznos* szó marad. Ez a módszer tehát a nyelvtani elemzésben általában nem segít. — A l o g i k a i állítmányt úgy találjuk meg, ha megfontoljuk, melyik volt az a fogalom, amelynek mivoltát, mibenlétét meg akartuk határozni, s melyik a meghatározó — logikai állítmányi — rész. (Ez utóbbit pl. Klemm Imre fölfogása szerint ti. azonosnak vehetnénk a nyelvtanival.) Sajnos azonban az Ön példájában szerintem az is elgondolható, hogy *a tudás anyja* fogalomnak mint m i n ő s í t é s n e k (logikai állítmányának) hordozóját (logikai alanyát) kerestem, ill. találtam meg *az állandó ismétlés* fogalomban; meg az is, hogy *a tudás anyja* fogalomnak a minősítését, mivoltát kívántam meghatározni *az állandó ismétlés* fogalommal (mint l o g i k a i á l l í t m á n y a l). Egy matematikai $a = b$ egyenlőségből végre is éppígy nem lehet távolról és utólag kitalálnunk, melyik mennyiséget akartuk vele értelmezni, minősíteni, meghatározni: az a -t vagy a b -t. (Az $a = 12$ egyenlőségben nyilván az a -t.) — A kérdést a logika az ún. megfordítható ítéletekkel kapcsolatban régóta jól ismeri; egyetemes eldöntésére semmiképp sem szabad az iskolai nyelvtani órán vállalkoznunk.

T. J.

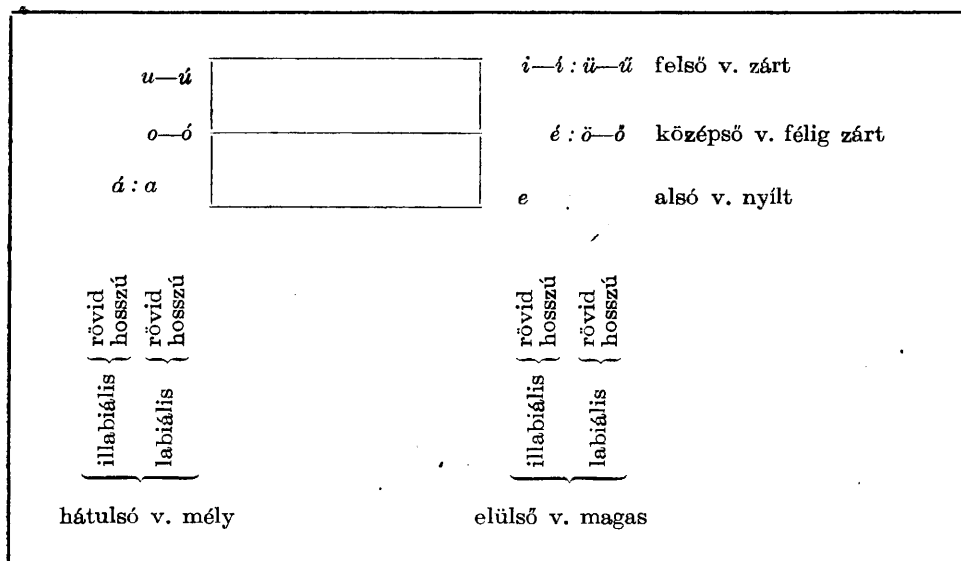
A nyelvtudomány műhelyéből

A magyar nyelv szerkezete*

Ebben az előadásban¹ nem lehet célunk rendszeres és teljes képet rajzolni a magyar nyelv szerkezeti sajátosságairól, hiszen azt csak egy tudományos leíró nyelvtan nyújthatná, hanem csupán arra törekedhetünk, hogy a hangszerkezetnek, a szó alaki szerkezetének és a mondat szerkezetnek néhány jellegzetes vonását felmutassuk. Ezzel egyfelől bevezetjük az érdeklődőt a magyar nyelv szerkezetének tüzetesebb tanulmányozásába, másfelől pedig összegezzük és összefoglaljuk a már esetleg elvégzett részlet-tanulmányok szerteágazó szálait.

A hangszerkezet²

1. Magánhangzók. Nyelvünk magánhangzó-állománya — tekintetbe véve a hangképzés időtartamát, a nyelv vízszintes és függőleges mozgásirányú helyzetét, továbbá az ajakműködés mikéntjét — a következő sémába foglalható:

* A tudománynak is, az ismeretterjesztés ügyének is bizonyára hasznára válik, ha időnként számot adunk valamely tudomány tárgyának — itt: a magyar nyelv szerkezetének — legfőbb kérdéseiről. Persze tudatában kell lennünk annak, hogy minden szintézis sok, egyébként fontos rész tudnivaló szükségképpen elhanyagolásával jár együtt.

¹ Elhangzott a debreceni Nyári Egyetemen 1959. aug. 5-én.

² A magyar nyelv hangszerkezetének kérdéseit részletesebben tárgyalom Hangtan című tanulmányomban (Magyar Nyelvjárások 5: 42–101 és külön: Debrecen, 1959).

Mint a táblázat világosan mutatja, a magánhangzók fiziológiai sajátásaik alapján egyfelől egynemű sorokba, másfelől ellentétpárokba rendeződnek, s így zárt rendszert alkotnak. Mindössze négy magánhangzó áll félig-meddig a rendszeren kívül, mint-hogy — bizonyára a történeti fejlődés eredményeképpen — hiányzik az ellentétpárjuk. A mai magyar köznyelvben nincs meg a hosszú *á*-nak rövid *a* párja, a rövid *e*-nek hosszú *é* megfelelője; hiányzik továbbá az *a*-nak hosszú *á*, és a hosszú *é*-nek rövid *ë* ellentéte. A nyelvtudat azonban az így magukban maradt hangokat egymással ellentétezte, s kiformálta a magánhangzókhoz következő lélektani rendszerét:

<i>u—ú</i>	<i>i—í : ü—ű</i>
<i>o—ó</i>	<i>ö—ő</i>
<i>a—á</i>	<i>e—é</i>

Ebben a rendszerben legtökéletesebben az időtartam szerinti ellentétezés van kiképezve: minden rövid magánhangzónak megvan a hosszú párja. Itt is vannak azonban értékkülönbségek az egyes ellentétpárok közt. Leghatározottabb az ellentétezés az alsó nyelvvállású *a—á* és *e—é* párokban, mégpedig azért, mert itt a mennyiségi különbséget nagyfokú minőségi különbség is támogatja: az *a* ugyanis labiális, hosszú *á* párja pedig illabiális; másfelől az *e* nyílt, hosszú *é* párja pedig félig zárt. Nem csoda, ha itt sem kiejtési ingadozások, sem helyesírási nehézségek nem merülnek fel, s így a nyelv nagymértékben ki tudja használni ezeket a hangellentéteket szójelentések, mondattani viszonyok és stilisztikai értékek elkülönítésére ilyenfélé szópárokban: *kar* — *kár*, *keret* — *kéret*; *várna* — *várná*, *gyermek* — *gyermeké*; *ad* — *ád*, *mitévő* — *mitévé*. A középső nyelvvállású *o—ó*, *ö—ő* ellentétpárok tagjai szintén mutatnak minőségi különbséget is a mennyiségi különbség mellett: ez a minőségi különbség azonban kismértékű. A hosszú *ó*, *ő* ugyanis nem egy egész, csak egy fél fokkal felsőbb nyelvvállású rövid *o*, *ö* párjánál. A kiejtési ingadozásoknak itt már van ugyan némi terük, de azért a nyelv még ezeket a hangellentéteket is felhasználja jelentések elkülönítésére, pl. *kor* — *kór*, *örült* — *örült*; *ovoda* — *óvoda*. A felső nyelvvállású *u—ú*, *i—í*, *ü—ű* párok mennyiségi ellentétezését ezzel szemben észrevehető minőségi különbség nem támogatja. Ez az oka annak, hogy itt tág tere nyílik a kiejtési ingadozásoknak, s hogy az időtartam-jelölés éppen a felső nyelvvállású magánhangzók esetén egyik legnehezebb kérdése a magyar helyesírásnak. A felső nyelvvállású rövid — hosszú hangpárok önmagukban nem is alkalmasak jelentések elkülönítésére, s így csak mint töváltakozások fordulnak elő egyes szavak családjában, pl. *úr*, *úrnak*, *úri* — *urat*, *urak*, *uradalom*; *ír*, *írok*, *írtam* — *irat*, *irodalom*; *tűz*, *tűzzel*, *tűzről* — *tüzet*, *tüzek*, *tüzes*.

A magas—mély magánhangzóellentétek száma mindössze hat: *a—é*, *á—é*, *o—ö*, *ó—ő*, *u—ü*, *ú—ű*. Magában áll, mély hangú megfelelő nélkül, a magas magánhangzók közül mindenekelőtt az *i*, *í*, továbbá történeti okok miatt az olyan *e* hang, amely zártabb *ë*-ből keletkezett, s végül eredeti fiziológiai természetét tekintve az *é* is bizonyos fokig. Éppen ezért ezt a négy magas magánhangzót közömbös hangoknak szokták nevezni.

A magas—mély ellentétezt a magyar nyelv elsősorban a hangrend és illeszkedés törvényében használja fel. A hangrend törvénye abban áll, hogy az egyszerű magyar szavakban vagy csupa magas, vagy csupa mély magánhangzó áll, a négy közömbös hang azonban mély hangokkal is megfér egy szóban. Magas hangrendű szavak például: *ember*, *pöröl*; mély hangrendűek: *család*, *háború*; vegyes hangrendűek: *ital*, *kíván*, *leány* (< *léány*), *méla*. Az illeszkedés törvénye alapján a magyarban alakultak két-, három- és egyalakú járulékelemek. A kétalakú járulékok magas hangrendű tőhöz magas, mély és vegyes hangrendű tőhöz mélyhangú alakban járulnak. Ilyen például

a *-ban, -ben* határozórag: *keriben, házban, itálban*; az *-ás, -és* főnévképző: *kérdés, olvasás, tanítás*; az *-ó, -ő* melléknévképző: *kereső, álló, kívánó*. A háromalakú járulékoknak van egy mély és két magas hangú változatuk. Ez utóbbiak ajakműködés szerint is illeszkednek a tő hangszínéhez. Ilyen például a *-hoz, -hez, -höz* határozórag: *házhoz, kézhez, földhöz*. Az egyalakú járulékok magánhangzója valamely közömbös magánhangzó, ennél fogva itt nincs illeszkedés, például a *-ni* főnévi igenévképző esetén: *járni, kérni, kívánni*; az *-ít* igeképzővel kapcsolatban: *tanít, épít*; az *-é* birtokjelnél: *államé, emberé*.

A hangrend és az illeszkedés hasonulásos jelenség: amott a tő első, hangsúlyos szótagja hasonította magához már az ősi időkben a tő második szótagjának magánhangzóját, emitt pedig a tő általános hangszíne indukálja a járulék megfelelő hangváltozatát. E hangtörvények egyfelől egyhangúságot, másfelől azonban változatosságot is eredményeznek a magyar nyelv hangszerkezetében. Egyhangú a magyar szavak hangtani felépítése, hiszen az olyan szavak, mint *embertelenségében* vagy *állhatatlanságában*, nem tartoznak a ritkaságok közé. A két- és háromalakú járulékok azonban változatosságot is teremtenek az azonos funkciójú szavak sorában, pl. *embertelenségében: állhatatlanságában; kapdos; nyeldes: öldös*. Egyébként a hangrend és illeszkedés törvénye fontos nyelvi funkciót teljesít: a szójelentés egységét biztosítja. Hogy a szó egysege jelentéstartalma nem hull szét alkotóelemeire, annak a magánhangzók hangszínének kiegyenlítődése a legfőbb biztosítóka.

A magas — mély ellentétet a nyelv egyébként jelentések elkülönítésére is felhasználja: a hangrendi ellentétéssel a közelség és távolság ellentétét vagy pedig intenzitásbeli különbséget jelez. A magas magánhangzós változat a közelséget vagy a kisebb intenzitásfokot jelöli, a mélyhangú szóváltozat pedig a távolságot vagy a nagyobb erőfokot. Olykor az alapjelentés teljes megváltozása is együtt jár a kétféle hangszínnel. Távolsági különbséget fejezünk ki a mutató névmás két különböző hangszínű változatával: *ez — az*. Ugyanannak a jelenségnek kisebb vagy nagyobb intenzitásfokát jelzik az efféle szópárok: *csett-csatt, önt — ont, kever — kavár, döbben — dobban, puffan — puffan*. Az alapjelentés teljes megváltozását mutatják az ilyenek: *cseléd — család, tűzök — tűzők*.

Az illabiális — labiális ellentétezés a legkevésbé van kifejlődve a magyar nyelv hangszerkezetében. A hátul képzett magánhangzók ugyanis — az egy *a* kivételével — mind ajakkerekítéssel képzettek, tehát labiálisak, s így csak az elülső magánhangzók körében van lehetőség a labiális — illabiális ellentétezésre. Itt is elsősorban a rövid ellentétpárok jönnek tekintetbe. Különösen az *i : ü*, de még inkább az *e : ö* ellentétezés teremtett nagy számmal nyelvjárási változatokat, illetőleg stilisztikai értékű szópárokat, olyanokat, mint *idő : üdö, fül : fül; fel : föl, seper : söpör*.

A magánhangzók zárttsági foka szerint is lehetnek váltakozások a magyarban. Különösen fontos a tővégi rövid magánhangzó változatos viselkedése a különféle járulékelemek előtt. A *hall* ige ragozási rendszerében például a tővéghangzó háromféle változatban szerepel: *hallu-nk, hallo-k, halla-nak*; ugyanez a helyzet a *ház* névszó paradigmájában: *házu-nk, házo-n, háza-tok*. Kétfokú váltakozás van az *ül* ige vagy a *föld* névszó tővégi magánhangzójában: *ülő-k, ülü-nk; földö-n, földü-nk*. A tő belsejében is előfordul hasonló váltakozás, például a *van* ige ragozási rendszerében: *van : volt*; vagy az *az, ez* mutató névmások szócsaládjában: *az : ott : úgy; ez : itt : így*. A zárttsági fok különbségei egyébként nem alkalmasak jelentéseknek egymástól való elhatárolására.

2. Más salhangzók. A rövid magyar más salhangzók rendszere — tekintetbe véve a zöngesség, a képzés helye és a képzés módja szerinti különbségeket — ilyenféle táblázatba foglalható:

	1. zár		2. rész		3. zár-rész		4. oldalsó	5. pergő	6. orr
	a)	b)	a)	b)	a)	b)	b)	b)	b)
I. ajak	<i>p</i>	<i>b</i>							<i>m</i>
II. ajak-fog-			<i>f</i>	<i>v</i>					
III. fog	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>sz</i> <i>s</i>	<i>z</i> <i>zs</i>	<i>c</i> <i>cs</i>	<i>dz</i> <i>dzs</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
IV. fog-íny					<i>ty</i>	<i>gy</i>	(<i>l</i>)		<i>ny</i>
V. íny	<i>k</i>	<i>g</i>	(<i>χ</i>)	<i>j</i>					(<i>η</i>)
VI. gégo			<i>h</i>						

Ebbe a táblázatba mindössze egy olyan hangot vettünk fel, amely ma már nem köznyelvi hang. Ez az *ly*, amelyet csak a helyesírás őriz, egyébként azonban a magyar nyelvterület legnagyobb részén *j*-t ejtenek helyette. A *j* zöngétlen párja (*χ*) élő hangjelenség ugyan, de mivel csak meghatározott hanghelyzetben fordul elő (*lépj, rakj, döfj*), a magyar nyelvérzék nem vesz róla tudomást, s így a helyesírás sem jelöli. Ugyanígy az ínyhangú *η* különbözik ugyan a foghangú *n*-től, mégsem szerepel önálló hangként a magyar beszélők tudatában, mert csak meghatározott hangtani helyzetben: *k* és *g* előtt ejtjük (*senki, harang*).

Gyakorlatilag véve minden rövid mássalhangzónak megvan a hosszú párja, azaz az időtartam szerinti ellentétezés tökéletesen ki van fejlődve mássalhangzórendszerünkben. A rövid—hosszú mássalhangzópárokat nagymértékben felhasználja nyelvünk lexikális és szintaktikai különbségek kifejezésére, elég nagy számmal vannak azonban képviselve a csupán stilisztikai értékű kifejezési változatok is. Pl. *hal* — *hall*, *épen* — *éppen*, *szemel* — *szemmel*, *anya* — *annya* (írva: *anyja*); *egyetlen* — *eggyetlen*, *ahoz* — *ahhoz*, *erős* — *eröss*.

Világosan ki van fejlődve nyelvünkben a zöngétlen—zöngés hangellentétezés is, bár ez nem minden mássalhangzóra terjed ki egyformán. A kétvariációs mássalhangzók (pl. *p* — *b*) mellett ugyanis vannak egyvariációs mássalhangzók is hangrendszerünkben: a zöngétlen *h* és a zöngés *l, r, m, n, ny*. Zöngétlen—zöngés ellentétezés természetesen csak a két variációs hangoknál lehetséges. Az ilyen hangellentétnek jelentésselkülönítő szerepe van, pl. *por* — *bor*, *hat* — *had*, *kép* — *gép*, *str* — *zstr*; *kenyeret* — *kenyered*, *várt* — *várd*.

A zöngésség szerinti hasonulás az a törvényszerűsége nyelvünknek, amely egy szó, illetőleg egy hangszakasz egységében feloldja a közvetlenül egymás mellé került különemű (zöngés—zöngétlen vagy zöngétlen—zöngés) mássalhangzók ellentétét, s ezzel a hangképzés menetét simábbá, zökkenésmentesebbé formálja. A zöngésség szerinti hasonulás hátraható: a mássalhangzó-kapcsolat második tagja hat az elsőre, s azt a megfelelő hangkontraszt irányában magához hasonlóvá változtatja: zöngésíti, illetőleg zöngétleníti. Például az *életben* szóalakban a zöngés *b* indukáló hatást fejt

ki a megelőző zöngétlen *t*-re, s azt a *t* — *d* ellentétpár irányában zöngés *d*-re változtatja: *éledben*. Vagy egy másik példa: *adhat* szavunkban a *d* zöngés és a *h* zöngétlen mássalhangzó ellentéte úgy oldódik fel, hogy a *h* zöngétlen a megelőző zöngés *d*-t a *t* — *d* ellentétpár irányában *t*-re zöngétleníti, azaz a szó kiejtése: *athat*.

Természetes, hogy a hasonulás nem minden mássalhangzó viszonylatában érvényesül egyformán. Csak a kétvariációs mássalhangzók vesznek és vehetnek részt mind hasonító, mind pedig hasonuló hangként ebben a törvényszerűségben. Például: *életben*: *éledben*, ahol a *t* hasonuló, a *b* hasonító szerepű; viszont *dobtam*: *doptam*, ahol meg a *b* hasonuló, a *t* hasonító szerepben áll. A kétvariációs hangok közt csak egy kivétel van. A *v* ugyanis annak ellenére, hogy megvan az *f* párja, csak hasonul, de nem hasonít. Így például a *tévtan* összetett szó kiejtése *téftan*, ellenben az *ötven* szó köznyelvi ejtése megfelel az etimologikus írásmódnak, tehát nem *öden*. Természetes ezzel szemben, hogy a *h* mint egyvariációs zöngétlen mássalhangzó csak hasonít, de nem hasonul, például az *adhat* szó hangsorában a *h* hatása alatt a megelőző *d* helyett *t*-t ejtünk: *athat*. Érdekes, hogy az egyvariációs zöngés mássalhangzók (*l*, *r*, *m*, *n* ny) nemcsak indukált szerepben nem állhatnak, ami természetes, hiszen nincs zöngétlen változatuk, hanem indukáló szerepben sem, azaz a megelőző zöngétlen mássalhangzót sem zöngésítik. Így például sem a *lelkes*, sem az *éneklő* szavak kiejtésében nem jelentkezik hasonulás.

A képzés helye szerint hat fokozat alakult a magyar mássalhangzórendszerben. Világos, hogy egy ilyen hat fokú skála nem alkalmas ellentétpárok létesítésére s így jelentések elkülönítésére. A hasonulás törvényszerűsége azonban itt is jelentkezik, bár a képzés helye szerinti hasonulás korántsem olyan általánosan ható törvényszerűség, mint a zöngéesség szerinti. Képzés helye szerint hasonítja például a *különb* szó *b* ajakhangja a megelőző foghangú nazálist, az *n*-et ajakhangú nazálisra, *m*-re: *külobmb*. Ugyancsak a képzés helye szerinti ellentét oldja fel a kiejtés mechanizmusa az összeolvadás törvényében. Ez abban áll, hogy a foghangú *t*, *d*, *n* és a rákövetkező inyhangú *j* kapcsolat helyett megfelelő fogínyhangot ejtünk, tehát például *partja*: *partya*, *áldjon*: *álgjon*, *fonjunk*: *fonyjunk*.

A képzés módja szerint szintén hat fokozat alakult a magyar mássalhangzórendszerben. A hat fokozat közül azonban három: az oldalsó (*l*), a pergő (*r*) és az orrmássalhangzók (*m*, *n*, ny) nagymértékben magánhangzó természetűek, s így bármilyen más mássalhangzóval közvetlen kapcsolatot alkothatnak anélkül, hogy a beszélők és a hallgatók zökkenőt éreznének a kapcsolat megképezése, illetőleg tudomásulvétele alkalmával. Így a tulajdonképpeni mássalhangzók képzésmódja három fokozatra csökken. Ezek közül kettő: a zár- és a réshangok csoportja ellentétet alkot egymással, a harmadik: a zárréshangok csoportja azonban épp az ellentét feloldása, kiegyenlítő-dése eredményeképpen állott elő. Ebből logikusan következik, hogy egy zár- és egy réshang közvetlen kapcsolatában az ellentétet összeolvadással oldja fel a kiejtés. Ez az összeolvadás abban áll, hogy valamely foghangú zárhang és egy ugyanott képzett réshang kapcsolata helyett egy új hangot ejtünk: megfelelő zárréshangot, amely a zár- és a résmozzanatot szétválaszthatatlan egységbe olvasztja. Ilyen például *látsz*: *lácc*, *tartson*: *tarcson*.

Az alakszerkezet

3. N é v r a g o z á s.¹ A magyar névragozás legfeltűnőbb vonása idegen nyelvekhez képest az esetalakok nagy száma. A latin nyelv öt esetalakjával szemben nálunk

¹ Ezt a kérdést legutóbb Tompa József tárgyalta „A magyar névszói ragozási rendszer áttekintése” című tanulmányos cikkében (A Magyar Nyelv és Irodalom Tanítása II. évf. 2—3. sz. 18—24).

mintegy 23 esetalak szerepel a főnév ragozási rendszerében. Az *asztal* főnév esetragozása például a magyarban így alakul:

	Az eset neve	Példa
1.	nominativus	<i>asztal</i>
2.	accusativus	<i>asztalt</i>
3.	genitivus	<i>asztal(nak) valamije</i>
4.	inessivus	<i>asztalban</i>
5.	elativus	<i>asztalból</i>
6.	illativus	<i>asztalba</i>
7.	superessivus	<i>asztalon</i>
8.	delativus	<i>asztalról</i>
9.	sublativus	<i>asztalra</i>
10.	adessivus	<i>asztalnál</i>
11.	ablativus	<i>asztaltól</i>
12.	allativus	<i>asztalhoz</i>
13.	terminativus	<i>asztalig</i>
14.	dativus	<i>asztalnak</i>
15.	temporalis	<i>(karácsonykor)</i>
16.	formalis	<i>asztalké(én)</i>
17.	essivus-formalis	<i>asztalként</i>
18.	essivus-modalis	<i>asztalul</i>
19.	distributivus	<i>asztalonként</i>
20.	factivus-translativus	<i>asztallá</i>
21.	instrumentalis-comitativus	<i>asztallal</i>
22.	sociativus	<i>asztalostul</i>
23.	causalis-finalis	<i>asztalért</i>

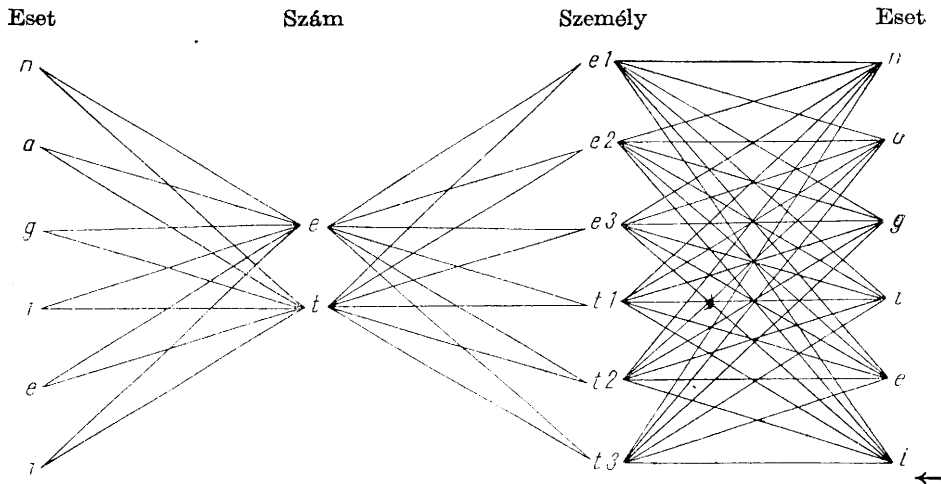
A főnév esetalakjainak száma persze mintegy megkétszereződik, ha arra gondolunk, hogy majdnem minden eset megvan a többes számban is. Igen ám, de a magyarban birtokos személyragozás is van az esetragozás mellett, s minden személyragos alak deklinálható, azaz ellátható a különféle esetragokkal. Még jobban bonyolítja a névragozás rendszerét az, hogy van a magyarban egy úgynevezett birtokjel, az *-é* végződés, amely a birtokos nevé a birtok nevévé formálja, s amely nemcsak a tőhöz és annak pusztá többeséhez járulhat, hanem minden birtokos személyragos alakhoz is. Az *-é* birtokjeles formák azonkívül többesíthetők is *i* többesjellel. S minden birtokjeles formát lehet aztán ragozni, azaz esetragokkal ellátni tetszés szerint. A magyar főnév ragozási rendszerében tehát az esetragozás alapjául a latin két szóalakkal (egyes és többes szám) szemben 42 szóalak szolgálhat. Ezek az alapformák az *asztal* szó ragozási rendszerében a következők: →

Két esetrag: a distributivus *-nként* és a sociativus *-stul*, *-stül* ragja csak a pusztá szótőhöz járulhat, ennél fogva a 42 alapforma közül 41-nek 21 esetalakja van, 1-nek pedig 23. A végeredmény az, hogy a magyarban egyetlen főnév ragozási rendszere 884 szóalakat foglal magában. Persze, tudni kell, hogy ez a szám csak keret, csupán lehetőségeket jelez. Hiszen a szavak és végzések kombinációinak nem egyszer jelentéstan akadályok állják útját. Aztán egyes szóalakok egyébként is mesterkéltén hatnak azért, mert a beszédben csak ritkán fordulnak elő. De ha csak lehetőségeket látunk is a 884 ragos alakban, akkor is elképesztően nagy ez a szám például a latin nyelv $2 \times 5 = 10$ esetalakjával szemben.

Abszolút formák			
1.	<i>asztal</i>		
2.	<i>asztalé</i>		
3.	<i>asztaléi</i>		
4.	<i>asztalok</i>		
5.	<i>asztaloké</i>		
6.	<i>asztalokéi</i>		
Személyragos formák			
7.	<i>asztalom</i>	25.	<i>asztalunk</i>
8.	<i>asztalomé</i>	26.	<i>asztalunké</i>
9.	<i>asztaloméi</i>	27.	<i>asztalunkéi</i>
10.	<i>asztalaím</i>	28.	<i>asztalaink</i>
11.	<i>asztalaímé</i>	29.	<i>asztalainké</i>
12.	<i>asztalaíméi</i>	30.	<i>asztalainkéi</i>
13.	<i>asztalod</i>	31.	<i>asztalotok</i>
14.	<i>asztalodé</i>	32.	<i>asztalotoké</i>
15.	<i>asztalodéi</i>	33.	<i>asztalotokéi</i>
16.	<i>asztalaid</i>	34.	<i>asztalaítok</i>
17.	<i>asztalaidé</i>	35.	<i>asztalaítoké</i>
18.	<i>asztalaidéi</i>	36.	<i>asztalaítokéi</i>
19.	<i>asztala</i>	37.	<i>asztaluk</i>
20.	<i>asztaladé</i>	38.	<i>asztaluké</i>
21.	<i>asztaladéi</i>	39.	<i>asztalukéi</i>
22.	<i>asztalaik</i>	40.	<i>asztalaik</i>
23.	<i>asztalaiké</i>	41.	<i>asztalaiké</i>
24.	<i>asztalaikéi</i>	42.	<i>asztalaikéi</i>

A magyar nyelvnek ez a feltűnő alaki gazdagsága végeredményben nyelvünk nagyfokú szintetikus természetének a következménye. Mi ugyanis hatványozottabb mértékben szoktunk képzeteket és viszonyokat sűríteni egy szóalakba, mint az úgynevezett analitikus természetű nyelvek.

Már a pusztá birtokos személyragozás is sűrített szerkezet az indoeurópai nyelvek megfelelő kifejezőmódjához képest. A magyar *kezem* szóalak például szintetikus egységbe fogja a 'kéz' fogalom és az 'én' birtokviszonyát: ezzel szemben a német *meine Hand* kifejezés analitikus szerkezetbe tagolja ugyanazt a tényállást. A magyarban azonban a személyragos szóalakhoz esztétikumokat is lehet függeszteni: ez a sűrítésnek természetesen még hatványozottabb formáját mutatja. Nem vállalkozhatunk itt arra, hogy a magyar névragozás egész rendszerének sűrítését bemutatassuk: csupán egy szűkebb metszet szerkezeti képét hadd rajzoljuk meg példaképpen. Induljunk ki abból, hogy a magyarban van abszolút névragozás, és van birtokos ragozás. A 23. illetőleg 21 eset közül most csak 6-ot veszünk fel példaképpen a sémába. Mellőzünk az *é* birtokjeles alakok szerepét is a névragozás rendszerében, minthogy ezek felvétele áttekinthetetlenül bonyolulttá tenné a szerkezeti képletet. Ilyenféleképpen a következő egyszerűsített sémát nyerjük a magyar névragozás szerkezetéről:

Az abszolút névragozás az egyszerű sűrítés képét mutatja: két viszonyulási pont, azaz két képlet közti kapcsolatot sűrít egy egységes szóalakba. Például a *kézben* szóalak a 'kéz' testrész és a 'bennevalóság' relációját fejezi ki. Az analitikus természetű német nyelv ugyanezt a relációt két szó kapcsolatával jelzi: *in Hand*. A birtokos névragozás alakjai a kétszeres sűrítés képét mutatják: itt három viszonyulási pont, azaz három képlet, illetőleg a köztük levő kettős reláció van egybe sűrítve. Például a *kezemben* szóalak kifejezi a 'kéz' testrész képletét, az 'én' személyképletet és a 'bennevalóság' helyképletét; vagy azt is mondhatjuk, hogy magába sűríti a 'kéz' meg az 'én' birtokviszonyát, továbbá a bennelel helyviszonyát. Jellemző, hogy a német nyelv ugyanezt a kettős relációt három szó kapcsolatával, egy háromtagú szó szerkezettel jelöli: *in meiner Hand*.

4. Igeragozás. Első tekintetre úgy látszik, mintha a magyar nyelv igeragozása szegényesebb volna az ismert indoeurópai nyelvek igeragozási rendszerénél. Van ugyan a magyarban is a cselekvő mellett külön szenvedő igeragozás, de a szenvedő igealak használata igen korlátozott. Még feltűnőbb, hogy a modern magyar köznyelv nem ismer többféle múlt időalakot: minden viszonylatban ugyanezt az egyszerű *t*-végű múlt időt használja. Ezzel szemben azonban a személyragozás terén olyan gazdag alakrendszert fejlesztett nyelvünk, amellyel az ismertebb nyelvek igeragozása nem vetekedhetik. Nyelvünkben ugyanis kétféle igeragozás van: alanyi és tárgyias — szemben más nyelvek egységes igeragozásával. A német például az ige személyragozásával csak az alany személyét és számát tudja jelezni, a magyar ellenben meghatározott korlátokon belül az alany személyén és számán kívül a tárgy személyét is ki tudja jelezni.

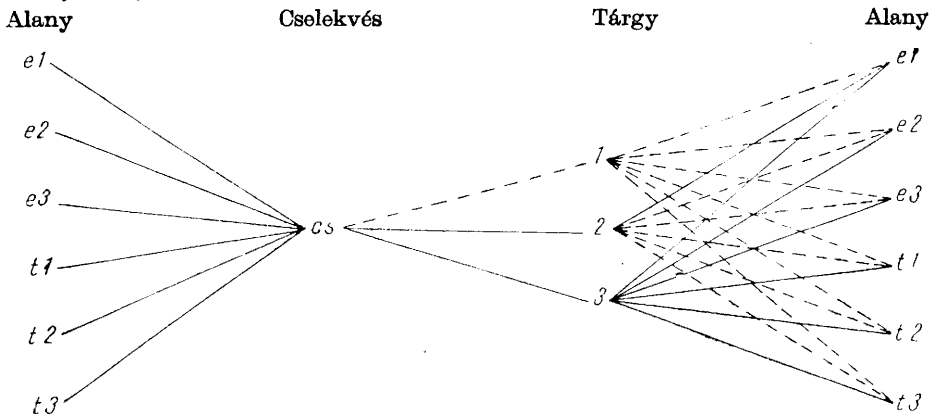
Az alanyi vagy abszolút igeragozás két képlet: az igei cselekvés meg a cselekvő személy alany—állítmányi viszonyát sűríti egybe. A tárgyias igealak ezzel szemben három képletet: a cselekvés, a cselekvő személy és a szenvedő személy képletét, illetőleg két viszonyt: egy predikatív és egy objektális viszonyt tömörít. Így például a *vársz* alanyi igealak a 'várás' cselekvésképlet és a 'te' személyképlet alany—állítmányi viszonyát fejezi ki, azt, amit a német nyelv rendesen kéttagú szó szerkezettel jelez: *du wartest*. A *várod* tárgyias igealak viszont három képletet sűrít egybe: a 'várás' cselekvés, a 'te' cselekvő személy és az 'ő (az)' szenvedő személy (tárgy) képletét, illetőleg

Abszolút névragozás			
e-n	<i>kéz</i>	t-n	<i>kezek</i>
e-a	<i>kezet</i>	t-a	<i>kezeket</i>
e-g	<i>kéznek</i>	t-g	<i>kezeknek</i>
e-i	<i>kézben</i>	t-i	<i>kezekben</i>
e-e	<i>kézből</i>	t-e	<i>kezekből</i>
e-i	<i>kézbe</i>	t-i	<i>kezekbe</i>
Birtokos névragozás			
e-el-n	<i>kezem</i>	t-el-n	<i>kezeim</i>
e-el-a	<i>kezemet</i>	t-el-a	<i>kezeimet</i>
e-el-g	<i>kezemnek</i>	t-el-g	<i>kezeimnek</i>
e-el-i	<i>kezemben</i>	t-el-i	<i>kezeimben</i>
e-el-e	<i>kezemből</i>	t-el-e	<i>kezeimből</i>
e-el-i	<i>kezembe</i>	t-el-i	<i>kezeimbe</i>
e-e2-n	<i>kezéd</i>	t-e2-n	<i>kezeid</i>
e-e2-a	<i>kezedet</i>	t-e2-a	<i>kezeidet</i>
e-e2-g	<i>kezédnek</i>	t-e2-g	<i>kezeidnek</i>
e-e2-i	<i>kezédben</i>	t-e2-i	<i>kezeidben</i>
e-e2-e	<i>kezedből</i>	t-e2-e	<i>kezeidből</i>
e-e2-i	<i>kezédbe</i>	t-e2-i	<i>kezeidbe</i>
e-e3-n	<i>keze</i>	t-e3-n	<i>kezei</i>
e-e3-a	<i>kezét</i>	t-e3-a	<i>kezeit</i>
e-e3-g	<i>kezének</i>	t-e3-g	<i>kezeinek</i>
e-e3-i	<i>kezében</i>	t-e3-i	<i>kezeiben</i>
e-e3-e	<i>kezéből</i>	t-e3-e	<i>kezeiből</i>
e-e3-i	<i>kezebe</i>	t-e3-i	<i>kezeibe</i>
e-t1-n	<i>kezünk</i>	t-t1-n	<i>kezeink</i>
e-t1-a	<i>kezünket</i>	t-t1-a	<i>kezeinket</i>
e-t1-g	<i>kezünknek</i>	t-t1-g	<i>kezeinknek</i>
e-t1-i	<i>kezünkben</i>	t-t1-i	<i>kezeinkben</i>
e-t1-e	<i>kezünkbből</i>	t-t1-e	<i>kezeinkből</i>
e-t1-i	<i>kezünkbe</i>	t-t1-i	<i>kezeinkbe</i>
e-t2-n	<i>kezetek</i>	t-t2-n	<i>kezeitek</i>
e-t2-a	<i>kezeteket</i>	t-t2-a	<i>kezeiteket</i>
e-t2-g	<i>kezeteknek</i>	t-t2-g	<i>kezeiteknek</i>
e-t2-i	<i>kezetekben</i>	t-t2-i	<i>kezeitekben</i>
e-t2-e	<i>kezetekből</i>	t-t2-e	<i>kezeitekből</i>
e-t2-i	<i>kezetekbe</i>	t-t2-i	<i>kezeitekbe</i>
e-t3-n	<i>kezüik</i>	t-t3-n	<i>kezeik</i>
e-t3-a	<i>kezüiket</i>	t-t3-a	<i>kezeiket</i>
e-t3-g	<i>kezüiknek</i>	t-t3-g	<i>kezeiknek</i>
e-t3-i	<i>kezüikben</i>	t-t3-i	<i>kezeikben</i>
e-t3-e	<i>kezüikből</i>	t-t3-e	<i>kezeikből</i>
e-t3-i	<i>kezüikbe</i>	t-t3-i	<i>kezeikbe</i>

két viszonyt: a 'te vársz' cselekvő meg az 'ő (az) váratik' szenvedő állítmányi viszonyt. A német ezt a kettős relációt háromtagú szó szerkezettel fejezi ki: *du erwartest ihn (sie, es)*.

Ha az egyszerűség és áttekinthetőség kedvéért csak a jelentő mód jelen idejére szorítkozunk, akkor az alanyi és a tárgyias igeragozás szerkezeti képét a következőképpen rajzolhatjuk meg:

Alanyi ragozás		Tárgyas ragozás	
cs-e1	<i>nézek</i>	cs-1-e1	<i>(nézem magamat)</i>
cs-e2	<i>nézel</i>	cs-1-e2	<i>(nézel engem/minket)</i>
cs-e3	<i>néz</i>	cs-1-e3	<i>(néz engem/minket)</i>
cs-t1	<i>nézünk</i>	cs-1-t1	<i>(nézzük magunkat)</i>
cs-t2	<i>néztek</i>	cs-1-t2	<i>(néztek engem/minket)</i>
cs-t3	<i>néznek</i>	cs-1-t3	<i>(néznek engem/minket)</i>
		cs-2-e1	<i>nézelek</i>
		cs-2-e2	<i>(nézelek magadat)</i>
		cs-2-e3	<i>(néz téged/titeket)</i>
		cs-2-t1	<i>(nézünk téged/titeket)</i>
		cs-2-t2	<i>(nézitek magatokat)</i>
		cs-2-t3	<i>(néznek téged/titeket)</i>
		cs-3-e1	<i>nézem</i>
		cs-3-e2	<i>nézed</i>
		cs-3-e3	<i>nézi</i>
		cs-3-t1	<i>nézzük</i>
		cs-3-t2	<i>nézitek</i>
		cs-3-t3	<i>nézik</i>

Amint a szerkezeti vázlat mutatja, a tárgyias igeragozásban a rendszertani lehetőségek száma $3 \times 6 = 18$, ezek közül azonban mindössze 7 valósult meg olyanféleképpen, hogy külön igealakokkal tudjuk a megfelelő relációkat kifejezni. Ki tudjuk így fejezni a harmadik személyű tárgynak bármely alanyi személlyel való kapcsolatát, továbbá a második személyű tárgynak az egyes első személyű alannyal való kapcsolatát. A többi

reláció kifejezésére csak kéttagú szó szerkezetek állanak rendelkezésünkre. Ezekben a szó szerkezetekben általában a megfelelő alanyi igealakot kapcsoljuk a megfelelő személynév más tárgyalakjával. Ha azonban az alany személye megegyezik a tárgy személyével, akkor az ilyenfajta relációk kifejezése az ige tárgyias alakjának és a megfelelő visszaható névmásnak a kapcsolatával történik.

A mondat szerkezet

5. Mellérendelő szerkezetek. A mellérendelő kapcsolat olyan mondati egység, amelynek tagjai azonos viszonyban állanak a mondat valamely más tagjával, éppen ezért egymással egyenrangúak. Nyelvi kifejezése az egyeztetés, amely abban áll, hogy a tagokat azonos végződésekkel, esetleg a végződéseknek főfokával látjuk el. Az azonos rag használata azt jelzi, hogy a tagok egyformán függenek egy kívül álló tagtól, emellett azonban kifejezi a mellérendelt tagok egymásközi egyenrangúságát is. Például *éjt, napot egyggyé tett*: ebben a mondatban kéttagú tárgy szerepel: *éjt* és *napot*; a *t* tárgyrag mindkét tagról az *eggyé tett* igei részre utal, emellett azonban a két tag összetartozását, egyenrangúságát, olykor párhuzamos voltát is kifejezi.

A mellérendelt tagok általában nyitott sort képeznek. Ilyen például az *okos, kedves, bájos teremtés*, ahol a szintaktikailag azonos értékű jelzőket még tetszés szerint sokasíthatnánk. Vannak azonban olyan mellérendelő kapcsolatok is, amelyek szükségképpen kéttagúak, s a tagok zárt egészet, egy dolognak két oldalát, két aspektusát jelzik. Ezek a nyelvi párhuzamok. A párhuzamos szerkesztésmód primitív nyelvi sajátosság. Kifejező eszköze a végződések ismétlése, tehát más szóval az egyeztetés.

Nyelvünk tele van az ősi időkre emlékeztető kifejezéspárhuzamokkal. Hogy csak taláalomra említsünk néhányat, ilyenek: *éjt, napot egyggyé tett; éjjel-nappal dolgozott; hegyen-völgyön lakodalom; árkon-bokron túl volt; ágas-bogas fa; süttött-főzött egész nap; sokat lőtött-futott; hetet-havat összehord; elállt szeme-szája; fűnek-fának elmesélte; égre-földre esküdözött; orrán-száján eleredt a vér; télen-nyáron pusztán az én lakásom; hébe-hóba hazlátogatott; ez csak olyan mendemonda; nagy hercehurca volt az; csillog-villog jó vitéz feje; sokat izgett-mozgott; csak térdül-fordul; folyton eszik-iszik; leng-lobog a magyar zászló; ment, mendegélt; jobbra-balra tekinget; az ilyen-amolyan!*

A mellérendelő, illetőleg a párhuzamos kifejezés olykor összetételszerű egységet alkot: ennek nyelvi kifejezése az, hogy csak az utolsó tagot látjuk el a megfelelő viszonyító elemekkel. Nincs tehát egyeztetés, akár csak az alárendelő jelzős szerkezetben. A *mendemonda* és egy sereg úgynevezett ikerszó például a végződés azonosságát mutatja ugyan mindkét tagban, a további viszonyító járulékok azonban csak egyszeresen járulnak az egész kifejezéshez: *sok mendemondát hallani*. Más, világosabb tagozatú párhuzamoknál is előfordul néha az egyszeres járulékolás, pl. *szemszájnak ingere* ahelyett, hogy *szemnek-szájnak*.

6. Alárendelő szerkezetek. Az alárendelő szerkezetekben van egy főszó, s egy ennek alárendelt bővítmény. Három főfajtája van: a jelzős, a tárgyias és a határozós szerkezet.

A tulajdonság- és a számjelző a magyarban összetételszerű, szintetikus egységet alkot a jelzett szóval. Nem csoda ilyenformán, ha a jelző nem egyezik a jelzett szóval: az egész szerkezet mondati helyét mutató viszonyító elemek csak a jelzett szóhoz járulnak, amely rendesen követi a jelzőt magát. Például *jó ember, jó embert; Papp István, Papp Istvánnak; száz forint, száz forintért*. Előfordul azonban, hogy a jelzőt a jelzett szó után vetjük. Az ilyen utójelzős szerkezet már az egyeztetés szabálya szerint nyer

megformálást, pl. *vettem neki csizmát, pirosat; Zrínyivel, a költővel tartunk; madarat nem egyet, százat is meglőnek*. Az utójelzős szerkezet tulajdonképpen értelmezői viszonyra mutat, s így van némi köze a mellérendelés egyeztetéséhez. Eszerint *vettem neki csizmát, pirosat*: ebben a kifejezésben a jelző és a jelzett szó egymás mellé rendelt, egyenrangú tagok, amelyek közt magyarázó viszony van: *vettem neki csizmát, tudniillik pirosat*.

A névmásos vagy kijelölő jelző eredetileg mindig ragozatlanul előzte meg a jelzett szavát. Így a régiségben az *az, ez* mutató névmás mint jelző nem egyezett meg a jelzett szavával: *az ember 'az az ember', az embernek 'annak az embernek'*. Ma már csak néhány állandósult kifejezés őrzi ennek az ősi szerkesztésmódnak az emlékét, mint például: *ez alkalommal, ezúttal, e népnek, ama naptól fogva*. Egyébként a névmásos jelző ma is ragozatlan, pl. *nem tudom, mi fán terem*. Az *az, ez* mutató névmás mint kijelölő jelző viszont rendszeren egyezik a jelzett szóval: *ez (az) az ember, ezt (azt) az embert, ennek (annak) az embernek*. Ez az egyeztetéses forma eredetileg értelmezői viszonyt fejez ki, tehát lényegében a mellérendelő viszonyokhoz közeledik: *ezt, tudniillik az embert várom*.

A magyarban a birtokos szerkezetnek háromféle formája alakult. Ősi kifejezőmódot őriznek a jelöletlen szerkezetet képviselő összetételek, mint *háztető, tengerpart*, ahol a birtokos jelző megelőzi a birtokszót, és azzal szintetikus egységet alkot. A másik alakítástípus az, hogy a szerkezet főtagjának, a birtokszónak személyragja utal a birtokosra, amely itt is mindig megelőzi a birtokszót, pl. *az Isten haragja, a fiú könyve*. Egyébként ez a szerkesztésmód is szintetikus egység kifejezője, mert a további viszonyító elemeket csak az utolsó tag veheti fel, pl. *a fiú könyvét, a fiú könyvében*. Mindamellett itt a szerkesztésmód mégis lazább az előbbinél, s van benne valami, ami a mellérendelői, illetőleg az értelmezői viszonyra utal. Az *Isten csodája* szerkezet ugyanis azt fejezi ki, hogy egy előrevetett nominatívus felkiáltásszerűen áll önmagában, majd névmással újrakezdjük a szerkezetet, de ekkor már birtokos jelzőként beépítjük a mondatba: *Isten, az ő csodája...* Van még nyelvünkben egy harmadik formája is a birtokviszonynak: *a tengernek a partja, a fűnek a könyve*. Itt kettős jelölés szerepel: a birtokszó személyragja utal a birtokosra, másfelől azonban a birtokos *-nak, -nek* ragja is utal a birtokra. Ez a kölcsönös viszonyjelölés, az úgynevezett korreláció a magyar mondatformálásnak egyik legsajátosabb eszköze, s bizonyos fokú mellérendelést, illetőleg kettős értelmezői viszonyt fejez ki. A *tengernek a partja* szintaktikai formája szerint két értelmezős szerkezetet sűrít magába: 1. *a tengernek valamije, tudniillik a partja*; 2. *az ő, tudniillik a tengernek a partja*.

A tárgyas szerkezetnek is háromféle formája van nyelvtani felépítése szerint. Az első a jelöletlen tárgy, amely a legősibb szerkesztésmódot őrzi. Itt csupán a szintetikus egybefogás, illetőleg az egycsúszó dinamikus kiképzés jelöli az alárendelői viszonyt: *favágó, gólyavárni*. Ez a forma lényegében azonos a jelzős szerkezet ősi kifejezőmódjával, s valószínű is, hogy a történeti fejlődés során abból különült el.¹ A második alakítástípus a jelölt tárgy: a tárgy *t* ragja utal a szerkezet főtagjára, az igére: *fát vág, gólyát várok*. Harmadik alakítástípus a korrelációs szerkesztésmód: a tárgy *t* ragja utal az igére, viszont az ige tárgyas személyragja utal a tárgy személyére: *a fát vágja, a gólyát várom*. A korrelációs formát csak logikailag meghatározott tárgy esetén használjuk, s az alárendelő tárgyi viszonyon kívül értelmezői, illetőleg mellérendelő viszonyt is kifejezünk ezzel a szerkesztésmóddal: *a fát vágja = a fát, azt vágja*.

Ugyanezt a három alakítástípusat találjuk a határozós szerkezeteknél. A jelöletlen határozó bizonyára az ősi jelzős szerkezetből különült el a történeti fejlődés folyamán.²

¹ Klemm I. Antal nemrég próbálta igazolni, hogy a ragtalan tárgy — valamint a ragtalan határozó — ezeknek a mondatrészeknek a jelzőből való keletkezésére utal (NyK. 61 : 45 — 52).

² Vö. Klemm I. Antal előbb idézett tanulmányát.

Ma már elég ritka a használata, pl. *mezüláb szaladgál, vasárnap pihenek*. Gyakoribb ennél a jelölt határozó, ahol a bővítmény határozóragja utal a főtagra, a meghatározottra: *kézen áll, iskolából jön*. Végül itt is megvan a korrelációs forma, azaz a kölcsönös viszonyítás. Előfordul ugyanis, hogy a határozóból határozórag utal az igére mint meghatározottra; viszont az igéről egy, a határozóraggal azonos funkciójú igekötő utal a határozóra. Ilyen például *kilép a körből, beleesik a vízbe, otthagya a földön*.

7. **Állítmányi szerkezetek.** A magyarban az állítmányi szerkezet háromféle. Állítmányként állhat a névszó önmagában, azonban csak akkor, ha a mondat jelentő mód jelen idejű és harmadik személyű értékkel bír. Pl. *a fiú jó; a fiúk jók*. A tiszta névszós állítmányi szerkezet legfőbb formai sajátága a számegegyeztetés: az állítmány megegyezik számban az alannyal. Állhat másodszer állítmányként az ige, illetőleg a határozott igealak, pl. *te írsz; ti írtok*. Az igés állítmányú mondatban személy- és számegegyeztetés áll fenn az alany és állítmány közt. Végül előfordul az is, hogy egy névszó egy ún. segédigével együtt alkot összetett állítmányt, pl. *te jó vagy; ti jók vagytok*. Ilyenkor az összetett állítmány névszói része számegegyeztetéssel kapcsolódik az alanyhoz, az állítmány igei része pedig szám- és személyegyeztetéssel. Közös formai sajátága emellett mindenfajta állítmányi szerkezetnek az alany és az állítmány külön hangsúlya, tehát a két csúcú dinamikus kiképzés. Az összetett állítmány igei része — a kapcsoló ige — vagy az állítmány névszói tagjához, vagy az alanyhoz simul: *te — jó vagy; te vagy — jó*.

Paradigmaszerűen az összetett állítmány a tiszta névszói állítmány ragozási hiányait egészíti ki:

<i>(én) jó vagyok</i>	<i>(én) jó voltam</i>
<i>(te) jó vagy</i>	<i>(te) jó voltál</i>
<i>a fiú jó</i>	<i>a fiú jó volt</i>
<i>(mi) jók vagyunk</i>	<i>(mi) jók voltunk</i>
<i>(ti) jók vagytok</i>	<i>(ti) jók voltatok</i>
<i>a fiúk jók</i>	<i>a fiúk jók voltak</i>

Az igei állítmány természetesen már önmagában teljes paradigmát képvisel:

<i>(én) írok</i>	<i>(én) írtam</i>
<i>(te) írsz</i>	<i>(te) írtál</i>
<i>a fiú ír</i>	<i>a fiú írt</i>
<i>(mi) írunk</i>	<i>(mi) írtunk</i>
<i>(ti) írtok</i>	<i>(ti) írtatok</i>
<i>a fiúk írnak</i>	<i>a fiúk írtak</i>

A nyelvhasználat éppen ezért csak két főtypust tart számon és ellentétez egymással az állítmányi kifejezésmódok közül: egy névszós (tisza névszós vagy ige-névszós) és egy igés típust. Ugyanazt a tényállást kifejezhetjük olykor mindkét változattal. A különbség a névszós és az igés változat közt csupán stilisztikai: a névszós kifejezés tömörebb s érzéssel telítettebb, az igés pedig pontosabb, de egyben közömbösebb érzés-színű. Hasonlítsuk össze például a következő nominális és verbális változatokat: *az Isten a megmondhatója — csak az Isten tudná megmondani; én a kerek világ bujdosója vagyok — bujdosok a kerek világon*.

Egyébként azt általánosságban is megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv az ősi, primitív kifejezésformákat nagymértékben megőrizte az újabb nyelvi fejlemények mellett, s így a kifejezésformáknak akkora bőségével rendelkezik, amely a gondolat árnyalatainak kitüntetésére éppúgy alkalmassá teszi nyelvünket, mint az érzelmi rezdületek és az akarati nekifeszülések nyelvi megjelentetésére. S ez végeredményben nem is csoda, hiszen nyelvünket századok és ezredévek során a magyar társadalomnak hagyományörző mély rétege őrizte s tartotta fenn, egyben pedig a tudomány és költészet nagy egyéniségei igyekeztek hozzáidomítani új időeknek új dalaihoz.

Papp István

A mutató névmások anaphorikus használatához

I. A mutató névmások anaphorikus használatáról az utóbbi időkben többször is szó esett, főleg a határozott névelő kialakulása és bizonyos mellékmondat-típusok főmondati rámutató szavának tárgyalása kapcsán.¹ Ezúttal legcélszerűbbnek látszik Kubinyi (Nyr. 81 : 473) összefoglalásából kiindulnunk: „Tudni való, hogy a mutató névmásnak kétféle, jellegzetes használatát különböztethetjük meg — habár a kettő között az átmenetnek számos árnyalata lehetséges — : az úgynevezett deiktikus és az úgynevezett anaphorikus használatot. Deiktikusnak nevezzük a közvetlen rámutatást, mellyel jelen levő, látható (vagy más módon érzékelhető) dologra, illetőleg e dolog térbeli helyzetére utalunk ; ilyenkor a mutató névmás használatát a kéz mutató gesztusa is kísérheti. — Ennél sokkal későbbi fejlemény az elvontabb anaphorikus használat. Ez azt jelenti, hogy szemünk előtt nem levő, csupán említett (vagy esetleg említendő), gondolatban megjelenített, felidézett dologra utalunk a mutató névmással. Sőt egész kijelentésre vagy elhangzott mondatok egész sorára is kiterjedhet az anaphora. Vagyis az anaphorikus rámutatás lényege az, hogy a beszéd folyamatában hátra (a már mondottakra) vagy előre (a majd csak mondandókra) utalunk.” Köztudomású, hogy a mutató névmásoknak ez a kettős funkciója nemcsak a magyarra jellemző, hanem számos más nyelvben is megfigyelhető. Fölismerésük is régi : már Apollonios Dyskolos megkülönböztette őket (vö. Balázs : i. h. 206).

Kézenfekvő, hogy a térbeli, gesztusos rámutatást idővel átvitték a nem térbeli érzéketek, a hallás, ízlelés stb. területére is. Azokkal szemben, akik a deiktikus és anaphorikus használatot csak mennyiségi fejlődésnek tartják (vö. Balázs : i. h. 207), véleményünk szerint e fejlődési folyamatban nemhogy két, hanem három minőségi fokozatot volna ajánlatos megkülönböztetni : 1. térbeli, konkrét — esetleg gesztusos — rámutatás ; 2. az elvontabb érzékszervi és észlelési jelenségekre utalás ; 3. a beszéd-összefüggésben említett vagy említendő fogalomra való anaphorikus vonatkoztatás.

A második fokozatot képviselik az effélék : „*Ez* aztán finom szövés ; íz ; illat stb.” (vö. Balázs : i. h.) ; de ide vonhatjuk az ilyeneket is : „*Ez* az első tavaszi nap ; a legveszedelmesebb kor ; a legjobb helyzet, eljárás stb.” Ezekben a névmás nem egyik vagy másik érzékszervünk érzékelésére vonatkozik, hanem észleletekre és képzetekre is. Ez a fokozat jellegzetesen átmeneti : a rámutatás tárgya itt nem materiális természetű, noha érzékelt vagy észlelt, a tárgyi valóságban jelen levő, egyedi tünemény. Az anaphorikus mutató névmás ezzel szemben, mint láttuk, nem magára a szemlélet, érzékelés

¹ Vö. pl. Imre S. : MNy. 49 : 348 ; Balázs J. : NyK. 57 : 204 ; Kubinyi L. : Nyr. 81 : 473 ; Pusztai I. : MNy. 53 : 109 ; Kovács T. : Nyr. 79 : 52 ; Károly S. : MNy. 48 : 103 ; Rácz E. : MNy. 53 : 403 ; Károly S. : uo. 412 ; stb.

vagy észlelet gyanánt jelen levő tárgyi valóságra utal, hanem arra a fogalomra vagy nagyobb gondolati egységre, mely a tárgyi valóság emlékképét felkeltette vagy felkelti. Tehát az 'amit mutatók, látok' értelmű ez továbbfejlődött 'amit tapintok, hallok, ízlelek, érzek, észlelek, csinálok stb.', majd 'amit mondok, mondtam stb.' jelentésűvé.

2. Ezek előrebocsátása után tegyük fel tulajdonképpeni kérdésünket: hogyan gazdálkodik a magyar nyelv a fenti fejlődés során a benne meglevő palatális és veláris magánhangzójú névmáspárral? Köztudomású, hogy „A mutatónévmásoknál a veláris változathoz a nagyobb, a palatális változathoz a kisebb távolság képzete társul” (Gombocz: Jelentéstan 13). Ez a konkrét rámutatásra vonatkozik, itt tehát egyszerű a helyzet: *ez* (a fa itt) — *az* (a hegy ott): Jóval bonyolultabb az elvontabb érzékletekre és észleletekre való közvetlen rámutatás: amit hallok, érzek, csinálok, észlelek, megfigyelek, egyaránt lehet *ez* vagy *az* (a dal, fájdalom, munka, élmény stb.); kivált ha a beszéd társ és az idő keresztező szempontjait is figyelembe vesszük. A palatális és veláris változatok közötti válogatást ilyenkor gyakran szubjektív lélektani mozzanatok befolyásolják, és ezek gátolhatják az egységes nyelvsvokás kialakulását. Ez persze nem jelenti azt, hogy e téren teljes rendszertelenség uralkodnék. A másik ember elvontabb érzékletei többnyire a távolság fogalmával társulnak, vagy például az időbeli jelen a közelség, a múlt és a jövő meg a távolság képzetét keltik fel gyakrabban.

Ha az anaphorikus rámutatás közvetlenül a deiktikusból alakult volna, akkor a közvetlenül megelőző vagy következő szövegrészben szereplő fogalomra a palatális, a távolabbi előzményre és későbbi következőre pedig a veláris változatnak kellene utalnia. Minthogy azonban a közelség és távoliság érzete a második fejlődési fokon már a közvetlen valóságra utalásban is megzavarodott és bizonytalanra vált, nyilvánvalóan hasonló lehetett a helyzet az anaphorikus rámutatásban is.

Úgy látszik azonban, hogy idővel bizonyos funkció-csomósodás indult meg. Kubinyi (i. h. 475—6) erről így ír: „Hogy az anaphorában mikor használják a távolra, mikor a közelre mutató változatot, az nem csupán szeszély dolga; éppen régi szöveg-emlékeinkben bizonyos tendencia figyelhető meg... Amikor a mutató névmás a beszéd folyamatában vissza, a már említettre utal, akkor gyakrabban mély hangú; amikor pedig előre, a majd csak ezután említendőkre utal, akkor gyakrabban magas hangú. Vagyis a beszéd folyamatában már említett, hátrahagyott dolog a térbeli távolság képzetével társul; a majd említendő, ezután sorra kerülő dolog pedig a térbeli közelség asszociálódott színében tűnik fel” (én ritkítottam — S. Á.).

A veláris *az* visszafelé utalását igazolja a Halotti Beszéd, melyben az először említett *gyümölcs*-re négyszer mutat vissza a szövegben az *az* anaphora (vö. Balázs: i. m. 210). Hasonló a helyzet a Jókai kódexben is (vö. Balázs: uo. és Kubinyi: i. h. 476): 12: „es *az* leuen monda” (és ez megtörténvén, mondá). Az *ez* előre utal: uo. 4: „Es semyt egyebet nem monduala hanem csak *ez* bezedeket”. Ugyanez vonatkozik a mutató névmás határozóragos formáira is. Kubinyi megállapítja: „A Jókai kódex Volf-féle kiadásának (Nytár. 7.) első húsz lapján negyvenszer fordul elő az *azért* szóalak, harmincegy esetben hátra utal, és csak nyolc esetben előre (két esetben kétséges)” (i. h.).

3. Mai nyelvünkben, tudjuk, más a helyzet: az előzményekre gyakrabban a palatális *ez* és származékai, a kifejtendőkre pedig az *az* és származékai utalnak. Ennek illusztrálására az alábbiakban egyik napilapunknak egy 16 lapos, tehát körülbelül kilenc nyomdai íves számának adatait mutatjuk be (Népszabadság 1958. jún. 22.).

Ez. A hetvennél többször előfordul *ez* több mint hatvenszor anaphorikus, és csak néhány esetben deiktikus használatú. Az anaphorikus *ez* pedig — egy pár kétes esetet

leszámítva — úgyszólván mindig visszafelé, az előzményre utal. Használatában két nagyobb típus különíthető el: a) a már előbb említett fogalmat vagy nagyobb beszédegységet csak az anaphora idézi fel; illetőleg b) az ez mellett egy megismétlő, összefoglaló szó is szerepel. Mindkét típus példáinak száma harminc körül van.¹

a) 1: „június elején egyik tikkasztó nap követte a másikat, és ez nem kis nyugtalanságot okozott.”, uo.: „a szövetkezetben még mindig kevesebb a szakember... Ez is egy tapasztalat.”, uo.: „egyes vállalataink és intézményeink bővítése, korszerűsítése gazdaságosabb, mint az elmúlt esztendőekben. Ez azzal magyarázható”, 2: „a külföldiekkel összehasonlítva szinte csak játékszernek tűnik, olyan kis helyet foglal el, s ez egyáltalán nem megvetendő —”, 5: „ha ebben az összefüggésben a békés út lehetőségéről beszélünk, ez semmiképpen sem jelenti azt.”, uo.: „a hatalom forradalmi gyakorlásának államtípusa: a proletárdiktatúra. Ez a marx elmélet és gyakorlat lényege.”, uo.: „amikor a monopolkapitalizmus a fasiszta diktatúrára tért át, kaptuk ezt előtte.”, uo.: „Marx e csodálatos mélységű szavai teljes világossággal meghatározzák az állam elhalásának történeti helyét. Ez az osztály nélküli társadalom időszaka”, 13: „Apám, ott egy tarka tehén maga legel, pásztor sehol... Ellophatnám! Ez esne jól... Lopni... ez a könnyű dolog.”; 11: „Nem kellek neki. Hát lehetséges ez?” Stb.

b) 1: „A gépállomásoknak évről évre egyik legnehezebb vizsgája az aratás. Ez a munka torlódhat össze legjobban.”, uo.: „Ezt én valami íratlan törvénynek érzem a falusi termelőmunkában. Ez a törvény küldi a parasztembert pirkadás előtt a határba...”, uo.: „az ideai beruházási tervek... az Országos Tervhivatalnak benyújtott... számítások alapján készültek. Ez a módszer új.”, 2: „[a] precíziós öntést is sikerrel alkalmazzák: ... Ez az eljárás csökkenti a forgácsolózemek terhelését...”, 5: „[a szocializmus győzelme] egy országban is lehetséges. Ez a ... megállapítás teljesen beigazolódott.”, uo.: „ennek a ... hamis nézetnek... még mindig vannak terjesztői és pártfogói s már ez a tény egymaga is elég figyelmeztetés...” uo.: „az osztályharc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet és ... ez a diktatúra csak átmenet...”, 6: „Anglia hét évig zavartalanul birtokolná a szigetet. Míg ez a türelmi idő lejárna.” Stb.

Előre mutató példát csak egyet találtam, s az is valószínűleg a mondatrend következménye: 7: „az Egyesült Államok kormánykörei, mint ez a lap szavaiból kitűnik, lehetségesnek tartják az értekezlet lemondását.”

Hasonló a helyzet a tucatnyi *e* és néhány többesi formájú *ezek* esetében is. Itt — két deiktikus használatot nem tekintve — minden példa visszafelé utal, s az *e* mellett mindig van tartalmas szó is.

E. — 2: „[a] precíziós öntést is sikerrel alkalmazzák: ... .. E technológia még szélesebbkörű felhasználására... újabb kemencét állítanak fel.”, 4: „a modern értelemben vett nómozgalmak megteremtése az ő nevéhez fűződik. A nyolcvanas években kezdett *e* munkához Franciaországban.”, uo.: „úgy készítik el a tribűnt, hogy magából, annak egyes elemeiből az arra alkalmas üres telkeken megfelelő raktár képezhető ki. E megoldást alkalmazzák a játékok közti időben...”, 5: „mi, magyar kommunisták, elsősorban vagyunk kötelesek erre. Minden okunk megvan arra, hogy *e* kötelezettségünknek... eleget tegyünk.” Stb.

Ezek. — 1: „a tanulságokat a gépek szerepe... dolgában szereztük, és meg kell mondani, hogy ezek igen megnyugtató tanulságok.”, 2: „Egy másik érdekes újdonság az RT-80-as revolvereszterga., ... Ezek az újfajta esztergák... nagy tettszést arattak...”, 6: „Washington és különösen Bonn ugyanis a csúcstalálkozó megakadályozásának lehetőségei után kutat. Ezek az uraságok nem akarják.” Stb.

Az előzményekhez kapcsolódó, azokat összefoglaló jelleg még élesebben kiütöközik az ilyen példákból: 5: „*Mind ezek* után választ adhatunk arra a kérdésre.”

¹ Minthogy az előzmény bemutatása kedvéért sokszor nagy szövegrészt kellene idézni, gyakran kényszerülök kihagyásra. Ha egész mondat marad ki, a szokásos három pontot vessző között megismétlem. A számok az újság lapját jelzik.

4. Az anaphorikus *az*-ok száma a két-három deiktikussal szemben ötven körül van. Több mint kétharmad részük előre, a következményre utal, de néhány olyan is akad, mely az előzményre vonatkozik. A felsorolásban itt is keresztező szempont az, hogy a részletezendő gondolat ki van-e téve az anaphora mellett globális szerepű szóval vagy sem.

Az. — a) 2: „talán az a legfontosabb, hogy...”, 3: „S ezért van az is, hogy...” 5: „Mi volt az opportunizmus eredménye? *Az*, hogy...”, 5: „Csak az a marxista — mondotta Lenin —, aki az osztályharc elismerését kiterjeszti a proletariátus diktatúrájának elismeréséig.”, 9: „Mi maradt ki a cikkből? *Az*, hogy a Szállnak a darvak nem egyszerűen realista, hanem szocialista realista film.”, 11: „csak most jöttem rá... mit jelent az: férjnek, apának lenni, mit jelent az a szó: hogy az enyéim.”, uo.: „neki jó volt az, ahogy eddig volt?”, 16: „Elvünk mindig az volt és az ma is, hogy örömmel találkozunk külföldi sportolókkal.” Stb.

b) 2: „Reális tehát az a számítás, hogy a tavalyi 14 napi nyereségreszesedésnél az idén csak több lehet.”, 5: „a revizionizmus jellemző megnyilvánulása nálunk az a nézet volt, hogy az ellenforradalom — nem volt ellenforradalom.”, uo.: „Indokoltá teszi ezt az a körülmény is, hogy a marxizmus és a revizionizmus harca... új mozzanatokot mutat.”, 6: „Az értekezletnek az a véleménye, hogy...”, 6: „s mind emögött az a hátsó gondolat húzódik meg, hogy...”, uo.: „Nevetséges és rosszindulatú az az állítás, hogy...”, 9: „Az a baj, hogy...”, 16: „Ez az az eset, amikor...” Stb.

Vissza, az előzményre mutatnak ezek:

2: „Tessék bejönni a mi házukba, az ilyen!”, 5: „a szocializmus győzelmének nem egyszerre kell bekövetkeznie... hanem az... egy országban is lehetséges.” Olykor a mondatrend lehet a jelenség oka: 6: „S hogy az ENSZ-t csak lepelnek akarják felhasználni, az világosan kiderül...”. Az ilyen felcserélt helyzetű főmondatokbeli anaphora gyakran helyettesíthető volna *ez*-zel is. Érdekes ez a mondat is: 1: „Ami újat én adtam, az az volt, hogy...”. Itt is a mondatrend miatt érezzük az első *az*-t visszafelé mutatónak. Kétszeres előremutatás lesz benne, ha így alakítjuk át: „Az, ami újat én adtam, az volt, hogy...”

Természetesen itt is hasonló viselkedést, előre utalást találunk az ilyen alakváltozatokban, mint *azon*, *ama*, *azok* stb.:

5: „értékelnünk kell a revizionizmusnak *azon* új... tételeit, amelyeket a Jugoszláv Kommunista Szövetség VII. kongresszusa elé terjesztett programtervezet tartalmaz.”, 5: „az államkapitalizmus *ama* felfogásának, amelyet a jugoszláv programtervezetben találunk...”, uo.: „A jugoszláv program azonban az állam elhalásának kérdését... összehatározza Marx és Engels *ama* megállapításával, hogy...”; 3: „elnyerték méltó büntetésüket *azok*, akik felelősek...”, 6: „Ők voltak *azok*, akik... kirobantották az államellenes összeesküvést...”, uo.: „*Ugyanazok* az agresszív imperialista körök dühöngenek, amelyek...” Stb

5. A palatális változat visszafelé mutatása s a veláris előre utalása figyelhető meg a ragos alakokban is. Ezekből csak mutatóban említünk néhányat.

Ezt. 1: „ami megtermett, annak minden szemére ügyelni kell. *Ezt* én valami iratlan törvénynek érzem...”, 3: „mezőgazdaságunk belterjessé válik. *Ezt* célozza...”; 6: „Sokan a szuezi párhuzamot emlegetik, s *ezt* kísértetiesen találóvá teszi két dolog.”, 1: „Igen megnyugtató újabb tanulságokat szereztünk... *Ezeket* a tapasztalatokat... hasznosítani kell.” Stb.

Azt. — 3: „Népünk élete *azt* kívánja, hogy...”, 4: „meg szeretné érni *azt*, aminek eljövételében egy pillanatig sem kételkedik: a fasizmus bukását.”, 5: „nem fogadja el a forradalomnak *azt* a közkeletű vulgáris felfogását, amely szerint...”, uo.: „ez semmiképpen sem jelenti *azt*, hogy...”, 6: „*azt* sem tartották szükségesnek ellenőrizni, hogy...”; 3: „ne csak a kisebb bűnösöket vonják felelősségre, hanem *azokat* is, akiknek vezető szerepük volt...”, 6: „megelégedéssel fogadta *azokat* az eredményeket, amelyeket... elért...” Stb.

Ellenpéldák. Már az elsőnek idézett *azokat* is értelmezhető visszafelé utalásnak is. Ilyenek még: 1: „Amit a hetekig tartó szárazság majdnem tönkretett, *azt* egyhetes esőzés elég szépen rendbe tudja hozni.”, 11: „és hogy mi lesz a jövő héten, *azt* csak az öregisten tudja.” Ezekben is megfontolandó a mondatrend.

Ennek. — 1: „az ország egész területe kiadós esőket kapott, s ennek kedvező hatása ... jelentkezett.”; 2: [a verseny] viharos gyorsasággal terjedt, de sajnos még viharosabb gyorsasággal jobblétre szenderült. *Ennek* okairól lehetne vitázni;”; 5: „Fő céljuk a szocialista forradalom megakadályozása volt, s ennek elméleti megalapozása céljából...”; 6: „sok fontos tanulsággal járt... *Ezeknek* egyike az.” Stb.

Annak. — 3: „S hogy ez így van, abban döntő szerepe van a párt és kormány szilárd politikájának, *annak*, hogy következetesen fellépett az ellenforradalom bűnösei ellen.”; uo.: „megteremtjük a feltételeit *annak*, hogy...”; 5: „bebizonyította *annak* szükségyszerűségét, hogy...”; 6: „megfigyelőket küld... *annak* megállapítására, hogy...”; 3: „gyorsabban növeljük... *azoknak* az iparágaknak a termelését, amelyek...” Stb.

Ellenpéldák: 3: „segít bennünket a ... szocialista tábor, s mindenekelőtt *annak* vezető hatalma, a Szovjetunió”; 5: „nem a dolgozó nép elnyomását, hanem *annak* érdekeit szolgálja.”; 6: „Szinte az egész társadalom, *annak* minden rétege szemben áll Chamoun-nal.” Talán nem közömbös, hogy a megismélt fogalom határozott névelős.

Ez + határozórag: 5: „A revizionizmus szerepe nálunk az ellenforradalom eszmei előkészítésében állott és szocialista országokban általában *ebben* áll.”; 5: „Ha egy program az állam és az államkapitalizmus osztályjellegét a revizionizmus szellemében értelmezi, ... akkor nyilvánvaló, hogy *mindebben* ... a revizionizmus döntő befolyása érvényesül.”; uo.: „tévedés... hogy a monopolisztikus kapitalizmus már nem kapitalizmus többé, hanem már »államszocializmus« vagy *ehhez* hasonlónak nevezhető.”; 2: „A múlt év a gyárban a gyártásfejlesztés esztendeje volt, *ekkor* vezették be a többi között...”; 3: „csaknem harmadával növekszik a konfekcióárak forgalma, és *ennél* is nagyobb mértékben a ...”; 16: „Negyven évig túrsórtés nélkül! Megismerték-e vajon egymást *ennyi* sok év után?”; 5: „Ha van ország, amelynek kommunistái kötelesek arra, hogy ... mi magyar kommunisták elsősorban vagyunk kötelesek *erre*.”; uo.: „Fegyház a munkások számára, paradicsom a tőkésék számára» így jellemezte Lenin az állammonopolista kapitalizmust. *Erről* azonban nincsen szó a jügoszláv tervezetben.”; 1: „A kenyerről van szó, az egész ország kenyerről és *ezért* fáradozni... tisztesség és becsület dolga.”; 3: „110 ezer új lakás épül, s *ezzel* több százezer ember költözhet új otthonba.” Stb.

Az + határozórag: 5: „Marx világtörténeti tudományos teljesítménye elsősorban *abban* áll, hogy feltárta a tőkés gazdasági rendszer mozgási törvényét.”; uo.: „ez a tény egymaga is elég figyelmeztetés *ahhoz*, hogy...”; 6: „nincs nagyobb bűn ... *annál*, amelyet elkövettek.”; 1: „évek sora óta nem fordítottak *annyi* figyelmet a maguk apró gazdaságaira, mint a múlt év őszén és ez év tavaszán.”; 3: „A párt, a kormány *arra* hív fel minden hazáját szerető dolgozót, nyújtsa ereje legjavát...”; 7: „Ez is ... *arról* tanúskodik, hogy...”; 6: „Chamoun-nak el kell tűnnie..., de csak *azért*, mert...”; 3: „,»nagylelkűen megbocsátott *azoknak*, akiket csak átmenetileg vezettek félre”; 3: „egy jöttányit sem tér el *azoktól* a helyes céloktól, amelyek valóráváltása nyomán évről évre növekszik népünk jóléte...”; 6: „ráérnének *azon* gondolkozni, mit találjanak ki, hogy...”; 1: „A munkák jó üteme elsősorban *azzal* magyarázható, hogy megjavult az anyagellátás...” Stb.

Ellenpéldák: 6: „Ha ez meg nem oldódik, *akkor* a ... burzsoá erők csak az alkalmat várják, hogy lecsaphassanak.”; 2: „Ha ezt az évet főleg a gyártmányfejlesztésnek szentelték is, *azért* a gyártásfejlesztés sem mostohagyerek.” — Itt is figyelemre méltó a mondatrend.

Sok példát idézhetnénk a névtutós anaphorára is — a fentiekben is van néhány ilyen —, de ezek is hasonló eredményt mutatnának.

6. Külön figyelmet érdemel az anaphorikus rámutatásra használt *ilyen, olyan és így, úgy*.

Ilyen — Nyolc adata mind visszafelé, az előzményre mutat: 2: „Nem tudna nekem egy olyan házat javasolni, amelyben sokféle foglalkozású ember lakik? ... Tessék bejönni a mi házukba, az *ilyen*!”; 5: „,az állam elhalását, az úgynevezett önigazgatás formáival azonosítja., ... Az állam elhalása *ilyen* értelmezésének semmi köze sincsen a marxizmus államelméletéhez.”; 11: „kár az embernek a nyakába venni a más gondját, ha a magáétól egy kicsit megszabadulhat. Mert mifelénk az *ilyen* gondtalanság úgysem tart soká.”; 14: „,a nagy fluortartalmú ivóvizet csontörleményen szűrjük át... Az *ilyen* szűrő leköti a víz káros fluortartalmát.” Stb.

Olyan. — Tizenhat adata közül tizenhárom előre, a következőkre utal: 1: „[a kormány] *olyan* árpolitikát folytat, mely a paraszti termelők anyagi érdekelttségére épül.”; 2: „Nem tudna nekem egy *olyan* házat javasolni, amelyben sokféle foglalkozású ember lakik?”; 6: „Össze kell zúzni minden *olyan* politikai erőt, amelynek célja az ellenforradalom kirobantása.”; 9: „*Olyan* film ez, amely művészi alkotás és forradalmi tett egyszerre.”; 11: „nem mindenkit csiklandozott akkor pénteken *olyan* fene nagy vidámság, mint engem...”; 16: „Bulgária volt az egyetlen *olyan* ország... ahol...”. Stb.

Ellenpéldák: 1: „meg lehetett mondani: itt jó termelészövetkezet vagy állami gazdaság öszi vetése mellett járunk, amott pedig a kisparcellán egyénileg gazdálkodó parasztemberek reményéseit gyilkolja az aszály, *olyan* feltűnő volt a különbség a növényzet szépsége, állapota között.”; 2: „a külföldiekkel összehasonlítva szinte csak játékszernek tűnik, *olyan* kis helyet foglal el.”; 11: „te laksz közöttünk a legrosszabb körülmények között... Csakhogy nincs *olyan* sok szolgálati lakásunk.” — Itt is meggondolandó a mondatrend, meg talán az *olyan* 'annyira' jelentése is.

Így. — Tizenhét adatából tizenöt az előzőkre utal: 2: „a megyében negyven cséplőgép villanymeghajtással dolgozik majd, s *így* jóval kevesebb üzemzavarra lehet számítani, mint tavaly.”; uo.: „a pamagra dőlve regényt olvas, *így* piheni a nap fáradalmait.”; 3: „Gazdasági életünk szekere újra a rendes kerékvágásban halad. S hogy ez *így* van.”; uo.: „a növénytermelésen belül is némiképp eltolódnak az arányok az intenzívebb kultúrák javára. *Így* a kenyérgabona vetésterülete... csökken.”; 5: „Fegyház a munkások számára, paracicsom a tőkésék számára» — *így* jellemezte Lenin az állammonopolista kapitalizmust.”; 9: „Az életet külső és belső ellentmondásaiban, éles konfliktusaival kell ábrázolni... S a Szállnak a darvak *így* ábrázol.”; 14: „Az eredményt megszerozzuk az egy folyómeteren található sorok számával. *Így* megkapjuk, hogy...” 16: „Mazzola olasz származású, s *így* számíthat rá, hogy...”; uo.: „Részt veszünk minden nagyobb nemzetközi vetélkedésen, *így* például a budapesti birkózó VB-n...”. Stb.

Ellenpéldák: 5: „Óriási elméleti és gyakorlati jelentőségű Marx elmélete az átmeneti korszakról, amelynek tömör foglalatosa... *így* hangzik:” (idézójel között a kifejtés). Az előre és visszafelé utalás határesetese ez a mondat: 2: „Tessék bejönni a mi házukba... mondta a fiatalember: Hegedűs Lajos, aki már invitált is befelé a Villányi út 24/c-be, ahová *így* kerültem: gyorsan és véletlenül.” Itt egyszerre két irányba mutatót is érezhetünk.

Úgy. — Tizenhárom adatából tizenegy előre, a következőkre utal:

1: „Az őszi árpát már vágjuk, *úgy* látszik, közepes termésre számíthatunk belőle.”; 4: „*úgy* tekintik, mint hű barátot.”; uo.: „*úgy* készítik el a tribünt, hogy...”; 6: „segíteni kell a nép tömegeit... *úgy*, hogy határozottan a szocializmus mellé álljanak...”; 9: „S *úgy* gondoljuk, megéri a fejtörést.”; 13: „A dobozt *úgy* függeszd fel, hogy foroghasson.”; 16: „*Úgy* hírlík, hogy a brazil vezetők árajánlatot kértek...”; 7: „Ez is, *csakúgy* mint a munkaverseny fellendülése, arról tanúskodik.”; 14: „A terméskatalógok kialakításához... [a] kártevők elleni védekezés *éppúgy* hozzátartozik, mint például a kapálás...”. Stb.

Ellenpéldák: 5: „Ha van ország, amelynek kommunistái kötelesek arra, hogy... *úgy*... mi, magyar kommunisták elsősorban vagyunk kötelesek erre.”; 13: „Az erdőhöz mire eltért, citerázott vele a térd. *Úgy* lelapult, szinte hétrét. Várta apja visszatértét.” — Itt is utalunk kell a mondatrendre, illetőleg az *úgy* 'annyira' jelentésfejlődésre.

7. Mindezek alapján úgy látszik, hogy mai nyelvünkben eléggé szilárd az a tendencia, hogy a palatális változatok az előzményre, a velárisak pedig gyakrabban a következőkre utalnak. Bizonyos kivételek azonban szabályosnak látszanak:

a) Noha itteni példáinkból nemigen tetszik ki, más megfigyelések alapján azt mondhatjuk, hogy bizonytalan és felcserélhető a palatális és veláris változat alkalmazása akkor, ha az előzményekben említett főnévi igenévre vonatkozik: „Nyúni s áztatni, törni, az nem asszonyoknak gondja...” (Móricz Zs.: Úri muri 326), de: „Úrrá lenni, ez volt ennek a kornak a vezéreszméje” (uo.: Forr a bor 40). Meg kellene vizsgálni, vonatkozik-e ez más, névelőtlen elvont fogalmakra is.

) Csak a palatális változat utalhat visszafelé akkor, ha a fogalomnak *ez a(z)*, ezek *a(z)* stb. kijelölő jelzője van: „*Ez a* cudar vénasszony, *ez* mindent kihord a házbul” (Móricz Zs.: Betyár 134).

c) A veláris *az* ma főleg akkor utal vissza az előzményekben említett fogalomra, ha annak határozott névelője van: „Tessék bejönni *a* mi házunkba, *az* ilyen”.

d) A palatális *ez* és származékai előre, a kifejtendőkre utalnak akkor, ha *ez oratio recta* formáiú. §

3. Befejezésül még csupán néhány ideiglenesnek szánt gondolatot vetnénk el, azzal, hogy szilárd megállapításokat csak szövegben és időben kiterjedtebb vizsgálat hozhatna. 1. A névmások anaphorikus használata nyilván az elvont érzékletekre való rámutatás után jelentkezett. Minthogy pedig a közelre és távolra mutató között ezen a fokon már nem volt olyan világos az elkülönülés, az anaphorikus használatban is érthető az ingadozás. 2. Már bizonyára a deiktikus használatban is gyakoribb volt a beszédben a távolra mutató változat. Ez tovább szaporodhatott az anaphorikus fokon, minthogy amire ezek utalnak, a gondolkodás számára távollevőknek tűnnek (Kubinyi: i. h. 475). Talán ez a tény is szerepet játszott abban, hogy az *az* fejlődött tovább (= koptott el), és vált határozott névelővé. 3. Meg kellene vizsgálni, volt-e valami szerepe az előfordulási gyakoriságnak vagy a palatális változat visszafelé utalásának abban, hogy egyes nyelvjárásokban (vö. Imre S. MNy. 49: 349) az *ez* vált névelővé. 4. Vajon nem azért hatalmasodott-e el az *ez* visszafelé utaló szerepe, mert eredetileg azonos funkciójú vetélytársa az *az* névelővé vált? Az ilyen visszahatásnak szerepe lehetett a funkcióeloszlásban. 5. Meg kellene vizsgálni, van-e hatása az anaphora használatára annak, hogy egész gondolatra vagy csak egy fogalomra utal, illetőleg ez utóbbi esetben annak, hogy ez a fogalom konkrét, vagy elvont, általános vagy determinált-e (l. a 7. pontban mondottakat). 6. A mai nyelv előre utaló veláris változatainak túlnyomó többségét a főmondatbeli rámutató szavak teszik ki. Ezek keletkezése azonban inkább csak a mondatviszonyítás korrelációs alakulásával kapcsolatos, amit Klemm nyomán (vö. Tört. Mtan 477—8) így vázolhatunk fel: „*Ki* bűnös? Haljon!” > „*Ki* bűnös: haljon!” > „*Ki* bűnös, haljon!” > „*Ki* bűnös, *az* haljon!” Az anaphora tehát ezen a fokon már nem a beszédbeli előzmény vagy következmény szerint alakul, hanem a főmondat és a mellékmondat viszonylatában tölti be funkcióját, ezt pedig, úgy látszik, a nyelvérzék külön segítségnek fogja fel. 7. Ugyancsak a mondatok közötti korrelációs viszonyítás volt szülőágya a vonatkozó névmásoknak is. Ezek, mint tudjuk (vö. Klemm: i. h.) ilyen helyzetben keletkezettek: „*Szóljon! Ki* tudja?” > *Szóljon, ki* tudja!” > „*Szóljon az, ki* tudja!” > „*Szóljon, aki* tudja!” (és végül: „*Szóljon az, aki* tudja!”). Tehát a vonatkozó névmásban sem előre vagy hátra utalás van, hanem a főmondati és mellékmondati korrelatív vonatkoztatás olvadt benne össze. 8. Ez utóbbi két pontban említett jelenségek az *az* anaphora bizonyos fokú grammatikalizációját mutatják, ami a mondat — az összetett mondat — határain belül valósul meg. Az *ez* és származékaira viszont éppen az jellemző, hogy gyakran szerepelnek a mondat élén. Ilyenkor az előzményekre utalva, azokat mintegy summázzák, a tudat világos pontjának közelében tartják, hogy az új mondanivalót szervesen hozzátövehessük a már közöltekhöz.

Sebestyén Árpád

Szeged művelődéstörténete a város szóláshagyományában

Dolgozatunkban a szegedi törzsökös szóláshagyomány világát szeretnénk meg-
eleveníteni. Teljességre, rendszeres összefoglalásra nem törekszünk, inkább azokat a
szólásokat mutatjuk be, amelyek a szegedi múltból, környezetből és népéletből nőttek ki.
Először azonban a szóláskutatás szegedi múltját rajzoljuk meg igen röviden.

A gyűjtőmunka szegedi úttörése sajátos módon nem Dugonics András, hanem
már Hájos Gáspár (1724—1785.) piarista tanár nevéhez fűződik, akinek munkásságára
Balanyi György hívta föl a figyelmünket. A jászberényi születésű Hájos tanári pályájá-
nak túlnyomó részét Szegeden töltötte. Itt is halt meg. Kéziratban maradt több munkája,
így a szólásgyűjteményét tartalmazó „A szitósági magyar nyelv tüköre” is. Hájos
főforrása tanártársa, a szegedi származású Kocsis Frigyes piarista volt, akiről ennél
többet sajnos nem tudunk. A gyűjtésben diákjai is segédkeztek. Nem volt ugyan tanára,
de példája nyilván Dugonicsot is ihlette. Szinte bizonyos, hogy Hájos kéziratát legalább-
is átnézte, amikor a „Példabeszédek és jeles mondások” anyagát gyűjtötte. Innen a
két gyűjteményben található számos egyező följegyzés. Ezt egyébként a közös nyelvi
forrással, a szegedi népnyelvvel is lehetne magyarázni.

Dugonics András irodalomtörténeti és folklorisztikai jelentőségű szólásgyűjte-
ménye, amely föltétlenül a legmaradandóbb értékű alkotása, e rövid áttekintésben
nem szorul méltatásra. Csak annyit jegyzünk meg, hogy igen kívánatos volna, ha új
kiadásban megjelenne. Már a betűhű kiadásnak is örülnünk kellene, tekintve a mű
ritkaságát. Sokkal méltóbb volna azonban a kritikai szöveggondozás, amely az egyes,
Dugonics közölte szólások előzményeire, illetőleg a nyelvészeti, folklorisztikai, művelő-
déstörténeti, nem utolsósorban a várostörténeti kutatások eredményeire is rámutatna.

Dugonics András nyomában jár a múlt század közepén Csaplár Benedek és
munkaközössége, amely egyrészt Ipolyi Arnold magyar mitológiai munkájához gyűjt
anyagot, másfelől később a meginduló Magyar Nyelvőr, majd pedig a Szinnyei-féle
Magyar Tájszótár adatszolgáltatásából is kiveszi a maga derekas részét. Csak Debre-
czeni János, Ferenczi János, Varga János, Kiss János nevére utalunk. Kálmány Lajos
csak mellékesen gyűjt népi szóláshagyományokat. Az összes eddigi közléseket részlete-
sen felsorolja a Szegedi Szótár bibliográfiája. Kovács János (Szeged és népe. Szeged
1901.) gyűjteménye szép számmal egyezik a „Példabeszédek és jeles mondások” anya-
gával. Sajnos, Kovács nem jelöli meg, hogy egyszerű, kompilációszerű átvételről,
vagy pedig a Dugonics gyűjtötte szólások továbbéléséről van-e szó. Tömörkény István
és részben Móra Ferenc írásművészetébe számos hiteles szegedi szólás ötvöződött bele.
▲ Szegedi Szótár ezeket is feltünteti.

Jelen dolgozatunk végső forrásának a Szegedi Szótár tekintendő, ahol az érdek-
lődő megtalálja az egyes szólások első feltűnésének, lejegyzésének időpontját is. Ahol
ez hiányzik, ott a magunk gyűjtői munkájáról, közvetlenül az élőlávás hagyományból,
a mai szegedi népnyelvből való átvételről van szó. Felhasználtuk természetesen eddig
megjelent szólásmagyarázataink eredményeit is.

A könnyebb áttekintés kedvéért a bemutatandó szóláshagyományokat tárgykör, illetőleg történelmi fejlődés szerint összefüggő csoportokba, laza keretekbe osztjuk. Először a régi városkép, polgárellet, közigazgatás, majd a szegedi gazdasági élet köréből önállósult szólások kerülnek sorra. A harmadik csoport a vallási élet, a negyedik a hiedelemvilág, főleg a boszorkánypörök szóláshagyományait foglalja magában.

1. Szeged városrészeinek jellegzetességeit a régi szólások így örökítették meg: *Alsóváros jámbor város, Felsőváros kényős város* (Alsóváros régebben vallásos hitével, Felsőváros pedig mulatós kedvével, szép öltözködésével tűnt ki). *Alsóváros: paprikaváros, Belváros: úri város, Felsőváros: kinyérváros, Rókus város: kurvaváros* (Alsóvároson paprikával foglalkoznak, Belvárosban laknak az urak, Felsővároson sütik a vízimolnárrok feleségei a kenyeret, Rókuson él a legtöbb könnyelmű fehérenép. A tréfás felsorolás a múlt század derekáról való). A Belváros vagy Palánk emeletes házaival válik el a többi városrésztől. Ha valaki nem akar nagyon a holnappal törődni, és jól szeretne élni, játékos könnyelműséggel ezt mondja: *Ügyünk, szépek Palámba a nagy házak, templom alatt a kúduások.*

A Belváros polgári középpontja volt már a XVIII. század eleje óta a *nagypiac*, a mai Széchenyi tér. Keleti oldalán a Vár, feltűnő nagy kapuval, amelynek emlékezete a nagyszájú, mindenkit letorkoló emberre faragott szólásban él: *akkora a szája, mint a várkapu.* A Várral szemközt a városháza, tréfásan *toronyalja.* A mai Bérház helyén állott a még levantei török hagyományokat idéző árkádos *lacikonyha*, a *lacibétyár*, *piaci légy* néven emlegetett alkalmi munkásokkal, naplopókkal. A tér északi részén állott valamikor a *pöllöngér*, délebbre, a mai szovjet emlékmű táján a XVIII. században emelt Szentháromság-szobor, amelyet az árvíz előtt bontottak le. Itt, ezen a téren szerdán és szombaton a piaci nép, vasárnap pedig a férfiak és fiatalok hullámzottak, hogy a heti elfoglaltság után egymással találkozzanak, munkást keressenek vagy elszegődjenek, továbbá hogy a tanácsháza, lacikonyha és a *Feketesas, Hétválasztó, Aranyasas, Aranypáva* vendégfogadók szomszédságában idegenekkel, utasokkal beszéljenek, híreket halljanak. Innen az elaggott öregek körében máig élő szólás: *mindön újság mögteröm a Szentháromság tüvébe.* Hasonló régi szólás: *Mögteröm mindön a Szentháromság lapcossán*, mai nyelven: *a flaszteron mindön mögteröm*, azaz a piacon minden kapható, még rossz természetű idején is.

A középkori Palánk a XVIII. század elején egy hatalmas, csillagszerű sáncrendszerrel bővült, amelynek a törökverő Savoyai Jenő után *Eugenius árka, Eugenius sánca, csillagsánc, mélysánc* volt az egykorú neve. Nagyjából a mai kiskörút vonalát követte. A század végére már elvesztette katonai jelentőségét, omladozni kezd. Dugonics arra, hogy valami már régen volt, följegyezte a következő, később kihalt szólást: *megvoltak még akkor Eugenius sánccai.*

A nemzetünk történetét idéző szólásokra térve, messziről jött embertől öregek máig szokták kérdezni: *mi hír Budán?* Ez a kifejezés még bizonyára a középkorból maradt fenn. Dugonics későbbi, bővebb változatát is hallotta: *mi hír Budába? Német van a várába.* Már Szegedi Lőrinc említi ezt a szólást: *megjött Antal Budáról.* Sajnos, pontos jelentése nem tűnik ki. Föltételezhetően mégis annyit jelent, hogy valaki hirtelen, váratlanul messzi földről toppan be. Dugonicsnál a „szerencsések” között bővebb változata olvasható: *megjött Antal Budáról, zöld ágat hozott.* Dugonics a szóláshoz történetet is költ, ez azonban nyilvánvalóan utólagos magyarázó kíséret. A szólás a szegedi szóláshagyományban már nem él, hasonló értelemben használatos azonban az alsóvárosiak ajkán: *möggyütt Haska Makorú.*

A török kort idézi föl a *ráérünk, nem hajt a török*, vagy az *emönt épiliomba 'messzire ment, disszidált'* (a török időkben *imperium 'királyi Magyarország'*).

A régi közélet jellegzetességeit is őrizi egy-egy szólás, kifejezés, hasonlat. Az elhanyagolt földre, házra azt mondják: *szekeresztromba van hagyva*. Hogy mi volt a *sequestrum* ('hatósági zárlat'), már nem tudják megmondani. Aki ügyeskedik, kép-mutatóskodik valami érdekében, de célját mégsem éri el, arra azt mondják: *nem nyert vele daménomot* (dominium 'földesúri birtok'). Vasárnap délután összeülnek a szomszédok *détába és détzának*. Nem tudják már természetesen, hogy ezzel az országgyűlés régi *dieta* nevét őrizték meg.

Ha sorba megy, rendben egymás után következik valami, azt mondják: *sorba mén, mint Tápén a bíróság* (vö. Kertész Manó: Nyr. 59: 29 és Péter László Nyr. 73: 252). A szólást a régi magyar jogi hagyományból értjük meg. A jobbágyfalu földesúri hatalom alatt élt és a bírónak kötelessége volt, hogy a falu ügyeit a birtokos rendelkezése szerint intézze. Erre a hálátlan feladatára nem szívesen vállalkoztak, ezért a földesúr, jelen esetben Szeged szabad királyi város, félévenként váltakozva jelölte ki Tápé férfilakosságából a bírakat. Az 1725. évi tanácsi jegyzőkönyvben olvassuk: „referálta Nemzetes Fő Bíró Ur, mivel a Tápai Bíróság minden esztendőben kétszer, úgy mint Szent György és Szent Dömötör napkor változni szokott, eő Kegyelme tegnapi napon az Bíró Választásban jelen lévén, a Falusiak választották Benedek Benkőt és az eskütnnek Szarka Pétert.” Nyilván szintén a régi tápai bíróválasztás valamelyik ma már ismeretlen mozzanatával függhet össze az, hogy amikor valaki pontosan eltalál valamit (például mérést), ezt mondja: *étanátam, bíró löszök Tápén*.

Úgy látszik, a tápaiaknak nem volt valami kedvező véleményük Szeged magisztrátusáról. Erre mutat a pöffeszkedő, páváskodó fehérnépet megbélyegző tápai szólás: *olyan, mint egy színátorné*.

Említsünk a múlt századból is néhány példát. Olyan emberre, aki hirtelen eltűnt és többé soha nem tért vissza, ezt mondják: *émönt, mint Kosút*. Akinék igen rosszul áll a szénája, az *jól áll, mint Szöged vízke*. A szólás az 1879. évi árvízre, Szeged pusztulására utal. Aki eltűnik a helyéről, észrevétlenül, búcsúzkodás nélkül távozik valahonnan, arra ezt mondják: *möglépt, mint Dugonics*. A szólás Dugonics András szegedi szobrával kapcsolatos, amely nem volt mindig mostani helyén, azaz a róla elnevezett Dugonics tér közepén. A *víz előtt* még a tér szélén állott, közvetlenül az egyetem mostani épülete előtt. A szobor átköltöztetése annyira megragadta a régi szegedi nép nyelvi képzetét, hogy szólás lett belőle. Így aztán a magyar példabeszédek és jeles mondások gyűjtője is hőse lett egy szegedi szólásnak.

2. A város gazdasági életében különös jelentősége volt mindig a Tiszának. A tiszai élet, a Tiszával összefüggő mesterségek számos olyan szólást szültek, amelyek Szeged törzsökös társadalmában is egyetemessé váltak. A vízimolnársággal több szólás is összefügg. *Nagyot hall, mint ősszel a molnár* arra az emberre áll, aki csak azt hallja meg, ami hasznos, kellemes neki, minden mást elereszt a füle mellett. A vízimolnárak valamikor a malomból ki szoktak evezni a partra, hogy az őrlésre szánt lisztet gazdájától átvegyék. Amikor nem volt sok munka, a molnár mindjárt meghallotta, ha bekiáltottak hozzá. *Ősszel* azonban állandóan tudott örölni és így nem nagyon hederített a szólításra. *Éhős, mint a molnár tyúkjá* az olyan ember, gyerek, aki válogat, kelleetlenül eszik, mert nem éhes. A molnár tyúkjá könnyen talál szemet, és hamar eltelik vele. A vízimolnárak életében nagy jelentősége volt a kellő vízfolyásnak. Érthető tehát, hogy akinek hirtelen rosszra fordult a dolga, annak Dugonics András szerint *elállott a malma vize*. A köznyelvben is ismeretes a *malma hájtja a vizet*, vagyis elősegíti valakinek az érdekeit.

A tiszai faipar régi világára emlékeztet a *fölül húzta az apja a fűrészt* (vö. bővebben MNy. 53: 188). Erre a szólásra akkor kerül sor, ha balgán dicsekvő, magát ok nélkül nagyra tartó, vagy pöffeszkedő, uborkafára kapaszkodó embert kell megbélyegezni.

Ismerik a szegedi írók is „*Ejnye de nagy familiából való vagy hé... talán fölül húzta az apád a fűrészti?*” — kérdezik egy hetvenkedő legénytől a *Homok* néven írogató Cserzy Mihály egyik elbeszélésében.

A kifejezést a szegedi faipar egyik régebbi, a gőzfűrész elterjedésével már majd egy százada eltűnt munkatechnikája ihlette. A hajóácsok (másként superok), továbbá a zszindelyvágók, talicskások, asztalosok számára a Tiszán leúsztatott farönköket szegény napszámosok, a *fűrészölők* a Tiszaparton a *superplacc* néven emlegetett térségen vágták szét, ahol *fűrészölő gödröt* is kellett ásni a munkához. Olykor állványt is állítottak föléje. Két ember fönt az állványon, kettő meg lent a gödörben húzta a nagy fűrész. A pontosságra az állványon álló emberek ügyeltek. Ezért mondogatták tréfából, hogy fölül kell az okosabb, alul jó a bolond is, csak húzza.

A munkafolyamatot Tömörkény István is leírja, sőt szelíd gúnnyal a szólás társadalmi hátterét is megmagyarázza: „Nagy gerendákon áll a fatörzs és áll a tetején egy ember, meg alatta is áll egy ember. Egyik fölfelé emeli a négykezes nagy fűrész, a másik lefelé húzza. Aki fölül van, az igen komoly ember rendszerint, mert ő vezeti a fűrészrendes irányba, továbbá ha leesik onnan, igen nagyot puffan, míg aki alul van, az alázatos, mert örökké tele megy a szemé fűrészporral. Egy Tisza menti városról — amelyben a lakosság egy része módfelett büszke, más része ellenben szerény és kedves — mondják, hogy egész népe ilyen fűrészölőktől származott. A fölülfűrészölőktől származtak az arisztokraták, a demokraták ellenben az alulfűrészölőktől.” Mondanunk sem kell, hogy a jellemzésben Szegedről van szó, Tömörkény csak művészi számításból nem említi név szerint.

Egy másik hasonló jelentésű, keserű humorú szólás a kubikosok, Tisza-parti homokmunkások világába vezet bennünket: *kényös, mer az apja kubikcsikó vót. A kubikcsikó, tajicskahúzó, homokoscsikó* vagy szakmai nyelven egyszerűen *csikó* néven emlegették azokat a serdülő fiú-, de olykor még leánygyermeket is, akik kubikos apjuknak vagy napszámba szegődve másoknak földdel vagy homokkal megrakott talicskáját pártnak fölfelé a nyakukba vetett nyakló segítségével húzták. A nyakló másik végén kampó, amelyet a talicska végdeszkájára erősített, *húzókarika* néven emlegetett karikába akasztottak bele. A gyermekmunkának talán legkegyetlenebb fajtája volt ez, amely ellen évtizedeken át hiábavaló volt minden társadalmi, emberbaráti küzdelem. Csak 1945-tel szűnt meg.

A XVIII. században Baranyából jelentős számmal hoztak városunkba bútort, fatárgyakat, kész kocsit, mert Szeged akkori faipara még nem tudta a helyi szükségleteket kielégíteni. Bár az összefüggés már nem világos, nyilván ezekből az időkből származik a *baranyi kocsira ültet* 'tréfából bolondot járat' kifejezés.

A bortermelés világát idézi a nem tiszta, összepancsolt borra mondott és már Ferenczi Jánostól, Tömörkény Istvántól is megörökített gúnyos észrevétel: *ennek a bornak sē kerepöltek*. A szólás megértéséhez tudnunk kell, hogy a szegedi homokon a múlt században még rengeteg seregély volt. A seregélyek raja szőlőérés idején előzönlötte a tőkéket. Elriasztásukra a *seregjehajtó* szolgált. „Nagy keményfa kereplő volt az, amit két kézre fogva lóbáltak, forgattak, úgy ijesztették vele a határból az átkos seregemadárt. El is űzték... Őreg szőlők között elhaladtában még láthat az ember görét. Ez az alkotmány volt az, amire fölmászott a csősz és róla kerepelt” — írja Tömörkény István (Rónasági csodák 201).

Ismeretes, hogy akin orbáncos kiütések mutatkoznak, arra a nép Szegeden is ezt mondja: *kiverte a Szent Antal tüze*. A szólás még középkori hagyományokban gyökerezik. A Remete Szent Antalról elnevezett antonita szerzetesrend anyarozstól megtisztított gabonát juttatott a népnek az orbánc visszaszorítására. Van azonban Szegeden a szólásnak egy másik tréfás jelentése is: 'berészedett és borvirágok ütnek ki az arcán'.

Ha kényszerű várakozás, akadály miatt bőven van időnk, akkor népünk ezt mondja: *rээрünk a széksősöpréstű*. Ismeretes, hogy a sziksnak régebben a szegedi szappanfőzésben volt különös jelentősége. A *széksöd* néven emlegetett szikes talajon a szóda a kora hajnali órákban szokott kivirágnani, mert a harmat ilyenkor *jószíjja*. Ugyancsak kellett tehát a söpréssel iparkodni, mert a későbbi órákban már elkéstek vele. Aki tehát elaludt, várakozhatott a következő hajnalig.

3. A vallási hagyomány világából való szólások közül legrégebbnek tetszik az *Isten vére áldjon mög*, amely az állhatatos kérések, rábeszélés, könyörgés alsóvárosi formulája. Az *Isten vére áldjon mög, ne ígyá más többet!* A szólás nyilván azzal a középkori szegedi *vérző ostyá*-tisztelettel függ össze, amelyről Laskai Oszvát tesz említést. A *miraculum* már régen elenyészett, a szentvér-ereklyét tanúságul idéző mondás azonban máig él (részletesebben l. MNy. 51 : 91).

A XVI. század hitvitáit, vallási ellentéteit idézi föl a 'hitetlen' jelentésű *árjányos-hítű*, amely a kor arianizmus néven is emlegetett unitárius felekezetére is utal, és amelylyel mind a katolikusok, mind a kálvinisták szemben állottak. A *kúnhitű* 'alattomos, rosszindulatúan kétszínű' szintén ezekre az időkire, a kunok nehézkes asszimilációjára vezethető vissza.

Szeged népe a török hódoltság idején megritkult, és az alsóvárosi templom körül húzta meg magát. Érthető, hogy a templom a város nyelvi tudatát is gazdagon ihlette. Így Szeged történetéből ismeretes, hogy a templom egészen II. József tiltó rendeletéig *asylum*, vagyis egyházi menedékhely volt: bűnösök, de sokszor igazságtalanul üldözöttek is oltalmat találtak benne. A jogszokás már majd két évszázada megszűnt, de öreg alsóvárosiak arra, ha valaki biztonságban van, jó helyre kerül, azt mondják: *áziomba van* (vö. NNy. 3 : 123). Kifürkészhetetlen az eredete annak az alsóvárosiakat bosszantó, valószínűen mégis világi papok ajkán született mondásnak: *olyan is az, mint az alsóvárosi mise, amit 20 krajcárért mondanak a barátok* ('nem sokat ér'). Olykor még ezt is hozzátészik: *nincs benne se glória, se krédó. Ami mögmarad, azt is sebössen mondják*. Kálmány Lajos a múlt században följegyzett egy találós kérdést (Szeged népe 1 : 162), amely napjainkban már nem ismeretes: *mé töttek az alsóvárosi templom tetejébe kakast, mé nem tyúkot? Azé, mer a tyúk tojik, a tojás ha lésik, összetörök*. A kérdés — ha csakugyan népi eredetű, és nem az írástudók kitalálása — ősi, még a XVI. századba visszanyúló szemléleti hagyományt őriz. Egyideig a katolikusok és reformátusok megosztottak a templomon, sőt a homlokzatra a reformátusok ki is tűzték a hitvallásukat jelképező kakast. A monda szerint, amelynek meglehetősen történelmi alapja is van, a templom bűcsűnapján természetesen elmaradhatatlan volt az ünnepi eszem-iszom, amelyből védőszentjük tiszteletére a juhászok is derckasan kivették a részüket, és amely sokszor kevéssé épületes részegséggel végződött. Innen a már Dugonics följegyezte szólás az állandóan részegeskedő emberre: *neki mindig Dömötör napja van*.

Dugonics András is följegyzett példabeszédei és jeles mondásai között (1 : 247) egy sajnos már nem élő szóláshasonlatot: *Körülgondolta, mint Préda a barátok szénáját*: 'nem végzett el valamely feladatot, csak gondolt rá'. A hozzáfűzött kitűnő anekdotát Móra Ferenc is fölhasználja (Préda. Délmagyarország 1927. 139. sz.).

Szeged másik ősi temploma a palánki Dömötör-templom volt, a Fogadalmi Templom helyén. A templom bűcsűnapján természetesen elmaradhatatlan volt az ünnepi eszem-iszom, amelyből védőszentjük tiszteletére a juhászok is derckasan kivették a részüket, és amely sokszor kevéssé épületes részegséggel végződött. Innen a már Dugonics följegyezte szólás az állandóan részegeskedő emberre: *neki mindig Dömötör napja van*.

A palánki úrnapi búcsú valamikor jeles társadalmi esemény volt, amelyen a diákok is nagy számmal vettek részt. Érthető tehát a régi hasonlat a tömeges felvonulás érzékeltetésére: *kirukkoltak, mint úrnapiján a dőákgyerökök*. Az egyszerű diák is szépen felöltözött, de minthogy csizmája nem volt, mezítláb volt kénytelen a körmeneten megjelenni. Ezért szokták azután mondani, akinek valami nincs rendben az öltözetén: *jöltözött, mint úrnapiján a dőákgyerök*.

A Rókus városrész — mint ismeretes — a XVIII. században bontakozott ki. Lakói ebben az időben még sokat foglalkoztak kukoricatermeléssel, disznóhizlalással, birka-tartással. A gonoszkodó más városrészbeliek úgy találták, hogy a rókusi *kukoricapolgárok* egykori fatemploma akokra emlékeztet. Ebből a következő csúfolódás született meg: *Rókus város jól csinálja, akolba jár papja, nyája*. Ferenczi János följegyzéséből ismeretes egy másik, nyilván félnépi hasonlat: *főlségös, mint rókusi kántornak a fagyos karaláb*, ami főleg silány ételre mondott gúnyos dicséret. A rókusi kántor ugyanis vadászaton egyszer úgy megéhezett, hogy más híján fagyos karalábét volt kénytelen enni, de azért azt mondta rá, hogy főlséges. Valószínűbb azonban, hogy itt öngúnyról is szó van, miután Rókus egykori mulatós népe nem túlságosan támogatta az ekléziát.

A szentekről azt tartja a tréfás szegedi néphagyomány, hogy három igazi szent van: *Búzavágó Szent János* (június 24.), *Borszűrő Szent Mihály*, *Disznóölő Szent András*. Szent Mihály táján már kezd lúvősodni az idő, innen a szorongás tréfás kifejezése: *fél, mint a cigány Szent Mihálytú*.

A szegedi nép valamikor szívesen zarándokolt az Arad közelében fekvő Radna búcsújáróhelyre. Úgy látszik, némelyek dicsekedtek is radnai zarándokútjukkal, mert megszületett az ironikusan dicsérő szólás a hetvenkedő, nem egészen talpig emberekre: *szerei a meggyet, vót Radnán, jó táncol, szépen fordul*.

A görög keleti szerb templom tornyába 1820-ban belecsapott a villám. Ennek nyelvi emlékezetét őrizi ez a máig közismert, Tömörkénytől (Vízenjárók és más kétkézi munkások. Szeged, 1902. 52) is emlegetett, tréfás szólásunk: *inkább a rác templom tornya düljön össze* (minthogy ez vagy az megtörténjék). A templom jellegzetes ikonosztázisa ihlette a 'feltűnően, szokatlanul díszes' érzékeltetésére a következő szóláshasonlatot: *cifra, mint a rác óvár*.

A régi szegedi zsidóság hagyományvilágának találó megfigyeléséből került át a halászok nyelvébe (vö. Herman: A magyar halászat könyve 787, 843) a *zsidóútea*, *zsidóútcát állít, főszödi a zsidóútcát* szólás. A zsidóútea valamikor a halhasító tanyák szélén, a legszellősebb helyen készült póznasor, ahol a már kihalásított és sós lében kellő ideig áztatott halak a karókra feszített, *isleg* néven emlegetett zsinórra terítve száradtak. Ennek ma már csak az emlékezete él. Ismeretes, hogy a régi hagyományokhoz ragaszkodó zsidók mily nagy tiszteletben tartották a szombat nyugalalmát. Lakóhelyükön kötélből vagy láncból korlátot feszítettek ki, amelyen túl ezen a napon nem volt szabad haladniok.

4. Számos szólás él a hiedelmek, babonák fogalomköréből is a mai szegedi nyelvben. Eredeti jelentésük már jórészt elhomályosult, de titokzatos, mágikus gyökérzetüket még érezni. Szerencsénkre a szegedi boszorkánypörök forrásanyaga lehetővé teszi, hogy legalább két évszázadot áttekinthessünk. Azt tapasztaljuk, hogy boszorkánypörök vallomásai, nyelvi adatai és a mai szegedi köznyelv szólásai között sok meglepő hasonlatosságot, sőt egyezést találunk.

Egészen ősi képzetvilágban gyökerezhetik az *öszik-iszik rúlla* szólás, amelynek jelentése 'mindig a nyelven hordoz, elrágalmaz, végső fokon tehát megrontani törekszik valakit'. Fokos Dávid (Nyr. 69 : 26) meglepő votják és vogul párhuzamokat

idéz hozzá. Egyik votják ráolvasás ezt mondja : „Ha az izzó kövön, izzó vason keresztül bírok menni — ellenséges, vészthozó szellem : akkor ehed meg, ihasd meg ezt az embert.” Egy másik : „Amidőn a tejutat, táncolva, taposva rajta — teljesen megetted, megittad, akkor edd meg, idd meg ezt az embert.” Ebbe a képzetkörbe tartozik a szegedi boszorkánypörökben előforduló *mögösz* 'boszorkánytudománnyal elpusztít' jelentés is. 1731 : „Ez [kislány] nem csak meg van rontva, hanem meg is van éve. Ha előbb hívtatok volna, segíthettem volna rajta” (Reizner : Szeged története 4 : 487). Manapság is arra az anyára, aki méhének magzatát elvéteti, clemészi, Tápén ezt mondják : *mögötte a gyerekit*.

A boszorkánypörökben is előforduló szólások értelme századunkra természetesen már jórészt megszélidült, illetőleg módosult. *Nyakán van, nem tudja lérázni a nyakárú* szólás akkor használatos, ha kellemetlen, rosszkor jövő vendégről van szó, akinek jelenlétéhez még jó képet is kell vágni. A boszorkányhit szerint a bűbájós ráülvő áldozatának nyakára, és vagy vérét szívja, vagy pedig megnyergeli, és ellovagol rajta a Szent Gellért hegyére. 1731 : „Karácsony előtt circiter három héttel az fatens fiát az boszorkányok megnyomták hétszer hol holló, hol disznó, kutya és más képében” (Reizner 4 : 469). Itt nyilván lidérenyomásos álomról van szó, amely ellen még századunk elején Alsóvároson úgy védekeztek, hogy fokhagymakoszorút akasztottak éjszakára a rosszul alvó nyakára.

Kocsonnyája valakinek : áldozata valakinek. *Ez a gyerekek is az apja kocsonnyája. Mindég ütötte-verte az ártatlant.* A boszorkányok a pörök anyaga, de a néphit szerint is áldozataikat beteggé nyomoríthatták, idegzetüket annyira tönkretették, hogy úgy reszkettek, mint a kocsonya. Egy Kókainé nevű javasasszony 1737-ben úgy megrontotta Balogh Jánosné gyermekét, hogy belehalt. A kisleány torára jövő Kókainénak Balogh János ezt mondotta : *jüttél kocsonnyádra?* Kókainé semmit sem felelt, úgy tett, mintha nem hallotta volna. 1744 : *Az leányod Lantos Margit kocsonnyája* (Csajkás : Szeged egészségügyének története 13. Vö. még Reizner 4 : 531).

Szele valakinek, valaminek : 'oka' ilyenféle kifejezésekben : *az én káromnak is ű a szele.* A levegőben repülő boszorkány forgószélet, pusztító vihart támaszt, és szele nyomán baj, kár keletkezik. 1728 : „Esztendeje pünkösöd tájban egy nagy forgószél támadván, abban lévő boszorkányok pofonütötték a fatenst. Az időtül fogvást a szemévilágátul megfosztatott” (Reizner 4 : 432). Ide tartozik még a névmágiás eredetű *Szép-asszony szele* kifejezés is, amely nem más, mint szélhűtés. Egy kübekházi, Kálmány följegyezte hiedelem szerint a Szép-asszony szele éri azt az embert, akinek a szája félrehúzódik. Ebből a képzetkörből az ország több részéről számos példát idéz O. Nagy Gábor (Nyr. 76 : 35—42). Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy egy Kálmány följegyezte szőregi hagyomány szerint a boszorkányok nappal forgószélben járnak. Ha szél támad,* beleülnek. Úgy lehet őket meglátni, ha szitába visszajáról nézünk bele.

A rosszindulatú, komisz, összeférhetetlen természetű ember *kutyaszírrá kenyekszik, kutyaszírrá van mögkenyeködve.* A kutyaszír a szegedi boszorkánypörökben emlegetett bűvös szer. 1728 : „A zsír is ott állott a hordó alatt, ha azzal megkente... mindjárt lóvá lett. Azt lózsírbul, kutyacsontbul, zsírbul csinálták. Elevenbül is kivették” (Reizner 4 : 419). A szólás alak- és jelentésváltozata : *kutyahájja van mögkenyeködve* ('fősvény, hamis').

A harmatot éveri előle 'megelőz valakit 1. a haszonszerzésben ; 2. lány szüzességének elvételében'. A mai szólás csak a boszorkányhiedelmekből érthető meg. A bűbájósok más földjén Szent György éjszakáján harmatot húztak, hogy a föld hasznát, továbbá a termését megevő tehen tejét megszerezzék maguknak. 1728 : „Szőlőkben és búzáokban lepedővel szedték az harmatot és kifacsarták, korsókba szedték” (Reizner 4 : 408). Öregek a bűbájósok harmathúzását máig emlegetik.

Az olyan emberre, akinek föltűnően sok tejet ad a tehene, azt mondják: *tán még a kútágast is mögfeji*. A ma már tréfássá enyhült szólásnak valamikor félelmetesebb volt a képzet háttere. A boszorkányok ugyanis meg tudták a kútágast, a tejedényeket tartó ágasfát, ujjast is fejni, és ezzel más tehenének hasznát maguknak megszerezni. 1728: „Az újjast is megfejték, megfúrták” (Reizner 4: 402).

Aki esztelenül dül, pusztít, tönkretesz mindent, ami útjába akad, azt szokták rá mondani: *nem nyől fű a nyomába*. Ez is valamikor a boszorkányok rontó tudományához tartozott. 1728: „Ahol Rósa Dániel, Borbola és az fatens leült, ottan nem nyől fű” (Reizner 4: 416).

Akit dorgálásban részesítünk, keményen megintünk, annak *mögmoszuk a fejét*. Boszorkányművelet volt ez is. 1728: „Megcsalták őt a boszorkányok, a fejét megmosták és azután mintegy megbolondult és úgy adta magát közikbe” (Reizner 4: 398).

Ha elakad a szavunk, ma egész gyanútlanul mondjuk: *mintha mögkötötték volna a nyelvemet*. Nem is gondoljuk, hogy ez is *tétemény* volt. 1728: „Ha az ördögök le nem kötötték volna az nyelvét, mint elsőben, midőn Bíró úr házában volt, kimondotta volna” (Reizner 4: 395).

Ha valaki rossz fát tett a tűzre, kimutatja a foga fehérjét, arra azt mondják: *kigyugi a zászlót*. Századunk elején élt öregek úgy tartották, hogy a boszorkányok házán zászló leng, de ezt csak a beavatott, a bűbajos látja meg. Más hiedelem szerint a boszorkányok akkor dugják ki házukra a zászlót, ha hasonló boszorkány jön feléjük. A zászló piros. 1728: „Bemenvén hozzája Kerela [boszorkány], a zászlóval által ütötte az fatenst s az gerendában függesztette és kényszerítették, hogy álljon közikbe” (Reizner 4: 376).

Bár a szegedi boszorkánypörökben nem fordul elő, mégis ebből a képzetkörből sarjadt a Dugonics közölte 'ármánykodik, bűvös erővel odavonz' jelentésű szólás: *főzi a kapcát*. Ennek a szólásnak országszerte ismert rokonsága van.

Amikor a gyerek valami csekélységért társára panaszkodik, a felnőttek ezzel a tréfás szólással próbálnak neki elégtételt szolgáltatni: *majd hátul kössük a sarkát!* Elevebb gondolkodású gyerek olykor azonnal rávágja, hogy az nem lehetséges, hisz a sarka mindenkinek hátul van. Az országszerte ismeretes szólást O. Nagy Gábor részben a szegedi boszorkánypörök anyaga segítségével fejti meg. A saroknak, lábna hátrahúzása, összezsugorítása és ezzel a járás megakadályozása boszorkánytétemény volt. 1744: „Dóka Ágnes az egészséges gyermekeken kezeit végighúzta, az gyermek lebetegedett és harmadnapra mind a két lába az alfelihez zsugorodott” (Reizner 4: 532).

Természetesen más, egyébként köznyelvivé vált szólások előzményei a szegedi boszorkánypörök anyagában is megtalálhatók. Ezeknek számbavételét részben már Kertész Manó elvégezte. Ilyenek: *mögköti magát* ('csökönnyössé válik, nem áll kötélnek'), *ráköti magát* ('vkire rácröszakolja magát, főleg a lány a legényre'), *lövü tősz* ('elbolondít'), *büti boszorkány* ('elhanyagolt külsejű asszony').

5. Vannak olyan szólásaink, amelyek folklórháttérüktől, mondai, népszokásbeli összefüggéseiktől elszigetelten máig élnek, használatosak.

Amikor a nap leáldozóban van, kint a földeken dolgozók ezt szokták mondani: *vajassára ér a nap*. Öregek még így is tudják: *ott mēn mán a nap, ahun a kúdús előntötte a vajat*. A szólás megértéséhez Kálmány Lajos (A csillagok nyelvhagyományainkban 24) segít bennünket, aki a néptől a *Sántakúdús* csillagképpel kapcsolatban ezt a magyarázatot hallotta: Amikor a koldus a kéregetésből hazafelé tartott, az ég alján elesett, edénye összetört, vaja kifolyt és azóta a nap, amikor arra a helyre ér, hirtelen lecsúszik.

Aki igen hosszú ideig él, arra azt szokták mondani: *örökké él, mint Cicēlla*. A szegedi mondai hagyomány szerint *Cicēlle* vagy *Cicēlla* ott táncol a Holdban, és Szent Dávid hegedül neki. Mindketten azt kérték Istentől, hogy mindig megmaradjanak fia-

talnak: Cicölle táncolhasson, Dávid meg hegedülhessen. Az Úristen a Holdba tette őket. Meghalni nem tudnak, most is ott vigadoznak. Nyilván ezzel a hagyománnyal függ össze az *éhegedülte Szent Dávid* 'kárba ment: elveszett, kölcsönadták, s többé nem került vissza'.

Ósi hagyományra utal a *kutyára hagyja a nevét* 'fiúörökös nélkül hal meg'. Ez a primitív társadalmakban igen súlyos csapás volt, mert az akkori hit szerint a fiúgyermek kötelessége bemutatni a megholt ősökért az áldozatot és fenntartani a nemzetség emlékezetét. Ezen örökbefogadással szokás segíteni.

A középkori Toldi-monda emlékezetét őrzi a nyomorúságosan élő emberre mondott hasonlat: *töngödik, mint Toldi Miklós lova a szemétdombon*.

Ha északról fúj a szél, akkor a régi szegediek Dugonics András és Kálmány Lajos tanúsága szerint azt mondták: *Vak Tamásról fúj a szél*. Kálmány a szólás mondai háttérét is följegyezte (SzegSzót. 2: 638). Eszerint ha erősen fúj a szél, azt szokták a szegediek valamikor mondogatni, hogy a vak koldus, másként Vak Tamás kihúzta a szénadugót a lyukból és nem látja bedugni. Addig mindig fúj, míg a lánya oda nem megy segíteni. Más magyarázat szerint: ha nagy szél fúj, akkor a vak koldusnak elhajították a kalapját. Ő az, aki a ködmőne ujjával a széllyukat bedugja. Ha a kalapja keresésére indul, a szabaddá lett lyukból vígan fújhat a szél.

Mondanunk sem kell, hogy dolgozatunk nem foglalja magában a szegedi táj egész szóláskincsét. Csak azokat a szólásokat vesszük itt sorra, amelyek a szegedi múlt és környezet ihletéséből, továbbá a boszorkánypörök hagyományaiából sarjadtak. A rendszeres földolgozás a szegedi tájról készülő néprajzi monográfiánkban történik majd meg.

Bálint Sándó

Tájszók az északkeleti nyelvjáráshoz tartozó Mezőfényről*

abrihtől 'erősen üt (jóságot)'.
ajázik 'almot tesz a jóság alá'.
ájbdór 'a hordó alján megmaradt zavaros bor'.
ándung 'kedv, hangulat'.
ájnslág 'kénlap'.
ájnslágos 'kénes ízű bor'.
árbuc 'fehér héjú, sárga belű, a süttőtök-höz hasonló, de sokkal nagyobbra növő, homokon termő tökfajta'.
áyzrumota 'csutkaízék'. L. még *izike*.
bérke 'kukorica-barka'.
bikakórlát 'a bika kifutója'.
blecli ~ blécli 'laska'.
bököny ~ bököny 'bükköny'.
brecslázik ~ brecsalázik 'paszulyt bont'.
brópdér '(ler)sütő'.

bróutkherbli 'gyékényből font kerek kosár (mindinkább elterjed a *kenyérkosár*).
buca 'alma-, körtecsutka'.
bürgili 'dísztök'.
cigli 'zabola'.
cigliszár 'a zabolához kapcsolt száj'.
cokli 'a ház alapjának föld feletti része, valamint a tornác és szoba falán alul levő sáv, melyet nem mintáznak'.
cubili ~ cubirli 'mosóteknő'.
csapóy 1. 'aratáskor a kaszanyélhez erősített, meghajlított vessző' 2. 'az ostor-szár végébe hurkolt fonott csepű, illetőleg raffia'.
csapóyfa 'összehordáskor a szekéroldalra keresztben elhelyezett két rúd'.
csapól 'az ostorral össze-vissza csapkod'.

* Fény egyike a Nagykároly környéki elmagyarosodott német településű falvaknak. A német nyelvi alaprétég hatása a hangtani hatáson kívül elsősorban a szókincsben figyelhető meg. Ez a tájzóanyag a mezőgazdaság munkamenetének leírása és egy készülő tájnyelvi atlasz anyagának gyűjtésekor került elő a mezőfényi tájnyelvből.

- csárás* 'a fogatban baloldalon levő (szarvasmarha)'.
- csecs* 'a korszó fogóján levő szívóka'.
- csèrgit* 'az ostorral kongat'.
- csigabiga* 'csiga'.
- csigèr* 'a törkölyre öntött vízből keletkező borfélé'.
- csógya* 1. 'tilos út közepére ásott gödör s a belőle kidobott földcsomó' 2. 'faluhatárt jelző földhányás'.
- csuha* 'a kukorica csövét burkoló belső levelek'.
- csusztatóly* 1. 'V alakú faalkotmány, melyen az ekét húztatják' 2. 'az ekeszarv bal oldali fogantyújához erősített vaslemez' 3. 'az eltört szekérkerék helyébe, a tengely alá erősített rúd'.
- csutka* 'a kukorica szára'.
- csűrhe* 'disznókonda'.
- csűrhéjs* 'disznópásztor'. L. még *kondás*.
- dézsza* ~ *dézslá* 'a jármot az ekével, boronával összekötő rúd'. L. még *tézsza*.
- ecsepecse* 'hecserli'.
- évíli* ~ *éxivili* 'a régi, téglából épített tűzhelynek a süttő magában foglaló, kiemelkedő része'.
- feca* 'szőnyegkészítéshez felvágott rongy'.
- fecázik* 'szőnyegkészítéshez kb. 1 cm széles szalagokra vágja fel az ócska ruhadarabot'.
- fenkü* 'fenőkő'. L. még *kaszakü*.
- fensterlázik* 'az ablak alatt udvarol'.
- fijál* 'kicsinyét a világra hozza (disznó, nyúl, kutya, macska)'.
- fijóyk* 1. 'a kukorica fattyúhajtása' 2. 'valamely bútornak a fiókja' 3. 'a csűr retesze'.
- fijóyköl* 'levágja a kukorica fattyúhajtását'.
- floca* 'csepüfonáskor a fésűben maradt rész'.
- futèrgān* ~ *futèrgām* 'a lóistállónak az a része, ahova egy-két napi takarmányt helyeznek el'.
- gabona* 'rozs'.
- gabonás* 'abajdóc búza'. L. még *kéceres*.
- garágya* 'a szőlőnek és legelőnek termeszetes, földhányásból meg a rajta nőtt bokrokból és fákból álló kerítése'.
- gazól* 'szénafűfélék tépeget'.
- gazos* 'búrjános, gyomos'.
- gerebjélls* 'az összegereblyélt kalászosból való kéve'. L. még *kaparík*.
- gibli* 'a ház utca felőli fala'.
- glájbèr* 'bojtorján'.
- grádics* 'pince- és padlásfeljáró'.
- gubics* 'tölgyfagubacs'.
- gukili* 'töltött káposzta'.
- gulászta* 'a felmelegített gulásztatejből való étel'.
- gulásztatej* 'a megborjadzott tehén első fejéséből való tej'.
- gulu* 1. 'állatkínozó' 2. 'a gyermekkel durván bánó' 3. 'kutyasintér'.
- gulimáz* 'fekete szekérkenőcs'.
- gyep* 'legeltetni való fű'.
- gyepél* 'gyepen legel'.
- hāncs* L. *csuha*.
- hārmadrendü* 'a cséplőgépen a harmadik, illetőleg a negyedik lyukon lefolyt hibás szemű búza'.
- hasas* 'vemhes (disznó, kutya, macska)'.
- hātűlsőy gibli* 'tűzfal'.
- havivak* 'időszaki szemgyulladásban szenvedő (állat)'.
- hexlázik* 'gerebenel'.
- hekili* ~ *hehili* 'gereben'.
- hidlás* ~ *hidlās* 'az istálló és disznópajta padlózata'.
- hojsz* 'balra' (ökö- és tehénterelő szó).
- hojszás* 'a fogatban jobb oldalon levő (szarvasmarha)'.
- hóyka* 'a ló homlokán levő nagyobb fehér folt'.
- hóykās* 'hosszú csillagos ló'.
- 'hōldèr* 'bodza'.
- hotra* 'jobbra' (lóterelő szó).
- hūrkat* 'nem evés, rosszul tartás miatt beesett hasú állat'.
- iszitike* 'eketisztításhoz szükséges eszköz'.
- izike* l. *āzrumota*.
- járou* 'az asztagok közötti átjáró'.
- kacúr* 'kaszalap végéből, nyélre erősített kendervágó eszköz'.
- kalop* 'galopp'.
- kapálóyzik* 'géppel kapál'.
- kaparík* l. *gerebjélls*.
- kaptás* 'rossz bokájú ló (járás közben hirtelen kapja fel a lábát)'.
- kaszakü* L. *fenkü*.

- kaszli* 'fiókos szekrény'.
kendérbugóy 'a kukoricasorban elszórtan vetett magkender szára'.
keresztél 'kévékből keresztet (kalangyát) rak'.
kesěj 'lábának egy részén fehér színű (ló)'.
kéceres l. *gabonás*.
khesli 'régí módí konyhaszekrény'.
khólbéláb l. *csuha*.
kisut l. 'járda' 2. 'mezei és erdei gyalogút'.
kita '25 fő kender'.
kněžli 'galuska'.
knüllé ~ *knüllí* '25 fő kendernek a rostja'.
koflājs ~ *koflājs* 'fejhús (disznóé)'.
kondás l. *csúrhés*.
kóyróy 'a napraforgó szára'.
kórlát 'a disznó kifutója'.
kota 'a kötelező terménybeszolgáltatási mennyiség'.
kóyics 'henger alakú fadarab hajlékony nyéllal' (ezzel verik a fába a fejszét, illetőleg az éket, amikor vastag fát vagy törzsököt hasítanak).
krumpíkosár ~ *krumplíkosár* 'burgonya- és kukoricaszedéshez használt fonott, kétfélű vesszőkosár'.
kvákèr 'varjú' (használgják a *varjú*-t is).
lājblí 'a férfióltöny mellénye'.
ligaléroz 'rigolóroz'.
luhèr ~ *luhere* 'lóhere'.
lukota 'csorba, kitörött rész a szerszám élén'.
lukotás 'kitörött élű'.
magántèrmőy 'nem nemesített (szőlőfajta)'.
mankóy l. 'a kaszanyél fogantyúja' 2. 'krucke'.
másodrendű 'a cséplőgépből a második, illetőleg a harmadik lyukon lefolyt hibás szemű, szemetes, a harmadrendűnél tisztább búza'.
měckèr ~ *měckèr* 'a disznóölés alkalmi főhentes' (hozzáértő földműves).
měckèrzupa 'disznótor'.
měkpántól 'fát vasalással megerősít'.
mekspanòl 'csatlólánccal átköt'.
mildisli 'tejes dudva'.
něcèta 'fonáskor az ujjak közt sodródó szöszre tett nyál'.
nigyelđy 'boronához, ekéhez, négyes fogatban a szekérrúd végéhez akasztott kettős hámfá'.
nyèrges 'a lófogat baloldalán levő'.
nyilas 'erdőbirtok'.
odacsápòl 'odaút, ostorral ráhúz'.
òul 'istálló'.
òydàlcsű 'a szekéroltal alsó és felső fája'.
òulpad 'istállópadrás'.
ònozòy 'ólmos-, fagyoseső'.
pap l. 'a búzakereszt felső kévéje' 2. 'plébános'.
péicsi légy 'bögyöly'. L. még *pőyicsik*.
pécsütök ~ *pőyicsütök* ~ *béicsütök* ~ *bőyicsütök* 'sütőtök'.
pèrnye 'rispegrans'.
pèrsej 'a kerékagyban levő vascső'.
piktòr 'szobafestő'.
pingál 'szobát fest (mintával)'.
pisili 'a kemence fűtéséhez használt rözsekéve'.
pisilizik 'rözset készít'.
pőyicsik l. *péicsi légy*.
puska l. *pèrsej*.
rāystini 'kenderfonalból való'.
rāpa 'kukorica kocsány'.
rèbegàn ~ *rèbegàn* 'tövi szöszből font cérna'.
rekvirál 'erőszakkal elvesz, elkönfiskál'.
rész l. 'részében arató' 2. 'a cséplőgép-nél dolgozó munkás'.
rocska 'sajtár'.
rudas l. 'a lófogatban jobb oldalon levő' 2. 'csépléskor két rúdra (mellyel a szalmát hordják el a cséplőgéptől) tett szalma'.
rühet 'párzik a disznó'.
sājili 'felvágott tűzifa'.
sājilizik 'tűzifát hasít'.
seriny l. 'sörény' 2. 'serény (ember)'.
sèva 'paszulyhüvely'.
sílpa 'nagy, összecálló göröngy'.
slipèr 'kb. 5—10 cm vastag kemény, többnyire tölgyfából készült deszka'.
smóyuring 'karikákra vágott burgonya, zsírban megsütve' (tejjel eszik).
snic 'aszalt alma, körte'.
spektunkota 'szalonnamártás'.
spóyrhāka 'piszkavas'.
stāfla 'a tornácnak az udvarra, illetőleg az utcára vezető lépcsője'.

stibli 'a ház középső szobája'.
stimpli 'félzsáknál kevesebb mennyiségű'.
strudli 'táska nevű ételfajta'.
svárta 'disznóöléskor az aprólékkal együtt megfőzött hasi szalonnának a bőre'.
svártázik 'disznóöléskor a megfőzött aprólékból megdarálás előtt eszik'.
szaláka 1. 'szalakaré' 2. 'tészta'.
szaru 'gyűret (sarok) a széna-, szalmaszekéren'.
szinahördőurud 'vendégoldal'.
szűrű 'szérű'.
törzsököl 'törzsököt kiásni jár az erdőbe'.
tövicsek 'tövis'.

tücskőj 'a kukorica és napraforgó tuskója'.
tag 'egybemért, tagosított ingatlan birtok'.
tejes 'zsengés, éretlen (kukorica)'.
tézsza ~ *tézsli* 1. *dézsza*.
tinóy 'fiatal ökörborjú'.
tislád ~ *kislád* 'asztalfiók'.
tok 'szarvból vagy pléhből készült kaszakótartó'.
tőyke 1. 'fatönk' 2. 'szőlőtő'.
tyükkülő ~ *tyükkülő* '(főleg az istálló gerendáihoz erősített) tyükketrec'.
ujszoba 'vendégszoba'.
unkréjc 'császármorzsa nevű ételfajta'.

Teiszler Pál

Szó- és szólásmagyarázatok

Keres. Aki idegen nyelveket tanul, annak rögtön föltűnik, hogy szinte minden nyelv másképpen fejezi ki azt, hogy valakinek jövedelme, fizetése van. A magyar *keresi* a pénzt, az orosz „ledolgozza”, „megdolgozik” a pénzért (заработывать). A német „megszolgálja” (*verdienen*), a francia „nyeri” (*gagner*), az angol „csinálja” (*to make*) a pénzt, a finn pedig „kiérdemlí, megérdemli” (*ansaita*). Az igét a legtöbb itt említett nyelvben önállóan is lehet használni, akár tárgyatlanul is, mint a németben „er verdient viel, verdient gut” vagy a franciában „il gagne beaucoup, il gagne bien”, azaz „sokat keres, jól keres”.

A magyarban is használhatjuk az igét tárgyasan: *sokat keres, pénzt keres, megkeresi a kenyerét, nem tudja a betevő falatját sem megkeresni*. De használhatjuk tárgyatlanul is: *jól keres, rosszul keres*; még gyerek, és máris *keres*; stb. Az ige főneve a főleg pénzbeli jövedelmet jelentő *kereset*.

A *keres* igének már a nyelvtörténeti korban is megvolt a 'suchen' mellett ez a jelentése. Az OklSz. *kereső* címszava alatt előforduló személynevek (1469: *Benedictus Keresu*, 1602: *Kereső Mihály, Kereső János*) is lehetséges, hogy nem a szótárban megadott 'suchend, Sucher', hanem 'verdienend, Verdienere' jelentésűek. A NySz.-ban a 'suchen' jelentésű *keres* ige mellett bőven találunk példát a 'verdienen, verschaffen' jelentésre is. Csak szemelvényesen lássunk néhány példát: „Pénzt *keresek* aprónként (Páriz-Pápai); Gonozol *keresőt* morha (Érdy-k.); Nem ő magoknak, de másnak *keresnek*, ... másnak gyűjtekeznek (RMK.); Mywelhogy myndenömet en magam *kerestem*, senkywel semmy osztozásom synch... (Radvánszky); Valaki nem *keres* ifiúságában, vénkorában az — küldus-táskát hordozza nyakában (FortSzer.), Véres verétékével *keresett* javacskaítól is torkonverve megfosztatván... (Csúzi); A roszszúl *keresett* marhác roszszúl vesznek-el (Szilágyi); Botskorban keresni s tsismában költeni esik becsületedre (Kis-Viczay).”

Hogy jelenthet a *keres* ige és a belőlc képzett főnév ilyen ellentétes, látszólag egymással össze nem függő dolgokat?

Mai nyelvérzékünkkel nehezen is tudnánk megfejtetni ezt a kérdést. Vissza kell mennünk évszázadokra, sőt évezredekre, hogy feleletet találjunk rá.

A finnugor népek olyanféle halász-vadász életmódot folytattak, mint amelyet nagyjából ma is úznek az obi-ugorok, a nyugat-szibériai végtelen erdők lakói. A halászat és vadászat szolgáltatta élelmüket, ruházatukat, sőt eszközeiknek egy részét is esontból készítették. Az elejtett prémes vadak bőrét vagy maguk használták fel, vagy pedig elcserélték az állattenyésztő és földműves népek termékeire.

Az obi-ugorok a 'vadászás' fogalmát ma is úgy fejezik ki, hogy *wör kinsi* (vog.), *unt kinči* (osztj.) vagyis 'erdőt kutatni, erdőben keresni'. Aki *jól keresett* (vadászott), *sokat keresett* (vadászott), az gazdag zsákmánnyal tért haza, volt ennivaló és ruhára való, sőt még cserére is jutott belőle. Aki viszont *rosszul keresett, keveset keresett*, az bizony még a betevő falatot is alig *kereste* meg. A *keresni* a magyarban is eredetileg valószínűleg annyit jelentett, mint *vadászni*, a *kereset* pedig a vadászatot, illetve annak eredményét jelentette.

Hozzátehetjük, hogy a *vad* szó eredeti jelentése 'erdő', amit *vadon* szavunk is mutat, a *vad* állat eredetileg 'erdei állat'. A *vadászni* szó jelentése is tulajdonképpen 'erdőt jár'.

Számos finnugor nép nyelvében az állatbőröket használták pénzként, azzal fizettek, sőt adójukat is állatbőrökkel rótták le.

Még a *kereskedik* szavunk is ebbe az időbe nyúlik, eredeti jelentése 'vadászgat', a *kereskedő* pedig tulajdonképpen az a prémvadász volt, aki főleg állatbőröket eloszerelte mezőgazdasági vagy egyéb szükséges terményekért (vö. Mészöly: Ethn. 62: 285—90). Legelembib kereskedelmi szavaink, az *elad* és *vesz* is erre az ősi korra nyúlnak vissza, az ún. néma kereskedelem korszakára (vö. Moór: ALH. 7: 360). Ez a szokás néhány évszázaddal ezelőtt még nagy területen ismeretes volt, számos leírásunk van róla. A felek úgy kereskedtek, hogy egymást nem is látták. Az erdőlakók az út szélére letették cladó árujukat. A füves puszták lakói melléje helyezték másnap az ellenértéket. Ha az erdőlakó a cserét jóváhagyta, elvitte az ellenértéket, ha pedig kevésnek találta, saját áruját vitte el. Így kialakultak az „árfolyamok”, és mindkét fél megtalálta számítását. Az *elad* régebbi jelentése tehát 'előad', vagyis kitesz a szokásos helyre, a *vesz* pedig annyit jelentett, hogy az illető helyről a csereárut elveszi.

Keres szavunknak tehát mai 'jövedelmet szerez' jelentése még az ősi halász-vadász korra nyúlik vissza. E szó jelentésének vizsgálata is azt bizonyítja, hogy szólásaink, sőt gyakran egyes szavaink is milyen fontos, érdekes művelődéstörténeti emlékeket őriztek meg.

Kálmán Béla

Tőke, tőkés. *Tőke* szavunk az OklSz. adatai szerint már 1293-ban előfordul, a NyÚSz. szerint pedig 'pénzösszeg' jelentésben a *tőke* kifejezésből való elvonás útján 1780 táján vált használatossá. A SzófSz. eredetét a *tő* főnevünk származékának tartja. Eszerint a *tőke* 'pénzösszeg' jelentését az árutermelés kifejlődésének, az eredeti tőkefölhalmozás gazdasági szükségleteinek köszönheti, mégpedig ama hasonlatosság közvetítésével, mely szerint a kamatra kölcsönadott vagy vállalkozásba fektetett pénz, *tőke* éppúgy kihajt, kiágazik, „termést hoz”, mint a fa-tőke, mely ágakat növeszt, vagy a szőlőtőke, mely évről-évre megelevenedve hozza meg „kamatát”, a termést.

Ezzel szemben Molnár Erik azt állítja, hogy a *tőke* szó ilyen jelentésű használata az állati termelőeszközökkel függ össze: „A *tőke* szó latin eredetű megfelelője a német *Kapital*, az olasz *capitale* stb., de a magyar *tőke* is az állati termelőeszközökkel függ össze: *capita* annyi, mint állatfejek, és a nyáját a hajdani alföldi pásztorvilágban tulajdonosa tőkének neveztek” (Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig. Bp., 1949.² 69—70). Luby Margit is azt állítja, hogy a *capital* szó a *capita* 'fejek, állatfejek' alakból lett, s eredetileg bizonyos fejszámú jószágot jelentett (Fogyó legelőkön. Bp. é. n. 7). Molnár Erik kérésre volt szíves velem közölni, hogy adatát Madarassy Lászlótól nyerte. Madarassy viszont Herman Ottó nyomán számol be arról, hogy a *tőke* milyen jelentésben ismeretes a pásztorvilágban: „... mint-hogy a gulya sok gazdának marhájából alakul, az egyes törzsek, úgynevezett *tőkék*, hűségesen összefekszenek” (Madarassy László: Nomád pásztorok a kecskeméti pusztaságon. Bp., 1912. 60, 62). Másutt pedig ezt írja: a legelőkön a pásztorokon, betyárokon, pusztázó pandúrokon kívül csak a jószágaitak megtekintő és „fölvásó” *tőkés*- vagy pénzesgazdák fordultak meg (uo. 10). A tőkés gazda fogalmát Tálasi István így határozza meg: „A fejősjuhászt vagy egy gazda tartja, vagy tőbben fogadják, s ilyenkor az egyik gazdát *tőkés* gazdának választják” (A Kiskunság népi állattartása;

Bp., 1936. 214). Nagy Czirok László a következő szóösszetételeket ismeri ezzel kapcsolatosan: 1. *Tőkésfalka*: olyan jószágcsapat, melyben — legalábbis a szopási idő leteltéig — a szaporulat is ott volt. Lehetett a közösségé vagy magánosoké (Pásztorélet a Kiskunságon. Bp., 1959. 360). 2. *Tőkebarmok*: olyan barmok, melyek között a szaporulat is ott volt (uo. 381). 3. *Tőkegazdaság*: a baromtartó gazdák együttese (uo.). 4. *Tőkésatyafiság*: a rokonság együttese a gyermekekkel (uo.). Szentesen *tőkegazda* a közösen birtokolt vagy használt pusztá fölügyelője, aki vigyázott a pásztorokra és ellátta őket, beszédte a gazdáktól az illetményeket; ha baj volt, értesítette a jószág tulajdonosait, s Dömötör napkor elszámolt (Négyesy László: Nyr. 17: 223).

Karcagon, a Nagy-kunság „fővárosában” az egyik leggyakoribb — másutt viszont igen ritka — vezetéknév a *Tőkés*. Valószínűleg e családnév legrégebb változatainak kell tartanunk az OklSz.-ból 1603-ból ismert Andreas *Thökés*, Georgius *Thökés* neveket. Nem lehet véletlen, hogy épp a pásztorvilág hajdani központjában ilyen gyakori ez a név, s bizonyos, hogy eredete éppen az állattartás imént ismertetett rendszerében gyökerezik: *tőkés* szavunk eszerint már jóval a nyelvújítás előtt tulajdonost, állatbirtokost jelentett, a *tőke* pedig állattulajdont. Arra vonatkozóan, hogy miért nevezték az állattulajdont *tőké*-nek, birtokosát vagy a birtokosok megbízottját *tőkés*-nek, *tőkés*gazdá-nak, kétféle fölfogás van. Tálasi Nagy Czirokkal egyezően mondja, hogy *tőkés*marhá-nak, *tőkés*dísznő-nak akkor nevezik az állatot, ha a gulyában, kondában „beltenyésztés” folyik, „a fiatalok együtt vannak az *ösbűbjeivel*” (i. m. 15), tehát az anyaállatok és hímek mintegy meghozzák a termésüket a fiatalokban, akár a szőlőtőke. Molnár Erik viszont egy jellemzőbb, s időben régebbi, a pásztororkorszakban kialakult gazdasági műveletre utal: az állattulajdonos szaporulatra kölcsönadta állatait, s a vállalkozó a szaporulat egy részével fizetett (i. m. 56). Utal a *kölcsön* szavunk mongol megfelelőjére, mely ’kamat’ jelentésű, mutatva, hogy a kölcsönadás fönti gyakorlata a szaporulattal való kamatozást jelentette.

A két fölfogás — Tálasié, Nagy Cziroké és tőlük eltérően Molnár Eriké — végső fokon nincs ellentétben: mindkét értelmezés szerint a szaporulat adja meg a nyáj, gulya „tőkés” jellegét. Marad azonban jócskán megoldatlan probléma is. Ilyen első-sorban az állattenyésztésben már 1600 előtt kialakult *tőkés* szavunknak (vö. a *Tőkés* vezetéknévvel) és jelentésének összefüggése a magyar kapitalizmus kialakulása során, 1780 táján keletkezett *tőkés* szavunkkal és jelentésével. Arról van-e csupán szó, hogy a pásztoréletben már ismert szótól és fogalomtól függetlenül, de a képzethasonlóság alapján ugyanúgy, másodsor is megtalálták a szót, s alkalmazták most már a mező-gazdaság és az ipar, valamint a pénzgazdaság újfajta „szaporító” műveleteire, vagy esetleg arról — amint Molnár Erik a latin analógiákkal sejteti —, hogy egyenesen ennek a pásztorvilágban már ismert szónak és jelentésnek az ipari és pénzkapitalizmusban való fölhasználásáról, s csupán kevés jelentésmódosulásról beszélhetünk? Ha ez utóbbi helytáll, akkor a magyar *tőke* valóban éppúgy társadalomtörténeti tartalmat őriz, mint a latin *capital* vagy a *feudalizmus* szavunk eleme a *fee*, amely ugyancsak marhá-t jelentett (vö. Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára. Bp., 1901. 268), s így a *kapitalizmus*-hoz hasonló eredetről tanúskodik.

Nem egészen világos az sem, miért nevezte népünk a közelmúltban is még *tőké*-nek a családot, a házközösség fejét, az apát, a gazdát. Vajon pusztán élettani szerepén, az utódok létrehozásán alapult-e ez a kifejezés, vagy összefüggésben van ez is az állattulajdon birtoklásával, mint a nomád nagycsaládnál, ahol a nagycsalád feje rendelkezett minden vagyonnal, az egész jószággal? „A gazda vagy »tőke« szedi be és kezeli a közös munka növényi és állati hasznát — írja Szendrey Zsigmond a régi házközösségről (Magyarság Néprajza 4: 218) —; az ezek eladásából származó jövedelmet; az ő joga minden beszerzés, de az ő kötelessége az adófizetés számontartása és a család-

tagok mindennemű anyagi, még ruházati szükségleténcz egyenlő módon való kielégítése is.” Nem tudni azt sem, mit jelentett a régi nyelvben a *tőke-bíró* kifejezés, melyet Geleji Katona István így magyaráz: „Hamis eszes, a vagy *tőke bíró* az olyan, a ki az igazat megítéli ugyan, de az ártatlant meg nem oltalmazza” (NySz.). Mi összefüggése lehet e kifejezésnek az előbbiekkal?

Mindez szükségessé teszi, hogy *tőke* szavunk jelentéstörténetét és az ezzel együttjáró társadalomtörténeti mozzanatokot minél több adat fölkutatásával és egybevetésével derítsük föl.

Péter László

Gubó. A köznyelvben ismeretes *gubó* szónak e homonimájára Kazinczy Egmontfordításában figyeltem fel (vö. Nyr. 83 : 143). Az I. felvonásban a szappanosnak nincs ínyére, ahogyan polgártársai vélekednek a dolgok folyásáról: *Oh, a gubók* — mondja (Kazinczy' minden munkáji 8 : 155); a II. felvonásban Vansen írődeák a szavaiban kételkedő ács mestert ekképp dorgálja: *Gubók' gubója!* (uo. 8 : 215).

Az 'együgyű, ostoba ember, tökfilkó' jelentésű *gubó* szóval a szótárak közül először Márt.-ban (1823.) találkozunk (bár *Kubó* változata már SI.-ban is föllelhető 'joculator, scurra' értelmezéssel): „Cocon, das : gubó”. A Tzs.-ben már címszóként is megvan: a *gubó* 3. jelentése 'Einfaltspinsel'. Később Ballagi Új kimerítő magyar-német zsebszótára (1843—4.) a Tzs.-hez hasonlóan megadja mellette az 'Einfaltspinsel' jelentést. Minthogy azonban a szócikk szó szerint megegyezik a Tzs. megfelelő szócikkével, ez adatot alighanem átvételnek tekinthetjük. S nemigen értékelhetjük másképpen Ballagi Új teljes magyar és német szótárának (1890.) megfelelő adatát sem. A magyar nyelv teljes szótárában az 'együgyű, buta' értelmezés pedig ennek lehet a fordítása. CzF. szerint a *gubó* átvitt értelemben 'együgyű, buksi, ostoba, ki butaságában meggubbadva jár'. Érdekes azonban, hogy ezt éppen egy Kazinczy-idézettel dokumentálja: „Nem ily szelíd az ő keze, Ha a *félgubó* és félokos Dagálylyal járulgat elébe, Ől akkor, és nem sért nyila.” Kovács M. Bukó, gubó, gugó című cikkében (Nyr. 42 : 425) CzF. adatát Kazinczy műveiből kiírt egész sor egyéb idézettel is megtoldja, más szerzőtől azonban nem idéz példát a *gubó*-nak a szóban forgó értelemben való használatára. Az Akadémiai Nagyszótár (NSz.) anyagában a legkorábbi adatok szintén Kazinczytól valók. Kazinczy maga Az én Pandektámban — jelentés nélkül — a saját szavai közé sorolta (5 : 13). A NyÚSz.-ban szintén Kazinczy szavaként van számba véve, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy „a nép nyelvéből van véve”. Tolnai V. Kazinczy nyelvjárási eredetű szavai közt említi (Nyelvújítás 148).

Említett cikkében Kovács M. a hasonló jelentésű *bukó, gugó*-val egyetemben a szlovák népmisztériumok *Kubo ~ Jaku* 'Jakab' változatának tartja szavunkat, azon az alapon, hogy Sebestyén Gy. az együgyű öreg pásztor magyar típusának létrejöttét — néprajzi szempontból! — a szlovák *Kubo* személyével szoros kapcsolatba hozza (vö. NépkGy. 8 : 510). Ez a magyarázat azonban így nem kielégítő: megengedi vagy legalábbis nem zárja ki azt a föltevést, hogy a *gubó* 'együgyű' a magyarban alakult ki a nálunk is népszerűvé vált *Kubo* nevéből, holott ez nem valószínű.

Megállapítása igazolására Sebestyén jegyzetben — ezt egyébként Kovács M. is idézi — tanúul hívja *Kubo* magyar „rokonait”: „A somogyvármegyei bábtáncoltató játékokban »vén Guba öreg apánk« a vén Dadó (Nyr. 5 : 235), a szentesiben *Gubi* (uo. 6 : 379); a rimaszombatiban *vén Kubó* (uo. 15 : 232), a hegyaljaiban öreg *Guba* világosan megmondja, hogy ő a szegény vén Jakab, az apja pedig Ködmön *Jakab*” (uo. 10 : 280). (Gyerekkoromban karácsonyoként magam is találkoztam a Hegyalján az öreg

Gubá-val. Emlékezetemben azonban nem annyira együgyű, mint inkább *gubába* öltözött öreg pásztorként maradt meg az alakja; K. Sal Évának szintén ilyen emlékei vannak Békésről.) Feltűnik itt, hogy a *Kubo* magyar változatai egy kivételt nem tekintve *vén, öreg* jelzővel állnak. Ez két dologra is enged következtetni. Az egyik: a *Kubo* magyar névváltozata nálunk tulajdonnévi értékben terjedt el, s legalábbis eleinte nem kapcsolódhatott semmi olyan (korra vagy együgyűségre) utaló jelentésmozzanat hozzá, amely kiindulópontul szolgálhatott 'együgyű' jelentésű közszóvá fejlődéséhez — különben nem kellett volna viselőjét külön jelzővel jellemezni. Ezt látszik támogatni a „Kelj fel *gubó!*” adat is, amelyhez közlője csak azt fűzte hozzá magyarázatul, hogy *pásztor* név (Nyr. 32:349). A másik dolog: a magyar *Kubo*-nak az *öregség* volt a legfőbb jellemzője, együgyű legfeljebb egyúttal, öreg volta velejárójaként lehetett. Hogy tehát az 'együgyű' értelmű közszói változat kialakulhasson, a mellékes jelentésbeli mozzanatok uralkodó jellegűvé kellett válnia, majd az eredeti fő mozzanatot háttérbe kellett szorítania. Egy ilyen fejlődést azonban nem tudunk igazolni, hiszen a magyar nyelvjárásokból, ahol a fejlődésnek végbe kellett volna mennie (a kiindulópontul szolgáló név viselője *népmisztériumi* alak volt!) egyáltalán nincs is az 'együgyű' jelentésű *gubó* szóra adatunk (vö. Tsz., MTsz., a készülő ÚMTsz. gyűjtése, SzamSz., OrmSz., SzegSz.).

Bernolák a Slowárslowenski-ben a *Kubo*-t egyfelől a *Jacobus* népies változataként, másfelől 'nequam homo, bipedum nequissimus, nebulo: ein rechter Kerl, semmirekellő (galád, rossz, hitvány) ember' értelemben ismeri; ez utóbbi jelentését egy példamondattal és egy közmondással is dokumentálja: „Ge welkí Kubo: est valde nequam homo, nequissimus: das ist ein rechter Kerl, nagy Kubo ő.” És: „Nekedi i Kubo dobre mlwí: saepe etiam est olitor opportuna locutus, ein schlechter (geringer) Mensch kann auch zuweilen Rath mitheilen, némelykor a' bolond ~ is okossat mond”. Kálal a Slovenský slovník-ban a *Kubo*-t hasonlóképpen 'sprostý, hlupák' jelentésben közli. Tehát a *Kubo* névnek a szóban forgó értelemben (többé-kevésbé már közszói szerepben) való használata, ami a magyar nyelvjárásokból nem ismeretes, a szlovák nyelvjárásokban adatolt tény.¹ Kézenfekvőnek látszik ezért az, hogy a magyar *gubó* 'együgyű' szót nem közvetlenül a *Kubo* népmisztériumi névhez kell kapcsolnunk, hanem inkább annak a szlovákban kialakult hasonló ('együgyű') értelmű változatához. (Ha föltevésünk helytáll, Czuczor—Fogarasi szótárában a *gubó* értelmezésének második felét alighanem önkényesnek kell tartanunk.)

De ennél még tovább is mehetünk egy lépéssel. Sípos I. és — Sulán B. közvetítésével — A. Habovštiak volt szíves közölni, hogy a keleti szlovákban a *Kubo*-nak *Gubo* változata is él. Ennek alapján föltehetjük, hogy olyan valaki honosíthatta meg nálunk a *gubó*-t, aki keleti szlovákokkal érintkezett. Érdekes az is, hogy míg a szlovák *Kubo* az említett szótárakban eredeti tulajdonnévi jellegének megfelelően nagy kezdőbetűvel van írva, addig a magyar adatokban következetesen kis kezdőbetűvel írva találjuk a *gubó*-t. Ez arra vall, hogy átvevője nem támaszkodhatott írott forrásokra, csak hallomásból ismerhette.

E mozzanatok figyelembevételével kézenfekvőnek látszik, hogy Kazinczy keleti szlovák nyelvjárásból vette a *gubó* 'együgyű' szót: Széphalmon vagy környékén hallhatott valamely együgyű személyt *Kubo* ~ *Gubo*-nak emlegetni, s a nép ajkáról közszó gyanánt ellesett nevet megkísérelte az irodalomban hasznosítani. Föltevésünk mellett szól az is, hogy a *gubó*-t az Emília Galottiban egy olyan szólás-mondásfélébe

¹ Kialakulását tárgyalja: V. Machek: Etym. slovní jaz. čes. a slov. 244; F. Trávníček: Mluvnice spisovné češtiny. I: 258—9; Holub-Kopečný: Etym. slovník jaz. čes. 192.

építette bele, amely emlékeztet a Bernolák említette, főntebb már idézett közmondásra : „Ha *gubó* ad jó tanácsot, bízd eszesre teljesedését” (46 ; a NSz. adata).

Persze fölvetődik az a probléma, hogy miért akarhatott Kazinczy szlovák nevet szóként fölhasználni a magyar irodalmi nyelvben. Ám Széphalomnak és környékének lakosai vegyes anyanyelvűek, illetőleg kétnyelvűek, beszédjükben gyakran keverik a magyar és a szlovák szavakat. Így elképzelhető, hogy Kazinczy nem is volt világos tudatában annak, hogy szlovák nyelvjárási elemet használt fel, egyszerűen csak a nép ajkán élő, onnan ismert szóként alkalmazta műveiben a *gubó*-t. (Vö. Az Osszián-fordításhoz csatolt Glosszáriumnak ezzel az adatával: „Lóránt. — Ozsonna. Tót szó ; de lakom körül magyarban is ismeretes.”)

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy — ami ezt a NSz. adatai bizonyítják — szavunk használatában Kazinczy nem maradt egyedül, követői is akadtak : Berzsenyi : „új szavakkal fényelgeni, értelmetlenül habatolni minden *gubó* tud” (1829—34/1942. Művei 2 : 118) ; P. Thewrewk J. : „Az Abderiták’ országában a’ sok *gubó* a’ leghíresebb *gubónak* örömet kedveskedik” (1831. Alap 3 : 22) ; Szalay L. : „valamely eszelős személy, valamely *gubó*... öngyilkosságot elkövet” (1840. BpSzemle 2 : 188) ; Szemere P. : „Gusztáv oktondi, *gubó*, kinek mindene adósság és párviadal” (1841. Adós 255) ; Egressy B. : „Robin meglátván Gauthiert ... azt a néma *gubót* — három rejtélyes szót fog neki mondani” (1843. Ördög 257) ; Vachot I. : „illy rosz szívé és műveletlen otromba *gubót* mint ez, meg soha nem [ismertem]” (1844. Orsz. száll. 47) ; Kemény Zs. : „Ezen *gubó* még fővegét sem akarja leemelni” (1847. Gyulai 2 : 99) ; Jókai : „Bolond ez? Ez *gubó*” (1857/95. 38 : 190) ; Mikszáth : „*Gubó* legyenek, ha nem az Ilonka a közbülső” (1884. Nem. uraimék 248).

[Ruzsicszky Eva

Olcsó. A szó eredetével legutóbb Fokos D. foglalkozott (Nyr. 61 : 112). Megemlíti, hogy Budenz (MUSz. 836 és UA. 238) az *al-* szóból származtatja (jelentésánilag, valamint alakilag is az *alacsony* szóval egyeztetni. Czuczor—Fogarasi szótára és Horger (Magyar szavak története 131) az *alsó* szóval veti egybe. Mások szerint — mint írja — idegen eredetű. Gyarmathi (Voc. 53), Sándor István (Sokféle 12 : 97) és Vámbéry (NyK. 8 : 167) a török *uĉuz* 'leicht, unbedeutend, eine Kleinigkeit, gering, wertlos...' szóból származtatja. Gombocz hangtani okok miatt nem fogadta el a török *uĉuz*-ból való eredeztetést (MNY. 3 : 308). Munkácsi ugyancsak török eredetűnek tartja, s az *alĉaq* 'niedrig, schlecht' szóból magyarázza (Nyr. 57 : 87). Erre már Budenz is gondolt (török *alĉaq*, UA. 238), ugyanakkor azonban rámutat ez ötlet gyengéjére is, tudniillik a szókezdő magánhangzó helyén *a*-t várnánk. Emiatt vethetjük el tehát Munkácsi fent említett származtatását is.

Fokos valószínűnek tartja, hogy egy másik, török (*tob.*, *kún*, *krm.*, *osag.*, *kel-turk.*) eredetű *uĉaq* 'klein, kleinkörnig, fein zerteilt...', vagyis 'kicsi, apró...' jelentésű szóval tart rokonságot *olcsó* szavunk (Nyr. 61 : 113).

Bárcai SzófSz.-a megjegyzi, hogy hangtani és jelentéstani szempontból védhetőek ugyan e származtatások, „de egyik sem teljesen meggyőző”. Ezért merünk vállalkozni egy újabb eredeztetésre.

Melléknévünk eredetibb alakja *ócsó* lehetett. Adataink, ha nem bizonyítják is ezt a föltevést, nem is szólnak ellene. Az első adat, ha egyáltalán ide vonható, 1522-ből származó tulajdonnévi adat : *Wchow*, amelyet Bálint S. ?-lel *ócsó*-nak olvas (SzegSz.). 1557-ből *ocoban* alak található (LevT. 1 : 262). *l*-es alakban 1584-ből idézhetjük : *olczoban* (Born : Pred. 408).

Későbbi változatok: 1621: *óco* (MA.), 1632: *ocsób* (Toln.: Vig. 11), 1748: *ócsó* (Gyöngy.: KJ.) stb. NySz. Alakváltozatai: *óltsódott* (PPBl.), *olcsóság* (MA.) *óltsóságossá* (Balassa: Ének. 3) NySz.; valószínűleg ide vonhatók: *óltsállya* (Megy.: Dial. 47), *óltsállom* (PP.), *ócsálása* (Land.: Uj Segits. I. Előb. 1 b), *ócsálkodott* (Fal.: NU. 257), *ócsáltattya* (Illyef.: Bos. Tomp. 11), *ócsorlom* (Bethl.: Élet. 100) *olcharlasara* (Helt.: Bibl. I. C4) NySz. Nyelvjárásainkban ma a következő alakokban fordul elő: *ócsu* (Székelyföld, Háromszék m.), *olcsu*, *olcsú* (Háromszék), *ócsuodik* 'olcsó v. olcsóbb lesz' és *ócsil* (még *ócsil*) MTsz., *ócsul* 'olcsóbbodik' SzegSz., *ócsmál* 1. 'olcsón ad' 2. 'ócsárol' OrmSz., *ólšít* 'olcsít, verbilligen' (Csúry—Kannisto: Y. Wichmanns Wörterbuch d. ungarischen Moldauer Nordcsángó- und d. Hétfaluer Csángódialektes. Helsinki, 1936. 108), *ócsóu* 'billig' SzamSz.

Fönn említett *ócsó*, *olcsó* szavunkat képzett szónak tartjuk, melynek alapszava az *ó* 'régi' jelentésű melléknév, képzője pedig a *cs* + *ó* deminutív képző (ehhez hasonló képződmény *ócska* szavunk is). A *-só* kicsinyítő képző megtalálható más szavakban is, pl. tulajdonnevekben: *Jancsó*, *Marcsó*, *Ančhu* (D. Bartha K.: A magyar szóképzés története EMNyF. Bp., 1958. 116), *Lajcsó* (Horger: MNy. 24: 272), *Dacsó* (Melich: MNy. 10: 193—4); köznevekben: *zakcsó* (> *zacskó*), *szakcsó* (Melich: MNy. 36: 235); **iakcsó* (< a hazai német *táxl* [> m. *takszli*]) > *tacsó*; *parakcsó* < *pracskó* 'spürhund' (< ném. irod. *Bracke* > m. **prak* > **parakcsó* > **pracskó*); *bibircsó* (Pais: MNy. 49: 88). Még mindig nem magyaráztuk meg azonban az *olcsó*-beli *-l-* eredetét. Ez a hangnézetünk szerint inetimologikus betoldás lehet, melyet eléggé gyakran észlelünk nyelvünkben: HB. *gimilf* (< tör. *džimeš* SzófSz.), *hold* (< *hó* + *d*); *boldog* (NyK. 50: 243), *kiált* < *kiát* ~ *kéát*, *ád* > *áld* (Pais: MNy. 68: 62); az *ámul*, *álmélkodik*-beli *ám* ~ *álm* tő (Benkő: MNy. 47: 272) stb.

Párhuzamként vonjuk ide *ócska* szavunkat, melyet hasonló képzésnek tart, hatunk *ócsó* > *olcsó* szavunkkal. A két szó valószínűleg más-más nyelvjárásban keletkezett változatnak tartható. A párhuzam azért is ide kívánczik, mivel nyelvjárásgyűjtés közben találok az *ócska* szó *olcska* alakjával (Pusztafalu, Borsod-Abaúj-Zemplén m., közlő: Harda Imre 30 éves gazdálkodó; passzív megfigyelés nyomán), amely nézetünk szerint alakilag teljesen hasonló képződés *olcsó* szavunkhoz. Ha nem is végső bizonyítékképpen, de megemlítem továbbá azt a nagyon is elgondolkoztató megjegyzést, amelyet Fokos D. is idéz (más szempontból) Sándor Istvántól (Sokféle 11: 160 l.): „*Otsó* annyit tett mint *ótska*, *régútske*, *vetulus*.”

A jelentésfejlődés nézetünk szerint a következőképpen alakulhatott: 'régicske' → 'ócska, elavult' → 'értéktelen, jelentéktelen' [→ 'hitvány, silány']. (Ez utóbbi jelentésre vö. Munkácsi magyarázata: Nyr. 57: 87.)

Az alakváltozatok magyarázata tehát nem ütközik nagyobb akadályba. Az *ócsárol* (> *ócsáll*) ige valószínűleg olyanfajta fejlődmény, mint a *bíró*: *bírák*, *méltó*: *méltán*, *apró*: *apránként* típusú szavak (vö. Horger: Magyar szavak története. Bp., 1924. 132).

Nyirkos István

Kahanyec. Az első világháborút megelőző időkben az észak-magyarországi bányákban használatos volt egy repceolajjal töltött, nyílt lángú, hordozható világító eszköz. Magyar neve: (*bánya*)*mécses*. A bányászok azonban egy másik elnevezését is ismerték: *kahanyec* (1959: Borsodnádásd, Nyr. 83: 98, 101, 107, 108). Alakváltozatai: *kahaneec* (1914: Révai Nagy Lexikona 11: 116; 1939: Új Idők Lexikona 14: 3588; 1958: Idegen szavak kéziszótára 346; 1959: Borsodnádásd, Nemesik Pál szíves levélbeli

közlése); *kohanyec* (Borsodnádasd, Nemcsik Pál). A *kakanec* alak (1911: Révai Nagy Lexikona 2: 569) sajtóhibának látszik a *kahanec* helyett.

Ma már olajméccessel nem világítanak bányáinkban. A *kahanyec* szóra is csak idősebb, nyugdíjas korban levő bányászok emlékeznek (Nemcsik: Nyr. 83: 98).

A *kahanyec* a szlovák *kahanec* 'lámpa; méces' (Hvozdzik 1: 326) átvétele. Az észak-magyarországi bányákban dolgozó szlovákok nyelvéből számos kifejezés került át a magyar bányászok szókincsébe. Így például Borsodnádason *hák* 'rablóhorog' < szlovák *hák* 'kampó, horog'; *hamóka* 'fékfa' < szlovák *hamovka* 'fék'; *lipták* 'Liptó megyei toborzott bányász' < szlovák *Lipták* 'liptói ember'; *motics* 'rövid nyelű, lapos végű csákány', ez magyar elvonás a szlovák *motyčka* 'kapa' szóból; stb. (Nyr. 83: 104—11).

A szlovák *kahanec* a *kahan* 'ua.' kicsinyítő képzős származéka. A szó megfelelője más nyugati és keleti szláv nyelvekből is kimutatható: cseh *kahan(ec)* 'lámpa; mécses'; lengyel *kaganiec, gaganiec* 'mécses; szájkosár'; ukrán *kázanéhýb* 'mécses'; orosz *kázanéhý* 'mécses'. E szavak eredete nincs megnyugtatóan tisztázva (Berneker SLEtWb. 1: 468; Preobraženskij EtSlovRusskJaz. 1: 280; Vasmer RussEtWb. 1: 500). Matzenauer nyomán a kutatók egy része a görög *τάγγων* (*τάγγων), *τήγανον* 'serpenyő' átvételének tartja a szláv szót (Holub—Kopečný EtSlJazČesk. 159; Ślowski SLEtJezPolsk. 2: 20—2); ez a görög *τήγανον* a végső forrása *tégely* szavunknak is (SzófSz. 304; Kluge EtWb.¹⁷ 778). Mások szerint a szó a szlávágban talán nem is jövevény, hanem eredeti szláv töből, az 'égés'-t jelentő *geg-* tö *o*-s változatának hosszú fokából, *gōg*-ből képződött (Brückner SLEtJezPolsk. 212—3; Machek EtSlJazČeskSlov. 186—7); ebből a töből való a szláv *izgaga* 'gyomorégés' is, vö. magyar *izgága* (Kniezsa SzlJsz. 1: 228). A lengyel *kaganiec, gaganiec* alakváltozatok közül tehát a *gaganiec* lenne az eredeti, a *k-*s alak pedig elhasonulással keletkezett.

Kiss Lajos

Kalló a konyhaeszközök között. Egy régi, másfél évszázaddal ezelőtt megjelent magyar szakácskönyvnek¹ lapozgatása közben megakadt a szemem egy szón; bizonytalannak tetszett a jelentése. Ez a szó a *kalló*, mely a konyha felszerelésének részletes leírásában kerül elő. Az érdekes felsorolást — mely a konyha mindenféle szerzőszámának és az edények különböző nemeinek valóságos bőségszarujá — szó szerint idézem: „A' konyha tágas, tiszta, világos legyen; tálással, szekrényvel, asztalokkal, lózákkal, a' vagdalásra, 's edények' felaggatására felkészülve, és tűz szerszámmal 's eszközökkel egygyütt, mint a' mesteremberek' műhelye, mindenféle edényekkel, u. m. leveses fazekak, lapos és mély leveses tányérok, mártásos tsészék, szűrő tálak, gyümölcstös kosarak és tálak, bors tartók 's török, gömbölyű, három 's négy szegletű tálak, kisebb nagyobb petsenye süítő nyársak, sótartók, cukros edénykék, tojástartók, vajaskannák, puncsosedények, rézlábasok, formaöntők, hütök, mozarak, fagylalók, fontok, mérő serpenyők, kávétrórok, örlők, pástétomos tálak, reszelők, fánkos karikátskák, fűszerszám tartók, töltésrek, tésztametéllők, főzo és abálló kalanak, villák, vasmatskák, rostélyok, tajtékszedők, konyhakés, hontókés, villa, lámpás, lábasok, petsenyeforgató, szítólapát, fogó, aczél, vagdaló, spékélő, fejsze, ételtartó, víztartóedények, habsodrófák, *kallók*, fűvók, mosóteknők, fedők, söprők, törölőruhák, konyha kendők 's a' t. készen legyenek” (III—IV. lap).

¹ Címe: Legújabb Magyar Szakács Könyv. Készült a' Felsőleges Nádor-Ispány' O Cs. Kir. Fő Herczegsége' Udvari Fő Szakács Mestere' Útmutatása szerint Pesten 1819. Cz. I. által. Második kiadás. Nyomtatott Pesten Trattner János Tamás betűjével és költségével 1819.

A meglehetősen hosszú felsorolásban a jól és kevésbé ismert konyhaeszközök között foglalnak helyet a *kallók*. Vajon milyen eszköz lehet ez a konyhabeli *kalló*? Maga a szó ismert a régi nyelvben is, a maiban is. Alapja, a *kall* ige régibb és újabb zótárainknak rendes címszava, s mindenütt a gyapjú, a posztó verését, sűrítését, tömőtítését, finomítását jelenti (= ném. *walken*). A belőle képzett *-ó*, *-ő* képzős igenév jelensége: 1. 'mesterember, aki kall'; 2. 'műhely, amelyben kallanak', „vagyis malomféle készülék, melyben víz által hajtott kerekek segédelmével történik a kallás” (CzF.); 3. 'folyó mellett vagy sebes hegyi folyócska közepén fölállított készülék, a melyben durva daróc-rásznat, fürtös guba-szövetet vagy ruhaneműt áztatnak, tisztítanak, puhítanak’ (MTsz.). Az Ormánysági Szótárban egyéb jelentései is vannak, de sem ezek, sem az idéettek nem igazítanak el bennünket a tekintetben, hogy mi is lehet az a konyhabeli *kalló*. A szó összetételei közül (*kalló föld*, *-gép*, *-gyár*, *-ház*, *-hulladék*, *-kötis*, *-malom*, *-mester*, *sulyok* stb. l. CzF.) a *kallókötis* és a *kallósulyok* visz közlebb a tőlünk keresett konyhaeszköz mivoltához. A *kötis* vagy *sulyok* „kalapácsforma ütőeszközök a kallóban, melyek a készítenő anyagot sulykolják, s kelmévé képezik, kisimítják” (CzF.). Ezek a *kötisok* a legfontosabb alkotórészei a *kallómalom*-nak; ez ugyanis „malomszerű gépszerkezet, melynek víz által hajtott kereke a vele összeütköző kötiseket vagy kalapácsokat mozgásba hozza, és fölemeli, hogy aláesvén az anyagot ütögessék, és kelmévé képezzék” (uo.). A *kallómalom* leírását megtaláljuk Kertész Manónak egy érdekes cikkében is, mely az *elkallódik* és *élvánnyad* szó magyarázatával foglalkozik (Nyr. 43 : 106). Eszerint: „A *kalló malom* közönséges vizi malom; a hajtókerék tengelyébe küllők vannak erősitve s ezek a nem egy síkban elhelyezett küllők a hajtókerék forgása közben egy-egy fakalapácsot hoznak mozgásba; a kalapácsok pedig az alattuk levő vályukban a vízzel itatott szövetet paskolják, veregetik.”

Ha már most figyelembe vesszük, hogy a *kallás* voltaképpen ütés, verés, paskolás, továbbá azt, hogy ez a művelet a *kalló* szerkezetének főrészét alkotó fakalapáccsal történik, rácszmélünk, hogy a konyhában a *kalló* azt a *fakalapácsot* jelenti, amellyel a sütésre szánt húst az előkészítéskor, a sütés vagy bundázás (panírozás) előtt megveregetik: puhítják, lapítják. Mai neve *húsverő* (*fakalapács*). Támogatja magyarázatunkat, hogy legrégebb magyar szakácskönyvünkben, a Radvánszky-félében is megtaláljuk a *ver* igenek 'húst ütessel puhít' jelentését: „tehénhúst *megver*”; „száraz stokfist *erősen*” (R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben 26; 73). Kár, hogy itt a verésnek eszköznevével nem találkozunk, de ennek kalapácsforma mivoltához véleményem szerint szó sem férhet. A kérdéses *kalló* ezek szerint csak az a konyhaeszköz lehet, amelynek képét a Magyarország Néprajza 1. kötetében láthatjuk ezzel az értelmező aláírással: „*Húsverő fakalapács*, sütnivaló hús puhítására. (Alföld)” (102). Ennek az általánosságban használt konyhaeszköznek a legújabb magyar szakácskönyvben *húskalapács* a neve: „A mellehúsát *húskalapáccsal* megveregetve a jérce bőrébe visszahelyezzük” (Szakácskönyv. Szerk. Venesz József. 4. kiad. 59).

Miután a *kalló* szónak a konyhai húsverő fakalapács megjelölésére szolgáló használatát egyelőre csak ezzel az egy régi szakácskönyvi adattal tudjuk támogatni, kérjük olvasóinkat, közöljék, ismerik-e valahonnan a szónak ilyen jelentésben való használatát.

Prohászka János

Szolgáló. Gyerekkoromban a *szolgáló* mindig a leánycseléd neve volt Komáromban. De az Ormánysági Szótár szerint is a *szógaló*, *szógálló* 'lány- v. asszonycseléd'. A Szegedi Szótárban *szógálló* és *szógállólány* 'cseléd lány'. A Szamosháti Szótár szerint

szóügallóy 'Dienstmagd'. A MTsz. Sümeg vidékéről közli *szugáló* alakban, de jelentés nélkül, valószínűleg azért, mert már irodalmi szónak tartja.

Annál meglepőbb, hogy Sánta Ferenc Bíró Juli című, az Élet és Irodalom 1959. V. 22. számában megjelent elbeszélésében a *szolgáló* szót 'férfiszolga' jelentésben használja. Pl.: „Ennek a leánynak az apja bíró volt, nagy udvart tartott, volt sok cselédje meg *szolgálója* is, s közöttük egy világesűfja, púpos, félsánta legény” (5. lap, 1. hasáb); „Ő volt annak a leánynak, meg a világesűfja púpos *szolgálónak*, amelyik az apjánál szolgált, a magzatja” (uo.); „Az a púpos *szolgáló* meg ilyenkor eltátotta a száját, hogy lecsöppent belőle a nyála” (2. hasáb); „Akkor odatekintett a *szolgálójára*, aki ott állt a farkassal” (7. lap, 4. hasáb); „...oda lépett a púposhoz, aki az ő *szolgálója* volt eddig” (uo.).

Nem tudom, Sánta Ferenc hová való származású, s így nem tudom, hol használják a *szolgáló* szót 'férfiszolga' jelentésben, azért a Nyelvőr olvasóihoz fordulok, szíveskedjenek ez iránt érdeklődni, s megírni. A régi nyelvben is már megvan a szónak 'szolgálóleány' jelentése. Pl. ancilla — *zolgalo* (Schlägli Szójegyzék 215. sz.), serua — *Zogalo*, seruula — *Zolgalotska* (Calepinus 974). Szikszai Fabricius szójegyzékében Ancilla — *Szolgalo leany* (130, 189). A Gyöngyösi Szótártörödékekben: Abra. i. Ancilla, *Zolgalo leany* (115), Assistrix: quae assistit: ad seruicia alicuius: *Zolgalo azzony ember: leany* (2319). A NySz. a kódexekből számos példát hoz a *szolgáló* 'ancilla, famula (SI), serva, ministratrix (C) jelentésére, de MA.-nál csak *Szolgálóczka* Servula, Ancillula, *Szolgálóleánka* Ancillula, *Szolgálóleány* Ancilla, Serva, Famula, *Szolgálóleanyóczka* Ancillula, *Szolgáloleanzo* Ancilla, *Szolgálóleánzóczka* Ancillula, *Szolgáló aszszony* serva, Famula. A latin—magyar részben azonban Famula *Szolgalo leany*, *Szolgalo*. A magyar—latin részben *Szolgáló* Ministrator, Famulus, tehát 'férfiszolga', de a latin—magyarban Servula *Szolgálóczka*. A NySz.-ban számos példa van 'férfiszolga' jelentésre is.

Zsibogó. A debreceni származású Szabó Magda Freskó című regényében többször is használja a *zsibogó* szót 'zsibvásár, ócskapiac' jelentéssel. Pl.: „Anzsú szerdánként a kettejük közös készítményeit árulja a *zsibogón*” (57); „Apródonként minden könyvét a *zsibogóra* küldi Rozikával” (70); „Rozika már vagy tizenöt éve a *zsibogóra* jár árulni, akadt volna ajándék a lomjai közt” (71); „Szemben árulna a *zsibogón*... A tavaszon már a citeráját árulta” (76); „Anyica a *zsibogóra* ment, paradicsomos üveget venni” (86); „...kenyérhéjat árult a *zsibogón*, a kút mellett” (124). A *zsibogón* azért jó, mert az ember csak üldögél az áru mellett” (128); „Szerda *zsibogó-nap*” (39).

Szabó Magda író nő szíves volt nekem megküldeni a debreceni Napló című újság 1959. július 28-i számát, amely Kiss Istvánnak A koplalótól a zsibogóig címen közli a *zsibogó*-n kívül a *koplaló* debreceni tájszót: „Most pedig nézzünk szét a debreceni *koplalón*, melyet joggal neveztek emberpiacnak. Itt árulta erejét, életét a feneketlen nyomorúságban tengődő napszámos... A mustrálgató urak szemre vették a várakozó napszámosokat, némelyik még az izmait is megtapogatta a foltos condrák alatt. Így szedték össze a *koplalón* az olsó munkaerőt a környék gazdaságaiba.” A *koplaló* szót a MTsz. csak Szeged vidékéről közli: 3. (tréf.) 'a *koplalós*-ok (kisfuvarosok) állomáshelye, ahol csoportosan várják, hogy valaki megfogadja őket'. A Szegedi Szótár is közli: Az uram kint van a *koplalónn*. Másként: *koplalóspiac*. Tömörkényi is használja a szót. A legnagyobb szegedi *koplaló* a Szent István téren, vagyis a búzapiacon van.

A cikk másik része „Atdak-e el gyermekeket a *zsibogón*?” címet viseli. Ebből a következő részletet közlöm: „Az emberi nyomorúság kiállítása — ezt a címet adhatta volna egy festő, ha kompozíciót készít a debreceni ócskapiacról. Hihetetlenül bizarr egy-

velemben tornyosultak itt használt ruhák, edények, szerszámok, filozófiai könyvek és ponyva füzetek. A huszas években világszerte megismerték a debreceni *zsi bogó* nevét. Egy riport jelent meg Lukács Károly újságíró tollából és ebben rikoltó színezéssel írt le egy gyermekvásárt az ócskapiaccon. A riport egy sokgyermekes anyát mutatott be, akinek férje másfél éve elvesztette állását, és attól fogva ritka alkalmi munkán kívül nem tudott keresetre szert tenni. A szegénység, a nélkülözés eleméztette a férfi életerejét, tüdőbaj támadta meg, és néhány hónap múlva el is vitte. A magára maradt asszony sem kapott munkát, lassan mindenét eladogatta, és egy napon arra döbbsent, hogy nem tud mit *zsi bogóra* vinni . . . Az asszony ekkor megfogta legkisebb gyermekének, a kétéves Zsuzsikának kezét, bevitte a *zsi bogóra*, és ott szabályszerűen árusítani kezdte . . . Dél tájban jött egy házaspár, gyermektelen emberek, az asszonynak nagyon megtetszett a kékszemű csöppség, és addig nógatta a férjét, míg az ötven pengőt kifizetett Zsuzsikáért, és kézen fogva elvitte haza.”

Eddig még nem jegyezték fel a szót, még a debreceni és hajdúsági nyelvjárás-leírásokban sem. Fontos volna az iránt érdeklődni, hol használják még.

Ami a szó eredetét illeti, természetesen a *zsi vásár*-ra gondolunk. Ennek első tagja a régi, s ma már elavult *zsi b* szó, melynek jelentése 'tolvaj, gazember, komédiás, bűvész' volt. Ezt próbálták a csehől származtatni, de Kniezsa szerint ez a magyarázat elfogadhatatlan (A magyar nyelv szláv jövevényszavai 976). Hogy a *zsi b* és a *zsi bogó* a *zsi bog*, *zsi bong* hangutánzó igével függ-e össze, amire Szabó Magda kérdésemre adott szíves válaszában gyanakszik, az még további vizsgálatra szorul. Mindenesetre a *zsi b* szó jelentései ennek a magyarázatnak nehézséget okoznak.

Pattogó. Szabó Magda, József Attia-díjas író nő Disznótor című, megjelenendő regényéből közöl egy részletet az Élet és Irodalom. Ebben olvassuk a következőt: „Ültök a kapu alatt a lépcsőn, Gyulánál volt *pattogó*, odaadta neki a tölcsért, azt falta, mert nem kapott vacsorát.” „Isten barma — mondta Gyula, míg ő tömté magát a *pattogóval* —, úgy kell neked, Isten barma, úgy élsz, mint az állat, eltűröd, akármi van” (4. lap, 4. hasáb).

A *pattogó* szót nem találtam, se a MTsz.-ban, sem a Szegedi Szótárban, sem az Ormánysági Szótárban. Nyilván tájszó, s jelentése kétségkívül 'pattogatott kukorica'. Érdekes adat, mert a szenvedő jelentésű folyamatos cselekvésű melléknévi igenevek közé tartozik. Kérem a Nyelvőr gyűjtőit, érdeklődjének, hol használják ezt a szót ebben a jelentésben.

Szabó Magda író nő kéresemre szíves volt közölni, hogy Debrecenben, de általában a Hajdúságban nevezik a pattogatott tengerit *pattogó*-nak. Hívják *kokas*-nak is, de az általános neve *pattogó*. A *kokas* (*kakas*) nevet a MTsz. is közli, de a *pattogó*-t nem, sőt Oláh Gábor munkájában, a Debreceni nyelvjárásban (NyF. 26) és Madai Gyula: A hajdúk beszéde című művében (NyF. 56) sincs meg.

Ver a nap. Szabó Magda Mondják meg Zsófikának című regényében találtam egy érdekes szót: Dél lett, *ver a nap* (185). Íme a 'süt' jelentésű *ver* ige, melyet Benkő Loránd hiába keresett (MNY. 49: 466—8), s amelynek melléknévi igeneve van meg a régi *verőfény* szóban, de a MTsz. magát a *verő* alakot is közli több adatban a Palócságból. Természetesen kutatni kellene, hogy hol használják a *ver a nap* kifejezést. A MTsz. ezt a *verő* alakot látja a *verőmalac*, *verőmalacka* 'kis malac, szopós malac' összetételben, de ez olyan malac neve, melyet valóban agyonvertek, úgy ölték meg.

Szabó Magda használja Freskó című regényében is: „A Tiszáról ugyan beszéltek, de nem mondták, hogy csillogó, pedig csak úgy *verte a nap*, hanem hogy bűdös”

(87—8). Az író kérdésemre adott szíves válaszában megírta, hogy Debrecenben, de Köröstarcsán is mondják, nemcsak azt, hogy *ver a nap*, hanem azt is, hogy *ver az eső ver a hó*. S Csurka Péter Cigányok című írásában szintén használta a *ver* igét ebben a kapcsolatban: „A lovakat *verte a perzselő júliusi Nap*. Félgutaütötten álltak az országút szélén, étlen-szomjan” (Népszabadság 1959. V. 24. 9. lap, 3. hasáb). Ugyanő írja ezt is „Az oldalakon két-két csendőr kakastolla fonnyadt a *déli verőben*” (uo. 4. hasáb). Tehát úgy látszik, igaza van Benkő Lorándnak, aki a szóban forgó *ver* igét az eredeti 'schlagen' jelentéssel azonosítja (MNy. 49:467). Már a régi nyelvben is előfordulnak hasonló példák a *ver* ige használatára: „Némely lelkeket ott *áz havas eső vér* (Czeglédi). Viradtig egy néhány ízben *az eső igen verte* (TörtT.² I, 193). *Esi, veri az hideg szegénység* (MA.)' (NySz.).

Ért kelés. A MTsz. Szolnok megyéből közli: „Ojan, mint az *irt kilis*: mérges indulatos”. Szabó Magda Mondják meg Zsófikának című regényében is használja „Egész nap ojan vót máma, mint az *ért kilés*, hun bögött, hun ordított” (182). Az érett kelés tudvalevőleg nagyon érzékeny, s ha hozzáérnek, nagy fájdalmat okoz. Tehát Debrecenben is mondják.

A szem szónak egy érdekes használata. Kertész Manó rámutatott, hogy a *szem* szó metaforikus használata ősi finnugor jelenség az ilyen összetételekben: *búzaszem*, *porszem*, de más apróbb tárgyak mellett is mondják 'darab, szál' értelemben, pl. vöttem *husz szöm horgot* (Szeged vid. MTsz., Nyr. 40:356—7). Nem hallottam, nem olvastam azonban ilyen kifejezésben, azért érdemesnek tartom följegyezni: „Rítt, rítt, de inkább csak azért, hogy *olyan egy szem magára* maradt” (Szabó Magda: Freskó 73).

Beke Ödön

Idegen szavak kézisztára. Szerkesztette Bakos Ferenc. Főmunkatársak: Fábíán Pál, Propper László. Budapest, 1958. Terra, 776 lap.

1. Egynyelvű szótáraink sorában fontos helyet foglalnak el az idegen szavak szótárai. Ez a szótártípus a kialakult gyakorlat szerint kettős feladatot lát el: megmagyarázza az átlagos magyar nyelvérzék számára idegen, de irodalmunkban, sajtónkban, hétköznapi beszédünkben stb. gyakran előforduló szavak jelentését, és tájékoztatást nyújt e szavak eredetéről, származásáról. Ilyen szótárra szinte minden könyv- és újságolvasó embernek szüksége van. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi két év alatt szótárirodalmunk két értékes, ebbe a típusba tartozó munkával is gazdagodott. 1957-ben jelent meg a Terra kisszótár-sorozatában az Idegen szavak szótára (szerkesztő Bakos Ferenc, főmunkatársak Martinkó András és Propper László; a továbbiakban: Kisszótár), 1958-ban pedig — ugyancsak a Terra kiadásában — az Idegen szavak kézisztára (a továbbiakban: Kézi-sztár).

2. A Kisszótár mintegy 19 000, a Kézi-sztár pedig kb. 32 000 szótári adatot (címszót, értelmezett szókapcsolatot stb.) tartalmaz. A két szótár között azonban nemcsak a tárgyalt szóanyag számszerű nagyságában mutatkozik különbség; némileg eltér egymástól a két szótár szerkezeti felépítése és a szócikkek kidolgozásának a módja is. A Kézi-sztár a leghasználatosabb idegen előtagokon és igekötőkön kívül összegyűjti a leggyakoribb idegen utótagokat és képzőket is (766—74). Ezáltal a Kézi-sztár segítséget nyújt olyan szavak jelentésének a megértéséhez, amelyek a szótárban címszóként nem szerepelnek, mint például *alarmofon*, *anglomán*, *aspirantúra*, *bohémizmus*, *immunológia*, *kombinátor*, *labializáció*, *mongoloid* stb. Külön jegyzékben foglalja össze a Kézi-sztár az angol mértékegységek rendszerét is (775—6).

A Kézi-sztár a szakmai és stílusminősítéscsúcsnak jóval gazdagabb skáláját alkalmazza, mint a Kisszótár, éppen ezért a szavak használati körét árnyaltabban, pontosabban is tudja meghatározni. A Kézi-sztár szerkesztői számos esetben tökéletesítették a Kisszótár értelmezéseit (vö. például a *huligán*, *labilis*, *labilitás*, *pinka*, *sváda* stb. címszavakat a két szótárban). Fokozott figyelmet fordítottak a Kézi-sztár szerkesztői a homonímák különválasztására (vö. például a két szótár *griff*, *kaput*, *paríroz*, *partizán*, *pauzál* stb. címszavait). Több esetben történt javítás, módosítás a Kisszótárhoz képest a Kézi-sztár etimológiai utalásaiban is, így például a *jampec*, *kampec*, *kandis-cukor*, *nagajka*, *zeugázik* stb. szócikkeiben.

3. A Kézi-sztár szerkesztői tekintélyes nagyságú címszójegyzékük összeállításánál messzemenően tekintetbe vették a korábbi szótárak, lexikonok anyagát. Ezen túlmenően azonban önálló gyűjtést is végeztek, főleg a legújabb hírlapi nyelv, a műszaki zsargon, a bizalmas társalgási nyelv és az argó köréből. Minden bizonnal a Kézi-sztáráé az elsőség a *boogie-woogie*, *hollerith-eljárás*, *mitfahrer*, *motel*, *strip-tease*, *szputnyik*, *wurlitzer* stb. szótározása terén. A Kézi-sztárba felvett szóanyag bőségének, gazdagságának csak örülni lehet. Nem túlzás az, amit a szerkesztők az előszóban írnak: „...ez az anyag nemcsak a mai olvasónak hasznos, hanem néhány évtized múltán fontos lesz a nyelvünk mai állapotát kutató tudósnak is.”

Néhány címszó esetében természetesen vitatható, indokolt volt-e felvétele a szótárba. Rászorul-e, például, a magyar közönség arra, hogy idegen szavak szótárában keresse a *debella*, *fullajtár*, *mímél*, *muszka*, *patália*, *plezúr*, *porkoláb*, *svihák*, *strázzsál* stb. értelmének a magyarázatát? Mennyivel „idegenebbek” ezek, mint a *bomba*, *bordély*, *bukta*, *csutora*, *mamusz*, *martalóc*, *miskárol*, *morotva*, *naspolya*, *príbék*, amelyek viszont nincsenek felvéve a Kéziszótárba? Ha egy szó felvételének vagy fel nem vételének a kérdésében állást kellett foglalniuk, a Kéziszótár szerkesztői többnyire — úgy látszik — a felvétel javára döntöttek. Bizonyára abból indultak ki, hogy kisebb baj az, ha olyan szó is belekerül a szótárba, amelynek nem kellene okvetlenül benne lennie, mintha valami kimarad belőle. Való igaz, egy szótár használója főként akkor bosszankodik, ha valamit hiába keres, ha problémájára nem kap felvilágosítást. A Kéziszótár meglehetősen ritkán hagyja csak cserben olvasóját. Az ilyen esetek lehetőségének további csökkentése végett azonban a szótár újabb kiadásában, amely remélhetőleg nem várat magára sokáig, célszerű lenne a címszóanyagot még a következőkkel is kiegészíteni: *ausztiroszlávizmus*, *baráber*, *barbakán*, *belorusz*, *Bundeswehr*, *Burgenland*, *cincár*, *cirfandli*, *csalma*, *cserepár*, *Oseszkó*, *csevice*, *csujes*, *einstand*, *ekvitáció*, *electroencephalographia*, *exuláns*, *fecu quod potui . . .*, *furik*, *fűrmányos*, *fűrmender*, *gebines*, *gesunkenes Kulturgut*, *gorál*, *habán*, *hienc*, *hula-hoop*, *illirizmus*, *indictio*, *inlay*, *kaprolaktám*, *katyusa*, *khász* (birtok, város), *kibuc*, *krisztánia*, *Lambeth Walk*, *lezginka*, *lingua franca*, *lunyik*, *Mädchen für alles*, *magyarón*, *old country*, *mir nichts dir nichts*, *mulí*, *peredviznyik*, *pisinger*, *Pityer*, *politruk*, *raccsol*, *Rusziinszkó*, *serviens*, *Skansen*, *szercsika*, *Szlovenszkó*, *szolomit*, *Teddy bear*, *telerecording*, *tirpák*, *turmix-ital*, *vatermörder*, *Vendée*, *vlach*, *wunschtraum*.

4. A Kéziszótár szerkesztői az idegen szavak írásmódjának a kérdésében a magyaros írás óvatos kiterjesztésének az elvét vallják, és ezt a kétségkívül helyes elvet a gyakorlatban is hozzáértően alkalmazzák. Magyarosan írják mindazokat a szavakat, amelyek gyakran fordulnak elő, vagy amelyek magyaros írásmódjának már bizonyos hagyománya van. A ritkább szavakat idegen formában szerepeltetik. Egyes szavak írásmódjának a helyességéről persze lehet vitatkozni; nem helyénvalóbb-e például a *kommersz-áru* a *commerce-áru* írásnál? Akadnak a szavak írásában kisebb pontatlanságok, egyenetlenségek is. A *Hradčín* írásmód például helytelen; ilyen cseh szó ugyanis nincsen. A prágai vár cseh neve *Hradčany*; a magyar *Hradzsín* a német *Hradschín* átvétele. A *beskovjec* helyett *berkovec*, *mátyuska* helyett *mátuska*, *Messerschmidt* helyett *Messerschmitt*, *starec* helyett *sztarec* lett volna a helyes alak.

Ezek az apróságok azonban mit sem változtatnak azon a tényen, hogy a Kéziszótár az idegen szavak hatalmas tömegének a helyesírását illetően megbízható, hitelt érdemlő útbaigazítást nyújt. Múltán helyezhetjük a Kéziszótárt legjobb helyesírási segédleteink sorába.

A Kéziszótár követte helyesírásnak az akadémiai helyesírási szabályzathoz (AkH.) való viszonyát illetően a következő megfigyelést tehetjük. A Kéziszótár azoknak a szavaknak az írásában, amelyek az AkH.¹⁰ (1954.)-ban benne vannak, az Akadémiát követi. Néhány eltérés azonban akad a helyesírási szabályzat és a Kéziszótár között.

AkH.¹⁰ (1954.)*autarkia**colstok**Damoklesz kardja**dzsinn*

Kéziszótár

autarchia 'autokrácia' értelemben, de :
autarkia 'önellátás' értelemben*collstokk**Damoklész kardja**dzsinn*

<i>jalana</i>	<i>jalanksz</i>
<i>hexameter</i>	<i>hexaméter</i>
<i>mikroba</i>	<i>mikróba</i>
<i>nüánsz</i>	<i>nüansz</i>
<i>sanzon</i>	<i>sanzon</i> ld. <i>sanszon</i>

Nem lényeges eltérések ezek, és ilyen nagy szótömegben ennyi — vagy még néhány — hiba igazán megbocsátható. Mégis kár, hogy elkerülték a korrigálók figyelmét, mert a kiadóknál és a nyomdában kisebb zavarokat okozhatnak. Ezekben a helyeken ugyanis szinte helyesírási normának tekintik a Kéziszótárt, jóllehet az nem hivatalos akadémiai kiadvány.

5. Ha valamely idegen szó írott képe a kiejtett hangalaktól eltér, a Kéziszótár szögletes zárójelben közli a kiejtést is. Aprólékos pontosságra a szerkesztők nem törekedtek. Kiejtésjelölő rendszerük a magyar ábécé betűit használja. Ez általában elegendő is ahhoz, hogy a szótár olvasója megtudja az idegen szavak megközelítően jó kiejtését. (Javítandó: a *zloty* ejtése nem *zlotyi*, hanem *zloti*.) Nagyobb pontosság csak különféle fonetikai jelek bevezetése útján lett volna elérhető.

6. A Kéziszótárban az idegen szavak jelentésének a megadása magyar szinonimák vagy kifejtő értelmezés, illetve gyakran mind a kettő segítségével történik. Ha egy idegen szónak elterjedt magyar megfelelője van, akkor közvetlenül a címszó után az következik. Ha viszont a magyar megfelelő nem eléggé közkeletű, akkor a kifejtő értelmezés áll elől. A magyar rokon értelmű szavak minél nagyobb számban való bemutatásakor a szerkesztőket nyelvművelő szándék vezette: támogatást kívántak nyújtani a nélkülözhető idegen szavaknak megfelelő magyar kifejezésekkel történő felcseréléséhez. (Itt jegyezném meg, hogy a *stewardess* magyar megfelelőjeként a *légikísérőnő*, *légikísasszony* is járja; érdemes őket felkarolni.) — A Kéziszótárban a szavak kifejtő értelmezése a korszerű lexikográfia színvonalán áll. Az egyes jelentések gazdagon árnyalt szakmai és stílusminősítésekkel vannak ellátva. A lehetőleg kerülendő szakmai zsargon és argó szavak feltűnő figyelmeztető jelzést kaptak. — Néhány javítandó hiányosság, pontatlanság, fogalmazási hiba az idegen szavak értelmezésében: a *diszkrét*-nek a matematikában és filozófiában 'megszakításos' jelentése is van; a *furgon*-nak 'személyek és könnyebb teher szállítására egyaránt alkalmas, zárt kocsiszekrényű autó' jelentése is járatos; a *johannita* értelmezésének mondatszerkezete hibás; a *motetta* nem egyszerűen 'énekarra írt több szólamú mű', hanem egyházzenei műfaj, bibliai szakaszok több szólamú énekes feldolgozása; *National Gallery* nemcsak Washingtonban, hanem Londonban is van; a *parterli* jó magyar megfelelője az *előké*-n kívül a *szakállka* is; a *reduplikáció* nem 'ejtésbeli hosszúság', hanem 'töktetőzés'; a *séf* főszakácsot is jelent; a *Soli Deo Gloria* nem evangélikus, hanem református ifjúsági egyesület volt; a *symposion* 'nemzetközi tudományos tanácskozás' jelentésben is használatos; a *vendek* nem önálló déli szláv nép, mint az értelmezés alapján hinni lehet, hanem a szlovének etnikai csoportja.

7. A Kéziszótár, a Kisszótárhoz hasonlóan, a címszavak származásáról általában úgy tájékoztat, hogy megjelöli azt a nyelvet, amely a szónak eredeti, ősi forrása. A szavak vándorútjának egyes állomásait a szótár csak akkor jelzi, ha a szó valamely közvetítő nyelvben jellegzetes hangtani és írásbeli módosulást szenvedett. Olyan összetételeknél, melyeknek tagjai különböző nyelvekből származnak, a Kéziszótár a forrásul szolgáló nyelvet többnyire mindegyik tagra vonatkozóan külön-külön közli. Személynevekből lett közneveknél a Kéziszótár feltünteti a névadó személyt és nemzetiségét. —

Mint láthatjuk, magát az átadó idegen szóalakot a Kéziszótárból nem mindig lehet megtudni, bár az idegen írású címszavaknál maga a címszó, a magyaros írású címszavaknál pedig a gömbölyű zárójelben közölt idegen írásmódú változat ehhez többnyire elegendő támpontot nyújt.

A Kéziszótár etimológiai útmutatásai néhány esetben módosításra, kiegészítésre szorulnak. Így például a *cippzár* nem német személynévből, hanem hangutánzó eredetű angol szóból származik, a *dámvad* nem latin, hanem latin → német, a *filozopter* nem görög, hanem talán a latin *philosophaster* diáknyelvi clesavarása (EtSz. 2 : 257—8), a *garde*, *garde-dame* nem francia, hanem francia → német, a *hanta*, *hantáz(ik)* nem cseh, hanem német, a *haubic* nem cseh, hanem cseh → német, a *kancsuka* nem orosz, hanem oszmán-török, a *kantin* nem francia, hanem olasz → francia → német, a *kazak* francia előzménye nem a *kozák* szóból, hanem az olasz *casacca*-ból származik, a *kibitka*, *tajga*, *tarpán* nem orosz, hanem török → orosz, a *koledál* nem latin, hanem latin → szláv, a *kramppampuli* nem szláv, hanem német, a *masina* nem latin, hanem latin → francia → német, a *notesz* nem angol, hanem francia (SzófSz. 215), a *pampuska* nem-szláv, hanem német → szlovák, a *puliszka* nem biztosan szláv, hanem homályos, de végső soron valószínűleg latin, a *robot* nem orosz, hanem szláv → német, a *sligovica* nem szláv, hanem szláv → német, a *tarokk* nem olasz, hanem olasz → német, a *tundra* nem orosz, hanem finn → orosz, a *zakó* nem olasz, hanem ál-olasz szó a németből. A *lazsál* nem szláv, hanem francia → német; régi alakváltozata *lazsíroz* 'enged, elenged' (Radó¹⁰), vö. szlovák *lažirovat'*, cseh *lažirovati*, lengyel *lażować* 'ua.' < német *lachieren* 'ua.' < francia *lâcher* 'lazít, megereszt'. A *mímel* nyelvváltási szó, 1811-ben képezte Kazinczy a francia *mime* 'pantomim-színész; utánzó' főnévből (NyÚSz. 223; 357); nem minősíthető tehát görög eredetűnek. A *nasivasi* inkább szerb, mint orosz eredetű (vö. Tóth Béla: Szájruj szájlra. 1895. 120—1; Zolnay Vilmos: A kártya története és a kártyajátékok. 1928. 229, 242—4). A *rata* nem lehet orosz eredetű, mert ilyen orosz repülőgépnév nincs. Ismeretlen a szó a németben is. A *rata* a második világháború magyar katonai zsargonjában keletkezett a repülő géppuskatüzét utánzó *ra-ta-ta-ta* hangsor rövidüléséből (vö. Bóka László: Alázatosan jelentem. 1958. 434); tehát tulajdonképpen nem is való idegen szavak szótárába. — A *spiné* nem német eredetű, hanem a cigányból származó jassznyelvi *spi* 'kocsmá' továbbképzése; vö. a jassznyelvi *spiné* 'vénasszony, kocsmárosné', *spis* 'kocsmáros' szavakkal (Szirmay István: A magyar tolvajnyelv szótára. 6, 45).

A homonimákat a Kéziszótár önálló címszóként kezeli. Néhány esetben azonban nem történt meg a homonimák szétválasztása. Így például a *diéta* 1. jelentésében görög, 2. és 3. jelentésében azonban latin eredetű; a *nova* 1. és 2. jelentésében latin eredetű, 3. jelentésében ('szőlőfajta') azonban az ószövegségi héber *Noah* 'Noé' személynév magyar hangváltozást mutató folytatása.

Azoknál a származékszavaknál, amelyek idegen eredetű alapszóból a magyar nyelvben keletkeztek, a Kéziszótár többnyire az alapszó etimológiáját ismétli meg: *abcúgol*, *dauerol*, *fásli*z (német), *bravúroskodik*, *kantinos* (francia), *patinás* (olasz), *sziesztázik* (spanyol), *tetoválás* (polinéz), *traktoros* (latin) stb. Hasonló esetekben helyesebb lett volna csupán a megfelelő alapszóra (*abcúg*, *dauer*, *fásli*, *bravúr* stb.) utalni.

A Kéziszótár szerkesztői több, eddig tisztázatlan eredetű szó etimológiájának a megoldására is kísérletet tettek, így például a *blabla* (francia), *bunyó* (szlovák), *jampec*, *kampec* (jiddis), *zsugázik* (román) stb. szavaknál. Kívánatos, hogy a szerkesztők ezeket az érdekes etimológiai ötleteiket megfelelő helyen a szakemberek számára részletesen is kifejtseék.

Elég nagyszámú szócikkben egyáltalán nincs megadva a címszó származása. Ezeknek a szavaknak egy része ismert eredetű (*hollerith-eljárás* személynévből, *huculok* ukrán, *kajál* valószínűleg cigány, *kapron* orosz, *vitustánc* személynévből stb.), és az

etimológiai utalás bizonyára csak véletlenül maradt el. A minden valószínűség szerint idegen, de közelebről még meg nem határozható eredetű szavaknál erre a körülményre kérdőjellel kellene utalni.

8. A Kéziszótár kiállítása ízléses, nyomdatechnikája célszerű és tetszetős. Kézhezállóbb, könnyebben kezelhető, mint a vaskosra sikerült Kisszótár. Egy-két sajtóhiba ugyan bennmaradt a Kéziszótárban, de ezek általában nem értelemzavarók. Ezt olvassuk például a 266. lapon a *GmbH* szócikkében: *eschränkter* (e. h. *beschränkter*); a 267. lapon a *Goelro-terv* szócikkében: *Rassziji* (e. h. *Rossziji*); a 675. lapon a *szierológia* szócikkében: *osvostudományak* (e. h. *orvostudományak*); a 742. lapon a *vamp* szócikkében: *jinomkodva* (e. h. *finomkodva*) stb. A 743. lapon a *vaudeville* szócikkében másfél szó tótágast áll. Szigorúbb elbírálást érdemelnek a címszavak sajtóhibái: a 67. lapon *àson goût* (e. h. *à son goût*), a 672. lapon *zsekularizál* (e. h. *szekularizál*).

9. Végezetül vessünk egy futó pillantást néhány, a Kéziszótárban hasonló terjedelmű, újabb külföldi szótárra is, és hasonlítsuk össze főbb szerkezeti, felépítési sajátosságait.

	A szótári adatok hozzávetőleges száma	Az idegen szavak kiejtésének jelölése	Az idegen szavak értelmezésének módja	Az etimológiai tájékoztatás részletessége a <i>помология, Pomologie, pomologia, pomol'gia</i> példáján bemutatva
Словарь иностранных слов. ³ Под редакцией И. В. Лёхина и Ф. Н. Петрова. Москва, 1949.	20 ezer	orosz ábécé	lexikonszerű, részletező	latin <i>pomum</i> 'gyümölcs' + görög <i>logos</i> 'fogalom, tan'
Fremdwörterbuch. Leipzig, 1954.	40 ezer	nemzetközi fonetikai átírás	szótárszerű, tömör	latin + görög
Słownik wyrazów obcych. Warszawa, 1958.	17 ezer	lengyel ábécé, fonetikai jelekkel kiegészítve	lexikonszerű, részletező	pl. német <i>Pomologie</i> , francia <i>pomologie</i> , angol <i>pomology</i> , a latin <i>pomum</i> 'alma' és görög <i>logos</i> 'szó, tan' szavakból
Kéziszótár	32 ezer	magyar ábécé	szótárszerű, tömör	latin + görög

A négy szótár összevetéséből kitűnik, hogy a Kéziszótárnak erős oldala a szótári adatok aránylag nagy száma és az értelmezések szótárszerűsége, tömörsége. Gyengeje a kiejtésjelölés pontosságának korlátozott foka és az etimológiák szűkszavúsága. A jövőben tehát, kiadásról kiadásra tökéletesítve a szótár egészét, különösen ebben a két irányban kívánatos a fejlődés.

10. Összefoglalva vizsgálódásunk eredményét megállapíthatjuk, hogy a Kéziszótár, egyes fogyatékoságai ellenére, minden hazai elődjénél használhatóbb, teljesebb, és nemzetközi viszonylatban is megállja a helyét. Meglátszik rajta, hogy szótárfírásban jártas szakemberek szerkesztették. Feltétlenül alkalmas arra, hogy szilárd kiindulásul szolgáljon a jövőben minden hasonló tárgykörű munkálathoz.

Kiss Lajos

Balázs János: Sylvester János és kora. Budapest, 1958. Tankönyvkiadó, 473 lap.

A szerző az első kutató, aki Sylvester Jánoshoz méltó tanulmányokkal foglalkozott a XVI. század nagy magyar humanista tudósával. Búvárkodásai hazai könyvtárainkban és levéltárainkban, kapcsolatai a krakkói, varsói, prágai, bécsi, párizsi, londoni könyvtárakkal, illetőleg kutató intézetekkel, honi utazásai a Sylvester járta helyeken, egy igen tanulságos lengyelországi tanulmányút nyújtották és szaporították az anyagot ehhez a tekintélyes könyvhöz. Balázs János széleskörű kutatómunkával készítette elő megírását, több részlettanulmányt tett közzé erről a területről (Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv. MNy. 50:126—9; Sylvester János az első magyar nyomtatott szójegyzék szerzője. MNy. 51:274—6; A héber nyelvtanirodalom hatása a magyarra a XVI. században. MNy. 52:185—92; Zur Frage des Erwachens der Osteuropäischen Nationalsprachen. Berlin, 1956.; Az első magyar nyelvű művelők. Nyr. 81:145—58; Ki írta az első magyar nyelvtant? Filológiai Közöny 1958:116—20. Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben. Studia Slavica 1958. 251—92. Kandidátusi értekezésének témája pedig a nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. Kézirat). Kutatásainak eredményeit most ebben a tekintélyes monográfiában gyümölcözteti.

Mint az idézett részlettanulmányok is sejtetik, a könyv egyik legnagyobb érdeme az, hogy az egész sylvesteri életművet az egyetemes európai filológia fejlődésének a folyamatába állítva tárgyalja. Sylvester — amint a könyvből kiviláglik — nemcsak a magyar, hanem az egész európai filológia történetének is jeles alakja, s a szerző ennek a körülménynek lelkesítő tudatában deríti fel nagy grammatikusunk nemzetközi kapcsolatait, műveinek az európai kultúra mélyebb talajába nyúló gyökereit.

Ezzel a szemlélettel válik lehetségessé, hogy Sylvester munkásságáról s ennek jelentőségéről teljes képet kapjunk. Hiszen életére és tudományos kapcsolataira vonatkozó adataink hézagos volta akadályozta meg eddig, hogy körültekintőbb és mélyebb kutatás nélkül valamilyen egészzé formálódjon róla alkotott képünk. Balázs János elsősorban a művek részletes, alapos és körültekintő elemzésével, valamint az európai tudományossággal való mély kapcsolatainak felderítésével pótolja a külső adatok hiányát.

Eredményei rendkívül értékesek és érdekesek, érdemes őket vázlatosan ismertetni. Eszerint Sylvesternek az anyanyelv felemelésére és kiművelésére tett erőfeszítései egy európai szellemi mozgalomnak szerves magyarországi kiegészítője. Nagy humanista filológusunk minden munkáját erről a széles alapról kell szemlélni és magyarázni. A krakkói kiadványok közül a lipcei Hegendorf szerezte latin grammatika német és lengyel nyelvű értelmezéseinek magyarokkal való kiegészítése nemcsak azért jelentős, mivel ez az első fennmaradt nyomtatványunk, amelyben összefüggő magyar nyelvű szöveg olvasható, s ezek az értelmezések nyelvünk morfológiai rendszerének a sajátosságairól adnak valamelyes képet, hanem azért is, mivel az ért is, Erasmus képviselte és a kelet-európai országokban immár követett pedagógiai elveknek és gyakorlatnak a bizonyítékai, új tartalommal töltve meg azt a középkor végétől szokásos eljárást, hogy a latin szójegyzékeket és szótárakat, valamint nyelvtanokat többnyelvű értelmezésekkel látták el. Abból az elvszerűségből pedig, amely a latin nyelvtani alakok mellé írt magyarázatokban mutatkozik, hazai hagyomány meglétére következtethetünk (66). Akárcsak a Rudimenta, Heyden Sebald Gyermeki beszélgetéseinek négy nyelvű kiadása is (mely ugyancsak 1527-ben jelent meg) a krakkói erasmista kör munkája. A latin társalgási gyakorlatokat tartalmazó könyvecske tankönyv volt. A kis iskolások világába illő párbeszédnek magyar változatai a korabeli magyar társalgási nyelv közkeletű kifejezéseiből nyújta-

nak egy csokorralalót, s különféle használati tárgyaknak a nevét is megőrizték. A szerző ezeknek nyelvtörténeti elemzésére is vállalkozott. Sylvester azonban első szótárírónk is volt, s az adatok gondos elemzésével arra következtethetünk, hogy műve Murmeilius egy 1531-ben kiadott szótárának magyar értelmezésekkel ellátott változata lehetett.

Krakkói tevékenységével tehát Sylvester annak a bizonyosságát adja, hogy a klaszszikus humanizmuson kívül főleg az erasmusi keresztény humanizmus szellemének hódolt, tankönyveivel és szótárával pedig anyanyelvének kiművelését szolgálta.

Wittenbergben újabb elhatározó indítást kapott a tudós. Ott-tartózkodása idején (1529—30.) a humanizmus és reformáció erői — Luther és Melanchthon vezetésével — az egyetemen nagy eredményeket mutattak fel. Melanchthon görög és latin nyelvtani munkássága, a német humanisták héber grammatikái, Luther bibliafordításának újabb kiadása, a német helyesírási irodalom, Melanchthon retorikai művei tovább érlelték Sylvesterben az elhatározást, hogy tudományával hazájának szolgálatára legyen.

Itthon Nádasdi Tamás sárvári birtokán kiforrott, modern elvekkel fogott hozzá bibliafordításához. Ehhez előtanulmányul szánta magyar—latin grammatikáját (1539). Ez a nevezetes mű az európai humanista nyelvtanirodalomnak egy jellegzetes típusát képviseli. A német és lengyel anyanyelvi grammatikák még nem jutottak túl ebben az időben azon a kezdetleges fokon, amelyet az jellemez, hogy latin nyelvtant anyanyelvi fordítással egészítenek ki. A legfejlettebb típust a spanyol és az olasz nemzeti nyelvi grammatikák képviselték: ezek megkísérelték a nemzeti nyelv nyelvtanát rendszerbe foglalni. Sylvester nyelvtana abba a típusba tartozik, ahová a francia Dubois-nak a század harmincas éveinek elején keletkezett műve: anyanyelvi—latin nyelvtan volt ez, tehát két nyelv nyelvtana. Balázs János természetesen a magyar résznek tulajdonít nagyobb fontosságot, s ezt részletesebben is elemzi. Sylvester a magyar nyelvtani vázlat megalkotásában is latin mintát követ: Donatusét, de ennek kategóriáitól eltér, ha a magyar nyelvnek sajátos jelenségeit fedezi fel. Ezekben mutatkoznak meg Sylvester nagy eredményei: a névelőnek, a személy- és birtokos névmások birtokos és igei személyragokkal való kapcsolatának, a magyar tárgyas ragozásnak, a magyar ragozási rendszer és szófűzés sajátosságainak felfedezésében. Balázs kimutatja, hogy Sylvester felhasználta a hazai nyelvtanítás hagyományait, s követte a héber nyelvtant is, és pedig a magyar magánhangzók rendszerezésében, a magyar *sz* hangok ejtésének vizsgálatában, valamint a birtokos személyragoknak az igei személyragokkal való kapcsolatának a felfedezésében. Helyesírási rendszerében — ellentétben Dévai Bíró Mátyáséval — az etimológia elve mellett foglal állást. Ahhoz az európai felfogáshoz csatlakozik, amely nem tartja szükségesnek a nemzeti nyelvek egyes hangjainak — a latin ábécé elégtelensége miatt — görög betűjegyekkel való rögzítést, hanem inkább — a huszita írásgyakorlatra támaszkodva — a mellékjeles jelölés híve. Nagy érdeme az, hogy ilyen értelemben foglalja rendszerbe helyesírási elveit.

Újtestamentum-fordítása (1541.) tehát körültekintő filológiai előkészület után született meg. Balázs kimutatja korábbi magyar bibliafordításokkal való kapcsolatát, hogy annál inkább kitűnjön az erasmusi bibliafordítói elveknek és parafrázisoknak a követése.

Eddig is köztudomású volt, hogy a bibliafordítás végéhez írt megjegyzések a biblia képes beszédéről és ezzel kapcsolatban utalásai a népköltészet hasonló kifejező sajátosságaira rendkívül fontosak. Balázs azonban ezeket a megjegyzéseket úgy tekinti, mint egy meg nem írt stilsztika—retorika csírában maradt formáját, s megkísérli ennek a Sylvester által terbe vett tankönyvnek a fejezeteit kikövetkeztetni. Ez — az Európa-szerte keletkező hasonló írásoknak, főképpen a vezető szellemek (Erasmus, Melanchthon) munkáinak ismeretében — valóban kínálkozó vállalkozás. A magyar stilsztikában a képes

kifejezőmódról, a példázatos beszédről, a paraboláról, továbbá Arisztotelész retorikájának arról a követelményéről lett volna szó, hogy a stílusnak összhangban kell lennie a közlő személyével, a tárggyal, azaz a kifejezendő tartalommal, valamint a társadalmi helyzettel. Ezt nevezték a stílus illőségének (*decorum*). „A sylvesteri nyelvművelés programja tehát nemcsak a nyelvtani szabványosítást, hanem a retorikai-stilisztikai szempontú nyelvfejlesztést is magában foglalta” (284).

Sylvester a magyar időmértékes verselés első igazi művésze. Magyar disztichonjával három évtizeddel a cseh Blahoslav és másféllel a német Gessner előtt járt. Sikeres kísérleteinek titkát vizsgálva Balázs János összefüggést talált a grammatikus és a költő között: kideríti ugyanis, hogy az időmértékes verselésre nyelvünk azért alkalmas ilyen kiválóan, mivel hangrendszerbeli sajátosságai kitűnően játszanak a versalkotó kezére. Miként a cseh nyelvben, a magyarban is a hangsúlytól független, időtartam tekintetében pedig élesen különböző a magánhangzórendszer, tehát a hosszú és a rövid szótagok váltakozásának gazdag lehetőségei nyelvünk természetében adva vannak.

Sylvester — jelenlegi tudomásunk szerint — a bibliafordítással lényegében befejezte magyar nyelvművelő munkáját. De a homo trilinguis (a héber, görög és latin nyelv tudója) tudományos pályája a bécsi egyetemen folytatódott: a héber, majd a görög nyelv, végül a történelem tanára lesz. Alig ötven éves, amikor kettős csapás is éri: birtokát elveszti mecénásával, Nádasdival való összekülönbözése miatt, majd tanári állását is kénytelen ennek következtében elhagyni. Életéről ma sem tudunk többet.

Első nagy nyelvművelőnk tevékenységével kapcsolatban két izgató kérdés merül fel az ismertetett eredményeken kívül: mi volt a kapcsolat a grammatikus-nyelvművelő és a fordító-költő gyakorlata között; milyen szerepet játszott munkássága a magyar irodalmi nyelv fejlődésében.

Az első kérdést az a körülmény veti fel, hogy korszerű nyelvtudományi elvei ellenére az író Sylvester fordító- és írásművészete előző fordítóinkéhoz (elsősorban Pesti Gáboréhoz) viszonyítva művészi nyelvhasználat dolgában fejlődést nem mutat, fordítása nem gördülékeny. E sorok írója megkísérelte ennek magyarázatát adni (MNy. 53: 394—6), s a magyarázatot a szigorú és felelősséget mélyen átérző filológus és gondolkodó elveiben vélte megtalálni. Balázs János ezt a kérdést nem fejtegeti bővebben, de tárgyalásából mintha az derülne ki, hogy Sylvester mindvégig vergődött a spontánabb és a tudósibb kifejezőmód alkalmazása között. Talán ez az oka annak, hogy már a krakkói kiadványok magyarításában is különös kettősséget fedezhetünk föl. Egyrészt valóban a társalgás nyelvére jellemző kifejezéseket örökít meg, másrészt azonban nehézkeseznek tetsző megoldásokat, körülírásokat olvashatunk, amelyek mindig pontos és logikailag helyes kifejezőmódra törekszenek, éppen ezért nem mindig elég tömörek és szemléletesek, hanem inkább elemzőek, analitikusak. Nem lett volna érdektelen, ha Balázs János tüzetesebben kutatja, valóban Sylvester nyelvszemlélete-e a magyarázata írói gyakorlatának.

A másik kérdésre, hogy tudniillik az irodalmi nyelv fejlődésében milyen szerepe van Sylvester működésének, s az ő munkásságának a tükrében milyen képet kapunk arról a fontos kérdéstről, hogy milyen volt irodalmi nyelvünk állapota: volt-e valamely törekvés az egységesülésre, ez miben nyilvánult meg stb., a szerző megfelelő előmunkálatok híján nem tud — s nem is tudhat — részletes feleletet adni. „Igen kívánatos és egyben igen gyümölcsöző is volna Sylvester fordításának tüzetes egybevetése a görög eredetivel, a Vulgatával, Valla jegyzeteivel, Erasmus fordításával, jegyzeteivel és parafrazisaival, valamint a korábbi magyar fordításokkal és a szerző grammatikájával, végül a teljes szöveg elemzése szókinésbeli, hangtani, alaktani, mondattani és stilisztikai szempontból” (260) — mondja a szerző, így ő is csak az eddigi kutatások eredményeit foglalja össze. Minden bizonnyal jó irányban kutat, amikor azt vizsgálja, hogy mi volt

Sylvester álláspontja egyes szavak használatában, s ezen méri le az irodalmi szókincs egységesítésére irányuló erőfeszítéseket. Ennél többet természetesen ma még nem mondhatunk, minthogy nyelvjárástörténeti kutatásaink még nem nyújtanak elég támpontot hozzá, de továbbra is izgató kérdés marad az, hogy a nyomtatványokban megjelenő erőteljes *i*-zés miért maradt hatástalan a további fejlődés során, mi okozza azt, hogy Sylvester erőteljesen *i*-ző szövegciben is ingadozások vannak, mennyiben képvisel Sylvester nyelve tiszta nyelvjárási nyelvtípust, stb. Azt gondolnám, hogy a szerzőt is legalább annyira foglalkoztatja ez a kérdés, mint az olvasót, s nem kellene késlekednie a választ ezekre a kérdésekre is kerégni, ha ez a munka sok időt és fáradságot, kimerítő felméré munkát kíván is.

Itt most jóformán csak a filológus Sylvesterre vonatkozó eredményeket ismertettük, de van mit ismertetnie a neveléstörténésznek, az irodalomtörténésznek is: Sylvester korának tudományossága nem specializálódott tudományosság volt, ennek megfelelően a szerző a korabeli szellemi élet egészét tekinti át, mivelhogy csak így érthetők az egyes részletproblémák is. A klasszikus nyelveknek, a hébernek ismerete, társadalomtörténeti tájékozottsága is biztosította a széles áttekintést.

Végül köszönetet kell mondanunk a könyv szép kiállításáért, a fénykép- és hasonmásillusztrációk ízléses alkalmazásáért: a Tankönyvkiadó nem sajnált „pénzt és fáradságot” a méltó külsőért. Ahogyan a szerző — stílusosan — írja berekesztő köszönő szavaiban: a könyv előállítói „sok ideig nagy költséggel” munkálkodtak e könyvnek minél szebbé és díszesebbé tételén.

Szende Aladár

A magyar állatnevek helyesírási szabályai. Szerkesztette: Dudich Endre. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó. 15 lap.

1. A magyar állatnevek írásmódjának rögzítése jelentős kezdeményezés, egyben eredmény is a magyar helyesírás egységességéért folytatott harcban. A kiadvány két fő része a szabályzati rész és a magyarázat. A lényegesebbik természetesen a szabályzati rész. Ez 38 tömören megfogalmazott, példákkal illusztrált pontból tevődik össze. Tagolódása a következő: A nemi nevek. — A fajnevek. — A felsőbb rendszertani egységek nevei. — A nemi neveken belül további megkülönböztetés: A) Egyszerű nemi nevek (1.). B) Összetett nemi nevek (2—11.). — A fajneveken belül: A) Faji jelző nélküli egyszerű fajnevek (12.). B) Faji jelző nélküli összetett fajnevek (13.). C) Faji jelzős fajnevek (14—23.) [D)] A fajon belüli egységek nevei (24—37.). — A 38. pont a kezdőbetűkkel foglalkozik.

A magyarázat 20 pontja a szabályzati pontokhoz csatlakozik, jórészt az ezekben rögzített írásmódot igazolja a köznyelvi helyesírás szempontjából, az AkH. 1954. alapján. — A magyarázat után részletes, 14 pontból álló bibliográfia is található.

2. Elég csak egy pillantást vetnünk magára a kiadvány felosztására, nyomban kiderül, hogy a kiadvány jelentősége túlnő viszonylag szűkre szabott terjedelmének keretein. Ez abban nyilvánul meg, hogy egyrészt nemcsak szakemberek (zoológusok stb.), hanem laikusok számára is megfoghatóan tükrözteti az állatnevek természetének sajátosságait (nemi nevek, fajnevek), másrészt az állatnevek írásmódját — amennyire csak lehetséges — a köznyelvi helyesíráshoz igazítja. Erre mutat a mellékelt magyarázat és irodalom, ezt szolgálta és szolgálja a nyelvészekkel való szoros együttműködés is (l. a kiadvány bevezetőjében). Mindezen fölül tömörségével, módszerességével mintául szolgál — illetőleg kívánatos, hogy szolgáljon — a kiadvány más, hasonló jellegű kiadványokhoz (pl. a növénynevek stb. helyesírásához).

A kiadvány jelentőségét, sorsának alakulását (újabb lenyomatokat, egy esetleges későbbi „második, sokkal részletesebb kiadás megjelentetését” — vö. a kiadvány bevezetőjében) állandóan szem előtt tartva indokoltnak látom néhány idevágó megjegyzésemet előadni. Mivel a kiadvány alapelveivel — lényegével — egyetértek, azokat érintetlenül hagyom. Hangsúlyozom tehát, hogy nem bírálatról, hanem csak néhány, esetleg figyelembe vehető megjegyzésről lesz szó. Megjegyzéseim részben az állattanon belül tovább egységesíthető írásmódra, másrészt a köznyelvi helyesíráshoz való további közelítésre vonatkoznak. A két dolog természetesen szorosan összefügg.

3. Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az állatnevek helyes írásmódjának rögzítése az állattanban is használatos tudományos kétneves nevezéktan (binominalis nomenclatura) sajátosságának figyelembevételével történhet. Mit fejez ki, illetőleg mit kell hogy kifejezzen a kétneves nevezéktanba tartozó kettős elnevezés? Válaszoljunk erre Dudich Endrével: „a legközelebbi nemet (genus proximum) és a faji különbséget (differentia specifica). A legközelebbi nem olyan fogalom (jegy, bélyeg), amely több, a meghatározandó [állattani értelemben vett] alanyhoz hasonló, hozzá közelálló, vele rokon, hasonló természetű alanyra (tárgyra) elmondható; reállik. A faji vagy fajlagos különbség pedig ezzel szemben a meghatározandó alany (tárgynak, fogalomnak) olyan jegye (bélyege, sajátága), amely csakis a meghatározandó alanyról mondható el, vagyis ezt minden más, rokon alanytól (fogalomtól, tárgytól) fajlag megkülönbözteti” (Állattani Közlemények 41: 17).

A kettős elnevezés tehát a nemi nevet (nomen genericum) és a faji jelzőt (nomen specificum) foglalja magában, például a kiadvány 17. pontjában: *keresztes vipera*: a *keresztes* a faji jelző, a *vipera* a nemi név. — Mi következik ebből helyesírási szempontból? Nyilvánvaló, hogy az elnevezés kéttagúságának a helyesírásban is tükröződnie kell. Ez a kiadványban — helyesen — meg is történik. S ezzel el is érkeztünk a köznyelvi helyesírásnak is talán legnehezebb problémájához, a külön- és egybeírás problémájához. Kézenfekvő ugyanis, hogy a kéttagúság fenntartása, illetőleg az állattani jelentés pontos kifejezése érdekében a nemi nevet mint a kettős elnevezés egyik felét akkor is egybe kell írniuk, mikor két vagy több szóelemből áll, noha a köznyelv szempontjából esetleg nem is tekintenénk szóösszetételnek (pl. 17.: kapaszkodó *tengerisün*; véznaujú *karmosmaki* stb.). Más szóval: mivel a különírás — mint helyesírási forma — a kettős elnevezésen belül a faji jelző és a nemi név elkülönítését szolgálja, a több szóelemből álló nemi név írásmódján belül nem alkalmazható az elnevezés kéttagúságának felbomlása nélkül.

4. Az előbbieik alapján az is természetes, hogy a kettőnél több szóelemből álló nemi név akkor is egybeírandó, ha faji jelző nélkül önmagában áll. (A nemi név különírt legelső tagját ugyanis faji jelzőnek fognánk fel, s ez nem felelne meg a valóságnak.) Az egybeírást a szabályzat következetesen meg is valósítja (8. és 9.), a gyakorlatban azonban a szerzőnél talán többször élünk az egybeírt formák tagolásának lehetőségével. Ehhez mindenekelőtt az kellene, hogy egyrészt a két szóelemből álló nemi neveket szigorúan elhatároljuk a három vagy több szóelemből állóktól, másrészt pedig az egybeírás gyakorlatában a szótagszámtól el kell tekintenünk.

5. Lássuk előbb a két szóelemből álló, faji jelző nélküli nemi neveket. Egybeírásuk rögzítésekor (2—7.) a szerzőtől eltérően a szótagszámot nem venném figyelembe. A hat szótagnál nem hosszabbakat ugyanis nem azért írjuk egybe, mert hét szótagnál rövidebbek, hanem mert állattani szempontból írandók egybe (l. fent); egyébként is pl. a 4.: *feketedarázs*, *karsúcincér*, *recéspoloska*; 5.: *pattanóbogár*, *világítórák* stb. alakulatok köznyelvi értelemben nem feltétlenül összetételek, legalábbis nem mindenki számára. Amellett akaratlanul is fölvetődhet a kérdés a szabályzat olvasásakor: mit tegyünk akkor, ha a két szóból álló nemi név hat szótagnál hosszabb. A szabályzat

erre már nem tér ki, s így az olvasó esetleg, ha nem különíráásra is, de mindenesetre a kötőjeles tagolásra gondol. Ez pedig nem volna egészen helyes. Igaz ugyan, hogy a kötőjel alkalmazása nem érinti az egybeírás tényét, a köznyelvi helyesírásban azonban a kötőjel alkalmazása, a kötőjeles tagolás általában csak a három vagy ennél több szóelemből álló összetételek írásában szokásos (vö. AkH. 217.).

6. Ami a három vagy ennél több szóelemből álló nemi nevek írásmódját illeti, a köznyelvi összetételek mintájára az AkH.-hoz igazodó kettős megoldást találjuk a szabályzatban. Vagyis: „8. Egybeírandó az elő- és utótag, ha valamelyikük összetett szó ugyan, de az összetétel nem hosszabb 6 szótagonál... Pl.: a) *Az előtag összetett szó: borostyánkőcsiga, bunkócsápúsáska*... b) *Az utótag összetett szó: álfadarázs, égerlevélbogár*... 9. Kötőjellel kapcsolandó az elő- és utótag, ha mindkettő összetett szó, vagy pedig összetételük révén 6 szótagonál hosszabb szó keletkezne... Pl.: *bordásfejű-kabóca*... *karcsúnyakú-mezeipoloska*...”

A szótagszámtól a 8. és 9. pontba tartozó összetett nemi nevek egybeírásakor sem venném figyelembe, hanem minden esetben a köznyelvi helyesírástól eltérően csak a kötőjeles tagolást alkalmaznám. Mivel indokolható ez? 1. A köznyelvi helyesírás hat szótagon aluli egybeíró (nem tagoló) írásmódja nem vonatkozatható sok olyan összetételre, mely csak állattani szempontból az (pl. 8. a: *bunkócsápúsáska; szörösnyelvű-darázs*; 8. b: *kékdíszbogár, pattanódszovár* stb.). 2. A kötőjel alkalmazásával az összetett nemi nevek írásán belül eltűnik a különbség a 8. és a 9. pontban rögzített írásmód között, vagyis pl. a 8. a: *hernyórontófűrkész, sáskaölgődarázs* és a 9.: *kabócarontó-darázs*; vagy a 8. a: *szörösnyelvűdarázs* és a 9.: *bordásfejű-kabóca* írásmódja között, tehát 8. a: *sáskaölgő-darázs, szörösnyelvű-darázs*, illetőleg 9.: *kabócarontó-darázs, bordásfejű-kabóca* stb. volna az eredmény. 3. Az összetett nemi neveknek szótagszámtól független kötőjeles írásmódja összhangban állna a *vándor-, törpe-, óriás-* faji jelzős összetett nemi nevek írásmódjával (21.), a főnévi faji jelzős, több szóelemből álló összetételek írásmódjával (23.), a felsőbb rendszertani egységet kifejező főnévi tulajdonságjelzős összetett utótagok írásmódjával (27.), az *ál-, elő-, fél-, fő-, ó-, ő-, szin-, új-* előtagoknak összetett utótaghoz való kötőjeles kapcsolásával (34.), továbbá az összetett alapnévvel állattani kategórianevet alkotó *-alakúak, -alkatúak* stb. (37.) írásmódjával.

Az e pontokba tartozó összetételek ugyanis a szabályzat szerint is a szótagszámtól függetlenül kötőjellel írandók. Tehát pl. a 21.: *óriás-medvelepke*, a 23.: *égerlevéldarázs* stb. mintájára a 8. b: *égerlevélbogár* stb. helyett is *égerlevélbogár-t* írnék. 4. A 8. pontba tartozó, hat szótagonál nem hosszabb, de kettőnél több szóelemből álló összetett nemi nevek szótagszámtól független kötőjeles írásmódjával nem sértjük, meg az alapelvet sem, hiszen az egybeírás továbbra is érvényben maradna, csak tagolttá, áttekinthetőbbé válnék.

7. Az imént vázolt gondolatmenet alapján választanám szét és rögzíteném a 16. pontba foglalt összetételek írásmódját. „16. kötőjelet használunk, ha az egyszerű vagy összetett főnévi faji jelző az egyszerű nemi névvel 6 szótagonál hosszabb összetételt adna. Pl.: ... *bajnóca-polipocska* ... *búzavirág-poloska*...” A két szóelemből álló összetételeket nem kötőjelezném, mivel ez a köznyelvi helyesírásban sem szokás (vö. 5.), s ezek így a 15. pontba, a 6 szótagonál nem hosszabb, egybeírandó, két szóelemből álló összetételek közé kerülnének. Ennek megfelelően a szótagszámtól függetlenül a 16.: *bajnóca-polipocska, galagonya-eszelény* stb. kéttagú alakulatok kötőjel nélkül volnának írandók a 15.: *hályagbogárka* stb. mintájára. Összetett főnévi faji jelző esetében pedig úgy járnék el, mint ahogy a szerző is teszi, vagyis a szótagszámtól függetlenül kötőjeleznék, 16.: *búzavirág-poloska* stb. Ez a kötőjeles írásmód egyezik a fent (6.) említett szabályzati pontokban (21., 23., 27., 34., 37.) rögzített, illetőleg a szabályzat 8. pontjával kapcsolatban javasolt, a szótagszámtól független kötőjeles írásmóddal.

8. A 30. és 31. pontba tartozó összetételek írásának rögzítésekor sem a szótag-számból, hanem a szóelemek számából indulnék ki: „**30.** Egybeírjuk az egyszerű tulajdonságjelzőt (főnévi, melléknévi, számnévi, igenévi) az -s, -ú, -ű végződésű melléknevekből képzett utótaggal, ha nem jön létre 6 szótagonál hosszabb szó ... Pl. ... *egyenesszárnyúak, egyformacsillósok...* **31.** Amennyiben a 30. pontba tartozó nevek esetében az összetétel hosszabb volna, mint 6 szótag, kötőjelet alkalmazunk. Pl. *egyenlő-záróizmúak, közvetlen-fejlődésűek...*” Elképzelésem szerint a két szóelemből állók a szótagszámtól függetlenül itt is egybeírandók, tehát pl. 30.: *páratlanujjúak*; illetőleg a 31.: *különböző-izmúak* helyett: *különbözőizmúak*; a három vagy több szóelemből állók pedig kötőjelesek, ahogy a szabályzat is kötelezővé teszi, pl. 31.: *egyenlő-záróizmúak* stb.

9. Nem venném figyelembe a szótagszámot a 33. pontba tartozó összetételek egybeírásakor sem, vagyis a 33. pont szövegéből („Az *ál-, elő-, fél-, fő-, ó-, ő-, szín- és új-* szavakat egybeírjuk az utótaggal, ha ez egyszerű szó és nem keletkezik 6 szótagonál hosszabb név”) az utolsó mondatot elhagynám. A 34. pont természetesen változatlan marad: „Ugyanezeket kötőjellel kapcsoljuk, ha az utótag összetett szó.”

10. A szerző által érvényesített alapelv megsértése nélkül a szabályzat egyik-másik pontjában érvényesíthető volna a kötőjeles tagolás. Ilyen pl. a 32. és 35. pont. A 32. pont a 28. ponttal függ össze: „**28.** A melléknévi és igenévi tulajdonságjelzőt különírjuk. Pl.: *alsórendű rovarok... tízlábú rákok... vértés halak...*” A 32. pont ezt mondja: „Amennyiben a 28. pont alá tartozó kategórianév tulajdonságjelzőt kap és ezáltal magasabb vagy alacsonyabb kategória nevévé lesz, akkor eredeti tulajdonságjelzőjével egybeírjuk. Pl.: *porcos vérteshalak... úszó tízlábúrákok...*” Ez utóbbi pontban kötőjeleznék akkor, ha a tulajdonságjelző után álló kategórianév kettőnél több szóelemből áll, vagyis 28.: *vértés halak*; 32.: *porcos vérteshalak*; 28.: *tízlábú rákok*, de a 32.: *úszó tízlábúrákok* helyett: *úszó tízlábú-rákok*.

A 35. pont szerint: „Egybeírandó a *-nélküli* melléknévképzős névutó az alapnévvel... Pl.: *bélüregnélküliek... zárnélküliek.*” Az egybeírás indokolására az AkHSz. 187. pontjának második részét adja meg a Magyarázat 18. pontja. Az AkH. idézett helyén azonban a *földalatti, munkanélküli*, vagyis összesen két szóelemű példák vannak. Efelől még a három vagy több szóeleműeket tagolni lehetne, tehát: AkH. 187.: *földalatti, munkanélküli*; a kiadvány 35.: *zárnélküliek*, de a 35.: *magzataburoknélküliek* helyett lehetne: *magzataburok-nélküliek*.

11. Az egybeírással és kötőjelezéssel kapcsolatban esetleg el tudnék képzelni egy olyan variációt is, mely szerint a szótagszám csak a két szóelemből álló összetételek esetében volna figyelembe veendő, de a három vagy több szóelemből álló összetételek esetében már nem. Ennek megfelelően a 6 szótagonál hosszabb, két szóelemű összetételek kötőjelezhetők volnának, ellenben a hat szótagonál nem hosszabb, de három szóelemű összetételek is mindig kötőjelesek, pl. 7.: *keresztespattanó*, de: 16.: *bajnóca-polipocska*; illetőleg 16.: *búzavirág-poloska*; 23.: *kökény-díszbogár*; de: a 8.a: *fenyőkéregszű* helyett: *fenyőkéreg-szű*, a 8.b: *karcsúdíszbogár* helyett *karcsú-díszbogár* stb.

12. A szabályokra vonatkozólag még csak egy szerkesztési megjegyzésem volna. Mivel a Magyarázatnak 14. pontja szerint a faji jelző legnagyobb részt melléknévi vagy igenévi jelző, a faji jelzős fajnevek szabályait (17—21 [22.]) ennek megfelelően sorakoztatnám. E szabályokat ugyanis jelenleg megelőzi két főnévi faji jelzős szabály (15—16.), elszakadva a faji jelzős fajnevek utolsó szabályaként szereplő ugyancsak főnévi faji jelzős szabálytól (23.). A fejezet tehát a mostani melléknévi jelzős szabályokkal (17—21 [22.]) kezdődhetne, a végén pedig a mostani 15. és 16. meg a 23. pontok (főnévi jelzősek) volnának tárgyalandók.

13. A kiadvány jellegéhez és nem utolsósorban jelentőségéhez mérten a szokásosnál részletesebben kell foglalkozni a kiadvány példanyagával mint dokumentáció-

val is. A szabályokat illusztráló példaanyagot elégségesnek tartom, noha gyakorlati szempontból a több még hasznosabb volna.

A kiadványt olvasva föltűnhet, hogy a példaanyagban előfordulnak szavak a köznyelvitől eltérő hangalakban, illetőleg írásváltozatban. Úgy gondolom, hogy az ilyen szavaknak a hangalakja, mint 4.: *tengeriugorka*; 7.: *genéjtúró*; 13.: *siketfajd*; 15.: *gözüegér*, *kőművesméh* stb. talán a köznyelvi hangalakhoz volna igazítható (vö. AkH.: *uborka*, *ganaj*, *süket*, *güzü*, *kőműves*). Az ilyen írásváltozatok helyett is, mint 36.: *elöl*-ivarnyílásosak, *elöl*-kopoltyúsok, *béllel-lélekzök* kézenfekvőbb volna a köznyelvi írásváltozat (vö. AkH.: *elől*, *lélegzik*). Mindezt természetesen a zoológusok és nyelvészek további együttműködésének alapján gondolnám, az esetleges állattani hagyományok tiszteletben tartásával.

14. A kiadvány értékéből mit sem von le, ellenben a későbbi lenyomatok szempontjából nem lesz haszontalan, ha a példaanyag közlési módjában tapasztalt igazítanivalókat is az ismertetésbe foglalom. Ilyen igazítanivaló akad többször az egyes pontoknál felsorolt példák betűrendjében. Most nem is az ilyen egyszerűbb esetekre gondolok, mint pl. 1.: a *galamb* szó a *géb*, *gém*, *giliszta*, *gödény* után, vagy a *teve*, a *tetű*, *tok*, *tücsök* után került stb., hanem pl. a 4.: *sarlósfecske*, *sárgarigó*, vagy a *tengeriugorka*, *téliszúnyog* stb. besorolási formára; ez ugyanis eltér az AkH. 17. pontjától, mely szerint az egyes magánhangzók rövid és hosszú változatát jelölő betűket egyenlő értékűeknek vesszük, tehát a besorolás szempontjából egy betűnek számítjuk őket.

15. Az esetleges későbbi lenyomatokra gondolva számoljunk le már most néhány sajtóhibával is! Sajtóhibát találtam ezekben: 4.: *sarlósfecske*; 7.: *tágyatúró*; 15.: *róssaméh*; 19.: *házi zügpók* (a 3. pontban helyesen: *zuggók*); 23.: *fenyő-búcsújráólepke*. Sajtóhibának, esetleg íráshibának tekinthetjük, hogy a szabályok szövegében amellérendelő összetett mondat tagmondait kapcsoló *és* elől időnként elmarad a vessző (vö. AkH. 348.).

16. A szabályzati rész után található Magyarázatban nagy igyekezettel és hozzáértéssel indokolja meg a szerző a szabályzat készítésében követett eljárását az AkHSz. megfelelő szabályzati pontjainak kiválogatásával. A szabályok kiválogatásával általában egyet is érthetünk, legfeljebb egyik-másik ponton bővíthetnénk, s esetleg módosíthatnánk is a válogatást. Így például a 6. ponthoz megadott AkH. 180., 182., 183. pont mellé való a 184. is, mert ennek *hétfejű*, *nyolcágú* példái ugyanolyan alakulatok, mint a 6. pontban szereplő *ezerlábú*, *soklábú*, *százlábú* összetételek.

A 7. ponthoz kijelölt AkH. 159. és 160. pont közül csak az igenévi utótagú jelöletlen tárgyas összetételek egybeírását rögzítő 160. illik ide, mert a 7. pont példái közt is csak ilyenek vannak (*bábrabló*, *csigaforgató*, *dárdahordozó* stb.). Ugyanakkor felvehető volna a határozós kapcsolatokra vonatkozó AkHSz. 161. pont 2. fele (*előjáró*, *jóraloló*) a 7. pont *fülbemászó*, *útonálló* példái miatt.

A főnévi faji jelzős nemi nevek írásmódját tárgyaló 15. ponthoz megadott AkH. pontok közül a 167. nem ide való, mert ez nem főnévi, hanem melléknévi jelzős főnévi utótagú összetételekre vonatkozik. A 15. ponthoz inkább a főnévi jelzős főnevekre vonatkozó szabály illenék (AkH. 169.).

17. A kiadvány legvégén található bibliográfiai összecsillítás is nagy apparátussa elvégzett munkára, nagy hozzáértésre vall. A bibliográfia főleg a nyelvészek és zoológusok által közreadott legfontosabb, helyesírással foglalkozó cikkeket és műveket sorolja föl.

18. Összefoglalva: melegen üdvözljük, és nagyra értékeljük Dudich Endrénének egy nehéz szakterületen rendet teremtő kiváló munkáját. A műnek külön nagy jelentőséget ad, hogy a magyar helyesírás egységességéért folytatott harc jegyében, nyelvészek közreműködésével jött létre. Reméljük, hogy mintájára hamarosan más szakterületekről is hasonló körülmények közt született művek adnak hathatós segítséget a helyesírás gyakorlatában.

Farkas Vilmos

R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. Budapest, 1958. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 101. szám, 78 lap.

A szerző a címben megjelölt szempontból dolgozza fel a Radvánszky Béla által „Házi történelmünk emlékei” című sorozatban „Régi magyar szakácskönyvek” alcím alatt 1893-ban közzétett, a XVI. század végéről származó erdélyi szakácskönyvet.

Bevezetőjében az emlék származásáról, valamint a szakácskönyvvel eddig foglalkozó irodalomról ad rövid kritikai áttekintést (4), majd kideríti, hogy a NySz. 1. kötete még nem dolgozta fel e szakácskönyvet (5). A Bevezető után egy forrás- és rövidítésjegyzék következik (8). „Az ételkészítés menete” című részben (9) tárgykörök szerint csoportosítva szóciókkekben dolgozza fel szakácskönyvünk anyagát, az ételkészítés természetes sorrendjében: I. Tisztítás II. Előkészítés III. Ízesítés IV. Főzés V. Sütés VI. Díszítés VII. Konzerválás VIII. Összefoglaló kifejezések. E tárgykörökön belül két csoportban Műveletek és Eszközök alcím alatt ezek elnevezésének feldolgozása olvasható.

Mint a felsorolásból is látszik, áttekinthető rendszerezés van előttünk. A szóciókkeként adott jelentések egyértelműek és találóak. Bár nézetem szerint nem ártott volna igazodnia a szerzőnek a címszó grammatikai formájához is, legalább ott, ahol ez nagyobb zökkenő nélkül megvalósítható. Pl. *sütőget* (10) 'az állat szőrét tüzes vassal eltávolítja' helyett ajánlatosabb lenne: 'állati szőrt tüzes vassal eltávolít (esetleg: ...eléget)' vagy az *öblít* szó alatt (uo.) 'tisztítás céljából vízbe teszi az ételcsmút' e h. inkább: 'ételcsmút tisztítás céljából vízbe márt (vagy: ...vízben mos)'. Tehát alanyi ragozás egysz. 3. személyben álló címszavakhoz a jelentésnek is ilyen formában kellene csatlakoznia.

A mintegy 300 címszó tárgyalása után az Összefoglalás következik (61). Ebben R. Hutás Magdolna több olyan kérdésre hívja fel figyelmünket, melyek általános nyelvtudományi szempontból is fontosak lehetnek, hogy ti. a műveletek differenciálódása hogyan segíti elő a nyelvi kifejezőképesség gyarapodását. Igen érdekes rokon értelműségre és az egymástól eléggé eltávolodott jelentésű szóalakok jelentéstanai kapcsolatára mutat rá (pl. *vakar* és *farag* ige). Itt tárgyalja az eszközök és műveletek kapcsolatának nyelvi kifejezéseit is. Megállapítja, hogy „szakácskönyvünk ... kiforrott szakácsmesterségre vall.” Néhány alaktani megjegyzés után egy szótár (67) található, mely betűrendben, a műveletek és eszközök nevei szerint (két részben) csoportosítja a címszavakat, ezzel megkönnyíti a könyvben való tájékozódást. Igen hasznos része dolgozatának.

Egészében véve rendszeres és tanulságos munka R. Hutás Magdolna könyve.

Legyen szabad azonban fölvetnem azt a kérdést, hogy milyen forrás alapján dolgozott a szerző. Hivatkozásaiból úgy látszik, hogy a Radvánszky-féle kiadást használta, viszont a 10. lapon a *forrás* címszó alatt ez áll szögletes zárójelben: „kéziratban: ből”. Tehát a szerző valószínűleg az eredeti kéziratot is megnézte. De hogy hol és milyen esetben, erről a Bevezetőben nem szól. Nézetem szerint a Radvánszky-féle kiadást feltétlenül össze kellett volna vetnie az eredetivel, mert egy 1893-i kiadás csak így lenne teljesen megbízható forrás ilyen jellegű munkához.

Mint említettem, hivatkozásai tapasztalatom szerint a Radvánszky-féle kiadáson alapulnak. Több esetben azonban azzal nem egyeznek meg a könyvben szereplő adatok (esetleg sajtóhiba, „eredményei”). Pl. 58. l.: *kirajzol* címszó alatt *penig*, *szarvashust* helyett *pedig* és *szarvashúst* áll. Ugyanezen a lapon *ékesít* alatt *készületekre*, *fejedelmek*, *úrnak* helyett *készületeikre*, *fejedelemnek*, *urnak* található; *kifaraghad* alak a jelzett 240. lapon nem fordul elő. Az 56. lapon *hüvelykes* h. *hüvelyes*, *levelestül* h. *levestül* áll; szögletes zárójelbe kellett volna tennie a *hegyes fa* címszó alatt levő *palacsinta* szót, mivel az a jelzett eredeti szövegrészben (218) nem található; az 55. lapon *tedd* helyett *tett* látható; stb.

Ezen hibák ellenére is a kiadvány mindenképpen hasznára válik nyelvtudományunknak. Mert „a nyelvtudomány — mondja Bárczi — anyaggyűjtésen alapszik, s az eddig föltárt és fölhasználásra előkészített anyag jelentékeny részben föl van dolgozva, de ezzel problémáinkra jobbra csak ideiglenes feleletet tudunk adni. Valóban új, gazdagabb és helyesebb eredmények új anyagtól várhatók elsősorban” (I. OK. 6 : 71). R. Hutás Magdolna azzal, hogy egy eddig még nyelvészeti szempontból ki nem aknázott, de értékes művet vett munkába, fontos szolgálatot tett a magyar nyelvtudományunknak, elősegítvén többek között a csoportnyelvek történeti kutatásának problémáját is.

Nyirkos István

Korda István: A nagy út. Bukarest, 1956. Ifjúsági Kiadó, 361 lap. (Készült a magyar—román közös könyvkiadás keretében.)

1. Kevés nagy tudósunkról él annyi regényes elképzelés, félreismerés és tévedés a köztudatban, mint éppen Kőrösi Csoma Sándorról. Talán Eötvös József szép, de tévedésen alapuló akadémiai emlékbeszéde (amelyet hosszú időn át az iskolákban is tanítottak) az egyik oka annak, hogy igen sokan még ma is elhibázott célok, éretlen filológiai eszmék áldozatát látják a nagy vándorban, s nem ismerik a Tibet-kutatásban elért úttörő eredményeit, melyekkel az egész tudományos világ megbecsülését kívívta. A Csoma pályáját teljes — és igazi — nagyságában bemutató dolgozatok a nagyközönség számára nehezen hozzáférhetőek — s korszerű, átfogó tudományos életrajza ma sincs nagy nyelvészünknek. Életráji regény azonban már nem egy jelent meg a nagy tudós életéről. A regényességre törekvő írói toll azonban inkább növelte a köztudatban élő téves, romantikus elképzeléseket. A sok tévedést tartalmazó regényeket és regényszerű feldolgozásokat ismerve érthető várakozással tekintünk az új könyv elé, már csak azért is, mert Csoma szülőhazájabeli ember, erdélyi író írta.

2. Korda István az első, aki filológiai igényességgel, gondos forráskutatás alapján írta meg a nagy tudós életregényét. Bár forrásait külön nem jelzi, regényéből kitűnik, hogy fölhasználta a legtöbb föllelhető életrajzi forrást: a gyermekevéek leírásához Debreczy Sándor könyvét (Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete. Sft. Gheorghe, 1938.) használta, ennek alapján ismeri a Csoma család életét. Az enyedi évek leírásából kitűnik, hogy Csoma iskolatársának, Újfalvy Sándornak emlékiratait is forgatta a szerző (Újfalvy Sándor emlékiratai. Kolozsvár, 1941.). E fontos forrásból néha szó szerinti hűséggel idéz részleteket (vö. pl. Újfalvy 102, Korda 154; stb.). A kollégiumi diákélet hiteles rajzához is több forrást végigtanulmányozott — amint erre regényéből következtetni lehet, még Benkő Ferenc „Parnasszusi időtöltés”-eit is átlapozta. De regényéből több kisebb-nagyobb, folyóiratokba elásott filológiai munka ismerete is kiderül. Az utazás leírásában Duka Tivadar alapvető munkájára (Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885.) és Baktay Ervin könyvére (Háromszéktől a Himálajáig. Bp., 1942.) támaszkodik. Az adatok, hiteles életrajzi okiratok felhasználása nemcsak hogy nincs ártalmára az „életregény”-nek, hanem éppen ezek növelik „epikai hitel”-ét; ezt azonban valahol — talán jegyzet formájában — közölni kellene az olvasóval: hadd lássa, hogy a történelmi regényben mennyi a „regény” és mennyi a „történcem”. Ez azért is fontos lett volna Korda könyvében, mert az idézésben nem mindig következetes: van rá példa, hogy idézőjelet használ ott is, ahol „költött” levelet ad elő (pl. a 341. lapon); másutt meg (pl. a 344. lap „Egész őszinteséggel...” kezdetű bekezdésében) nem használ idézőjelet, holott hiteles levélből idéz. A k r ó n i k a i h ű s é g igényével megírt életrajzi regénynek erénye az, ha bőven merít a hiteles forrásokból; hanem az ilyen igényű és mértékű forráshasználat elengedhetetlenné teszi a magyarázó és utaló jegyzeteket.

3. A belső (lélektani) hitelesség dolgában is gondos munkát végzett a szerző. A kép, amelyet Csoma jelleméről rajzol: hiteles és következetes. Ez főleg annak köszönhető, hogy szigorúan ragaszkodott a legmegbízhatóbb forrásokhoz. Regényéből határozott vonalakkal rajzolódik ki az igazi Csoma férfias, kemény karaktere: szerénysége, takarékosága, szorgalma, vasakarata, szinte aszkétikus szigorúsága és önfegyelme, amelyek már diáktársai figyelmét is magukra vonták, s amelyek szinte ámulatba ejtették ázsiai tudós-kollégáit. Határozott vonalakkal rajzolta meg Korda Csoma nemes büszkeségét, önértettségét, amellyel a kezdetben lenézett és mellőzött magyar tudós sokszor valósággal meghökkenti Brit-India fölényes angol urait. Hazaszeretetét, népéhez való szenvedélyes ragaszkodását is szépen kiemeli a regényíró. Néha ügyes költői helyzeteket teremt, hogy hőse rendkívüli jellemét megragadó módon példázza. Az enyedi diák a leckéztető tanárnak Berzsenyi ódáját szavalja:

Merj! A merészség a fene fátumok
Mozdíthatatlan zárait átüti
S a mennyben gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör s nyit...

„Olyan vers ez, amely az ő lelkének hangulatát tükrözi” — olvassuk róla (124), s mikor később a sivatag izzó poklában szenved, újra ezt a verset kezdi el szavalni (247).

A regény gondosan, híven és vonzóan állítja elének e rendkívüli erkölcsi és tudományos értékekben gazdag életet; a könyv hőse lelkesítő, magával ragadó hatással lehet a fiatal olvasóra — s ez talán a regény egyik legfőbb érdeme.

A főhős gondosan megmintázott alakja mellett kevesebb munka jutott a mellékszereplők kidolgozására. Legelevenebbek a székely falu emberei, ahol a szerző is legjobban otthon érzi magát. Az enyedi professzorok, a külföldi szereplők esetében azonban legtöbbször megmarad a külsőleges ábrázolásnál. Ha pedig ellenszenves figurákat szerepeltet, még vázlatosabbá válik a rajz; az ún. „negatív szereplők” (pl. Nemegeyi professzor, Bellino, Moorcroft, Kennedy százados) sokszor valószínűtlenül eltúlozva, leegyszerűsítve jelennek meg; pedig Kordának van érzéke ahhoz, hogy néhány vonással emlékezetes, hiteles arccokat teremtsen.

4. Akárcsak Csoma egyéni életét: a kor életfolyamatát is hiteles forráskutatással idézi fel az író.

A kőrösi diófa árnyékában Sándor nagybátyja, Csoma Dénes arról beszél, hogy „Mádéfalva óta megnöttek az urak... Aztán meg, hogy Horiát kerékbe törték, azt hiszik, az igazságot is kerékbe törhetik” (9).

Számtalan ötlettel hozza életközelpbe a világpolitikát is; a nagy vándorút során mindig érezzük, hogy az író hősenek kezét fogva a kor ütőerén is rajta tartja a másik kezét.

A korhűség megteremtésének apróbb eszközeit is gondosan alkalmazza Korda: néprajzi szokások, apró, pontos tárgyi megfigyelések, művelődéstörténeti adatok teszik még hihetőbbé, valóságosabbá a regényt. Székely népdalok, lakodalmas rigmusok, balladák megszólaltatásával hiteles világot sikerül teremtenie. Másutt gondos tárgyi megfigyelések növelik az „epikai hitel”-t: a híres kőrösi szita készítésének leírása (22), a „varrás nélküli egybensabott magyar csizmák” (89), korabeli könyvek említése stb.

Amennyire szükséges a hiteles korrajzhoz a fontosabb, jellemző történeti események és epizódok felvázolása, éppoly fásaszó lehet, ha az író fölösleges apró adatokkal terheli meg művét; Korda ügyes eszközökkel teremti meg a kor levegőjét, ám úgy érezzük, könyve nem egészen ment az utóbbi hibától sem. Mert bizony az olvasó diák feje kissé elnehezül, mikor Omar Chajjámtól Avicennáig, a román—latin nyelvhason-

lítástól az összehasonlító balladaelemzésig, a buddhista filozófiától a tibeti nyelvgyakorlatig mindennel meg akarja ismertetni a szerző. Sok ez egyszerre; gyakran úgy érezzük, kevesebb több volna. S e ponton megint csak nagy hiányát érezzük a magyarázó jegyzeteknek.

5. A tudományos megbízhatóság kérdését tulajdonképpen már eddig is több helyen érintettük; tekintettel azonban arra, hogy nyelvész-életrajzról van szó, fölmerül a szorosabb értelemben vett szakmai hitelesség kérdése is, hiszen az író a tárgy miatt kénytelen többször nyelvészeti magyarázatokba bocsátkozni.

Korda — bár maga nem nyelvész — itt is lelkiismeretesen törekedett a hitelességre és megbízhatóságra. Csoma tudományos céljának vázolásában a legtekintélyesebb tudományos föltevésüket követi, s számtalan ötlettel, írói leleménnyel igyekszik — legtöbbször sikeresen — fiatal olvasóját a nyelvtudomány kérdéseivel (pl. a nyelv-rokonsággal stb.) megismertetni.

Csoma eredeti úti célját illetően a leghitelesebb magyarázatokat fogadta el. Egy helyen azonban föltűnően vét a tudományos valószínűség, sőt mondhatjuk: a „történeti hűség” ellen; Korda már Bagdadban szóba hozza Tibetet, nála Csoma már a Tigris folyó partján így elmélkedik: „Nem tudom, nem járnék-e jobban, ha egyenesen neki-vágnék Tibetnek” (222), noha Tibet és a tibeti nyelv tanulása csak később, Ladakh földjén (William Moorcrofttal való találkozása után) ötlük föl a vándor tervei közt.

A nyelvészet kérdéseivel elsősorban a nyelvrokonság, nyelvhasznítás problémáján át igyekszik az író megismertetni az olvasót. Csoma már kisdíák korában fölfigyel a nyelv „rejtelmei”-re: „Nincs érdekesebb a nyelv vizsgálatánál. A kollégiumban, ahány deák, annyi tájszólás. A bihariak mindent *i*-vel mondanak, az alföldiek *ö*-vel. A csiki székely az *e* helyett *á*-t ejt ki. »Nám«, »Kádvás« — szokta mondani Kászoni Jani a hetedikből” (129—30). A havason román pásztorokkal ismerkedik, s mikor az iskolában a latinra kerül a sor, mindjárt észreveszi a két nyelv hasonlatosságát: „Hogy megy a latin?” — kérdi a tanítója. S ő azt feleli: „...hasonlatos a pakulárok nyelvéhez” (53).

A nyelvhasznítás mellett egy-két példával a nyelv életének érdekes jelenségére, a jelentésfejlődésre is rávillant az író; rámutat a nyelv mélyén lappangó évszázados művelődéstörténeti emlékekre: „Mennyi kín és szenvedés húzódik meg a szavak árnyékában. »Tűzre való« — mondják, — »Égetni való«, — »kerékbe törni a nyelvet« mind a szörnyű vallásháború korából, inkvizíciós bíraskodásból ered. Vannak szavak, pogánykori közös múltból. »Verje meg a ragya...« Aki ma hallja, himlőre gondol, pedig ki tudja, miféle félelmetes istenség, öröki bálvány lehetett ez a ragya valamikor” (130). (Az utolsó példánál azonban téved Korda: a *ragya* nem istenség, sem nem bálvány, hanem a szláv eredetű *rozda* párja: a két azonos eredetű szó párhuzamos átvétel útján került nyelvünkbe. Az újabb kiadásban az ilyen apró szépséghibáktól is meg lehet majd szabadítani a könyvet.) Több érdekes nyelvészeti példa, magyarázat, szövegtetés akad a könyvben, ezek mind alkalmasak arra, hogy a fiatalság nyelvészeti érdeklődését fölkeltse; mindegyikre azonban külön nem térhetünk ki.

6. A nyelvi hitelesség dolgában is lelkiismeretes gondosság jellemzi a regényt.

A Székelyföldön játszódó első részben könnyűszerrel teremt meg a szerző a „korszerű” archaikus nyelvet: egyszerűen székely nyelvjárásban beszélteti a szereplőket. Ebben a nyelvjárásban, ebben a világban tökéletesen otthon van az író: ezért érezzük e rész archaizálását a legsikerültebbnek.

Stílusában a hangulat megteremtéséhez fölhasználja a székely nyelvjárás hangzásbeli (fonetikai) és szókinésbeli elemeit. A székely beszéd számtalan hangtani jellemzőjét lopja be mondataiba, hogy regényét minél „stílusosabbá” tegye: *Összel már ü*

tanít (11); *mű van túlnan* (16); *Mű székelyek* (113); *Eladott volna háromannyit es* (8); *Oda es menyek* (12); *Ha nem menyen, viszik* (9); *begyűit a többi* (113); *Ha legalább Káruj* (Károly) *íthol lenne* (28) stb.

Másutt leleményesen teszi érzékelhetővé írásában a „láthatatlan nyelv”-et: a kiejtés érdekes sajátosságait: *Ajjó nép* (13); *Ejjő lesz* (15); *E' kocsí kérget leviszek Szerbiába* (15); *Avvaló magának* (26) stb.

S mennyi színt, zamatot lop nyelvébe a jellegzetes székely szókinccsel: *szemerke* [‘borsfenyő, borókafenyő’] (8); *csög* [‘görcs’] (15); *dulló* [‘szolgabíró’]; *csecstej* (még a szádon a ~) (23); *törnyös* [‘semmirekellő’] (23); *királybíró* (26); *gyér szita*; *gyakor szita* (A *gyakor szitán* finom lisztet szitálnak, a *gyér szitán* a korpa is átmege.) (38). Olykor magyarázatot is kapunk néhány érdekesebb szóról: *Zöld furulya* (a *zöld furulyát* vedd csak elő. A *zöld furulya* a pálinkás üveg) (15); *valcoló, valcolás* (Nehéz ott a *valcolónak*. *Valcolásnak* a vándorlást nevezik a céhbeli iparoslegények. Korcsmáros sokat *valcolt* életében) (147); — és bizony nem ártott volna, ha a magyarázat nélkül maradt szavak sokaságában legalább egy jegyzetszótár segítette volna a kevésbé tájékozott olvasót. Talán majd az új kiadás ezt a fogyatkozást is pótolja.

S ha a regény stílusának nyelvjárási gazdagságáról szólnak, nem hágyhatjuk említés nélkül a szólásokat és a sorok közt csillogó székely humort sem: *hánya veti magát, mint a potrás* [!] *malac a garasos madzagon* (25); [Csoma Sándri] *Sokat tud. — ... Mit tud? Egy fészekben nyolc csókafiat*” (33); „No, csak beszélj, *elő a farbával*” (348). Gecse Bálint még így tréfálkozik a könyveket bűvő Sándrival: „Hé, gyerek, mi léssen véled? ... *Meghíztál, mint a gereblye*. Csakugyan lesoványodott a fiú” (44).

A kollégium kapuján átlépve új világba, a tudomány világába érkezünk. A század „deákos” szavait, latin kifejezéseit használja fel az író a kor társalgási, illetőleg tudományos nyelvének felidézésére. A pap, a tanító már otthon, Kőrösön deák szavakat elegyít beszédébe: „Aztán fogja fülön a *discipulusokat*... — Örömmre szolgál, ha eredmény-nyel *laborálhatok* a haza üdvére” (18) stb. Enyeden a diákok és a professzorok mondatainak patinás zengést adnak a beléjük foglalt latin szavak. Korda legtöbbször helyes mértéket tart a latin szavak használatában is, néha azonban kissé sokalljuk az idegen szavakat, mint például Kovács József professzor mondataiban: „A *lingvisztika* nem szakmám, így *in meritum* nem szólhatok hozzá, ám hozzászólhatok a tudományos kutatás *generális principiumai* szempontjából” stb. (254); (ám báb meg lehet, hogy itt a professzor tudálékos fontoskodásának kigúnyolására halmozza a sok latin szót az író). Nem ártott volna azonban egy jegyzetszótár a latin szavakhoz sem, mert ritkaságszámba megy bizony, hogy az író maga megmagyarázza idegen szavait (mint pl. a 41. lapon). S a régi diákélet latin szavait: *pápa, cursor* (71), *vatikán* (72), *principista* (73), *contrascriba, carcer* (86), *sedrea publica* (114) stb. honnan ismerje jegyzet és magyarázat nélkül a mai diák olvasó?

Az objektivitásra törekvő, krónikás előadás nem zárja ki a költői részleteket, a színes, eredeti ötletekbengazdag ábrázolást. Sok hatásos kép, találó jelző színezi a regény sokszor kissé száraz, krónikás előadásmódját, s bizonyítja Korda egyéni írásművészetét. Gecse Bálint, Sándor nagybátyja meséli: „A minapában fennjártam a Tőgyavason. Amint ott nézelődöm, szemerkét kerestem, megszólal egy rigó: »Júdás pénzen vettek minket, rikk, rikk, rikk...« ... Tudják, miről füttyült a Gecse rigója. A fejedelmet, Rákóczit elárulták. Egyik áruló, Zathureczky Gyula apja, Júdás-pénzen jutott a Tőgyavas erdejéhez, a Szentkeresztly bárók a Mikés család vagyonát orozták el.” (8—9); — a hatásos kép minden politikai elemezgetésnél többet mond a hazai történetről... Milyen találó ez a másik kép is: „Sok féltést, gondot, aggodalmat szőnek bele a körösi szitákba” (40). A szereplőket is sokszor igen tömören és találoan tudja jellemezni Korda: „Így beszél az okos, törtető. Balajty ebből a fajtából való. Neki

a szíve is a fejében zakatol” (79). Másutt megkap egy-egy távoli város, ország életének mozgalmas, élethű leírása; például igen sikerültnek érezzük a múlt századi Bukarest tarka életének rajzát (185—6).

E színfoltok szomszédságában annál jobban bántják a szemet a szürke sematikus mondatok. Az eleven leírásokba gyakorta kimért, tankönyvszerű részletek elegyednek: „Ifjabb Pohle művelt, olvasott ember, élénk figyelemmel kíséri a politikai eseményeket, a gyarmati hatalmak mind vadabb versenyét. Látja, hogy Európában a Szentszövetség csendőrruralma már csak látszatra öre a rendnek, valójában egészen új jelszavak és eszmék hódítanak szerte a világon. Nyersanyagokért és piacokért indul a harc” (207—8). Itt az író a maga XX. századi fogalmait vetíti regényébe — s ez csökkenti a könyv meggyőző erejét, éppenúgy, mint az ilyen túlságosan „modern” és kissé elszürkült szavak és kifejezések, mint pl. *kultúrharc* (161), *kultúrhatás* (311), *kultúrközpont*, *kultúrrezdülés* (341), *iparváros* (Enyed a XIX. sz. elején!) (79); *életközösség* (54), *élére állítani a kérdést* (325) stb. Mindezt azért említettük, mert nemcsak forráskutatásában, de stílusában is igényes és gondos íróként ismertünk meg Korda Istvánban, s szeretnénk, ha ezek a szépséghibák sem ejtenének foltot regénye lapjain.

7. A regény szerkezete — a krónikás ábrázolásnak megfelelően — a hős életének külső eseményei szerint tagolja a cselekményt, nem pedig belső világának, belső fejlődésének csomópontjai szerint. Az a tagolás viszont, amit Korda választott, jó megfigyeléssel igazodik Csoma életútjának legfontosabb külső fordulópontjaihoz. Ami a részleteket illeti: a sok — gyakran szervesetlenül összeilleszkedő — adat helyenként szétesővé, mozaikszerűvé teszi a szerkezetet; az adatok csökkentésével a regény szerkezete is szilárdabbá válna.

*

Az eddig megjelent Csoma-regények közül Korda munkája messzire kiemelkedik gondos filológiai adatgyűjtésével, tudományos igényességével. Reméljük, hogy a tervezett új kiadás egyben javított kiadás lesz; így még inkább számolhat majd az olvasótábor aprajának-nagyjának elismerésére.¹

Szilágyi Ferenc

¹ Időközben — 1957-ben — megjelent a regény változatlan második kiadása, úgyhogy javaslatainkat már csak egy esetleges újabb kiadásban hasznosíthatja a szerző. A könyv sikerét egyébként bizonyítja az is, hogy — a hírek szerint — tervbe vették román nyelvű fordítását; a bukaresti Rádió is műsorára tűzte magyar adásában a regényből készült rádiójátékot a nagyváradi Állami Színház művészeinek közreműködésével 1958. február 23-án.

A Nyelvőr postája

A csirke mellsontjával kapcsolatos szerelmi babona. A *cipka*, *cipkát szakít* magyarázatával kapcsolatban nemrég (Nyr. 82 : 367—9) több adatot is olvastunk arra vonatkozólag, hogy a cseresznye, meggy ikerszára vagy a szárnyas mellecsontja (sarkantyúja) a múlt századi világban játékos szerelmi jóslással volt kapcsolatos : a közös központot szakító fél a népies hiedelem szerint hamarabb ment férjhez, mint a másik. Talán néprajzi szempontból sem érdektelen, hogy a félegyházi születésű, Szegeden élő Móra Ferenc *villacsont* néven ismeri a csirke említett csontját, s még élőknek tudja a „szakajt”-ásnak ezt a babonaváltozatát : „[az ásatásoknál talált csirkecsontoknál] Épségben megmaradt még az olyan hitványság is, mint a *villacsont*, még ma is alkalmasan annak a fontos műveletnek a céljaira, amit a szerelmesek úgy hívnak, hogy »szakajtani«” (Utazás a földalatti Magyarországon 49).

Hartay Sándor

Megforr, kiforr, elforr. 1958. dec. 1-én, egy az előző napon a rádióban hallott kifejezésre hivatkozva választ kértem a Nyr.-tól, hogy ez a kifejezés : *a bor megforrt* a bor erjedésének jelölésére használatos-e, vagy a rádióban elszólás történt.

Lőrincze Lajos volt szíves válaszolni, és elmondotta, hogy a *megforrott, kiforrott* kifejezések egy értelemmel használatosak a bor erjedése befejeződésének jelölésére.

Én — mint jeleztem is — nem tudtam ezt a választ megnyugvással venni, és a borvidékeken kutatást kezdtem.

Az eddig beérkezett válaszokat az alábbiakban közlöm :

B. I. Tokaj : Tokajban a bor *kiforrott*, gyakrabban csak *kiforrt*. Más kifejezést erre a folyamatra nem használnak.

N. B. Abaújszántó : Itt, mikor a must bor állapotába kerül, azt mondják : *kiforrott*.

H. L. Maklár : A must *kiforrt*, nem *megforrt*. Használják így is : *kiforrott*, s így is : *kiforrt*. A *megforrott* szót sem Egerben, sem Andornakon, sem Makláron (Eger környéki bortermelő falvak) nem hallotta.

Cs. J. Miskolc : Patakon diákoskodtam, Miskolcon éltem, de a *megforrott* kifejezést az erjedésre sehol sem hallottam.

V. N. E. Balatonlelle : A megkérdezettek nagyobb része azt mondja : a bor *kiforrt*. A *megforrott* kifejezést más vidékről idekerültek használják.

A. J. Mór : A *kiforrt* vagy *kiforrott* szót Móron nem használják, legföllebb csak akkor, ha az erőteljes erjedés a hordóból kitört, mondják azt, hogy *kiforrt*. A *megforrt* kifejezés is elég ritkán használatos. Az erjedés lezáródását mindig az *elforr* szóval határozzák meg.

Végezetül : Nagy Czirok László : Pásztorélet a Kiskunszágon c. könyve 266. lapján olvastam : „...a bor *megforrt*.”

Eredményként mutatkozik tehát az, hogy
 a *megforrt* kifejezést a hegyaljai, tokaji, egri borvidéken nem ismerik,
 a balatonvidéken előfordul,
 a móri borvidéken előfordul,
 a Kiskunságban általánosan használják,
 a hegyaljai, tokaji, egri, Balaton vidéki borvidéken a bor *kiforr*,
 a móri borvidéken *elforr*,
 a Kiskunságban *megforr*.
 Így a Lőrincze Lajos válasza teljes egészében helytálló.

Szendrey László

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Szokik. Gyurkó István honvéd a *szokik* ige használata iránt érdeklődik.

Ezt válaszoljuk: Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a *szokik* ige egyes számú és többes számú alakjainak a használata közt semmi különbséget nem lehet tenni a levélben felmerült probléma, tehát az időalak alkalmazása tekintetében. Az egyes számú és a többes számú alakok ilyen szempontból egyforma elbírálás alá esnek. Az a kérdés most már, helyes-e a jelen idejű alakok (*szokom, szoksz, szokik, szokunk* stb.) használata, vagy csak a múlt idejűeké (*szoktam, szoktál* stb.). Mint nagyon sok más nyelvi jelenségnél, ebben az esetben is különbséget kell tenni a nyelvjárási és az irodalmi nyelvi használat között. Mai irodalmi nyelvünkben általánosabbak a múlt idejű alakok, ezeket érezzük szabályosaknak. Ezzel szemben nyelvjárásainkban, így például Arany János szülőföldjén is gyakori az egyes számú alakok használata. Éppen Arany Jánostól idézhetünk irodalmi példákat. Hogy csak egyet említsünk:

Félelem és bánat kezdte szívét vájni,
 mint seb, ütésekor nem, azután *szok* fájni. (Buda halála)

Az, hogy a múlt idejű alakokat mai irodalmi nyelvünkben „szabályszerű”-nek érezzük, s a jelen idejű alakokat nem, a pusztá megszokás következménye; nem arról van szó tehát, hogy a jelen idejű alakok nem felelnek meg a magyar nyelv törvényeinek vagy szellemének. A kialakult irodalmi nyelv szokás alapján azonban mégis a múlt idejű alakok használatát javasoljuk.

K. S.

Érem—érme. Dr. Keresztényi József azt szeretné tudni, vajon mi a pontos jelentése a címül írt szónak.

Ezeket írhatjuk válaszul: *Érem* szavunknak (többesszáma: *érmek*) a következő két jelentését tartja nyilván az Értelmező Szótár: 1. Rendszerint nemes fémből vert vagy öntött s domborművű ábrával és felirattal díszített kis korong, mely kitüntetésül, díjazásul, emléktárgyul szolgál. 2. Rendszerint nem nemes fémből öntött vagy vert, pénzdarabnál nagyobb átmérőjű, mindkét oldalán domborművel ellátott, művészi kivitelű korong, amely arcképpel vagy más ábrázolással és szöveggel nevezetes személy vagy esemény, intézmény emlékének megörökítésére való; emlékérem.

Érme szavunknak (többes száma: *érmék*) az ételnevekben (pl. *százérmék*) előforduló használatától eltekintve egy jelentése és egy jelentésárnyalata van: 'Fémből készült pénzdarab', illetőleg 'Viteldíjnak, használati díjnak rendszerint automata újtán leróható ilyen fizetési eszköze; tantusz'.

Mint a fentiekből is kitűnik, az *érem* főnév *érmek* többesszáma helyett az *érmék* használata nem helyes, mert félreértésre ad alkalmat.

Ha a fenti meghatározásokat vagy azok közül valamelyiket készülő cikkében idézni kívánja, kérjük, hivatkozzék a készülő *Értelmező Szótár* még sajtó alá rendezés előtt álló kéziratára.

O. N. G.

Célkitűzés—cél. Halassy Tibor gépészmérnök levelére a következőkben válaszolunk:

Ígaza van, a *célkitűzés* összetételt csakugyan sokszor használják a *cél* szó helyett. Gyakran hallunk, olvasunk a *célkitűzés megvalósításáról*, ebben az értelemben: 'a cél elérése', holott a *célkitűzés megvalósítása*-val csak annyit tettünk, hogy valóban 'kitűztük a célt' magunk vagy mások elé, magától a céltől azonban még netán messze vagyunk. Többnyire fölösleges és céltalan ez a *célkitűzés*, sőt veszedelmes önáltatás is. Ne elégedjünk meg a puszta *célkitűzés*-sel, s ne is azt valósítsuk meg, hanem a tervet, a feladatot, így érjük el célunkat. A munka elkészültéig figyelni szoktunk a *kitűzött cél*-ra, s ha elértük, magával a kész munkával nem valami *célkitűzésünk* van, hanem *célunk*, s ugyanígy beszélhetünk a *mű céljáról*, de nem a *célkitűzéséről*. Mindig valamely *cél*, nem pedig *célkitűzés* felé törekszünk. Így *célirányos*. (Mellékesen hozzátehetjük, hogy ha nem volna a német *Zielsetzung*, akkor aligha burjánzana a *célkitűzés*.)

F. G.

Kálimedence. Migray Ernőné levelére, melyben a Balaton s a Badacsony és környéke című kiadványok által használt *Kálimedence* nevet kifogásolja, a következőket válaszoljuk.

A *Kálimedence* kifejezés *káli* elemének semmi köze a *kálium*-hoz. Mint írja, az újabb térképeken (így az 1950-ben kiadott közigazgatási térképen is) *Köveskál* szerepel. Ugyanezen a térképen *Szenbékáll* és *Mindszentkáll*. A múlt századi források *Köveskáll* alakban közlik a falu nevét, levele szerint ma is ebben a formában él a vidék nyelvén. A történeti adatok alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a helynév eredetibb alakja *Kál*. Ezen a területen 1171-től kezdve kimutatható a *Kál* helynév, már a XIII—XV. század folyamán megkülönböztető elemek is járultak hozzá, de az biztos, hogy a fentebb említett három helyre vonatkoznak az adatok. 1256-tól kezdve vannak adataink a Zalaapátitól délnyugatra fekvő *Dióskál*-ra. Az ország más vidékein is vannak *Kál* helynevek.

Ha a történeti adatok szerint *Kál* a helynév eredetibb alakja, a *Káll* alakot magyaráznunk kell. Erre egészen egyszerű magyarázat van. Amikor a *Kál*-okat megkülönböztető elemmel kezdték ellátni, keletkeztek birtokos jelzős összetételek is. Pl. *Köves-Kál*-t emlegették úgy is, hogy *Szent Vid Kálja*, volt *Szent Benedek Kála*, *Szent Benedek Kálja* is. A *Káll* alakban az *a* tehát birtokos személyrag, a geminált *-ll-* vagy nyúlás eredménye, vagy — nagyobb valószínűséggel — a *Kálja* alak *lj* hangkapcsolatának hasonlósága egybeolvadásával keletkezett.

A *Kálimedence* elnevezés tehát nem önkényes alkotás, hanem a név eredetibb alakjának figyelembe vételén alapuló, szabályos képzés. Legfeljebb arról lehetne vitatkozni, hogy egybe kell-e írni vagy külön.

A *Kál* helynevek — eredetüket tekintve — összefüggenek Bulcsú vezér apjának a nevével. Konstantinosz Porphyrogenetos szerint Bulcsúnak az apja *καλή* (gen. *καλή*). Kézai krónikája és a Képes Krónika szerint Bulcsú (Vérbulcsú) a Balaton körül szállt

meg. (A Kálimedence elnevezés alapjául szolgáló *Kál*-ok Bulcsú szálláshelyén vannak.) Az, hogy egy személynév minden képző nélkül helynév lehet, a magyar (és a török) helynévadásban gyakori.

Bulcsú apjának a neve különben minden valószínűség szerint török eredetű: összefügghet a török *kal* 'marad' igével. A magyarban is van az Árpád-korban *Maradék* személynév.

P. L.

Elfogyott vagy **befogyott**? Kovács József postatiszt arról ír, hogy egyik munkatársával nem tudtak egyetérteni abban a kérdésben, vajon a berakott szén *elfogyott*-e vagy *befogyott*, tudniillik a kocsiról a pincébe. Nézete szerint az utóbbi kifejezés a helyes, mert azt, hogy *elfogyott*, csak az *eltűzelt* szénre lehet mondani.

Kétségtelen: végérvényesen akkor *fogy el* a szén, amikor eltűzelik, elég. Az adott beszédhelyzetben azonban, amikor arról volt szó, lesz-e még további teendő aznap is a szén körül, folytatódik-e a szénberakás, voltaképpen nem általában a szénnek, hanem a kocsin levő berakandó szénnek a megléte volt kérdéses. Így amikor a *k o c s i r ó l* már mind berakták a szenet, nem volt több berakni való szén rajta, jogos volt a válasz: *elfogyott* a szén, tudniillik az, amit be kellett rakni.

De helyette a *befogyott* használata is jó, szemléletes kifejezés. Sok hasonló találó igekötős igénk van, nemcsak a nyelvjárásokban, hanem a köz- és irodalmi nyelvben is. Azt jelenti: behordták, mint ahogy azt is mondjuk: *lefogyott* már minden, amikor a kocsiról mindent leraktunk.

R. É.

Visszafejlődés. Eszes László Tiszabábolnárról azt kéri, hogy a címül írt szó körül közte és kartársai közt kialakult vitához szóljunk hozzá.

Kérésének a következőkben teszünk eleget: A *visszafejlődés* szó körül támadt vitával kapcsolatban először is ki kell küszöbölnünk a (levelében említett) kérdést: visszajuthat-e az ember fejlődésének előbbi fokára? Ugyanis, ha visszafejlődésről szólnunk, akkor nem gondolunk arra, hogy *minden* előbbi körülmény megismétlődik (például ha az öregek visszafejlődéséről beszélünk). Sokszor csak azt akarjuk kifejezni, hogy — a fejlődés előbbi irányával szemben — visszafelé halad valamely folyamat.

A kérdéses szó évtizedek óta igen elterjedt a köznyelvben és irodalmi nyelvünkben, sőt már a múlt század vége óta belekerült legkiválóbb szótárainkba, például Simonyi Zsigmond és Balassa József „Német és magyar szótár”-ában (1899.), Kelemen Béla ismert nagy német szótárába (már az első világháború előtti kiadásba is). Megemlítjük, hogy mind Simonyi, mind Balassa, mind Kelemen nyelvünk ismert művelői közé tartozik. Pusztán ez az érv még talán nem elegendő a *visszafejlődés* szó mellett. Sokat nyom azonban a latban, hogy szavunk mással nehezen volna helyettesíthető. Az annyira gazdag francia nyelv is kénytelen megtérni az *évolution régressive* kifejezést.

Nem szabad a „visszafejlődés”-t — a helytelen *leçpt* szóra gondolva — képzavarnak tekintenünk. A *visszafejlődés* szó használatára az is bátorít bennünket, hogy jól beleillik a *megy* — *visszamegy*, *lép* — *visszalép*, *jut* — *visszajut* s a többi hasonló igepár sorába; egyébként lehetséges, hogy német tükörszó (vö. *sich zurückentwickeln* 'visszafejlődni').

Igaz ugyan, hogy szavunk — eredetében — nem egészen logikus, de hát régi igazság, hogy a nyelv nem logika (vö. *nincstelen*).

V. O. A.

Betegállományban van. Lehet-e ezt arról mondani, aki betegszabadságon van? — kérdezi Pál Tivadar.

Válasz: Ha valaki betegszabadságon van, lehet azt is mondani, hogy *betegállományban van*. — Igaz ugyan, hogy eredetileg csak a nyilvántartással kapcsolatban volt szó betegállományról; de a *betegállományban van* kifejezés jelentése bővült, s ma már — e szavakat hallván — nem gondolunk szükségképpen a betegek listájára.

A *betegszabadságon van* kifejezés — természetesen — teljesen kifogástalan.

V. O. A.

Mienké. Felcser Gedeon a *mienké* birtokos névmás helytelen használatára hívja fel figyelmünket.

A helytelenül használt *mienké*-féle birtokjeles birtokos névmásokkal valóban egyre gyakrabban találkozunk. A levelében csonkán idézett, azért félreérthető mondat-töredéket megnéztük eredeti helyén, a Rádió és Televízió Újság 1959. évi 6. számának 11. lapján. Ezt olvashatjuk ott: „Bár a Manchester Guardian cikke a mienkével nem mindenben azonos viszonyok között, az angol televízióműsorról kapcsolatosan íródott...” Ennek az az értelme, hogy a Manchester Guardian cikke a *mieinkkel* nem mindenben azonos viszonyok (körülmények) között íródott, vagyis szószaporítóan: a mi körülményeinkkel nem mindenben azonos körülmények között. Itt tehát valójában a *mieinkkel* névmási alakra lett volna szükség. Ha több birtokról van szó, akkor így beszélünk: Ezek a könyvek az *enyéim, tied, mieink, tietek, övéik*. Népiesen ezt is lehet hallani: az *enyéme* vagy *enyimek*.

A birtokjeles birtokos névmásoknak a következő fajta használata csakugyan helytelen: Ez a könyv az *enyémé* vagy *enyimé, tiedé, öveje, mienké, tieteké, övéké*. Ezt már régóta hibáztatja a nyelvművelő irodalom. Jól így mondjuk: Ez a könyv (*az*) *enyém, (a) tied* vagy (esetleg: *tiéd*), (*az*) *övé, (a) mienk* (vagy esetleg: *miénk*), (*a*) *tietek* (vagy *tiétek*), (*az*) *övék*. A választékosabb stílusban a névelő gyakran elmarad ezek előtt a névmások előtt.

Sajnos, azt már nem szokták megemlíteni a nyelvhelyességi könyvekben, hogy van, amikor jó az *enyémé, tiedé* stb. alak. Például Simonyi Zsigmond Helyes magyarságának (2. kiad.) szótári részében is ezt látjuk: „*mienké* (vidéki): *mienk*”; vagyis a *mienké* vidékies alakot „okvetetlen kerülendő” hibának tartja, s a névmások használatáról szóló részben is csak ennyit mond: „A *mienké, tieteké*... vidékiesség (dunántúli) e h[elyett] *mienk, tietek*. Ellenben az *enyimek* v. *enyéme* országszerte dívik e h[elyett] *enyéim*, tehát nem hiba” (80. lap). Pedig célszerű megemlíteni, hogy a következő esetben helyes, sőt nélkülözhetetlen az *enyémé, mienké* stb. alak: *A ti gyermeketeké ez a könyv?* Erre így felelünk: *A mienké*, vagyis: 'a mi gyermekünké'. Ha ezt felelünk: *A mienk*, akkor a magunk, a szülők könyvéről volna szó.

F. G.

Körbe járás—körben járás. Lantos Imre azt kérdezi levelében, hogy „(gyermekes játékában) a köralakban történő járásnak” a mi helyes szava: *körbejárás* vagy *körbenjárás*. A tankönyvekben, mint írja, mind a két alakkal találkozunk.

A köznyelvi ejtésben csakugyan mind a két alakot hallhatjuk, a mi felfogásunk szerint mégis a *körben járás* a helyesebb, az irodalmibb ejtésben is, írásban is (külön kell írni!). Igaz, van *körbe-körbe* határozószónk is, s ez nemcsak hova?, hanem hol? kérdésre felelő mondatban is használatos. Ez azonban a *hébe-hóba* (értsd: hévben-hóban, vagyis eredetileg: hőségben, hidegben), *hiába-féle*, aránylag ritka szók csoport-

jába tartozik. Különben így szoktunk beszélni és írni: A gyerekek *körben* állnak, járnak, forognak; a belőlük alakult határozós főnév: *körben állás, járás, forgás*. Természetesen más ez: *Állj ide a körbe!* (Hova? kérdésre.)

F. G.

Kötőszóhalmozás. Gál Béla szerint a kötőszóhalmozás mindig helytelen.

A mi véleményünk az, hogy a kötőszók halmozása nem feltétlenül nyelvtani hiba vagy pongyolaság, szolgálhat arra is, hogy a szokásosnál nyomatékosabban fejezzük ki két mondat egymáshoz való logikai viszonyát. A *de* kötőszó például — épp ilyen okból — gyakran párosul a *viszont, mégis, azért, mindamellet* kötőszókkal. Íme néhány szépirodalmi példa: „Szindbádöt jódarabig vigasztalgatta a csóknak az íze, illata, *de azért mégis* csak megrázta volna Stánczy Pistát” (Krúdy Gyula: Francia kastély); „...nem fogom lenézni a templomszegény embert... *De viszont* nem fogom magam kinevettetni” (Berzsenyi báró és családja).

H. M. I.

Fesztivál. Pánczél Tivadarné tanár szerint e helyett a szó helyett inkább magyar megfelelőjét kellene használnunk.

Valóban, az angol eredetű *fesztivál* szót legtöbbször jól helyettesíthetjük az *ünnep, ünnepség, ünnepségek, ünnepi játékok* szavakkal. Így csakugyan helyesebb volna *Bartók-ünnepségekről, holland zenei ünnepségek-ről* stb. beszélni, mint *Bartók-fesztivál-ról, holland zenei fesztivál-ról*. A fő baj azonban nem az, hogy egyáltalán ismerjük és használjuk a *fesztivál* szót, hanem az, hogy túlságosan gyakran használjuk, s így fennáll az a veszély, hogy magyar megfelelője kiszorul nyelvünkéből. Meg kell tehát találni a helyes mértéket: minthogy nemzetközi műveltség szóval van dolgunk, bizonyos rendszeresen ismétlődő nemzetközi ünnepségek nevében már fölösleges volna bolygatni (pl. *Karlov Vary-i Filmfesztivál, Ifjúsági Világfesztivál* stb.). Egyéb esetekben azonban használjuk csak helyette az ajánlott *ünnepségek* szót.

H. M. I.

Adrienne, Adrianna vagy Adrienne? — erre kér választ Nagy Ferencné Ballasagyarmatról.

Kérésének az alábbiakban teszünk eleget: A kért név helyes alakja: *Adrienne* (kiejtése: Adrienn). Francia név, a latin *Hadrianus, Adrianus*-ból keletkezett *Adrien* férfinév női párja. Ez a férfinév a magyar nyelvben *Adorján* alakot vett fel. Számos női név keletkezett úgy, hogy férfinéveket, különösen latinos alakjukban a latin nőnemű főnevekre jellemző *-a* végződéssel láttak el: ilyen pl. *Johanna* (*Johannes* = János), *Jozefa* (*Josephus* = József), *Karola* (*Carolus* = Károly), *Gabriella* (*Gabriel* = Gábor) stb. Néhány ilyen név a francia nyelvben jött létre, itt a nőnemű szavak végződése *-e* (a kiejtésben nem hangzik), s ezek nálunk is franciás alakjukban terjedtek el: ilyen a kért *Adrienne* is. Tehát nem „Adrianna”, se nem „Adrienne”.

J. S. K.

Felső erdősor, Felsőerdő-sor vagy Felsőerdősor? Melyik írásváltozat helyes — érdeklődik Ulbrich Gézáné.

A szóban forgó utcanév írásváltozatai közül a *Felső erdősor*-t kell helyesnek tartanunk. Az érvényben levő helyesírási szabályzat (1954-i kiadás) szerint ugyanis az utcák és a terek nevében az *utca, út, útja, körút, fasor, köz, tér, tere* stb. szót kis-

betűvel kezdve különírjuk a név első tagjától (246. pont). Minthogy az utcanév utótagja nyilvánvalóan az *erdősor* (ugyanolyan összetétel mint a *fasor*), a *Felsőerdő-sor* tagolás semmiképp sem jó. Az egybeírt *Felsőerdősor* változat valószínűleg azért jött létre, mert egyrészt nem egészen volt világos a helyes tagolás módja: *Felső erdősor*, *Felsőerdő sor*, *Felsőerdő-sor*, másrészt a *Felső* mint előtag nem tulajdonnév, vagyis nem róla van elnevezve az *erdősor*, szemben a *Gorkij fasor*, *Petőfi tér* stb.-félékkel. Az összetapadt formában aztán az *erdősor* el is veszítheti *fasor*, illetőleg *utca*, *út* értékét, vagyis előtagként kezd viselkedni, amelyhez kiteszik az *utca*, *út* utótagot is: *Felsőerdősor utca*.

F. V.

VI a vagy VI. a. osztály? Busa László levele arra vonatkozólag kér tőlünk megnyugtató választ, hogy az iskolai életben gyakori *VI. a. osztály* típusú kifejezések leírásakor helyes-e a pont a *VI*, illetőleg az *a* után. Mint írja, tanári testületében vita folyt erről; bár utóbb a helyesírási szabályzat alapján a *VI. osztály* szerkezetbeli pont helyessége immár körülbelül kétségtelenné vált e körben is.

A *VI.* kifejezésben valóban szükséges a pont, de az *a*, esetleg: *a)* vagy *A)* stb. jelzés után már nem. A sorszámnévi értékű számjegyek után tudniillik általában pontot kell tennünk (vö. a hivatalos szabályzat 339. és 431. pontjával); ugyanígy ponttal írjuk például a *VI. fejezet* (ejtsd: hatodik fejezet) stb. fölírást is. A megkülönböztető betűjelzés után ellenben nem kell pont, kivéve, ha mondatzáró helyen van: „Ez a *VI. a.*” Erre vonatkozólag persze szabályt nem idézhetünk, mert a helyesírási szabályok rendszeren csak azt sorolják el, hogy hová kell egy bizonyos írásjelet tenni; azt azonban, hogy hová mindenhová nem kell, azt szinte sohasem.

T. J.

Szemle

Idegen szavak kézisztára. Szerkesztette Bakos Ferenc (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	495
Balázs János: Sylvester János és kora (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	500
A magyar állatnevek helyesírási szabályai. Szerkesztette Dudich Endre (Ismerteti: <i>Farkas Vilmos</i>)	503
R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben (Ismerteti: <i>Nyirkos István</i>)	508
Korda István: A nagy út (Ismerteti: <i>Szilágyi Ferenc</i>)	509

A Nyelvőr postája

<i>Hartay Sándor</i> : A csirke mellcsontjával kapcsolatos szerelmi babona	514
<i>Szendrey László</i> : Megforr, kiforr, elforr	514

A Nyelvtudományi Intézet nyelvemelő csoportjának levelesládájából:

<i>K. S.</i> : Szokik — <i>O. N. G.</i> : Érem, érme — <i>F. G.</i> : Célkitűzés — <i>P. L.</i> : Káli-medence — <i>R. É.</i> : Elfogyott vagy befogyott? — <i>V. O. A.</i> : Visszafejlődés — Betegállományban van — <i>F. G.</i> : Mienké — Körbe járás, körben járás — <i>H. M. I.</i> : Köztöszóhalmozás — <i>H. M. I.</i> : Fesztivál — <i>J. S. K.</i> : Adrienne, Adrianna vagy Adrienne? — <i>F. V.</i> : Felső erdősor, Felsőerdő-sor vagy Felső-erdősor? — <i>T. J.</i> : VIa vagy VI.a osztály?	515
--	-----

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belsőldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk számla: 61 257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetési ára: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitauülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe .	15 „
<i>Bánhidí Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban ...	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I.	200 „